Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

MAIN/UC-B

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

4
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 4

Studije i članci

Milenko Marković

Neka teorijska i idejno-politička pitanja demokratskog centralizma u SKJ 561

Fuad Muhić

Demokratski centralizam u teoriji i praksi SKJ 586

Milija Komatina

O shvatanju suštine i ostvarivanju demokratskog centralizma u SKJ 602

Gojko Stanič

Odnos načela demokratskog centralizma, znanja i vodeće, odnosno rukovodeće uloge SKJ 620

Jovan Raičević

Savez komunista Jugoslavije i demokratski centralizam 645

Veselin Đuranović

O nekim osnovnim obilježjima sadašnjeg ekonomskog trenutka 668

Radovan Vukadinović

Kriza détentea 697

Polemika

Aleksander Bajt

Da li je Marks zaista pogrešio? 715

Prilozi

Milan Bajec

O prirodi naših spoljnotrgovinskih teškoća 722

Prikazi 743

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Миленко Маркович

Некоторые теоретические и идейно-политические вопросы демократического централизма в СКЮ 561

Фуад Мухич

Демократический централизм в теории и практике СКЮ 586

Милия Коматина

К вопросу о понимании сущности и проведении в жизнь демократического централизма в СКЮ 602

Гойко Станич

Соотношение начал демократического централизма, знания и ведущей, т.е. руководящей роли СКЮ 620

Иован Райчевич

Союз коммунистов Югославии и демократический централизм 645

Веселин Джуранович

О некоторых основных характеристиках настоящего экономического момента 668

Радован Вукадинович

Кризис смягчения напряженности 697

Полемика

Александр Бейт

Действительно ли ошибся Маркс? 715

Очерки

Милан Баец

О характере наших внешнеторговых затруднений 722

Рецензии 743

Contents

Studies and Articles

Milenko Marković

Some Theoretical and Ideological-political Matters Pertaining to Democratic Centralism in the LCY 561

Fuad Muhić

Democratic Centralism in Theory and Practice in the LCY 586

Milija Komatina

Concerning the Substance and Realization of Democratic Centralism in the LCY 602

Gojko Stanič

The Relation of the Principle of Democratic Centralism, Knowledge and the Leading Role of the LCY 620

Jovan Raičević

The League of Communists and Democratic Centralism 645

Veselin Đuranović

Concerning Some Basic Features of the Present Economic Moment 668

Radovan Vukadinović

The Crisis of Détente 697

Polemics

Aleksander Bajt

Did Marx Really Make a Mistake 715

Contributions

Milan Bajec

Concerning the Nature of Our Foreign-Trade Difficulties 722

Reviews 743

Digitized by Google

Milenko Marković

Neka teorijska i idejno-politička pitanja demokratskog centralizma u SKJ*

Krupne promene ostvarene u sistemu socijalističkog samoupravljanja i u karakteru federacije podsticale su otvaranje pitanja demokratskog centralizma u SKJ i u nekim ranijim fazama razvoja naše revolucije. Problemi, protivurečja i teškoće koje prate buran revolucionarni razvoj kao što je naš uvek su, pa i danas, bili novi izazov za Savez komunista. Iskustva su nam već dovoljna u tom pogledu da možemo reći da od toga koliko je Savez komunista bio u središtu ključnih zbivanja u društvu, koliko je uspevao da pronalazi najadekvatnije načine svoga delovanja, da je od toga i rasplet protivurečja u pojedinim istorijskim situacijama išao linijom uspona na strateškim pravcima razvoja revolucije.

Podsticaji za stalno problematiziranje uloge SK i demokratskih odnosa u njemu imaju dva osnovna i, rekli bismo, trajna izvora: socijalističko samoupravljanje i, budući da je Jugoslavija višenacionalna zajednica, odnose nacionalne ravnopravnosti i raz-

* Tekstovi M. Markovića, F. Muhića, M. Komatine, G. Staniča i J. Raičevića, koje objavljujemo u ovom broju, jesu autorizovana saopštenja podneta na naučnom skupu o demokratskom centralizmu, održanom 5. i 6. maja ove godine u Herceg-Novom. Organizatori tog skupa su bili Centar za društvena istraživanja Predsedništva CK SKJ, marksistički centri iz republika i pokrajina i redakcija časopisa »Socijalizam«.

Digitized by Google

vijanja jugoslovenskog socijalističkog zajedništva. Ta pitanja imaju, prema tome, i klasnu i nacionalnu dimenziju, postavljaju se kako s obzirom na odnos SK prema radničkoj klasi, tako i s obzirom na njegov odnos prema naciji i jugoslovenskom socijalističkom zajedništvu.

Reč je, u stvari, o dva velika uzajamno povezana oslobodilačka toka: o slobodnom udruživanju rada i o slobodnom udruživanju narodâ i narodnosti. Savez komunista se već tri decenije i više nalazi u položaju, dakako, vlastitom inicijativom, da te oslobodilačke tokove, koji preobražavaju i biće rada i biće nacije, podstiče, usmerava i povezuje u jednu jedinstvenu celinu opšteljudske emancipacije. Zbog toga su i za teoriju i za politiku najznačajnija pitanja: koliko Savez komunista ne samo načinom delovanja, nego i unutrašnjom strukturom odnosâ i organizovanja korespondira sa svim onim što se događa u produkcionom odnosu, u biću rada i u biću nacije, koliko je on tim svojim svojstvima u funkciji najbitnije društvene tendencije — samoupravnog integrisanja društvenog rada »odozdo«, kao prethodnice asocijacije slobodnih proizvođača u Marksovom smislu?

Svojevrstan izazov u tom smislu je i sadašnji istorijski trenutak. Skoro sve analize konkretno-istorijske situacije saglasne su u oceni da ona sadrži i elemente kriznog stanja koji praktično zahvataju pojedine značajne sfere društvenog života. Neko je dobro primetio da je razumevanje uzrokâ i karaktera krizne situacije bitan preduslov njenog prevladavanja. Sada se postavlja i pitanje: koliko je tome doprineo i sâm Savez komunista zbog nedovoljne usmeravajuće uloge u razrešavanju protivurečja i konfliktnih stanja, koliko je podlegao različitim vrstama pritisaka parcijalnih interesa, koliko je izostajala adekvatna organizovanost za akciju i primena demokratskog centralizma

I

Neophodnost da se problematika demokratskog centralizma dovodi u vezu sa koncepcijom i stvarnom ulogom Saveza komunista u društvu, sa celinom odnosâ u samoupravnoj i višenacionalnoj strukturi društva, ukazuje na svu složenost te problematike. Ta pitanja, istina, imaju i svoju posebnost, relativnu autonomnost u korpusu celine organizacionog pitanja, ali nisu niti mogu biti vrednosti po sebi, niti su isključivo interna partijska stvar. Reč je o instrumentalnim vrednostima u funkciji ostvarivanja neposredne konkretno-istorijski date politike partije. Uostalom, i sama avangarda je političko sredstvo koje, Marksovim jezikom rečeno, treba da bude potčinjeno velikom istorijskom cilju društvenog oslobođenja rada. Komunisti se, prema tome, interesuju za razvoj unutarpartijske demokratije ne samo radi sebe ili radi nekog apstraktnog perfekcionizma demokratije, već da bi mogli na najbolji mogućan, a to znači istoriji primeren način doprinositi osvajanju demokratije za radničku klasu. Demokratizam u partiji istorijski

Digitized by Google

se potvrđuje merom ostvarivanja radničko-klasne, to jest neposredne demokratije u društvenim odnosima.

To što pitanja unutarpartijskog demokratizma, kako smo već rekli, nisu vrednosni ciljevi po sebi, nikako ne znači da ona nisu veoma značajna. Naprotiv, unutarpartijski demokratizam bitan je činilac demokratizacije ukupne društvene uloge partije, te u tom smislu snažno može da stimuliše i razvoj demokratije u društvu. Stvar je, međutim, u tome da se pitanja unutarpartijskog demokratizma ne mogu rešavati, bar ne na uspešan način, izdvojeno i nezavisno od karaktera društvene uloge partije i dominirajućih društvenih odnosa u zemlji u kojoj ona deluje. U svakom slučaju, može se govoriti o uzajamnom delovanju, o dvosmernoj zavisnosti: u meri u kojoj se menja položaj avangarde i demokratizuje njena društvena uloga, u istoj meri se demokratizuju i njeni unutrašnji odnosi, kao, razume se, i obrnuto.

Mi smo u našoj teoriji i praksi uvek polazili od stava, utemeljenog u marksizmu, da se organizacionim pitanjima uvek mora prilaziti sa stanovišta revolucije, nikako obrnuto. Prilaženje revoluciji sa stanovišta organizacije, mada je i to moguće u datoj revolucionarnoj situaciji, može voditi fetišiziranju uloge organizacije i, u krajnjoj konsekvenci, onim situacijama u kojima organizacija guta revoluciju. I danas je validno upozorenje Roze Luksemburg da se precenjivanje uloge organizacije u klasnoj borbi proletarijata obično dopunjuje potcenjivanjem njegove političke zrelosti. S druge strane, ne manje je pogrešno potcenjivanje uloge organizacije u revolucionarnoj borbi radničke klase. Organizaciona pitanja shvaćena u instrumentalnom smislu nisu niti mogu biti nevažna, drugorazredna pitanja u klasno-oslobodilačkoj borbi radničke klase. Lenjin je organizaciono pitanje, s pravom, smatrao političkim pitanjem *par excellence*. Lukač je išao i dalje, uzdižući organizaciono pitanje na rang »najvažnijeg duhovnog pitanja revolucije«. Polazeći od toga da je organizacija »oblik posredovanja između teorije i prakse«, Lukač je smatrao da svako teorijsko mišljenje, svaki teorijski smer, postiže svoju konkretnost i zbiljnost tek pomoću organizacije. Ostavljajući ovde po strani pitanje koliko je Lukač tim svojim stavovima prenaglasio ulogu organizacije u ozbiljenju teorije, ipak se teško može osporavati i stanovište da pitanja organizacije nisu niti mogu biti po svom karakteru neutralna u odnosu na idejna i politička pitanja razvoja revolucije. Dosadašnja svetska, pa i naša sopstvena iskustva pokazuju da se na organizacionim pitanjima mogu prelamati krupna sukobljavanja ne samo taktike, nego i strategije razvoja klasne borbe i socijalizma. Razlikovanja u jednoj sferi (organizacije) impliciraju razlikovanja u drugoj sferi (strategije). Ta razlikovanja su vidljiva ne samo između komunističkih, na jednoj, i socijaldemokratskih i socijalističkih partija, na drugoj strani, nego i između socijaldemokratskih i socijalističkih partija, kao i između samih komunističkih partija. Ona su prisutna i u razvojnom putu jedne iste partije unutar jedne zemlje.

Digitized by Google

U svakom slučaju, dijalektika revolucije i organizacije pretpostavlja stalno prilagođavanje avangarde, njene društvene uloge i njenog unutrašnjeg demokratizma konkretnim uslovima revolucionarne borbe. To proizlazi iz same biti revolucionarne partije radničke klase. Jer, partija čiji je rezon postojanja i cilj menjanje sveta mora da bude sposobna i za samopromenu. Vaspitač i sâm mora da bude prevaspitan (Marks). To ulazi u domen trajnih zadataka avangarde. Za revoluciju koja traje, koja se ne zadovoljava onim što je ostvareno i koja stalno kritikuje samu sebe, organizaciona pitanja su u funkciji menjanja postojećeg u smislu ozbiljenja vladavine ljudi nad stvarima; za revoluciju koja stagnira, koja se okoštava i birokratizira organizaciona pitanja su u funkciji apologije postojećeg u smislu usavršavanja tehnike vladanja i manipulisanja ljudima.

Otvaranje pitanja organizacionih promena, dovođenje u pitanje starih i traganje za novim rešenjima, mora da bude način življenja, uslov revolucionarnog bitisanja avangarde. Izvori i poticaji u tom pravcu su fundamentalne vrednosti i ciljevi revolucije, s jedne, i konkretno-istorijske faze kretanja revolucije, s druge strane. Ako se polazi samo od fundamentalnih vrednosti i ciljeva, odnosno ako se zanemaruje faktor konkretno-istorijskog posredovanja, zahtevi za novim organizacionim rešenjima pretvaraju se u apstraktne postulate kojima se ne uspostavlja delotvorna komunikacija sa konkretnom istorijskom zbiljom. Ukoliko i kada dolazi do njihovog ozbiljenja u načinu delovanja avangarde, efekat može biti kontraproduktivan ne samo u političkom smislu, u kontekstu date istorijske situacije, već i u odnosu na fundamentalne vrednosti i ciljeve revolucije. Zahtevi za »nemešanje« SK, za slobodan opticaj različitih idejnih struja u njegovim redovima i slično, isticani u našoj nedavnoj prošlosti, primeri su kontraproduktivnosti apstraktno shvaćenog demokratizma.

S druge strane, ako se ostaje samo u okvirima konkretno-istorijskog, bez relacije sa fundamentalnim vrednostima i ciljevima revolucije, ili se, pak, ta relacija odlaže za neku daleku budućnost, mogu se javljati tendencije organizacionog konzervativizma i birokratizacije avangarde. Konkretno-istorijskō, ako nije budućnost u sadašnjosti, dijalektičko jedinstvo kontinuiteta i diskontinuiteta revolucije, služi kao alibi za odsustvo velikih istorijskih inicijativa usmerenih na revolucionarno menjanje postojećeg. Konkretno-istorijsko je u tom slučaju samo ideološka racionalizacija postojećeg, alibi za pragmatsku i kompromisersku politiku u ime realnosti konkretne situacije. Partija radničke klase tada postaje samo čuvar poretka, ne i vodeća snaga revolucionarnog pokreta.

Prema tome, da bi traganja za novim organizacionim rešenjima mogla da budu plodotvorna sa stanovišta daljih pomaka u oslobađanju rada, mora se polaziti od strateškog u revoluciji, od njenog opšteg pravca, ali i od realnih istorijskih pretpostavki i mogućnosti njenog daljeg razvoja, od jasnih saznanja o tome sa kakvim se sve protivurečnostima, teškoćama i dilemama suočava

Digitized by Google

revolucija u datoj istorijskoj situaciji, u određenom sklopu unutrašnjih, pa čak i međunarodnih okolnosti. Tek u oslonu na obe komponente revolucije može se krenuti u traganje za odgovorom na pitanje: kako ići dalje?

II

Istorijski posmatrano, za primenu principa demokratskog centralizma vezani su brojni uspesi revolucionarnog stvaralaštva komunističkih partija, ali i ne mali neuspesi i promašaji u ostvarivanju revolucionarnih ciljeva radničke klase, zbog kojih su te partije i formirane. Za demokratski centralizam vezuju se i vrlo razvijeni oblici unutarpartijske demokratije, ali i pojave birokratizacije i potpuno gušenje demokratizma u unutrašnjem životu komunističkih partija.

Sve je to, i u prošlosti i u sadašnjosti, izazivalo i izaziva živo teorijsko i političko interesovanje za pitanja demokratskog centralizma, ali ne u smislu nekog uskog organizacionog principa, jer on to i nije, već pre svega u vezi sa širim aspektima razvoja unutarpartijske demokratije i ukupnog delovanja avangarde.[1] Postoji, svakako, i razlog više takvom interesovanju, posebno u nekim komunističkim i socijalističkim partijama u Zapadnoj Evropi. Prisutna je, naime, već dugi niz godina svojevrsna kriza revolucionarnih partija, koja je nastala kao izraz suprotnosti između naraslih promena u društvu i radničkom pokretu, između novih uslova revolucionarne borbe, s jedne, i nasleđene, tradicionalne organizacione strukture i načina delovanja tih partija, s druge strane. Traga se za novim organizacionim rešenjima kako bi revolucionarna partija imala dovoljno propusne moći za sve raznolikosti jednog novog vremena.

U fokusu pažnje su izvorišta birokratizacije i etatizacije revolucionarne partije, pa, prema tome, i pitanje kako smanjiti njihovo

[1] Tradicionalno, demokratski centralizam se shvata kao način donošenja i sprovođenja odluka, kao regulisanje odnosa nižih i viših organa i foruma partije, kao pitanje discipline. To, istina, jesu njegove ključne odrednice, ali nisu i jedine. Već prostim upoređivanjem statutâ iz dalje prošlosti i postojećeg Statuta SKJ (a slične usporedbe mogu se vršiti i na primerima drugih komunističkih partija) može se videti da se broj odrednica demokratskog centralizma znatno povećao u odnosu na njegove ranije dve-tri klasične odrednice. Statut SKJ usvojen na XI kongresu obrazlaže demokratski centralizam sa šesnaest odrednica. A jedna, makar i površna, analiza mogla bi da pokaže da su i ostali delovi Statuta u kojima se reguliše unutrašnji život SKJ, iako ne direktno, ipak u vezi sa demokratskim centralizmom. To, dakako, pokazuje da demokratski centralizam nije nepromenljiva metafizička suština, okoštala formula, već da se menjanjem uslovâ revolucionarne borbe razvija i taj princip, proširujući svoja značenja novim sadržajem i novim oblicima. S obzirom na to, demokratski centralizam treba poimati u širem značenju, to jest kao pitanje unutarpartijske demokratije, kao ukupnost unutrašnjeg života i rada jedne revolucionarne partije. Možda bi se moglo reći da je demokratski centralizam način izgrađivanja političke partije, način uređivanja unutrašnjih odnosa i način organizovanja komunista za revolucionarno delovanje u društvu.

Digitized by Google

dejstvo ako se već ne mogu sasvim otkloniti. U tom pogledu naznačuju se dva moguća izvorišta birokratizacije partije: jedan — spoljni (relacija partija — država), drugi — unutrašnji (način regulisanja odnosâ i organizovanja u samoj partiji, odnosno demokratski centralizam).

Celokupno istorijsko i savremeno iskustvo ukazuje na izuzetnu složenost odnosa partija — država. Mogućnost konzervativnog uticaja države na revolucionarnu partiju podjednako je prisutna i kad je reč o buržoaskoj i kad je reč o socijalističkoj državi, bez obzira na razlike u njihovoj klasnoj suštini. Taj odnos se ispoljava kako u načinu unutrašnjeg organizovanja revolucionarne partije (oponašanje modela državne organizacije), tako i u načinu delovanja na planu globalnog društva (pozicija političkog predstavljanja, pozicija vlasti).[2] Postoji, rekli bismo, uzročna povezanost jačanja tendencije modeliranja partije po uzoru na državu i slabljenja njenog revolucionarnog potencijala i njene kritičnosti prema državi.

Slični problemi na relaciji partija — država, iako, istina, u novim oblicima i drugojačijeg intenziteta, javljaju se i danas, tako reći u svim radničkim partijama, bez obzira na to da li su u opoziciji ili na vlasti. Gotovo je univerzalna tendencija i praksa organizovanja radničkih partija po uzoru na državu, jačanja njihove političko-predstavničke funkcije u državi ili njihovog sraščivanja s državom u vršenju funkcija političke vlasti. Strategija institucionalnog prisustva partije u strukturi državne vlasti koja se javlja u evrokomunističkim partijama doživljava krizu i izložena je ozbiljnim prigovorima iznutra. Najveća slabost koja se pripisuje toj strategiji je u tome što ona podstiče partiju više u pravcu političko-reprezentativne nego socio-mobilizirajuće uloge, što je više orijentisana ka postizanju konsensusa o modalitetima raspodele moći nego ka razvijanju novih oblika participacije masa i samoupravljanja. Tom kritikom ne dovodi se u pitanje strategija mirnog puta u socijalizam. Ukazuje se samo na to da »dugi marš kroz institucije« slabi otpornost partije prema državi, čini je više partijom političkog sistema nego avangardom klasnog pokreta. Time se partija izlaže riziku da postane »deo ideološko-političkog aparata« (Altiser), da se i sama birokratizuje i etatizuje, čime ostaje zarobljenikom građanskog načina funkcionisanja politike, umesto da bude negacijom te politike.

Način da se to izbegne je, po Altiseru, u odvajanju partije od buržoaske države, pa tim više i od socijalističke države. Partija mora da bude sredstvo uništenja buržoaske države pre nego postane sredstvo odumiranja nove, revolucionarne države (Altiser).

[2] Robert Mihels ukazuje na pojavu da revolucionarne partije, iako ponikle na ideji uništenja buržoaske države, upadaju u zamke istih onih principa na kojima je organizirana ta država, to jest postaju »država u državi« (centralizam vlasti, hijerarhija i odnos subordinacije, diskrecija, disciplina itd.). Moris Diverže ističe kao opštu karakteristiku svih partija da se one organizaciono oblikuju prema modelu državne administracije. Naime, anglomeracija osnovnih organizacija poprima model hijerarhijske piramide koja koincidira sa administrativno-teritorijalnom podelom državne vlasti.

Digitized by Google

Sraščivanje partije i nove, revolucionarne države pokazalo se u mnogo čemu presudnim za dalje tokove socijalizma. Takvo sraščivanje, ma koliko bilo izazvano i teškim bremenom istorijskog nasleđa, jedna je od najvećih zamki za revolucionarnu partiju i, razume se, za samu revoluciju. Osobito ako se privremena nužda pretvara u trajnu vrlinu političkog sistema socijalizma, u »zakonitost« prelaznog perioda. Konsekvence su dovoljno poznate. Istorijski produkt takvog sraščivanja je birokratsko-etatistički sistem društvenih odnosa u kome komunistička partija zajedno sa državom drži sve poluge društvene moći. Partija u tom sistemu vlada »u ime« radničke klase, pretvarajući sve ostale organizovane subjektivne snage društva u svoje transmisije. Umesto da deluje kao sredstvo odumiranja države, ona postaje sredstvom njenog jačanja. Crpući snagu iz neposrednog vršenja političke vlasti, partija neizbežno poprima svojstva autoritarne i birokratske organizacije, što se onda prenosi i na unutarpartijske odnose (birokratski centralizam, oligarhijska vlast rukovodstva i slično).

Prema tome, jedan od ključnih problema je u tome kako obezbediti autonomnost partije u odnosu na državu. Od toga bitno zavisi neposrednost veza partije sa radničkom klasom, a time i mogućnost da se radnička klasa politički artikuliše kao autoroman pokret oslobađanja rada. Što je njen savez sa državom intimniji, što se više jedna privremena istorijska nužda pretvara u trajnu vrlinu, u opštu »zakonitost« socijalizma, to su i pukotine između partije i radničke klase dublje i bremenitije kriznim grčevima i konvulzijama.

Odvajanjem partije od države (raskidanjem personalne unije partijske i državne strukture) i iniciranjem samoupravljanja naš revolucionarni radnički i komunistički pokret otvorio je mogućnost radikalno drugojačijih odgovora — naspram tradicionalnih — na odsudno pitanje svake revolucije nakon osvajanja političke vlasti: kako vlast *u ime* radničke klase organizovati u *neposrednu* vlast *same* te klase, odnosno kako partija da ostvaruje vodeću ulogu u borbi za oslobođenje rada mimoilazeći stapanje sa državnim aparatom vlasti, a time i opasnost od sopstvene birokratizacije.

Suština i smisao ove velike istorijske inicijative je u radikalnom menjanju uloge radničke klase, partije i države u procesu socijalističkog preobražavanja društva. Celokupna strategija i praksa socijalističkog samoupravljanja temelji se na subjektivitetu radničke klase u duhu poznatog Marksovog načela da oslobođenje radničke klase treba da bude njeno sopstveno delo, čijem se ostvarenju partija i država potčinjavaju kao politička sredstva.

Inicirajući veliki projekat samoupravnog preobražavanja društva, koji ima sve odlike antikapitalske i antietatističke revolucije, SK je u isto vreme inicirao i proces sopstvenog preobražavanja — iz partije vlasti u partiju koja vlast organizuje u samoj klasi, kao neposrednu vlast same te klase. Dakle, ne više da zamenjuje klasu, već da stvara uslove u kojima radnička klasa može sama i nepo-

Digitized by Google

sredno da odlučuje o svim bitnim pitanjima društvenog života. Delujući unutar radničke klase, SK se nalazi u položaju, dakako, vlastitom inicijativom, da se otvoreno, demokratski, a ne »iza leđa radničke klase«, bori za socijalističku orijentaciju, socijalistički sadržaj odluka koje se ne donose više samo u jednom centru, već u brojnim centrima odlučivanja samoupravnog i delegatskog sistema.

To je, svakako, nametalo i nameće potrebu da se SK demokratizuje ne samo spolja, na planu globalne društvene zajednice, nego i iznutra, na planu unutrašnjih odnosa i organizovanja. Jer, svladavanje spoljnih izvora birokratskih tendencija, u državnim strukturama, pa i u samom samoupravljanju, u velikoj meri zavisi od svladavanja izvorâ nedemokratskih i birokratskih tendenija u samoj partiji.

III

Sva naša dosadašnja iskustva potvrđuju da se demokratizacija u društvu i demokratizacija Saveza komunista uzajamno uslovljavaju da nema jednog bez drugog. Usponi i zastoji u demokratizaciji SK vezani su za uspone i zastoje u razvoju socijalističkog samoupravljanja. To je interakcija sa uzajamno povratnim dejstvom ne samo u pozitivnom, nego i u negativnom smislu.

S obzirom na to, današnji zahtevi za demokratizaciju moraju se dovoditi u vezu sa protivurečjima koja su pratila i prate razvoj samoupravljanja. Pri tome je potrebno imati na umu dve vrste protivurečja: ona sa dugoročnim i ona sa kratkoročnim dejstvom, to jest protivurečja koja će ga pratiti celom putanjom oblikovanja u globalni politički i društveni sistem i protivurečja čiji je značaj vezan za određene istorijske situacije.

Jedna od protivurečnosti sa dužim istorijskim trajanjem proizlazi iz toga što samoupravljanje kao nova politička struktura evoluira iz političkog oblika i globalne organizacije građanskog društva. Samoupravljanje kao politički oblik oslobađanja rada potvrđuje se utoliko ukoliko vodi prevazilaženju podvojenosti na relaciji društvo — država, rad — proizvodi rada, ekonomska sfera — politička sfera itd., koja je vezana za građanski način funkcionisanja politike.[3] Protivurečnost tog procesa je, međutim, u tome što samoupravljanje, tendirajući da izraste u integralan sistem i produkcioni odnos, ne može bez određene uloge države, partije, tehnostrukture, ne može bez robne proizvodnje i tržišta. Otuda je ključni, rekli bismo, dugoročan problem kako delovanje pomenutih činilaca u funkciji razvoja samoupravljanja odvojiti od tendencija njihovog osamostaljivanja i pretvaranja u vlast nad radom (eta

[3] Sve je to još složenije zbog toga što je samoupravljanje stvarovalo na tlu jedne nedovršene građanske revolucije, koja se nije do kraja istorijski realizirala u sferi ekonomije, političke demokratije i nacionalnog pitanja. Otuda i tendencije da se u procese demokratizacije društva i rešavanja nacionalnog pitanja unose sadržaji i oblici neograđanske, neoliberalističke demokratije (tendencije prema političkom pluralizmu, jačanju nacionalnih država i slično).

Digitized by Google

tizam, tehnokratizam, građanski liberalizam, grupno-svojinski odnosi slično).[4]

Složenost tog problema proizlazi iz same epohalnosti preobražaja državno-centralističke u samoupravnu organizaciju društvenog rada i društva u celini, preobražaja koji je, nesumnjivo, bez presedana u dosadašnjoj praksi socijalizma i, izuzev načelnih stavova, bez konkretnije razrade i bližih orijentira u teorijskom nasleđu marksizma. Ne može, naravno, biti jednostavan niti teći bez žestokih otpora prelaz iz jednog tipa političkog sistema u kome se u jednom centru (savezna država) donose odluke od opšteg interesa za društvenu zajednicu u radikalno drugi tip političkog sistema koji karakteriše pluralizam subjekata odlučivanja. Za razliku od državno-centralističkog sistema, u kome je vrh društvene zajednice u isto vreme i najviša instanca političke vlasti i gde se opšti interes konstituiše odozgo, u samoupravnom sistemu taj se odnos bitno menja u tom smislu što se razlike između baze i vrha društva iskazuju sve više kao razlike u domenu i opsegu delovanja, a ne i u opsegu političke vlasti. U samoupravnom društvu sve njegove ćelije, svi njegovi delovi u posedu su svog interesa, ali u isto vreme niko nema monopol na opšti interes. Konstituisanje opšteg interesa moguće je samo odozdo, u procesu demokratskog sučeljavanja, usaglašavanja i sintetizovanja mnoštva posebnih samoupravnih interesa. Pravo na autonomnost u izražavanju posebnih interesa je, prema tome, prvi uslov i pretpostavka demokratske sinteze opštih interesa i integracije društva bez posredovanja državnog centralizma.

Međutim, razbijanjem centralističke integracije, centralističkog jedinstva političkog sistema i centralističkog jedinstva radničke klase, samoupravno socijalističko društvo se ne odriče i potrebe da se i samo konstituiše — dakako, na kvalitativno drugojačijoj osnovi — kao jedinstven politički sistem, kao novi vid društvene integracije rada i jedinstva radničke klase.

Drugim rečima, pravo na autonomnost posebnih interesa pretpostavlja radničko-klasnu supstancu tih interesa i demokratsku otvorenost prema svim drugim posebnim interesima, otvorenost za življenje u zajedništvu. Koliko je neprihvatljivo nedemokratsko nametanje opšteg interesa, isto je toliko nedemokratsko nametanje posebnog interesa interesima društvene celine. U odgovornost svake ćelije, svakog dela društva za sopstveni razvoj mora biti utkana i odgovornost za celinu društva. Alternativa centralističkom jedinstvu ne može biti mehanički zbir atomiziranih i međusobno nepovezanih delova društvene zajednice. Kao što celina nije supstitucija za de-

[4] Samoupravljanje se, prema tome, nalazi u procesu stalnog odmeravanja snaga sa neoetatističkim i neograđanskim tendencijama, koje se u zavisnosti od konkretne istorijske situacije i odnosa snaga u društvu ispoljavaju različitim intenzitetom i u različitim oblicima. Te »tendencije« — rekli bismo — ne deluju izdvojeno i u nekakvom »čistom« vidu. Pre bi se moglo reći da između njih dolazi do neke vrste »istorijskog kompromisa«, čiji je smisao da se samoupravljanju ospori istorijsko pravo na društveni totalitet.

Digitized by Google

love, tako ni delovi nisu supstitucija za celinu društvene zajednice. Autonomnost delova koja je cilj za sebe izvor je dezintegracionih tendencija, vodi negaciji celine. Autentična autonomija izraz je unutrašnje potrebe svake ćelije, svakog dela društva da živi, da se potvrđuje u zajedništvu.

Prema tome, nisu u suprotnosti autonomija delova i jedinstvo sitsema, odnosno zajedništvo. Oni su nespojivi kao birokratsko-etatistički koncept autonomije, odnosno kao birokratsko-etatistički koncept jedinstva i zajedništva. Jer bez autonomije delova nema ni demokratskog jedinstva sistema niti zajedništva. Ali, to nije bilo koja demokratija, već demokratija kojoj radnička klasa kroz samoupravno udružen rad daje osnovni ton i pečat, i to kako funkcionisanju autonomije delova, tako i funkcionisanju globalne društvene zajednice.

Taj problem, s obzirom na oživljavanje etatizma u novije vreme, ima i svoju aktuelnu dimenziju. Etatizam je, ako ne jedini, onda, svakako, jedan od glavnih uzročnika stagnacije samoupravljanja, pa i privrednih teškoća sa kojima se suočavamo u poslednje vreme. Inhibitorna stanja ispoljavaju se u nekoliko vitalnih funkcija samoupravnog sistema: u sferi radničko-klasne sinteze pluralizma samoupravnih interesa, samoupravne integracije društva i društvene reprodukcije na jedinstvenom privrednom području zemlje. U vezi s tim ponovo se aktuelizira problem države, njene stvarne uloge i njenog odumiranja. Da li imamo previše države tamo gde ona nije neophodna, odnosno imamo li premalo države tamo gde je ona zaista još istorijski neophodna? Tu, dakako, ne može biti prihvatljiv ni nihilistički odnos prema državi niti apsolutizacija njene uloge. U prvom shvatanju prisutna je teza o spontanom samoreprodukovanju samoupravljanja kome nisu neophodni ni država ni partija, izuzev ove poslednje u funkciji teorijskog prednjačenja. U drugom shvatanju prisutna je teza da samoupravljanje ostaje samo u granicama pojedinačnog i posebnog, odnosno da mu nije inherentno i stanovište opšteg, stanovište celine. Drugim rečima, socijalističko društvo može se konstituisati kao celina samo preko političke sfere, odnosno preko države i partije, budući da je njima dato stanovište celine. Takvim shvatanjem ostaje se u okvirima građanskog načina funkcionisanja politike koju karakteriše podvojenost rada i proizvoda rada, ekonomske sfere i političke sfere društva, javne sfere i privatne sfere čoveka. Takvo shvatanje, štaviše, može predstavljati i svojevrsnu ideološku racionalizaciju jedne, ma koliko prosvećene, ali ipak etatističke varijante socijalizma. Jer, ono što se tvrdi u teoriji, to jest da samoupravljanje ne može da dosegne do stanovišta celine, to birokratsko-tehnokratske snage društva svakodnevno dokazuju u praksi, to jest da su neophodne i nezamenljive u ulozi posrednika i tumača opštih interesa radničke klase i društva u celini.

Pitanja o istorijskim i socijalno-klasnim pretpostavkama odumiranja države, ne samo u epohalnom, nego i u konkretno-istorijskom smislu, jesu, u stvari, pitanja o pretpostavkama i mogućno-

Digitized by Google

stima dokidanja »dvovlašća« u vladanju viškom rada, odnosno izrastanja samoupravljanja u integralni sistem. To je, u suštini, pitanje o mogućnosti udruženog rada da sve više autonomno dolazi do opšteg, do stanovišta celine, a ne da bude samo u položaju čekanja, to jest da mu se ono daje isključivo sa strane — od države i partije. Mera autonomnosti udruženog rada u dolaženju do stanovišta celine uvek je konkretan izraz stepena ostvarene neposredne vlasti radničke klase. Tom autonomnošću radnička klasa izražava klasnu i opšteljudsku motiviranost da nadilazi svoju posebnost i da njoj primerenim institucionalnim oblicima neposredne demokratije supstituira državu kao reprezentanta društvene celine i činioca integracije društvenog rada. Mogućnost samoupravljanja da se konstituiše kao društveni totalitet, bez posredovanja državnog centralizma, možda zvuči kao utopija. Ali to je, čini nam se, ona vrsta konkretne utopije bez koje nije moguće misliti i delati u smislu i pravcu ostvarivanja asocijacije slobodnih proizvođača.

Složenost problema demokratskog centralizma proizlazi iz protivurečnog položaja i uloge Saveza komunista: on je, s jedne strane, činilac sistema, odgovoran za tekovine revolucije, za poredak, a, s druge, on je u isto vreme činilac menjanja postojećeg, snaga revolucionarnog pokreta i progresa, čime se bitno razlikuje od građanskih partija i od partija u etatističkim sistemima socijalizma. Savez komunista objedinjava te dve funkcije, koje su u višepartijskim sistemima razlučene na vladajuću partiju i partije opozicije, a u jednopartijskim etatističkim sistemima redukovane na funkciju vlasti, na funkciju održavanja poretka. Otuda i pitanje: kako da se Savez komunista u svom delovanju potvrđuje sve više kao savez, a sve manje kao partija u klasičnom smislu? Taj odnos partije prema društvu ima svoju unutrašnju dimenziju. Savez komunista, naime, može da deluje kao činilac dokidanja odnosâ subordinacije i hijerarhije u društvu ako i u svojim unutrašnjim odnosima ukida pretpostavke hijerarhije i subordinacije. Pri tome se uvek javlja problem kako da objedinjuje dve svoje bitne unutrašnje potrebe: produbljivanje i proširivanje unutarpartijske demokratije i ostvarivanje jedinstva misli i akcije. Apriorno osporavanje jedne ili druge potrebe, prenaglašavanje jedne potrebe na račun druge, vodi jačanju birokratsko-autoritarnih svojstava partije ili, pak, osporavanju i samog političkog i istorijskog smisla postojanja revolucionarne partije.

Ostvarivanje društvene uloge SK kao unutrašnje idejno-političke snage radničke klase i socijalističkog samoupravljanja je, bez sumnje, značajan korak u pravcu nadilaženja političko-predstavničke funkcije partije u ime radničke klase. To povratno deluje i na odnose u samoj partiji, i to pre svega na predstavničku komponentu u odnosima članstva i rukovodstava. Time se otvaraju nove mogućnosti i nove dimenzije demokratskog centralizma.

Međutim, to »preseljavanje« SK iz nadsistemske u unutarsistemsku poziciju, njegovo »pounutravanje«, ne ide bez protivurečja, oscilacija i različitih vidova otpora koji se javljaju i u

Digitized by Google

sistemu samoupravljanja i u Savezu komunista. Bez uvida u ta protivurečja nije moguće doći do bližih saznanja o tome zašto se principijelno jasno definirana uloga SK ne ostvaruje prema očekivanjima, odnosno otkuda odstupanja i kolebanja u svakodnevnoj praksi. Indikativno je, naime, da SK nikako da izađe iz jedne dileme koja ga prati tako reći od trenutka napuštanja »ugodne« pozicije vlasti. Problem je, naime, u tome da se nađe pravi način delovanja iznutra a da to ne bude ni birokratsko »mešanje« ni liberalističko »nemešanje« u poslove i nadležnosti samoupravnih i delegatskih tela. Čini se da je teško utvrditi granicu između potrebe za jasnim opredeljenjima ne samo o načelnim, nego i o konkretnim pitanjima društvenog razvitka i birokratskog preuzimanja stvari u svoje ruke, između ustavne odgovornosti samoupravnih subjekata političkog sistema i političke i istorijske odgovornosti avangarde za socijalističku perspektivu društvenog razvoja. Da li se ta dilema može razrešavati samo poboljšanjem metoda rada (kao što se često misli) ili je u pitanju i nešto drugo? Ustavno situiranje SK u sistem, ma koliko značajno samo po sebi, ne znači da su time ukinute sve pretpostavke delovanja na stari način, odnosno sve mogućnosti da se u nekom drugom, formalnom ili neformalnom, obliku obnavlja sprega SK sa državnom ili tehnokratskom strukturom. S obzirom na to, neophodno je praviti razliku između »pounutravanja«, to jest delovanja SK kroz institucije samoupravnog sistema, od »srastanja« sa sistemom. Savez komunista je imanentan činilac samoupravnog sistema, ali to ne znači da »urasta« u sistem, da gubi identitet revolucionarne avangarde ili kritičnost prema samoupravnom sistemu. Delovanje iznutra ne znači i pristajanje na sve ono što se nudi pod firmom samoupravljanja, niti znači mirenje sa već ostvarenim. Odričući se nadsistemske pozicije SK se ne odriče i uloge faktora društvenih promena sa atributima ne samo teorijskog prednjačenja, već i neposrednog idejno-političkog usmeravanja.

IV

U raspravama o demokratskom centralizmu aktuelizirana su pitanja o spojivosti ili nespojivosti principa odlučivanja u samoupravnom sistemu i principa odlučivanja u Savezu komunista, to jest društvenog dogovaranja i demokratskog centralizma. Ta se pitanja postavljaju ne samo na relaciji SK — samoupravni odnos, već i na relaciji SK — federativno ustrojstvo države (ovo drugo osobito nakon reforme federacije 70-tih godina).

Ako se polazi od toga, a takvih polazišta ima, da su ta dva principa nespojiva, tada su moguća dva rešenja: da se u politički sistem ponovo uvede demokratski centralizam ili, pak, da se u Savez komunista uvede princip društvenog dogovaranja. Jasno je da prvo rešenje implicira reafirmaciju državnog centralizma, pa se ono i ne nudi u nekom otvorenijem obliku. Međutim, bilo bi iluzorno misliti da takav birokratski zahtev samim tim i ne postoji,

Digitized by Google

ja ne čeka svoju šansu. Ovo drugo rešenje, koje na prvi pogled ima veću privlačnost, izgled »demokratske« alternative, javlja se u dva vida: jedni ga predlažu imajući u vidu »posamoupravljanje«, drugi ga predlažu imajući u vidu »federalizaciju« Saveza komunista. Prvi, motivisani razlozima samoupravne demokratije, zalažu se za potpuno napuštanje demokratskog centralizma u Savezu komunista; drugi, pak, pozivajući se na odnose u federaciji i na ustavni položaj republika i pokrajina, zalažu se za delimično ukidanje demokratskog centralizma, to jest za njegovo ukidanje samo na nivou centralnih organa SKJ. Ukratko, jedni traže unutrašnji život organizacije po uzoru na samoupravljanje, drugi po uzoru na ustrojstvo federativne države. Šta implicira prvo, a šta drugo stanovište?

Ideja »posamoupravljanja« SK nije nova, pa se postavlja pitanje: ima li u toj koncepciji nečeg novog u smislu problematizacije unutarpartijske demokratije? Rekli bismo da je novina te koncepcije u tome što je ona evoluirala do stava da je bitan preduslov demokratizacije unutarpartijskih odnosa u duhu zahteva samoupravne demokratije — da se prizna da je demokratski centralizam istorijski anahron princip koji treba zameniti nekim drugim principom uređivanja unutrašnjih odnosa u Savezu komunista (demokratskim jedinstvom, dogovaranjem i slično). Nije li, međutim, takva problematizacija unutarpartijske demokratije i demokratskog centralizma istovremeno i problematizacija samog smisla postojanja revolucionarne partije, njene vodeće uloge u društvu?

Samoupravljanje je, bez sumnje, stalan izazov demokratizaciji unutrašnjih odnosa i načina delovanja Saveza komunista. Istorijski i politički smisao postojanja SK je u tome da svojim načinom delovanja, unutrašnjim odnosima i organizacionom strukturom omogućava što nesmetaniji razvoj socijalističkog samoupravljanja. Međutim, u opravdanim zahtevima za stalnom demokratizacijom unutrašnjih odnosa u SK ne mogu se prenebregavati razlike između odnosa koji se uspostavljaju u društvu i odnosa koji se uspostavljaju u revolucionarnoj partiji. Drugim rečima, ako se SK bori za ostvarivanje neposredne demokratije u društvu, to ne znači i obavezu da se i sam organizuje kao samoupravna organizacija. On svoju organizacionu posebnost kao revolucionarna avangarda ne uklanja time što bi svoj sistem organizovanja i odlučivanja poistovećivao sa društvenom organizacijom neposredne demokratije. Ako se pod demokratizacijom SK podrazumeva to da se unutrašnji odnosi u SK treba da zasnivaju na istim principima na kojima deluju organi neposredne demokratije, onda se zaista postavlja pitanje: čemu zasebna revolucionarna partija radničke klase?

Više puta je isticano, pa ponovimo to i ovom prilikom, da se u samoupravne odnose ne ulazi dobrovoljno, da su oni nešto što se zatiče. Odnosi u SK, za razliku od samoupravnih odnosa, imaju instrumentalan karakter. Savez komunista je dobrovoljna revolucionarna organizacija koja okuplja idejne i političke istomišljenike.

Digitized by Google

Onaj ko stupa u SK dobrovoljno, taj se svesno odlučuje da svoju ličnu volju udružuje sa opštom voljom kao sintezom pojedinačnih volja. To se udruživanje vrši na principu demokratskog centralizma, koji znači u izvesnom smislu i ograničenje demokratije. A to se, s obzirom na komponentu dobrovoljnosti, ne ispoljava kao prisila, kao nametanje tuđe volje. U samoupravljanju jedna odluka postaje punovažnom tek kad se sa njom slože svi, odnosno većina onih na koje se ona odnosi, a na širem planu, kad se slože subjekti samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. Ali ti subjekti mogu i ne prihvatiti dogovor ili sporazum, odnosno na društvene odnose samoupravljanja se ne mogu primenjivati načela demokratskog centralizma. U SK odluka većine obavezuje i manjinu, bez obzira na to što se ona nije složila sa njom. Kao što je demokratski centralizam ključni princip koji revolucionarnoj partiji, dokle god postoji potreba za njom, obezbeđuje da ostvaruje jedinstvo misli i akcije u borbi za razvoj samoupravljanja, tako je, s druge strane, princip samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja bitan izraz prerastanja političko-predstavničke demokratije u sistem neposredne demokratije. I kao što bi uvođenje principa dogovaranja u Savez komunista dovelo u pitanje i sâm smisao njegovog postojanja kao zasebne revolucionarne partije, tako bi i restauriranje demokratskog centralizma u politički sistem dovelo u pitanje samoupravljanje kao novi društveni odnos i novi vid demokratije.

Postavlja se pitanje: kako se među sobom odnose ta dva principa koji deluju svaki u svojoj sferi? Da li se oni isključuju ili uzajamno pretpostavljaju? Izvan svake je sumnje da to nije idiličan odnos, lišen protivurečja i napetosti. Međutim, u tom pogledu podjednako su neprihvatljive apriorne tvrdnje o njihovoj nespojivosti kao i apriorne tvrdnje o njihovoj spojivosti. Pravo je pitanje: pod kojim se uslovima ta dva principa uzajamno uslovljavaju, a pod kojim uslovima mogu uzajamno da se i isključuju? Jer, u realnom životu događa se ne samo njihovo uzajamno uslovljavanje, nego i njihovo uzajamno isključivanje, što zavisi od konkretnih procesa i od odnosa snaga i u samoupravljanju i u Savezu komunista.

Konkretno-istorijska dijalektika uzajamnog odnosa ta dva principa bitno zavisi od toga koliko Savez komunista konsekventno razgraničava svoje kompetencije od kompetencija organâ neposredne demokratije, koliko uspeva da svojim delovanjem iznutra obezbeđuje i autonomnost, odnosno suverenost osnovnih ćelija neposredne demokratije i jedinstvo samoupravnog sistema, to jest koliko uspeva da izbegava dve krajnosti: delovanje spolja i identifikovanje sa sistemom. Kad god SK preuzima stvari u svoje ruke u tom smislu da zamenjuje organe neposredne demokratije u onome što je njihovo pravo i obaveza, jasno je tada da on svojim načinom odlučivanja potiskuje ili, još tačnije, suspenduje način odlučivanja u organima neposredne demokratije. A tada se sukobljavaju ne demokratski, već birokratski centralizam i princip samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. Slučajevi starog,

Digitized by Google

prevaziđenog načina delovanja SK reflektuju činjenicu da on još nije prekinuo pupčanu vrpcu sa pozicijom vlasti (to jest sa pozicijom državne partije), odnosno sa tradicionalnim delovanjem u ime radničke klase. U takvim slučajevima jasno dolazi do izražaja povezanost suženog demokratizma u unutarpartijskim odnosima odlučivanja i političko-predstavničkog odnosa SK prema radničkoj klasi i organima neposredne demokratije.

S druge strane, dijalektika odnosa principa društvenog dogovaranja i principa demokratskog centralizma zavisi i od toga kako se shvata i praktikuje sâm princip društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, koliko udruženi rad ima stvarnog uticaja na sporazumevanje i dogovaranje i koliko sporazumi i dogovori uvažavaju dejstvo objektivnih ekonomskih zakonitosti. Drugim rečima, pitanje se postavlja uvek na konkretno-istorijski način: koliko je princip društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u funkciji razvoja neposredne demokratije i udruživanja rada u šire integracione celine.

Jer, ako se smisao neposredne demokratije izjednačava sa decentralizacijom državne vlasti, sa usitnjavanjem društvenog rada i fragmentacijom radničke klase, tada i društveno dogovaranje koje izrasta na takvoj podlozi može služiti kao pokriće za apsolutizaciju parcijalnih interesa, za različite vidove zatvaranja i autarkičnosti, za dezintegracione procese i slično.

Decentralizacija kojoj nije smisao i svrha deetatizacija koči proces koncentrisanja proizvodnje i integrisanja društvenog rada na samoupravnim osnovama, pretvara se u svoju suprotnost, to jest u birokratsko-etatističku opstrukciju razotuđivanja sfere rada. U takvom slučaju neminovna je kolizija samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, s jedne, i demokratskog centralizma, s druge strane. Ali, ni tada nije u pitanju sukob demokratskog centralizma sa demokratskom suštinom samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, već sa načinom i karakterom njegove primene u praksi.

Povođenje SK za takvim tendencijama u političkom sistemu i u produkcionom odnosu ne vodi demokratizaciji njegove društvene uloge i unutarpartijskih odnosa, već dekompoziciji njegovog idejno-političkog, akcionog i organizacionog jedinstva. Položaj koji SK ima kao unutrašnja snaga sistema pretvara se u neželjenu suprotnost: umesto da deluje kao unutrašnji faktor koji podstiče integracione procese i ujedinjavanje radničke klase, SK se miri sa praksom zatvaranja, dezintegrisanja i cepkanja radničke klase. Umesto da deluje kao snaga koja afirmiše i autonomnost delova udruženog rada i celovitost društvene zajednice, dakle, kao snaga koja podstiče nosioce posebnih samoupravnih interesa da dolaze do nivoa opštih interesa, do stanovišta celine, organizacije SK ne retko postaju plenom tehnobirokratske apsolutizacije posebnih interesa.

Prema tome, ukoliko samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje proizlazi iz autonomnosti subjekata samoupravnog od-

Digitized by Google

lučivanja, ali i iz njihove otvorenosti za demokratsku integraciju društvenog rada, ukoliko se postignuti dogovori podjednako odgovorno sprovode u život, tada ta dva principa ne samo da nisu u koliziji, ne samo da ne smetaju jedan drugom, već se, štaviše, uzajamno uslovljavaju. Jer, i demokratski centralizam je samo sredstvo koje Savezu komunista omogućava da svojom jedinstvenom akcijom podstiče i autonomnost delova i njihovo demokratsko ujedinjavanje u celinu samoupravne društvene zajednice. S obzirom na to, ne postavlja se pitanje niti je stvarna dilema u tome da li u SK treba uvesti princip dogovaranja (u ime samoupravne demokratije) ili u politički sistem vratiti princip demokratskog centralizma (u ime efikasnosti i racionalnosti upravljanja).

Jer, niti je princip društvenog dogovaranja apriorno demokratski niti je princip demokratskog centralizma apriorno nedemokratski i birokratski. Ali, ako nije posredi njihova uzajamna supstitucija, aktuelan je, svakako, problem daljeg demokratizovanja i jednog i drugog principa u sistemu odlučivanja.

V

Ukidanjem centralističke strukture federacije i radikalno izmenjenim ustavnim položajem republika i pokrajina SK se našao pred novim istorijskim izazovom da svoj način delovanja i unutrašnjeg organizovanja prilagođava ne samo suverenoj poziciji udruženog rada u samoupravnim odnosima u proizvodnji, već i suverenom pravu republika i pokrajina da same neposredno i u uzajamnoj odgovornosti uređuju svoje odnose u federaciji. Kao što se može govoriti o novom tipu federacije, bez presedana u savremenom svetu, isto tako se može govoriti i o novom načinu delovanja i organizovanja revolucionarne partije, takođe bez presedana u radničkom pokretu. Jer, dosadašnja svetska, pa u određenoj meri i naša pređašnja iskustva upoznala su nas sa jednim tipom nadnacionalne, centralističke federacije i sa jednim tipom nadnacionalne centralističke partije koja je svoju jedinstvenost zasnivala na isključivanju autonomije nacionalnih delova.

Prenošenjem težišta odlučivanja na republike i pokrajine bitno su se promenili odnosi i u SKJ — pre svega u smislu jačanja samostalnosti republičkih i pokrajinskih Saveza komunista u sferi partijskog odlučivanja. Delujući kao unutrašnja snaga samoupravljanja, SKJ nije mogao ostati spoljna snaga, to jest zadržati strukturu nadnacionalne, nadrepubličke organizacije. No, odmah se javilo i pitanje: kako se transformisati a ne identifikovati se sa federativnom strukturom države? Jer, ako nije neophodno da i sâm, boreći se za samoupravljanje, postaje samoupravnom organizacijom, zašto bi bilo neophodno da se i sâm, boreći se za nove odnose u federaciji, organizuje na federativnom principu? Koliko SKJ može ići u prilagođavanju federativnoj strukturi države a da ne izgubi identitet jedinstvene revolucionarne organizacije radničke klase Jugoslavije? Da li je pravi smisao demokra-

Digitized by Google

tizacije u tome da se demokratski centralizam ukine u centralnim organima i forumima SKJ, a da se zadrži na nivou republičkih i pokrajinskih Saveza komunista? Koliko je teza o primeni takvog dvojnog principa u SKJ inspirisana potrebom demokratizacije u smislu jačanja uloge partijskog članstva i osnovnih organizacija? Ne bi li smo se time više približili, umesto jačanju jedinstvenosti SKJ, nekom obliku višepartizma na nacionalnoj osnovi?

Sažeto rečeno, SKJ već dugo stoji pred jednim relativno jasno eksponiranim problemom: kako jačati klasno jedinstven karakter avangarde a istovremeno se odlučno suprotstavljati tendencijama vraćanja na centralističko-unitaran nadnacionalni tip organizacije, odnosno kako razvijati samostalnost nacionalno-republičkih i pokrajinskih Saveza komunista a istovremeno se ne manje odlučno suprotstavljati tendencijama sopstvene federalizacije?

Ne prenebregavajući mogućnost reetabliranja federalno-partijskog centralizma, ipak se može reći da je sa »razvlašćenjem« savezne države partijski život poslednjih godina više zaokupljao problem federalizma, odnosno očuvanja jedinstvenosti SKJ. Kad to kažemo, ne mislimo da umanjujemo opasnosti druge vrste, već samo da označimo glavni problem za određen istorijski trenutak. Pri tome je za istraživanje ovog problema i za utvrđivanje uzroka njegovog nastajanja veoma važno da se strogo diferencira nužnost razvijanja samostalnosti republičkih i pokrajinskih SK od tendencija koje tu samostalnost okreću protiv jedinstvenosti SKJ, kao što je isto tako neophodno da se pravi razlika između klasno-demokratskog sadržaja od birokratsko-centralističkog i unitarnog sadržaja jedinstvenosti SKJ. Drugim rečima, neophodno je jasno razgraničenje sa birokratsko-dogmatskim shvatanjima po kojima se samostalnost Saveza komunista republika i pokrajina apriorno izjednačava sa federalizmom, odnosno jedinstvenost SKJ sa nadnacionalnim centralizmom. Dilema, prema tome, nije niti može biti: samostalnost republičkih i pokrajinskih SK ili jedinstvenost SKJ, autonomija ili jedinstvo. Za nas je stvarno konkretno-istorijsko pitanje: koji uzroci dovode do suprotstavljanja autonomije jedinstvu, odnosno pod kojim uslovima je autonomija pretpostavka jedinstva i jedinstvo pretpostavka autonomije? To je, svakako, veoma složen zadatak i za teoriju i za političku praksu, ali i jedino ispravan put koji odgovara duhu i opredeljenjima naše revolucije.

Izvan svake je sumnje da ovaj problem sadrži u sebi sve elemente jednog novog istorijskog iskustva u funkcionisanju i federalizma i revolucionarne partije. Jer, u pitanju su dva sistema odlučivanja: jedan u federaciji, u kojoj se odluke od zajedničkog interesa donose društvenim dogovaranjem, odnosno usaglašavanjem stavova, a drugi je u SKJ, u kojem se odlučuje na principu demokratskog centralizma. Društveno dogovaranje, kao što je poznato, pretpostavlja jednoglasnost odlučivanja (konsensus). Njime se isključuje većinski princip odlučivanja. To je u skladu sa našom politikom nacionalne ravnopravnosti, koja u sferi međunacionalnih odnosa ne priznaje odnos većine i manjine. S obzirom

Digitized by Google

na to, suvereno je pravo svake republike i pokrajine da ne prihvati predlog neke odluke ukoliko proceni da bi ona bila u suprotnosti sa njenim vitalnim interesima. S druge strane, u SKJ, po principu demokratskog centralizma, odluke većine obavezuju i manjinu. Postavlja se pitanje: da li je većinski princip sam po sebi takve prirode da demokratski centralizam postaje preprekom ostvarivanja samostalnosti i ravnopravnosti republika i pokrajina? Kako da funkcioniše demokratski centralizam a da se ne dovodi u pitanje ustavni suverenitet republika i pokrajina i, u tom kontekstu, samostalnost republičkih i pokrajinskih SK, odnosno jedinstvenost SKJ i, u tom kontekstu, interes celine revolucionarnog pokreta?

Principijelno uzev, ti odnosi su relativno jasno određeni na Desetom kongresu SKJ. Smisao je tih stavova u tome da je novim odnosima u federaciji istorijski postao anahron nadnacionalni, odnosno nadrepublički tip centralističke organizacije. No, to ne znači da novi odnosi u federaciji mogu služiti kao pretekst za takvo organizovanje SKJ koje bi predstavljalo »federalnu koaliciju« republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista. Novim odnosima u federaciji odgovara takvo organizovanje SKJ u kojem je sadržano dijalektičko jedinstvo delova i celine u smislu uzajamne uslovljenosti i samostalnosti republičkih i pokrajinskih SK i jedinstvenosti SKJ. U tako shvaćenom odnosu celine i delova pitanje razvijanja samostalnosti i ravnopravnosti narodâ i narodnosti nije samo briga republičkih i pokrajinskih SK i, obrnuto, interes celine radničke klase i zajedništva nije briga samo SKJ, već i SK republika i pokrajina. Delovi ne mogu zameniti celinu, ali ni celina se ne nalazi izvan niti iznad delova. Prema tome, SKJ može da deluje kao promotor interesâ radničke klase i interesâ zajedništva ravnopravnih naroda i narodnosti ako polazi od jedinstva delova i celine, ako se delovi ne utapaju u apstraktnu celinu, odnosno ako se celina ne redukuje na osamostaljene ili slabo povezane delove.

Budući da se Statutom SKJ određuju dve vrste odgovornosti: odgovornost republičkih i pokrajinskih SK i odgovornost SKJ, postavlja se pitanje: da li su one u konfliktu ili proizlaze jedna iz druge? Nama se čini da je u pitanju ovo drugo i kad je reč o normativnoj i kad je reč o faktičkoj strani stvari. Jer, republički i pokrajinski SK nisu puki sprovodnici direktiva odozgo, već subjekti zajednički utvrđene politike SKJ. Oni su, prema tome, odgovorni za politiku koju su sami kreirali. U tom smislu njihova odgovornost za razvoj republika i pokrajina i za razvoj Jugoslavije kao celine javlja se kao neka vrsta samoodgovornosti.

S druge strane, odgovornost centralnih organa i foruma SKJ za zajednički utvrđenu politiku i za njeno jedinstveno sprovođenje nije izraz nadnacionalne, nadrepubličke pozicije SKJ. Ako se ima u vidu da o zajednički utvrđenoj politici odlučuje niko drugi do republički i pokrajinski Savez komunista i da o sastavu centralnih tela SKJ odlučuju isključivo partijski forumi republika i pokra-

Digitized by Google

jina, onda je jasno da ne može biti govora o nedemokratskoj poziciji organâ i forumâ SKJ. Prema tome, odgovornost SKJ za jedinstvenu politiku nije ništa drugo do preobražena odgovornost SK republika i pokrajina, samo u jednom drugom vidu, odnosno na nivou celine jugoslovenskog komunističkog pokreta. S obzirom na to, ta dva vida odgovornosti — SKJ na jednoj i republičkih i pokrajinskih SK na drugoj strani — ne suspenduju jedan drugi, mada je konfliktnost moguća u sledeća dva slučaja: ako se i kada se jedinstvenost SKJ ostvaruje na račun samostalnosti republičkih i pokrajinskih SK, odnosno kada se samostalnost republičkih i pokrajinskih SK ostvaruje na račun jedinstvenosti SKJ. Ali se tada postavlja pitanje sasvim konkretnih uzroka koji dovode do tih konfliktnosti.

Za odnose u SKJ karakterističan je i princip dvostruke odgovornosti republičkih i pokrajinskih SK: pred članstvom svoje republike, odnosno pokrajine i pred članstvom SKJ (član SK republike, odnosno pokrajine, u isto vreme je član SKJ), to jest pred organima i forumima SKJ. Ta dvostruka odgovornost republičkih i pokrajinskih SK bitan je elemenat karaktera SKJ kao jedinstvene organizacije svih članova i njihovih organizacija na području SFRJ. Suspenzijom jednog ili drugog vida te odgovornosti imali bismo ili reafirmaciju centralističko-nadnacionalnog karaktera jedinstvenosti SKJ ili, pak, neki oblik federalne i čak konfederalne koalicije samostalnih nacionalnih partija.

U tom kontekstu postavlja se pitanje: koliko postojeći način izbora organa i foruma SKJ (Kongres SKJ ne bira, već samo verifikuje) stimulira odgovornost samo u jednom smeru, to jest samo prema svojoj nacionalnoj izbornoj bazi, a ne i prema partijskom članstvu u celini, odnosno prema organima i forumima SKJ? Ne daje li takav način izbora osnova da se predstavnici republičkih i pokrajinskih SK ponašaju kao nacionalne delegacije, odnosno da smatraju da je njihov glavni zadatak, pa i isključivo pravo, da predstavljaju interese »svoje« nacije i »svoje« radničke klase u centralnim telima SKJ? Koliko u tom slučaju organi i forumi SKJ mogu da utvrđuju politiku SKJ koja bi obavezivala sve njegove delove a da to ne bude »mešanje«, »majorizacija« i slično? Kako može da funkcioniše demokratski centralizam ukoliko se smatra da većinski princip odlučivanja i nacionalni suverenitet ne idu zajedno, da je prvo povreda drugog?

Složenost funkcionisanja demokratskog centralizma je nesumnjiva: taj princip ne sme da se pretvara u prepreku samostalnosti republičkih i pokrajinskih SK, ne sme da se koristi kao sredstvo nedemokratskog nametanja volje većine, majorizacije nad pojedinim delovima SKJ; s druge strane, taj princip, kao izraz volje stvarne većine, a ne samo rukovodećih struktura, treba da onemogućuje pretvaranje samostalnosti u odvajanje pojedinih delova od celine SKJ, odnosno da onemogućuje nedemokratsko nametanje usko shvaćenih interesa jednog dela celini SKJ. Međutim, ta složenost u funkcionisanju demokratskog centralizma ne može služiti

Digitized by Google

kao argument protiv samog principa. Slično tome, složenost i u funkcionisanju principa društvenog dogovaranja u Federaciji ne može biti argument protiv svrsishodnosti tog principa. Konsekventno tome, ne postavlja se pitanje istorijske i političke opravdanosti jednog ili drugog principa, niti postoji potreba da se jedan princip zamenjuje drugim principom, već je pravo pitanje u daljoj demokratizaciji i jednog i drugog principa, u skladu sa potrebama i strateškim opredeljenjima borbe za oslobođenje rada i za stvarnu nacionalnu ravnopravnost.

VI

Nikada ranije kao u ovom trenutku nije se osećala tolika potreba i za većom unutarpartijskom demokratijom i za idejno-političkim i akcionim jedinstvom SKJ. Valjda je to i najčešći podsticaj mnogim raspravama o demokratskom centralizmu i o drugim relevantnim aspektima ostvarivanja vodeće uloge SKJ. Istina, ponekad su te rasprave poprimale i oblik izjašnjavanja »za« ili »protiv« demokratskog centralizma, čime se samo zamagljivao pravi problem. S obzirom na različite vidove osporavanja potrebe za demokratskim centralizmom, verovatno se mora braniti i odbraniti taj princip. Međutim, ma koliko odbrana bila neophodna, ona sama po sebi nije niti može biti dovoljna. Demokratski centralizam najbolje se brani ako se potvrđuje sopstvenim samorazvojem. Taj princip nije ni »Adamov greh« komunističke partije kojeg se, navodno, treba što pre i radikalno osloboditi, a nije ni čarobna formula kojoj nije potrebno kritičko propitivanje. U svakom slučaju, dokle god postoji istorijska potreba za revolucionarnom avangardom, postojaće i potreba za demokratskim centralizmom. Pa, ukoliko nije prihvatljiv »radikalizam« zahteva za ukidanje demokratskog centralizma, ostaje, bez sumnje, potreba za radikalnim propitivanjem postojećeg stanja odnosâ u SKJ, za bitnim promenama i inovacijama i u sistemu unutrašnjih odnosa i u načinu organizovanja za revolucionarnu akciju.

U tom smislu želeli bismo da neke aspekte unutrašnjeg demokratizma i organizovanja koji imaju ne samo dugoročan, već i neposredno aktualan značaj formulišemo u obliku problemskih pitanja:

1) Poznata je istina da je pitanje unutrašnje demokratije, u stvari, pitanje mogućnosti člana partije i osnovne organizacije da sudeluju u kreiranju politike, da utiču na sve bitne odluke u partiji. To je, rekli bismo, onaj indeksni znak koji pouzdano govori o različitom kvalitetu unutrašnje demokratije u partijama koje se rukovode demokratskim centralizmom, pa i o razlikama u jednoj istoj partiji u pojedinim razdobljima. SKJ već dugo insistira na subjektivitetu člana i osnovne organizacije. No, postavlja se pitanje: nije li u tom pogledu više ostvareno na planu normativnog nego na planu stvarnog? Koliko se, uprkos normativnih proboja, što, naravno, nije za potcenjivanje, još uvek krećemo u tradicio-

Digitized by Google

nalnim okvirima unutarpartijskih odnosa iz perioda osvajanja političke vlasti i faze državnog socijalizma (predominantna uloga rukovodstava, forumski rad, nerazvijena borba mišljenjâ, način sastavljanja kadrovskih lista, način izborâ i slično).

2) Samo se po sebi razume da se Savez komunista može uspešno boriti za to da udruženi proizvođači postaju stvarni subjekt odlučivanja u društvu jedino ukoliko je njegovo članstvo u položaju stvarnog subjekta partijske politike. Sa kakvim se ubeđenjem član Saveza komunista može boriti za razotuđenje sfere rada ako partijski organi deluju kao uporišta moći otuđene od partijskog članstva? Sa kakvim se ubeđenjem član partije može boriti za to da udruženi proizvođači ovladavaju celinom dohotka, a time i celinom društvenih odnosa ako izostaje saznanje da on može značajnije uticati na politiku partije na svim nivoima njenog delovanja? Savezu komunista kao partiji revolucionarnih promena ne može odgovarati član partije kao sprovodnik direktiva, konzument politike »odozgo«, čija svest o odgovornosti za opšti interes ne prelazi lokalne okvire. Najtežu revoluciju, revoluciju u sferi rada, Savez komunista može da predvodi samo sa takvim članom Partije koji celokupnom svojom ličnošću stupa u »živ odnos spram totaliteta partijskog života i revolucije« (Lukač). Stari organizacioni ideal po kome je »partija odgovorna za svakog člana, a član odgovoran za partiju« — ostaje uvek samo ideal ukoliko se ostvaruje jednostrano, to jest samo kao odgovornost rukovodstva, a ne i kao odgovornost članstva za celinu partijskog života i partijske politike.

Budući da je demokratski centralizam svojevrstan vid predstavničke demokratije, koja je karakteristična za sve političke partije, moramo se upitati: u čemu je njegova *differentia specifica* u revolucionarnoj partiji kao što je Savez komunista? Ona bi trebalo da se izražava pre svega u ukidanju hijerarhijske podele rada na one (manjinu) koji odlučuju i na one (većinu) koji sprovode odluke, u ukidanju različitih, u stvari, dvojnih, merila odgovornosti — jednih za funkcionere i drugih za »obične« članove partije, te »kapitalističke baštine u avangardi« (Lukač).

Ako samoupravno društvo svojim razvojem označava raskid sa tradicionalnim vođenjem politike od »vrha« prema »bazi«, »odozgo« prema »dole«, nije li obaveza Saveza komunista da kida sa jednodimenzionalnim, jednosmernim obeležjima demokratskog centralizma? Nije li nova istorijska šansa demokratskog centralizma u mogućnosti njegove preobrazbe iz instrumenta partijskih foruma u instrument partijskog članstva, u njegovom postajanju demokratskim samocentralizmom?

3) Budući da je jedan od ključnih elemenata demokratskog centralizma u tome da odluke većine postaju politikom cele partije, postavlja se pitanje: kako se formiraju odluke većine i kako se (da li jedinstveno) sprovode u život? Nije svejedno da li se odluke većine formiraju na inicijativu rukovodstva (manjine) uz anticipiranu saglasnost partijskog članstva ili su one rezultat i inicijativa odozdo, širokih svepartijskih rasprava i u osnovnim organizacija-

Digitized by Google

ma, u forumima, u partijskoj štampi? Često se, naime, ukazuje na činjenicu da mišljenje članstva teško nalazi put do opštinskog komiteta, a još teže do viših foruma. Problem je u tome šta učiniti da odluke budu izraz stvarnih htenja i stvarne volje većine, da ne bi dolazilo do raskoraka između mišljenja i raspoloženja partijskog članstva i zvaničnih stavova foruma. S obzirom na to da je proces formulisanja politike, u stvari, proces posredovanja, veoma je važno obezbediti da ukupnost različitih mišljenja, kritika i iskustava živog tela partije protiče odozdo prema gore bez friziranja. U nekim partijama, da bi se verifikovala stvarna volja partijske baze, primenjuju se referendumi. Savez komunista primenjuje praksu svepartijskih javnih debata o programskim i statutarnim dokumentima. Međutim, takvih debata moralo bi biti više, ne samo o Programu i Statutu, nego i o drugim značajnijim aspektima partijske politike. Mogućnost pokretanja takvih svepartijskih debata trebalo bi da imaju ne samo forumi, nego i osnovne organizacije i pojedini delovi Saveza komunista.

Ne može se reći da organi i forumi ne ocenjuju kritički, čak veoma kritički, stanje u društvu i u Savezu komunista. No, pitanje je koliko ta kritika doseže do korena stvari, a koliko služi kao alibi za to da se postojeće stanje ne menja. Ne može se reći da nemamo dobrih odluka, zaključaka i preporuka za akciju. Ali, ne možemo se ni pohvaliti da smo dovoljno odlučni, dosledni i jedinstveni u sprovođenju u život usvojene politike. Ako se u vreme liberalizma unutarpartijski život odlikovao raspravama bez završnice, sada do stavova i zaključaka dolazimo bez dovoljno prethodnih rasprava, ali i bez dovoljne akcione spremnosti i jedinstvenosti u njihovom realizovanju. Moć verbalne kritike, čak veoma oštre kritike, krupnih slabosti u društvu i u Savezu komunista i nemoć da se one brže i radikalnije otklanjaju idu nekako zajedno, uspostavljaju neku vrstu čudne koegzistencije.

Mi se u raspravama o demokratskom centralizmu veoma mnogo bavimo odnosom većine i manjine, ulazimo u brojne finese tog odnosa, što je, bez sumnje, značajno za razvoj interne demokratije. No, čini nam se da je sa stanovišta subjektiviteta partijskog članstva i akcione sposobnosti Saveza komunista još značajnije to kako se dolazi do odluka većine i kako se one ostvaruju, odnosno koliko i sama većina stvarno respektuje svoje sopstvene odluke, i pored verbalnog insistiranja na principu demokratskog centralizma.

4) Naš je stalan zahtev da slobodna i javna borba mišljenjâ mora biti sastavni deo unutarpartijskog života. To je i prirodno s obzirom na otvoreno demokratsko samoupravno društvo koje izgrađujemo i s obzirom na revolucionarnu prirodu Saveza komunista koji ne želi da se usmerava samo na čuvanje postojećeg, već i na njegovu promenu. No, da li imamo razvijenu borbu mišljenja koja bi bila na nivou njegovih opredeljenja? Mogli bismo reći da je empirijsko stanje stvari u tom pogledu pre upozoravajuće nego zadovoljavajuće. Najviše se rasprava vodi u osnovnim organizacijama. Međutim, što se ide prema gore, sve je manje rasprava i sve

Digitized by Google

je više monologa. Susrećemo se još uvek sa recidivom tradicionalne prakse da se o krupnim problemima i o spornim stavovima vode prave rasprave na zatvorenim sednicama partijskih foruma. Ne samo šira javnost, već i partijsko članstvo o njima saznaju tek naknadno, nakon proteka izvesnog vremena, pa i tada nepotpuno. Čega je to izraz? Stare (hronične) neverice u zrelost partijskog članstva? Bojazni od suočavanja sa javnošću za sopstvenu poziciju? Ili i jednog i drugog zajedno?

Suvišno je dokazivati koliko javne rasprave omogućavaju da se različita mišljenja i stavovi o spornim problemima konfrontiraju principijelno i argumentovano, koliko omogućavaju da se jasnije vidi u čemu su stvarne razlike: imaju li one principijelan karakter ili su izraz borbe za vlast, izraz ličnih razmirica i slično. Pogrešno je mišljenje da se sporovi mogu lakše rešavati u uskom krugu rukovodećih ljudi. Time se samo kumuliraju protivurečja, odlažu rešenja, što onda dovodi i do kriznih stanja u partiji i u društvu. Međutim, i najkrupnije pitanje našeg društva i najsloženiji sporovi lakše mogu da se rešavaju u javnoj debati nego u zatvorenim krugovima. Partijsko članstvo je dovoljno punoletno da može podneti »teret« rasprava o spornim pitanjima, odnosno da može razaznavati šta je šta u suprotstavljenim gledištima i da može svojim učešćem doprineti iznalaženju najadekvatnijih rešenja za politiku Saveza komunista.

S pravom ističemo da nema tabu tema. Paradoksalno je, međutim, da nas tek iznimno složene i krizne situacije primoravaju na prave debate i o najdelikatnijim problemima društva. Međutim, ono što je izuzetak, trebalo bi da postane pravilo, normalan način življenja revolucionarne avangarde.

Možda bi se moglo reći da još uvek ne uspevamo da povlačimo dovoljno jasnu liniju razgraničenja između borbe mišljenjâ unutar istih idejnih opredeljenja i liberalistički shvaćene slobodne cirkulacije različitih idejnih struja, opcija i slično, između živog dijalektičkog jedinstva i praznog, beživotnog jedinstva. Ali, bez obzira na teškoće tog razgraničenja, naš izbor ne može biti drugojačiji nego razvijanje istinskog kulta borbe mišljenja. Otvorenoj, komunističkoj, principijelnoj borbi mišljenja ne mogu biti supstitucija surogati kao što su ezopovština ili međurepubličko-pokrajinska »prepucavanja«.

5) Iskustva, pa i određena istraživanja, pokazuju da demokratski centralizam sam po sebi nije izvor birokratskih tendencija, da stepen razvijenosti interne demokratije bitno zavisi od ukupnih odnosa u jednoj partiji, pa u tom sklopu, najčešće, od odnosa između partijskg članstva i forumâ. To ne znači, dakako, da je elemenat rukovođenja apriorno negativan činilac interne demokratije te da ga treba ili ukinuti ili svesti na proste punktove za statističko registrovanje raspoloženja i volje partijskog članstva. Jer, dokle god ima potrebe za partijom, biće potrebe i za rukovođenjem kao sastavnim delom interne demokratije. Glavni problem nije, dakle, u samom institutu rukovođenja, već u tome kako ga učiniti

Digitized by Google

demokratski prozirnim, kako ga lišiti misterija posredovanja, odnosno oreola da jedino njemu pripada privilegij komuniciranja sa svetskom istorijom, sa celinom pitanjâ o revoluciji. Drugim rečima, problem je u tome kako sprečiti pretvaranje revolucionara, »narodnog tribuna«, u karijernog funkcionera, kako ga učiniti odgovornim ne samo pred forumom ili istorijom, nego i pred partijskim članstvom.

Prevladavanje dvojnosti merilâ ocenjivanja rada i odgovornosti i prevladavanje hijerarhijske strukture rukovođenja preduslov su revolucionarne demokratije u komunističkoj avangardi. Ne može biti prihvatljiv uopšten govor o odgovornosti kad su u pitanju forumi i, s druge strane, konkretna odgovornost kad su u pitanju osnovne organizacije i »obični« članovi partije. Time se, u stvari, pokazuje da se još uvek krećemo u obrnutoj srazmeri između moći odlučivanja i konkretne odgovornosti: što veća moć odlučivanja, manja konkretna odgovornost, što manja moć odlučivanja, veća konkretna odgovornost! U uslovima samoupravnog društva, međutim, unutarpartijski život morao bi se izgrađivati ne na hijerarhijskim odnosima, već na odnosima zajedničke odgovornosti članstva i rukovodstava za ukupnu istorijsku i aktualno-političku praksu Saveza komunista.

Drugim rečima, problem interne demokratije je problem jačanja stvarne moći partijskog članstva na račun predimenzionirane moći partijskih rukovodstava, odnosno problem jačanja stvarne uloge delegatsko-političkih (»zakonodavnih«) tela partije (konferencije, centralni komitet, kongres) na račun osamostaljivanja njihovih političko-izvršnih organa. Tu se, rekli bismo, demokratija i najviše sudara sa nasleđem državno-centralističke prakse iz ranijih faza razvoja revolucije. Naime, iako je normativno drugačije uređeno, mi se još uvek susrećemo sa praksom da mnogo značajniju ulogu u političkom životu partije imaju političko-izvršni nego »zakonodavni« organi, da ovi drugi više zavise od prvih, umesto da bude obrnuto. Osim toga, ma koliko da smo demokratizovali kadrovsku politiku, ona je još uvek izvan stvarnog uticaja partijske baze. Slično poznatoj sintagmi »ko vlada dohotkom, vlada društvom«, moglo bi se reći da onaj ko odlučuje o izboru, raspoređivanju i unapređivanju kadrova, taj ima u rukama stvarnu moć. U postojećem izbornom sistemu u Savezu komunista mnogo je značajnija prethodna procedura nominacije od samih izbora. Smatra se, naime, da je demokratska procedura u prethodnom postupku potpuno zastupljena, i da prilikom glasanja nema potrebe za većim brojem kandidata od broja mesta. Međutim, veliko je pitanje da li je mogućnost opredeljivanja između većeg broja kandidata u činu tajnog glasanja samo pitanje forme, a ne i pitanje same suštine demokratije i da li se odustajanjem od nekih aspekata demokratije ne dovodi u pitanje i njena suština.

U svakom slučaju, za izborni postupak je bitno koliko partijsko članstvo ostvaruje svoj subjektivitet u izboru delegata i rukovodstava, odnosno koliki se postiže efekat odgovornosti pojedinaca

Digitized by Google

i foruma pred partijskim članstvom. Pitanje je, naime, da li funkcioner oseća da mu mandat više zavisi od volje partijskog članstva ili od formalnih i neformalnih kadrovskih instanci, da li mu je važnije šta o njemu misli partijska baza ili šta se o njemu misli u forumima.

6) Ideja i praksa kolektivnog rada i odgovornosti je, bez sumnje, značajan korak u daljem demokratizovanju u Savezu komunista, naročito s obzirom na višenacionalni sastav jugoslovenskog zajedništva. To podseca korene liderskim ambicijama i »jedinonačaliju« u rukovođenju, što je u složenoj višenacionalnoj zajednici od osobitog značaja za odnose nacionalne ravnopravnosti. Međutim, princip kolektivnog rada i odgovornosti bio bi »kratkog daha«, kao, uostalom, i ranije uvedeni princip rotacije, ukoliko bi se zadržao samo u krugu rukovodećih organa, to jest ukoliko ne bi bio podržan i demokratizacijom u vertikalnom smislu, na relaciji članstvo — rukovodstvo. U tom slučaju imali bismo demokratizam unutar foruma, svojevrstan »džentlmenski sporazum« da niko neće iskakati ispred dugih, ali bez bitnih promena u stvarnom položaju i ulozi partijskog članstva u kolektivnom odlučivanju i odgovornosti za rad i politiku Saveza komunista. Kolektivni rad u smislu »pax Romana« među rukovodiocima mogao bi, istina, da poprimi demokratski izgled raspodele moći u forumima i među njima, posebno između jugoslovenskog, s jedne, i republičkih i pokrajinskih partijskih centara, s druge strane, ali i svojevrsnu »forumsku solidarnost« u pretvaranju ideje i prakse kolektivnog rada i odgovornosti u novi vid kolektivne vlasti nad partijskim članstvom. U situaciji kada se suočavamo sa pojavama etatizma, takav trend u unutarpartijskom životu mogao bi da rezultira i već rezultira u novom vidu sprege partijskih i državnih organa. To što se takva sprega javlja češće u neformalnom obliku, a najizrazitije na nivou republika, pokrajina i opština, nimalo ne ublažava njenu opasnost po samoupravni projekat revolucije. Štaviše, republičko-pokrajinski etatizam nas ne udaljava od opasnosti svojevrsne restauracije i saveznog etatizma.

Stoga nam se čini da bi Titova ideja o kolektivnom radu i odgovornosti morala da doživi revitalizaciju, i to ne samo u smislu ograničenja trajanja mandata, već i u smislu snažne revolucionarne, demokratske, akcione i duhovne obnove Saveza komunista.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Demokratski centralizam u teoriji i praksi SKJ*

Ako se jedna revolucija, kao što je naša, simbolizuje kontinuitetom teorijskog osmišljavanja i praktičkog djelovanja, onda ona za svoju osnovnu pretpostavku ima i postojanje nedvosmislenih spoznaja o prirodi svakog od momenata tog kontinuiteta, pogotovo onog kroz koji neposredno prolazi i koji čini njen aktuelitet. Nije uzalud Đerđ Lukač isticao da se klasna svijest proletarijata upravo po svojoj *izoštrenosti* i spremnosti da razotkriva bit svih ideoloških mistifikacija razlikuje od građanske svijesti kao »rastrganc« i samim tim upućene na zamagljivanje svojih povijesnih ishodišta. Potreba za mistifikacijom potiče iz činjenice da je građanska svijest »razapeta« između različitih sfera (ekonomije, politike, morala, kulture, običaja i slično) i da joj svaka od tih sfera nalaže drugačije ponašanje, iz čega onda potiče i sukob morala i politike, etike i ekonomike, istine i njenog ideologiziranog privida, ukratko, cio jedan svijet opsjena čiji je osnovni napor usmjeren ka prikrivanju suštine stvarnih odnosa i njihovo prikazivanje u onakvom svjetlu kakvo vladajuće grupe smatraju poželjnim. Iskustvo radničkog pokreta je stoga pokazalo da za jednu revolucionarnu partiju nema veće opasnosti od prodora mistifikacijskog mentaliteta, jer ona tada na-

* Deo monografije koja je bila predmet rasprave na skupu u Herceg-Novom, održanom 5. i 6. maja ove godine.

Digitized by Google

pušta tradiciju »svirepe temeljitosti i otkrivanju istine o samoj sebi« (da se pokušamo izraziti u duhu Marksovog *Osamnaestog brimera Luja Bonaparte)* i u lošem smislu postaje građanska pošto se saznanju istine o njenom sustavu počinje da priječi sistem »organizovane neodgovornosti« i »strukturalne nemoralnosti« (R. Mils).

Ovih nekoliko prethodnih napomena bilo je neophodno radi identifikacije jednog procesa u strukturi našeg današnjeg partijskog mišljenja čiji bi se smisao najpribližnije mogao označiti kao nastojanje ka *blokadi svijesti.* Snažan otpor naše javnosti pokušajima da se »blokiraju« informacije o Kosovu bio je samo jedan od pokazatelja zastarjelosti mistifikacijskog mentaliteta i potrebe za saznanjem istine, ma koliko ona bila teška i surova. Ne bismo se ovdje zadržavali na problemu koliko je toj surovosti pridonijelo upravo prikrivanje federalističkih ili čak i konfederalističkih odnosa u SKJ u sferi međusobnog komuniciranja u kojoj je krilatica o »nemiješanju u unutrašnje stvari« ponegdje već bila stigla do nivoa faktičke legalizacije, te ju je, po očekivanjima zagovornika ove orijentacije, na narednom kongresu trebalo još samo i statutarno ozvaničiti. Danas nikog ne treba posebno uvjeravati da je politički manir uzdržavanja, koji je iz njenih zamisli proizlazio, bio klasičan primjer blokade ne samo praktičkih ponašanja-, već i same revolucionarne svijesti. Šta je njoj onda, sabijenoj u republičke i pokrajinske granice, preostajalo drugo nego da bude u doslovnom smislu »rastrgana« i »pocijepana«, razapeta između unutarnjeg poriva ka jedinstvu i spoljnjeg pritiska koji je to jedinstvo sve više dovodio u pitanje?

Naše današnje spoznaje i akcije, na sreću, već vode ka ukidanju te blokade i razvijanju autentičnih sadržaja koji su jedini primjereni prirodi zajedništva na jugoslovenskom tlu. O tome govore i brojne diskusije koje se odnedavno vode u svim našim sredinama. Ali, kroz njih je iznenada počeo da provijava i duh sumnje koji, ako na vrijeme ne bude kritički sagledan i predupriječen, može prerasti u novu blokadu svijesti i postupanja i ozbiljno ugroziti aktuelni proces kritičkog preispitivanja minulog političkog iskustva. Taj duh sumnje izražen je u pitanju: ne vodi li kritika partijskog federalizma na pozicije unitarizma i birokratskog centralizma?

Pitanje ove vrste može biti postavljeno na više načina. Kad ga kritički razmatramo, mi nikako ne ciljamo na onaj način mišljenja koji, poučen sukobom sa dogmatskim i birokratskim snagama zajedničkog neostaljinističkog imenitelja, s razlogom upozorava da kritika događaja na Kosovu ne smije biti preludij za pokušaj ponovnog nastupanja tih snaga, niti da im ona smije pružiti i najmanju perspektivu ohrabrenja. Takav oprez može biti samo podsticajan u traženju izvornih rješenja koja će nadmašiti i federalističke i unitarističke tendencije u SKJ.

Ali, ako pomenute sumnje izražavaju zagovornici partijskog federalizma, kojima ova platforma odgovara radi promicanja vlastitog nacionalizma, regionalizma ili partikularizma, odnosno rafi-

Digitized by Google

niranog podržavanja republičkog ili pokrajinskog etatizma zarad lične afirmacije, liderstva i probiti, tada je nedvojbeno da odmah moramo razvijati kritičku svijest o njihovoj pravoj prirodi kako bismo onemogućili željenu blokadu i promišljeno unošenje svijesti koju smo nazvali rastrganom, zbunjenom i pocijepanom.

Jedan od doprinosa tom naporu bio bi u kritičkom sagledavanju tri značenja koja su se u dosadašnjim razmatranjima htjela pridati pojmu partijskog federalizma.

Prvo od njih smjeralo je ka poistovjećenju federalizma u državi i u partiji. Po njegovim protagonistima, lišen je svakog ozbiljnog smisla razgovor o republikama kao suverenim državnim zajednicama i o republičkim savezima komunista koji tu suverenost nemaju. Stoga državna i partijska suverenost unutar republika moraju biti određene u istoj ravni političkog važenja. U obrnutom slučaju, nastupiće situacija »dva kolosijeka« (jedan federalni — u državi, drugi centralistički — u partiji) koja se u praksi neće održati ni najkraće vrijeme. Po ovom načinu mišljenja, ona se već odavno razrješava u korist federalizma, i to na svim područjima (ekonomskom, političkom, kulturnom), te je samo pitanje trenutka kada će taj proces biti legalizovan i na onom partijskom. Po stanovitim očekivanjima u zemlji i inostranstvu, taj bi trenutak morao naići poslije Titove smrti i biti ozvaničen najkasnije na XII kongresu SKJ (ukoliko se SKJ do tada uopšte održi pod pritiskom disolutivnih tendencija). U ovakvom viđenju stvari demokratski centralizam je zaostatak boljševizma i vještački održavani produkt »titoizma«, dok partijski federalizam treba da bude vraćanje »evropskog principa« političkog organizovanja i brisanje posljednjeg nasljeđa ruskog Oktobra u jugoslovenskoj revoluciji.* Stoga je partijsko ustrojstvo trebalo da i formalno bude uređeno po modelu onog državnog te da se tako dobije slika jedne »moderne državno-partijske tvorevine«, izgrađene na »neprotivrječnoj demokratskoj osnovi«.

Drugi pogled na ovu problematiku polazio je od suprotnih pretpostavki. Partija, kao revolucionarna avangarda društva — isticale su njegove pristalice — mora to društvo takođe da uredi u duhu svojih organizacijskih načela, pa kao što u partiji nema suverenih republičkih saveza, tako i definicije republika kao suverenih država treba shvatiti samo formalno-pravno, a ne i praktično-poli-

* Ovakva gledišta pokušavala su da kao uzor našem partijskom organizovanju istaknu i evrokomunizam, odnosno one njegove partije koje su, razgraničavajući se prema lenjinizmu, počele da napuštaju i demokratski centralizam i da se zalažu za partijski federalizam. Na ovom mjestu nećemo zalaziti u problem koliko je bila riječ o stvarnim potrebama ovih partija, a koliko o eksperimentu koji se, vjerovatno, nije mogao izbjeći u traganju za novim iskustvom. To je, u krajnjoj liniji, njihova unutarnja stvar. Međutim. o tome kolike teškoće praksa partijskog federalizma stvara samim tim partijama, najbolje govori gotovo dramatski poziv Santjaga Karilja pristalicama ove platforme u španskoj partiji da odustanu od djelatnosti sa pozicija suverenosti pojedinih partijskih segmenata, jer će se inače KPS naći pred rasulom uoči samog kongresa.

Digitized by Google

tički. Federalizam je općenito, prema njihovom ubjeđenju, tvorevina buržoaskih revolucija i nacionalne emancipacije koju su one donijele, pa ga u uslovima socijalističke revolucije, kada radnička klasa na imanentan način teži ekonomskom, političkom i kulturnom jedinstvu, treba primjenjivati s krajnjim oprezom, ali nikako u smislu parcijalizovanog i podijeljenog pojma suverenosti. Ako bi se stvari drugačije postavile — insistirali su oni — tada bi se došlo do historijskog bezizlazja, u kome bi partija kroz demokratski centralizam otjelotvoravala progresistički princip jedinstva, a država kroz federalizam forsirala disolutivni princip razlike. Da se to ne bi desilo, i da institucionalni poredak društva ne bi poprimio izgled tijela sa dvije glave, državni federalizam mora da prebiva u sjeni partijskog centralizma i da bude njegova drugorazredna izvedba i pasivan odbljesak. Ako toga ne bude, SKJ će se uvijek nalaziti u *post festum* poziciji da, kao integrativna snaga, iznova gradi ono što federalizam stalno razgrađuje i da načelo po kome se formira njegova spoznaja neprekidno bude naknadna samosvijest, a ne anticipirajuća (predviđajuća) svijest.

Oba gledišta su u posljednjih nekoliko godina bila iznošena više »između redova« nego što su uspijevala da evoluiraju do razrađene ideološke platforme. Međutim, pošto su u prećutnoj saglasnosti sa njihovim zamislima nastajala brojna praktična ponašanja, i jedno i drugo gledište je pogodovalo razmahu federalističkih raspoloženja u SKJ. Prvo od njih je izravno podsticalo i pothranjivalo, dok je drugo djelovalo posredno, odbojnošću koja proizlazi iz asocijacije na centralistička i unitarno-partijska rješenja.

Zato nam se čini da pravilan metodološki pristup ovoj problematici treba, prije svega, tražiti sa *historijskog* stanovišta. Tada će se pokazati da ni jedno od pomenutih gledišta nije imanentno našem revolucionarnom toku jer prenaglašava neku od strana u ispitivanom odnosu državnog i partijskog federalizma i na taj način, prekoračujući granice unutarnje logike toga toka, u znatnoj mjeri zalazi u voluntarizam.

Kad se izriče ovakav sud, onda treba imati na umu najmanje dvije stvari. *Naša je revolucionarna historija potvrdila princip državnog federalizma, ali ne i onog partijskog.* Stoga je i ustavna odredba republika kao suverenih državno-pravnih zajednica sastavni dio tradicije u čijem duhu se naši narodi i narodnosti nisu odrekli svoje suverenosti za račun neke apstraktne jugoslovenske velikodržavne tvorevine, nego je ostvaruju na konkretnom povijesnom tlu, ali ne na izolovan konfederativan način, već u organskoj sprezi nacionalnog i narodnog zajedništva u okvirima SFRJ. U takvim uslovima je i jugoslovenska federacija nastala kao izraz autentičnog narodnog opredjeljenja kao zajednica narodâ i narodnosti koji su i prije stupanja u nju imali suverenost i državnost, ili se za njih izborili u toku rata, odnosno revolucije. Na ovom mjestu ne bismo se zadržavali na brojnim iskušenjima kroz koja su prolazile ideje i praksa državnog federalizma kod nas. Zadovoljićemo se konstatacijom da se suverenost republika nikako ne kosi sa suve-

Digitized by Google

renošću SFRJ i da najmanje može biti riječi o takozvanom »podijeljenom suverenitetu« ili čak o »uzajamnom ograničavanju« ovog simbola najviše vlasti.

Međutim, konstatacije o prirodi našeg državnog federalizma bilo bi veoma teško protegnuti i na ideje o partijskom federalizmu. Komunistička partija Jugoslavije nije nastala kao federacija partija koje su postojale prije nje, a još manje kao koalicija stranaka koje u partijski savez stupaju s tačno određenim ciljem i unaprijed utvrđenom političkom računicom. Ona se razvijala kao jedinstvena revolucionarna organizacija koja je, naročito poslije Titovog dolaska na njeno čelo, znala da se obračunava i sa »desnim« i sa »lijevim« frakcionaštvom (što je *in nuce* sadržavalo začetke kasnijih federalističkih, odnosno unitarističkih tendencija). KPJ je već od početka djelovala kao integrativna društvena, politička i kulturna snaga. Osnovna vrijednost njenog djelovanja ogledala se u sposobnosti (koja prožima i cio Titov životni put) da iznalazi pravu mjeru posredovanja među modalitetima svoje revolucionarne akcije. Jedan od najboljih primjera osjećaja za mjeru bio je odnos pojmova »klasnog« i »nacionalnog«. Čim bi on bio poremećen u pravcu predimenzioniranja pojma »klasnog« (i tretiranja pojma »nacionalnog« kao problema buržoaske, a ne socijalističke revolucije), pojavljivale bi se težnje ka unitarizmu i centralizmu. Kad bi taj poremećaj, pak, išao ka prenaglašavanju pojma »nacionalnog« (i posmatranju pojma »klasnog« kao relikta boljševizma i staljinizma), izbijale bi tendencije ka partijskom federalizmu i separatizmu. Istovjetne posljedice nastupale su i na području međunacionalnih odnosa. Jače akcentacije »internacionalizma« po pravilu su pogodovale stvaranju unitarnih raspoloženja, i obrnuto — snažniji naglasci na »nacionalnom« brzo su ovaj pojam vodili izrođavanju u ono »nacionalističko«. Ne treba posebno napominjati na koji su se način ova odlaženja u krajnosti odražavala u sferi kulturnog života i na njegove mutne oscilacije — od težnji ka njegovoj prisilnoj »internacionalizaciji«, obnovi »socijalističkog realizma« i stvaranju »socijalističke kulture«, do insistiranja na strogo nacionalnom karakteru naših kulturnih tradicija i nemogućnosti da se u njima prepoznaju bilo kakvi zajednički sadržaji.

Kad se imaju u vidu ovi momenti, opravdano je tvrditi da se integrativna uloga SKJ u izgradnji socijalističkog samoupravljanja do sada potvrđivala u onom stupnju u kome je njegovo posredovanje između pomenutih modaliteta revolucionarne egzistencije (klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog, specifičnog i zajedničkog i slično) proizvodilo unutarnju ravnotežu same te egzistencije. Bili su to istovremeno i uslovi pod kojima se naša zajednica jedino mogla i održati. Raskid u tom posredovanju rezultirao je većinom onih devijacija s kojima smo se sukobljavali od same uspostave i čiji bismo pokušaj dominacije označili kao »teror krajnosti«: nacionalističke, unitarno-centralističke, separatističke i slično.

Digitized by Google

Sa jednom takvom krajnošću — onom partijsko-federalističkom — upravo se borimo nakon svojevrsne blokade svijesti i postupanja koja je prethodila događajima na Kosovu. Njena sjena postupno iščezava, ali se nastojanja ka drugoj ponegdje već naziru. Stoga prigovore, a ponekad i javno izražene »bojazni« — da neutralisanje federalističkih tendencija u SKJ gotovo zakonito vodi restauraciji unitarizma i centralizma — treba na vrijeme sagledati i kritički odbaciti ukoliko potiču od prikrivenih zagovornika partijskog federalizma ili pak onih koji su se u različitim formama i javno oglasili. Jer iskustvo komunističkog pokreta nas je zorno poučilo šta je partijski unitarizam: dominacija »moćnog« saveznog centra, kadrovska politika diktirana »odozgo« i po ključu »glavnih nacija«, »povjerenici« centri u užim partijskim cjelinama, permanentna kontrola nad nacionalno »nepouzdanim« sredinama, organizacijama i rukovodno »jedinonačalije« u odnosu viših i nižih organa, centralistička kontrola nad sredstvima javnog komuniciranja, ukratko, svi oni elementi centralizovanog djelovanja od čijeg pokušaja da postanu prevalirajućim nije bila imuna ni naša partijska historija. Takav model partije, nadamo se, bespovratno je ostao iza nas i za njega bi se mogla založiti još samo birokratska kontrarevolucija. Znamo također i šta bi bio partijski federalizam: posmatranje republičkih i pokrajinskih saveza kao koalicijskih partnera u uzajamnoj »ravnoteži moći«, apsolutizacija suverenosti na istom nivou i njeno tumačenje kao ekonomske, političke i kulturne, zatvaranje i eksploatacijski odnos prema drugim sredinama, te niz drugih modaliteta preko kojih bi bio otvoren put ka konfederalizmu i pretvaranju Jugoslavije u apstraktnu zajednicu.

Oba iskustva su pred našim kritičkim uvidom. Prevazilaženje jednog ne bi smjelo da bude uvod u pokušaj obnove drugog. Stoga ni kritika partijskog federalizma, kada teži obnovi snažnog i jedinstvenog SKJ, ne smjera ka restauraciji unitarističkih sadržaja, ali je isto tako nedopustivo da bude blokirana prigovorima koji bi htjeli da joj insinuiraju ono čega u njenim stvarnim zamislima nema.

Demokratski centralizam u duhu inovacija i pojmovnih razgraničenja sa unitarizmom i »partijskim federalizmom«

Platforma demokratskog centralizma ostala je okosnicom našeg partijskog ustrojstva i vjerovatno se za određeno vrijeme neće naći snage koje bi njen historijski smisao dovele u pitanje. Pa ipak, s obzirom na sve one okolnosti koje su služile kao povod da se pokuša nametnuti njeno preispitivanje ili joj čak nuditi i stanovite alternative, obavezni smo na dalja promišljanja našeg historijskog aktueliteta i na razaznavanja nekih tendencija što su *in nuce* već danas ispoljena u svakodnevnom životu te nad njihovim tokovima treba imati stalan nadzor ukoliko se ne želi da nas dove-

Digitized by Google

du do novih kriznih stanja. Iz jednog dijela javnog mnjenja još nije iščezao utisak da će XII kongres SKJ, zapravo, označiti jedno prelazno razdoblje ka novim organizacijskim oblicima koji će konačno legalizirati naše nove povijesne situacije, obilježene definitivnim iščezavanjem centralizma i potrebom da se demokratija iskazuje bez njegovih atributskih natuknica. Za najpribližniju oznaku, terminološki nesumnjivo atraktivnu, ali pojmovno krajnje neodređenu, uzima se »demokratsko jedinstvo djelovanja«, no ni zagovornici sintagme o »partijskom federalizmu« ne pokazuju želju da je povuku iz leksičke upotrebe. U napisima nekih od njih provijava neprikriveno uvjerenje da statutarna rješenja XII kongresa predstavljaju kompromis između jedne tradicije (demokratski centralizam) koja, po njihovom mišljenju, nesumnjivo odumire zajedno sa svojim povijesnim ishodištem (lenjinizmom), i svojom osnovnom inspiracijom (oktobarskom revolucijom), i novih oblika stvarnosti što ih jedan dio članstva (naročito iz starije i srednje generacije) ne može adekvatno pojmiti, pa im onda pruža idejni otpor.

No danas se susreću i brojna mišljenja drugačije vrste. Ne treba nam, po njima, centralizam starog i prevaziđenog unitarnog tipa, ali je krajnji trenutak da se zamislimo nad procesima uzajamnog otuđivanja koji ne zahvataju samo sastavne dijelove naše društvene zajednice na nivou republičkih i pokrajinskih »etatizama«, nego njeno tkivo razaraju i u okvirima regija i opština, pa čak i velikih poslovnih sistema, te na taj način razjedaju supstancu udruženog rada koja bi se najprije trebalo da ogleda u integrativnoj ulozi radničke klase i njenom jedinstvenom klasnom interesu. Izgubi li se kontrola nad takvim procesima — ističu protagonisti ovog stava — i prepustimo li se logici stihije, što se samo ovlaš zaogrnula plaštom demokratizacije, ali, zapravo, nije ništa drugo do oblanda klasičnog separatizma i težnje da se jugoslovenska federacija rastoči u konfederaciju, naći ćemo se pred perspektivom vaskrsavanja onih stanja koja je prije jedne decenije ili nešto više bilo moguće prevladati autoritetom Titove ličnosti, ali bi to, pri današnjoj federalizaciji partijskih odnosa, bilo krajnje neizvjesno, pa čak i nemoguće. Stoga se, po njihovom mišljenju, treba vratiti partiji kao snažnoj i jedinstvenoj revolucionarnoj organizaciji, kakvu smo imali u počecima socijalističke izgradnje, te obnoviti demokratski centralizam kakav zahtijeva današnji stupanj našeg društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvitka.

Mišljenja su, dakle, oprečna i nije isključeno da, po njima, već postoji diferencijacija među jednim dijelom partijskog članstva i rukovodstva, mada više u smislu specifične fermentacije javnog mnjenja nego u pravcu oštrijih polarizacija. Ali, upravo nas takvo »vrenje« javnog mišljenja, koje otkrivaju i najnovija empirijska istraživanja, pa se preko njega ne može tek tako preći u ime olako postuliranog »ideološkog jedinstva«, obavezuje, možda kao nikad ranije, da se kritički osvrnemo na tendencije koje bi

Digitized by Google

mogle da ugroze demokratski centralizam i da pogoduju razmahu partijskog federalizma ili restauraciji težnji ka unitarizmu.

Bacićemo najprije pogled na one tendencije koje vezujemo za partijski federalizam.

Asocijacija odmah ide ka pojmu suverenosti republika i pokrajina. Širenje njegove sfere može se pratiti već od početka sedamdesetih godina, no naročito su se intenzivne diskusije povele nakon donošenja Ustava iz 1974, kada se s raznih strana čulo pitanje — nisu li konstitucionalna priznanja državnosti republika i fiksiranja elemenata federalizma u biću pokrajina samo početak jednog procesa u toku koga bi njihova suverenost postala univerzalnom? Može li suverenost biti državna a da ujedno ne bude i partijska? Teorijski se o tome veoma malo raspravljalo, ali brojni indikatori iz prakse (među njima i događaji na Kosovu) upućuju na pretpostavku da se partijska suverenost htjela uspostaviti faktičkim putem. Najdalje su za sada otišle diskusije o ekonomskoj suverenosti ukoliko se pod njom podrazumijeva ideja o nacionalnim ekonomijama. Najzad, nisu izostale rasprave ni o kulturnoj suverenosti u smislu diferencijacije sistema vrijednosti, na osnovu koje se onda u jednoj republici ili pokrajini protežiraju ponašanja koja se u drugoj čak i javno osuđuju. Ukratko, po nekim nazorima suverenost je morala biti ili potpuna ili se pretvoriti u vlastito nedonošče, a da se ne bi desilo ovo drugo, pribjeglo se formuli o partijskom federalizmu. Jer, partijska suverenost bi pokrivala sve ostale i služila im kao njihov povijesni alibi, te stoga nije čudo što se na njoj (opet ističemo: mnogo više praktično nego teorijski) toliko insistiralo. I zato nam se danas nameće nezaobilazno pitanje: kakve bi bile posljedice njenog *de facto* i *de iure priznanja?*

Pod uslovima njene faktičke i formalno-statutarne sprovedbe, SKJ bi mogao da funkcionira jedino kao *koalicija* republičkih i pokrajinskih saveza, bez ikakvih uzajamnih obaveza, osim onih koje bi proizišle iz konsensusa, pa i tada je sporno ne bi li se konsensus, kao u konfederaciji, mogao povući u svakom trenutku kada bi to nalagao neki praktični interes? Odlučujuća volja formirala bi se na partijskim vrhovima partnerâ u koaliciji, i na osnovu nekih iskustava koja već imamo sa rudimentarnim situacijama partijskog federalizma (na primjer, s »masovnim pokretom« u Hrvatskoj, liberalizmom u Srbiji i slično), nesumnjivo je da se ona već od prvih trenutaka svoga osamostaljivanja ne bi ustručavala ni od revizije strategijskih principa revolucije. Nije riječ o pukim nagađanjima. Ideje o »nacionalnim socijalizmima« u okviru SFRJ, od kojih su neke predviđale čak i obnovu specifičnih formi višepartijskog organiziranja, nisu toliko daleko iza nas da bi već bile zaboravljene, a ne treba izgubiti iz vida da bi se one mogle ostvariti samo u uslovima partijskog federalizma.

Zagovornici ove platforme ne moraju nužno težiti dekompoziciji Jugoslavije i osnivanju novih samostalnih država. Njima više odgovara jedna druga pozicija koju smo već opisali kao »ravnotežu moći« i politiku »nemiješanja u unutrašnje stvari«. Još od

Digitized by Google

davnih Marksovih konstatacija da se osnovna odlika birokratskog voluntarizma sastoji u želji da bude »apsolutni tvorac« (demijurg) svega postojećeg, i da stoga ne trpi nikakve spoljne intervencije, provlači se saznanje o tome da birokratija poštuje samo sebi ravnog, onog koji ima jednaku moć i utjecaj, te da će se bolje osjećati u susjedstvu sa njim nego u dijeljenju te moći i utjecaja. Sa ovog se stanovišta partijski federalizam kod nas već i egzaktno potvrdio kao birokratska ideologija republičkog i pokrajinskog etatizma. Jer, u situaciji kad je federacija »demontirana« i kada republička i pokrajinska birokratija sa te strane nema više »prirodnog konkurenta«, očigledno je da će ona nastojati da povijesni prostor svoje volje za moć što brižljivije utvrdi i »fortificira« te da ga ogradi od svakog izvanjskog činioca, kao što će se, pod prećutno utvrđenim pravilima ferpleja, suzdržavati da u odnosu na tuđu poziciju postane takav činilac.

Na ovom mjestu treba se prisjetiti jednog momenta koji je prisno vezan za građansku historiju i nastanak političkih stranaka. Cilj izbornog natjecanja tih stranaka nije nikada bila »vlast kao ideal«, nego mogućnost da se u određenom razdoblju raspolaže nacionalnim viškom vrijednosti i da se on usmjerava u skladu sa zamislima stranačkog programa. Partijski federalizam omogućuje republičkoj ili pokrajinskoj birokratiji gotovo istovjetnu poziciju jer i za naše prilike važi ovještala istina da društvom gospodari onaj ko raspolaže viškom vrijednosti. Odatle proističe i mogućnost manipulacije pojmom »nacionalne ekonomije«, pa čak i njegove zloupotrebe. Ovaj pojam je kod nas odnedavno u sve češćoj upotrebi i ne može se imati ništa protiv njega ukoliko se pod njim, između ostalog, podrazumijeva i činjenica da jedna nacija ne može biti povijesno konstituirana ako istovremeno ne raspolaže i vlastitim viškom rada. Jednak sud se proteže i na višenacionalne zajednice u okviru jedne republike ili pokrajine. Ali, ako se pojam »nacionalne ekonomije« jednostrano poistovjeti sa ekonomskom suverenošću, a ova onda poveže sa partijskom suverenošću, i ako se raspolaganje viškom vrijednosti nizom faktičkih putova prenese sa radničke klase na nacionalnu (ili višenacionalnu) birokratiju, a nacionalno tržište zatvori u ime zaštite nekog parcijalnog interesa — tada će i slika partijskog federalizma svakako biti potpunija i ostaviće malo sumnje u povijesnu vrijednost ideologije o »nacionalnim socijalizmima«. Poslije »masovnog pokreta«, najsvježiji je primjer Kosova. Pokrajinska birokratija ovdje se najprije bila izolirala od svakog spoljnog utjecaja, a onda praktično uzurpirala raspolaganje viškom rada i sredstvima iz fonda jugoslovenske pomoći, i objektivno pripomogla da dosta duboko zaživi upravo ideja o »nacionalnom socijalizmu«. No, sličnih ponašanja, mada ne u ovako drastičnom obliku, bilo je i na drugim stranama, zbog čega se i na pojedinim sjednicama CK SKJ znalo upozoriti da nam je svakodnevni život protkan partijsko-federalističkim mentalitetom, a da se toga često nije bilo ni svjesno.

Digitized by Google

Taj mentalitet osvojio je i jedan dio štampe. Ako se prećutni uzus o »nemiješanju u unutrašnje stvari« nastojao ustaliti kao model ponašanja na zvaničnim nivoima, onda je dio štampe, isto tako prećutno, ali ponegdje i otvoreno podržan sa nekog od tih nivoa, odabrao drugačiji model: on je, u srazmjeri s intenzitetom podrške, doslovce haračio po drugim sredinama, zahvatajući ih na svim razinama njihove strukture i, po pravilu, nastojeći da ih prikaže kao konzervativne i birokratske, dok je u svojoj sredini nastojao da istu strukturu dohvata samo periferno i osobito tamo gdje neće dirnuti u neki od centara moći. U takvim je uslovima partijsko-federalistički mentalitet stvorio ružnu podjelu na »domaće« i »tuđe« sredine, s jasnom namjerom da onu svoju predstavi kao liberalnu i progresivnu, a onu »tuđu« — kao bastion dogmatizma, sektaštva i birokratizma. Izlaz iz takve situacije nazirao se jedino u alternativi — dostupnost svih nivoa društvene strukture (posebno onih hijerarhijskih) kritici javnosti, bez obzira na to da li je ona »svoja« ili onâ »druga«, ili pak dosljedno sprovoditi konsensus o »ravnoteži moći« pa obuzdavati štampu i prema vlastitoj i prema »tuđoj« sredini. Prvo rješenje zagovornicima partijskog federalizma nikako nije odgovaralo jer bi tada valjalo dozvoliti kritiku u »sopstvenoj kući«, te su se, mada nevoljko kada je riječ o onim »drugim«, odlučivali za drugu alternativu. Posljednje diskusije o položaju i ulozi štampe ponešto su doprinijele prevazilaženju neprimjerenih podjela na »svoje« i »tuđe«, ali su pojedini stavovi i dalje ostavili nedoumicu — da li su bili kritika postojećeg stanja ili njegova, *de facto*, podrška? Nije, međutim, bilo teško nazrijeti kome može da i u ovom području odgovara ideja o sporazumijevanju, dogovaranju i konsensusu na saveznom partijskom vrhu i o klasičnom demokratskom centralizmu u republikama i pokrajinama. Ovaj dualizam je ne samo organizacijske, nego i etičke prirode jer se zalaže za dvojna ponašanja u okvirima jedinstvene partijske strukture, pa mnogo podsjeća na teoriju o podijeljenoj svojini: onoj zajedničkoj na saveznom vrhu, u kojoj se samo participira, i onoj republičkoj i pokrajinskoj, koja se i realno uživa. Stoga nije ni mogla začuditi analiza koja je pokazala da se jedan dio štampe već dobrano ponaša u duhu partijskog federalizma i da je došao trenutak da se nad tom činjenicom ozbiljno zamislimo.

Pitanje u kojoj mjeri je partijski federalizam već ovladao našim svakodnevnim životom dobija danas dvojake odgovore. Oni koji su smatrali da je on faktički već potisnuo demokratski centralizam izražavali su u početku čuđenje zašto postoji otpor njegovoj statutarnoj legalizaciji i zašto se XII kongres ne iskoristi kao tribina na kojoj će konačno biti usaglašeni principi partijskog i državnog ustrojstva. Kasnije, kada se takva očekivanja nisu ostvarila i kada je sam SKJ poveo odlučniju borbu protiv partijsko-federalističkih tendencija, ovakva pitanja su postupno iščezavala, ali se, i pored toga, mogao steći utisak da ih njihovi zagovornici

Digitized by Google

žele odgoditi za neku drugu priliku kad, po njihovom mišljenju, »vrijeme učini svoje«.

No, pošto svako povijesno zbivanje ima i svoje naličje, na koje također treba baciti kritički pogled, i u ovom izlaganju je neophodno osvrnuti se na neke tendencije koje su se htjele nametnuti kao alternativa partijskom federalizmu, ali su se od početka pokazale kao neprimjerene. One su se najočiglednije manifestirale u takvom shvatanju jedinstva SKJ koje ga je htjelo vratiti na pozicije prije sredine šezdesetih godina, dakle, ispod nivoa demokratskih dostignuća koja su bila ostvarena u borbi protiv unitarizma. U diskusijama, pa i javnim istupanjima, mogla su se čuti mišljenja koja su samostalnost republičkih i pokrajinskih saveza unutar jedinstvene organizacije SKJ (statutarno predviđenu i praktično već potvrđenu) jednostrano identificirala sa republičkim i pokrajinskim »etatizmima« i na taj način obnavljala staru tezu o principijelnoj nemogućnosti da ta samostalnost izdrži dužu historijsku probu. Bio je to poznat manir poistovjećivanja jedne tendencije sa suštinom same pojave u čijem se okviru ona javlja. Kad se on prenio i na ostala područja našeg života, nastojala se stvoriti psihoza da su za sve naše ekonomske, političke i kulturne teškoće krivi procesi osamostaljivanja republika i pokrajina od nekog apstraktno shvaćenog jugoslovenskog jezgra, te su posvuda tražena rješenja koja su u mnogo čemu ličila na unitarističke antiteze: »nacionalnim ekonomijama« iznova je suprotstavljen model centralizirane privrede, pokušala su se dovesti u sumnju ustavna rješenja o državnosti republika i konstitutivnim elementima federalizma u biću pokrajina, te preispitati i sam pojam nacionalne suverenosti i nacionalnih identiteta kao navodnog žarišta separatnog nacionalizma (dok se onaj unitarni uglavnom nije ni spominjao). Federacija je, po takvim nazorima, imala ponovno da bude integralna, s historijskim tokovima koji bi opet išli »odozgo prema dole« iz ojačanih centara savezne moći, u čijem je obnavljanju sagledan preduslov opšte funkcionalnosti i državnog i partijskog aparata. Ova integralistička pozicija reflektirala se onda i na poimanje demokratskog centralizma kao skupa organizacijskih principa koje je valjalo vratiti »izvornom lenjinizmu«. »Izvornost« lenjinizma pri tom je najčešće bila sagledavana kroz čvrstu partijsku hijerarhiju koja bi zaobilazila samostalnost republičkih i pokrajinskih saveza i naglasak stavljala na strmu centralističku vertikalu. Da je to bio najkraći put ka obnovi birokratskog centralizma i SKJ kao »partije moći«, i da je on imao najmanje veze sa nabijeđenom lenjinističkom izvornošću, bilo je očigledno svima osim takvim ideolozima. Jer, formule za koje se zalagao Lenjin bile su uvijek prilagođene historijskom kontekstu, a upravo nam danas takav jedan kontekst nalaže da u istraživanju mogućnosti demokratskog centralizma odemo dalje od nekih njegovih tradicionalnih postavki. U takvom svjetlu onda treba promatrati i principe sporazumijevanja i dogovaranja koji su nepoznati u klasičnoj centralističkoj hijerarhiji partija »socijalističke zajednice« i u sa-

Digitized by Google

moj KPSS. U našim uslovima, opasnost ne bi poticala od njihovog primjenjivanja, nego od njihovog apsolutizovanja. Unitarni mentalitet, međutim, u njima gleda građansku reviziju »proleterske revolucionarnosti«. On i ne može drugačije postupati jer je navikao da tu revolucionarnost procjenjuje sa stanovišta direktivizma i pretvaranja discipline u pasivnu pokornost, te postizanja »čutljive većine« nizom manipulativnih zahvata od strane centraliziranih partijskih foruma.

Tome treba dodati i tretman nacionalnog pitanja. Integralističko shvatanje jugoslovenstva ponovo počinje da se manifestira kroz uvjerenje da proces odumiranja nacija mora da bude paralelan s procesom odumiranja države i da se nalazi neposredno pred nama, ali da mu se suprotstavljaju snage nacionalizma. Izostavljanje pojedinih nacija u javnim istupanjima suviše je upadno a da bi se moglo pripisati momentanoj zaboravnosti ili lapsusu, i da ne bi podsjetilo na stav da su te nacije »administrativnog«, a ne historijskog porijekla. Ali, unitarizam nije vezan samo za pretenzije ka centralističkom rješavanju stvari i odnosa na saveznom partijskom vrhu. On se susreće na republičkim i pokrajinskim nivoima svagda kada se, manje otvoreno a više prećutno, teži ka »čistim« nacionalnim sadržajima i ka faktičkom svođenju pripadnikâ drugih nacija na građane drugog reda. Još je više on izražen u povremenim nastojanjima da se preispita duh odluka AVNOJ-a i da se ospori stanovita republička državnost jer nema povijesno utemeljenje u nekom predjugoslovenskom državnopravnom subjektivitetu (kao što je to slučaj s nacijama koje su prethodno imale tradiciju suverenosti, pa su je mogle unijeti u jugoslovensku federaciju i insistirati na njenom očuvanju). Osporavanja su se pokušala vršiti i u ime formule »jedna nacija — jedna država«; htjelo se pokazati kako centar okupljanja treba da budu »matična nacionalna jezgra« te su se pretenzije ove vrste ispoljile naročito na području kulture, kroz pozive kulturnim stvaraocima iz višenacionalnih sredina da se duhovno okupe oko tih jezgara jer će njihove sadašnje sredine kad-tad biti povijesno prevaziđene. U odnosu na naše tako prokazane »bezdržavnosne« ambijente pomenuta su nastojanja svakako bila unitarna, kao što su se možda prema ostalim sredinama, čiju političku tradiciju nisu poricala, iskazivala kao separatna ili se u najmanju ruku uklapala u koncepciju »ravnoteže moći«. No, to su ona fluidna stanja koja su se mogla tumačiti i na jedan i na drugi način i čija formalna kvalifikacija vjerovatno i nije toliko nužna ukoliko se naglasak stavi na borbu protiv njihovih posljedica.

Logika izlaganja dovela nas je do one njegove tačke na kojoj se pojavljuje i fenomen blokade naše svijesti kao vrlo značajan činilac devijantnih društvenih stanja. Opterećenja te svijesti iskustvima sa unitarizmom i separatizmom često su tolika da se pretvaraju u negativan uslovni refleks: svaka predložena mjera za prevazilaženje *statusa quo* u ekonomiji, politici i kulturi najprije se i nehotice izlaže podsvjesnoj cenzuri da li nije »centralistička«

Digitized by Google

ili »separatistička«, pa se tek onda raspravlja o njenom sadržaju. Ista se opaska može primijeniti i na onu vrstu naših naučnih rasprava koja ne polazi od pitanja o efikasnosti tih mjera, nego od problema njihove formalno-logičke usklađenosti s postojećim mehanizmima, te su mnogi korisni poduhvati bili izloženi riziku da propadnu samo zato što su bili neadekvatno shvaćeni kao protivni pojmu socijalističkog samoupravljanja. Ne treba iznova napominjati situacije u kojima su zahtjevi za snaženjem SKJ bili interpretirani kao obnova težnji za unitarizacijom partije, ili kada se na provođenje statutarnih odredbi o republičkim i pokrajinskim savezima kao samostalnim organizacijama unutar jedinstvenog SKJ sumnjičavo gledalo kao na uvodnu proceduru u republički i pokrajinski etatizam koja će zakonito završiti u partijskom federalizmu. Ovakve nam blokade danas nanose ogromnu štetu budući da stvaraju »pat-pozicije« i stalnu reprodukciju *statusa quo* na onom nivou koji bi upravo trebalo prevazići. Njihov problem postaje tim složeniji što je riječ o višem partijskom forumu, pa i o samom Predsjedništvu SKJ, jer je i povijesni domašaj odluka tada širi. Nije isključena mogućnost da uticaj blokada, ponekad ne toliko ekspliciran u borbi suprotstavljenih mišljenja koliko ispoljen u konkludentnim činima, to jest prećutnim radnjama, postane takav da onemogući donošenje odluke ne samo putem konsensusa, dogovaranja i sporazumijevanja, nego ni korištenjem klasičnog prava većine. Tada forum, po određenom pitanju, jednostavno prestaje da funkcioniše ili donosi formalni kompromis, dok praksa nastavlja da se razvija svojom otuđenom logikom i proizvodi učinke koji na kraju, kad se o njima razvije zbiljska svijest (ali, na žalost, uvijek kao naknadna samosvijest), ukažu na svu besmislenost blokade i besperspektivnost *statusa quo*. Povraćaj u pređašnje stanje postaje nužan te se makar jedna pozitivna konsekvenca ogleda u tome što se stiže do spoznaje da je svako stanje bolje od kompromisnog podržavanja onog postojećeg, radi »mira u kući« i radi nediranja u neki otuđeni, ali moćni parcijalni interes. Stoga nam je potreban novi oblik svijesti, rasterećen predrasuda i prožet većim povjerenjem nego što ga sada imamo.

Predrasude i nepovjerenja najčešće potiču iz ukorijenjenih predstava o tome da su neke naše sredine tradicionalno sklone unitarizmu, a neke separatizmu, te da se, na sredokraći ovih dviju tendencija, u novije vrijeme pojavljuju i sredine koje bi htjele da se ističu po »jugoslovenskom avangardizmu«. Takve se predstave zatim produbljuju diferencijacijom naših povijesnih ambijenata na one »liberalne« i one »konzervativne«, na one koji su prošli kroz fazu građanske političke emancipacije i uzdigli se do građanskog historijskog nivoa i na one koji i danas prebivaju u okovima »balkanskog duha«, s primjesama orijentalnog satrapizma, plemensko-bratstveničkog mentaliteta ili austrougarskog duhovno-kolonijalnog ropstva. Dodaju se zatim i natuknice o katoličkom makijavelizmu, pravoslavnom bizantizmu i orijentalnom političkom »marifetlu-

Digitized by Google

ku«, koje se onda izravno vezuju za način političkog života u pojedinim republikama i pokrajinama. Sve su ove stvari samo prividno anegdotskog, feljtonističko-historijskog ili maliciozno-kritičkog karaktera. Kad se analizira njihova utkanost u naš svakodnevni život, naročito tamo gdje je on pod uticajem različitih opozicionih ideologija, primijetiće se da se stvara jedan konglomerat svijesti koji nas često čini nepovjerljivim, podozrivim, pa čak i sumnjičavim i krajnje opreznim prema svemu što dolazi iz ovako denunciranih ambijenata. Stvorena psihoza ne tako rijetko nagriza i različite strukturalne nivoe te se u kuloarskom žargonu, po nekom zlokobnom apriorizmu, unaprijed zna na koga se mogu odnositi atributi »unitarist«, »separatist«, »balkanac« tehnokrat«, »plemensko-bratstvenički tribalac« i niz drugih kvalifikativa. Oni imaju šansu da u djelatnoj političkoj svijesti budu utoliko čvršće usađeni ukoliko tendencije ka federalizaciji partije budu izraženije i intenzivnije praćene nastojanjem da se »svoj« oblik svijesti proglasi čistim i revolucionarno inspiriranim, a onaj iz »susjedne« sredine u najmanju ruku inficiran drugim namjerama prema kojima treba biti suzdržljiv i oprezan. Takvo stanje odgovara i unitarizmu jer mu služi kao ilustracija potrebe za represivnim stvaranjem nekog jedinstvenog jugoslovenskog mentaliteta koji bi, po već uhodanim ideološkim mehanizmima, bio zapravo mentalitet njegovih zagovornika.

Pokušali smo izložiti nekoliko razmišljanja o današnjoj situaciji naših unutarpartijskih odnosa i upozoriti na one momente koji ih udaljavaju od njihove autentičnosti i doprinose stvaranju drugačije prakse od one željene u duhu revolucionarne tradicije. Ta praksa nije uspjela da ugrozi kontinuitet revolucije i mi danas imamo jedan već dostignuti povijesni nivo ispod koga bi bilo moguće naći se samo u slučaju teških društvenih poremećaja. On je iskristalizirao brojne uporišne tačke daljnjeg razvitka, među kojima u prvom redu treba pomenuti samostalnost republičkih i pokrajinskih saveza kao sastavnih dijelova jedinstvenog SKJ. Definicija te samostalnosti zahtijeva niz suptilnih nijansi ako se njome žele osavremeniti principi demokratskog centralizma i isključiti dvosmislenosti koje bi u njoj mogle biti sadržane ukoliko ona sama ne bi bila dovoljno određena. Upravo zato se pojavljuje potreba za dijalektičkim posredovanjem pojmova. Jer, samostalnost nije identična s partijskom suverenošću na bilo kom drugom nivou osim jedinstvene partijske cjeline. Ali ona također isključuje mogućnost centralističkog nadređivanja i pretpostavlja pravo većine na odluku uglavnom onda kada su iscrpljeni drugi instrumenti unutarpartijske demokratije. To pravo ne zastarijeva uvođenjem dogovaranja i sporazumijevanja. Njegov je sadržaj obogaćen utoliko što se do njega ne dolazi manipulativnim ili represivnim mehanizmima, svojstvenim partijama unitarnog tipa, niti što se ono svodi na puki formalizam nakon što je u centrima moći odluka već donesena, pa joj treba pribaviti nominalno demokratsko pokriće. Pravo većine bi proizlazilo iz historijske spoznaje autentičnog zajedničkog interesa i po bitnim pitanjima revolucionarne izgradnje

Digitized by Google

ne bi moglo biti nadomješteno pravom veta ili obaveznošću pojedinačnog konsensusa.

Tek je na ovim pretpostavkama moguće sprovesti distinkciju između pojmova »snažne partije« i »partije moći«. Savez komunista Jugoslavije kao snažna revolucionarna partija počivao bi na jedinstvenoj organizaciji republičkih i pokrajinskih saveza, pri čemu ovaj pojam ne bi podrazumijevao njihovo mehaničko ili aritmetičko jedinstvo, nego uzajamno prožimanje samostalnosti i integralne pripadnosti partijskoj cjelini. Dijalektičko posredovanje bi tada obuhvatilo odnos nacionalnog i međunacionalnog; saveznog, republičkog i pokrajinskog; povijesno-specifičnog i univerzalno-jugoslovenskog na pretpostavkama organski shvaćenog zajedništva i slično, ukratko, onih bitnih momenata čije je jedinstvo raskidao bilo partijski federalizam bilo pak partijski unitarizam, te ih hipostazirao u ime različitih otuđenih i parcijalizovanih interesa. »Ravnoteža moći« i »nemiješanje u unutrašnje stvari« ustupili bi mjesto koordinaciji akcija i iznalaženju optimalnih učinaka sa stanovišta opšteg interesa. Bila bi potisnuta liberalistička shvatanja prema kojima je jača integriranost SKJ u tokove svakodnevnog ekonomskog, političkog i kulturnog života jednostrano poistovjećivana sa politikom čvrste ruke jer bi SKJ djelovao unutar sistema socijalističkog samoupravljanja. »Partija moći«, pak, bila bi stara unitarna partija koja se nalazila izvan sistema te se prema njemu odnosila sa stanovišta teorije i prakse »transmisija«. Takav profil SKJ je kod nas povijesno prevaziđen, mada se nikada ne smije potcijeniti uticaj snaga koje imaju interesa za njegovo vaskrsavanje.

Utvrđen na ovim osnovama, demokratski centralizam u SKJ znači supstancijalan korak dalje u odnosu na organizaciju komunističkih partija na vlasti. U većini njih i danas prevladavaju tendencije ka unitarizaciji koje u okvirima partijskog života za svoju temeljnu pretpostavku imaju »direktivistički pragmatizam«. Odnos partijskog vrha prema federalnim jedinicama postavljen je bez mogućnosti uzvratne relacije, zbog čega su izgledi da se do odluka na tom vrhu dođe dogovaranjem i sporazumijevanjem teško zamislivi. Njihova je perspektiva tim neizvjesnija što svaka težnja za samostalnošću partija u federalnim jedinicama biva automatski poistovjećivana sa nacionalizmom i što za sobom povlači oštre političke, a ponekad i pravne sankcije. Tako se stvara situacija u kojoj savezni partijski vrh odlučuje po principu većine, kadrovski uglavnom sastavljene od pripadnika jedne ili više jačih i razvijenijih nacija, te partijsko ustrojstvo poprima obilježja ne samo birokratskog centralizma, nego i nacionalnog unitarizma. Slučaj postaje naročito složen tamo gdje je asimilacija manjih nacija prerasla u sastavni dio zvanične politike ili gdje nacionalne manjine nemaju nikakvu efikasnu garanciju za očuvanje svoga identiteta. Procedura unitarizacije htjela je da bude prenesena i na međunarodni plan koncepcijom o stvaranju takozvane socijalističke nacije. U socijalističkim državama koje nemaju federalno uređenje ili su jednonacionalnog sastava transformacija

Digitized by Google

demokratskog centralizma u birokratski već odavno je poprimila oblik socijalnog podvajanja birokratije od »prijateljskog saveza klasa« (radnika, seljaka i nižih slojeva inteligencije).

Stoga nema posebnog razloga da se ne ističe značaj inovacija što ih je jugoslovensko iskustvo unijelo u funkcioniranje klasičnog ustrojstva demokratskog centralizma. To je iskustvo prolazilo kroz brojna unutrašnja iskušenja, kao što ni danas nije lišeno stanovitih protivurečja, nedorečenih definicija i pokušaja da se okrene u nekom drugom pravcu ili vrati na prevaziđene pozicije. Ono je izvana i dalje podložno sumnjičenjima za »desni« revizionizam, kao što bi bilo besmisleno poricati da postoje snage koje bi htjele da ga podriju iznutra. I upravo zato se čini da se SKJ još jednom nalazi u složenoj i delikatnoj situaciji da svoju revolucionarnu ulogu obavlja na jednom višem nivou historijskog posredovanja koja zahtijeva nova rješenja i u lukačevski shvaćenom smislu »korak dalje« u obogaćivanju iskustava izgradnje socijalizma.

Digitized by Google

Milija Komatina

O shvatanju suštine i ostvarivanju demokratskog centralizma u SKJ

Aktuelnost razmatranja suštine demokratskog centralizma očevidna je u kontekstu starih i novih interpretacija, u kojima se teži osavremeniti taj osnovni princip unutrašnjeg života, organizovanja i djelovanja Saveza komunista Jugoslavije, u skladu sa promjenama do kojih dolazi, ali od kojih mnoge ostaju ipak ispod pravog i punog značenja toga principa, a neke teže, sa raznim motivima i pod raznim izgovorima, i da ospore njegovu savremenu svrsishodnost.

Još više od teorijskih razloga, pitanje demokratskog centralizma aktuelizira sama praksa u društvu i u Savezu komunista. Traženje odgovora na nezaobilazna pitanja šta doprinosi što većoj akcionoj sposobnosti i efikasnosti Saveza komunista i u stvaranju i u ostvarivanju politike neminovno nas dovodi do potrebe da se pitamo kako danas da shvatamo suštinu demokratskog centralizma i kako da se odnosimo prema tome principu.

1. U čemu je suština i značaj demokratskog centralizma

Demokratski centralizam podrazumijeva prije svega obaveznost manjine da se pokorava većini, to jest obaveznost svih, bez obzira

Digitized by Google

na eventualna posebna stanovišta, da ostvaruju odluke za koje se većina izjasnila u demokratskom procesu odlučivanja.

Iako pojednostavljeno, ovo značenje demokratskog centralizma otkriva i njegovu dublju suštinu. Nimalo slučajno, komunističke organizacije se razlikuju od građanskih i drugih organizacija i po tome što svoje odnose i svoje djelovanje uređuju i ostvaruju proklamovanjem i uvažavanjem principa demokratskog centralizma. Riječ je o organizacionom, ali i duboko idejno-političkom, čak i klasnom principu. Jer tek sa tim principom komunistička organizacija ima preduslove koji je mogu činiti revolucionarnom organizacijom, i u programskom i u djelatnom, akcionom smislu, u smislu njene usmjerenosti i sposobnosti da utiče na mijenjanje postojećeg stanja u društvu, da bude idejno-politička snaga izgradnje novih društvenih odnosa i nove, radničko-klasne svijesti.

Posredstvom ovoga principa dovode se u organsku vezu principi dobrovoljnosti i obaveznosti, shvaćene u smislu uzajamne odgovornosti. Ta veza, međutim, ne uspostavlja se spolja, nekom silom koja negira dobrovoljnost onih koji stupaju u organizaciju. Ona, sasvim obrnuto, dolazi kao izraz ideološke istomišljenosti i na toj osnovi dobrovoljnog ujedinjavanja ljudi u organizaciju, odnosno dobrovoljnog pristajanja na princip da se njihovi međusobni odnosi tako urede kako bi njihova organizacija bila što sposobnija i što efikasnija za ostvarivanje one istorijske uloge radi koje postoji, to jest radi čega se u nju dobrovoljno i ulazi.

Obaveznost se ugrađuje u odnose sa gledišta potrebe da svi članovi organizacije učestvuju i u stvaranju i u ostvarivanju politike. Takav zahtjev značajan je kao preduslov veće akcione efikasnosti. Ali nije riječ samo o toj pragmatičnoj strani. Ako je i organizaciono utemeljeno da svi članovi učestvuju i u stvaranju i u ostvarivanju politike, time je taj proces već unaprijed shvaćen i usmjeren kao demokratski proces. To je, dalje, značajno i sa klasnog stanovišta. Komunistička organizacija je, po definiciji, radnička organizacija ili avangarda radničke klase, koja ni po idejama koje nosi ni po sastavu i djelovanju nije niti smije biti »ekskomunicirana« od radničke klase. Ako je, pak, organizacija takvog karaktera aktivna u cjelini, onda to govori i o neposrednoj aktivnosti klase i o njenoj poziciji da može i da stvara i da ostvaruje politiku u skladu sa svojim istorijskim i konkretnim interesima i težnjama.

Time što princip demokratskog centralizma ima čak u prvom planu to da obezbijedi uslove da se određena politika može uspješno ostvarivati, što je i preduslov toga da organizacija može egzistirati kao koherentna organizacija u idejno-političkom i akcionom smislu, nije, kao što se ponekad interpretira, apriorno naglašen hijerarhijski ili i birokratski, centralistički karakter organizacije, iako se događalo da se u praksi komunističkih partija princip obaveznosti sprovođenja odluka i na to svodi. Imati u prvom planu ostvarivanje, a ne samo elaboriranje politike, to znači shvatati organizaciju kao revolucionarno djelatnu organizaciju, a njenu

Digitized by Google

demokratiju ne kao proceduru, mogućnost slobodne diskusije o ciljevima, već kao demokratiju koja se ostvaruje, koja je, dakle, u funkciji progresivnog mijenjanja postojećih društvenih odnosa. U tom smislu, proklamovanjem principa demokratskog centralizma ostvaruje se i to da je komunistička organizacija politička snaga radničkog pokreta i da njen značaj nije ni samo ni u prvom redu u idejama koje nosi, makar koliko bile avangardne, već u uticaju koji ostvaruje u revolucionarnom mijenjanju društvenih odnosa.

Ima, očito, više elemenata i značenja demokratskog centralizma. Te elemente i ta značenja treba imati na umu i o svakom ponaosob treba voditi računa. A do suštine demokratskog centralizma ne može se doći ako se svi ti elementi ne shvate u jedinstvu, komplementarno.

Kada se kaže demokratski centralizam, misli se prije svega na način stvaranja politike i na način ostvarivanja politike, odnosno na potrebne preduslove da bi se politika mogla ostvarivati. Međutim, nije riječ ni o demokratiji ni o centralizmu, odnosno o jedinstvu, kao posebnim pojmovima, već o demokratiji koja podrazumijeva jedinstvo i o jedinstvu koje podrazumijeva demokratiju. Isto tako, ova dva pojma — demokratija i jedinstvo — ne izražavaju samo oblik odnosâ, već i karakter politike koju treba stvarati, odnosno ostvarivati. To je jednim dijelom iskazano u samom pojmu demokratski centralizam, a drugim dijelom samim klasnim karakterom organizacije kojoj je ovaj princip osnova uređivanja njenih odnosa i njenog djelovanja.

U tako shvaćenoj cjelovitosti, demokratski centralizam nije niti može biti samo partijski princip, nešto što se tiče samo unutarpartijskih odnosa, već je od značaja za klasu i društvo u cjelini. Od toga kakvi su unutrašnji odnosi u jednoj komunističkoj organizaciji zavisi i to kakvi su odnosi te organizacije prema vlastitoj klasi i društvu u kome djeluje.

Strahovanja, često izražavana u prošlosti, a čega ima i danas, da demokratski centralizam apriorno podrazumijeva birokratski centralizam ili da bar tendira ka tome — sasvim su neopravdana. Ako takva tendencija postoji, zapravo, ako se ona izrazila u komunističkim partijama, pa i u našoj Partiji, odnosno u našem Savezu komunista, to nije došlo samom tom činjenicom da je na snazi demokratski centralizam, već upravo obrnuto, da demokratski centralizam nije ni shvaćen ni ostvarivan u svom suštinskom značenju i da je, u određenom odnosu snaga, centralizam zanemarivao ili i isključivao demokratiju.

2. Demokratski centralizam — preduslov prevladavanja društvenih protivurječnosti i usklađivanja normativnog i stvarnog

Definisanjem Saveza komunista Jugoslavije kao unutrašnje idejno-političke snage socijalističkog samoupravljanja, kako je učinjeno na Šestom kongresu SKJ i, kasnije, zapisano u Programu SKJ, a

Digitized by Google

što je naročito precizirano na dva posljednja kongresa SKJ i posebno u radovima Edvarda Kardelja, demokratski centralizam u našoj praksi, može se reći, dobio je novo značenje.

Saglasno takvom društvenom položaju i ulozi Saveza komunista, demokratski centralizam se javlja u najvećoj mjeri kao princip značajan za radničku klasu i društvo u cjelini, gubeći usko partijsko značenje. Zapravo, u tom kontekstu se sva bitna partijska pitanja pojavljuju kao pitanja same klase, odnosno društva. Odluke o državnim i društvenim poslovima donose se u državnim i društvenim forumima, a Savez komunista, svojom idejno-političkom avangardnom ulogom, djelujući unutar klase i unutar društva, obezbjeđuje socijalistički samoupravni karakter tih odluka i, adekvatno tome, pravac društvenog razvoja.

Polazeći od toga, ne možemo raspravljati ni o značaju ni o ostvarivanju demokratskog centralizma a da se ne pitamo o tome kako se prevladavaju društvene protivurječnosti i teškoće društvenog razvoja, kako se stvara i ostvaruje politika u društvu u cjelini.

Cjelokupan poslijeratni razvoj Jugoslavije govori o tome da su radnička klasa i organizovane subjektivne socijalističke snage uspješno rješavale zadatke razvoja na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Iako se startovalo sa veoma niske materijalne osnove, iako su naslijeđene veoma oštre protivurječnosti, uslovljene različitim stepenom ekonomske razvijenosti, različitim društvenim položajem socijalnih slojeva, jugoslovenska socijalistička samoupravna zajednica uspješno se razvijala. Rješavali mo, mada ne uvijek komplementarno, sva bitna pitanja koja se tiču kako položaja nacija i ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti, tako i oslobađanja rada i na toj osnovi stvaranja novih produkcionih i društvenih odnosa, odnosa u kojima rad postaje osnova položaja čovjeka u društvu i osnova njegove afirmacije. U skladu sa svim tim, stvaran je i neprekidno inoviran društveni sistem koji, bar u normativno-institucionalnom pogledu, već daje dovoljno razloga da smatramo da je u našem društvu utemeljena socijalistička samoupravna demokratija, to jest da je započeo razvoj društva slobodno udruženog rada. I pored svih teškoća i zastoja, uporedo sa svim tim društveno-klasnim promjenama na liniji afirmacije radničke klase u ulozi subjekta svoga oslobađanja i društvenog razvoja, razvijala se privreda i kultura, tako da je neprekidno rastao životni standard građana i radnih ljudi, čije su potrebe sve više rasle, a uporedo sa tim i mogućnosti da one umnogome budu zadovoljavane.

Ali, što je i prirodno, mnoge stare protivurječnosti su i dalje ostale, pojavile su se i nove. Protivurječnosti su, kao što je poznato, izraz društvenog razvoja, pa su u izvjesnom smislu i preduslov razvoja. Međutim, riječ je i o postojanju takvih protivurječnosti i takvih tendencija koje otežavaju naš razvoj, ne prouzrokujući samo zastoje, već i izvjesna odstupanja od kursa našeg društvenog razvoja.

Najteže protivurječnosti su, svakako, one koje su sadržane u ekonomskoj osnovi društva i u produkcionim odnosima. Društve-

Digitized by Google

nim sistemom koji je stvaran i uveliko razvijen kao sistem socijalističkog samoupravljanja, čiji je najpuniji normativni izraz Ustav SFRJ i Zakon o udruženom radu, stvoreni su preduslovi da se te protivurječnosti, a na toj osnovi i sve druge, prevladavaju. Za našu temu od naročitog je značaja, međutim, da konstatujemo jednu činjenicu, a, naime, da postoji protivurječnost između društvenog sistema i samog društva, onoga što egzistira u njegovom biću, u realnim odnosima različitih socijalnih grupa i slojeva, u njihovoj društvenoj svijesti i konkretnom ponašanju. Privatizam svake vrste, oličen u grupno-svojinskim i državno-monopolskim odnosima, u hipertrofiji ličnih i posebnih interesa na račun društvenih, u nastojanju da se živi bez rada ili na račun tuđeg rada, u opredjeljivanju za vrijednosti koje nijesu vrijednosti našeg društva niti su socijalističke samoupravne provenijencije — sve to u velikoj mjeri egzistira i snažno djeluje, i pored toga što imamo društveni sistem koji je osnova društva u kojem takve tendencije ne bi trebalo da postoje. Ta se protivurječnost ponekad iskazuje i kao raskorak između normativnog i stvarnog. Taj raskorak je zaista veoma velik i mnogo veći nego što je to prirodno sa gledišta dijalektičkog odnosa normi i stvarnosti, pri čemu norme najčešće idu ispred stvarnosti.

Nema nikakve sumnje da je pomenuta protivurječnost posljedica i toga što odnosi u Savezu komunista Jugoslavije, njegov način organizovanja i njegovo djelovanje nijesu dovoljno adekvatni našim savremenim društvenim potrebama. Drugim riječima, sve je to tako i stoga što se demokratski centralizam u Savezu komunista Jugoslavije ne ostvaruje na pravi način i u punom smislu.

S tog stanovišta, i teorijska i praktična je potreba da se postavi pitanje o tome šta otežava život našeg društva, naše socijalističke samoupravne zajednice, u skladu sa postojećim društvenim sistemom, šta omogućava ponašanje različitih društvenih grupa i društvenih struktura mimo ili i suprotno društvenom sistemu, šta ograničava ili i onemogućava ostvarivanje politike i odluka legitimnih državnih i društvenih foruma i organâ i rukovodstava Saveza komunista, šta otvara prostor stihiji.

U Programu SKJ se ističe da ostvarivanje demokratskog centralizma treba da spriječi malograđansku stihiju i birokratske tendencije. Pojave i tendencije koje smo po menuli, ukazujući na protivurječnost ili raskorak između društvenog sistema i nekih stanja u društvu, govore o tome da su u velikoj mjeri prisutni i malograđanska stihija i birokratizam, a to znači da se ni demokratski centralizam ne ostvaruje dovoljno uspješno. Umjesto revolucionarne energičnosti i dosljednosti u koncipiranju politike na kursu našeg razvoja, umjesto energičnosti, dosljednosti i odgovornosti (a treba istaći i pojam discipline, koji se gotovo izgubio iz političkog rječnika) u ostvarivanju dogovorenog i odlučenog, na sceni društvenog života, a to znači i života Saveza komunista, prisutan je oportunizam, politikantsko taktiziranje i kompromiserstvo, odmjeravanje snaga sa profiterskim motivima, linija neza-

Digitized by Google

mjeranja i štošta slično. Birokratizam, koji se ne prevladava adekvatno iskorjenjivanju etatizma iz društvenog sistema, a ponekad i ponegdje čak i raste, ublažava se povećanom dozom liberalizma. I tako se, na jednoj vansistemskoj osnovi, osnovi koja je s druge strane naših programskih i idejnih opredjeljenja, stvara jedna vrsta društvene »ravnoteže«.

Ta i takva ravnoteža proizlazi i iz same društvene prirode malograđanštine i birokratije. Ni jedna od tih društvenih grupa, iako uvijek teže da se vežu za društveni sistem, ne može iskreno ni dosljedno ostati uz sistem koji je klasno usmjeren ka demonopolizaciji i deprivatizaciji društvenih odnosa, a upravo takav je naš sistem. U samoj birokratiji, makar koliko bila integrisana u u društveni sistem, javlja se zamor zbog potrebe stalnog inoviranja sistema i strah da ne izgubi stečene pozicije ako bi se društveni odnosi neprekidno razvijali. Ona nije spremna da ulazi u borbu sa snagama i tendencijama koje su suprotstavljene društvenom sistemu, već radije pribjegava pomirenju različitih snaga i tendencija. Takvo, nerevolucionarno biće je, po definiciji, i biće malograđanštine. I zato se birokratija i malograđanština relativno lako nalaze zajedno, u sadejstvu, iako birokratiji više odgovara vlast »čvrste ruke«, a malograđanštini neka vrsta anarholiberalizma.

Odsustvo revolucionarne energičnosti i dosljednosti u stvaranju, a time i u ostvarivanju politike ogleda se i u činjenici da mnogi naši papiri u kojima se formulišu zadaci ne daju dovoljno razloga da možemo smatrati da je politika zaista dovoljno jasno koncipirana i da je definisana na način koji bi je činio ostvarljivom. Čak ni pojedini veoma važni dokumenti, kao što su dokumenti koje nazivamo rezolucijama ili zaključcima pojedinih foruma, nijesu takvi. Umjesto jasnog, preciznog definisanja suštine onoga što treba postići i na toj osnovi utvrđivanja zadataka pojedinih društvenih subjekata, naši dokumenti su veoma često ili repriza ranije usvajanih dokumenata ili neka vrsta uopštene političke »književnosti«, pri čemu politički stavovi sami po sebi nijesu ni pogrešni ni neprihvatljivi, ali nijesu ni inspirativni ni instruktivni za realne političke i društvene akcije onih snaga kojima su namijenjeni.

3. Klasna suština SKJ i efikasnost ostvarivanja njegove uloge

Na pitanje kako mijenjati nepovoljan odnos snaga i prevladavati tendenciju da se revolucionarno stvaralaštvo zamjenjuje čuvanjem već ostvarenog, što se pod uticajem birokratije preobraća u čuvanje stečenih pozicija, i da se izlaz iz teškoća traži u neprincipijelnom, nerevolucionarnom uspostavljanju »ravnoteže« divergentnih društvenih snaga, može se odgovoriti samo onda ako se polazi od pitanja kakav položaj radnička klasa ima u društvu, a to znači i u Savezu komunista. Klasno biće, klasna pozicija i klasni krite-

Digitized by Google

rijumi Saveza komunista oslonac su za revolucionisanje Saveza komunista, a time i svih društvenih sredina.

Marksove postavke o tome da su komunisti samo dio klase i da oni nemaju drugih interesa do onih koje ima sama klasa, a da svoju avangardnu ulogu ostvaruju time što prednjače razumijevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta i, na osnovu toga, predočavanjem u izboru najboljih i realnih alternativa, moraju biti osnova i za razmatranje svih pitanja koja se tiču suštine i ostvarivanja demokratskog centralizma.

Staljinizam je doveo do kraja osamostaljenje komunističke partije od radničke klase, zamijenivši diktaturu proletarijata diktaturom partije, što praktično znači diktaturom partijskih vrhova, to jest birokratizovane partijske elite. Kada bi, međutim, cijela partija bila u poziciji vladajućeg subjekta, onda to ne bi bila diktatura partije, već nešto vrlo blisko, ako ne i identično, diktaturi klase. Da bi vladala, svakako, u ime istorijske potrebe da obezbjeđuje određeni pravac razvoja društva, ta elita, odvojena od klase i bez mogućnosti da se na nju osloni, stvara moćnu državnu strukturu, poistovjećuje se sa njom i pomoću nje, a u ime klase vlada društvom.

Svi su komunistički pokreti proizašli iz radničke klase, bez obzira na to koliko su »uvozili« svijest i iz drugih društvenih slojeva. Ali svi su se, tokom svog razvoja (neki više, neki manje), i odvajali od svoje klase, kako u pogledu sastava članstva, tako i u pogledu svojih društvenih i ideoloških orijentacija. A odvojivši se od klase, komunistički pokreti su neminovno sve manje bivali pokret, a sve su se više učaurivali u partije, pri čemu su unutarpartijska pitanja i unutarpartijske borbe postajali prioritetni. Takve partije, bez oslonca na svoju klasu, neminovno su u prvi plan isturale neke kategorije koje nijesu radničko-klasnog karaktera, tražeći u njima i posredstvom njih opravdanost za svoje postojanje i izlaz iz teškoća u koje su nužno zapadale. Etatizacija, nacionalizam, borba za vlast, kakva se vodi u građanskim strankama, neizbježna je sudbina takvih partija.

Naša situacija nije takva da smo diktaturu proletarijata zamijenili diktaturom partije. No, Savez komunista je u mnogo čemu odvojen od svoje radničke klase. Prije svega, u Savezu komunista nije obezbijeđena radnička većina, iako taj zahtjev često naglašavamo, definišući ga i kao urgentan programski cilj i aktuelan zadatak. Umjesto toga, sa gledišta sastava članstva, a samim tim i sa gledišta različitih mentaliteta, Savez komunista je umnogome neka vrsta »društva u malom«.

Ako je Savez komunista vodeća idejno-politička snaga, odgovorna za socijalistički samoupravni karakter društvenih odluka i za razvijanje socijalističke samoupravne svijesti, a u društvu ne samo da postoje različite, pa i nesocijalističke pojave i tendencije, već mnoge od njih čak stiču i izvjesno »pravo građanstva«, onda objašnjenja za to treba tražiti i u činjenici da je neadekvatna klasna suština Saveza komunista, što se ogleda i u sastavu čla-

Digitized by Google

stva. Drugim riječima, kada pod pritiskom nepovoljnog odnosa snaga u društvu dolazi do društvene stagnacije ili do izvitoperivanja naših društvenih i idejnih principa i težnji, onda je to posljedica i toga što je upravo takav — nepovoljan — odnos snaga i u samom Savezu komunista.

Neuzljebljen dovoljno u svoju klasu, ni Savez komunista, kao ni mnoge druge komunističke partije, nije izbjegao sudbinu da se u izvjesnom smislu etatizira, to jest da u sprezi sa državom i organima vlasti ostvaruje svoju ulogu. Klasna komponenta i u njemu se tanji na račun nacionalne komponente. Preokupiranost nacionalnim pitanjem objektivno je uslovljena, pa u tom smislu i opravdana, činjenicom da je riječ o višenacionalnoj zajednici i o naslijeđenoj nacionalnoj neravnopravnosti, koja se mora prevladavati. Ako partija nije dovoljno na radničko-klasnim pozicijama, onda se nacionalno pitanje tretira iz neklasnog konteksta i ostaje na nekom tradicionalističkom nivou, pri čemu se rješenja traže u okviru i pomoću nekih tradicionalnih struktura. U našoj zajednici, na primjer, dešava se to da se u ime afirmacije nacija etatizam ne samo održava, već i da jača, ali ne onaj centralističko-unitaristički, već republički, odnosno pokrajinski. Tako se u ime jedne potrebe — afirmacije nacija i ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti — zanemaruje druga potreba — deetatizacija na svim nivoima zajednice. Umjesto na izgradnji klasne, previše se insistira na izgradnji nacionalne svijesti. A hipertrofirana nacionalna svijest, i kad nije nacionalistička, može da ima nacionalističke učinke.

Očito je iz svega toga da pravih rješenja ni za jedno relevantno pitanje socijalizma nema ako se napusti klasni teren i upadne u krug tradicionalističkih kategorija. Nema značaja to na kom će nivou zajednice biti etatizam, kao što ni pune afirmacije nacija i nacionalne ravnopravnosti ne može biti pomoću državnih struktura, ma koliko one, u ime nacija, jačale. Marksistička stanovišta i naša iskustva nedvosmisleno govore da rješenja, i u vezi s nacionalnim kao i u vezi s društveno-klasnim pitanjima, moramo tražiti u razvijanju socijalističkih samoupravnih zajednica, političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i demokratije samoupravno udruženog rada, koja po svojoj prirodi podrazumijeva svaku, pa i nacionalnu ravnopravnost, proširivanje svih ljudskih, pa i nacionalnih sloboda.

Sve ovo pokazuje neophodnost vraćanja klasi na svim linijama na kojima smo se od nje udaljili, odnosno integrisanja sa klasom u svemu gdje do toga do sada nije došlo. »Savez komunista« — po riječima Edvarda Kardelja — »danas manje nego ikada ranije može da bude nosilac nekog političkog monopola, odnosno da sam vlada društvom. On, u stvari, nikad nije ni bio u takvom položaju, ali sigurno je da je u sistemu samoupravne demokratije takva mogućnost manja nego što je bila ikada ranije. Zbog toga Savez komunista mora uspostavljati — ne samo preko svojih osnovnih organizacija i pojedinih komunista, nego i kao organizovana snaga samoupravne demokratije — ceo sistem demokratskih veza sa

Digitized by Google

samoupravnim zajednicama i svim socijalističkim snagama, s tim da deluje u demokratskoj povezanosti i odgovornosti sa njima, a ne kao neki spoljni, odnosno vansistemski faktor, a posebno ne kao neka vansistemska vlast. To isto važi, naravno, i za druge društveno-političke organizacije, s tim što u tim odnosima svaka od njih vrši svoje specifične zadatke.«

Savez komunista, svakako, treba ne samo da mijenja sastav članstva u pravcu obezbjeđenja radničke većine, već i da djelokrug svoga rada u većoj mjeri saobražava interesima i težnjama radničke klase. To se, međutim, ne može postići bez odgovarajućeg ostvarivanja demokratskog centralizma. Demokratizam u njegovim unutrašnjim odnosima, u afirmaciji uloge članstva i u razvijanju njegovog stvaralačkog potencijala, u politici koja je okrenuta klasi i koja se jedinstveno ostvaruje, to su ti preduslovi koji omogućavaju čvrsto vezivanje avangarde i klase. A u tome i jesu suštinski zahtjevi demokratskog centralizma i preduslovi efikasnog ostvarivanja preobraziteljske idejno-političke uloge Saveza komunista.

4. Šta znači zahtjev za zamjenu demokratskog centralizma »demokratskim jedinstvom«

U novije vrijeme lansirana je teza da bi demokratski centralizam, kao princip, navodno, prevaziđen za naše savremene uslove i odnose, trebalo zamijeniti »demokratskim jedinstvom«.

Ako bi bila riječ o stvarnom jedinstvu koje se uspostavlja na osnovi demokratskih odnosa, onda bi se sa takvom tezom svakako valjalo složiti. Jer demokratski centralizam, čije se značenje uvijek mijenja u skladu sa promjenom društveno-istorijskih uslova, u Savezu komunista Jugoslavije danas i podrazumijeva upravo demokratsko jedinstvo.

Ali, pitanje koje se pri tome postavlja jeste — kako ostvarivati takvo jedinstvo? U pomenutoj tezi, osim deklarisanja za takvo jedinstvo, drugih preduslova nema. A samo dobra želja, u uslovima kada u društvu još postoje elementi klasnih odnosa, kada je i sām Savez komunista dio takvog društva i izraz takvih odnosa, suviše je labilan oslonac ma za kakvo jedinstvo, odnosno za efikasno djelovanje u skladu sa jasno definisanim programom mijenjanja postojećeg društvenog stanja i prevazilaženja klasnih odnosa.

Očito je da se takvom tezom zaboravlja organizacija, a što je bitan preduslov i demokratije i jedinstva. Marks je naglašavao da »proletarijat može dejstvovati kao klasa samo ako se organizuje u posebnu političku partiju«, a da »uspjeh radničkog pokreta u svakoj pojedinoj zemlji može biti obezbijeđen samo snagom jedinstva i organizacijom«. Od Marksovih vremena do današnjih dana mnogo šta se izmijenilo, ali nimalo nije zastarila Marksova tvrdnja da se »uspjeh radničkog pokreta može obezbijediti samo snagom jedinstva i organizacijom«. Potpunog jedinstva i efikasne organizacije, međutim, ne može biti bez demokratskog centralizma, kao

Digitized by Google

principa koji se suprotstavlja malograđanskom anarhizmu, oportunizmu, frakcionaštvu i cijepanju organizacije na članstvo čija se uloga svodi na poslušno sprovođenje direktiva i na birokratizovanu rukovodeću grupu.

Drugim riječima, ni o demokratskom centralizmu se ne može govoriti a da se nema na umu organizaciona integralnost i koherentnost partije, koja je preduslov i izraz i idejno-političke koherentnosti. Bez organizacione koherentnosti partija se neizbježno rastače u društvo kao takvo, ona gubi sposobnost da programom, sastavom članstva i načinom djelovanja zadrži svoju idejno-političku individualnost, a time i avangardnu ulogu. Takva partija, ukoliko i ima viziju progresivnih društvenih preobražaja, nije u mogućnosti da organizuje borbu za takve preobražaje. Umjesto toga, ona pragmatičko-prakticistički varira između podijeljenih društvenih snaga, priklanjajući se jednom jednoj, drugi put drugoj, trećoj ... tendenciji, već prema tome kakav je odnos snaga. Odsustvo organizacione i, analogno tome, idejno-političke koherentnosti praktično se ispoljava i kao odsustvo sposobnosti za prednjačenje u kontinuiranom vođenju revolucije. A bez takvog kontinuiteta, makar i minimalnog, revolucija gubi pravac i oslonce, ona se i sama izrođava i konačno iščezava njeno autentično značenje.

Ostaviti Savez komunista Jugoslavije bez demokratskog centralizma, da bi se, navodno, ostvarivalo »demokratsko jedinstvo«, značilo bi lišiti ga organizacione individualnosti i, samim tim, učiniti ga neefikasnim. Ako nije riječ o shvatanju da nam za današnje uslove ne treba avangardna snaga sa jasnom programskom i, analogno tome, organizacionom fizionomijom, u svakom slučaju riječ je o dubokom neshvatanju i uslova u kojima danas djeluje Savez komunista i pretpostavki od kojih zavisi njegova akciona efikasnost.

Zahtjev za zamjenu demokratskog centralizma »demokratskim jedinstvom« potiče iz konteksta borbe protiv staljinizma, jer se demokratski centralizam »izrodio u staljinističkoj praksi u strogu subordinaciju i glajhšaltovano mišljenje«. Iako je sasvim tačno da se demokratski centralizam izrodio u staljinističkoj praksi i da je služio birokratizovanoj partijskoj vrhuški u cilju potčinjavanja članstva i njegovog držanja u strogoj dominaciji, odbacivanje zbog toga demokratskog centralizma predstavlja sasvim neistorijski pristup. Jer, rekli smo, demokratski centralizam nema istu sadržinu u svim vremenima i u svim istorijskim uslovima i partijama. Demokratski centralizam je i u Savezu komunista Jugoslavije imao različito značenje u različitim periodima. U predratnom periodu, u uslovima ilegalnosti, više je bio naglašen centralizam nego što je postojala mogućnost za razmah inicijative članstva i demokratskih odnosa u partiji. U narodnooslobodilačkoj borbi demokratski centralizam dobija novo značenje, pri čemu komunisti imaju punu inicijativu u ostvarivanju partijskih stavova, njihovo lično snalaženje bio je onaj presudni faktor koji je obezbjeđivao uspjeh u toj borbi. Demokratski centralizam u poslijeratnom periodu takođe dobija

Digitized by Google

različita značenja i različitu primjenu. Danas Savez komunista Jugoslavije nastoji da i programski, odnosno statutarno, i cjelokupnim svojim djelovanjem dovede u najpuniju vezu demokratiju i jedinstvo, to jest da centralizma bude samo onoliko koliko ga je neophodno sa gledišta mogućnosti obezbjeđenja akcione efikasnosti. Prema tome, staljinističkoj praksi nećemo se odupirati time što ćemo isključiti princip demokratskog centralizma, već time što ćemo demokratskom centralizmu dati ono značenje i onu sadržinu koja odgovara našim savremenim uslovima i potrebama ostvarivanja avangardne idejno-političke uloge Saveza komunista.

Treba li Savez komunista da bude organizovan na principu demokratskog centralizma, to je pitanje treba li i u sadašnjim uslovima da on bude politička organizacija, na što se takođe mora dati pozitivan odgovor, s obzirom na protivurječnosti koje još uvijek postoje u društvu i na složenost uslova u kojima i danas on djeluje.

Shvatanje o prevaziđenosti demokratskog centralizma, odnosno o prevaziđenosti političke funkcije Saveza komunista, zaslužuje pažnju, jer ima izvjesna uporišta u našoj praksi. Još uoči VIII kongresa SKJ pojavile su se teze da Savez komunista, načinom svoga organizovanja, treba da oponaša samoupravnu organizaciju društva. To je takođe bio vid i izraz osporavanja demokratskog centralizma.

Na takve teze reagovalo se veoma odlučno, pa one i nijesu našle izraza ni u statutarnim ni u drugim normativima Saveza komunista. Ali, cio kompleks takozvanog organizacionog pitanja, sa gledišta stvaranja odgovarajućih preduslova da se Savez komunista u punom smislu i na pravi način ponaša kao unutrašnja idejno-politička snaga radničke klase i socijalističkog samoupravljanja, ostao je do dana današnjeg nedovoljno sagledan. Ozbiljniji pokušaji u tom smislu učinjeni su poslije poznatog Brionskog (četvrtog) plenuma CK SKJ 1966. godine, kada je započela reorganizacija Saveza komunista. Došlo je do velike i veoma plodne diskusije, do znatnih promjena, ali svi rezultati diskusije nijesu dovoljno prečišćeni ni uobličeni, pa ni reorganizacija, može se reći, nije dovedena do kraja. Deveti kongres SKJ koji je trebalo da označi završetak te diskusije, što je i bio u izvjesnom smislu, ipak je neka pitanja ostavio otvorenim, a prije svega organizaciona fizionomija Saveza komunista nije do kraja jasno definisana sa gledišta savremenog društvenog položaja i uloge Saveza komunista. To nije učinjeno ni na naredna dva kongresa, jer su na njima razmatrana i definisana krupnija pitanja — pitanja sistema socijalističkih samoupravnih odnosa u cjelini društva i demokratije samoupravno udruženog rada.

Zbog svega toga nameće se utisak da se nije dovoljno ni shvatao značaj organizacionog ustrojstva i organizacione fizionomije Saveza komunista. Organizaciono pitanje često se izjednačava sa takozvanim mehanističkim pitanjima. Previđa se da organizaciono pitanje ne podrazumijeva samo obične veze i uzajamnu zavisnost organâ i tijelâ, već dublje odnose člana i organizacije, odnose ljudi

Digitized by Google

u odlučivanju i povodom odlučivanja. Shvaćeni u kompleksnijem, dubljem značenju, ti odnosi izražavaju postojanje ili odsustvo demokratije u organizaciji, mogućnost ili nemogućnost jedinstva u organizaciji. Prema tome, ni o demokratskom centralizmu ne može se govoriti a da se kompleksno ne sagleda i to takozvano organizaciono pitanje.

Ističući neophodnost organizacije, neophodnost organizacione koherentnosti, nikako ne mislimo da se u pogledu karaktera organizacije, naročito sa gledišta odnosa člana Saveza komunista i Saveza komunista kao organizacije, nema šta mijenjati. Naprotiv, mora se poći od toga da organizacija može da bude, pa je to, kako je poznato, i bila, ograničavajući faktor stvaralačkih inicijativa, slobode i mogućnosti punog i efikasnog akcionog eksponiranja. Svaka organizacija, u svakom pokretu, u svakoj partiji, kada se jednom učvrsti, ma koliko pokret ili partija o kojima je riječ bili programski demokratski usmjereni, teži da u potpunosti ovlada članstvom, imajući pod svojom dominacijom i pod svojom kontrolom ne samo aktivnosti toga članstva koje su vezane za programske zadatke, već i cjelokupan život čovjeka, pa i njegov lični život. Poznato je koliko su komunističke partije, pa i naša Komunistička partija, držale u vlasti i pod kontrolom svoje članstvo.

Bez organizacije nema efikasnog rada. Ali ni stvaralaštva ne može biti ukoliko čovjek — član organizacije ne može gotovo ništa inicijativno da preduzme, već mora za sve da čeka stav ili zaključak svoje organizacije. I takvu organizaciju smo imali u našoj prošlosti. Van sumnje je da nam takva organizacija ne treba.

Karakter organizacije i odnos čovjeka — člana i organizacije moramo potpunije razmotriti, naročito u kontekstu prevladavanja raspona Saveza komunista od njegove rukovodeće, „čisto" političke funkcije ka njegovoj vodećoj, odnosno sve više društvenoj, usmjeravajućoj idejno-političkoj ulozi unutar sistema socijalističkog samoupravljanja.

Savez komunista Jugoslavije je još dio političkog sistema i on je, kao politička organizacija, ustavno odgovoran za pravac društvenog razvoja, što znači da ima političku ulogu da obezbjeđuje socijalistički samoupravni karakter odluka koje se donose u društvu. S druge strane, kako je još na VI kongresu SKJ proklamovano, on je i unutrašnja idejno-politička snaga socijalističkog samoupravljanja, čija uloga nije u tome da donosi odluke o društvenim poslovima, već da snagom svog autoriteta i svoje argumentacije, koju predočava radnim ljudima u ravnopravnom dijalogu sa njima, ostvaruje svoju avangardnu idejno-političku ulogu.

Da li Savez komunista ima organizacionu fizionomiju, što znači i unutrašnje odnose koji omogućavaju i podstiču da se on sve više ostvaruje u toj drugoj funkciji — kao unutrašnja snaga socijalističkog samoupravljanja? Šta nam u tom pogledu empirijsko stanje kazuje?

Neosporna je činjenica da se i danas u Savezu komunista, u njegovim rukovodstvima, odlučuje i o društvenim potrebama. Is-

Digitized by Google

tina, nije riječ o legitimnim odlukama — (njih mogu da donose samo nadležni državni i društveni organi i forumi), već o takvim odlukama koje postaju obavezne prije svega za cjelokupno članstvo Saveza komunista i koje se, snagom autoriteta Saveza komunista, nameću i drugim državnim i društvenim organima i forumima. Međutim, još uvijek je član Saveza komunista zavisan u velikoj mjeri od toga šta će se prije njegove bilo kakve inicijative i bilo kakve društvene aktivnosti odlučiti u njegovim rukovodstvima. Samim tim može se reći da Savez komunista još nije prevladao obilježja političke partije i da se nedovoljno ostvaruje kao unutrašnja idejno-politička snaga socijalističkog samoupravljanja.

Jedna od osnovnih funkcija Saveza komunista, koju on ostvaruje djelujući kao unutrašnja idejno-politička snaga socijalističkog samoupravljanja, jeste u podruštvljavanju politike. Djelujući kao politička partija i sredstvima vlasti, vežući se za upravljačke strukture da bi obezbijedio ostvarenje svojih odluka, Savez komunista nije u punoj mjeri na nivou tog svog zadatka — zadatka podruštvljavanja politike. Takav način djelovanja neminovno dovodi do razdvojenosti članstva i rukovodstava, a ta razdvojenost, opet, do simbioze rukovodstava Saveza komunista sa drugim upravljačkim strukturama. Razdvojenost članstva i rukovodstava pokazuje se i kao razdvojenost »demokratije« i »centralizma« u kontekstu načina ostvarivanja demokratskog centralizma.

Očito je, imajući sve to na umu, da se javlja potreba izgradnje i organizacione fizionomije Saveza komunista koja će, s jedne strane, da obezbijedi idejno-političku koherentnost Saveza komunista kao cjeline i, s druge strane, da u punoj mjeri oslobodi inicijativu članstva. S tog gledišta veoma je aktuelno i pitanje šta danas, kada Savez komunista treba da bude unutrašnja idejno-politička snaga socijalističkog samoupravljanja, mora da bude obavezno za člana Saveza komunista. Koliki je i kakav je taj fond obaveznih i obavezujućih stavova kojima član Saveza komunista treba da se naoružа prije nego što stupi u određene akcije u društvenoj praksi? Niti je dobra praksa, a što se događa, da član Saveza komunista o svemu i u svemu čeka stavove od svojih komiteta niti da ide u društvene akcije bez ikakvih saznanja o opštoj idejno-političkoj liniji i o konkretnoj politici za koju se treba izboriti na osnovu te opšte linije, a što se takođe događa.

Potreba produbljivanja revolucionarnih tokova iziskuje još jači Savez komunista. Ali, njegova snaga u društvu koje se izgrađuje na osnovama socijalističkog samoupravljanja ne može biti velika ukoliko se ostvaruje posredstvom birokratskog arbitriranja, već upravo posredstvom demokratskih odnosa unutar njegovih redova i njegovog demonopolizovanog i nemonopolskog položaja u društvu.

Da bi prevladao praksu birokratskog arbitriranja, neophodan je razvijeniji idejni život i veće vrednovanje faktorâ znanja, sposobnosti, nauke. Samo onda ako se ostvaruje i kao teorijska avangarda, Savez komunista može biti uspješan i kao revolucionarna avangarda. A teorijska avangarda može biti samo onda ako u nje-

Digitized by Google

govoj praksi postoji sistem permanentne demokratske razmene mišljenja, diskusije, pri čemu se „hijerarhija" uspostavlja na osnovi vrijednosti i ciljeva, znanja i sposobnosti, stvarne demokratičnosti, a ne prema mjestu u strukturi vlasti.

5. Samostalnost Saveza komunista republika i pokrajina i jedinstvo SKJ

U višenacionalnoj zajednici, u kojoj je i politička organizacija radničke klase tako organizovana da je, s jedne strane, samostalna u nacionalno-republičko-pokrajinskim okvirima, u funkciji ravnopravnosti nacija u federaciji, a da je, s druge strane, jedinstvena, u funkciji jedinstva radničke klase, demokratski centralizam ima poseban značaj i nije ga moguće ostvarivati bez razumijevanja i uvažavanja tih realnosti.

Samostalnost i jedinstvo su realnosti u kojima je nastao SKJ i u kojima i danas djeluje. Te realnosti čine demokratski centralizam izuzetno značajnim principom. Zapravo, od toga da li organizacija funkcioniše na osnovi toga principa i da li se pri tome ostvaruje u punom dijalektičkom jedinstvu i demokratija i centralizam, zavisi i to da li u unutrašnjim odnosima SKJ samostalnost Saveza komunista republika i pokrajina predstavlja i osnovu jedinstva SKJ kao cjeline, odnosno i to da li jedinstvo SKJ obezbjeđuje i tu samostalnost Saveza komunista republika i pokrajina i njihov ravnopravan međusobni položaj u okvirima SKJ kao cjeline.

Dosadašnji život SKJ, kao i SFRJ, proticao je u znaku utemeljenja i učvršćenja i jedinstva i samostalnosti. Pri tome ni jedinstvo ni samostalnost nijesu shvatani kao principi sa samostalnim i osamostaljenim vrijednostima, kao ciljevi za sebe. U svim dosadašnjim dokumentima u kojima se regulišu odnosi u socijalističkoj samoupravnoj zajednici i u SKJ pojmovi i samostalnosti i jedinstva shvaćeni su i tako ugrađivani u sistem i odnose kao izrazi i preduslovi uspješnog razvoja revolucije i svih kvaliteta koji iz nje proizlaze i na njoj se temelje, pri čemu je nezaobilazna potreba uspostavljanja pune ravnopravnosti nacija i društveno-teritorijalnih zajednica i na toj osnovi njihove uzajamne motivisanosti i odgovornosti za potpun i svestran razvoj i zajednice u cjelini i svih njenih djelova ponaosob.

Ali, uporedo sa tim principijelnim tokom, koji je našao nedvosmislen izraz u programskim normativnim dokumentima koji važe i za državu i samoupravnu zajednicu i za odnose u SKJ, tekao je i drugi tok u društvenoj praksi i životu SKJ koji se manifestovao u pridavanju posebnih, osamostaljenih, čak volšebnih značenja pojmovima „samostalnost" i „jedinstvo".

Kada su ti pojmovi, međutim, iščupani iz suštine društvenog sistema i društvenog položaja i uloge SKJ, unutar čega bi trebalo da imaju isključivo instrumentalno značenje, i kada su započeli samostalan život, postalo je izuzetno značajno da se oni nadgor-

Digitized by Google

njavaju, da jedan drugog potiskuju, onemogućavaju i isključuj
Umjesto komplementarnog prožimanja, međusobnog uslovljavanj
ti pojmovi se u tom osamostaljenom značenju počinju apsolu
zovati, naravno — jedan na račun drugog. Tako se razvila borba
za klasnu suštinu društvenih i međunacionalnih odnosa, već za pr
mat jedinstva koje se svodi na centralizam, s jedne, i za prim
samostalnosti koja se vodi na separatizam, s druge strane.

Centralizam, kojemu je ideološka osnova unitarizam, a mater
jalna — državno-svojinski monopol, isključen je iz društvenog s
stema suštinom sistema socijalističkog samoupravljanja. Međutim
to naše opredjeljenje živi u praksi toliko koliko se uspješno razv
jaju socijalistički samoupravni odnosi. U sukobu pojmova samo
stalnost — centralizam borba protiv centralizma, u stvari, prestaj
biti borba protiv suštine centralizma. Ona se vodi za decentral
zaciju, što je, naravno, jedan od preduslova iskorjenjivanja svako
birokratsko-hijerarhijskog, etatističkog i unitarističkog centrali
zma, ali u ovom slučaju se ostaje samo na tome — da se centrali
lizam iz Federacije preseli na republičke i pokrajinske nivoe. Zato
ako možemo danas da konstatujemo da je potkopan, ako ne i ra
dikalno razoren, »savezni centralizam«, ne možemo da konstatuje
mo da je razoren i svaki centralizam kao osnova ili izraz državno
-svojinskih odnosa. U kontekstu nadmetanja samostalnost — cen
tralizam, budućnost afirmacije nacija ne vidi se toliko u razvoju
republika i pokrajina kao samoupravno-političkih zajednica koliko
u razvoju njihove državnosti, pri čemu — kako se drastično poka
zuje — i pokrajine pretenduju na državni suverenitet. U tom kon
tekstu funkcija Saveza komunista se takođe svodi na funkciju
čuvanja tog državnog suvereniteta, iz čega proizlaze mnoge nega
tivne posljedice, a prije svega gubljenje klasne suštine Saveza
komunista.

Da bi se jedinstvo očuvalo, ono se od samostalnosti brani svim
i svačim, pa i revizijom naših stavova o nacionalnom pitanju, uzi-
manjem u obzir samo klasne, a zanemarivanjem nacionalne di-
menzije.

Samostalnost se u tom nadmetanju takođe brani svim i sva-
čim. Nacionalno pitanje postaje ne samo važno, već gotovo jedino
važno pitanje. Odnos prema nacionalnom pitanju, a ne prema kla-
sno-društvenim pitanjima, postaje znak prepoznavanja idejnih po-
zicija i na tome se dobijaju ili ne dobijaju pozicije u društvu i
Savezu komunista.

U opijenosti značenjem republičko-pokrajinske samostalnosti,
i sâm pojam Jugoslavije dobija neko rastresito, gotovo fakulta-
tivno značenje. U horu se ponavlja da je Jugoslavija, ona koja je
proizašla iz Versajskog ugovora, „vještačka tvorevina". Pri tome
se ili zanemaruje ili namjerno previđa da takva formulacija ima
dva značenja, odnosno da upućuje na dva zaključka. Prvo, da ver-
sajska Jugoslavija nije bila stvorena na način koji je odgovarao in-
teresima svih naroda koji su se u nju ujedinili i nije bila tako
postavljena da se u njoj mogla obezbijediti nacionalna ravnoprav-

Digitized by Google

nost. Drugo, da je i današnja Jugoslavija, pošto je proizašla iz te ranije „vještačke" Jugoslavije, takođe vještačka tvorevina, dakle, tvorevina koja nije prirodna i koja samim tim ne može, pa i ne treba da se održi.

Istina je, međutim, sasvim druga — da je Jugoslavija vještačka tvorevina, ona ne bi mogla da postane prirodan okvir revolucije, nove države i nove — socijalističke samoupravne zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti. Ta tvorevina prirodan je izraz i rezultat težnji narodâ jugoslovenskih zemalja koji su se dobrovoljno ujedinili u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

Stekavši osamostaljeno »pravo građanstva«, pojmovi centralizam i samostalnost oslanjaju se na sve što im u tom kontekstu odgovara, bez obzira na karakter našeg društva i na karakter SKJ. I centralizam i samostalnost, tako shvaćeni, učvršćuju svoje pozicije na tezi da jedno drugome treba da se suprotstave: centralizam se hrani prenaglašavanjem opasnosti od dezintegracionih procesa, a samostalnost prenaglašavanjem opasnosti od etatističko-unitarističkog centralizma. Upravo se sada nalazimo na toj klackalici kada se klatno pomjera čas na jednu, čas na drugu stranu — opasniji unitarizam, opasnije dezintegracione tendencije.

Rešenje te dileme, međutim, ne nalazi se u licitiranju šta je opasnije. Mora se izaći iz kruga te svijesti i iz drugog horizonta — horizonta karaktera naše revolucije i naših društvenih odnosa i odnosâ u Savezu komunista sagledati ne koliko treba samostalnosti i koliko centralizma, već kako urediti i stalno inovirati odnose da bi se jugoslovenska zajednica kao cjelina i svi njeni djelovi ponaosob uspješno razvijali u odnosima ravnopravnosti. Taj ključ je ne u mjeri samostalnosti i centralizma, ma kolika i kakva ta mjera bila, već u mjeri radničko-klasne suštine naših odnosa, koja podrazumijeva, svakako, i mjeru samostalnosti i centralizma, ali samo u značenju međusobne solidarnosti i odgovornosti, demokratije i jedinstva.

Nadmetanja oko samostalnosti i centralizma pokazuju se u našoj društvenoj praksi kao ograničavajući faktor našeg razvoja. Zbog tendencija zatvaranja bio je veoma zabrinut i drug Tito i na to je oštro reagovao, ukazujući da je radnička klasa u okvirima Jugoslavije jedinstvena i da treba na osnovi toga jedinstva graditi jedinstvo svih odnosa u SFRJ i u SKJ. Radni ljudi i komunisti takođe su revoltirani zbog tendencija podjela i na njih i svjesno i spontano oštro reaguju.

Imajući sve to na umu, Savez komunista mora da precizira i dalje razvija svoj načelan stav da federativno uređenje zemlje i suverenitet republika kao nacionalnih država i puna ravnopravnost u federaciji ne isključuje, već upravo zahtijeva dosljednu primjenu principa demokratskog centralizma na svim nivoima. To je uslov da radnička klasa Jugoslavije može da djeluje kao jedinstvena politička snaga koja obezbjeđuje jedinstvo zemlje i funkcionisanje cjelokupnog federativnog mehanizma. To je moguće samo onda ako Savez komunista ostvaruje svoju vodeću idejno-političku ulo-

Digitized by Google

gu na onaj način kako je to i predviđeno Programom SKJ i osnovnim dokumentima, a, naime, ne kao jezgro državno-upravljačkih struktura (kao državno rukovodstvo), već kao unutrašnja snaga same radničke klase i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Jer, ako Savez komunista preuzme na svoja pleća te upravljačke funkcije, onda i federativna struktura države mora da se pretoči i u SKJ.

Savezi komunista republika i pokrajina zajednički učestvuju u izgradnji politike SKJ. To je obezbijeđeno i paritetnim učešćem Saveza komunista republika i pokrajina u forumima i organima SKJ. A ako se tako dolazi do politike, onda smo obavezni spriječiti da ono što se zajednički utvrdi kao jedinstvena politika može da bude blokirano od republičko-pokrajinskih rukovodstava, da se ta rukovodstva naknadno konfrontiraju i pogađaju sa rukovodstvom SKJ. Funkcija demokratskog centralizma u tom smislu i sastoji se u tome da rukovodstvo SKJ ne samo može, već i mora da obezbijedi potpun uvid i u ostvarivanje tako utvrđenih i donesenih odluka. Ono što zabrinjava to je da se i demokratski donesene odluke različito interpretiraju (primera radi, Platforma o Kosovu). Neophodno je da se u ime demokratskog centralizma izoštre ti kriterijumi ostvarivanja jedinstvene politike. Ne možemo biti za iste ciljeve, za istu i jedinstvenu politiku, a istovremeno biti u nekoj vrsti rata u shvatanju te politike i načina njenog ostvarivanja.

Individualnost i samostalnost Saveza komunista republika i pokrajina ne podrazumijeva likvidiranje subjektiviteta Saveza komunista Jugoslavije, koji nije samo izveden iz Saveza komunista republika i pokrajina, kao što ni ovi nijesu samo podioci SKJ. Takva vrsta jedinstva SKJ moguća je samo stoga što SKJ nije dio državne strukture, nije državna vlast, već instrument radničke klase. Jedinstvo radničke klase nije međurepublički zbir, ono je nužna pretpostavka toga što je socijalistička revolucija njeno djelo. I samo ako sačuva to jedinstvo, radnička klasa može da razvija tekovine revolucije, da omogući i obezbijedi slobodan i potpun razvoj svake nacije i njihovo jedinstvo.

Za funkcionisanje demokratskog centralizma u okvirima cijelog Saveza komunista Jugoslavije od naročitog je značaja i način donošenja odluka, odnosno način rada forumâ i organâ SKJ. Ako bi se u forumima i organima SKJ vodila rasprava o pitanjima od opšteg i zajedničkog interesa na osnovi unaprijed utvrđenih kategoričkih stavova i na osnovi imperativnog mandata predstavnikâ Saveza komunista republika i pokrajina, to bi značilo oponašanje načina odlučivanja u državnim i društvenim forumima i organima i to bi, svakako, onemogućavalo ostvarivanje demokratskog centralizma. Veoma je važno da aktivnije radi i Centralni komitet SKJ u plenarnom sastavu, a ne da njegovu ulogu preuzima političko-izvršni organ, jer, što je tijelo uže, a budući sastavljeno na paritetnom principu, tim je veća mogućnost ili i neophodnost da se

Digitized by Google

takvo tijelo i ponaša kao organ neke vrste koalicije samostalnih i osamostaljenih djelova cjeline.

S formalne strane, i državni i društveni centri odlučivanja moraće doživljavati dalju decentralizaciju. Cjelokupna praksa odlučivanja mora se začinjati od radnog čovjeka kada je riječ o političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja i od člana Saveza komunista kada je riječ o SKJ. U tom smislu će biti neophodne nove promjene u društvenom sistemu i u odnosima u Savezu komunista. Ali baš zato što decentralizacija u tom pogledu mora biti potpuna, obuhvatajući sve oblasti društvenog života, neophodan je i obrnut proces — proces »centralizacije« društvene svijesti, proces idejnog ujedinjavanja pogledâ, idejne sinteze. Za takvu ulogu je istorijski odgovoran Savez komunista Jugoslavije, a dosljedno ponašanje u skladu sa principom demokratskog centralizma je preduslov da on može biti dovoljno uspješan na nivou te svoje istorijske uloge.

Digitized by Google

Gojko Stanič

Odnos načela demokratskog centralizma, znanja i vodeće, odnosno rukovodeće uloge SKJ

Određenje pojma

Javna polemika o demokratskom centralizmu (Dolanc, Šetinc, Žvan, Muhić) istakla je pitanje: kada je moguće govoriti o tome da u revolucionarnoj partiji vladaju odnosi demokratskog centralizma? Postavljeno je i pitanje kriterijâ ocenjivanja unutrašnjih odnosa u partiji, njihovog demokratskog i njihovog centralističkog elementa. Izneseno je i mišljenje da se o načelu demokratskog centralizma može govoriti tek od Lenjinovog vremena i počev od definisanja tog načela 1906. godine na kongresu RSDRP u Rusiji. Često se ističe da tek *stroga* unutrašnja disciplina kvalifikuje celokupne unutrašnje odnose u revolucionarnoj partiji kao odnose demokratskog centralizma. U tom sklopu postavlja se i pitanje: da li današnje odnose u SKJ možemo kvalifikovati kao odnose *stroge* discipline? Možemo li govoriti o postojanju odnosâ demokratskog centralizma? U nekim raspravama se kaže da se načelo demokratskog centralizma javlja tek kod Lenjina, a da ono nije bilo razvijeno kod Marksa i Engelsa.

Da li je moguće govoriti o postojećim odnosima demokratskog centralizma samo onda kada se to izričito i normativno ističe, odnosno kada je pojam *demokratskog centralizma* sadr-

Digitized by Google

žan u partijskim dokumentima, ili se o odnosima demokratskog centralizma može govoriti kada su stvarni odnosi u revolucionarnoj partiji takvi da ih možemo tako nazvati. Da li je moguće govoriti o postojanju odnosâ demokratskog centralizma u organizaciji koja formalno, u svojim statutarnim i sličnim normama, ističe da se njeni unutrašnji odnosi zasnivaju na demokratskom centralizmu a da se u praksi takve organizacije pojavljuju dominantni hijerarhijski, centralistički, birokratski odnosi kao jedna mogućnost ili, kao druga — idejno-politička diferencijacija, frakcionaštvo, raspuštenost, stihijsko delovanje različitih snaga, međusobno sukobljavanje članova i delova organizacija, suprotno proklamovanim statutarnim i sličnim normama.

Iako je Lenjin kao teoretičar demokratskog centralizma toliko visoko uzdizan, ipak treba uočiti da je i u ruskoj socijalnoj demokratiji teorijsko i političko postavljanje ovog načela značilo istovremeno borbu za njegovo sprovođenje, ali uz mnoga odstupanja, uz stvarno frakcionaštvo, nedisciplinu pojedinih članova najviših tela. U strogom smislu reči, dolazilo je i do nediscipline samoga Lenjina.

Razmatranje načela demokratskog centralizma mora polaziti od najopštijih saznanja teorije političke, odnosno bilo kakve organizacije, prema kojoj ni jedna organizacija ne može funkcionisati bez minimalnog demokratizma niti može opstati bez minimalnog centralizma. I najviše centralizovane političke, revolucionarne organizacije moraju sadržati različite elemente demokratizma, a i one koje najotvorenije moraju nastojati da obezbede minimalno jedinstvo. Ako to ne teže, one se cepaju na nove samostalne, koliko-toliko idejno i politički jedinstvene organizacione strukture.

Smatram da i sámo postavljanje ovih pitanja pokazuje da je definisanje pojma demokratskog centralizma ipak konkretno-istorijsko i teorijsko pitanje. Zadatak je teorije da, na osnovi analize stavova, politike i prakse revolucionarnih partija, razvija teorijske stavove i kvalifikacije demokratskog centralizma kao teorijskog pojma, kao sistema odnosa, kao kvaliteta odnosa između članova i rukovodstava u revolucionarnoj partiji. Reč je, u izvesnoj meri, i o dogovoru o tome kada je moguće govoriti da postoje odnosi demokratskog centralizma i kada to ne dolazi u obzir. Sasvim je jasno da su unutrašnji odnosi u revolucionarnoj partiji istorijski uslovljeni i da, praktično i formalno gledano, isti odnosi, isti stavovi u različitim istorijskim situacijama imaju drugačiji sadržaj. U na izgled istim formama razvijaju se drugačiji društveni procesi.

Bilo bi interesantno uporediti karakter odnosâ koji su se razvijali u Marksovo i Engelsovo vreme sa onima u Lenjinovoj partiji i danas u Savezu komunista Jugoslavije. Mogu se uočiti mnoge sličnosti, a i razlike. U svetskoj i našoj literaturi tome se daju različite kvalifikacije. Tako, na primer, jedan od sovjetskih autora, Rjazanov, ističe da se već u Marksovo i Engelsovo vreme, u organi-

Digitized by Google

zaciji Saveza komunista od 1847. do 1852. godine, može govoriti o odnosima demokratskog centralizma. Rjazanov je takvu ocenu dao dvadesetih godina. Kasniji sovjetski autori više ne iznose takva mišljenja. Pišu o elementima demokratizma, a prevashodno o elementima centralizma. Uglavnom se zadovoljavaju ocenom da je o demokratskom centralizmu moguće govoriti tek od Lenjina pa nadalje. Oni smatraju da je stvarni i prvi teoretičar revolucionarne avangarde — Lenjin. U našoj marksističkoj literaturi takvo mišljenje zastupaju J. Đorđević i P. Vranicki. Dolanc ocenjuje da je tek počev od Lenjina moguće govoriti o stvarnom načelu demokratskog centralizma. Sa takvim ocenama se ne možemo složiti. Smatram da je Rjazanov bio u pravu.

Marks i Engels su razvijali unutrašnje odnose u revolucionarnoj partiji u funkciji borbe protiv diktatorskih, liderskih, strogo hijerarhizovanih odnosa u komunističkim i drugim radničkim organizacijama. Borili su se, kao iskreni i izuzetni demokrati, za afirmisanje demokratizma, jer su samo u tome videli mogućnost samooslobađanja radničke klase. Načelo demokratizma i centralizma razvijali su u funkciji borbe za osnovno programsko, idejno-političko i akciono jedinstvo, suprotstavljajući se pri tom navali malograđanskih, oportunističkih i anarhističkih snaga u radnička udruženja i partije.

Odnose demokratskog centralizma razvijao je u istom smislu i u istoj funkciji i Lenjin. Ako govorimo o savremenim odnosima u SKJ, borba za poštovanje načela demokratskog centralizma isto tako je prvenstveno uperena protiv birokratskog i elitističkog paternalizma i centralizma i protiv razjedinjavanja komunističkog pokreta pod uticajem oportunističkih, liberalističkih, tehnokratskih, partikularističkih, malograđanskih i nacionalističkih snaga.

U procesu razvijanja teorije partije Marks i Engels su već u 50-tim godinama XIX veka došli do saznanja o velikom značaju organizacionog pitanja za političku borbu proletarijata. Iako tada još nisu znali da i razvijanje političke organizacije zahteva ogroman napor, gajili su iluziju da se to može veoma brzo postići samim tokom revolucionarnog procesa. U tim saznanjima je Lenjin otišao mnogo dalje od njih, a Roza Luksemburg se toj iluziji vratila. Pa ipak, Marks i Engels su bili svesni toga da proletarijat, kao subjekt revolucionarnog procesa, može delovati samo kad je organizovan u sopstvenu političku partiju. To saznanje se kod njih snažno utemeljuje posle poraza radničkog pokreta u buržoasko-demokratskoj revoluciji 1848—49. godine. Ono se produbljuje i učvršćuje naročito posle pada Pariske komune. No odnosi demokratizma i centralizma, to jest dijalektike dva vida istoga principa, iste dijalektičke protivrečnosti, po Marksu i Engelsu i, kasnije, Lenjinu, a to isto važi i za SKJ, razvijaju se u funkciji ostvarivanja osnovnog programskog i političkog akcionog jedinstva revolucionarne partije, kao avangarde najsvesnijeg dela samog proletarijata, kao avangarde revolucionarnog proleterskog i šireg pokreta. Pitanje demokratskog centralizma se za sve osnovne

Digitized by Google

marksističke teoretičare postavlja, pre svega, kao pitanje osposobljavanja avangardnih proleterskih snaga, dakle, najsvesnijih delova radničke klase i onih intelektualaca i drugih pojedinaca koji se svesno ujedinjuju u revolucionarnu partiju, u težnji da podstiču, usmeravaju, a i rukovode revolucionarnim procesom same radničke klase i drugih revolucionarnih slojeva. Iskustvo socijalizma kao svetskog procesa pokazuje da se može postići akciono jedinstvo kada partija nudi adekvatne odgovore na otvorene probleme istorijskog trenutka, kada se ponaša kao strateg revolucije. Demokratizam i centralizam se stavljaju u funkciju toga zadatka i oni su istovremeno uslov akcionog jedinstva partije. Unutrašnji odnosi u partiji se ne mogu obrazložiti bez sagledavanja celokupne društvene uloge, pa i njene dimenzije, jedne revolucionarne partije.

O kakvim se odnosima može govoriti kod Marksa i Engelsa kad se opredeljujemo za kvalifikovanje demokratskog centralizma? Oni razvijaju načelo osnovnog programskog jedinstva članstva i rukovodstva, odnosno pridruženih relativno samostalnih grupacija, partija, kao i načelo relativne, čak teorijske u Prvoj internacionali, a pogotovo akcione samostalnosti, autonomnosti i inicijativnosti članova, rukovodstava i različitih organizacija, koje su se, na primer, ujedinjavale u Prvu internacionalu. Već u vreme postojanja Dopisnog komiteta 1846. godine dolazi do idejno-političke diferencijacije od malograđanskih struja. Takve diferencijacije su išle čak do odbacivanja pojedinih članova, a vršene su na idejno-političkoj osnovi. Pratila ih je i idejna borba. S tim je povezana i Engelsova akcija u opštinama Saveza komunista u Parizu 1847. godine da se Savez komunista ujedinjuje na osnovnim programskim opredeljenjima, kao jedinstveno članstvo u jedinstvene organizacije. U vreme delovanja Prve internacionale Marks je, suprotstavljajući se anarhistima, izričito insistirao na prihvatanju osnovnih zajedničkih programskih i teorijskih opredeljenja i pri tom nije uzimao u obzir ni sve elemente koji su bili usvojeni kao zajednička idejno-politička platforma Internacionale, već je težište stavljao samo na ključna pitanja. U toj idejno-političkoj diferencijaciji, u borbi za vlast u Internacionali, insistirao je na elementima centralizma, na načelima osnovnog programsko-organizacionog jedinstva Internacionale.

Marks i Engels su, kao istinski demokrati, polazeći od shvatanja da subjekt revolucije mora biti sama svesna revolucionarna klasa, odlučno isticali elemente demokratizma. Odbacivali su liderstvo, hijerarhijsko rukovođenje u zavereničkim i sektaškim organizacijama, odbacivali su sektaštvo i razvijali otvorenu idejnu i političku borbu. Izborili su se za aktivno učestvovanje svakog člana i svake opštine u izgrađivanju politike i programa organizacije. Razvili su javne diskusije, koje su se oslanjale na programske koncepcije. Nastojali su da se obezbedi dovoljno vremena za organizovanu raspravu. Insistirali su na tome da samo najviši forumi, kongresi, donose stavove koji obavezuju članstvo kad je reč o programskim i političkim opredeljenjima. Uveli su veoma česte sku-

Digitized by Google

pove članova opština i ruvodstava. Karakteristično je da je Marksova koncepcija masovne radničke partije (u jesen 1849) podrazumevala veoma često sastajanje članova takve organizacije i relativno čvrstu povezanost njenog članstva. Marks i Engels su već u Savezu komunista naglašavali nužnost čvrstog vezivanja člana za osnovnu organizaciju i isticali kadrovski karakter te organizacije, naročito zbog njenog ilegalnog delovanja. Iskustva revolucije 1848/49. su samo potvrdila pravilnost takvog njihovog stava. Oni su se zalagali za načelo izbornosti, odgovornosti i opoziva funkcionerâ i za načelo odgovornosti i podređivanja izvršno-političkih organa najvišim organima, kongresima, koje čine delegati. Tako su već 1847. godine započeli sa redovnim izveštavanjem o stanju u Savezu, počev od opština. Redovno izveštavanje je razvijeno kao opšteprihvaćen način ostvarivanja odgovornosti.

Oni su odlučno insistirali na tome da se programi revolucionarne partije zasnivaju na rezultatima socijalističke nauke. Uvideli su da nauka može da funkcioniše samo u uslovima otvorenog razmenjivanja mišljenja, stavova i argumenata. Zbog toga su uvek bili najvatreniji pobornici slobode idejnog i naučnog rada, kritike, relativne samostalnosti i autonomnosti partijske štampe i naučnih radnika. No oni nisu bili pristalice apsolutizovanja slobode štampe, nego su zahtevali i obavezno konsultovanje sa rukovodstvima, kako se pojedinim istupanjima u javnosti ne bi nanela šteta određenoj radničkoj političkoj organizaciji. Svoj celokupni naučni rad razvijali su u funkciji naučnog utemeljenja programa političkih radničkih partija, u funkciji idejno-političke diferencijacije od nerevolucionarnih struja, klasnih protivnika, u funkciji idejnog osposobljavanja proletarijata, a naročito njegovih aktivista, za rukovođenje revolucionarnim procesom.

Oni su sprovodili načelo prethodne idejno-političke diferencijacije, razmene argumenata, organizovane diskusije, donošenja zaključaka i, kasnije, disciplinovanog ostvarivanja utvrđene politike. A u tom su se procesu zauzimali za ispoljavanje inicijative svakog člana, za stvaralačku i autonomnu aktivnost rukovodstava, pojedinih ujedinjenih političkih organizacija, tredjuniona i udruženja.

Marksov i Engelsov demokratizam izražavao se i u tome što su se oni uvek zauzimali za pokretanje teorijskih i političkih časopisa, koji su omogućavali javno iznošenje argumenata, ocena, pogledâ i kritike. Uz to su razvijali i sistem internih publikacija, kako u uslovima zaoštrenog klasnog sukobljavanja ne bi bila nanesena šteta organizaciji. Tako su i veoma značajne kritike zbog toga dosta dugo ostale nepoznate širem krugu članova.

U cilju obezbeđivanja idejno-političkog jedinstva u ostvarivanju procesa diferencijacije u Savezu komunista korišćena je institucija emisara, koji su u ime centralnih organa jačali redove članstva, obnavljali organizaciju. Tako su, na primer, 1850. godine uspešno obnovili redove Saveza u Nemačkoj. Sproveli su čistku malograđanskih elemenata, i to odozgo, uz uspostavljanje kadrovske organizacije.

Digitized by Google

Ako govorimo o istorijskom periodu u kome su se Marks i Engels borili za takva načela, onda treba istaći da su to bila vremena u kojima se radnička klasa postepeno organizovala u samostalne radnički klasno svesne političke partije. Na pojedine članove i delove partije moglo se uticati jedino moralno-politički, idejno-naučno, dakle, ubeđivanjem u nužnost borbe za jedinstvenu politiku i jedinstvenu taktiku.

Marks i Engels su bili izuzetno istaknuti teoretičari i rukovodioci radničkog pokreta svoga vremena, koji su iz najdubljih ubeđenja bili istinski demokrati, odnosno čvrsto opredeljeni za načelo demokratskog centralizma, za istorijsko ovladavanje tom dijalektičkom protivrečnošću. Babef i Blanki su potencirali ulogu sopstvene ličnosti, odnosno užeg elitističkog kruga, koji se postavljao iznad revolucionarne organizacije, kao neprikosnoveni centar političkog odlučivanja i komandovanja. Robert Oven je pretendovao na lično rukovođenje kolonijama. Vajtling se postavio kao mesija, kao onaj koji je pozvan da u svojstvu lidera-radnika, slično Napoleonu, rukovodi radničkim masama i organizacijama, koji je zahtevao da se čitaju samo njegovi spisi itd. Prudon je javno zastupao superdemokratske ideje, ali njegove lične zabeleške, otkrivene u najnovije vreme, govore o tome da je sebe video u poziciji neprikosnovenog vođe u anarhistički orijentisanom pokretu. Bakunjinova superelitistička liderska orijentacija je opštepoznata. I kod jednog i kod drugog istaknutog anarhista dolazilo je do najdubljeg razmimoilaženja između proklamovanih ciljeva i politike i onoga šta su stvarno radili, šta su stvarno mislili, šta su hteli da rade. Lasal se pojavio kao osnivač radničke partije, ali kao onaj koji je pozvan sa strane da stoji iznad masa, iznad članstva, iznad celog rukovodstva, da nesporno rukovodi organizacijom.

Nasuprot takvim protagonistima radničkog pokreta, Marks i Engels su se istinski demokratski opredelili, bez obzira na to što su se u nekim konkretnim situacijama ponašali i suprotno takvim načelima. Najtipičniji slučaj u tom pogledu je autokratsko raspuštanje Saveza komunista od strane Marksa u junu 1848. godine i nespremnost da se ta organizacija obnovi, iako je već bila nastupila kontrarevolucija. Ali, i u tim slučajevima kod njih je bila ispoljena spremnost na korekciju, samokritiku. Na osnovu tog revolucionarnog iskustva došli su do saznanja o tome da nije dobro raspuštati revolucionarne tajne organizacije u razdoblju sukobljavanja revolucije i kontrarevolucije. U statutarne norme Saveza komunista 1850. godine uključena je odredba da se avangardna partija ne može raspustiti.

Naše upozorenje da su Marks i Engels snažno razvili principe koji u celini čine protivrečnost demokratskog centralizma — kritički je upereno protiv onih koji potpuno odvajaju Marksovu i Engelsovu od Lenjinove teorije partije i koji danas, u ime borbe protiv staljinizma i birokratskog elitizma, u komunističkim partijama istupaju protiv principa demokratskog centralizma kao zastarelog, principa koji je, po njima, neposredan uzrok birokratskih

Digitized by Google

devijacija u društvima »realnog socijalizma«, odnosno u socijalističkom pokretu uopšte. Jedan od vidova takvog shvatanja, koji je indirektno usmeren u tom pravcu, svodi se na zamenjivanje demokratskog centralizma demokratskim jedinstvom u SKJ (Žvan). Takva formula je izvedena kao kritika staljinističke deformacije lenjinskog demokratskog centralizma, a Lenjinov demokratski centralizam se pri tome najuže vezuje za specifične ruske uslove koji su zahtevali ilegalno delovanje komunističke organizacije i poštovanje načela stroge subordinacije u takvoj organizaciji. Ideja demokratskog jedinstva kod Žvana nije svestrano razrađena, što bi omogućilo da se utvrdi sadržaj onoga što, po njegovom mišljenju, zahteva promenu pojma. Verovatno nije reč samo o menjanju pojma, nego je posredi dublji nesporazum sa kompleksom odnosa koje nazivamo demokratskim centralizmom.

Smatram da autori ideje demokratskog jedinstva zaboravljaju da je socijalističko društvo još uvek klasno društvo, da u njemu postoji mogućnost birokratsko-centralističkog i tehnokratskog recidiva, mogućnost podstrekavanja nacionalističkih antagonizama, da savremena Jugoslavija živi pod pritiskom imperijalističkih i hegemonističkih snaga i vojnih blokova. Ovakva situacija zahteva i čvrsto autoritativno političko rukovodstvo, koje je svesno istorijskih interesa radničke klase, narodâ i narodnosti, i koje mora biti sposobno da u kritičnim situacijama povede i akciono usmerava društvene samoupravne i državne subjekte.

Znanje i demokratski centralizam

U relativno brojnim prilozima o demokratskom centralizmu započinje rasprava o ovoj protivrečnosti bez dubljeg razmatranja društvene uloge revolucionarne avangardne partije u funkciji procesa socijalističke revolucije u sadašnjim jugoslovenskim uslovima. Teorija partije, a demokratski centralizam je deo te teorije, uvek se razvija kao sastavni deo teorije revolucije, teorije koja obrađuje sadašnje etape i mogućnosti daljeg ukidanja klasnih odnosa u društvu i koja se bavi ključnim problemima razvoja društva. Smatramo da je teorijski i metodološki veoma neadekvatan prilog u kome se o demokratskom centralizmu govori kao o pukoj formi, kao o nekim večitim strukturama, kao karakterističnim odnosima koji su više ili manje razrađeni u svim statutima i zapisani za sva vremena. Drugim rečima, u kome se o odnosima u revolucionarnoj avangardnoj organizaciji razmišlja bez povezivanja tih odnosa sa funkcijom revolucionarne organizacije u društvu, u našim uslovima — o funkcionisanju Saveza komunista u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Ako pođemo od ključnih problema razvoja savremenog jugoslovenskog društva, onda je u sadašnjoj etapi najvažniji problem uključivanje u međunarodnu podelu rada, što zahteva intenziviranje integracionih procesa na području istraživanja i privredne

Digitized by Google

saradnje u jugoslovenskim i svetskim razmerama, i to u okolnostima privredne recesije i sve oštrijih uslova privređivanja. Suočeni smo sa golemim zadacima u oblasti daljeg menjanja strukture stanovništva, razrešavanja akutnog problema zapošljavanja mlade generacije, bržeg razvijanja najnerazvijenijih područja Jugoslavije, a i sa problemima bržeg prelaska od ekstenzivnog na intenzivno privređivanje, uz sve odlučnije oslanjanje na vlastito znanje i na kibernetizaciju u onim delovima Jugoslavije gde je već dostignut visok stepen zaposlenosti stanovništva. Ogromni zadaci nas očekuju i na području dugoročnog usmeravanja vaspitanja i obrazovanja sadašnjih mladih generacija, budućih nosilaca neposrednog proizvodnog i društveno korisnog rada. Zaoštravaju se problemi produktivnosti u poljoprivredi, u proizvodnji hrane, problemi sirovina, kao i odnosa prema životnoj sredini. Ova komponenta razvoja revolucionarnog procesa socijalizma traži mobilizaciju svih socijalistički svesnih faktora, i to naučno-stručnog, političkog, kulturnog i moralnog. Reč je o onim zadacima svesnog faktora gde je razvoj proizvodnih snaga uslov napredovanja socijalizma. Sve više dolazimo u etapu razvoja u kojoj je maksimalno razvijanje proizvodnih i duhovnih snaga proizvođačâ, udruženih radnika, ključni faktor razvijanja društva u celini.

U sadašnjim uslovima SK se mora pojavljivati kao snaga koja, na osnovi rezultatâ nauke, razvija strategiju borbe za dugoročne interese udruženih radnika, odnosno radničke klase, narodâ i narodnosti. U razrešavanju problema razvoja oslanjanje na nauku i aktivan odnos prema sticanju novih znanja ključni je preduslov celokupnog subjektivnog socijalističkog faktora, kako bi on mogao da se pojavi u ulozi stratega revolucionarnog procesa. Aktualizuje se problematika nauke, stručnosti i politike. Aktualizuju se oni odnosi u SK posredstvom kojih u samom Savezu komunista, uz dosledno poštovanje načela demokratskog centralizma, stručnost, naučnost, dakle, rezultati naučnog istraživanja i kreativnost, inovativnost talentovanih i sposobnih pojedinaca dolaze do punog izražaja. Reč je o procesu u kome kreativni pojedinac, kao nosilac novih saznanja, novih ideja, mora u demokratskoj atmosferi upoznati, informisati većinu o realnosti novih ideja i rešenja, o korisnosti tih ideja za ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase, za oslobođenje rada i čoveka.

Načelo demokratskog centralizma obezbeđuje da se, posle demokratskog dijaloga, zauzmu stavovi koji su zasnovani na najnovijim naučnim i stručnim saznanjima.

Savez komunista je programski opredeljen za naučni socijalizam, za slobodu naučnog i umetničkog stvaralaštva. Nauka se proverava u revolucionarnoj praksi, ne podleže akademskom i birokratskom subjektivističkom arbitriranju. Savez komunista, kao vodeća idejno-politička snaga sistema socijalističkog samoupravljanja, svoju političku strategiju zasniva i vezuje za rezultate nauke, za poznavanje dubljih zakonitosti socijalizma kao prelaznog perioda. Razvijajući praksu u skladu s tim načelima, SKJ je

Digitized by Google

relativno veoma uspešno razrešavao ključne protivrečnosti socijalističkog razvoja. Postigao je vredne rezultate u razvoju, koji jugoslovensko društvo u tom pogledu stavljaju u red najuspešnijih društava na svetu. Potrebno je istaći da su u tom procesu veliku ulogu imali istaknuti teoretičari i politički rukovodioci naše revolucije, koji su, kao velike ličnosti, neprekidno nastojali da razreše protivrečnosti teorije i prakse, kao i posebnih, pojedinačnih i zajedničkih interesa. Očigledno je da danas u tom domenu postoji određen prazan prostor. Ne može se reći da danas u okviru Saveza komunista Jugoslavije dovoljno uspešno izvršavamo ovaj zadatak. Život SKJ u ovom času karakteriše relativno jasno izražen dualizam između politike i nauke, a pri tom se međusobno podržavaju akademski elitizam i subjektivizam i birokratsko-etatističko i tehnokratsko arbitriranje i pragmatizam. Ne dolazi dovoljno do delotvornog prožimanja marksističke revolucionarne naučne delatnosti i radničko-klasne revolucionarne aktivnosti. Tako smo, u trenutku održavanja niza kongresa SK, sučeljeni sa situacijom da nema dovoljno pouzdanih odgovora na mnoge goruće probleme sadašnjeg istorijskog trenutka, nema ni dovoljno znanja, odlučnosti i smelosti da se SKJ energičnije suprotstavi izrazito negativnim klasno-socijalnim pojavama. Izgleda da su u tom pogledu dosta štete naneli birokratizovanje rukovodstava i forumski način rada. Često se pri izgrađivanju politike izbegava stvarno korišćenje rezultatâ nauke. Stvara se situacija u kojoj nauka može relativno slobodno da istražuje, da ističe predloge i rešenja, ali oni koji imaju stvarni uticaj na formulisanje politike proizvoljno uzimaju iz nauke one elemente koji trenutno odgovaraju njihovim stavovima ili interesima. To se čini, po pravilu, bez zajedničke rasprave, bez ikakvih argumenata. Obično se sve to prenebregava. Uobičajena je praksa da se u procesu formulisanja politike ne uzimaju u obzir sve alternative. Ne vodi se idejno-politički argumentovana borba u procesu diferencijacije alternativa. Jednostavno, veoma često i površno se odabere samo jedna mogućnost. Događa se — to postaje čak očigledno — da oni koji pripremaju dokumente za kongrese čak ni stručno ne vladaju osnovnim pojmovima iz oblasti za koju su zaduženi, da upravo oni sastavljaju koncepte dokumenata. Dakle, dozvolili smo da u procesu formulisanja partijske politike izbije na površinu — prava nestručnost.

Čim su se Marks i Engels uključili u politički pokret, oni su polazili od saznanja da je za svaki radnički pokret bitno to da ima razvijenu programsku orijentaciju, da počiva na rezultatima nauke. To se uzima kao važan konstitutivni element partije i njene aktivnosti, a ne kao neki sekundarni, podređeni element. Marks i Engels su celog života insistirali na tome da se naučna saznanja probijaju u radnički pokret i njegove programe na osnovu argumentovane borbe mišljenja. Polazili su od toga da su interesi i znanje kvaliteti koji se prožimaju upravo posredstvom partije. Ti kvaliteti ne trpe odnose subordinacije.

Digitized by Google

Naši današnji uslovi borbe za socijalističko samoupravljanje, za dalji razvoj proizvodnih snaga našeg društva, po pravilu, omogućuju otvoreno, javno i slobodno sučeljavanje naučnih argumenata. Obezbeđena je sloboda naučnog istraživanja i iskazivanja rezultatâ. Malo je rezultata čije bi objavljivanje moglo naneti štetu interesima narodâ i narodnosti i radničke klase naše zemlje. To bi bio slučaj jedino onda kada bi došlo do pritiska hegemonističkih i imperijalističkih snaga na našu zemlju i kada je reč o privrednim tajnama. U drugim situacijama bitno je da se rezultati objavljuju, da se sa njima neposredno upozna najšira društvena javnost, samoupravljači, članovi SK, oni koji rade u materijalnoj proizvodnji, u svim društvenim delatnostima. Veoma je važno da se oni koriste rezultatima nauke kako bi, zahvaljujući tome, mogli da razvijaju svoje angažovano društveno-samoupravljačko delovanje u osnovnim organizacijama udruženog rada i da učestvuju u formulisanju opštedruštvene politike, preko delegatskog sistema i delegatskih odnosa, to jest u društveno-političkim organizacijama. Takva uloga članova SKJ u velikoj meri im omogućava da, kao aktivni subjekti, na osnovu poznavanja rezultatâ nauke, utiču na izgrađivanje celokupne politike i strategije SKJ.

Načelo demokratskog centralizma podrazumeva i proces demokratske javne rasprave, sučeljavanje alternativa, proces ponovnog otvaranja iste teme ako je praksa odbacila već prihvaćena politička rešenja. Nauka nudi argumente koji omogućuju idejno-političko ubeđivanje u toku samog procesa sprovođenja prihvaćenih odluka. Odluke moraju biti utemeljene i naučno argumentovane. To obezbeđuje veću sigurnost svima koji pristupaju sprovođenju odluka. Demokratski centralizam, kao proces, nezamisliv je bez najtešnjeg prožimanja naučne i političke aktivnosti.

Polazeći od relativnog raskoraka među načelnim stavovima SKJ o tome da se uvek mora oslanjati na rezultate nauke, da je odgovoran za stanje naučne delatnosti na određenim područjima, kao i od činjenice da se u praksi nekad prenebregavaju rezultati nauke u procesu izgrađivanja politike SKJ, postavlja se pitanje: da li je ovoj problematici dat dovoljno snažan naglasak u načelnoj politici SKJ, kao i pitanje: da li postoji potreba za dubljom razradom normi Statuta SKJ na ovom području. Suočeni smo sa situacijom da je, na primer, u Nacrtu rezolucije Devetog kongresa SK Slovenije jednostavno izostavljena problematika odnosa između politike i nauke. Činjenica je, isto tako, da ni rezolucija, pa ni statutarne norme ne mogu sami rešiti mnogo toga u ovoj oblasti. Možda bi adekvatne formulacije u rezolucijama, pa i adekvatne norme u Statutu donekle pomogle da se stanje poboljša, da se SKJ lakše odbrani od onih koji prenebregavaju naučnu delatnost, odnosno naučne i stručne argumente. Odgovarajuće formulacije mogle bi sadržati obaveze da se u procesu definisanja politike SKJ, naročito kada se pristupa generalnom procenjivanju stanja političke aktivnosti SKJ, kada se, na primer, u periodu koji prethodi kongresima utvrđuju novi zadaci SKJ, da se u tom razdoblju o

Digitized by Google

svakom ključnom pitanju obavezno pokreće naučna rasprava, i to javna. Možda bi trebalo predvideti svojevrsne konkurse za razradu pojedinih otvorenih tema, uz mogućnost da članstvo, organizacije, forumi i naučni radnici sami utiču na selekciju otvorenih pitanja povodom kojih je neophodno sprovesti intenzivnu razmenu saznanja i argumenata. Potrebno je obezbediti da svaki član, svaki naučni radnik ili naučna institucija javno iznesu svoje mišljenje, i to u uslovima koji omogućuju nesmetano javno komuniciranje. Valja prevazilaziti praksu da se povodom razmatranja određenih mera unapred odlučuje ko će prisustvovati naučnom skupu koji saziva određeni forum. Podrazumeva se da bi takva nova praksa bila nužna prilikom pripremanja svih osnovnih međukongresnih dokumenata i produbljivanja pojedinih područja strategije SKJ.

Razumljivo je da u tom procesu demokratskog centralizma treba da učestvuje celokupno članstvo i da iznosi svoje potrebe, interese, vizije socijalizma, da se na specifičan način na jugoslovenskom ili nacionalnom, republičkom i pokrajinskom nivou stvori mogućnost da se naročito oni koji stručno ili naučno rade na pojedinim problemima izjašnjavaju, da snose i odgovornost za rezultate svojih istraživanja i svoga stručnog rada.

Što se tiče redosleda u javnoj raspravi, smatramo da se takve naučne rasprave, diskusije i konfrontacije moraju voditi pismeno, javno, i to u onoj fazi kada se tek pripremaju nacrti izveštaja, odnosno rezolucija, pre nego što se sa nacrtima upozna javnost. Bilo bi prirodno da se uz nacrte političkih rezolucija istovremeno objavljuju i osnovni rezultati naučnih saznanja, sve alternative, argumenti. Tek sa takvom dokumentacijom se omogućuje članstvu da u procesu partijske rasprave vrši selekciju, da ono stvarno sve više postaje subjekt u formulisanju opšte društvene politike.

Moglo bi se zaoštriti pitanje subjektivne odgovornosti foruma i njegovih članova za stanje u naučnoj delatnosti kada je reč o odgovornosti. Potrebno je zaoštriti pitanje odgovornosti za korišćenje rezultatâ naučne delatnosti u formulisanju politike i u procesu njenog sprovođenja, u fazi mobilizacije članstva za njeno realizovanje. Nemamo navike, niti nekih normi koje bi obavezivale funkcionere SK da svoj rad čvršće zasnivaju na rezultatima nauke. Članstvo obavezujemo Statutom da se idejno-politički osposobljava, da uči, ali to nismo dovoljno dosledno sproveli i za sloj političkog aparata, za funkcionere. Stvaraju se sve povoljniji materijalni uslovi za to da SKJ postupa upravo na taj način. Sučeljavamo se sa situacijom kada mnogi funkcioneri smatraju da im nauka ništa ne može dati, da već sve znaju. U stvari, veoma malo se čita, veoma se malo sistematski prate najnoviji rezultati istraživačkog rada. Neki su najsrećniji ako se u toku svoje političke karijere nikad ne susretnu sa stručnjacima i naučnim radnicima.

Ako se od člana SKJ zahteva permanentno idejno-političko osposobljavanje, to znači da bi se svi funkcioneri morali uključiti u intenzivno osposobljavanje za obavljanje poverenih im funkcija, i

Digitized by Google

to čim prihvate te dužnosti, odnosno na početku svojega mandata. To važi za sve one koji se nađu na političkim i društvenim funkcijama u društveno-političkim organizacijama i na drugim mestima. To osposobljavanje bi moralo biti obaveza, uslov, a ne nešto što se može izbeći, u odnosu na što bi svaka protokolarna obaveza, svaki drugi sastanak bili daleko važniji.

Vodeća — rukovodeća uloga SK i demokratski centralizam

U okviru teorije revolucije, kao načina prevazilaženja postojećih klasnih elemenata socijalističkog društva, teorija partije nalazi se u domenu političke sfere. Ona obrađuje pitanje uloge avangardnih, svesnih socijalističkih snaga, najsvesnijih delova same radničke klase, udruženih proizvođača u vođenju procesa socijalističke revolucije.

Revolucionarna avangarda se u uslovima socijalističkog samoupravljanja javlja kao organizovani izraz delovanja svesnih avangardnih socijalističkih snaga. Javlja se kao nešto posebno u odnosu na sve socijalističke snage, u odnosu na celokupan politički sistem socijalističkog samoupravljanja.

SKJ deluje kao revolucionarna avangarda, koja se u društvu sve češće pojavljuje samo kao stvarni autoritet, kao onaj koji predvodi, koji snagom argumenata i u organizovanoj političkoj akciji vodi, utiče na procese socijalističkog samoupravljanja, utiče na mase, na samoupravljače. SK se demonopolizuje kao politička snaga, ne preuzima na sebe ulogu vrhovnog arbitra u političkom životu, čija je reč konačna. Sa svojim argumentima nastupa u sistemu socijalističkog samoupravljanja kao značajan faktor usmeravanja tokova socijalizma. On ne prisvaja pravo na vlast nad znanjem, na monopol u politici, ali se svim svojim bićem bori za to da argumentima i stvarnom predvodničkom ulogom utiče na svest samoupravljačâ i na njihovo opredeljivanje na samoupravni način.

No SKJ se još uvek pojavljuje i kao vladajuća partija, koja snosi odgovornost za rezultate revolucije, koja je najodgovornija da u okviru celokupnog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja rukovodi borbom protiv kontrarevolucionarnih snaga, protiv svih onih snaga koje nastoje da obezvrede postignute rezultate revolucije. Iako i u ovoj svojoj misiji SKJ ne deluje sam, nego u okviru sistema, on po Ustavu i političkoj praksi u tom pogledu ima utvrđenu društvenu ulogu i društveno je najodgovornija politička snaga.

Savez komunista Jugoslavije se stalno sučeljava sa problemom ovladavanja vodeće i rukovodeće uloge revolucionarne avangarde u uslovima socijalističkog samoupravljanja, odnosno u uslovima kada još uvek mora da se održava i revolucionarni etatizam. Kao i sve društvene protivrečnosti, i ova zahteva svestan prilaz SK; on mora

Digitized by Google

biti svestan postojanja ove objektivno date protivrečnosti, svestan potrebe da se ova protivrečnost prevaziđe, i to tako da SKJ sve manje deluje sa pozicije vlasti, a sve više kao organizovana, vodeća idejno-politička snaga u sistemu socijalističkog samoupravljanja kao mobilizaciona, pokretačka, stvarna avangarda, kao stvarni autoritet samoupravljanja, koji će se sve više oslanjati na nauku, a sve manje delovati kao vlast.

Sadašnja polemika o demokratskom centralizmu je u izvesnoj meri prenebregla ovu objektivnu protivrečnost. Tako je u nekim prilazima razmatrana uloga SKJ pre svega kao rukovodeće snage društva u odbrani tekovina revolucije. U drugima su pomenute obe uloge, ali nije sagledavano njihovo dijalektičko jedinstvo. Nisu obrađivane kao protivrečnost jedinstvenog procesa. Tako je problematika demokratskog centralizma analizirana, više ili manje, pozitivistički, jer je i razmatranje demokratskog centralizma ostalo apstraktno i nije povezivano s tom protivrečnošću. Smatram da se u praksi, ali i u teoriji, može govoriti o relativno različitim načinima ostvarivanja načela demokratskog centralizma kad je reč o načinu delovanja SKJ kao vodeće unutrašnje idejno-političke snage socijalističkog samoupravljanja, a da se susrećemo sa drugim kvalitetima kada se SKJ pojavljuje prvenstveno u ulozi snage koja brani tekovine revolucije, kada se sukobljava sa snagama nacionalizma, tehnobirokratskim monopolizmom i sličnim, odnosno, kako Kardelj kaže, kada se SKJ ne može odreći značajnog uticaja na ključne tačke sistema vlasti. Tu misli na odluke o kadrovskim rešenjima u sistemu vlasti.

Ako se SKJ mora aktivirati na području odbrane tekovina revolucije, on se, već po tradiciji, i na tom području oslanja pre svega na proces idejno-političke diferencijacije, jasnog ideološkog razobličavanja klasnog neprijatelja. On pri tom mora nastojati da svim snagama demaskira pred radničkom klasom, narodima i narodnostima one snage koje nanose štetu ili neposredno sprečavaju dalji razvoj naše socijalističke revolucije. No, istovremeno, u ostvarivanju takve uloge forumi SKJ se direktno oslanjaju, kao sastavni deo političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, na aparat vlasti, na snage revolucionarnog etatizma. To utiče na njihovo delovanje. U slučaju potrebe, borbi protiv takvih snaga pristupa se i uz pomoć klasičnog aparata države. Nesumnjivo da je iskustvo sukobljavanja sa nacionalističkim i iredentističkim snagama na Kosovu potvrdilo nužnost takve rukovodeće uloge partije u socijalizmu, i to u situaciji kada se u određenim sredinama još uvek može postaviti pitanje — ko će koga? Nije realno očekivati da će nacionalno svesne, napredne socijalističke snage uvek i u svakoj sredini pobediti. U takvim situacijama forumi SK su, u stvari, Programom i odlukama kongresâ obavezani da odlučno reaguju. Oni imaju posebna ovlašćenja da ne čekaju, nego da reaguju, da sprovode utvrđenu i usvojenu politiku. Tu, bez sumnje, dolazi do izražaja momenat centralizma kao nužan element odnosa u SKJ, u funkciji socijalističke revolucije, u funkciji borbe protiv onih snaga koje

Digitized by Google

se suprotstavljaju revoluciji; drugim rečima, neophodno je svim sredstvima pomoći snagama socijalizma koje su u datim okolnostima oslabljene.

Prihvatanjem vodeće idejno-političke uloge SKJ praktično područje njegovog delovanja postaje celokupni proces samoupravnog sporazumevanja, društvenog dogovaranja i saodlučivanja. U tom procesu uloga SKJ se izražava kao nov politički avangardizam, a SKJ kao najsvesniji, najodgovorniji, najdalekovidiji (po definiciji) deo same radničke klase, odnosno novog bloka udruženih radnika-samoupravljača, deluje politički avangardno tako da utiče, pre svega svojim argumentima, svojim ponašanjem na svest samoupravljača-udruženih radnika, doprinoseći tome da oni u demokratskoj atmosferi donose i izvršavaju odluke koje ujedno predstavljaju ostvarivanje potreba i interesa pojedinaca, pojedinih društvenih sredina, a koje su u skladu sa opštim istorijskim interesom radničke klase, sa oslobođenjem rada i čoveka, dakle, sa zajedničkim opštedruštvenim interesom udruženih radnika-samoupravljača. Politički avangardizam Saveza komunista je u tom procesu nužan, ali je način njegovog ostvarivanja vezan, pre svega, za proces razvijanja nauke, za poznavanje konkretnih interesa i mogućnosti u prevazilaženju protivrečnosti, za poznavanje prilika u svim delovima najšire društvene zajednice, poznavanje zajedničkih, komplementarnih interesa, za poznavanje prilika u svetu, mogućnosti za najadekvatnije uključivanje u međunarodnu podelu rada na ravnopravnim ekonomskim i političkim osnovama.

I kada se samoupravnim sporazumevanjem postiže visok kvalitet u uređivanju odnosâ među ljudima, kao i odnosâ prema stvarima, pri čemu se više ne vrši proces politizacije interesa, ipak postoji potreba za političkim avangardizmom. Može se čak reći da je najadekvatniji politički avangardizam SK u samoupravljanju dovodio do takvih sporazuma, takvog dogovaranja kada više nije bilo izrazitih procesa ideologizacije, politizacije, odvajanja politike od neposrednih samoupravljača, od neposrednih proizvođača. Na ovom području nastaje nov kvalitet političkog avangardizma. Stvar je u tome, kako je Kardelj nagovestio, da će politika i ideologija početi da deluju u društvu onako kako to čine nauka i umetnost, dakle, samo snagom argumenata, ubeđivanjem, a nosioci takve politike i ideologije biće stvarni predvodnici u procesima uređivanja odnosâ među ljudima, odnosâ prema stvarima.

Tu se otvara i pitanje kvaliteta političkog avangardizma u takvim uslovima. Postavlja se pitanje: da li potreba za avangardizmom ikada prestaje? Smatramo da je politički avangardizam, ali kao kvalitet podruštvljene politike, podruštvljene političke svesti, neophodan. Reč je o potrebi koja je izražena u svim društvima, pa i u besklasnom društvu. Ako svet shvatamo dijalektički, onda društvene protivrečnosti, koje su objektivno date, i društvene probleme razrešavaju pojedinci i avangardna grupa dogovaranjem i samoupravnim sporazumevanjem. Politički avangardizam je,

Digitized by Google

dakle, imanentna potreba društvenog života za prevazilaženjem društvenih protivrečnosti.

Ako govorimo o protivrečnosti demokratskog centralizma u takvom društveno-političkom samoupravnom životu, onda je sigurno da se i tu pojavljuje dimenzija centralizma. Ali, nosilac jedinstva, nosilac centralističke tendencije istovremeno je i nosilac demokratske tendencije. Ne dolazi do razmimoilaženja između delova i celine. Više ne postoji potreba za hijerarhijskim odnosima. Svaki učesnik u demokratskom procesu ujedno je i učesnik u sprovođenju usvojene odluke, što je stvar svesti i samodiscipline. Iako je sigurno da u takvom avangardizmu akcije moraju koordinirati i voditi rukovodstva, ipak se ta rukovodstva javljaju samo kao uslov demokratskog centralizma, jer su nosioci akcija sami članovi, delovi zajednice koji se uključuju u proces sporazumevanja i dogovaranja. Rukovodstva se, pri tom, ne nameću kao vlast iznad samoupravnog i političkog procesa.

Savez komunista se pojavljuje kao idejno-politička snaga koja predvodi aktivnost usmerenu ka takvom samoupravnom sporazumevanju. On zahteva punu odgovornost onih koji moraju stručno pripremati materijale za takvo sporazumevanje i dogovaranje, onih koji u okviru svojih ovlašćenja i prava, na primer, poslovodni organi, moraju biti inicijatori i nosioci takvog procesa. Savez komunista se javlja kao najsvesniji deo udruženih radnika koji utiče na sve radnike da prihvataju takve sporazume, da ih svesno sprovode, da u ostvarivanju zajedničkih sporazuma i dogovora ne dolazi do odstupanja, do nediscipline, do nepoštovanja preuzetih obaveza. Stvar je u tome da SK mora razvijati svest o tome da takve dogovore treba dosledno poštovati i ostvarivati.

U uslovima postojanja pluralizma socijalističkih samoupravnih interesa, kada dolazi i do *sukobljavanja interesa*, SK se u društvu mora postaviti kao čvrsta, vodeća idejno-politička *koheziona, integraciona snaga socijalističkog samoupravljanja*. Savez komunista danas deluje u uslovima socijalizma, u uslovima tržišno-planskog privređivanja, u uslovima kada stihija tržišta još nužno reprodukuje monopolističke tendencije. Deluje u uslovima nagrađivanja prema rezultatima rada, što objektivno stvara socijalne razlike. Deluje u uslovima kada elementi mnoštva samoupravnih interesa ponekad dovode do većih konflikata, kada je teško postići dogovaranje i sporazumevanje. Teško se prelaze pokrajinske i republičke granice kada treba postići dogovor o integraciji istraživanja i proizvodnje, dakle, kad je reč o onim procesima koji su pretpostavka ravnopravnog uključivanja u međunarodnu podelu rada. A zbog toga nastaju ogromne štete po privredu.

Uzmimo samo kao primer kompleks rafinerija, gde je šteta zbog takve razjedinjenosti očigledna. Manje su poznate štete na drugim područjima. Oni koji veoma dobro znaju kako treba razvijati pojedine industrijske grane shvataju koliko grešimo što, na primer, u oblasti kibernetike nikako da postignemo dogovor o zajedničkom istraživanju jer učesnici dogovaranja ne mogu da se

Digitized by Google

nagode u kom delu naše zemlje će kasnije biti locirana proizvodnja. A da bruka bude veća, takve dogovore sklapaju pojedine evropske kapitalističke zemlje, dok se to na mnogim područjima ne može postići u sadašnjoj Jugoslaviji. Iza toga stoje i interesi i napori multinacionalnih kompanija, koje svesno sprečavaju takve integracione procese, koje se suprotstavljaju tome da se Jugoslavija uključi u međunarodnu podelu rada, da nastupa kao ravnopravni ekonomski, naučni i tehnološki faktor. Zadatak je SKJ, kao svesne, vodeće idejno-političke snage da sagleda takvo stanje, da postane svestan štete koja se time nanosi, svestan činjenice da nesposobnost za takvo dogovaranje otvara prostore pojavi etatističko-centralističkih recidiva, da nedovoljna efikasnost na ovom području nudi argumente u prilog hegemonističko-birokratskom arbitriranju, drugim rečima, ide na ruku zagovornicima politike čvrste ruke. SKJ, nastojeći da ovlada procesima društvene podele rada, osnovnim ekonomskim zakonitostima i društveno-ekonomskim odnosima socijalizma, mora nastupati prvenstveno — a takvu poziciju ima u političkom sistemu, kao i u društvenim i ekonomskim odnosima — kao *snaga koja se bori, koja je predvodnik u borbi za zajedničke istorijske interese radničke klase, naroda i narodnosti,* snaga koja potiskuje i suprotstavlja se neopravdanim partikularnim interesima, ali ujedno uvek polazi od takvih partikularnih interesa. SK mora istupati kao društveni faktor koji, ne preuzimajući na sebe neposrednu obavezu razrešavanja ovih društvenih protivrečnosti i suprotnosti inteesa, podstiče takvo dogovaranje i koji, u krajnjoj liniji, zaoštrava pitanje političke i moralne odgovornosti onih koji su nužno nosioci tog procesa — a to su stručnjaci, naučni radnici, poslovodni organi, politički funkcioneri — ukoliko se u *relativno kratkom roku ne nalaze rešenja* koja omogućuju akciju. Sigurno će neminovno dolaziti i do kompromisnih rešenja s ciljem da se pristupi zajedničkoj akciji. Razumljivo je da se u okviru tih procesa SKJ mora starati o tome da odgovarajuće samoupravne institucije, kao što su privredna komora i druga udruženja, budu osposobljene da vrše poverene im funkcije, da mora voditi računa o kadrovskoj politici u tim institucijama. Bez sumnje, nije zadatak foruma i aparata SK da budu nosioci tog procesa, ali postoji neosporna potreba da se i sami forumi SKJ više bave takvim procesima, pa da se i stručni aparat foruma SKJ, pokrajinskih i republičkih komiteta usmerava u pravcu razvijanja adekvatne uloge SKJ na tom području. A to znači da prate procese dogovaranja i sporazumevanja, da politički intervenišu kada zbog naglašenih partikularnih interesa dolazi do zastoja i kada usled izostajanja dogovaranja nastupe veće štete po društvo, uključujući i sve veću zavisnost od multinacionalnih kompanija, od snaga hegemonizma i imperijalizma. Smatram da u tom smislu SKJ mora delovati kao jedinstvena organizacija jugoslovenskih komunista, jedinstvene radničke klase. Proces demokratskog sporazumevanja i dogovaranja, pokretanja novih pitanja začinje se u nacionalnim organizacijama, ali sa izrazitom tendencijom da dođe do

Digitized by Google

dogovaranja na širem jugoslovenskom prostoru. Element centralizma u ovim društvenim procesima obezbeđuje, pre svega, uticaj na neposredno odgovorne društvene organe, na samoupravne institucije, na društveno-političke zajednice i na njihova izvršna veća da se samoupravni subjekti pravovremeno samoupravno dogovore, da se utvrđuju realni rokovi dogovaranja, da se ti poslovi što brže obave, pa, ako ne dođe do sporazuma, da se pribegne samoupravnom arbitriranju, ali i etatističkom arbitriranju ako preti opasnost da nastupe velike štete po društvo.

Rasprava o demokratskom centralizmu mora polaziti od naznačenih specifičnih zadataka i uloge revolucionarne avangardne organizacije u okviru svih institucija političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. A njeni su posebni zadaci sledeći: SK je osnovni nosilac razvijanja strategije revolucije, on deluje kao integraciona, koheziona snaga socijalističkog samoupravljanja radničke klase, narodâ i narodnosti, kao svesna socijalistička snaga koja je predvodnik u borbi protiv klasnog neprijatelja. Iako se pred sve institucije političkog sistema postavljaju slični, na izgled isti zadaci, ipak je u našoj praksi i po definiciji pojma revolucionarne partije SKJ ona institucija političkog sistema koja upravo u tom pogledu *može najviše dati* socijalističkom društvu. SK mora vršiti ove funkcije, inače može nastati prazan prostor, doći do stihije, do neprijateljskih pojava, stagnacije revolucije, tapkanja u mestu, a to već znači nazadovanje.

Činjenica je da je SK oko sebe i u sebi okupio ogromne stvaralačke potencijale koji, uz postojanje stvaralačkog demokratizma i stvaralačkog centralizma, nesumnjivo mogu ostvarivati funkciju političkog avangardizma u uslovima socijalističkog samoupravljanja. SKJ, dakle, u svom unutrašnjem ustrojstvu mora naglašenije izražavati i elemente stvaralačkog, svesnog centralizma, nego, na primer, sindikat, Socijalistički savez i samoupravno-državna struktura našeg društva. Potrebno je, pri tom, istaći da je SKJ dobrovoljna organizacija komunista, da ona deluje, pre svega, moralno-politički i ideološki, da ona svoju funkciju stratega revolucije i kohezione snage našeg društva obavlja, pre svega, *idejno-politički*, a to znači da stvaralački centralizam u SK omogućava idejno-političko razrešavanje otvorenih društvenih problema i sukoba mnoštva interesa. Takvo ostvarivanje uloge SK čini sve manje potrebnim etatističko arbitriranje, a sigurno mnogo manje potrebnom primenu državnih sredstava prinude u odbrani interesa socijalističke zajednice. Ukratko, bolje partijom nego policijom, odnosno armijom.

Neosnovano je tvrditi da u našoj opštoj društvenoj organizaciji ne postoje elementi centralizma, da je, dakle, SFRJ organizovana kao konfederacija, da njeni sastavni delovi ne čine zajedništvo. Tako pojedini teoretičari tumače i veštački suprotstavljaju demokratski centralizam u SKJ tobožnjem stanju potpunog autonomizma samoupravnih subjekata, republika i pokrajina. Naša državna i društvena

Digitized by Google

samoupravna zajednica je zasnovana na samoupravnoj autonomiji njenih delova, ali u njoj je ostvareno i zajedništvo, koje se izražava u zajedničkoj organizaciji i zajedničkom političkom i državnom vođstvu, a prihvaćena je takva praksa, teorija i politika prema kojoj delovi odgovaraju ne samo za stanje u svojoj sredini, nego i za stanje u celoj zemlji. Pored toga, Ustavom je predviđeno da će, ukoliko se ne postigne saglasnost o društveno-ekonomskim pitanjima, biti donesene privremene državne mere. U celokupnom političkom, samoupravnom i državnom sistemu stavljen je snažan naglasak na ispoljavanje svih interesa u sistemu koji su na pozicijama socijalizma. Svakom delu zajednice obezbeđena je relativno velika autonomija u realizovanju potreba i zadovoljavanja sopstvenih interesa. No, s druge strane, i ovde dolazi do izražaja jedinstveni sistem društvene organizacije i društvenog vlasništva. I upravo zbog toga jedinstva ne može se reći da je potpuno otklonjen revolucionarni etatizam u veoma značajnoj društveno-ekonomskoj i političkoj sferi.

Sposobnost SKJ da prevaziđe protivrečnosti vodeće i rukovodeće uloge revolucionarne avangarde u uslovima savremenog jugoslovenskog društva preduslov je da SKJ, kao vodeća društvena snaga, prevazilazi protivrečnosti socijalističkog samoupravljanja i još uvek nužnog revolucionarnog etatizma. Ove dve društvene protivrečnosti su u najtešnjoj vezi i čvrstoj sprezi. Nemoguće je zamisliti funkcionisanje revolucionarnog etatizma bez rukovodeće uloge SK i drugih svesnih organizovanih socijalističkih snaga. I, s druge strane, ne može se zamisliti dalje razvijanje socijalističkog samoupravljanja ako se SK, po svom metodu i sadržaju rada, ne pretvori u unutrašnju snagu socijalističkog samouupravljanja i ako on nije vodeća, avangardna snaga u tom procesu. No potrebno je istaći da konkretne istorijske situacije, konkretan odnos snaga, naročito klasnih snaga, da i sam nivo razvijenosti određenih društvenih sredina, u smislu razvijenosti proizvodnih snaga, razvijenosti klasne i nacionalne svesti, opredeljuju delovanje ovih protivrečnosti koje su objektivno zakonitosti socijalizma kao prelaznog perioda. Dakle, obaveza je subjektivnih snaga socijalizma da što uspešnije ovladaju ovim zakonitostima socijalizma i da njihov razvoj usmeravaju u pravcu jačanja političkog avangardizma kao stvarnog autoriteta i unapređivanja socijalističkog samoupravljanja kao dobrovoljnog sporazumevanja samoupravnih subjekata. Demokratski centralizam dobija dve nove dimenzije, dva nova sadržaja. Naglašeni centralizam revolucionarnog etatizma odgovara naglašenom centralizmu revolucionarne avangardne partije. I, s druge strane, socijalističko samoupravljanje pretpostavlja decentralizaciju centralizma u tom smislu da se svaka jedinka tog društva, svaki samoupravni subjekt ponaša ujedno kao centar vođstva društva, dakle, da odgovorno usklađuje svoje interese sa drugim samoupravnim subjektima, primereno opštem društvenom interesu.

Digitized by Google

Načini delovanja SK

Savez komunista mora u društvu da deluje na različite načine, u zavisnosti od istorijskih okolnosti. Dosadašnja polemika o demokratskom centralizmu je istakla pitanje partijske discipline u odnosu na delovanje članstva, organizacija i delegata SK. Načelo demokratskog centralizma je, u suštini, *stavljeno u funkciju osposobljavanja članstva, organizacija i delegata SKJ da se uspešno nose sa društvenom problematikom*, da nastupaju u društvu organizovano, da u istom pravcu mobilišu radničku klasu i radne ljude. Mislim da bi bilo dogmatski govoriti o nekim idealnim modelima tog ponašanja, jer od konkretne društvene situacije zavisi na koji će način i za koje sadržaje biti potrebno zastupati isto mišljenje, iste stavove, iste odluke u društvu, odnosno izvan SKJ.

U ostvarivanju vodeće idejno-političke uloge SKJ u sistemu socijalističkog samoupravljanja danas članstvo SKJ deluje i u društveno-političkim organizacijama i udruženjima građana, pre svega, na taj način što se *kao pojedinci, kao članovi SK* stvaralački, veoma aktivno i odgovorno ponašaju, upravo kao komunisti koji su rukovođeni i usmeravani Programom SKJ, kongresnim dokumentima, rezolucijama i zaključcima najviših partijskih organa, ali i akcionim opredeljenjima, akcionim programima osnovnih organizacija, opštinskih i drugih foruma SKJ. Dakle, utvrđeni ciljevi, htenja, strategija i taktika omogućuju članovima SKJ da i bez posebnih sastanaka veoma stvaralački deluju u društvu, da sprovode politiku SKJ i njenu strategiju, da uočavaju i nedostatke te politike, pa i da budu inicijatori menjanja politike SKJ. Članstvo SKJ može veoma uspešno, i bez mnogo sastanaka, da deluje ako je posvećena puna pažnja programskoj razradi njihove aktivnosti za određen period vremena, ako znaju šta je istorijski radničko-klasni interes u određenoj društvenoj sredini i u društvu kao celini. Zbog toga je jasnoća i konkretnost programskih opredeljenja i rezolucija od ogromnog značaja za takav način delovanja članstva SK i osnovnih organizacija u društvu. Takvo delovanje uvek otvara nove probleme, pa je potrebno zauzimati nove stavove u situaciji kad se društvena problematika menja, potrebno je na nova pitanja davati i nove odgovore. Članovi, osnovne organizacije i forumi SKJ moraju biti inicijatori u izgrađivanju zajedničkih stavova, u traženju zajedničkh rešenja u SKJ na svim nivoima. Najveći deo naše praktične aktivnosti u SK danas se mahom ostvaruje na ovakav način.

Druga je *tipična situacija* kada se komunisti susreću sa *odnosima nepovoljnim po snage socijalizma* u određenim društvenim sredinama, kada su suočeljeni sa birokratsko-tehnokratskim manipulacijama i privatizacijama ili sa malograđanskim pojavama, sa privatizacijom društvene svojine i slično. U takvim situacijama ponekad se član SKJ nađe u teškom položaju iako deluje angažovano, nastupa sa ubedljivim argumentima i u etičkom smislu postupa pošteno. On retko odnosi pobedu, biva nadglasan, os-

Digitized by Google

taje u manjini. Tako dolazi do maltretiranja pojedinih članova SK. U takvim situacijama članstvo SK sigurno mora mnogo više da se povezuje u okviru svojih osnovnih organizacija, da se dogovara o stavovima, da se precizno dogovara o taktici, da se dogovara o konkretnoj borbi, pa i kad je reč o, na izgled, veoma sitnim pitanjima, ali oko kojih se, u stvari, vodi klasna borba i dolazi do sukobâ sa negativnim snagama u radnom kolektivu ili nekoj drugoj društvenoj sredini. U takvim situacijama biće više opredeljivanja za konkretne stavove, biće i nadglasavanja i glasanja u osnovnim organizacijama povodom konkretnih stavova i zaduženja članova SK, sa ciljem da SK kao jedinstvena avangardna organizacija vodi bitku protiv tih negativnih pojava. To je naročito značajno za idejno-političku diferencijaciju samoga članstva, jer se obično dešava da je deo članstva na strani nosilaca negativnih pojava.

U osnovnim organizacijama i forumima ove dve tipične situacije su, više ili manje, isprepletene, pa je naročito obaveza rukovodstava, sekretarâ, da obezbede da osnovne organizacije prate zbivanja, da budu informisane o svim bitnim društvenim procesima u svojoj sredini, da uvek razmišljaju o tome kakav je odnos političkih snaga, da, izbegavajući šablone, stvaralački razmatraju kako doprineti da pobede socijalistička svest i socijalistička rešenja, a ne antisocijalističke snage. Na koji način i kada je potrebno u demokratskoj atmosferi zauzimati u osnovnoj organizaciji i forumu SKJ obavezujuće stavove — pitanje je koje je neophodno uvek rešavati istorijski konkretno, sa jasnom težnjom da se donose samo najnužniji obavezujući stavovi koji su potrebni za političku borbu SKJ, a da članstvo SKJ sve češće nastupa kao stvarni autoritet u radničkoj klasi, radnom narodu, u udruženom radu, gde deluje slobodno, zajedno sa ostalim radnicima, ali polazeći od programskih opredeljenja Saveza komunista.

Savez komunista se na osnovi svog ustavnog položaja pojavljuje kao neposredni faktor, preko svojih delegata, u državnim i skupštinskim organima, u predsedništvima, u društveno-političkim većima skupština, tako da uspešno utiče na državnu strukturu u funkciji sprovođenja mera revolucionarnog etatizma. Od suštinskog je značaja za takav način delovanja SKJ sledeće: kad usmerava akcije i rukovodi njima, on mora voditi računa o tome da svojim nužnim intervencijama stvara uslove za jačanje samoupravljačke društvene svesti, da doprinosi uspostavljanju takvog povoljnog odnosa snaga u društvu koji će omogućiti da se reprodukuju socijalistički politički odnosi i samoupravna svest. Delegate SKJ, koji u ime SKJ nastupaju u državnoj strukturi i u društveno-političkim zajednicama, obavezuju mišljenja foruma SKJ koji oni predstavljaju. To znači da je u forumima SK potrebno zauzimati — u demokratskoj atmosferi, ali uz neophodnu efikasnost — stavove koji obavezuju delegate na sasvim određeno ponašanje.

Ako samo prelistamo Program SKJ i rezolucije posleratnih kongresa, lako ćemo zaključiti da se Savez komunista neprekidno

Digitized by Google

morao baviti procesom ovladavanja najosnovnijim zakonitostima, odnosno razrešavanjem objektivno datih protivrečnosti socijalističkog društva. Trebalo je ovladati zakonitostima na osnovnim područjima društvene aktivnosti, a pri tom je prevazilaženje klasnih razlika predstavljalo dugoročan proces. Ako bi se pristupilo analizi sadržajâ ovih rezolucija, verovatno bi se utvrdilo da se isti problemi, iste protivrečnosti provlače gotovo u svim rezolucijama i da je samo u dugoročnom istorijskom procesu moguće sagledati rezultate u razrešavanju tih protivrečnosti i konstatovati koliko se napredovalo u određenom pravcu. Ako pogledamo izveštaje sa kongresâ i plenumâ, doći ćemo do istih zaključaka. Kada danas razmišljamo o pitanju odgovornosti, a i o papiromaniji i efikasnosti SKJ, javlja se ideja da bi zaoštravanju odgovornosti i sređenijem radu SK svakako doprinelo kada bi se partijske rezolucije pisale na osnovu naučne analize, kada bi se njihov sadržaj, koji je još aktuelan, ostavio netaknut, a odbacivalo se samo ono što je već prevaziđeno, uz njihovo dopunjavanje novim zadacima, u skladu s novim uslovima, s novim problemima s kojima se SKJ sučeljava. Ideja je da se stvori relativno čvrsta struktura sadržajâ rezolucija; time bi se obezbedio uvid u nastale razlike; omogućilo bi se da se izveštaji pišu o tome šta se u određenom razdoblju obuhvaćenom rezolucijom prethodnog kongresa postiglo, kakvi su rezultati ostvareni, u čemu se zaostaje. Ova godina je godina brojnih kongresa društveno-političkih organizacija. Već sada bi trebalo uvesti praksu da se na njima ne razmatra ono o čemu je već, na primer, na partijskim kongresima dogovoreno. Ako se stvarno prihvataju odluke i dokumenti partijskog kongresa, tada je jednostavnije prepisati ih. Ali njih treba pažljivo, stvaralački dograđivati novim razmatranjima i mišljenjima u odnosu na ona koja su na najvišim skupovima SK iznesena. Time bi članovi Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija stekli uvid nad politikom, nad stavovima, lakše bi uočavali razlike i specifičnosti.

Pri formulisanju rezolucija i izveštaja susrećemo se sa predrasudom oko toga koliko stranica moraju imati ti dokumenti, ali i sa tendencijom da se na kongresu prihvataju samo akcione orijentacije, bez dublje teorijske i idejno-političke razrade pojedinih tema, bez analize idejno-političkih tendencija u društvu. Takav pristup je višestruko štetan. Veštačko skraćivanje rezolucijâ kongresâ u stvari omogućuje da se politika SKJ tumači na mnogo različitih načina. A takva nedovoljno precizno definisana politika ne obezbeđuje autonomnu i stvaralačku akciju komunista, a ni njihovih osnovnih organizacija. Zapostavljanje idejno-političkih i teorijskih dimenzija otežava i stvaralačku političku akciju. Svođenje rezolucija samo na relativno šture akcione programe vodi, u stvari, dogmatizaciji, jer se time pojednostavnjuju veoma zamršeni društveni odnosi i procesi. SK u okviru svoje aktivnosti mora da poklanja posebnu pažnju postizanju idejnog i akcionog jedinstva, pre svega u pogledu osnovnih sadržaja revolucionarnog procesa. Savremeno društvo je veoma složeno, sa sve razvijenijom društvenom podelom

Digitized by Google

rada, sa sve složenijom međuzavisnošću pojedinih njegovih delova. U takvoj situaciji je sasvim prirodno da i SK zauzima stavove prema novim društvenim odnosima i procesima i da njegove rezolucije budu sadržajno sve bogatije, sve razuđenije, ali da ipak, pri tom, odražavaju jedinstvenu ideologiju i politiku.

Delovanje SKJ *u uslovima socijalističkog samoupravljanja na jedinstven način zahteva veoma razvijenu političku ideologiju.* Takav instrument, takav način delovanja SKJ omogućuje stvaralačku autonomnu akciju članova i osnovnih organizacija u sistemu socijalističkog samoupravljanja, u procesu sticanja autonomije samoupravnih subjekata. To omogućava da svi teže istim ciljevima. Ali ovde se postavlja i pitanje odnosa između, na primer, rezolucije sindikalne organizacije i rezolucije SK. Razumljivo je, težićemo tome da se u SKJ dogovaramo o osnovnoj idejno-političkoj orijentaciji. Time se postavlja zadatak komunistima koji deluju u sindikatu da stavove partijske rezolucije o određenom području društvene politike konkretizuju, što predstavlja praktičnu potrebu za angažovano delovanje članova SK u masovnim društveno-političkim organizacijama i samoupravljanju. Postavlja se i pitanje ovladavanja ovom problematikom, za šta komunisti snose veliku odgovornost — da se prilikom razrade socijalističke političke ideologije pruže odgovori na sva bitna idejno-politička pitanja društva, uz isticanje specifičnih elemenata društvene uloge SKJ u odnosu na društvenu ulogu drugih društveno-političkih masovnih organizacija.

Pristupivši revolucionarnom pokretu Marks i Engels su negovali praksu demokratskog formulisanja politike. Na Prvom kongresu Saveza komunista, juna 1847, sačinjen je Nacrt programske orijentacije o kojem je vođena diskusija u organizacijama. Tek na Drugom kongresu taj je program prihvaćen. A takav postupak i način rada je omogućavao stvaralačko angažovanje svakog člana, svake opštine. O tome kako je tekla rasprava Centralna uprava je redovno obaveštavala članstvo.

Poslednjih osam godina u SKJ je, više ili manje, prihvaćena praksa da se o politici SKJ diskusije organizuju u samom SKJ, i to samo u periodu koji neposredno prethodi kongresu. Karakteristično je da se o drugim temama u SK ne organizuju javne rasprave. O mnogim značajnim temama se, inače, vode javne rasprave, ali u okviru skupštinskog sistema i u masovnim društveno-političkim organizacijama. Postavlja se pitanje: da li je moguće i da li je u skladu s načelom demokratskog centralizma da se povodom veoma teške privredne situacije pišu pisma odozgo, a da članstvo pre toga nije upoznato sa opštim stanjem u društvu, kao i stanjem u užim sredinama? Postavlja se i pitanje: kako su organizovane pretkongresne javne rasprave? Iako su nacrti rezolucija, naročito za XI kongres SKJ, relativno blagovremeno stavljeni na javnu raspravu, ipak se nameću pianja: kakva je bila sudbina svih primedbi, amandmanâ na te rezolucije? Da li

Digitized by Google

je bilo dovoljno vremena za analitičku obradu svih primedbi ili su mnoge ideje jednostavno »odležale« na raznim nivoima SKJ i uopšte nisu stigle na savezni kongres. I dalje: nacrt rezolucije za Deveti kongres SK Slovenije stigao je u javnost samo mesec i po dana pre održavanja kongresa, i to u relativno sirovom obliku. Iz njega su izostavljena cela područja partijske politike; na primer, nisu razrađeni odnos nauke i politike, položaj nauke u političkom sistemu, uopšte se ne pominje kadrovska politika u društvu, nema ni reči o idejno-teorijskim osnovama razvoja proizvodnih snaga i tehnologije. Na neka goruća pitanja nisu dati dovoljno obrazloženi odgovori, ne predlažu se konkretne mere za razrešavanje problemâ. Pojavljuju se nacrti teza koji su i u stručnom pogledu ponekad na veoma niskom nivou, sa neadekvatnim stručnim terminima. Javlja se i problem relativno nekvalitetnih nacrta rezolucija koji sigurno ne omogućavaju, već otežavaju samu javnu diskusiju. Postavlja se pitanje: da li je uopšte moguće u toliko kratkom vremenu sprovesti najširu javnu raspravu među članstvom, pa kasnije izvršiti detaljnu analizu takve diskusije, kao i selekciju ideja i amandmana iznesenih u njoj. Takođe se postavlja pitanje odgovornosti funkcionerâ SKJ za kvalitet tih dokumenata, jer je očigledno da pojedini funkcioneri izradu tih dokumenata prepuštaju stručnom aparatu, dok sami ipak nađu dovoljno vremena za pisanje članaka.

Izgleda da je omasovljenje redova SKJ zaoštrilo protivrečnosti između mase i rukovodstva. Izgleda da se načelo demokratskog centralizma lakše sprovodi u onim sredinama u kojima stvarno aktivno članstvo razvija veoma intenzivan rad i utiče i na najviše forume svoje organizacije. U okolnostima znatnog omasovljenja SK, kada je u praksi u osnovnim organizacijama aktivno samo najuže kadrovsko jezgro, nastaje nova situacija. To kadrovsko jezgro je sada opterećeno masovnim članstvom koje se retko kada izjašnjava o problemima koji se ne tiču najuže sredine. Posledica toga je da su i forumi počeli zanemarivati komuniciranje sa članstvom. Sve više se razvila praksa da je aktivan samo najuži deo tog foruma, predsedništvo, na primer, a svi ostali prećutno prihvataju njegove stavove. S obzirom na takvo stanje, postavlja se pitanje: kakvim se merama ono može poboljšati? Možda ne bi bilo na odmet razmisliti o tome da se u procesu idejno-političke diferencijacije više istakne uloga sekretarijatâ osnovnih organizacija, koje bi, možda, bilo dobro i proširivati, pa i konstituisati iz ovog najaktivnijeg jezgra Saveza komunista. Tako bi se stvarni odnos najaktivnijih članova i velikog dela pasivnog članstva institucionalno održavao. Ako je već stvorena situacija da je lako postati član SKJ, onda bismo morali postići to da se prihvati shvatanje da je utoliko teže opstati i održati se u SKJ. Zbog toga je potrebno afirmisati oblike delovanja osnovnih organizacija koji doprinose intenzivira-

Digitized by Google

nju procesa idejno-političke diferencijacije samoga članstva. U mnogim sredinama dolazi do potpune idejno-političke raspuštenosti, nepoštovanja politike SKJ, a pri tom niko na takve pojave ne reaguje. Sve je manje slučajeva isključivanja iz SKJ zbog principijelne idejno-političke konfrontacije. Sve češće se komunisti ponašaju kao da pripadaju najotvorenijoj masovnoj političkoj organizaciji pojedinaca koji su tu, ali ne deluju kao jedinstveno aktivno jezgro u udruženom radu i među građanima.

Ako želimo da SKJ kritički, sa distance, razmatra pojave etatističkog i tehnokratskog monopolizma, onda njegovi forumi, pa i njegovi funkcioneri moraju biti u položaju da kritički analiziraju aktivnost državnih i poslovodnih struktura. Najopasnije je ako se pojedinačni interesi političkog partijskog upravljačkog sloja — aparata partije poistovećuju sa interesima poslovodnih organa i državnog aparata, pa dolazi do lažnog oportunizma na tim relacijama. To otupljuje revolucionarnu oštricu Saveza komunista i kritiku koja potiče od članstva. To narušava načelo demokratskog centralizma, u smislu disciplinovanog sprovođenja zajedničkih stavova SKJ. Verovatno bi sve to išlo u prilog proširivanju sfere političkog amaterizma; naročito bi se u društveno-političkim organizacijama time ojačala kritička pozicija SKJ u odnosu na upravljačke strukture. Načelo rotacije, mogućnost da neposredni proizvođači obavljaju visoke partijske dužnosti, ali ne profesionalno, nego sa radnog mesta — takva praksa bi morala postajati sve češća.

Velika pažnja je poslednjih godina u SKJ posvećivana pitanju njegove adekvatne socijalno-klasne strukture, uz insistiranje na tome da neposredni proizvođači, članovi SKJ, ostvaruju uticaj na formulisanje politike SK. Izgleda da se o tome više vodilo računa naročito posle Druge konferencije SKJ, 1972. godine, ali da se u najnovije vreme na tome ne radi sa istim intenzitetom. Činjenica je da je relativno malo radnika u forumima SKJ, da njihove reči teško dopiru, po unutrašnjoj hijerarhijskoj liniji SKJ, do najviših foruma.

Štampa je naročito doprinela tome da neke ideje pojedinaca iz OUR-a postanu poznate u najširim društvenim okvirima, da građani i članstvo SKJ na različite načine utiču na formulisanje politike. No i dalje ostaje otvoreno pitanje socijalno-klasne strukture članstva i adekvatne strukture rukovodstava, kao i pitanje doslednog sprovođenja načela demokratskog centralizma. Adekvatna socijalna struktura članstva može doći do izražaja samo u demokratskoj atmosferi, u dobro organizovanim javnim raspravama. Pri tom je važno uzimati u obzir to iz kojih sredina potiču određeni predlozi, zahtevi, i pri njihovoj selekciji prednost davati članovima SKJ neposrednim proizvođačima. A prema opredeljenju Desetog i Jedanaestog kongresa to su radničko-klasni slojevi u koje je uključena tehnička i naučna inteligencija koja deluje u neposrednoj ma-

Digitized by Google

terijalnoj proizvodnji. Sigurno je u izborima neophodno davati prednost ovim slojevima, a ne dopuštati, relativno bez otpora, da se u forumima SKJ nađu mnogi tipični predstavnici aparata partije, večiti funkcioneri, među kojima neki imaju vrlo malo zajedničkog sa udruženim radom, sa praktičnim partijskim životom. Načelo demokratskog centralizma, dakle, podrazumeva adekvatni uticaj najsvesnijih delova same radničke klase, odnosno predstavnikâ radničko-klasnih slojeva, na najviše forume SKJ, tako da to stvarno postane centralizam najsvesnijega dela same radničke klase, a ne njegovih profesionalnih predstavnika, koji su se, bar delom, već potpuno odvojili, u socijalno-klasnom smislu, od neposrednih proizvođača.

Digitized by Google

Jovan Raičević

Savez komunista Jugoslavije i demokratski centralizam

Demokratskom centralizmu, kao osnovnom načelu organizovanja i delovanja komunističke partije, može se prići sa više stanovišta. Prvo, i najrasprostranjenije, jeste da je demokratski centralizam skup principa koji se isključivo odnose na unutrašnju strukturu, normativni sistem unutrašnjih odnosa među pojedincima i organizacijama i na disciplinu u komunističkoj partiji. Drugo stanovište, koje uključuje i prvo, polazi od mnogo šire koncepcije, od dijalektike odnosâ komunističke organizacije kao idejno-teorijske avangarde i kao političke partije radničke klase koja mora biti posebnō, po sebi imanentnim principima, ustrojena i organizovana. To stanovište ne mimoilazi ni odnose komunističke organizacije, i kao avangarde i kao dejstvujuće političke partije, prema »spoljnom svetu«, to jest prema revoluciji i njenom pokretu, radničkoj klasi i njenim saveznicima, prema radnim i narodnim masama uopšte.

Odnosi u komunističkoj partiji nisu identični sa onima u klasi, u društvu, ali nisu ni do te mere nezavisni od njih da se mogu apsolutizovati na osnovu sopstvene logike, samokretanja i samorazvoja. Postoji neminovna korelacija između odnosâ u društvu i onih u komunističkoj partiji, ne samo zbog toga što su konkretno-istorijski uslovi i pretpostavke revolucije i njenog razvoja različiti i promenljivi od zemlje do zemlje, pa se biće partije mora izvoditi

Digitized by Google

iz društvenog bića sopstvene revolucije, nego i zbog toga što se svaka promena u strategiji i taktici partije neminovno mora izraziti i u njenom političko-praktičkom organizovanju i delovanju, pa se stoga i svakom organizacijskom pitanju partije mora prilaziti kao eminentno političkom. Ta korelacija je još očiglednija u uslovima kad je pobedom revolucije osvojena politička vlast i uspostavljen novi društveno-politički i ekonomski sistem, jer od položaja i uloge komunističke partije i načina njihovog ostvarivanja zavisiće i karakter tog sistema, a od društvene prirode samog sistema zavisiće i spoljni i unutrašnji odnosi u komunističkoj partiji, pa i karakter i primena demokratskog centralizma, kao osnovnog načela ustrojstva i izgradnje partije. Demokratski centralizam, u krajnjoj liniji, mora biti korespondentan karakteru i razvoju produkcionih odnosa, celokupnoj ekonomskoj strukturi društva, odnosno biću radničke klase.

Već rečeni odnosi korelacije, sami po sebi, impliciraju i razvoj revolucije, što znači i komunističke partije, a u tom sklopu i načela demokratskog centralizma, posebno njegove primene u radničkom i komunističkom pokretu. Istina, postojale su i postoje stagnacije u tom razvoju, ali princip istoričnosti u istraživanju i proučavanju komunističke partije, kao i demokratskog centralizma, takođe je jedan od bitnih marksističkih metodoloških postupaka. Pa ipak, okosnicu ovog rada, izloženog u nešto širim tezama, predstavljaće pokušaj problematizacije teorijskih i političko-organizacijskih pitanja demokratskog centralizma u Savezu komunista Jugoslavije, odnosno delotvornost, primerenost i korespondentnost tih principa sa onim što se zbiva u osnovi društva, posebno u odnosu na neke nepovoljne aktuelne ekonomsko-političke tendencije i pojave. Pri tome ćemo, zbog ograničenog prostora, zanemariti pozitivan i dinamičan razvoj i društva i Saveza komunista, a neke tendencije i pojave, u težnji da se bolje shvate i razumeju, možda i prenaglasiti i pridati im veći značaj nego što ga trenutno u stvarnosti imaju.

I

1. Pitanje političke organizacije radničke klase — kao klasičan problem radničke, odnosno komunističke partije — postalo je poslednjih godina vrlo aktuelno, sastavni deo idejnih i političkih borbi i previranja u radničkom i komunističkom pokretu. Kao što je poznato, na to osnovno pitanje daju se različiti odgovori, pa i različite ocene o Marksovom i Engelsovom shvatanju »velike partije proletarijata« ili »partije u velikom istorijskom smislu«, pobija ili brani lenjinistička »tradicija partije«, ukazuje na »istorijsku vezu« između Lenjina i Staljina u oblasti teorije o partiji ili se, pak, ta »veza« negira. Najrasprostranjenija je, svakako, kritika autoritarno-birokratske degeneracije komunističkih partija, nastale u eri staljinizma i »borbe za boljševizaciju partija«, mada je staljinistička kon-

Digitized by Google

cepcija ostala dominantnom i u sadašnjoj strukturi i odnosima u mnogim komunističkim partijama. Ohrabruje se ili sumnja i u Gramšijeve teze o »novoj partiji«, posebno o njoj kao »kolektivnom intelektualcu«; dovode se u pitanje i mnoga ambivalentna Lukačeva, Blohova i Roze Luksemburg shvatanja o partiji, a pojedinci inspiracije o partiji traže i u Bernštajnovom »ekonomskom evolucionizmu i anarhizmu«, u idejama Bakunjina, Kauckog, Trockog i drugih. Pod kritičkom lupom su i mnogi naši savremenici, shvatanje rukovodilaca komunističkih partija i teoretičara partije vrlo različitih idejno-teorijskih orijentacija.

Pod udarom kritike ili odbrane je maltene ceo idejno-teorijski fond i svekoliko praktičko-revolucionarno iskustvo o političkom organizovanju radničke klase u avangardu, što ga je radnički i komunistički pokret stekao u svojoj dugoj istoriji. Razlog tome treba tražiti, verovatno, pre svega u činjenici da je socijalizam postao svetski proces, da su konkretno-istorijski uslovi borbe za socijalizam u pojedinim zemljama vrlo različiti, da više ne postoji obavezujući nadnacionalni međunarodni centar, kako je to bilo u prošlosti, da su komunističke partije postale ili teže da postanu autonomna nacionalna politička snaga u svojim zemljama, sa vlastitom strategijom i taktikom, mada jedan broj komunističkih partija i danas egzistira i izgrađuje se pod autoritetom i po uzoru na KP Sovjetskog Saveza. S obzirom na to, javljaju se i shvatanja o različitim »modelima« komunističkih partija; govori se, na primer, o »sovjetskom«, »kineskom«, »jugoslovenskom«, »evrokomunističkom« i drugim modelima komunističkih partija. To je, donekle, i normalno. Ako postoji različitost, pa i stanoviti pluralizam, puteva socijalizma, onda se ne tako retko smatra da mora postojati i više različitih »modela« komunističkih partija, odnosno njihov pluralizam. Pa ipak, ma o kojem pomenutom »modelu« partije bila reč (izraz »model« uslovno upotrebljavam) u savremenim raspravama — istina, u većoj ili manjoj meri — ne mimoilazi se ni *pitanje demokratskog centralizma*, ali ne samo kao skupa principa na kojima se neposredno izgrađuje sama partija, nego i principâ pomoću kojih partija prevladava protivrečnosti između sebe i klase ili ih zadržava i institucionalizuje.

Tako se, u savremenoj situaciji i za nove potrebe, ponovo oživljavaju stare dileme između centralizma i demokratije u partiji, između spontanosti i svesti, odnosno spontanosti i jakobinstva (zavereničkog tipa partije). Mnogi kažu da su to lažne dileme, jer se pravi problem sastoji u samom postavljanju i razrešavanju uzajamnog odnosa spontanosti i svesti — dakle, u dijalektici kroz koju i pomoću koje radnička klasa (proletarijat) postaje revolucionarna klasa, odnosno prevaljuje onaj istorijski put od »klase po sebi« u »klasu za sebe«. Jedno je, izgleda, ipak tačno. Potceniti tu dijalektiku, bilo da je reč o komunističkoj partiji »na vlasti« ili onoj koja to nije, znači imati, kao rezultat toga, idealističko-pozitivističku ili dogmatsko-birokratsku viziju i praksu revolucije i, shodno tome,

Digitized by Google

neku nedemokratsku, da ne kažemo i istorijskim potrebama i zadacima neodgovarajuću partiju.

2. Uobičajen je pojam »marksistička partija«, ali, kad se taj »atribut« pridodaje nekoj komunističkoj partiji, najčešće nije jasno po čemu je ona odista marksistička: da li samo po tome što svoju idejno-teorijsku aktivnost zasniva na marksizmu kao nauci i ideologiji ili i po tome što se kao politička partija izgrađuje i na osnovu nekakve posebne Marksove teorije o organizaciji jedne revolucionarne partije? Oni koji sebe smatraju »marksističkom partijom« obično polaze od oba pomenuta kriterijuma, od njihovog jedinstva. Razume se, njihove deklarativne izjave potvrđuje ili odbacuje konkretno-istorijska praksa i rezultati revolucije za koje je data partija odgovorna.

Pa ipak, ima li postavljeno pitanje o »dva kriterijuma«, makar u metodološkom pogledu, ikakvog smisla? Na stranu to što je i prvi kriterijum koji se odnosi na marksizam kao nauku i ideologiju teško operacionalizovati, jer se odmah može postaviti pitanje o kojem »marksizmu je reč«, odnosno da li o »sovjetskom«, »kineskom«, »italijanskom« ili kakvom drugom »marksizmu«. Reč je, svakako, o različitim shvatanjima same biti marksizma, ali i o njegovoj različitoj primeni i, što je možda još značajnije, o mogućnostima njegovog stvaralačkog razvitka. Ako, međutim, apstrahujemo taj prvi kriterijum, šta onda ostaje od onog drugog, to jest od Marksove nekakve konzistentne teorije o organizaciji partije kao takve? Naposletku, postoji li ili ne takva teorija u Marksa uopšte.

Mnogi teoretičari »marksističke partije« još davno su potvrdno odgovorili na to pitanje, a pojedinci i danas na tome insistiraju. Ali, u mnogim radovima na tu temu, uključujući čak i neke bolje rekonstrukcije Marksove misli, ne samo što su »natezana« neka »opšta mesta«, nego se, na osnovu njegove bogate korespondencije s predstavnicima pojedinih radničkih partija i Međunarodnog radničkog udruženja, te činjenice da je pisao statut Saveza komunista i sva četiri statuta i mnoge druge dokumente Internacionale — nastojalo da se konstruiše i konstituiše Marksova teorija o partiji. Zaboravlja se, međutim, da je Marks, kao istaknuti pripadnik radničkog pokreta, delovao ne samo kao naučnik, nego i kao revolucionar-delatnik, da su se te dve uloge u njemu spajale, ali i razdvajale, što će reći da njegovo iskustvo kao praktičkog revolucionara može u sebi sadržati (i sigurno sadrži) i pojedine instrumentalne vrednosti prolaznog karaktera, pa i mogućnost pogrešne procene neke date političke ili revolucionarne situacije, događaja ili ličnosti. Isto tako, činjenica je da je Marks, ako se tako može reći, »proizvodio« nauku i ideologiju za revolucionarni radnički pokret, prema tome i za revolucionarnu partiju proletarijata, ali ne i neku »celovitu teoriju« o organizaciji partije po sebi, jer, kao što se zna, Marks nam nije ostavio neku sistematizovanu i zaokruženu naučnu definiciju partije, njenih karakteristika, njenih principa funkcionisanja, a da i ne govorimo o nekakvim »zakoni-

Digitized by Google

tim« shemama njene unutrašnje organizacije. Da li Marks nije »stigao« da napiše tu teoriju o partiji ili je svaku takvu teoriju unapred smatrao »dogmatskim fiksiranjem«, ukrućivanjem organizacije i mogućnošću njenog dogmatizovanja, što je, uostalom, i javno izjavio povodom rasprave o zahtevu blankista za prijemom u Savez komunista. Od Marksa se, naposletku, takva »zaokružena teorija« nije mogla ni očekivati, jer bi protivrečila samom duhu njegove nauke kao otvorene kritičke misli, odnosno vodila bi ka teoriji partije kao zatvorenom teorijskom sistemu, nezavisnom od teorije i prakse revolucije.

Marks je, prema tome, smatrao da pitanje delovanja i organizacije jedne revolucionarne partije nije statičko pitanje, da zahteva stalno preispitivanje i dalji razvitak, odnosno da pretpostavlja manje ili više permanentno istraživanje, jer se — po njemu — problem delovanja i organizacije proleterske partije javlja samo kao *sastavni deo teorije revolucije.*[1] Kada to kažemo, to ne znači da nije uopšte mogućna rekonstrukcija nekih osnovnih Marksovih misli o partiji radničke klase, da u njegovom bogatom opusu nisu eksplicitno i implicitno sadržani neki bitni stavovi, na primer, o neophodnosti organizovanja proletarijata u svoju partiju, o »partiji proletarijata u velikom istorijskom smislu«, te stavovi o »teorijskom prednjačenju« u drugoj glavi Komunističkog manifesta, u kritici Bakunjinove Alijanse i drugi, bez obzira na to što se ti stavovi uvek temelje na čvrstim teorijskim zasadama i definicijama. No, čak i najbolja rekonstrukcija morala bi uključiti i mnoge druge Marksove stavove, koji se neposredno ne odnose na partiju, ako bi pretendovala da bude na Marksovom tragu, ali ona bi vrlo malo ili nimalo ličila na razne teorije o organizaciji »marksističke partije«, kakve su kasnije nastale u marksizmu i oko njega, pa ni na one koje polaze od demokratskog centralizma kao prvog teorijskog principa organizacije, bez obzira na to što se pojedini elementi tog principa mogu naći u nekim dokumentima koje je pisao Marks ili u njegovoj korespondenciji.

3. Lenjin je prvi stvarni teoretičar političke organizacije radničke klase, jer je on revoluciji prišao upravo sa stanovišta — *organizacije.* »Lenjinov plan organizacije pretpostavlja činjenicu revolucije, aktuelnost revolucije.«[2] Upravo je to, aktuelnost i mogućnost revolucije, po Lukaču (i ne samo po njemu), temeljna Lenjinova misao, koja ga je, ujedno, i sudbinski vezala za marksizam. Na kojim je sve pretpostavkama i novim saznanjima Lenjin otkrivao mogućnosti revolucije u jednoj zaostaloj zemlji kakva je bila carska Rusija, nema potrebe ovde obrazlagati, jer je to u literaturi odavno objašnjeno, mada možda ne i sasvim do kraja odnos fundamentalnih i instrumentalnih vrednosti u Lenjinovoj teoriji revolucije i teoriji partije.

[1] O tome vidi opširnije: Jovan Raičević, *Neka organizacijska pitanja i načela demokratskog centralizma,* »Socijalizam«, br. 3/1978.

[2] Đerđ Lukač, *Etika i politika,* »Liber«, Zagreb, 1972, str. 143.

Digitized by Google

Ali to su pitanja za neku drugu raspravu, mada bi neke str
že naučne analize pokazale da je *lenjinizam* u velikoj meri opter
ćen instrumentalnim vrednostima, odnosno da se one — s
šireg teorijskog i istorijskog stanovišta — mogu tako ocenjivat
bez obzira na to što su za date ruske uslove i revolucionarnu prak
su mogle imati i veliko značenje. Pa ipak, ma sa koje strane prila
zili lenjinizmu, kao ukupnoj revolucionarnoj teoriji i praksi, u nj
mu jedno od najznačajnijih mesta zauzima teorija partije, jer j
Lenjin i mnoga druga teorijska pitanja (mada ne sva) vezivao z
mogućnost revolucionarnog, partijskog delovanja. Kada to kažemo
pri tom ne delimo ona idejno i politički često sumnjiva i nepri
vatljiva stanovišta, koja nastoje da *lenjinizam redukuju isključiv
na teoriju partije.*

Kao što je poznato, Lenjin je svoju prvu koncepciju o partij
radničke klase izneo u svom delu *Šta da se radi,* posebno u glav
»Organizacija radnika i organizacija profesionalnih revolucionara«, u
kojoj je, u pet tačaka, partiju označio kao skup znanja i političk
organizovanosti teoretičara i profesionalnih političara.[3] Lenjin je
sâm obrazložio tadašnje prilike u Rusiji i, u polemičkim kontro
verzama sa svojim protivnicima, strastveno branio taj svoj »prvo
bitni plan« organizacije. Tu ću tezu — veli on — braniti, ma koliko
vi huškali na mene masu zbog mog »nedemokratizma«[4]. Između
ostalog, Lenjin u to vreme stoji na stanovištu Kauckog — da je
»socijalistička svest, dakle, nešto što je spolja uneseno u klasnu
borbu proletarijata, a ne nešto što je iz nje nastalo stihijno«.

Međutim, Lenjin će kasnije tu svoju prvobitnu koncepciju me-
njati, čak i bitno menjati i razvijati, shodno razvoju revolucionar-
nih uslova u Rusiji, ali i pod pritiskom neprekidne borbe protiv
raznih frakcija u partiji. U periodu između Trećeg i Četvrtog kon-
gresa RSDRP, naročito u kritiku odluka jednog i pripremanje re-
zolucija drugog, Lenjin unosi dosta novih organizacijskih elemena-
ta, među kojima i principe demokratskog centralizma, kao
bitne osnove izgradnje partijske organizacije, koje neće ni-
kada napuštati, ali će, shodno uslovima i taktici partije, jedanput
više stavljati akcent na centralističku, a drugi put na demokratsku
komponentu demokratskog centralizma. Istina, »minimum autono-
mije i prava opozicije« priznat je još na Trećem frakcijskom kon-
gresu, kako ga Lenjin naziva, ali je na Četvrtom kongresu (»kon-
gresu ujedinjenja«) *prvi put u istoriji partijâ radničkog pokreta
uveden princip demokratskog centralizma.* Zanimljivo je da su taj
princip prihvatili i menjševici, koji su na tom kongresu činili ve-
ćinu. »Ja sam — veli Lenjin — bio u komisiji za izradu nacrta
statuta... Statut je prošao jednoglasno: u članu 1. i princip demo-
kratskog centralizma«[5]. Kao predstavnik manjine, Lenjin je tada u
razradi principa demokratskog centralizma, posebno u svojim tek-

[3] Vidi: V. I. Lenjin, *Šta da se radi, Dela,* tom V, str. 233—382, po-
sebno str. 314—326.

[4] Isto, str. 323—324.

[5] Isto, str. 249—250.

Digitized by Google

stovima *Sloboda kritike i jedinstvo akcije* i *Neka odlučuju radnici*[6], prilično široko i demokratski postavio taj princip. »Petrogradski socijaldemokratski radnici — kaže on u ovom drugom članku — znaju da se sad čitava organizacija partije izgrađuje *demokratski*. To znači da *svi* članovi partije biraju funkcionere, članove komiteta itd., da *svi* članovi partije određuju pravac taktike partijskih organizacija.«[7] U drugim prilikama, pak, Lenjin će stavljati akcent na centralističku komponentu. Štaviše, princip demokratskog centralizma Lenjin je, u vrlo strogoj centralističkoj formi, protegao i na Treću internacionalu, što je naročito došlo do izražaja u poznatim uslovima za prijem u Internacionalu, koje je Lenjin predložio, a Drugi kongres Kominterne usvojio itd.

Komunistički pokret je, dakle, sa Lenjinom dobio teoriju partije, na osnovu koje se ona izgrađivala kao čvrsto organizovana i jedinstvena organizacija, povezana od dna do vrha sa ćelijama kao osnovnim organizacijama. Radničke organizacije u prošlom veku nisu znale za partijske ćelije, odnosno tek sa Lenjinom nastaju ćelije, to jest partija kao čvrsto strukturisana organizacija, na osnovama demokratskog centralizma. Analizom se, dakle, može utvrditi da je princip demokratskog centralizma bio delotvoran sve dok se ostvarivao i primenjivao u jednom dinamičnom revolucionarnom kretanju, dok se data situacija mogla naglo menjati (i menjala se čas u jednom, čas u drugom pravcu). U takvim uslovima, a to su upravo bili uslovi u Rusiji dok je Lenjin u ilegalnosti i neprestanoj borbi stvarao svoju teoriju partije, demokratski centralizam je mogao biti (i bio je) živ element, poluga revolucionarnog kretanja. Postojali su, razume se, momenti snažnog centralizma, jer je on bio neizbežan u takvim uslovima, ali i momenti demokratije, kada su članovi organizacije mogli slobodno iznositi svoja mišljenja i kada su se odluke donosile zajednički. Međutim, čim se demokratski centralizam čvrsto institucionalizovao u komunističkim partijama, a taj proces će otpočeti upravo njihovim ulaskom u Treću internacionalu na osnovu rigoroznih kriterijuma, centralizam se postepeno počeo suprotstavljati demokratiji, jer se sâma demokratija sve više formalizovala, a centralizam učvršćivao kao »posebna institucija«. Bez obzira na to, partija boljševika, koju je Lenjin stvarao i razvijao, potvrdila se kao »partija u velikom istorijskom smislu«, izvojevala je pobedonosnu oktobarsku revoluciju, bila je uzor svim komunističkim partijama sveta (dakle, i našoj partiji). Pa ipak, smatram da je Lenjinova teorija partije, a naročito praksa koja se na osnovu nje razvijala, od početka do kraja, bila usmerena na to kako da se u ondašnjim uslovima zaostale carske Rusije osvoji politička vlast, kako da se ona održi, učvrsti i razvije na osnovama revolucionarnog etatizma. Dalje od toga Lenjin nije otišao, mada bi ga pojedine njegove ideje u borbi za NEP (nova ekonomska politika) verovatno navele i na to da svoju teo-

[6] Isto, str. 308—309. i 354—357.

[7] Isto, str. 256.

Digitized by Google

riju partije preispituje i razvija u uslovima kada je revolucija pobedila, ali su ga bolest i smrt u tome omeli.

Lenjinska tradicija je bila (i još je) vrlo jaka u KPJ, odnosno SKJ, kako u pripremama i izvođenju socijalističke revolucije tako i u periodu revolucionarnog etatizma, pa i u kritici staljinizma. Na to možemo biti ponosni. Međutim, od Lenjinovih vremena do sadašnjeg vremene epohe uslovi borbe za socijalizam su se bitno izmenili i Lenjinova teorija partije, pa i koncepcija demokratskog centralizma, već je odavno nadiđena novom istorijskom situacijom, pa stoga, budući da se nalazimo u fazi kongresnih priprema i rasprava, predlažemo da se u uvodnim načelima Statuta SKJ, tačka 3 promeni početna rečenica. Ta rečenica glasi: »Teorijska i idejna osnova delovanja Saveza komunista je naučni socijalizam, odnosno marksizam i lenjinizam.«

Pojmove *naučni socijalizam* i *lenjinizam* treba, međutim, izostaviti, jer ne odgovaraju sadašnjem biću Saveza komunista Jugoslavije. Takvi predlozi nisu naišli na podršku jednog broja učesnika naučnog skupa, održanog 5. i 6. maja ove godine u Herceg-Novom, iako sa različitom i nepotpunom argumentacijom. Prostor, istina, ni nama ne dopušta celovitu argumentaciju učinjenih predloga, pa se ograničavamo na nekoliko bitnih konstatacija.

Prvo, pojam *naučni socijalizam* (ponegde se uz njega dodaje i pojam *naučni komunizam)* stvara ne samo semantičku, nego i idejno-teorijsku zbrku; nije, zapravo, jasno šta se pod tim podrazumeva, odnosno koje su njegove konstitutivne odrednice. Jednom se taj pojam izvodio i izvodi iz teorijske misli njegovih tvoraca — Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina (iako se Staljin poslednjih godina izostavlja, mada još ne u svakoj partiji, kao »četvrti klasik« ili, pak, zamenjuje nekim »nacionalnim klasikom«), a drugi put se pod »naučnim socijalizmom« podrazumeva »opšta teorija«, ideologija i praksa nastala na tlu zemalja takozvanog realnog socijalizma. Otuda i stavovi da se socijalizam u tim zemljama, navodno, »izgrađuje« na osnovu »opštih zakonitosti naučnog socijalizma«, što je, na primer, u svojoj biti, suprotno Marksovom shvatanju teorije, pa i »opštih« ili »objektivnih zakonitosti«, koje je uočavao i otkrivao na konkretno-istorijskom primeru razvoja kapitalizma u Engleskoj. Uostalom, danas ni jedna zemlja koja sebe naziva socijalističkom, posmatrana sa Marksovog stanovišta o krajnjem cilju socijalizma i komunizma, odnosno o oslobođenju rada i novom društvu koje počiva ne na raspodeli prema radu, nego na raspodeli prema ljudskim potrebama, ne može poslužiti kao konkretno-istorijska laboratorija za naučno uopštavanje i otkrivanje objektivnih zakonitosti socijalizma i komunizma. A kada svemu tome dodamo i saznanje da je socijalizam postao svetski proces, koji se, zakonito i istorijski, ostvaruje na konkretan i poseban način, različitim intenzitetom i različitim putevima, onda i sâmo isticanje i insistiranje na pojmu naučnog socijalizma, samo po sebi, implicira i postojanje nekog »nenaučnog socijalizma«, pa čak i nečije »ideološko pravo« da procenjuje šta je u nekoj radničkoj i komunističkoj

Digitized by Google

organizaciji ili u »izgradnji socijalizma« u nekoj zemlji »naučno« ili »nenaučno« sa stanovišta sopstvene vizije i prakse socijalizma, odnosno svog »modela« socijalizma.

Pored već rečenog, pojam *lenjinizam*, međutim, treba izostaviti ne zbog toga što bi se Savez komunista time odrekao ukupnog Lenjinovog revolucionarnog dela i učenja, nego stoga što taj stav u Statutu SKJ, kao normativom dokumentu, implicira shvatanje da se Savez komunista i danas, kao organizacija radničke klase, izgrađuje na idejno-teorijskim pretpostavkama Lenjinove teorije partije. A to, naprosto, nije tačno, niti je u saglasnosti sa mišlju i praksom o idejnoj i vodećoj ulozi Saveza komunista Jugoslavije u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Napuštanjem revolucionarnog etatizma i otvaranjem procesa socijalističkog samoupravljanja, kao sistema društveno-ekonomskih, političkih, kulturnih i etičkih odnosa, Komunistička partija Jugoslavije je, na svom Šestom kongresu, još 1952. godine, upravo zbog uvođenja samoupravljanja, promenila ime u Savez komunista Jugoslavije. Ta promena, dakle, nije bila formalna; ona je bila izraz radikalnog istorijskog raskida jugoslovenske socijalističke revolucije sa društvenim oblicima i odnosima revolucionarnog etatizma, pa se i biće avangarde radničke klase moralo prilagođavati i izvoditi iz nastajućih promena u društvenom biću revolucije, odnosno iz novog, socijalističkog procesa na osnovama samoupravljanja. To je, uostalom, Tito detaljno obrazložio u svom referatu na već pomenutom Šestom kongresu, pa nema potrebe detaljnije se na to osvrtati.

Suština je, zapravo, bila u sledećem: kad je revolucija već pobedila, težište delovanja avangarde moralo se pomerati sa komandnih pozicija u vlasti na delovanje u klasi, u sistemu samoupravljanja. Osnovno pitanje partije nije, dakle, više bilo kako osvojiti vlast, kao u Lenjinovo vreme, nego kako se osloboditi vlasti a pri tom je ne izgubiti, to jest kako partija da se emancipuje od državne i političke vlasti, da postane vodeća idejna i politička snaga, snaga revolucionarnih promena. Otuda i vraćanje naše socijalističke revolucije izvornom marksizmu, što je, između ostalog, simbolizovalo i sâmo promenjeno ime partije u Savez komunista — dakle, u ime kako se nekada zvala i organizacija kojoj su pripadali Marks i Engels.

Emocionalni prigovori ili prigovori da je sâm zahtev za izostavljanjem *lenjinizma* iz Statuta SKJ svojevrsno pomodarstvo, povođenje za nekim »evrokomunističkim« partijama koje iz različitih razloga napuštaju Lenjinove ideje, takođe su neodrživi. Upravo je obrnuto: Savez komunista Jugoslavije bio je prva komunistička organizacija koja je, kritički preispitujući sopstvenu revoluciju, novim idejama i vizijama socijalizma u novoj epohi nadilazila lenjinizam i mnoge druge teorije i shvatanja partije i socijalizma, a da i ne pominjemo da se ta organizacija prva sukobila sa Staljinom i da je dala svestranu kritiku staljinizma. Ko želi da se u to uveri, neka prelista Program SKJ i druge dokumente programskog karaktera u kojima je data objektivna istorijska ocena razvoja radničkog

Digitized by Google

i komunističkog pokreta od oktobarske revolucije do savremenosti, a u tim dokumentima su definisani i odnosi Saveza komunista prema marksizmu, lenjinizmu, staljinizmu i drugim ideologijama i strujama mišljenja u radničkom pokretu. Zašto pojedine komunističke partije pomalo zaboravljaju te činjenice, zašto mnoge ideje i praksu nastalu u Jugoslaviji čak i pre tri decenije zaobilaze i ne pominju, nego ih danas otkrivaju kao novume — to je njihov problem, a verovatno i unutrašnja potreba. Zbog svega toga, na kraju, i predlažemo da već pomenuta sporna rečenica u Uvodnim načelima Statuta SKJ, tačka 3, treba da glasi: »Teorijska i idejna osnova delovanja Saveza komunista Jugoslavije jeste marksizam.«

4. Pokrenuli smo pitanja teorije partije u marksizmu i lenjinizmu da bismo postavili temeljno pitanje: da li postoji i je li moguća neka opšta teorija revolucionarne partije radničke klase za sve zemlje i sve revolucije, odnosno jedan opštevažeći tip ili model komunističke organizacije? Obično se daju dva odgovora. Prvi, da je takva opšta teorija ne samo moguća, nego i »obavezna«, postoji čak i teorija o »rukovodećoj ulozi partije«, kao prvoj, »osnovnoj zakonitosti izgradnje socijalizma«, čime se, zapravo, zamenjuju teze — opšta zakonitost konkretnim oblikom! Drugi, da takva teorija ne bi bila na realnom tlu ako bi se do nje dolazilo nekim »opštim umovanjem« ili, pak, ako bi se oblikovanje takve teorije vršilo po slici i prilici neke tobožnje »uzor-partije«. Jer, kao što u naše vreme ne može biti opštevažećeg puta revolucije i socijalističkog razvoja, koji bi važio za sve zemlje i sve konkretno-istorijske uslove, za veliku epohu prelaska iz kapitalizma u socijalizam, tako, po našem mišljenju, ne može biti ni jedne »univerzalne teorije« političke partije radničke klase. Prema tome, misao o partiji može biti samo moment, sastavni deo teorijske misli o revoluciji.

II

1. Demokratski centralizam stoji u neposrednoj vezi sa obema funkcijama revolucionarne partije: s njenom funkcijom idejno-teorijskog prednjačenja (avangarda) i s praktičko-političkom funkcijom partije kao organizacije. Te dve funkcije se mogu samo uslovno razdvajati, u istraživačkom postupku, ali se u praksi ispoljavaju kao dijalektičko jedinstvo.

Koncepcija avangarde se u našim uslovima izražava u vodećoj idejno-političkoj ulozi Saveza komunista. Da li ta kategorija »vodeće uloge« pretpostavlja sopstveni finalizam i determinizam? U svakom slučaju ne, jer bi koncepciji Saveza komunista to trebalo da bude strano, a još manje svaki apriorizam. Ali, on se u društvu, čak i u političkom sistemu, javlja i kao funkcionalno-instrumentalna organizacija, dakle, kao institucija po sebi. Savez komunista je i ustavna kategorija, on ima svoje delegacije u delegatskim skupštinama na svim nivoima, kao i delegacije u društveno-političkim organizacijama. Da ne bi ostao van ili iznad sistema, kao njegov

Digitized by Google

spoljni kontrolor, on teži da postane unutrašnja, pokretačka snaga svih delova društveno-političkog sistema. Samim tim Savez komunista treba da izražava sve one vrlo složene odnose između društva i institucionalnog sistema, s jedne, i odnose radničke klase i njene političke organizacije (avangarde), političke legitimnosti i revolucionarne akcije, s druge strane.

To »uključivanje u sistem« izaziva nedoumice, pa i izvesna idejno-praktička kolebanja kada je u pitanju avangardna, vodeća uloga: (a) Da li institucionalnim »uključivanjem u sistem« Savez komunista ne »urasta u sistem«; postoji li ili ne opasnost da ceo sistem time dobije neka neželjena obeležja korporativnosti? (b) Budući da radnička klasa još nema odlučujuću ekonomsko-političku ulogu u društvu, da vitalnim procesima društvene reprodukcije još ne upravlja ona, nego otuđeni centri ekonomsko-političke moći, i to upravo preko raznih mehanizama i karika sistema, postoji li druga opasnost: da se Savez komunista »utopi« u »lavirintu« sistema, da izgubi kritičku poziciju prema sistemu, s jedne, i da, zajedno i solidarno sa sistemom, predstavnički nastupa prema radničkoj klasi, radnim ljudima i njihovim asocijacijama, s druge strane. Da li na taj način ne slabi avangardna uloga Saveza komunista, odnosno da li se njegova uloga dobrim delom ne redukuje na prakticističko i pragmatističko objašnjavanje i opravdavanje da je sve što »dolazi od sistema« *a priori* dobro i »objektivno« jedino moguće? Delujući sa pozicija »političkog legitimiteta« sistema, Savez komunista može da oslabi svoju povezanost s radničkom klasom i radnim i narodnim masama uopšte, da im se stalno predstavlja kao »branitelj« i »graditelj« sistema, a ne, pre svega, kao nosilac stvarno mogućnih revolucionarnih akcija i promena. (c) Takvo »mirenje sa sistemom« može dovesti Savez komunista u razna iskušenja, a jedno od njih je »sraščivanje« njegovih vrhova s vrhovima upravljačkog sloja, bilo u državi bilo u društveno-političkim organizacijama. Takva »personalna unija«, razume se, nema onu moć i kvalitet kakvu je posedovala u prošlosti, u vreme administrativnog sistema, jer su se uslovi promenili, ali se kao tendencija, osobito posle donošenja novih ustava (1974), što je na neki način i paradoksalno, ipak snažno ispoljila. Istina, ne podjednako na svim nivoima društvene strukture, najsnažnije, svakako, u republikama i pokrajinama (mada i među njima nejednako), a delom i u regijama i opštinama. Ako se, na primer, pogledaju sastavi sadašnjih predsedništava centralnih i pokrajinskih komiteta Saveza komunista, može se zapaziti da je u njima skoncentrisan maltene sav »rukovodeći aktiv«, svi »čelni drugovi« u republikama i pokrajinama. Otkud to? Nije li to samo refleksija, inače naglašene tendencije jačanja republičko-pokrajinske političke birokratije, što ima za posledicu jačanje birokratskog centralizma u tim društveno-političkim zajednicama, a u njihovim organizacijama Saveza komunista upravo centralističke komponente demokratskog centralizma. Drugim rečima, kad god se avangarda u vitalnim društvenim pitanjima i poslovima ne javlja kao idejno-politički faktor i

Digitized by Google

sredstvo odumiranja države, odnosno ograničavanja ili sprečavanja njenog prodora u društvene sfere, gde joj nije mesto, onda, po pravilu, jača oligarhijska moć partijsko-državnog rukovodstva. Ali, o tome nešto više kasnije.

Ustavno situiranje Saveza komunista u sistem ne bi, u načelu, trebalo da znači i pasivno prilagođavanje sistemu niti mirenje sa postojećim stanjem stvari i odnosa. Pomenute tendencije indiciraju suprotno, što ukazuje na činjenicu da je Savez komunista još razapet između vlasti i samoupravljanja, da još nije dovoljno iznutra transformisan, ni kao celina ni kao delovi, niti dovoljno osposobljen za to da ostvaruje svoju predvodničku i usmeravajuću ulogu na kvalitativno nov način, odnosno kako to zahtevaju potrebe daljeg jačanja i razvitka samoupravljanja. Stiče se utisak da Savez komunista u nekim slučajevima i u važnim pitanjima ispoljava stanovitu nemoć, da je neodlučan i kolebljiv u pokretanju akcija koje, brzo i efikasno, preokreću postojeće stanje i pojedine negativne trendove, a u svemu tome ispoljava se ponekad i pomanjkanje znanja za pravilno usmeravanje, za razlučivanje sporednog od glavnog, jer se isuviše mnogo oslanja na aparat države, na njegovu »statističku« ili kakvu drugu »sliku društva«, a malo ili nimalo na sopstvene klasno-političke analize i upotrebljive rezultate naučnih istraživanja.

Povratak na nadsistemsku poziciju, na poziciju spoljnog arbitra i kontrolora samoupravnog sistema, prosto-naprosto više je nemoguć, ali je isto tako nemogućno relativno dugo tolerisanje neefikasnosti i neracionalnosti pojedinih sistemskih rešenja i mehanizama u pojedinim oblastima političkog sistema i društvenog rada, jer može biti ugrožena osnovna pozicija Saveza komunista, to jest može doći do prekidanja bitnih veza sa radničkom klasom, do situacije kada Savez komunista sve manje svoju strategiju i taktiku bude mogao da izvodi i reprodukuje iz istorijskog finalizma i radničke klase i njenog globalnog revolucionarnog projekta.

2. Donekle se kruni i slabi avangardna moć Saveza komunista. Svojevrsni indikator su i prevelika forumska aktivnost rukovodstava, a sve veća pasivnost i ravnodušnost organizacija i članstva. To, takođe, ukazuje na jednosmerno kretanje ideja, inicijativa i direktiva od vrhova ka bazičnim organizacijama, na svojevrsnu »centralističku blokadu«, ali blokadu koja ne blokira organizacije i članstvo putem nekog strogog direktivizma, nego ih opštim govorom i rezolucijama, koje ponavljaju i objašnjavaju mnoga pitanja, ali malo koje na konkretan i rezolutan način, jednostavno »uspavljuju« i »izbacuju iz glavne političke igre«, prepuštaju ih sebi samima, dok se rukovodstva ili njihov »vodeći deo« okreću vrhovima društveno-političkih zajednica, gde se, u kombinaciji s centrima ekonomsko-političke moći, upravo i projektuju mnoga bitna rešenja i odluke.

Savez komunista se i sâm dobrim delom zapleo i sapleo o institucionalizam društva, isuviše deluje sa pozicija normativne svesti, odnosno opštim govorom o velikim idejama, sadržanim u

Digitized by Google

revolucionarnim projektima, kao što su Ustav ili ZUR, bez celovitih uvida u socijalne činjenice i dovoljnog kritičkog saznanja o stvarnoj praksi, njenim sposobnostima i realnim mogućnostima da prima te ideje i da se na osnovu njih razvija.[8] Razume se, Savez komunista, kao funkcionalno-instrumentalna politička organizacija, mora biti podređen osnovnom projektu socijalizma, što u našim uslovima znači socijalističkom samoupravljanju, pa na određen način i Ustavu, kao kodifikovanim pravilima političke i ustavne organizacije zemlje, ali se idejno-teorijsko prednjačenje i avangardna uloga Saveza komunista u celini ne mogu iscrpsti i redukovati na primenu Ustava i ZUR-a, što je, manje-više, glavni, da ne kažemo i jedini idejni kredo poslednjih godina. Praksa, očigledno, pokazuje da dobrim delom uopšte nije u pitanju prosta i jednokratna primena, da je reč o dugoročnim revolucionarnim projektima, koji ne iziskuju samo vreme, nego i složenu i često protivrečnu društvenu primenu i verifikaciju prakse.

Kad je već reč o tome, ukažimo i na jednu paradoksalnu situaciju. Pojedinim takozvanim sistemskim zakonima, kojima bi Ustav i ZUR trebalo da se privedu konkretnijem ozbiljenju u praksi, otišlo se u negativnom smislu i efektu daleko od Ustava, od njegovih bitnih intencija. Najbolji primer za to je Zakon o deviznom poslovanju koji, na jednoj strani, vodi dezintegraciji i destabilizaciji jugoslovenske privrede, obezvređivanju dinara i uvođenju stranih valuta kao platežnih sredstava, a, na drugoj, zakonito vodi ekonomskom zatvaranju, pa i ekonomskom nacionalizmu, jer na »zakonski način« jača republičko-pokrajinski etatizam. Dakle, može se ponekad stvar i okrenuti: nije reč uvek o neprimeni Ustava, nego o njegovoj neadekvatnoj primeni i zloupotrebi. Novim interventnim merama i zakonskim propisima takvo stanje se prevazilazi.

3. Savez komunista, kao avangarda, nije elita, jer se elita samo naslanja na klasu, vodi je, ali pri tom koristi klasu za sebe. »Elita je simbolična i reprezentativna«, avangarda je angažovana u klasi, njen sastavni deo i *instrument intenziviranja delovanja same klase*. Osnovno i neophodno oružje avangarde jeste nauka, revolucionarna teorija, radikalna misao. »Avangarda koja puca iz praznog u prazno ili koja oružje misli zamenjuje vatrometom reči (fraza) nema uslova da postane ili ostane avangarda.«[9]

Avangarda ne obećava, već omogućuje, ona nije samozvana, već samopotvrđujuća organizacija. »Savez komunista — kaže Kardelj — ne može jednostavno uzurpirati vlast u društvu i ta uloga mu nije pobedom revolucije automatski i zauvek data, već je on mora ponovo izboriti.«[10]

---

[8] Vidi: Jovan Raičević, *Odnos revolucionarne teorije i prakse*, glava »Subjektivistički konstruktivizam: takozvane čiste kategorije i normativna svest«, »Socijalizam«, br. 1/1979.

[9] Vidi: Jovan Đorđević, *Samoupravljanje i politički sistem*, Marksistički centar, Rijeka, 1978, str. 156—157.

[10] Edvard Kardelj, *Za demokratiju u socijalizmu, a ne protiv socijalizma*, IC »Komunist«, Beograd, 1974.

Digitized by Google

III

1. »Demokratski centralizam je — kako se to kaže u Statutu SKJ — osnovni princip unutrašnjeg života, organizovanja i delovanja Saveza komunista Jugoslavije, svih njegovih članova, organizacija, foruma i organa.« Ali, da bi taj osnovni princip bio delotvoran, pogotovu u našim uslovima socijalističkog samoupravljanja, moraju se steći određene okolnosti, kako u pogledu rukovodeće uloge radničke klase tako i u pogledu stvarne vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista. Ti uslovi pretpostavljaju, u prvom redu, takav razvitak revolucije, to jest socijalističkog samoupravnog sistema, u kojem će biti onemogućeni fenomeni političkog dualizma, podele sistema na »formalni« i »stvarni«, na »zvanični« i »nezvanični«. Tek onda Savez komunista može postati stvarni borac za istorijske sadržaje samoupravljanja kao socijalizma. Bez obzira na to što se on javlja i kao institucija po sebi, što je integrisan u sistem, on se tada od institucije i političko-pragmatičkog mehanizma pretvara u društveni autoritet, koji, u celini i u svim svojim delovima i na svim bitnim društvenim punktovima, zadobija poverenje klase i narodnih masa, jer zna šta hoće. Demokratski centralizam, dakle, tek u takvim uslovima može postati i postaje odnos u kome svi daju svoj doprinos: i članstvo, i organizacije i rukovodstva. To nije hijerarhijski koncept i odnos, organizacijski način i metod pokoravanja nižih organa višim, manjine većini, pojedinca organizaciji, kako se to često jednostrano shvata. To je, pre svega, odnos koji treba da mobiliše i ujedinjuje revolucionarnu energiju avangarde kao celine; odnos u kome se njegova centralistička komponenta prevazilazi time što je demokratski konstituisana, a demokratska jer je posredovana centralističkom, pošto obezbeđuje akciju.

2. Koncept avangarde ujedno je i antiautoritaran; ona ne komanduje i ne vrši diktaturu nad klasom i društvom; ona je pozvana da obezbeđuje demokratske slobode i prava čoveka, građanina i narodâ. U svim uslovima delovanja, a naročito kad je »na vlasti«, izvan demokratizma, izvan revolucionarno-demokratske platforme — nema avangarde. U našim uslovima to je neposredna socijalistička samoupravna demokratija. Ali, te i takve demokratije nema bez subjektiviteta i individualiteta radničke klase, izvan njene ideologije i marksizma kao nauke. Jer, »oslobođenje radničke klase mora biti njeno sopstveno delo«. Stoga se avangarda ne nameće ni klasi ni društvu, naprotiv — ona uvek mora biti konkretno-istorijski odgovorna pred svojom klasom i svojim narodom, pred svojom radnom i životnom sredinom. To je jedan od najznačajnijih principa demokratskog centralizma, koji je zapisan i u Statutu SKJ. Avangarda primenjuje demokratski centralizam, zapravo, samo na sebe da bi, kao organizovana klasna svest, što uspešnije intenzivirala revolucionarno delovanje klase, da bi je povezivala i ujedinjavala, pa čak i posredovala između njenih delova i podvojenih grupa, da bi, dakle, bila sposobna (i stalno osposobljavajuća) da otkriva i sakuplja socijalne činjenice i tendencije,

Digitized by Google

impulse u kretanju, vrlo često protivrečnom i zamršenom, da ih uopštava kao iskustvo za radničko-klasnu praksu, za revolucionarni pokret i za sebe samu. Samo u tom kontekstu *demokratski centralizam u avangardi može biti produktivan princip*, odnosno on ima svoj širi smisao i značenje samo ako je usmeren na oslobađanje i ujedinjavanje energije radničke klase. U našim uslovima, to znači — ako je usmeren na oslobađanje i ujedinjavanje energije radničke klase u produkcionim odnosima samoupravljanja, u celokupnoj ekonomskoj i političkoj strukturi društva; jednom rečju — ako je korespondentan sa još relativno udruženim radom radničke klase.

Ako se demokratskom centralizmu, kao principu avangarde, prilazi sa tog stanovišta, onda se može reći da se Savez komunista u tom pogledu još nije najbolje snašao.

Udruživanje rada, kao slobodne asocijacije u Marksovom smislu, još je na početku, te stoga i upotrebljavamo pojam »relativno udruženi rad«. Isto tako, i osnovna organizacija udruženog rada, iako je ustavna kategorija. Naime, ona je dobila svoje organizacijsko i pravno zaokruženje, ali ne i svoje potpuno ekonomsko utemeljenje. Već više od dvadeset godina »tapka se u mestu«, a radne organizacije ne mogu da preskoče Rubikon, jer radnici i danas raspolažu samo sa oko jednom trećinom sopstvene akumulacije. Da li će već jednom, odgovorno i argumentovano, upravo na osnovu Statuta, Saveza komunista Jugoslavije položiti račun radničkoj klasi zašto je to tako (?!) Gde se »gube« dve trećine akumulacije, odnosno ko se pojavio kao njihov »vlasnik«? Odgovor je jasan: opštine, republike, pokrajine, a izvedeno i federacija, iako ona nema vlasničko-ekonomske fondove. Ko je u tom triju najmoćniji »vlasnik«? Podaci pokazuju da su to republike i pokrajine, odnosno da je čak i uz postojanje delegatskog sistema, ali i uz njegovu manipulaciju, tekao i teče proces tihog i postepenog republičko-pokrajinskog »podržavljenja svojine«, odnosno potiskivanja društvene svojine, a na toj osnovi se razvijaju i sve više zaokružuju takozvane nacionalne ekonomije. Sada se o tome u nas vode javne rasprave i polemike, često i plitke (mahom semantičke prirode), a ne ulazi se u genezu i pravu prirodu tih nacionalnih ekonomija.

Ranijim preduzećima i njihovom akumulacijom upravljala je i raspolagala, na osnovu opšteg svojinskog monopola i centralističkog planiranja, centralizovana i unitarna država. Postavimo odmah pitanje: ima li ambiciju republika, odnosno pokrajina (kao država, odnosno društveno-politička zajednica), da preuzme ulogu ranije unitarne države? Odgovor bi, svakako, morao biti negativan, jer živimo u doba socijalističkog samoupravljanja, ali tvrdoglave činjenice i tendencije u stvarnosti su ipak uvek jače od svake ideologizovane mimikrije. Jer, ako republička država, bilo neposredno bilo posredno, putem raznih »sizova« ili kakvih drugih paradržavnih organa i organizacija, iz osnovne organizacije udruženog rada, iz udruženog rada na svojoj teritoriji u celini, ispum-

Digitized by Google

pava srazmerno isto toliko ekonomske supstance, odnosno akumulacije, koliko je to zahvatala i savezna unitarna država, a podaci pokazuju da je to približno jednako[11] (možda i više ako se izuzmu izdaci za armiju i saveznu administraciju), onda se postavlja pitanje da li komunisti svim silama treba da se bore protiv takve uloge republike, ali ne i za ponovno uspostavljanje prevlasti unitarne države, nego za stvarno jačanje pozicija radničke klase u proizvodnim i političkim odnosima društva. Boriti se protiv etatističko-vlasničkog odnosa u republici i pokrajini nije isto što i voditi borbu za njihovo ukidanje, bilo sa unitarističkih bilo anarhističkih pozicija.

Ako se, dakle, republička država u osnovi na isti način odnosi prema akumulaciji OOUR-a kao što se unitarna država odnosila prema bivšem preduzeću, bez obzira na promene nastale u institucionalizaciji sistema, onda bi se moglo reći da smo na istom! Pa ipak, nije tako; unitarna država je »proizvodila« jedne, a republička država ipak nešto drugačije fenomene, iako im je etatizam i birokratizam zajednički imenitelj, mada je decentralizacija i delimična deetatizacija dala zamajac razvoju proizvodnih snaga. Na akumulaciji otuđenoj od OOUR-a republička država stvara svoj (po tendenciji podržavljeni) kapital, kome se daje i nacionalna konotacija, pa se na toj osnovi, umesto da se ona razbije, stvara i sve više konsoliduje društvena baza republičkog (nacionalnog) birokratizma i birokratije. Podržavljenim kapitalom unitarna država je upravljala iz jednog centra, a republičkim i pokrajinskim kapitalom se upravlja iz osam centara, što znači da postoji mogućnost njihovog sudaranja i međusobne konkurencije. Društveni kapital na korišćenju i raspolaganju osnovne organizacije udruženog rada ima sasvim drugu prirodu i suštinu; njegovi korisnici se, u načelu, opiru svakom teritorijalizovanju, teže njegovoj »univerzalizaciji« i svojevrsnoj »kosmopolitizaciji«. To je nov istorijski kvalitet, oblik spajanja radnika sa sredstvima za proizvodnju (ili vraćanja tih sredstava radniku). Sa tim »spajanjem«, zapravo, neposredno i počinje da nastaje socijalističko samoupravno društvo.

Otkako tendencija »novog podržavljenja« jača u stvarnosti, sa osnovnom organizacijom udruženog rada zbivaju se dve stvari: (a) njena reproduktivna sposobnost ne samo da ne jača, nego (po tendenciji) čak opada, (b) ona je po nečemu možda i u nepovoljnijem položaju nego bivše preduzeće, posmatrano u čisto ekonomskom smislu, ali je u boljem položaju u socijalnom smislu. Središnji problem je u tome što ona ne može do kraja da se izrazi i reprodukuje kao osnovna, bazična ćelija produkcionih odnosa, iako je uvek kitimo tim epitetom. Ne može iz više razloga: organizaciono-pravni okvir nekad joj je isuviše uzak, a nekad i pre-

[11] Statistički podaci, razume se, pokazaće da deo akumulacije ostaje i u opštini, ali to u ovom kontekstu nema osobitog značaja jer je opštinska privreda, mada se i ona zatvara, integralni deo republičke, odnosno pokrajinske privrede.

Digitized by Google

širok, mada je mnogo ređi ovaj drugi slučaj, odnosno nekad je zaokružena radno-tehnološka celina, a nekad nije. No, to su sporedniji problemi, glavni su u tome što je ekonomski siromašna, što se od nje otuđuje lavovski deo njenog stvarnog dohotka, u velikom broju slučajeva ona jedva da raspolaže samo sredstvima proste reprodukcije, a često ne raspolaže ni celom amortizacijom, pa na tako skučenoj materijalnoj osnovi ne može da se unutar sebe konsoliduje kao neposredna kooperacija ljudi u proizvodnji i raspodeli. Ne može, pre svega, da obezbedi iole dosledniju raspodelu dohotka prema radu, a galopirajuća inflacija i povećanje troškova života stalno devalviraju realne lične dohotke, pri čemu najteže prolaze radnici, tako da ni svoje ljudske odnose ne može da stabilizuje, zbog čega se javljaju međuljudski sporovi unutar nje same. Pa ipak, pored svih teškoća i slabosti — koje se javljaju, pre svega, zbog nerazvijene materijalne osnove, a to je podloga i za parcijalizovanje svesti i tehnokratsko posredovanje i arbitriranje — u osnovnoj organizaciji udruženog rada, sa svim njenim ograničenjima i nerazvijenošću, samoupravljanje se u najvećoj meri ispoljava kao neposredno-demokratski odnos. Što se od nje ide »naviše«, sve je manje stvarne demokratije, a to znači i samoupravljanja, po meri i interesima bilo delova radničke klase bilo nje kao celine.

Odnosi među ljudima, koji su se konstituisali u različite osnovne organizacije udruženog rada, ne uspostavljaju se neposredno, već posredno, preko robâ (proizvoda), odnosno cene robâ — znači delovanjem objektivnih ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti«. Zbog toga što su te ekonomske zakonitosti u velikoj meri ukinute i stalno ukidajuće, odnosno derogirane i stalno derogirajuće, o čemu govore mnoge empirijske i naučne analize, to otežava da se osnovna organizacija udruženog rada ispolji i reprodukuje i kao samostalni robni proizvođač i kao samostalni ekonomsko-pravni individuum. Zbog toga ona, dakle, ne može da se stabilizuje i ekonomski utemelji kao osnovna ćelija produkcionih odnosa. A bez te slobode OOUR-a, kao robnog proizvođača i kao osnovnog nosioca produkcionih odnosa, ne može da se stvara i razvija ni slobodan ekonomski život društva, kao one »nove izvorne snage iz koje ponovo niče sloboda društvenog bića« (Milentije Popović).

U tome i jeste *glavni koren* svih naših nedaća i u pogledu razvoja samoupravljanja i u pogledu ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista. Jer, čim se odnosi među ljudima u proizvodnji, već konstituisani u različitim osnovnim organizacijama udruženog rada, ne uspostavljaju preko odnosa među stvarima, preko njihovih proizvoda, naime, ako se one »prirodne« ekonomske veze među proizvođačima robâ ne temelje na zakonitostima robne proizvodnje, nego na etatističkim, neposredno državnim ili paradržavnim merama i odnosima, uključujući i subjektivizam i voluntarizam samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja — onda nema ni slobode za čoveka, društvo, pa ni za naciju. A sloboda za robu (na ovom stepenu materijalnog i društve-

Digitized by Google

nog razvoja), za proizvod ljudskog rada, u neposrednoj je dijalektičkoj vezi sa slobodom čoveka, a oslobođenje klase i čoveka zavisno je od napredovanja procesa društveno-ekonomskog oslobađanja rada. To su, istina, protivrečni odnosi, ali oni se mogu razvijati samo na osnovu razvoja tih protivrečnosti i njihovim stalnim razrešavanjem. Jer, da bi se stiglo do krajnjeg cilja — oslobođenja rada — treba preći mukotrpan, složen i protivrečnostima bremenit put prelaznog perioda. Stoga se ne sme smetnuti s uma upravo ona Marksova sintagma, koja važi i važiće za ceo prelazni period, a ona glasi: »Razotuđenje prevaljuje isti put kao otuđenje.« (!)

Takvo »spoljno okruženje« osnovne organizacije udruženog rada daje više kontraproduktivnih elemenata, odnosno bitno je ograničava u njenim vitalnim ekonomskim funkcijama, zbog čega i društvo (komuna, republika — pokrajina, federacija) ne može slobodnije ekonomski da se razvija, a to, isto tako, ograničavajuće deluje i na socijalno-politički položaj radničke klase. Goni OOUR, pre svega, na sopstveno zatvaranje, jer ona, kao što smo videli, ne može da se nametne kao ekonomska sila, jer se ekonomska sila, pa i politička, stvorila i neprestano stvara tamo negde van nje, na njenoj otuđenoj akumulaciji. Prema tome, osnovna organizacija udruženog rada, i pored najbolje subjektivne volje njenih udruženih radnika-proizvođača, ne može se javiti u ulozi osnovnog nosioca ekonomskog udruživanja rada (ili »rada i sredstava«, kako se to u nas kaže), jer, prosto-naprosto, najčešće nema šta da udruži, a ako i ima — to ograničeno ekonomsko udruživanje je već unapred »neko« uslovio ili smislio, bilo putem obaveznog »udruživanja« ili »oročavanja« na osnovu kakvog paradržavnog društvenog dogovora ili kakve »finansijske konstrukcije«, koja se najčešće rađa u sprezi banke i organa društveno-političke zajednice, pretežno republike i pokrajine, ili ekonomski jake i razvijenije opštine. Na taj način i nastaju otuđeni centri ekonomsko-političke moći, čija se logika ne zasniva na delovanju objektivnih ekonomskih zakonitosti, nego, zavisno od njihovog porekla, na njihovom parcijalizovanom interesu, lokalno-komunalnom ili republičko-pokrajinskom. A kad njihovo delovanje proizvede ozbiljne ekonomske teškoće, enormno velike gubitke, onda se, u ime lokalnog ili republičkog (nacionalnog) interesa ili lažne solidarnosti, jednostavno socijalizuju gubici i dobici, čime se poništavaju ionako suženi prostori slobodnijeg ekonomskog života i radnici demobilišu u borbi za smanjenje troškova proizvodnje i povećanje produktivnosti rada.

Rečena »unutrašnja« i »spoljna« situacija osnovne organizacije udruženog rada sabija je, parcijalizuje, atomizuje, ne dopušta joj da se javi u svojoj pravoj istorijskoj ulozi kao osnovna integrišuća ćelija produkcionih odnosa i bitna karika ekonomske povezanosti društva, a bez takve njene uloge ne može da se, na osnovama socijalističkog samoupravljanja, uspešnije, a to znači i slobodnije, konstituiše i stabilizuje relativno udruženi rad u celini. S druge strane, njeni udruženi radnici-proizvođači nemaju dovoljno »propusne moći«, efikasnih kanala za uspostavljanje neposrednijih veza i

Digitized by Google

odnosa s drugim udruženim radnicima-proizvođačima. Institucionalno, svakako, imaju, od svoje delegacije u radničkom savetu radne organizacije, preko delegacija u većima udruženog rada do republičkog nivoa, ali to su posredovane, jednosmerno izvedene veze i odnosi, to je ona vrsta veza što ih uspostavlja politički sistem, a mi ovde mislimo na proizvodno-ekonomske veze koje bi radnici neposredno trebalo da uspostavljaju preko procesa ekonomskog udruživanja rada, slobodnijim kretanjem društvenog kapitala i rada na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i prostoru. Pošto su te veze slabe ili nepostojeće, ne samo između pojedinih osnovnih, nego i radnih organizacija, udruženi radnici-proizvođači sve više postaju osamljena grupa, izolovani i nepovezani s drugim grupama radnika, a da i ne govorimo s većim delovima ili s radničkom klasom kao celinom. Naime, tim izolovanim grupama radnika-proizvođača radnička klasa, njeni neposredni i dugoročni klasni interesi postaju sve udaljeniji i sve teže spoznatljivi, jer do otkrivanja i saznavanja tih interesa ne dolaze svojom neposrednom praksom, nego posredstvom politike i njenom interpretacijom interesa radničke klase, odnosno putem etatizma koji nastoji da te interese »protumači« i »razreši« na svoj način.

Dosta zaobilaznim putem vraćamo se na početno pitanje: da li Savez komunista, kao avangarda, i njegova načela demokratskog centralizma produktivno deluju protiv rečenih, pre svega dezintegrativnih tendencija u udruženom radu i radničkoj klasi? Jednostavno i lakonski nije lako odgovoriti, ali se može reći da u toj oblasti, ni kao idejno-teorijska avangarda ni kao praktičko-politička organizacija, još nije dao očekivane rezultate.

Savez komunista Jugoslavije, kao što je rečeno, jeste, po svom biću, samopotvrđujuća organizacija, koja se na svakoj novoj etapi razvoja mora izboriti za svoju vodeću idejno-političku ulogu. Ta uloga, dakle, ne dolazi sama od sebe, niti je zasvagda data, nego je uvek zadata. Ali, može se postaviti i pitanje: a koje su to idejno-teorijske i praktičko-političke pretpostavke i razlozi postojanja i delovanja Saveza komunista Jugoslavije u svakoj novoj etapi razvoja socijalističke revolucije? Naša društvena nauka, na žalost, ne postavlja sebi takvo pitanje, niti je ono predmet njenih istraživanja, a bez toga se teško može pouzdano znati kakav je Savez komunista Jugoslavije potreban radničkoj klasi, radnim i narodnim masama, recimo, u današnjoj etapi razvoja socijalističke revolucije. Otuda, umesto celovitih i teorijskih odgovora, imamo delimična mišljenja i tradicionalna razmišljanja, lične utiske, a ne tako retko i improvizacije.

U raznovrsnim raspravama, koje se u nas vode, postavlja se i pitanje kohezivnih, ujedinjujućih elemenata Jugoslavije — dabome, misli se na novu, revolucijom stvorenu, socijalističku Jugoslaviju. Polazi se i od toga da ti elementi nisu bili uvek isti, da su se, na pojedinim etapama razvoja revolucije, menjali i razvijali zajedno s promenama i razvojem novog društva. Saglašavanje s takvom tezom pretpostavlja momenat kontinuiteta i diskontinuiteta u pre-

Digitized by Google

lazima iz jedne u drugu etapu, ali se, bez obzira na te momente, uvek mora imati na umu da su istorija i socijalistička revolucija stvorili i trajne, fundamentalne vrednosti, na kojima je utemeljena nova, socijalistička Jugoslavija. Te se vrednosti ne samo mogu, nego i moraju i obogaćivati i oplemenjivati. Mogu se, i naučno i praktički, i propitivati, ali ne s namerom da se ukidaju ili poništavaju, već da se unapređuju i razvijaju, sa klasnog stanovišta i klasne suštine, što znači sa stanovišta istorijskih interesa radničke klase i krajnjih ciljeva socijalizma i komunizma, što i jeste osnovna svrha i smisao postojanja jedinstvenog jugoslovenskog revolucionarnog pokreta i njegovog Saveza komunista Jugoslavije. Prema tome, kad se danas raspravlja o adekvatnoj ili neadekvatnoj primeni novog Ustava i ZUR-a, odnosno položaju republika i pokrajina, s jedne, i federacije, s druge strane, nije baš uvek jasno s kojih idejnih i klasnih pozicija nastupaju pojedini, inače dosta glasni učesnici u tim raspravama. Neki među njima, na primer, novi položaj republika i pokrajina, to jest ustavna načela da su one odgovorne za sopstveni razvoj i za razvoj federacije, do te mere jednostrano shvataju i uprošćavaju, čak tako i toliko da za njih federacija jedva da postoji ili postoji kao nekakva imaginarna, metafizička tvorevina ili kategorija. Takvi, recimo, u ovo vreme, kada je na delu i kosovski slučaj kontrarevolucionarnog separatizma u Jugoslaviji, jednostavno izbacuju parolu kako je agresivni unitarizam i centralizam, upravo u ovom momentu, tobože glavna opasnost koja ugrožava samostalnost i jačanje republika i pokrajina. A kakvo, i na kojoj osnovi, »jačanje« republika i pokrajina, to se najčešće ne vidi niti saopštava, a komunist i marksist nije za svako i bilo kakvo jačanje, kao što nije i ne može biti ni za unitarističko-centralističko jačanje federacije. U tome su uvek neophodna jasna i precizna idejno-teorijska i politička razgraničenja, a pre svega klasni pristup kada se govori u kategorijama — pokrajina, republika, federacija. Tačnije, svaka od njih ima svoju određenu klasnu suštinu i integrativnu funkciju u konstituisanju Jugoslavije kao socijalističke društvene zajednice, zajednice radničke klase, radnih ljudi, građana i narodâ i narodnosti. U federaciji se ne usklađuju i ne ostvaruju samo interesi nacija i narodnosti, niti je smisao njenog postojanja da bude samo mesto zajedničkog pregovaranja i dogovaranja predstavnikâ republika i pokrajina. Ako bi bila samo to, onda ona i ne bi bila federacija, nego konfederacija, pa se, recimo, ne može ni prihvatiti stanovište da se u federaciji ostvaruje samo nacionalni, a u republici — pokrajini, dakle, na svojoj teritoriji, da ne kažemo u svojoj kući ili u svome ataru, i klasni i nacionalni interes. Kad se komunisti danas bore za nove odnose u federaciji, to jest za to da republike i pokrajine (a to znači i nacije i narodnosti) budu što samostalnije i odgovornije u našoj društvenoj zajednici, onda se oni u isto vreme bore za ravnopravnost svih i za saradnju svih na zajedničkoj izgradnji socijalističke samoupravne zajednice. To je za članove Saveza komunista Jugoslavije jedan i jedinstven proces borbe za novo društvo.

Digitized by Google

Svako kolebanje u tom pogledu može samo da im zamagljuje perspektive, da ih zbunjuje i razjedinjuje, čak i da im projicira razne lažne dileme o primarnosti nacionalnog nad klasnim ili klasnog nad nacionalnim, te dileme o federaciji ili konfederaciji, jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije ili koaliciji republičkih i pokrajinskih partija itd. Pomenuti jedinstveni front borbe za novo društvo jeste, zapravo, i osnova za raspoznavanje klasne orijentacije komunista i svih drugih progresivnih snaga društva.

Socijalističko samoupravljanje na unutrašnjem, a nesvrstanost na spoljnom planu — jesu klasna osnova i klasna suština današnje Jugoslavije. Stoga se u svim raspravama koje se sada vode, uključujući i ove pred Dvanaesti kongres SKJ, mora jasno razaznavati šta je šta, šta je klasna marksistička pozicija komunista, kako bi se na taj način pouzdanije moglo utvrditi ko se gde nalazi, ko šta nudi i predlaže.

Klasna suština socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije ne može se, ako razmišljamo kao komunisti i kao marksisti, ni zamisliti bez produkcionog odnosa, zasnovanog na društvenoj svojini i samoupravljanju, na »proizvodnji vrednosti« i njenim objektivnim ekonomskim zakonitostima. Takvi produkcioni odnosi su *bitna osnova* klasne suštine jugoslovenske zajednice i njena *glavna koheziona snaga.* Sa te svoje, klasne, pozicije komunisti Jugoslavije moraju kritički preispitivati ukupnu praksu samoupravljanja, odlučno se suprotstavljati svim pojavama i tendencijama koje ugrožavaju temelje jedinstva i razvoja takvih produkcionih odnosa, bilo da je reč o elementima konfederalizma u političkom sistemu federalizma, odnosno pojavama nacionalističkog separatizma ili unitarističkog centralizma, bilo da je reč o voluntarizmu i subjektivizmu, birokratizmu i birokratiji, koji ne samo u ekonomskoj, nego i u drugim sferama društva, u ukupnoj proizvodnji ljudskoga života, razbijaju jedinstvo same osnove društva, a time i jedinstvo radničke klase Jugoslavije. To je, naposletku, i kriterijum za objektivno procenjivanje kako shvatamo i primenjujemo ili loše primenjujemo novi Ustav i ZUR, kakav je i do koje mere, na njihovim osnovama, dograđen i razvijen ekonomski i politički sistem samoupravljanja.

Takvo kritičko preispitivanje i prosuđivanje, a, na osnovu njih, i kritičko preispitivanje stvarnog položaja i uloge radničke klase, njenog udruženog rada, o čemu je već bilo reči, omogućiće komunistima Jugoslavije da sagledaju u kojoj meri se i oni, na ovoj etapi razvoja revolucije, potvrđuju kao stvarna avangarda klase, kako stoje stvari i odnosi u njihovoj sopstvenoj organizaciji, te koja i kakva im je mera demokratskog centralizma neophodna da bi dejstvovali na sprečavanju dezintegrativnih tendencija u klasi i društvu, kako bi se Savez komunista Jugoslavije, u novim uslovima i za nove i veće potrebe klase, ponovo potvrđivao i kao revolucionarna i kao koheziona snaga Jugoslavije.

3. Opisane dezintegrativne tendencije u prethodnoj tački, te njihovi korelativni odnosi sa odnosima u Savezu komunista, do-

Digitized by Google

puštaju nam da, u telegrafskom obliku, konstatujemo tri glavn tendencije negiranja i osporavanja načela demokratskog centra lizma: *birokratsko-centralističku, malograđansko-liberalističku i f deralističko-nacionalističku.*[12] Nema potrebe objašnjavati priro i suštinu tih tendencija; nadam se da su one po sebi jasne, ali j neophodno istraživati intenzitet njihovog ispoljavanja.

Razgrađivanjem federacije kao savezne unitarne države ra građena je i moć partijskog federalnog centra, kao centra Savez komunista Jugoslavije, shvaćenog u smislu neke nadnacionalne o ganizacije, te je takav birokratsko-centralistički tip demokratsko centralizma definitivno napušten. On se može javiti i javlja se ka ideološka refleksija pojedinaca i manjih grupa, pa i kao reakcija n dve druge tendencije. Međutim, birokratski centralizam, kao obli uređivanja ekonomskih i političkih odnosa — s obzirom na pojačan ulogu republičke države i državnih organa u pokrajini — ima ten denciju jačanja, a, shodno tome, može jačati i centralistička kom ponenta demokratskog centralizma u republičkim i pokrajinskim savezima komunista. Na drugoj strani, taj isti birokratski centra lizam u savezima komunista u republikama i pokrajinama, u od nosu prema Savezu komunista Jugoslavije, teži da odnose u jedin stvenoj celini redukuje na odnose nekog, manje ili više, labavog Saveza između republičkih (nacionalnih) i pokrajinskih političkih partija radničke klase. Stoga tu tendenciju nazivamo federalističko -nacionalističkom.

O »federalizaciji« Saveza komunista se danas, zapravo, najviše i raspravlja, a naglašenije naročito od prošlogodišnjih kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu. O tome se dosta govori u drugim saopštenjima, pa skrećemo pažnju samo na neka najzna čajnija pitanja. »Federalizacija«, odnosno pretvaranje Saveza ko munista Jugoslavije u nekakav savez ili federalnu koaliciju repu bličkih (nacionalnih) i pokrajinskih partija, ne bi bila ništa drugo do preobraženi oblik građanske restauracije, uvođenje višepartij skog sistema, jer bi u tom slučaju, *de facto*, republičke i pokrajin ske partije postale nezavisne i posebne političke stranke, sa svojom zasebnom ideološkom platformom. Takvo rešenje bi, uostalom bilo moguće jedino pod uslovom da se Jugoslavija od federacije pretvori u konfederaciju, odnosno da se sav ekonomski, politički i kulturni život u njoj reguliše zajedničkim ugovorom među nje nim državama-članicama. Razume se, takav koncept društva i parti je neminovno bi značio raskid sa onim što nazivamo socijalističkom revolucijom u Jugoslaviji. I, stoga, on nema izgleda na uspeh, ma da je, naročito u poslednje vreme, ojačao, ako se tako može reći upravo taj blok svesti i u društvu i u Savezu komunista koji na raz ličite načine postulira ideje i praksu nacionalističkog separatizma; neko kaže čak i ekonomskog nacionalizma. Kako, inače, razumeti naglašenu pojavu ekonomskog zatvaranja u okvire republika i po krajina, te isticanje ideja o zajedničkom, umesto jedinstvenom ju-

[12] Vidi o tome opširnije: Jovan Raičević, *Komunisti i organizacije*, u zborniku CDI i IC »Komunist«, Beograd, 1981, str. 366—374.

Digitized by Google

goslovenskom tržištu, uvođenje stranih valuta kao platežnog sredstva i ugrožavanje dinara, te govor o navodnoj kompatibilnosti republičkih (nacionalnih) država i samoupravljanja, nacionalnim ekonomijama, nacionalnim radničkim klasama itd. A na planu odnosâ u SKJ zahteva se ukidanje demokratskog centralizma samo na nivou centralnih foruma i organa, a njegovo zadržavanje u savezima komunista u republikama i pokrajinama ili, pak, metod dogovaranja (pregovaranja), preuzet iz samoupravnog mehanizma usklađivanja interesâ i odlučivanja u federaciji, kao jedini način odnosâ na nivou SKJ itd.

Jake su, dakle, tendencije hipostaziranja nacionalnog nad klasnim, pa čak i apsolutizovanja nacionalnog fenomena u mnogim oblastima društvenog života. Često se i svaki razgovor o klasnom podvodi pod nacionalno, a razgovor o jedinstvu radničke klase i o SKJ kao jedinstvenoj revolucionarnoj organizaciji — sve manje bivaju jasne kategorije. To, upravo, upućuje na potrebu naučnog istraživanja i jasnog definisanja idejno-teorijske i praktičko-političke osnove jedinstva radničke klase Jugoslavije, u uslovima socijalističkog samoupravljanja i ravnopravne zajednice, narodâ i narodnosti, kao i osnovâ jedinstva Saveza komunista Jugoslavije, koje bi omogućavale autonomiju i samoinicijativnost njegovih sastavnih delova, ali i obezbeđivale jedinstvo njegove misli i akcije. Onda bi se sa mnogo većom sigurnošću moglo reći kakav je demokratski centralizam, na ovom stepenu njegovog razvoja, neophodan Savezu komunista Jugoslavije.

Digitized by Google

Veselin Đuranović

O nekim osnovnim obilježjima sadašnjeg ekonomskog trenutka*

I

Na kraju mandatnog perioda treba s pravom postaviti pitanje: šta se postiglo u prethodne četiri godine? Koliko se pošlo naprijed? U čemu se zaostalo? Gdje su najvažniji problemi, koji su osnovni uzroci zaoštravanja ekonomske situacije? Da li smo utvrdili pravce savlađivanja teškoća u privredi? Kako dalje?

Prvo bih se osvrnuo na materijalne aspekte razvoja.

Za četiri godine, od 1978. do 1981, društveni proizvod po stanovniku u našoj zemlji povećan je za oko 970 dolara (od oko 1.840 dolara u 1978. godini na oko 2.800 dolara u 1981. godini). Društveni proizvod ukupne privrede rastao je po prosječnoj godišnjoj stopi od 4,5%, a društvenog sektora privrede po godišnjoj stopi od 4,7%, dok je industrijska proizvodnja rasla po prosječnoj stopi od 6,2%, sa sniženjem stope u drugoj polovini mandatnog perioda. Pored industrije, i ostale privredne grane, izuzev poljoprivrede, imale su dinamičan rast, mada neujednačen. Tako se saobraćaj razvijao po stopi od 5,2%, turizam 4,3%, zanatstvo 4,6%, građevinarstvo 2,6%, komunalne djelatnosti 6%, a ostale privredne djelatnosti po stopi od 5,1%. Poljoprivreda je, međutim, imala veoma

* Deo ekspozea podnetog u Skupštini SFRJ 21. aprila ove godine.

Digitized by Google

nisku stopu rasta — stagnirala je — svega 0,3%, vodoprivreda 1,3, dok je šumarstvo takođe stagniralo.

Zaposlenost je takođe imala visoku stopu rasta — od 3,6% prosječno godišnje. Za četiri godine broj zaposlenih porastao je za 797.000 lica. Životni standard rastao je u prethodne četiri godine po prosječnoj stopi od 3,3%, mada je u posljednje dvije godine stagnirao.

Ovi podaci nesumnjivo govore o daljem značajnom materijalnom razvitku zemlje, o daljem jačanju njenih proizvodnih potencijala, o njenom stupanju u red srednje razvijenih zemalja, u stvari, govore o tome da smo u prethodnom četvorogodišnjem periodu učinili nov, dalji korak u poboljšavanju materijalne osnove društvenog razvoja.

Treba dodati da je materijalni uspon ostvaren u svim SR i SAP, negdje manje, a negdje više, a to znači da je u svim krajevima zemlje učinjen dalji korak u društveno-materijalnom razvoju.

Međutim, tako dinamičan razvoj imao je i ima svoju drugu — nepovoljnu stranu, o kojoj je neophodno ovom prilikom reći nešto više, kako radi pouka i iskustava, tako i radi usaglašavanja ocjena o uzrocima ekonomske nestabilnosti u nas, kao i radi učvršćivanja naših saznanja o pravcima akcije s ciljem bržeg savlađivanja nepovoljnih tendencija i otklanjanja teškoća i nestabilnosti.

Naime, početak mandatnog perioda, u kojem smo imali takav privredni uspon o kojem sam već naveo podatke, bio je, u stvari, produžetak dinamične stope rasta iz prethodnih godina. Riječ je o petogodištu koje počinje 1975-tom, a završava se 1979-tom godinom, u kojem su stope rasta bile izuzetno dinamične. U tih pet godina zabilježili smo sljedeće prosječne godišnje stope rasta:

— društvenog proizvoda ukupne privrede 5,2%,
— industrijske proizvodnje 7,2%,
— zaposlenosti 4,4%,
— investicija u osnovna sredstva privrede 10,1% i
— lične potrošnje 5,4%.

Podaci pokazuju da je za čitavih pet godina stopa rasta investicija u osnovna sredstva bila prosječno godišnje viša za 4,9 poena od stope rasta društvenog proizvoda ukupne privrede, što samo za sebe dovoljno govori o raskoraku između realno raspoloživih sredstava i potrošnje, a što se moralo pokrivati dodatnim sredstvima iz inostranstva. Rast duga zemlje prema inostranstvu podudara se upravo sa periodom dinamične stope privrednog rasta i još dinamičnije stope rasta privrednih i neprivrednih investicija. Otuda je naš dug prema inostranstvu u petogodištu 1970—1974. godine rastao prosječno godišnje po 527 miliona dolara, da bi u narednih pet godina (od 1975. do 1979. godine), to jest u periodu kada imamo dinamičnu stopu rasta privrednih investicija, dug prema inostranstvu prosječno godišnje rastao za jednu milijardu i 720 miliona dolara, odnosno tri puta više nego u prethodnih pet godina. Ovu ocjenu potvrđuje podatak da je 75% ukupnog sadašnjeg duga naše zemlje na konvertibilnom području uzeto do kraja 1979. godine.

Digitized by Google

To su i godine u kojima postepeno raste udio investicija u osnovna sredstva u društvenom proizvodu zemlje, što pokazuju i podaci da je udio ovih investicija u društvenom proizvodu porastao od 31,9% u 1975. godini na 35,9 u 1979. godini.

Osvrćući se na genezu osnovnih uzroka ekonomske nestabilnosti, neizbježno moramo doći i do politike »dinamičnog rasta u stabilnim uslovima« koju smo svojevremeno proklamovali. Tako proklamovana politika konkretizovana je u Društvenom planu 1976—1980. godine opredjeljenjem da se u tom petogodištu ostvare prosječne godišnje stope rasta društvenog proizvoda društvene privrede od oko 7% i industrijske proizvodnje od oko 8%. Čak smo i pod najnepovoljnijim uslovima računali sa stopom rasta industrijske proizvodnje godišnje od oko 6%. Istovremeno smo se opredijelili za široku skalu od 11 osnovnih prioriteta u privrednom razvoju, što je, naravno, dalo snažnog zamaha investicionim ulaganjima, posebno ako se ima u vidu da su znatna ulaganja vršena mimo utvrđenih prioriteta. Objektivna analiza svih aspekata tako utvrđene politike i našeg ponašanja s tim u vezi potvrdiće da je takvo opredjeljenje u velikoj mjeri motivisalo potrošnju iznad realnih materijalnih mogućnosti. Za dinamičan rast u takozvanim stabilnim uslovima očigledno nije bilo dovoljno sopstvenih materijalnih mogućnosti, te se to u godinama koje su slijedile pokazalo kao nerealna koncepcija razvoja. To treba otvoreno reći, ne radi prošlosti, već radi sadašnjosti i pouke za budućnost. Politikom dinamičnog rasta u stabilnim uslovima značajno je uvećana ekspanzija potrošnje, posebno investicija, koju je, kada je uzela zamah, bilo teško usporiti i prilagoditi realnim materijalnim okvirima.

U uslovima rasta cijena, zbog sve veće tražnje i sve oskudnije ponude, investicioni ciklus stalno je i iznova tražio velika dodatna sredstva jer su prekoračenja rasla iz godine u godinu, pa će posljedice takve megalomanske politike investiranja i dalje opterećivati ukupnu ekonomiju zemlje.

Koliko je politika dinamičnog rasta u stabilnim uslovima bila ukorijenjena u našoj svijesti, pokazuje i naša neodlučnost da je mijenjamo, iako smo još krajem 1978. godine ocijenili da su promjene neizbježne i da se dalje ne može sa takvom potrošnjom i sa takvim tempom zaduživanja u inostranstvu. Pri tome mislimo na neodlučnost prvo SIV-a kao predlagača, a onda i na one društvene i političke činioce koji su konačno odlučivali o politici razvoja. Mada smo bili jasni u ocjeni da domaća konjunktura prouzrokuje sve veću nestabilnost, debata o dinamici rasta za 1979. godinu završena je kompromisom — stopa rasta industrijske proizvodnje zadržana je na 6%, a stopa rasta društvenog proizvoda na 5%. Pri tadašnjem stepenu zavisnosti industrijske proizvodnje od uvoza i nedovoljnoj konkurentnosti naše privrede u izvozu bilo je razumljivo da će takva dinamika donijeti velike teškoće, odnosno da neće biti ostvarene tako planirane stope.

U godinama visoke konjunkture na domaćem tržištu stalno raste deficit trgovinskog bilansa, a i deficit platnog bilansa zemlje,

Digitized by Google

jer domaća konjunktura traži sve više robe iz uvoza, kako opreme, tako i sirovina i repromaterijala, uz istovremenu destimulisanost izvoza, koji u tim godinama stagnira ili ima negativnu stopu. Sve se to manifestovalo u porastu deficita trgovinske razmjene. Od tri milijarde i 625 miliona dolara trgovinskog deficita u 1975. godini, taj deficit je u 1979. godini dostigao sedam milijardi i 225 miliona dolara, odnosno dvostruko je povećan.

Istovremeno se sve više smanjivala mogućnost da se deviznim prilivom po nerobnom osnovu pokriva trgovinski deficit, a postajao je sve složeniji i prostor za korišćenje inostranih kredita radi pokrivanja deficita platnog bilansa zemlje. Time se, iz godine u godinu, sve više pogoršavala spoljna likvidnost, da bi u sadašnjem trenutku postala naš najteži i najoštriji problem.

Kao što je već rečeno, visoka domaća konjunktura je destimulisala izvoz, jer je tražnja godinama bila iznad ponude, što je vodilo postepenom smanjivanju vrijednosti izvoza robe i usluga prema ukupnom društvenom proizvodu. To je postepeno postajala i najizrazitija materijalna disproporcija. Tako je, na primjer, vrijednost izvoza robe i usluga prema društvenom proizvodu opala od 21,6% u 1975. godini na 16,8% u 1979. godini. Istovremeno se struktura uvoza znatno promijenila. Dok je udio repromaterijala u uvozu 1976. godine iznosio 63,8%, dotle je u 1981. godini taj udio iznosio već 76,4%, to jest oko 14 poena više.

Odgovarajući na pitanje koji su osnovni uzroci rađali ekonomsku nestabilnost i doveli do toga da je spoljna likvidnost danas najteži problem, treba, pored navedenog, otvoreno ukazati i na naše krupne slabosti u razrješavanju problema nekih značajnih materijalnih disproporcija, prije svega u oblasti energetike, proizvodnje osnovnih sirovina i hrane. Iako smo u prethodna dva petogodišnja plana istakli kao strateško opredjeljenje prevazilaženje proizvodnju imale su najnižu stopu, pa se i time, pored ostalog, rili, što je jedna od naših osnovnih grešaka. Na žalost, može se govoriti o tome da su se neke disproporcije produbile, jer je struktura investicija pomjerana u korist prerađivačkih, a na štetu bazičnih sektora. Time se može objasniti što ni poslije druge naftne krize nijesmo usaglasili materijalne obaveze u pogledu razvoja energetike i što rast proizvodnje energije zaostaje za rastom potreba. Na primjer, od 1975. do 1980. godine proizvodnja primarne energije rasla je po stopi od 4,5%, dok je potrošnja te energije rasla po stopi od 6,8%. Pri svemu tome uvoz energije rastao je po stopi od 11%. Sem toga, investicije u primarnu poljoprivrednu proizvodnju imale su najnižu stopu, pa se i time, pored ostalog, može objasniti što je u posljednje četiri godine učešće poljoprivredne proizvodnje u društvenom proizvodu smanjeno za preko dva poena — od 14% u 1977. godini na 11,9% u 1981. godini i što smo u posljednje četiri godine uvezli pšenice, kukuruza, ulja i šećera u vrijednosti od preko jedne milijarde dolara. Možda svu složenost našeg razvoja u tim godinama i prave uzroke koji su bitno uticali na naše teškoće najbolje pokazuje to što čak do sredine četvrte

Digitized by Google

godine prethodnog srednjoročnog plana nijesu bili usaglašeni dogovori među SR i SAP o razvoju proizvodnje i prerade nafte i gasa, o raspodjeli prava zaduživanja u inostranstvu na SR i SAP i o posebnim mjerama ekonomske politike za postizanje dogovorenog razvoja djelatnosti od posebnog značaja za ukupan razvoj zemlje.

Ukazujući na postojanje materijalnih disproporcija kao na jedan od osnovnih uzroka koji su doveli i još dovode do ekonomske nestabilnosti, posebno do pogoršanja platnog bilansa zemlje, dužni smo se i ovom prilikom podsjetiti na poznato upozorenje Edvarda Kardelja od prije deset godina o odnosu sistema i rješavanja problemâ materijalnih disproporcija. On je ukazivao tada na njihovu uzajamnost. »Sam sistem« — upozoravao je Kardelj tada — ne može automatski rešiti probleme materijalnih disproporcija. On može da oteža narušavanje proporcija u budućnosti. U našoj privredi su te proporcije već sada narušene. Prema tome, te disproporcije su upravo onaj faktor koji će otežati uspostavljanje bilo kakvog konzistentnog celovitog privrednog i društveno-ekonomskog sistema. Znači, tu se radi, da tako kažem, o jednoj uzajamnoj zavisnosti. Moramo biti svesni da, ako u privredi postoje materijalne disproporcije i ako hoćemo da ih u najvećoj mogućoj meri prevaziđemo, to se mora nekim materijalnim sredstvima »platiti3, nadoknaditi. Drugim rečima, moramo nečim stvoriti odgovarajuće materijalne snage i kapacitete koji će biti u stanju da prevaziđu te disproporcije. Zato mi izgleda nerealno govoriti o stabilizaciji kao cilju koji treba da postignemo samim sistemom« — završava Kardelj svoje upozorenje.[1]

Da li smo izvukli pouku iz situacije od prije deset godina koja je bila povod Kardelju za ovakav prilaz? Stanje u kojem se sada nalazimo pokazuje da nijesmo, jer ne samo da nijesmo otklonili neke osnovne materijalne disproporcije, već su se neke i produbile. Podsjetiću da smo planirali razvoj energetike na bazi korišćenja sopstvenih resursa, a nakon prve naftne krize nastavili smo sa velikim uvozom nafte i isto tako velikim povećanjem kapacitetâ za njenu preradu. Potrošnja nafte rasla je u godinama između dvije naftne krize po stopi od oko 11%, najvećim dijelom za energetske potrebe, da bi tek u 1980. i 1981. godini počela da se smanjuje. Ni danas, nakon druge naftne krize, iako je očigledno da idemo u sve težu energetsku situaciju, još nijesmo uspjeli da se dogovorimo o materijalnim obavezama radi rješavanja problema razvoja energetike. Slično je i sa proizvodnjom osnovnih sirovina i hrane. Podataka o tome ima dovoljno i oni su uzimani kao osnova za donošenje i prethodnog i sadašnjeg društvenog plana. Istovremeno se produbljivala disproporcija između izvoza i uvoza na štetu izvoza, jer smo visokom domaćom konjunkturom praktično napustili izvoznu orijentaciju kao strateško opredjeljenje.

[1] Edvard Kardelj, *Socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi*, knjiga peta, udruženi izdavači, Sarajevo, 1979, str. 152.

Digitized by Google

Danas se ponovo dešava ono na šta je Kardelj dalje upozoravao, nastojeći da to svoje opredjeljenje istakne kao imperativ trenutka. Naime, Kardelj dalje kaže: »I posle svega toga ostaju dve zastave kojima se danas u našoj praksi dosta maše: dajte nam čudotvorni sistem koji će rešiti sve te probleme i dajte nam takvu upravu koja će biti u stanju da uspostavi privrednu stabilnost i pored toga što mnogo trošimo i manje radimo. Ne vidim kako je moguće uspostaviti bilo kakav sistem koji će takve i slične materijalne disproporcije automatski da reši ako im prethodno potpuno otvoreno ne pogledamo u oči. U protivnom tu će uvek biti prostora za razne političke špekulacije oko takvih disproporcija, prebacivaće se odgovornost na saveznu upravu, na nesposobnost određenih ljudi koji, po takvim gledanjima, ne znaju da situaciju učine takvom da bi se moglo više trošiti nego što se uradi a da opet bude sve u redu.«[2]

Ne podsjećaju li neka danas javno iznijeta gledanja na jednostran prilaz uzrocima ekonomske nestabilnosti, na šta je Kardelj ukazivao još prije deset godina govoreći o mahanju dvjema zastavama? Očigledno je da Kardelj dovodi u najdublju uzajamnu vezu razvoj i primjenu sistema i razrješavanje problemâ materijalnih disproporcija, polazeći od toga da nerazrješavanje tih problema može ugroziti i sâm sistem, ali da istovremeno sve potpunija primjena sistema otežava da se u budućnosti narušavaju materijalne proporcije. Iskustvo posljednje decenije upozorava da nijesmo slijedili ovu Kardeljevu liniju, pa neumoljiva logika ekonomskog razvoja u uslovima pogoršavanja materijalnih disproporcija sada još više ugrožava sâm sistem.

Da li to znači razrješavanje problemâ materijalnih disproporcija na osnovi centralizacije sredstava? Naravno, ne. Ali to ne smije da znači i nerješavanje pitanja sredstava za otklanjanje materijalnih disproporcija uopšte, jer se time ekonomska kriza produbljava. Savezno izvršno vijeće nije nikada zastupalo stanovište o centralizaciji sredstava za rješavanje problemâ materijalnih disproporcija, ali je insistiralo da se nađu modaliteti »koncentracije« sredstava u skladu sa ustavnim principima i da se ti problemi ne rješavaju autonomno i autarkično. Već smo u drugoj godini novog srednjoročnog plana a još nemamo jasno viđenje materijalnih obaveza za rješavanje problemâ razvoja energetike i proizvodnje osnovnih sirovina i hrane. Ostane li to tako i dalje — ne možemo tako brzo očekivati savlađivanje nekih osnovnih uzroka ekonomske nestabilnosti.

U traženju odgovora na pitanje šta je sve uticalo da se osnovni uzroci ekonomske nestabilnosti ne otklanjaju brže — ne mogu se zaobići ni slabosti ekonomske politike, nezavisno od ograničenosti prostora za njeno efikasnije djelovanje. Neke slabosti su prouzrokovane time što se nije uvijek raspolagalo potpunom informativnom osnovom za utvrđivanje prave mjere u pravom trenutku, odnosno za realnu procjenu mogućih efekata date mjere. U stvari, slabosti sistema privrednog informisanja uticale su i na određene

[2] Isto.

Digitized by Google

slabosti ekonomske politike, otežavajući da se postigne cjelovitost u predlaganju određenih mjera.

Pored toga, u uslovima stalnih i dosta nagomilanih privrednih poremećaja neizbježni su bili elementi ograničavanja mjera ekonomske politike. Međutim, nedostajalo je ponekad više elastičnosti i odmjerenosti u stepenu restriktivnosti. Pojačana ograničenja mjera ekonomske politike nosila su u sebi istovremeno i elemente linearnosti, na šta se upozoravalo, ali se to nije moglo uvijek izbjeći. Na kvalitet, efikasnost i pravovremenost mjera ekonomske politike uticale su i subjektivne slabosti, koje su bile izraženije ukoliko se bilo sklono da se trpe pritisci sa pozicija odbrane parcijalnih interesa i stečenih prava. Rezultati mjera ekonomske politike jednim dijelom bili su zavisni od kvaliteta i efikasnosti rješenjâ samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, kao i od izvršenja obaveza preuzetih samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima. A pošto je u procesu samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja bilo dosta problema ispoljenih, pored ostalog, i u neizvršavanju preuzetih obaveza, u njihovom polovičnom izvršenju ili znatnom kašnjenju, sve je to nepovoljno uticalo na očekivane efekte u primjeni pojedinih mjera stabilizacije.

Imajući u vidu niz opravdanih primjedaba na pojedine mjere ekonomske politike, potrebno je sagledati i objektivne okolnosti u kojima se vodila ekonomska politika i sve ono što je otežavalo njenu efakasnost i optimalnost rješenja koja je ona predlagala — da bi se o njoj objektivno sudilo. Izgradnja ekonomske politike — podrazumijevajući u okviru toga i politiku razvoja — najneposrednije je povezana sa rješavanjem pitanja bitnih za utvrđivanje zajedničkih interesa, sa uspostavljanjem saglasnosti o njima i o zajedničkim mjerama koje se predlažu u cilju njihove realizacije. Naime, ne treba gubiti iz vida da se sve to radilo u uslovima znatnih, ali objektivno datih razlika između privrednih struktura i stepena razvijenosti SR i SAP. Potrebno je ovom prilikom podsjetiti na neke od tih razlika, jer su one imale uticaja na donošenje mjera ekonomske politike.

Prije svega, tu su razlike u nivou materijalne razvijenosti, koje su u osnovi nasljeđe prošlosti, ali dijelom i razvoja u našim uslovima. Ako za nivo ekonomske razvijenosti, makar i uslovno, u smislu jednog sintetičkog pokazatelja, uzmemo društveni proizvod po stanovniku i obilježimo ga za zemlju u cjelini indeksom 100, onda se u 1980. godini rasponi kreću od najnižeg 31,6% do najvišeg od 191,3%. Nesporno je da iz tih razlika proizlaze i objektivno različiti interesi, pa onda i razlike u definisanju politike razvoja na datom nivou razvijenosti, a otuda i posebnosti u prilazu prijedlozima zajedničkih mjera ekonomske politike.

Uporedo s tim, i dobrim dijelom prouzrokovano time, postoje i razlike u jednoj od najvažnijih i najosjetljivijih socijalnih oblasti — u zaposlenosti. Ako se zaposlenost u zemlji označi indeksom 100, onda se odnos zaposlenosti u SR i SAP prema tom

Digitized by Google

indeksu kreće u rasponu od najnižeg 51,7% do najvišeg od 168,7%. Svakako da te razlike upućuju i na razlike u postavljanju najvažnijih zadataka u datoj etapi razvoja u pojedinim SR i SAP, utoliko više što postoje značajne razlike i u natalitetu.

Pored toga, zbog razlika u razmještaju prirodnih resursa i u nivou ekonomske razvijenosti postoje značajne razlike u privrednoj strukturi među SR i SAP. Te razlike se ispoljavaju u različitom učešću poljoprivrede u društvenom proizvodu u rasponu od najnižeg 4,9% do najvišeg od 27,1%; u različitom učešću energetike u industrijskoj proizvodnji u rasponu od najnižeg 6,7% do najvišeg od 22%; u različitom učešću sirovinskih i reprodukcionih grana u strukturi industrijske proizvodnje u rasponu od najnižeg 6,6% do najvišeg od 38% i u različitom učešću prerađivačkih grana u industrijskoj proizvodnji u rasponu od najnižeg 40% do najvišeg od 79,6%. Na toj osnovi javljaju se i određene razlike u pogledu politike izvoza i uvoza, supstitucije i zaštite domaće proizvodnje, a posebno u oblasti primarne raspodjele.

Sve to rađa i razlike u učešću izvoza roba u društvenom proizvodu. To učešće se u 1980. godini kretalo u rasponu od 11,8% do 20%, što je uticalo i na devizni priliv, čije se učešće u društvenom proizvodu kretalo u rasponu od 15,8% do 29,8%. Te razlike uslovljavaju različite odnose i u pogledu platno-bilansnih i devizno-bilansnih pozicija, zatim u pogledu devizne likvidnosti, raspodjele sredstava za podsticanje izvoza, kreditiranja izvoza opreme i drugih mjera na sektoru ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Uticaj svih naznačenih razlika na utvrđivanje politike razvoja, pa, prema tome, i zajedničkih mjera ekonomske politike, najpotpunije i najkonkretnije je došao do izražaja u trećem dijelu Društvenog plana Jugoslavije, u kojem su sadržana mnoga pitanja materijalne prirode koja su ostala otvorena, jer o njima nije postignuta saglasnost. Prema tome, sve navedene razlike su u znatnoj mjeri ograničavale prostor za efikasniju ekonomsku politiku.

Kao što je izloženo, Savezno izvršno vijeće polazi od ocjene da su osnovni uzroci ekonomske nestabilnosti unutrašnjeg karaktera. Međutim, mi istovremeno ne smijemo potcijeniti ni znatne nepovoljne spoljašnje uticaje, kao što se to ponekad u nas neopravdano čini. I u tom pogledu nužno je usaglasiti ocjene. Pri tome se misli na znatne nepovoljne uticaje dviju naftnih kriza na ekonomiju naše zemlje. To potvrđuje više činjenica. Tako, na primjer, dok je deficit trgovinskog bilansa u četvorogodišnjem periodu 1970—1973. godine prije prvog porasta cijena nafte prosječno godišnje iznosio u apsolutnom iznosu milijardu i 264 miliona dolara, dotle je on u naredne dvije godine (1974—1975) prosječno godišnje iznosio tri milijarde i 612 miliona dolara, odnosno skoro tri puta više. U sljedeće tri godine (1976—1978), kada su cijene nafte relativno mirovale, deficit se zadržao na prosječnom godišnjem nivou iz godina neposredno nakon prve naftne krize, da bi u naredne tri godine (1979—1981), nakon drugog visokog porasta cijena nafte, prosječno godišnje iznosio pet milijardi i 876 miliona

Digitized by Google

dolara. Još jedan primjer. Za količine nafte uvezene u 1980. godini, koje su manje od onih uvezenih u 1979. godini, platili smo milijardu i 14 miliona dolara više, što je, bez sumnje, bio težak udarac za platni bilans zemlje i našu ekonomiju u cjelini. Zbog velikih promjena u međuvalutnim odnosima u ovoj godini će za iste količine nafte proizvodni troškovi biti znatno veći nego prošle godine.

Sem toga, porast kamatnih stopa znatno je povećao naše obaveze po osnovu inostranog duga, jer kamate na zajmove, po pravilu, nijesu fiksne. Tako, na primjer, dok su u 1980. godini obaveze po kamatama iznosile 1.245 miliona $, dotle su u 1981. bile 2.006 miliona $, a 1982. procjenjuje se da će iznositi 2.165 miliona dolara.

Potcjenjivanje ovih nepovoljnih uticaja i njihovo neobjektivno valorizovanje u suštini znači obezvređivanje i potcjenjivanje velikih napora koje je naša zemlja morala uložiti da bi to neutralisala. Uostalom, težinu tih i takvih udaraca teško podnose i razvijene zemlje, dok su sve zemlje u razvoju koje uvoze naftu zapale u nove, povećane dugove, a njihov ekonomski položaj još više je oslabio.

Još krajem 1978. godine, a naročito u toku 1979. godine, Savezno izvršno vijeće ocijenilo je da je neophodno pristupiti određenim promjenama u politici razvoja. Tada se odlučnije pokušalo definisati osnovna opredjeljenja politike stabilizacije. Pri tome se pošlo od ocjene da su uzroci višestruki i dublji i da traju dosta dugo, te da i borba za ekonomsku stabilizaciju mora biti višegodišnje opredjeljenje, odnosno da se osnovni uzroci realno mogu savladati u toku narednog petogodišnjeg plana. Otuda je opredjeljenje SIV-a i bilo da Društveni plan Jugoslavije za period 1981—1985. godine bude istovremeno plan borbe za ekonomsku stabilizaciju. No, u isto vrijeme smo odlučili da u 1980. godinu, posljednju godinu prethodnog planskog perioda, kao baznu godinu za utvrđivanje politike razvoja za novo petogodište, uđemo sa odlučnijim i dosljednijim opredjeljenjem za politiku ekonomske stabilizacije. Tada smo takođe računali da bez finansijske podrške spolja nećemo moći sa uspjehom ostvariti program stabilizacije. Otuda smo se opredijelili i za podršku MMF trogodišnjim kreditom od 2,1 milijarde dolara. Procijenili smoda će godine 1980—1982. biti ključne godine borbe za stabilizaciju. Glavne tačke tada usvojenih opredjeljenja bile su:

Prvo, uspostavljanje veće ravnoteže između ponude i tražnje smanjivanjem svih vidova potrošnje i njihovim dovođenjem u sklad sa realno ostvarenim dohotkom, što bi, zajedno sa drugim mjerama ekonomske politike, vodilo efikasnijem usporavanju inflacije;

drugo, zaustavljanje tendencije daljeg rasta trgovinskog deficita, a onda i deficita platnog bilansa, s tim da se ovo opredjeljenje već u 1980. godini primjenjuje radikalnije nego prethodne godine, pa je, s tim u vezi, izvoz robe i usluga označen kao glavni zadatak;

Digitized by Google

treće, stavljanje ovih opredjeljenja u najtješnju vezu sa zadacima na daljem razvijanju tržišnih uslova privređivanja i na većem otvaranju naše privrede prema kriterijumima privređivanja na svjetskom tržištu;

Četvrto, saznanje da se borba za ekonomsku stabilizaciju ne može uspješno voditi, a još manje dobiti, ako se ne zasniva na najširoj društvenoj osnovi, ako se istovremeno ne stvaraju društveno-ekonomski uslovi za jačanje uloge udruženog rada u društvenoj reprodukciji, tačnije rečeno, ako se ekonomska stabilizacija najtješnje ne poveže sa daljim naporima u razvijanju samoupravnih socijalističkih odnosa.

Ova osnovna opredjeljenja borbe za ekonomsku stabilizaciju bila su i ostala platforma te borbe i daljih napora u 1981. i 1982. godini.

Istovremeno se nastojalo da se u dogovore o osnovama Društvenog plana Jugoslavije i u Društveni plan Jugoslavije čvrsto ugrade i konkretizuju zahtjevi i politika ekonomske stabilizacije. Na toj liniji je SIV u jesen 1980. godine izradio takozvanu „Zelenu knjigu" u kojoj je dato više predloga u cilju dalje konkretne razrade osnovnih sistemsko-ekonomskih mjera kojima bi se postavila dugoročnija osnova za sve punije djelovanje ekonomskih zakonitosti i za odlučujuću ulogu udruženog rada u cjelokupnoj sferi društvene reprodukcije. Ove mjere su ugrađivane u osnovne planske dokumente, a neke od njih konkretizovane su i u Rezoluciji za 1981. godinu.

Pokazalo se, međutim, da prilikom izrade dogovorâ o osnovama Društvenog plana za period 1981—1985. godine nijesu do kraja realno sagledane materijalne mogućnosti razvoja, s obzirom na neophodnost sve većeg oslonca na vlastite snage, jer je postalo izvjesno da se na dodatnu akumulaciju iz inostranstva može računati u minimalnom obimu, a da je otplata dugova bila veći teret nego što se procjenjivalo, i to, pored ostalog, zbog naglog porasta kamata. Zbog toga se moralo pristupiti sužavanju materijalnih okvira dogovorenih prioriteta u razvoju, pri čemu se nije vršila njihova selekcija pošto je njihovo sužavanje u odnosu na prioritete iz prethodnog perioda već bilo izvršeno u procesu dogovaranja o srednjoročnom planu.

Suočavanje sa složenim i ozbiljnim problemima društveno-ekonomskog razvoja u pređenom periodu, dubina uzroka koji utiču na ekonomsku nestabilnost i neophodnost da se nađu prava i trajna rješenja za njihovo otklanjanje i da se stvore uslovi za stabilniji društveno-ekonomski razvoj — nametnuli su potrebu da se pristupi izradi dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, na čemu, prema zajedničkom dogovoru svih odgovornih faktora, radi posebna Komisija saveznih društvenih savjeta za pitanja ekonomske stabilizacije.

Treba takođe reći da su prilikom donošenja i ovog Društvenog plana ispoljene znatne razlike u prilazu pojedinim pitanjima, pa se moralo ostati pri tome da se niz veoma značajnih materijalnih i

Digitized by Google

sistemsko-ekonomskih pitanja naknadno usaglasi i definiše. Mada je do sad postignuto nekoliko dogovora o otvorenim pitanjima iz trećeg dijela Društvenog plana, zadaci koje sadrži taj dio ostaju naša najvažnija obaveza.

Ako smo od 1980. godine nagovijestili i u praksi počeli sprovoditi značajne promjene radi otklanjanja uzroka ekonomske nestabilnosti i presijecanja višegodišnjih nepovoljnih tendencija u privrednim kretanjima, danas, dvije godine i nešto više od tada, a na kraju ovog mandata, treba da se zapitamo: Kakvi su rezultati postignuti u posljednje dvije godine?

Prvo, svakako da je smanjivanje trgovinskog deficita i deficita platnog bilansa u prethodne dvije godine jedan od najvažnijih rezultata borbe za stabilizaciju. Kao što je poznato, u 1980. godini u odnosu na stanje u 1979. godini trgovinski deficit je smanjen za jednu milijardu i 139 miliona dolara, a deficit platnog bilansa za jednu milijardu i 400 miliona dolara, da bi u 1981. godini trgovinski deficit bio smanjen za dalju milijardu i 268 miliona dolara, dok je ukupan deficit platnog bilansa smanjen za oko jednu milijardu i 600 miliona dolara, a deficit na konvertibilnom području za oko 700 miliona dolara u odnosu na nivo u 1980. godini. Time je, bez sumnje, otvoren pozitivan proces stabilizovanja platnog bilansa zemlje, koji omogućava da se već u 1983. godini eliminiše njegov deficit.

Drugo, otvoren je proces usklađivanja investicione potrošnje sa realnim mogućnostima, a ta je disproporcija godinama bila jedno od glavnih žarišta nestabilnosti. Tako su investicije u osnovna sredstva u 1980. godini bile realno manje za 1,7% u odnosu na 1979. godinu, a 1981. godine manje za 7,8% u odnosu na 1980. godinu. Time je smanjeno učešće investicija u osnovna sredstva u društvenom proizvodu sa maksimalnih 35,9% u 1979. na 31,3% u 1981. godini. Međutim, obim investicija je i dalje velik, a izvori finansiranja i dalje nepovoljni, pri čemu je i struktura investicija nepovoljna, pa zbog svega toga kurs usklađivanja investicione potrošnje sa realnim mogućnostima treba odlučno nastaviti, što i jeste opredjeljenje politike razvoja u 1982. godini.

Treće, nakon znatnog pada učešća OUR-a privrede u raspoređenom dohotku na 61,6%, koliko je ono iznosilo u 1976. godini, iz godine u godinu se izražava povoljna tendencija u raspoređivanju dohotka, pa je u 1980. godini učešće OUR-a privrede u raspoređenom dohotku poraslo na 64,2%. U 1981. godini to učešće se održalo na istom nivou, iako je u završnim računima iskazan niži procenat učešća (s obzirom na promjene u obračunskom sistemu). Nema sumnje da je u uslovima znatnih privrednih poremećaja ovo pozitivna činjenica koja govori o održavanju usvojenog kursa raspoređivanja dohotka.

Četvrto, istovremeno sa naznačenim pozitivnim tendencijama u raspodjeli čistog dohotka između OUR-a privrede i ostalih učesnika došlo je u prethodnom četvorogodišnjem periodu do pozitivne tendencije i u unutrašnjoj raspodjeli, jer su OUR-i više izdvajali za

Digitized by Google

akumulaciju. To pokazuju i sljedeći podaci: izdvajanja sredstava za akumulaciju OUR-â iz njihovog dohotka iznosila su 1978. godine 18%, 1979. godine 20%, 1980. godine 26%, a 1981. godine 30%. Tome treba dodati i promjene u mjerilima za valorizaciju osnovnih sredstava i amortizacije, što će značajno doprinijeti jačanju materijalne osnove samoupravljanja povećavanjem obima sredstava za reprodukciju.

Peto, u ovom mandatnom periodu ostvarene su i značajne pozitivne promjene u oblasti budžetske potrošnje u Federaciji, što se izražava u smanjenju udjela budžetskih rashoda Federacije u odnosu na društveni proizvod od 9,7% u 1977. godini na 7,8% u 1981. godini. Prošla je godina značajna i po tome što nije vršen rebalans budžeta Federacije, već je ostvaren suficit, a, pored toga, u ovoj godini smo išli na potpuno napuštanje korišćenja sredstava primarne emisije za pokrivanje budžetskih rashoda Federacije. Pa ipak, treba naglasiti da je nivo budžetske potrošnje i dalje visok i da se mora nastaviti sa njenom racionalizacijom.

Šesto, otvoren je proces pozitivnih promjena i u monetarno-kreditnoj oblasti, iako je njen suštinski preobražaj s ciljem ovladavanja udruženog rada odnosima i u toj oblasti tek otpočeo. Naime, sa gledišta funkcije primarne emisije, utvrđene Ustavom i sistemskim rješenjima, struktura primarne emisije stalno se poboljšavala, tako da je u 1981. godini angažovanje primarne emisije za potrebe OUR-â u privredi dostiglo 94%. Znatno je proširena monetizacija na bazi izdatih hartija od vrijednosti OUR-â u privredi ili njihovih internih banaka, što je u skladu sa načelom utvrđenim zakonom da se emisija novca, pa prema tome i emisija primarnog novca, zasniva prvenstveno na potrebama udruženog rada za novčanim sredstvima. U okviru pozitivnih promjena u monetarno-kreditnoj oblasti treba navesti i zaokret u politici kamatnih stopa početkom 1982. godine, što je značajan instrument ostvarivanja ekonomske i ukupne stabilizacione politike, jer je porast kamatnih stopa u funkciji stimulisanja veće finansijske štednje, efikasnijeg i racionalnijeg ponašanja u korišćenju finansijskih sredstava i efikasnijeg poslovanja u cjelini. Međutim, iako su u prethodne dvije godine snižene stope rasta novčane mase, i dalje je pred nama zadatak potpunijeg usklađivanja njenog obima i strukture sa politikom ekonomske stabilizacije.

Sedmo, učinjen je dalji korak u otvaranju naše privrede prema svjetskom tržištu, pored ostalog, i promjenama u robnom režimu na liniji smanjivanja visoke zaštite od uvoza, kako bi se pojačala borba za višu produktivnost, za dalje strukturne promjene, za veću konkurentnost u izvozu, za slabljenje monopolskog ponašanja na tržištu. To se može ilustrovati podatkom da je u odnosu na ukupnu vrijednost uvoza učešće robe sa restriktivnim režimom smanjeno od 63,3% na 44,7%. Početkom ove godine učinjen je naredni korak izmjenom i dopunom Zakona o prometu roba i usluga sa inostranstvom, regulisano je da se režim izvoza i uvoza roba i usluga sprovodi na osnovi dugoročnog programa kojim se utvrđuju osnovni

Digitized by Google

pravci i ciljevi zaštite domaće proizvodnje, što se ostvaruje društvenim dogovorom i samoupravnim sporazumom u čijem donošenju učestvuju odgovarajuće asocijacije udruženog rada i organizacije udruženog rada, koje samim tim postaju neposredni nosioci politike zaštite i njenog sprovođenja. Time se mijenja uloga Saveznog izvršnog vijeća i nadležnih republičkih i pokrajinskih organa u kreiranju i regulisanju robnog režima.

Osmo, prethodni period je karakterističan i po tome što su učinjeni prvi, ali važni koraci u primjeni novog zakona o cijenama. Već je stvoren i otpočeo je funkcionisati samoupravni mehanizam u toj oblasti preko zajednica za cijene i sve izrazitiju ulogu OUR-â u odlučivanju. Mada su pripreme za prelazak na primjenu novog zakona o cijenama bile nedovoljne i mada su one kasnile, što je imalo negativne posljedice, ipak smo i na tom području reprodukcije otvorili nove procese na liniji daljeg razvijanja samoupravljanja.

Skrenuo sam pažnju na neke značajne pozitivne činjenice koje govore u prilog ocjeni da napori koji se ulažu i politika koja se sprovodi daju rezultate i da se kroz njih ispoljava kako pravilnost utvrđenih osnovnih opredjeljenja u borbi za ekonomsku stabilizaciju, tako i snaga i vitalnost sistema socijalističkog samoupravljanja koje je omogućilo da radnik u udruženom radu, da radni ljudi, da radnička klasa, ispoljavaju u sve većoj mjeri svoju stvaralačku inicijativu i akciju, svoju neposrednu zainteresovanost i odgovornost za sveukupan društveni razvoj i spremnost da se uspješno nose i sa najtežim problemima tog razvoja. To je i najbolja potvrda vrijednosti socijalističkog samoupravljanja, iako je ono na početku svojeg razvoja u smislu osnovnog i vladajućeg društvenog odnosa, a istovremeno i najbolji odgovor svima koji s lijeva ili s desna siju nevjericu u socijalističko samoupravljanje. Istina je da i naš sistem socijalističkog samoupravljanja ima svoje dječje bolesti, što je i razumljivo, jer je riječ o krčenju novih, do sada nepoznatih puteva u ovladavanju cjelokupnom društvenom reprodukcijom od strane radnikâ u udruženom radu, a neke slabosti su posljedica i naših vlastitih grešaka ili naše nedosljednosti, ali je sasvim izvjesno — i to je ono što je bitno — da socijalističko samoupravljanje sve više sazrijeva, da se sve više potvrđuje, da sve više daje plodove rada, da sve više postaje jedina alternativa borbe za oslobođenje radničke klase, odnosno jedini put razvoja socijalizma u nas.

O ovim uspjesima smo dužni govoriti danas, ne radi nas koji smo ovdje, već radi milionâ radnih ljudi koji ulažu divovske napore da bi savladali ekonomske teškoće i nosili najveći teret borbe za ekonomsku stabilizaciju. A o njima je potrebno govoriti i radi toga da bi se pokazalo da politika ekonomske stabilizacije koju sprovodimo već daje rezultate, da to znači odlučno nastavljanje naše borbe na trasiranim osnovnim pravcima, da to znači ohrabrenje za sve one koji ispoljavaju samoodricanje i nose breme teškoća koje nas prate u borbi za razrješavanje postojećih problema u dru-

Digitized by Google

štveno-ekonomskom razvoju. To treba reći i radi onih koji stalno postavljaju pitanje zašto se ne izvršava politika koju smo utvrdili.

Razumije se, istovremeno smo dužni ukazati na to da se ne može govoriti o tome da smo izvršili zaokret u otklanjanju osnovnih uzroka ekonomske nestabilnosti, već da se, dobrim dijelom i zbog tereta nagomilanih posljedica koji nosimo iz prethodnih godina, nalazimo u najtežoj etapi puta ka tom zaokretu. U stvari, taj nas teret, zbog višegodišnjeg trošenja iznad materijalnih mogućnosti i zbog velikog zaduživanja u inostranstvu, svom težinom pritiskuje upravo sada, ograničava nam prostor za rješavanje mnogih aktuelnih pitanja na bolji način i na višem nivou i on nam je nametnuo takve materijalne obaveze koje predstavljaju izuzetno veliko opterećenje nacionalnog dohotka. Ukratko, može se reći da iz prethodnog perioda, zbog neblagovremenog otklanjanja nekih značajnih materijalnih disproporcija i usljed kašnjenja, a još više zbog nedovoljne spremnosti da stanemo na put našem neadekvatnom ponašanju, nosimo kao najveći teret — obaveze otplate inostranih kredita. Jer ni u uslovima znatnog smanjivanja trgovinskog i platnog deficita i imajući u vidu da ćemo taj deficit uskoro eliminisati, ipak to neće značiti stabilizaciju platnog bilansa zemlje i izlazak iz teškoća, jer u ovoj i u narednoj godini treba da vratimo inostrane dugove u razmjerama od 8% društvenog proizvoda, odnosno od 23% vrijednosti deviznog priliva od izvoza robe i usluga.

Bitno je, međutim, da smo već na putu ka tom zaokretu i da smo prevladali neka kolebanja o potrebi zaokreta. U tome je odlučujuću ulogu imala radnička klasa, koja je, po cijenu snižavanja realnih ličnih dohodaka, evo već drugu godinu, ne samo shvatila potrebu borbe za stabilizaciju, već svojim samoodricanjem toj borbi daje odlučujući doprinos.

Treba naglasiti da su ključni problemi borbe za ekonomsku stabilizaciju sada najizraženiji, prvo, kao problem spoljne likvidnosti zemlje, drugo, kao problem još uvijek visoke stope inflacije, treće, kao problemi proizvodnje za izvoz i za veći devizni priliv uopšte i, četvrto, kao problemi održavanja životnog standarda.

Svakako da je problem spoljne likvidnosti u sadašnjem trenutku najsloženiji i najteži, te su napori za njegovo rješavanje glavna tačka naše akcije za ekonomsku stabilizaciju. Spoljna likvidnost, kao takva, ipak je samo posljedica prekida cirkulisanja deviznih tokova, zatvaranja, parcelisanja i grupno-svojinskih odnosa u raspolaganju devizama, nedovoljnog izvoza, prekomjernog zaduživanja, kao i odsustva jedinstvenog organizovanog deviznog tržišta, na bazi sistema i smanjenih mogućnosti korišćenja neophodnih inostranih kredita za finansiranje likvidnosti i deficita. To znači da je i problem spoljne likvidnosti više izveden i posljedičan, a ne izvoran problem. Našoj javnosti, međutim, nije dovoljno jasno zašto sada, u ovom smislu, ukazujemo na svu težinu problema spoljne likvidnosti kad se već može govoriti o pozitivnim rezultatima u smanjivanju trgovinskog deficita i deficita platnog bilansa u posljednje dvije godine. A u tome i jeste naša nova situ-

Digitized by Google

acija, jer i u uslovima minimalnog deficita platnog bilansa, p. i njegove likvidacije u narednoj godini, spoljna likvidnost zemlj cstaje naš najteži problem zbog znatno povećanih obaveza otplat inostranih zajmova u 1982. i 1983. godini.

Složenost i težina problema spoljne likvidnosti, međutim, n može se svesti samo na visinu obaveza koje treba otplatiti. Težin ovog problema je i u sljedećem:

a) što nijesmo uspostavili takve odnose u reprodukciji u raz mjerama zemlje koji bi maksimalno aktivirali raspoložive pro izvodne potencijale za izvoz i učinili našu privredu sposobni jom i konkurentnijom za izlaz na svjetsko tržište, što bi omogućil da brže stvorimo robne fondove za izvoz, nakon naše višegodišnje pretežne orijentisanosti na proizvodnju za potrebe domaćeg tr žišta;

b) što su platno-bilansne i devizno-bilansne pozicije SR i SAP praktično prerasle u platne i devizne bilanse SR i SAP i što su one u velikoj mjeri zatvorile tokove isporuka sirovina i repro materijala, u stvari — tokove reprodukcije, u okvire republičkih i pokrajinskih granica, čime su nastali poremećaji i u već uspostavljenim tokovima reprodukcije;

c) što je ovo vrijeme velikih ekonomskih poremećaja u svjetskoj ekonomiji, sa snažno ispoljenim elementima ekonomske krize, posebno izražene u privrednoj recesiji, a što sve skupa otežava ostvarivanje politike izvozne ekspanzije za koju smo se opredijelili;

d) što se ne može računati sa većim obimom finansijskih kredita iz inostranstva, i to kako zbog velikih obaveza stvorenih u prethodnim godinama i zbog određenog nepovjerenja inostranih finansijskih partnera u kreditnu sposobnost naših banaka i OUR-â da uredno vraćaju kredite i našeg opredjeljenja da snižavamo stepen zaduženosti, tako i zbog promijenjenih uslova na tržištu kapitala.

Odgovarajući na pitanje zbog čega je došlo do naše prekomjerne zaduženosti u inostranstvu, treba naglasiti da je jedan od uzroka i nedovoljna kontrola tokova zaduživanja i nedosljedno sprovođenje odgovarajućih propisa od strane narodnih banaka SR i SAP i Narodne banke Jugoslavije, ali i naša neodlučnost da se presiječe višegodišnje dogovaranje SR i SAP o zaduživanju u inostranstvu u okviru prethodnog petogodišnjeg plana. To dogovaranje teklo je bezuspješno preko tri godine, a istovremeno smo se i dalje zaduživali. Suočavajući se sa takvom praksom u prethodnom planu i izvlačeći pouku iz toga, Savezno izvršno vijeće je već u prvoj godini novog plana, ocjenjujući da se u dogovaranju ponavlja stara praksa, donijelo odluku kojom je, uz određena izuzeća, zabranjeno zaduživanje u inostranstvu po srednjoročnim i dugoročnim kreditima sve dotle dok se ne postigne dogovor o ukupnom obimu zaduživanja do 1985. godine. To je, svakako, omogućilo da se ne uđe u nove velike dugove prema inostranstvu, dok se potpuno ne regulišu svi uslovi pod kojima se može vršiti zaduživanje.

Digitized by Google

Drugi krupan problem koji se prenosi u naredni period jeste visoka stopa inflacije. Kao što je poznato, posljednje dvije godine su bile posebno karakteristične po visokom rastu cijena, što je, svakako, pored ostalog, izraz znatnih poremećaja u robno-novčanim odnosima, nedovoljno razvijenih kvalitativnih faktora privređivanja, nedovoljne iskorišćenosti kapaciteta i sličnog, a uslovljeno je i spoljnim faktorima — visokim rastom cijena nafte u 1979. i 1980. godini, multiplikativnim dejstvom tog rasta na rast ostalih cijena i znatnim nepovoljnim uticajima koje je imao rast vrijednosti dolara u posljednju godinu i po dana na vrijednost naše nacionalne valute, kao i rasprostranjenim nelegalnim deviznim transakcijama u samoj zemlji.

Politika smirivanja rasta cijena za koju se zalagalo i za koju se zalaže Savezno izvršno vijeće polazila je, prije svega, od neophodnosti smirivanja domaće konjunkture i uravnotežavanja robno-novčanih odnosa, radi čega je u posljednje dvije godine preduzeto više mjera ograničavanja svih vidova potrošnje. Sprovođenje tih mjera išlo je dosta teško, jer je, očigledno, bilo potrebno nešto više vremena za smirivanje svih vidova potrošnje, naročito investicione. No, taj je proces ipak otvoren i postepeno se smanjuje pritisak na dohodak OUR-â, mada je on još uvijek visok s obzirom na naslijeđeno stanje. Okolnosti za ostvarivanje politike smirivanja rasta cijena nijesu bile povoljne i zbog poznatog povećavanja cijena nafte i nepovoljnog uticaja međuvalutnih odnosa, o čemu govori podatak da je prilagođavanje kursa dinara tim promjenama izvršeno u 1981. i u protekla tri i po mjeseca ove godine na nivou od 35,3%. Sem toga, napori za smirivanje rasta stope inflacije podudarili su se i sa početkom sprovođenja novog zakona o cijenama, što je imalo uticaja na oblast regulisanja cijena, jer je došlo do određenog vakuuma izazvanog slabim pripremama za primjenu tog zakona, što je doprinijelo naglom rastu cijena krajem 1980. i početkom 1981. godine. U 1981. godini nijesmo uspjeli osvariti planiranu stopu rasta cijena od oko 32%, pa je stopa inflacije (mjerena odnosom decembar prema decembru) dostigla 39%. Mada se u prvim mjesecima ove godine dogovorena politika cijena ne ostvaruje dosljedno, stopa inflacije se snižava, pa je u martu ove u odnosu na mart 1981. godine iznosila oko 27%. Savezno izvršno vijeće smatra da treba preduzeti sve potrebne mjere kako bi se dosljedno ostvario usvojeni program pomjeranja cijena do kraja ove godine, što bi bio izuzetno velik uspjeh u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije.

Treća grupa problema koji se prenose u naredneg godine odnosi se na ostvarivanje politike dinamičnog rasta izvoza robe i usluga, što smo definisali kao glavni zadatak u borbi za ostvarivanje ekonomske stabilizacije. U stvari, tu smo suočeni sa jednom od osnovnih materijalnih disproporcija — nedovoljnim izvozom, prije vega na konvertibilno područje, sa kojeg, opet zbog nekih neriješenih strukturnih problema, uvozimo znatne količine sirovina i repromaterijala, zbog čega i nastaju ozbiljni neskladi u ma-

Digitized by Google

terijalnim odnosima, posebno u pogledu platnog bilansa zemlje. Posljedica toga je preduzimanje određenih mjera u oblasti uvoza radi njegovog usklađivanja sa rezultatima izvoza, što negativno utiče na industrijsku proizvodnju. Odlučnijim zaokretom u borbi za ekonomsku stabilizaciju već je došlo do porasta izvoza u odnosu na stanje prethodnih godina. Podaci pokazuju da je ukupan izvoz u 1980. godini u odnosu na 1979. godinu veći realno za 11%, dok je izvoz na konvertibilno područje ostao isti kao i u 1979. godini, kada je porastao za 10%, dok je u 1981. godini u odnosu na tako povećanu osnovu iz prethodne dvije godine porast ukupnog izvoza iznosio 13%, a na konvertibilno područje 6%. Očigledno je, međutim, da veoma teško ide sa izvozom na konvertibilno područje, što je, svakako, posljedica višegodišnje orijentisanosti proizvodnje na podmirivanje domaćeg tržišta i nepostojanja dugoročne orijentacije na izvoz. To upućuje na zaključak da se samo mjerama podsticanja izvoza ne mogu i neće moći izvršiti radikalnije promjene u ovom pogledu. Potrebna je cjelovita i dugoročna izvozna strategija i dugoročna orijentacija na izvoz, čemu treba podrediti programe proizvodnje, udruživanje rada i sredstava, podjelu rada i specijalizaciju, razvijanje dohodovnih odnosa radi zajedničkog istupanja na svjetskom tržištu, suzbijanje autarkičnih tendencija u razvoju, kao i odlučnu orijentaciju čitave privrede na intenzivno privređivanje, podizanje produktivnosti rada, snižavanje troškova proizvodnje i slično.

Sve to skupa treba bitnije da ojača konkurentnu sposobnost naše privrede za istupanje na svjetskom tržištu. Tu su važni i sljedeći zadaci: vođenje ažurne politike kursa dinara, uz odgovarajuću politiku ingredijenata usmjerenih na podršku izvozu robe koja se na najracionalniji način uklapa u tokove svjetskog tržišta i u odgovarajuću međunarodnu podjelu rada, kao i na podršku razvijanju naše ekonomske saradnje sa zemljama u razvoju; dalji preobražaj robnog režima i cjelokupne politike zaštite na liniji smanjivanja uloge države i stvaranja uslovâ za odlučujuću ulogu udruženog rada u regulisanju tih odnosa; unapređivanje cjelokupnog ekonomskog mehanizma i mjera izvoza opreme, brodova i izvođenja investicionih radova u inostranstvu; podrška višim oblicima ekonomske saradnje putem kooperacije, zajedničkih ulaganja i istupanja na tržištima trećih zemalja, uz druge mjere i mnogo bolju i racionalnije organizovanu spoljnotrgovinsku mrežu i bolje izučavanje potreba pojedinih tržišta u svijetu. Sve to i dalje treba da bude osnovni smjer naše politike s ciljem ostvarivanja dinamične stope rasta izvoza robe i usluga.

Četvrti problem čije rješavanje mora da bude i dalje u središtu naše pažnje i akcija odnosi se na oblast životnog standarda i na raspoređivanje tereta koji treba podnijeti u borbi za ekonomsku stabilizaciju. Nakon čitave decenije prosječne godišnje stope rasta od 5,9% (perioda kada se trošilo više nego što se zarađivalo), u 1980. i 1981. godini dolazi do negativnih stopa rasta lične potrošnje (—0,7 i —1,2), u okviru čega je došlo do pada realnih ličnih

Digitized by Google

dohodaka (—7,0 i —4,7). To je posljedica opredjeljenja za ekonomsku stabilizaciju, kada smo rekli da se ne može trošiti više nego što se zarađuje, ali i kada smo na taj način morali platiti cijenu za neusklađenost nivoa finalne potrošnje i realno ostvarenog dohotka, odnosno kada i na taj način treba da stvorimo prostor za izdvajanje povećanog dijela dohotka za otplatu inostranih zajmova, kao i za obaranje stope inflacije. U tim i takvim uslovima nastojalo se da se mjerama socijalne politike i politikom kompenzacija nadoknadi pad realnih ličnih dohodaka, u čemu se jednim dijelom i uspjelo, ali što se, kad je riječ o kompenzacijama, pokazalo neadekvatno kao trajna mjera. Pozitivno je što se u takvoj situaciji sprovođenjem utvrđene politike uspjelo sa povećanjem ličnih dohodaka u dijelu materijalne proizvodnje, osobito u teškim uslovima, iako je to samo pozitivan, ali značajan početak promjena na liniji veće materijalne stimulisanosti radnikâ u materijalnoj proizvodnji i pravičnijeg raspoređivanja tereta stabilizacije. Nema sumnje da tu i takvu politiku treba nastaviti, preduzimajući sve potrebne mjere kako bi se održao životni standard radnikâ, odnosno kako ne bi došlo do daljeg opadanja realnih ličnih dohodaka.

U izvještaju o dvogodišnjem radu Saveznog izvršnog vijeća data je samo globalna ocjena ostvarivanja dogovorene politike bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih socijalističkih republika i SAP Kosovo, jer smo nedavno, prilikom postizanja dogovora o osnovama Društvenog plana Jugoslavije i njegovom donošenju, cjelovitije ocijenili ostvarivanje te politike i njene rezultate i dogovorili se o politici za petogodište razvoja u koje smo već ušli. Pri tome treba naglasiti da su dogovorene mjere izvršavane kako u pogledu sredstava za privredni razvoj, tako i u pogledu obaveza za dopunska sredstva. Istina, u uslovima privrednih teškoća i nižih stopa privrednog rasta u odgovarajućoj srazmjeri je smanjen i obim sredstava za podsticanje privrednog razvoja, dok su dopunska sredstva utvrđivana prema mogućnostima budžeta Federacije. Ekonomska nestabilnost je, očigledno, oštrije uticala na privredna kretanja u privredno nedovoljno razvijenim socijalističkim republikama i SAP Kosovo, pa su izostali očekivani rezultati. Kašnjenje u izgradnji i puštanju u proizvodnju određenih kapaciteta na tim područjima, posebno u SAP Kosovo, takođe je uticalo na to.

Donošenjem novog Društvenog plana Jugoslavije razrađene su i utvrđene mjere koje čine sadržinu politike bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih socijalističkih republika i SAP Kosovo do 1985. godine. Uočeni su i novi kvalitativni elementi u toj politici, pri čemu se misli prije svega na snažnu orijentaciju na udruživanje sredstava radi bržeg razvoja, što je izraženo u opredjeljenju da se najmanje 50% sredstava Fonda Federacije putem udruživanja ulaže u zajedničke programe razvoja u privredno nedovoljno razvijenim područjima putem neposrednog samoupravnog i dohodovnog povezivanja OUR-â iz cijele zemlje. Na toj liniji razvijana je u 1981. godini dosta intenzivna aktivnost, ali ona još nije dala očekivane rezultate, jer je i priticanje sredstava za

Digitized by Google

razvoj slabo i neodgovarajuće, a to je sada najvažniji problem koji treba zajedničkim snagama efikasnije rješavati. Ovdje treba istaći da smo za ovaj petogodišnji period uložili nove napore da se i posebnim mjerama osigura najbrži razvoj u SAP Kosovo.

Pri ocjenjivanju naše ekonomske situacije u prethodnim godinama treba imati u vidu i to da smo bili suočeni sa više elementarnih nepogoda — zemljotresâ i poplava, od kojih je najveće ljudske žrtve i materijalne štete prouzrokovao zemljotres u SR Crnoj Gori. To je nametnulo potrebu angažovanja znatnih dodatnih sredstava, čime je vanredno opterećen dohodak privrede. I ovom prilikom snažno je došla do izražaja solidarnost radničke klase i radnih ljudi i građana čitave naše zemlje.

II

Prethodni četvorogodišnji period je vrijeme dinamičnih, ali i protivrječnih procesa u razvoju samoupravnih socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Nema sumnje da postoji duboka međuzavisnost i uzajamna uslovljenost materijalnih tokova društvene reprodukcije i razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa. Poremećaji u materijalnim tokovima i ekonomske teškoće nepovoljno su uticali i utiču na razvoj samoupravljanja, ali je isto tako nedvojbeno jasno da se rješenja za otklanjanje uzrokâ ekonomske nestabilnosti, odnosno za normalizovanje materijalnih tokova reprodukcije, dugoročno i aktualno mogu nalaziti i naći samo daljim ovladavanjem cjelinom društvene reprodukcije, odnosno dohotkom, od strane radnikâ u udruženom radu. Međutim, još uvijek je značajan dio dohotka otuđen od radnikâ u udruženom radu, te je još uvijek sužena materijalna osnova samoupravljanja. Istina, u proteklim godinama težilo se da se u tom pogledu ostvare dalje promjene, ali je očigledno da smo u tome suočeni sa određenim zastojem.

U tome je, van svake sumnje, jedan od presudnih uzroka ekonomske nestabilnosti, jer radnici u udruženom radu još uvijek ne raspolažu cjelinom dohotka, odnosno još uvijek nijesu ovladali cjelinom društvene reprodukcije na bazi ekonomskih zakonitosti i zakonitosti tržišta, na osnovama Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu.

Ovo je odlučujuće pitanje i za procese udruživanja rada i sredstava, za šire dohodovno povezivanje na osnovama zajedničkog prihoda i dohotka.

Kakvo stanje nasljeđujemo u pogledu raspolaganja dohotkom i u pogledu njegove raspodjele i kakva je materijalna osnova samoupravljanja?

Već je rečeno da su u prethodnim godinama u izvjesnoj mjeri poboljšani odnosi u globalnoj raspodjeli. Sada OOUR-i u raspoređenom dohotku učestvuju sa 64%, te je neophodno nastaviti sa politikom postepenog rasta tog učešća, odnosno dalje preraspodjele

Digitized by Google

u korist privrede. Isto tako, navedeni su podaci o pozitivnom procesu u vezi sa jačanjem fondova akumulacije u OOUR-ima i sa postepenom preraspodjelom dohotka koji ostaje na raspolaganju OOUR-ima u korist fondova akumulacije.

Stanje amortizacije, pa time i uslovâ za prostu reprodukciju, međutim, nije zadovoljavajuće, budući da su u godinama visoke stope inflacije amortizacione stope bile nerealne. Pri fiksnim stopama amortizacije i dugim valorizacionim periodima sredstvima amortizacije se ne mogu obezbjeđivati realna sredstva za postupnu obnovu amortizovanog dijela sredstava za proizvodnju. Zato su značajne nedavno izvršene izmjene i dopune propisâ o revalorizaciji, čime je, pored ostalog, povećana i osnova za stope amortizacije. Bez toga bi se nastavilo sa prelijevanjem određenog dijela sredstava u razne vidove potrošnje. Iskustvo pokazuje da je u uslovima visoke stope inflacije potrebno brže vršiti te korekcije.

Svakako da je za stanje tekuće reprodukcije od posebnog značaja zaustaviti dalje prelijevanje kratkoročnih izvora sredstava u dugoročne plasmane. Zbog prekomjerne investicione potrošnje i dugog investicionog ciklusa iz godine u godinu su se izdvajala velika kratkoročna sredstva za finansiranje investicija. Tako je, prema podacima za period od 1976 do 1980. godine, preliveno 300 milijardi dinara u dugoročne plasmane. Preduzimanjem odlučnijih i efikasnijih mjera za smanjivanje investicione potrošnje izmijenjeni su u posljednje dvije godine odgovarajući propisi s ciljem sužavanja mogućnosti za prelijevanje kratkoročnih sredstava u dugoročne plasmane.

Nema sumnje da je najnepovoljnija karakteristika stanja samoupravljanja nedovoljnost sopstvenih sredstava za proširenu reprodukciju i otuđenost dijela tih sredstava od radnikâ u udruženom radu. Uzroci toga su, pored nepovoljnih odnosa u globalnoj raspodjeli, o čemu su već navedeni podaci, i niska akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede, usljed niske produktivnosti rada, niske efikasnosti korišćenja sredstava, autarkičnog razvoja, nedovoljne podjele i specijalizacije rada i socijalizacije rizika privređivanja, odnosno gubitaka. U godinama 1976—1980. produktivnost je rasla po stopi od 2% pri rastu društvenog proizvoda od 6%, što znači da je produktivnost rada jednom trećinom učestvovala u povećanju društvenog proizvoda. Produktivnost rada raste sporije od opremljenosti rada, pa je efikasnost korišćenja sredstava opadala po prosječnoj godišnjoj stopi od 1,5% tokom čitave posljednje decenije (1971—1980). O tome govori i podatak da broj smjena u OOUR-ima iznosi 1,47, dok se rezerve u korišćenju raspoloživih kapaciteta kreću od 15 do 50% po pojedinim djelatnostima i OOUR-ima.

Očigledno je, prema tome, da naša zemlja raspolaže snažnim proizvodnim potencijalima, da postoje velike unutrašnje rezerve i da je moguće boljim, efikasnijim i racionalnijim korišćenjem postojećih proizvodnih potencijala i unutrašnjih rezervi bitnije po-

Digitized by Google

većati nacionalni dohodak, pa time i sredstva za proširenu reprodukciju u cilju daljeg razvoja.

Nema sumnje da bi rezultati u pogledu ostvarivanja većeg dohotka boljim korišćenjem proizvodnih potencijala i aktiviranjem unutrašnjih rezervi bili veći ako bi se ojačala ekonomska motivisanost privređivanja i ako bi se još odlučnije nastavilo sa mjerama u oblasti svih vidova potrošnje u cilju smanjivanja pritiska na dohodak i time garantovalo da će cjelokupan dohodak povećan po osnovu porasta produktivnosti rada i efikasnijeg privređivanja ostati na raspolaganju OUR-ima privrede.

Sa stanovišta ovladavanja radnikâ u udruženom radu cjelinom dohotka, posebnu pažnju zaslužuje nepotpuna i nedovoljno dosljedna primjena ustavnih principa o slobodnoj razmjeni rada, zbog čega smo, pored ostalog, suočeni sa prekoračenjima u oblasti zajedničke i opšte potrošnje. To nameće potrebu da se svi društveni činioci moraju zalagati za sprovođenje propisa kojima se osigurava da radnici u udruženom radu odlučuju o upotrebi i onih sredstava koja su namijenjena obrazovanju, kulturi, nauci, zdravstvu itd. S druge strane, od izuzetnog je značaja da se povede odlučna bitka za racionalizaciju te potrošnje. Time bi se postepeno, u određenoj mjeri, smanjivao pritisak na preraspodjelu dohotka, što bi vodilo jačanju materijalne osnove udruženog rada.

Stalni napori i efikasne mjere u ostvarivanju svih naznačenih promjena u vezi sa raspodjelom dohotka i njegovim raspolaganjem bitno će doprinijeti da radnici u udruženom radu postanu u pravom smislu osnovni ekonomski i društveni subjekti koji odlučuju o svim pitanjima društvene reprodukcije. Time bi bila uspostavljena i neposredna ekonomska i društvena odgovornost radnikâ u udruženom radu za razvoj.

Pri tome treba istaći da je samo na toj osnovi moguće otvoriti snažnije procese razvijanja dohodovnih odnosa i udruživanja rada i sredstava u razmjerama zemlje, eliminišući sve one prepreke koje sada u tom pogledu postoje, a koje se ispoljavaju u snažnim tendencijama zatvaranja u granice SR i SAP, pa i još uže — regionalno, a što dovodi do ozbiljnih poremećaja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

S tim u vezi se postavlja nekoliko, doista fundamentalnih pitanja:

prvo, organizovanija i odlučnija primjena sistema samoupravnog društvenog planiranja u smislu stvaranja društveno-ekonomskih i političkih uslova da OOUR bude nosilac programâ razvoja i da na bazi ekonomskih interesa intenzivno usklađuje programe razvoja u okviru reprodukcionih cjelina, polazeći pri tom od principâ iz Zakona o udruženom radu o dohodovnim odnosima na osnovi zajedničkog prihoda i dohotka, uz vođenje računa da svako ograničavanje tih procesa teritorijalnim granicama produbljuje krizu jedinstvenog jugoslovenskog tržišta;

drugo, u razrješavanje problemâ materijalnih disproporcija uključiti udruženi rad kao osnovni činilac, a on to može biti samo

Digitized by Google

ako se ta njegova uloga izrazi udruživanjem rada i sredstava na bazi usaglašenih ili zajedničkih programa razvoja, podjele rada i specijalizacije, što znači da se problemi materijalnih disproporcija ne razrješavaju centralizacijom sredstava ili da se godinama ne rješavaju jer se o tome ne mogu da dogovore SR i SAP, s obzirom na razlike u privrednoj strukturi i različite interese u razvoju;

treće, do kraja usaglasiti pitanja zajedničkih interesa u materijalnom razvoju, izdvajajući ono što je stvarno prioritet u smislu uslovâ razvoja za sve SR i SAP i ono što štiti zemlju kao cjelinu od moguće ekonomske zavisnosti, pa i spoljnih političkih pritisaka na toj osnovi; to pretpostavlja i utvrđivanje materijalnih obaveza za rješavanje problemâ zajedničkih interesa i načina osiguranja sredstava za to, uvijek polazeći od principa da to mora biti saglasno sa Ustavom;

četvrto, što prije prevazići zatvaranje u koje su nas dovele platno-bilansne i devizno-bilansne pozicije SR i SAP, a što je dovelo ne samo do krize deviznog sistema, već i do daljih i dubljih poremećaja jedinstva jugoslovenskog tržišta i otvaranja i zaoštravanja protivrječnosti u samom udruženom radu, pa time i među SR i SAP, što se sve više reperkutuje i na političkom i međunacionalnom planu;

peto, otklanjanje prepreka ostvarivanju jedinstva jugoslovenskog tržišta u najneposrednijoj je vezi sa zahtjevima za jačanje ekonomskih motiva privređivanja, jer je svako regionalno zatvaranje i ograničavanje tokova reprodukcije među SR i SAP u punoj nesaglasnosti sa jačanjem zakonitosti tržišnog privređivanja.

Pri tome je, također, nedvojbeno da ustavna uloga SR i SAP, kao izraz suverenosti narodâ i narodnosti, ne može biti ničim narušena. Uostalom, ne postoje danas u zemlji snage koje bi mogle da ustavne osnove i principe u tom pogledu mijenjaju. Ni jedan naš narod ni narodnost ne bi pristali na to, jer je riječ o fundamentalnim, avnojskim osnovama postojanja naše socijalističke federativne zajednice.

Kao što je to već naglašeno, uvijek se mora polaziti od toga da postoje objektivno različiti interesi SR i SAP, koji su se kao takvi i do sad, po pravilu, ispoljavali u procesu dogovaranja SR i SAP i odlučivanja u Federaciji. Više puta smo isticali da su ti interesi objektivno dati i da se mogu usaglašavati samo na bazi njihove zajedničke sinteze, a u okviru Ustava i na toj liniji odnosâ dogovaranja, koji se sve više uhodavaju uprkos određenim slabostima i teškoćama. A upravo je u tome često bilo nesporazumâ. Nije moguće nadglasavati se kada je riječ o vitalnim interesima SR i SAP, ali isto tako nije moguće usaglašavati stavove o zajedničkim interesima i zajedničkoj razvojnoj i ekonomskoj politici metodom uslovljavanja, pa time i stvaranjem atmosfere za čiste kompromise, i kada trebaju i kada ne trebaju, ili uopšte nedonošenjem mjera i propisâ.

Digitized by Google

Na te odnose ukazujemo i u ovoj prilici, i to radi toga da bismo još jedanput istakli svu osjetljivost izgrađivanja odnosâ zajedništva u sadašnjoj etapi razvoja, da bismo upozorili na ne rijetko olako izrečena mišljenja kako sistem samoupravljanja manje odgovara nedovoljno razvijenima, a više privredno razvijenijima, da bismo skrenuli pažnju na to da se te razlike ne mogu zanemarivati kada je riječ o koncipiranju razvojne i ekonomske politike, a osobito radi toga da bi se negirali, opet, ne rijetko izrečeni sudovi kako je sistem odlučivanja u Federaciji putem dogovaranja republika i pokrajina, navodno, neodrživ. U uslovima objektivno datih razlika i prilično dugotrajnih i znatnih privrednih poremećaja, koji su različito uticali na privredna kretanja u SR i SAP, upravo zbog navedenih razlika, a koji su svima donijeli teškoće, — dogovaranje SR i SAP pokazalo se kao nezamjenljiv metod traženja rješenja za zajedničke interese i zajedničke mjere ekonomske politike, uprkos svim slabostima, pa i određenoj neefikasnosti. Može se reći da su u prethodnom periodu ne samo stečena značajna iskustva u tom pogledu, već i da su ojačali elementi odlučivanja u Federaciji putem dogovaranja SR i SAP.

Osnovni problemi sa kojima se u procesu dogovaranja i usaglašavanja susrećemo su, međutim, u tome što se ono ne oslanja ili se nedovoljno oslanja na reprodukcionu i dohodovnu povezanost udruženog rada u razmjerama zemlje, što se pozicije SR i SAP u procesu usaglašavanja ne oslanjaju na interese udruženog rada, izrasle iz usaglašenosti razvojnih programa u reprodukcionim cjelinama, iz udruživanja rada i sredstava u cjelini zemlje, u stvari — iz zajedničkih ekonomskih interesa udruženog rada, zasnovanih na dohodovnoj poslovno-razvojnoj povezanosti OUR-â na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. To je izraz i nedovoljne razvijenosti SR i SAP kao samoupravnih društvenih zajednica, pa time i nerazvijenosti delegatskog sistema od samoupravne baze do Federacije. Bez toga nema efikasnog funkcionisanja političkog sistema neposredne socijalističke demokratije u cjelini. Otuda i naredna etapa društvenog razvoja treba snažno da otvori i podstakne procese ovladavanja dohotkom i društvenom reprodukcijom u cjelini od strane radnikâ u udruženom radu, čime će se stvoriti društveno-ekonomski uslovi i za dinamičnije tokove udruživanja rada i sredstava i dohodovnog povezivanja OUR-â u razmjerama zemlje kao jedinstvenog privrednog područja.

Ove ocjene i zaključna razmatranja o iskustvima i poukama iz dosadašnje prakse dogovaranja SR i SAP u ostvarivanju zajedničkih interesa u Federaciji, koja su na kraju mandata ove delegatske Skupštine data, predstavljaju, mislimo, dobru platformu za unapređivanje tih odnosa u narednim godinama, što je od posebnog značaja kako za razvijanje samoupravnih socijalističkih odnosa i učvršćivanje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, tako i za dalje razvijanje i učvršćivanje ravnopravnosti narodâ i narodnosti naše zemlje i njihovog zajedništva u Federaciji.

Digitized by Google

III

Mandat sadašnjem sastavu Saveznog izvršnog vijeća počeo je da teče polovinom treće godine prethodnog Društvenog plana Jugoslavije. Navodim ovu činjenicu jer je to opredjeljujuće djelovalo i na odnos SIV-a prema utvrđenoj politici društvenog razvoja. Savezno izvršno vijeće se našlo u situaciji da se stara o sprovođenju dogovorene politike i da radi na realizovanju dogovorâ iz Društvenog plana. Ono je nastavilo rad na usaglašavanju 13 dogovora o prioritetima razvoja, ali se i ono našlo pred teškoćama dovođenja tog zadatka do kraja. No, nezavisno od toga, široki front ostvarivanja utvrđenog plana razvoja bio je otvoren, osobito na sektoru investicija. Već je bio započeo veliki investicioni ciklus, u kojem je glavni dio predstavljala izgradnja oko 200 velikih objekata, čija je predračunska vrijednost u ukupnoj vrijednosti tadašnjih investicija učestvovala sa preko 50%.

Kao što je već naglašeno, nijesmo bili dovoljno odlučni da se još u politici za 1979. godinu opredijelimo za realnije stope privrednog rasta, jer je i tada još uvijek dominirala svijest o potrebi dinamičnog razvoja. Ta činjenica, uz dalje znatne poremećaje koje je u 1979. godini donio veliki porast cijena nafte, kao i nastavljanje visoke konjunkture na domaćem tržištu, pojačala je poremećaje u oblasti robno-novčanih odnosa i produbila ekonomsku nestabilnost. Može se reći da je to doprinijelo zakašnjenju u preduzimanju odlučnijih i efikasnijih mjera u pogledu ekonomske stabilizacije, koje smo godinu dana kasnije neopozivo morali donijeti. A ta godina zakašnjenja, koliko se izgubilo u tempu borbe za ekonomsku stabilizaciju, još je više zaoštravala ekonomske probleme.

U stvari, od 1979. godine pa sve do danas ne prekida se tok ekonomske nestabilnosti i od tada se stalno nalazimo u određenom vanrednom stanju, koje traži i određene vanredne mjere. Čak i više. Rastu posljedice ranije nepreduzimanih koraka na sređivanju stanja i jača prenapregnutost na svim sektorima reprodukcije. U toj i takvoj situaciji susrećemo se sa pitanjima odnosa udruženog rada i države u rješavanju otvorenih problema društvenog razvoja i otklanjanja povećanih poremećaja.

S tim u vezi otvorilo se pitanje mjera privremenog karaktera koje država u uslovima određenih poremećaja preduzima na osnovu Ustava i zakonskih propisa. Preduzimanje mjera privremenog karaktera od strane države s ciljem otklanjanja ili sprečavanja većih poremećaja, odnosno zaštite interesâ udruženog rada, pokazalo se neizbježnim. Istovremeno su se javile kritike olakog preduzimanja tih i takvih mjera. To je unijelo određene dileme i u ponašanje samog SIV-a, povećavajući u prvi mah opreznost u preduzimanju interventnih mjera. O tome su bila potrebna i određena politička razjašnjavanja. Međutim, dalji razvoj situacije pokazao je da bi kolebanja u preduzimanju takvih mjera mogla da produbе ekonomsku krizu. To je bilo odlučujuće da se i SIV, polazeći od sopstvene odgovornosti za stanje, a imajući u vidu

Digitized by Google

svoja ustavna i zakonska ovlašćenja, koristi Ustavom i zakonom utvrđenim normama u svojem djelovanju u takvim situacijama.

Pri tome smatramo da se takve mjere države, predviđene Ustavom i zakonom radi otklanjanja posljedica privrednih poremećaja ili sprečavanja novih, ne mogu uzimati kao argument kako se vraćamo na tendencije centralističkog odlučivanja. Podsjećam da je Savezno izvršno vijeće u svom Izvještaju upozorilo da bi umnožavanje mjera takvog karaktera i njihova učestalost objektivno mogli podstaći recidive centralističkih tendencija, pa smo dužni ne samo konstatovati takvu opasnost, nego i raditi na stvaranju uslovâ da se smanji potreba za donošenjem mjera takvog karaktera. Međutim, treba naglasiti da smo u debati o novom Ustavu i prilikom njegovog donošenja 1974. godine realno procjenjivali da ćemo se suočavati sa situacijama koje će neizbježno nalagati potrebu interventnih mjera države u funkciji zaštite osnovnih interesa radničke klase, pa su te mjere, kao takve, sastavni dio sistema.

Prema tome, nema dileme da se interventnim mjerama mogu trajno otkloniti uzroci koji su izazvali i koji izazivaju ekonomsku nestabilnost. Ekonomska stabilizacija se može ostvariti prije svega punim osloncem na akciju udruženog rada, daljim jačanjem njegove uloge u cjelokupnoj sferi društvene reprodukcije, u stvari — daljim razvojem samoupravljanja i samoupravnih socijalističkih odnosa. Kritike koje su se mogle čuti i koje se još uvijek čuju — s lijeva ili s desna — da je sistem samoupravljanja uzrok nastalih ekonomskih teškoća nemaju svoje opravdanje, nezavisno od toga što samoupravljanje još nije duboko prodrlo u sve sfere odlučivanja da bi radnik u udruženom radu mogao nositi odgovornost za stanje ekonomskih odnosa u cjelini društva. Oblast investicija, koja je najveće i najopasnije žarište ekonomske nestabilnosti, to najbolje potvrđuje, jer se nedvosmisleno pokazuje da je odlučivanje o investicijama, pa time i otvaranje širokog megalomanskog fronta investiranja, u najvećoj mjeri posljedica uticaja tehnobirokratskih snaga, koje su, zbog pasivnosti Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga, objektivno našle podršku za uzurpiranje vlasti radnikâ u odlučivanju o investicijama. U uslovima decentralizacije odlučivanja o proširenoj reprodukciji, s jedne, i otuđenosti velikog dijela dohotka od radnikâ, odnosno jačanjem decentralizovanog etatizma, s druge strane, sprega tehnokratskih i birokratskih snaga našla je širok prostor za odlučivanje o investicijama, po pravilu, gotovo uvijek se pokrivajući formalno odlukama samoupravnih organa u OUR-ima.

Ako se potraže dublji uzroci otvaranja prekomjernog fronta investiranja, njegovog dosta dugog zadržavanja, kao i neefikasnih mjera koje su u ovoj oblasti društvene reprodukcije onemogućavale da se otvore pozitivni procesi, treba reći da je, pored već navedenog, nepotpuno i nedovoljno dosljedno sprovođenje Zakona o samoupravnom društvenom planiranju doprinijelo takvom stanju, pošto je planiranje sprovođeno u znatnoj mjeri bez oslonca na udruženi rad. To je pojačalo autarkičnost u planiranju razvoja i uma-

Digitized by Google

njilo mogućnost traženja zajedničkog puta za oklanjanje materijalnih disproporcija. Uz to, i nedonošenje Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu uticalo je da je ta oblast bila sistemski neregulisana i nedovršena, što je takođe nepovoljno djelovalo na jačanje uloge udruženog rada u proširenoj reprodukciji.

Činjenica da se nizom zakonskih mjera na nivou Federacije moralo intervenisati da bi se spriječila postojeća praksa u oblasti investicija ukazuje na nužnost tih mjera, ali i na nerazvijenost samoupravnih odnosa u toj oblasti.

Nema sumnje da su nedosljednost u sprovođenju nekih rješenja iz osnovnih zakona o privrednom sistemu, nedovoljne pripreme za njihovo sprovođenje i nedovoljna kontrola tog posla uticale da samoupravljanje ne dobije nove podsticaje, već da na nekim tačkama stagnira. Međutim, treba naglasiti da smo u nekim pitanjima veoma sporo dolazili do saglasnosti u vezi sa primjenom i daljom razradom pojedinih sistemskih rješenja. Podsjećam da je primjena zakonskih rješenja o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom otvorila neka pitanja deviznog sistema, bilo sa stanovišta njihove konsekventnosti u praksi bilo sa stanovišta valjanosti nekih rješenja. S tim u vezi javile su se i određene razlike u ocjenama i u prilazima pojedinim pitanjima. A praksa je potvrđivala da se dalje ne može bez odgovora na pitanje o uzrocima ozbiljnih poremećaja u tokovima reprodukcije, naročito u pogledu ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Bilo je potrebno da se pristupi sagledavanju pravog stanja stvari i da se dođe do odgovora. Postignuta je saglasnost da se taj posao obavi u okviru saveznih društvenih savjeta. Taj posao još nije završen iako se na njemu radi više od godinu i po dana.

Problemi su se u međuvremenu zaoštrili i protivrječnosti produbile, tako da su ne samo u znatnoj mjeri paralisani tokovi reprodukcije, već je došlo i do zaoštravanja protivrječnosti među pojedinim djelovima udruženog rada.

Sada su stvari takve da smo suočeni sa sljedećim stanjem odnosâ:

prvo, platno-bilansnim i devizno-bilansnim pozicijama zatvoreni su tokovi reprodukcije na sektoru ekonomskih odnosa sa inostranstvom u granice SR i SAP, što je dovelo do ozbiljnih poremećaja u isporukama sirovina i repromaterijala, pa time i reprodukcije u cjelini;

drugo, nema odgovora na pitanje konkretnog doprinosa — direktnog i indirektnog — stvaranju deviza, već su one postale monopol u rukama izvoznikâ, što je u uslovima oskudice deviza otvorilo vrata njihovoj nelegalnoj prodaji, odomaćivanju deviznog plaćanja u prometu u zemlji i pojavi više deviznih kurseva, sa svim posljedicama koje iz toga slijede;

treće, iako ustavni principi i zakonski propisi poznaju samo likvidnost OUR-â, poslovnih banaka i zemlje kao cjeline, SR i SAP se u pogledu spoljne likvidnosti sve više javljaju kao osnovni sub-

Digitized by Google

jekti, što dovodi do daljeg narušavanja odnosâ u reprodukciji i jedinstva jugoslovenskog tržišta;

četvrto, usljed nestašice deviza, velikih obaveza otplate inostranih zajmova i gore naznačenog stanja, prestalo je da funkcioniše devizno tržište, bez koje institucije ne mogu da zažive osnovne odredbe Zakona o deviznom poslovanju, a još manje da se nalaze rješenja za nagomilane probleme spoljne likvidnosti.

U takvim uslovima, a suočeno sa činjenicom da rad na razmatranju nekih aktuelnih pitanja deviznog sistema o kojima postoje različita gledišta još uvijek traje, Savezno izvršno vijeće je koncipiralo više predloga mjera kako bi se našao izlaz za akutne probleme sa kojima smo suočeni. Predlozi tih mjera motivisani su kako potrebom otklanjanja nekih tendencija koje se već prilično dugo formiraju i prijete da podriju osnove samog sistema, a posebno jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, tako i potrebom uvođenja privremenih mjera stvarne ispomoći za rješavanje problemâ spoljne likvidnosti u 1982. godini.

Savezno izvršno vijeće stoji na stanovištu da treba u skladu sa Ustavom preduzeti sve mjere kako bi dinar doista bio jedino sredstvo plaćanja u zemlji. U sadašnjem trenutku i ovom prilikom potrebno je naglasiti upravo taj zahtjev zato što smo već prilično dugo suočeni sa potiskivanjem dinara kao jedinog platežnog sredstva u zemlji, a što je posljedica nastalih poremećaja u platnom i deviznom bilansu zemlje. Tolerisanje upotrebe deviza u međusobnim plaćanjima u samoj zemlji nametnulo se u jednom trenutku kao neizbježno. Međutim, ozakonjivanje takve prakse i takvih odnosa sve više je počelo da podriva suštinu dohodovnog sistema i jedinstvenog tržišta i da deformiše nacionalnu valutu, pa se kao imperativ nameće presijecanje tih i takvih tendencija, nezavisno od objektivnih teškoća, te dosljedno vraćanje Ustavom utvrđenim principima. Dinarski dohodak je temelj svih reprodukcionih i dohodovnih tokova, veza i odnosâ, i to u razmjerama čitave zemlje, pa je, čvrsto stojeći na tom stanovištu, razumljivo da se i obračun ukupnog dohotka vrši u dinarima.

Stoga je Savezno izvršno vijeće smatralo da je obavezno da — pod pritiskom situacije u kojoj se zemlja našla, a ne čekajući konačne ishode rasprava o otvorenim pitanjima deviznog sistema — predloži odgovarajući zakonski propis po kojem devizni računi društveno-pravnih lica u zemlji treba da se vode u dinarima. Predloženo rješenje se ne može poistovjećivati sa nacionalizacijom i centralizacijom deviza, jer devize i dalje pripadaju onima koji ih stvaraju i nalaze se na računima banaka koje su njihove finansijske asocijacije. Ne ograničavaju se, dakle, prava OUR-ima da raspolažu stečenim devizama, odnosno da svoje obaveze prema inostranstvu plaćaju u trenutku dospeća. Međutim, ograničava se mogućnost da OUR-i privređuju stranom valutom u zemlji, to jest da vrše plaćanje, ugovaranje, zaključivanje poslova i kreditiranje u devizama u zemlji. Takve mjere Savezno izvršno vijeće dužno je po Ustavu da predlaže Skupštini SFRJ. Duboko smo uvjereni da je pred-

Digitized by Google

loženo rješenje značajno ne samo za rješavanje aktualnih problema, već da ima i dugoročan značaj za razvoj sistema u cjelini. Dva dohotka — dinarski i devizni, dva načina plaćanja u samoj zemlji — dinarima i stranom valutom, neodrživi su sa stanovišta ustavnih principa na kojima počiva naš privredni sistem, a koji ukazuju da osnovu jedinstvenog jugoslovenskog tržišta čine, pored ostalog, jedinstven novac, jedinstven monetarni i devizni sistem i jedinstvene osnove kreditnog sistema, jedinstven sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom i jedinstven carinski sistem. Ističem principe sistema kao jedinstvene, s tim što se na tim i takvim osnovama utvrđuje zajednička politika u tim oblastima.

Opredjeljenje za predlog o vođenju deviznih računa u dinarima motivisano je i problemom kursnih razlika i njihovog naglog rasta sa opasnošću da se sjutra nađemo u težoj situaciji bez mogućnosti da se spriječe neželjene posljedice. U stvari, usljed dinamične depresijacije dinara postaju sve veće dinarske razlike između vrijednosti deviznih depozita knjiženih po kursu na dan kada je izvršeno ulaganje deviza i dinarske protivvrijednosti deviza iskazane u momentu donošenja periodičnog obračuna, odnosno završnog računa. Kursne razlike padaju na teret ukupnog prihoda, odnosno dohotka poslovne banke. Međutim, po pravilu, dohodak ne može da pokrije kursne razlike, jer bi banke poslovale sa gubitkom, pa je bilo nužno vršiti vremensko razgraničenje opterećenja dohotka kursnim razlikama. Pošto su kursne razlike ušle u dohodak OUR-â koji su vlasnici deviznih računa, ta sredstva su raspodijeljena i potrošena. Riječ je, naime, o anticipiranoj potrošnji dohotka, pa, na taj način, obračun budućeg dohotka za taj dio postaje nerealan. Po Zakonu o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom, kursne razlike padaju na teret domaćih lica srazmjerno iznosu deviza koje koriste. Savezno izvršno vijeće stoji na stanovištu da je to rješenje jedina alternativa i da je ono zasnovano na zakonu, te da ga je nužno prihvatiti.

Pored navedenih razloga, predloženim zakonskim propisima sa važenjem za 1982. godinu treba da se obezbijede uslovi za prioritetno izvršavanje dospjelih fiksnih i garantovanih obaveza, da se regulišu uslovi za ograničavanje daljeg zaduživanja u inostranstvu, da se ubrza unošenje deviza u zemlju i time ojačaju devizni potencijali za rješavanje problemâ likvidnosti, te da se tim putem doprinese poboljšanju uslovâ za funkcionisanje u prvo vrijeme ograničenog deviznog tržišta.

Savezno izvršno vijeće stoji na stanovištu da se OUR-i i poslovne banke koje su nosioci obaveza plaćanja prema inostranstvu moraju najodgovornije odnositi prema svojim obavezama i mobilisati sve svoje snage i sredstva, uključujući udruživanje sredstava kako bi se riješili nagomilani sopstveni problemi spoljne likvidnosti. Međutim, nije rješenje u prihvatanju teze da »svako spasava sebe«, s obzirom na težinu problemâ i međuzavisnost položaja i interesâ OUR-â i poslovnih banaka u cjelini društvene reprodukcije, kao što

Digitized by Google

to ne znači niti može značiti da će neko drugi trajno preuzeti obaveze subjekata koji su ih stvorili. Sve bi to bilo kratkovida, krajnje pragmatična i ekonomski krhka politika. Pored toga što iskače iz koncepcije jedinstva jugoslovenskog tržišta i jedinstvenih osnova privrednog sistema, takva politika je autarkičnog karaktera u uslovima objektivne upućenosti najvećeg broja OUR-â na uspostavljanje stalnih reprodukcionih veza na jedinstvenom jugoslovenskom području.

Stanje devizne likvidnosti zemlje, osiguranje uslovâ za ostvarivanje ključnih zadataka ekonomske stabilizacije u ovoj godini, potreba suzbijanja tendencija potiskivanja nacionalne valute i jačanja dinarskog dohotka, pa time i materijalne osnove samoupravljanja — sve to ukazuje na društveno-ekonomsku opravdanost preduzimanja efikasnih mjera u skladu sa zakonom i u okviru sistema. Pored principijelnog značaja ovog rješenja, pod uslovom da se prihvate mjere koje SIV predlaže i da se one efikasno sprovode, može se osigurati da naša zemlja plati sve obaveze prema inostranim zajmovima u ovoj godini, što će biti od najvećeg ekonomskog, unutrašnjopolitičkog i spoljnopolitičkog značaja za našu zemlju i za dalje učvršćenje njene nezavisnosti.

Iz svega navedenog može se zaključiti koliko su neosnovane i proizvoljne izjave koje su se čule i koje se još uvijek čuju u javnosti da SIV predlaže mjere koje su u suprotnosti sa Zakonom o deviznom poslovanju, te da se vođenje deviznih računa u dinarima može identifikovati sa nacionalizacijom i centralizacijom deviza i okvalifikovati kao suprotno Ustavu.

Digitized by Google

Radovan Vukadinović

Kriza détentea

Politika popuštanja međunarodne napetosti i sporazumnog rješavanja svih spornih međunarodnih pitanja posljednjih godina dobiva značajne udarce, te se sve češće čuju glasovi da détente neće preživjeti pod naletom tih teškoća. Štoviše, u raznim prilikama i u raznim sredinama analitičari međunarodnih odnosa već upotrebljavaju nove termine poput uzdrmanog, poljuljanog, prevladanog ili sasvim napuštenog détentea. Sve to zajedno trebalo bi biti neke vrste epifaza politici i jednoj vremenskoj fazi međunarodnih odnosa od koje se toliko mnogo očekivalo.

Od dolaska kubanskih vojnika u Angolu i dopreme sovjetskog vojnog materijala, a kasnije i vojnih savjetnika, počelo se tvrditi na Zapadu da je détente ozbiljno ugrožen, da su jasno na vidjelo došla različita shvaćanja détentea i razlike u ponašanjima. Afganistan je poslužio kao nov primjer za proširivanje kritika takvog djelovanja, da bi se počelo čak isticati kako postoji takozvani veliki luk kriza kojima se u novoj situaciji sovjetska vojna sila profilira izvan nekadašnjih tradicionalnih granica sovjetske akcije. Na kraju, poljska situacija zadala je dodatni udarac détenteu, te su čak i oni praktičari i teoretičari međunarodnih odnosa koji su se čvrsto zalagali za održavanje détentea na životu počeli sumnjati u mogućnost njegovog opstanka.

Digitized by Google

Na Istoku su također jačale zamjerke na ponašanje druge strane. Najprije je to bilo dovođeno u vezu sa zapadnom kampanjom o ljudskim pravima, zatim su se pojavile diskusije o novim vrstama oružja, da bi se kasnije počelo tvrditi kako Zapadu, odnosno vodećoj snazi — Sjedinjenim Državama, i nije stalo do détentea, te da one koriste svaku priliku kako bi se optužio Sovjetski Savez i njegove saveznike za kršenje politike koju Amerika zapravo i ne podržava.

Sve te različite optužbe i protuoptužbe samo su potvrdile razlike koje su postojale još u doba razvijenog i priznatog détentea i koje su sada u novim uvjetima pogoršanih međunarodnih odnosa došle jasnije do izražaja.

I. Promjene u sadržaju détentea

Politika détentea niti u svojim najrazvijenijim fazama nikada nije tekla jednom uspravnom linijom, te bi i svi današnji pokušaji da se dokaže kako je to već sasvim prevladan model međunarodnih odnosa bili dosta daleko od realnosti suvremenog svijeta. Politika détentea u svom dosadašnjem razvoju odvijala se na nekoliko planova. U *geografskom pogledu* ona je bila neravnomjerno prisutna u svim dijelovima svijeta, a niti sve države nisu postale akteri tog značajnog procesa. Analitičari i praktičari međunarodnih odnosa koji su upozoravali na takav razvoj, a pogotovo oni iz nesvrstanih zemalja koji su stalno isticali potrebu univerzalnog i funkcionalnog shvaćanja détentea, bili su u pravu kada su upravo u ograničenostima bilo akterâ, prostorâ ili sadržajâ vidjeli najveće opasnosti koje prijete politici détentea.

Ako se u pokušaju naznake određenih čvršćih okvira promatranja détentea analizira to razdoblje međunarodnih odnosa po svojim *glavnim nosiocima*, odmah je evidentno da se, unatoč nastojanja za promjenom i većom demokratizacijom međunarodnih odnosa na vrhu hijerarhije akterâ, pojavilo u prvom planu djelovanje supersila, koje su u doba détentea tražile mogućnosti za svoje sagledavanje problemâ, kao i pokušaje stvaranja stanovitih novih mostova.[1] Ističući pojedine segmente iz domene bilateralnih odnosa, superdržave su uspostavile bolje međusobne odnose, ali vodeći manje računa o ostalim akterima, što se, naravno, moralo odraziti na ostale sudionike međunarodnog života. Iako su i supersile u stanovitim situacijama nastojale proširiti krug država koje su sudjelovale u dijalogu, i to proširenje bilo je blokovskog karaktera, čime se htjelo u prvi plan lansirati ideju o potrebi organiziranog i kontroliranog razvijanja détentea kao međublokovskog sporazumijevanja i popuštanja predvođenog supersilama.

[1] Vidi detaljnije: R. Vukadinović, *Američko-sovjetski odnosi 1917—1976*, Zagreb, 1977; *Détente or Debacle: Common Sense in U.S.-Soviet Relations*, New York, 1979; R. Pipes, *U.S.-Soviet Relations in the Era of Détente*, Boulder Co., 1981.

Digitized by Google

Nesvrstane zemlje, kao golema većina članica današnje međunarodne zajednice, među prvima su se zalagale za razvijanje détentea; one su tražile stvaranje uvjetâ za uspostavljanje dijaloga među velikim silama i blokovima, ali su u tom velikom dijalogu vidjele tek početak stvaranja znatno širih uvjeta za građenje novih međunarodnih odnosa. Vodeći računa o osjetljivosti problematike, kao i o stanovitim specifičnostima odnosâ supersila, nesvrstane zemlje su bile veoma strpljive u svojim očekivanjima, upozoravajući stalno vodeće aktere na njihovu specifičnu situaciju i položaj, ali i na velike obveze koje imaju prema čitavom svijetu. Međutim, kako su se razvojem međunarodnih odnosa, a posebno pojedinih kriza u odnosima blokova, sužavale mogućnosti za održavanje i daljnje razvijanje détentea, nesvrstane zemlje su postajale sve kritičkije. Ističući svoje početne zamjerke na ograničenost akterâ i tematike détentea, nesvrstane zemlje su s punim pravom tražile vraćanje počecima koji su vodili razvijanju détentea i koji su doprinijeli tome da se uspostave normalniji odnosi u međunarodnim odnosima.[2]

U *tematsko-sadržajnom pogledu* détente je sadržavao dva glavna trenda djelovanja. Na jednoj strani pokušavalo se da se političko-diplomatskim sredstvima stvore uvjeti za sporazumno rješavanje pitanjâ sigurnosti, dok se na drugoj strani, otvaranjem nekada čvrsto blokovski integriranih država, otvarao prostor za šire povezivanje i razvijanje korisnih oblika suradnje. Čak niti ta dva procesa nisu tekla istim intenzitetom niti su imala isti broj aktera.

Dvije superdržave, koje su u svojim međusobnim odnosima odavno u prvi plan istakle pitanja vojne sile i vojnih odnosa, ljubomorno su razvijale te oblike zajedničkog dogovaranja o pitanjima mira i sigurnosti[3], težeći da na osnovu svojih vojnih monopola održe na stanovitoj distanci sve ostale potencijalne sudionike tih rasprava. Čak i u onim oblicima šireg blokovskog pregovaranja o pitanjima vojnog karaktera (MBFR) supersile su jasno stavljale do znanja svoje prioritetne ciljeve i tražile poštivanje blokovske discipline.

Samim tim širi međunarodni forumi, a posebno Ujedinjeni narodi, koji su trebali dobiti u svom ugledu i postati nosioci značajnih univerzalnih akcija, također su i u doba razvijenog détentea imali drugorazredno značenje. Inicirajući stanovite inicijative (specijalno zasjedanje o razoružanju, na primjer), nesvrstane zemlje su u Ujedinjenim narodima nastojale izvršiti pritisak na velike sile i blokove i doprinijeti tome da se stvori povoljna klima kako bi se o tim važnim pitanjima mira i sigurnosti raspravljalo otvoreno, demokratski i ravnopravno[4] bez obzira na snagu pojedinih zemalja

[2] Detaljnije: R. Vukadinović, *Non-Aligned Countries and Détente*, Beograd, 1979.

[3] Od Nixona do Cartera, Warszawa, 1980, str. 40—72.

[4] L. Mojsov, *Nesvrstane zemlje u Ujedinjenim nacijama*, u: *Nesvrstanost u suvremenom svijetu*, Zagreb, 1979, str. 305—353.

Digitized by Google

i njihovu vojno-političku vezanost, odnosno nevezanost. To bi, naravno, ojačalo i samu svjetsku organizaciju i omogućilo da ona temeljitije raspravlja o tim krucijalnim pitanjima današnjeg svijeta. No, ograničavanje dijaloga na najmoćnije zemlje i stalno nastojanje da se pojedina pitanja zbog takozvanih specifičnih razloga izuzimlju iz opće rasprave uz sudjelovanje svih zemalja vodilo je vraćanju na već uhodane instrumente dogovaranja (SALT i MBFR). Pravdajući se karakterom vojne sile koju posjeduju, kao i širim interesima, ti instrumenti trebali su biti glavni za rješavanje bitnih pitanja sigurnosti. Ali, ubrzo kako je počelo dolaziti do pogoršavanja američko-sovjetskih odnosa, tako su i ti oblici pregovaranja dijelili opću sudbinu détentea.

Za razliku od kompleksa pitanja situiranih pod nazivom sigurnosti, drugi dio politike détentea: suradnja — tekao je znatno drukčijim tokovima. Dvije supersile, koje nikada u svojoj povijesti nisu imale neke izrazito značajne međusobne trgovinske kontakte, ubrzo su s velikih planova o razvijanju bilateralne ekonomske suradnje počele prelaziti na snižavanje stupnja međusobnih ekonomskih veza. To je, naravno, bilo rezultat općeg pogoršavanja američko-sovjetskih odnosa, ali i činjenice da se u ekonomskim odnosima radilo o izrazito asimetrički postavljenim partnerima, te da Sjedinjene Države kao veliki potencijalni izvoznik u Sovjetski Savez nisu imale nekih većih interesa za razvijanje suradnje sa Sovjetskim Savezom.[5]

Ekonomski odnosi bili su u doba razvijenog sovjetsko-američkog détentea praćeni i širokom najavom povećane znanstveno-tehničke, kulturne i sportske suradnje; međutim, i ti oblici američko-sovjetskih veza slabljenjem détentea počeli su također bivati rjeđi čime se samo potvrdilo da su oni također podložni općem političkom trendu odnosâ među supersilama.

Na drugoj strani, odnosi među ostalim akterima, posebno na liniji Istok—Zapad, pa čak i odnosi supersila s ostalim članicama drugog bloka, pokazali su veliku dinamiku, koju nije moglo spriječiti niti zaustaviti čak niti ozbiljno pogoršavanje političke klime. Za razliku od američko-sovjetskih ekonomskih odnosa, gdje sasvim jasno postoje velike razlike u mjestu i mogućnostima svakog partnera, kao i u njihovim potrebama, u odnosima, na primjer, između Sovjetskog Saveza, s jedne, i zapadnoevropskih zemalja i Japana, s druge strane, situacija je sasvim drukčija.

U danima opće recesije koja ne jenjava, inflacije i povećane nezaposlenosti Sovjetski Savez se otvorio najrazvijenijem dijelu svijeta kao izvanredno značajan dobavljač značajnih sirovina (nafta, ugalj, plin) i, s druge strane, kao golem kupac niza proizvoda koje bi u sadašnjoj situaciji bilo veoma teško plasirati na neka druga područja.

---

[5] Za opširniju analizu tog veoma važnog pitanja vidi: *Soviet-American Relations in the 1980's: Superpower Politics and East-West Trade*, New York, 1980, SSSR—SSA: *Ekonomičeskie otnošenija*, Moskva, 1976.

Digitized by Google

Stalno povećavanje ekonomske razmjene i težnja za njezinom dugoročnošću od obostranog je interesa. Sovjetski Savez i istočnoevropske zemlje upravo u détenteu su vidjele mogućnost za razvijanje ekonomske suradnje sa Zapadom, uvjerene da jedino na bazi kreditâ sa Zapada i uvoza moderne tehnologije mogu realizirati svoje daljnje planove privrednog razvoja. Na drugoj strani, za zapadne zemlje ta ekonomska suradnja ima, također, značajnih prednosti kako zbog relativne blizine izvorâ energije, povoljnih cijena, relativne sigurnosti isporuka i, svakako, lakših mogućnosti plaćanja vlastitim proizvodima. Zbog toga je i bilo jasno da je trgovinska razmjena između Istoka i Zapada stalno rasla po svojoj vrijednosti[6], otvarajući automatski i sve ostale kanale međusobnog komuniciranja.

U veoma kriznim situacijama, kao što je to bio Afganistan, i sada Poljska, upravo zbog konkretnosti i razvijenosti veza, ekonomska strana predstavlja najpogodniju točku na kojoj bi se moglo udariti slabiju stranu, to jest Sovjetski Savez i istočnoevropske zemlje. Toga su posebno svjesni u Washingtonu, i Carterov pokušaj embarga, uključujući i žito, kao i nastojanja Reaganove administracije da se nizom mjera smanje i ograniče kontakti s Istokom, rezultat su shvaćanja da se ekonomskim pritiskom može postići drukčije sovjetsko ponašanje, odnosno da je, kako to kažu neki američki komentatori, moguće »disciplinirati« Sovjetski Savez.

Iako sa tim pokušajima zadaje udarce na najosjetljivijem mjestu, ipak dosadašnjim akcijama Washington nije uspio organizirano i jedinstveno postaviti front protiv druge strane, čime bi se, svakako, ozbiljno oslabilo i onako ograničen détente. Ekonomski interesi, koji su ugrađeni kao najčvršći dio realnosti današnjeg svijeta, onemogućavaju da se tako lako manipulira s kidanjem veza, posebno u situaciji kada je svakoj zapadnoj zemlji veoma stalo da ne zaostane u razvijanju odnosâ s Istokom, videći u tome jamstvo trajno korisnih poslova. Tome posebno doprinosi činjenica da je dio privrednih grana u visokom stupnju zainteresiran za održavanje postojeće suradnje, a svakako i strah od konkurencije, odnosno lakog gubitka pozicija koje je teško kasnije ponovno uspostaviti.

O nekadašnjoj interpretaciji suradnje, po kojoj se htjelo ustvrditi da će »liberalne« promjene na Istoku nastupiti usporedo s većim vezivanjem uz Zapad, u suvremenoj fazi vodi se manje računa, kako zbog poljskih zbivanja koja su demonstrirala takav pravac razvoja, tako isto i zbog sve većeg čisto ekonomskog interesa koji se stavlja u prvi plan. U situaciji kada su u izgledu veliki i korisni poslovi, osobito na polju energije, zapadne zemlje nisu ih sklone ispustiti iz ruku i krenuti putem embarga i blokade.

[6] Vrhunac trgovinskih odnosa zabilježen je 1980. godine, kada je ukupna trgovinska razmjena između Istoka i Zapada iznosila više od 90 milijardi dolara. Iako je u 1981. godini opseg razmjene donekle opao, to je još uvijek veoma važna stavka u svjetskoj trgovini, posebno ako se ima na umu opće negativne trendove u svjetskoj ekonomskoj situaciji. (IHT, 27. I 1982).

Digitized by Google

Iako ih neki američki analitičari, poput nekadašnjeg glavnog arhitekta détentea Henryja Kissingera, upozoravaju i na Lenjinove riječi da će kapitalisti sami požuriti »da nam prodaju uže o koje ćemo ih objesiti«[7], u današnjoj situaciji malo tko na Zapadu vjeruje u te priče o vješanju, a konkretni poslovi imaju toliku snagu da se preko američkih upozorenja ipak lako može preći.

Uz ekonomsku suradnju otvoreni su i svi ostali kanali komuniciranja. Razvijenu znanstveno-tehničku suradnju, zatim kulturne i sportske kontakte prati i turističko otvaranje, koje ima obilježja masovne pojave. Iako se ne može govoriti o simetričnom dvostranom djelovanju, odnosno o nekim paritetnim ciframa, činjenica je isto tako da je posljednjih godina détente i na tom polju pokazao neslućene mogućnosti.[8] Uz sve ograde i zapreke, to je na planu ljudskih kontakata najviša faza u odnosima Istoka i Zapada koja istodobno omogućava objektivnije sagledavanje problemâ i gradnju okvirâ za novo vrednovanje položaja jedne i druge strane. Nemoguće je očekivati da bi sve predrasude i dogmatska viđenja nagomilana u godinama hladnog rata, pa i nakon njega, lako otpala, ali je to dosadašnje značajno proširenje raznovrsne suradnje i šire kontaktiranje otklonilo bar dio zapreka boljem razumijevanju problema s kojim se pojedine zemlje i narodi suočeljavaju.

Samim tim stvorena je situacija u kojoj se, unatoč striktne povezanosti politike i ostalih sfera djelovanja, posebno ekonomike, ipak na oba područja jasno ocrtavaju sasvim suprotni rezultati. Zategnuti politički odnosi koji kulminiraju u diplomatsko-političkim raspravama, sporovima i sukobima ne pružaju veće nade za razvijanje détentea, pa čak niti za njegovo održavanje u životu. Stalnim sudarima na raznim političkim scenama supersile i blokovi daju malo izgleda za mogućnosti vraćanja nekadašnjim razvijenim oblicima političkog sporazumijevanja, koje se upravo u domeni mira i sigurnosti bilo počelo razvijati. Blokirani SALT, paralizirani MBFR, jalove rasprave na Madridskom sastanku Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji, kao i dosadašnje dosta isprazno otvaranje novog američko-sovjetskog kanala u Ženevi, ne daju ohrabrenja i, štoviše, služe kao pozornica velikog nadmetanja u kojem se sve više čuje da je détente napušten i prevaziđen.

---

[7] Odlučno se obarajući na nepostojanje zajedničke političke linije Zapada koja bi služila kao putokaz u realiziranju odnosâ s Istokom, Henry Kissinger je, napadajući Reaganovu politiku, istodobno tražio hitno uspostavljanje zajedničkih »pravila« na kojima bi počivali međusobni ekonomski odnosi. To bi trebalo poslužiti kao stalno i moćno sredstvo pritiska onda kada se Istok ne ponaša u skladu s američkim očekivanjima (IHT, 22. I 1982).

[8] Skeptičnijim promatračima, koji još uvijek tvrde da se radi tek o minimalnim kontaktima, posebno u pogledu broja osoba koje komuniciraju na liniji Istok—Zapad, dostatno je spomenuti da su 1953. godine SSSR posjetila 43 zapadna turista, a da su slične, ako ne i manje, brojke zabilježene i u ostalim istočnoevropskim zemljama u doba hladnog rata.

Digitized by Google

Međutim, sve ono što se može nazvati širokim pojmom suradnje i što podrazumijeva ekonomske, kulturne, znanstveno-tehničke, sportske, turističke i ljudske kontakte i dalje se održava u životu, odolijevajući uglavnom svim naletima političkih zahlađenja i napetih međunarodnih odnosa. Iako je i taj značajni spektar odnosâ, posebno na liniji Istok—Zapad, nešto oslabio, činjenica je da se kontakti ipak održavaju i da nitko ne želi poduzeti skup određenih mjera kojima bi se eliminiralo te značajne kanale komuniciranja. Jedan od razloga je, svakako, uzajamni interes za korisno odvijanje suradnje, ali isto tako i šire uvjerenje da bi vraćanje na hladni rat bilo nemoguće i iznad svega nekorisno, čak i zapadnoj strani, koja bi, s obzirom na svoju industrijsku razvijenost, mogla relativno lakše napustiti te kontakte.

Ta dvojnost ograničenog détentea svakako je sada i najveća nada da će se on, unatoč svih zapreka, ograničenjâ i teškoća na koje nailazi, ipak održati.

II. **Détente i Evropa**

U brojnim analizama politike détentea ustalilo se shvaćanje po kojem je Evropa područje koje je do sada imalo najviše koristi od détentea i gdje su napeti odnosi Istoka i Zapada u doba politike popuštanja i sporazumnog rješavanja spornih problema dali najviše mogućnosti za pozitivno djelovanje velike skupine zemalja. Na evropskom kontinentu, koji je istodobno i najveći arsenal vojnog naoružanja, pokrenuta su pitanja sigurnosti i suradnje i započeti su procesi kojima je bio cilj stvaranje sigurnije Evrope ispunjene širom suradnjom.

No, politika détentea, za koju smo odavno tvrdili da mora biti univerzalna politika[9], pokazala je ubrzo da niti Evropa kao veoma značajno područje ne može biti izvan kriznih dometa, te da se svi poremećaji u širem détenteu ubrzo prenose i na evropsko tlo. Veliki zanos iz Helsinkija polagano je kopnio, da bi već na Beogradskom sastanku Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji kao najveća vrijednost KESS-a bila istaknuta činjenica da se on održava u životu i da niti jedna država, unatoč sporova, ne želi preuzeti odgovornost za prekid te ideje koja se razvijala dugi niz godina.

Zapadno potrzanje pitanja ljudskih prava, kao i tvrdnje druge strane o miješanju u unutrašnje stvari suverenih zemalja bile su glavna područja neslaganja, iza kojih je, svakako, stajalo i šire suprotno filozofsko viđenje politike détentea realiziranog na evropskoj političkoj sceni. Za zapadne, posebno američke promatrače Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji bila je isticana kao jednosmjerna ulica u kojoj je Zapad mnogo više dao, a gotovo ništa nije dobio. U skladu s tim isticalo se da je Helsinki

[9] R. Vukadinović, *Détente — sadržaj i perspektive*, »Socijalizam«, br. 11/1977, str. 1928—1943.

Digitized by Google

potvrdio ono do čega je Sovjetskom Savezu bilo inače najviše stalo: priznao je poslijeratnu podjelu Evrope, postojanje dviju njemačkih država i sovjetsku »dominaciju« u Istočnoj Evropi.[10] Tome su dodavane i ekonomske prednosti koje je Sovjetski Savez ostvario razvijanjem značajnih ekonomskih veza sa Zapadom i dobijanjem velikih kredita.

Na drugoj strani, Sovjetski Savez i članice Varšavskog ugovora isticale su na prvom mjestu princip nepovredivosti granica[11], iz koga su izvodile i zaključke o stalnosti i nepromjenljivosti evropske političke karte, konstatirajući da postoje nove značajne mogućnosti na polju suradnje, ali su istodobno, unatoč ojačanih kontakata, upozoravale na potrebu ideološke budnosti i vođenja ideološke borbe. Politika détentea, zasnovana na politici miroljubive koegzistencije, nije eliminirala ideološku borbu za koju se u sovjetskim i istočnoevropskim službenim izvorima tvrdilo da ostaje i dalje kao trajan element međunarodnog života.

Nosioci zapadnih koncepcija détentea koji su naglašavali nespremnost i nedosljednost u vođenju pregovora oko Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji, kao i nemogućnost provođenja očekivanih i bržih promjena na Istoku, dočekali su prve međunarodne teškoće kao priliku da se zatraži ukupno revidiranje politike détentea i da se ne traži samo formalno novo ime za tu politiku (kako je to, na primjer, isticao predsjednik Reagan), već da se skupom mjera pristupi novim oblicima odnosâ.

Od sovjetske intervencije u Afganistanu pa do izbijanja poljske krize počelo se na Zapadu stalno isticati potrebu održavanja jedinstvenog sovjetskog ponašanja, odnosno tražilo se da sovjetska politika napusti podržavanje drugih režima i da ne djeluje »agresivno«. To je praktički značilo da bi Sovjetski Savez trebao prestati pomagati pojedine afričke zemlje (Etiopija, Angola, DR Jemen), da bi trebao tražiti od Vijetnamaca povlačenje iz Kampučije, da bi morao povući svoje vojne snage iz Afganistana, da ne bi smio pružati nikakvu podršku niti pomoć Nikaragui, odnosno El Salvadoru i, na kraju, da ne bi smio intervenirati u Poljskoj. Tim veoma konkretnim zamjerkama, koje je posebno odlučno u nizu prilika istakla Reaganova administracija, dodavalo se i pitanje poštovanja ljudskih prava u Sovjetskom Savezu, a i u nekim drugim istočnoevropskim zemljama. Tek pod uvjetom kada bi se sve to ostvarilo, Zapad, to jest najodlučniji protagonisti mijenjanja politike détentea bili bi spremni na radni dijalog.

U takvim uvjetima započeo je i Madridski sastanak Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji, koji je odmah na početku poslužio kao izvanredna prilika da se traži globalno popuštanje od Sovjetskog Saveza i da se tvrdi kako se evropska zbivanja ne mogu odvajati od Afganistana i Kampučije. Paralelno s tim intenzitet

[10] R. Pipes, *U.S.-Soviet Relations in the Era of Détente*, cit. izd., str. 100—103.

[11] Ju. Rahmaninov, *Problema evropejskoj bezopasnosti*, Moskva, 1979, str. 271—272.

Digitized by Google

poljske krize također je jačao, te je i Madridski sastanak bivao sve opterećeniji blokovskim sudarima i težnjom da se taj značajni višestrani radni skup 35 zemalja koristi u izrazito propagandno-političke svrhe.

Dvije različito postavljene blokovske cjeline od samog početka Madridskog sastanka paralizirale su svaki ozbiljniji rad na očuvanju i jačanju sigurnosti i suradnje u Evropi, a svi prijedlozi o konkretnim pitanjima nailazili su na odbojan blokovski stav. U takvim uvjetima skupina neutralnih i nesvrstanih evropskih zemalja ponovno je uložila značajan napor da se sačuva KESS i da se, koliko je to god moguće, otupe oštrice blokovskog sučeljavanja.

Prijedlozi o održavanju evropske konferencije o razoružanju, kao i brojni prijedlozi kojima se nastojalo razviti nove inicijative na polju suradnje 35 zemalja nisu se ozbiljno niti razmatrali, jer su bili promatrani isključivo blokovskom optikom u kojoj nije bilo mjesta niti interesa za postizanje dogovora.

Iako je Madrid potvrdio da su blokovi veoma organizirano i prije svega disciplinirano pristupili sastanku, te da se striktno pridržavaju zacrtanih planova, ipak je to bio samo jedan dio političke realnosti.

Sovjetski Savez i ostale članice Varšavskog ugovora (uz neke manje iznimke Rumunjske) jasno su istakli da neće dopustiti da se poljska kriza iskoristi kao povod za razbijanje ili napuštanje Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji. S druge strane, ako bi do toga ipak došlo, Istok je, svakako, htio staviti do znanja da to nije njegova krivnja i da je strpljivo podnosio brojne napade vjerujući u potrebu održavanja KESS-a u životu.

Američka politika, iako je imala više problema u disciplíniranju svojih saveznika, ipak je nakon zavođenja ratnog stanja u Poljskoj relativno lako uspjela koordinirati nastup Zapada. Čak i zemlje koje su sa malo oduševljenja prihvatile američku političku liniju (Francuska i Savezna Republika Njemačka) u Madridu su nastupile veoma odlučno, tražeći od poljskih (i sovjetskih) vlasti da se puste na slobodu internirani, da se dopusti slobodno djelovanje »Solidarnosti« i da se ponovno pokrene veliki nacionalni dijalog. Naravno da nitko nije bio toliko naivan da bi vjerovao u stvarno prihvaćanje tako pokrenute inicijative, koja je trebala prije svega zadovoljiti američke težnje i sačuvati formalno jedinstvenu liniju zapadnog djelovanja, odnosno zapadne osude Istoka.

No, ipak ta zajednička linija nije izazivala tako veliko oduševljenje američkih krugova koji su svjesni da su se u Zapadnoj Evropi stvari znatno promijenile. Ako se ustvrdi da su pojačani kontakti na svim poljima i razvijeni oblici suradnje imali svog velikog utjecaja na Istoku, ne treba zaboraviti na novo vrednovanje političkih odnosa u pojedinim zapadnoevropskim zemljama. Posebno je to došlo do izražaja u evoluciji kroz koju prolazi SR Njemačka. Od Brandtove istočne politike, koja je priznala realnosti poslijeratne Evrope, te potpisivanja sporazuma s istočnim susjedima, a kasnije i Povelje evropskih odnosa u Helsinkiju, politički krugovi u

Digitized by Google

toj zemlji znatno su razvili svoje kontakte s Istokom. Pod utjecajem tako značajnih veza, koje imaju stalno otvorenu i sve veću ekonomsku perspektivu, u SR Njemačkoj je jačalo i uvjerenje da nekadašnje koncepcije o opasnosti s Istoka imaju malo mjesta, te su čak i posljednje krize u Istočnoj Evropi shvaćene prvenstveno kao izraz unutrašnjih problema, koji, međutim, nemaju šire značenje a pogotovo se neće reflektirati na sigurnost Zapada.

Osim toga, SR Njemačka je životno zainteresirana za razvijanje što boljih odnosa s drugom njemačkom državom. Rezultati koji su zabilježeni upravo u godinama détentea na svim poljima, počev od ekonomske suradnje pa do ljudskih kontakata, povezivanja obitelji, mogućnosti putovanja i, naravno, u veoma važnom pitanju Berlina, stalne su teme koje su u fokusu zapadnonjemačke vanjske politike. Détente promatran s tog užeg međunjemačkog aspekta je veoma važan temelj na kojem je moguće razvijati sve ostale odnose, te, ako postoje bolji odnosi Istoka i Zapada, postoje i veće šanse za slobodnije kultiviranje odnosâ između dviju Njemačke.[12] Praksa dosadašnjih odnosa upravo je to potvrdila, ističući da, u svakoj situaciji kada slabe odnosi dvaju suprotnih blokova, osjetno strada i međunjemački dijalog.

S druge strane, Francuska u svojoj vanjskopolitičkoj strategiji traži veći prostor za slobodnije inicijative. Najavljene promjene unutrašnjeg karaktera, iako nisu tako radikalne, ipak bi mogle naići na američko nezadovoljstvo, što se želi izbjeći usklađivanjem sa zapadnom formalnom linijom, na primjer, u Madridu. No, na drugoj strani, Francuska se ipak ne želi odreći ni ekonomskih veza, ali niti određenih političkih prednosti koje ona vidi u politici normalnijih i širih odnosa Istoka i Zapada. Upravo su iz Francuske došle i prve izjave o tome da poljsku krizu treba promatrati prvenstveno kao nacionalni problem Poljske i da je znatno bolje da se ratno stanje realizira poljskim nacionalnim snagama nego da se to čini intervencijom izvana. Na američke prigovore zbog započinjanja velikog posla oko izgradnje plinovoda iz Sovjetskog Saveza, iz Pariza je odgovoreno da Francuska naprosto treba plin i da se zbog zbivanja u Istočnoj Evropi ona ne želi odreći tih energetskih izvora. Tome treba dodati i značajna ekonomska pitanja koja sve više opterećuju ekonomske odnose zemalja Evropske ekonomske zajednice i Sjedinjenih Država, što također utječe na tekuće francusko političko manevriranje. Bez obzira na pravce i intenzitet takvog opreznog laviranja francuska politika stavlja jasno do znanja da nije spremna napustiti liniju razvijanja odnosâ s Istokom, da ju smatra korisnom i da se neće podrediti američkim sugestijama i direktivama.

Ističući specifičnosti svog položaja vodeće kontinentalne zemlje Zapada, Francuska na taj način utvrđuje i svoj osebujan po-

[12] Neki američki komentatori idu čak tako daleko da, nezadovoljni sadašnjim zapadnonjemačkim ocjenama poljske krize i normalnim odvijanjem kontakata SR Njemačke s Istokom, traže u tome paralele s njemačkim ponašanjem u doba Rapalla (IHT, 23. II 1982).

Digitized by Google

ožaj kao i opće viđenje daljnjeg razvoja međunarodnih odnosa. Sigurno je da je nekadašnja blokovska disciplina unutar zapadnog saveza odavno uzdrmana. De Gaulleovim povlačenjem iz vojne strukture NATO-a započeo je dugotrajan proces slabljenja vezanosti uz glavno jezgro političkog odlučivanja, a promjene do kojih je došlo u godinama détentea pokazale su se ipak u cjelini znatno korisnije za Zapadnu Evropu nego održavanje napetih stanja iz vremena hladnog rata.[13] Détente je pokrenuo nove sadržaje, otvorio je putove boljeg razumijevanja, ali i izgradnje solidnih temelja zajednički korisnih oblika suradnje.[14] To, naravno, nije moglo ostati bez efekta, i pokušaj da se sve to odjednom preko noći sruši zbog »kažnjavanja« druge supersile teško može proći u zapadnom savezu.

Osim toga, preveliki zaokreti u američkoj vanjskoj politici, promjene kursa u odnosima supersila, kao i nedosljednost, posebno karakteristična za razdoblje Carterove administracije, naveli su zapadne saveznike na samostalno zaključivanje i traženje vlastitih pogodnosti u međunarodnom životu. Složeni splet zapadnoevropskih i američkih veza oko pitanja shvaćanja détentea podijelit će još više stajališta. U pravu su stoga neki američki komentatori koji kažu da je Zapadna Evropa mnogo lakše vidjela i razumjela američku vanjsku politiku u doba dok su njezini pravci akcije bili jasni i dok nije bilo prevelikog laviranja. Politika détentea, smatra, na primjer, George Ball, bila je upravo razdoblje takvog relativno lakog usaglašavanja stavova, što je Zapadnoj Evropi odgovaralo i što joj je otvaralo poznate i prihvatljive perspektive evropskog razvoja.[15]

Naravno, takva politička linija SR Njemačke i Francuske, kao i nezavisan stav Grčke u procjeni vrijednosti politike détentea i veza s Istokom nisu nikako izolirano pitanje. To je rezultat dosadašnjih kretanja u odnosima s glavnim saveznikom preko oceana, promijenjenog viđenja druge supersile, kao i novih ukupnosti današnjih međunarodnih odnosa. S druge strane, niti Zapadna Evropa, unatoč tih novih pogleda, ne prestaje u nastojanjima koja vode jačanju vlastite sigurnosti. Utemeljivši svoju sigurnost na djelovanju NATO-a, zapadne zemlje smatraju da je taj instrument zajedničke obrane istodobno i važno tijelo koordinacije političkih stavova, te su u tim okvirima spremne i na daljnje jačanje oblikâ vojne sile. Međutim, niti na tom polju, posebno kada je riječ o modernizaciji nuklearnih snaga i unošenju novog nuklearnog oružja, zapadnoevropski saveznici pretjerano ne žure, ostavljajući otvo-

[13] O složenom spletu zapadnoevropskih i američkih veza i odnosa vidi širu analizu: St. Hoffman, *The Western Alliance: Drift of Harmony*, »International Security«, Vol. 6, No. 2, 1981, str. 105—125.

[14] O sovjetskom viđenju zapadnoevropskog razvoja, kao i o odnosima SSSR-a sa Zapadom vidi veoma indikativno razmišljanje istaknutog sovjetskog znanstvenika i političara G. A. Arbatova: *Der Sowjetische Standpunkt über die Westpolitik der USSR*, München, 1981.

[15] IHT, 30—31. I 1982.

Digitized by Google

renim prostor za traženje sporazuma s drugom stranom i eventualno za smanjivanje i otklanjanje nuklearne opasnosti.

Ako se takva stajališta povežu sa stalnim nastojanjem Sovjetskog Saveza i njegovih saveznika da se i dalje razvija détente i da jačaju okviri korisne suradnje, može se ipak s nešto više optimizma gledati na mogućnosti održavanja rezultatâ dosadašnjeg détentea i eventualnog očuvanja, makar u smanjenom opsegu, te politike. Koristi koje su proizašle iz takvog djelovanja, iako, možda, nisu ravnomjerno raspoređene, i koje nisu bile uvijek dovoljno visoko ocijenjene, ipak su toliko snažno prisutne da je *moguće ustrajati na tvrdnji da détente nije završen i da u evropskim blokovskim zemljama također postoje snažni zagovornici politike popuštanja i sporazumijevanja*, bez obzira na sve razlike u njihovim ocjenama pojedinih situacija ili, pak, u viđenju daljnjeg razvoja evropskih odnosa.

U cjelokupnom procesu détentea evropske neutralne i nesvrstane zemlje dale su značajan doprinos politici popuštanja. Njihova aktivnost u doba Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji u nizu prilika pokazala se kao nezamjenljiva alternativa, a brojni prijedlozi koji su se odnosili na pitanja evropske sigurnosti i suradnje uvijek su vodili računa o konkretnim mogućnostima političkog trenutka, ali i o demokratskim načelima novih evropskih odnosa zacrtanih u Helsinkiju. Osjećajući opasnosti koje prijete détenteu, upravo neutralne i nesvrstane evropske zemlje bile su najzainteresiranije da se održe radni kanali komuniciranja, da se ne prekidaju dijalozi i da se ustrajno traže nova rješenja. Toj skupini zemalja jasno je da se evropski razvoj ne može odvojiti od globalnih međunarodnih trendova i da je nedjeljivost mira, odnosno détentea već dokazana činjenica. Međutim, niti zaoštravanja pod svaku cijenu, pritisci koji prelaze u miješanje u unutrašnje stvari drugih suverenih zemalja, kao i stalno blokovsko sučeljavanje, nisu sredstva koja bi mogla ojačati pozitivne procese međunarodnog popuštanja. Vodeći računa o svemu tome, skupina NN zemalja u toku Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji, od početka realizacije te ideje pa do Madrida, pokazuje maksimalno strpljenje i težnju da se svi akteri velikog dijaloga nađu zajedno kako bi se u složenim međunarodnim prilikama očuvala dostignuća zabilježena u Evropi i postupno stvorio temelj za daljnje unapređivanje evropskih odnosa. Na taj način djeluje se, svakako, i u pravcu povoljnijeg ukupnog razvoja suvremenih međunarodnih odnosa.

III. Poljska kriza i détente

Poljska kriza, nastala na evropskom tlu, dakle na onom geografskom i političkom prostoru gdje je politika détentea zabilježila najveće konkretne rezultate, pokazala je da se međunarodni odnosi ozbiljno zaoštravaju i da u polariziranom sučeljavanju suprotnih blokovskih struktura, predvođenih supersilama, svaka međunarod-

Digitized by Google

na krizna situacija unutar bloka dobiva izvanredno velike i opasne razmjere i ubrzo postaje predmet međublokovskog nadmetanja.

Težnje Poljaka za mijenjanjem postojećih odnosa, uklanjanjem nepravde, napuštanjem izhitrenih i nikada ostvarenih planova, borba za časnije i demokratskije življenje, ubrzo su dobile specifične ocjene u drugim blokovskim sredinama, ali zasnovane, naravno, prvenstveno na interesima i ciljevima tog bloka kao cjeline.

Blok kome pripada Poljska je od prvog dana izbijanja baltičkih nemira pratio s velikom uznemirenošću dinamiku jačanja i širenja radničkog protesta, ne ostavljajući nikakve sumnje u svoje viđenje tih događaja. Uporedo s jačanjem snaga koje su se u poljskom društvu zalagale za promjene primijenjena je skala svih sredstava — od ideološkog, političkog, vojno-propagandnog i ekonomskog pritiska, što je već trebalo jasno pokazatil da se ta poljska nacionalna kriza doživljava kao nešto znatno više i opasnije, nešto što se tiče interesâ čitave zajednice tih država i temelja na kojima počiva njihovo zajedništvo. Samim tim poljski događaji dobili su sve oznake blokovskog problema, čime se, svakako, približavala i mogućnost blokovskog finala takvog kriznog stanja. Intenzivirajući upotrebu kombiniranih sredstava pritiska i zastrašivanja, očekivalo se da će vrijeme učiniti svoje, te da će val oduševljenja za najavljene nove oblike društveno-političkog i ekonomskog života polagano slabiti. Tome je trebala doprinijeti i veoma teška ekonomska situacija, za koju se vjerovalo da neće biti generator jačanja ideja novog pokreta. Kako do toga nije dolazilo, zavođenje ratnog stanja u Poljskoj dočekano je u čitavom bloku s olakšanjem kao dokaz spremnosti i snage posljednje organizirane institucije u Poljskoj — armije da okonča takav razvoj.

U drugom bloku, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama, poljska kriza primljena je s velikim zadovoljstvom i nadama. Ona je ocijenjena kao izraz širokog nacionalnog nastojanja za mijenjanjem postojećih unutrašnjih odnosa i sa željom da to otvori put za daljnji utjecaj unutar čitavog suprotnog bloka. Iako je razvoj u Poljskoj ubrzo pokazao da nema izgleda da se dometi poljskog pluralističkog razvoja prošire na druge istočnoevropske zemlje (bar ne u ozbiljnijim razmjerima), u Washingtonu je ipak ocijenjeno da poljska situacija pruža nekoliko izvanrednih pogodnosti. Nemogućnost PURP-a da uzme u svoje ruke kontrolu nad situacijom, aktivnost novih, često izrazito radikalnih snaga i slabljenje dijaloga »Poljaka s Poljakom« trebali su dokumentirano pokazati slabosti sistema i znatno kompromitirati poljski, ali i širi model realnog socijalizma. U strategijskom pogledu, činjenica da se 15 poljskih divizija našlo zaokupljeno poljskom situacijom, a da je isto tako polovica snaga Varšavskog ugovora u takozvanom sjevernom trokutu bila u znaku iščekivanja, bila je važan podatak planerima iz štaba NATO-a.

Međutim, ako su ideološko-političke i vojno-strategijske ocjene SAD i zapadnih saveznika bile uglavnom identične, ekonomski

Digitized by Google

aspekt krize otkrio je njihove različite pozicije. Za Sjedinjene Države glavni politički cilj je prolongiranje krize i traženje mogućnosti za vraćanje na prethodno stanje prije stupanja vojske na političku scenu, što bi još više pokazalo krizu sistema. S druge strane, američki krediti Poljskoj bili su znatno manji od onih koje su dale ostale zapadne zemlje, te se i ne postavlja tako radikalno pitanje otplate dugova, odnosno budućnosti ekonomske suradnje. Sjedinjene Države, koje niti u danima razvijenog détentea nisu uspostavile tješnje ekonomske odnose s Istokom, nemaju većih potreba za prisustvom na istočnoevropskom tržištu, te je povodom uvođenja ratnog stanja u Poljskoj bilo relativno lako Reaganovoj administraciji proklamirati skup mjera kojima bi trebalo »kazniti« drugu stranu zbog poduzimanja takvog poteza. Ipak, nacionalni ekonomski interes nije tu do kraja zanemaren, te se prodaja američkog žita Sovjetskom Savezu i dalje normalno odvija, uz obrazloženje da je to »posljednji američki adut«.

Promatrana blokovskom optikom, zbivanja u Poljskoj postala su izvanredna prilika da jedan blok maksimalno koristi tu situaciju u konfrontaciji sa suprotnim blokom i da, naravno, ne razmišljajući mnogo o realnostima političkog života, niti o nekim humanitarnim aspektima, pritiskom pokušava iznuditi rješenja za koja je unaprijed jasno da su neostvariva i da, po toj istoj logici blokovskog kontradjelovanja, ne mogu biti prihvaćena od strane drugog bloka.

Poljska zbivanja su za Sjedinjene Države, koje su istakle u prvi plan svoje blokovske interese i kalkulacije, postala samo pretekst da se započne konfrontacija novim sredstvima i da se u izmijenjenim međunarodnim uvjetima pokušaju izboriti dodatne pozicije za vlastiti vojno-politički savez. Iako su ti izvanjski akteri u poljskoj drami imali različite mogućnosti djelovanja i tražili u Poljskoj različite snage za svoje saveznike, činjenica je da je blokovsko nadmetanje oko Poljske počelo rasti i jačati usporedo sa širenjem poljske krize, odnosno jačanjem njezinih međusobno suprotstavljenih polova.

Teško bi bilo ustvrditi ovom prilikom koja je strana dala više povoda, ali je činjenica da je na bazi akcija i reakcija rastao opasan trend pretvaranja izrazito unutrašnjeg pitanja u problem bloka, a kasnije u kompleks međublokovskih veza i odnosa, sa svim posljedicama koje su otuda morale proizaći.

Zbog svega toga nije bilo teško predvidjeti sliku međunarodnih odnosa u kojima će détente biti ozbiljno poremećen, a gotovo svi tokovi odnosâ među supersilama i blokovima u velikoj mjeri biti suočeni s refleksima poljske krize.

Poljska je kriza, svakako, najveći udarac détenteu, jer je to zemlja koja je situirana na važnom strategijskom prostoru, koja je sama članica bloka i koja je na taj način postala sastavni dio globalne blokovske utakmice. Prijašnje međunarodne krize uvijek su, u pravilu, bile u takozvanim udaljenijim područjima, izvan evrop-

Digitized by Google

skog središta, te su istodobno bile izvan blokovskih struktura. Kriza unutar članice jednog bloka (i to druge zemlje po veličini), intenzitet tog zbivanja, nemogućnost pronalaženja političkog rješenja i stupanje prvi put u povijesti socijalizma na političku scenu regularne vojske kao jedine stabilne snage značajni su dodatni elementi koji su proširili domet poljskih događaja. I koliko god da je sama unutrašnja situacija u Poljskoj bila veoma komplicirana i da je trebalo biti neobično velik optimist, lišen bilo kakvih veza s poljskom realnošću, da bi se zamislio trajan i uspješan dijalog oštro suprotstavljenih strana, činjenica je da je ta međunarodna dimenzija sa svoje strane znatno komplicirala i otežala pravac unutrašnjih kretanja.

Pritisci iz redova poljskih saveznika i težnja za maksimalnim ideološko-propagandnim manipuliranjem poljskom krizom u redovima drugog bloka doprinijeli su radikalnim zahtjevima na suprotnim poljskim dionicama, što je samo još više antagoniziralo proces zaoštravanja stavova i udaljavanje od dijaloga. Time se ubrzano otvarao put za radikalno presijecanje takvog razvoja i za zauzimanje čvršćeg kursa.

Svi oni zapadni analitičari međunarodnih odnosa koji su tvrdili da je détente korisniji za Sovjetski Savez nego za Zapad mogli su u poljskim zbivanjima vidjeti snažne utjecaje politike popuštanja koja je stvorila pogodan vanjski ambijent za izbijanje revolta poljskih radnika. Razumljivo je da su brojni unutrašnji problemi i promašaji poljskog razvoja, krize do kojih je gotovo ciklički dolazilo, kao i sve veća razočaranost općim pravcem razvoja bili glavni činioci, ali je nesumnjivo da su détente, odnosno faza razvijenih kontakata pomogli da se to nezadovoljstvo usmjeri k traženju tako velikih promjena. Sigurno je da bez politike popuštanja poljska kriza ne bi dobila takav zamah, a naravno da bi bila »riješena« znatno prije i znatno drukčijim, oštrijim sredstvima.

Upravo u vezi s poljskom krizom postavilo se odmah i šire pitanje odnosâ supersila, ovoga puta u teritorijalnom pogledu. Umjesto nekadašnjih prećutnih prihvaćanja linije razgraničenja koja dijeli Istok i Zapad, pokrenuta je snažna propagandno-politička akcija kako bi se dokazalo da Sjedinjene Države neće dalje priznavati odluke iz Jalte. U tom pogledu, za američku stranu takvo izjašnjavanje trebalo bi otvoriti put promjeni u Istočnoj Evropi, čak do izmjene statusa baltičkih republika inkorporiranih u Sovjetski Savez.[16]

Na drugoj strani, Sovjetski Savez stalno ističe da je najpozitivniji trend evropskog razvoja zabilježen u doba détentea, te da je to, u stvari, nastavak odluka iz Jalte. Ukazujući još jednom na sve razlike u ocjenama sadašnjeg trenutka, ali isto tako i u čitanju povijesnih dokumenata, sovjetski analitičari ističu da se Helsinki zasnivi na Jalti, u kojoj je, navodno, udaren temelj poslijeratnog

[16] Wireless File, 12. II 1982.

Digitized by Google

evropskog razvoja. Objašnjavajući da je dugo razdoblje hladnog rata bilo štetno za sve sudionike te velike konfrontacije, tvrdi se da je to bila politika koja je išla na nepoštivanje odredbi iz Jalte a onoga trenutka kada je ponovno uspostavljen kontinuitet između odluka saveznika iz drugog svjetskog rata i novog evropskog kretanja, bio je, navodno, postignut vrhunac pozitivnog razvoja.

U okviru 10 načela evropskih odnosa iz helsinškog Završnog akta, neizmjenljivost granica nasilnim sredstvima ima, svakako, veoma važno mjesto, a prihvaćanje tog načela značilo je da države potpisnice nemaju namjeru mijenjati postojeće evropsko stanje. Pozivi na neka druga rješenja ili, pak, šire interpretacije koje bi u kriznim situacijama trebale značiti poziv na građanski rat bili bi danas poziv na besmisleno krvoproliće i eventualno prizivanje šire katastrofe.

S druge strane, uporno inzistiranje na odlukama i sadržajima iz Jalte ne može doprinijeti jačanju suradnje i sigurnosti u Evropi, ako ni zbog čega drugoga a ono zbog toga što su svi pozitivni evropski tokovi nastajali u doba kada se nije djelovalo po koncepcijama velikih sila, već kada su sve evropske zemlje ravnopravno i demokratski sudjelovale u traženju bolje evropske budućnosti. Toga bi morali biti svjesni svi oni koji pokušavaju statički vući liniju kontinuiteta između Jalte i Helsinkija, kako bi time potvrdili nepromjenljivost evropskih odnosa. Druga vremena, veći broj aktera, kao i brojna poslijeratna iskustva doveli su do toga da se, bez obzira na svu složenost sadašnjeg trenutka, evropskim narodima nova rješenja mogu predočiti u obliku demokratskog i slobodnog dogovaranja ravnopravnih zemalja, a ne kao diktat velikih sila. Rezultati iz doba razvijenog détentea tu, svakako, mogu poslužiti kao korisno upozorenje.

Poljska kriza otvorila je, između ostalih, i pitanje mogućnosti mijenjanja širih evropskih relacija; ona je, zapravo, u novim uvjetima postavila pitanje dokle se može ići u traženju vlastitih rješenja. Nije u ovom napisu presudno da li su i koliko su snage koje su sudjelovale u poljskoj krizi bile spremne na dijalog, da li je taj dijalog među njima uopće bio moguć i tko je počinio više grešaka. Jedno je neosporno — poljska kriza je i na jednoj i na drugoj strani izbacila u prvi plan poljske aktere, koji su u vanjskom okruženju nalazili svoje snažne saveznike. I tu se potvrdilo da neriješeni problemi iz domene međunarodnih odnosa, a posebno oni između supersila, svako krizno stanje istog časa od nacionalnog unutrašnjeg pitanja pretvaraju u međunarodni, odnosno međublokovski problem, pri čemu se nastoji realizirati što veći broj jednostranih prednosti i koristi za vlastiti blok. Samim tim i unutrašnja zbivanja postaju znatno teža, dramatičnost im raste, a rješenje se veže uz aktivnost domaćih i stranih snaga.

No, unatoč takvog složenog razvoja i rješenja koje je potraženo u ratnom stanju, više je nego sigurno da niti jedan blok ne bi htio žrtvovati neke šire vrijednosti zbog Poljske.

Digitized by Google

Nema tih snaga koje bi bile spremne nasilno rušiti postojeći sistem u toj zemlji i pomaknuti liniju koja dijeli Istok od Zapada. Sve ono što se dešavalo od hladnog rata pa dalje u praksi je demonstriralo ispraznost nekadašnjih koncepcija »oslobođenja Istočne Evrope« i »odbacivanja komunizma«. Bez obzira na to koje su snage na vlasti, te nekada ratoborne pokliče na kojima su bile utemeljene vojno-strategijske doktrine danas bi bilo nemoguće obnoviti, niti ih, pak, prezentirati ni u drukčijem obliku.

Stoga, ako se postavi pitanje kakve su šanse današnjeg ograničenog détentea da preživi, mora se odmah odgovoriti protupitanjem: a kakve su druge mogućnosti razvoja svijeta? Krize nastale u posljednje doba pokazale su da su odnosi među velikim silama podložni dosta brzim promjenama, a da ta zahlađenja ipak nalaze odjeka i u drugim sredinama. S druge strane, afričke i azijske krize, a sada i poljska kriza, pokazuju, također, da je nemoguće prekinuti sve odnose i ponovno podići obrambeni zid hladnog rata.

Upravo u tome i jeste vrijednost dosadašnjih iskustava iz dostignuća zabilježenih u godinama détentea. Naime, svakom realno mislećem političkom akteru jasno je da se realnosti današnjeg svijeta silom oružja ne mogu mijenjati, te da svaka sila nailazi na ograničenje u obliku razvijene protusile druge strane. Unutrašnje krize i sukobi, bez obzira na to kakve razmjere dobiju, ne mogu voditi pokretanju velike eskalacije u odnosima među blokovima, koja bi, poput scenarija Hermana Kahna, postupno vodila nuklearnom ratu, to jest zajamčenom općem uništenju. Cijena takvih promjena bila bi previsoka za svaki blok i za svaku strategiju.

U tim čvrsto zasnovanim datostima, koje su zbog niza vojno-tehnoloških, ekonomskih i političkih činilaca gotovo neizmjenljive danas, a i u doglednoj budućnosti, politika popuštanja i sporazumnog rješavanja spornih problema, bez obzira na to da li će se zvati détenteom ili nekim drugim imenom, ostaje kao jedina alternativa. Uz taj opći postulat održavanja svjetskog mira moglo bi se dodati da su i široki tokovi suradnje u raznim oblicima pokazali svu korisnost takvog pravca razvoja međunarodnih odnosa. Iz toga slijedi da je détente jedina politika kojom se može razvijati i jačati mir u međunarodnim okvirima, kojom se može pomagati rješavanje spornih problema, kojih će uvijek u svijetu biti, i, na kraju, da je détente temelj svakog jačanja suradnje među državama.

U takvom svijetu samo na osnovi djelovanja unutrašnjih snaga i njihove borbe za promjenu postojećeg stanja moguće su i unutrašnje evolucije. Svijet napetih odnosa i blokovske politike nije u stanju tolerirati promjene, čak ni one manjih razmjera, jer se one uvijek promatraju kroz prizmu interesâ i ciljeva bloka, a ne kao zahtjev jedne države i njezinog naroda.

Ograničeni détente, u čijem znaku danas protječu tokovi međunarodnog života, ipak je bolji od bilo kakve nove vrste hladnog rata. No, ta tvrdnja ne smije nikoga zadovoljiti, jer je jasno da ograničeni détente znači nazadovanje u odnosu na ono što je već postojalo i što je moguće ostvariti.

Digitized by Google

Zbog toga je zadatak svih snaga koje djeluju na međunarodnoj sceni da se, u interesu mira, sigurnosti i suradnje u najširim svjetskim razmjerima, založe za vraćanje politici popuštanja i sporazumijevanja. *Détente u kojem će sudjelovati sve zemlje, koji će biti protegnut na sve regione svijeta, koji neće biti niti bilateralnog superdržavnog niti uskog blokovskog karaktera i koji će otvarati mogućnosti za razvijanje svestrane, funkcionalno postavljene međunarodne suradnje jedina je alternativa mirnog razvoja svijeta.* Trebalo bi se nadati da će sadašnje krize i zastoji u détenteu na najbolji način potvrditi tu tezu i utjecati na aktivnost onih političkih snaga koje još uvijek vjeruju da détente ima neku drugu alternativu.

Digitized by Google

Aleksander Bajt

Da li je Marks zaista pogrešio?

U članku *Samoupravni sistem planiranja*[1] prof. Miladin Korać raspravlja o mogućnosti planiranja u socijalističkoj robnoj proizvodnji. Pod planiranjem on podrazumeva »svesnu kontrolu udruženih radnika nad tokovima društvene reprodukcije«. Po prof. Koraću, »najbitnija istorijska specifičnost samoupravnih odnosa proizvodnje je u tome što udruženi radnici u samoupravnim jedinicama proizvodnje i prometa roba i društvenih delatnosti *svesno regulišu ne samo svoj rad* (svoju razmenu materije s prirodom), *nego i svoje međusobne odnose*, kako unutar tih jedinica tako i između njih (samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem)« *(kurziv* — M. K.). Definisano ta taj način, planiranje izgleda čak ambicioznije od planiranja po konceptu centralno-planskih socijalističkih privreda. U želji da ne kompromitujem ideju planiranja, u produžetku ću se baviti isključivo »mogućnošću svesne kontrole udruženih radnika nad tokovima društvene reprodukcije«, a planiranje u toj vezi neću ni pomenuti.

U svojim izlaganjima prof. Korać navodi poznato mesto iz Marksovih *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie* (Ro-

[1] M. Korać, *Samoupravni sistem planiranja*, »Socijalizam«, br. 12/1981, str. 2003—2032, u produžetku citirano kao Korać, str.

Digitized by Google

hentwurf)[2], i to mesto iz »Glave o novcu«, koju je Marks napisao u oktobru 1857. godine, a koje mesto (u mom prevodu) glasi: »Ništa, dakle, ne može biti pogrešnije ni besmislenije do to da se za uslove *prometne vrednosti, novca*, pretpostavlja ovladavanje celokupnom njihovom proizvodnjom od strane udruženih pojedinaca, kao što se gore pretpostavljalo za banku koja izdaje satne bonove« (str. 76, *kurziv* u originalu). Prof. Korać pravilno uočava da teza o »mogućnosti svesne kontrole udruženih radnika nad tokovima društvene reprodukcije« protivreči navedenoj Marksovoj rečenici (u produžetku na nju se osvrćem kao na »spornu«). On, međutim, smatra da je istina na njegovoj, a ne na Marksovoj strani. »Iako izgleda da to protivreči ovom Marksovom stavu, moram reći da je svesna kontrola udruženih radnika nad tokovima društvene reprodukcije u uslovima robne proizvodnje ... ipak moguća« (Korać, 2004—2005). Dakako, početak rečenice dopušta interpretaciju da je protivrečnost, po prof. Koraću, samo prividna, da je, u stvari, i nema, ali je iz celog konteksta njegovih izlaganja jasno da je smatra stvarnom.

Slično kao kod drugih pisaca, i kod Marksa se mogu naći izlaganja za koja se ne može reći da su tačna. Poznato je Marksovo manjkavo poznavanje azijskih društava. Nije verovatno da bi radnici današnje Zapadne Evrope ili Severne Amerike potvrdili njegovu tezu o apsolutnoj pauperizaciji, a statistički podaci ne potvrđuju ni tezu o dugoročnom rastu stope viška vrednosti. Međutim, u odnosu na osnove Marksovog učenja to su zaista imponderabilije. Čak ni njegova glavna ilustracija zavisnosti društveno-ekonomskih sistema od razvoja proizvodnih snaga, po kojoj je feudalni poredak superiorniji i razvojno viši od antičkog, a koja je, u najmanju ruku, veoma sporna, ne dovodi u pitanje osnove njegovog učenja, istorijski materijalizam, upravo zbog toga što je u suštini samo ilustracija. Za svoju ocenu da će revolucija 1848. godine definitivno likvidirati kapitalizam, koja spada u istu kategoriju, Marks i Engels sami kažu da je bila pogrešna.[3] Rečenica koju navodi prof. Korać, međutim, nije data kao ocena neke konkretne istorijske situacije, nego kao teorijsko uopštavanje koje čini suštinski deo, teorijski izraz, njegove osnovne zakonitosti razvoja ljudskog društva, a to je zavisnost proizvodnih odnosa i društvene nadgradnje od razvoja proizvodnih snaga, što, kao što znamo, čini suštinu učenja o istorijskom materijalizmu. Drugim rečima, ako je navedena Marksova rečenica pogrešna, onda to znači da njegova osnovna zakonitost društveno-ekonomskog razvoja, a time i istorijski materijalizam, za jedno konkretno društvo — a to je naše — ne stoji. To bi, bez sumnje, bilo dovoljno da se Marksove osnovne zakonitosti liše univerzalnosti, a time bi one pale i kao osnovne.

---

[2] K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie* (Rohentwurf), izdanje Marx — Engels — Lenin-Institut, Moskva, 1939; Dietz Verlag, Berlin, 1953; u tekstu citirano kao *Grundrisse*, str.

[3] K. Marks, *Klasne borbe u Francuskoj od 1848. do 1850*, Engelsov uvod, Izabrani radovi, I.

Digitized by Google

Zbog toga je važno da se dobije nešto više informacija kako o kontekstu u kome je Marks napisao spornu rečenicu tako i o razlozima zbog kojih prof. Korać smatra da Marksovo učenje za slučaj socijalističkog samoupravljanja ne važi.

Sporna Marksova rečenica odnosi se, kao što to sâm Marks kaže, na »savremeno društvo« (*Grundrisse*, 76). To je buržoaska robna proizvodnja, za koju je karakteristična (sve Marksovim rečima) »lična nezavisnost pojedinaca« (persoenliche Unabhaengigkeit) povezanih »međusobnom i svestranom« (wechselseitige und allseitige) »materijalnom« (sachlicher) »zavisnošću« (Abhaengigkeit) u »društvenu celinu« (gesellschaftliche Zusammenhang), koju ostvaruje prometna vrednost, novac (*Grundrisse*, 74—75). Novac koji dobijaju za svoje proizvode povezuje pojedince na osnovi njihovih »privatnih interesa koji su kao takvi društveno određeni« (*Grundrisse*, 74) u celinu privrede i društva. Što je razmena potpunija i sveopštija, to je veća snaga novca i to je snažnije njegovo ujedinjavajuće dejstvo.

U takvom društvu rad pojedinca ne može biti neposredno društven. Svoju društvenu veličinu, snagu, rad dobija tek pretvaranjem u prometnu vrednost, u novac. »Rad na osnovu prometnih vrednosti upravo pretpostavlja da ni rad pojedinca ni njegov proizvod nije *neposredno* opšti; da on tu formu postiže tek putem *predmetnog posredovanja*, putem od njega različitog novca« (*Grundrisse*, 89, *kurziv* u originalu). Neizbežno je »da se proizvod ili delatnost pojedinca najpre pretvore u oblik prometne vrednosti, u novac, da u tom materijalnom obliku dobiju i dokažu svoju društvenu snagu«, kaže Marks nešto ispred sporne rečenice.

Nije teško uočiti da karakteristike društva o kojem Marks raspravlja opredeljuju i način formiranja vrednosti, to jest da je njegova teorija osnovnih karakteristika modernog društva ujedno i teorija vrednosti. Time je opredeljen i karakter novca. Marks polazi od Smitove formulacije (jedne od tri njegove formulacije radne teorije vrednosti) po kojoj je rad pojedinca novac kojim on kupuje svoj vlastiti proizvod. Da bi ukazao na neodrživost tog koncepta, od kojeg, uzgred rečeno, polazi i ideja automatske monetizacije potraživanja na osnovu proizvedene robe, Marks uvodi pojam *opšteg* novca (*Grundrisse*, 88), to jest novca kojim se kupuju sve robe, i to ne od strane njihovih proizvođača, nego od strane neproizvođača — proizvođača drugih roba. Zbog toga se, po Marksu, banka koja izdaje novac za proizvedene proizvode pre nego što je završen celokupan proces reprodukcije mora smatrati utopijom (*Grundrisse*, 77 — to je ona ista banka koju Marks pominje na kraju sporne rečenice).

Jednom rečju, ako se dokaže da Marksova misao koju navodi prof. Korać nije pravilna, onda ne pada samo Marksovo učenje o istorijskom materijalizmu, nego i takve njegove »specijalno ekonomske« teorije kao što su to teorija vrednosti i teorija novca.

U radu iz kojeg prof. Korać navodi spornu rečenicu Marks pravi razliku između tri tipa razvoja ljudskog društva. »Odnosi

Digitized by Google

lične zavisnosti... prvi su društveni oblici; u njima se ljudska produktivnost razvija samo u ograničenom obimu i na izdvojenim tačkama. Lična nezavisnost koja se temelji na materijalnoj zavisnosti drugi je veliki oblik; u njemu prvi put nastaje sistem opštedruštvene razmene materije, univerzalnih odnosa, svestranih potreba i univerzalnije imovine. Slobodna individualnost koja se temelji na svestranom razvoju pojedinaca i potčinjavanju njihove zajedničke, društvene produktivnosti, kao njihove društvene imovine, predstavlja treći stepen« (*Grundrisse*, 75). Kao primer prvog tipa društva Marks navodi patrijarhalnu zajednicu, antičko i feudalno društvo. Drugi tip je već spomenuto »savremeno društvo« a treći — buduće društvo »slobodne razmene pojedinaca koji su udruženi na osnovi zajedničkog prisvajanja i kontrole nad sredstvima za proizvodnju« (*Grundrisse*, 76—77) i koje će se temeljiti na »planskoj raspodeli radnog vremena na različite grane proizvodnje« *(Grundrisse*, 89), zbog čega će i rad i proizvodi imati neposredno društven karakter.

Marks nije objasnio šta podrazumeva pod »svestranim razvojem pojedinaca« kao preduslovom trećeg tipa razvoja društva. Ukoliko su to uslovi »slobodne konkurencije«, to jest izjednačenost radnih i drugih sposobnosti svih članova društva, onda to nije tip društva koji bi bio preterano aktuelan. I on sâm ga smatra prilično udaljenom realnošću. U svakom slučaju, on »plansku raspodelu radnog vremena« i »zajedničku kontrolu nad sredstvima za proizvodnju« smatra karakteristikama tog novog društva, a ne društava robne proizvodnje. Tu je interesantno da Marks pri klasifikovanju tri tipa razvoja društva prosto mimoilazi njihove klasne karakteristike. U »savremenom društvu« važnija mu je formalna lična sloboda pojedinaca, koja taj sistem uzdiže iznad sistema robovlasničke i feudalne lične potčinjenosti, od eksploatacije koja kapitalističku robnu proizvodnju zajedno s robovlasničkim i feudalnim društvom svrstava u eksploatatorska društva. Da li time pretpostavlja eksploataciju i za »socijalistička društva«? Odgovor ne može biti neosporiv; jasno je, međutim, da Marks u *Grundrisse* ima u vidu prvenstveno društveno-ekonomski mehanizam »savremenog društva« koji je određen robnim karakterom proizvodnje. Upravo poznajući taj mehanizam, Marks ocenjuje kao pogrešan i besmislen svaki pokušaj da njime ovladaju udruženi pojedinci, odnosno da se njime ovlada udruživanjem pojedinaca. Naprotiv, da bi pojedinci mogli da budu stvarno slobodni, nezavisni, robna proizvodnja mora da postane sveopšti oblik proizvodnje, a novac jedina snaga koja, obezbeđujući društvenu moć pojedincima, ostvaruje i integraciju privrede i društva. »Što manje društvene snage poseduje prometno sredstvo, što je ono više povezano s prirodom neposrednih proizvoda rada i neposrednih potreba razmenjivača, toliko veća mora da bude snaga zajednice koja povezuje pojedince: patrijarhalni odnos, antička zajednica, feudalizam i esnafstvo (*Grundrisse*, 75). Samo dva reda dalje Marks svoja izlaganja rezimira u društveno-ekonomski izu-

Digitized by Google

zetno značajan zaključak: »*Oduzmite toj stvari* (novcu — A. B.) *tu društvenu snagu, pa ćete je morati dati ljudima da je vrše nad ljudima*« (*Grundrisse*, 75).

Ostaje otvoreno zbog čega prof. Korać u svom članku nije naveo i ovaj, za našu praksu veoma relevantan zaključak.[4] Taj zaključak ne dozvoljava da se sporimo o tome da za slučaj robne proizvodnje Marks ne samo što poriče mogućnost ovladavanja celokupnom proizvodnjom od strane udruženih pojedinaca, što proizlazi iz sporne rečenice, nego sasvim eksplicitno predviđa i posledice pokušaja da se novcu oduzme njegova istorijska funkcija oslobađanja individua ispod vlasti individua i time njihovog integrisanja u privredne i društvene celine: to su propast slobode, vraćanje u sisteme lične zavisnosti, vlasti čoveka nad čovekom. Pokušaji da se »svesno regulišu ne samo rad, nego i međusobni odnosi proizvođačâ«, što prof. Korać smatra »najbitnijom istorijskom specifičnošću socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje«, moraju, po Marksu, završiti u odnosima lične neslobode, zavisnosti, to jest u odnosima kakvi su vladali pre razvijene robne proizvodnje. Po njegovom shvatanju društvenog razvitka, a pretpostavljajući da *natura non facit saltus* ni unazad, to bi bili feudalni odnosi. Mora se dopustiti da bi oni, pored sasvim klasičnih, kao što su *glebae adscripti*, poprimili i neke modernije oblike, na primer oblik birokratije.

Razume se, moguć je niz prigovora kojima bi se navedenim Marksovim izlaganjima smanjila ili čak i oduzela njihova značajnost, pogotovu u odnosu na socijalističko samoupravljanje. Prof. Korać ne ide tim putem, što smatramo ispravnim. On prihvata i autentičnost i značajnost navedenih Marksovih stavova, i to baš u odnosu na socijalističko samoupravljanje, ali smatra da su pogrešni. Argumenti za takvu tezu, pogotovu što potiču od uglednog marksiste, moraju da pobude izuzetno interesovanje.

Koliko možemo sagledati, prof. Korać iznosi tri »razloga«, kako ih on sâm naziva, zbog kojih Marksovi stavovi u odnosu na socijalističko samoupravljanje ne stoje. Prvo, udruženi radnici su *subjektivno zainteresovani* da i svoje unutrašnje i svoje spoljne razmenske i druge odnose stavljaju pod svoju svesnu zajedničku kontrolu. Drugo, radnici i *objektivno mogu* to da čine. I treće, tu mogućnost pruža im institut *samoupravnog sporazumevanja* i *dogovaranja* (Korać, 2005, *kurziv* — A. B.).

Na žalost, ti »razlozi« nisu nikakvi dokazi, nego hipoteze koje su ostale bez ikakvog dokaza. Naprotiv, ima vrlo ubedljivih argumenata da je tačno upravo suprotno. Ako bi radnici stvarno bili *subjektivno* zainteresovani da svoje međusobne odnose stavljaju pod svoju svesnu zajedničku kontrolu, i ako bi to bilo i *objektivno moguće*, onda bi taj njihov interes bio materijalna snaga koja bi se, poput elementarnih sila, realizovala sama po

[4] Moram priznati, međutim, da se tog mesta ni sâm nisam setio, nego sam ga našao u članku Johna E. Roemera: *Exploatation, Alternatives and Socialism*, »The Economic Journal«, mart 1982.

Digitized by Google

sebi, bez ičije pomoći, a pre svega bez pomoći i teorije i ideologije, uprkos svim eventualnim suprotnim silama i preprekama, pogotovu stoga što prof. Korać radnicima smatra ne samo one u proizvodnji, nego i one u društvenim službama. Ukoliko bi *mogućnost* radnikâ da se sporazumevaju i dogovaraju (mogućnost uopšte, kao i mogućnost samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja, bez sumnje, postoji u odnosu na bezbroj predmeta) dokazivala njihovu sposobnost da svoje odnose stavljaju pod svoju svesnu zajedničku kontrolu, to bi bio dokaz da društveni odnosi, uključujući nastanak i propast društveno-ekonomskih sistema, nisu određeni proizvodnim snagama, nego da su rezultat nezavisne, slobodne ljudske volje, u suštini odluke pojedinaca. Moja omiljena formulacija po kojoj »način raspodele društvenog proizvoda ... nije nešto slučajno, nije rezultat »večitog prirodnog poretka« (*ordre naturel*), niti je izraz božje volje (*Voluntas Dei*), a ni dogovora samih učesnika (*contrat social* [to je bila aluzija na *contrat social* Ž. Ž. Rusoa — A. B.]), nego je određen načinom raspodele oruđâ za proizvodnju«, time bi pala. Pala bi, razume se, i poznata Marksova formulacija iz *Uvoda u kritiku političke ekonomije* po kojoj: »Ali pre nego što je raspodela raspodela proizvoda, ona je ... raspodela sredstava za proizvodnju« (*Grundrisse*, 17). Od Marksa ne bi mnogo ostalo. Pijedestal društveno-ekonomskih zakonitosti bio bi prepušten društvenom voluntarizmu.

Zbog toga je to pitanje od izuzetnog naučnog, ali pre svega praktičnog značaja. Poznato je da se u vezi sa samoupravnim sporazumevanjem i dogovaranjem javljaju neki problemi, zbog čega je i pokrenuta diskusija o dometu tog instituta. Ima razloga za mišljenje da se samoupravno sporazumevanje i dogovaranje smatra supstitutom ekonomskih zakonitosti, to jest da bi baš ti sporazumi i dogovori, umesto tržišta, trebalo da vrše integrativnu funkciju. Kada se zna da se u sadašnjim našim diskusijama pojam »ekonomske zakonitosti« upotrebljava u onom istom smislu u kojem Marks upotrebljava izraz »prometna vrednost, novac«, očigledno je da se sadašnja diskusija o dometu samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja u suštini poklapa s Marksovim razmatranjem mogućnosti »ovladavanja celokupnom proizvodnjom od strane udruženih pojedinaca«. Iz toga se mora zaključiti da bi, po Marksovom mišljenju, pokušaji da se samoupravnim sporazumevanjem i dogovaranjem svesno kontrolišu tokovi društvene reprodukcije, uključujući i regulisanje međusobnih odnosa radnikâ, to jest da se time supstituišu zakonitosti robne proizvodnje, mogli da budu ne samo uzaludni, a zbog toga i nepotrebni i kao takvi ekonomski štetni, nego bi se ujedno mogli pretvoriti u sredstvo uvođenja vlasti »ljudi nad ljudima«. Njegova preporuka u cilju učvršćivanja samoupravno organizovanog slobodnog udruženog rada upravo je razvijanje tržišta, davanje što veće snage »novcu«, koji oslobađanjem pojedinaca integriše i privredu i društvo.

Do sličnih zaključaka o ulozi tržišta u socijalističkom društvu došao sam u članku objavljenom 1976. godine u »Ekonomskoj re-

Digitized by Google

viji«[5], a u pogledu dometa samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja — u članku objavljenom prošle godine u »Socijalizmu«[6], ali ni prvi ni drugi moj rad nije konsultovao ovde prikazana Marksova izlaganja. Odgovor na pitanje da li je Marks u razmatranom spornom pitanju pogrešio, negativan je, dakle, čak i bez oslanjanja na *auctoritas auctoritatis*. Ipak, od ovog malo detaljnijeg uvida u Marksova izlaganja u vezi sa spornom rečenicom imamo bar dve koristi. Prvo, Marksova podela razvoja društva na tri tipa društveno-ekonomskih sistema omogućava da se na vrlo uopšten, shematičan način objasni izvor greške i prof. Koraća i prakse socijalističkih privreda. Ona potiče iz montiranja društvenih odnosa i institucija Marksovog budućeg društva (»planska raspodela radnog vremena na različite grane proizvodnje«, »slobodna razmena pojedinaca« — ovo poslednje moglo bi da bude korelat »svestranog razvoja pojedinaca«) na proizvodne snage kojima je za njihov razvoj i dalje potrebno »savremeno društvo« — robna proizvodnja. Dijalektika Marksovog odgovora na takve je pokušaje očigledna: umesto ka društvenom progresu, oni vode u društveno nazadovanje! Drugo, Marksov autoritet podstaći će, nadam se, da se u diskusiji o institutu samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja više koriste naučne metode, a njegova jasna analiza pomoći će da se sagleda domet tog instituta u odnosu na tržište i ekonomske zakonitosti.

[5] A. Bajt, *Trg in socializem, posebej samoupravni*, »Ekonomska revija«, 1976, str. 15—26.

[6] A. Bajt, *Privredni sistem i efikasnost socijalističkog samoupravljanja*, »Socijalizam«, br. 4/1981, str. 914—929.

Digitized by Google

Milan Bajec

O prirodi naših spoljnotrgovinskih teškoća

Krupni problemi sa kojima se suočavamo u našim ekonomskim odnosima sa inostranstvom nalažu da se dublje ulazi u samu prirodu društveno-ekonomskih odnosa u kojima su oni nastali. S razlogom se ističe da uzroke tih teškoća treba tražiti pre svega u našoj privredi, ma koliko, inače, bilo jasno da je i ceo savremeni svet više ili manje zahvaćen dubokim ekonomskim poremećajima koji ne mogu ostati bez uticaja i na naše domaće prilike. Najzad, stvar je svake zemlje da upravo u sebi samoj nalazi puteve i podsticaje da sa što manje posledica izađe iz tih poremećaja.

O težini naših ekonomskih problema, naročito u vezi sa platnim deficitom i visokim obavezama iz zaduženja prema inostranstvu, bilo je već dosta govora. Uglavnom, prošla godina je protekla u grčevitim naporima za ublažavanje posledica spojnotrgovinske neravnoteže i prezaduženosti, što je, makar i po cenu novih domaćih teškoća, dovelo do značajnih rezultata u popravljanju bilansa prema inostranstvu.

Kao što je poznato, prošla godina je donela osetno smanjenje ukupnog deficita platnog bilansa, te je ovaj sveden na 750 miliona dolara.[1] U Rezoluciji i projekciji platnog bilansa za tu godinu računalo se, međutim. sa deficitom od 1,8 milijardi dolara, pri čemu se, naravno, imala u vidu činjenica da su u prethodnim go-

[1] Izveštaj sa sednice SIV-a od 27. i 28. januara 1982.

Digitized by Google

dinama deficiti bili kudikamo veći i da će dosta značiti ako se oni spuste ispod granice od dve milijarde. Biće potrebne posebne analize da bi se razjasnio tako velik i neočekivan uspeh, ali je već sada van svake sumnje da je to postignuto izuzetnim naprezanjima u prošloj godini. Uglavnom, deficit je smanjen zahvaljujući porastu izvoza od 22 odsto, a uvoza od svega 5 odsto, tako da je dostignut stepen pokrivenosti uvoza izvozom od 69 odsto.

No, ma koliko trenutno bilo najvažnije smanjivati platni deficit i ublažavati teret zaduženja koji pritiskuje našu privredu, ipak ostaje stalno aktuelan dugoročan zadatak sve šireg uključivanja u međunarodnu podelu rada. Tu se, naime, uvek iznova postavlja pitanje udela izvoza u društvenom proizvodu. Tako je u 1980. godini izvoz učestvovao sa 15,8 odsto u vrednosti društvenog proizvoda, a uvoz sa 26,8 odsto. Kad se budu sveli svi računi za 1981. godinu, verovatno će se pokazati da to učešće stagnira, pa, možda, i opada, što se, uostalom ponavlja već nekoliko godina. Šta to znači?

Čim se naša proizvodnja počne odmeravati prema kriterijumima koji se priznaju u međunarodnoj razmeni, odmah se uočava prilična problematičnost načina odmeravanja vrednosti na domaćem tržištu. U tome i jeste suština problema stagniranja, pa i opadanja udela spoljnotrgovinske razmene u društvenom proizvodu. Jer, bilo bi normalno da taj udeo raste, i to utoliko brže ukoliko je viši opšti nivo razvijenosti proizvodnje i proizvodnih snaga zemlje. Najzad, ne treba zaboraviti da su naše glavne teškoće baš u razmeni sa konvertibilnim zemljama, gde i vladaju oštriji kriterijumi razmene. Prošlogodišnji deficit platnog bilansa u toj razmeni iznosio je 1,4 milijarde dolara, dakle, ne mnogo manje nego što se planiralo. Izvoz na ta tržišta bio je veći samo za 12 odsto, a uvoz za 2 odsto, što je, s obzirom na inflatorne efekte, gotovo isto što i stagniranje, odnosno opadanje u fizičkom izrazu.

Sve se to događalo u godini u kojoj su ulagani izuzetni napori na podsticanju izvoza u cilju rešavanja akutnih problema deficita i prezaduženosti. Ostaje, ipak, još uvek otvoreno pitanje koliko su ostvareni rezultati zaista pravi početak jedne dugoročnije tendencije bržeg uključivanja naše privrede u međunarodnu podelu rada. Neka kolebanja na početku ove godine, uz ponovne znake pogoršavanja pokrivenosti uvoza izvozom, govore da, ipak, treba biti oprezan u ocenama. U stvari, trajni zaokret može nastupiti samo kao rezultat suštinskih promena u samom načinu privređivanja i u načinu odmeravanja vrednosti na domaćem tržištu.

I

Polazna osnova za razmatranje ovih pitanja mora biti to da naša zemlja — kao, uostalom, i mnoge druge — zapada u spoljnotrgovinske teškoće usled niže produktivnosti u odnosu na razvijenije zemlje sa kojima vrši razmenu robe i usluga. U mnogim sektorima privrede u tom pogledu zaostajemo čak za dva do tri puta za raz-

Digitized by Google

vijenim zemljama.[2] Tako je pre deset godina nivo produktivnosti industrijskih grana i grupacija Zapadne Evrope bio od 1,6 do 3,1 puta viši nego u našoj zemlji. Od tada je taj raskorak postao veći s obzirom na brži rast produktivnosti u zapadnoevropskoj industriji od naše.[3] I ne samo to. Razvoj je u poslednjoj deceniji postajao sve ekstenzivniji, odnosno produktivnost je sasvim nedovoljno učestvovala u porastu društvenog proizvoda — sa 33 umesto sa 53 odsto, koliko je bilo planirano.[4]

Iz svega rečenog mogao bi proizići dosta pesimističan zaključak — da su nedovoljno razvijene zemlje trajno osuđene da im se po osnovu razlika u produktivnosti odliva zamašan deo nacionalnog dohotka u inostranstvo i da su stoga neizbežno izložene stalnom pritisku platnog deficita i prezaduženosti. Uostalom, u velikom delu ekonomske literature u svetu sva razmatranja se uglavnom na tome i zaustavljaju. A kao zaključak tada preostaje da je jedini izlaz za ove zemlje da se zatvaraju prema inostranstvu i da razmenu svedu samo na izvoz viškova domaće proizvodnje i na uvoz onog čega u zemlji nema, odnosno, kako se kod nas već počinje razmišljati, da se izvoz može povećavati samo po cenu osiromašivanja domaćeg tržišta. Uzgred rečeno, ovako pojednostavljeni rezoni doveli su, recimo, i do politike kojom se u Poljskoj, u suprotnom pravcu, pokušavalo da se tokom poslednje decenije domaće tržište i standard stanovništva obogaćuju naprosto nepokrivenim uvozom i povećavanjem zaduženja prema inostranstvu.

U svakom slučaju, reč je o pristupu koji potpuno ispušta iz vida probleme kvalitativnijih faktora u privređivanju, i to upravo usled zadržavanja etatističke koncepcije zasnovane na zatvorenosti domaćeg tržišta prema inostranstvu. Jer, prava suština je u izbegavanju bilo kakvog odmeravanja domaće produktivnosti po realnim kriterijumima svetskog tržišta, koje bi i otkrilo svu nemoć još uvek prisutnog etatističkog regulisanja odnosa u proizvodnji.

No, na pomolu je sve više i čisto kvantitativna strana problema. Naime, naša zemlja je već dostigla takav stupanj razvijenosti koji, pri postojećem stanju produktivnosti, ne daje više prostora normalnom odvijanju proizvodnje i njenom daljem razvoju. Nalazimo se, zapravo, na onom stupnju razvijenosti, još uvek dosta skromnom, kada se svaki čas javljaju svojevrsne smene prividnog obilja i faktičkih nestašica u proizvodnji. Ceo problem se postavlja sa stanovišta odnosa između skupe proizvodnje i niske kupovne moći. Niskom produktivnošću uslovljene su obe strane tog odnosa: roba koja se nudi skupa je zbog prevelikog učešća živog i minulog rada u njoj, a tražnja je nedovoljna zbog niskog dohotka koji na bazi skromne produktivnosti ostvaruju kupci — organizacije udruženog rada ili pojedinci, svejedno.

---

[2] Savezni zavod za društveno planiranje: »Analiza o produktivnosti rada«. (Nivo i dinamika produktivnosti rada u privredi Jugoslavije u periodu od 1976. do 1980. godine), Beograd, novembar 1981.

[3] Isto.

[4] Isto.

Digitized by Google

Može li, uopšte, proizvodnja da raste bez većih poremećaja i inflacije a da i dalje ostaje skupa?

U posleratnim godinama su krajnje osiromašena tržišta mnogih zemalja dopuštala mogućnost da se ovaj problem rešava svojevrsnim podešavanjem: bilo stalnim kreditno-novčanim injekcijama kojima je u smislu Kejnsovih predstava o rešavanju kriza trebalo veštački podizati kupovnu moć ili strogim planskim regulisanjem u socijalističkim privredama, uz poznatu pretenziju da iz centra budu diktirani gotovo svi tokovi društvene reprodukcije i kretanje robe. Međutim, što je proizvodnja više rasla, to je više do izražaja dolazila bespomoćnost takvog rešavanja.

Istovremeno, pokazalo se da se takvi problemi ne mogu više rešavati na zatvorenim domaćim tržištima. Nije tu bila reč samo o nemogućnosti da se sve veći obim proizvodnje realizuje u nacionalnim okvirima i o potrebi da ona sebi nalazi plasman u inostranstvu. Reč je bila i o neminovnosti da se povećanje proizvodnje ostvaruje na bazi masovnih, pa time i sve racionalnijih proizvodnih serija, što već samo po sebi nalaže trajnu orijentaciju prema svetskim tržištima. Time se otvara realna perspektiva proizvodnji: što je masovnija, to se više mora okretati izvozu, a što više izvozi, to presudnije postaje pitanje njene racionalnosti i njenih troškova.

U suprotnom, problem ostaje nerešiv, odnosno sve veća, a nedovoljno produktivna proizvodnja sama sebi sužava tržište i time sebe samu sputava.

Razne teorije o ulozi države u »ovladavanju« zakonom vrednosti, koje su u posleratnom periodu dugo izgledale uverljive, sve češće doživljavaju poraz u raznim nacionalnim privredama, bile one kapitalističke ili socijalističke. To se prelama upravo preko međunarodne razmene. Zašto?

U međunarodnoj razmeni se ispoljava sva nemoć tog »ovladavanja«, koje, zapravo, nije ništa drugo do obično etatističko manipulisanje domaćim valutama u okviru nacionalnih privreda. Ali, čim neka zemlja na određenom stupnju razvijenosti dođe u situaciju da sve veći deo proizvodnje mora podvrgavati merilima međunarodne razmene, tada i njena valuta neodoljivo traži da kao mera vrednosti dobije samostalnu snagu, da se stavlja u određeni odnos prema onoj konstanti vrednosti koja izražava odgovarajući prosek svetske produktivnosti rada, da sopstvenim upoređivanjem sa drugim valutama stiče svojevrsnu »zlatnu podlogu« i postane garant da se i na njenom nacionalnom tržištu priznaju samo oni troškovi proizvodnje koji su prihvatljivi sa stanovišta svetskih standarda.

U autarkičnoj privredi još je i mogućno da se manipuliše domaćom valutom i da se podešavanjem merilâ vrednosti što širem krugu proizvođača priznaje da su proizvodili pod prihvatljivim troškovima. Ali, obim proizvodnje se sve više povećava, a ona i dalje ostaje nedovoljno racionalna, jer se to podstiče upravo takvim voluntarističkim priznavanjem troškova. Utoliko tada postaju još neophodnije administrativne intervencije usmerene na sve pro-

Digitized by Google

izvoljnije manipulisanje merom vrednosti, odnosno na njeno podešavanje radi zadržavanja i konzervisanja postojećeg stanja u proizvodnji. Proizvoljnost državnih intervencija postaje stoga pravilo koje vodi sve dubljim poremećajima. Jer, nema tih mera kojima se u svim tačkama privređivanja može obezbediti usklađenost reprodukcije niti ima države koja je u stanju da se odupre svim pritiscima proizvođačâ da im se izlazi u susret takvim manipulisanjem merom vrednosti u smislu uobičajenog zahteva za uvek nekim novim poboljšavanjem »uslovâ privređivanja«.

No, u jednom trenutku i na jednom nivou razvijenosti proizvodnih snaga sve to postaje neodrživo, pa model autarkičnog privređivanja počinje da puca po svim šavovima.

Mnoge nacionalne ekonomije savremenog sveta to doživljavaju — neke uz više, neke uz manje teškoća. To doživljava i naša privreda. U stvari, doživljava utoliko teže ukoliko je njen razvoj bio brži i intenzivniji, a pripremljenost nedovoljna za otvoreno suočavanje sa pravom prirodom zakona vrednosti.

Možda je naš trenutak otrežnjenja još i posebno težak stoga što smo dosta dugo živeli u iluziji da samoupravna socijalistička privreda ima neke posebne zakonitosti koje joj daju moć da ovlada tržištem i da će to biti u stanju samo ako se organizuje kako treba. Reč je konkretno o uverenju da se samim mehanizmom društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja može zameniti delovanje zakona vrednosti i uspostaviti stanje u kojem će sami proizvođači uzajamnim priznavanjem troškova proizvodnje »prevazići« tržište. Iz toga bi, navodno, nastala neka vrsta nove, specifično naše mere vrednosti koja bi verno odražavala dohodovne odnose u privredi. Drugim rečima, organizacije udruženog rada bi, tako, jedne drugima sporazumno i dogovorno priznavale da su im robe proizvedene po društveno prihvatljivim troškovima, što bi onda udarilo specifičan pečat zakonu vrednosti, pa i odgovarajućem podešavanju novca kao mere vrednosti.

Stvar je širih analiza da razjasne šta znači takvo postavljanje na glavu zakona vrednosti i da li je to zaista put da društvo ovlada zakonom vrednosti i da ga jednom stvarno prevaziđe. Za sad, međutim, imamo posla sa sasvim praktičnim problemom ozbiljnih poremećaja, izazvanih upravo time što su svakojake proizvoljnosti u dogovorima i sporazumima o troškovima i cenama, mimo pa i na uštrb zakona vrednosti, dovele do upadljive stagnacije i zaostajanja u razvoju produktivnosti i ekonomičnosti naše privrede. Ovakvo narušavanje zakona vrednosti počinje da preti i realnim vrednostima kojima naše društvo raspolaže, pre svega usled inflacije i prezaduženosti prema inostranstvu, a i dejstvom neposrednih uzroka kao što su neadekvatna amortizacija i opšte srozavanje akumulativne i reproduktivne moći privrede usled etatističkih i njima sličnih zakidanja od ostvarenog dohotka.

Verovatno bi suženi vidokrug autarkičnog domaćeg tržišta još i dopuštao da se nesmetano zabašuruje pitanje povezanosti ovih negativnih pojava sa odnosom samoupravnog društva prema zakonu

Digitized by Google

vrednosti. Međutim, sa zaoštravanjem pitanja spoljne trgovine i neophodnosti šireg otvaranja prema svetu to više nije moguće. U međunarodnoj razmeni se jednostavno ne priznaju ti naši večiti pokušaji izvrdavanja zakona vrednosti putem dogovornog i sporazumnog priznavanja svih mogućih »prenetih« i »novostvorenih« vrednosti među organizacijama udruženog rada i njihovog ugrađivanja u cene.

Možemo koliko mu drago raspravljati o opštem značaju ovakvog ili onakvog uređivanja dohodovnih odnosa na domaćem tržištu. Međutim, na prave zaključke upućuju jedino prilazi koji imaju u vidu svetska merila produktivnosti i ekonomičnosti, odnosno neophodnost da se naša privreda na osnovi tih merila šire uključuje u međunarodnu podelu rada. Naši samoupravni sporazumi i društveni dogovori imaju, dakle, opravdanje i budućnost jedino ako se temelje pre svega na takvom odmeravanju.

Bez toga bi se sve šire otvarala vrata etatizmu i administriranju u privredi. Ne pada etatizam s neba. Rađa ga upravo to što u uslovima potisnutog i deformisanog delovanja zakona vrednosti sami proizvođači počinju da traže od države sve više zaštitnih, proizvoljno odmerenih i linearno podešenih uslova privređivanja. Tu se onda napušta tlo ekonomike i sve više se prelazi u domen politike, pa i politikantstva.

II

Morao se, valjda, preći ceo jedan razvojni put da bi se ovakav model uzajamnog priznavanja »prenetih« i »novostvorenih« vrednosti među delovima i organizacijama udruženog rada na zatvorenom domaćem tržištu prikazao u svoj svojoj iluzornosti.

Počelo se sa idiličnom predstavom o odnosima među organizacijama udruženog rada koje bi, navodno u duhu Ustava, jedna drugoj priznavale troškove proizvodnje po osnovu nekakve dohodovne solidarnosti, pa i ravnodušnosti za cenu rada i kapitala koja se u njih ugrađuje. Naravno, stvarna cena te idile ispala je veoma visoka, a morali smo je plaćati u vidu sve većih deficita i obaveza prema inostranstvu. Ispalo je, u neku ruku, da se na inostranstvo pokušava prevaliti onaj stalni gubitak koji je nastajao usled nedovoljnog ekonomisanja radom i sredstvima, odnosno usled podešavanja domaćih cena prema troškovima proizvodnje najmanje racionalnih proizvođača i priznavanja svima ostalima čak i neke vrste naše »dohodovne rente«. Naravno, ceo taj račun platila je na kraju, ipak, sama privreda.

Sve veći poremećaji u razmeni sa inostranstvom nastajali su ne samo usled ovakvog tolerisanja domaćih cena u odnosu na svetske, već i usled toga što su te razlike naprosto podsticale domaće proizvođače na špekulisanje, pre svega u vidu prerade jeftinije uvezenih sirovina i delova radi skuplje prodaje gotovih proizvoda na zaštićenom domaćem tržištu.

Digitized by Google

Na kraju se izlaz iz spoljnotrgovinskih teškoća morao nalaziti u deviznom stimulisanju izvoznikâ, a za to je pronađena i zvučna formula o pravu organizacija udruženog rada da raspolažu ostvarenim devizama, odnosno, kako to precizira zakonodavac, da su »radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada osnovni nosioci prava i obaveza u deviznom sistemu«.

Ostavljajući po strani uobičajenu retoričnost naših zakonskih normi, kojima se često pokušava prikriti nemoć pojedinih sistemskih rešenja, u ovom slučaju je očigledno da se »pravo na devizu« postavlja ne kao napredak u razvitku samoupravnih odnosa, već kao nužno zlo u nastaloj spoljnotrgovinskoj situaciji. Reč je naprosto o potrebi da se odsustvo dohodovne motivacije u dinarskom izrazu zameni deviznim stimulisanjem. Dakle, umesto da se izvoz podstiče normalnim interesom za sticanje dohotka na osnovu realnog kursa dinara, moralo se pribeći proklamovanju »prava na devize«.

Nije to nikakav naš pronalazak. I u drugim zemljama se pribegavalo takvim rešenjima — u vidu vezivanja uvoznih poslova sa izvoznim, priznavanja dela ostvarenih deviza i slično. Ali, nigde se to nije idealizovalo. Naprotiv, u tome su se videla samo prelazna rešenja na putu ka realnom kursu domaće valute, a istovremeno i određena opasnost da se strana valuta nametne kao sredstvo domaćih plaćanja i da se po tom osnovu domaće tržište izloži spoljnim pritiscima koji mogu čak zapretiti da ga (kao u slučaju »banana-republika«) pretvore u običan privesak velikih ekonomskih sila ili multinacionalnih kompanija.

Nema, naravno, potrebe da u vezi s tim pravimo bilo kakve analogije sa našom sadašnjom situacijom i da osporavamo našem sistemu socijalističkog samoupravljanja sposobnost da se odupre ovakvim pretnjama. Ali, nad nekim pojavama koje postupno uzimaju kod nas maha ipak se treba zamisliti. To su, recimo, već uobičajeni zahtevi poslovnim partnerima da kao uslov za nastavljanje isporuka važnijih sirovina i materijala pristanu »sporazumno« na prinudno udruživanje deviza sa isporučiocima, zatim gotovo već legalne preprodaje deviza u raznim formama, pa čak i direktna naplata potraživanja u devizama.

Bilo bi, svakako, deplasirano optuživati sâm devizni sistem za ove pojave na našem tržištu. Taj sistem je upravo onakav kakav je i morao da usledi iz celokupnog procesa deformisanja zakona vrednosti na zatvorenom domaćem tržištu. Njemu, uostalom, moramo zahvaliti što se sada, makar i po cenu velikih naprezanja i poremećajâ na domaćem tržištu, ipak uspostavljaju povoljniji trendovi u spoljnotrgovinskoj razmeni. A u neku ruku bi mu u zaslugu valjalo pripisati i to što je izazivanjem sadašnjih deformacija u platnom prometu ukazao na suštinske deformacije koje su postojale još pre njega i koje su nastale nepriznavanjem i potiskivanjem zakona vrednosti u našoj privredi. To su deformacije u samom procesu stvaranja vrednosti do kojih je dovelo tvrdoglavo insistiranje na jednoj te istoj konstrukciji — da će se jednostavnim

Digitized by Google

priznavanjem prenetih i novostvorenih vrednosti u odnosima među organizacijama udruženog rada na zatvorenom domaćem tržištu uspostaviti *eo ipso* neka nova zakonitost socijalističke robne proizvodnje.

U stvari, već pri prvom susretu sa pravim zakonom vrednosti, koji taktički dejstvuje u međunarodnoj razmeni, cela konstrukcija se srušila. To se, međutim, nije odmah uočilo, zapravo sve dotle dok su se mogli gomilati gubici i promašaji u vidu platnog deficita zemlje i na negativnoj strani celokupnog njenog salda prema inostranstvu. A čim se dospelo do »crvene crte«, koja označava granicu zaduženosti preko koje se ne može preći bez opasnosti da se dovede u pitanje solventnost i kreditna sposobnost zemlje, ovo naše igranje sa prenetim i novostvorenim vrednostima moralo je da prestane.

Slično kao pod dejstvom lakmus-papira devizni zakon sada otkriva čemu zapravo vodi to uzajamno prevaljivanje prenetih i novostvorenih vrednosti. Jer, sada se preko računa izvoznika mora devizno izraziti sve što se sukcesivnim prevaljivanjem raznih izdataka i troškova na cene zbivalo u prethodnim lancima proizvodne i društvene reprodukcije. Svetsko tržište, naravno, ne priznaje tu našu domaću »ekonomsku zakonitost«. Pa, budući da je izvoznik njenim delovanjem najčešće unapred onesposobljen za konkurenciju u međunarodnim relacijama, državi ne preostaje drugo nego da mu to nekako kompenzira.

Tradicionalne premije, refakcije i slične mere izvoznog stimuliranja sve manje su bile u stanju da nadoknađuju izvoznicima gubitke po osnovu tog prevaljivanja troškova. Uloga takvih mera može biti u tome da se premošćuju objektivne razlike između domaće niže produktivnosti u odnosu na onu koju priznaje svetsko tržište, kao i da se kompenzira sve ono što zemlje uvoznice naplaćuju u cilju zaštite svoje privrede od konkurencije drugih. Međutim, postalo je gotovo nemoguće da se našim izvoznicima nadoknadi sve ono što se u prethodnom gomilanju troškova proizvodnje i u gotovo već proizvoljnom priznavanju prenetih i novostvorenih vrednosti ugrađivalo u cene. Umesto toga, država je izvoznicima priznavala pravo na devizu, odnosno kompenzaciju u međunarodnom novcu koji će realnije odraziti pravi zakon vrednosti.

Time je praktično sâm proces zidanja cena na domaćem tržištu došao pod udar deviznog prometa. Razume se, devizni promet nije bio u stanju da ga spreči. Ali, ozbiljno ga je kompromitovao. Zahvaljujući tome što je deviza čvršća od dinara i otporna na etatističko manipulisanje novcem, njeno dejstvo na domaćem tržištu, ma koliko bilo neprijatno i nepoželjno, jasno je pokazalo šta se zbiva sa domaćim cenama.

Sada svaki izvoznik, od kojeg se traži da prizna sve prethodno prenete vrednosti, nastoji da za nižu cenu izvezene robe bude obeštećen na taj način što će skuplje od zvaničnog kursa unovčiti ostvarene devize. To on proglašava svojim pravom na devizu. Ali, pravo na devizu počinju da ističu i svi učesnici reproduktivnog lan-

Digitized by Google

ca. Čisto pravno govoreći, svi i jesu u pravu. Oni naprosto dokazuj notornu istinu da je svaka roba rezultat društvenog rada i da s svi učestvovali u njenom stvaranju.

Sva je nevolja u tome što se tako, ipak, ni za korak nismo pr bližili stvarnom ekonomskom rešenju. Recimo, trenutno proizvo đači stoke iz Vojvodine s razlogom insistiraju na svom učešću deobi deviza koje će se ostvariti u predstojećoj sezoni inostrano turizma, dokazujući dalmatinskim hotelijerima da će u bečkoj šn cli koja će ovog leta biti ponuđena inostranom gostu biti sadržano njihovo pravo na alikvotni deo deviza. I zenički metalurzi traže o prerađivačâ čelika da im pod firmom »samoupravnog udruživanja« ustupe deo deviza koje će ostvariti izvozom opreme u koju će ta čelik biti ugrađen. No, samim pravom ne rešavaju se problemi pro izvodnje vrednosti, tako da na čisto ekonomskom planu dolazi go tovo do apsurdnih situacija. Jer, ko će, na kraju krajeva, raščla njivati svaki izvozni artikal da bi u njemu utvrdio pravu vrednos doprinosa svakog proizvođača? Uostalom, zašto bi se to raščlanji vanje zadržalo samo među direktnim učesnicima reproduktivnih lanaca? Zašto se sa svojim »pravom na devizu« jednom ne bi po javile organizacije elektroprivrede, komunalnih usluga, pa i nepri vrednih delatnosti, uz nimalo spornu argumentaciju da su na neki način i one učestvovale u sticanju deviza?

Ukratko, ako bismo slepo sledili logiku »prava na devizu«, mo rali bismo se u jednom trenutku odreći domaće valute kao merila vrednosti i sredstva plaćanja i preći na obračune u nekoj čvrstoj stranoj valuti.

Zar se već ne uočava u kakvu bi nas nerazmrsivu zbrku uva lila započeta praksa. Stoga će, po svemu sudeći, ova »sistemska ka tegorija« biti naknadnim zakonskim dopunama svedena samo na jedan od ekonomskih instrumenata koji će organizacijama udru ženog rada služiti za sporazumevanje o zajedničkim ulaganjima i sličnim poduhvatima za unapređenje izvoznih poslova. A docnije, kad se koliko-toliko stabilizuje dinar i kad proradi devizno tržište cela ta »kategorija« otpašće sama po sebi kao izlišna.

Ako se praksa proizvoljnog odmeravanja »radnog doprinosa« morala kompromitovati samim tim što se sukobila sa međunarod nim novcem koji je ravnodušan prema bilo čijim specifičnostima, ovakvo odmeravanje se, na žalost, i dalje natura našem dinaru, s tim što ga ono stalno uvaljuje u nove kompromitacije. Reč je o sistemu sticanja i raspoređivanja dohotka koji je uveliko opterećen iluzijom da naprosto sporazumevanjem i dogovaranjem u granicama domaćeg tržišta možemo uspostaviti neku našu specifičnu ekonomsku zakonitost koja će bez daljeg izražavati i priznavati »čiste« radne doprinose osnovnih organizacija udruženog rada u stvaranju vrednosti.

Ovako, zapravo, dolazimo do poznatog vulgarizovanja postavke, same po sebi nesporne, o radu kao jedinom tvorcu vrednosti. Iz ove postavke se na sasvim pojednostavljen, pa i naivan način počeo izvlačiti zaključak da bi našim sistemom dogovaranja i sporazu-

Digitized by Google

menavanja trebalo obezbediti da se u strukturi bezmalo svakog proizvoda utvrđuje koliki je čiji radni doprinos, odnosno, kako se to pokušavalo u deviznom sistemu, koliko je čije pravo na ostvarenu devizu.

Kao da je naslutio opasnost od takvog vulgarizovanja, Edvard Kardelj je ravno pre deset godina, govoreći o značaju minulog rada, upozoravao na sledeće: »Tačno je da minuli rad, odnosno društveni kapital sam po sebi ne stvara nikakvu novu vrednost. Ali, suština pitanja nije u tome. Bitno je šta se u društvu dešava sa minulim radom, sve dok on kao vrednost, opredmećena u obliku društvenog kapitala, egzistira, odnosno dok nije potrošena, od koga se i na kakav način otuđuje, ko upravlja njome i u kakvom je odnosu onaj koji njom upravlja prema njenom stvaraocu i prema samoupravno organizovanim radnim ljudima.«[5]

Dakle, drug Kardelj odlučno odbacuje doktrinarska natezanja oko »čistog radnog doprinosa« i usmeruje pažnju na konkretne probleme stvarnog ovladavanja procesima integrisanja rada i društvenog kapitala od strane radnika i njihovih samoupravnih organizacija. Jedino od tog ovladavanja zavisi koliko će biti uspešan dalji razvoj proizvodnih snaga i društvenih odnosa, pre svega — odnosa u proizvodnji. Iako se nije izričito pozivao na Engelsa u vezi s tim problemom, može se pretpostaviti da je Kardelj imao na umu Engelsovu kritiku onih koji su zamišljali da će »uspostaviti socijalizam« tako što će se svačiji radni doprinos početi da meri njegovim učešćem u ostvarenom proizvodu.[6]

III

Ozbiljnost stanja u našoj privredi upozorava da je krajnje vreme da se počnemo odlučnije suprotstavljati »odmeravanju« vrednosti, koje se, pogotovo u uslovima autarkičnosti domaćeg tržišta, sve više pretvara u proizvoljno ugrađivanje prenetih i novostvorenih vrednosti u cene. Takva praksa, kad jednom uzme maha, ostavlja sve manje prostora otvaranju tržišta. Ceo sistem samoupravnog i delegatskog odlučivanja dospeva ovako pod rastući pritisak zahteva za zaštitu domaćih proizvođača od svake konkurencije. Umesto da se, u interesu opšteg progresa, bore za ovladavanje društvenim kapitalom, radni ljudi i njihove samoupravne organizacije se time dovode u situaciju da se uzajamno glože oko prenetih vrednosti i nazidanih cena. Sve to ne može ostati bez posledica po produktivnost i racionalnost privređivanja, s jedne, i po jedinstvo radničke klase, s druge strane, dok, na trećoj strani, sve više jača uloga države kao zaštitnika domaćih proizvođača od konkurencije i kao arbitra u podešavanju cena i drugih uslova privređivanja.

[5] Edvard Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi* (prvo izdanje), »Radnička štampa«, Beograd, 1972, str. 57—58.

[6] Fridrih Engels, *Anti-Diring*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 380.

Digitized by Google

Sva ozbiljnost problema nastalih usled takvih proizvoljnosti u sticanju i raspoređivanju dohotka počela se uočavati i u Veću sin dikata Jugoslavije, pa je otud nedavno potekao kraći radni mater jal posvećen sistemu dogovaranja i sporazumevanja o dohotku ličnim dohocima.[7]

U materijalu se polazi od velikih razlika u samom prilazu ovim problemima, pri čemu se primećuje da u zemlji imamo bar osam različitih sistema društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u ovoj oblasti, što bi, uzimajući u obzir i sve druge razlike u mnogim značajnim pojedinostima, moglo da znači da ne kog sistema zapravo i nema. Svakako, i u svim tim rešenjima se prvobitno polazilo od želje da se nekako izraze »čisti radni doprinosi« stvaranju vrednosti. Ali, budući da je praksa neumoljivo ukazivala na sve ostale faktore koji i te kako utiču na stvaranje vrednosti (tehnološka opremljenost, monopolska pozicija, razne rente državne intervencije i slično), morale su se u sistem sporazumevanja i dogovaranja ugrađivati mnogobrojne korekcije, koje su na kraju malo šta ostavile na snazi od prvobitnog »čistog« principa o uslovljenosti dohotka isključivo uloženim radom.

U predloženom materijalu naročito se insistira na adekvatnijem vrednovanju rezultata proizvodnog i kreativnog rada i na uspostavljanju čvršće povezanosti produktivnosti rada i ličnih dohodaka. To se obrazlaže sasvim evidentnom činjenicom da pri sadašnjem stanju stvari postaje već pravilo da lični dohoci zavise mnogo više od cena i drugih faktora nego od produktivnosti, dakle, da je uslovljenost dohotka uloženim radom veoma problematična. Istovremeno, podseća se da velike razlike u načinu i uslovima sticanja dohotka destimulišu, pa i onemogućuju procese samoupravnog udruživanja i dohodovnog povezivanja, što se, inače, mora smatrati osnovnom pretpostavkom da se uopšte izgradi realan sistem dogovaranja i sporazumevanja o dohotku i ličnim dohocima.

Zahtevi za adekvatnijim vrednovanjem rezultata proizvodnog i kreativnog rada su najoštrija kritika »čiste« formule o raspodeli na osnovu dohotka koji se u organizacijama udruženog rada ostvaruje po zaposlenom. Sada se, naime, traži da se to odmeravanje zasniva i na priznavanju relativne složenosti i težine konkretnih radova, kako je to postavljeno na Trećem kongresu samoupravljača Jugoslavije 1981. godine.[8] Očigledno je da će biti neophodno u dogovore i sporazume ugrađivati posebne društvene konvencije kojima bi se ovaj vid odmeravanja utvrđivao kao jedan od bitnih elemenata za raspoređivanje dohotka i za raspodelu ličnih dohodaka.

Uostalom, kako da se uopšte pojavi potreba za posebnim vrednovanjem rezultata proizvodnog i kreativnog rada? Koji je to onda

[7] Predsedništvo Veća Saveza sindikata Jugoslavije: »Neka zajednička pitanja unapređenja sistema društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o dohotku i ličnim dohocima«, Beograd, novembar 1981.

[8] Rezolucija Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije, u: *Dokumenti*, »Borba«, maj 1981.

Digitized by Google

preostali rad koji nije ni proizvodan ni kreativan a pretenduje da ravnopravno učestvuje u priznavanju radnih doprinosa? Očigledno je da je prvobitni model odmeravanja (na osnovu dohotka ostvarenog po radniku) pao na ispitu prakse, jer je pružao podjednaku šansu svakom, pa i svakakvom ili nikakvom radu, zbog čega je bilo neophodno ići na posebna razgraničenja između rada koji to jeste i rada koji to nije.

U stvari, to je jednostavno razgraničavanje sa raznim vidovima nerada, nedisciplине, parazitizma i gomilanja nepotrebne radne snage, što je bilo omogućavano upravo praksom proizvoljnog prevaljivanja troškova među organizacijama udruženog rada, a što je na zatvorenom domaćem tržištu dovodilo do njihovog ugrađivanja u cene. I evo, sada se faktički zahteva da se prethodno, ipak, utvrdi šta koje radno mesto znači za novostvoreni proizvod i njegovu cenu, pa da se tek onda pristupi utvrđivanju dohotka i svim vidovima eksterne i interne raspodele. Ako ništa drugo, to nalaže potreba da se ti odnosi počnu izražavati u čvršćem merilu vrednosti nego što je to do sad bio naš dinar, dakle, u merilu stabilnijeg, konvertibilnog dinara.

Povezani s tim su i zahtevi za uvođenjem »programirane akumulacije«, koji su takođe razmatrani u sindikatu. Oni se, uglavnom, obrazlažu ustavnim odredbama o pravu, obavezi i odgovornosti radnika u udruženom radu da sredstva kojima upravljaju koriste na celishodan način i da ih stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju.[9]

Prve polemike o tome bile su prevashodno pravne i političke prirode. Otprilike: da li bi dogovorno programiranje akumulacije značilo nepoverenje prema radnicima u udruženom radu i novo jačanje etatizma ili bi, naprotiv, takav vid njihovog uzajamnog obavezivanja o ponašanju prema sredstvima za proizvodnju bio upravo izraz njihovih neotuđivih prava i doprinos jačanju materijalne baze samoupravljanja. Na sednici dva savezna društvena saveta od 20. januara ove godine čula su se mišljenja da smisao programirane akumulacije uopšte nije u tome da se akumulacija štiti od radnika, već je taj smisao u zaštiti radnika od svakojakih uzurpacija i proizvoljnih zahvatanja koji dovode do zakidanja akumulacije u ime raznih korisnika van udruženog rada.[10] A to se zakidanje odvija tako što se sve više manipuliše kriterijumima i merilima vrednosti u procesu rastuće inflacije.

U proteklom petogodišnjem periodu, na primer, stopa akumulacije u industriji pala je ispod svakog nivoa — na 3 do 4 odsto.[11] Naravno, to se odnosi samo na stopu akumulacije koja je ostajala

[9] Ustav SFRJ, član 15, Biblioteka Savezne skupštine, Beograd, 1974, str. 49.

[10] Zajednička sednica Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja i Saveznog društvenog saveta za privredni razvoj i ekonomsku politiku, održana 20. januara 1982. (magnetoskopski snimak).

[11] Savezni zavod za društveno planiranje: »Neka pitanja i problemi funkcionisanja sistema proširene reprodukcije«, Beograd, 12. decembar 1981, str. 17.

Digitized by Google

udruženom radu, dok je za celo društvo ta stopa bila mnogo viša. To je, pak, omogućavalo da se za sve to vreme održava prekomerno investiranje. Drugim rečima, veliki deo novostvorene vrednosti bio je otuđivan od udruženog rada i usmeravan u investicije preko drugih kanala, da bi istovremeno udruženi rad bio upućivan uglavnom na amortizaciju i stalno nova zaduženja.

Tako se i dogodilo da ta »profitna stopa« bude za udruženi rad veoma niska, čak osetno niža od važeće kamatne stope! A s obzirom na dejstvo inflacije, i sama kamatna stopa bila je znatno niža od stope obezvređenja novca.

Pri ovakvom obezvređivanju društvenog kapitala nemoguće je uspostaviti bilo kakvo realno vrednovanje od kojeg bi se pošlo u daljem izgrađivanju sistema dogovaranja i sporazumevanja o dohotku i ličnim dohocima. Najzad, treba imati u vidu da je dosadašnjim procesom zakidanja i otuđivanja akumulacije došlo i do razaranja stvarne vrednosti društvenog kapitala. Naime, dejstvom inflacije (a u odsustvu redovne revalorizacije osnovnih sredstava i realnih stopa amortizacije, što je i omogućavalo preraspodelu dohotka na štetu materijalne baze udruženog rada) počeo se ugrožavati i sâm integritet osnovnih sredstava. Za ovu godinu uvode se realnija rešenja u režimu amortizacije, pa će samo po tom osnovu biti zaštićeno oko 100 milijardi dinara privrede od raznih zakidanja i prelivanja. To će, svakako, osetno opteretiti njene bilanse, ali će joj i te kako dobro doći za jačanje njenih materijalnih potencijala i konkurentske osposobljenosti.[12]

Moglo bi se, naravno, sve ovo što se događa sa društvenim kapitalom naprosto pripisati inflaciji, odnosno promašajima i ekonomskoj politici i slabostima u svakodnevnom privređivanju. Međutim, potrebno je, ipak, nalaziti praktična rešenja kojima će se zaustaviti ovo negativno kretanje. Ali ne samo to. Treba preispitati i razna postojeća rešenja da bi se videlo koliko su upravo ona doprinela sadašnjim teškoćama.

U svakom slučaju, valja poći od kritičkog sagledavanja postojeće prakse dogovaranja i sporazumevanja o sticanju i raspoređivanju dohotka. U centru pažnje treba da budu izrazite proizvoljnosti u toj praksi, a one proizlaze upravo iz pojednostavljenih tumačenja istine da je rad jedini tvorac vrednosti i da bi stoga trebalo bezuslovno negirati bilo kakav značaj društvenog kapitala u utvrđivanju odgovarajućih merila.

Ovde se još jednom treba vratiti na Kardeljeve stavove. U svojoj knjizi o minulom radu na jednom mestu Kardelj kaže da se sa razvojem proizvodnih snaga društva, pa time i sa sve većim ulaganjima u novu produktivnost, sve veće mase dohotka realizuju u sferi upravljanja društvenim kapitalom, da bi na osnovu toga zaključio: »Prema tome, ne postavlja se pitanje da li minuli rad stvara vrednost ili ne, već ko raspolaže dohotkom koji se realizuje

[12] Savezni sekretarijat za tržište i opšte privredne poslove: »Informacija o uslovima za sprovođenje utvrđene politike cena u 1982. godini, Beograd, 30. januar 1982, str. 7.

Digitized by Google

na onim nivoima proširene reprodukcije gde se društvenim kapitalom ne upravlja na samoupravni način, već mimo samoupravno organizovanih radnih ljudi.«[13]

Za Kardelja je, očigledno, stvar običnog doktrinarstva raspravljati o priznavanju ili nepriznavanju cene društvenog kapitala, njegovog oplođivanja i ugrađivanja u troškove proizvodnje. Za njega je bitno sledeće: budući da sa razvojem proizvodnih snaga doprinos društvenog kapitala povećavanju vrednosti postaje sve značajniji, od presudnog je značaja da njegovo kretanje bude pod kontrolom i upravljanjem samoupravno organizovanih radnih ljudi. Stoga Kardelj insistira na tome da radni čovek bude u poziciji da srazmerno udelu svog minulog rada i u skladu sa principom solidarnosti učestvuje u dohotku celokupnog društva, pa i u delu dohotka koji se realizuje u sferi upravljanja društvenim kapitalom.

Ova pitanja, međutim, još nisu dobila adekvatne odgovore u praksi. A očigledno je da su ona presudna za dalji razvitak sistema dohotka i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Na tome bi moralo biti težište u daljem izgrađivanju sistema dogovaranja i sporazumevanja o sticanju i raspoređivanju dohotka. Tu će se, i pored svih neslaganja i u teoriji i u praksi, morati da ugrađuju neki čvršći parametri vrednovanja živog rada i društvenog kapitala. Ti parametri su, doduše, pretrpeli teška razaranja u dosadašnjem nagomilavanju ekonomskih teškoća, naročito u vezi sa rastućom inflacijom i sve većim zaduživanjem prema inostranstvu. No, ponovno afirmisanje tih parametara i jeste ono što treba izgraditi putem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, naravno, uvek uz oslonac na tržišne zakonitosti i ekonomsku prinudu, kao i realno odmeravanje vrednosti preko čvršćeg dinara.

U tom praktičnom rešavanju problema nema šta posebno da se raspravlja o radu kao jedinom tvorcu vrednosti. Jer, ova istina nema šta da nam ponudi kao izlaz iz konkretnih teškoća i protivrečnosti u sferi raspolaganja društvenim kapitalom. Nasuprot tome, i te kako je potrebno raspravljati o sasvim opipljivom problemu otuđivanja velikog dela dohotka koje se vrši upravo u sferi raspolaganja društvenim kapitalom — iza leđa radnika i bez njihove kontrole. A sve to se događa baš zato što se tvrdoglavo sledi formula sticanja i raspoređivanja dohotka kojom se, u ime te opšte istine o radu kao tvorcu vrednosti, negira sve drugo, pa i samo postojanje društvenog kapitala i još uvek otvorenog problema ko i kako će njime upravljati.

Pogotovo je štetno što se negiraju ekonomske funkcije društvenog kapitala. A budući da se sa takvim negatorskim odnosom pristupilo utvrđivanju mnogih dogovora i sporazuma, ostali smo lišeni pravih mehanizama koji bi obezbedili racionalno upravljanje tim kapitalom. I evo, tek sada, posle svih otrežnjenja i odstupanja od prvobitne »čiste« ideje o »ostvarenom dohotku po radniku« kao jedinoj meri sticanja i raspoređivanja dohotka, došlo se do sazna-

[13] Edvard Kardelj, *O minulom radu*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1982, str. 63—70.

Digitized by Google

nja da se u ceo sistem, ipak, moraju ugraditi neka određenija merila koja će biti društveno utvrđena i istovremeno realistički oslonjena na objektivne kriterijume ekonomičnosti i racionalnosti u privređivanju.

Dakle, jedino ako polazimo od priznavanja ekonomskih funkcija kapitala, bićemo u stanju da pronalazimo takva rešenja koja će omogućiti da u samoj praksi prevazilazimo njegov klasni karakter, odnosno ostatke njegovih klasnih funkcija. A same njegove ekonomske funkcije ostaju u mnogo čemu neophodne, ako ne i dobrodošle. Izbora nema: ili će se te ekonomske funkcije priznavati i ugrađivati u naše dogovore i sporazume o dohotku, ili će se one osamostaljivati i otuđivati u svojoj klasnoj prirodi, zapravo povampirivati u stvarno eksploatatorskim i eksproprijatorskim vidovima, kako u odnosima među samim delovima udruženog rada, tako i u sferi državnog, bankarskog ili bilo kog sličnog oblika nesamoupravnog raspolaganja sredstvima.

Uostalom, evo jednog od takvih saznanja.

Često se u proteklim godinama propovedalo da bi bilo gotovo ravno blasfemiji socijalizma ako bi se u praksi samoupravnog udruživanja tolerisala cena zajednički uloženih sredstava. Ne moramo posebno dokazivati koliko je to destimulisalo procese udruživanja. O tome govori, pored ostalog, i podatak da je za sve tekuće investicije obezbeđeno po osnovu udruživanja svega 9,2 odsto ukupnog obima sredstava, s tim što je veći deo i toga prikupljen prinudno, tako da je na stvarno dobrovoljnoj osnovi udruženo jedva 3 do 4 odsto.[14] Naravno, ko bi se i upuštao u ulaganja bez naknade, a često i bez čvrste garancije da će mu uloženo biti vraćeno.

U stvari, udruživanja društvenih sredstava je bilo i ono se odvijalo i te kako intenzivno. Ali, to se odvijalo mahom iza leđa proizvođačâ. Pre svega, to se odvijalo u režiji nosilaca etatističkog odlučivanja u oblasti proširene reprodukcije, koji su, prenebregavajući sve parametre stvarne cene kapitala, stvarali privid da je time najzad likvidiran svaki »kapital-odnos«. Ali, to prividno negiranje »kapital-odnosa« karakteristično je i za odnose u samom udruženom radu. Kako drukčije krstiti najnovije zahteve nekih grupa proizvođača (crne metalurgije, energetike, poljoprivrede itd.) da im kupci, kao uslov za redovno nastavljanje isporuka, uplaćuju posebne »doprinose« za njihove programe razvoja? A šta tek reći za zahteve mnogo šireg kruga proizvođača da to »udruživanje« nametnu naprosto preko cena, dakle, time što će se naplaćivanjem »razvojne komponente« preko cena prinudno privući akumulacija kupaca?

Ovde uopšte nije reč o osporavanju potreba da se akumulacija preliva, jer su to, zaista, pretežno grane i delatnosti sa deficitarnom proizvodnjom koju treba podsticati upravo novim ulaganjima na osnovi odgovarajuće mobilizacije društvenih sredstava. Nije, međutim, dobro što se to ostvaruje putem krajnje deformisanih odno-

[14] Savezni zavod za društveno planiranje: »Neka pitanja i problemi funkcionisanja sistema proširene reprodukcije«, Beograd, 15. februar 1982, str. 43.

Digitized by Google

sa, pa time i neracionalno u ekonomskom i neprihvatljivo u društveno-političkom pogledu. Sredstva se, naime, neracionalno prikupljaju i troše, a u odnose u udruženom radu unose se elementi grubog diktata i monopolističkog ucenjivanja. A sve to zato što je, usled negiranja ekonomskih funkcija društvenog kapitala, prostor proširene reprodukcije sve više ustupan etatizmu i što su se pored njega, nesposobnog da rešava stvarne probleme, sve više probijali razni deformisani vidovi udruživanja u samom udruženom radu.

Postepeno se dolazi do realističkog saznanja da takvi okolišni putevi udruživanja, kojima se, tobože, negira postojanje ekonomskih funkcija društvenog kapitala, sadrže u sebi mnogo više elemenata zakidanja od tuđeg rada i eksploatisanja nego što bi ih bilo u oblicima udruživanja zasnovanim na priznavanju i svesnom korišćenju tih funkcija. Svakom kupcu nekog deficitarnog proizvoda koji je primoran da preko cene ustupa liferantu deo svoje akumulacije jasno je šta je posredi. Cena kapitala je u tom odnosu i te kako prisutna, samo je mnogo paprenija nego što bi bila u normalnim poslovima zajedničkih ulaganja.

IV

Sve ovo govori da se mnogo nesporazuma i promašaja u društvenoj praksi rađa iz upornih nastojanja da joj se nametne neki gotov model sticanja i raspoređivanja dohotka koji bi označavao specifično naše oblike ispoljavanja zakona vrednosti. Sigurno je, doduše, da društveni oblici koje izgrađujemo sve više daju svoj pečat ispoljavanju tog zakona. Ali, reč je o procesu, a ne o nekom gotovom modelu. U tom procesu jedino i možemo nalaziti odgovore u pogledu daljeg izgrađivanja društveno-ekonomskog sistema, umesto da — kao što se to često čini — iz oblika u kojima se ispoljavaju novi društveni odnosi izvlačimo gotove zaključke o samim zakonitostima socijalističke robne proizvodnje.

Ovakav pristup je neophodan pogotovo u daljem izgrađivanju sistema dogovaranja i sporazumevanja o sticanju i raspoređivanju dohotka.

Inače, što se samih specifičnosti robne proizvodnje u našim uslovima tiče, jasno je da je tu reč jedino o procesu stalnog preobražavanja zakona vrednosti. A to preobražavanje nije nastupilo tek sa socijalističkom organizacijom proizvodnje. Do njega je došlo mnogo ranije, još sa počecima kapitalističke proizvodnje, kada je sprovedena eksproprijacija sredstava za proizvodnju od većeg dela društva i kada su ona preneta u posed njegovog manjeg dela. Time je već bilo narušeno osnovno svojstvo robne proizvodnje — da se robe razmenjuju kao jednake vrednosti, kao ekvivalenti u njima sadržanog proseka društveno potrebnog radnog vremena. Nastupila je kapitalistička razmena nejednakih vrednosti koja se izravnavala jednakošću prosečne profitne stope, po zakonu jednakih profita za jednake kapitale. Preobražavanje zakona vrednosti teklo

Digitized by Google

je i dalje. Razmenu jednakih profita sve više je počela potiskivati razmena na bazi monopolskog diktata vodećih kapitala, a ona je dovela do odgovarajuće integracije i koncentracije kapitala, uz prevazilaženje klasičnih kupoprodajnih odnosa i sve izrazitije balansiranje naturalno izraženih mogućnosti i potreba i njihovo plansko usmeravanje.

Suština tih najnovijih zbivanja u kapitalizmu nije naprosto izraz volje vodećih kapitalista da baš putem takve integracije, koncentracije i planiranja uređuju svoju ekonomiku. Suština je u diktatu koji i nad njima samima vrše visoko razvijene proizvodne snage. U uslovima velikoserijske proizvodnje i pri visokom organskom sastavu kapitala jednostavno je nezamislivo ostati pri klasičnim oblicima ispoljavanja zakona vrednosti i tržišne razmene. Najveći deo proizvodnje mora se u visoko razvijenom kapitalizmu upravo planski bilansirati, uz brižljivo kontingentiranje i zajedničko utvrđivanje troškova i cena — a sve to u nastojanju da se na bazi novih elemenata u razvoju proizvodnih snaga izgrađuju i novi oblici ispoljavanja zakona vrednosti.[15]

Ovaj kratak izlet u prošlost robne proizvodnje bio je potreban da bi se videlo da je reč o procesu stalnog preobražavanja zakona vrednosti, koji se nastavlja i u socijalizmu, a trajaće sve dok taj zakon, sa daljim razvojem proizvodnih snaga i društvenih odnosa, ne bude jednom prevaziđen i, najzad, kao i sve drugo, bačen na smetlište istorije, da bi na društvenoj sceni ostala još jedino svestrana i naučno usmeravana ekonomija rada i sredstava. Sve je to, razume se, stvar budućnosti. A za sad imamo posla sa samim tim kretanjem.

Osnovno je, očigledno, da uočavamo realitete tog kretanja i da ih usmeravamo i koristimo za naše potrebe. Štaviše, dok je delovanje zakona vrednosti u drugim ekonomskim sistemima sputano tamošnjim društvenim uslovima, zasnovanim na privatno-svojinskim ili državno-svojinskim odnosima, njegove prednosti bi u našoj društvenoj praksi morale potpunije dolaziti do izražaja, pre svega na liniji svestranog samoupravnog integrisanja i udruživanja. Ali, tu nikako nije reč o nekakvoj »revoluciji« zakona vrednosti, na čijim bi ruševinama izrastao neki potpuno nov, specifično naš zakon. Koliko je takva iluzija ostatak daleke prošlosti, vidi se iz mnogih dogovora i sporazuma o sticanju i raspoređivanju dohotka gde se uporno insistira na nekom »čistom« utvrđivanju »radnih doprinosa«, gotovo kao da se vraćamo u vreme prvobitnih robnih proizvođača koji još nisu dospeli ni do kapitalizma.

Jedino što na tlu takvih iluzija može da izraste jeste opšta poplava uvek novih zahteva da se na zatvorenom domaćem tržištu priznaju »radni doprinosi« koje bi organizacije udruženog rada prenosile jedna na drugu i ugrađivale u inflatorno naduvane »novostvorene« vrednosti. Ovako onda nismo daleko od predstave koju

[15] John Kenneth Galbraith, *Nova industrijska država*, »Stvarnost«, Zagreb, 1971.

Digitized by Google

o robnoj proizvodnji ima inokosni zanatlija koji želi da sam upravlja sobom, ali da ga od moderne industrije i pogotovo inostrane konkurencije štiti država. Sa tom predstavom se, uostalom, sve češće susrećemo kad je reč o zaštiti raznih proizvođačkih, trgovinskih i drugih monopola pod okriljem opštinskih, regionalnih i republičko-pokrajinskih vlasti.

U oblasti sticanja i raspoređivanja dohotka naše organizacije udruženog rada još nemaju na raspolaganju neki kompletniji regulativni mehanizam, sem nešto uopštenih parametara koji se izvode iz fluidne formule o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka prema dohotku po zaposlenom, koji ih prepuštaju bespomoćnom natezanju oko stalno novih preraspodela dohotka. U stvari, oni su ovako prinuđeni da se bave više pravnim nego ekonomskim aspektima problema.

Sa pravnog aspekta je sasvim logično što organizacije udruženog rada insistiraju da budu podjednako tretirane. Pravni aspekt i jeste u toj jednakosti. Ali, to se očigledno ne može odnositi i na ekonomski aspekt, na neku jednakost u priznavanju radnih doprinosa, gde su razlike među njima toliko velike i brojne koliko je i različitosti u pogledu tehničke opremljenosti, ekonomskog položaja grane i delatnosti, monopolskih i drugih prednosti, kao i raznih subjektivnih okolnosti, što sve i te kako utiče na stvarne rezultate radnih doprinosa. Pravni aspekt upućuje na zaključak da bi sve ove različitosti trebalo ignorisati u dogovorima i sporazumima o dohotku, jer je to jedini način da se jednako merilo primeni na sve, odnosno, da se poslužimo jednom sličnom Marksovom napomenom — to je jedini uslov da uopšte ostanemo na tlu prava, da možemo jednako meriti različite (»jer meri se različito, a ne isto«).[16]

S druge strane, međutim, ovakav način odmeravanja neminovno dovodi do teških ekonomskih i socijalnih poremećaja. Njih, uostalom, sve više i osećamo u našoj praksi. Normalno je otud što sa svih strana raste pritisak na državu da »izjednači uslove sticanja dohotka«, odnosno da se to nekako ugradi u odgovarajuće društvene dogovore, pa da se tako obezbedi primena nejednakih merila na nejednake. Međutim, to bi već značilo da se napušta tlo prava i da se državi poverava celo to podešavanje merila sticanja i raspodele, dakle, da ona izvrši suspenziju zakona vrednosti, a preko toga i samog sistema samoupravnog privređivanja.

Iz celog ovog pravnog i normativnog natezanja u okviru postojećeg sistema dogovaranja i sporazumevanja o dohotku proizlazi uglavnom apsurdan zaključak da svi delovi udruženog rada treba da budu istovremeno i jednaki i nejednaki!

Iz ove konfuzije udruženi rad se do sad izvlačio tako što je njegovim manje efikasnim delovima u sticanju dohotka omogućavano da se izjednačuju prevaljivanjem svojih prekomernih

[16] Karl Marks, *Kritika Gotskog programa*, u: Karl Marks — Fridrih Engels, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1950.

Digitized by Google

troškova na cene, a to im je u uslovima inflacije, zatvorenosti domaćeg tržišta i sve većeg zaduživanja prema inostranstvu uglavnom i polazilo za rukom. To što je ostalim delovima udruženog rada po toj osnovi pripadala i posebna renta nije moralo da predstavlja posebnu teškoću — ona je ili zahvatana od strane države i drugih faktora nesamoupravnog odlučivanja ili se, kao olako stečena, trošila na razne neracionalne načine u samim organizacijama udruženog rada. Međutim, danas, kada postaje jasno da se sa inflacijom i gomilanjem platnih deficita dalje ne može ići, mora takođe biti jasno da je neodrživo i ovakvo »izjednačavanje« preko cena. Nemamo, valjda, više ni vremena za doktrinarske rasprave o sistemu dohotka — recimo, da li su slabosti u njemu uzrok sadašnjih teškoća, ili su one krive što sistem nije dao očekivane rezultate i slično. Osnovno je da se što pre pristupi utvrđivanju realnijih merila o sticanju i raspodeli, kako bi se svi ljudski i materijalni potencijali zaista mobilisali na glavnim zadacima razvoja.

Da bismo se jednom odlepili od iluzije o utvrđivanju radnih doprinosa na osnovu formule o »ostvarenom dohotku po radniku«, bilo bi korisno kada bi se najpre pristupilo dogovornom utvrđivanju ovih doprinosa na bazi uobičajenih tehničkih i iskustvenih normativa, naprosto zato da bi se znalo šta je standard utroška živog rada za određeni obim proizvodnje u prosečnim tehnološkim uslovima. Dogovori i sporazumi o dohotku samo bi dobili u sadržaju ako bi im se pristupalo sa jasnim saznanjima o tome koliko bi tona čelika, kvadratnih metara tekstila ili kilograma pšenice bilo normalno da se proizvede po zaposlenom u prosečnim uslovima. Isto tako je logično da treba bolje vrednovati poslove koji efektivno doprinose povećanju proizvodnje i dohotka, kao i sve drugo što podstiče kreativnost i angažovanje na radu i što je iznad proseka.

Polazeći od ovakvih egzaktnijih merila, lakše se može stići do stvarne povezanosti radnih ljudi sa celinom dohotka.

Još je važnije u sistem dogovaranja i sporazumevanja ugrađivati merila koja stimulišu uvećavanje društvenog kapitala i domaćinsko upravljanje njime. To i jeste ono područje na kome smo imali najviše promašaja. Vreme je da se sa svom ozbiljnošću shvati navedena Kardeljeva poruka da se sa razvojem proizvodnih snaga »sve veće mase dohotka realizuju u sferi upravljanja društvenim kapitalom« i da samim tim merila koja se na to odnose moraju doći u prvi plan. Za sad je, na žalost, glavna pažnja i dalje okrenuta jedino ka odmeravanju živog rada, što onda, bez prave povezanosti sa odmeravanjem efekata upravljanja društvenim kapitalom, uvek iznova budi iluzije da ćemo naprosto preko svačijeg ostvarenog dohotka odmeravati i »vrednost« pojedinačnih »radnih doprinosa«, odnosno »individualne kvantume rada«. Ali to bi bilo mogućno, kako nas ponovo podseća Kardelj, samo ako bi društveni kapital bio otuđen od radnikâ i ako bi država propisivala te »kvantume« rada, s tim što bi, uostalom, i ti njeni pokušaji bili sasvim iluzorni, »budući da se danas to ni administrativno ni bilo kako

Digitized by Google

drukčije ne da utvrđivati«[17]. Otuda je najvažnije da što više stimulativnih elemenata ugrađujemo baš u odnose koji se tiču upravljanja društvenim kapitalom.

Dovoljno je samo podsetiti na neke podatke iz kojih se vidi koliko smo, budući jednostrano zaokupljeni pitanjima odmeravanja »radnih doprinosa« preko dohotka, zapostavljali realna pitanja upravljanja društvenim kapitalom.

U protekloj deceniji produktivnost rada je rasla znatno sporije od razvoja tehnološke opremljenosti privrede, odnosno više se ulagalo nego što se dobijalo na produktivnosti, tako da je efikasnost uloženih sredstava opadala.[18] Na iste zaključke upućuju i podaci o pogoršavanju prosečnog kapitalnog koeficijenta (odnos vrednosti osnovnih sredstava prema društvenom proizvodu), kao i graničnog kapitalnog koeficijenta (odnos priraštaja osnovnih sredstava i priraštaja društvenog proizvoda).[19]

Sistem dogovaranja i sporazumevanja o dohotku i te kako je potreban. Ali, stvarne rezultate obezbeđuje jedino sistem zasnovan na objektivnom vrednovanju živog i minulog rada. Samo takav sistem može podsticati produktivnost i bolje gazdovanje društvenim kapitalom, a osloboditi nas proizvoljnosti koje proizlaze iz raspodele na osnovu »ostvarenog dohotka po zaposlenom«, odnosno iz fiktivnih vrednosti koje hrane inflaciju i hrane se njom. Sadašnje ekonomske teškoće razobličile su praksu stvaranja ovakvih »vrednosti«, pokazujući da za njih ima života samo u uslovima autarkične i prezadužene privrede, dakle, u uslovima koji se očigledno ne mogu više održati. Kao neodržive su se samim tim pokazale i teze o nekim navodno sasvim novim zakonitostima socijalističke samoupravne robne proizvodnje. Sada se vidi da su to naprosto zakonitosti autarkičnog privređivanja, koje, lišene iole realnih merila vrednosti, mogu i da podnose razne iskonstruisane modele sticanja i raspodele, ali samo onoliko dugo koliko smo još u stanju da nastavljamo sa prekomernom inflacijom i prezaduženošću.

To više nismo u stanju. I ne samo to. Sada još treba plaćati i nagomilane dugove — kako prema inostranstvu, tako i pre sebi samima, odnosno prema budućim generacijama kojima smo ih takođe opteretili. Ali, ovako i dospevamo na realno tlo, od kojeg se jedino i može polaziti u ozbiljnom radu na izgrađivanju sistema

---

[17] »Ali, u tom slučaju ne bi bilo ni samoupravnog raspolaganja dohotkom, već bismo imali državno-najamni odnos. Prema tome, svaki pokušaj da »natežemo« dohodak osnovne organizacije udruženog rada »na kalup« »individualnog kvantuma rada« vodi nas na put etatizma« (Edvard Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, cit. izd., str. 57—58).

[18] U periodu 1971—1975. i 1976—1980. godine produktivnost rada društvene privrede je rasla po stopi od 2,1 odsto, opremljenost po stopi od 3,5, odnosno 3,7 odsto, tako da je efikasnost sredstava za proizvodnju opadala po stopi od 1,4, odnosno 1,5 odsto (Savezni zavod za društveno planiranje: »Analiza o produktivnosti rada«, Beograd, novembar 1981.

[19] Isto.

Digitized by Google

dohotka. To znači da počinjemo faktički iz same prakse izvlačiti zaključke o prirodi kretanja zakona vrednosti u našim društvenim uslovima i na osnovu toga utvrđivati dogovore i sporazume o dohotku.

Da ni ovog puta ne može biti govora o nekom novom zakonu vrednosti, već da je to i dalje samo »menjanje načina njegovog ispoljavanja«, Marks je odavno dokazao. Treba da vidimo kako se u našoj stvarnosti taj zakon ispoljava. Da bismo to mogli, potrebno je da se realistički sagleda naša stvarnost, sva njena dostignuća i sve dosadašnje slabosti, i to bez autarkičnih i sličnih zamagljivanja, dakle, da sve to odmerimo aršinom realnijih kriterijuma koji se priznaju u međunarodnoj razmeni. Jer, kako bi rekao Marks, »ne možemo dati nauku pre nauke«[20], to jest, ne možemo unapred propisivati kako bi stvarnost morala da se ponaša prema našim predstavama o kretanju zakona vrednosti, već obrnuto, treba nastojati da zaključke o »načinu njegovog ispoljavanja« izvlačimo iz naše stvarnosti onakve kakva jeste.

Tada nam se neće događati da se kolebamo između — kako kaže Marks — »jasnijih ili nejasnijih shvatanja odnosa vrednosti« koji su »ili iluzijama prošaraniji ili naučno određeniji«, već ćemo naučna, pa time i praktično-politička saznanja izgrađivati na osnovu same prakse.

[20] »Nauka se i sastoji u tome da se izloži kako se ispoljava zakon vrednosti. Dakle, ako bi čovek hteo da odmah »objasni« sve fenomene koji se izgleda ne slažu sa ovim zakonom, on bi morao da dâ nauku pre nauke. Rikardova greška i jeste što on, u svom prvom poglavlju o vrednosti, sve moguće kategorije koje treba da nam se izlože pretpostavlja kao date, kako bi dokazao njihovu adekvatnost sa zakonom vrednosti« (Karl Marks, *Pisma Kugelmanu*, »Kultura«, Beograd, 1951).

Digitized by Google

Dr Miroslav Nikolić: Komunistička partija Jugoslavije od Obznane do osnivanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije

(»Rad«, Beograd, 1979, strana 482)

Monografija *Komunistička partija Jugoslavije od Obznane do osnivanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije* plod je višegodišnjeg rada dr Miroslava Nikolića i u seriji monografija koje je objavio Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije zauzima posebno mesto. To je do sada jedini istoriografski rad koji izuzetan period u istoriji KPJ (od kraja 1920. do početka 1923. godine) obrađuje sveobuhvatno, temeljito i kritički. Vremenski relativno kratak, ovaj period je veoma složen i krcat krupnim i važnim događajima.

Donošenjem Obznane (decembra 1920), a naročito Zakona o zaštiti države (2. avgusta 1921), KPJ i njenim organizacijama zabranjena je svaka aktivnost. Revolucionarni komunistički pokret našao se u veoma nepovoljnim uslovima i mogao je samo ilegalno da deluje. Posledice vladinih mera bile su tim teže što KPJ, kako je to sâm autor istakao, udar režima nije dočekala pripremljena i što ni rukovodeći ljudi ni članstvo nije imalo gotovo nikakvog iskustva u pogledu ilegalnog organizovanja, odnosno puteva i sredstava za pokretanje ilegalnog rada i za vršenje uticaja na radne mase u takvim uslovima.

I pored svih lutanja i nesnalaženja u teškim i složenim uslovima, zahvaljujući izvanrednoj požrtvovanosti radničkih boraca,

Digitized by Google

KPJ je stekla dragocena iskustva i postavila osnove za rad u ilegalnim uslovima. U svom radu autor je prikazao i ocenio rad KPJ od Obznane do osnivanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije, kada, po rezultatima istraživanja do kojih je autor došao, otpočinje nova faza u radu ilegalne KPJ. U ovoj monografiji izložena su bitna zbivanja u radničkom pokretu u Jugoslaviji u periodu kraj 1920 — početak 1923. godine, kao i teškoće sa kojima se KPJ suočavala u naporima da u ilegalnim uslovima obnovi revolucionarni radnički pokret i osposobi ga za nastavljanje revolucionarne klasne borbe.

Pored prikaza razvoja radničkog pokreta u Jugoslaviji, autor nas upoznaje i sa opštim kretanjima u zemlji, to jest sa ekonomskim i političkim prilikama u godinama neposredno posle prvog svetskog rata.

Za obradu ove teme autor je koristio svu relevantnu literaturu, radove savremenika, kako iz redova revolucionarnog radničkog pokreta (M. Pijade, F. Filipovića), tako i iz redova građanskih političara (Stojana Protića, dr I. Ribara i drugih). Poseban doprinos M. Nikolić daje zahvaljujući korišćenju do sada neobjavljenih arhivskih izvora. Arhivska građa iz Fonda Komunističke internacionale u Arhivu CK SKJ (koja sadrži izveštaje rukovodstva KPJ forumima Komunističke internacionale o radu Partije, zapisnike sa plenumâ rukovodstva KPJ i zemaljskih konferencija KPJ, rezolucije i druge dokumente važnih partijskih skupova) i niz pisama pojedinih partijskih funkcionera ili grupa Komunističkoj internacionali omogućili su autoru da dođe do dragocenih podataka na osnovu kojih je dublje ušao u suštinu problemâ i korigovao mnoge do sada važeće ocene o individualnom teroru, držanju rukovodstva KPJ i pojavama sukoba u Partiji. Posebnu vrednost imaju autorove ocene o odnosu režima prema komunističkom pokretu, ilegalnom organizovanju komunista i teroru koji je buržoazija vršila u ime Obznane i Zakona o zaštiti države. Autor je smelo ušao u razmatranje pitanja uzrokâ poraza KPJ krajem 1920. i početkom 1921. godine. Autor pobija stav iz *Pregleda istorije SKJ* da partijskom rukovodstvu »nije bilo jasno da je u pitanju kontrarevolucionarni udar«, odnosno da »nije shvatilo ili nije htelo da shvati« karakter vladine optužbe o prevratu koji je, navodno, pripremala KPJ. Nasuprot tome, autor ističe da je pasivnost rukovodstva bila posledica »toga što je Obznana zatekla Partiju potpuno nespremnom za datu situaciju«.

U knjizi dr Miroslava Nikolića iscrpno su obrađeni i prvi koraci Zameničkog izvršnog odbora KPJ, zatim osnivanje Izvršnog odbora KPJ u emigraciji i takozvanog Zagraničnog komiteta Centralnog izvršnog odbora KPJ i partijske emigracije u Beču, kao i Prva zemaljska konferencija KPJ.

Pri korišćenju građe iz pomenutog Fonda Komunističke internacionale M. Nikolić je, sa akribičnošću iskusnog naučnog radnika, uložio znatan trud. Bilo je potrebno dešifrovati mnoge pseudonime, uočiti subjektivizam i netačnosti u izveštajima i izlaganjima, utvrditi vreme nastanka dokumenata, oceniti zauzete stavove i sve to postaviti u određene istorijske okvire. Kritički je korišćena i sva ostala istorijska građa, sećanja, štampa i literatura.

Ova knjiga je bogata činjenicama, razmatranjima, dokazivanjima, polemisanjem i ocenjivanjem podataka koji su znalački ukomponovani u jedinstvenu celinu zbivanja vezanih za prve godine borbe jugoslovenskih komunista. Gotovo je sve do kraja objašnjeno. Jednom rečju, autor je veoma iscrpno obradio svoju temu i time dao vredan prilog istoriografiji radničkog pokreta u Jugoslaviji.

Milica Milenković

Digitized by Google

Mijalko Todorović: Ka zajednici slobodnih proizvođača

(Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1981, strana 314)

U nas su se odomaćila uglavnom dva pravca pristupa ustavno-zakonskim rješenjima iz 1974. godine. Riječ je zapravo o dvije vrste radova u teorijskoj publicistici i ustavno-pravnoj i političkoj nauci. Jedni prilaze pomenutoj materiji na način prikazivanja i eksplanacije, manje-više »tačnog« opisa i eksploracije Ustava i Zakona o udruženom radu. Drugi pristupaju tome s obzirom na praksu, naime kako se rješenja provode i ostvaruju.

Oni prvi pripadaju egzegezi i deskripciji ustavno-pravnog sadržaja, potonji čine ne mali napor da se stekne sociološki uvid kako se život kao ukupnost društvenih odnosa »ponaša« pod djejstvom ustavno-zakonskih rješenja, a ne kakva ona izgledaju na hartiji. Egzegetički radovi, bez obzira na njihovu naučno-deskriptivnu valjanost, plivaju po »površini« ustavno-zakonske materije. Oni su lišeni teorijskog promišljanja. Njihova se zadaća sastoji u vjernom prikazivanju duha i slova Ustava/Zakona. Kao po nekom pravilu, egzegetički radovi »bježe« od teorijske i političke problematizacije ustavne materije. Problemski radovi, suprotno egzegetičkim, otvoreni su za razmatranje odnosa ustavno-zakonske materije i prakse, rješenja i zbilje, pa se time približavaju predmetu političke sociologije, nastojeći spoznati stvarno funkcioniranje političkih i privrednih ustanova.

Takvom pristupu, problemskoj vrsti radova, pripada i studija Mijalka Todorovića: *Ka zajednici slobodnih proizvođača*, koji je autor predao sudu javnosti prošle godine.[1] Početni razlog kao teorijski izazov za teorijsko istraživanje postustavnog društvenog stanja sadržan je u ocjeni da su društveni odnosi još daleko od suštine ideje i principa Ustava, kako se veli u predgovoru. Naime, autor ističe da ekonomska i politička vlast nije prešla neposredno u ruke udruženog rada, udruženog radnog čovjeka, a to je suština Ustava iz 1974. godine.

Todorović smatra da je glavna negativna tendencija po socijalistički samoupravni pravac osnovne organizacije udruženog rada, koja *zakonito proističe* iz unutrašnjih odnosa OOUR-a, birokratsko-tehnokratska uzurpacija. Naime, autor veli da je vrlo teško održati granicu između upravljanja stvarima (misli prije svega na autoritet tehnološke strane procesa proizvodnje) i upravljanja ljudima. To posljedično vodi »pretakanju« monopola znanja u monopol društveno-političke moći. Todorović problematizira mogućnost gdje tehnološko-tehničke kompetencije ne bi zakonito težile političkim kompetencijama tehnokratskog, odnosno birokratskog sadržaja. Druga negativna tendencija jeste privatistička koja se nastoji, u osnovnoj organizaciji, uspostaviti kroz grupno-svojinski odnos. Privatizam inherira iz ukupnosti strukture OOUR-a, iz preduzeća kao robnog proizvođača. Privatizam teži neracionalnoj raspodjeli dohotka prevashodno kao ličnih dohodaka, zapostavljajući komponentu društvene akumulacije. Nosioci privatizma su, po autorovom mišljenju, menadžerske i birokratsko-tehnokratske snage. Sasma opravdano, Todorović uočava i iznalazi vezu menadžerske strukture u OOUR-u s birokratiziranim političkim vrhom opštine.

Moramo posebno primjetiti da u analiziranju unutarnjih odnosa

[1] Knjiga je vrlo razuđenim sadržajnim sastavom organizirana u osam glava. Ukratko, zbog nedostatka dovoljnog prostora, izložit ćemo samo osnovne naslove i podnaslove: I. *Osnovna organizacija udruženog rada*, II. *Udruživanje rada i sredstava*, III. *O izmenjenoj suštini nekih osnovnih ekonomskih kategorija*, IV. *Socijalistička robna proizvodnja i tržište*, V. *O ceni*, VI. *Raspodela*, VII. *Proces reprodukcije materijalnog bogatstva socijalističkog i samoupravnog društva*, VIII. *Planiranje*.

Digitized by Google

u OOUR-u autor insistira na njihovoj ekonomizaciji. Na osnovi odnosa proizvodnje i raspodjele — živi i minuli rad — Todorović smatra da to podstiče takmičenje među radnicima i utakmicu, kako on kaže, među osnovnim organizacijama udruženog rada. No, ta vrsta kompetencije, natjecanja i dohodne utrke nema oznaku klasične konkurencije, posebno disjunktivnog karaktera kao antagonističke konkurencije, mada — ističe autor — ona to može postati i izraziti se u pojavama nelojalne konkurencije, monopoliziranja tržišta etc.

Za razliku od one vrste radova i rasprava koje u slobodnom udruživanju radnikâ vide ostvarivanje ekonomskog oslobođenja, Todorović ukazuje na objektivnu stranu procesa oslobađanja radničke klase. »Oslobođenje organizacije udruženog rada od birokratsko-etatističkog monopola... nije dovoljno. Ostaje *posredovanje tržišta* (*kurziv* je moj), između radnika i njegovog proizvoda, a to znači vladavinu proizvoda nad proizvođačima... Udruženi radnik mora da zagospodari i celinom procesa društvene reprodukcije. On to može postići samoupravnim udruživanjem i integracijom u šire organizacije i zajednice... i razvojem društva kao zajednice slobodnih proizvođača.« Međutim, autor u udruženo-radnom povezivanju radnikâ smješta jezgru *ratia* na ekonomski način. »Kako to organizovati u praksi — da bi se obezbedio racionalan proces društvene reprodukcije u celini, a da se pri tome ne ugrožava, nego proširuje i podstiče slobodna stvaralačka inicijativa pojedinaca i njihovih zajednica u osnovnoj organizaciji udruženog rada, i da bi se pri tim odnosima upotpunio i učvrstio vladajući društveni položaj radnikove ličnosti (udruženog rada) nad celinom procesa reprodukcije — to je danas u nas jedno od najvažnijih i najsloženijih društveno-ekonomskih pitanja.

Osvrćući se na oblike udruživanja što su ustanovljeni ustavnim i zakonskim propisima (RO, SOUR i drugi oblici udruživanja), Todorović drži do njihove društven -proizvodne razložnosti, ali se kritički odnosi u nekom smisl prema toj materiji. Naime, aut ne smatra da institucionalni normativizmom rješavamo sve planu udruživanja. Štaviše, javlj ju se i određeni problemi u to pogledu, o čemu Todorović kaž »Naša je slabost upravo u tom što smo, umesto slobodne stvar lačke inicijative radnika u izbor partnera i oblika udruživanja organizacije na samoupravn osnovi, uz naučnokritičko prać nje, analizu i uopštavanje praks pošli pretežno od normi i model projektovanih *unapred* (*kurziv* j moj), pa administrativnim, ide loško-političkim i drugim princ pima pokušavali uterivati ek nomski život u šeme i kalupe Otuda, pored drugih uzroka, ne uspesi: sporo udruživanje, veom nestabilna »udruženja« koja s razdirali unutarnja protivrečja konflikti i koja su se raspadala brže nego što su nastajala, a česte zakonske reorganizacije (po nekad, tako reći, saltomortalske) koje otežavaju konsolidaciju na progresivnoj i trajnijoj osnovi onemogućavaju stabilniji i brž ekonomski i društveni razvoj.«

Po autorovom mišljenju, glav ni predmet teorijskih (i politič kih) rasprava u nas jeste pitanje *učešća u dohotku* po osnovu sredstava i kamata. Zapravo, ne mali je broj onih koji *osporavaju osnovanost i prihvatljivost u socijalističkim odnosima tog učešća uopšte*. Todorović ističe da učeš će u dohotku (dobitku) po osnovu sredstava i kamata možda ima izvjesnih elemenata monopola, ali tu, po autorovom mišljenju, zapravo nije riječ o kapitalističkom monopolu. »Činjenica da su sredstva za proizvodnju vrednost i da van stvarnog procesa proizvodnje mogu uzeti novčani vid, ne znači da su ona kapital, da *moraju biti* kapital, koji stoji kao samostalna sila prema živoj radnoj snazi... Nije posredi kapitalistička privatna svojina sredstava za proizvodnju. To su društvena sredstva u rukama samih udruženih proizvođača, čiji su opredmećeni minuli rad. Niti su oni koji udružuju sredstva finansijski ka-

Digitized by Google

pitalisti, odnosno akcionari koji ive od »rezanja kupona«... Zbog oga, može se govoriti da je u va slučaja osnovica raspodele zajedničkog društvenog viška (dohotka) *rad*, a ne *monopol svojine* sredstava za proizvodnju.« Autor primjećuje — ako se javljaju izvjesni elementi monopola, oni su u ovom slučaju posljedica u suštini *robnog* oblika privređivanja, ali ne i samog oblika udruživanja. Otud i stav da učešće u dohotku po osnovu sredstava i kamata predstavlja neizbježnu ali i prolaznu posljedicu spajanja živog i opredmećenog rada u uslovima robno-novčane privrede i veoma ograničenog raspoloživog društvenog kapitala. Ovdje Todorović afirmira Marksovu tezu o istodobnom procesu u kome raz/otuđujuće prevaljuje, kao otuđujuće, put u dijalektici oslobađanja rada. »Izvesni ostaci elemenata monopola (i otuđivanja) uslov su neotuđive povezanosti sredstava i rezultata rada sa neposrednim proizvođačima ... u celini. Odnosno, ovakvi *elementi otuđenja za jedne neposredne proizvođače uslov su, ili posledica, likvidacije otuđenja za druge, i za radničku klasu kao celinu*, u današnjim uslovima... deficita sredstava za proizvodnju.«

Todorović nije opsjednut institucionalističkim normativizmom. U njegovom mišljenju o našim prilikama, odnosno o tome kako produbiti revolucionarni proces, ne važi shvaćanje po kome iza ove ili one norme kao institucije nužno ide sama revolucija!, što inače odlikuje našu misao pod uticajem sistemskih zakona. Tako, na primjer, na jednom mjestu on kaže: »Revolucionarni preobražaji zbivaju se, i moraju se zbivati, u dijalektičkom razvojnom procesu pri kojem će optimalni, ili čak donekle forsirani, razvoj proizvodnih snaga biti proizvod ne samo novih društvenih odnosa, koji su se mogli razviti, nego i onih starih oblika i odnosa koji se još *nisu mogli* iživeti i prevazići, koji su *još produktivni* (a koji sadrže element otuđenosti, posredovanja, društvene nejednakosti)... Ove, ovakve »mamuze« razvoja društvenih proizvodnih snaga element su tih starih odnosa.«[2] Razumljivo, autor ističe da tu vrstu »mamuzanja« mora provoditi i kontrolirati sama radnička klasa, udruženi proizvođači. »Zbog toga, ove »mamuze« nisu više čisto spoljne, klasno antagonističke.« Osim »ekonomske« strane oslobodilačkog procesa rada, Todorović posebno naglašava i onu drugu, ponekad zanemarenu, demokratsku stranu samoupravne aktivnosti radnika kao ličnu sigurnost i slobodu. Ovo posebno ističemo jer su u nas rijetki pokušaji da se sintetički misaono zahvate problemi naše društvene prakse.

Na kraju ovog osvrta, u kome smo nastojali da prikažemo osnovne i najvažnije ideje (i poglede) autorove, valja nam, po našem mišljenju, kritički izložiti određene vrijednosti i nedovoljnosti studije *Ka zajednici slobodnih proizvođača*.

Prethodno, možda je najpotrebnije kazati da je Mijalko Todorović, u ovom slučaju teoretičar i publicista, kao svojedobno u svome radu *Oslobađanje rada* (iz 1965. godine), izrazito ispoljio smisao — dakako, potvrđujući ga i razvijajući ga — za bitne marksističke teme, povezujući ih sa razvojem samoupravnog socijalizma i sa nekim otvorenim, jasno izraženim problemima našeg društva. Ali, studija se nije kao takva zadržala samo i isključivo na »domaćim« problemima socijalizma. Todorović je otvoren i za znatno šire ocjene razvoja socijalizma, posebno promišljajući njegovu budućnost i svjetsko-istorijske izglede. Na pojedinim mjestima ove studije, od početka do kraja, dominiraju gotovo cjeloviti eseji o socijalizmu, njegovim teškoćama i uspjesima, slabostima i rezultatima. Vidan je autorov napor da teorijski i misaono sa svoga stanovišta osvijetli istorijske mogućnosti socijalizma i socijalističke alternative, da ukaže na njegove prosperitet-

[2] „Reč je o socijalističkoj proizvodnji kao proizvodnji vrednosti i o drugim elementima koji su neizbežno sa time povezani: uticaj minulog rada na raspodelu viška društvenog rada putem cene, naknada za korišćenje udruženih sredstava (učešćem u zajedničkom dohotku, kamata) itd.".

Digitized by Google

ne perspektive koje u socijalnom smislu (kao ljudska emancipacija) imaju uslove da nadzidaju slike socijalizma kao jednog malodobnog svijeta. Autor nije ostao samo u ulozi pisca koji pred čitaoca iznosi ove ili one istine; on se istodobno bori za uvjerenja do kojih drži. To je snažan i neporeciv utisak kome se čitalac teško može oteti.

Nadalje, Todorović je, u razmatranju našeg »društvenog stanja«, pošao od ustavno-zakonskih i pravno-političkih riješenja iz 1974. godine i kasnije. Ali, njegova analiza nije se »svezala« sa deskripcijom i egzegezom pomenute ustavno-pravne materije. Autor izbjegava onaj dosađujući »ponavljački eho« koji istura pred činjenicama života argumente Ustava, ZUR-a etc. ili zakonske projekte kao argumente same. On drži da je uzrok postojećim teškoćama nedovoljna i nedosljedna primjena Ustava, no u isto vrijeme nastoji socio-ekonomski analizirati *corpus* razlogâ za takvo ponašanje. To sve daje studiji vidne teorijske nivoe i razložnost promišljanja. Zahvaljujući tome, težište se ove interesantne studije na pojedinim mjestima prenosi sa kritike ekonomskih nedostataka na analizu politike, demokratije, sloboda i kritike.

Todorović promišlja ontološke slabosti socijalističke egzistencije društva. U osnovi njegovih ideja dominira pitanje: *da li je socijalizam sa samoupravljanjem u stanju da se reproducira snagom ekonomskih i socijalnih mehanizama naspram vladajućeg »kretanja« socijalizma s pomoću politike što inače karakterizira sovjetističke oblike društva, vlasti i organizacije?* Njegov stav je da se princip revolucionarnog kontinuiteta, u našem slučaju, može definirati parafrazom: slabosti današnjeg sistema socijalističkog samoupravljanja najbolje se liječe sa još više samoupravljanja i samoupravne demokratije. No, to nije neosnovan humanistički poziv. Samoupravljanje kao *odnos*, prevashodno društveni odnos, autor dovodi u svezu s proizvodnjom vrijednosti koja ne proizvodi samo proizvode nego i odnos dakle proizvodnjom odnosâ pr izvodnje i društva. Po Todorović samoupravljanje je, u određeno smislu, supripadno kretanjim modernog oblika privređivanja.

Studija Mijalka Todorovića *Ka zajednici slobodnih proizvođač* je ozbiljan teorijski i praktičk -politički doprinos razvoju naše društveno-ekonomskog sistema Uočljiv je autorov napor da osob no i aktivno doprinese ukupno »borbi za dalji razvoj socijalistič kog samoupravljanja«. Međutim bilo bi neopravdano zanemariti ne skrenuti pažnju na autorov do prinos (u teorijskom pogledu objašnjavanju nekih osnovnih pi tanja i ekonomskih kategorij našega društveno-ekonomskog si stema. Po našem mišljenju, To dorović je pokrenuo, kroz razra du ovih pitanja, osnovni i neza obilazan problem savremeno socijalizma: *odnos ekonomije/po litike i socijalizacije.* Razumljivo kao i u svakom radu, uočljive s određene nedorečenosti, pojmovn nepreciznosti i metodološke teš koće. Tako, na primjer, vrijedil bi ukazati na teorijsku problema tičnost kategorije »slobodni udru ženi rad«. Ona se u nas upotreb ljava i u teoriji i u publicistici a mi smatramo da je, u stvari riječ o »relativno udruženom ra du«. Također, čini se da bi jedna drukčija metodološka struktura dala Todorovićevom radu više sadržajne povezanosti i učinila ga otvorenijim. No, svjesni smo da svako recenzentsko *post festum* primjećivanje slabo može pomoći u slučaju jedne teorijske zamisli koja je već dobila svoj vrijedan i cjelovit oblik: *oblik značajne knjige.*

Slobodan Inić

Digitized by Google

Prof. dr Jovan Đorđević: Eseji o politici i kulturi

(»Savremena administracija«, Beograd, 1981, strana 342)

Čemu eseji o politici i kulturi? Koje su glavne ideje i poruke autorove? Po Marksovim rečima, »težina mrtvih ideja« (str. 11) i danas uobličava svest ljudi. Dodajmo da, uprkos burnim promenama, još živimo »u uslovima nerazvijenog društva i bez tradicije političke demokratije i demokratske kulture masa« (str. 20). Sve to, nesumnjivo, olakšava restauraciju odnosâ hijerarhije, apsolutizaciju jednog modela, sabijanje stvarnosti u kalupe ideologije, zamenjivanje promena u stvarnim odnosima tehničkim progresom, gušenje kreativne imaginacije u politici, odsustvo otvorenosti mišljenja i komuniciranja, samozadovoljstvo što prikriva nesposobnost da otvorimo procese promena koje bi eliminisale nove strukture ideološke i političke moći. U kakvoj relaciji je napor profesora Đorđevića prema ovim procesima? »Izlaz je u kulturi — naglašava Đorđević — kulturni dinamizam, omogućavajući društvenim grupama i čoveku da dobiju svest o svojoj situaciji i o mehanizmu promena kojima su obuhvaćeni, stvara uslove da postanu subjekti i akteri društva« (str. 21), i to ne samo u fazi revolucionarnih priprema, nego u procesu kontinuiranih promena u samom socijalističkom društvu. Ulogu inspiratora u tom procesu može odigrati samo ona misao koja ne služi isključivo kao »ideološka legitimacija«, kao »ulaznica« u moćne svetove posvećenih, nego ona misao koja na svojim krilima iznosi i svet i ljude u carstva imaginacije, u sfere budućnosti. Pretvaranje ove misli u slušku politike i političke zaslepljenosti svedoči, po autorovoj oceni, ne samo »o slabostima našeg vida«, »već i same nauke« (str. 19), ako ova pristane na takvu ulogu. Za razliku od ideologije i indoktrinacije, nauka »ne samo da ne zna sve«, već je i svesna toga da sve i ne može da zna, da ne može da daje konačne istine, strana joj je bilo kakva nametljivost. Ona je »nužan preduslov egzistencije i sredstvo odbrane od obnove i širenja iracionalizma i represije« (str. 23). Saznanje o egzistenciji grupa sa različitim ulogama i interesima doprinelo je relativiziranju te misli, oslobađanju od totalitarnosti i religioznosti, oslobađanju od »terora pozitivističko-formalnih« shvatanja. No gde je mera sintetizacije i autonomije, opšteg i posebnog? Politika i ideologija socijalizma se »ne grade na neprincipijelnom i oportunističkom koegzistiranju suprotnih interesa, na njihovom kompromisu«, nego na njihovom prevazilaženju. Teorija i praksa socijalizma nalaze se »s onu stranu grupnosti«, »parcijalnosti i parcijelnosti« (str. 27), one razvijaju nov sistem vrednosti i novu svest koji su »s onu stranu konkurencije, buržoaskog utilitarizma i pseudohrišćanskog asketizma« (str. 28). Apsolutizacija »čistih«, »autentičnih« interesa, interesa kojih faktički i nema u praksi, predstavlja racionalizaciju aspiracija da se vlast zahvati i očuva, da se sačuva idejni monopolizam elite vlasti, pozicije birokratije i tehnobirokratije, koje, prerušene u filozofe, sociologe i politikologe, brane kult (sopstvenih) interesa, krijući da u društvu postoje i druge stvaralačke snage i uticaji.

Koje su posledice takvih shvatanja i ponašanja? Negativne posledice su osporavanje samoupravljanja, neverica, politička pasivizacija, teorijski iluzionizam i romantičarski pseudohumanizam. Nauka koja je zasnovana na marksističkoj teoriji društva, na komunističkoj koncepciji sveta mora naći rešenja koja su jednako »s onu stranu interesnih teorija i dogmatizma« (str. 33).

Proces mistifikacija, nasleđen od buržoazije, prenosi se i na sferu međunacionalnih odnosa. Nacija se izjednačava sa državom, državi se podređuje radnička klasa. Time se »nacionalni princip svodi na birokratsko-državni sim-

Digitized by Google

bol, a klasni princip na ideološku iluziju« (str. 38), umesto da se te zajednice ostvaruju prevazilazeći se, »klasa u dobrovoljnoj i homogenoj zajednici proizvođača i radnih ljudi, a nacija u homogenoj zajednici slobodnih građana i ljudi« (str. 39), ostvarivanjem demokratije, slobode i jednakosti.

Samoupravna misao je, kako to naslov jednog eseja jasno iskazuje, antidogmatska i imaginativna misao. Dogmatizam — koji smo videli i na delu — »umrtvljuje i raskomadava misao o politici i društvu« (str. 43), osporava kritičnost i samokritičnost. Uvodeći etatizam i politički apsolutizam, kult institucija i ekonomski determinizam, on osporava i svaku spontanost u društvenom kretanju. Ali samoupravljanje ne izrasta na »čistoj« osnovi, nego iz protivrečnosti života koji je prožet svim ovim o čemu govorimo. A te pojave — uz procese samoupravne transformacije — reprodukuju i manipulaciju čovekom, kolektivnu i individualnu apatiju. Otuda su moralna promišljanja, moralne vrednosti, prevazilaženja, a ne reprodukovanja nejednakosti, represije, nepravdi — naš prevashodan zadatak. Đorđević s pravom smatra da će od »uključivanja ove problematike i ovih pitanja u savremenu misao zavisiti ne samo sposobnost mišljenja i plodnost teorijske refleksije« (str. 45), nego i njena inventivnost, imaginativnost, oslobođenost od »mrtvih ideja«. Određujući odnos između revolucije i socijalizma, Đorđević polazi od interesantne teze »da se o jednoj instituciji, jednom pokretu ne može samo iskreno, već stvarno duboko misliti ako mu se ne pripada«. Revolucija, taj čudesni istorijski obrt, ne može biti shvaćena kao proces unazad — iako se mnoge revolucije upravo time završavaju — nego kao korak ka višim formama jedinstva čoveka sa prirodom, sa drugima i samim sobom (str. 49). Institucionalizacija označava i kraj i izvitoperavanje ideje (str. 55), dok je revolucija »jedinstvo i totalnost i kao proces i kao delo u nastajanju i postojanju«. Osnovno pitanje revolucije je pitanje slobode, »slobode zajednice i slobode čoveka« (str. 56), slobode koja se realizuje kroz samodelatnost radničke klase, kroz socijalizam. U tom procesu koji nije oslobođen protivrečnosti, koji teče na tlu starih odnosa, procesu koji je praćen otporima, pa i nazadovanjima, bitni su njegova radikalnost, njegova multidimenzionalnost, njegova kontinualnost.

Ovaj rezimiran prikaz ideja, kako ih je sam Đorđević nazvao »ideja snage«, nastavljen je raspravom pod zajedničkim naslovom *Snaga ideja*. Njihovu okosnicu čine razmatranja odnosa između socijalizma i kulture, posebno političke kulture i socijalizma. Ako kultura, kao totalitet tehnološkog i duhovnog u službi dezalijenacije čoveka, oslobođenja rada, oslobađanja od vlasti nad čovekom i građaninom, vodi višim, emancipovanijim odnosima, onda nas nimalo ne iznenađuje zaključak prof. Đorđevića da se »svetska (i jugoslovenska) idejna situacija danas nalazi u stanju idejne stagnacije« (str. (73). Ta situacija je posledica idejne blokade, podeljenosti i zatvorenosti delova sveta, ona se karakteriše idejnom dezintegracizom, ideološkim formalizmom i osiromašenjem, kompromiserstvom, idejnom manipulacijom ljudima, besperspektivnošću, idejama bez vrednosti, apstraktnim i vulgarnim racionalizmom i romantizmom, defanzivnošću, odsustvom imaginativnosti. U takvoj situaciji i socijalističke ideje postepeno »gube vitalnost, samostalnost i etičku superiornost« (str. 74). U ovakvoj idejnoj situaciji politička kultura socijalističkog samoupravnog društva treba »da usklađuje i menja određeni sistem misli i akcija da bi se potpuno ostvarila« (str. 84). Politička kultura u našem društvu mora se »stalno konstituisati, kritikovati i menjati radi otkrivanja protivrečnosti u njoj samoj, naročito između države i ljudske slobode, direktivizma i slobodnog stvaralaštva«. Njen cilj je uspostavljanje »nove društvene svesti« »jednog opšteg smisla« (str. 87). Osnovne karakteristike te nove političke kulture, po mišljenju prof. Đorđevića, bile bi primat društva nad sferom politike, de-

Digitized by Google

mokratičnost inicijative, javnost debate, duh dobrovoljnosti nasuprot duhu institucionalizma, pravo na diferencijaciju i pluralizam, na eksperimentisanje, autonomija, decentralizacija odlučivanja, odstranjivanje posredovanja i predstavljanja, primat prakse, dostojanstvo rada, otklanjanje nejednakosti, afirmacija slobode i dostojanstva čoveka, solidarnosti, produktivnosti, antibirokratičnosti i antielitizma. »Kao politička, ona više pripada etici nego istoriji, a kao kulturna, više samoostvarivanju i svesti čoveka nego institucijama vlasti« (str. 90).

U našim raspravama (na žalost, više raspravama nego akcijama) o jednakosti i socijalnim razlikama valja istaći jedno upozorenje prof. Đorđevića: »Najveća etička poruka socijalizma jeste jednakost... ako izgubi tu moralnu poruku, socijalizam nema ni svoju društveno-političku osnovu, ni opravdanost« (str. 99).

Istu aktuelnost ima i jedno koliko humanističko toliko i revolucionarno shvatanje odgovornosti, koje je u ovom trenutku isto toliko aktuelno. Odgovornost bi, po mišljenju J. Đorđevića, trebalo da obuhvati jedno ljudsko interesovanje za čoveka, trebalo bi da podrazumeva određen stepen tolerancije, da iz sebe isključuje »traženje krivca« i »žrtvenog jarca«, koje inspiriše nesposobnost društva i ljudi da pogledaju sebi u oči i da prihvataju i svoje odgovornosti« (str. 126).

Deo pod naslovom »Politički procesi i institucije« ne bavi se samo anatomijom i funkcionisanjem institucija socijalističkog samoupravljanja društva, koje »živi od dana do dana, ispunjeno samozadovoljnim konformizmom« (str. 162) ili, pak, analizom sistema koji predstavlja autentičnu pojavu u svetskoj istoriji, kvalitativnu negaciju i građanske demokratije i socijalističkog etatizma, nego i njegovim mogućnostima, njegovim projekcijama u budućnost koja se ostvaruje. Kako u društvu koje tek predstoji, a koje se već sada realizuje, izbeći »koncentraciju i monopolizaciju prinude, materijalnih sredstava, političkog i psihološkog manipulisanja i ideološkog izricanja« (str. 167). Kako onemogućiti birokratizaciju, osamostaljivanje i arbitriranje birokratije, centralizaciju vlasti, fetišizaciju politike i političke partije? Kako nemerljivu sumu ljudskih saznanja staviti u službu oslobođenja rada i dostojanstva čoveka? Kako u protivrečnim ponašanjima razlikovati kritičku svest i terorizam, stvaralački, konstruktivan odnos od konformizma, od apologije lišene karaktera? »Samoupravni politički sistem pretpostavlja u sebi i traži u praksi pravo na slobodno mišljenje i na shvatanje da svako *ne* nije uvek pogrešno i svako *da* uvek »pravilno«. Ljudi koji se ne slažu sa konkretnim predlozima i oni koji kažu *ne*, i usred hora onih koji govore *da*, pretpostavljaju često ne samo garantiju demokratizma, već i stabilnost političkog sistema, a naročito samoupravnog« (str. 289). Bez te slobode, te najstarije »društvene i ljudske vrednosti« (str. 328) nema ni čoveka, ni njegovog dostojanstva, pa, prema tome, ni samoupravljanja.

Ovaj veoma nepotpun pregled osnovnih ideja prof. Đorđevića ima svoj oslonac, ali i svoj kontrast u savremenoj stvarnosti. Savremeni svet i život karakterišu dva procesa koji su vidljivi na samoj društvenoj površini. Prvi je penetracija politike kao sfere čovekove delatnosti u kojoj se donose odluke bitne za sve ostale sfere, za svekoliku ljudsku egzistenciju. Drugi proces je privatizacija, bežanje od ove sfere već poslovično obeležene apsolutizacijom moći, logikom nasilja, institucionalizacijom, zaustavljanjem čovekovog slobodnog hoda, kultovima lične i državne moći, mitova, fanatizma i predrasuda koji guše mišljenje. Naravno, begunci se na svakom koraku iznova uveravaju da se od politike i političkih uticaja nema gde pobeći. U tom pogledu ova knjiga prof. Đorđevića, koja na poseban način sumira pozitivne rezultate političke i uopšte društvene misli, predstavlja pledoaje za socijalizaciju politike, za njenu humanizaciju, njeno potčinjavanje čoveku i čovečnosti. U tom pogledu či-

Digitized by Google

taoci će u njoj naći plodan podsticaj za razmišljanja o sopstvenoj egzistenciji, sopstvenim zadacima i odgovornostima u vremenu i prostoru u kojima živimo, podsticaj za traganje za višim i humanijim formama jedinstva sa nama samima i drugim ljudima.

Vladimir Milanović

Maurice Godelier: Marksizam i antropologija

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1982, strana 402)

Knjiga Morisa Godeliea primer je strukturalistički inspirisane analize antropologije. Osnovicu analize Godelije traži u sjedinjavanju marksizma i strukturalizma, jer, po njegovom mišljenju, privid stvarnosti, događaji koji se zbivaju po »površini« ne mogu se razmotriti drugim sredstvima osim strukturalističkom analizom. Tu duboko skrivenu osnovu svake formacije i načina proizvodnje otkriva struktura i veza njenih elemenata.

Strukturalistička interpretacija marksizma polazi od teze da se već u Marksovim radovima može otkriti korišćenje strukturne analize, jer Marksovo shvatanje razvoja upućuje na niz struktura (sinhronija) koje se smenjuju (dijahronija). Primat u proučavanju trebalo bi dati sinhronijskoj strukturi jer nam to omogućuje da odredimo bitne elemente i njihove međusobne veze. U oblasti ekonomije takva struktura je društveno-ekonomska formacija koju kao strukturu čine tri instance/nivoa (politički, ideološki i ekonomski način proizvodnje). Tako se odbacuje teza o odnosu baze i nadgradnje; odnosi između struktura uspostavljaju se preko strukturnog, a ne linearnog kauzaliteta, što otvara mogućnost dužeg ili kraćeg preplitanja elemenata stare strukture sa novom. Odnos instanci objašnjava se tezom o dominaciji/determinaciji — u svim formacijama ekonomija determinira »u poslednjoj instanci« (u dubini), dok u nekim formacijama (kapitalizam) ona i dominira, a u drugima druge instance dominiraju (politička ili ideološka u pretkapitalističkim društvima). Godelije polazi od ove teze da bi u analizi »primitivnih društava« dokazao da ekonomija i ovde »determinira u poslednjoj instanci«, dok po »površini« dominiraju druge instance (religija, rodbinski odnosi) koje nužno moraju postati proizvodni odnos. Godelije, naime, odbacuje Altiseov stav o tome da način proizvodnje »odabire« instancu koja će dominirati i tako joj pridaje dominirajući položaj. Godelije dokazuje da neka delatnost ili odnos preovlađuje »samo ako i *isključivo*... funkcionira kao proizvodni odnos« (str. 19). Otuda ta izmena nameće potrebu da se dominantne instance (religija, rod) prikažu kao proizvodni odnosi.

Vezu marksizma i strukturalizma Godelije vidi u tome da prividna, površinska logika kapitalizma reprodukuje odnose jednakosti po kojima svaki faktor proizvodnje dobija svoj dohodak i time se stvara privid »kao da nema eksploatacije«. Polazeći od tog privida ne možemo otkriti eksploataciju, i nju Marks otkriva proučavajući totalitet-strukturu kapitalizma, otkrivajući da se ne plaća rad, već radna snaga. Taj privid površinskog, koji skriva suštinu određenog društva, treba ukloniti i prodreti, analizom cele strukture, u njenu unutrašnjost (str. 29).

Zadatak ekonomske antropologije je u tome da utvrdi funkcionisanje, ulogu ekonomskih odnosa tokom razvoja ljudskih društava. Razlike nastaju već u domenu određenja suštine ekonomske aktivnosti. Po Godelijeovom mišljenju, postoje tri grupe: prva polazi od već klasične definicije Lajonela Robinsa da je ekonomska aktivnost ona koja koristi limitirana sredstva za ostvarivanje alternativnih ciljeva. Druga grupa pod ekonomijom podrazumeva oblike proizvodnje, razmene, raspodele i potrošnje, dok treća (tu sebe u-

Digitized by Google

braja i Godelije) analizira način proizvodnje koji otkriva unutrašnju tajnu pojedinih društava. Prva grupa ekonomiju svodi na prakseologiju, druga samo na proučavanje vidljivog, dok treća grupa insistira na otkrivanju skrivene osnove pojedinih društava (str. 46, 47). Zadatak se pri tom svodi na to da se: »1. dalje od njihove prividne i vidljive logike traži i otkrije duboko skrivena, nevidljiva logika; 2. traže i otkriju strukturni i povijesni uvjeti njihove pojave, reprodukcije i njihova nestanka u povijesti« (str. 54).

Pošto je na taj način odredio i grupisao različita shvatanja ekonomije, Godelije piše o tri teorije privrede — funkcionalističkoj, strukturalističkoj i marksističkoj. Po funkcionalistima, predmet proučavanja antropologije su »vidljivi društveni odnosi... koji se shvaćaju kao eksterne varijable« (str. 69). To funkcionaliste ograničava na vidljivu stranu društvenih odnosa, tako da oni ostaju »zarobljenici privida društvenih sistema«. Analiza funkcije delova sistema onemogućavala je analizu smenjivanja struktura, pa tako funkcionalisti nisu mogli da sagledaju protivrečnosti unutar strukture. Strukturalizam prevladava ograničenja prividnog i evolucionizma (str. 81) i zasniva se na sledećim premisama: struktura je skup odnosa povezanih zakonima koje treba otkriti; struktura spaja posebne elemente; između različitih struktura koje pripadaju istom sistemu postoje odnosi spojivosti (str. 83). Te premise postoje već kod Marksa.

Svoju analizu utemeljenu na spajanju marksizma i strukturalizma Godelije konkretizuje na primeru plemena Mbuti, carstva Inka i plemena Barua. Analizirajući društveno-ekonomsku formaciju naroda Inka, Godelije piše da to znači stvoriti »sintetsku definiciju«, koja, sa svoje strane, podrazumeva: utvrđivanje broja i prirode načina proizvodje, njihovih veza, elemenata nadgradnje i njihovih funkcija (str. 133).

U delu »Mrtvi i živi delovi u Marxovoj misli o primitivnim društvima« Godelije daje pregled Marksovih stavova o počecima razvoja ljudskog društva koji su s metodološkog gledišta značajni jer pokazuju da stavovi o različitim putevima razvoja, počev od prvobitne zajednice, o vezi prirode i društva, alternativnim putevima nastanka države, klasa i privatne svojine, ulozi rodovskih odnosa — mogu biti osnova marksističke ekonomske antropologije. Marksove doprinose analizi »primitivnih« društava Godelije ovako posmatra: »Naglasit ćemo veliki skok napred u njihovim razmišljanjima o prvobitnoj povijesti i ono što je u njima dominantno jest upravo analiza prvobitnih poljoprivrednih zajednica, »azijskog načina proizvodnje«, te postojanja više evolutivnih putova, počevši od prvobitnog komunizma prema klasnim društvima i državi« (str. 181). Godelije nabraja »mrtve delove« marksizma koji su današnjim razvojem nauke prevladani. To su: nomadska privreda nužno ne prethodi zemljoradnji; pored jednolinearnih rodovskih sistema (Morgan), danas su otkriveni i nelinearni sistemi; treba odbaciti pojmove »privreda opstanka« i privreda »samoodržanja«, jer u primitivnim društvima nisu proizvođena samo dobra za opstanak, već i luksuzna dobra. Sve to potvrđuje da se i primitivna društva međusobno razlikuju, kao i klasna.

Za primitivna društva značajno je to da »rodbinski odnosi funkcioniraju kao proizvodni odnosi, politički odnosi, te kao ideološka shema. Srodstvo je u tom slučaju i baza i nadgradnja... srodstvo tu funkcionira izravno, iznutra, kao ekonomski, politički, ideološki odnos... »podudarnost« ekonomije i srodstva ne pojavljuje se kao izvanjski odnos, nego kao unutrašnji« (str. 208, 209). Ovo je neposredna posledica teze o dominaciji/determinaciji i pokušaja da se ukaže na originalnu strukturu »primitivnih« društava. Treba, međutim, imati na umu da dominacija »po površini« rodovskih odnosa ne mora nužno značiti da oni poprimaju karakter proizvodnih odnosa, jer je zajednica po radu, određena prirodnim uslovima, i ovde presudna. Primer azijskog načina proizvodnje pokazuje da se alternativni (u odnosu

Digitized by Google

na Zapadnu Evropu) razvoj države, klasa i privatne svojine ostvarivao na osnovama rada, a ne roda. Stoga nije bilo potrebno da se rod proglašava za proizvodni odnos da bi se ostvarila analiza društava: »govoriti u povijesnim terminima znači analizirati istovremeno posebna društva i epohe, proučavati i razvijati teoriju društvenih odnosa i njihova razvoja, teoriju rodbinskih odnosa, religije, oblika vlasti... uz taj uvjet ona može otkriti skrivenu logiku društvenih struktura« (str. 207). Ako se nekada i zanemarivao značaj rodovskih veza, religije, i oni svodili na elemente nadgradnje uz zanemareni povratni uticaj, sada ne bi trebalo ići u drugu krajnost i proglašavati ih za proizvodne odnose.

U poglavlju »Sustav, struktura i protivrečje u *Kapitalu*« Godelije definiše osnovne pojmove ekonomske antropologije ovako: način proizvodnje je spoj proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa koji su dve »međusobno nesvodive strukture«. Proizvodne snage su »sveukupnost proizvodnih činilaca«, a proizvodni odnosi su »funkcije što ih pojedinci ili grupe obavljaju u proizvodnom procesu« (str. 224). Ekonomski sistem je kombinacija specifičnih načina proizvodnje. Primat u proučavanju treba dati strukturi, jer proučavati razvoj znači »odrediti posebne povijesne okolnosti u kojima su se pojavili pojedinci koji mogu sobom slobodno raspolagati ... pojedinci koji su prisiljeni prodavati radnu snagu« (str. 232). Ovo odgovara suštini strukturalizma: analizirati strukturu, jer je dinamika-razvoj njena funkcija. Struktura je kombinacija invarijantnih elemenata, pa otuda Godelije pokušava da otkrije onaj elemenat koji postoji u svim etapama razvoja kapitalizma. Taj postojani element je odnos rad—kapital, pa su stoga sve etape razvoja kapitalizma kompatibilne sa reprodukcijom tog postojanog elementa. Mogu, međutim, nastati i inkompatibilne varijacije koje uslovljavaju nestanak strukture. To Godelijea dovodi do pojma protivrečnosti strukture; po njegovom mišljenju, mogu postojati protivrečnosti unutar strukture i protivrečnosti između struktura. Protivrečnost unutar strukture postoji u strukturi od početka, i to je, na primer, protivrečnost proizvodnih odnosa (rad—kapital). Protivrečnost između dve strukture su, na primer, protivrečnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa koje dovode do nestanka neke strukture. To, implicite, znači da se struktura ne može raspasti zbog unutrašnjih protivrečnosti, što je Godelijeu prigovorio Lisjen Seve. S druge strane, to znači da i način proizvodnje nije struktura, jer nastaje kombinacijom dve zasebne strukture. Odgovarajući Seveu da rešenje za nastanak/nestanak strukture traži u spoljašnjim protivrečnostima, izvan strukture, Godelije je napisao da odnos između dve strukture koje pripadaju istom sistemu nije spoljašnji odnos, dok jedinstvo struktura ne podrazumeva njihov identitet (str. 262). Odnos između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa nije stoga »izvanjski odnos, ali ni unutrašnje jedinstvo ne podrazumeva njihovu podudarnost«. Dokaz za svoju tvrdnju Godelije nalazi u razlici između Hegelove i Marksove dijalektike (Hegel smatra da postoji identitet suprotnosti/rob je i robovlasnik istovremeno), dok kod Marksa postoji jedinstvo suprotnosti /kapitalist ne može postojati bez radnika, ali nije radnik) — (str. 272). Odnos elemenata načina proizvodnje, koji su zasebne strukture, nije spoljašnji, a ni te strukture se ne podudaraju, već su u odnosima jedinstva suprotnosti.

U delu »Sol-novac i robni promet kod Baruya u Novoj Gvineji« Godelije ukazuje na značajne osobenosti alternativnog nastanka robne proizvodnje (»eksterni« istočni prema »internom« zapadnom). Pleme Barua proizvodi so-novac, koji ostala plemena nemaju, i koristi je za razmenu za oružje, sredstva za proizvodnju i dragocenosti. U tom pogledu so funkcioniše kao novac, jer je mera vrednosti različitih proizvoda. Retkost i rad su determinante cene, i to tako da je rad determinanta minimuma vrednosti ispod kojeg se ne ide, dok je ret-

Digitized by Google

kost determinanta maksimuma do kojega se može ići. Razmena se ne ostvaruje u skladu sa utrošenim vremenom, što odražava različitu važnost na lestvici društvenih potreba.

Svoju analizu Godelije završava u poglavlju »Robna ekonomija, fetišizam, magija i znanost u Marxovu *Kapitalu*«, u kojem privid odnosa po površini, koji stvaraju mitove, iluzije, povezuje sa ulogom rodbinskih odnosa i religije u primitivnim društvima, koji i tamo »iluzorno »objašnjavaju« i »opravdavaju« odnose u tim društvima« (str. 334). I poslednji deo »Varljivi karakter društvenih odnosa« ostaje na liniji zalaganja — da se otkrije duboko skrivena logika društvenih odnosa, koja se, po Godelijeu, može otkriti spajanjem strukturalizma i marksizma. I pored brojnih primedbi koje se mogu uputiti jednom ovakvom pristupu, velika je njegova zasluga što je interesovanje za primitivna društva pokazalo da se razvoj ostvaruje na različite načine, u skladu sa različitim uslovima.

Interesovanje za nezapadni svet, koje je otkrilo mnoštvo različitih načina proizvodnje, kao i potreba da se odbace ideološke predrasude utemeljene na evropocentrizmu, osnova su savremenog interesovanja za »primitivna« društva. Nije reč, kako bi to neko mogao pomisliti, o perifernim problemima nauke. Proučavanje početaka razvoja otkriva različitost još u vreme prvobitne zajednice, otkriva mnoštvo različitih puteva razvoja države, klasa, uloge rada i roda. Time se razbija duboko ukorenjena predstava o »primitivnim« društvima i, šire, o svim nezapadnim društvima kao o društvima samoodržanja, društvima koja su stacionirana milenijumima. Rad Morisa Godelijea *Marksizam i antropologija* ukazuje na složenost problema, njihov značaj danas i neke puteve njihovog razrešavanja. Zato je ovaj rad nezaobilazan za sve one koji se bave ekonomskom teorijom, posebno političkom ekonomijom.

Miomir Jakšić

Teodor Rozak: Kontrakultura

(»Naprijed«, Zagreb)

Suština osnovne teze koju autor zastupa u knjizi je — postojanje dve vrste kulture u savremenom svetu. Prva je tradicionalna oficijelna, dominantna kultura, a druga — kontrakultura. Na osnovu ovoga zapažanja izvodi se niz zaključaka vezanih za savremeno industrijsko, građansko društvo, uz povremene osvrte na sistem vrednosti etatističkog socijalizma.

Kriza vrednosti u koju je zapalo građansko društvo neminovno vodi traženju novih formi, puteva, novih vrednosti i u kulturi. Otuda se javlja i kontrakultura kao pandan vladajućoj kulturi. Kontrakultura je pojam vezan za savremenu kulturu naše omladine, ali za onaj deo omladine, kako autor napominje u predgovoru, koja nije konzervativna, pri čemu misli na dekadentne, reakcionarne desničarske snage. Kontrakultura je jedina protivteža koja se može suprotstaviti aveti tehnokratskog totalitarizma, što je najvećim delom već uspela da ovlada industrijskim zemljama. Predskazanje nastupajućeg tehnokratskog raja, koji će, »pomoću prisvajanja cjelokupnog značenja uma, zbilje, progresa i znanja steći moć denaturiranja imaginacije, a to će ljudima onemogućiti da svoje uznemirujuće neostvarene moći nazovu bilo kako drugačije osim ludošću«, deluje zastrašujuće i upozoravajuće danas kada se sve više oseća kriza sistema vrednosti. Otuda Rozak smatra da je napredna omladina sve više zahvaćena literaturom i kroz tu literaturu idejama Hakslija, Orvela, Ničea, čija je popularnost poslednjih godina zapažena i kod naše studentske omladine.

Uprkos tome što autor podseća da je građa knjige zasnovana na iskustvima američke omladine, slobodno se može tvrditi da je danas ta problematika internacionalizovana. No vratimo se tom teh-

Digitized by Google

nokratskom principu koji je već u velikoj meri ovladao razvijenim kapitalističkim, industrijskim zemljama i koji, po Rozaku, seže u duboku prošlost zapadnog društva i nauku zapadnog sveta (za razliku od etatističkog socijalizma u kojem prevladava birokratski princip). On se očituje u imperativu »nikad ne dozvoli da se nešto dogodi prirodno i prijatno, ako je moguće da tehničari to krivotvore«. »Veliko odbijanje« ili »totalno odbijanje«, koje je karakteristično za kontrakulturu, suprotstavljanje je svetu u kojem dominiraju »široke političke apstrakcije okićene blještavim propagandističkim simbolima, parolama, te statističkim podacima, kao što su nacija, partija, korporacija, urbano područje, velika alijansa, zajedničko tržište«. U odnosu na ovaj konglomerat tehnokratske menadžerije pomalo ironično zvuči pitanje: šta je zajednica i participativna demokratija? Ali, kako osvojiti novi svet, na kojim principima ga graditi? Rozak kaže: »Ukoliko nas melankolična istorija revolucije iz protekle polovine stoljeća uči bilo čemu, onda nas uči da je jalova svaka politika koja se usredotočuje na zbacivanje vlada, vladajućih klasa ili ekonomskih sistema. Jer mora se tragati za temeljima zgrade. Ti temelji leže među ruševinama vizionarske imaginacije i osjećaja ljudskog zajedništva.« Ili, kako bi to rekao engleski pesnik Šeli: »moramo prizivati svjetlo i vatru iz onih vječnih regiona u koje se sposobnost kalkulacije nikada ne usuđuje ući«. U ovoj rezignaciji, letargiji razmišljanja autora nazire se ipak duboko humanistička vizija koja grubom svetu mašinerije koja porobljava čoveka suprotstavlja življenje u zajedništvu, odnose čovečnosti prema sebi, prema drugim ljudima i prema prirodi.

Kontrakultura, koja u sebi nosi nešto od ovih osećaja, senzibiliteta i koja je toliko imanentna biću mladih ljudi i toliko udaljena od glavnih civilizacijskih tokova, ponekad se pokušava, pak, prikazati kao varvarski nasrtaj na tradicionalnu kulturu koja je već samim tim što je vladajuća — nedodirljiva. Metaforično, Rozak to pokazuje invazijom kentaurâ koji uleću u Zevsov hram i kojima se suprotstavlja Apolon, kao zaštitnik ortodoksne kulture, koji ih vraća nazad. Međutim, u istoriji, smatra autor, nije uvek nužno da se ovaj sukob završi Apolonovom pobedom. Uostalom, iskustvo svake civilizacije pokazuje postojanje kulturnog raskola, sukoba dveju nepomirljivih koncepcija života. Totalno odbijanje javlja se i pre nego što se ima vizija onoga što treba da stigne, da se izgradi posle toga. Šezdesetih godina u pokretima studentske i levo orijentisane omladine bilo je široko prihvaćeno shvatanje da u savremenom svetu dominira autoritarizam i da je on karakterističan za svaki nivo našeg života, da je on karakterističan kako za stripove tako i za hrišćansku teologiju, kako za sferu javnog tako i za domen privatnosti. Iz toga delom proizlazi totalno gubljenje privatnosti koja se oduzima otvorenim ili skrivenim vidom manipulacije.

Kontrakultura, kako šezdesetih godina tako i ranije, pa i kasnije, nije strogo konstelovan pokret, ona dobija i gubi svoje pripadnike, međutim, nikad ne nestaje zasvagda. Vođe kontrakulturnih pokreta šezdesetih godina smatrali su: kada prestaje da vlada tehnokratija i nastupa »novi svijet, on ne nastaje na razini klase, partije ili institucije, već prije i iznad svega na neintelektualnom nivou iz kojeg ti politički i socijalni oblici proizilaze«. Dakle, izgradnja novog društva nije ideološko-politički zadatak, već prevashodno psihički. Jer »ono što mladenačko otpadništvo našeg vremena čini prije kulturnim fenomenom nego pukim političkim pokretom jeste činjenica da ono cilja s onu stranu ideologija prema nivou svijesti, pokušavajući transformirati naše najdublje doživljavanje sebe samoga, drugog čovjeka ili okoline«. Po toj i takvoj viziji neintelektualne svesti kontrakulturni pokret je blizak hinduističkoj i budističkoj tradiciji. Kontrakultura se suprotstavlja vladajućoj kulturi iracionalnim, čisto subjektivnim doživljajem.

Digitized by Google

Nešto drugačiji je drugi pokret, pokret nove levice. Ona osnovnu potku gubljenja identiteta ličnosti u savremenom svetu vidi u otuđenju, alijenaciji. No ovo otuđenje se razlikuje od Marksovog shvatanja otuđenja, koji njegovu osnovu nalazi u ekonomskim odnosima, u otuđivanju rada i sredstava za rad od radničke klase, proletarijata. Nova levica, pak, shvata otuđenje kao »odumiranje čovjekove osjetljivosti prema drugom čovjeku«. Jer oni smatraju: »Gdje god neljudski faktori — bilo da se radi o revolucionarnoj doktrini ili materijalnim dobrima — steknu veće značenje od čovjekovog života i dobrobiti, kao rezultat se pojavljuje otuđenje čovjeka od čovjeka i otvara se put sebične upotrebe drugih kao pukih objekata.« Na taj način nova levica personalistički pristupa fenomenu otuđenja. Ona u svojoj doktrini nastoji da se distancira od čvrstih organizacijsko-hijerarhijskih stega, okreće se sama sebi, svom unutrašnjem življenju, ispituje svoje ponašanje i motive svojih postupaka. U celokupnom shvatanju nove levice se može pronaći jedan kontinuum u kojem se prepoznaju »novoljevičarska sociologija Milsa, frojdovski marksizam Markuzea, geštalt-terapijski anarhizam Godmana, apokaliptički misticizam Brauna, na zen-budizmu utemeljena psihoterapija Votsa i, konačno, neprobojni okultni narcizam Lerija u kojemu se svijet i njegove nesreće smanjuju do veličine zrnca prašine u čovjekovom privatnom psihodeličkom ništavilu«. Tu se, u stvari, otkriva da je psihologija sve popularnija u odnosu na sociologiju, da su sile neintelektualnih dubina značajnije od zoon-politikon.

Iz novolevičarske kritike društva proizišlo je i hipijevsko boemstvo, koje nastoji oblikovati i strukturu ličnosti, ali i izgraditi totalni stil života.

No ni kontrakulturu, kao nešto što je novo, nije mimoišla komercijalizacija, trivijalizacija. Zbog toga vođe kontrakulturnog pokreta šezdesetih godina traže za kontrakulturu etičko dostojanstvo koje bi se suprotstavilo naučnom pogledu na svet. A taj naučni pogled na svet »nije kojeg se pridržavamo, nije nešto što učimo na isti svjestan način na koji učimo sadržaje intelektualnih predmeta. Prije se radi o nečemu što apsorbiramo iz duha vremena ili što nas uči i u što nas preobraća ili uvodi putem neobjašnjivih iskustava«. Ili, kako to Godman kaže: »Biti ono što jesi znači djelovati nerazborito, kao da želja nema smisla, a djelovati smisleno znači sjediti i dosađivati se«. A istraživati neintelektualne sposobnosti značajnije je i sa aspekta kritike naučnog pogleda na svet na kojem tehnokratija gradi svoju citadelu vlasti.

Kroz pojavu ličnosti i učenja Markuzea i Brauna, Rozak posmatra i suočava Marksa i Frojda. On ih suočava u prvom redu sa stanovišta oslobođenja čoveka, jer Markuze postavlja pitanje — kojom revolucijom, socijalnom ili psihološkom, osloboditi čoveka. Sa obema, njegov je odgovor, ali koja je od njih dve »zbiljskija«. U odnosu na Frojdovo učenje, Markuze i Braun se pomalo razlikuju. Po Markuzeu, Frojda treba primiti tako da njegova psihoanalitička otkrića moraju voditi transformaciji novolevičarske ideologije, a ne njenom razaranju, što je upravo zahtevala Braunova teorija. Markuze, naime, nastoji Frojda asimilirati hegelovsko-marksističkoj tradiciji. Braun, pak, Marksa dovodi u pitanje, za razliku od Markuzea koji je vezan za levicu i budućnost vidi u socijalizmu, te tu socijalističku misao želi obogatiti frojdovskom dimenzijom. Markuze tvrdi da Marksovi *Rani radovi* nisu poslednji izdanak humanizma, već da je prave stvari Marks rekao u *Kapitalu* i kaže da prihvata Marksov humanizam kao »izgradnju svijeta u kojem ne bi bilo dominacije ili eksploatacije čovjeka od čovjeka«. Međutim, i Markuze i Braun se u ponečemu slažu, a to je da o čoveku možemo više naučiti iz mitskih slika Narcisa, Orfeja, Dionizisa ili Apolona nego iz suvoparnih podataka o prihodima i rashodima kojima se objašnjava alijenacija ili oslobođenje čoveka. Rozak, čak, postavlja pitanje da li bi Marks uop-

Digitized by Google

šte figurirao u zapadnjačkoj kulturi da nije u upotrebi danas toliko popularan pojam alijenacija. Jer i Markuze i Braun alijenaciji prilaze kao primarno psihološkoj, a ne socijalnoj kategoriji. Po Marksu, društveno biće određuje društvenu svest i društvene promene; po Markuzeu, nesporan je primat svesti u procesu društvenih promena. Rozak izvlači zaključak da je Marks bio »čovjek realpolitike devetnaestog stoljeća pomiješane sa okorjelošću socijaldarvinizma i nećudorednim pozitivističkim ateizmom«. I dalje, Rozak kaže: »jer odgoditi za kasnije razmatranje ljudske biti u ime »realističnosti« znači opredijeliti se za neku vrst smrtonosne praktičnosti koja našu civilizaciju sada dovodi u opasnost od uništenja«.

Interesantna je i interpretacija Markuzea i njegovog stava o praksi sovjetske i zapadne tehnokratije koje imaju mnogo dodirnih tačaka, pa bi ih mogao zajednički okarakterisati, te sumorno zaključuje da je reč »o dva antagonistička društvena sistema... ujedinjena u opštem trendu tehničkog progresa«. I dalje u oba sistema je reč o »totalnoj mobilizaciji pojedinaca u svrhu zadovoljenja kompetitivne totalne industrijalizacije«'. Na temelju toga Rozak zaključuje da stroj, mašinerija deluje identično bez obzira na ideologijska opredeljenja. U svakom slučaju, pažnju zapadnih teoretičara je poslednjih godina zaokupljalo otuđenje savremenog čoveka, što se vidi i u ovoj knjizi.

Rozak, u stvari, u ovoj studiji pokušava interpretirati embrionalne oblike suprotstavljanja vladajućim pogledima u kulturi ove naše civilizacije. On čak u kontrakulturi, kao pokretu koji se suprotstavlja vladajućoj kulturi, vidi veću snagu koja može nešto promeniti od snage bilo koje vladajuće ideologije. A ta pobuna je nikla na tlu građanskog društva i ona je odraz »savremene ljudske krize«, kako to kaže From. Ko su nosioci toga bunta? To su šarolike društvene grupe od studenata do starijih intelektualaca sa područja društvenih nauka. U tom konglomeratu sociolozi su uočili, uglavnom, dva pravca: kontrakulturu i novu levicu. Novu levicu, po Rozaku, činile su društvene grupe koje su se postavile levo od tradicionalnih komunističkih partija, one nemaju svoju široku bazu i, po pravilu, odvojene su od radnikâ. Po njihovoj koncepciji, društvo se ne menja samo ekonomsko-političkim prevratom, već rušenjem ustaljenog sistema potreba i mogućnošću njihovog zadovoljavanja. Nova levica, kada kritikuje socijalizam, kritikuje etatistički tip socijalizma, dok u samoupravnom sistemu socijalizma vidi iskustvo koje je njoj prijemčivo i otuda zanimanje levice za jugoslovensko iskustvo.

Rozak smatra da poraz studentskog pokreta nije definitivan, jer su ostale ideje toga pokreta, mada pomalo korigovane, a to je povezanost socijalizma i slobode, kritika kapitalizma i etatizma.

Rozak daje radikalnu kritiku industrijskog društva. Izvesna doza defetizma, koja se oseća u njegovim razmišljanjima, verovatno je posledica opšte apatije koja je zahvatila mlade građanskog društva.

Sofija Pualić

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

LIBRARY
OCT 21 1982
CALIFORNIA

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

5
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 5

Kongresi i konferencije Saveza komunista 761

Osmi kongres SKBiH *(Branislav Ribar)* 763

Osmi kongres SK Crne Gore *(Matija Novosel)* 773

Deveti kongres SK Hrvatske *(Viktor Štrkalj)* 782

Osmi kongres SK Makedonije *(Boris Nonevski)* 790

Deveti kongres SK Slovenije *(Marjan Kunej)* 798

Deveti kongres SK Srbije *(Živorad Đorđević)* 809

Trinaesta konferencija SK Kosova *(Žarko Bakić)* 817

Sedamnaesta konferencija SK Vojvodine *(Zdenko Pop)* 825

Sedma konferencija organizacije SKJ u JNA *(Albert Duši)* 833

Studije i članci

Vojislav Stanovčić
Titova koncepcija položaja čoveka u socijalizmu 839

Kiro Hadži Vasilev
Nacionalizam 859

Vukašin Mićunović
Društvo je slobodno koliko i saobraćanje među njegovim članovima 885

Prilozi

Milorad M. Radević
Za integrativnu ulogu sindikata 905

Dušan Tešić
Lice i naličje energetskog bilansa Jugoslavije 917

Prikazi 929

Digitized by Google

Содержание

Съезды и конференции Союза коммунистов 761

VIII съезд Союза коммунистов Боснии и Герцеговины *(Б. Рибар)* 763

VIII съезд Союза коммунистов Черногории *(М. Новосел)* 773

IX съезд Союза коммунистов Хорватии *(В. Штркаль)* 782

VIII съезд Союза коммунистов Македонии *(Б. Ноневски)* 790

IX съезд Союза коммунистов Словении *(М. Куней)* 798

IX съезд Союза коммунистов Сербии *(Ж. Джорджевич)* 809

XIII конференция Союза коммунистов Косово *(Ж. Бакич)* 817

XVII конференция Союза коммунистов Воеводины *(З. Поп)* 825

VII конференция организации Союза коммунистов в Югославской народной армии *(А. Души)* 833

Научные работы и статьи

Воислав Становчич
Концепция Тито о положении человека в социализме 839

Киро Хаджи Василев
Национализм 859

Вукашин Мичунович
Общество является свободным по мере общения среди его членов 885

Очерки

Милорад М. Радевич
За интеграционную роль профсоюзов 905

Душан Тешич
Внешняя и обратная сторона энергетического баланса Югославии 917

Рецензии 929

Contents

Congresses and Conferences of the League of Communists 761

VIIIth Congress of League of Communists of Bosnia-Herzegovina *(B. Ribar)* 763

VIIIth Congress of League of Communists of Montenegro *(M. Novosel)* 773

IXth Congress of League of Communists of Croatia *(V. Strkalj)* 782

VIIIth Congress of League of Communists of Macedonia *(B. Nonevski)* 790

IXth Congress of League of Communists of Slovenia *(M. Kunej)* 798

IXth Congress of League of Communists of Serbia *(Ž. Đorđević)* 809

XIIIth Conference of League of Communists of Kosovo *(Ž. Bakić)* 817

XVIIth Conference of League of Communists of Vojvodina *(Z. Pop)* 825

VIIth Conference of League of Communists Organization of Yugoslav Army *(A. Duši)* 833

Studies and Articles

Vojislav Stanovčić
Tito's Concept of Man's Position in Socialism 839

Kiro Hadži Vasilev
Nationalism 859

Vukašin Mićunović
A Society is as Free as Communication among Its Members 885

Contributions

Milorad M. Radević
For the Integrative Role of the Trade Unions 905

Dušan Tešić
The Obverse and the Reverse of the Energy Balance of Yugoslavia 917

Reviews 929

Digitized by Google

Kongresi i konferencije Saveza komunista

U ovom broju časopis »Socijalizam« objavljuje osvrte na nedavno održane kongrese Saveza komunista u socijalističkim republikama: Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Makedoniji, Sloveniji i Srbiji, te osvrte na konferencije Saveza komunista u socijalističkim autonomnim pokrajinama Kosovu i Vojvodini i organizaciji SKJ u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Iako su ti skupovi komunista održani u vremenskom intervalu od oko mesec i po dana, redakcija je smatrala da je najcelishodnije ako se oni prikažu u jednom broju časopisa, jer se time dobija celovitija slika o tim značajnim događajima. Koliko se u tome uspelo — to je drugo pitanje, odnosno na čitaocima je da sude o tome.

Pomenuti kongresi i konferencije, kojima su prethodile višemesečne pripreme, te široka opštepartijska debata o nacrtima pojedinih dokumenata, razmatrali su — načelno uzev — osnovnu problematiku razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja u svim oblastima društvenog rada i stvaralaštva i daljeg razvoja Saveza komunista. To je, može se reći, bila njihova zajednička karakteristika, ali su došle do izražaja i posebnosti i specifičnosti koje se javljaju u životu i razvoju Saveza komunista u pojedinim republikama i pokrajinama. Autori su nastojali da u svojim osvrtima izraze te posebnosti,

Digitized by Google

iako možda ne celovito, jer se čak isti problemi ponekad ispoljavaju različnim intenzitetom u pojedinim sredinama. Drugačije ne može ni biti, jer je naše društvo — društvo pluralizma socijalističkih samoupravnih interesa, ali se ti interesi zadovoljavaju i međusobno usklađuju na jedinstvenoj osnovi samoupravnog sistema, pa se i idejno jedinstvo ostvaruje kao jedinstvo u razlikovanju. Kad je već reč o tome, treba ipak naglasiti da su na svakom kongresu ili konferenciji došli snažno do izražaja zahtevi za jačanjem i daljim učvršćivanjem jedinstva, pre svega u Savezu komunista Jugoslavije, kao jedinstvenoj revolucionarnoj organizaciji.

Ekonomske teškoće, posebno one koje se javljaju u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, bile su, takođe, jedna od dominantnih tema, bilo da se o njima govorilo u kontekstu ekonomske stabilizacije bilo u kontekstu razvoja i usavršavanja privrednog sistema. Ukazivano je i na potrebu povezivanja borbe za ekonomsku stabilizaciju sa borbom za socijalno-političku stabilizaciju društva. Pa ipak, najveća pažnja je bila posvećena Savezu komunista, ostvarivanju njegove vodeće idejno-političke uloge, te problemima njegove organizacijske izgradnje, naročito onim elementima vezanim za razvoj unutarpartijske demokratije i praksu u primeni načela demokratskog centralizma.

Svi kongresi i konferencije su zahvatili širok krug tema i problema, što pokazuju i ovi osvrti na njih. Teško je, a verovatno i preuranjeno, dati neku opštu, sintetsku ocenu o njima, ali se nadamo da će i ovi kraći prikazi njihovog rada biti od koristi.

Digitized by Google

Kongres kontinuiteta i akcije

Sarajevska „Skenderija" je, u dane 18. 19. i 20. maja, pod svoje svodove još jednom — po treći put — primila delegate i goste najvećeg skupa bosansko-hercegovačkih komunista. Osmi kongres Saveza komunista Bosne i Hercegovine bio je radni dogovor, akcionog i mobilizacijskog karaktera, kongres žive riječi, dijalogâ, kritike i samokritike. Pažljiviji posmatrač i analitičar reći će, možda, dobronamjerno ili ne — što je, uostalom, u kontekstu ovog kazivanja i nebitno — da se sa kongresne govornice čulo malo onoga što je novo, nepoznato u bosansko-hercegovačkim, pa i šire u jugoslovenskim prostorima. Reći će, možda, i da su utvrđeni zadaci i stavovi na ovom skupu, dijelom, već sadržani u dokumentima ranijih kongresa. Ili će se, pak, zapitati na osnovu kojih karakteristika razvoja društva i po kojim parametrima je ovaj kongres deklarisan kao kongres kontinuiteta, odnosno o kojem je, zapravo, kontinuitetu riječ. Ova kao i mnoga druga moguća pitanja slična navedenim, bila ona umjesna ili ne, traže određena obrazloženja i odgovore.

Osmi kongres Saveza komunista Bosne i Hercegovine bavio se, istina, pitanjima kojima, na prvi pogled, ne podstiče i ne „nudi" ništa novo. No, zapitajmo se: koja su to „nova", a koja „stara" pitanja u Savezu komunista? Nije li u tom diferenciranju sadržano, pored uočljivog vulgariziranja, i nešto što se u Savez

Digitized by Google

komunista nastoji po svaku cijenu ubaciti kao nepovjerenje u sve ono što je ova revolucionarna organizacija radničke klase, vođena Titom i Titovim djelom, ostvarila u svom šezdeset i više godina dugom djelovanju. U Savezu komunista nema i ne može biti „starih" pitanja i problema u smislu njihove neaktuelnosti. Dokle god postoje klasne i društvene protivrječnosti „staro" će se, ako ne u istim, a ono sigurno u sličnim pojavnim oblicima javljati kao »novo«, i obrnuto, ili će se poput duginih boja prelamati i ispoljavati u izmijenjenim, posebnim i specifičnim oblicima. Globalni akcioni programi i zadaci uobličeni u rezolucijama, koji u jednom međukongresnom periodu predstavljaju smjernice i okvir za djelovanje članstva, organizacija i organâ Saveza komunista, u praksi se ne iscrpljuju do kraja tako da bi u narednim periodima bili nevažeći, ili da se ne mogu preuzimati, pa i doslovce, kao zadaci i za periode koji kasnije dolaze.

Otuda se i dešava da se u kongresnim rezolucijama pojedini zadaci i opredjeljenja uzastopno ponavljaju, bilo da nisu realizovani bilo da zbog aktuelnosti i složenosti problemâ i situacija neminovno brišu vremenske međukongresne granice. Takav je slučaj, recimo, sa provođenjem politike ekonomske stabilizacije, sa razvojem delegatskog sistema, sa pitanjima blokovske podijeljenosti svijeta kao opasnosti po svjetski mir i drugima.

Još u početnim fazama priprema za republičke kongrese Saveza komunista i konferencije Saveza komunista u socijalističkim autonomnim pokrajinama, kao, uostalom, i pripremama za Dvanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, jasno smo deklarisali ove kongrese kao kongrese kontinuiteta. Nije riječ, a to je već bezbroj puta u različitim prilikama istaknuto, o bilo kakvom kontinuitetu. Kontinuitet, naime, treba shvatiti, prije svega, kao naše opredjeljenje za dalji razvoj društva koje smo s Titom stvarali i gradili, koje ćemo s Titom u nama i vođeni Titovim djelom stalno jačati, širiti i podizati materijalnu i društveno-ekonomsku osnovu političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, ali i širiti i snažiti horizonte demokratije, bratstva, jedinstva i zajedništva. Kontinuiteta nema bez akcije, bez spremnosti da se iz nasljeđa prošlosti preuzme sve ono što je vrijedno, što se afirmisalo i potvrdilo, da se stvara novo i bolje, sve u interesu radnog čovjeka i građanina, radničke klase i društva u cjelini.

U trodnevnom radu Osmog kongresa Saveza komunista Bosne i Hercegovine, na plenarnim sjednicama i sjednicama svih pet kongresnih komisija, učestvovao je veliki broj delegata. U brojnim diskusijama, kao, uostalom, i u referatu Nikole Stojanovića, mnoštvo pitanja odnosilo se na problematiku društveno-ekonomskog razvoja Republike. Najvažnije oznake aktivnosti Saveza komunista Bosne i Hercegovine, kako je i u Izvještaju o radu Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine rečeno, čine: organizovana borba za ostvarivanje vlasti radničke klase i radnih ljudi, za razvoj političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije, za dosljedno ostvarivanje Titove ideje o ko-

Digitized by Google

lektivnom radu i odgovornosti; kontinuitet u društveno-ekonomskom razvoju Republike, borba za provođenje politike ekonomske stabilizacije, jačanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite; onemogućavanje antisocijalističkih i antisamoupravnih tendencija i pojava; daljnja afirmacija pozicije i ugleda SFRJ i Saveza komunista Jugoslavije u međunarodnim odnosima; izgrađivanje SR Bosne i Hercegovine kao samoupravne društveno-političke i državne zajednice i snaženje njene uloge i odgovornosti za vlastiti razvoj i razvoj Jugoslavije u cjelini.

Jedno od najkrupnijih dostignuća u razvoju Bosne i Hercegovine predstavlja povećanje stepena zaposlenosti stanovništva koje danas iznosi oko 20%, ili blizu 900 hiljada radnika. Od Sedmog kongresa do danas broj zaposlenih povećan je za oko 137 hiljada. Problem zapošljavanja i dalje ostaje jedno od najznačajnijih pitanja kome Savez komunista mora i ubuduće poklanjati veliku pažnju. Proizvodnja u poljoprivredi rasla je po stopi dvostruko višoj u odnosu na raniji planski period. Među pokazateljima koji nedvosmisleno ukazuju da je Osmi kongres bosansko-hercegovačkih komunista dočekan sa mnoštvom ostvarenih značajnih i krupnih rezultata izdvajamo, doduše nesistematizovano, i sljedeće: u industrijskoj proizvodnji ostvaren je veoma intenzivan rast, po prosječnoj godišnjoj stopi od 8,5%. Dalje, u periodu od 1978. do 1981. godine ostvarena je prosječna stopa rasta društvenog proizvoda ukupne privrede od 6,8%, a društvene privrede od 7,8%. Dohodak organizacija udruženog rada rastao je prosječno godišnje po stopi od 35%, čisti dohodak po stopi od 33%, prosječni lični dohoci u protekle četiri godine nominalno su povećavani po prosječnoj godišnjoj stopi od 24%. Od 1977. godine do danas realizovano je preko hiljadu samodoprinosa. U proteklom planskom periodu izgrađeno je 160 hiljada stanova, od čega u društvenoj svojini 42 hiljade. Od 1978. do 1982. godine na bosansko-hercegovačkim fakultetima i višim školama diplomiralo je 28.983 studenta, a od toga je 18.883 redovnih.

„Suština naše idejne i političke borbe u narednom periodu sastoji se u daljem i potpunijem obezbjeđivanju uslovâ da dohotkom i ukupnom reprodukcijom stvarno raspolaže onaj ko ga stvara, to jest radnik u udruženom radu, jer je to ključno pitanje oko kojeg se bije bitka za socijalističko samoupravljanje i na kojem se temelji cjelokupna zgrada našeg socijalističkog samoupravnog društva, od kojeg zavisi naš ukupan društveni i materijalni razvoj" — rekao je, između ostalog, Hamdija Pozderac u obrazloženju Prijedloga rezolucije o zadacima Saveza komunista Bosne i Hercegovine u borbi za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja. Taj naš osnovni idejni i politički cilj s pravom ističemo u prvi plan i danas kada utvrđujemo naše buduće zadatke, jer je njegovo ostvarivanje složen i dugoročan proces, uz to opterećen brojnim subjektivnim slabostima, pa i u samom Savezu komunista, što sve skupa otežava njegovu realizaciju.

Digitized by Google

Iako su već izvršene krupne promjene u pravcu organizacije našeg društva na temeljima udruženog rada, rečeno je da se veoma sporo realizuje ustavno opredjeljenje da radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada odlučuju i ostvaruju kontrolu nad cjelinom dohotka u svim oblicima udruživanja. Osnovni uzrok tome je što smo bili nedovoljno odlučni u primjeni postojećih sistemskih rješenja i što smo sporo radili na razradi i unapređivanju sistema politike cijena, kreditno-monetarnog, bankarskog i deviznog sistema, sa stanovišta jačanja uloge i pozicije radnikâ u osnovnoj organizaciji udruženog rada, u privrednom sistemu i ekonomskoj politici. Tu je neposredni uticaj udruženog rada još uvek mali, a uticaj državnih organa i vanprivrednih faktora prenaglašen. To se negativno odražava na ukupnu društvenu situaciju, uključujući i razvoj delegatskog i političkog sistema u cjelini.

Sem toga, razvoj samoupravnih odnosa u osnovnoj organizaciji udruženog rada još uvijek se odvija u protivrječnosti između rada i organizacije upravljanja. Narasla je svijest radnih ljudi o pravu da odlučuju o uslovima, sredstvima i rezultatima rada, a u mnogim organizacijama udruženog rada i dalje su se zadržali stari preduzetnički odnosi. Pluralizam interesâ radnih ljudi sve više dolazi da izražaja i u osnovnim organizacijama udruženog rada, a preko višestrukih funkcija koje one imaju i u oblicima udruživanja. Međutim, u mnogim osnovnim organizacijama udruženog rada odnos snaga i moći nije takav da obezbjeđuje dominaciju onih interesa koji se zasnivaju na jačanju uloge i pozicije radnikâ na osnovi raspodjele prema radu i, na toj osnovi, povećanja produktivnosti rada i dohotka. U velikom broju radnih i složenih organizacija udruženog rada, usljed neadekvatnog povezivanja ili formalnog organizovanja, odnosno nedosljednosti u sprovođenju Zakona o udruženom radu, koncentrisan je veći dio funkcija što ograničava inicijativu i onemogućava neposredni uticaj u odlučivanju radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Još uvijek je izražena praksa odlučivanja mimo radnikâ koji stvaraju dohodak, uticaj poslovodnih organa i organa društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, banaka i drugih finansijskih organizacija i dalje je prenaglašen i dominantan. U takvim uslovima i odnosima sve više jačaju tendencije državno-svojinskih i grupno-svojinskih odnosa, što sa svoje strane doprinosi narastanju državnog intervencionizma i birokratsko-tehnokratskog uzurpiranja ekonomske vlasti i odlučivanja o dohotku i upotrebi viška rada. Otuda i pojave zastoja u udruživanju rada i sredstava i opadanja motivacije za produktivniji rad i privređivanje. To također slabi uticaj ekonomske zakonitosti i stvara prostor za jačanje tendencija etatizma i autarkičnog razvoja, snažnije utiče na ekonomsko zatvaranje tržišta u republičke, pokrajinske, regionalne i opštinske granice i u granice organizacija udruženog rada, što postaje ne samo kočnica samoupravnom po-

Digitized by Google

ezivanju i integraciji naše privrede, nego i izražavanju i ispoljavanju jedinstva radničke klase.

Polazeći od toga, idejno-političku aktivnost treba usmjeriti, prije svega, na odlučnije ostvarivanje ustavne koncepcije osnove organizacije udruženog rada, posebno sa stanovišta da se ona snažnije potvrdi i nametne kao integrativni faktor u društvu na načelima dohotka, produktivnosti rada i efikasnijeg raspolaganja društvenim kapitalom", a time i bržeg udruživanja rada i sredstava na cijelom jugoslovenskom prostoru, što je imperativ našeg postojanja i razvoja u slobodi i zajedništvu.

Mnogi diskutanti založili su se za kudikamo veće i odlučnije napore Saveza komunista i svih organizovanih subjektivnih snaga na daljoj dosljednoj afirmaciji proizvodnog rada i stvaralaštva. Jedinstveno je mišljenje da se u orijentaciji i akciji na većem priznavanju proizvodnog rada i stvaralaštva mora razbijati svaka iluzija da je sadašnje nepovoljno stanje moguće lako promijeniti i da ono zavisi samo od samoupravnih sporazuma i pojedinih modela koji će se primijeniti u raspodjeli ličnih dohodaka. I dalje moramo biti svjesni realnog stanja i svih prisutnih otpora, kao i činjenice da je u pojedinim sredinama nezadovoljavajući odnos snaga upravo zbog toga što su proizvodni radnici potisnuti i što nemaju odlučujuću ulogu u politici raspodjele, u kreiranju poslovne i razvojne politike, kao ni u nizu drugih situacija kada se odlučuje o njihovim interesima i potrebama. Štaviše, u nekim sredinama, kada je riječ o ovim pitanjima, dolazi do otvorenog sukoba interesâ sa klasnih pozicija. Stoga je, između ostalog, suštinsko pitanje učešće radnika neposrednih proizvođača u organizacijama, organima i rukovodstvima Saveza komunista i svim drugim društveno-političkim organizacijama i samoupravnim institucijama. Utoliko se više u idejno-političku aktivnost Saveza komunista moraju ugraditi svi elementi koji osiguravaju istinsku afirmaciju proizvodnog rada i stvaralaštva.

„Samoupravljanje, očito, nije neki statični čin ili čarobni štapić za automatsko i efikasno rješavanje nagomilanih i složenih društveno-ekonomskih problema — riječi su Nikole Stojanovića iz referata podnesenog na prvoj plenarnoj sjednici Osmog kongresa SKBiH. Samoupravljanje je, u stvari, konkretna borba za mijenjanje stanja i odnosâ, borba u kojoj ponekad ima i uzmicanja, oklijevanja i nedosljednosti, nekada i neznanja i drugih slabosti. U cjelini gledano, ta je borba i u ovom vremenu omogućavala da postižemo značajne uspjehe i da lakše savladavamo, i to bez socijalnih potresa, mnoge složene probleme u razvoju.

Kada procjenjujemo dokle smo stigli i šta dalje treba raditi, ne može se zaboraviti činjenica da je osnovna protivrječnost razvitka u datom momentu izražena u tome da dostignuti stepen u razvoju samoupravljanja — u ovladavanju radničke klase i svih radnih ljudi uslovima sticanja i raspolaganja dohotkom, ne odgovara dostignutom stepenu razvoja proizvodnih snaga, potrebama efikasnijeg prevazilaženja naraslih protivrječnosti u razvoju,

Digitized by Google

kao i ostvarivanju postavljenih zadataka u socijalističkom samoupravnom razvoju društva. O toj činjenici neophodno je da se vodi računa, posebno sa stanovišta usmjerenosti efikasnije borbe Saveza komunista i svih socijalističkih samoupravnih snaga za brže prevladavanje samoupravnih odnosa nad birokratsko-etatističkim i grupno-svojinskim tendencijama, na kojima se, kao materijalnoj bazi, hrane i jačaju centralističko-etatističke, lokalističke i slične pojave. Tu su, i još dugo će biti, korijeni nacionalizma hegemonije i separatizma, ali i glavna izvorišta nestabilnosti u ekonomskom razvoju, protiv čega se, kao protiv velikih opasnosti, moramo svugdje i na svakom mjestu energično boriti.

Izraženi su, što posebno treba istaći, puno povjerenje i vjera u Savez komunista, u njegove mobilizatorske, akcione i podsticajne sposobnosti i moći u pravcu prevazilaženja brojnih društvenih protivrječnosti i problema, bržeg ostvarivanja zadataka u oblasti politike ekonomske stabilizacije i dosljednijeg razvoja samoupravljanja na načelima Ustava i Zakona o udruženom radu i utvrđenih kongresnih stavova i zadataka. Razvoj samoupravljanja ne može biti omeđen nikakvim uskim i parcijalnim interesima, shvaćenim u egoističkom smislu. Pogotovo je opasna tendencija, kako se to često moglo čuti sa kongresne govornice, zatvaranje, počev od OOUR pa do Federacije. Još uvijek interesi radnikâ nisu opredjeljujući interesi u udruženom radu i društvu u cjelini. Međutim, sasvim je sigurno da bi bilo pogrešno tvrditi da su u svim osnovnim organizacijama udruženog rada tendencije autarkičnog razvoja i zatvaranja jednako izražene ili da su one samo posljedica položaja osnovne organizacije u uslovima sticanja i raspolaganja dohotkom, koji u mnogome jača grupno-svojinske odnose i autarkične težnje u djelovanju osnovnih organizacija udruženog rada. Zatvaranje nije u interesu radnikâ ni osnovne organizacije udruženog rada. Ono je, međutim, u interesu dijela administracije u osnovnim organizacijama udruženog rada koji je naglo narastao u posljednjim godinama; tom dijelu, objektivno gledano, šire samoupravno povezivanje i udruživanje rada i sredstava ne ide u račun jer mu to ukida privilegovanu poziciju. Praksa jasno pokazuje da su ove tendencije jasno izražene u onim osnovnim organizacijama udruženog rada u kojima radnici praktično ne odlučuju o većem dijelu vlastitog dohotka. Ne smijemo, naravno, izgubiti iz vida ni to da je logika zatvaranja prisutna i kod većine takozvanih horizontalnih integracija, kojima se i na nivou radne ili složene organizacije udruženog rada želi, u suštini, obezbijediti monopolski položaj na tržištu, izvršiti teritorijalizacija akumulacije, robnog prometa ili udruživanja rada i sredstava. Pravi odgovor na tendenciju zatvaranja, na što je u diskusijama ukazivano, mora da počiva i na kritici uslovâ u kojima organizacije udruženog rada posluju, kao i na svestranijem analiziranju društveno-ekonomskih uslova privređivanja, ekonomske i razvojne politike.

Digitized by Google

Zadaci utvrđeni u Rezoluciji o zadacima Saveza komunista Bosne i Hercegovine u borbi za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja obavezuju komuniste, organizacije i organe u Republici da se još odlučnije i angažovanije uhvate u koštac sa problemima i teškoćama u društveno-ekonomskoj sferi razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ovdje izdvajamo samo neka pitanja iz Rezolucije Osmog kongresa kojima komunisti moraju prići na vrlo odlučan i odgovoran način:

— ovladavanje radnikâ cjelinom dohotka i jačanje položaja udruženog rada u društvu;

— dalje izgrađivanje osnovne organizacije udruženog rada i unapređivanje njene samoupravne organizacije i udruženog rada u cjelini, kao uslovâ kretanja društvenog dohotka prema interesima radnih ljudi i društva;

— samoupravno udruživanje rada i sredstava kao ključne pretpostavke dinamičnog društveno-ekonomskog razvoja i osnove odlučivanja o zajedničkim interesima u proširenoj reprodukciji;

— afirmisanje slobodne razmjene rada kao jedinog puta za integrisanje društvenih djelatnosti u cjelinu udruženog rada;

— dalja afirmacija društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja;

— radikalnije promjene u raspodjeli dohotka i ličnih dohodaka u korist proizvodnih djelatnosti i proizvodnog rada i stvaralaštva i druga pitanja.

Na kongresu je sa dosta pažnje i sa dužnim respektom praćen rad Komisije za izgradnju i jačanje socijalističkih samoupravnih odnosa u poljoprivredi i na selu. I samo uvrštavanje ove komisije u rad Osmog kongresa izazvalo je niz donekle i oprečnih pitanja, ali se pokazalo sasvim opravdano što je delegatima, prije svega komunistima-poljoprivrednim proizvođačima, omogućeno da okupljeni na jednom mjestu razmjene mišljenja, iznesu probleme i teškoće i iskažu pravce i smjernice svog budućeg djelovanja. Bosna i Hercegovina ima nezanemarljive poljoprivredne površine koje su još uvijek neiskorištene, a koje u bici za veću proizvodnju hrane nikako ne smiju ostati prepuštene korovu, daleko od mehanizacije i ljudske ruke — ukratko, to je bila suština poruke delegatâ koji su uzeli učešća u ovoj komisiji, po mnogima »neuobičajenoj« za ovakve skupove.

Savez komunista je u proteklom periodu usmjeravao svoju aktivnost i aktivnost radnih ljudi i samoupravljačâ na samoupravnom organizovanju u bazi društva, jačanju uloge osnovne organizacije udruženog rada i mjesne zajednice, što je nužno uslovilo proces snažnijeg ispoljavanja svijesti o sopstvenom, pojedinačnom i posebnom interesu. To je doprinijelo da se Savez komunista čvršće poveže sa radnim ljudima i građanima u pogledu ispoljavanja njihovih konkretnih interesa. Ipak, u proteklom periodu bila je nedovoljna angažovanost Saveza komunista na uključivanju u delegatske odnose, u procese pripremanja odluka i njihovog praktičnog realizovanja. U narednom periodu, kako je to

Digitized by Google

na Kongresu ocijenjeno, neophodno je razvijati metod rada svih organa u institucijama političkog sistema, posebno delegatskih skupština, u pravcu da se u prethodnom postupku i na drugi način stvaraju uslovi za organizovano učešće subjektivnog faktora kao bitnog preduslova za njihov efikasniji rad. To je ono područje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja na kojem se ostvaruje proces ideološke i političke sinteze interesa, bez kojeg nije moguć pluralizam samoupravnih interesa radnih ljudi i građana ni razvijana demokratska praksa njihovog usaglašavanja. Posebna pažnja je posvećena analiziranju funkcionisanja delegatskog sistema, prevashodno sadržini i načinu rada delegatâ u različitim oblicima organizovanja i djelovanja političkog sistema. Ukazano je na niz nedostataka i slabosti u radu delegatâ, delegacija i delegatskih skupština, naročito skupština samoupravnih interesnih zajednica, pri čemu je insistirano da ono što je dobro u delegatskom sistemu dalje razvijamo, da bude još bolje, a da ono što ne valja odlučnije i dosljednije otklanjamo.

Učvršćivanju i razvijanju demokratskog odnosa i demokratske prakse samoupravnog, što znači delegatskog odlučivanja, snažan podsticaj dala je inicijativa druga Tita za unapređivanje kolektivnog rada i odgovornosti. I ovom prilikom je konstatovano da je inicijativa shvaćena i prihvaćena kao značajan napredak u podruštvljavanju politike, jačanju položaja radnih ljudi i građana i u njihovom djelotvornom uticaju na sve tokove društvenog razvoja. Primjena i dosljedno ostvarivanje Titove inicijative jedna je od najboljih brana etatističko-birokratskom ponašanju, liderskim ambicijama, uzurpacijama, monopolu i nastojanju centara političke moći da djeluju izvan delegatskog sistema. Ispoljen je jedinstven zahtjev da odgovornost svih i na svim mjestima, posebno nosilaca javnih funkcija treba stalno jačati i da se prema svakom ko neodgovorno postupa primjenjuju odgovarajuće idejno-političke mjere i druge zakonske sankcije. U dosljednom i uspješnom ostvarivanju inicijative druga Tita, kao i u realizovanju sve složenijih društvenih poslova i zadataka, vrlo veliki značaj ima kadrovska politika i razvijanje prakse da na svim mjestima, naročito na ključnim položajima, budu ljudi koji su sposobni za obavljanje dužnosti i koji su se riječima i djelom potvrdili kao beskompromisni borci za socijalističko samoupravljanje.

O nacionalnom pitanju i nacionalnim odnosima, raznim devijacijama i zastranjivanjima ove vrste, mnogo je toga rečeno i ovom prilikom. Jedinstveno je polazište bosansko-hercegovačkih komunista u tretiranju nacionalizma i svih njegovih pojavnih oblika. Nacionalizam, unitarizam, hegemonizam i druge devijacije slične vrste javljaju se uvijek kada je društvo suočeno sa problemima u društveno-ekonomskoj sferi — ocijenjeno je na Osmom kongresu SKBiH. Pažnje vrijedne su, s tim u vezi, i riječi Mate Andrića na sjednici Komisije »Savez komunista BiH i dalji zadaci u razvoju političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije«: »Niti precjenjujemo, niti potcjenjujemo snagu

Digitized by Google

bilo kog neprijatelja, od dogmatskih snaga do fašističke emigracije. Svjesni smo da sudbina leži u našim rukama, u našem jedinstvu i odlučnosti da se na putu napretka razračunavamo sa svim otporima, uključujući i one koji se javljaju i u samom Savezu komunista.

Strategija naše borbe je jasna. Dosljedno razvijanje samoupravljanja, jačanje položaja radnog čovjeka u ukupnom sistemu i slobodno udruživanje rada i sredstava na svim prostorima jugoslovenske zajednice, uz odlučnu idejno-političku diferencijaciju i akciju na suzbijanju svih neprijateljskih pojava sužavat će prostore neprijatelju, a progresivnim snagama otvaraće se vidici novih, socijalističkih odnosa u bratstvu i zajedništvu.«

Kongres, sam po sebi, bio bi jedan ni po čemu neobičan skup komunista, skup koji se ni po čemu ne razlikuje od svakidašnjih dogovora komunista u osnovnim organizacijama udruženog rada, mjesnim zajednicama, drugim organizacijama i zajednicama kada ne bi imao moć trajanja, moć obavezivanja, sa naznačenim jasnim perspektivama i mogućnostima budućeg razvoja. Osmi kongres Saveza komunista Bosne i Hercegovine nije završen 20. maja — to je datum od kojeg počinje njegovo akciono i mobilizatorsko trajanje. Slijedom Titovog puta, naravno.

Komunisti Bosne i Hercegovine zavjetovali su se i ovog puta da će nepokolebljivo stajati na kursu Titovog revolucionarnog djela. Četiri stotine hiljada bosansko-hercegovačkih komunista, djelujući sa narodom i u narodu, sa radničkom klasom i u radničkoj klasi, snaga je koja ulijeva ogromno povjerenje da ćemo biti i ostati svoji na svome, istrajni i odlučni u borbi za još brži razvoj sistema socijalističke samoupravne demokratije. Bosna i Hercegovina će, o tome nema dileme, i dalje ostati zajednica sloge i, kako je to isticao drug Tito, nezamjenljiv faktor snage i jedinstva Jugoslavije.

Završimo ovo kazivanje, ovu svojevrsnu retrospektivu trodnevnog rada Osmog kongresa Saveza komunista BiH, jednim izuzetno zapaženim i u više navrata u štampi citiranim dijelom iz riječi Hamdije Pozderca u obrazloženju Prijedloga rezolucije o zadacima Saveza komunista Bosne i Hercegovine u borbi za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja:

»Htio bih da se još jednom osvrnem na one teze, o kojima je ovdje, na našem Kongresu, već bilo riječi, o navodnoj politici čvrste ruke u Bosni i Hercegovini, koje se uglavnom lansiraju izvan Bosne i Hercegovine. One su komentarisane i možda se na njih više nije ni potrebno osvrtati. Ali se u vezi s tim postavlja još jedno usputno pitanje. Kako oni koji nisu u Bosni i Hercegovini, koji izravno ne dijele sudbinu njene radničke klase, naroda i narodnosti koji u njoj žive i mukotrpno se bore za realizaciju ciljeva naše jugoslovenske socijalističke revolucije, mogu to znati i na osnovu kojih argumenata izvoditi takve zaključke?

Bosna i Hercegovina je otvorena knjiga, uostalom, kao i sve naše druge republike i pokrajine, za svaki kritički pristup ma sa

Digitized by Google

kojeg mesta dolazio, ukoliko on ima konstruktivnu pretenziju u odnosu na dalji razvoj Bosne i Hercegovine i, samim tim, cijele naše socijalističke samoupravne jugoslovenske zajednice. Takva kritika je dobrodošla jer pomaže da se mijenja stanje, da se ide naprijed i nje nikad nije dosta.

Međutim, Bosna i Hercegovina je zatvorena knjiga za sve one koji hoće njeno avnojsko i titovsko biće da dovedu u pitanje. Protiv svih tih pokušaja, ma kako se oni ispoljavali i ma odakle dolazili, koji bi Bosnu i Hercegovinu htjeli da vrate na predavnoj sko stanje, da bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost njenih na roda i narodnosti pomute, mi ćemo voditi beskompromisnu bor bu makar se ona kvalifikovala i politikom čvrste ruke.«

Branislav Ribar

Digitized by Google

Dosljednije i odlučnije djelovati

Dvodnevni najznačajniji radni dogovor oko 500 delegata i gostiju, koji su predstavljali blizu 74.000 članova SK Crne Gore, bio je najbolja prilika da se, nakon širokih i intenzivnih jednogodišnjih pretkongresnih priprema, još jedanput kritički, otvoreno, bez pompe i svečarske atmosfere, govori o pređenom četvorogodišnjem putu i da se, u svjetlu kritičke analize, što cjelovitije i životnije unesu i razmotre bitna ključna pitanja društvenog, ekonomskog, kulturnog i političkog trenutka Crne Gore. U dvodnevnoj živoj raspravi, u kojoj je učestvovalo oko 100 delegata i gostiju u tri kongresne komisije — za društveno-ekonomski i materijalni razvoj, za razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, za razvoj SK i statutarna pitanja — obuhvaćena su krupna idejno-politička pitanja razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, privrednog razvoja, djelovanja komunista u političkom, odnosno delegatskom sistemu, idejnog, organizacionog i kadrovskog jačanja i osposobljavanja organizacija i rukovodstava SK. O ovim pitanjima raspravljano je otvoreno, temeljito, ozbiljno i odgovorno i sa ispoljenom sviješću o značaju i složenosti političkog trenutka u kojem Savez komunista Crne Gore djeluje, sa ciljem da se djeluje mobilizatorski i akciono na što bržem razrješavanju bitnih društvenih i ekonomskih problema.

Digitized by Google

Neke karakteristike trenutka

Rasprava na Kongresu bila je istovremeno prilika da se što temeljitije i kritički analizira pređeni put, ali i prilika za uopštavanje iskustava, sintezu saznanja i utvrđivanja cjelovitijih ocjena, za *afirmaciju* pozitivnih iskustava i rezultata, jer je protekli četvorogodišnji period, kako je i istaknuto na Kongresu, i pored svih teškoća i protivurječnosti, bio period uspona i postizanja značajnih rezultata u društveno-ekonomskom i materijalnom razvoju. Crna Gora je u ovom razdoblju, uprkos brojnim problemima koji su opterećivali njen razvoj, ostvarila dalji dinamičan napredak u društvenom i materijalnom razvoju: izgrađeni su ili su pri završetku brojni krupni objekti u privredi i društvenim djelatnostima, mnogo je učinjeno na poboljšanju uslova života i rada radnih ljudi i građana, dalje su razvijane društvene djelatnosti (obrazovanje, zdravstvo, kultura, nauka, informativna djelatnost, socijalna zaštita stanovništva); uspješno se otklanjaju teške posljedice razornog zemljotresa. Težište političke aktivnosti organizacija i rukovodstava Saveza komunista bilo je na unapređivanju socijalističkih samoupravnih odnosa u samoupravnim organizacijama i zajednicama, na rješavanju krupnih zadataka materijalnog i društvenog razvoja i prevazilaženju ne malih protivurječnosti u privrednom životu. Cjelokupna aktivnost Saveza komunista Crne Gore, kao i u drugim sredinama u zemlji, razvijala se u izuzetno složenim prilikama i u dosta nepovoljnim uslovima. Naglašene teškoće i protivurječnosti došle su do izražaja u prekomjernoj zaduženosti privrede i složenom i nepovoljnom stanju u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, disproporcijama između uvoza i izvoza i velike uvozne zavisnosti privrede. Gotovo polovinu sredstava za investicije činili su inostrani krediti, a tri četvrtine raspoloživih sredstava za reprodukciju u 1981. godini bilo je utrošeno za otplatu kredita; veoma su mala sredstva sopstvene akumulacije, čine svega 12% u 1981. godini u izvorima za investicije, a u „ukupno izdvojenim sredstvima za investicije obaveze po dugoročnim kreditima učestvuju sa 83%"[1]. Sve ovo jasno ilustruje koliko je udruženi rad u Republici materijalno osiromašen i ogoljen i koliko su mu sužene mogućnosti za sopstveni razvoj. Ova činjenica je posebno isticana u materijalima pripremljenim za kongres i delegati su je u diskusiji često pominjali.

Naravno, slika složenosti stanja i odnosa ne bi bila potpuna ukoliko ne bismo imali u vidu još nekoliko bitnih „detalja" koji, razumije se, nijesu samo specifičnost aktuelnog crnogorskog trenutka i političke aktivnosti komunista u Crnoj Gori. O njima se podrobnije govori u kongresnim dokumentima, posebno u Izvještaju Centralnog komiteta, Rezoluciji i Referatu, a rasprava na samom kongresu još je neposrednije i reljefnije ukazala na njih.

Najprije treba imati u vidu da su na društveno-ekonomske i političke prilike u Crnoj Gori imale ne malog odraza i uticaja sva

[1] Iz referata V. Srzentića.

Digitized by Google

zbivanja i narasle protivurječnosti koje karakterišu međunarodnu ekonomsku i političku situaciju. Pod uplivom tih kretanja, a prije svega zbog zaoštravanja određenih unutrašnjih protivurječnosti na ekonomskom i socijalnom planu, i na ovom prostoru su dolazile do snažnog izražaja antisamoupravne i antisocijalističke pojave, a osobito djelovanje neprijatelja i kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu, što je imalo odraza na političke prilike u jednom broju opština u Crnoj Gori (Ulcinj, Plav).

I pored pojačane aktivnosti organizacija i rukovodstava Saveza komunista, nijesu postignuti očekivani rezultati na društveno-ekonomskom planu. Kvalitet i dinamika izgrađivanja novih društveno-ekonomskih odnosa nijesu bili u skladu sa političkim i društvenim opredjeljenjima. Očigledan je bio raskorak između projektovanog i utvrđenog, normativnog i stvarnih društvenih kretanja.

Ključni problem u svemu ovome je zaostajanje u ostvarivanju ustavnih opredjeljenja, stavova i odluka — da radnici odlučuju o svim sredstvima društvene reprodukcije. Društveni procesi na ovom planu tekli su suviše sporo i bez značajnijih prodora u smislu afirmisanja nove prakse. »Izgrađivanje sistema slobodnog udruženog rada u praksi se odvijalo sporije nego što se pretpostavljalo i što je realno moguće.«[2] Proces udruživanja rada i sredstava i integrisanja udruženog rada na dohodovnim odnosima, izuzev pojedinih izolovanih primjera, nije prerastao u širu društvenu praksu. U tim okvirima, u privrednim odnosima i društvenom životu teško su prihvatane ekonomske zakonitosti i tržišna osnova za normalno ostvarivanje cjelovite privredne aktivnosti u Republici i zemlji. Kidani su lanci društvene reprodukcije, sve su češće pojave zatvaranja u lokalne, regionalne i republičke granice; jačale su etatističke funkcije društveno-političkih zajednica, uz porast uticaja državnih organa »preko mjere koja proizlazi iz njihovih ustavnih ovlašćenja«.[3] U takvim uslovima delegatski sistem postiže tek početne rezultate, a najčešće je izložen snažnim pritiscima administrativno-upravnog i birokratsko-tehnokratskog monopola. Socijalističke samoupravne snage, a u prvom redu SK, ne djeluju dovoljno organizovano u organizacijama udruženog rada, u samoupravnim organizacijama i zajednicama, u procesu pripremanja, donošenja i realizacije društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma. Logično je onda, često se isticalo u kongresnoj raspravi, što su, i pored napora svih snaga da se problemi efikasnije rješavaju, sve brojniji i izraženiji nestabilni tokovi u privrednim kretanjima i što se dogovorena politika ekonomske stabilizacije nije ostvarivala dosljedno i dovoljno odlučno. Na takvim osnovama nestabilnih ekonomskih kretanja jačali su grupnosvojinski i državnosvojinski odnosi i tendencije koji su, opet, bili plodno tle za oživljavanje i reprodukovanje liberalističke, dogmatsko-etatističke i nacionalis-

[2] Iz referata V. Srzentića.
[3] Iz Izvještaja Centralnog komiteta SK Crne Gore.

Digitized by Google

tičke svijesti i ponašanja. A stanje postojećih odnosa i svijesti i u Savezu komunista i šire u društvu u većoj je mjeri podsticalo idejne rasprave, rađalo različita idejna strujanja i kretanja, iziskivalo traženje uzroka i puteva za otklanjanje nastalih teškoća. Time je, zapravo, bio obilježen i period pretkongresnih priprema i sam trenutak održavanja Osmog kongresa.

Brže otklanjati zastoje u razvoju socijalističkog samoupravljanja

Zajedničko je saznanje, jasno iskristalisano i u pretkongresnoj aktivnosti i u raspravi na Kongresu, da se Savez komunista mora odlučno, istrajno angažovati na tome da se negativne pojave u društveno-ekonomskim odnosima, zastoji u razvoju socijalističkog samoupravljanja odlučnije prevazilaze. To je bitan uslov ekonomske i socijalne stabilnosti u društvu. Tu su pravi putevi akcije društvenih snaga kako bi se ekonomske teškoće i neusklađenosti u materijalnom razvoju brže otklanjale. Saznanje da se ekonomski problemi ne mogu uspješno rješavati bez daljeg unapređivanja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja najdragocjenije je za buduću aktivnost organizacija i rukovodstava Saveza komunista. U dijalektici tih odnosa, u međuzavisnosti tih kretanja, Savez komunista treba da nađe svoje mjesto, da idejno-politički osposobljava sebe, da izgrađuje metod i sadržaj svoga rada.

Često je isticano u diskusiji na Kongresu, a snažno naglašeno u kongresnim dokumentima, da je sada osnovno pitanje koliko će se Savez komunista temeljito i kritički pozabaviti sobom, sopstvenim osposobljavanjem za ostvarivanje povjerene mu idejno-političke uloge u sadašnjem trenutku i budućem razvoju društva. Složenost i težina zadataka koji se pred njim nalaze zahtijevaju od Saveza komunista još veću organizovanost, mobilnost, društvenu pokretljivost koja se ne može postići bez pojačanog idejno-političkog i organizacionog osposobljavanja, jačanja akcionog jedinstva i odlučnog suprotstavljanja tendencijama zatvaranja u republike i pokrajine. Na Kongresu je posebno naglašena potreba razvijanja demokratskih odnosa u Savezu komunista, na osnovama demokratskog centralizma, oslobađanja Saveza komunista, njegovih pojedinih organizacija i rukovodstava od sprega sa birokratskim, upravljačkim strukturama i manipulisanja organizacijama i članstvom sa pozicija grupnosvojinskih, lokalističkih i partikularističkih interesa. U usvojenoj Rezoluciji Osmog kongresa posebno je naglašena obaveza Saveza komunista »da na demokratskoj osnovi okuplja sve stvaralačke snage društva i podstiče ih na akciju«. I u dokumentima, a posebno u izlaganju delegatâ, često je isticana potreba da se u Savezu komunista odlučno suzbija činovnički i malograđanski mentalitet, konformizam, hijerarhijski odnosi, karijerizam, pojave grupašenja, a da se reafirmiše moralni lik komunista

Digitized by Google

koji se često, o tome je izneseno više primjera, u pojedinim sredinama narušava. Bitno je, naglašavali su delegati, da se ljudi, a prije svega komunisti, mjere po tome kako rade, kako se ponašaju i što praktično čine, a ne samo po tome kako govore. Moraju se više vrednovati one vrline i osobine ljudi koje su se oduvijek cijenile kod komunista: poštenje, skromnost, humanost, odlučna borba protiv privilegija, »čist lični odnos prema takvim pojavama«.

Stalno marksističko obrazovanje, idejno osposobljavanje, plodniji idejni i teorijski rad moraju biti u funkciji idejne borbe i temeljitije analize idejnih kretanja u ekonomskoj, kulturnoj i političkoj sferi društva. O idejnim kretanjima u društvu i u Savezu komunista u izlaganjima delegata nije šire govoreno; u kongresnim dokumentima, posebno u Rezoluciji i Referatu, takozvani idejni fenomeni, kao što su centralističko-dogmatska shvatanja, razne lijeve i desne idejne orijentacije, tradicionalistički idejni nanosi i konzervativna svijest, koja se još uvijek ispoljava, a posebno nacionalistička svijest i pojave te svijesti u Crnoj Gori — dobili su odgovarajući prostor. Učvršćivanje i izgrađivanje međunacionalnih odnosa i borba protiv svih vrsta nacionalističke svijesti i ponašanja — trajni je zadatak u političkoj aktivnosti komunista u političkom sistemu i njegove aktivnosti na razvijanju društveno-ekonomskih odnosa. Interesi radničke klase treba da čine sadržaj nacionalnih odnosa i bitan faktor jačanja kohezije naše višenacionalne zajednice. Razvojem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu, zalaganjem za novu, samoupravnu i dohodovnu integraciju, ne samo unutar Republike, već i na širim prostorima, nužno je podsijecati korijene i osnove svih nacionalističkih pojava. Kongres je izričito utvrdio obavezu svih komunista da se bore »stalno i beskompromisno« ne samo protiv albanskog nacionalizma i iredentizma, koji se snažnije izrazio i u Crnoj Gori u proteklom periodu, već i protiv »crnogorskog nacionalizma koji se ispoljava u tendenciji zatvaranja u vlastite nacionalne okvire, glorifikovanju i nekritičkom vrednovanju i interepretiranju događaja, ličnosti i stvaralaštva proteklih vremena...«, protiv velikosrpskog nacionalizma, na koji se nailazi i u Crnoj Gori, a koji se javlja kao »negacija revolucijom uspostavljenog zajedništva ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije, koji se ispoljava i kroz negiranje crnogorske nacije, negiranje ili svojatanje njene političke istorije, kulture, materijalnih i duhovnih vrijednosti«[4]. Pomenut je ovom prilikom, doduše bez bližih određenja, i muslimanski nacionalizam u Crnoj Gori. Posebno je istaknuta obaveza komunista da se energično suprotstavljaju svim vidovima nacionalističke svijesti među mladima, a da cjelokupni nastavno-vaspitni rad u školama, kvalitet i idejna usmjerenost udžbenika zaslužuju posebnu pažnju, temeljitiju ocjenu i analizu sa vaspitno-obrazovnog stanovišta.

[4] Iz Rezolucije Osmog kongresa SK Crne Gore.

Digitized by Google

Osnovni pravci akcije

Ni briga za stalno idejno i političko osposobljavanje komunista, ni kritička analiza stanja u organizacijama i rukovodstvima SK nije, naglašeno je u kongresnim raspravama, svrha samoj sebi, niti je motivisana stvaranjem nekog elitnog sloja ljudi, »ljudi posebnog kova«, već je to nasušna potreba sadašnje i buduće akcije Saveza komunista, njegove odgovornosti za stanje, zbivanja i pravce budućeg razvoja i ostvarivanja mjesta i uloge radničke klase, radnih ljudi i građana u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima i u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja — gde treba da bude i težište aktivnosti komunista.

Inače, posebna pažnja u razvoju društveno-ekonomskih odnosa bila je poklonjena nekolikim fundamentalnim pitanjima:

— izgrađivanju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u organizacijama udruženog rada, jačanju materijalne osnove udruženog rada i samoupravljanja, sužavanju neposrednog uticaja faktorâ izvan udruženog rada na tokove u društvenoj reprodukciji;

— prilagođavanju cijele sfere društvene nadgradnje interesima i dominantnoj ulozi udruženog rada; zaustavljanju porasta administracije i njenom postepenom smanjivanju, sprečavanju paralelnog postojanja administrativnih službi (SIZ, državni organi); zasnivanju razvoja cjelokupne vanprivredne sfere na principima racionalnosti, odnosno na stvarnim društvenim potrebama i uspostavljanju novih odnosa između udruženog rada privrede i društvenih djelatnosti, na osnovama slobodne razmjene rada i dogovaranja bez posredovanja fiskalno-administrativnih instrumenata;

— jačanju tokova udruživanja u privredi, na bazi zajedničkih dohodovnih interesa, uz prevazilaženje, na toj osnovi, autarkizma, zatvorenosti, »omeđavanja OUR-a, opština, Republike«;

— otklanjanju slabosti i problema koji prate akciju Saveza komunista na uspostavljanju novih odnosa u sticanju i raspodjeli dohotka, ozbiljnih nedostataka koji se javljaju kad je riječ o uslovima rada i privređivanja, različitom tretmanu pojedinih djelatnosti u primarnoj i sekundarnoj raspodjeli, o primjeni principa raspodjele prema radu i rezultatima rada, o potrebi direktnog povezivanja ličnih dohodaka sa kretanjem dohotka i porastom produktivnosti rada.

I u raspravama o pitanjima daljeg razvoja političkog sistema, razvoja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, materijalnog i privrednog razvoja, te ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije, dva su pitanja osobito »uporno« i snažno isticana.

Prvo je — da se Savez komunista, kao cjelina i svaka njegova osnovna organizacija u svim samoupravnim organizacijama i zajednicama, svuda tamo gdje se odlučuje i utiče na odluke, energično založi za dosljednije društveno i materijalno vrednovanje proizvodnog rada i stvaralaštva u proizvodnji. Delegati, naročito oni iz neposredne proizvodnje, insistirali su na tome da se ova načelna opredjeljenja i zalaganja brže pretvaraju u konkretne odluke i dru-

Digitized by Google

štvene mjere u organizacijama udruženog rada, a posebno da se ocijene odnosi u raspodjeli ukupnog društvenog dohotka, s ciljem da se izvrši preraspodjela u korist udruženog rada u neposrednoj proizvodnji. Tražeći sprovođenje kompleksnog programa mjera u društvu kojima bi se doprinijelo tome da se proizvodni rad i rad u otežanim uslovima materijalno i društveno pravičnije vrednuje u odnosu na sadašnje stanje, mnogi su u rješavanju ovog pitanja vidjeli ključ za razrješavanje drugih krupnih problema u društvu, kao što su: kadrovsko jačanje udruženog rada, usklađivanje kadrovskih potreba udruženog rada i školovanja kadrova, rješavanje pitanja zapošljavanja i usmjeravanja mladih ljudi kroz školski sistem i politiku upisa u proizvodna zanimanja i struke za kojima se oseća potreba u udruženom radu. Time bi se istovremeno mnogo učinilo na podizanju produktivnosti rada i efikasnijem privređivanju, što je bitan uslov stabilnih ekonomskih kretanja.

Za sudbinu budućih poduhvata, za ugled Saveza komunista, za pozitivan ishod ukupne aktivnosti, za odgovornije ponašanje prema dogovorenom, pa i prema samim stavovima i obavezama Kongresa od posebne je važnosti da se pitanje odgovornosti u društvu još više zaoštri i podigne na viši stepen. Da se, prije svega, unaprijedi odgovornost u Savezu komunista, samoupravnim organima, organizacijama i zajednicama, u delegatskom sistemu i delegatskim skupštinama, u izvršnim organima, s tim da rad svih, a posebno odgovornih ljudi, funkcionerâ, bude podvrgnut i izložen kritičkoj ocjeni i provjeri od strane radnih ljudi i građana. Bez toga, isticalo se često u izlaganjima delegatâ, nema odgovarajuće društvene klime, nema ozbiljnog, obavezujućeg odnosa prema društvenim poslovima i obavezama. Mora se zaoštriti i pitanje kolektivne i pojedinačne odgovornosti, moraju se imenovati nosioci negativnih pojava, kao što su privatizacija i zloupotreba društvene imovine i položaja, razni oblici uzurpacije, familijarnosti, privilegija, kršenja samoupravnih prava radnih ljudi, nepoštovanja zakona i slične.

Borba za povećanje dohotka

I ovom prilikom, kao i na mnogim drugim skupovima ranije, snažan naglasak je stavljen na najvažniji zadatak Saveza komunista u ovom trenutku — na ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije, podizanje produktivnosti rada i poboljšanje efikasnosti privređivanja. Pošlo se, pri tom, od činjenice da su Savez komunista i drugi subjektivni faktori ulagali napore da se ekonomska kretanja stabilizuju, pa ipak ti napori, kao što se zna, nijesu dali zadovoljavajuće rezultate. Iako su postignuti određeni uspjesi u pogledu smanjivanja gubitaka, a u nekim krupnijim organizacijama udruženog rada oni su i »izbrisani«, i smirivanja investicionih tokova, toliko još ima nagomilanih problema, od kojih mnogi vuku korijene iz ranijih perioda, da je zahtjev da se učini zaokret u smislu intenzivnijeg i efikasnijeg privređivanja, jačanja kvalitativnih faktora

Digitized by Google

privređivanja — prvorazredni društveni zadatak. Bitka za povećanje dohotka, za daleko racionalnije korišćenje kapacitetâ i privrednih potencijala, porast izvoza, za veću radnu i tehnološku disciplinu u svakoj organizaciji udruženog rada treba da izbije u prvi plan idejno-političke aktivnosti Saveza komunista. U raspravama na Kongresu nije dovedena u pitanje ranija orijentacija na izgradnju kapaciteta bazne privrede (u sirovinsko-metalurške grane uloženo je 86% ukupnih investicija), ali su ovom prilikom podržana nastojanja da se ide »na bitnije promjene u pravcu stvaranja razuđenije privredne strukture«, da se prevazilazi zaostajanje u razvoju onih djelatnosti koje otvaraju veće mogućnosti za zapošljavanje, u kojima će uložena sredstva obezbediti brže i bolje rezultate.

I u kongresnim dokumentima i u izlaganjima više delegata posebna pažnja je poklonjena bržem razvoju poljoprivrede u Crnoj Gori, razvoju privredno nedovoljno razvijenih opštinâ, politici zapošljavanja i bržem integrisanju razvoja društvenih djelatnosti u cjelinu udruženog rada i društvenih potreba.

U okviru rasprave o razvoju poljoprivrede u Crnoj Gori i socijalističkom preobražaju sela, sa kongresne govornice se čulo dosta kritičkih primjedbi na odnos prema ovom krupnom društvenom zadatku. Često je isticana neodgovornost pojedinih društvenih faktora, oštro je kritikovana praksa donošenja zaključaka, stavova i preporuka poslije kojih nijesu uslijedile prave i konkretne akcije. Ukazano je i na potrebu razbijanja, u čemu Savez komunista ima posebnu obavezu, konzervativnih pogleda i shvatanja u pogledu mogućnosti razvoja poljoprivrede u Crnoj Gori. Ispoljena je puna saglasnost u tretiranju ovog pitanja kao ključnog u borbi za ekonomsku stabilizaciju, jer je shvaćeno da je to značajan preduslov unapređivanja privredne strukture. Zato svi treba da se orijentišu na rješavanje tog pitanja, uz pokretanje široke društvene akcije i donošenje dugoročnog programa mjera.

O zapošljavanju, prije svega školovanih mladih ljudi, govoreno je kao o veoma složenom društvenom i političkom pitanju kojem Savez komunista i svi ostali faktori moraju posvetiti više pažnje. Na 133.120 zaposlenih u društvenom sektoru krajem 1981. godine bilo je već oko 25.000 nezaposlenih, među kojima 10.124 sa srednjom, višom i visokom stručnom spremom. Usmjereno obrazovanje u Crnoj Gori, umjesto da ublaži ovaj problem školovanjem mladih za one struke i zanimanja koji su potrebni udruženom radu, sve više »proizvodi« stručnjake za zajednice zapošljavanja. Izlaz se vidi u tome da se politikom materijalnog razvoja omogući brže zapošljavanje, da se, gdje god je to moguće, uvede rad u više smjena, da se podstiče zapošljavanje u poljoprivredi, zanatstvu, uslužnim djelatnostima i djelatnostima u kojima se rad obavlja ličnim sredstvima u svojini građana. Dopunski i prekovremeni rad se mora svesti na najmanju mjeru, a u sistemu školovanja treba izvršiti promjene koje će dovesti do smanjivanja raskoraka između potreba za kadrovima i njihovog školovanja. Uz to, treba organizovanije dje-

Digitized by Google

lovati na prekvalifikaciji nezaposlenih radnika i na većoj pokretljivosti radne snage i kadrova u Republici i šire.

*

Razumije se, u ovom osvrtu nijesu pomenuta, niti je to bilo moguće, sva pitanja, ocjene i stavovi Osmog kongresa koji zaslužuju širu pažnju. To nije ni bio cilj ovog osvrta. No ovom prilikom treba posebno istaći činjenicu da je Kongres »jezikom života« govorio o rezultatima, problemima, slabostima i teškoćama u socijalističkom samoupravnom razvoju i posebno naglasio, jedinstveno i otvoreno, da se problemi, osobito u ekonomskom razvoju, moraju efikasnije i brže prevazilaziti. Velika je u tom pogledu odgovornost komunista u smislu pokretanja, uključivanja i angažovanja radnih ljudi i građana u svim institucijama političkog, odnosno delegatskog sistema. Pri tom se mora djelovati organizovanije, mobilnije i odlučnije na pravcima koje je Kongres utvrdio, a organizacije Saveza komunista i komunisti treba da imaju stalni, neposredni kontakt sa radnim ljudima i građanima, a posebno sa radničkom klasom. Svako zatvaranje u forume, u komisije i razna tijela i »pravljenje« papira vodi samo sužavanju akcija i uzrok je postizanju tek minimalnih rezultata.

Matija Novosel

Digitized by Google

Čvrsto opredjeljenje za daljnju demokratizaciju društva

Stigli smo do točke na kojoj nema više popuštanja starom sistemu. Narasle aktualne privredne i društvene probleme možemo rješavati samo novim korakom u razvoju prakse socijalističkog samoupravljanja. Teži se ka tome da se naš samoupravni razvoj s dvojnog kolosijeka svede na jedan, samoupravni. Ukoliko treba upotrijebiti privremeno »štake« nestajućih odnosa proizvodnje i privređivanja, to treba činiti tako da se njima ojača samoupravni hod, a one — kada se to ostvari — neopozivo odbace.

U ovim, karakterističnim naglascima s govornice Devetog kongresa Saveza komunista Hrvatske — koji je, uz sudjelovanje oko 1.800 delegata i gostiju, 13, 14. i 15. svibnja održan u zagrebačkoj Koncertnoj dvorani »Vatroslav Lisinski« — sadržan je i njegov bitni, klasni orijentir — borba za daljnji razvoj socijalističkog samoupravljanja na liniji Desetog kongresa SKJ, Ustava i Zakona o udruženom radu. Uostalom, i naslov uvodnog referata predsjednice CK SKH Milke Planinc je glasio: »Samo razvojem prakse socijalističkog samoupravljanja možemo rješavati narasle privredne i društvene probleme«.

Često isticana konstatacija da smo »sada i bit ćemo slijedećih godina u izuzetno teškoj situaciji« nije delegatima oko 350.000 članova SKH ostavljala vremena i za komentiranje svih onih po-

Digitized by Google

zitivnih rezultata ostvarenih u međukongresnom razdoblju, a oni nisu mali. Ilustracije radi, povećana je industrijska proizvodnja i produktivnost rada i otvorile su se nove razvojne mogućnosti. Započeta je izgradnja krupnih objekata u petrokemiji, modernizirana je značajan dio proizvodnih kapaciteta, nastavljena izgradnja elektroenergetskih objekata i dovršena nuklearna elektrana u Krškom. Otpočela je šira akcija za prevladavanje zaostajanja u razvoju poljoprivredne proizvodnje. Građene su i velike saobraćajnice, trećina Auto-puta bratstva i jedinstva Zagreb — Beograd, dovršen je most kopno — otok Krk i tunel Učka, uz veće radove na drugim saobraćajnicama i slično. Spomenimo i to da je društveni proizvod po stanovniku dostigao iznos od 3.000 dolara, što SR Hrvatsku svrstava među srednje razvijene zemlje.

Sve je to, međutim, na Devetom kongresu Saveza komunista Hrvatske bilo podređeno ocjeni da »ni u Savezu komunista, a ni u društvu nismo uspjeli da ono najprogresivnije u našim dokumentima — zahtjev da radnička klasa, udruženi rad postane glavna društvena snaga u upravljanju ukupnim sredstvima društvene reprodukcije — postane i program praktičnog opredjeljenja, razrađen program realnih društvenih promjena. Stoga se vrlo često s govornica pet kongresnih komisija isticalo i upozoravalo na zastoj u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa, i upravo su se iz tog rakursa sagledavali i tekući ekonomski problemi. Otuda i bitna kongresna ocjena da pojave ekonomske i društvene nestabilnosti imaju svoje dublje uzroke u otuđenosti viška rada od radnika koji ga stvara, u odvojenosti dijelova dohotka i njihovom samostalnom, autonomnom kretanju, dakle u neprevladanim odnosima ranijeg klasnog društva.

Nije se pravovremeno, kako je to rečeno u Komisiji za razvoj i izgradnju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i materijalni razvoj, uočavalo da je dostignut nivo srednje razvijene zemlje, gdje kvalitativni faktori privređivanja postaju dominantan kriterij uspješnosti razvoja. Teško se prevladavala svijest i ponašanje iz prethodnih faza razvoja u kojima je bilo prioritetno graditi što veći broj privrednih i društvenih objekata i zapošljavati što veći broj ljudi. Zapostavljena je borba za veću produktivnost rada i punu iskorištenost već izgrađenih kapaciteta. I dalje se razvoj promatrao pretežno kroz nove, nerijetko velike investicije. Stvarana je društvena klima koju je karakterizirao sveopći pritisak da se što više investira, u kojoj je gotovo mjerilo vrijednosti pojedinca, osnovne organizacije udruženog rada ili nekog drugog privrednog i društvenog subjekta postao broj ili vrijednost investicija. Stoga su i društveni planovi najčešće bili prost zbir autonomnih, parcijalnih, nedovoljno usklađenih planova organizacija udruženog rada, odnosno društveno-političkih zajednica, pri čemu je glavna pažnja poklanjana investicijama, ali ne i njihovim stvarnim efektima. Realizaciju takvih planova pratili su snažni pritisci za osiguranjem nedostatnih vlastitih sredstava, najprije preko banaka, a onda i stranih kredita.

Digitized by Google

Takvo ostvarivanje proširene reprodukcije, upozoreno je u kongresnoj raspravi, u kojem je materijalni oslonac društvenog razvoja bio u bankama, izvršnim organima društveno-političkih zajednica, odnosno administrativni intervencionizam države bez dovoljno uvažavanja objektivnih ekonomskih zakonitosti, a ne vlastiti potencijali i udruživanje organizacija udruženog rada na osnovi zajedničkog interesa, pridonijelo je ne samo produbljavanju ekonomskih teškoća, već i usporavanju, pa i stagnaciji društvenih odnosa. To je imalo negativne posljedice po društveno-ekonomski razvoj unutar Hrvatske i objektivno otežavalo postizanje društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma među republikama i pokrajinama.

Tako su investicije u proteklom planskom razdoblju dosegle najveće učešće u društvenom proizvodu. Njihova nedovoljna efikasnost, velika ulaganja u kapitalno intenzivne objekte s dugoročnim i odloženim efektima vršili su stalan pritisak na uvoz inozemne opreme, što uz sporo efektuiranje investicija sada bitno zaoštrava problem vraćanja prispjelih obaveza, to tim više što one nisu bile u dovoljnoj mjeri u funkciji bržeg osposobljavanja privrede za snažniji izlazak na svjetsko tržište i borbe za veću produktivnost rada.

U ovom je razdoblju nastavljena i tendencija pada izvoza uz istovremen rast uvoza, prvenstveno po osnovi stalnog rasta cijena nafte, repromaterijala, sirovine i opreme. To je, između ostalog, imalo utjecaja na visok porast platnog deficita s inozemstvom, podržavalo i reproduciralo neracionalno ekonomsko ponašanje, ugrožavalo stabilnost tekuće proizvodnje i ukupnog razvoja. Na sadašnjem stupnju, stav je Devetog kongresa Saveza komunista Hrvatske, iscrpljene su mogućnosti daljnjeg dinamičnog razvoja na tim osnovama.

Sad smo tu gdje jesmo, rekla je Milka Planinc. Situacija je veoma teška, ali, s obzirom na naše potencijale, nije bezizlazna. Nema nam druge, nego pogledati istini u oči i prihvatiti se posla kako bismo savladali negativne posljedice prošlosti i otvorili perspektive i mogućnosti za daljnji uspješan razvoj.

Kako dalje? Odgovor Devetog kongresa Saveza komunista Hrvatske je jasan — jedino samoupravnim kolosijekom, a to znači samo jačanjem ekonomske moći i odgovornosti udruženog rada. A veliki su pritisci, upozoreno je na najvišem skupu komunista iz ove republike, da se radi obrnuto, da zbog dugova i obaveza, koje su godinama u sprezi stvarali državni organi i aparat, ojačamo njihovu ekonomsku snagu, da ponovo omogućimo centralizaciju sredstva kako bismo mogli podmirivati obaveze. Opasne su to zamke koje, na žalost, imaju zagovornike i među odgovornim kadrovima.

Naglašeno je da moramo biti odlučni u odbijanju pritisaka, inercije da se zbog nevolja u kojima smo se našli ojača ekonomska moć onih društvenih subjekata — države, banaka — čija objektivna pozicija ne daje garanciju da nas mogu izvući iz ekonomskih teškoća. »Ponovno prikupljanje, otuđivanje sredstava, bilo dinar-

Digitized by Google

ih ili deviznih, više nego što je to nužno za općedruštvene potrebe – rekla je u tom kontekstu Milka Planinc — nosi sobom opasnost i još jednom odgodimo ono što moramo učiniti: odlučno usmjeriti kretanje društvenih odnosa u pravcu ovladavanja radnika ukupnom društvenom reprodukcijom. Ići pojednostavnjenom logikom – država i banke su se zaduživale, pa neka to i vrate, znači uhvatiti se u zamku, nastaviti s otuđivanjem viška rada, posebno akumulacije, i biti u pasivnom položaju dok nas za nekoliko godina ponovo ne potresu poremećaji, još teži i dublji od ovih koje sada imamo.«

Činjenica da je neravnomjernost između ostvarenog deviznog priliva i prispjelih obaveza — na Kongresu je iznesen podatak da prošlogodišnja dugovanja iznose 1,7 milijardi dolara — naročito zaoštrena u Hrvatskoj, nije ostala bez odgovora na pitanje: kako vratiti? Neki misle, rečeno je u tom kontekstu, da je rješenje jednostavno: nacionalizirati sve devize koje udruženi rad stvara izvozom i po redu prioriteta plaćati obaveze. Zaboravlja se, međutim, da time ne otklanjamo uzroke nastalog stanja — opasnosti da se netko može i dalje zaduživati, a da netko drugi brine o vraćanju. Posebno i to što bi takvi odnosi destimulirali svaki napor privrede da se organizira za veći i efikasniji izvoz. A bez izvoza nema ni potrebnih deviza. Na primjer, u Hrvatskoj danas izvoz u društvenom proizvodu sudjeluje sa svega 11 posto. U robnom prometu na jedan dolar izvoza dolaze dva dolara uvoza. Jasno je, dakle, istakli su delegati, da se moraju stvoriti uvjeti u kojima će osnovne i udružene organizacije biti objektivno u situaciji da se organiziraju i osposobe za znatno veći obujam izvoza, a time i stjecanja deviza.

Drugim riječima, stav je Devetog kongresa Saveza komunista Hrvatske, u situaciji kada veliki dio našeg deviznog priliva mora biti namijenjen plaćanju dugova u inozemstvu, moramo jačati, a ne slabiti uključenost svih samoupravnih subjekata, pogotovo udruženog rada, u ekonomsku politiku zemlje. Krajnje je vrijeme za poduzimanje praktičnih mjera koje će u toj oblasti graditi nove odnose na liniji Ustava i ZUR-a. A to onda znači i povezivanje organizacija udruženog rada na jugoslavenskom prostoru radi osposobljavanja za veći i efikasniji izvoz.

Polazeći od ocjene da je u međukongresnom razdoblju u raspodjeli društvene reprodukcije jačala uloga izvršnih organa društveno-političkih i interesnih zajednica, banaka, te poslovodnih i administrativnih struktura u organizacijama udruženog rada i društvu u cjelini, umjesto da jača uloga proizvođačâ u OOUR i delegatskom sistemu, s kongresne govornice posebno je naglašeno da mjerama ekonomske politike i svjesnom društvenom akcijom valja inicirati i otvoriti širok proces udruživanja rada i sredstava na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu.

Problemi koji su nam u Jugoslaviji zajednički, kako je rečeno, ne mogu se rješavati na interesima udruženog rada ukoliko se neposredno ne povežu osnovne organizacije udruženog rada različitih dijelova zemlje, one koje imaju zajedničke interese na zajednič-

Digitized by Google

kom proizvodu. Nećemo se osloboditi ni postojećih monopola državne arbitraže republika ili federacije dok se i po nuždi svojih interesa i svjesnom akcijom čvrsto ne povežu osnovne organizacije udruženog rada koje rade na zajedničkom proizvodu (na primjer metalurgija i metaloprerađivači, poljoprivreda i veliki potrošački centri i tome slično), cijeli lanac proizvodnje određenih proizvoda za domaće i strano tržište. To je i bitna pretpostavka da se udruženi rad, ali ne više zatvoren u neke lokalne ili republičke granice počne javljati kao odlučujući faktor u svim pitanjima društvenog razvoja: u planiranju, stvaranju programa za izvoz, u politici cijena, u deviznoj politici i slično. Jednostavno rečeno, Deveti kongres Saveza komunista Hrvatske smatra da praktičnom akcijom treba raspodjelu društvene reprodukcije spustiti u udružene OOUR-e, jer se jedino na taj način i može postići sklad između ostvarenog dohotka i onoga što se u društvu raspoređuje. Jer, interes radničke klase Hrvatske, kao odlučujuće i dominirajuće snage ove republike, naglašeno je u referatu o narednim zadacima SKH, ne može se ostvariti bez povezivanja s interesima radničke klase Jugoslavije.

*

Ima razdoblja kada akciona osposobljenost Saveza komunista nije na nivou njegovih programskih obaveza. U takva razdoblja — ne potcjenjujući ni uložene napore ni postignute rezultate — treba ubrojiti i razdoblje između Osmog i Devetog kongresa Saveza komunista Hrvatske. Naime, kongresni dokumenti, referat, a posebno diskusija, vođena u Komisiji za izgradnju SK, kadrovsku politiku i statutarna pitanja, polaze od ocjene da su mnogi problemi s kojima smo suočeni u ovoj etapi društvenog razvoja, prije svega oni koji se izražavaju kao problemi razvoja samoupravljanja i kao raskorak između utvrđene politike i društvene prakse, velikim dijelom posljedica slabosti u praktičnom djelovanju rukovodstva i organizacija Saveza komunista. Ne bez razloga od Devetog se kongresa očekivalo ne samo da dâ suptilnu i izoštrenu ocjenu sadašnjeg trenutka, već i da na njemu dođe do jedinstvenih stavova o dubljim uzrocima ekonomskih teškoća. Jer, kako je to na Kongresu rekla Milka Planinc, i u Savezu komunista pojačano su prodirale tendencije da organizacije udruženog rada budu u službi tehnobirokratskog monopola, grupnovlasničkih i drugih parcijalnih interesa. Tuđe, antisocijalističke ideologije dobile su u posljednje vrijeme više slobodnog prostora i zbog toga što su se među komunistima jasno očitovale pojave nejedinstva, neprincipijelnih polemika, sporosti u dogovaranjima, zaobilaženja delegatskog sistema, sputavanja inicijative i odlučivanja radnika i radnih ljudi u društvenoj bazi, a preko delegatskog sistema i u društveno-političkom sistemu u cjelini. Riječ je, dakle, o ozbiljnoj kritici djelovanja Saveza komunista u proteklom međukongresnom razdoblju, koja se, prije svega, odnosi na njegovu idejnu

Digitized by Google

i akcionu osposobljenost za djelovanje unutar političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Činjenica je da je danas Savez komunista Hrvatske s oko 350.000 članova brojniji no ikada. Povezujući to s ocjenama o tendencijama slabljenja utjecaja Saveza komunista na rješavanje nekih značajnih pitanja u društvu, u pretkongresnim se pripremama često postavljalo i pitanje: da li Savez komunista treba biti masovna ili kadrovska partija?

Po jednima, kako je objašnjeno na Devetom kongresu, taj utjecaj slabi zato što Savez komunista postaje sve masovniji i što sve više poprima karakteristike masovne partije, a to — po tim mišljenjima — ugrožava njegovo idejno jedinstvo i razvodnjava njegov revolucionarni karakter. Po drugima, stvari stoje upravo obrnuto: utjecaj Saveza komunista na rješavanje nekih značajnih društvenih pitanja slabi zato što nije dovoljno masovan i što mu — kako kažu — nedostaje snaga masovne partije.

Za delegate Kongresa dilema masovna ili kadrovska partija nije postojala. Jer, kako je rečeno, jedino je pravo pitanje: kako Savez komunista izgrađivati i razvijati kao unutrašnju revolucionarnu i pokretačku snagu političkog sistema socijalističkog samoupravljanja?

Savez komunista, naglašeno je na Kongresu, mora biti masovan, ali ne preko mjere koju dopuštaju idejno-politički kriteriji o primanju u njegove redove. Masovnost koja bi devalvirala te kriterije nije prihvatljiva jer bi razvodnila i ugrozila idejno jedinstvo Saveza komunista, a time i njegov karakter avangarde radničke klase i vodeće idejno-političke snage društva. Međutim, mjera idejne čvrstine i revolucionarne angažiranosti Saveza komunista ne može biti sektaško zatvaranje koje podrazumijeva koncepcija o kadrovskoj partiji, već idejno jedinstvo u akciji izgrađivanja na marksističkim pozicijama.

Problem, dakle, nije u broju, već u kriterijima, odnosima, načinu organiziranja i djelovanja. Omasovljenje Saveza komunista izaziva probleme onda kad je samo sebi svrha, odnosno kad ga ne prate idejno i akciono jedinstvo.

To, zapravo, nipošto ne znači da kretanje broja članova Saveza komunista nije važan indikator. Naprotiv, analiza podataka o broju primljenih, isključenih i brisanih sa evidencije članova Saveza komunista u određenom vremenskom razdoblju, a pogotovo analiza socijalne i dobne strukture tih kategorija najčešće je značajan indikator klasne utemeljenosti i vitalnosti Saveza komunista.

Uzevši u cjelini, analiza tih kretanja u Savezu komunista Hrvatske pokazuje da su u proteklom međukongresnom razdoblju zadržane sve značajne tendencije, kako one s kojima SKH može biti zadovoljan tako, na žalost, i one s kojima to ne može biti. U pozitivne tendencije ulazi, prije svega, stalan i ravnomjeran rast Saveza komunista i stalno povećavanje broja mladih među novoprimljenim članovima. Danas je svaki četvrti član SK mlađi od 27 godina. Međutim, ostaje i dalje stara »boljka« — stagniranje

Digitized by Google

relativnih odnosa u socijalnom sastavu i sporo ostvarivanje radničke većine. Negdje je to, kako je rečeno, posljedica nedovoljne brige o primanju novih članova, a negdje odraz općeg stanja u Savezu komunista.

Deveti kongres Saveza komunista Hrvatske jasno je potvrdio opredjeljenje da težište akcije komunista mora biti u osnovnoj organizaciji udruženog rada, a to znači u osnovnoj partijskoj organizaciji. Nije potrebno isticati da u ovoj fazi našeg društvenog razvoja Savez komunista svoju idejno-političku ulogu može uspješno ostvarivati samo ako djeluje u klasi, u bazi društva, odnosno samo ako uspješno djeluju i njegove osnovne organizacije.

Međutim, u raspravi je, na osnovi delegatskih ocrtavanja stanja u vlastitoj sredini, konstatirano da je najozbiljnija slabost činjenica što ključni problemi društvenog razvoja nisu na adekvatan način ugrađeni u praktičnu, svakodnevnu akciju osnovnih organizacija SK. Nisu zato, kako je objašnjeno, što ni u društvenoj bazi oni nisu u dovoljnoj mjeri idejno svladani, iako su u programskim dokumentima jasno naznačeni.

Istina, mnoge organizacije ulažu velike napore, a u nekima su primjetni i značajni pomaci na liniji stavova Jedanaestog kongresa SKJ. Ipak, veliki, pa i najveći broj osnovnih organizacija još nije afirmiran kao pokretačka i stvaralačka snaga u sredini u kojoj djeluje. Izvan svake sumnje je, stav je Devetog kongresa SKH, da su potrebni odlučniji zaokreti u načinu njihovog angažiranja i radikalnije promjene u sadržaju njihova rada.

Za uspješno prevladavanje slabosti u radu organa i organizacija Saveza komunista, naglašeno je, posebno značenje ima primjena Titove inicijative o uvođenju i razvijanju kolektivnog rada, odlučivanja i odgovornosti. Dosadašnja iskustva, unatoč vrlo kratkom vremenskom razdoblju, to nesumnjivo potvrđuju. Tamo gdje je Titova inicijativa ispravno shvaćena i dosljedno primijenjena — a to vrijedi za veliki dio Saveza komunista — djelovanje organâ i organizacija bitno je poboljšano i unaprijeđeno.

Iskustva proteklog razdoblja, kao i cjelokupno iskustvo revolucionarne borbe Saveza komunista, pokazuju, ističe se u Rezoluciji Devetog kongresa Saveza komunista Hrvatske, da on svoju povijesnu ulogu ne može ostvariti bez aktivnog učešća radničke klase, radnih ljudi, građana i omladine, organiziranih u najširu frontu svjesnih boraca za ostvarivanje ciljeva revolucije. A to znači da se svi članovi Saveza komunista, organizacije i rukovodstva moraju mnogo više nego do sada potvrđivati tamo gdje teče osnovna samoupravna i politička aktivnost: u organizacijama udruženog rada, radnim i mjesnim zajednicama, u delegatskom sistemu. Samo svojim demokratskim djelovanjem unutar radničke klase i u narodu, stvaralačkom inicijativom u razrješavanju problemâ i proturječnosti što se javljaju u društvenom i političkom životu, te otvaranjem perspektive za njihovo savladavanje — Savez komunista može se potvrđivati kao vodeća idejno-politička i unutrašnja snaga cjelokupnog sistema socijalističkog samoupravljanja. Zato

Digitized by Google

će Savez komunista Hrvatske, djelujući unutar sistema, okupljati, organizirati i usmjeravati sve napredne, demokratske socijalističke snage u pravcu ostvarivanja samoupravnog preobražaja društva.

Čvrsto opredjeljenje radničke klase i radnih ljudi u SR Hrvatskoj za daljnju demokratizaciju društva izgradnjom socijalističkih samoupravnih odnosa, a Deveti kongres samo je poticaj za tu bitnu orijentaciju, u Titovoj, jugoslavenskoj, višenacionalnoj federativnoj socijalističkoj zajednici — obavezuje i jasno usmjerava djelovanje Saveza komunista Hrvatske i u narednom periodu.

Viktor Štrkalj

Digitized by Google

Idejno-političko jedinstvo i revolucionarna akcija

Osmi kongresni skup makedonskih komunista održan je u složeni društvenim i političkim uslovima koji su koliko karakteristični Socijalističku Republiku Makedoniju toliko i zajednički za ce zemlju. Osnovni pečat tim prilikama daju svakako ekonomsk teškoće sa kojima je sučeljena naša zemlja i sve posledice koje toga proizlaze na socijalnom, kulturnom i političkom planu dr štvenog života. U sklopu okolnosti što karakterišu našu političk situaciju bitan je bio i odlazak predsednika Tita sa političke scen ali i kontrarevolucionarni talas kosovskih događaja koji je zaplju nuo, a u nekim krajevima Republike i poremetio međunacionaln odnose. — Takvo stanje i odnosi bili su okvir za kritičku analiz pređenog puta i traženje rešenja za globalne alternative vezane u jugoslovensko socijalističko samoupravljanje.

I pored složenih uslova, osobito ekonomskih i na planu priređivanja, makedonski komunisti svom članstvu i široj društven zajednici objavljuju da su postignuti značajni rezultati u mater jalnom i ukupnom društvenom razvitku. Kao osnovni indikato uspona navode se: porast društvenog proizvoda od 4%, nacionalnc dohotka od 3,6 i fizičkog obima ukupne proizvodnje od 5,4% g dišnje. Relativno brzim razvojem industrije i poljoprivredne pr izvodnje ostvaruju se vredni rezultati, osobito u društvenom sekt ru. Jačanje procesa industrijalizacije i povezivanje industrije s

Digitized by Google

komplementarnim granama iz poljoprivrede imali su značajan uticaj na postizanje ravnomernijeg regionalnog razvitka Republike. Pozitivni rezultati takođe se evidentiraju u građevinarstvu, saobraćaju, turizmu, stambeno-komunalnim delatnostima itd.

Istovremeno, pozitivna kretanja i tendencije u materijalnom i društvenom razvoju bila su pod snažnim uticajem mnogobrojnih destabilizirajućih faktora u tokovima reprodukcije. To se posebno odnosi na narušene odnose ponude i potražnje, osobito sirovina, reprodukcionog materijala i svih vidova energije sa domaćeg i inostranog tržišta, ali i na poremećene kreditno-monetarne i devizne tokove, na snažne inflacione pritiske itd.

Problemi na području reprodukcije, međutim, ne pripadaju isključivo kategoriji objektivnih suprotnosti, što nastaju pod uticajem unutrašnjih i međunarodnih ekonomskih kretanja i odnosa. Osmi kongres pokušao je — kako to stoji u zvaničnim dokumentima — da uz snažno izraženu kritičnost i uz punu odgovornost utvrdi i mnogobrojne subjektivne slabosti, »koje još više komplikuju i čine nedovoljno efikasnom borbu za dosledno ostvarivanje ciljeva razvoja i izvršavanje zadataka politike ekonomske stabilizacije«.

Imajući sve to u vidu, posebno su isticana pitanja i zadaci koji su, ili mogu biti, značajni za dalji društveno-ekonomski razvoj Republike u narednom periodu.

Pre svega, opet je naglašena orijentacija i dugoročno opredeljenje za dinamičan materijalni razvitak, ali s tim da se on ostvaruje na višem stupnju stabilnosti privrednih tokova. U tom smislu je bitan zadatak usaglašavanje globalne ponude i potražnje na domaćem tržištu i u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, kontrola i ublažavanje inflatornih pritisaka, uz razrešavanje složenih problema u oblasti raspodele između svih vidova potrošnje i raspoloživog dohotka, uporedo sa stalnim razvijanjem i unapređivanjem socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa. Zato se — isticano je u više navrata — Savez komunista zalaže za kvalitativno unapređivanje, a u određenim sredinama i za radikalno menjanje postojećih odnosa, za brigu i odgovornost u raspolaganju i korišćenju društvenih sredstava. Utoliko pre što su ispoljene tendencije nekontrolisanog trošenja društvenih sredstava, neovlašćenog trošenja viška rada radničke klase i oportunističkog ponašanja prema nosiocima pojava privatizacije.

Na tragu te zamisli, isticana je neophodnost da se svim neophodnim instrumentima i merama sistema ekonomske politike obezbedi porast potrošnje za opštedruštvene i zajedničke potrebe u skladu sa realnim mogućnostima raspoloživog dohotka. U tom pogledu je od posebnog značaja odlučno sprečavanje svakog automatizma u zahvatanju sredstava iz dohotka privrede za alimentiranje zajedničke potrošnje.

Kao sledeći zadatak, možda i drugi po važnosti, navedena je borba za povećanje izvoza i supstituciju uvoza. Sadašnji raskorak između uvoza i izvoza, naglašenu uvoznu zavisnost i zaduženost

Digitized by Google

makedonske privrede u inostranstvu, moguće je smanjiti, pa i prevazići jačanjem reprodukcionih veza i odnosa u okviru jugoslovenske privrede i značajnim promenama u razvojnoj politici, u smislu razvoja proizvodnje roba koje se sada uvoze, a koje je moguće proizvoditi i biti pri tom konkurentan. Polazeći od toga, kaže se u dokumentima, neophodno je, aktivnošću Saveza komunista i drugih organizovanih subjektivnih snaga, odlučno suzbijati samozadovoljstvo postignutim rezultatima u spoljnotrgovinskoj razmeni i obezbediti programirano i dugoročno angažovanje na osvajanju stranih tržišta proizvodima koji će cenama, asortimanom i kvalitetom biti konkurentni.

Zato je na Kongresu makedonskim komunistima postavljen u narednom periodu i sledeći zadatak: učiniti prekretnicu u pogledu produktivnosti rada i unapređivanja drugih kvalitativnih faktora razvoja. U tom smislu bio je istaknut odlučan zahtev za organizovanjem i energičnijim suzbijanjem tendencija i prakse pritisaka za povećanje cena, a za jačanjem aktivnosti usmerene na iskorišćavanje velikih rezervi u cilju podizanja produktivnosti rada i postizanja ekonomičnosti u poslovanju. A sve to omogućava savremena tehnologija i tehnička opremljenost rada, povoljna kvalifikaciona struktura i organizovanost radnikâ i stručnog kadra, organizacija rada i racionalno korišćenje radnog vremena. No, znači da je nužna i konkretna razrada i dosledna primena kriterijumâ i mera za materijalno stimulisanje produktivnosti, inovatorskog, racionalizatorskog i svakog drugog kreativnog rada u sistemu raspodele.

U međukongresnom razdoblju nastavljeno je angažovanje SK, radničke klase i drugih subjektivnih snaga na daljem razvoju materijalne osnove rada i ulaganju u podizanje nivoa razvijenosti Republike. Međutim, relativne razlike u stupnju razvijenosti u odnosu na prosek zemlje, umesto da se sužavaju, ispoljavaju tendenciju daljeg produbljivanja. Zato je i u sledećem periodu neophodno preduzimati potrebne mere za efikasnije sprovođenje politike bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, uz dosledno ostvarivanje ustavnog položaja i funkcije Fonda federacije, kao i jačanjem procesa što šireg samoupravnog udruživanja rada i sredstava organizacija udruženog rada iz razvijenih i onih sa nerazvijenih područja. — Takođe je, na nivou Republike, bilo dogovoreno da se nastave organizovane akcije za brži razvoj nedovoljno razvijenih krajeva, sa ciljem efikasnijeg smanjivanja regionalnih razlika u stepenu razvijenosti.

U pogledu dalje konkretizacije i ostvarivanja usvojene politike društveno-ekonomskog razvoja Republike u tekućem srednjoročnom periodu istaknuto je da je neophodno pridržavati se nekoliko osnovnih principa: sem energetike, nužno je prilaziti krajnje selektivno investiranju u objekte čija gradnja zahteva angažovanje velikih sredstava; konkretnije definisati razvojne prioritete, uz naglašenu orijentaciju na one zahvate koji su u funkciji kvalitativnih promena u privrednoj i proizvodnoj strukturi i ostvarivanja većeg dohotka; efikasnije iskorišćavati postojeće rezerve u raspo-

Digitized by Google

loživim proizvodnim potencijalima; naglašeniji prioritet dati onim inicijativama koje obezbeđuju veće zapošljavanje u proizvodnji itd.

Politika razvoja, pak, posebno treba da bude usmerena ka razrešavanju nekoliko ključnih pitanja dugoročnijeg karaktera. Makedonski komunisti su se dogovorili da se orijentišu, pre svega, na razvijanje kapaciteta koji će jačati sirovinsku bazu prerađivačke industrije i na razvitak nekih prioritetnih grana u poljoprivredi. Takođe je nužno utvrditi konkretne programe za iskorišćavanje svih raspoloživih mogućnosti za dobijanje što većih količina svih vrsta prehrambenih proizvoda.

I, na kraju, ali ne poslednje po značaju, naglašeno je da društveno-ekonomske, socijalne i političke dimenzije problema nezaposlenosti u Republici nalažu izuzetnu brigu i odgovornost svih društvenih faktora za njegovo razrešavanje.

Uporedo sa ekonomskim razvojem u SR Makedoniji je proširivana i unapređivana materijalna osnova svih društvenih delatnosti. Danas su u Republici dostigli viši nivo razvijenosti, u smislu izvršavanja njima poverenih funkcija, obrazovanje i vaspitanje, kultura, nauka, zdravstvo i druge društvene delatnosti. Međutim, izrečene su i argumentovane kritike — da u ovoj sferi još ima određenih problema. Delujući na njihovom prevazilaženju, Savez komunista se zalaže za izjednačavanje materijalnog položaja radnika u organizacijama udruženog rada u privredi i onih u drugim delatnostima. Pred celom društvenom zajednicom, a posebno pred komunistima Univerziteta, nalaze se vrlo odgovorni zadaci na ostvarivanju reforme Univerziteta. Time treba, kako stoji u dokumentima, da se obezbedi još veće jedinstvo i međuzavisnost obrazovne, naučnoistraživačke i aplikativne funkcije Univerziteta i svih drugih naučnih institucija i, pri tom, na toj osnovi valja razrađivati i unapređivati kriterijume vrednovanja i stimulisanja kreativnog rada, ali i dalje jačati neposredno povezivanje i uzajamno delovanje Univerziteta i naučnoistraživačkih centara u privredi.

Postignuti rezultati i osvojeni prostori za dalji razvitak svih oblika kulturnog i umetničkog stvaralaštva u Republici predstavljaju, bez sumnje, prednosti u ukupnom razvoju makedonskog naroda i narodnosti koji žive u SR Makedoniji i za njihovu afirmaciju u okviru jugoslovenske zajednice, pa i u svetu. Savez komunista je preuzeo obavezu da i u sledećem periodu podstiče svaki stvaralački rad i istraživačke napore usmerene na sticanje novih saznanja i stvaranje vrednosti na osnovama marksističke revolucionarne svesti, humanizma i socijalističkih samoupravnih principa u stvaralaštvu.

Na Kongresu su bila ponovljena osnovna opredeljenja vezana za društveno-ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja, utvrđena u novim ustavima i Zakonu o udruženom radu, koja su operacionalizovana u pozitivnim zakonima, društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima i drugim aktima. Uporedo s tim, Savez komunista Makedonije se angažuje na osvajanju novih prostora, produbljivanju i daljem razvitku socijalističkih samo-

Digitized by Google

upravnih produkcionih odnosa. Na toj liniji bila su, između ostalog, istaknuta i sledeća pitanja:

Za društveno-ekonomske odnose, za njihovu klasno-socijalnu utemeljenost, ključno pitanje je u kojoj meri udruženi rad stvarno odlučuje o raspodeli i nameni izdvojenih sredstava i da li ima kontrolu nad njihovim korišćenjem ili, pak, to u njegovo ime čine različiti centri otuđene ekonomske i političke moći. To pitanje duboko zadire i u objektivne ekonomske zakonitosti i ulogu osnovnog subjekta društva. U kongresnoj diskusiji — koja je bila sadržajno najbogatija upravo u komisiji koja je razmatrala probleme iz oblasti materijalnog i društvenog razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa — delegati su svesrdno prihvatali ona izlaganja u kojima je isticano da je danas nužna i kritička analiza stanja u privredi i samoupravljanju, a da zatim, na osnovu stečenih objektivnih i stvaralačkih saznanja, valja odlučno kidati sa svim onim što je pogrešno ili pruža idealizovanu sliku o našoj sadašnjosti i budućnosti. Pri tom je naglašavano da uzroke našim teškoćama treba tražiti, pre svega, na idejnom planu, zatim u našim mehanizmima privređivanja i ostvarivanja sistema i u našoj ekonomskoj politici i planovima. I pored toga što svaki od ovih uzroka zaslužuje posebnu pažnju, za SK najveću specifičnu težinu imaju oni iz idejne sfere.

Može se slobodno reći — bilo je naglašeno u istoj diskusiji — da OOUR još ni izdaleka ne vrši sve svoje funkcije niti snosi punu ekonomsku odgovornost za rezultate svoga rada. Osnovni subjekt ne upravlja ni dohotkom, niti viškom rada do te mere da bi mogao donositi u ekonomskom smislu racionalne odluke. A takva degradacija osnovnog subjekta kao robnog proizvođača mora voditi potcenjivanju i potiskivanju objektivnih ekonomskih zakonitosti, jačanju etatističko-birokratskih faktora u društvu, učvršćivanju državnih funkcija svih društveno-političkih zajednica i obezvređivanju samoupravljačâ. Jačanjem takvih tendencija zakonito jačaju grupno-svojinski odnosi i privatno-svojinske tendencije i u udruženom radu. I tako se krug zatvara na uštrb samoupravljanja i zdravog ekonomskog razvoja... Obaveza je SKJ da raščisti idejna pitanja, pre svega u redovima svojih članova, da razmotri sva idejna zastranjivanja vezana uz delovanje ekonomskih zakonitosti i tržišta, kao i uz položaj robnog proizvođača.

U istoj raspravi bilo je rečeno da ni jedan sistemski zakon ne sme, niti se može uzdići do nivoa Ustava. Svi zakoni i odluke podležu proveri u svakodnevnom životu i samoupravnoj praksi, pa makar to bio i Zakon o deviznom režimu ili Zakon o cenama.

I, na kraju, imajući u vidu ekonomske mogućnosti zemlje, kao i objektivne ekonomske zakonitosti, ne može se dopustiti planiranje zasnovano na subjektivnim ocenama, s ciljem zadovoljavanja političkih i ličnih ambicija, ne vodeći računa o raspoloživim sredstvima, pribegavajući dugovima koji se ne mogu vratiti, a sve u želji da se ostvare megalomanske težnje i slično. Najopasnije je — rečeno je u diskusiji — da se takve pretenzije prikazuju kao nacio-

Digitized by Google

nalne aspiracije. A posebno je opasno kada se to čini u sferi proširene reprodukcije. U njoj se i najviše izražava državno-sopstvenička svest.

O društveno-ekonomskim odnosima treba istaći i to da njih u značajnoj meri uslovljavaju suprotnosti interesa koji proističu iz razlika u stepenu razvijenosti republika i pokrajina, iz strukturnih disproporcija, iz različitog ekonomskog položaja pojedinih subjekata u procesu proizvodnje. Savez komunista Makedonije smatra da je samoupravljanje jedini put za razrešavanje tih suprotnosti u našem društvu. Na isti način treba prevazilaziti i snažno naglašene razlike u opštim uslovima privređivanja i sticanja dohotka u pojedinim delatnostima, granama i grupacijama koje ne proizlaze iz njihovog objektivnog položaja u društvenoj podeli rada i iz dugoročnih zakonitosti razvoja, već su u velikoj meri posledica administrativnog načina regulisanja cena.

Najsloženiji problemi, kao i njihovo potpuno različito razrešavanje, postoje u sferi ekonomskih odnosa sa inostranstvom, a posebno u deviznom režimu. Na ovom segmentu evidentan je uticaj različitih nedoslednosti, pa i svesno izvrtanje suštine zakonskih i drugih propisa iz te oblasti, sa ciljem da pojedini privredni i drugi subjekti sačuvaju ili da se izbore za povoljniji ekonomski položaj. Te pojave i tendencije jasno ukazuju na neophodnost adekvatnih promena u deviznom sistemu, koje treba da budu usaglašene sa realnim stanjem i odnosima, uz obezbeđivanje doslednijeg ostvarivanja temeljnih opredeljenja našeg društveno-ekonomskog sistema. Polazeći od toga, makedonski komunisti su se zalagali za dosledniје ostvarivanje zakonskih funkcija dinara na domaćem tržištu i za jačanje njegovog položaja u međunarodnim ekonomskim odnosima, za uspostavljanje deviznog tržišta i efikasno ostvarivanje njegovih funkcija utvrđenih zakonom itd.

U periodu između dva kongresa SK Makedonije usredsredio je aktivnost na razvijanje i unapređivanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa, delegatskog sistema, uz produbljivanje bratstva i jedinstva i negovanje svih trajnih vrednosti jugoslovenske zajednice.

Radnička klasa, ocenjuje se u dokumentima, svesrdno je prihvatila delegatski sistem kao osnovni instrument za dalje ovladavanje dohotkom i društvenom reprodukcijom i za podruštvljavanje procesa političkog odlučivanja. Ali u društvenoj praksi očigledno ima i zaostajanja u uspostavljanju delegatskih odnosa. Skupštinski mehanizam često se javlja u ulozi verifikatora pojedinih politika i odluka, koje se, u suštini, utvrđuju izvan delegatskih mehanizama. Ne prate se redovno niti se blagovremeno razrešavaju problemi od vitalnog interesa za radničku klasu. Imajući sve to u vidu, SK je predložio mere i pravce akcije kako bi se prevazišla zaostajanja u delovanju delegatskog sistema, a radnička klasa postala stvarno osnovni subjekt političkog sistema.

Jačanje i produbljivanje bratstva i jedinstva bili su jedna od središnjih tema na svim do sad održanim kongresima. Jugosloven-

Digitized by Google

ski komunisti oduvek su se zalagali za razvijanje bratskih odnosa ravnopravnosti među narodima i narodnostima, to jest među republikama i pokrajinama, zahvaljujući kojima će se ostvarivati slobodan i svestran razvoj svakog sastavnog dela jugoslovenske zajednice i izgrađivati društvo u kojem će biti onemogućeni kako unitarističke tako i separatističke i nacionalističke tendencije i pojave.

Kontrarevolucionarni događaji na Kosovu i pojave albanskog nacionalizma i iredentizma u Makedoniji, ocenjeno je, posledica su sprege najreakcionarnijih i najkonzervativnijih snaga albanske narodnosti; to su ostaci politike iz prošlosti, koji su naneli teške udarce zajedništvu naših naroda i narodnosti. Stoga se, rečeno je, Savez komunista Makedonije u narednom periodu mora osposobiti za temeljitije sagledavanje korenâ i uzrokâ pojava albanskog nacionalizma i iredentizma i za još odlučniju idejno-političku borbu protiv njegovih nosilaca. Sa istom odvažnošću i beskompromisnošću komunisti će se boriti i protiv pojava makedonskog nacionalizma, kao i protiv svih drugih nacionalizama i šovinizama u Republici.

Na Osmom kongresu sa dužnom pažnjom su razmatrani rezultati idejno-političkog, organizacionog, kadrovskog i akcionog osposobljavanja Saveza komunista Makedonije. Pored postignutih uspeha, o kojima je bilo reči i u diskusiji i u dokumentima, ostalo je u njima zabeleženo i to da u izvršavanju zadataka Saveza komunista u političkom sistemu socijalističke samoupravne demokratije ima i slabosti, teškoća, lutanja i nerazumevanja, ostataka stare svesti i prakse, pa i otpora. U praksi se još uvek javljaju dve opasne tendencije: prva se ispoljava u težnji da Savez komunista dejstvuje kao spoljni faktor, kao organizam i sila iznad samoupravljanja i njegovih organa. Druga tendencija manifestuje se u nedovoljnom uključivanju članova, organizacija i organâ SK u društveno-politički i samoupravni život u vlastitoj sredini, u ostajanju po strani od neposrednog života i u angažovanju komunista tek kada pojedina stanja dobiju krajnje negativne dimenzije.

Bitna pretpostavka za ostvarivanje vodeće uloge Saveza komunista je i dalji razvitak demokratskih odnosa unutar SK. Pri tom su članstvo i organizacije i u pretkongresnim raspravama isticali zahtev da se demokratski centralizam doslednije sprovodi kao osnovni princip unutrašnjeg života SK, njegovog organizovanja i delovanja. To je bitan uslov delovanja jedinstvene političke avangarde radničke klase i garancija razvoja socijalističkog samoupravljanja. Stoga je i naglašavana neprihvatljivost svakojakih tumačenja i iskrivljavanja, koja, u krajnjoj instanci, dovode do dogovaranja ili konsensusa, federalizacije ili nametanja unitarizma u SKJ. Podrivanje jedinstva i kohezione uloge SK dovodi u pitanje jedinstvo naše zemlje. Zato će Savez komunista Makedonije, kao i do sada, davati svoj doprinos i preuzimaće punu odgovornost za izgrađivanje i ostvarivanje jedinstvene politike SKJ.

Razvitak socijalističkih samoupravnih odnosa u praksi zahteva maksimalno jačanje odgovornosti svakog komunista. Odgovor-

Digitized by Google

nost mora biti konkretna, kaže se u dokumentima, i zatim se nastavlja: komunist mora prednjačiti ličnim primerom, inicijativom i kreativnošću, doslednošću i hrabrošću da ulazi u bitke. Mora se zaoštriti borba protiv oportunizma, mirenja velikog broja komunista sa određenim pojavama i stanjima koja su nespojiva sa socijalističkim principima i odnosima, kao i protiv zapostavljanja odgovornosti za način i karakter donošenja društvenih odluka. Služeći kao primer u svakodnevnom životu i svojim delovanjem komunisti treba da se bore za razvijanje i unapređivanje novih vrednosti socijalističke samoupravne etike.

Savez komunista Makedonije i Socijalistička Republika Makedonija davali su veliki doprinos ostvarivanju jugoslovenske nezavisne i nesvrstane spoljne politike. Savez komunista Jugoslavije vodio je dosledno borbu za ravnopravne odnose u međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu, protiv stvaranja bilo kakvih centara i nametanja modela u izgradnji socijalizma kao svetskog procesa, za odgovornost svake partije pred svojom radničkom klasom i narodom.

Na temelju tih principa, Jugoslavija i SKJ, odnosno Socijalistička Republika Makedonija i SK Makedonije nastavili su da jačaju i da razvijaju odnose sa susednim zemljama — Bugarskom, Grčkom i Albanijom. Zato ćemo se neprekidno zalagati, kaže se u dokumentima, za svestrano razvijanje odnosa sa susedima na bilateralnoj i multilateralnoj osnovi, respektujući, pri tom, različite prilaze ili mišljenja o pojedinim međunarodnim pitanjima.

Na Balkanu postoje svi uslovi da se među balkanskim narodima uspostavi široka dobrosusedska i prijateljska saradnja. Ali bitna pretpostavka za to je da se objavi bespoštedan rat nacionalizmu, koji je danas osnovna prepreka novoj klimi u uzajamnim odnosima. Odlučujući udarac nacionalizmu će se zadati striktnim poštovanjem međunarodnih normi o uzajamnim odnosima, priznavanjem istorijske realnosti i današnje stvarnosti, vraćanjem oduzetih nacionalnih prava makedonskoj nacionalnoj manjini u Bugarskoj, prelaskom sa formalnog i deklarativnog na stvarno ostvarivanje nacionalnih prava makedonske nacionalne manjine u Albaniji, priznavanjem i obezbeđivanjem nacionalnih prava makedonskoj nacionalnoj manjini u Grčkoj.

*

Ovakvim jednim osvrtom, razume se, ne mogu da budu obuhvaćeni sve teme i stavovi koji su bili izneseni sa kongresne govornice ili u zvaničnim dokumentima. Za ovu priliku smo izdvojili one koje smo smatrali najvažnijim i specifičnim za makedonsku društveno-političku zajednicu. Takođe nam nije bila namera da vrednujemo rad tek završenog kongresa. Koliko su analize bile relevantne, a stavovi adekvatni, procenjivaće makedonski komunisti u svom idejno-političkom delovanju u narednom periodu.

Boris Nonevski

Digitized by Google

Kontinuitet u socijalističkom samoupravljanju je nužnost, potreba i zahtev sadašnjeg vremena

»Svim snagama ćemo se zalagati za blagostanje naših radnih ljudi, za napredak naše domovine Slovenije i Jugoslavije i za izvršavanje zadataka koje je pred članove i rukovodstva postavio Deveti kongres SK Slovenije (održan od 15. do 17. aprila). U tome će nam pomoći stvaralaštvo, kao i idejno i političko jedinstvo koji su ispoljeni na Kongresu, a izraz su težnji i zahtevâ komunista, radničke klase i svih radnih ljudi Slovenije.

Kongres je neosporno pokazao da nepokolebljivo idemo putem socijalističke izgradnje, koji je utvrdio SK, zajedno sa Titom i Kardeljem, a koji u samoupravljanju izražava našu samobitnost i spremnost da društvenu praksu uskladimo sa postavljenim ciljevima« — istakao je, između ostalog, u završnoj reči na Kongresu novi predsednik CK SK Slovenije Andrej Marinc.

Međukongresni period je bio u znaku stvaralačkog i angažovanog delovanja u društveno-političkom životu. To nedvosmisleno potvrđuje Izveštaj o radu CK SK Slovenije između Osmog i Devetog kongresa. Predsednik CK SK Slovenije France Popit je u uvodnom referatu: »Zadaci komunista u jačanju socijalističkog samoupravljanja i opštem razvoju SR Slovenije« ocenio da su poslednje četiri godine bile vreme velikih provera i sadržajnog obogaćivanja naše napredne socijalističke samoupravne misli i akcije.

Digitized by Google

Već same pripreme za deveti, najviši skup komunista SR Slovenije (sada je članova više od 125 hiljada) odražavale su spremnost komunista i želju ogromne većine radnih ljudi i građana da ustraju u zalaganju za stabilne privredne i političke prilike i razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja. U složenim uslovima postignuti su uspesi koji su plod idejnog i političkog rada u periodu između dva kongresa.

Društveni proizvod Slovenije rastao je između 1978. i 1982. godine prosečno za četiri odsto godišnje. Tome je najviše doprineo porast industrijske proizvodnje (iznosio je prosečno 5 odsto godišnje). Usporeni rast društvene proizvodnje, odnosno usporeni privredni rast tokom poslednjih godina, posledica je manje povoljnih privrednih kretanja u Jugoslaviji i u svetu. Povećana je i stopa rasta poljoprivredne proizvodnje u proseku za gotovo četiri odsto godišnje. U pogledu uključivanja u međunarodnu podelu rada mnoge organizacije udruženog rada postigle su vredne rezultate. Izvoz roba i usluga je u pojedinim godinama veoma različito rastao, a u celom međukongresnom periodu realno više od pet odsto godišnje. To je omogućilo da se u 1981. značajno smanji nepokrivenost uvoza robe i usluga izvozom. Postignuti su i prvi uspesi u prevazilaženju lokalističke uskogrudnosti i težnji ka autarkičnom razvoju. U većoj meri se udružuju rad i sredstva, kao dominantni oblici ulaganja u razvoj energetike, proizvodnju sirovina, pa i zajedničkih investicija u razvoj manje razvijenih područja Slovenije i Jugoslavije.

Stabilizacija nije samo štednja, već i promišljenije privređivanje

I pored nesumnjivih uspeha postignutih tokom minule četiri godine, svi ciljevi nisu ostvareni — konstatovao je France Popit. Zatim je istakao da teškoće u procesu društvene proizvodnje i reprodukcije ukazuju na zaoštravanje sukobâ snaga socijalističkog samoupravljanja — koje pretpostavljaju i zahtevaju da radnik samoupravno odlučuje o uslovima, sredstvima i rezultatima svog rada u celini — sa grupno-svojinskim i državno-svojinskim težnjama i strukturama, odnosno centrima moći. Oni još uvek u velikoj meri odlučuju o uslovima i rezultatima rada udruženih radnika, najčešće u ime samoupravljanja, udruženog rada i iza njegove fasade. Taj osnovni sukob predstavlja u stvari klasnu borbu. Međutim, svaki put koji odudara od socijalističkog samoupravljanja, dosledno izgrađivanog na klasnoj osnovi naše socijalističke revolucije, usporio bi razvoj slovenačkog i jugoslovenskog društva i nametnuo nam nerazrešive društvene protivrečnosti i krizu.

Stvar je u tome da je do sada na svim nivoima — od mesne zajednice do federacije — trošeno više nego što je stvarano. Zato je odlučno kongresno opredeljenje da se celokupna potrošnja

Digitized by Google

svede u okvire ostvarenog dohotka. U svetu nema takvog čarobnog sistema — podsetili su delegati na reči Edvarda Kardelja — koji bi omogućio da neko živi na račun onoga što će tek u budućnosti ostvariti.

Bolja opremljenost i tehničko-tehnološka razvijenost proizvodnih sredstava i sredstava rada omogućava znatno povećanje proizvodnje, produktivnosti rada i uspešnije privređivanje. Da bi se te mogućnosti i iskoristile, najpre se mora bitno promeniti način privređivanja i temeljito preinačiti ekonomska politika. Iznje na svim nivoima treba odstraniti sve ono što je negativno i razvijati novo, bolje, što donosi uspeh, a — što je naročito važno — unapređivati samoupravljanje u skladu sa prirodom odnosâ u društvenoj reprodukciji.

Stabilizacija ne označava samo štednju, već i promišljenije privređivanje, otklanjanje uzrokâ neefikasnog rada, obustavljanje one proizvodnje koja više nema perspektive. Privredna stabilizacija može biti ostvarena samo ako se oslanja na samoupravno povezan udruženi rad, na njegove proizvodne i upravljačke interese.

Za ocenu samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa od odlučujućeg je značaja: ko raspolaže dohotkom i viškom rada. Treba zatvoriti kanale emisija i izvore inflacije kojima je do sada suvereno upravljala država emitovanjem novca i zaduživanjem u inostranstvu. Pogoršavanje likvidnosti zemlje prema inostranstvu i smetnje u oblasti reprodukcije povećavali su u pojedinim sredinama razlike u raspolaganju i upravljanju onim delom dohotka koji radnici ostvaruju i stiču deviznim poslovanjem, uključujući ulogu i delovanje deviznog tržišta. Tokove deviznih sredstava u društvenoj reprodukciji i odnose u sticanju, ostvarivanju i raspolaganju devizama uređuju radnici u organizacijama udruženog rada u okviru radne, poslovne i proizvodne saradnje, koja omogućava zajedničko ostvarivanje deviza i doprinosi povećavanju izvoza i postizanju većeg privrednog učinka. Njihovo je pravo i odgovornost da te odnose uređuju na principima udruživanja rada i sredstava, sticanja zajedničkog prihoda i dohotka.

Treba napustiti praksu koja dopušta da oni koji slabo privređuju i sve više se zadužuju — a nakon toga ne ispunjavaju svoje obaveze, već ih prebacuju na druge — ne doživljavaju osudu društva niti snose materijalne posledice. Mora se uvesti praksa da se niko ne zadužuje u zemlji ili inostranstvu a da ujedno sâm ili zajedno sa drugim samoupravljačima ne ispunjava obaveze koje je preuzeo.

Raspodela dohotka, odnosno učešće u zajednički ostvarenom dohotku, mora postati ekonomski motiv za zajedničko racionalno i uspešno privređivanje. Zato sticanje dohotka i njegovu raspodelu treba čvršće povezivati sa činiocima društvene proizvodnosti rada, sa znanjem, inovacijama, visokom produktivnošću, sa boljom organizacijom rada, savremenom tehnologijom i kulturom.

Digitized by Google

Dugoročni cilj ne može biti svaki izvoz

Povećanje izvoza i težnja za što ravnopravnijim i aktivnim uključivanjem u međunarodnu podelu rada — jedini je put ako želimo da brzo napredujemo i prevaziđemo razlike u razvijenosti, odnosno smanjimo deficit u platnom bilansu sa inostranstvom. Pri tome naš dugoročni cilj ne može biti bilo kakav izvoz. Opredeljenje je iz strateških, razvojnih i političkih razloga) razgranata i uravnotežena međunarodna razmena, što je moguće jedino ako se znatno poveća izvoz kvalitetne robe i usluga, odnosno uvoz smanji ili zameni domaćom robom. Bitno je da li će se merama i instrumentima ekonomske politike podsticati ti procesi ili ćemo ih — kašnjenjem i neodgovarajućim administriranjem — i dalje gušiti, vraćati se na sistem centralizacije i distribucije, što je objektivno dovelo privredu u sadašnji nepovoljan položaj.

U sistemu društveno-svojinskih odnosa kakve izgrađujemo osnova ekonomskog, društvenog i političkog položaja čoveka, grupe ljudi, narodâ i narodnosti mora postati rad, a ne svojina, monopol birokratske ili upravljačke moći, privilegije i druga mimo rada stečena prava.

Naime, socijalističko samoupravljanje nije nikakav koncept društvenih odnosa prilagođen posebno potrebama razvoja Slovenije. Za taj se sistem vodi borba širom Jugoslavije jer je on u životnom interesu radničke klase, svih radnih ljudi i svih naroda i narodnosti. Jugoslavija, kao federativna i nesvrstana zemlja, u kojoj vlast imaju udruženi radnici, ne može postojati bez sistema socijalističkog samoupravljanja.

Titova inicijativa za unapređivanje kolektivnog rada i rukovođenja, zajedno sa njegovim upozorenjem da u pogledu trajanja mandata treba postupati razumno, elastično, restriktivno i da je o tome moguće odlučivati tek nakon temeljite analize prilika i uslova u pojedinim sredinama — shvaćena je u Sloveniji kao zahtev za daljom demokratizacijom celokupnog društvenog života, odlučivanja i jačanja odgovornosti.

Komunisti su dužni da se hvataju u koštac sa svakom pojavom nacionalizma

Narodnooslobodilačka borba, koja je u jedinstvenom narodnom pokretu povezivala ostvarivanje nacionalnih i klasnih interesa, polazište je komunista pri rešavanju nacionalnog pitanja i uređivanju međunacionalnih odnosa. U istorijskoj borbi slovenačke radničke klase i radničke klase svih naših naroda postavljeni su čvrsti temelji ravnopravnosti i razvoja svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Taj se proces može uspešno nastaviti samo u uslovima socijalističkog samoupravljanja, u kojima radni ljudi odlučuju o sopstvenoj sudbini.

Digitized by Google

Otuda snažan otpor svakom pokušaju ograničavanja slobod nog izjašnjavanja radnih ljudi o nacionalnoj pripadnosti i jača nja centralističkih, unitarističkih ili separatističko-nacionalistič kih težnji. Komunisti i sve organizacije SK dužni su da se hvata ju u koštac sa svakom pojavom nacionalizma u svojoj sredini Oni moraju kritički utvrditi razloge takvih negativnih pojava založiti se za njihovo otklanjanje, odupreti se nastojanjima da s nacionalno pitanje ograniči na kulturno pitanje. Zauzet je stav protiv svake asimilacije, kao i protiv kulturnog i nacionalnog za tvaranja, a za celovitu dvojezičnost, uključujući dvojezično škols tvo svuda gde zajedno žive različiti narodi i narodnosti i gde za jednički izgrađuju temelje ekonomskog, političkog i kulturnog postojanja i razvoja.

Za sadašnju etapu razvoja karakteristično je povezivanje na cionalističkih težnji i ideologija sa etatističkim težnjama na svim nivoima društva. Pobedu nad nacionalističkom ideologijom i re akcionarnim političko-ekonomskim i kulturnim težnjama, kao u borbi protiv jezičkog šovinizma,moguće je izvojevati jačanjem so cijalističkog samoupravljanja, Socijalističkog saveza, u kojem se najšire objedinjuju svi radni ljudi i građani na ostvarivanju du goročnih istorijskih interesa radničke klase.

Savez komunista je utemeljen u najširem frontu socijalis tičkih snaga. Samo tako on može da deluje kao avangarda rad ničke klase. Obezbeđivanje avangardne uloge SK u današnjim uslovima ne pretpostavlja kampanju masovnog prijema u članst vo SK. Odgovornost komunista pred radničkom klasom i narodom zahteva njihovo još veće idejno-političko jedinstvo i akcionu sposobnost, što se postiže primenom demokratskog centralizma. Savez komunista Slovenije će se i ubuduće stvaralački i odgovorno zalagati za jačanje idejnog i političkog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije, za ravnopravnost u formulisanju, afirmisanju i razvijanju idejnih i političkih polazišta društvenog razvoja, kao i za njihovo ostvarivanje u društvenoj praksi.

Zaključujući izlaganje, France Popit je konstatovao da nema nikakve opasnosti od toga da Jugoslaviji ponestane snage za njeno postojanje i razvoj. Stvar je jedino u tome kakvu ćemo Jugoslaviju izgrađivati. Da li će napredne socijalističke samoupravne snage, predvođene Savezom komunista, biti dovoljno sposobne da afirmišu Jugoslaviju kao socijalističku, samoupravnu, demokratsku, federativnu i nesvrstanu zemlju.

Posebno računamo na mladu generaciju, rekao je Popit, na njenu spremnost da se odgovorno uključi u revolucionarni proces, jer ostvarujemo ideju koja seže daleko u budućnost. Reč je o milenijumima staroj borbi izrabljenog čoveka za njegovo pravo da raspolaže i upravlja viškom rada koje su mu do sada izrabljivačke klase uvek uskraćivale; reč je o tome da se konačno ostvari poruka iz Cankarevog dela *Sluga Jernej:* Ti, koji si radio, tvoj je rezultat!

Digitized by Google

Odlučna bitka za privrednu i društvenu stabilizaciju

O raspravi u pet kongresnih komisija (u kojima je ukupno učestvovalo 265 delegata i gostiju, a 152 priložilo svoje napisano izlaganje) moguće je sažeto reći da je bila angažovana, produbljena i sadržajno bogata. Nesumnjivo je potvrdila reči predsednika CK SK Slovenije izrečene u referatu, sadržinski obogatila predloženu rezoluciju i promenjen i dopunjen Statut SK Slovenije.

Savez komunista Slovenije i druge subjektivne snage društva organizovano su se, što će biti i ubuduće, borili za dosledno ostvarivanje mesta i uloge radnikâ u udruženom radu utvrđenih Ustavom. U svojim akcijama komunisti su insistirali na tome da se ekonomska nestabilnost prevaziđe na samoupravni način, daljim razvojem socijalističkog samoupravljanja — ocenili su učesnici rasprave u Komisiji za socijalističke samoupravne društveno-ekonomske odnose i razvoj. Zbog aktuelnosti posebno su naglasili da se organizacije udruženog rada sve više uključuju u međunarodnu razmenu rada. Još 1979. godine Slovenija je u međunarodnoj razmeni imala 447 miliona dolara deficita. U 1981. godini povećanim izvozom i ograničavanjem uvoza ostvareno je 138 miliona dolara suficita.

Delegati kongresa i svi radni ljudi Slovenije najavljuju oštro suprotstavljanje tehnokratskom i birokratskom shvatanju, različitim oblicima lokalizma i nacionalizma, svakom obliku zatvaranja u fabričke, opštinske i republičke granice. To mora zahtevati i ekonomska politika.

Udruživanje rada i sredstava, kao i uspostavljanje dohodovnih odnosa, mora postati dominantan način povezivanja u društvenoj reprodukciji, put ubrzanog razvoja proizvodnih snaga i razvijanja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, jer je to u zajedničkom interesu svih radnih ljudi povezanih u procesu društvene reprodukcije. Treba afirmisati takvu praksu privređivanja da ostvarivanje planova razvoja i socijalne sigurnosti radnih ljudi zavisi isključivo od angažovanog rada svakog pojedinca, ali i celokupnog društva.

Povećavanje izvoza i težnja za što ravnopravnijim uključivanjem u međunarodnu podelu rada — jedini je put ako se žele otkloniti razlike u razvijenosti, savladati sadašnje teškoće i, naročito, osloboditi se deficita u platnom i deviznom bilansu. Učesnici u raspravama odlučno su odbacili svaku mogućnost etatističke koncentracije deviznih sredstava i oduzimanja prava radnicima da u osnovnim organizacijama udruženog rada raspolažu devizama.

Ocenjeno je da radnici u udruženom radu još uvek nedovoljno utiču prilikom odlučivanja o razvoju i sredstvima proširene reprodukcije, mada su postignuti određeni rezultati u svođenju širokog investicijskog fronta u okvire stvarnih materijalnih mogućnosti. Međutim, presporo se menja struktura ulaganja. Pro-

Digitized by Google

blemi u međunarodnoj razmeni, unutrašnjim privrednim kretanjima, u potrošnji i produktivnosti neumoljivo zahtevaju odlučnu borbu za privrednu i društvenu stabilizaciju. Nagomilane platnobilansne i deviznobilansne teškoće mogu se otkloniti samo većim izvozom roba i usluga, naročito na konvertibilno područje. To je na postojećem stepenu razvoja proizvodnih snaga objektivno jedna realna osnova za njihov dalji razvoj, za dinamični rast, povećanje dohotka i zaposlenosti, za dalji napredak na svim područjima.

Nejedinstvo nije u radničkim i narodnim masama

Rezultati postignuti u afirmisanju političkog sistema kao sastavnog dela prakse socijalističkog samoupravljanja očigledni su, značajni i ohrabrujući. Takva je ocena data u uvodnom referatu France Popita, a sličnu ocenu su izneli i Republička skupština, organi SSRN i drugi društveni činioci. Samoupravni sistem, koji je izraz strateškog opredeljenja radničke klase i svih radnih ljudi, postao je način njihovog života i rada na ekonomskom, socijalnom i političkom području.

U raspravama u Komisiji za razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja upozoreno je, s tim u vezi, na činjenicu da se niz najvažnijih odluka na svim nivoima društvene organizovanosti još uvek donosi mimo delegatskog sistema i njegovih mehanizama, da delegacije i skupštine naknadno samo potvrđuju rešenja o kojima je dogovoreno mimo radnikâ, radnih ljudi i građana, a i mimo njihovog uticaja. Međutim, s kritičkom ocenom onoga što je postignuto na jačanju političkog sistema mora se uzimati u obzir i to da je osam godina srazmerno veoma kratak period za afirmisanje istorijski novog sistema političke demokratije. Sistem kao celina, ipak, uspešno ostvaruje svoje osnovne društvene funkcije.

Kongres treba da se zauzme, predlagali su učesnici u raspravi, za prihvatanje Kardeljeve misli prema kojoj „naše društvo ima jasan koncept sistema i razvojnih pravaca samoupravnih političkih odnosa i zato ne postoje nikakvi razlozi i bojazan da naša praksa neće potpuno ostvariti upravo takve odnose".

Naši osnovni problemi, i to veoma složeni, nisu isključivo materijalne prirode. Privredne teškoće u najvećoj su meri i posledica idejnih razmimoilaženja i nejedinstvenih pogleda na osnovne pravce razvoja. A nedovoljno jedinstvo u praktičnom preduzimanju mera vodi protivrečnim efektima i narušavanju ravnoteže u društvenoj reprodukciji, a i u društvu u celini. Takvog nejedinstva nema u radničkoj klasi ni u širokim narodnim slojevima.

Nesumnjivo je da na svim nivoima delegatskog odlučivanja treba jačati delegatski sistem. A kad je reč o odgovornosti Repu-

Digitized by Google

blike za sprovođenje ustavnog koncepta federacije, u pitanju su pre svega, dva elementa. Do sada razvijeni delegatski odnosi u Republici nužno iziskuju da se preporuke i rešenja usmereni na usklađivanje stavova i prihvatanje odluka koje se donose u Saveznoj skupštini (prvenstveno u Veću republika i pokrajina) obilkuju na što široj delegatskoj osnovi (uz saradnju svih samoupravnih subjekata i uz korišćenje njihovog znanja i stručnosti), te da se na temelju toga nedvosmisleno i veoma odgovorno doprinosi razvoju naše federativne zajednice, vodeći računa, pri tom, o neospornim zajedničkim interesima svih republika i pokrajina, narodâ i narodnosti, kao i radnih ljudi i građana Jugoslavije. Polazište i osnovu doprinosa Slovenije razvoju federacije predstavlja — kao i u razvoju republičkog društvenog uređenja — princip da viškom rada zaista treba da upravljaju oni koji ga i stvaraju — pripadnici radničke klase organizovani u udruženom radu.

Socijalistička kultura je kritička, angažovana kultura

U socijalističkom samoupravnom preobražaju vaspitanja i obrazovanja postignuti su značajni rezultati. Međutim, preobražaj još nije u celini zahvatio radnike, radne ljude i građane u samoupravnim organizacijama i zajednicama. Obrazovanje, odnosno znanje, često još ostaje samo lična stvar, a ne potreba razvoja osnovnih organizacija udruženog rada i celokupnog društva. Na tu okolnost je upozoreno u Komisiji za pitanja vaspitanja, obrazovanja, nauke i kulture.

Sve više se shvata da sadašnji sistem obrazovanja ne obezbeđuje zadovoljavanje potreba udruženog rada u kadrovima. Iz rada i uz rad nikada se nije školovalo tako malo radnih ljudi kao danas. Od 8.700 slobodnih mesta u srednjim školama za odrasle ove godine je popunjeno svega 780, dakle, manje od jedne desetine. Drugo bitno pitanje jeste — kako ojačati društveno-vaspitnu funkciju u školskim ustanovama i u procesu obrazovanja uopšte, jer je današnja škola na svim nivoima veoma naglašena obrazovna organizacija, a znatno manje delotvorna u svojoj vaspitnoj funkciji.

Jedno od važnih pitanja preobražaja visokog školstva je i nedovoljno definisana uloga studenata i njihovog društveno-ekonomskog samoupravnog položaja, što je posledica slabe povezanosti visokog školstva, a naročito studenata, sa udruženim radom.

U raspravi o istraživačkoj delatnosti insistiralo se na tome da se pristupi naučnoj razradi mnogobrojnih nerešenih privrednih i drugih pitanja društvenog razvoja. Izraženo je uverenje da smo danas, kad smo materijalno bogatiji, u stanju da obezbedimo neophodne tehnološke i kadrovske mogućnosti za istraživački rad i da naučna dostignuća primenimo u proizvodnji i u svim

Digitized by Google

drugim područjima društvenog razvoja. Istraživačka delatnost će se lakše utemeljiti u udruženom radu ako se ona bude brže proizvodno i samoupravno povezivala s privredom. Pri tom je potrebno upozoriti da se još nisu u punoj meri razvile posebne istraživačke grupe. Razlog je tome, uglavnom, nedovoljno izraženo interesovanje za istraživanje njegovih potencijalnih korisnika.

U društvu koje ima revolucionarni oslobodilački program mora postojati i odgovarajuća kultura — slobodna, oslobađajuća, usmerena na osvajanje slobode. Socijalistička kultura je kritička, angažovana. Strana joj je svaka podela na amatersku i profesionalnu, na radničku i elitnu; jer kultura je jedinstvena i njeno jedino merilo je kvalitet, umetnička snaga, angažovanje, humanost.

Za kvalitativan rast
Saveza komunista

Principi koje su usvojili Osmi kongres SK Slovenije i Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije i koji su razrađeni u poznatoj studiji Edvarda Kardelja čine osnovnu dugoročnu orijentaciju na jačanje društvene uloge SK — upozorili su učesnici rasprave u Komisiji za razvoj i Statut SK Slovenije. Svoju avangardnost SK ne potvrđuje time što preuzima na sebe donošenje konkretnih društvenih odluka, u ime radnih ljudi ili čak umesto njih. Savez komunista shvatamo, istakli su učesnici u diskusiji, kao unutrašnju pokretačku snagu našeg društva i socijalističkog samoupravljanja, koji svojim idejno-političkim stvaralaštvom, na osnovu marksizma i nauke, kao i delovanjem svojih članova, utiče na rešavanje društvenih pitanja, na stvaranje povoljne atmosfere i na postizanje konkretnih rezultata, istovremeno snoseći punu odgovornost za dalju izgradnju i jačanje socijalističkog samoupravljanja.

U SK ima sve više pojava sektašenja, uspavanosti, neodgovornosti, što znači da mnogi članovi nisu svesni svoje pune odgovornosti za rezultate akcije SK i za delovanje političkog i društveno-ekonomskog sistema. Sasvim jasno treba reći da je pravo mesto članova SK u institucijama sistema, gde moraju delovati demokratski i nastupati argumentovano, u skladu sa politikom SK, uz doslednu afirmaciju lične i kolektivne odgovornosti. U vezi s tim u raspravi je potvrđeno da je potrebno doslednije afirmisati lični primer članova SK kao jednu od vrednosti socijalističkog samoupravljanja.

I ubuduće je neophodno kadrovski jačati SK, prvenstveno mladima i radnicima iz neposredne proizvodnje. Delegati su se zalagali za kvalitativan rast SK. Iskustva i izlaganja delegatâ potvrdila su da akcijsko povezivanje i dogovaranje postaju osnovni oblici delovanja, gde do izražaja dolazi samostalnost i samoinicijativa osnovne organizacije.

Digitized by Google

Informisanje u samom SK bolje je nego ranije, mada nije svuda postalo sastavni deo političke akcije, dogovaranja i izvršavanja utvrđenih zadataka. Opšta je ocena da je potrebno nastaviti s idejno-političkim osposobljavanjem SK i da sve veći broj članova bude u punoj meri angažovan u toj aktivnosti.

U ostvarivanju kontinuiteta Titove politike, koja je Jugoslaviji obezbedila veliki ugled u svetu, sve značajnije postaje podruštvljavanje celokupne međunarodne aktivnosti. Na osnovu dosadašnjih dostignuća može se još hrabrije ići napred. To je bila opšta ocena data u Komisiji za međunarodne odnose. Sasvim je jasno da razvoj socijalističkog samoupravljanja mora biti celovit, što znači da mora obuhvatiti i područje međunarodne saradnje. Savez komunista će se ubuduće još odlučnije zalagati za afirmisanje osnovnog principa zapisanog u Ustavu — da su radni čovek i građanin subjekti celokupne politike, kako unutrašnje tako i spoljne.

U raspravama je upozoreno da nema mesta samozadovoljstvu zbog postignutih rezultata u povezivanju udruženog rada Slovenije sa zemljama u razvoju. Ubuduće se mora posvećivati još veća pažnja uređivanju odnosa sa multinacionalnim kompanijama i prevazilaziti stanje u kojem je saradnja sa tim preduzećima u stvari donela sobom našu preveliku uvoznu i tehnološku zavisnost. Mada je briga o slovenačkoj nacionalnoj manjini koja živi u susednim zemljama stalno ispoljena u aktivnosti SK, postojećim stanjem još ne možemo biti zadovoljni.

Klasni pristup, naglašeno je u raspravi, iziskuje od SK, između ostalog, da međunarodne probleme ne tretira samo sa stanovišta državnih i diplomatskih potreba, već on mora govoriti jezikom koji se razlikuje od jezika diplomatije. Pri tom je posebno upozoreno da su naša unutrašnja i spoljna politika čvrsto povezane. Jedna od bitnih konstatacija bila je da bi svako odstupanje od socijalističkog samoupravljanja, kao i svako posustajanje, i sa time povezano nepoverenje u radnog čoveka, neposredno ugrozilo našu nezavisnost i politiku nesvrstanosti.

Kongresni dokumenti —
oružje u našoj bici

Savez komunista Jugoslavije i jugoslovenska socijalistička federativna zajednica bratskih i ravnopravnih naroda i narodnosti, a time i SK socijalističkih republika i pokrajina, nalaze se pred ispitom prakse. Kontinuitet u socijalističkom samoupravnom razvoju nije prazna reč — to je nužnost, potreba i zahtev sadašnjeg vremena, koje karakterišu složene privredne i političke prilike kod nas i u svetu — upozorio je, između ostalog, u završnoj reči Andrej Marinc.

Oba dokumenta — promenjen i dopunjen Statut SK Slovenije i Rezolucija Devetog kongresa, uobličavani su skoro godinu

Digitized by Google

dana. Sada, posle kongresa, trebalo bi da posluže kao dodatni podsticaj i uputstvo za rad članovima, organizacijama i organima, kao i delegatima SK u narednom periodu. Vremena neće biti laka; zato ni kongresni dokumenti sami po sebi neće rešiti svu problematiku niti će predstavljati zamenu za delovanje članstva i radnih ljudi. Oni će biti utoliko delotvorniji ukoliko ih članstvo smišljeno koristi, ukoliko se prema usvojenim stavovima ne bude odnosilo formalno, ukoliko mu ti dokumenti posluže kao oružje u borbi.

Ostvarivanje kongresnih dokumenata zavisiće od toga kako se budu menjale prilike u konkretnim sredinama, na svim nivoima. Svako na svome području mora odgovorno izvršavati zadatke i tako ostvarivati opštu orijentaciju SK. Iznesene ideje u njima se jedino tako mogu pretvarati u društvenu akciju. Svaku odluku, inicijativu za društveno i političko delovanje komunisti moraju prvenstveno proveravati tako što će analizirati da li one doprinose socijalističkom samoupravljanju i ostvarivanju stabilizacije. To mora postati merilo za rad, za ocenu ponašanja svakog pojedinca.

Marjan Kunej

Digitized by Google

Raditi strpljivo, ali efikasno

U trodnevnom radu (od 27. do 29. maja) Devetog kongresa Saveza komunista Srbije učestvovalo je 1.320 delegata i 600 gostiju, a u diskusiji je govorilo preko 400 učesnika. Rasprava na Kongresu je pokrenula mnoge probleme, ali i u tom mnoštvu jasno se naziru konture osnovnih htenja komunistâ na ovom najvišem partijskom skupu.

Delegati su kritički govorili o dostignućima i zastojima u protekle četiri godine. Savez komunista Srbije ostvario je u proteklom međukongresnom razdoblju značajne rezultate u sopstvenom razvoju i delovanju, nastojeći da stalno usmerava svoju aktivnost prema zahtevima vremena i potrebama i interesima radničke klase i svih radnih ljudi.

Danas je Savez komunista Srbije masovna organizacija sa više od 900 hiljada članova. Za protekle četiri godine broj članova SK Srbije povećan je za više od 190 hiljada. Učešće radnikâ u njegovim redovima je 31,4 odsto i ono je prema ranijem stanju povećano. Treba istaći znatno podmlađivanje Saveza komunista Srbije — među novoprimljenim članovima gotovo 70 odsto su mlađi od 27 godina. Danas je svaki deseti stanovnik SR Srbije član Saveza komunista, a od ukupnog broja zaposlenih 28,7 odsto je u njegovom članstvu.

Digitized by Google

Rad Saveza komunista karakteriše organizovano i masovno idejno-političko obrazovanje. Programom idejno-političkog obrazovanja obuhvaćeno je blizu 80 odsto članova osnovnih organizacija. Evidentno je obogaćivanje i aktuelnost sadržaja rada osnovnih i opštinskih organizacija, razvijanje demokratskih odnosa, jačanje kolektivnog rada i odgovornosti, posebno u vezi sa Titovom inicijativom, aktivnije angažovanje u delegatskom sistemu. U celini uzev, delovanje Saveza komunista Srbije izražavalo je nastojanje njegovih organizacija da razviju svoju aktivnost kao unutrašnju pokretačku snagu subjektivnog faktora socijalističkog samoupravljanja. U tome je, rečeno je na Kongresu, bilo uspeha, ali i neuspeha, pasivnosti i oportunizma.

U središtu pažnje bile su kritičke ocene o dostignućima u razvoju društveno-ekonomskih odnosa na osnovama socijalističkog samoupravljanja. U protekle četiri godine postigli smo nove rezultate u razvoju samoupravljanja, rečeno je, ali, po opštoj oceni, oni su nedovoljni. Zato se danas opravdano govori o određenom zastoju u razvoju samoupravnih odnosa.

U referatu dr Tihomira Vlaškalića i u diskusiji bilo je ozbiljnih pokušaja da se proanaliziraju uzroci zastoja. O tome je Vlaškalić rekao: »Mislim. da se danas svi slažemo da se u narastanju etatističke prakse u delovanju društveno-političkih zajednica mogu naći osnovni uzroci usporavanja i stagnacije samoupravnih odnosa.

Taj proces, koji je tekao stihijski, najčešće u prerušenim oblicima, pokrivajući se »samoupravnom« normom i frazeologijom, nismo uočili na vreme te mu se nismo ni suprotstavili dovoljno efikasno. U tome leže i osnovni uzroci nagomilanih ekonomskih teškoća. Naime, birokratski voluntarizam u privredi koji se izražavao u sve širem donošenju privrednih odluka izvan udruženog rada vodio je teritorijalizaciji privrednog razvoja i zatvaranju privrede, velikom i neefikasnom investiranju da bi se »zaokružile« privredne strukture, što je u velikoj meri finansirano stranim sredstvima pa je sada zaduženost zemlje dovelo do krajnjih granica.«

U tome leže i osnovni uzroci potisnutosti ekonomskih zakonitosti socijalističke robne proizvodnje, narušavanja jedinstva jugoslovenskog tržišta, kao i uzroci tendencija zatvaranja i autarkičnog ekonomskog razvoja, posebno na nivou republika i pokrajina. Ta su se kretanja prenosila celom strukturom društva, izazivajući zatvaranja osnovnih organizacija, opština itd.

Ovi negativni procesi i njihovo uzajamno pothranjivanje ozbiljno su poremetili ekonomske tokove i stvarali mnoge konfliktne situacije. U današnjim teškim unutrašnjim i spoljnim ekonomskim okolnostima Savez komunista Jugoslavije i celo društvo stoje pred prvorazrednim zadatkom da se rasplete i preseče ovaj čvor naših društvenih i ekonomskih protivrečnosti i da se otvore nove perspektive samoupravnog i materijalnog razvitka — rečeno je na Devetom kongresu SK Srbije.

Presudan značaj, kako se čulo na Kongresu, imaju afirmacija ekonomskih zakonitosti i udruživanja i povezivanja organizacija

Digitized by Google

udruženog rada u društvenoj reprodukciji. Pod dejstvom zakonitosti socijalističke robne proizvodnje radni kolektivi će iz ekonomske nužnosti težiti udruživanju i dohodovnom povezivanju, zasnivajući svoje veze na ekonomskoj odgovornosti i racionalnosti. Time će se — u našim uslovima kroz udruživanje rada i sredstava — vršiti ekonomski nužan proces integracije proizvodnje, što je uslov snažnijeg i racionalnijeg materijalnog razvoja. Ti su procesi danas isprekidani nizom administrativnih mera i autarkičnih ponašanja, što sve stvara uslove da se osnovna organizacija udruženog rada često zatvara i da u njoj grupno-svojinski interes nadvlada ekonomsku logiku i opštije interese izražene u neophodnosti otvaranja i udruživanja osnovnih organizacija.

Zato će se, oslobađajući privredu administrativnih pritisaka i afirmišući ekonomske zakonitosti, stvarati osnovne pretpostavke za značajnije prodore u udruživanju rada i sredstava. Istovremeno, proces udruživanja se ne može prepustiti da spontano teče. Da bi se taj proces stimulisao, mora se delovati mnogobrojnim sredstvima, polazeći od toga da upravo u povećavanju stepena udruženosti privrede leže i njene najveće unutrašnje rezerve u pogledu produktivnosti i ekonomičnosti, kao i od toga da je to jedan od presudnih faktora deetatizacije društvene reprodukcije.

»Stoga je danas udruživanje i povezivanje u privredi ključna tačka afirmacije samoupravnog položaja radnog čoveka. Nasuprot tome, zatvaranje osnovne organizacije udruženog rada izlaže samoupravnu poziciju radnih ljudi tehnokratskom pritisku. Odlučno raskidanje sa grupnosvojinskim pojavama u osnovnim organizacijama udruženog rada, njihovo otvaranje prema zajedničkim interesima i usklađivanje razvoja u radnoj organizaciji i drugim, širim, oblicima udruživanja — bitne su pretpostavke jačanja društvene uloge radnog čoveka«, rekao je Vlaškalić.

Deveti kongres je istakao potrebu odlučnog angažovanja na sprovođenju politike ekonomske stabilizacije koja se mora ostvarivati na dugoročnoj osnovi i angažovanjem svih radnih ljudi. Ekonomska stabilizacija u svim organizacijama udruženog rada mora biti utemeljena na povećanju efikasnosti privređivanja i razvoja, jačanju materijalne osnove udruženog rada i na usklađivanju proizvodnje i potrošnje. U tom smislu, u Rezoluciji Devetog kongresa se kaže da su ključni zadaci: jačanje izvozne orijentacije, brže produktivno zapošljavanje radno sposobnog stanovništva, racionalnije korišćenje raspoloživih potencijala, rentabilnije i efikasnije korišćenje investicionih sredstava, povećavanje pojedinačne, zajedničke i opštedruštvene produktivnosti rada i snažniji razvoj naučnog i tehničko-tehnološkog progresa. Treba energično otklanjati sve prepreke koje stoje na putu modernije organizacije rada, unapređivanja tehnološke i jačanja radne discipline i borbe za veći dohodak na osnovu znatno bržeg porasta individualne, kolektivne i društvene produktivnosti rada. Borba za bolji i uspešniji rad, a protiv nerada i neradnika, osnova je trajnog povećavanja proizvodnje i do-

Digitized by Google

hotka, podizanja životnog standarda i jačanja materijalne osnove udruženog rada.

Ostvarivanje ovih kongresnih zadataka temeljiće se na do sada postignutim rezultatima kao značajnoj osnovi, ali se moraju uzeti u obzir i brojne teškoće koje će sigurno usporavati ostvarivanje dogovorenog. Spomenimo neke od tih rezultata i istaknutih obaveza na Kongresu.

U poslednje četiri godine na teritoriji Republike izvan teritorija SAP društveni proizvod i nacionalni dohodak rasli su po stopi od 6,7, odnosno 6,8 odsto. Industrijska proizvodnja prosečno je povećana za 8,6 odsto. Zaposleno je 360 hiljada radnika, a učešće poljoprivrednog stanovništva smanjeno je za pet odsto i u 1981. godini iznosilo je 27,6 odsto.

U SAP Vojvodini društveni proizvod i nacionalni dohodak su rasli po prosečnoj stopi od 5,1, odnosno pet odsto. Industrijska proizvodnja je rasla po stopi od 7,7 odsto. Zaposleno je 109.000 radnika, a poljoprivredno stanovništvo je smanjeno od 34,8 na 31,6 odsto.

U SAP Kosovo ostvaren je sporiji materijalni razvoj. Društveni proizvod povećava se za 3,5, a nacionalni dohodak za 3,9 odsto. Industrijska proizvodnja rasla je po godišnjoj stopi od jedan odsto. Zaposleno je 59.000 radnika, a učešće poljoprivrednog stanovništva je smanjeno sa 39,6 na 37 odsto.

U zapošljavanju su postignuti krupni rezultati jer je za poslednje četiri godine u Republici zaposleno 528 hiljada novih radnika, i to na teritoriji SR Srbije izvan teritorija socijalističkh autonomnih pokrajina 360 hiljada, u SAP Vojvodini 109 hiljada, a u SAP Kosovo 59 hiljada radnika. Pa ipak, i pored ove impozantne cifre novozaposlenih, nezaposlenost je i dalje veoma ozbiljan ekonomski i socijalno-politički problem. Danas, na primer, u Republici van teritorija autonomnih pokrajina skoro 270 hiljada lica traži zaposlenje, od čega je više od polovine mladih školovanih kadrova.

»Otvaranje perspektive mlađoj generaciji za zapošljavanje i rad, za preduzimanje odgovornosti za stabilizaciju privrede i ekonomski i društveni napredak zemlje, jedan je od kardinalnih zadataka i obaveza našeg društva. Sa svom određenošću treba istaći da se mogućnosti za nova radna mesta moraju i mogu tražiti prvenstveno u materijalnoj proizvodnji« — istakao je u referatu dr Tihomir Vlaškalić.

Kontrarevolucionarna zbivanja u SAP Kosovo bila su, takođe, u žiži kongresne rasprave. To je i razumljivo jer je pokušaj kontrarevolucije na Kosovu obelodanio dugogodišnju pogrešnu političku orijentaciju ranijeg kosovskog rukovodstva, najjasnije izraženu u prikrivanju narastanja nacionalizma i iredentizma i birokratskom zatvaranju prema SR Srbiji i SFR Jugoslaviji.

Pokušaj kontrarevolucije na Kosovu, rečeno je, jasno je pokazao do čega može da dovede politika prećutkivanja, tolerisanja, pa i podstrekavanja nacionalizma u svojoj sredini. U sprezi s birokratizacijom društvenih odnosa i političkog života, albanski nacionali-

Digitized by Google

zam i iredentizam je bujao naročito kroz nacionalističku indoktrinaciju dela mlade generacije u obrazovnim procesima, kroz delove istoriografije i kulturnog stvaralaštva i života. Bivše političko rukovodstvo Pokrajine je sve te pojave, kao i razne nacionalističke ekscese, i prikrivalo, i negiralo i umanjivalo pred javnošću i rukovodstvom SR Srbije i SFR Jugoslavije.

Najteža i najdugoročnija posledica pokušaja kontrarevolucije i delovanja neprijateljskih nacionalističkih i iredentističkih snaga, koje još nisu sasvim onemogućene u svom delovanju, jeste težak poremećaj u međunacionalnim odnosima u Pokrajini, uključujući tu i različite vrste pritisaka radi iseljavanja srpskog i crnogorskog življa s Kosova. Stabilizovanje međunacionalnih odnosa, zaustavljanje iseljavanja pod pritiscima i afirmisanje politike bratstva i jedinstva jesu osnovni zadaci Saveza komunista Kosova.

U protekloj godini došlo je do određenog stabilizovanja političkih odnosa na Kosovu. Savez komunista je u znatnoj meri konsolidovao svoje redove i zajedno sa svim progresivnim snagama sve energičnije deluje u borbi protiv neprijateljskih snaga i na otklanjanju posledica pokušaja kontrarevolucije.

Polazeći od Platforme CK SKJ, Savez komunista Srbije pruža punu podršku Savezu komunista Kosova i njegovom rukovodstvu u naporima da se iščupaju koreni nacionalizma i iredentizma iz društvenog tkiva Kosova i da se nastavi njegov ukupni društveni razvitak na osnovama samoupravljanja i pune nacionalne ravnopravnosti u SR Srbiji i Jugoslaviji.

I u Rezoluciji koju je usvojio Deveti kongres SK Srbije govori se o obavezama komunista u saniranju stanja u SAP Kosovo. Članstvo, organizacije i rukovodstva SK Srbije, kaže se između ostalog u Rezoluciji, obavezni su da dosledno sprovode »Političku platformu Saveza komunista Jugoslavije o razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu«. Posebno se mora obezbediti puna mobilizacija i aktivnost Saveza komunista i drugih društveno-političkih subjekata u borbi protiv nacionalizma i iredentizma, protiv politike i stanja koji su dovodili i dovode do masovnog iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, na otklanjanju sadašnjih slabosti i na trajnoj stabilizaciji političkih prilika na Kosovu. Ključnu ulogu u tome mora imati radnička klasa. Njena puna angažovanost u borbi za ekonomsku stabilizaciju, stvaranje povoljnijih uslova za samoupravni društveno-ekonomski razvoj, brže zapošljavanje, svestraniji razvoj socijalističkog samoupravljanja — glavni su preduslovi stabilizacije na Kosovu, preduslovi zdravih međunacionalnih odnosa i uspešnog razvitka Pokrajine.

Snažna orijentacija na idejno, političko i akciono jedinstvo bila je neprestano prisutna na Devetom kongresu SK Srbije. Delegati su često isticali da se jedinstvo mora stalno izgrađivati na osnovama Programa SKJ i kroz razmenu mišljenja u demokratskom dijalogu. Izgradnja odnosâ u SR Srbiji na ustavnim osno-

Digitized by Google

vama obuhvatila je u protekle četiri godine ukupnost društveno-ekonomskih i političkih odnosa, uključujući tu i pitanje odnosa Republika — pokrajine u njenom sastavu. Ovi odnosi i problemi iscrpno, otvoreno i odgovorno su analizirani na Osamnaestoj sednici CK SK Srbije decembra 1981. godine.

»Naravno, teži deo posla tek je pred nama: sprovesti usvojene zaključke u život«, rekao je Vlaškalić. »To traži visok stepen političke odgovornosti svih onih koji učestvuju u ovom poslu, svest o zajedničkim interesima, uzajamno poverenje i tolerantnost, stvaralačko zajedničko traženje i primenu konkretnih i novih rešenja, zasnovanih na Ustavu, u odnosima Republike i pokrajina. Ne možemo dozvoliti ponašanja i postupke koji ne vode računa o zaključcima CK SK Srbije i pokrajinskih komiteta SK. Neka najvažnija pitanja politički su raščišćena. Razjasnili smo se da niko ne traži promenu Ustava, već doslednu primenu Ustava; zaključili smo da bitan preduslov za izgradnju jedinstva i zajedništva u SR Srbiji jeste što šire udruživanje rada i sredstava organizacija udruženog rada; utvrdili smo niz konkretnih zadataka organâ SK i komunista u organima Republike i pokrajina na ovoj liniji; utvrdili smo stavove Saveza komunista Srbije u pogledu zadataka Skupštine SR Srbije, Predsedništva SR Srbije, Izvršnog veća Skupštine SR Srbije itd., u ostvarivanju njihovih ustavnih funkcija; naglasili smo značaj doslednog i blagovremenog angažovanja Skupštine SR Srbije i skupština socijalističkih autonomnih pokrajina na ostvarivanju odredaba Ustava o jedinstvenom uređivanju odnosa za celu teritoriju Republike i dogovornom uređivanju odnosâ u pitanjima od zajedničkog interesa; istakli smo potrebu svestrane, konstruktivne saradnje svih republičkih i pokrajinskih organa.«

Mora se raditi strpljivo, ali i efikasno, istaknuto je na Kongresu. Neumesno bi bilo obnavljati raščišćene dileme i izazivati nova zaoštravanja. Mora se produžiti sa zajedničkim usaglašavanjem stavova i interesa u celini ustavnog sistema i sa podsticanjem saradnje na svim poljima. Treba u potpunosti osloboditi i širiti raznovrsne kanale rada i delovanja kroz koje teče život i izgrađuju se odnosi zajedništva. »U vremenu smo i prilikama koje od komunista traže veliku odgovornost i zajednički, efikasan rad. Jačanje jedinstva i zajedništva u SR Srbiji u istorijskom je interesu svih naših naroda i narodnosti i predstavljaće naš doprinos razvoju i jačanju naše federacije, kao socijalističke samoupravne zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti«, rekao je Tihomir Vlaškalić.

Ono što u svemu tome posebno ohrabruje jeste znatno veće isticanje odgovornosti Saveza komunista kao idejne i pokretačke snage za stanje i dalji razvoj društva. Oslonac se mora nalaziti, rečeno je, u radničkoj klasi i njenoj avangardi — Savezu komunista. Savez komunista ne deluje sa pozicija vlasti, ali ne može da bude ravnodušan prema onome kako vlast funkcioniše — da li se odgovorno i dosledno ostvaruje politika socijalističkog samo-

Digitized by Google

upravnog razvoja. Bitna pretpostavka povećanja odgovornosti Saveza komunista za razvoj društva, isticali su delegati, jeste jačanje odgovornosti svakog komuniste ponaosob, njegove idejno-političke osposobljenosti, ali i njegovog moralnog lika. Bez toga ni član SK ni Savez komunista u celini ne mogu računati na stvarni autoritet u društvu.

Težnja ka daljoj demokratizaciji u Savezu komunista i društvu u celini bila je neprestano prisutna. To je i novi predsednik Centralnog komiteta SK Srbije, Dušan Čkrebić, istakao u završnoj reči: »Kada govorimo o daljoj demokratizaciji, mislim, pre svega, na maksimalno realizovanje ustavnih prava i obaveza koje se odnose na radničku klasu i radne ljude u udruženom radu, koji treba da odlučuju o svim pitanjima društvene reprodukcije, o razvijanju delegatskog sistema preko koga treba da se izražavaju najširi interesi radnih ljudi i građana, o kolektivnom radu i odgovornosti koji će predstavljati snažnu branu svakoj ličnoj samovolji i uzurpaciji položaja i vlasti. Dakle, radi se o razvijanju radničko-klasnih atributa dalje demokratizacije koja se ogleda u stvarnom spajanju ekonomske i političke vlasti putem samoupravljanja u rukama radnika, a ne u usko shvaćenom razvijanju obeležja demokratije u građanskom smislu. Mi se nismo odrekli klasnog prilaza u uređivanju odnosa u našoj zemlji i takva očekivanja nemaju realnu šansu.«

I na Devetom kongresu SK Srbije snažno je potvrđena privrženost Titovom delu i opredeljenosti da se nastavi Titovim putem. Misao »I posle Tita — Tito« bila je stalno prisutna, snažno izražena. Na početku rada Kongresa Nikola Ljubičić je, govoreći o Titovom delu, između ostalog, rekao i ovo:

»U svim prelomnim trenucima i međašima na životnoj stazi Josipa Broza Tita istorija jugoslovenskog društva usko je povezana sa Titovom ličnošću i njegovim viđenjem puteva revolucije, organizovanja i vođenja masa ka socijalizmu i progresu. Titovo djelo nije završeno, ali je tako čvrsto utemeljeno i tako vizionarski projektovano da će buduće generacije moći s ponosom nastaviti da ga dograđuju. Taj posao, kao i svi veliki neimarski poduhvati, neće teći uvek lako i bezbolno. Ali i Tito nam je poručivao da revolucija nije obična svakodnevica, da nema istinske revolucije bez iskušenja, pa i žrtava, da se stalno moraju tražiti i pronalaziti novi odgovori na nova pitanja koja nam postavlja stvarnost. Da se uvek na nov način moraju razrešavati protivrečnosti koje iskrsavaju u društvenom razvoju...

Komunisti Srbije, u jedinstvenoj organizaciji Saveza komunista Jugoslavije, s punom odgovornošću prihvataju svoj dio duga i zadataka koji proističu iz istorijskih poruka i nadahnjujućih djela drugova Tita i Kardelja. Trajno ćemo se učiti na njima kako nema prepreka koje mogu pokolebati narod, radničku klasu i komuniste ukoliko su jedinstveni i ukoliko to jedinstvo grade dogovaranjem i sporazumevanjem na ravnopravnim osnovama.«

Digitized by Google

A u svom referatu dr Tihomir Vlaškalić, govoreći o delu Tita i Kardelja, istakao je: »Kao Savez komunista i revolucionarni pokret u proteklim godinama izgubili smo dve ključne ličnosti naše revolucije — drugove Tita i Kardelja. Naš revolucionarni pokret teško je pogođen nestankom ovih istorijskih ličnosti naše revolucije i on mora tražiti novu, dodatnu snagu da bi mogao da popunjava nastalu prazninu. Moramo imati u vidu tu činjenicu i u njenom političkom i psihološkom značenju. Nastaviti putem društvenog razvoja kojim smo išli sa Titom na čelu Saveza komunista — naše je čvrsto opredeljenje. Da bismo uspeli, moramo izgrađivati čvrstinu jedinstva komunista, svih radnih ljudi grada i sela, i snagu za akciju, koja će s jasnim ciljevima povezati i veću odlučnost i organizovanost u izgradnji razvijenih samoupravnih odnosa.«

Kongres je izabrao novi Centralni komitet SK Srbije od 157 članova. Posle konstituisanja Centralni komitet je izabrao svoje Predsedništvo od 19 članova, a za predsednika Dušana Čkrebića.

Živorad Đorđević

Digitized by Google

Osnovna poruka: više rada i reda, doslednosti, borbenosti i istrajnosti

Na Trinaestoj konferenciji Saveza komunista Kosova* komunisti ove pokrajine su svestrano i otvoreno analizirali i ocenili svoj rad i delovanje u protekle četiri godine i utvrdili neposredne idejno-političke zadatke i pravce svog delovanja u narednom periodu. Istaknuti su dosta značajni rezultati koji su u proteklom periodu postignuti u svim oblastima društvenog života i rada, počev od onih u domenu društveno-ekonomskih odnosa, porasta društvenog standarda, razvoja nauke, kulture i obrazovanja, dogradnje i unapređivanja delegatskog sistema, sve do organizacionog i akcionog jačanja i osposobljavanja samog Saveza komunista. Istovremeno je veoma odlučno ukazano i na brojne slabosti i propuste u radu Saveza komunista Kosova. Posebno su pri tom potencirani: neostvarivanje planirane proizvodnje i dohotka, niska produktivnost rada, neiskorišćenost kapacitetâ, promašaji i neefikasnost u ostvarivanju investicione politike, stagnacija u razvoju samoupravlja-

* Trinaesta konferencija Saveza komunista Kosova održana je 25. i 26. aprila 1982. godine u Prištini, uz učešće 439 delegata, koji su predstavljali 91.818 kosovskih komunista iz 3.215 osnovne organizacije SK, i brojnih gostiju, među kojima su bile i delegacije SKJ i SK republika i Vojvodine. Konferencija je izabrala novi Pokrajinski komitet od 95 članova, a on je na svojoj prvoj sednici, održanoj po završetku Konferencije, izabrao Predsedništvo od 13 članova. Za predsednika Pokrajinskog komiteta SK Kosova s jednogodišnjim mandatom izabran je Sinan Hasani, a za sekretara Predsedništva Mitar Samardžić.

Digitized by Google

nja u određenim sredinama, nedovoljna odgovornost za izvršavanje postavljenih zadataka, mnoge slabosti u obrazovno-vaspitnim ustanovama svih nivoa. Razumljivo, posebna pažnja je posvećena uzrocima, tokovima i posledicama kontrarevolucionarnog delovanja neprijatelja sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma, kao i borbi Saveza komunista za stabilizaciju političkog stanja u Pokrajini.

Da te slabosti nisu male, potvrđuje i činjenica da su svi koji su istupili na Konferenciji, počev od dosadašnjeg predsednika Pokrajinskog komiteta SK Kosova, preko široke rasprave u tri komisije (za razvoj SK, politički sistem i međunacionalne odnose, za društveno-ekonomske odnose i materijalni razvoj i za idejna pitanja u obrazovanju, nauci, kulturi i informisanju), pa do završne reči novoizabranog predsednika Sinana Hasanija, insistirali na neophodnosti njihovog što bržeg i efikasnijeg otklanjanja. Na osnovu toga su utvrđeni veoma krupni i složeni idejno-politički zadaci i pravci delovanja kosovskih komunista u narednom periodu, čija je bit ubrzaniji materijalni i društveni razvoj Pokrajine i dosledno ostvarivanje ekonomske i političke stabilizacije. Pri tome se posebno naglašava duboka povezanost i neodvojivost političke i ekonomske stabilizacije, kao delova jedinstvenog procesa koji se uzajamno uslovljavaju i dopunjuju.

S obzirom, na tekuće probleme u privređivanju i ostvarivanju investicione politike i na krupne posledice prošlogodišnjih kontrarevolucionarnih događaja, to neće biti nimalo lako postići. Upravo zato je odgovornost komunista za izvršavanje utvrđenih zadataka utoliko veća, kao i njihova obaveza da se maksimalno mobilišu i daju sve od sebe u svakom trenutku i u svakoj sredini gde žive i rade.

Usporena dinamika razvoja

Pored isticanja činjenice da je Kosovo u posleratnom periodu ostvarilo dinamičan i svestran društveno-ekonomski razvoj i za relativno kratko vreme savladalo ogromnu ekonomsku, socijalnu i kulturnu nerazvijenost, na Trinaestoj konferenciji je konstatovano da je ukupna društveno-politička aktivnost radnih ljudi i radničke klase Pokrajine, kao i solidarnost radnih ljudi cele zemlje, doprinela tome da u proteklom petogodišnjem planu društveni proizvod ukupne privrede raste po godišnjoj stopi od 2,9 odsto, fizički obim industrijske proizvodnje po stopi od 3,7, a zaposlenost po stopi od 5,2 odsto. Životni standard, i pored visokog rasta cena i troškova života, rastao je za više od 10 odsto godišnje. Izgrađeno je više od 34.000 stanova i poboljšan je standard stanovanja. Primetan je napredak postignut u razvoju nauke, tehnike i tehnologije i njihovoj primeni u mnogim oblastima, posebno u materijalnoj proizvodnji.

Međutim, u periodu između dve konferencije, pod uticajem nagomilanih problema i disproporcija u privredi i zaoštravanja

Digitized by Google

ekonomskih odnosa na domaćem i svetskom tržištu, znatno je usporena dinamika razvoja proizvodnih snaga i smanjena efikasnost njihovog korišćenja. Privredna kretanja, kao i u celoj zemlji, karakterisala je sve veća nestabilnost, a kvalitet privređivanja je neprekidno opadao. U pojedinim industrijskim granama, koje značajnije utiču na ukupnu industrijsku proizvodnju — kao ugalj, elektroenergija, obojeni metali, cement i drugo — došlo je do znatnog opadanja produkcije u odnosu na 1977. godinu. Od mnogobrojnih uzroka pada proizvodnje najbrojniji su i imali su najviše uticaja, kako je naglašeno na Konferenciji, oni subjektivne prirode, a odgovornost za to u najvećoj meri snosi Savez komunista koji nije uspeo da ih na vreme otkloni.

Na ukupne rezultate društveno-ekonomskog razvoja usporavajuće je delovala stagnacija investicione aktivnosti, a Kosovo se upravo nalazi pri kraju višegodišnjeg investicionog ciklusa koji karakterišu zakašnjenja i izuzetno nepovoljna struktura investicija. U periodu 1978—1981. godine u privredu i društvene delatnosti investirano je 55.605. miliona dinara, od čega u razvoj privrede 40.882 miliona dinara. Međutim, investicije koje su u toku znatno su veće i iznose 83.568 miliona dinara, a od toga na prekoračenja, zbog zakašnjenja i inflacije, otpada 41.523 miliona dinara.

Ne zadovoljavaju ni rezultati ostvareni u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Izvoz karakteriše nepovoljan trend, a uvoz je rastao po prosečnoj godišnjoj stopi od 36,1 odsto, tako da je pokrivenost uvoza izvozom 54 odsto, a kad je reč o konvertibilnom području — ne dostiže ni polovinu navedenog procenta.

Rezultati postignuti u poljoprivrednoj proizvodnji takođe nisu u skladu sa predviđanjima i mogućnostima. Osetno je zaostajanje u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji, što je imalo za posledicu veću nestašicu nekih osnovnih prehrambenih proizvoda i nemogućnost obezbeđivanja sirovina za nesmetan rad prerađivačko-prehrambenih kapaciteta.

I pored relativno snažne aktivnosti Saveza komunista, borba za ostvarivanje zadataka ekonomske stabilizacije nije u svim sredinama odlučno vođena. Širina fronta političke akcije i mere koje su preduzete još ne obezbeđuju da se učini potreban zaokret u privređivanju. Zato mnogi problemi u privređivanju i nisu razrešeni, a neki su se i zaoštrili, što ekonomsku situaciju u celini čini veoma složenom. Posebnu teškoću u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije predstavljaju dosta veliki gubici. Najveći deo gubitaka je u industriji, i to u granama koje su od posebnog značaja za razvoj Pokrajine, zatim u poljoprivredi, železnici, a poslednje godine i u građevinarstvu. Na pojavu gubitaka su uticali različiti faktori, ali su ipak najčešće izazvani subjektivnim slabostima. Dosadašnji način saniranja gubitaka nije bio efikasan, jer su oni pretežno pokrivani raznim finansijskim konstrukcijama, a nisu otklanjani uzroci njihovog nastajanja.

Zbog svega toga, rečeno je na Konferenciji, ostvarivanje politike bržeg razvoja i ekonomske stabilizacije zahteva od komu-

Digitized by Google

nista, kao i od svih radnih ljudi, dosledno i maksimalno zalaganje za realizovanje planiranog obima proizvodnje, rasta produktivnosti rada, ekonomičnosti poslovanja, planiranog povećavanja dohotka. To se može postići samo racionalnijim korišćenjem proizvodnih kapaciteta i radnog vremena, savremenijom i boljom organizacijom rada, racionalnim korišćenjem svih unutrašnjih rezervi, svođenjem na minimum zastoja u proizvodnji, bržim otklanjanjem uskih grla u proizvodnji, smanjenjem troškova poslovanja, otklanjanjem uzroka gubitaka i njihovom pravom, delotvornom sanacijom. I, naravno, zaoštravanjem političke, materijalne i druge odgovornosti za rezultate privređivanja u celini.

Da bi se ostvarili brži razvoj i stabilno privređivanje, neophodno je što efikasnije i što racionalnije koristiti sva raspoloživa sredstva, kako sopstvena tako i ona koja se obezbeđuju udruživanjem i povezivanjem udruženog rada Pokrajine sa organizacijama udruženog rada iz drugih delova zemlje. Pri tome se, pored davanja prioriteta u razvoju industrije i poljoprivrede, Savez komunista u svojoj političkoj aktivnosti mora posebno založiti za poboljšanje strukture privrede i izgradnju prerađivačkih kapaciteta koji obezbeđuju veći dohodak i omogućavaju veće i produktivnije zapošljavanje. U svemu ovome veoma je značajan i zadatak komunista da, angažovanjem u udruženom radu, doprinose povećanju obima izvoza roba i usluga i svođenju uvoza u okvire potreba za normalan rad organizacija koje zavise od uvoznih sirovina i repromaterijala.

Savez komunista će u narednom periodu mnogo više pažnje morati da posveti razvoju poljoprivrede, koja je poslednjih godina bila mahom zapostavljena. To je ne samo jedno od ključnih pitanja razvoja Pokrajine i ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije, već takav odlučan zaokret u toj oblasti nalažu i povoljne mogućnosti i stalno rastuće potrebe za hranom i poljoprivrednim sirovinama.

Inteligencija i njene obaveze

Period između dve konferencije karakteriše dinamičan razvoj obrazovanja i vaspitanja, nauke i kulture, što potvrđuju i podaci o broju učenika i studenata, povećanju nastavno-vaspitnog kadra, unapređenju postojećih i otvaranju novih obrazovnih, naučnih i kulturnih institucija i poboljšanju uslova rada u njima, o značajnom razvoju izdavačke delatnosti, unapređivanju naučnoistraživačkog rada. Tu je, međutim, bilo i dosta slabosti, propusta i promašaja, počev od usporenog samoupravnog preobražaja ovih delatnosti, manjkavih nastavno-vaspitnih i naučnoistraživačkih planova i programa, preko nekritičkog izbora udžbenika za sve nivoe obrazovanja, nedovoljne afirmacije kulturnih vrednosti pojedinih naroda i narodnosti, sve do očiglednih negativnih pojava u sprovođenju kadrovske politike.

Zbog toga Savez komunista u oblasti obrazovanja i vaspitanja mora povesti odlučnu borbu za njihov socijalistički samoupravni

Digitized by Google

preobražaj, za marksističku zasnovanost celokupnog vaspitno-obrazovnog sistema, unapređivanje vaspitne uloge škole, uz stalno jačanje odgovornosti svih činilaca za formiranje socijalističke samoupravne svesti mladih i njihovo vaspitanje u duhu bratstva, jedinstva i zajedništva narodâ i narodnosti i jugoslovenskog socijalističkog patriotizma. Komunisti u ovim institucijama su, takođe, odgovorni i za stalno kritičko preispitivanje postojećih i uvođenje novih, kvalitetnijih i savremenijih sadržaja u nastavu i za otklanjanje iz njih istoricizma, prekomernog nacional-romantizma i svega onoga što može negativno uticati na mlade. Planovi i programi, udžbenici i druga literatura, na svim nivoima obrazovanja, moraju počivati na marksističkim idejnim osnovama, na već afirmisanim vrednostima socijalističkog samoupravljanja. Ovi stavovi iz Rezolucije Trinaeste konferencije SK Kosova mogu, možda, na prvi pogled, delovati kao parola, ali upravo prošlogodišnje iskustvo ukazuje na svu štetnost neostvarivanja ovih najbitnijih zadataka.

Za izvršavanje svih tih zadataka posebnu odgovornost snose prosvetni radnici i inteligencija u celini. Podsećajući na njihovu ulogu i značaj u borbi za samoupravljanje i socijalizam, Fadilj Hodža je na Konferenciji rekao da je »kosovska inteligencija mlada, ali, kako smo se izvlačili iz zaostalosti, ne tako davno i gotovo totalne nepismenosti, stvarao se utisak da je svaki školovan čovek automatski i ideološko-politički napredan, progresivan. Na žalost, nije tako. U to nas uverava naša vlastita praksa, u to nas uveravaju iskustva zemalja koje imaju znatno dužu istoriju razvoja inteligencije«. Ističući da inteligencija može imati dvojak uticaj na društvo, zavisno od toga da li se posvetila progresu i borbi radničke klase ili je odmagala toj borbi i vukla unazad, Hodža je rekao da se »moramo ideološki i politički obračunati i sa tim ljudima koji, pod firmom nauke i znanja, pokušavaju da naše mlade okreću ka prošlosti, koji pokušavaju da ih pokolebaju na našem čistom, jasnom putu, koji unose razne sumnje i zablude«.

U narednom periodu Savez komunista se mora više zalagati za širenje kulturnog stvaralaštva, njegovo povezivanje s udruženim radom, njegovo ispunjavanje trajnim vrednostima naše revolucije, za jačanje klasnog karaktera i podruštvljavanje kulture, za afirmaciju kultura svih naroda i narodnosti i njihovo prožimanje. On se, istovremeno, mora odlučno suprotstavljati svakom pokušaju da se stvaralaštvo i njegova sloboda zloupotrebljavaju za političko i idejno delovanje protiv socijalističkog samoupravljanja.

Osnovni je zadatak komunista u oblasti nauke i naučnoistraživačkog rada da insistiraju na tome da postanu zaista sastavni deo proizvodnih snaga i faktor bitan za brži materijalni i društveni razvoj Pokrajine. Naročito je značajno postići da se nauka okrene osnovnim pitanjima razvoja, da se brže dohodovno povezuje s udruženim radom, na podsticanju bržeg razvoja tehnologije i inovacijâ, što je veoma bitno za smanjenje zavisnosti Pokrajine od njihovog uvoza.

Digitized by Google

Jasno razgraničiti nacionalno od nacionalističkog

U proteklom periodu Savez komunista je nastojao da u oblasti međunacionalnih odnosa svoju aktivnost usmeri na dalje unapređivanje ravnopravnosti i učvršćivanja bratstva i jedinstva i socijalističkog zajedništva naroda i narodnosti koji žive u Pokrajini, pa i šire, u Srbiji i Jugoslaviji. Međutim, i pored jasnih idejno-političkih opredeljenja Saveza komunista u pogledu međunacionalnih odnosa, kao i potrebe za stalnim obogaćivanjem sadržaja nacionalne ravnopravnosti, u ostvarivanju politike SKJ u toj oblasti ispoljile su se mnogobrojne i veoma velike slabosti. Jedna od osnovnih je bila nedovoljna povezanost klasnog i nacionalnog i nedovoljno razgraničavanje i utvrđivanje jasne linije između nacionalne afirmacije i nacionalizma.

Kontrarevolucionarni događaji, u kojima je došla do izražaja aktivnost kako unutrašnjeg tako i spoljnog neprijatelja sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma, jasno su pokazali da u ostvarivanju opredeljenja o međunacionalnim odnosima postoje krupne teškoće, propusti i slabosti i da su ocene Saveza komunista Kosova u ovoj oblasti bile površne, pa i pogrešne.

Nacionalističkim i iredentističkim, a i drugim reakcionarnim snagama oduvek je smetalo bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti koji ovde žive, iskovano u socijalističkoj revoluciji, sva zajednička dostignuća u socijalističkoj samoupravnoj zajednici. Prošle godine su se, međutim, te snage otvoreno oglasile u brutalnim demonstracijama svojim parolama i akcijama uperenim protiv našeg zajedništva, zahtevima za stvaranjem »etnički čistog Kosova« i republike Albanaca u Jugoslaviji.

Savez komunista i sve socijalističke snage na Kosovu, i u celoj zemlji, jasno su iza tih parola i zahteva prepoznali velikoalbanske težnje feudalnih i buržoaskih klasa iz prošlih vekova, jasno su uočili parole fašističkih okupatora i njihovih saradnika o »velikoj Albaniji«, velikoalbanske ambicije Envera Hodže. Reakcionarnost i neprihvatljivost tih parola sastoji se u tome što one imaju za cilj prekrajanje i razbijanje naše zajednice, rušenje federacije ravnopravnih naroda i narodnosti, republika i pokrajina. Njima se traži prisajedinjenje Kosova Albaniji, u kojoj vlada staljinistički poredak. One podrivaju zajedništvo i ravnopravni položaj svih naroda i narodnosti i, posebno, albanske narodnosti na Kosovu.

Poslednjih godina, a naročito u vreme i posle kontrarevolucionarnih akcija albanskih nacionalista i iredentista, došlo je do poremećaja u međunacionalnim odnosima. To se ispoljilo u iseljavanju Srba i Crnogoraca sa Kosova, koje traje duže vreme, ali je prošle godine taj proces naročito ubrzan. Prema oceni Saveza komunista i drugih organa na Kosovu, osnovne uzroke iseljavanja u dobroj meri treba tražiti u političkim odnosima i atmosferi koja je stvorena delovanjem kontrarevolucionarnih snaga, u pritiscima različite vrste — od direktnih, grubih fizičkih napada na integritet ličnosti i na imovinu do perfidnih metoda — izazivanja straha, do

Digitized by Google

pretnji i ucena. Pored toga, »u ocenjivanju iseljavanja Srba i Crnogoraca, kako je u referatu na Konferenciji istakao Veli Deva, postoje dve tendencije: jedna koja minimizira problem i uzroke iseljavanja svodi isključivo na socijalno-ekonomsku sferu, i druga koja uzroke iseljavanja vidi samo u pritiscima koji se vrše na Srbe i Crnogorce od strane Albanaca. Savez komunista mora da se bori protiv obe tendencije«, naglasio je on.

Savez komunista Kosova je veoma brzo uspeo da sagleda sopstvene greške i slabosti koje su neprijatelju omogućile da digne glavu i najgrublje nasrne na najdragocenije tekovine naše socijalističke revolucije. Takva sposobnost i spremnost omogućili su SK da za kratko vreme prestroji sopstvene redove, da savlada brojne slabosti koje su remetile idejno-političko i akciono jedinstvo Saveza komunista, da poveća efikasnost samoupravnih i državnih organa, da doprinese tome da se organizovane socijalističke snage frontalno i odlučno suprotstave opasnom neprijateljskom delovanju.

Takva jednogodišnja aktivnost, kako je u završnoj reči na Trinaestoj konferenciji istakao Sinan Hasani, »ne samo da je sprečila grube kontrarevolucionarne akcije neprijatelja, već ga je savladala i razbila u organizacionom smislu, sužavajući mu prostor delovanja i svodeći ga na minimum. Međutim, naša aktivnost neće prestati sve dok ga jednom zauvek ne uništimo. U tom pravcu je od odlučujućeg značaja bio naš sve temeljitiji i sve širi rad u redovima Saveza komunista i u masama na popularizaciji i reafirmaciji vrednosti našeg samoupravnog socijalizma, s jedne, i na razobličavanju platforme neprijatelja, koji deluje sa dogmatskih, staljinističkih i reakcionarnih buržoaskih pozicija, s druge strane. Za potpunu i konačnu pobedu nad neprijateljem, za lečenje rana koje su zadobijene njegovim delovanjem, kao i za dalji i kvalitativniji razvoj socijalizma, i ubuduće će biti od prvorazrednog značaja naš neumorni idejno-politički rad u kojem ćemo kao oružje koristiti Političku platformu CK i SKJ i Rezoluciju koju je usvojila ova konferencija«, naglasio je Hasani. On je, zatim, dodao da jedan od pravaca te aktivnosti treba da bude »još odlučnije nastavljanje akcije idejno-političke diferencijacije, naročito u onim sredinama u kojima ovaj proces nije doveden do kraja i u kojima se — zbog oportunizma — dalje izražavaju neprijateljske pojave i druge slabosti što usporavaju naš ukupni brži napredak«.

Jedinstveni proces političke i ekonomske stabilizacije

Zbog svega toga se, kako se ističe i u Rezoluciji Trinaeste konferencije SK Kosova, u ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnosti i socijalističkih međunacionalnih odnosa Savez komunista mora odlučno i dosledno angažovati na daljem razvoju i jačanju bratstva i jedinstva i zajedništva svih naroda i narodnosti koji žive na Kosovu, u Srbiji i Jugoslaviji, jer je to istorijska potreba i uslov opstanka svakog naroda ponaosob i svih zajedno. Zato se

Digitized by Google

mora voditi odlučna idejno-politička borba protiv ideologija tuđih Savezu komunista, protiv nacionalne isključivosti, parola o prekrajanju republičkih i pokrajinskih granica i teritorijalne celine SFRJ. Uporedo s borbom protiv delovanja neprijatelja sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma, kao i svakog drugog nacionalizma, Savez komunista se mora zalagati za jačanje svesti o potrebi zajedničkog rešavanja pitanja od opšteg, zajedničkog i posebnog interesa svake nacionalnosti, a protiv svih vidova međunacionalnih pritisaka, majorizacije, protiv tendencija i pojava koje ugrožavaju slobodu i ravnopravnost, mir i spokojstvo građana, pripadnikâ svih naroda i narodnosti. Jer, kako je istaknuto na Konferenciji, »za komuniste Kosova, kao retko kad, borba za ostvarivanje politike nacionalne ravnopravnosti, jačanje socijalističkih samoupravnih međunacionalnih odnosa, protiv albanskog nacionalizma i iredentizma, protiv svakog drugog nacionalizma i šovinizma — neodložna je i sudbonosna, u interesu je radničke klase i svih naroda i narodnosti. Moramo biti odlučni i uvereni da ćemo iz ove borbe izaći kao pobednici«.

Složeni zadaci stoje pred Savezom komunista i u idejno-političkom osposobljavanju i organizacionom i akcionom jačanju sopstvenih redova, kako bi mogao što uspešnije da ostvaruje svoju vodeću i avangardnu ulogu u društvu. Njegova aktivnost mora biti usmerena i na ostvarivanje neposredne i konkretne komunikacije rukovodstava i osnovnih organizacija SK, na napuštanje forumskog rada, obezbeđivanje kolektivnosti u radu i odlučivanju, na demokratizaciju samog Saveza komunista i društva u celini, na dosledno ostvarivanje principa demokratskog centralizma, na omasovljavanje partijskih redova mladim ljudima, radnicima iz neposredne proizvodnje, poljoprivrednim proizvođačima, onima koji su idejno-politički opredeljeni i sposobni da se organizovano i uporno bore za ostvarivanje programskih ciljeva i politike SKJ. Savez komunista se, istovremeno, mora brže oslobađati onih članova koji se oportunistički ponašaju, koji su pasivni ili su u Partiju ušli iz ličnih interesa i karijerističkih pobuda.

Naravno, da bi svi ovi zadaci i celokupan jedinstveni i neodvojivi proces političke i ekonomske stabilizacije bili uspešno ostvareni, neophodno je zaista maksimalno angažovanje svakog člana i organizacije Saveza komunista, kao i svih organizovanih socijalističkih snaga. Zato, najjednostavnije i najkraće rečeno, poruka najvišeg skupa kosovskih komunista glasi: više rada i reda, uz veću produktivnost, štednju, odgovornost, doslednost, borbenost i istrajnost.

Žarko Bakić

Digitized by Google

Osnažena strateška opredeljenja

Kada bi se uspeh najvišeg skupa vojvođanskih komunista. merio količinskim pokazateljima (mnoštvom učesnika i inicijativa pokrenutih tokom priprema koje su mu prethodile, brojem učesnika u diskusiji, predloga i sugestija iznesenih za govornicom), dobio bi izuzetno visoku ocenu. Ipak, tek kada se ovome priključe i određene oznake kvaliteta, neophodne za iole produbljenije vrednovanje, dobija se celovitija, iako još ne i definitivna slika. Nju zaokružuje tek praksom proverena primenljivost dogovorenog i zadatog.

Verovatno su odrednice kvaliteta najsažetije date u završnoj reči na Konferenciji: uočeno je, naime, »bogatstvo stvaralačkih ideja, široko ispoljena vera u sopstvene snage i čvrsto idejno-političko jedinstvo komunista Vojvodine u svim bitnim pitanjima politike«.

Time su, može se slobodno reći, ostvareni osnovni zahtevi postavljeni pred skup još tokom javne rasprave. Zamajac predstojeće partijske akcije stavljen je, prema tome, u pokret, u prvom redu zbijenošću redova, manifestovanom tako uočljivo na proteklom dogovoru. Ako se ima na umu da su dugoročne društvene i idejne pretpostavke za jedinstvo akcije date još na Desetom i Jedanaestom kongresu SKJ, s Titom na čelu (što je na Konferenciji u više navrata posebno isticano), izvesno je da su početni uslovi za to već stvoreni. Međutim, da bi završni dokument skupa, koji sve to idej-

Digitized by Google

no-politički objedinjava i osmišljava, postao svojevrsni »cement« dogovora intenzivno pripremanog više od godinu dana, neophodno je da se steknu i svi preostali uslovi potrebni za njegovu realizaciju: najpre oni koje, prevođenjem na jezik sopstvene prakse, treba da stvore same osnovne organizacije SK. Spremnost za to postoji: uslovivši dalji napredak na svim područjima, pre svega, boljim i istrajnim sopstvenim delovanjem i postavljajući jačanje društvene odgovornosti prema radu kao »ekonomski i etički zahtev«, učesnici u trodnevnim raspravama (bilo ih je bezmalo 250 od ukupno 1.500 prisutnih) izrazili su jednodušnu rešenost da odmah po povratku u svoje osnovne organizacije SK, zajedno sa drugovima koji su ih delegirali, odlučno krenu u izvršenje »krupnih, ali ostvarljivih« zadataka.

Upravo iz ove jasne, iako uprošćene, »definicije« predstojećih obaveza izvire sva složenost stanja u Pokrajini: počev od »količine« onog što je trebalo uraditi (a još nije) i svega onoga što tek pristiže, pa do rezultata koji su evidentni (i samim tim ulivaju nadu da su i oni još nerealizovani zadaci — ostvarljivi).

Cifarski, te rezultate potvrđuje, najpre, rast društvenog proizvoda (po stopi od 5 odsto), povećanje zaposlenosti (za 77 hiljada novih radnih mesta), broj novoizgrađenih stanova (63 hiljade), obogaćenje vojvođanske privrede novim značajnim proizvodnim kapacitetima (petrohemija, prehrambena industrija, energetika). S druge strane, uspelo se, kako je istaknuto u osnovnim dokumentima Konferencije, u obuzdavanju prekomerne investicione i opšte potrošnje, povećanju izvoza, pokretanju snažne opštedruštvene aktivnosti — ekonomske stabilizacije.

Međutim, jedna ocena izrečena za govornicom Komisije za razvoj društveno-ekonomskih odnosa daje svemu ovome dodatnu dimenziju: »ukupan privredni razvoj ostvaren je uz dosta snažan pritisak starih predustavnih društveno-ekonomskih političkih odnosa i prakse — krupni rezultati u razvoju materijalne proizvodnje, kao i u oblasti nadgradnje, nisu uvek ostvarivani na osnovama sistema društveno-ekonomskih (dohodovnih) odnosa. To je, u stvari, produbilo protivrečnosti između starih oblika društveno-ekonomskog sistema i naraslih potreba koje su donele snažno ojačane proizvodne snage«.

Treba reći da je ova procena kroz raspravu vrlo rečito objektivizirana brojnim primerima iz prakse, recimo, onima o izgradnji kapaciteta za finalnu proizvodnju, uz istovremeno zapostavljanje razvoja sirovinske osnovice. Upravo tu treba tražiti i razloge što neke fabrike, pa i cele privredne grane, trenutno rade sa smanjenim kapacitetom ili povremeno obustavljaju proizvodnju. Zahtev za »hitnim i dugoročnim« otklanjanjem ovih disproporcija bio je, može se slobodno reći, jedan od »najglasnijih« na minuloj konferenciji.

Nije se, međutim, na tome završilo: u raspravi je otvoreno govoreno i o nosiocima ovih pojava: »presudan uticaj na tokove

Digitized by Google

privređivanja, rečeno je, još imaju faktori van udruženog rada«. I dalje: »njihova nadmoć u odlučivanju o trošenju dohotka i, srazmerno tome, sve manja moć radnika učinili su da i odluke koje se donose o izgradnji novih kapaciteta nisu zasnovane na autentičnom, samoupravnom, zajedničkom interesu radnih kolektiva, već, neretko, na volji organa društveno-političke zajednice«. I upravo ta »politizacija ekonomskih interesa« izraz je faktičke otuđenosti radnikâ od odlučivanja o dohotku u celini.

Sve to samo potkrepljuje ocenu koja se čula na samom početku skupa, u referatu, da su najveće teškoće »ipak subjektivne prirode« i da je »nedosledna i neblagovremena aktivnost« rezultirala i »usporavanjem procesa samoupravljanja«. I ova tvrdnja proširena je raspravom: nije ovaj sistem, istaknuto je, kriv za nečiju nesposobnost, neodgovornost, oportunizam ili pojave tehnobirokratskog, grupno-svojinskog i etatističkog uticaja i monopola. Naprotiv, nesprovođenje sistemskih rešenja otvorilo je prostor za nastanak ovih pojava ... I kontrarevolucija na Kosovu, jednodušno osuđena na ovoj konferenciji, »vuče« korene prvenstveno iz ovakvog ponašanja.

Uočljivo je da je većina ovih ekonomskih zapažanja »prelomljena« kroz prizmu poljoprivrede i prehrambene industrije. Nimalo slučajno: ove grane učestvuju sa 40 odsto u ukupnom društvenom proizvodu Pokrajine. Zato je i pitanje prevazilaženja stagnacije u proizvodnji hrane za Vojvodinu od presudnog značaja. Odgovori (uzroci, posledice, zadaci), dati u osnovnim dokumentima Sedamnaeste konferencije, rezultat su svestranih stručnih analiza, ali i sadržajne, delegatskom raspravom ogoljene prakse:

— Čime, ako ne stagniranjem, čulo se, može rezultirati činjenica da se u primarnu poljoprivrednu proizvodnju u proteklom srednjoročju uložilo svega 66,5 odsto planom predviđenih sredstava, da su dohodovne veze između proizvođačâ hrane, trgovine i potrošačâ nerazvijene, da su uslovi privređivanja u ovoj oblasti nepovoljni, da je nedovoljna angažovanost u primeni rezultata naučnih istraživanja, posebno sopstvenih, da je proces udruživanja zemjoradnika usporen?

Iako je deo odgovora već dat, celina se »krije« u jasno definisanoj »jedinstvenoj agrarnoj politici« koja će se, kako je rečeno, zasnivati na »nedeljivom tretmanu« društvenog i individualnog sektora, delovanju ekonomskih zakonitosti i samoupravnog planiranja, »dohodovnoj motivaciji« proizvođačâ i tretmanu poljoprivrede kao privredne grane, u kojoj se, kao u celini privrede, vodi borba za dohodak, dohodovno povezivanje, za veću produktivnost, proizvodnju za izvoz, uz konkurenciju na međunarodnom tržištu.

Pravila privrednog ponašanja su data, na vojvođanskim komunistima je da se zajedno sa svim radnim ljudima izbore za njihovo dosledno sprovođenje i poštovanje. Ako se zna da je sve to moguće ostvariti »samo razvojem samoupravljanja u svim sferama rada, organizovanja i odlučivanja«, jasno je odakle treba da otpočne sva-

Digitized by Google

ka politička akcija. Utoliko pre što je sadašnja nepovoljna ekonomska situacija, prema oceni iz referata, veoma pogodno tle za nuđenje »lažnih alternativa samoupravljanju«. Iako je konstatovano da imamo bogata iskustva i da nije teško dokazati da svako zaostajanje samoupravljanja samo umnožava i uvećava probleme i čini stanje težim, upozoreno je da treba biti »određeniji i odlučniji« u borbi protiv svih oblika monopola, »bilo da se on izražava unutar udruženog rada, bilo u neravnopravnosti naroda i narodnosti i u ekonomskom i političkom pogledu«.

Ova konstatacija, ponovljena bezbroj puta tokom trodnevne rasprave, našla je svoje ishodište u završnom dokumentu Konferencije. Činjenica da je, praktično, reč o obnovljenom zahtevu te da se jačanje položaja i uloge radničke klase shvata kao »najbitniji faktor društveno-ekonomske stabilizacije« (koja je u SKV bila »dežurna tema« tokom minule četiri godine), nedvosmisleno govori o njegovoj trajnoj aktuelnosti i neodložnom rešavanju. Utoliko pre što je upravo na ovim pitanjima izvedena »jedina moguća« linija partijskog razgraničenja: može se biti samo »za ili protiv socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva, jugoslovenskog socijalističkog federalizma i zajedništva na osnovama ravnopravnosti«.

O organskoj sprezi ovog niza (samoupravljanje — ravnopravnost — zajedništvo) bilo je na Konferenciji dosta reči. Posebno u okviru rasprave o vitalnosti našeg političkog sistema.

Jednodušna je ocena delegatâ da »nema dilema« u pogledu samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, interesnog organizovanja, »delegatskog ponašanja« u dogovaranju i odlučivanju, u pogledu Socijalističkog saveza kao fronta organizovanih socijalističkih snaga... Stoga, narušavanje oblika samoupravne demokratije i neobezbeđivanje autoriteta dogovora, sporazuma i samoupravnih odluka ne govori o slabosti sistema, već o tome da »objektivni uslovi i protivrečni interesi«, u »odsustvu delovanja SK u sistemu«, vuku u pogrešnom pravcu. S tim u vezi je, opet, govoreno o »tutorstvu političkih organa«. Uz konstataciju da se delegatske inicijative smanjuju, a rastu one iz viših organa, iznesen je i podatak koji to rečito ilustruje: podsticaji delegacija za pokretanje pitanja opali su sa 52 na 29,5 odsto. U skupštinama opština veće udruženog rada samostalno je odlučivalo samo na 1,78 odsto sednica... Očito, nisu obezbeđeni funkcionisanje i zaštita pluralizma samoupravnih interesa. Osnovni problem je, najsažetije rečeno, u »organizovanosti i osposobljenosti« subjektivnih socijalističkih snaga. A ovo je, opet, neodvojivo od borbe Saveza komunista za demokratsku mobilizaciju i motivaciju radnih ljudi.

U ovom sklopu treba posmatrati i sve ostalo »sistemsko«, koje je razmatrano na skupu. Pre svega, zalaganja vezana za oživotvorenje ustavnog koncepta socijalističke autonomije i Ustavom opredeljenih odnosa u SR Srbiji i federaciji. Ali ujedno je posebno naglašeno da »ova pitanja ne bi smela imati neku »svoju težinu«, odnosno neki smisao »po sebi«, izvan okvira glavne bitke za soci-

Digitized by Google

jalističko samoupravljanje i vlast radničke klase«. Ovaj akcent dobija još dublji smisao ako se, kao što je to učinjeno na Sedamnaestoj konferenciji, stavi znak jednakosti između samoupravljanja, nacionalne ravnopravnosti i, u krajnjoj liniji, stabilizacije. Tako treba shvatiti i obaveze, posebno razrađene i jednodušno usvojene u Zaključcima skupa: »odnosi u SR Srbiji mogu se samoupravno razvijati samo uvažavanjem samoupravne samostalnosti i ravnopravnosti SAP Vojvodine, udruženog rada u njoj, njenih radnih ljudi i građana, narodâ i narodnosti, u oblasti ekonomskih i političkih odnosa, razvoja kulture i celokupnom društvenom životu . . .« U samoupravnoj ravnopravnosti, dakle, ne može biti povlašćenih: dogovaranje je jedan od osnovnih stubova suverenosti i ravnopravnosti narodâ i narodnosti. Ostvarivanju Ustava mora se prilaziti kao idejno-političkom pitanju, a državnost ne može biti jedinica mere u shvatanju društveno-političkih zajednica — to su, najsažetije, stavovi jednodušno podržani u raspravi iz kojih je izveden i onaj već pomenut u završnom dokumentu.

Ako je ova tema i privukla najviše pažnje na Sedamnaestoj konferenciji SKV, većina izlaganja bila je, ipak, okrenuta jednom drugom kompleksu pitanja: unutarpartijskim odnosima. I to u širem kontekstu. Nije, naime, slučajno što su na skupu tako često apostrofirane protekle višemesečne pripreme: one su najvernija slika trenutnog stanja u SK i, ujedno, svojevrsna manifestacija onoga što se želi, ali i onoga što se u datom trenutku može preduzeti. Osim toga, u pripremama partijske konferencije »oštre se« i načini kojima se sve to želi postići. Dakle, sve što se u Savezu komunista Vojvodine zbilo u proteklih dvanaest pripremnih meseci nosilo je obeležje okupljanja snaga za predstojeće poslove, zasnovanog na tekućem idejno-organizaciono-akcionom iskustvu.

Na samom početku Konferencije taj pravac je jasno istaknut upozorenjem da pažnju treba usredsrediti na »dalje izgrađivanje i učvršćivanje jedinstva Saveza komunista« i na jačanje njegove »akcione sposobnosti« za ostvarivanje uloge radničke klase »u sadašnjim uslovima«. Dakle, voditi svakodnevnu borbu za socijalističko samoupravljanje i ekonomsku stabilizaciju.

Upravo u ovoj formulaciji — jasnoj, iako pojednostavljenoj — nije teško prepoznati organizacionu i akcionu rezultantu proteklih partijskih priprema. Jer, upravo »jačanje akcione sposobnosti SK« (bez čega razmak između opredeljenja i cilja nije moguće skratiti ni za pedalj) bilo je jedno od središnjih pitanja proteklih rasprava, koje su završni oblik dobile upravo na Sedamnaestoj konferenciji, u Komisiji za razvoj i statutarna pitanja. To potvrđuje i podatak o tome da se od 53 učesnika u raspravi praktično svaki treći pozabavio pitanjem akcionog organizovanja komunista.

Iskustva u organizovanju tematskih konferencija, savetovanja i zborova komunista još su sveža, neutemeljena, pa su utoliko bile uočljivije i razlike među njima. Uprkos tome, u pogledu jedne procene nije bilo dileme: ukidanjem »starih«, stalnih oblika organizo-

Digitized by Google

vanja otvoren je put akcionom snaženju partijskih organizacija. Otpora novom, koje ruši prevaziđene odnose i shvatanja, kao što to obično biva, ima i dalje. Nije bilo usamljeno mišljenje da je tu reč o pojedincima i grupama iz tehnobirokratskih struktura, ali i o pojedinim članovima bivših »rukovodstava« Saveza komunista u radnim i složenim organizacijama udruženog rada, koji teže da zadrže odnose, stečenu poziciju i moć odlučivanja, »i to ne samo u SK«.

Prepreka bržem otklanjanju takvih otpora uočava se, pre svega u »nedovoljnoj osposobljenosti« osnovnih organizacija SK, pa čak i u »nerazumevanju značaja i praktičnih mogućnosti« koje pružaju oblici idejno-političkog delovanja i akcionog organizovanja.

Brojčani pokazatelji, kojima je većina učesnika u diskusiji potkrepila svoje tvrdnje o sistematskom jačanju ovih oblika u praktičnoj partijskoj aktivnosti, ipak ni u jednom slučaju nisu ostali »usamljeni«: na mogućnostima, koje su zaista široke, raskrinkavani su brojni propusti i nedoslednosti koji ometaju brži prodor onih važnijih, kvalitativnih pokazatelja.

Tako je, recimo, uočena »sporost na putu od ideje do realizacije«, zatim, »preveliko trošenje snage u pripremi tih oblika« i najzad, verovatno zbog prethodnog često nepotrebnog iscrpljivanja, primetno je i »posustajanje prilikom učešća u konkretnoj akciji«, dakle, kada je — angažovanje najpotrebnije. To je posebno uočljivo kada je reč o organizovanom angažovanju komunista u procesima usaglašavanja različitih samoupravnih interesa. Ako se delovanje »u sistemu« zaista shvati kao »osnovni zadatak Saveza komunista« (konstatacija iz uvodnog izlaganja u Komisiji), zahtevi za doslednijim akcionim organizovanjem pretpostavljaju, neminovno, normativno određenije obaveze od dosadašnjih. Zato je Statut SKV i pretpreo izvesne dopune u tom pravcu.

Međutim, kako je tačno primećeno u raspravi, »Statutom se ne može utvrditi ili zameniti inicijativa osnovnih organizacija SK i akcija da se ovi oblici razvijaju, već to od nas zavisi«. S tim u vezi je i zalaganje za temeljitost u svim partijskim akcijama: »ako je dobar rad komunista u osnovnoj organizaciji, takav će biti i u celom Savezu komunista Jugoslavije«.

U suštini identično zalaganje provejavalo je i u drugim diskusijama: izraženo je čvrsto uverenje da je neophodno »dalje jačanje Saveza komunista Jugoslavije kao revolucionarne jedinstvene organizacije i vodeće idejno-političke snage radničke klase i svih radnih ljudi«. Uočljiva su, na toj liniji, i zalaganja za punu afirmaciju, dosledno ostvarivanje i obogaćivanje principa demokratskog centralizma u SKJ, kao i neophodnost da »SKV, na temelju odluka Desetog i Jedanaestog kongresa, dalje dosledno i efikasno ostvaruje svoje celokupno delovanje na osnovama jedinstvene ideološke orijentacije i političkih opredeljenja u Savezu komunista Jugoslavije i u skladu sa ravnopravnim položajem, samostalnošću, zajedničkom i pojedinačnom odgovornošću Saveza komunista socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina«.

Digitized by Google

Ova zalaganja dobila su i svoj normativni okvir u Statutu Saveza komunista Vojvodine. Ne slučajno: dosad nedovoljno razrađene statutarne odredbe pružale su mogućnost za različita tumačenja, pa čak i za atak na fundamentalni partijski princip:

»Svaki onaj ko osporava Savez komunista Jugoslavije kao jedinstvenu političku organizaciju — rečeno je u uvodu rasprave — ili pak osporava samostalnost i ravnopravnost Saveza komunista republika i pokrajina kao delova SKJ narušava i obezvređuje jednu od osnovnih funkcija demokratskog centralizma u Savezu komunista Jugoslavije.«

Jednodušnu podršku u diskusiji dobila je i inicijativa o kolektivnom radu, odlučivanju i odgovornosti, neodvojiva od imena i dela druga Tita. Suština rasprave može se, u najkraćem, izraziti sa tri reči: širina, doslednost, inicijativnost. Sve u svemu, ne treba se plašiti nedostajanja uslova za njeno sprovođenje, čime se ideja o kolektivnom radu često želi osporiti. Osnovni uslovi — to je u više navrata istaknuto — već su stvoreni: ostali će, kako je rečeno, izrasti iz jedinog »plodnog tla« — iz svakodnevne prakse.

U svemu ovome naročito je značajan princip izmenljivosti kadrova na odgovarajućim funkcijama sa kraćim mandatom, posebno opredeljenje za jednogodišnji mandat predsednika, jer, ocenjeno je, to spada u osnovne uslove za dosledno sprovođenje i unapređivanje Titove inicijative.

Kadrovi su, na izvestan način, bili u središtu pažnje i tamo gde se raspravljalo o obrazovanju, vaspitanju, nauci i kulturi. To je i razumljivo jer još nije ostvaren veći uticaj udruženog rada na tokove obrazovanja, posebno kada je reč o planiranju potreba za kadrovima. Gomilanje suficitarnog kadra je, doduše, usporeno, ali stručna osposobljenost i dalje ostaje na niskom, neodgovarajućem nivou. Insistiranje u referatu na »reformi kao procesu« (koji je u Vojvodini začet među prvima u zemlji) zapravo je poziv u borbu protiv okoštalih institucionalnih shvatanja i oblika.

Suština zalaganja u ovoj, kao i u ostalim delatnostima, sadržana je u jasno postavljenom cilju: težiti što potpunijoj integraciji ovih oblasti (prosveta, nauka, kultura) u celinu bića socijalističke samoupravne zajednice u sve neposrednijoj razmeni rada između njih i udruženog rada materijalne proizvodnje. Da nije reč o startu u »neizvesnost«, potvrđuje i konstatacija izrečena za govornicom Konferencije:

»Može se reći da smo upravo zakoračili u onu fazu kada dalje transformacije samoupravnog položaja i uloge ovih delatnosti moraju biti kvalitativne i esencijalne, jer su organizaciono i institucionalno u osnovi ostvarene do mere da to omogućuju i nalažu. U tom smislu i ova naša konferencija može biti jedino konferencija kontinuiteta, i to onog suočenog sa neophodnošću bitke za suštastvene, dubinske promene samog bića prakse i odnosa u svim njenim sferama, čemu nikakva »obnova« ne može biti »alternativa«.«

Digitized by Google

I, najzad, ako su u trodnevnoj raspravi na plenarnim sedn cama i u četiri komisije preovlađivali kritički i samokritički tc novi, to ni u kom slučaju ne bi trebalo da obeshrabri. Očito, reč j o neodložnoj potrebi za preciziranjem smernica predstojećih ak cija, izniklih upravo iz uočenih propusta i slabosti. Međutim, pr likom dogovora ove vrste ističu se neminovno i postignuti rezu tati jer i to predstavlja značajan podsticaj za dalji rad svih 22 hiljada vojvođanskih komunista. Posebno ako se napredak posma tra u široj retrospektivi kao što je to učinio delegat koji je o< dosadašnjih 17 prisustvovao na 11 vojvođanskih partijskih konfe rencija. Ističući da je uprkos svim problemima sa kojima se, par tijska organizacija Vojvodine susretala »to ipak bio stalni napre dak, uspon« on zaključuje:

»Mislim da mi danas, kada diskutujemo o ovim problemima < kojima je na Konferenciji bilo reči, možemo biti i zadovoljni i po nosni na ono što smo dosad postigli u našem radu i našoj borbi.«

Zdenko Po

Digitized by Google

Titovo delo — izvor saznanja i delovanja

Osnovni i jedinstveni utisak sa nedavne Sedme izborne konferencije organizacije Saveza komunista Jugoslavije u JNA može se svesti na sledeću konstataciju: komunisti i ostali pripadnici JNA dali su značajan doprinos borbi radničke klase i Saveza komunista Jugoslavije za razvoj socijalističkog samoupravljanja, za ostvarivanje odlučujuće uloge radničke klase, za ravnopravnost i jačanje zajedništva naših naroda i narodnosti, za političku i ukupnu stabilnost našeg društva, kao i borbi za zaštitu ustavnog poretka, nezavisnosti i teritorijalnog integriteta naše zemlje, odlučno se suprotstavljajući delovanju spoljnih i unutrašnjih kontrarevolucionarnih i antisamoupravnih snaga.

To potkrepljuje rasprava na Konferenciji (26. aprila) u okviru koje su se, otvoreno i kritički, iznosila dostignuća, ali i problemi koji su zapljusnuli komuniste u Armiji kao neodvojivom delu Saveza komunista Jugoslavije. U raspravi je dominiralo uverenje da će komunisti u JNA i u narednom periodu nastaviti već utvrđenim putem, ostvarujući stavove i politiku SKJ, misao i delo druga Tita.

Sadržajno bogato Titovo teorijsko i praktično delo neiscrpna je riznica uvek novih saznanja, kojima se napajaju svi komunisti Jugoslavije i bez kojih ne mogu uspešno izvršavati zadatke koji stoje pred njima, posebno u oblasti narodne odbrane. Titovu viziju

Digitized by Google

socijalizma utemeljenog na samoupravnim osnovama, u punoj je meri potvrdio dosadašnji razvitak samoupravnih društvenih odnosa i socijalističko samoupravljanje je postalo stvarni izraz i socijalističkog društvenog uređenja, bratstva i jedinstva naših naroda narodnosti, a stalno učvršćivanje i unapređivanje njihovog zajedništva u jugoslovenskoj socijalističkoj federativnoj zajednici predstavljaju garanciju neprekidnog revolucionarnog razvitka.

U isto vreme, Titova strategija oružane borbe, koncepcija odbrane socijalističke samoupravne društvene zajednice, organizacija oružanih snaga i druga teorijska i praktična dela — nasleđe su od neprocenjive vrednosti, na koje se vaspitalo naše pokolenje, a vaspitavaće se i buduće generacije. Otuda i zaključak: kontinuitet razvoja opštenarodne odbrane, čiji je jedan od osnovnih nosilaca JNA, zavisi od saznanja, shvatanja i doslednog ostvarivanja Titovog vojnog dela. Zato je prvorazredni zadatak i preduslov uspešnog izvršavanja svih ostalih obaveza, i to svih komunista organizacija i organa SKJ u JNA da se prema Titovom delu odnose kao prema osnovnom izvorištu saznanja i delovanja.

Stabilno moralno-političko stanje

Razmatrajući četvorogodišnji rad komunista u Armiji, predsednik Komiteta organizacije SKJ u JNA Dane Ćuić je posebno naglasio visok stepen jedinstva pogleda i akcija u svim pitanjima izgradnje Armije, što se naročito odnosi na dalji razvoj teorije i prakse koncepcije opštenarodne odbrane. Međutim, najvećim dostignućem i tekovinom, s obzirom na vreme obuhvaćeno tom analizom, smatra se stabilno moralno-političko stanje. O tome je Ćuić, između ostalog, rekao: »U čitavom ovom periodu imali smo stabilno moralno-političko stanje u JNA. Iako je ono u ovom vremenu, a naročito u posljednje dvije godine bilo više puta na najozbiljnijoj probi, nijednog trenutka nije došla u pitanje spremnost i odlučnost pripadnika Armije da izvrše svaki zadatak koji se pred njih postavljao — u odbrani slobode, nezavisnosti, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka naše zemlje. Kad to kažem, posebno imam u vidu zaoštrenu vojno-političku situaciju zbog pojave novih i aktiviranja postojećih kriznih žarišta u svijetu, bolest i smrt druga Tita i kontrarevolucionarne događaje na teritoriji SAP Kosovo i, s tim u vezi, neposrednu opasnost po bezbjednost naše zemlje.«

Pored toga, članovi i organizacije SKJ u JNA, komande i svi ostali subjekti neprekidno su se u punoj meri angažovali na sprovođenju mera ekonomske stabilizacije. Postignuti su u tome i značajni rezultati, a najveći je, po oceni učesnikâ Konferencije, novo shvatanje i ponašanje prema korišćenju materijalnih i finansiiskih sredstava, kako od strane onih subjekata koji utvrđuju planove i donose odluke tako i onih što ih neposredno realizuju i izvršavaju, kao i saznanje pripadnikâ JNA o tome da je ekonomska stabilizacija dugoročan proces i jedno od ključnih pitanja borbe za samo-

Digitized by Google

upravljanje i jačanje naše odbrane, i da u toj borbi svaki pojedinac treba da daje maksimalni doprinos, prvenstveno boljim sopstvenim radom u jedinici, komandi i ustanovi.

Takvo viđenje stanja i zalaganje za optimalno korišćenje sopstvenih potencijala za pripadnike Armije nije nešto novo. To dolazi do izražaja i u drugim područjima aktivnosti JNA, kao što su zaštita standarda pripadnikâ Armije, naučnoistraživački rad, ideološko-političko obrazovanje, informativna, izdavačka i propagandna delatnost, kulturno-zabavne, sportske i ostale aktivnosti.

Sve je to doprinelo jačanju uloge i uticaja organizacije SKJ u JNA i, takođe, unapređenju demokratizma, kritike, odgovornosti i ostvarivanju jedinstva u njenim unutrašnjim odnosima i idejno-političkom delovanju. To se može potkrepiti i podatkom: u protekle četiri godine iz redova vojnika, pitomaca, starešina i građanskih lica na službi u JNA primljeno je u SKJ oko 90.000 novih članova, a zahteva za prijem u Savez komunista bilo je najviše u onim razdobljima kada je idejno-političko delovanje u JNA u celini bilo najintenzivnije.

Jugoslavija u malom

Jedna misao iz pozdravnog govora Hamdije Pozderca, člana Predsedništva CK SKJ, najvernije ilustruje strukturu pripadnika Armije, u koju svake godine stižu nove generacije mladih iz svih krajeva naše zemlje, i to pripadnikâ svih naših naroda i narodnosti. To druga Pozderca navodi da konstatuje: »S ponosom kažemo da su vojne jedinice, komande i ustanove JNA — Jugoslavija u malom. To one treba da budu i dalje. Prva je briga komunista i svih vaspitno-obrazovnih činilaca da daju sve od sebe kako bi pomogli mladim ljudima da dublje shvate snagu naše zemlje koja počiva, prije svega, na socijalističkom samoupravljanju, slozi, ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu i zajedništvu naroda i narodnosti.«

Uostalom, takvo opredeljenje potvrđuje i Program idejno-političkih zadataka donet na Konferenciji, u kojem se, pored ostalog, insistira na neprekidnom angažovanju organizacija i organa SK i svih drugih faktora u Armiji na tome da se u sastavu starešinskog kadra i pri postavljanju na više komande i rukovodeće položaje u JNA dosledno primenjuje ustavno načelo srazmerne zastupljenosti socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina. S tim u vezi treba, u saradnji sa organizacijama SK u društvu, obezbeđivati srazmernu zastupljenost pripadnikâ naših naroda i narodnosti iz republika i pokrajina u nacionalnoj strukturi učenika i pitomaca u srednjim vojnim školama, akademijama i školama rezervnih starešina.

Kao na drugim sličnim skupovima, i na ovome su iznošene teškoće sa kojima se suočavamo u društvu, što se neminovno odražava i na Armiju. Međutim, u raspravi na Konferenciji provejavalo je uverenje da izlazi iz teškoća nisu nedokučivi. Naprotiv,

Digitized by Google

ponuđeni su putevi i načini rešavanja problema, na koje je posebno ukazao Nikola Ljubičić, savezni sekretar za narodnu odbranu. U njegovom izlaganju poklonjeno je dosta prostora rešavanju problema, tako da je teško izdvojiti ono što je najbitnije i najaktuelnije. No smatramo da čitaocima treba ukazati na onaj deo izlaganja N. Ljubičića koji se odnosi na potrebu većeg dogovaranja i zajedništva. O tome je on, između ostalog, rekao:

»SKJ će na svom Dvanaestom kongresu insistirati, a poslije u realizaciji pogotovo, na tome da se samoupravljanje dalje razvija, da samoupravno dogovaranje postane dominantno, kako bi pospješilo naš razvoj, da se u procesu proizvodnje ostvari što veća produktivnost, da se bolje vrednuje proizvodni rad, da reformom školskog sistema i drugim mjerama bolje usmjeravamo omladinu na proizvodna zanimanja... Sve to i druge mjere koje SKJ preduzima treba da doprinesu tome da se poveća proizvodnja, da se poveća zapošljavanje, da se smanji zaduživanje u inostranstvu, a time osnaži naša nezavisna pozicija i ojača naša bezbjednost i odbrambena sposobnost, jer ono što zaduži ova generacija sada, kasnije to moraju otplatiti naredne generacije. A to znači da povećanim angažovanjem i većom ličnom i kolektivnom odgovornošću moramo ostvariti političku i ekonomsku stabilnost naše zajednice... Da sve to treba učiniti, upozorava nas i neizvjestan razvoj spoljnopolitičke situacije. Jugoslavija je jedinstveno područje koje će braniti svi naši narodi i narodnosti. Zato koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ne trpi nikakvo zatvaranje u neke uže granice: problemi jedne ili više republika i pokrajina nisu samo njihova stvar, već su problemi cijele Jugoslavije. Ne može parcijalni interes biti važniji od opšteg. Sve probleme moramo rješavati zajednički, uz puno dogovaranje i razumijevanje teškoća drugih. Snaga naše odbrane je u punom i potpunom zajedništvu koje obezbjeđuje ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo.«

Slobodna razmena mišljenja

Komunisti u JNA, po onome što se čulo na izbornoj konferenciji, imaju obavezu da pažnju stalno poklanjaju borbenoj spremnosti svih komandi, štabova i jedinica. Kako to činiti još uspešnije? Recept, sigurno, ne postoji. Ali postoji takozvana stalna budnost, koja mora biti zakon za sve starešine i vojnike u JNA. A ta budnost podrazumeva, u prvom redu, brigu o čoveku, suzbijanje birokratskih i neljudskih odnosa koji moraju biti strani u ophođenju sa ljudima u našoj Armiji. Otuda i jedno upozorenje: komande i komunisti u JNA na sve pojave birokratizma, liberalizma, a naročito na svaki nagoveštaj ma kog nacionalizma treba veoma brzo i odlučno da reaguju i sve takve negativne pojave da otklanjaju.

Pri tom, posebno je naglašeno, valja voditi računa o tome da se jedinstvo u svim idejnim, političkim i vojno-stručnim pitanjima ostvaruje slobodnom razmenom mišljenja. Uvek i stalno mora se

Digitized by Google

astojati da se uspostavi neophodno jedinstvo pogleda i da se eguje pravo, istinsko drugarstvo. Jer treba stalno imati na umu itove reči da je naša najveća odbrambena snaga u ljudima viso- og morala i političke svesti, koji su privrženi interesima radničke lase, narodâ i narodnosti, socijalističkoj samoupravnoj, nezavisnoj nesvrstanoj Jugoslaviji.

Na Konferenciji je pažnju privukao i deo rasprave o složenoj eđunarodnoj situaciji i odgovornosti i ulozi Jugoslovenske na- odne armije u jačanju bezbednosti i odbrambene sposobnosti aše zemlje, polazeći od činjenice da spoljna politika i čvrstina po- žaja svake zemlje počinje od njenih granica. Istaknuta je činje- ica da je socijalistička Jugoslavija odnose sa susednim zemljama gradila i razvijala na principima politike dobrosusedskih odnosa, to nije uvek išlo lako. — Mi želimo dobre odnose sa svim susjed- im zemljama — rekao je Nikola Ljubičić i dodao da će »Jugo- lavija na tom putu i dalje stajati. Nećemo se miješati u unutrašnje poslove drugih, ali to nećemo dozvoliti drugima da čine na našoj eritoriji. Ali, ako neko u blizini naših granica postavlja raketne entre i time ugrožava i našu bezbjednost, mi moramo na tu opas- ost stalno ukazivati. Ni njima ne bi odgovaralo da se u našoj emlji gomila oružje kojim bi oni mogli biti ugroženi. Mi to neće- o. To ne odgovara našoj politici, pa, prema tome, ni našoj vojnoj trategiji«.

Sve nas ovo upućuje na zaključak da odbrani naše slobode, ezavisnosti, državnog integriteta i suvereniteta, kao i očuvanju ašeg samoupravnog socijalističkog sistema, moramo stalno pokla- jati veliku pažnju. Za odbranu svih tekovina naše revolucije stvo- li smo sopstvenu, našu strategiju — strategiju opštenarodne od- rane i društvene samozaštite. Snaga te naše strategije zasniva se a čvrstom političkom, samoupravnom i ekonomskom sistemu. Bez nažne privrede i jedinstva naših naroda i narodnosti u sprovo- enju politike SKJ nema i ne može biti ni snažne i jake odbrane. Ne može je biti, jer se naša odbrana oslanja na spremnost svih naših radnih ljudi i građana da brane tekovine naše revolucije, a o znači Titovu Jugoslaviju.

Sada, posle održanih kongresa SK republika i konferencija SK utonomnih pokrajina, a u očekivanju Dvanaestog kongresa Saveza omunista Jugoslavije, može se slobodno reći da prema daljem razvoju koncepcije opštenarodne odbrane imamo jedinstven stav, jer je Savez komunista na ovom području vrlo jasno i precizno odredio sebi zadatke. To opredeljenje može se iskazati u nekoliko reči: organizacije i organi Saveza komunista redovno će ocenjivati političko-bezbednosno stanje i, na osnovu toga, preduzimaće odgo- arajuće političke mere i akcije, kako bi se trajno osigurala po- oljna i stabilna političko-bezbednosna situacija.

U tu svrhu neophodna je stvaralačka razrada i dosledno ostva- ivanje Titove koncepcije opštenarodne odbrane, čime će Savez omunista još više moći da deluje u pravcu daljeg podruštvljavanja pštenarodne odbrane i društvene samozaštite i njihovog sprovo-

Digitized by Google

đenja u okviru političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, kako bi radni ljudi i građani, samoupravni, delegatski i društveno-politički činioci u još većoj meri ostvarili svoje obaveze i odgovornosti u odbrani i zaštiti.

Pri svemu tome, ne treba smetnuti s uma još jednu važnu komponentu — da radni ljudi i građani što potpunije ovladaju politikom materijalnog razvoja odbrane i zaštite. Materijalna osnova odbrambeno-zaštitnih potreba mora zavisiti od ukupnih društveno-ekonomskih mogućnosti, a planiranje njihovog razvoja treba da bude sastavni deo planova razvoja organizacija udruženog rada, mesnih i društveno-političkih zajednica. Primenom principa uzajamnosti i jedinstva odbrambenog sistema i udruživanjem sredstava treba osigurati zadovoljavanje odbrambenih potreba i u onim sredinama u kojima odbrambeni zahtevi prelaze njihove materijalne mogućnosti.

Takvo ponašanje nameće se zbog složenosti međunarodne situacije i pojačanog neprijateljskog, antisamoupravnog i antisocijalističkog delovanja, što neminovno zahteva dalje jačanje odbrambeno-zaštitnih sposobnosti društva za uspešno suprotstavljanje svakom obliku ugrožavanja nezavisnosti, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka naše socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Iskustva iz nedavne prošlosti — kontrarevolucija nacionalista i iredentista na Kosovu — upućuje Savez komunista i sve organizovane socijalističke snage, uz najširu mobilizaciju radnih ljudi i građana, da vode odlučnu borbu protiv nosilaca svih oblika neprijateljskih delatnosti, posebno protiv nacionalističkog i separatističkog delovanja i napada svih tih elemenata na tekovine naše revolucije.

Albert Duš

Digitized by Google

Vojislav Stanovčić

Titova koncepcija položaja čoveka u socijalizmu

(Povodom devedesetogodišnjice rođenja)

Josip Broz Tito (25. maj 1892 — 4. maj 1980) svoje mesto u savremenoj istoriji osvajao je svojim idejama i delima, prešavši dug i mukotrpan put. Poštovanje koje je uživao u svojoj zemlji i u svetu nije moglo proizići iz puke činjenice da je bio predsednik jedne male zemlje. Za Jugoslovene je u najsudbonosnijem trenutku njihove istorije, dok su se u vihoru drugog svetskog rata borili za svoj opstanak i slobodu, Titovo ime postalo simbol njihove borbe, težnji i nadanja. Tito kao ličnost prošao je kroz mnoga iskušenja, pa mu je bogato životno iskustvo olakšavalo da humanistički prilazi problemima i težnjama običnih ljudi, koji su, pak, u njegovom životu, kao u ogledalu, videli sliku sopstvenih teških individualnih nacionalnih i socijalnih sudbina, a u njegovim nadahnutim i mobilizatorskim idejama i odlučnosti da ih ostvari — zalogu za ispunjenje vekovnih narodnih težnji. Ne sme se smetnuti s uma da na balkanskoj istorijskoj vetrometini ni jedna generacija nije mogla trajnije ostvariti svoj san o slobodi i miru, jer su najezde s različitih strana gazile ovu zemlju. Ili, kako je rekao jedan od najvećih jugoslovenskih pisaca, koji je bio Titov zemljak, prijatelj, vršnjak i čest sagovornik na različitim etapama Titovog revolucionarnog i mirotvoračkog puta: »Sudbina ovih naroda bila je na kocki od pamtiveka i ni jedno od pokolenja nije tu uzoralo svoje brazde a

Digitized by Google

da ih između jedne i druge žetve nisu pregazili točkovi tuđinskih topova.«[1] Takav istorijski i geografski prostor u jednom od najsudbonosnijih trenutaka istorije jugoslovenskih naroda predstavljao je pozornicu za istorijski čin u kojem je Tito razvijao svoju revolucionarnu stvaralačku delatnost.

Životno iskustvo i humanistička inspiracija opredelili su Tita da mu čovek bude merilo svih stvari

U veoma različitim situacijama, u svim fazama i oblastima revolucionarnog stvaralaštva i u vizijama boljeg i pravednijeg sveta, Tito je čoveka uzimao kao meru svih stvari, stavljao ga na prvo mesto. To je došlo do izražaja u borbi za socijalno i nacionalno oslobođenje ljudi, u brizi za čoveka i njegove probleme u najtežim situacijama, u traženju puteva da se socijalističko društvo u Jugoslaviji izgradi po meri čoveka, u borbi za nove odnose u međunarodnom radničkom pokretu, među socijalističkim zemljama i radničkim i komunističkim partijama i u aktivnom delovanju da se u svetu uspostavi i održava mir i postigne progres.

Tito je organizovao i vodio revolucionarni oslobodilački rat, stvaralački primenjujući i dalje razvijajući dotadašnje teorijske koncepcije i revolucionarnu praksu, odbacujući sheme koje su vodile u dogmatizam i sektaštvo. U mnogim operacijama ovog rata, a naročito u bitkama za ranjenike, Tito je vojnostrateške elemente podređivao humanističkim ciljevima. I u vođenju rata i u trasiranju puta i postavljanju temelja novih društvenih odnosa posle izvojevane pobede, Tito je pred očima imao čoveka, znao i osećao njegove potrebe, htenja, nade i strahovanja. Zajednički imenitelj i nit koja povezuje i vrednosno prožima Titovo delovanje u različitim situacijama i istorijskim dilemama jeste humanistička vizija društva u kojem bi čovek bio oslobođen terora, dominacije, eksploatacije, hegemonije, oslobođen od gladi i siromaštva, straha od ratnih razaranja i masovnog uništavanja stanovništva. Ono što je Titovom humanističkom opredeljenju davalo neposrednost i toplinu u susretima s ljudima, omogućavalo mu razumevanje i njihovih potreba i težnji i duboko poniranje u njihove skrivene stvaralačke potencijale, učinilo da njegov humanizam bude konkretan, a način i pristup rešavanju problema realističan, ono što ga je opredelilo da u izgrađivanju sistema polazi od čoveka — bilo je, pre svega, njegovo životno iskustvo i tesna veza sa životom naroda i radničke klase i povezanost s naprednim ljudima iz svih društvenih sredina. Titovo izuzetno bogato životno iskustvo — čoveka, političara, vojnika, državnika — omogućavalo mu je razumevanje ljudskih težnji i problema, kako individualnih tako i društvenih. Tim razumevanjem postao je blizak ljudima širom sveta.

[1] Miroslav Krleža, *Titova revolucionarna uloga* (1957), prema: *Krleža o Titu*, »Oslobođenje« — Sarajevo, »Mladost« — Zagreb, 1980, str. 46.

Digitized by Google

Josip Broz Tito se rodio kao sedmo po redu dete u siromašnoj seljačkoj porodici u kojoj je vrlo rano morao da se stara o mlađim članovima porodice, pre nego što je i sebe mogao zbrinuti. Kao mladić je izučio zanat i morao se otisnuti u svet, »trbuhom za kruhom«, koji je zarađivao sopstvenim rukama i spoznao sve nepravde koje prate socijalno i nacionalno obespravljenje. Saznao je i iskusio da nije slobodan čovek koji pripada socijalno potlačenoj klasi ili ugnjetenoj naciji. To ga je opredelilo da kao mladić postane socijalist i da se iskreno i predano bori za prava i bolji život radnika.

Prošao je kroz tamnice, kažnjavan i osuđivan zbog pacifizma i zbog revolucionarne delatnosti. Bio je ranjavan i kao običan vojnik iz rova u jednom imperijalističkom pokolju i kao vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske koju je sam stvarao. U vreme kad je glad i bolest odnosila sirotinjsku decu prepolovila je i Titovu porodicu. Odnosila je i njegove saborce tokom dva svetska rata i u revolucionarnim bitkama između njih, i sve to je u njemu razvijalo svest o vrednosti ljudskog života i smislu žrtvovanja.

Kroz sve strukture sindikalnog i političkog organizovanja radničke klase sticao je iskustva organizovanog borca i organizatora borbe. Nadahnjivao se legendama o vođama seljačkih buna rodnog kraja, daleko ih nadmašujući u pothvatima i još više u rezultatima. Izvukao je pouke, o kojima je i kazivao mnogo kasnije u svojim sećanjima, iz surovo tragičnog života desetine drugova revolucionara koje je progutao mrak — neke mrak tamnica i stratišta nenarodnih buržoaskih režima, a neke mrak staljinizma. Revolucionari se nisu plašili smrti. Igru sa smrću primali su kao deo svog životnog opredeljenja. Ali mnogi od njih su nevino optuženi, likvidirani i osramoćeni da su navodno izdajnici revolucije. Pošteno i zdravorazumsko rasuđivanje Josipa Broza nije moglo prihvatiti logiku »viših ciljeva« u ime kojih se to činilo. Sva ta zbivanja su mu teško padala, ali su ga i poučila da socijalizam i sloboda nisu sijamski blizanci, kako to stoji u knjigama, da se za njih treba boriti i da je ta borba složena.

Titova autobiografska sećanja otkrivaju da je turobna klima hiljadudevetstotridesetih uvek iznova nametala svesti pitanje — čemu sve to? Mora li to biti tako? Može li se stvoriti društvo u kojem bi čovek bio čovek? Mogu li se među revolucionarima uspostaviti drugarski odnosi i mogu li oni uspostaviti sistem koji bi počivao na načelu ljudskih prava i sloboda? Mudrost i opreznost su nalagale da se ne žuri sa odgovorima na probleme čije je rešavanje pretpostavljalo redefinisanje desetina koncepata i drugačije postavljanje samih ciljeva socijalizma i puteva i načina kojima se do njega dolazi. Socijalizam je morao svoju autentično oslobodilačku misiju temeljiti na drugačijem poimanju čoveka i njegovog mesta i uloge u društvu. Nije se smelo suviše glasno misliti kako će to »u nas sve biti drugačije«, ali su se te misli stalno nametale onima koji su tek imali da započnu ostvarivanje svojih zamisli. Titu se pružila istorijska šansa, koju je iskoristio, da stekne poverenje

Digitized by Google

ljudi, ulije im veru, organizuje ih i pokrene na najveća istorijska pregnuća otvarajući im istovremeno perspektive lepše i bolje budućnosti.

Nacionalno i socijalno oslobođenje čoveka

Svešću revolucionara, kojem su duboko prirasli za srce interesi naroda, Tito je uoči drugog svetskog rata shvatio da fašizam donosi mrak i ropstvo čoveku, narodima, radničkoj klasi. Znao je koliko su odani slobodi i koliko drže do moralnog integriteta i ljudskog dostojanstva ljudi iz mase koja je skandirala »Bolje grob nego rob« i »Bolje rat nego pakt«.

Posle aprilske kapitulacije jugoslovenske vojske 1941. Tito je jugoslovenske narode digao iz ruševina njihove bivše državnosti i iz ponora bratoubilačkog rata na istorijski pijedestal koji su dostojanstvenim borbenim prkosom i žrtvama podnetim za slobodu pod njegovim vođstvom zaslužili. Protiv fašističkih snaga mraka, koje su širile ropstvo i smrt, Tito je umeo da razgori slobodarski plamen masovnog ustanka, braneći oružjem pravo naroda na život, slobodu i nezavisnost i dokazujući na poprištu da su prava ljudi i naroda jača nego sila onih koji seju pustoš i smrt. Njegova programska platforma bila je vrlo jednostavna: borba za nacionalno i socijalno oslobođenje. Ova platforma je formulisana u jeku najstrašnijeg ratnog vihora u kojem je fašizam svim jugoslovenskim narodima ugrožavao egzistenciju i slobodu, a uspeo je njih same međusobno zavaditi i podstaći bratoubilački rat, što mu je bilo olakšano režimom nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja u kraljevini Jugoslaviji. Zato je Titova deviza »Smrt fašizmu — sloboda narodu!« i »Bratstvo i jedinstvo« naroda Jugoslavije i njihova ravnopravnost u budućoj, boljoj i pravednijoj državnoj zajednici, bila izvanredna pokretačka snaga.

Narodnooslobodilački revolucionarni rat bio je vreme u kojem su se isprobavali, kovali i otkrivali ljudski karakteri. Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije nije bila običan gerilski ili partizanski rat, nego masovna narodna borba koju je predvodila Komunistička partija Jugoslavije, s Titom na čelu. Ta borba je bila inspirisana velikim idealima i prožeta moralnim i političkim principima koji su obezbedili masovno učešće naroda u borbi i usađivali se u njegovu svest, jer su još u toku borbe postajali praksa. Pokolenja koja je Tito vodio i koja su na svojim plećima iznela neizmerno istorijsko breme nisu, verovatno, drugačija od drugih generacija. Njima je samo Tito otvorio perspektive, svrhu i ciljeve borbe učinio jasnim, svima do poslednjeg borca, a metode te borbe i način života onih koji je vode prožeo je isto tako jasnim moralnim i političkim načelima.

Tito je verovao generacijama koje je vodio i bez rezerve se oslanjao na njih; znao je da će ispuniti svoju istorijsku dužnost; poštovao je i računao na svakog pojedinca u stroju tih generacija, a one su u njega kao vođu imale takođe neograničeno poverenje. On

Digitized by Google

im je ulio veru u pravednost stvari za koju se bore i u pobedu te stvari. Tito je bio vrhovni komandant kojega su borci smatrali za svoga druga, a poštovali ne samo kao vođu, nego i kao simbol borbe koju su vodili. Svest o veličini te borbe pisala je, — najteže ratne 1943. godine — one izveštaje Vrhovnom komandantu da neprijatelj neće proći sve dok se čuju njihove puške, a kad ove umuknu, biće to znak da je i poslednji branilac položaja poginuo; ili izveštaj jedne jedinice da je izgubila dve trećine ljudstva, ali da se na nju može računati kao da je u punom sastavu.

Bezbrojni Titovi razgovori s ljudima u ovakvim situacijama ostali su zapisani u sećanjima boraca kao izraz ljudske brige, topline, drugarstva, hrabrosti, postojanosti, optimizma koji se sa Vrhovnog komandanta prenosio na sve borce i predstavljao značajan moralno-politički činilac u nadljudskim naporima kojima su bili izloženi. Ni jedan konkretni postupak tokom četvorogodišnje narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji nije u tolikoj meri povezao Titovu brigu za borce, njegovo lično izlaganje opasnosti i takvo stapanje novih etičkih načela i postupaka kojima se ona neposredno ostvaruju, kao što je to bilo u slučaju bitaka za ranjenike. Bitke za ranjenike na Neretvi i Sutjesci, koje je Tito naložio i vodio žrtvujući sva pravila vojne efikasnosti moralnom načelu solidarnosti, prevazišle su domete antičkog heroizma. U tim bitkama iz prakse se rađalo moralno načelo koje je, kao u duhu najviših etičkih doktrina, postajalo pravilo ponašanja za sve. Mnogo je i drugih situacija u kojima je Tito stvarao moralna i politička načela ponašanja od trajnog i ogromnog značaja za jugoslovensku zajednicu. Deviza bratstva i jedinstva, koju je Tito suprotstavio bezumlju bratoubilačkog rata i planovima okupatora da zavade i vladaju, nosila je u sebi od samog početka ceo kompleks etičkih vrednosti od trajnog značaja.

Sve što je Tito zasadio kao klicu novih odnosa i etičkih vrednosti vraćalo se kao žetva masovnog heroizma ljudi do čije su svesti i srca lako stizale Titove jednostavne, logične i ljudske poruke. Tako je Tito postajao legenda — koliko svojim vojničkim sposobnostima da nadmudri daleko nadmoćnijeg neprijatelja i da neprijateljskoj tehnici i sili suprotstavi nove moralno-političke kvalitete i vrednosti toliko i svojom čovečnošću koja je postala istorijski primer i humanistički inspirisanim vizijama i ciljevima borbe koji su narodu ulivali samopouzdanje i učili ga da u najtežim trenucima istorije uzme svoju sudbinu u sopstvene ruke. Sposobnost koju je narod, uz masovni heroizam, ispoljio u svom samoorganizovanju za borbu, za samoodbranu i za preživljavanje, za samoinicijativno preduzimanje svih mera (od uništavanja neprijatelja i objekata koji su mu služili do zbrinjavanja zbegova i ranjenika i do brige da se organizuje zdravstvena zaštita, školovanje i slično) bila je i za Tita novo iskustvo i podsticaj da na poverenju koje je stekao useče nove brazde, smelo povučene kao putokaz u izgrađivanju društva na novim, revolucionarnim principima.

Digitized by Google

Obezbeđivanje uslova za stvaralački rad ljudi u socijalizmu

Tito je poveo jugoslovenske narode u revoluciju podstaknutu ne samo nužnošću borbe za opstanak i dužnošću prema čovečanstvu i socijalizmu kad im je pretio najcrnji mrak, nego i oslobodilačkom misijom koja je imala za cilj da dovede do nacionalnog i socijalnog oslobođenja. I kad je ta velika borba na život i smrt završena pobedom, kad su bili položeni temelji federativne zajednice ravnopravnih naroda i izvršena revolucionarna promena nosilaca vlasti, trebalo je stvoriti uslove života dostojne čoveka, u kojima bi svaki čovek mogao da razvija svoje stvaralačke potencijale.

U svetlu velike zaostalosti i ratnih razaranja, posleratni preobražaj Jugoslavije nije bio nimalo lak. Tito je inicirao industrijski preobražaj zemlje i njen razvitak u pravcu socijalizma. Ostajući veran ideji nacionalnog i socijalnog oslobođenja, on je tražio demokratske alternative dotadašnjim idejama i praksi državnog socijalizma i nastojao je svim snagama očuvati nezavisnost i pravo na slobodan razvitak jugoslovenskih naroda. Svaka faza istorijske bitke za revolucionarni preobražaj, koju je vodio Josip Broz, imala je svoje posebne probleme, dileme, raskršća na kojima se trebalo opredeliti kojim putem poći. Zato Titov najbliži saborac i saradnik tokom više od četiri decenije, Edvard Kardelj, svoj napis povodom 80. rođendana Josipa Broza (1972) opravdano naslovljava *Tito na istorijskim raskršćima.*[2] Odsustvo dogmatizma u pristupu problemima, nagomilano bogato revolucionarno iskustvo, samopouzdanje koje su ulivali pobednički rat i narodna podrška, tesna povezanost s narodom i oslanjanje na njegovu snagu, osećanja i težnje — sve je to olakšalo da se utvrde neki globalni ciljevi i da se jasno zna šta se neće, kao i da se usvoji orijentacija na obnovu zemlje, njenu industrijalizaciju i elektrifikaciju. Trebalo je inicirati i razraditi nove koncepcije i otvoriti nove puteve kojima bi se došlo do ostvarenja proklamovanih i od strane naroda očekivanih humanističkih vizija. Takvih rešenja nije bilo nadohvat. Trebalo ih je iznalaziti, koristeći se dotadašnjim iskustvima, pozitivnim i negativnim. Stvaralačko traženje, koje je toliko bitna crta Titove ličnosti i njegova metoda rada, u suštini je bilo traženje radi čoveka, za čoveka.

Jedna autentična i duboka socijalna i socijalistička revolucija u kojoj je narod masovno učestvovao, boreći se i stvarajući vlast, nije se dala sabiti u tuđu prokrustovsku postelju. Tako je Tito, koji je tu revoluciju inicirao i vodio, nastavio da je vodi i da traži put i način da se revolucija ne uguši, već da snagama koje su je nosile otvori nova područja oslobađanja čoveka.

Kad se piše o Titovom viđenju mesta i uloge čoveka u socijalizmu, onda, pre svega, treba imati na umu neke elemente i crte sistema koji je Tito inicirao i koji se ugrađivao uz njegovo stalno aktivno sudelovanje. On je i podsticao nalaženje rešenja koja vode

[2] Edvard Kardelj, *Tito na istorijskim raskršćima*, u: *Tito i Savez komunista Jugoslavije*, »Radnička štampa«, Beograd, 1979.

Digitized by Google

računa o potrebama ljudi i omogućuju im da njihovo konstruktivno stvaralaštvo i sposobnosti dođu do izražaja, a isto tako i da se solidarnost, o čijem je značaju bezbroj puta govorio, iskaže na konkretnim primerima, kako u okviru jugoslovenske tako i svetske zajednice. Ovakva orijentacija bila je u duhu humanističkih principa koji su prožimali jugoslovenski radnički pokret, kako je to Tito podsetio u svom govoru u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 30. novembra 1969:

»Duboki humanizam prožimao je naš radnički pokret sa KPJ na čelu u predratnom periodu, u revoluciji i u mirnodopskoj izgradnji, ispoljavajući se kako u ciljevima koje smo sebi postavili tako i u metodima borbe i stvaranju novog društva. Rukovodeći se istinskom brigom o čovjeku, mi smo u toku narodnooslobodilačkog rata donosili odluke i primjenjivali metode koje su sa stanovišta klasičnih vojnih doktrina bile neshvatljive. Poznato je, na primjer, da smo u najtežim ofanzivama davali prednost borbi za spasavanje ranjenika.

Sa vizijom novog položaja oslobođenog čovjeka, mi smo srušili stari društveni sistem i izgrađivali novo, socijalističko društveno uređenje. Jedna od bitnih karakteristika naše socijalističke izgradnje bila je upravo u tome što nismo bili opterećeni dogmatizmom i što nismo dopustili da ogromne teškoće sa kojima smo se suočavali pomute naš pogled u budućnost i pokolebaju naše povjerenje u stvaralačku snagu radničke klase. U najtežim uslovima... mi smo počeli da izgrađujemo nove društvene odnose.«[3]

Nemoguće je pobrojati, ili čak i pomenuti, sve one oblasti i primere u kojima je Titova politika u korist ljudi i briga za ljude dolazila do izražaja. Radi podsećanja, treba reći da je njegova politika u celokupnom periodu razvitka Jugoslavije posle drugog svetskog rata bila usmerena na to da se stvori materijalna osnova bržeg društvenog razvoja i da se na toj osnovi stalno poboljšavaju životni standard i uslovi života radnih ljudi i građana.

U celini posmatrano, sva pojedinačna rešenja i potezi — kao što su bili agrarna reforma, nacionalizacija, politika industrijalizacije, široko razvijen sistem obrazovanja, zdravstvene zaštite i socijalnog osiguranja stanovništva — dobijaju konture delova jedne Titove generalne koncepcije društvenog preobražaja. On socijalizam nije shvatao kao društvo koje se gradi prema alhemičarskim formulama ideoloških dogmi, koje čoveka tretiraju kao ciglu u građevini, a od društva prave čoveku prokrustovsku postelju. Na socijalizam je gledao očima humanista, kao na društvo koje ostvaruje mogućnosti čovekovih konstruktivnih stvaralačkih traženja i doprinosa, kao na društvo koje se gradi po meri čoveka i koje sam čovek izgrađuje sagledavajući ljudske potrebe i mogućnosti udružujući svoj rad i napore s drugim članovima zajednice radi postizanja napretka, blagostanja, slobode, mira i sreće ljudi. Ovak-

[3] Josip Broz Tito, *Revolucionarna samodjelatnost radničke klase*, govor u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 30. novembra 1969.

Digitized by Google

voj humanističkoj koncepciji Tito je dao istorijski doprinos, ostvarujući svrhu i dajući istovremeno puniji smisao svim svojim revolucionarnim pothvatima od rane mladosti, težnji da doprinese izgradnji humanih društvenih odnosa.

Socijalizam radi čoveka, a ne radi države

Povodom pedesetogodišnjice revolucionarne borbe komunista Jugoslavije, Tito je izneo ocenu da su stvarni uzroci Staljinovog napada na Jugoslaviju bili sasvim druge prirode od onih koji su izabrani kao formalni povod. Ovde je reč »o sukobu između birokratskog koncepta o socijalističkoj državi i putevima razvitka socijalizma u svijetu i antidogmatskog, demokratskog, humanog koncepta socijalističkog društva, koji je došao do izražaja već ranije, a naročito poslije rata — u djelovanju KPJ«[4]. Tito je tom prilikom saopštio da je jugoslovensko rukovodstvo u više navrata dolazilo do zaključka da se »metodama državnog socijalizma nije mogao ostvarivati socijalistički preobražaj« i da je »naša Partija na vrijeme uočila opasnost od tendencija ka etatizaciji društva«[5].

U vreme traženja demokratskih alternativa državnom socijalizmu i administrativnom upravljanju Tito je isticao da industrijalizacija i elektrifikacija same po sebi i ne čine socijalizam, da za izgradnju socijalizma nije dovoljno imati fabrike, da je to samo jedan od uslova za lakšu izgradnju socijalizma.[6] Iz svega što je govorio i na što je upozoravao jasno je proizlazilo da uz elektrifikaciju i industrijalizaciju nije dovoljno dodati političku vlast određenog oblika pa da se dobije socijalizam. Socijalizam je značio novi društveni odnos bez eksploatacije, bez najamnog odnosa prema državi, sistem u kojem je viši kvalitet života, a ne samo životni standard. Sve je to upućivalo na čovekova prava i slobode, pravnu sigurnost, na pravo radnikâ da utiču na uslove stvaranja i na raspodelu društvenog bogatstva koje proizvode. Razmišljanja ove vrste i njihovo iznošenje u javnost početkom 1950. bilo je deo traženja puta da se izbegnu opasnosti birokratskih deformacija, koje su pretile socijalističkom razvitku, a koje su već prethodnih godina uočene. O tome su u svojim analizama i kasnijim sećanjima i retrospektivama, kao i u govorima i napisima iz tog perioda, kazivali mnogi jugoslovenski rukovodioci, a naročito Tito i Edvard Kardelj.

Podsećajući »na još jednu istorijsku inicijativu Tita, na prelaz od državnosopstveničkog socijalizma ka radničkom samoupravljanju«, Kardelj kaže: »Posle Staljinovog napada na Komunističku partiju Jugoslavije nismo se bavili samo posledicama i problemima

[4] Josip Broz Tito, *Pedeset godina revolucionarne borbe komunista Jugoslavije*, referat na svečanoj sednici Devetog kongresa posvećenoj pedesetogodišnjici SKJ, 11. marta 1969.
[5] Isto.
[6] Josip Broz Tito, Govor u Splitu 5. marta 1950.

Digitized by Google

koje je taj napad svakodnevno stvarao u našoj praksi. Morali smo se istovremeno baviti i istraživanjem uzroka koji su doveli do takvog sukoba dve komunističke partije i dve socijalističke zemlje... A glavna i odlučujuća pouka bila je to što smo još više nego ranije shvatili značaj i veličinu opasnosti da se progresivni centralizam revolucije može deformisati u tehnokratski centralizam birokratske samovolje... Tada se rodila kako revolucionarna praksa tako i ideja radničkog i društvenog — odnosno, kako smo tada rekli, narodnog samoupravljanja.«[7]

Mladi Karl Marks je u svom revolucionarnom poletu pisao da biti radikalan znači zahvatati stvari u samom korenu, a da je koren čoveka i uopšte ljudskih stvari sam čovek, shvaćen, kako je to Marks rekao, kao »čovjekov svijet, država, društvo«[8]. Poimajući stvari široko, Marks je zaključio da država može biti *slobodna država*, a da čovek ne bude *slobodan čovek*.[9] Zato je za Marksa »*svaka* emancipacija *svođenje* čovjekovog svijeta, čovjekovih odnosa, na *samog čovjeka*.«[10] Među najviše domete Titovog revolucionarnog, antidogmatskog, oslobodilačkog delovanja spada ono što je rezultiralo iz shvatanja da su život i ljudi primarni, a ne mehanizmi i oblici, da je kvalitet život, a ne politička ljuštura, ono za čim ljudi od iskona teže, nastojeći da život podignu na viši i ljudskiji nivo. Titovo viđenje suštine socijalizma i položaja čoveka u njemu u skladu je sa humanističkim i oslobodilačkim koncepcijama marksističke i druge socijalističke i progresivne misli. Ono je imalo naročiti značaj i posebnu specifičnu težinu u kontekstu teorijskih i praktičnih deformacija koje je socijalizam trpeo u staljinističkoj interpretaciji i praksi. To je bila praksa u kojoj su ciljevi i sredstva zamenili mesta i kojom je čovek bio sveden na puko oruđe, na materijal od kojeg se gradi »materijalna baza«.

Prema Titovom shvatanju, socijalizam se uspostavlja, odnosno gradi, radi čoveka, a ne radi jačanja države i njenih mehanizama. Položaj čoveka u društvu Tito je postulirao kao kriterij razvijenosti socijalizma, kao kriterij pomoću kojeg se određuje koliko jedno društveno stanje uopšte zaslužuje da se nazove socijalizmom. Čovek, to je — kako je Tito istakao — ceo svet u malom, a socijalizam — to nisu samo fabrike. Mnogo godina kasnije, kad je titovska koncepcija socijalizma već bila daleko odmakla na putu realizacije, Tito se sećao da smo »uvijek govorili da socijalizam ne znači samo imati velike i moderne fabrike. I u drugim zemljama ima mnogo fabrika, čak daleko više nego kod nas, pa ipak tamo

[7] Edvard Kardelj, *Tito na istorijskim raskršćima*, 25. maja 1972, prema: *Tito i Savez komunista Jugoslavije*, cit. izd., str. 119—120.

[8] Karl Marx, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*, prema: Karl Marx — Friedrich Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 98.

[9] Karl Marx, *Prilog jevrejskom pitanju*, prema: Karl Marx — Friedrich Engels, *Rani radovi*, str. 61.

[10] Isto, str. 81.

Digitized by Google

nema socijalizma. Industrijalizacija plus viši životni standard ljudi, a uz to i socijalna pravda i perspektiva koja omogućava da naši ljudi vide da će im sutra i prekosutra biti još bolje nego danas, a pored svega toga i činjenica da je ovo što mi danas imamo njihovo i da oni sami time upravljaju, sve je to skupa socijalizam«[11].

Tito je kritikovao stara shvatanja i postupke u osnovi kojih je bilo tehnokratsko i birokratsko zanošenje postizanjem određenih materijalnih rezultata putem prenapregnutog investiranja, pri čemu se zaboravljalo na položaj čoveka koji sve to mora da snosi. Pred planovima, ciframa, vizijama fabrika, izgledima da se dobije više produkata, rekao je Tito, »pomalo izblijedi ono drugo — naš čovjek. Gledaš samo fabriku, a ne vidiš čovjeka!«[12] Da bi se čoveku obezbedilo mesto kakvo je socijalistička i marksistička društvena teorija njemu dodelila u budućem društvu slobode, jednakosti, podruštvljenih sredstava, ukinute eksploatacije, raspodele »prema radu«, trebalo je menjati mnoge stare odnose i uspostavljati nove, trebalo je krčiti nove puteve i otvarati horizonte.

Program Saveza komunista Jugoslavije (1958), koji je donet kad je jugoslovenski put u socijalizam bio trasiran, sažeto je izrazio iskustva i poglede jugoslovenskih komunista pod Titovim vođstvom na osnovne probleme savremenog sveta i posebno na probleme stvaranja socijalističkog društva, a isto tako i idejna opredeljenja jugoslovenskih komunista. Tito i njegovi saradnici utkali su u ovaj Program bogata iskustva stečena u autentičnoj revoluciji. Ostajući dosledni revolucionarnom stvaralačkom i emancipatorskom duhu marksizma, oni su izneli svoje viđenje teškoća, problema, kao i društvene suštine socijalizma, polazeći od Titovih ideja da se socijalizam gradi radi čoveka: »Socijalizam nije samo »politika u korist masa« i borba za »veći komad hleba«, mada je podizanje blagostanja građana karakteristika socijalističke privrede. Socijalizam se ne izjednačava sa ostvarenjem principa jednakosti i slobode, mada je težnja za jednakošću i slobodom bitan element njegove ideologije. Suština socijalizma se ne ogleda samo u materijalnom, ekonomskom snaženju društva, mada je razvitak materijalnih proizvodnih snaga jedan od osnovnih preduslova socijalizma, jer se takav visokorazvijeni društveni poredak ne može ostvariti u uslovima ekonomske nerazvijenosti. Socijalizam je društveno uređenje zasnovano na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju u kome društvenom proizvodnjom upravljaju udruženi neposredni proizvođači, u kome se pod rukovodstvom radničke klase koja se kao klasa i sama menja, svi društveni odnosi postepeno oslobađaju klasnih suprotnosti i svih elemenata iskorišćavanja čoveka od strane čoveka.«[13]

[11] Josip Broz Tito, Govor prilikom puštanja u pogon hidrocentrale kod Zvornika, 20. septembra 1955.

[12] Josip Broz Tito, Govor pred aktivom komunista Istre, Pula, 11. novembra 1956.

[13] *Program Saveza komunista Jugoslavije* (1958), »Komunist«, Beograd, 1965, str. 100.

Digitized by Google

Oslobođenje rada: položaj čoveka u društvu određen je radom i rezultatima rada

Našavši se pred dilemama od istorijskog značaja, ili, kako Kardelj kaže, »na istorijskim raskršćima«, Tito je sa svojim saradnicima u koncipiranju i ostvarivanju sistema socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji u njegovo središte stavio čoveka — proizvođača, građanina. To je faktor koji celoj koncepciji daje unutrašnju koherentnost i pečat humanizma. Cela koncepcija je postepeno razvijena i dograđivana, ali u njenoj osnovi je Titova deviza da socijalizam izgrađujemo radi čoveka.

»Mi smo uvijek isticali — kaže Tito — da u socijalizmu na prvom mjestu mora da bude čovjek, proizvođač, stvaralac, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Socijalizam i jeste historijski proces socijalnog i nacionalnog oslobođenja ličnosti, što treba da dovede do toga da čovjek postane stvarni gospodar svoga života i rada kako bi mogao svestrano razvijati svoje stvaralačke snage.«[14] Ove reči Tito je izgovorio kad je 30. novembra 1969. proglašavan za počasnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Podsećajući da u »historiji, naročito novijoj, nisu nedostajale ideje o oslobođenju čovjeka, o humanizmu i ljudskoj sreći«, ali da je na suštinu istinskog humanizma i na mogućnosti njegovog konkretnog ostvarenja ukazao Karl Marks pokazujući da »mogućnost ostvarenja istinskog humanizma leži u procesu oslobađanja rada i da je, s tim u vezi, utvrdio da je historijski subjekt toga procesa radnička klasa«[15], Tito je zapravo istakao dve važne stvari. Prvo, činjenicu da je Marksova misao, a naročito njegove ideje o Pariskoj komuni iznete u *Građanskom ratu u Francuskoj*, bila jedan od osnovnih izvora koji je nadahnjivao jugoslovenske marksiste u traženju rešenja za društvo prelaznog perioda. Drugo, da orijentacija jugoslovenskih komunista na obezbeđenje novog položaja čoveka u društvu nalazi trajnu inspiraciju u humanizmu koji je prožimao jugoslovenski radnički pokret i njegovu avangardu.

Uvođenje radničkog samoupravljanja bio je početni, ali gigantski korak u novoj orijentaciji. Tito je uvođenje radničkog samoupravljanja ocenio, znatno kasnije, kao prvi krupni korak i istorijski čin: »To je bila, u stvari, nova koncepcija izgradnje socijalističkih društvenih odnosa sa osloncem, ne na državu i njen aparat, već na neposredne proizvođače, i vjerom ne u svemoć državnog aparata i njegovog plana, već u stvaralaštvo i inicijativu radnih ljudi.«[16]

Ova nova programska koncepcija išla je za tim da se demokratizuju odnosi u društvu, da se sistem upravljanja decentralizuje,

[14] Josip Broz Tito, *Revolucionarna samodjelatnost radničke klase*, govor u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 30. novembra 1969.

[15] Isto.

[16] Josip Broz Tito, *Pedeset godina revolucionarne borbe komunista Jugoslavije*, 22. marta 1969.

Digitized by Google

da se privreda i pojedine društvene službe deetatizuju i time učini odlučan korak u suzbijanju birokratije i birokratizma. Svi ovi elementi, koji će igrati značajnu ulogu u oblikovanju sistema u narednom periodu, bili su sastavni deo koncepcije koja je davala novi odgovor na pitanje u čemu se sastoji socijalizam. Obrazlažući Zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, zakon kojim je uvedeno radničko samoupravljanje u ekonomski, politički, pravni sistem i društveni život Jugoslavije, Tito je u svojstvu predsednika vlade FNRJ 26. juna 1950. podneo u Skupštini ekspoze u kojem je, pored ostalog, rekao:

»Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke još nije bila ostvarena akciona parola radničkog pokreta »Fabrike radnicima«, jer parola »Fabrike radnicima, zemlja seljacima« nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja u sebi ima duboki sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji: u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika i — prema tome — može se i mora ostvariti u praksi, ako mislimo da zaista izgradimo socijalizam.«[17]

Uvođenje i razvijanje samoupravljanja Tito je tretirao kao dalji razvitak revolucije u Jugoslaviji, kako je to i izjavio »Borbi« za 29. novembar 1951. Smatrao je da je osnovno u celom tom revolucionarnom preobražaju novi položaj čoveka: »Kod nas je čovjek, ljudi, sve. Naš glavni cilj je što prije i što humanije stvoriti bolji život ljudima pojedincima i čitavoj zajednici.«

Ciljeve i motive uvođenja samoupravljanja Tito je povezivao neposredno s ciljevima, principima i karakterom revolucije u Jugoslaviji i sa marksističkim koncepcijama o ulozi radnika i čoveka kao subjekta socijalizma. Na proslavi u Jajcu 29. novembra 1968, povodom dvadesetpetogodišnjice Drugog zasedanja AVNOJ-a, Tito je rekao:

»Na osnovu karakteristika naše revolucije — u kojoj su položeni temelji demokratskog socijalističkog društva — njenih zakonitosti, iskustava iz prvih godina obnove razorene zemlje i planske izgradnje, i posebno naših težnji da se pronađu putevi i oblici samostalnog socijalističkog razvitka, koji će nam najbolje odgovarati, kod nas je sazrijevala svijest o potrebi da se u praksi ostvari Marksova zamisao o predaji fabrika na upravljanje radnicima i stvaranju takvog društveno-ekonomskog sistema u kome samoupravljanje treba da postane praksa miliona ljudi. Pri tome smo polazili od činjenice da subjekt izgradnje socijalizma ne može biti državni aparat, već radnička klasa i svi radni ljudi, udruženi na društvenim sredstvima za proizvodnju. Predajom preduzeća na upravljanje radnim kolektivima učinili smo prvi korak u stvaranju društvenih i materijalnih uslova za trajno onemogućavanje repro-

[17] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, »Naprijed«, Zagreb, 1959, tom V, str. 220.

Digitized by Google

dukovanja birokratskih odnosa i postavili temelje za razvoj samoupravnog sistema u našoj zemlji.«

Istom ovom prilikom kazao je da »naše shvatanje uloge i položaja čovjeka, kao samostalnog i slobodnog stvaraoca u samoupravnom društvu, podrazumijeva isto tako punu slobodu i samostalnost svakog naroda i narodnosti«. Ovo, u stvari, pokazuje da se pred jugoslovenske komuniste kao trajni problemi nameću – socijalno i nacionalno pitanje. To su problemi koji se rešavaju, a ne koji su rešeni. Isto tako i emancipacija rada je shvaćena kao proces, a ne čin. To nije oslobođenje, nego oslobađanje.

Uvođenje radničkog samoupravljanja bilo je istorijski prelomna tačka, ali istovremeno i početna tačka u izgrađivanju novog ekonomskog, političkog i ukupnog društvenog sistema novih proizvodnih odnosa u Jugoslaviji. Ideje koje su inspirisale uvođenje radničkog samoupravljanja razvijane su i institucionalizovane u narednom periodu. Ideja stvaranja demokratskog socijalističkog otvorenog društva, radi čoveka i uz njegovo neposredno učešće u upravljanju proizvodnjom i društvenim poslovima, imala je od početka unutrašnju logiku koja se u dogradnji sistema morala slediti. Ta logika dovela je, pored ostalog, i do komunalne samouprave, koja se morala razvijati ako se htelo da proizvođači i građani uspešno ostvaruju svoja prava i upravljaju poslovima društveno-političkih zajednica.

Pored težnje da se stvore uslovi za neposredno demokratsko učešće građana u političkom životu, htelo se i vlast približiti narodu procesom demokratske decentralizacije, tako da organi vlasti zaista budu u situaciji da prate svakodnevne probleme građana i organizuju zadovoljavanje njihovih potreba.

U Titovim očima element »brige za ljude« bio je veoma važan u svemu ovome. »Briga za ljude«, o kojoj je bezbroj puta govorio, za njega se nije sastojala u nekom apstraktnom »dušebrižništvu«. Mnoga sistemska, institucionalna i pravna rešenja data su kako bi se ova briga zaista mogla ispoljiti i uroditi plodom za same ljude. Iza ovoga je stajalo duboko Titovo razumevanje čoveka i njegovih svakodnevnih problema. Na jednom predizbornom skupu, održanom u Beogradu 16. marta 1958, Tito je rekao: »Teško je čovjeku kad je napušten, kad je sam i kad dođe u tešku situaciju. U našoj zajednici ne bi trebalo da bude napuštenih ljudi. Naša zajednica mora voditi računa o životu i brigama svakog pojedinca. Mi smo baš u komunalnom sistemu, u zajednici komuna, htjeli postići da vlast bude približena narodu i da vodi brigu o ljudima.«[18]

Samoupravljanje se, po imanentnoj mu logici, vrlo brzo prenelo iz proizvodnih radnih organizacija u organizacije društvenih službi, uz izvesne specifičnosti u organizaciji i ulozi organa upravljanja — saveta. Deetatizacija društvenih službi bila je neophodna ako se htelo od državnog aparata napraviti slugu društva, umesto njegovog

[18] *Tito o radničkoj klasi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1979, str. 15.

Digitized by Google

gospodara. Isto tako, samoupravljači u udruženom radu, bez obzira na to u kojoj oblasti, morali su dobiti mogućnost institucionalnog vršenja uticaja (putem veća proizvođača, delegatskog sistema, veća radnih zajednica, skupština interesnih zajednica itd.) na sve nivoe gde se donose odluke koje utiču na položaj (naročito finansijskih) organizacija u kojima rade.

Tito je imao ne samo viziju novog društva u kojem bi čovek postao kovač sopstvene i zajedničke sreće, nego je zajedno sa svojim saradnicima, uz u punom smislu kolektivno iniciranje i razrađivanje pojedinih koncepcija i rešenja, izgradio sistem u kojem se ta vizija ostvaruje. Međutim, institucije i oblici za njega su uvek ostali od drugorazrednog značaja, a čovek od prvorazrednog. I u teoriji i u praksi izgradnje socijalizma često su, iz različitih razloga, pojedine institucije, organizacije i oblici hipostazirani i zauzimali su mesto osnovnih ciljeva. U takvoj situaciji uvek su prenebregavane ili svesno zapostavljane i potiskivane suštinske humanističke odredbe socijalizma. Tako se dolazilo i do shvatanja da je asketizam od suštinskog značaja za socijalizam.

Nasuprot tome, Tito je na socijalizam gledao kao na društvo koje razmiče, proširuje granice života i donosi životne radosti, otvara perspektive i uliva optimizam. Za njega su institucionalni oblici, pa i oni samoupravni, bili samo sredstvo, a »ljudsko među ljudima« krajnji cilj, kako je to rekao na Desetom kongresu SKJ:

»U razvijanju samoupravnih institucionalnih oblika neophodno je takođe stalno imati pred očima da je čovjek smisao i svrha revolucionarne borbe radničke klase. Borba za ljudsko među ljudima, za sve bolje i humanije odnose, za čovjeka kao slobodnog proizvođača i stvaraoca — to je krajnji cilj i smisao borbe radničke klase. Institucionalni oblici organizovanja društva nisu svrha sami sebi. Oni su tu da služe čovjeku, ostvarivanju njegovih neposrednih i dugoročnih materijalnih, kulturnih i drugih potreba. Oni su tu radi čovjeka. To je suština socijalističkih samoupravnih odnosa za čije se ostvarivanje bori radnička klasa Jugoslavije i njen Savez komunista.«[19]

Titova koncepcija humanističkog i demokratskog socijalizma prožima ceo društveni sistem Jugoslavije, od sistema radničkog samoupravljanja, komunalnog samoupravljanja radnih ljudi i građana u njihovim lokalnim zajednicama do delegatskog sistema i sistema interesnog organizovanja radi zadovoljavanja potreba i interesa ljudi u različitim oblastima. Suština Titove koncepcije mogla bi se pojednostavljeno svesti na težnju da se stvore uslovi i da se čovek osposobi za to da, udružujući svoj rad i napore sa drugima, za sebe i druge postigne slobodu, blagostanje, mir i sreću.

---

[19] Josip Broz Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga Saveza komunista Jugoslavije*, referat na Desetom kongresu SKJ, 27. maja 1974, navedeno prema: Josip Broz Tito, *SKJ u novoj etapi razvoja socijalističkog samoupravljanja*, Novi Sad, 1976, str. 412.

Digitized by Google

Čovekova sreća jeste svrha i krajnji cilj socijalizma

Shvatajući da je oslobođenje rada, odnosno ukidanje najamnog odnosa i eksploatacije i konstituisanje društva kao zajednice slobodnih udruženih proizvođača, deo svakog suštinskog određenja socijalizma, jugoslovenski marksisti su isto tako shvatili i to da veća produktivnost i racionalnije upravljanje stvarima mora ljudima, pojedincima doneti veći stepen materijalnog blagostanja i veći stepen stvarnih ličnih, političkih i socijalnih sloboda i prava.

Čini nam se da se cela Titova filozofija čoveka može sažeti u jednu sintagmu — težnja ka sreći. Humanistički smisao ove sintagme može obuhvatiti sve ono čemu ljudi teže i što sebi postavljaju kao ciljeve i ideale, pa ona ima značajno mesto u humanističkoj filozofsko-etičkoj i socijalno-političkoj misli, bez obzira na to što u raspravama od najstarijih vremena do danas nema saglasnosti u čemu bi se sreća sastojala. Ljudi i zajednice teže joj na različite načine i različitim putevima i jedino je humanistički zaključiti da su svi ti putevi legitimni po uslovom da se drugi ne tlače, eksploatišu, lišavaju i da se ne prisiljavaju da kao sreću prime ono što im drugi nameću. Sreća tako uključuje lični izbor, opredeljenje, traženje, učešće. Titu pripada čast i zasluga da je u komunističkom pokretu rehabilitovao »čovekovu sreću« kao kategoriju koja nije tuđa ni suprotna socijalizmu, nego čini njegovu najsuštinskiju odredbu.

I u Programu Saveza komunista Jugoslavije čovekova lična sreća shvaćena je kao bitna odredba i cilj socijalizma: »Socijalizam ne može ličnu sreću čovekovu podređivati nikakvim »višim ciljevima« jer je najviši cilj socijalizma lična sreća čovekova. S druge strane, niko nema pravo da svoj lični interes ostvaruje na štetu zajedničkog interesa svih«.[20]

Posmatrajući ljude, znajući težnje onih koje je vodio, održavajući uvek tesnu vezu s narodom iz kojeg je ponikao, Titov stvaralački i nedogmatski duh, prožet narodnim težnjama i blizak narodnoj svesti, umeo je uopštiti i sažeti u jednu kategoriju sve narodne težnje. Vodio je narod iz mraka u svetlost, iz ropstva u slobodu, iz rata u mir, iz siromaštva ka blagostanju, iz stanja izrabljivanja i tlačenja u bolji i srećniji život. Zato su mu iskustvo i narodna podrška dali snagu da skrši mnoge dogme i tabue i da čovekovo pravo na traženje sreće ugradi u same temelje društvenog sistema koji je sa svojim saborcima i saradnicima stvarao.

Znao je da sreća nije stanje ni datost, nego traženje, da je ona kao neki svetli orijentir u još gustom mraku. Ali isto tako je znao da svi nadindividualni organizmi, ustanove, organizacije, država ne mogu biti subjekti sreće. Držao je da je čovek najmeritorniji sudija šta je njegov interes, da je suveren u svom ličnom životu i da svako ima pravo da samostalno bira put u »traženju sreće«. On se nije dao zavesti poplavama reči onih koji su tvrdili da vole čo-

[20] *Program SKJ*, str. 107.

Digitized by Google

večanstvo, a ispoljavali su krajnju mizantropiju, niti rečima onih koji su navodnom brigom o budućim generacijama pravdali terete i odricanja nametnute sadašnjim. Zato je smelo izneo da svaka generacija mora da snosi svoje breme, a da i sadašnje generacije imaju pravo i mogućnosti da, pored i zbog napora koje ulažu, osete i blagodeti plodova koje su zasadili. »Razumije se — rekao je Tito — da sadašnje generacije koje su se borile — a to su ljudi koji rade s najvećim entuzijazmom i dubokom vjerom, dajući sve od sebe — imaju pravo da i same osjete jedan dio tog srećnog života u našoj socijalističkoj zemlji.« Govoreći i o radnicima koji upravljaju u preduzećima i stvaraju nova sredstva za izgradnju novih preduzeća, Tito je smatrao da »mi imamo dužnost da poštujemo njihovo pravo da i svoj život poboljšavaju«[21]. On je, inače, ispoljavao naglašenu brigu za to da se budućim generacijama osigura lepši i srećniji život stvaranjem uslovâ za materijalno blagostanje i očuvanje mira i prirodne sredine.

Kao jedan od utemeljivača i lidera međunarodnog pokreta nesvrstanosti, Tito je kroz ovaj pokret i kroz druge oblike aktivnosti i delovanja na međunarodnom planu radio na demokratizovanju odnosa u međunarodnoj zajednici, na principima ravnopravnosti narodâ i država, nemešanja, samoopredeljenja, mirnog rešavanja sporova i drugim principima koji bi vodili miru i učvršćivali ga. Kao ratnik i vojskovođa, koji je poveo goloruki narod i doveo ga do pobede, video je, osetio i spoznao sve grozote masovne smrti i razaranja svega što je ljudska ruka stvorila. Zato se s puno osnova smatrao pozvanim da svim silama radi na sprečavanju novih masovnih nesreća kakve rat neizbežno sobom nosi. Njegova briga za očuvanje mira bila je briga za čoveka.

Radio je na uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, imajući, pored ostalog, pred očima da stotine miliona ljudi u svetu žive u gladi i nemaštini. Smatrao je da ne samo humanizam, nego i racionalno shvaćeni interes razvijenih delova sveta nalaže savladavanje duboke provalije koja svet deli na Sever i Jug. Na mir, ekonomski razvitak i društveni napredak Tito je gledao kao na međusobno tesno povezane i video ih je u funkciji postizanja blagostanja i mogućnosti da što veći broj ljudi živi u uslovima dostojnim čoveka.

Shvatajući čovekovu sreću kao suštinski element socijalizma, jugoslovenski komunisti su takođe shvatili da se ljudima može i mora omogućiti i stvoriti im uslove za »traženje sreće«, ali da »usrećivanje« čoveka od strane države, partije ili neke druge organizacije nije osobenost slobodnog društva, niti vodi stvaranju slobodne stvaralačke ličnosti. Baš po ovoj ideji čuvena je zdravica koju je Tito održao u Zrenjaninu 19. novembra 1958. godine, kada je sve ovo izrazio jasnim i jednostavnim rečima: »Dužnost je svih rukovodilaca i svih komunista da prate život ljudi. Treba znati ući u lični život svakog čovjeka i razumjeti njegove teškoće, jer svaki

[21] Josip Broz Tito, Govor prilikom puštanja u pogon hidrocentrale kod Zvornika, 26. septembra 1955.

Digitized by Google

je čovjek svijet za sebe, biće koje ima i veselih i žalosnih trenutaka u životu. Nije za to potrebno biti neki psiholog; dovoljno je biti čovjek, imati srce i osjećati za ljude. Mi nismo, razumije se, neki Samarićani, ali mi smo komunisti, a komunisti moraju u prvom redu biti humanisti. Oni treba da shvate da su ljudi koji moraju biti u službi svome narodu. A u čemu je život i sreća ljudi, to ja sam ne mogu ocijeniti, zato i ne mogu nametati nekome sreću, ni ja niti drugi. Čitav narod zna u čemu je njegova sreća, i to mora za nas biti putokaz«.

Pošto čovekova sreća nije neka fizička veličina koja bi se mogla spolja uneti u čovekov život ili precizno izmeriti i fiksirati, to je osnovni preduslov koji društvo može ljudima u ovom pogledu pružiti — sloboda traženja. I sam socijalizam nije gotovo i fiksirano stanje, nego proces, traženje ljudskih rešenja za ljudske probleme. Zato je i čovekova, individualna i kolektivna sreća stvar traženja, a svrha je društvenih ustanova i organizacija da stvore uslove, odnosno prostor za ta traženja. To je idejna osnova na kojoj su formulisani završni stavovi Programa SKJ: »Da bismo izvršili svoju istorijsku ulogu u stvaranju socijalističkog društva u našoj zemlji, moramo sve svoje snage posvetiti tome cilju, biti kritički prema sebi i svome delu, biti nepomirljivi neprijatelji svakog dogmatizma i verni revolucionarnom stvaralačkom duhu marksizma. Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije!«

Naterati čoveka da bude srećan isto je onoliko paradoksalno koliko i mišljenje da onoga ko neće treba prisiliti da bude slobodan. Zato je Tito shvatio da se najmoćniji činioci autoritarnog socijalizma nalaze u paradoksalnoj situaciji, jer svojom silom ne mogu ljude učiniti ni slobodnima ni srećnima, a lako im polazi za rukom da postignu suprotno. Zato su jugoslovenski marksisti i komunisti pod Titovim rukovodstvom podvrgli kritici takve pokušaje i opredelili se za to da država, partija, ekonomske i političke ustanove stvaraju uslove za stvaralaštvo ljudi koji rešavaju svoje ekonomske i druge probleme na principima udruživanja rada, solidarnosti, uzajamnosti i drugim principima pravih ljudskih odnosa. Ovakvom prilazu je takođe tuđe monopolisanje istine i znanja i nametanja putem toga monopola ma kakvih formula »srećnog života«.

Tesnu povezanost čovekove težnje za srećom i samoupravljanja, kao oblika koji to olakšava i omogućava, veoma jezgrovito je izrazio Titov najbliži saradnik u toku revolucije i u procesu izgradnje socijalističkog samoupravnog društva, Edvard Kardelj. On je u *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* o ovom pitanju napisao:

»Sreću čoveku ne može doneti ni država, ni sistem, ni politička partija. Sreću čovek može sebi stvoriti samo on sam. Avangardne snage socijalizma i socijalističko društvo, prema tome, mogu imati samo jedan cilj — da prema mogućnostima datog istorijskog tre-

Digitized by Google

nutka stvaraju uslove u kojima će čovek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju da može — na osnovi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju — slobodno raditi i stvarati za svoju sreću. To je samoupravljanje.«[22]

Tako je čovekova sreća, odnosno realna mogućnost njenog traženja i nalaženja, postala kriterij za prosuđivanje koliko pojedine društvene institucije služe čoveku, samoupravljanju i socijalizmu.

Čovekova prava i slobode, dužnosti i odgovornosti

Samim uvođenjem samoupravljanja, radnim ljudima, samoupravljačima namenjena je drugačija i daleko važnija i složenija uloga od one koju su ranije imali. Ta nova uloga koja u jednom licu spaja i radnika i upravljača, i time povlači ceo lanac konsekvenci, mogla se ostvariti jedino ako i položaj radnika kao građanina u odnosu na vlast bude izmenjen. Kritika svih oblika autoritarne i totalitarne kontrole nad čovekom, koju su dali jugoslovenski marksisti, podrazumevala je kao alternativu široku skalu klasičnih i novih prava i sloboda. To više nisu mogle biti samo ustavne deklaracije o pravima niti koncepcija »podarenih prava«, već su nova prava i njihovo efikasno korišćenje i zaštita postali pretpostavka funkcionisanja samoupravnog sistema, kako u organizacijama udruženog rada tako i u društvu u celini.

Da bi čovek-građanin mogao biti upravljač na svom radnom mestu, on je morao biti obavešten, morao je imati mogućnost da analizira različite opcije, alternative i opredeljuje se između njih na osnovu argumenata i pruženih projekcija i očekivanja. On je bio tako reći prinuđen da svaki predlog kritički ispituje s obzirom na posledice, troškove, izglede itd., jer je od svega toga zavisio uspeh pothvata koji on preduzima sa ostalima s kojima je udružio svoj rad, a od toga je zavisio i dohodak radne organizacije i svakog pojedinca u njoj itd. Autonomija privrednih subjekata donela je pluralizam legitimnih interesa. Morale su se ostvariti mogućnosti za njihovu legitimnu zaštitu, usaglašavanje, zadovoljavanje.

Samoupravljanje nije moglo ostati u krugu fabrike a da ne bude ugušeno. Kritička analiza postupaka onih izvan fabrike, čije odluke favorizuju ili pogađaju privredne subjekte, postala je u samoupravljanju deo upravljačkih funkcija i uloga itd. Pravna sigurnost čovekove ličnosti i uopšte ustavnost i zakonitost morali su ojačati. Titovo insistiranje na ustavnosti i zakonitosti i na pravnoj sigurnosti ličnosti i položaja građana bilo je samo jedan od elemenata politike koja je išla za tim da, kako faktičkim ekonomskim i političkim položajem i ulogom tako i pravnim garancijama čovek — proizvođač, građanin — bude u situaciji da ispuni svoju novu ulogu. Ustavno sudstvo, upravni spor, samoupravni sudovi, druš-

[22] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 10.

Digitized by Google

tveni pravobranioci samoupravljanja i niz drugih institucija imaju pre svega zadatak da pruže efikasnu zaštitu samoupravnih i drugih prava čoveka i njegovih asocijacija.

Samoupravljanje je donelo mnoga nova socijalna i ekonomska, tačnije, samoupravna prava, koja su nepoznata klasičnim pravnim kodeksima. Takva su, ilustracije radi, na primer, pravo rada sa društvenim sredstvima za proizvodnju, pravo na samoupravljanje sa nizom specifičnih prava, pravo čoveka na plodove svoga rada, neotuđivost dohotka od onih koji ga stvaraju, pravo na minuli rad i druga. Nova prava prirodno su povlačila i nove dužnosti i odgovornosti. Tako je pravo rada i upravljanja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini moralo biti praćeno i obavezom da se ta sredstva racionalno koriste, da se njima upravlja kao dobar privrednik itd. Tito je uvek upozoravao da sva nova prava prate i nove obaveze i odgovornosti. Izlažući na Desetom kongresu SKJ osnovne karakteristike novog društveno-ekonomskog položaja radnika i njihovih samoupravnih prava, on je, kao što je uvek činio, ukazao i na obaveze koje iz novog položaja proizlaze:

»Za društveno-ekonomsku poziciju radnika u društvenoj reprodukciji odlučujući značaj ima dosljedno sprovođenje u život načela da radniku pripada neotuđivo pravo da radi sredstvima u društvenoj svojini radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da, kao slobodan i ravnopravan sa drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svog rada. U tom pravu se izražava suština osnovnog socijalističkog produkcionog odnosa, suština društvene svojine. Društvena svojina sredstava za proizvodnju, kao osnova oslobođenja rada i radničke klase, i bitna odredba socijalizma, pretpostavlja neposrednu upravu radnika nad tim sredstvima koja on sam stvara i svakodnevno obnavlja i koja su, u osnovi, samo njegov sopstveni minuli rad... Položaj u kojem se nalaze radnici u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada — to da sami snose posljedice svog odlučivanja, da dohodak koji ostvare u osnovnoj organizaciji predstavlja materijalnu osnovu njihovih samoupravnih prava, i da, stoga, moraju stalno podizati produktivnost rada — daje osnovu za racionalno ponašanje radnika u svakoj posebnoj organizaciji, to jest da u sopstvenom interesu čine ono što je i opšti interes svih radnika. Treba, međutim, imati u vidu da odlučivanje radnika u osnovnim organizacijama o sredstvima i dohotku nije stvar koja se nikog drugog ne tiče. Jer, u pitanju su društvena sredstva i dohodak koji je rezultat ne samo radnika u organizaciji koja je taj dohodak ostvarila, nego i ukupnog društvenog rada. Odlučivanje o njima je društvena funkcija radnika. Ona uključuje i odgovornosti radnika u svakoj osnovnoj organizaciji prema radnicima u drugim organizacijama i društvu u cjelini.«[23]

[23] Josip Broz Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga SKJ*, referat na Desetom kongresu SKJ, prema: Josip Broz Tito, *SKJ u novoj etapi razvoja socijalističkog samoupravljanja*, str. 402—403. i 404—405.

Digitized by Google

Jugoslovensko društvo zasnovano je na principima samoupravne organizacije i proglašeno za otvoreno društvo. To znači da mu je strana idejna i ideološka hermetičnost, politički izolacionizam ili ekonomska autarkičnost. Ta otvorenost se izražava na mnogobrojne načine, od otvorenosti granica za sve ljude dobre volje do otvorenosti za progresivne ideje i konstruktivna rešenja. Kretanje ljudi, ideja, roba, mogućnost alternativa, mogućnost izbora u najširem smislu — to je sistem samoupravnog društva omogućio građanima i proizvođačima. Ova mogućnost izbora je veoma široka i obuhvata od izbora stila i načina života, profesije, mesta rada i življenja, roba i usluga, učešća u izboru između više alternativnih modela raspodele, investiranja itd., preko izbora delegata, učešća u izboru društvenih ciljeva i opredeljenja, do izbora u oblasti kulture i umetnosti (od lektire i vrste zabave do umetničkog pravca kojem se pripada ili koji se simpatiše) itd.

Jedno demokratsko društvo može se održavati i funkcionisati samo kao društvo odgovornih ljudi. U samoupravnom društvu, baš zbog toga što je niz delikatnih prava vezanih za interese ljudi ovima na raspolaganju i zbog toga što ljudi mnoge probleme moraju rešavati bez spoljnog autoriteta i arbitra, samo moralno svesna i odgovorna ličnost je podobna da u pravom smislu bude samoupravljač. Tito je to znao i na to je bezbroj puta upozoravao, ukazujući na greške i propuste, na neodgovorna ponašanja i postupke, i zalažući se za to da se formiraju i uzdižu ljudi čiji bi moralni kvaliteti i sposobnosti bili dorasli samoupravnom socijalizmu.

Slobodnu, aktivnu, odgovornu, humanu, preduzimljivu, građanski hrabru, s drugima solidarnu, stvaralačku ličnost — to je ono što je Tito želeo da razvija jugoslovenski socijalistički samoupravni sistem. Znao je da je ovakva ličnost i pretpostavka i svrha samoupravnog sistema. Zbog toga je veliku pažnju poklanjao mladima, nastojeći da se pravilno vaspitaju i da se uče na greškama starijih i na sopstvenim. Socijalizam je shvatao kao delo čoveka za sebe samog i kao prevazilaženje otuđenosti, eksploatacije, dominacije, kao vraćanje čoveka njegovoj generičkoj suštini, kao oslobađanje od klasnih društvenih odnosa i protivrečnosti, kao građenje odnosa i društva u kojem će sloboda svakog pojedinca biti uslov slobode za sve i u kojem će čovek čoveku biti prva potreba. Za ovo je nalazio inspiraciju kako u marksističkim koncepcijama tako i u sopstvenom revolucionarnom iskustvu radničke klase. Njegov humanistički doprinos je i u pružanju *čoveku* moralne podrške, ulivanju samopouzdanja i pokazivanju na delu kako da stvaralački traži i bori se za bolje odnose među ljudima.

Digitized by Google

Kiro Hadži Vasilev

Nacionalizam*

Kao termin — nacionalizam je u širokoj upotrebi, ali i uz vrlo različita tumačenja. Bez obzira na te razlike, pojam nacionalizma uvek podrazumeva određeno shvatanje nacije i nacionalnih odnosa. Naravno, nije reč samo o shvatanjima, jer ona i proizlaze iz određene prakse, a imaju i svoje dejstvo na praksu. Zato pojmom nacionalizma obuhvatamo i određene političke stavove, to jest ponašanja u samoj praksi nacionalnih odnosa.

Iz izrazito ideoloških razloga nacionalizmu se pridaje različit smisao, a jasno se ispoljavaju i njegova različita, čak suprotna, vrednovanja — od pozitivnih do negativnih. Takva vrednovanja ne proizlaze samo iz toga što razni društveni subjekti podrazumevaju pod nacionalizmom različite stvari, već i iz toga što ponekad iste društvene sadržaje — zbog sopstvenih različitih interesa — vrednuju sasvim različito.

To su razlozi što u shvatanjima nacionalizma uočavamo dva osnovna prilaza, a unutar njih i niz posebnih karakteristika i varijacija. Ako ta shvatanja posmatramo onako kako se ispoljavaju u individualnim iskazima, u karakterističnim manifestacijama svesti individua, grupa i zajednica, odnosno u tumačenjima

* Iz knjige *Socijalizam i nacionalni odnosi*, »Naša knjiga«, Skoplje, i Izdavački centar NIRO »Komunist«, Beograd.

Digitized by Google

pojedinih autora koji su se time i posebno bavili, mogućno je, polazeći od raznih aspekata, sačiniti razne klasifikacije, odnosno tipologije nacionalizma.[1] Mnogi su autori posvetili tome posebnu pažnju, što, svakako, može olakšati naučno osvetljavanje problema nacionalizma, ako doprinosi otkrivanju i razjašnjavanju suštine stvari. Na žalost, neki takvi poduhvati pokazuju u tom pogledu karakterističnu nemoć, te više zatrpavaju nego što uočavaju bitne aspekte nacionalizma.

Za stanje odnosâ među nacijama nisu od presudnog značaja svakojaka individualna shvatanja i ponašanja, već karakteristična svest i praksa osnovnih klasa nacija, a u prvom redu onih koje imaju vladajuću poziciju. Da bismo naučno razjasnili ono što se zbiva u nacionalnim odnosima, moramo upravo razgraničiti i raščlaniti pozitivne i negativne faktore i trendove u njima, kao i njihove izvore. Zato se u takvoj analizi ne možemo zadržati na posmatranju nacija kao takvih, već moramo razotkriti njihove unutrašnje, pre svega klasne, suprotnosti. To će nam omogućiti da jasno razlučimo pozitivna i negativna kretanja u nacionalnim odnosima, da im otkrijemo uzroke, da shvatimo njihovu posebnost, kao i uzajamno dejstvo, da ih naučno objasnimo.

Upravo zato se, sa stanovišta marksizma, u središte analize mora postaviti klasni aspekt nacionalnih odnosa. Bez toga je nemogućno razjasniti bitna obeležja nacionalizma, razloge i smisao različitih shvatanja nacionalizma, njegovu stvarnu suštinu i ulogu u istorijskim procesima. Tek time se može utvrditi koja su tumačenja nacionalizma naučno osnovana, a koja spadaju u ideološke zablude ili prevare. Naravno, kad govorimo o analizi klasnih aspekata nacionalnih odnosa, treba naglasiti potrebu dubljeg naučnog i teorijskog poniranja u njih, nasuprot vulgarnom frazersko-dogmatskom verglanju koje se, na žalost, isuviše često nudi u ime tobožnjeg marksizma.

1. Buržoasko shvatanje nacionalnih odnosa

Pojam nacionalizam je nastao, razumljivo, tek sa pojavom nacije i problema nacionalnih odnosa. Ako se podsetimo na činjenicu da se taj proces istorijski podudario sa pojavom kapitalizma kao društveno-ekonomskog sistema i buržoazije kao klase, razumljivo je da sve što je u tim istorijskim uslovima vezano za probleme nacije i nacionalnih odnosa nosi pečat buržoaskih shvatanja i tumačenja.

Skup buržoaskih ideoloških predstava o naciji, nacionalnim interesima, nacionalnim odnosima i suprotnostima javlja se u svesti same buržoazije kao svest nacije. Buržoazija je, prirodno, zainteresovana da svojim posebnim i uskim klasnim interesima prida karakter opštosti, pa i sama uobražava da se njeni klasni

[1] Pregled tih raznih klasifikacija, odnosno tipologija nacionalizma prikazao je Živko Surčulija u svojoj knjizi *Društvena anatomija nacionalizma*, »Mladost«, Beograd.

Digitized by Google

interesi identifikuju sa interesima društva, odnosno nacije. Svoje izrazito klasno shvatanje nacije i nacionalnih odnosa buržoazija želi da prikaže kao nacionalno shvatanje i upravo iz te težnje je i nastao naziv nacionalizam, koji sam po sebi upućuje na misao kao da je reč o svojstvu same nacije.

U toj težnji buržoaziji svakako ide na ruku i činjenica da ona, s obzirom na svoju vladajuću poziciju u društvu i na vladajuću moć njene klasne ideologije, ima velike mogućnosti ideološkog uticanja i na ostale delove nacije, tako da u određenim okolnostima uspeva i da povuče za sobom svest nacije kao celine.

Pokušajmo sada da preciznije raščlanimo bitne komponente buržoaskog shvatanja nacionalnih odnosa. Treba naglasiti, u prvom redu, razumljivu nemoć buržoazije da razjasni istorijsku prolaznost kapitalističkog sistema i sebe kao klase, pa i nacije kao specifične društvene zajednice ljudi.

Relativno nove istorijske pojave vezane za stvarno rađanje, nastajanje i formiranje nacija buržoazija, doduše, vidi, ali ih, s obzirom na svoje ideološke zablude, vidi na pogrešan način. Ona ne shvata da je reč o nastajanju nečeg novog u istoriji, već smatra da je nacija i u prethodnim istorijskim epohama, u srednjem veku i još ranije u prošlosti, postojala, ali da je bila u nekakvom letargičnom stanju, kao uspavana lepotica, pa se najedanput, iz nekih, ne sasvim shvatljivih, razloga, budi iz svoga sna i gromko proklamuje na sceni istorije svoju takozvanu nacionalnu svest.

Tim shvatanjem ona ne može objasniti zašto »nacija« nije to ranije učinila i šta je nju podstaklo da odjednom tako temeljito »menja« svoje »ponašanje«. Interesantno je da je za stvarne pojave nastajanja i formiranja nacija uobičajen naziv »buđenje«' ili »preporod«.

I upravo to »buđenje« i »preporod« nacije smatra se — u okviru tih shvatanja — osnovom nacionalizma. Kad je već postala svesna sebe, nacija shvata od kakvog su značaja za nju procesi koji treba da joj omoguće da se u punoj meri oformi, da se oslobodi eventualnih stranih pretnji, pritisaka, opasnosti i slično, da stekne i osigura svoju suverenost i nezavisnost, da se celovito konstituiše, i u ekonomskom i u političkom pogledu, kao država sa sopstvenom vojnom snagom itd. I te prirodne težnje svake nacije buržoaska ideologija uključuje u svoje shvatanje nacionalizma. U toj interpretaciji nacionalizam je borba nacije za te svoje ciljeve, koja često dobija obeležje euforičnosti sa naglašenim nacionalnim zanosom, pa se upravo to naziva nacionalizmom.

U bliskoj vezi je s tim, svakako, i pravo svake nacije da zastupa, brani i ostvaruje svoje nacionalne interese u svim oblastima izgradnje i nacionalne ekonomike, nacionalne kulture, nacionalne svesti, kao i u svojim odnosima sa drugim nacijama. Mada buržoaska ideologija pokušava da pojam nacionalizma predstavi kao svest nacije o sebi, ipak svi suštinski sadržaji buržoaskog shvatanja nacionalizma u najvećoj meri dolaze do izražaja tek na planu odnosâ među nacijama. O tome, kao i uopšte o komplek-

Digitized by Google

su svih vidova društvenih odnosa, buržoazija ima svoje izrazito klasne poglede. Ni nacionalni odnosi, kao aspekt međuljudskih društvenih odnosa, nisu se mogli oteti osnovnim klasnim predstavama buržoazije o društvenim odnosima uopšte. Te predstave izviru iz same prirode njenog društvenog bića.

Sve komplekse međuljudskih društvenih odnosa buržoazija posmatra kroz prizmu odnosâ među privatnim vlasnicima i posebno među vlasnicima kapitala. Kao proizvođači i potrošači robe, privatni vlasnici su, svakako, upućeni jedni na druge, sâm reprodukcioni ciklus ih uzajamno povezuje, i te veze se izražavaju na stihijski način posredstvom tržišta. No, s druge strane, tržište ih i međusobno suprotstavlja kao konkurente. Te suprotnosti intresâ privatnih vlasnika u građanskom društvu se zaoštravaju kada je reč o odnosima među vlasnicima kapitala.

I oni su upućeni na uzajamne veze i određenu saradnju, ali su i suprotstavljeni jedni drugima, a *ishod njihove konkurentske borbe zavisi od odnosa moći, to jest od snage kapitala i upravo zbog toga vlasnik kapitala mora težiti ka tome da nadvlada, odnosno uništi svoje konkurente, da ne bi sam bio nadvladan i uništen.* Sve se to prikazuje u svesti buržoazije kao izraz same ljudske prirode. Svako treba i mora gledati samo sebe i svoje interese ako ne želi da propadne.

A ono što važi za pojedince, važi i za firme, preduzeća, kompanije, kao i za sve ljudske grupacije i zajednice, pa i za nacije. U tom smislu ostvarivanje nacionalnih interesa ima za pretpostavku onemogućavanje tuđe nacionalne prevlasti, odnosno ostvarivanje svoje prevlasti nad drugim nacijama. Pošto je čovek čoveku vuk, i nacije se moraju među sobom nalaziti u odnosima stalnih, otvorenih ili latentnih sukoba. Pitanje je samo ko će koga. To kao da dokazuje i istorija: naime — prijateljstva, mirna ravnoteža i saradnja bili su relativno kratkotrajni predasi između razdoblja ispunjenih sukobima i ratovima.

Nacija kao zajednica ljudi mora težiti ka ostvarivanju svojih interesa, a time, prema takvim shvatanjima, mora se sukobljavati s drugim nacijama, a naročito s onim čiji su interesi ma u kom pogledu konkurentni, odnosno protivnički. Doduše, ne osporava se mogućnost i dobrih odnosa i mirne saradnje među nacijama, što, uostalom, potvrđuje i praksa, ali samo među nacijama čiji se interesi ne suprotstavljaju ili se suprotstavljaju u manje bitnim stvarima. Međutim, takve pojave, smatra se, ne mogu biti opšte obeležje odnosâ među nacijama, kao što to nisu ni među pojedincima. Dve nacije mogu privremeno i preći preko međusobno suprotnih interesa i uspostaviti saradnju i savezništvo ukoliko ih na to prinuđuje zajednička borba protiv trećih nacija sa kojima su u odnosima dublje suprotnosti i težih sukoba. Takva, obično prolazna, prijateljstva i savezništva ne znače prevazilaženje suprotnosti u odnosima među nacijama, a još manje njihovo razrešavanje, već najčešće samo privremeno odlaganje neizbežnih sukoba.

Digitized by Google

Buržoazija ne može čoveka posmatrati i shvatiti drugačije nego kroz prizmu sopstvenog društvenog bića. Kad se, dakle, sučele ljudi tog i istovetnog društvenog bića, borba je neminovna. S druge strane, buržoazija nastoji da odnos vlasnikâ kapitala i najamnih radnika predstavi kao uzajamno korisnu i idiličnu saradnju, mada je to odnos gospodarâ i potčinjenih, odnos ljudi sasvim različitog društvenog bića, čiji se interesi objektivno isključuju, čak i kada oni to ne shvataju, pa mirno »sarađuju«. Svoju ulogu u tom odnosu kapitalist vidi kao ulogu dobročinitelja koji radniku »daje« posao, a time mu obezbeđuje i egzistenciju. Borba kapitalistâ među sobom ne prikriva se, ali se klasna borba ne posmatra kao nužnost.

Ta, na izgled, apsurdna protivrečnost buržoaske ideologije ima, međutim, svoje snažne razloge. *Kapitalistička konkurentska borba ne može ugroziti buržoasko društvo, ona je njegovo svojstvo, a klasna borba može ga iz temelja razoriti. Zato se klasna borba želi prikazati kao neopravdana i nastrana društvena pojava, dok se svi ostali vidovi društvenih sukoba — od individualnih do nacionalnih — smatraju normalnim, zakonitim i večitim, kao izraz same ljudske prirode.*

Prema uobičajenim buržoaskim shvatanjima, nacionalizam je, i kao ideologija i kao praktično ponašanje, sa neizbežnim nacionalnim sukobima koje sobom nosi, direktan i neumitan izraz nacije, samog njenog postojanja, njene prirode. To je svest nacije o sebi, njeno prirodno odnošenje prema sebi i drugim nacijama.

U tim predstavama buržoaske ideologije stvari su postavljene naglavačke, upravo suprotno realnim odnosima. Tamo gde buržoazija ne vidi razloge za sukobe — u svojim odnosima s radničkom klasom — suprotnosti se, uprkos zabludama buržoazije, ne mogu razrešiti mirnom saradnjom, jer nema, niti može biti, ravnopravnosti dveju suprotstavljenih strana. Zato je stvarno rešenje tog sukoba moguće samo odstranjivanjem buržoazije, likvidacijom kapitalističkog sistema. I obrnuto, tamo gde buržoazija vidi neminovnost bar povremenih sukoba u odnosima nacija, stvarne suprotnosti se time ne razrešavaju, već se, naprotiv, zaoštravaju. Za razliku od klasnih suprotnosti, u nacionalnim suprotnostima je moguća ravnopravnost obeju strana. Štaviše, samo na toj osnovi, dakle ravnopravnom mirnom saradnjom nacija, jedino je i moguće razrešavanje nacionalnih suprotnosti.

Za buržoasku ideologiju karakteristično je shvatanje da se nacionalizam prirodno i naročito snažno ispoljava u periodima »buđenja« i »preporoda« nacija, u početnim etapama njihovog razvoja, dakle u takozvanim mladim nacijama koje se tek afirmišu i bore za svoje mesto pod suncem. U tim uslovima, prema tim shvatanjima, nacionalistička svest je jako izražena i glasna, upadljiva, a ponekad i nametljiva, često sa euforičnim ispoljavanjem.

Smatra se, takođe, da je nacionalizam, »normalno«, izraženiji u srednjim i manjim nacijama, jer one nailaze na veće teškoće i prepreke u borbi za svoje interese, za svoju afirmaciju i stabilizaciju. Nacije koje su se već učvrstile i koje se ne osećaju ugro-

Digitized by Google

ženim, dakle starije, jače, velike nacije, nemaju naročitih razloga da suviše glasno i napadno ispoljavaju svoj nacionalizam.

Pored ovog tipično buržoaskog shvatanja nacionalizma, *često nailazimo i na prilično rasprostranjeno, naivno i površno shvatanje nacionalizma kao oznake za svaki vid težnje i borbe nacije za svoju slobodu, samoopredeljenje i nezavisnost.* Takva shvatanja ne možemo smatrati kao izraz buržoaske ideologije, ali je jasno da su ipak pod određenim njenim uticajem, jer nisu u stanju da se od nje jasno razgraniče, da kritički osvetle, objasne i odbace buržoaska tumačenja nacionalizma. *Sa pozicija tih naivnih i površnih shvatanja oseća se razumljiva potreba da se povuče neka linija između takozvanog pozitivnog nacionalizma i negativnih strana nacionalizma.* Međutim, čim se utvrdi da »postoji« i pozitivni i negativni nacionalizam, odmah se postavlja pitanje u čemu je ta razlika i otkuda ona, šta znači i čime je uslovljen, na jednoj strani, takozvani pozitivni, a na suprotnoj — takozvani negativni nacionalizam. Pošto ta razlika nije u nijansama, već u suštinskoj suprotnosti, postavlja se pitanje da li je naučno opravdano i dopustivo da dve suprotne pojave nazivamo istim imenom. U traganju za odgovorom na ta pitanja, ako smo dovoljno dosledni i uporni, moramo doći do suštinskih problema, pa se na kraju pokaže da sa tim pitanjima možemo izaći na kraj samo doslednim marksističkim prilazom naciji, odnosno društvu.

Kako u naciji ne postoji samo jedno shvatanje nacionalnih interesa i borbe za nacionalnu slobodu, nezavisnost i društveni progres, ne može se govoriti da određeni oblici takozvane nacionalne svesti i nacionalne politike uvek i u jednakoj meri izražavaju stvarne nacionalne interese.

Ponašanje nacije u odnosima prema drugim nacijama uvek zavisi od određenog klasnog viđenja i tumačenja nacionalnih interesa. Stoga, a i iz drugih razloga, nacije se u međunacionalnim odnosima nejednako postavljaju, a njihova ponašanja se ne mogu smatrati automatski neposrednim izrazom same nacije i nacionalnih interesa, već se samo konkretnom i objektivnom analizom može utvrditi da li i u kojoj meri izražavaju stvarne sadržaje nacionalnih interesa, težnji nacije za slobodom, nezavisnošću i svestranim razvojem.

Čak i takvi pojmovi kao što je nacionalna sloboda i suverenost često mogu dobijati različite i suprotne klasne interpretacije. U tom smislu, sa stanovišta marksističke teorije treba razlučiti objektivni smisao i sadržaj pojmova nacionalne slobode, suverenosti i nacionalnih interesa od njihovih subjektivnih klasnih i drugih interpretacija, a ove, opet, treba valorizovati prema njihovom stvarnom smislu, socijalnom sadržaju i odnosu prema objektivnim nacionalnim interesima, potrebama i mogućnostima ostvarivanja nacionalne slobode i suverenosti. Sa takvog opšteteorijskog i metodološkog stanovišta marksistička kritika osvetljava i objašnjava i sâm pojam nacionalizma i buržoasko shvatanje nacionalizma.

Digitized by Google

Videli smo zašto buržoazija svoja klasna viđenja i sopstvenu praksu nacionalnih odnosa naziva nacionalizmom, težeći da svoju svest i ponašanje prikaže kao direktan izraz nacije. *Razotkrivajući pravu socijalnu prirodu nacionalizma, marksistička teorija vidi u njemu ne neki opšti zakon ponašanja nacija u ostvarivanju svojih težnji za nacionalnom slobodom i suverenošću, kao i svih vidova nacionalnih interesa, već samo određen monopolistički oblik »nacionalnog« ponašanja kao izraz monopolističkih društvenih snaga unutar nacije, a u prvom redu buržoazije.*

2. Suština nacionalizma

Kao direktna projekcija monopolističkih težnji i snaga na oblast nacionalnih odnosa, *nacionalizam je, u stvari, ispoljavanje nacionalnog egoizma koji ima svoje izvore u onim vodećim snagama nacije čija je sama društvena priroda eksploatatorska, odnosno monopolistička.* Nije, dakle, jednostavno reč o razumljivoj i prirodnoj težnji svake nacije za tim da zastupa, brani i ostvaruje svoje nacionalne interese, već o pojavi da se to čini na račun i na štetu isto tako prirodnih i razumljivih nacionalnih interesa drugih nacija. Pojam nacionalnog egoizma upotrebljavamo uslovno, jer nije reč o ponašanju same nacije, već njenih vodećih snaga. Egoizam nije svojstven svim delovima nacije, pogotovu ne u istoj meri i na isti način. Zato i nije sasvim osnovano govoriti o egoizmu nacije kao takve. Pa ipak, efekti nacionalnog egoizma tiču se nacija kao takvih, pa se zato, uz pomenutu rezervu, možemo poslužiti terminom nacionalnog egoizma.

Ovako shvaćen nacionalni egoizam može, doduše, ponekad povući za sobom i dobar deo nacije — to ne mora biti način ponašanja isključivo vodećih eksploatatorskih i monopolističkih snaga određene nacije. U izvesnim okolnostima njima uspeva da čak i pretežan deo nacije uvuku u orbitu svog nacionalističkog ponašanja, ali ni u takvim slučajevima ne možemo tvrditi da je izvor nacionalizma u sasvim objektivnim nacionalnim interesima. On je u interesima eksploatatorskih i monopolističkih snaga nacija.

No ni to ne treba shvatiti na isključiv i jednostran način, jer u određenim uslovima, naročito u etapama razvoja nacije na tlu ranog kapitalizma, nacionalizam može i odgovarati nacionalnim interesima, pogotovu ako se na njih ne gleda dugoročno, već sa stanovišta neposredne koristi i pogodnosti koje se mogu steći u odnosima s drugim nacijama. Mada u takvim uslovima izgleda kao da nacionalizam direktno izrasta iz samih nacionalnih interesa, da im na planu nacionalnih odnosa direktno služi, on ni u tim uslovima nije u stanju da bude faktor prevazilaženja suprotnosti nacionalnih interesa ravnopravnom saradnjom i prijateljskim dogovaranjem nacija, već je neminovno izvor zaoštravanja nacionalnih suprotnosti.

Digitized by Google

Ako, dakle, nacionalne interese posmatramo kompleksno i sa stanovišta istorijske projekcije, postaje jasno da im, u suštinskom i dugoročnom smislu, nacionalizam nikad ne služi.

Dijalektika nacionalnih interesa ukazuje, doduše, na to da u odnosima među nacijama postoje objektivne suprotnosti i razlike u njihovim interesima, pa je samim tim data i mogućnost da se interesi jedne nacije zadovoljavaju na račun interesâ druge, da jedna nacija, kao celina, a ne samo eksploatatorske snage u njoj, može steći određenu korist na štetu interesa drugih nacija, pa se u tom slučaju stvar tako prikazuje kao da se nacionalni interesi mogu ostvarivati jedino na račun i na štetu interesâ drugih nacija, da jednoj naciji ne može svanuti dok se nekoj drugoj ne smrkne.

Međutim, ako se uzme u obzir sva šteta koja nastaje usled nacionalnog egoizma, ne samo za jednu, već i za drugu stranu, ako se sagledaju sve negativnosti zaoštravanja nacionalnih suprotnosti i sve posledice sukoba među nacijama, ako se posmatra ceo kompleks nacionalnih interesa u njihovom dugoročnom trajanju, videće se da nacionalni egoizam ne može biti od globalne koristi za naciju u čije ime nastupa.

Stoga se nacionalizam ne samo ne može identifikovati sa težnjama nacija za slobodom, suverenošću i ostvarivanjem njihovih autentičnih nacionalnih interesa, već on, po pravilu, tim težnjama ne odgovara, a ponekad postaje glavna smetnja na putu njihovog ostvarivanja. To proizlazi iz same socijalne suštine nacionalizma, kojom treba da se nešto podrobnije pozabavimo.

Kada nacionalizam kao ideologiju i određenu praksu nacionalnih odnosa posmatramo sa stanovišta međuljudskih odnosa uopšte (jer i u nacionalnim odnosima reč je, u krajnjoj liniji, o odnosima među ljudima), možemo reći *da je suština nacionalizma u bezobzirnosti prema drugim nacijama, što govori o njegovoj monopolističkoj prirodi.* Već iz toga je jasno da nacionalizam nije proizvod same nacije kao takve, s obzirom na to da se nacija ne sastoji isključivo od eksploatatorskih i monopolističkih snaga, već te snage, čak i kada vladaju nacijom, čine njenu manjinu, dok je većina nacije i sama izložena pritiscima eksploatatorskih i monopolističkih snaga. Istorijski posmatrano, nacionalizam, to jest nacionalni egoizam, rodila je buržoazija. Ona se, po prirodi svog klasnog bića, kao eksploatatorski i monopolistički činilac, uvek odnosila, i morala odnositi, bezobzirno prema drugim nacijama, iz prostog razloga što se nužno tako odnosi prema egzistencijalnim uslovima većine čak i sopstvene nacije.

U tome je suština njenog odnosa prema klasi najamnih radnika. Smisao kapitalizma kao sistema i buržoazije kao klase i jeste u tome da se iz radničke klase iscedi maksimum viška vrednosti u cilju što bržeg i većeg akumulisanja kapitala.

Naravno, ne može se reći da vlasnike kapitala i buržoaziju kao klasu uopšte ne interesuju egzistencijalni uslovi najamnih radnika. Svakako da ih interesuju, prvenstveno utoliko ukoliko oni

Digitized by Google

treba da budu sposobni i orni za rad i da svoju radnu snagu ponude na tržištu u potrebnoj količini. To je briga, u stvari, o racionalnom i efikasnom ulaganju varijabilnog kapitala. Sem toga, buržoazija se, naravno, mora suočiti i s činjenicom da se radnička klasa ne miri niti se može pomiriti sa svojim položajem, da ona pruža otpor nezajažljivoj eksploataciji, da se organizuje i vodi klasnu borbu u cilju poboljšanja svojih životnih i radnih uslova. Buržoazija je često prinuđena da čini i osetne ustupke radničkoj klasi, da prihvata sve značajnija poboljšanja životnih uslova radničke klase, ali to ni najmanje ne dovodi u pitanje činjenicu da ti ustupci buržoazije ne proizlaze iz njenih klasnih interesa i da nisu izraz njenog klasnog stava, već su joj silom klasne borbe nametnuti.

S druge strane, eksploatatorska i monopolistička uloga buržoazije ne ograničava se samo na radničku klasu, već se rasprostire i na šire radne mase grada i sela, koje žive od svog rada i kojima ona nameće svoju ekonomsku prevlast.

Ako je to nužan odnos buržoazije prema masi sopstvene nacije, nije li jasno da će ona imati još manje obzira prema masama drugih nacija? Ukoliko postoje mogućnosti da se i druge nacije pretvore, bilo čime i bilo u kojoj meri, u izvor dodatnih ekstraprofita, buržoazija će nastojati da ih do maksimuma iskoristi. Štaviše, pošto takvi dodatni izvori profita mogu veoma uvećati akumulaciju kapitala i znatno ubrzati proces njegovog koncentrisanja i centralizovanja, pogotovu kad se imaju u vidu izuzetne pogodnosti koje eksploatacija tuđe nacije može pružiti, buržoazija upravo u tome vidi izuzetno privlačne izvore kapitala i moći, utoliko pre što zaoštravanje njenih odnosa sa takvim spoljnim izvorima bogatstva i moći ni približno ne opterećuje pozicije buržoazije u sopstvenoj kući, kao što to čini zaoštravanje njenih odnosa i borbe sa radničkom klasom i radnim masama sopstvene nacije. Uz to, deo tako stečenih profita može poslužiti za određene materijalne koncesije radnim masama sopstvene nacije u cilju otupljivanja oštrice klasne borbe u svojoj zemlji. Time se objašnjava izuzetna zainteresovanost buržoazije za to da, u granicama realnih okolnosti, iskoristi svaku priliku za bezobzirnu eksploataciju bogatstva i radne snage tuđih nacija.

U tom smislu, na primer, velik je njen interes da se domogne tuđih izvora sirovina koje su joj neophodne, pogotovu ako ih nema dovoljno u sopstvenoj zemlji i ako se ti izvori mogu jeftinije eksploatisati. Zatim, velika je njena zainteresovanost za to da se koristi mogućnim izvorima jeftine radne snage drugih zemalja, a treba imati u vidu i nastojanje buržoazije da stavi pod svoju kontrolu tržišta drugih nacija i zemalja.

U celini uzev, buržoazija teži za tim da ekonomski zagospodari tuđim nacijama, gde god je to moguće, da to obezbedi i političkim sredstvima što dovodi do stvaranja sopstvene političke i vojne snage na teritoriji tuđih nacija, to jest do zaposedanja tuđih teritorija. Sve to nameće potrebu da se u odnosu na pot-

Digitized by Google

činjene nacije sprovodi bezobzirna politika gušenja svih pokušaja nacionalnog okupljanja i stvaranja nacionalnih oslobodilačkih pokreta, ponegde čak i politika nasilne denacionalizacije stanovništva.

Naravno, ne može se reći da će se svaka buržoazija i u svim prilikama obavezno ponašati na takav način. Da li će se, u kojoj meri i kako manifestovati ta njena objektivna društvena priroda, ne zavisi samo od suštine njenog klasnog bića, već i od odnosa snaga i drugih realnih mogućnosti i uslovâ. Sigurno je, na primer, da neće biti pojava nacionalističkog nametanja svoje moći tuđim nacijama u one buržoazije koja, zajedno sa svojom nacijom, još nije uspela da obezbedi ni sopstvenu suverenost, te se i sama nalazi pod tuđim ekonomskim i političkim gospodstvom ili pritiskom drugih nacija, odnosno njihovih buržoazija. Pa ipak, sve to ni najmanje ne znači da je iz njenog bića iščezla težnja za tim da, čim to bude moguće i u meri u kojoj to bude moguće, svoju eksploatatorsko-monopolističku prirodu pokaže na isti onakav bezobziran nacionalistički način prema drugim, slabijim nacijama kakav je i ona iskusila u odnosima sa jačim nacijama.

U određenim okolnostima i istorijskim etapama buržoazija se javlja i kao činilac zajedničke borbe sa ostalim delovima svoje nacije za nacionalne interese, za nacionalnu slobodu i suverenost, ali čak ni tada ona nije u stanju da se uz puno razumevanje i ravnopravno odnosi prema istim takvim interesima drugih nacija. Monopolistička priroda buržoazije se u njenim odnosima sa drugim nacijama nužno izražava kao nacionalni monopolizam, bez obzira na to da li se i u kojoj meri taj nacionalni monopolizam može ostvariti, to jest da li se javlja kao realno stanje, kao praksa, ili samo kao tendencija koja može, ali i ne mora dobiti odgovarajuće oblike ostvarivanja.

Suštinu nacionalizma kao nacionalnog egoizma, kao kompleksa shvatanjâ i određene prakse nacionalnih odnosa, treba videti upravo u tom odnošenju prema interesima, pravima, slobodi, suverenosti i ravnopravnosti drugih nacija, a ne u nekoj vernosti i odanosti sopstvenoj naciji, kako to sama ideologija nacionalizma obično želi da prikaže. *Nacionalizam nije način odnošenja buržoazije prema sopstvenoj naciji, već prema drugim nacijama.* Ali, mada uvek istupa u ime nacije, nacionalizam nikad nije proizvod nacije kao takve, kao celine, već je izrazito klasna, odnosno kvaziklasna tvorevina. Doduše, u unutarnacionalnoj ideološkoj upotrebi nacionalizam služi monopolističkim snagama nacije da sve što čine prikažu kao stvar nacije, ali to je samo klasna ideološka kamuflaža njegove prave suštine.

Pored svoje osnovne, eksploatatorsko-monopolističke uloge, nacionalizam ima i jednu uzgrednu funkciju koja je, u stvari, derivat te uloge, ali u nekim slučajevima može biti osnovni razlog razbuktavanju nacionalizma. Reč je o podgrevanju nacionalističkih strasti, pokretanju i zaoštravanju nacionalističkih antagonizama da bi se prikrili unutarnacionalni klasni antagonizmi i drugi vidovi unut-

Digitized by Google

rašnjih društvenih suprotnosti.[2] Jasno je da ni za taj aspekt nacionalizma nikako ne može biti zainteresovana nacija kao takva, ali su za to i te kako zainteresovane eksploatatorske klase i druge monopolističke snage određene nacije. Zbog toga se ignoriše i prikriva sámo postojanje klasnih antagonizama i drugih društvenih suprotnosti i sukobâ, dok se antagonizmi prema drugim nacijama prikazuju ne samo kao prirodni i neizbežni, nego se često veštački razbuktavaju kako bi se povukle za sobom što šire mase nacije i odvukle sa poprišta borbe za razrešavanje unutarnacionalnih društvenih suprotnosti. Naravno, te su ideološke mistifikacije u političkoj službi buržoazije, odnosno drugih nacionalnih monopolističkih snaga kojima je nacionalizam ne samo svojstven, nego često upravo u tu svrhu potreban, pa se zato tako često služe njime.

3. **Izvori i nosioci nacionalizma**

Osnova ispoljavanja nacionalizma je, svakako, u samim objektivnim suprotnostima interesâ među pojedinim nacijama, u samim mogućnostima da ova ili ona nacija na račun interesâ drugih postigne određene materijalne, političke, vojne i druge prednosti.

Doduše, dugoročno posmatrano, svaka nacija će se, na kraju krajeva, uveriti u to da zloupotreba takvih mogućnosti na račun drugih nacija ima svoju cenu, da se to nečim mora platiti, ne samo u budućnosti, već i odmah. Treba se podsetiti na Marksovu misao da »narod koji podjarmljuje neki drugi narod kuje sopstvene lance«[3].

No, bez obzira na sve to, ostaju, ipak, realne mogućnosti da se i veći ili manji delovi nacije, a u nečemu i za neko vreme i nacije kao celine, eksploatatorski i monopolistički odnose prema drugim nacijama. Time se i one mogu povesti za takvim mogućnostima ili su, u najmanju ruku, nedovoljno otporne prema takvim težnjama koje u njihovo ime sprovode eksploatatorsko-monopolističke snage u njima.

Da nije, dakle, objektivnih suprotnosti interesâ među pojedinim nacijama i pomenutih mogućnosti eksploatacije jedne nacije od strane druge, nacionalizma, naravno, ne bi ni moglo biti. Ma koliko bio suprotan principima i idealima slobode, pravde, morala i humanizma, nacionalizam, samim tim što se u istoriji tako široko i često ispoljava, izražava, svakako, neke nužnosti i suprotnosti istorijskog razvoja čoveka i ljudskog društva.

---

[2] »Ali, kada su se klasne suprotnosti u kapitalističkom društvu počele produbljivati, nacionalizam je u razvijenim kapitalističkim zemljama postao izrazito klasna ideologija vladajućih krugova kojom su oni nastojali da izbrišu klasni i socijalni karakter društvenih konflikata i da utemelje takozvanu nacionalnu saradnju rada i kapitala. Na taj način nacionalizam je postao izrazito antiradnička ideologija« (E. Kardelj, *Izbor iz dela*, IV, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, str. 387).

[3] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 27, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 318.

Digitized by Google

Nije zato stvar teorije i nauke samo da jednostavno osudi i odbaci nacionalizam kao pojavu u istoriji, već treba da osvetli i objasni njegovu društvenu suštinu, izvore i oblike ispoljavanja, ulogu koju u istoriji igra, kao i uslove i nosioce prevladavanja pojave.

Nacionalizam je, kao i svaki drugi vid monopolizma i egoizma, u određenim istorijskim uslovima imao izvesnu funkciju u društvenim kretanjima. Činjenica je, na primer, da je na izrazito nacionalističko-monopolističkim osnovama došlo do koncentracije velike ekonomske moći u određenom broju zemalja koje su najbrže i najviše razvile savremene snage industrijske moći i postale velike svetske metropole industrijske revolucije. Činjenica je, dalje, da je bezobzirna eksploatacija mnogih tuđih zemalja bila veoma značajan faktor u takvom kretanju i razvoju, da je to, s jedne strane, imalo veoma negativne, teške i razorne posledice po velika svetska prostranstva, ali je, s druge strane, dovelo do veoma brzog razvoja ljudske proizvodne snage, nauke, obrazovanja, kulture itd. u velikim industrijskim metropolama. Uz svu odbojnost prema imperijalizmu i nacionalističkom hegemonizmu i dominaciji, u mnogim, ranije zaostalim delovima sveta gde je otvoren proces razbijanja starih, stagnantnih oblika rada i proizvodnje, kao i društvene organizacije, počeo je da prodire kapitalizam i da se stvara celovit globalni svetski sistem kapitalizma i savremene industrijske proizvodnje.

U prethodnom izlaganju pokazali smo da je osnovni nosilac nacionalizma buržoazija. I zaista, *fenomen nacionalizma se u istoriji pojavio kao prateća pojava nastajanja i jačanja buržoazije, a najgrublji oblici nacionalizma koincidiraju sa ojačalom buržoazijom kojoj sopstvene nacionalne granice postaju preuske.* Ali, kako nam istorija pokazuje, nacionalizam nije neko svojstvo isključivo buržoazije, ne podleže mu samo ona. U stvari, sve opasnosti nacionalizma su toliko velike upravo zato što postoje realne mogućnosti i često povoljni uslovi da buržoazija, ili neka druga monopolistička snaga, kao generator nacionalizma, povuče za sobom, svojim nacionalističkim težnjama i delovanjem, čak i većinu nacije. Zašto se to događa?

Često se određene suprotnosti interesâ među pojedinim nacijama prikazuju u svesti tako kao da je mogućno njihovo razrešavanje i prevazilaženje mirnom saradnjom nacija na ravnopravnoj osnovi. Javlja se privid da se određeni interesi jedne nacije nužno zadovoljavaju na uštrb interesâ neke druge nacije. Takav privid proširuje osnovu iskrivljene svesti i uverenja da je nacionalni egoizam, ako ne uvek, ono bar ponekad, neizbežan, pa nacija koja ne želi da postane žrtva treba da se postara da suprotnost interesâ reši u svoju korist, ne vodeći mnogo računa o tome šta će ovo značiti za interese drugih nacija.

Razumljivo je da takav privid nosioci nacionalizma obilno koriste u svojim ideološkim interpretacijama i u ideološkoj »obradi« svesti radnih masa. U tome im ide na ruku to što eksploatator-

Digitized by Google

ske i monopolističke operacije nacionalističkih snaga prema drugim nacijama često donose, ma i privremeno, određene koristi i radnim masama, pa i radničkoj klasi nacije u čije ime se takve operacije vrše. I upravo time su *buržoazija i druge monopolističke snage u stanju da, u određenoj meri, takvim »nacionalnim« koristima nacionalizma korumpiraju šire slojeve nacije, a ponekad i značajne delove radničke klase.*

Analizirajući takve pojave u vreme kada su se one, doduše, već jasno manifestovale, ali se još nisu toliko proširile, kao što je to kasnije bio slučaj, Marks i Engels su uočili stvaranje takozvane »radničke aristokratije« u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, prvenstveno u Engleskoj onoga doba. Reč je, naime, o mogućnostima engleske imperijalističke buržoazije, koja se koristila ogromnim bogatstvima velikog dela sveta i koja je zato bila u stanju da deo te monopolske dobiti dobaci i radničkoj klasi Engleske[4], da korumpira jedan njen sloj i da, na taj način, otupljuje oštricu njene klasne borbe, da je vezuje za sebe i donekle pretvara u rezervnu snagu britanskog imperijalizma.[5]

Naravno, ne može se reći da je zbog toga radnički pokret u Engleskoj nestao, ali je činjenica da je to snažno uticalo na karakter i razvoj tog pokreta. On, naravno, nije stajao na pozicijama identičnim sa buržoazijom i njenom imperijalističkom politikom, ali nije postao ni neki značajniji faktor borbe protiv britanskog imperijalizma.

Ista se, ili slična, pojava može konstatovati i na mnogim drugim pripremama izvesnog korumpiranja delova radničke klase i radničkih pokreta u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama.

Uzroke takvih pojava ne treba, međutim, tražiti samo u pomenutim materijalnim prednostima, jer one imaju i dublje izvore, kojima ćemo se ovde posebno pozabaviti.

Nacionalni egoizam ima svoju osnovu u ljudskom egoizmu uopšte. Ako se individua postavi kao egoistička jedinka, ona će svoj individualni egoizam ispoljavati i u okvirima raznih kolektiviteta kojima po logici društvene organizacije pripada. Na toj osnovi javiće se suprotnosti individualnih interesa u tim kolektivitetima, ali i egoizam samih tih kolektiviteta u međusobnim odnosima. Ukoliko ih čine egoističke individue, u tom će se slučaju takve društvene grupe i ljudske zajednice nužno postavljati egoistički. U tom smislu govorimo i o nacionalnom egoizmu.

---

[4] Engels je 12. septembra 1882. pisao Kauckom: »Pitate me šta engleski radnici misle o kolonijalnoj politici? Evo, tačno ono šta misle o politici uopće: ono šta o tome misle buržuji. Ta ovdje nema radničke partije, postoje samo konzervativci i liberalni radikali, i radnici zajedno s njima marljivo kusaju monopol Engleske na svjetskom tržištu i u kolonijama« (K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 42, cit. izd., str. 310).

[5] U pismu Avgustu Bebelu od 30. avgusta 1883. Engels ističe: »Učešće u vladavini nad svjetskim tržištem bila je i jeste ekonomska osnovica političkog ništavila engleskih radnika. Budući da su prirepak buržoazije u ekonomskom iskorišćavanju tog monopola, ali ipak učestvuju u njegovim dobrima, oni su po prirodi stvari politički prirepak »velike liberalne partije...« (Isto, tom 43, 1978, str. 53).

Digitized by Google

Egoizam individue nije neko prirodno svojstvo ljudi, a pogotovu ga ne možemo smatrati njihovim neizmenljivim obeležjem. Naprotiv, on je proizvod istorije, te se, u zavisnosti od istorijskih uslova, manifestuje na razne načine i u raznim okvirima i oblicima, ali će se iscrpljivanjem njegove osnove postepeno i prevazilaziti.

Pojava takozvanog individualizma, odnosno individualnog egoizma, vezana je za nastajanje privatnog vlasništva, koje je, opet, rezultat razvoja proizvodne snage rada. U uslovima ranih faza u razvoju prvobitnih ljudskih zajednica vlasništvo nad zemljom, uslovima i oruđima rada je vlasništvo roda. Ono nije imalo nikakav pravni izraz, već se javljalo kao prirodno svojstvo samog rada. Rad je, sam po sebi, vladanje oruđima rada i ovladavanje zemljom. Dok je rad pretežno imao neposredno kolektivan karakter, i to prirodno vlasništvo (rada) nad zemljom i oruđima rada, a time i nad plodovima rada, moralo je imati isti takav kolektivan karakter.

U izmenjenim uslovima usavršenijih oruđa rada počelo se proizvoditi ne samo ono što rodovska zajednica može i mora neposredno potrošiti, već i ono što se neće potrošiti, ali se može razmeniti za druge proizvode koji su joj bili potrebni. Tako je upravo razvijeniji rad omogućio proizvodnju za tuđu potrošnju, to jest rastuću nužnost, kako Marks kaže, ospoljavanja i otuđivanja rada. Razvojem te nužnosti, odnosno širenjem i intenziviranjem razmene proizvoda među proizvođačima nastao je nov oblik vlasništva nad proizvodima. Individualni proizvođači su se nužno u tom odnosu pojavili kao individualni (privatni) vlasnici svojih proizvoda, jer inače ih ne bi mogli razmenjivati, a da bi bili u stanju da to čine, morali su raspolagati svojim proizvodima. Na toj osnovi se, zatim, razvilo privatno vlasništvo i nad oruđima rada, zemljom i drugim sredstvima i uslovima rada. Ćelija proizvodnje postaje porodica, a podela rada u njoj obezbeđuje uspešnu reprodukciju i egzistenciju.

Tako se porodica javlja kao poseban proizvodni subjekt koji vlada oruđima svog rada, zemljom koju obrađuje i plodovima svoga rada. Njeno vlasništvo se time zaokružuje, mora se braniti i osigurati, pa, pošto postaje nova osnova cele društvene organizacije, postepeno dobija društveno priznanje i garancije u vidu razvoja odgovarajućih društvenih normi, sve do razvijenog prava privatnog vlasništva. Sam razvoj rada je, dakle, stvorio privatno vlasništvo.

Nastalo iz nužnosti ospoljavanja rada, privatno vlasništvo, sa svoje strane, dalje razvija pojave ospoljavanja i otuđivanja rada[6] i razne istorijske oblike klasnih diferencijacija ljudi. Zato

[6] »Tek na poslednjoj kulminacionoj tački razvitka privatnog vlasništva ponovo izbija ta tajna, naime, da je ono, s jedne strane, *proizvod* ospoljenog rada, a, s druge, da je *sredstvo* pomoću kojeg se rad ospoljuje, *realizacija tog ospoljenja*« (K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 3, »Prosveta«, Beograd, 1971, str. 224).

Digitized by Google

se svi ti osnovni fenomeni društvenog razvoja javljaju kao izraz protivrečnosti rada i društvene podele rada.

U poređenju sa ranijom rodovskom organizacijom rada porodični rad i privatno vlasništvo deluju kao usitnjavanje rada i kao oblik društvene dezintegracije. Međutim, to je istovremeno uslov povećavanja produktivnosti rada i njegovog daljeg razvoja, a time i osnova širih i dubljih procesa društvene integracije. Zato epohe privatnog vlasništva ne znače odstupanja od osnovnog toka istorije, koja predstavlja stalno širenje i produbljivanje čovekove društvenosti, već su protivrečni dijalektički izraz upravo tog toka. Ali u svesti ljudi privatno vlasništvo stvara privid da društvo nije ništa drugo do prosta suma porodica i individua, odnosno razdvojenih i međusobno suprotstavljenih privatnih vlasnika. Njihovi objektivno postojeći zajednički interesi, kao i društvena celina sa svojim opštim interesima, u tim uslovima se mogu ispoljiti samo kao rezultanta suprotnosti mase individualnih interesa. Preovlađuje svest o samodovoljnosti i međusobnom suprotstavljanju porodica i individua, o neizbežnom sukobu interesa privatnih vlasnika, svest koju definišemo kao individualizam i egoizam.

Koliko se ta svest duboko ukorenila, možemo suditi po tome što carstvo privatnog vlasništva traje ne samo vekovima, već i milenijumima. Egoizam individua se nužno izražava i kao egoizam u međusobnim odnosima društvenih grupa i zajednica kojima one pripadaju.

Međutim, tokom dugotrajne istorije privatnog vlasništva taj odnos se bitno menjao. Naime, privatno vlasništvo pojavilo se kao jedinstvo rada i vlasništva, ali je zatim dolazilo do raznih istorijskih oblika njihovog razdvajanja. U epohi robovlasništva, u privatnom vlasništvu su se nalazili ne samo zemlja i druga nepokretna imovina, oruđa i proizvodi rada, već i ljudi, kao korisni predmeti i oruđa, a robovi, koji su pod teškim uslovima radili, nisu imali ništa u privatnom vlasništvu, pa čak nisu raspolagali ni sobom, svojim telom. U feudalizmu je radna snaga kmetova, u principu, privatno vlasništvo feudalaca, mada su, zavisno od oblika feudalnog sistema, kmetovi mogli delimično i sami raspolagati svojom radnom snagom, pa i određenom imovinom. Karakteristika kapitalističkog društvenog sistema je privatno vlasništvo nad osnovnim društvenim proizvodnim snagama u obliku kapitala, dok je, na suprotnom polu društva, kod najamnih radnika privatno vlasništvo ograničeno na njihovu radnu snagu i na sredstva za egzistenciju.

Dakle, i tu osnovu društvenog sistema čini razdvojenost rada i vlasništva, sa izuzetkom veće ili manje mase radnika koji u privatnom vlasništvu imaju i sredstva za proizvodnju. Istorijska je tendencija kapitalizma da stalno umanjuje masu takvih radnika — eksproprijacijom njihove imovine i njihovim pretvaranjem u najamne radnike.

Digitized by Google

Za razumevanje nacionalnog egoizma, njegovih izvora i mogućnosti širenja od posebne je važnosti analiza kapitalističkog društvenog sistema. U njemu postoje tri grupacije privatnih vlasnika: vlasnika kapitala, zatim onih koji sredstvima rada u privatnom vlasništvu sami rade, i onih koji u privatnom vlasništvu imaju samo svoju radnu snagu čijim prodavanjem stiču i vlasništvo nad sredstvima za svoju egzistenciju. »Klasično« privatno vlasništvo zapažamo samo u srednjoj grupaciji koja i nije karakteristična za kapitalistički društveni sistem. Ranije smo razmotrili zašto ta grupacija, bez obzira na svoju brojčanu snagu, ne može utisnuti svoj pečat na celinu društvenih odnosa i ne može postati vodeća i vladajuća snaga društva. Za razliku od nje, grupacija vlasnika kapitala, kupujući tuđu radnu snagu, stiče mogućnost njenog pretvaranja u privatno vlasništvo i time vladanja drugim ljudima, dok najamni radnici postaju objekt te vlasti. Takođe smo videli kako se moć kapitala rasprostire i na slojeve privatnih vlasnika koji sami rade svojim sredstvima za proizvodnju.

Sve su tri grupacije — privatni vlasnici, ali potpuno različite prirode. Dok najamni radnici raspolažu samo svojom radnom snagom, a sitni sopstvenici još i sredstvima sopstvenog (ali ne i tuđeg) rada, vlasnici kapitala raspolažu i vladaju masama radnika. Njihovo privatno vlasništvo predstavlja moć ne samo nad stvarima, nego i nad ljudima. Ove duboke razlike u prirodi njihovog privatnog vlasništva uslovljavaju isto toliko duboke razlike u ispoljavanju egoizma privatnog vlasništva.

U slučaju vlasnika kapitala, taj egoizam dobija karakter monopolizma, jer se nužno izražava u težnji ne samo za širenjem vlasništva nad stvarima, već, pre svega, za podjarmljivanjem što većeg broja ljudi. Upravo je zato ta društvena snaga osnovni generator nacionalnog egoizma, koji je jedan od oblika njenog monopolizma. Njenoj prirodi ne odgovara koegzistencija ravnopravnih, ni u unutarnacionalnim ni u međunacionalnim odnosima.

»Klasično« privatno vlasništvo (sitnih sopstvenika) ostaje i dalje izvor »klasičnog« egoizma, koji suprotstavlja egoističke, ali ravnopravne individue, a ne gospodare (kapitaliste) i potčinjene (najamne radnike). Zato se u klasnim odnosima ovaj sitnosopstvenički egoizam izražava kao zatvaranje u sebe, izolacionizam, neshvatanje nužnosti širih integrativnih procesa, kao nerazumevanje za druge i za njihove interese, oveković enje sitne svojine i učaurivanje u njoj. Isto tako, i u nacionalnim odnosima *sitnosopstvenički nacionalizam više je izraz nerazumevanja i indiferentnosti prema interesima drugih nacija nego hegemonizma i dominacije nad njima, jer to jeste egoizam, ali nije monopolizam.* Zato ta društvena snaga, sama po sebi, obično nije faktor zaoštravanja nacionalnih suprotnosti niti podstrekavanja nacionalnih sukoba. Međutim, u zavisnosti od odnosa snaga i drugih bitnih okolnosti, ona može postati masovna vojska militantnog nacionalizma i hegemonizma, ako se povede za politikom krupne buržoazije, kao

Digitized by Google

što u drugim okolnostima može poći za radničkom klasom i postati faktor nacionalne tolerantnosti, prijateljstva i saradnje. Prevladaće jedno ili drugo, mada se i tada među masama sitnih sopstvenika obično nađu pristalice i jedne i druge težnje.

Radnička klasa se, nužno, sve više, sve organizovanije i svesnije suprotstavlja svim oblicima buržoaskog monopolizma, pa zato i nacionalizmu buržoazije. Naime, radnici na iskustvima svoje klasne borbe stiču saznanje o tome da se klasnim aspektima tog monopolizma ne mogu uspešno suprotstaviti ako se radnička klasa pokaže neotpornom prema njegovim nacionalnim aspektima. Međutim, ona ne stiče to saznanje ni lako, ni brzo. Ne otkriva lako suprotnosti klasnih interesa čak ni u neposrednim klasnim odnosima (mada su one u njima mnogo jasnije izražene i vidljivije), pa joj je utoliko teže da ih otkrije u nacionalnim odnosima, pogotovu kada od određenih vidova nacionalnog hegemonizma i monopolizma »svoje« buržoazije i sami radnici mogu izvući neke prolazne materijalne koristi. To nam pokazuje da ni oni nisu imuni na određeno dejstvo nacionalnog egoizma, da se mogu povesti za njim i platiti mu svoj danak. To se može dogoditi i događa se — u manjoj ili većoj meri — zato što *ni radnici nisu van odnosa privatnog vlasništva, a time nisu oslobođeni ni određenog dejstva individualnog, grupnog, pa i nacionalnog egoizma.*

Kao privatni vlasnici svoje radne snage i određenih sredstava za život i egzistenciju, i radnici su, čak i međusobno, u izvesnim odnosima konkurencije i rivalstva, što uslovljava pojavu određenih vidova egoizma i kod njih. Naravno, njegovi su oblici bitno drugačiji od monopolističkog egoizma vlasnika kapitala, pa i od »klasičnog« egoizma sitnih sopstvenika. Sem toga, činjenica je i sledeće: ako radnici kao individue i mogu nešto privremeno da ušićare od nacionalnog egoizma, kao klasa imaju od njega samo štete, jer unazađuje njenu borbu i pokret. U ovome dolaze do izražaja izvesne protivrečnosti individualnih i klasnih interesa. A reč je o klasi u kojoj individue, ranije ili kasnije, shvataju da svoje osnovne težnje i interese mogu ostvarivati samo kao jedinstvena i dobro organizovana klasna snaga koja će, po svom obrascu, homogenizovati i ceo društveni organizam.

To je, upravo, *faktor koji deluje u pravcu suzbijanja i prevazilaženja individualnog, grupnog i nacionalnog egoizma u radničkoj klasi. Zato, i ako se dogodi da se ona, manjim ili većim delom, povede za nacionalizmom, to obično bude kratkotrajna istorijska epizoda, dok je dugoročno njenom društvenom biću svojstveno upravo suprotno, to jest internacionalističko ponašanje u nacionalnim odnosima.* Naime, radnička klasa mora se usmeriti protiv kapitalističkog privatnog vlasništva, a to znači da se mora boriti za podruštvljavanje sredstava za proizvodnju. Time ona razvija u sebi smisao za ostvarivanje istinske zajednice, postaje njen nosilac, pa se stoga mora okrenuti protiv svih vidova ego-

Digitized by Google

izma, pa i nacionalnog, uključujući i onaj koji se javlja kod samih radnika.

Kada je, pak, reč o izvorima i nosiocima nacionalizma, treba istaći da se nacionalizam može razbuktati i zahvatiti najšire mase nacije, naročito u uslovima kada se nacija bori za oslobođenje od nacionalnog ropstva, odnosno kada je prinuđena da se suprotstavi tuđim agresivnim nacionalističkim i hegemonističkim poduhvatima. Naravno, u ovakvim slučajevima treba praviti razliku između legitimnog, opravdanog, i u suštini progresivnog otpora svake nacije tuđoj dominaciji, između njene borbe za svoju nacionalnu slobodu i suverenost i nacionalističkog karaktera koji ta borba može dobiti ako je na njenom čelu buržoazija. Takav nacionalistički karakter nacionalnooslobodilačke borbe obično se izražava u sejanju nacionalne mržnje i netrpeljivosti koja, međutim (mada se u takvim uslovima i u izvesnoj meri neizbežno javlja), ne ide u prilog toj borbi, ne doprinosi joj, a može joj naneti i značajnu štetu.

Do sada je bilo reči o izvorima i nosiocima nacionalizma u kapitalističkim zemljama. Međutim, i posle rušenja kapitalističkog sistema i razvlašćivanja buržoazije kao klase nacionalizam ne nestaje, a on se može pojaviti i u većim razmerama i teškim oblicima, pa takve pojave valja sagledati i objasniti. Takva se objašnjenja često traže isključivo u »ostacima« i nasleđu prethodne ideološke i političke vladavine buržoazije.

Međutim, u uslovima postburžoaskog i postkapitalističkog društvenog razvoja ideološki uticaj buržoazije ne može dugo delovati isključivo iz njegovih nekadašnjih izvorišta ako određene ideološko-političke pojave nisu izazvane novim društvenim stanjem koje nastaje posle razvlašćivanja buržoazije i ukidanja kapitalističkog društvenog sistema. Objašnjavati pojave nacionalizma u tim društvenim uslovima isključivo ostacima buržoaske ideologije u svesti ljudi bilo bi, u najmanju ruku, naivno, uprošćeno i nenaučno. Ne mogu se, doduše, sporiti ni produženi efekti buržoaskog ideološkog uticaja, ali oni mogu biti od presudnog značaja.

Vezivati pojave nacionalizma samo za biće i ulogu buržoazije teorijski je neodrživo, jer ne bi bilo u skladu sa nekim notornim činjenicama savremenog sveta. Uostalom, ako nacionalizam ne objašnjavamo kao nekakvo mistično svojstvo buržoazije, već kao izraz njenog socijalnog bića i, u prvom redu, njene monopolističke prirode, jasno je da se on mora javljati u meri u kojoj su pojave i snage monopolizma izražene i u društvu u kojem je buržoazija kao klasa odstranjena i kapitalistički odnosi revolucionarnim akcijama srušeni, to jest u kojem je, na jedan ili drugi način, sa više ili manje uspeha, otvoren proces razvoja socijalizma.

Svako monopolističko raspolaganje sredstvima za proizvodnju označava faktičku polarizaciju ljudi u njihovom odnosu prema sredstvima za proizvodnju. Uspostavljanje državne svojine i državno upravljanje sredstvima za proizvodnju neminovno zna-

Digitized by Google

će da državni i politički aparat u raspolaganju tim sredstvima stiču izuzetnu i privilegovanu poziciju. Time ta društvena snaga, ma koliko sebe prikazivala kao reprezentanta društva i govorila u ime cele društvene zajednice, u ime radničke klase i svih radnih ljudi, dobija monopolistički položaj i pretvara se u monopolističku snagu koja, upravo kao takva, počinje da iskazuje tu svoju društvenu prirodu u svim oblicima i pravcima svoga delovanja, u svim oblastima društvenih, pa i nacionalnih odnosa.

Kao i svaka druga monopolistička snaga, i ona gubi smisao za dalje preobražaje odnosâ proizvodnje, pogotovu za one koji bi, vremenom, dovodili u pitanje njenu privilegovanu poziciju. Upravo zato dolazi do okamenjivanja položaja te postkapitalističke i postburžoaske monopolističke snage u uslovima razvoja mladog socijalističkog društva.

Ova pojava je, manje-više, neminovna u svim zemljama u prvim etapama razvoja socijalističkog društva. Naravno, ona se ispoljava na različit način, u raznim oblicima, sa različitom snagom i trajanjem. Stvarni i najdublji izvor tog monopolizma je relativna nerazvijenost proizvodnih snaga i same radničke klase, kao i njene svesti, organizovanosti i integracije. U meri u kojoj su proizvodne snage relativno nerazvijene neophodna je koncentracija razvojnih, investicionih sredstava radi obezbeđenja ubrzane industrijske revolucije. Ukoliko to nije moglo biti zadovoljavajuće ostvareno u prethodnim istorijskim fazama, ostaje i dalje potreba da se ta sredstva stvaraju i koncentrišu na račun životnih uslova i prilika samih proizvođača, radničke klase i ostalih radnih ljudi grada i sela.

Nestajanjem klase kapitalista koja je vršila takvu funkciju i služila istoriji upravo time što je gomilala kapital na uštrb životnih prilika radnika, ovakvu ulogu, ako je i dalje nužna, mora preuzeti neka druga društvena snaga. U novim uslovima to može biti samo ona društvena i politička snaga koja je stupila na scenu i, u ime radničke klase, preuzela kormilo društva.

Sama činjenica da se, za određeno vreme, a na račun životnih prilika radničke klase, i dalje moraju stvarati sredstva za ubrzanu proširenu reprodukciju, znači da, u tim uslovima, radnička klasa još nije u stanju da potpuno i neposredno upravlja sredstvima za proizvodnju. Intenzivno obezbeđivanje sredstava razvoja mora da joj, u izvesnom smislu, u određenoj meri, i dalje bude nametnuto. Doduše, ne više sa pozicija neke, njoj suprotstavljene, eksploatatorske klase, koja će to činiti u svoje ime i radi svojih interesa, već sa stanovišta interesa celine i budućnosti društva i same radničke klase. Ali, bez obzira na ove bitno izmenjene društvene okolnosti, i dalje je nužno određeno žrtvovanje radničke klase i ostalih radnih masa, a ono mora biti praćeno (i ostvarivano) određenom prinudom. U tim uslovima, radnička klasa, u celini uzev, po pravilu, shvata te nužnosti i spremna je da samoj sebi nametne odgovarajuće žrtve. Ali to nije slučaj i sa radnicima kao pojedincima, sa radnim kolektivima i delovima

Digitized by Google

radničke klase. Stoga se takvo opredeljenje klase, čak i kada je odlučno i nepokolebljivo, ne može ostvarivati slobodnom samodelatnošću radnika i radnih kolektiva, već zahteva i određene oblike prinude. To je osnovni razlog što radnička klasa mora tu ulogu preneti na neki svoj instrument, to jest upravo na svoju državu, odnosno svoju političku organizaciju.

Na tim osnovama nameće se monopolistička uloga države u uslovima ranog socijalizma i u okolnostima relativno nerazvijenih sredstava proizvodnje. Negde ta uloga mora duže trajati i ostvarivati se težim i drastičnijim merama, negde kraće i uz znatno blaže mere, a u uslovima visokorazvijenih sredstava za proizvodnju ona, u principu, ne bi ni bila neophodna.

Međutim, kad se takva monopolistička uloga države ukoreni, ona ne dopušta promene čak ni kada je, u bitno izmenjenim uslovima, ta njena uloga prevaziđena, pa se od faktora nužnog monopolizma pretvara u manje ili više značajnu smetnju na putu daljeg razvoja. *To je osnova gomilanja i zaoštravanja unutrašnjih suprotnosti u socijalističkom društvu, mnogih socijalnih, ekonomskih, političkih, ideoloških i drugih problema, pa i izbijanja raznih unutarnacionalnih i međunacionalnih sukoba.*

Tamo gde takva monopolistička snaga trajnije dominira, a pogotovu ako degeneriše u kočnicu razvoja, ona postaje izvor monopolizma i u nacionalnim odnosima. Tu se, dakle, srećemo sa jednim novim izvorom nacionalizma u postburžoaskim, odnosno socijalističkim društvima.

Prema tome, *mada s pravom tvrdimo da je buržoazija kao klasa uvek nacionalistička, ne možemo reći da je nacionalizam uvek isključivo buržoaski.* I po svom izvoru i po svojim karakteristikama nacionalizam se može ispoljiti i kao pojava određene nove monopolističke snage u društvu. Zapravo, svaki vid monopolizma mora se, na planu nacionalnih odnosa, iskazati kao nacionalizam. Naravno, u socijalističkom društvu nacionalizam njegovih monopolističkih snaga se ne deklariše otvoreno. Suprotno držanju buržoazije, koja se obično razmetala i ponosila svojim nacionalizmom, ovde se susrećemo s nacionalizmom koji, naprotiv, želi da prikrije svoju prirodu. On je nikao u uslovima borbe za socijalizam, pod plaštom radničkog pokreta, sa svim njegovim tradicijama borbe protiv buržoaskog nacionalizma, i upravo zbog toga ovi novi vidovi nacionalizma, kao izraz novih monopolističkih snaga, nastoje da zamaskiraju i svoje pojavne oblike i svoju suštinu, pa se najčešće služe, u cilju kamuflaže, svakojakim tobož internacionalističkim parolama.

No, bez obzira na takve težnje, nije teško otkriti sličnost i podudarnosti — i u manifestacijama svesti, i u stavovima i ponašanju ovih novih nacionalističkih snaga, sa odgovarajućim pojavama »klasičnog« buržoaskog nacionalizma. Takve sličnosti i podudarnosti javljaju se neizbežno i u nacionalnim odnosima.

Naravno, i ove monopolističko-nacionalističke snage su u stanju, iz istih razloga koje smo ranije pominjali, da — čak i lak-

Digitized by Google

se nego buržoazija — privremeno povuku za sobom šire slojeve i mase svojih zemalja koje opravdavaju i pružaju podršku njihovim nacionalističkim akcijama i poduhvatima.

4. Oblici i ideološka sredstva nacionalizma

Način i oblici ispoljavanja nacionalizma, naravno, ne zavise samo od društvene prirode izvora i nosilaca nacionalizma, već i od relativne snage tih nosilaca, od odnosa snaga i mnogih drugih konkretnih okolnosti i faktora. Tako se, na primer, na karakterističan način ispoljava nacionalizam velikih, jakih, nadmoćnih nacija. On se obično ne razbacuje mnogo rečima, ali se u realnim odnosima izražava u obliku agresivnog hegemonizma, svestan mogućnosti iskorišćavanja svoje moći.

Upravo je na taj način tokom istorije i dolazilo do relativno lakog osvajanja mnogih teritorija i velikih delova sveta od strane relativno nerazvijenih i najmoćnijih kapitalističkih sila. To čak nisu morale biti velike zemlje, dovoljno im je bilo da koncentrišu ekonomsku i određenu vojnu moć, pa da postanu nesrazmerno nadmoćne naspram mnogih, inače daleko brojnijih naroda, naročito ako je u njima preovlađivala plemenska organizacija, pa stoga nisu mogli ni pružiti značajniji otpor.

Tako je tokom nekoliko vekova razvoja kapitalizma u Zapadnoj Evropi došlo, širom sveta, do stvaranja velikih kolonijalnih poseda; ova područja su imperijalistički krugovi klasičnih kapitalističkih zemalja osvojili vrlo jednostavnim operacijama, pa se postepeno formirao svetski imperijalistički kolonijalni sistem, u kojem je relativno mali broj zemalja, uglavnom zapadne Evrope, uspeo da tako reći ceo svet raspodeli između sebe i da izvlači ogromne koristi iz prirodnih bogatstava i ljudskog potencijala većine čovečanstva.

Ovaj ekspanzionistički, hegemonistički, osvajački vid nacionalizma jasno pokazuje samu njegovu suštinu. Da bi ostvario svoje ciljeve, on se prvenstveno služi materijalnom i vojnom moći, ali obilno koristi i određene ekonomske nužnosti. Naime, najčešće se javlja na tlu relativno najrazvijenijih proizvodnih snaga, govori u ime nove organizacije rada i takozvane moderne civilizacije, a sučeljava se, obično, sa zemljama znatno nižeg stepena ekonomskog razvoja, sa mnogim istorijski prevaziđenim oblicima društvene organizacije.

Ta činjenica pruža mogućnost mnogim imperijalističkim i hegemonističkim snagama u njihovim poduhvatima da se ideološki predstavljaju kao nosioci ekonomskog progresa i borci protiv zaostalosti, primitivizma, nazadne društvene organizacije i konzervativne svesti plemenskih i drugih nerazvijenih zajednica, kao i protiv njihove imobilnosti, stagnacije i začaurivanja. Time se imperijalističke i hegemonističke akcije prikazuju kao izrazi nužnog širenja i razvoja modernih proizvodnih snaga i sve uže ekonomske povezanosti i međuzavisnosti zemalja i naroda, dakle kao faktor

Digitized by Google

istorijske nužnosti sve šireg i dubljeg objedinjavanja nacija, nasuprot razdvajajućem delovanju zaostalih sredina.

Tako se ovaj ekspanzionistički oblik nacionalizma ispoljava kao nešto sasvim drugo i suprotno nacionalizmu malih, nerazvijenih i nemoćnih nacija koji, već zbog realnih odnosa snaga, najčešće dobija pretežno odbranaške odlike, kao otpor tuđem ekspanzionizmu. Nasuprot prvome, koji se predstavlja kao činilac široke nadnacionalne integracije, ovaj nacionalizam teži, tako reći, potpunom ograđivanju nacije od svih spoljnih dejstava i uticaja, njenom hermetičkom zatvaranju u sebe. U ovakvim slučajevima, pošto se (i dok se) nacionalizam, to jest nacionalni egoizam, ne može uspešno probijati van svojih nacionalnih granica, on se iskazuje kao nacionalni izolacionizam. I on bučno nastupa u ime nacionalnih interesa, ali im je faktički suprotstavljen, u meri u kojoj se odupire neumitnim integrativnim procesima, nužnom razvoju i produbljivanju međunacionalnih veza i saradnje, uzajamne zavisnosti nacija i zemalja, opštem ekonomskom i društvenom progresu.

Već nam to pokazuje da, zapravo, i nije stvar u egoizmu nacije, već određenih snaga u njoj. Nosioci ovog nacionalnog izolacionizma su, prvenstveno, one monopolističke snage nacije koje se ne mogu uspešno nositi s drugim takvim snagama u međunacionalnim prostorima, pa zato nastoje da bar okupe sopstvenu naciju, da je što više ograde i izoluju od drugih i da je time obezbede kao sopstveni zabran. Takve su težnje prirodne za relativno slabu nacionalnu buržoaziju, a naročito su karakteristične za etatističko-monopolističke snage malih i relativno nerazvijenih nacija. To su najčešće pravi izvori tog nacionalnog izolacionizma, a za njim se mogu povesti i šire snage: sitna buržoazija, manji ili veći deo seljaštva i drugih sitnih sopstvenika. U istom smislu mogu delovati i ostaci feudalnih odnosa, zatim patrijarhalnih plemenskih struktura, jednom rečju, sve snage koje su zbog zaostalosti prevaziđene, a teže da se održe uprkos istorijskim nužnostima.

Stvarna društvena priroda ovog nacionalno-izolacionističkog oblika nacionalizma takođe je, u osnovi, monopolistička i hegemonistička. Ali, u uslovima kada ne postoje nikakve realne mogućnosti da se drugima nametne i kada se suprotstavlja tuđim nasrtajima i potčinjavanju, ne ostaje mu ništa drugo nego da sva svoja nacionalistička sredstva iskoristi u borbi protiv neprijateljskog nacionalizma, tuđih nasrtaja i spoljnog hegemonizma. U toj tački se on spaja sa prirodnim i progresivnim nacionalnim oslobodilačkim težnjama[7], ali, za razliku od njih, ove *nacionalističke snage se raspoznaju po tome što su svojim ideološkim delovanjem i poli-*

[7] »Progresivno je buđenje masa iz feudalnog sna, njihova borba protiv svakog nacionalnog tlačenja, za suverenost naroda, za suverenitet nacije. Odatle *bezuvjetna* obavezatnost za marksiste da brane najodlučniji i najdosljedniji demokratizam u svim domenima nacionalnog pitanja. Taj zadatak je, pretežno, negativan. A dalje proletarijat ne može ići u pružanju podrške nacionalizmu, jer dalje otpočinje »pozitivna« djelatnost *buržoazije* koja teži za tim da *učvrsti* nacionalizam« (V. I. Lenjin, *Dela*, tom 19, IMRP, Beograd, 1974, str. 127).

Digitized by Google

tičkim akcijama usmerene na antagoniziranje samih nacija, što teže da izazovu slepu nacionalnu mržnju i netrpeljivost, što ih karakteriše nacionalistička isključivost i često bezumni fanatizam, pod čijim uticajem može, ponekad, sama nacionalnooslobodilačka borba da degeneriše u razne vidove terorizma i pretrpi teške poraze.

Izrazito reakcionarni karakter ovog nacionalizma otkriva se u činjenici da on za svoju naciju ne vidi rešenje u oslobađanju i punom razmahu procesa međunacionalnog povezivanja i sve širih integracija rada i proizvodnje, dakle, u zakonitim tokovima opšteg materijalnog i društvenog progresa čovečanstva, u uključivanju sopstvene nacije u te tokove, već, naprotiv, traži izlaz za nju u njenom izolovanju od tih tokova i u stvarnom otporu tim neodoljivim istorijskim procesima. Jasno je da to ne može biti interes ni jedne nacije, ali je nesumnjivi interes onih odnosa i snaga koje ekonomski i društveni progres neminovno ruši. Upravo taj svoj konzervativni i reakcionarni interes takve snage teže da ovim specifičnim oblikom nacionalizma predstave kao nacionalni interes.

U tome im delimično ide na ruku okolnost da se mogu prikazivati kao nosioci legitimne odbrane nacije od nasrtaja tuđih i jačih nacionalističkih snaga. Međutim, uprkos ovom odbranaškom obliku, prava hegemonistička i monopolistička priroda i ovoga nacionalizma otkrije se čim se pojavi mogućnost da se u odnosu na slabije zemlje i nacije, ili grupe i manjine, pokaže ista pretenzija bezobzirnog gaženja tuđih interesa. Po pravilu, monopolističke i nacionalističke snage, kad su u pitanju potčinjene nacije, zapravo i nisu u stanju da budu stvarni organizatori i uspešni rukovodioci masovne nacionalnooslobodilačke borbe i pokreta. Njihova se »nacionalna« borba najčešće zatvara u nekakve sektaške terorističke grupe, a njihova nemoć i nespremnost da stvore zaista masovni pokret svih nacionalnih snaga, pre svega radničke klase i drugih radnih masa nacije, izražava, u stvari, njihovu klasnu prirodu i strah od takvih pokreta.

Sve ih to izoluje od masa sopstvene nacije i suprotstavlja oslobodilačkom pokretu tih masa, ukoliko se on, uprkos njima, ipak stvori. Zato su takve snage na kraju ipak prinuđene da se orijentišu na svojevrsni oportunizam prema različitim spoljnim silama, pa ili postepeno podležu stranom osvajaču (a u najgorem slučaju i paktiraju s njim), ili, ukoliko imaju mogućnosti da mu se uz tuđu pomoć suprotstave, traže protektora u nekoj većoj spoljnoj sili, naravno, uz spremnost da žrtvuju bar deo suverenosti svoje nacije, da je u većoj ili manjoj meri stave, kako se to danas kaže, pod tuđi kišobran, ali time i pod delimičnu vladavinu neke spoljne sile.

U zaključku uporednog razmatranja ova dva oblika nacionalizma — ekspanzionističkog i izolacionističkog — treba ukazati na dva bitna određenja koja su im zajednička. Prvo, karakteriše ih bezobzirnost prema drugim nacijama i njihovim interesima i upravo u tome im je zajednička hegemonistička priroda, bez obzira na to da li joj prilike dopuštaju ili ne da se ispolji i pokaže

Digitized by Google

kao direktna hegemonistička praksa. Ni u slučajevima kada to nije moguće ne znači da je društvena priroda nacionalizma drugačija, pa nam stoga ta činjenica daje za pravo da oba oblika nacionalizma smatramo jedinstvenom društvenom i istorijskom pojavom. Drugo, mada se ekspanzionistički nacionalizam često kiti fazama progresa i prikazuje kao činilac nužnih međunacionalnih integrativnih procesa, i on je, ništa manje od izolacionističkog, smetnja tim procesima, koji se slobodno i u punoj meri mogu razviti samo u uslovima opšteg, potpunog i doslednog poštovanja suverenosti i ravnopravnosti svih nacija u univerzalnim okvirima. Zato, *uprkos varljivim površnim predstavama o tome da ekspanzionistički nacionalizam deluje kao činilac »objedinjavanja« nacija, nasuprot nacionalnom izolacionizmu koji razdvaja i suprotstavlja nacije, valja naglasiti da oba ova oblika nacionalizma u međunacionalnim odnosima deluju u stvari podjednako razorno i reakcionarno, kao činioci razdvajanja nacija, zaoštravanja nacionalnih suprotnosti i izazivanja nacionalnih sukoba.* Oba, su, dakle, u sukobu s drugim nacijama i sa istorijskim nužnostima i zakonitostima društvenog progresa, a to ih neminovno vodi i u sukob sa sopstvenim nacijama.

Već je bilo reči o tome da se nacionalizam može ispoljiti sasvim otvoreno, direktno, ali se najčešće, i ne bez razloga, naravno, ispoljava u raznim prikrivenim vidovima i izmenjenim oblicima. Otvoreno i direktno ispoljavanje nacionalizma obično preovlađuje u ranijoj fazi razvoja nacija, u uslovima kada on još ne dolazi u sukob sa masama sopstvene nacije, ili kada je u stanju da na svoju stranu privuče veći deo masa nacije.

Prikriveni i izmenjeni oblici nacionalizma karakteristični su za kasnije faze razvoja nacija, kada, inače, objektivno dolazi do većeg stepena povezanosti i međuzavisnosti nacija i kada nekadašnji vidovi nacionalizma, pogotovu nacionalnog izolacionizma, postaju neodrživi, nespojivi sa novim stanjem stvari, pa zato gube privlačnu snagu za mase koje ih odbacuju. U takvim okolnostima, razumljivo, neki nosioci nacionalizma pokušavaju da ga nekako zamaskiraju i ne istupaju sasvim otvoreno i direktno sa svojim pravim ideološkim nacionalističkim stavovima. Isto se događa i kada određene monopolističke i hegemonističke snage žele da svoje prave ciljeve prema drugim zemljama i narodima prikriju, pa upravo iz tih razloga ističu da nacionalizam pripada prošlosti, da »suviše« ljubomorno čuvanje svake nacije i njene suverenosti, tobože, ne vodi računa o tome da je svet napredovao, da je došlo do opšte međuzavisnosti nacija itd.

I, konačno, treba reći da tokom istorijskog razvoja, s obzirom na to da stvari ne stoje u mestu, ni u ispoljavanju nacionalizma ne može ostati sve onako kako je nekad bilo. I oblici i nosioci nacionalizma moraju se prilagođavati promenama i preobražajima koji nastaju tokom istorijskog razvoja. Stoga, i ne menjajući svoju društvenu prirodu, ponekad i »klasične« nacionalističke snage bivaju prinuđene da, čak i bitno, promene svoje držanje, bilo na opštem planu, bilo u određenim konkretnim situacijama.

Digitized by Google

Da bi nacionalizam, kao ideologija i politika, imao smisla, neophodno je da u praksi postiže uspehe i da ostvaruje svoje prave ciljeve. No, pošto bi ti ciljevi, ako bi bili otvoreno deklarisani, normalno izazivali otpore i nailazili na osudu, ne samo onih sredina, nacija i zemalja koje treba da budu njihova žrtva, nego i nacija u čije ime se oni ističu, razumljivo je da stvarni nosioci nacionalizma, snage čiji interesi zahtevaju nacionalistička shvatanja i praksu, teže da prikriju pravo lice nacionalizma i da ga predstave na način koji će mu olakšati uspeh, učiniti ga privlačnim i obezbediti mu neophodnu ideološku i političku podršku.

Da bi se egoistički i monopolistički ciljevi u ime nacionalnih interesa opravdali i mogli ostvariti, nosioci nacionalizma služe se svim sredstvima koja im stoje na raspolaganju. U tu svrhu se koristi bogat ideološki arsenal, poziva na »svete« interese nacije i države, raspaljuju se atavistički apetiti za osvajanjem tuđih bogatstava i teritorija, prizivaju se takozvana istorijska prava, gromko se galami o domovini, o rodnoj grudi, o zemlji dedova i očeva, o slavi i časti nacije itd., itd.

Uporedo s tim omiljeno sredstvo nacionalističke ideologije je razbuktavanje netrpeljivosti, averzije i mržnje prema svakoj suparničkoj, odnosno protivničkoj naciji. U tome se računa na zaostalu svest, primitivizam i razne atavističke nagone koji, naravno, žive u većem ili manjem delu masa svake nacije. Koriste se sve mogućnosti za raspaljivanje mržnje, sukobi, koje nacionalističke snage izazivaju, dovode do krvoprolića i teških žrtava, što se zatim »eksploatiše« kao izvor daljeg zaoštravanja suprotnosti i rasplamsavanja sukoba. U najekstremnijim slučajevima velikih ratnih okršaja, krvoprolića služe kao razlog za nova prolivanja krvi, pa se nacije uvlače u začarani krug mržnje i uzajamnog istrebljivanja.

U takvim uslovima obično se razgaraju najekstremniji oblici šovinizma. Razbuktale šovinističke strasti dobijaju ponekad razmere tako reći masovnog ludila. Podstiču se i najniži atavistički nagoni, kao što su rasističke predrasude i isključivost. Smisao svega je samo u tome da se što je moguće više nacionalne energije stavi u službu nacionalističkih snaga. Sve apsurdnosti nacionalizma dobijaju obeležja krajnjeg primitivizma i bestijalnosti, čak i u slučaju »visokocivilizovanih« nacija, kada njihove monopolističke i hegemonističke vladajuće snage odluče da preduzmu agresivne, osvajačke ratne poduhvate. Veliki ideološki aparat, i ogromna sredstva angažuju se kako bi se zaslepile mase sopstvene nacije i navele da, ne razmišljajući, suprotno zdravom razumu, svojom krvlju plate cenu nezajažljivih hegemonističkih i osvajačkih apetita svojih vlastodržaca.

Često se u izrazito nacionalističkim kampanjama jako eksponiraju i neki kulturni radnici svojim komičnim lamentacijama nad sudbinom sopstvene nacije i njenom starom slavom, smatraju se zaduženima da stoje na braniku »veličine, slave i časti« svoje nacije, »skromno« se deklarišu kao »verni sinovi« svoga naroda, a ponašaju se kao patrijarsi, mesije, koje je, tako reći, proviđenje

Digitized by Google

poslalo da spasu svoju naciju itd. Kada u ovakvim istupanjima nije reč o suprotstavljanju spoljnim hegemonističkim nasrtajima, ili o oslobođenju od tuđeg gospodstva, već im je smisao u naricanju nad gubitkom privilegija i prevlasti sopstvene nacije nad drugim nacijama, a pogotovu kada izražavaju težnje da se zadrži, ili stekne, takva prevlast, jasno je da ovakva vrsta »kulturnog« delovanja nikako nije izraz stvarnih nacionalnih interesa; ona odudara i od same suštine kulture. No takvih pojava nije malo, pa nam to potvrđuje činjenicu, o kojoj je već bilo reči, da ni jedna oblast ljudskog delovanja, pa ni kultura, nije van domašaja klasnih i nacionalnih suprotnosti, kao ni drugih manifestacija ljudske otuđenosti.

A pošto se prikriva uzvišenim ciljevima kulture, taj »kulturni« nacionalizam i šovinizam, bez obzira na svoje zablude, igra izuzetno bednu, razornu i gadnu ulogu.

Digitized by Google

Vukašin Mićunović

Društvo je slobodno koliko i saobraćanje među njegovim članovima

U ovoj, izbornoj, godini radni ljudi i građani su u prilici ne samo da ostvare svoje ustavno pravo da slobodno biraju i budu birani nego i da se obavijeste o svemu što su, tokom četiri minule godine, radili i uradili ljudi kojima su — delegirajući ih u skupštine društveno-političkih i interesnih zajednica, odnosno u rukovodstva društveno-političkih organizacija — povjerili tumačenje svojih interesa i potreba. Vršioci povjerenih im javnih dužnosti postarali su se da svoje povjerioce izvijeste o svom radu i o svom viđenju stanja i organizacije i sredine u kojoj su djelovali. U toku je razmatranje izvještaja o radu na izvršavanju zadataka i preuzetih obaveza, sprovođenju Ustava i zakonâ, podataka o rezultatima privređivanja, ocjena o funkcionisanju društveno-ekonomskog uređenja i društveno-političkog sistema i društveno-političkih organizacija. Javnosti su dostupni podaci o dostignućima koja su vidljiva u svim djelatnostima. Ali izvještaji iscrpnije govore o nedostacima i problemima i ukazuju na nedosljednosti, pa i otpore izvršavanju preuzetih obaveza. Radnim ljudima i građanima je omogućen uvid ne samo u obilje podataka i činjenica nego i u kritički prikaz stanja materijalne osnove društva i društvenih odnosa, što je, sa stanovišta njihovog ustavnog prava na informisanost, — ovom prilikom nas i zanima ostvarivanje tog prava — veoma značajno. Ne skrivajući podatke o radu i činjenice o stanju,

Digitized by Google

nosioci javnih i samoupravnih funkcija su pokazali kako su shvatili i izvršili svoje obaveze koje proizlaze iz ustavnog principa o javnosti rada.

Članstvo društveno-političkih organizacija, kao i ostali radni ljudi i građani, u prilici su da ostvare uvid i u rad svojih organizacija i u probleme društva. Neki od tih, inače opširnih, izvještaja više deluju kao slika — ne rijetko i privlačno sumorna — stanja nego kao analiza društvene prakse u četvorogodišnjem periodu. Kao da su podnosioci tih izvještaja nastojali da opišu baš sve mane, pa tek onda i po koju vrlinu svoje četvorogodišnje prakse. Ili da su, nastojeći da budu kritički i prema sebi i prema stanju, ispustili da izvještajni period ipak posmatraju kao fazu i složenog i trajnijeg procesa samoupravnog preobražavanja društva. Želeći da prikažu učinak svjesnih socijalističkih snaga u ostvarivanju dogovorene politike, više se bave ocjenom kako su te snage izvršavale preuzete obaveze i sprovodile sistemska rješenja nego analizom uslovâ i prosuđivanjem primjenljivosti pojedinih rješenja. Zbog te jednostranosti neki od tih izvještaja upućuju na zaključak da je baš svaki zakon — a pitanje je da li baš svi koje sistemskim nazivamo imaju takvu funkciju u sistemu da bismo ih takvim proglasili — i svaki organizacioni oblik pomoću kojih ostvarujemo strategiju društvenog razvoja dobro odmjeren, ali da subjektivne snage nijesu bile dovoljno umješne, uporne i dosljedne u izvršavanju zadatog. Osvrt na rad lišen razmatranja okolnosti u kojima je proticala organizovana aktivnost ne daje pravu sliku ni stanja ni objektivniju ocjenu doprinosa udjela snaga pozvanih da to stanje mijenjaju. Nedovoljna analitičnost u prosuđivanju i rada i stanja imala je za posljedicu da neki od tih izvještaja više djeluju kao jednostrana informacija nego kao svestraniji ogled o društvenoj praksi. Izvještaji u kojima se iscrpnije opisuje što nije sprovedeno nego što se analizira zbog čega dogovoreno nije i ostvareno više podstiču da se traže krivci za neizvršavanje obaveza no što pomažu provjeravanju realnosti postavljenih zadataka. Ne želimo time otupiti oštricu odgovornosti onih koji su bili obavezni da sprovode sistemska i druga rješenja. Ali, da bi se objektivnije ustanovio stepen odgovornosti i nosioca javnih funkcija i svih samoupravnih subjekata, valja provjeriti i valjanost rješenjâ koja su bili obavezni da sprovode.

Izvještaji su dobar povod da razmotrimo da li su organizacije o čijem se radu u njima govori osposobljene za kritičku analizu društvene prakse. Koliko su doprinijele tome da se u našem društvu izgradi i razvije informativna i druge djelatnosti koje bi omogućavale i pomagale kvalifikovano praćenje djelovanja svjesnih socijalističkih snaga u procesu preobražavanja društva i provjeravanje ne samo kako njihova rukovodstva i članstvo izvršavaju postavljene zadatke nego i koliko su se neka opredjeljenja i takozvana sistemska rješenja potvrđivala u toj praksi? Ako jesu — a na pozitivan odgovor ne upućuju neki nacrti izvještaja pripremljenih za kongrese — onda se valja upitati da li se u prika-

Digitized by Google

zivanju stanja polazi od uvjerenja da su baš sva rješenja sasvim dobra i primjenljiva, ali da nijesu dobro radili oni koji su bili obavezni da ih sprovode. Ostavljajući širokoj društvenoj akciji razmatranja i usvajanja izvještaja da doprinose iznalaženju valjanih odgovora na ta i slična pitanja, pokušaćemo potražiti odgovor na pitanje da li smo i koliko izgradili i razvili informativne sisteme na konstituisanje kojih smo se obavezali usvajajući Ustav SFRJ 1974. godine.

Za poseban osvrt na proces konstituisanja i funkcionisanja informativnih sistema opredijelili smo se i zbog toga što među slobodama koje jamči Ustav SFRJ i pravima, dužnostima i odgovornostima utvrđenim najvišim zakonom zemlje značajno mjesto zauzimaju odredbe koje služe kao osnova samoupravne transformacije informativnih djelatnosti. Sudeći po osvrtima dostupnim javnosti — ne mislimo samo na polemike oko uloge novinarstva u socijalističkom samoupravljanju i rasprave o aktuelnim problemima javnog informisanja, koje su intenzivno vođene u rukovodstvima društveno-političkih organizacija, nego i na one dijelove izvještaja nekih od tih organizacija u kojima su sadržane i ocjene informativne djelatnosti — moglo bi se zaključiti da se toj djelatnosti češće prilazi sa stanovišta udjela štampe, radija i televizije, kao medija društvenog života, u posredovanju ideja i opredjeljenja.

Doduše, krajem prošle godine Savezno vijeće Skupštine SFRJ donijelo je Zakon o osnovama društvenog sistema informisanja. Ta činjenica nas i sprečava da tvrdimo da smo zanemarili taj vid informativne djelatnosti. Ali nas i ne sprečava da ukažemo na to da pažnja koju društveno-političke organizacije poklanjaju toj problematici ipak nije srazmjerna značaju izgrađivanja sistema prikupljanja, obrade i dostavljanja podataka nužnih ne samo za privređivanje nego i za upravljanje društvenim poslovima i za razvoj socijalističkog samoupravljanja. Zakon je donijet da bi se podstaklo izvršavanje ustavne obaveze da se konstituiše »autonomni demokratski integrisani sistem informatike«, koju smo, kao što je poznato, preuzeli usvajanjem Ustava 1974. godine. Učinili smo to uvjereni da je istinito i pravovremeno obavještavanje javnosti, upoznavanje radnih ljudi i građana sa podacima potrebnim da izvršavaju funkciju vlasti i upravljanja, neophodan uslov za potpuni uvid u vršenje javnih funkcija i kontrolu rada ljudi kojima su radnici i građani povjerili dužnosti u vlasti i samoupravljanju. U odredbama o društveno-ekonomskom uređenju — članovima 75—77 — date su osnove društvenog sistema informisanja i evidencije, čime je naglašen njegov značaj za moderno planiranje i privređivanje. Ustavom je, u stvari, utvrđeno pravo radnika na uvid u poslovne knjige. Nije to pravo ustanovljeno da bi se zadovoljila znatiželja radnika, već da bi, raspolažući podacima i činjenicama, ostvario svoju ulogu u društvu. Otvaranje knjiga je faktor društvenog odnosa i slobodnog opštenja među ljudima. Značajno je to i za sredstva javnog informisanja koja se,

Digitized by Google

uzgred rečeno, nijesu pretjerano angažovala u tumačenju ustavnih odredbi i podsticanju izgrađivanja na njima zasnovanog sistema.

U izvještajima o konstituisanju tog sistema sadržane su i ocjene o sporom sprovođenju inače sprovodljivih ustavnih odredbi i ZUR-om utvrđene obaveze. Ali u javnosti se iznose i mišljenja da je uočena sporost svojevrsni dokaz (ne)sprovodljivosti ne toliko ustavnih odredbi koliko onih sadržanih u ZUR-u i drugim sistemskim zakonima. Ako bismo pristali da intenzitet tokova samoupravnog transformisanja informisanja procjenjujemo sa stanovišta tih ocjena i mišljenja, moglo bi nam se dogoditi da previdimo da je i to transformisanje takođe proces čiji su tokovi i ishodi uslovljeni ne samo stanjem u samoj djelatnosti nego i funkcionisanjem društveno-ekonomskog uređenja i društveno-političkog sistema. Ne mislimo tako samo zbog toga što su ustavne odredbe o društvenom sistemu informisanja sastavni dio onih o društveno-ekonomskom uređenju i što se sistem javnog informisanja smatra dijelom društveno-političkog sistema. I jedan i drugi sistem su dijelovi jedne djelatnosti koja se organizovano obavlja da bi opštenje među ljudima bilo što slobodnije i što sadržajnije i, kao takvo, doprinosilo građenju i razvijanju odnosâ među njima. A to će reći njihovog društva, koje i jeste, kako je negde rečeno, odnos među ljudima. Viđena u funkciji tih odnosa, informativna djelatnost, ostvarujući slobodnu razmjenu činjenica i podataka o stanju i neometano strujanje ideja i shvatanja, takođe postaje društveni odnos. Ne prihvatimo li je i u toj funkciji — na društveni sistem informisanja ćemo gledati kao na službu koja sređuje podatke značajne za privređivanje. I pitati se — kao što su se mnogi već pitali — čemu sistem kada već imamo SDK i statistiku. Time i zanemariti da se izgrađivanjem autonomnog sistema poboljšavaju uslovi ne samo profesiji novinara nego i drugih javnih djelatnosti i doprinosi njihovom podruštvljavanju.

Složenost procesa samoupravnog transformisanja informativne djelatnosti podrazumijeva da se prosuđivanje njegovog toka i ishoda ne svodi na ocjenu aktivnosti koju najčešće nazivamo sprovođenjem Ustava i onih njegovih odredbi koje se neposredno odnose na djelatnost informisanja. Ako to sprovođenje zavisi i od angažovanja radnih ljudi i građana, onda valja vidjeti da li su i koliko upoznati sa obimom i kvalitetom zajamčenih sloboda i utvrđenih prava, dužnosti i odgovornosti, da li njihovo (ne)poznavanje ustavnih odredbi utiče na njihovo angažovanje.

Ako nepoznavanje zakona ne oslobađa zakonske odgovornosti, zbog čega bi, onda, poznavanje svih Ustavom utvrđenih prava, sloboda, dužnosti i odgovornosti trebalo da bude uslov njihovom ostvarivanju, zaštiti i izvršavanju. Pogotovo u društvenim odnosima koji se zasnivaju i izgrađuju »saglasno načelu vladavine prava, odnosno ustavnosti i zakonitosti«. U društvu uređenom tako da su slobode, prava i dužnosti radnog čovjeka i građanina pod zaštitom ustavnog, redovnog i samoupravnog sudstva, a samo-

Digitized by Google

volja i drugi oblici narušavanja ozakonjenih prava smatraju se protivustavnim. Činjenice da se federalnim organima tokom jedne godine žali oko 35.000 ljudi, da su društveni pravobranioci samoupravljanja za sedam godina svog postojanja razmatrali oko 450.000 predmeta, da žalbe stižu i organima vlasti i samoupravljanja u svim društveno-političkim zajednicama idu u prilog nosiocima shvatanja da pravdu ne traže samo građani koji poznaju propise nego svi koji se osjete prikraćenima u ostvarivanju svojih prava.

Sa obimom ustavnih sloboda i prava građani su imali priliku da se upoznaju tokom široke javne rasprave koja je prethodila usvajanju Ustava. Izgleda da su mnogi od njih javne diskusije iskoristili da upoznaju obim zajamčenih sloboda i utvrđenih prava. Bolje su upamtili prava koja im daje osnovni zakon zemlje — tvrde nosioci tih shvatanja — nego obaveze i odgovornosti koje su preuzeli njegovim usvajanjem, iako je zakonodavac propise i sročio tako da se uz slobode i prava utvrde i obaveze i odgovornosti. Zastupajući takva shvatanja, istovremeno pokazuju koliko zanemaruju okolnost da se, u uslovima samoupravljanja, mijenja i nekadašnji zakonodavac. Zakone donose skupštine koje su i organi vlasti i samoupravljanja. Ali nije sporno to što zakoni koje donose jasno iskazuju i prava i dužnosti. Sporna su shvatanja da Ustavom zajamčene slobode i utvrđena prava neko daje radnim ljudima i građanima i određuje im obaveze i odgovornosti. Prihvatiti ih značilo bi sakriti činjenicu da su radni ljudi i građani, sudjelujući u procesu mijenjanja »načina proizvodnje materijalnog života«, uslovili i usmjerili i »proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte«, širili obim sloboda i prava. I stvorili uslove i mogućnost da stečene slobode i prava zaštite i utvrde svojim Ustavom.

Broj žalbi i predstavki pokazuje koliko je građana spremnih da i tim putem zaštite slobode i ostvare prava koja, s razlogom, smatraju svojom tekovinom. Pravo na žalbu takođe je tekovina radnih ljudi i građana. Ostvarujući ga, građani pomažu ostvarivanju ustavnih normi. Ako to nekome služi kao povod zaključku da su građani uporniji u ostvarivanju prava no u ispunjavanju obaveza, da je to posljedica njihove težnje da dobiju, i to uvijek više nego što daju, i naslijeđene sklonosti ka prisvajanju. Sklonost prisvajanja svojstvena je građaninu koji se prema državi odnosi kao podanik te se podanički ponaša i prema zakonima koje ona donosi i prema imetku koji ona poseduje. Njeno održavanje i ispoljavanje ne ukazuje samo na to koliki je nivo svijesti građana nego i na to kojim intenzitetom teče proces odumiranja države i kakav je uticaj tokova tog procesa na razvijanje društvene svijesti radnih ljudi i građana. Kada kažemo društvene svijesti, mislimo na svijest sudionikâ u odnosima koje izgrađuju vršeći promjene »načina proizvodnje materijalnog života« i njima uslovljenog procesa »socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte«. Jer pod društvom podrazumijevamo: »celinu odnosa u kojima se ljudi kao proizvođači materijalnih dobara nalaze prema prirodi i među sobom«.

Digitized by Google

Svijest o društvu je, prije svega, svijest ljudi o sebi u tim odnosima. Ako nju karakterišu shvatanja da je država ta snaga koja dimenzionira slobode čovjeka i prava građanina i propisuje dužnosti i odgovornosti, onda valja vidjeti da li je i koliko to posljedica stvarnog udjela političke vlasti, države, u konstituisanju i funkcionisanju tih odnosa, to jest društva. I sagledavati šta se sve odigrava u procesu ostvarivanja predviđanja sadržanog u Manifestu komunističke partije, koji glasi: »Proletarijat će svoju političku vlast iskoristiti za to da postepeno oduzme buržoaziji sav kapital, da u ruke države, tj. proletarijata organizovanog kao vladajuća klasa, centralizira sva oruđa za proizvodnju i da što je moguće brže poveća masu proizvodnih snaga.«[1] Uočavati da li su i koliko politička vlast i država sredstva u rukama radničke klase ili se vršioci vlasti otuđuju od radnika. Ispoljava li se kod vršilaca vlasti i sklonost da radne ljude i građane zadrže u položaju podanika države. Smisao samoupravne transformacije informativne djelatnosti i jeste u tome da opštenje među ljudima — uvid proizvođača u poslovne knjige, uvid javnosti u obavljanje javnih dužnosti i vršenje funkcija vlasti i samoupravljanja, slobodno iskazivanje spoznatih interesa i potreba, ideja i raspoloženja — oslobađamo svega što toj djelatnosti smeta da bude u službi radnika i ostalih građana u ostvarivanju prava na samoupravljanje.

Sadržaj žalbi i predstavki ukazuje na to da je među njihovim podnosiocima najviše radnih ljudi i građana koji i tim putem pokušavaju ostvariti i pravo na rad i stan ili se žale na odnose u organizacijama udruženog rada. Da nije novinara, koji se povremeno oglase prigovorima na pojave zatvaranja izvora informacija, i građana, koji, pozivajući se na zakonske propise o javnom informisanju, pišu redakcijama, moglo bi se pomisliti da kod nas nema baš mnogo građana koji, kada je reč o informativnim djelatnostima, smatraju da su im uskraćene Ustavom zajamčene slobode i utvrđena prava. Međutim, radni ljudi i građani sve češće ispoljavaju svoja nezadovoljstva obimom, sadržinom i, naročito, jezikom kojim predlagači obrazlažu propise i druge mjere o kojima odlučuju delegatske skupštine. Njihova nezadovoljstva su tek vjesnici sazrijevanja njihovih saznanja o tome da su stekli i pravo kontrole rada predlagača, zapravo izvršnih organa delegatskih skupština koji su zadržali poziciju nosioca gotovo svih inicijativa i predloga. Stoga te prigovore valja i shvatiti i prihvatiti kao kritike sporog mijenjanja načina na koji se predlagači ophode i sa delegatskim skupštinama i sa njihovom delegatskom osnovom. Iako taj jezik odolijeva tim kritikama, ipak one, kao i broj građana koji se koriste zakonskim pravima i društvenim mogućnostima da zaštite zajamčene slobode i utvrđena prava, ukazuju na činjenicu da se kod radnih ljudi i građana širi saznanje o tome da su ustavne slobode i prava vrijednosti u ostvarivanju kojih su i oni učestvovali te ih i smatraju svojima. Proces širenja svijesti o sebi i poziciji radnih ljudi i građana u ustavnom poretku snaž-

[1] *Manifest komunističke partije*, »Naprijed«, Zagreb, 1973.

Digitized by Google

no je podstaknut. Pa ipak, i intenzitet njegovih tokova ne bi trebalo precjenjivati. Broj podnosilaca žalbi i predstavki pravo značenje dobija tek kada ga se posmatra u odnosu na broj radno sposobnog i zaposlenog stanovništva. Ako se tome doda da se za ostvarivanje pomenutih prava veći broj ljudi obraća organima vlasti i rukovodstvima društveno-političkih organizacija no organima samoupravljanja, onda se valja zapitati kolika je dosadašnja aktivnost na konstituisanju i funkcionisanju ustavno zasnovanih odnosa u društvu doprinijela tome da se radni ljudi i građani ispoljavaju kao aktivni sudionici procesa odumiranja države. Da li im i koliko sudjelovanje u tom procesu pomaže da se oslobađaju onoga što smo nazvali mentalitetom podanika. Jesu li svjesni činjenice da je uspjeh tog njihovog sudjelovanja uslovljen i punim ostvarenjem ustavnih sloboda i prava utvrđenih i za informativne djelatnosti? Da li su upoznati sa onim ustavnim odredbama koje služe kao osnova pravnog uređivanja informativnih djelatnosti koje bi stvaraocima dohotka omogućavale permanentan uvid ne samo u veličinu onog dijela dohotka koji se odvaja na ime zadovoljavanja zajedničkih i opštedruštvenih potreba nego i u način upotrebe tim putem sakupljenih sredstava?

Ustavne osnove informisanja

Ustavom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije zajamčena je sloboda misli i opredjeljenja (član 166); sloboda štampe i drugih vidova informisanja i javnog izražavanja, govora i javnog istupanja; pravo građana da putem sredstava javnog informisanja izražavaju i objavljuju svoja mišljenja, da mogu pod uslovom, određenim zakonom, izdavati štampu (član 167); pravo građanina da bude obaviješten o događajima u zemlji i svijetu; kao i o pitanjima od interesa za zajednicu, pravo na ispravku (član 168). U članovima 75, 76, 77, 98, 100. su odredbe na osnovu kojih je Zakon o udruženom radu — članovima 26. i 546 do 550 — uredio obavještavanje radnika u udruženom radu.

U Opštim načelima Ustava, IV odeljak, piše i ovo: »U cilju izgradnje društva kao slobodne zajednice proizvođača, radnička klasa i svi radni ljudi razvijaju socijalističku samoupravnu demokratiju kao poseban oblik diktature proletarijata i to obezbeđuju: ...obaveštavanjem radnih ljudi o svim pitanjima od značaja za ostvarivanje njihovog društveno-ekonomskog položaja i za što potpunije i kvalifikovanije odlučivanje u vršenju funkcija vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima; javnošću rada svih organa vlasti i samoupravljanja i nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija.«[2] A u VIII odjeljku tih načela: »U socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije radni ljudi i

[2] Preuzeto, kao i ostale ustavne odredbe navedene u ovom tekstu, iz knjige *Ustav SFRJ*, izdanje Biblioteke Savezne skupštine, kolo XI, sveska 2—3, Beograd, 1974.

Digitized by Google

građani, Savez komunista Jugoslavije kao vodeća idejna i politička snaga, druge društveno-političke organizacije i sve organizovane socijalističke snage ostvaruju političko i akciono jedinstvo socijalističkih snaga i usmeravaju društveni razvoj na osnovama vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi, i u tom cilju: ... obezbeđuju obaveštavanje radnih ljudi i građana i svoj uticaj na društveni sistem informisanja i na ostvarivanje uloge štampe i drugih vidova javnog informisanja i komuniciranja.«

Ustav se, kao što se vidi, nije zadržao na afirmaciji sloboda i prava koji se smatraju tekovinama razvitka ljudskog društva. Utvrđujući pravo radnih ljudi na obavještavanje o svemu što je značajno za ostvarivanje njihovog društveno-ekonomskog položaja, ozakonio je da se radnicima omogući uvid u poslovne knjige. Otvaranje poslovnih knjiga pretpostavka je radnikovog odlučivanja u vršenju vlasti i upravljanja. Ta dimenzija sloboda i prava radnih ljudi i građana, koja se ne nalazi u ustavnom pravu građanskog društva, mogla je biti utvrđena u našem Ustavu zahvaljujući izvršenim promjenama u ekonomskom i političkom životu društva.

Podsjetili smo na ustavne odredbe o informisanju pretpostavljajući da nije malo ljudi koji — impresionirani brojem i obimom propisa i, još više, jezikom kojim su iskazani — kao da smatraju da su pisani od pravnikâ za pravnike kvalifikovane i da ih tumače i primjenjuju. Ili da su izgubili iz vida okolnost da su se, učestvujući u njihovom donošenju, obavezali da sudjeluju i u njihovom sprovođenju. Saznanje o obimu i kvalitetu stečenih i u Ustavu utvrđenih sloboda i prava od onih na koje se ustavne odredbe odnose veoma je bitan faktor ostvarivanja izvojevanih sloboda i prava uopšte, pa i djelatnostima informisanja. Smatrajući ga i uslovom za aktivniju ulogu radnika u prevladavanju pojava monopola na informacije — svojstvenog upravo ljudima sklonim da vladaju u ime klase — i drugih negativnih pojava u informisanju, zalažemo se za organizovaniji napor društva da svoje članove upozna sa njihovim pravima i dužnostima. Za upoznavanje koje se ne bi svodilo na mehaničko pamćenje baš svih propisa u kojima su stečene slobode, prava i dužnosti pretvoreni u pravne norme, već bi podrazumijevalo spoznaju toka i ishoda procesa preobražavanja društvenih odnosa, pa i vlastitog udjela u tom procesu i doprinosa tom preobražavanju. Takvom saznanju značajno doprinose razvijene, dobro organizovane i opremljene informativne djelatnosti čiji je zadatak i u tome da kod čovjeka i građanina razvijaju svijest o tome da su oni nosioci Ustavom utvrđenih sloboda, prava i dužnosti. Svijest o tome da su stečene slobode i prava »ograničeni samo jednakim slobodama i pravima drugih i interesima socijalističkog društva«. Ta ograničenja su istovremeno i odrednice njihovih obaveza i odgovornosti. Spoznajući ih, razvijaće i svijest o sebi kao o graditeljima materijalne osnove i socijalističkih odnosa tog društva koje „... obezbeđuje uslove za što potpunije ostvarivanje i zaštitu sloboda i prava utvrđenih ovim

Digitized by Google

Ustavom", i koje je u svom Ustavu utvrdilo: „Svaka aktivnost kojom se narušavaju ove slobode i prava čoveka i građanina protivna je interesima socijalističkog društva."

U mjeri u kojoj ustavne odredbe postaju norme ponašanja radnih ljudi i građana i njihovog međusobnog ophođenja bivaće i motivi njihove aktivnosti na ostvarivanju ustavnih odredbi, a time i sužavanja prostora za djelovanje nosilaca shvatanja da su slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina utvrđeni Ustvom SFRJ dati radnim ljudima i građanima. Shvatanja koja su se formirala u uslovima u kojima je proletarijat svoju političku vlast iskoristio da razvlasti buržoaziju i oduzme joj sav kapital, ali koja bi bila opasna za radničku klasu ako bi se dogodilo da se u rukama njihovih nosilaca zadrži sve ono što treba da bude u rukama proletarijata organizovanog kao vladajuća klasa. Promjene koje su izvršene upravo zahvaljujući sposobnosti proletarijata da se organizuje i ispolji kao vladajuća klasa omogućile su da se i u Ustavu utvrdi: „Socijalističko društveno uređenje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije zasniva se na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba."[3] Uređenja u kome „... neprikosnovenu osnovu položaja i uloge čoveka čine: društvena svojina sredstava za proizvodnju; oslobađanje rada; pravo na samoupravljanje; pravo uživanja plodova svog rada; ekonomska, socijalna i lična sigurnost čoveka; solidarnost i uzajamnost; demokratski politički odnosi; jednakost prava, dužnosti i odgovornosti ljudi u skladu sa ustavnošću i zakonitošću".

Ako informativnim djelatnostima prilazimo ne samo sa stanovišta udjela štampe, radija i televizije u tumačenju ustavnih odredbi, sa stanovišta njihove uloge u propagiranju ustavnih rješenja i agitovanju za njihovo prihvatanje, nego i na osnovu saznanja o tome da te djelatnosti služe radniku i građaninu u ostvarivanju njihove Ustavom utvrđene uloge čovjeka — onda za razvoj tih djelatnosti nijesu značajne samo one ustavne odredbe u kojima se informativna djelatnost spominje nego i sve ostale. Naročito one koje se odnose na društveno-ekonomski i politički sistem koji, kako Ustav kaže, proizlazi iz takvog položaja čovjeka i služi njemu i njegovoj ulozi u društvu.

Kao što je ustavno utvrđivanje sloboda, prava, dužnosti i odgovornosti čovjeka i građanina proizišlo iz procesa preobražavanja društva, tako je i njihovo ostvarivanje nastavak tog istog procesa čiji tokovi i ishodi su uslovljeni i ponašanjem nosilaca tih sloboda i prava. Da li će utvrđene slobode i prava služiti čovjeku da stiče nove slobode i uvećava stečena prava i time podstiče tokove procesa vlastitog oslobađanja, zavisiće i od toga koliko će to što je stekao koristiti da se ispolji kao djelatni čovjek čije je stvaralaštvo motivisano i njegovim nezadovoljstvom postignutim. Jer on „pravo radnog čoveka da uživa plodove svoga rada i mate-

[3] Vidi isto izdanje Ustava, str. 34.

Digitized by Google

rijalnog napretka društvene zajednice prema načelu: „Svako prema sposobnostima — svakome prema njegovom radu", uz obavezu da obezbeđuje razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada i da doprinosi zadovoljavanju drugih društvenih potreba" prihvata kao svoju tekovinu, smatra je ishodom i vlastitog učešća u socijalnom prevratu u kojemu je i sudjelovao da bi izvršio promjenu načina proizvodnje materijalnog života. Ohrabren uspješnim promjenama, on teži stvaranju uslova u kojima će svako davati prema sposobnostima, a uzimati prema potrebama. Počinje da biva svjestan činjenice da je dioba prema radu — makar bila i najpravednija — svojstvena carstvu nužnosti koje ga i obavezuje da, sem ostalog, obezbjeđuje razvitak materijalne osnove rada i zadovoljavanje drugih društvenih potreba. Stečene slobode i prava — u koja spada i pravo na informisanje — koristi da bi što neposrednije sudjelovao u ustanovljavanju doprinosa vlastitog rada, u odmjeravanju svog udjela u razvijanju materijalne osnove rada, u utvrđivanju vrste i obima tih »drugih društvenih potreba« i procjenjivanju koje su to potrebe i koliko su zaista društvene. One mu služe da saznaje vlastiti interes i da se zalaže za to da ga i realizuje. Ali i da uviđa da je ostvarivanje tog interesa i zadovoljavanje potreba uslovljeno i usklađivanjem sa drugim radnicima koji takođe imaju svoje interese i potrebe. Društveni uticaj nosilaca Ustavom utvrđenih sloboda, prava i dužnosti upravo se i ogleda u tome da li, koliko i kako sudjeluju u konstituisanju onoga što Kardelj naziva sintezom samoupravnih interesa. I kada je o potrebama riječ, u izgrađivanju i primjenjivanju mjerila po kojima će se određivati koje su potrebe opštedruštvene i koliko je materijalnih sredstava neophodno da se zadovolje.

Smisao transformisanja informativnih djelatnosti na osnovama utvrđenim Ustavom i ZUR-om sastoji se i u tome da stvaralac dohotka zna da treba da daje i, kada već daje, da zna zašto daje i kako se upotrebljava ono što je dao. Obavještavanje radnih ljudi i građana, konstituisano na odredbama Ustava, prema tome je u funkciji izgradivanja socijalističkog društvenog uređenja zasnovanog na „vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim proizvođačima i stvaraocima". Njime treba olakšati proizvođačima i stvaraocima punopravno i što neposrednije sudjelovanje, i uspostavljanje i primjenu mjerila za vrednovanje doprinosa kako svog rada tako i učinka drugih radnika. Samim tim i mogućnost provjeravanja valjanosti izgrađenih kriterijuma i njihove primjene. Naravno, i kontrole upotrebe sredstava, što je veoma važno upravo zbog toga što, poznato je, sredstva, stvorena otuđivanjem dohotka od onoga koji ga je stvorio, mogu da se pretvore u materijalnu osnovu moći onih koji bi da vladaju u ime radničke klase i radnih ljudi i zadrže monopol na tumačenje zajedničkog interesa i društvenih potreba. I da stvaraocima dohotka, za uzvrat, »besplatno daju« usluge onih društvenih djelatnosti kojima se zadovoljavaju zajedničke potrebe. Izgrađivanje sistema informisanja na osnovama utvrđenim Ustavom SFRJ

Digitized by Google

i ZUR-om svoje društveno značenje potvrđuje svojim doprinosom razvijanju odnosa „među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba".

Edvard Kardelj je i u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* ukazao na značaj organizovanog razvijanja informativnih djelatnosti. Govoreći o sistemu informisanja, on kaže: „naše samoupravno socijalističko društvo pruža izuzetne mogućnosti da izgradimo jedan integralan i unutrašnje povezan pošten sistem informatike, koji će zaista biti samo u službi radnog čoveka i njegovih samoupravnih zajednica, društvenih organa i društvenih organizacija". Opredijelio se za „istinski nezavisan i demokratski sistem informacija", koji bi funkcionisao kao „autonomna organizacija informatike, od opštine, odnosno regije, do federacije, koja bi bila odgovorna samo skupštinama društveno-političkih zajednica, ali pri tome veoma strogo odgovorna za istinitost informacija". U istoj studiji ukazuje i na važnost javnog informisanja:

»Izvanredno veliku ulogu u društvenom životu ima sistem javnog informisanja i komuniciranja, to jest štampa, radio i televizija i druga sredstva informisanja, odnosno, kako se obično kaže, mediji društvenog života. Međutim, to nisu samo mediji, nego i politička snaga koja može da dejstvuje na društvenu svest i veoma progresivno i veoma reakcionarno. U današnje vreme ti mediji u rukama kapitalističkih kompanija i političkih kartela predstavljaju u mnogim zemljama veću političku snagu nego političke partije i često više utiču na svest ljudi nego bilo koja politička partija. Oni su u stanju da organizuju čitave međunarodne kompanije u interesu političkih snaga koje stoje iza njih.

I u našem društvu sredstva javnog informisanja i komuniciranja predstavljaju veliku političku snagu. Naša štampa nije u položaju da bude ni oružje političke borbe za vlast niti sredstvo nekog političkog monopola. U uslovima socijalističkog samoupravljanja ona, u stvari, izražava mnoštvo samoupravnih interesa, kao i stanje društvene svesti u sagledavanju zajedničkih društvenih interesa. Kao politička snaga socijalizma ona je istovremeno deo i sredstvo izražavanja najprogresivnijih snaga socijalističke društvene svesti.«[4]

Udio štampe, radija i televizije u formiranju svijesti, naročito raspoloženja čitalaca, slušalaca i gledalaca, takav je i toliki da je naše društvo, s razlogom, te djelatnosti definisalo kao djelatnosti od posebnog društvenog značaja. Svjesno njihove moći, društvo je i izgradilo odgovarajuće oblike — prava i dužnosti osnivača javnih glasila, savjeta, redakcija i kolektiva tih glasila — organizovanog društvenog uticaja. Poznato je, međutim, da je i u našoj praksi bilo primjera da su neka od tih glasila služila i izražavanju shvatanja suprotnih socijalističkom samoupravljanju. Svođenje nekih

[4] Vidi: E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 220.

Digitized by Google

glasila na produženu ruku nosilaca takvih shvatanja, na pobornika parcijalnog interesa — a time i na sredstvo za manipulisanje čak i radnicima — bilo je olakšano i time što nijesmo imali izgrađen »istinski nezavisan i demokratski sistem informacija« koji bi funkcionisao kao »autonomna organizacija« i bio u službi »radnog čoveka i njegovih samoupravnih zajednica, društvenih organa i društvenih organizacija«. Drugim riječima, tamo gdje poslovne knjige nijesu otvorene radnicima i gdje nijesu pod njihovom kontrolom moguće je zamagljivanje slike o poslovanju, prikrivanje podataka o rezultatima rada i činjenica o stanju. Moguć je i monopol na informacije. Tamo je moguće i da neko od javnih glasila bude upotrijebljeno i kao sredstvo za održavanje stečenih pozicija ili zadobijanje novih, često i nezavisno od rezultatâ rada, pa čak i kao sredstvo borbe za vlast. Otuda to što smo, prema Lenjinu, ovdje nazvali otvaranjem poslovnih knjiga proizvođačima i stvaraocima smatramo veoma značajnim upravo za to kakav će biti stvarni udio javnih glasila u formiranju društvene svijesti i raspoloženja onih kojima su ta glasila namijenjena.

Ustav sadrži osnove za konstituisanje društvenog sistema informisanja i djelatnosti javnog komuniciranja, odnosno štampe, radija i televizije. Na tim osnovama se i donose zakoni. Ali, ako su organizaciono odvojeni, ipak ti sistemi svoju društvenu funkciju obavljaju svojom međuzavisnošću. Komplementarni su iako se služe različitom tehnologijom, opremom i kadrovima drugačije specijalnosti. Bitno je, međutim, da će štampa, radio i televizija — oslonjeni na »istinski nezavisan i demokratski sistem informacija«, dakle na društveni sistem informisanja, na izgradnju kojeg obavezuje Ustav SFRJ — još vjerodostojnije informisati i sa više analitičnosti komentarisati tokove društvene prakse.

Funkcionisanje informativnih sistema

Zatečeni zakoni i samoupravna akta, kojima je bilo uređeno obavljanje informativnih djelatnosti, usklađeni su sa Ustavom i Zakonom o udruženom radu. Reorganizovane su postojeće i stvorene nove organizacije — interesne zajednice, centri za informatiku. Savezno vijeće Skupštine SFRJ donijelo je 1979. godine Rezoluciju, a 1981. i Zakon o osnovama društvenog sistema informisanja koji treba da obezbijedi »usklađeno evidentiranje, prikupljanje, obradu i iskazivanje podataka i činjenica od značaja za praćenje, planiranje i usmeravanje društvenog razvoja, kao i dostupnost informacija o tim podacima i činjenicama« (član 75. Ustava SFRJ). Konstituisanjem delegatskih skupština ostvaren je i novi oblik obavještavanja delegatâ i delegacija. Na osnovu dogovora Skupštine SFRJ i skupština republika i pokrajina, redovno izlaze glasila — na svim jezicima narodâ i narodnosti i u tiražu od 450.000 primjeraka — koja, informišući o svim pitanjima o kojima skupštine odlučuju, služe pokretanju postupka delegatskog odlučivanja. Zakoni o Službi društvenog knjigovodstva i statistici takođe su usklađeni sa Us-

Digitized by Google

tavom. U nekim opštinama su organizovani informativni centri. To su bili i prvi koraci ka oslobađanju tih službi od naglašenog upliva ne samo državnih organa — koji su neke od tih službi smatrali »svojima«, valjda i zbog toga što su i obrazovane radi ostvarivanja nekada veoma naglašene uloge države u stvaranju uslova za privređivanje i upravljanje privredom — nego i poslovodnih i samoupravnih organa čija je posljedica podešavanje podataka. Kardelj u svojoj studiji te pojave naziva pritiscima na te službe da „friziraju" podatke i konstatuje: »Naš Ustav je predvideo takav autonomni demokratski integrisani sistem informatike. Međutim, do sada nismo mnogo radili na ostvarivanju tih ustavnih načela, osim što su obavljene neke početne rasprave o tom pitanju.«[5] Iz tih i rasprava koje su uslijedile proizašla je spomenuta Rezolucija i, nešto kasnije, navedeni zakon. Pa ipak, u jeku kampanje za smanjivanje investicija događa se da se iz tri izvora emituju sasvim različiti podaci o obimu uloženih sredstava.

Lakše je uočiti sporost u ostvarivanju „racionalne integracije osnovne informatike" no dokučiti sve njene uzroke. Tokom osam proteklih godina imali smo vremena da raščistimo dileme izazvane ne toliko idejom o izgrađivanju »autonomnog sistema informatike« koliko zahtjevom da ga se gradi kao poseban sistem povezan i horizontalno i po vertikali i pod imenom koje mu je dato u Ustavu. Nosioci time izazvanih nedoumica zazirali su da se time ne vratimo na neke centralističke metode, na napuštanje kojih smo se također obavezali usvajanjem Ustava. Ispoljile su se i sumnje u cjelishodnost stvaranja dva sistema u ipak jedinstvenoj djelatnosti. Neke od tih dilema su otklonjene tokom pripreme Rezolucije i Zakona o osnovama društvenog sistema informisanja. Ali integracija postojećih i srodnih podsistema, za koju se Rezolucija zalagala, nije izvršena. Zakonom su utvrđene osnove sistema, ali njegovo izgrađivanje je zadatak čije izvršavanje je pred nama. Uzroke tome ne treba tražiti u (ne)razumijevanju značaja informatike. Niti u materijalnim i kadrovskim mogućnostima društva. Možda stručnjaci nijesu ravnomjerno raspoređeni, ali ih ima i veoma su upućeni u tokove razvoja informatike u savremenom svijetu. Njihov doprinos je zapažen u modernizaciji informativnog sistema u nekim republikama i pokrajinama. Povezivanje tih sistema usporava »mnoštvo različitih interesa«. Tačnije rečeno, spremnost i sposobnost tumačâ tih interesa da se sporazumijevaju i dogovaraju oko onoga što im je zajedničko. Njihova spremnost za udruživanje rada i sredstava na koje su se također obavezali usvajanjem Ustava i Zakona o udruženom radu.

Ako se tržište u Jugoslaviji više karakteriše pojavama zatvaranja u regije no uklanjanjem umjetno stvorenih prepreka slobodnijem kretanju roba i usluga, ako se rad i sredstva češće udružuju u tim granicama nego izvan njih, ako se ne uvažava djejstvo ekonomskih zakonitosti, a procesi integrisanja nijesu i ekonomski motivisani, onda racionalna integracija osnovne informatike dobija

[5] Isto, str. 220—221.

Digitized by Google

svojstva procesa savlađivanja svih tih i sličnih okolnosti koje otežavaju radniku organizovanom u udruženom radu da ostvaruje Ustavom utvrđeno pravo na samoupravljanje, kao i druge ustavne slobode, prava i dužnosti. U uslovima u kojima izrazitije djeluju faktori dezintegracije skučene su i mogućnosti izgradnje informativnog sistema. Zakon o osnovama društvenog sistema informisanja je i usvojen da bi podstakao integrisanje zatečenih sistema informatike. Ali iskustva stečena tokom do sada vršene samoupravne transformacije društvenih djelatnosti, pa i informatike, ukazuju da su uspjesi bili veoma uslovljeni uspjesima samoupravnog transformisanja cjelokupnog društvenog odnosa. Stoga se značaj društvene aktivnosti, koju najčešće nazivamo sprovođenje Ustava i Zakona o udruženom radu, ne svodi samo na organizaciono i pravno konstituisanje privrednog i političkog sistema. Ogleda se u funkcionisanju ne samo sistema privređivanja i društveno-političkog sistema nego i svih drugih djelatnosti značajnih za razvoj socijalističkog društvenog uređenja u kojem radni ljudi i građani ostvaruju svoje lične i zajedničke interese.

Polazeći od saznanja o tome da se delegatski sistem »ne zasniva na pluralizmu nekih *opštih političkih interesa*, nego na pluralizmu *konkretnih društvenih interesa* radnih ljudi i građana koji dolaze do izražaja na raznim područjima društvenog života«[6], moguće je sagledati koliko je značajan udio informativnih djelatnosti u funkcionisanju tog sistema. Vrijednost organizacije i prakse informativnih djelatnosti potvrđuje se njihovim doprinosom ostvarivanju prava radnika, radnog čovjeka i građanina »... na osnovu kojeg on sam u najvećoj meri — u okviru svojih samoupravnih zajednica, bilo na osnovu samoupravnih sporazuma ili demokratskim odlučivanjem samoupravljača u pojedinim samoupravnim zajednicama — odlučuje o svim svojim interesima, a putem svojih delegacija u delegatskom sistemu, to jest opet neposredno, učestvuje u donošenju odluka društvenih organa koje se odnose na njegove interese. Naravno, u tom sistemu je neophodno da se istovremeno obezbeđuje demokratsko usklađivanje parcijalnih interesa i sa zajedničkim interesima u širim samoupravnim zajednicama i sa opštim društvenim interesima o kojima odlučuju delegatske skupštine«[7].

Održavati organizaciju i praksu informisanja u kojoj je moguće podešavati podatke značilo bi svjesno otežavati demokratsko usklađivanje samoupravnih interesa. Izgrađivanje društvenog sistema informisanja na ustavnim osnovama svoj društveni smisao i potvrđuje time što će svim sudionicima u usklađivanju interesa učiniti dostupnim vjerodostojne podatke i činjenice o stanju. Podastirući »nefrizirane« podatke, omogućavaće učesnicima u dogovaranju da objektivnije prosuđuju koji je ispoljeni interes od šireg društvenog značaja i kakve su realne mogućnosti da bude realizovan. Takvi podaci će služiti i široj javnosti koja će biti u mo-

[6] Isto, str. 146.
[7] Isto, str. 147.

Digitized by Google

gućnosti da prosuđuje koji od tih sudionika, opsjednut parcijalnim interesom, otežava ili sprečava demokratsko dogovaranje, i da snagom socijalističkog samoupravnog javnog mišljenja doprinosi usklađivanju interesa.

Međutim, kod nas se ukorijenila navika da se ostvarivanje ustavnog principa »javnosti rada svih organa vlasti i samoupravljanja« cijeni prvenstveno po tome da li je i koliko novinarima, odnosno radnicima koji profesionalno obavljaju neku od informativnih djelatnosti, omogućen uvid u rad »nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija«. Skupštine društveno-političkih zajednica i, naročito, njihovi izvršni organi, rukovodstva društveno-političkih organizacija i organizacije udruženog rada organizovale su svoje informativne službe i pretežno ih orijentisale na saradnju sa sredstvima javnog informisanja. To je bilo nužno i zbog toga da bi radni ljudi i građani i preko javnih glasila bili obavještavani o tome kako funkcioneri, kojima su oni i povjerili obavljanje javnih funkcija, tumače njihove interese i potrebe. Tim putem se omogućava i uvid javnosti u obavljanje javnih funkcija. I ostvaruje ustavni princip o javnosti rada. Osim toga, razrađen je i način obavještavanja organâ samoupravljanja i članova radnih kolektiva o rezultatima poslovanja. Razvijenošću obavještavanja i osposobljenošću informativnih službi da prikupljaju, obrađuju i pravovremeno dostavljaju vjerodostojne podatke o poslovanju i činjenice o stanju determinisana je i mogućnost stvarne kontrole nosilaca javnih funkcija i samoupravnih dužnosti od strane radnika i građana koji su im te dužnosti i povjerili. Usavršavati organizaciju i praksu da bi obavještavanje zaista postalo dvosmjerno strujanje vjerodostojnih podataka, provjerenih činjenica, shvatanja i raspoloženja znači uvećavati mogućnosti radnim ljudima i građanima da, kao nosioci vlasti, ostvare uvid u rad i ponašanje vršilaca vlasti. Samim tim i vid obezbjeđenja radnih ljudi i građana da oni kojima su povjerili vršenje vlasti ne zavladaju njima. Svojevrsno sredstvo za brže i lakše ustanovljavanje stepena otuđenosti vršilaca javnih funkcija od onih koji su im te dužnosti i povjerili.

Društvena praksa pokazuje da udaljenost funkcionerâ od onih koji su im povjerili funkcije otežava uvid, a time i kontrolu, radnih ljudi i građana u obavljanje javnih dužnosti, u koje spada i demokratsko usklađivanje interesa. Ako među posrednicima i tumačima interesa ima i sklonih ka tome da svoju moć zasnivaju na mogućnosti otuđivanja dijela dohotka — na snazi su propisi koji to omogućavaju — i na upotrebi materijalnih sredstava tim putem prikupljenih, onda se može i očekivati da će izgrađivanje informativnih sistema, čiji je smisao da se radniku učine dostupnim sve poslovne knjige, doživljavati kao nešto što podriva tako shvaćenu moć. Nešto što vršioce vlasti sili da mijenjaju navike sticane tokom te njihove otuđenosti i njome determinisanom shvatanju uloge posrednika i tumača.

Transformacija informativnih djelatnosti na osnovama ustavnih odredbi ne svodi se na izgrađivanje društvenog sistema infor-

Digitized by Google

misanja. Ona podrazumijeva razvoj svih vidova tih djelatnosti kako bi oni mogli da posluže i organizovanim snagama socijalističke društvene svijesti da »učestvuju kao faktori društvene svesti u konkretnim oblicima samoupravnog i državnog odlučivanja«. To podrazumijeva da i te snage aktivno sudjeluju ne samo u konstituisanju društvenog sistema informisanja nego i da utiču na funkcionisanje svih vidova informativne djelatnosti. Da preispituju i usavršavaju svoj odnos i prema štampi, radiju i televiziji, da provjeravaju i dograđuju oblike svog i društvenog uticaja na ta moćna sredstva masovnog komuniciranja.

Javna glasila se, kao što je poznato, i pokreću da bi služila organizovanim snagama društvene svijesti. Ona su, najčešće, organi Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija. Samim tim i obavezna ne samo da obavještavaju o stavovima i opredjeljenjima tih organizacija nego i da ih tumače, da pridobiju članstvo za te stavove, da podstiču ostvarivanje programskih ciljeva. Međutim, ako bi rukovodstva društveno-političkih organizacija o doprinosu svojih organa prosuđivala samo na osnovu toga koliko ti organi doprinose tome da stavovi rukovodstava postanu svojina članstva i masa, a zanemarila kako i koliko javno glasilo obavještava o raspoloženju članstva — pokazala bi da zanemaruju takozvanu povratnu informaciju. Štampa, radio i televizija značaj svoje uloge u procesu socijalističkog samoupravljanja sve više potvrđuju posredujući svijest samoupravljača o svojim interesima i potrebama i olakšavajući samoupravljačima da, saznajući podatke i činjenice o stanju, procjenjuju mogućnosti ostvarivanja interesa i zadovoljavanja potreba. Štampa koja njeguje dvosmjerno obavještavanje, koja tumači stavove, ali i obavještava o raspoloženjima svojih čitalaca — čak i o shvatanjima koja mogu biti i suprotna opredjeljenjima za koja se javno glasilo zalaže — doprinosiće tome da se organizovane snage socijalističke društvene svijesti ispolje i afirmišu kao činioci u konstituisanju sinteze samoupravnih interesa. Javna glasila, kao organi tih organizacija, učestvovaće u provjeravanju ostvarljivosti stavova koje propagiraju ako su u stanju da se prema društvenoj praksi odnose i kao prema svojevrsnoj laboratoriji u kojoj se provjerava i valjanost stavova i opredjeljenja. Ako slijede impulse socijalne prakse i čine ih dostupnima ne samo svom osnivaču nego i javnosti.

Razvijajući se sa razvojem samoupravljanja i u funkciji tog razvoja, javna glasila će se oslobađati onih svojstava koja su sticala u vremenima kada se njihova uloga svodila na transmisiju stavova rukovodstava, na propagandistu i agitatora. Informišući o interesima i potrebama samoupravljačâ i time učestvujući u demokratskom konstituisanju sinteze samoupravnih interesa. Intenzitet tog i takvog razvoja neće zavisiti samo od rada i ponašanja uredništava i radnih kolektiva javnih glasila. Zavisiće i od rada i ponašanja osnivačâ i funkcionisanja svih drugih oblika organizovanog društvenog uticaja na organizacije i institucije koje se bave nekom od informativnih djelatnosti. Naravno, i od toga kako će i

Digitized by Google

koliko radnici i građani ostvarivati svoju ustavnu poziciju i da li će se informativne djelatnosti transformisati da bi olakšale radniku da ostvari tu poziciju.

Samoupravna transformacija štampe, radija i televizije ne svodi se na to što će utičaj na javna glasila u ime društva vršiti forumi društveno-političkih organizacija, umjesto državnih organa. Ili što će ulogu foruma preuzeti osnivač ili na njegovu inicijativu organizovani oblici u cilju pružanja pomoći redakciji da ostvari usvojenu koncepciju glasila. Samoupravna transformacija će se ogledati i u tome što će se javna glasila, po mjeri tokova procesa odumiranja države i oslobođenja čovjeka, od organa političkih organizacija pretvarati u glasila samoupravljača. Riječ je o procesu pretvaranja uslovljenom tokom i ishodom transformisanja društveno-političkih organizacija koje treba da se razvijaju kao *»specifičan oblik interesnog organizovanja radnih ljudi i građana u oblasti gde se ti interesi ispoljavaju u obliku ideologije, politike, nauke, opštih društvenih interesa...«*[8]

Društveno-političke organizacije još se češće bave pisanjem štampe i, s tim u vezi, odnosom redakcija prema programu i stavovima tih organizacija i tekovinama revolucionarnog preobražavanja društvenih odnosa. Idejna opredjeljenja i politički stavovi sadržani u pojedinim prilozima objavljenim u javnom glasilu ili način kritike nekih pojava u društvu povodi su rukovodstvima tih organizacija da razmatraju ostvarivanje društvene uloge osnivača, savjeta i redakcije u realizovanju utvrđene koncepcije javnog glasila. Nakon analize napisa i pretpostavljenog negativnog djejstva na svijest i ukus čitalaca izriču se kritike redakciji i zahtijeva veće političko angažovanje društvenih tijela obrazovanih radi pružanja ideološke i političke pomoći javnim glasilima. Kritikovani prihvataju kritiku i ne provjeravajući da li su negativne posljedice baš onakve kako su to kritičari procijenili.

Sudeći po tim reagovanjima, koja nijesu tako česta, ali su često veoma slična, stiče se utisak da se transformisanje društveno-političkih organizacija u »specifičan oblik interesnog organizovanja« ne vrši baš tako brzo. Rukovodstva su opremljenija za analizu pisanja štampe nego za ocjenu stvarnog dejstva takvog pisanja na svijest čitalaca. Iako su pri rukovodstvima Socijalističkog saveza obrazovane sekcije za informisanje i javno mišljenje, ipak se ona više bave analizom pisanja štampe, idejnim i političkim aspektima novinarstva, organizacionim i materijalnim problemima sredstava javnog informisanja nego sviješću, raspoloženjem i shvatanjima čitalaca, gledalaca i slušalaca. O raspoloženju javnosti se prosuđuje na osnovu procjena rukovodstava društveno-političkih organizacija koja su i ovlašćena da tumače raspoloženje članstva. Koliko su ta tumačenja izraz svijesti i shvatanja članstva, zavisi i od toga koliko su se članovi tih organizacija zaista uključili u izgrađivanje stavova i opredjeljenja svojih organizacija. I od toga koliko je koja orga-

[8] Isto, str. 177.

Digitized by Google

nizacija uspjela da prevlada često kritikovani forumski način djelovanja.

Rukovodstva političkih i društvenih organizacija, skupštine društveno-političkih zajednica i njihovi izvršni organi, organi samoupravljanja i poslovodni organi, nosioci javnih funkcija su dužni da prate i procjenjuju kako se sredstva javnog informisanja odnose prema njihovim programima i kako obavještavaju javnost o njihovom radu. I da se zalažu ne samo da štampa, radio i televizija pravovremeno i objektivno informišu javnost o njihovoj aktivnosti nego i da podrže njihove stavove i podstiču ostvarivanje programskih ciljeva. Informativne službe su i organizovane radi što uspješnije saradnje sa sredstvima javnog informisanja. Radi kvalifikovanog uvida u to kako se javna glasila odnose prema strategiji razvoja društva i koliko doprinose pridobijanju čitalaca za utvrđenu politiku. Radi pravovremenog reagovanja na stavove i shvatanja protivne toj strategiji i politici. Ali i da nastoje da i u tim reagovanjima na stavove suprotne samoupravljanju računaju da se i kod čitalaca razvija sposobnost prosuđivanja koja shvatanja i postupci otežavaju ostvarivanje njihovih samoupravnih prava. Čitaoci javnih glasila su sudionici procesa socijalističkog samoupravljanja. Sudjelujući u tom procesu, stiču saznanja o zajamčenim slobodama, utvrđenim pravima, dužnostima i odgovornostima. Razvijaju svijest o sebi i društvu zasnovanom na tim slobodama i pravima. Samim tim, i moć kritičkog prosuđivanja o informacijama, kritikama, prilozima objavljenim u javnim glasilima. Osnivači glasila, savjeti, redakcije, rukovodstva društveno-političkih organizacija svojom aktivnošću treba da podstiču razvoj kritičnosti čitalaca. Da se čitaocima razobličavaju one snage koje se suprotstavljaju socijalističkom samoupravljanju, a ne da čitaoce brane od takvih suprotstavljenih snaga.

Tamo gdje informativne službe svoju aktivnost svode na analizu pisanja štampe i uticaj na sadržaj štampe, radija i televizije, i gdje se ne trude da slijede i raspoloženje javnosti, valjalo bi vidjeti koliko je takva njihova orijentacija posljedica shvatanja koja sredstva javnog informisanja svode na transmisiju. Zanemarivanje uloge tih sredstava i u posredovanju takozvane povratne informacije moguće je tamo gdje se ne uvažava mnoštvo samoupravnih interesa i ne poštuje pravo samoupravljačâ ne samo da oglase vlastiti interes i potrebu nego i da nastoje da ga ostvare i da spoznaje potrebe zadovolje.

Osvrti na pisanje štampe, kada nijesu potkrijepljeni i prikazom raspoloženja stvorenog takvim pisanjem, mogu da dovedu i do rasprava između rukovodstava, odnosno njihovih tijela i organa pozvanih da se bore za svoj program, i novinarâ koji im, nekim svojim javnim istupanjima, tu borbu otežavaju. Sporovi ne nastaju tada i tamo gdje i kada se javno glasilo ogriješilo o neku od priznatih i usvojenih socijalističkih vrijednosti, interesa i potreba definisanih kao zajedničke i opštedruštvene. Ali, kako da djeluju sredstva javnog informisanja u procesu konstituisanja sinteze sa-

Digitized by Google

moupravnih interesa? Kako da doprinose preispitivanju postojećeg u društvu koje se opredijelilo za to da stvoreno ne smatra toliko savršenim da ga ne bi zamijenilo boljim i savršenijim? Kako sredstva javnog informisanja učiniti stalnim konsultantom društvene prakse u kojoj se vrši provjeravanje primjenljivosti sistemskih i drugih rješenja? Kako ih osposobiti za to da budu stalni posrednici ne samo interesa i potreba samoupravljača nego i njihovih inicijativa koje se oslobađaju i ispoljavaju sa porastom njihove svijesti o stečenom pravu na samoupravljanje i (ne)mogućnostima ostvarivanja tog prava?

Odgovore na ta i slična pitanja otvorena procesom socijalističkog samoupravljanja traže i iznalaze i novinari i nosioci javnih funkcija i svi drugi sudionici tog procesa. Traženje i iznalaženje tih odgovora i jeste smisao procesa koji nazivamo samoupravnom transformacijom informativnih djelatnosti. Dosadašnje tokove te transformacije karakteriše kritički odnos prema shvatanjima novinarstva zasnovanim u načinu proizvodnje materijalnog života koji smo srušili socijalističkom revolucijom. Razvijajući socijalističko samoupravljanje prevladavamo i svođenje informativne djelatnosti na transmisiju. Kada kažemo da su to karakteristike tog procesa, a one su vidljive i u javnim glasilima, nijesmo htjeli tvrditi da smo sasvim prevladali građanska shvatanja novinarstva. Niti da smo se zasvagda oslobodili sklonosti ka dirigovanju štampom. Takva shvatanja i sklonosti oglase se naročito u onim raspravama u kojima neki novinari nastupaju kao da i novinarstvo i javnost brane od forumâ, a neki od predstavnika forumâ kao da su jedini pozvani da cijene šta je u interesu poretka. Takve rasprave su istovremeno i podatak da su i kod nas mogući i konflikti među profesijama. Marks bi to nazvao sukobom idiotizama profesije.

Problemi izgrađivanja informativnih djelatnosti primjerenih socijalističkom samoupravljanju ne razrješavaju se raspravama između profesije novinara i profesionalnih tumača političke linije i društvenog interesa. I politički radnici i novinari, koji su istovremeno i samoupravljači, biće djelotvorni sudionici procesa samoupravljanja ako se budu ponašali kao samoupravljači koji stvaraju dohodak radeći u proizvodnim i drugim djelatnostima. A to znači da se za ostvarivanje svojih interesa i zadovoljavanje vlastitih potreba zalažu, svjesni da ih upravo realizacija interesa upućuje na dogovor sa drugim samoupravljačima. Otuda i proizlazi potreba transformisanja društveno-političkih organizacija u »specifičan oblik interesnog organizovanja radnih ljudi i građana u oblasti gde se ti interesi ispoljavaju u obliku ideologije, politike, nauke, opštih društvenih interesa«. Za takvu ulogu društveno-političkih organizacija zalaže se Kardelj u svojoj studiji, uvjeren da se »društvo ne sastoji samo od mnoštva parcijalnih interesa neposredno vezanih za životne, radne, stvaralačke i kulturne uslove i težnje čoveka,

Digitized by Google

nego i od celovite idejne, političke, naučne, kulturne i misaone nadgradnje uopšte«, i da je to »jedini mogući put neposrednog povezivanja vodećih idejnih i političkih snaga društva, a posebno Saveza komunista, sa najširim radnim masama. A upravo od takve neposredne povezanosti i zavisi moć njihovog društvenog uticaja«[9].

Forumski rad, kome nije tuđa ni sklonost ka arbitriranju, što je društveno cjelishodno, ne doprinosi takvom neposrednom povezivanju. Dakako, ni društvenom uticaju političkih organizacija. On je čak suprotan nastojanju ka neposrednom povezivanju radi djelovanja u radnim masama i sa njima. Takvim odnosom sa radnim masama determinisan je i odnos društveno-političkih organizacija prema svim vidovima informativnih djelatnosti i udio tih organizacija u samoupravnom transformisanju tih djelatnosti.

[9] Isto, str. 177.

Digitized by Google

Milorad M. Radević

Za integrativnu ulogu sindikata

»Radnici dobrovoljno organizovani u sindikat, kao najširu organizaciju radničke klase, bore se za samoupravno usklađivanje pojedinačnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa...«

(Ustav SFRJ, Osnovna načela)

»U uslovima kada još postoje značajne protivrječnosti u društvu, pa i nejednakosti unutar same radničke klase, sindikati su dužni da rade na izgrađivanju jedinstvenih stavova cijele klase.«

(J. B. Tito, Referat na XI kongresu SKJ)

Potreba za integrativnom ulogom sindikata[1] proizlazi prije svega iz pluralizma samoupravnih interesa. Heterogenost sastava njegovog članstva, koje se razlikuje ne samo međusobno, već i unutar sebe po društveno-ekonomskim obilježjima, posebno po socio-profesionalnom i organizaciono-funkcionalnom položaju, opredjeljuje takvu njegovu ulogu u užem smislu. Prema tome, integrativna uloga sindikata unutar same radničke klase je veoma značajna. Sindi-

[1] Pod terminom sindikat podrazumijevamo organizacije i organe Saveza sindikata i posebnih sindikata na svim nivoima sindikalnog organizovanja.

Digitized by Google

kat usklađuje težnje različitih socio-profesionalnih slojeva radničke klase i štiti jedinstvo i homogenost radničke klase kao cjeline u odnosu na partikularističke težnje određenih socio-profesionalnih slojeva, odnosno dijelova radničke klase. Kao i svaka društveno-politička organizacija, i sindikat nastoji da integriše svoje članstvo oko zajedničkih interesa i ciljeva.

U širem smislu, integrativna uloga sindikata odvija se u globalnom društvu sa ciljem zaštite interesâ radničke klase kao cjeline od parcijalnih, partikularističkih interesa pojedinih organizacija udruženog rada, njihovih grana, grupacija, društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica. Tačnije, integrativna uloga sindikata se sastoji u usklađivanju opštih i pojedinačnih interesa, a na osnovi istorijskih ciljeva radničke klase, »jer u načelu i po pravilu — glavni zadatak sindikatâ nije u tome da štite interese radničke klase od neke klasne snage izvan nje same, nego je prvenstveno u tome da se bore za razrešavanje protivrečnosti, konflikata i problema koji nastaju u odnosu između pojedinačnih interesa radnika i radnih kolektiva, s jedne strane, i zajedničkih interesa radničke klase, s druge strane, i da se istovremeno suprotstavljaju probijanju ostataka starih klasnih odnosa koji kod nas još uvek imaju svoj koren u državno-svojinskim i tehnobirokratskim tendencijama«[2].

Ako se posmatra u jednoj široj istorijskoj perspektivi, integrativna uloga sindikata, kao dela organizovanih i svjesnih subjektivnih snaga, sastoji se u usmjeravanju društvenog razvitka ka uklanjanju objektivnih društveno-ekonomskih razlika među pojedinim socijalnim slojevima, ka stvaranju besklasnog društva, ka uklanjanju razlika između fizičkog i umnog rada, između sela i grada.

1. Društveno-ekonomske razlike i različiti interesi — opredjeljujući faktor integrativnog djelovanja sindikata

a) Proces socijalnog integrisanja[3] u našem društvu odvija se u veoma složenim uslovima, punim protivrječnosti i teškoća koje ga u velikoj mjeri usporavaju, a u nekim oblastima i onemogućavaju.

---

[2] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str 225.

[3] U najopštijem smislu, socijalno integrisanje označava ujedinjavanje svih oblika društvenog rada na samoupravnim osnovama i prevazilaženje socijalnih posljedica sve veće društvene podjele rada. Istovremeno, socijalno integrisanje znači i proces mijenjanja naslijeđene klasne strukture društva, smanjivanje socijalno-ekonomskih razlika na putu ukidanja klasa i stvaranja besklasnog komunističkog društva. Tako kategorija socijalnog integrisanja dobija značenje objektivne društvene kategorije, društvenog procesa koji se odvija u okviru prirodno-istorijskih zakonitosti razvitka socijalističkog društva, i to prije svega u njegovoj materijalnoj sferi i socijalnoj strukturi.

Digitized by Google

Ali, i pored toga, taj proces se postepeno odvija, što naročito pokazuju promjene u karakteru radničke klase. S tim u vezi treba istaći i određene dileme koje nastaju pri pokušaju objašnjavanja procesa socijalnog integrisanja u našoj zemlji. Naime, postavlja se pitanje: da li treba prihvatiti stanovište da se radnička klasa i svi ostali socijalni slojevi postepeno integrišu u jugoslovensko društvo kao najopštiju društvenu kategoriju? Mislimo da takvo stanovište nije prihvatljivo i da treba polaziti od činjenice da je jugoslovensko društvo — društvo radničke klase, koja ostvaruje vodeću ulogu u odnosu na ostale socijalne slojeve.

U daljem procesu razvitka radnička klasa zadržava takav svoj društveni položaj i utiče na proces integrisanja ostalih socijalnih slojeva u radničku klasu, te, mijenjajući svoje revolucionarno klasno biće, istovremeno podstiče i proces ukidanja sebe kao klase i proces stvaranja besklasnog društva.

Neosporne su istorijske promjene u klasnom biću radničke klase u nas. To su prije svega revolucionarno-socijalne promjene u kojima je ona postala politički i ekonomski vladajuća klasa i u kojima su eksproprisane njoj suprotne, antagonističke klase. To su, isto tako, i promjene koje nosi tehničko-tehnološki progres, promjene u pravcu smanjivanja razlika između fizičkog i umnog rada. Radnička klasa kao nasljednik predratnog jugoslovenskog proletarijata danas je klasa slobodnih, na društvenoj svojini udruženih proizvođača koji rade u raznim oblastima društvenog rada. Istovremeno, pri utvrđivanju promjena u biću radničke klase treba imati u vidu i proces njenog integrisanja sa tehničkom inteligencijom, i to ne samo pod uticajem tehničko-tehnološkog progresa, već prije svega pod neposrednim uticajem promijenjenih odnosa u proizvodnji, posebno samoupravljanja i raspodjele prema radu i rezultatima rada.

Međutim, iako je radnička klasa, u cjelini uzev, homogena klasa u odnosu na ostale socijalne slojeve, ipak i u njoj postoje sekundarne socijalne razlike među pojedinim njenim socio-profesionalnim slojevima. Industrijski i rudarski radnici su jezgro radničke klase i razlikuju se od drugih, na primjer, zanatskih ili poljoprivrednih radnika ili, pak, radnika zaposlenih u društvenim djelatnostima. Kada je riječ o razlikama između fizičkog i umnog rada, treba reći da se, u okviru profesionalno-kvalifikacione strukture, javljaju socijalne razlike između radnika koji rade proste fizičke poslove i onih koji rade pomoću mašina, onih koji su sastavni dio mehanizovanog procesa rada, kao i neznatnog broja onih koji postaju kontrolori i remonteri automatizovane proizvodnje. Socijalno-ekonomske razlike proističu ne samo iz profesionalne podjele rada i postojeće kvalifikacione strukture (čime su uslovljene vidne razlike u ličnom dohotku), već i iz objektivno različitog društvenog položaja određenih socio-profesionalnih grupa radnika i njihovog društvenog ugleda, kako u organizaciji udruženog rada tako i u društvenoj zajednici. Međutim, razlike nastaju i unutar istih socio-profesionalnih grupa pod neposrednim uticajem različitih uslova rada koje socijalistička tržišna privreda i dalje diferencira.

Digitized by Google

Istorijski naslijeđene razlike pojačane su i postojećim mehanizmom prelijevanja viška rada iz proizvodnje u društvene djelatnosti i odsustvom neposrednih odnosa slobodne razmjene rada među ovim dvjema sferama društvenog života. Istovremeno, naučna revolucija objektivno dovodi do sve veće međuzavisnosti naučnog stvaralaštva, obuke kadrova i neposredne proizvodnje. Taj objektivni proces pospješuje i integrativnu ulogu sindikata. Ona treba da se zasniva na tako određenom značaju procesa socijalnog integrisanja, na tako definisanom pojmu radničke klase danas u nas. Sindikat je najmasovnija društveno-politička organizacija ne samo radničke klase u užem smislu, već i drugih radnih slojeva, svih radnih ljudi koji se nalaze u radnom odnosu. Zbog toga se integrativna uloga sindikata ostvaruje ne samo u društvu kao cjelini, već i u okviru same sindikalne organizacije.

Integrativna uloga sindikata treba da se ostvaruje i kroz otklanjanje društveno-ekonomskih i socio-profesionalnih razlika i protivrječnosti između radnika u proizvodnim djelatnostima i ostalih radnih ljudi koji rade u neproizvodnim djelatnostima i koji ne učestvuju neposredno u stvaranju viška rada.

Socijalno-ekonomske razlike među postojećim socijalnim slojevima u našem društvu održavaju se i usljed vidnog procesa samoobnavljanja određenih socijalnih slojeva i usljed djelovanja mehanizma robno-novčanih odnosa i tržišne privrede u već postojećim nejednakim uslovima rada.

Objektivno različit socijalno-ekonomski položaj određenih socijalnih slojeva u našem društvu stvara i različite interese, kao i različito shvatanje interesâ, koji se izražavaju kroz različite sisteme vrijednosti i koji, u krajnjoj liniji, uslovljavaju različito socijalno ponašanje. Zbog toga se i integrativna uloga sindikata treba da sastoji, između ostalog, i u razrješavanju protivrječnosti i sukobâ i u usklađivanju različitih interesa postojećih socijalnih slojeva u našem društvu.

b) Interese treba shvatiti kao objektivnu kategoriju, iako se oni nikad ne javljaju izvan pojedinaca i društvenih grupa. Objektivnost interesâ je u tome što uslovi društvenog bića, nosioci interesâ, stvaraju određene potrebe kao sadržaj određenih interesa, a promjenom uslovâ života mijenjaju se i ti interesi. Stvarne interese treba razlikovati od saznanja o njima, jer zdravorazumsko shvatanje se često ograničava samo na tekuće interese ili, čak, na podržavanje tuđih interesa. Od shvatanja ljudi ili od nametanja shvatanja o potrebi potčinjavanja i o stepenu potčinjenosti »nižih« interesa »višim« zavisi humanizacija odnosa među ljudima. S druge strane, od datog društveno-ekonomskog sistema zavisi stepen usklađenosti trajnih i tekućih interesa, tačnije — od toga zavisi da li će ponašanje ljudi u ostvarivanju interesa biti svjesno ili stihijno. Svaki opšti interes je istovremeno i opšti interes pojedinca kao člana društvene grupe. Pa ipak, karakteristika opštih interesa nije samo u tome što su oni zajednički za sve članove odre-

Digitized by Google

đene grupe, već prije svega u tome što proističu iz potreba date društvene grupe kao cjeline.

U skladu sa načelima humanizma našeg socijalističkog samoupravnog društva, dužnost je sindikata da se bori za usklađivanje različitih interesa, a ne za potčinjavanje jednih interesa drugima. Njegova integrativna uloga sastoji se u stvaranju objektivnih uslova i saznanjâ da u našem sistemu nema nekih ličnih ili partikularističkih interesa van zajedničkih i opštih interesa i nasuprot njima. Tačnije, lični i partikularistički interesi izviru iz postojećih socio-ekonomskih razlika, ali samo kao tekući interesi određenih socijalnih slojeva koji nijesu u skladu sa njihovim trajnim interesima potčinjenim zakonitostima društvenog razvitka socijalizma.

Integrativna uloga sindikata je ne samo u otklanjanju objektivnih uslova za stvaranje različitih interesa, već i u djelovanju na svijest i saznanje ljudi, u prvom redu radničke klase, u smislu potrebe usklađivanja njihovih tekućih interesa sa trajnim, istorijskim interesima radničke klase.

Pošto objektivni uslovi još uvijek reprodukuju partikularističke, posebne i parcijalne interese postojećih socijalnih slojeva i socio-profesionalnih grupa, a svijest o istorijskim interesima zaostaje iza neposredne i trenutne koristi, sindikat će u određenoj socijalnoj situaciji biti primoran da u ime istorijskih interesa radničke klase napada partikularističke interese ili trenutne interese djelova radničke klase i da traži njihovo »potčinjavanje« istorijskim interesima, kada već društvena svijest ne može da shvati da je to »potčinjavanje«, u stvari, usklađivanje. Dakle, uprošćeno rečeno, integrativna uloga sindikata u praktičnoj djelatnosti je u samoupravnom usklađivanju interesâ postojećih socijalnih slojeva i profesionalnih grupa sa istorijskim interesima radničke klase, odnosno u usklađivanju osnovnih, elementarnih interesa radničke klase i njenih istorijskih interesa.

Takva integrativna uloga sindikata olakšana je činjenicom da u našem društvu nema klasičnih klasnih antagonističkih protivrječnosti u interesima među različitim socijalnim slojevima i da će se postojeće protivrječnosti u tim interesima usklađivati, a postepeno će se uklanjati i objektivni uslovi koji ih stvaraju. U našim uslovima čitava radnička klasa, a, nesumnjivo, i većina ostalih radnih ljudi, smatra za svoj osnovni interes puno ostvarivanje principa samoupravljanja i raspodjele prema radu i rezultatima rada, pa je to osnova za usklađivanje i različitih interesa u njoj samoj.

U svakoj organizaciji udruženog rada kao izvor posebnih interesa postoje, osim socijalnih slojeva i socio-profesionalnih grupa, i organizaciono-funkcionalne grupe. Samoupravljanje ublažava objektivne razlike, hijerarhijski odnos i neravnomjernu distribuciju društvene moći među pojedinim elementima organizaciono-funkcionalne strukture, ali se sve to uvijek ponovo reprodukuje na liniji rukovođenja sve centralizovanijim tehnološkim procesima proizvodnje. Zadatak je sindikata da djeluje na usklađivanju interesâ neposrednih proizvođača i svih rukovodećih kadrova i radnikâ stručnih

Digitized by Google

službi u organizacijama udruženog rada. U slučaju sukoba interesâ on daje prednost, razumije se, kada su opravdani, interesima neposrednih proizvođača u odnosu na interes rukovodećih kadrova i radnikâ zajedničkih službi, a naročito u odnosu na tehnokratiju i birokratiju.

Integrativno djelovanje sindikata ne protivrječi njegovoj zaštitnoj ulozi u odbrani pojedinačnih ili posebnih interesa svojih članova kada su oni objektivno ugroženi od strane drugih pojedinačnih ili grupnih interesa. »Naprotiv, ona se (ta zaštitna uloga — prim. M. M. R.) čak znatno proširuje. Institutom prava rada društvenim sredstvima obuhvaćen je ceo kompleks neotuđivih ekonomskih, socijalnih, samoupravnih, demokratskih i drugih prava radnika, koja se ne odnose samo na rad, odnosno na prostu reprodukciju, nego i na celokupnu društvenu reprodukciju i celokupan položaj radnog čoveka u društvu.«[4]

U sadašnjim uslovima razvoja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u organizacijama udruženog rada javljaju se i grupni interesi, zajednički svim članovima određenog proizvodnog ili drugog radnog kolektiva, bez obzira na pripadnost određenom socijalnom sloju ili socio-profesionalnoj grupi. Robno-novčani odnosi i tržišna privreda jačaju te grupne interese radnih kolektiva u pravcu egoističkog, grupnog i sličnog ponašanja. Integrativna uloga sindikata sastoji se, s jedne strane, u zalaganju za stvaranje takvog privrednog i društvenog sistema u kome bi slabili ti partikularistički i antisocijalni grupni interesi i, s druge strane, u djelovanju na svijest članova pojedinih radnih kolektiva da prisutni grupni interesi nijesu njihovi trajni interesi u jednom ekonomski povezanom sistemu.

2. Nejednaki uslovi privređivanja i integrativna uloga sindikata

Instrumenti ekonomske politike pokušavaju da ublaže, ali ne i da otklone, nejednake uslove privredjivanja u različitim granama djelatnosti i u pojedinim organizacijama udruženog rada. Različit organski sastav kapitala, tehnički i tehnološki nivo, kvalifikaciona struktura stvaraju objektivne protivrječnosti u položaju i uslovima rada pojedinih privrednih grana i organizacija udruženog rada. Takmičenje na tržištu i djelovanje tržišta, s jedne strane, i viša produktivnost rada, s druge strane, stvaraju značajne razlike u dohotku osnovnih organizacija udruženog rada. Te razlike nijesu uvijek rezultat tekućeg rada, već i minulog rada koji je opštedruštvena svojina, ali po osnovu kojeg određena osnovna organizacija ostvaruje svoj dohodak. Posebne protivrječnosti javljaju se između proizvodnih i neproizvodnih djelatnosti. Zbog toga se integrativna uloga sindikata sastoji, između ostalog, i u zalaganju za stvaranje takvih odnosa u proizvodnji u kojima će se postepeno otklanjati protiv-

[4] Edvard Kardelj, op. cit., str. 228.

Digitized by Google

rječnosti koje proističu iz nejednakih uslova rada, a u okviru društvene podjele rada, i to:

— opšta podjela rada između: primarne, sekundarne i tercijarne djelatnosti; proizvodne i neproizvodne djelatnosti; proizvodne i finansijske djelatnosti;

— posebna podjela: ekstraktivne i prerađivačke industrije; organizacije iste grane sa različitim organskim sastavom kapitala;

— pojedinačna podjela: radne jedinice, odnosno radni timovi u okviru osnovnih organizacija udruženog rada (osnovne, pomoćne i sporedne djelatnosti);

— teritorijalna podjela rada: razlike u nivou privredne razvijenosti pojedinih republika, pokrajina i regiona.

Sindikat posebno treba da bude inicijator privredne integracije u skladu sa tehničko-tehnološkim progresom i ekonomskim zakonitostima. Ta integracija prelazi okvire grane djelatnosti određenih teritorija i nacionalnih ekonomskih cjelina, kao i granice proizvodnog i neproizvodnog rada. Pri tome je neophodno angažovanje na stvaranju vertikalne integracije u kojoj će se udruživati komplementarni proizvođači — od sirovina do finalnih proizvoda.

3. Integrativno djelovanje sindikata u procesu samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja

Zamjena državnog regulisanja društvenih odnosa samoupravnim sporazumijevanjem i društvenim dogovaranjem učinila je da sindikat dobije nove odgovornosti kao jedan od glavnih inicijatora i nosilaca sporazumijevanja i dogovaranja. Radom na samoupravnom sporazumijevanju i društvenom dogovaranju i uopšte na usklađivanju interesâ u udruženom radu sindikat doprinosi osposobljavanju radničke klase da upravlja najvažnijim poslovima društvene reprodukcije ne samo u organizacijama udruženog rada, već i u društvu kao cjelini. Sindikat se pojavljuje kao jedan od subjekata u pokretanju akcija i davanju inicijativa za donošenje samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. U određenim slučajevima on je i potpisnik tih dokumenata. Njegova je uloga značajna u toku političke rasprave o karakteru i sadržaju samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. On podstiče najšire učešće radnikâ u toj raspravi i bori se za primjenu usvojenih sporazuma i dogovora. Zato djelovanje sindikata na samoupravnom usklađivanju različitih pojedinačnih, grupnih, zajedničkih i opštih interesa u procesu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja postaje sve značajnije kako u organizacijama udruženog rada, tako i u granama, grupacijama, proizvodnim i neproizvodnim djelatnostima i društveno-političkim zajednicama. Na tom području već se ostvaruju značajni rezultati. Zahvaljujući aktivnosti sindikata, mnoga, često složena, pitanja u organizacijama udruženog rada i van njih regulisana su sporazumijevanjem i dogovaranjem. Ali, kako je to složen društveni proces koji, u cjelini gledano, pra-

Digitized by Google

te mnoge slabosti, smjelije i borbenije integrativno djelovanje sindikata biće neophodno i sve potrebnije u našem daljem samoupravnom razvoju.

4. Integrativno djelovanje sindikata na globalnom planu

a) Svako društvo se kreće u pravcu dezintegracije ukoliko ne postoji društveno planiranje i usmjeravanje njegovih ekonomskih i socijalnih procesa. Zato sindikat treba da djeluje u pravcu samoupravne integracije, samoorganizovanja rada, udruživanja rada i sredstava na dohodovnim principima. Samoupravna integracija u našoj društvenoj zajednici se ne može izvršiti bez jedinstvenog sistema odnosa u proizvodnji, bez integracije proizvodnih i neproizvodnih djelatnosti, odnosno proizvodnog rada i svih drugih vidova društvenog rada na osnovama Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu.

Jedan od značajnih elemenata integrativne uloge sindikata u odnosima u proizvodnji je otklanjanje objektivnih i subjektivnih činilaca koji onemogućavaju ostvarivanje principa raspodjele prema radu i rezultatima rada. To znači da je neophodna stalna aktivnost na:

— ujednačavanju uslovâ rada;

— razradi, ujednačavanju i dosljednoj primjeni principâ i mjerilâ raspodjele u proizvodnim i neproizvodnim djelatnostima;

— onemogućavanju grupno-svojinskih tendencija, privatizacije društvene svojine i bogaćenja mimo rada i stvarnih rezultata rada;

— ostvarivanju principa »svako prema svojim sposobnostima, svakome prema radu«, kao preduslova raspodjele prema radu i rezultatima rada (jednaki uslovi školovanja i zapošljavanja; zauzimanje radnog mjesta u skladu sa stručnim obrazovanjem i ličnom sposobnošću i slično).

Integrativna uloga sindikata treba da se odvija i u političkim odnosima. Samoupravni odnos nije samo osnovni proizvodni odnos, već i politički izraz ekonomskih odnosa. Zbog toga se integrativna uloga sindikata odvija i u borbi za ostvarivanje i razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, za očuvanje jedinstvenog političkog sistema čiji je sastavni dio i sindikat i u kome radnička klasa ima vodeću ulogu. Sindikat, kao jedinstvena i najmasovnija organizacija radničke klase, mora integrativno da djeluje u svim fazama i na svim nivoima odlučivanja kako u organizacijama udruženog rada tako u delegatskim skupštinama.

Integrativna uloga sindikata treba da se odvija i u oblasti moralnih odnosa. To znači prije svega jačanje principa solidarnosti u uslovima ekonomske neravnopravnosti i diferencijacije, a što se na pojedince odražava u vidu čak i drastičnih posljedica kao što su minimalni lični dohoci i nezaposlenost.

U oblasti moralnih odnosa sindikat ima mobilizatorsku ulogu i u ostvarivanju vrijednosti i ciljeva radničke klase. Sindikat treba

Digitized by Google

da djeluje u pravcu formiranja i ostvarivanja zajedničkih ciljeva radničke klase, zajedničkog sistema vrednovanja uslovljenog opštim istorijskim interesima i istorijskom ulogom radničke klase.

Sindikat kao organizator dogovaranja istorodnih ili različitih oblasti u društvenoj podjeli rada djeluje u pravcu razvijanja povjerenja i svijesti o međusobnoj zavisnosti proizvođačâ, kao i između njih i potrošačâ. Naravno, za to je potrebno vrijeme, iskustvo i razvoj samoupravne svijesti ljudi.

b) Posljednjih godina sve su prisutnije tendencije dezintegrisânja u našem društvu, što se ogleda naročito u teritorijalnom zatvaranju na ekonomskom planu, u prenaglašavanju republičkih, odnosno pokrajinskih ekonomija i strategija razvoja i u pojavama ekonomskog nacionalizma. Isto tako, prisutni su i regionalni i opštinski lokalizmi i zatvaranje. Narušavanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta dobija zabrinjavajuće razmjere. Sve to ima nesagledive posljedice i u drugim oblastima društveno-političkog života. Posebni i parcijalni interesi postaju primarni, a opšti, zajednički interesi i ciljevi radničke klase i svih radnih ljudi zanemaruju se i potiskuju u drugi plan.

S tim u vezi treba istaći da posebni i parcijalni interesi često postaju osnovni motiv ponašanja i djelovanja naročito političko-privrednih vrhova na raznim nivoima političkog i samoupravnog organizovanja društva. To se najčešće čini pod parolom borbe za ostvarivanje interesâ radničke klase, a u suštini su to interesi profesionalno-političkog i privredno-upravljačkog sloja, koji time želi da očuva ili pojača svoju moć. Takvo ponašanje utiče i na određene djelove radničke klase u tom smislu što i u njima dolazi do parcijalizacije interesâ i svijesti i prenaglašenog isticanja teritorijalne pripadnosti.

Još je na VIII kongresu Saveza sindikata Jugoslavije (1978) bilo istaknuto da se sindikat »mora odlučno suprotstaviti svakom zatvaranju u teritorijalne i druge okvire i svim pokušajima koji regionalnim i drugim interesima ograničavaju samoupravno pravo radnika da udružuju rad i sredstva na principima dohodovnog povezivanja«. Na žalost, u tom pogledu sindikat nije ostvario značajnije rezultate.

Zbog svega toga je integrativna uloga sindikata danas sve značajnija i postaje nasušna potreba našeg društva. Ali, iluzija je vjerovati da će sindikat ostvariti značajnije rezultate u svom integrativnom djelovanju ako avangarda radničke klase, Savez komunista, ne bude odlučniji, smjeliji i konkretniji u prevazilaženju slabosti koje se na tom planu javljaju i u njegovim redovima.

Pretpostavka ostvarivanja integrativne uloge sindikata je u tome da on djeluje kao jedinstvena organizacija radničke klase Jugoslavije i da ima autonomne stavove koji će izražavati stvarne interese radničke klase. Na tu potrebu — da sindikat mora imati svoje stavove ukazivao je često, a naročito na XI kongresu Saveza komunista (1978) i na VIII kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, Josip Broz Tito.

Digitized by Google

Međutim, neosporna je činjenica da i u sindikatu, pod uticajem opštih kretanja u društvu, sve više dolazi do parcijalizacije interesâ, do prenaglašavanja interesâ svoje organizacije udruženog rada, opštine, pokrajine i republike. Praksa da se stavovi o nekim pitanjima najprije usaglašavaju sa vrhovima u opštini, pokrajini i republici, bez prethodnog izjašnjavanja u radničkoj klasi, odnosno među sindikalnim članstvom, kao i često nekritičko i olako prihvatanje stavova organâ društveno-političkih zajednica, otežava definisanje zajedničkih tekućih interesa radničke klase, a time i blokira jedinstvo akcije sindikata Jugoslavije.

Problemi takve vrste javljaju se i u radu Vijeća SSJ i njegovog Predsjedništva. Tako, na primjer, u Izvještaju o radu Predsjedništva Vijeća SSJ u 1981. godini ističe se, između ostalog, i sljedeće:

»Osim toga, u pojedinim slučajevima delikatno i višekratno usaglašavanje različitih stavova republičkih i pokrajinskih organizacija o pojedinim izuzetno značajnim pitanjima iz oblasti cena, troškova života, zaštite standarda i sl., obavljeno na sednicama Predsedništva, sputavalo je širu raspravu na Veću SSJ. Stavovi su usvajani od strane Veća SSJ bez širih rasprava. Tome je pogodovalo delovanje članova Veća SSJ u pojedinim slučajevima u okviru delegacija Saveza sindikata republika i pokrajina, što ih je obavezivalo da podržavaju prethodno iznete i eventualno usaglašene stavove svojih delegata na sednicama Predsedništva Veća SSJ.

Najzad, sa potpunijim ostvarivanjem uloge SSJ sve više dolazi do izražaja delikatna pozicija organa Saveza sindikata u republikama i pokrajinama, kako prilikom izgrađivanja zajedničkih stavova u SSJ, tako i u njihovom doslednom sprovođenju kroz zajednički dogovorenu akciju. S jedne strane, kao činioci političkog sistema oni imaju pravo i obavezu da sa drugim činiocima političkog sistema u republici, odnosno pokrajini usaglašavaju stavove i izgrađuju zajednička rešenja. *Sa druge strane, u pojedinim slučajevima (na primer, pitanje kompenzacija, neka pitanja vezana za Društveni plan Jugoslavije, neka pitanja vezana za amandmane na Ustav SFRJ itd.) prethodno usaglašeni stavovi činilaca političkog sistema u republikama i pokrajinama — čvrsto dogovoreni i bez dovoljno prostora za usaglašavanje sa drugima — obavezivali su delegate iz republika i pokrajina da u organima SSJ uporno insistiraju na njima* (*kurziv* — M. M. R.). U tim slučajevima objektivno je umanjivana mogućnost usaglašavanja stavova i iznalaženja zajedničkih rešenja u SSJ i umanjivana efikasnost njegovog delovanja.«[5]

Na njih je ukazano i na sjednici Predsjedništva Vijeća SSJ prilikom rasprave o ovom izvještaju. Primjera radi, navodimo sljedeća mišljenja sa ove sjednice:

»Mi u Veću često dolazimo sa tako čvrstim stavovima iz republika i pokrajina da je gotovo nemoguće graditi zajednički stav.«[6]

[5] Izveštaj o radu Predsedništva Veća Saveza sindikata Jugoslavije u 1981. godini, Beograd, 13. I 1982, str. 39—40.

[6] Milan Potrč, list »Rad«, broj 3 od 22. I 1982, str. 3.

Digitized by Google

»Mi, na primjer, nijesmo mogli da ostvarimo čak ni početne razgovore o izgrađivanju sindikalnog stava o kriterijumima i stepenu razvijenosti republika i pokrajina zato što o tome već postoje čvrsti stavovi republika i pokrajina kao federalnih jedinica.«[7]

Problemi se javljaju i u vezi sa sprovođenjem usvojenih stavova. Naime, kada organi sindikata u Federaciji usvajaju određene stavove, na primjer, u vezi sa cijenama i zaštitom standarda radnika uvođenjem kompenzacije za osnovne prehrambene proizvode, oni se u praksi često tumače i sprovode na različite načine. Može se dogoditi da se nekada zauzmu stavovi u kojima nijesu do kraja sagledani svi aspekti problema, pa je potrebno izmijeniti ih ili dopuniti, ali zajednički utvrđeni stavovi treba, sve dok se ne izmijene, da se tumače i primjenjuju na jedinstven način u svim organizacijama i organima sindikata.

5. Umjesto zaključka

Integrativna uloga sindikata treba da se ostvaruje u svim društvenim odnosima i na svim nivoima samoupravnog i političkog organizovanja putem samoupravnog, demokratskog razrješavanja protivrječnosti i sukobâ i usklađivanja različitih interesa, i to kako interesâ neposrednih proizvođača i drugih organizaciono-funkcionalnih grupa, interesâ pojedinih radnih jedinica i kolektiva, interesâ radnikâ proizvodnih i neproizvodnih djelatnosti, tako i interesâ radničke klase u cjelini i svih drugih socijalnih slojeva.

Međutim, integrativna uloga sindikata nije samo u usklađivanju interesâ pojedinih socijalnih slojeva u odnosu na istorijski interes radničke klase. Pošto su društveni odnosi onaj okvir u kome se realizuju interesi svih društvenih slojeva i grupa, zadatak je sindikata da aktivno utiče na odgovarajuću izmjenu i na dalje unapređivanje tih odnosa. Sindikat treba da djeluje integrativno kroz sve vidove, odnosno funkcije svoje djelatnosti: društveno-ekonomsku, društveno-političku, obrazovno-kulturnu, vaspitnu i zaštitnu.

Poseban značaj ima djelovanje sindikata u borbi za dohodovno povezivanje, odnosno udruživanje rada i sredstava na načelima Zakona o udruženom radu i za prevazilaženje svih vrsta lokalizma i teritorijalnog zatvaranja, naročito na ekonomskom planu, a protiv narušavanja jedinstva jugoslovenskog tržišta, protiv pojava ekonomskog nacionalizma, autarkizma i sličnih pojava.

Istovremeno, veliki značaj ima angažovanje sindikata na usklađivanju različitih potreba i interesâ putem samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, pri čemu je neophodno, polazeći od opštih, jedinstvenih interesa radničke klase Jugoslavije, energičnije se boriti za efikasnije funkcionisanje zajedništva i društveno-ekonomskog i političkog sistema u cjelini.

[7] Rade Galeb, list »Rad«, br. 3 od 22. I 1982, str. 3.

Digitized by Google

Svojim angažovanjem sindikat, takođe, treba da daje doprinos konkretnijem i bržem rješavanju problema nejednakih uslova privređivanja i postepenom prevazilaženju razlika koje takvi uslovi stvaraju.

Razvijanje socijalističkog morala i unapređivanje solidarnosti, kao i stalno humanizovanje međuljudskih odnosa, isto su tako veoma važno područje integrativnog djelovanja sindikata.

Integrativnu ulogu, kao i sve druge svoje uloge, sindikat ostvaruje društveno-političkim sredstvima. Sindikat djeluje integrativno na taj način što uvijek polazi od opštih interesa u odnosu na lične, grupne, parcijalne ili sektorske interese. Pri tome mora da vodi računa i o tome šta određena odluka znači za pojedine socijalne kategorije, radne jedinice, organizacije udruženog rada, grane i grupacije. Integrativnu ulogu u različitim oblastima i odnosima u ekonomskom i političkom sistemu i između radničke klase i drugih socijalnih slojeva obavljaju i druge društvene organizacije, a ne samo sindikat.

U svemu tome aktivnost na razvijanju svijesti i saznanja radničke klase i radnih ljudi o potrebi samoupravnog, demokratskog usklađivanja pojedinačnih, parcijalnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa ima izuzetan značaj za naš dalji razvoj. Samoupravno, demokratsko usklađivanje različitih interesa podrazumijeva stalno vođenje računa o potrebama i interesima radnika, radnog čovjeka i građanina. Sindikat se zato mora odlučno suprotstavljati pojavama manipulisanja takozvanim »višim« interesima, opštedruštvenim interesima i sličnim, kao i pojavama potiskivanja, pa čak i onemogućavanja ostvarivanja realnih, konkretnih interesa radnika i svih drugih radnih ljudi.

Integrativna uloga sindikata u društvu nije u protivrječnosti sa integrativnom ulogom koju on ima kao politička organizacija u okviru djelova svoje političko-organizacione strukture i među svojim članovima. Njegova integrativna uloga u tom pogledu treba da bude u nastojanju da članstvo u konkretnoj akciji prihvata i realizuje demokratski utvrđene stavove i političke ciljeve sindikata i ona pravila ponašanja koja preko statutarnih prava i obaveza obezbjeđuju ostvarivanje njegovih neposrednih i trajnih ciljeva.

Integrativna uloga koju sindikat kao organizacija obavlja u odnosu na svoje članove ima i širi društveni značaj jer se bar djelimično poklapa sa integrativnom ulogom sindikata u našoj društvenoj zajednici uopšte. A upravo takva njegova uloga postaje neophodna u uslovima i odnosima na koje smo već ukazali. To je tim više neophodnije što do sada sindikat, u cjelini gledano, nema zapaženijih rezultata u ostvarivanju svoje integrativne uloge.

Za ostvarivanje integrativne uloge sindikata veoma je značajna njegova akciona i kadrovska osposobljenost na svim nivoima organizovanja. Zato je neophodno odlučnije prevazilaženje brojnih slabosti u sadašnjem načinu njegovog rada i djelovanja, a prije svega brže osposobljavanje osnovne organizacije Saveza sindikata.

Digitized by Google

Dušan Tešić

Lice i naličje energetskog bilansa Jugoslavije

Sadržina i oblik ovogodišnjeg energetskog bilansa Jugoslavije verno su pokazali koliko je razmaknut prostor između svega onog što je na ovom polju društvenog rada potrebno privredi i građanima zemlje i mogućnosti da se te potrebe stvarno zadovolje. Samo letimičan pogled na naturalni deo bilansa — iskazan u materijalnim pokazateljima — odslikava stepen razmaknutosti tog prostora: u ovoj godini trebalo bi obezbediti najmanje 17 miliona tona sirove nafte za preradu, a prilike na ovom sektoru dozvoljavaju da se rafinerijama stavi na raspolaganje najviše 14,5 miliona tona.

Nabavka sirove nafte uslovljena je najvećim delom mogućnošću platnog bilansa zemlje: dve trećine ukupno raspoloživih količina ove sirovine se uvozi, pa je i nafta, u uslovima stabilizacije privrede, došla pod udar restrikcije uvoza. Ali, problem snabdevanja energijom ne bi u nas imao takve razmere dramatike kada bi se stvari sa energijom iz domaćih izvora rešavale s manje napora nego što se rešavaju uvoznom. Gotovo se istovetni napori, kao u slučaju nabavke uvozne nafte, javljaju i kada treba obezbediti dovoljno uglja i električne energije.

Ako bi se u ovoj godini želele podmiriti sve potrebe privrede i stanovništva u uglju, rudari bi morali da iskopaju preko 60 mi-

Digitized by Google

liona tona uglja. Oni, međutim, najavljuju, mada to još nigde nisu i potvrdili, da će iskopati oko 57 miliona tona. Količina od 60 miliona tona rezultat je proračuna savezne administracije, do kojeg je ona došla na osnovu sopstvenih predviđanja da će stopa proizvodnosti u rudnicima u ovoj godini, u poređenju sa minulom, porasti za 11 odsto. Predviđanja su odista smela, ali su izgledi za njihovo ostvarenje prilično mršavi.

Snabdevanje električnom energijom još je neizvesnije. Prema energetskom bilansu zemlje što ga je Savezno izvršno veće početkom ove godine donelo kao privremenu meru, zemlji će trebati preko 70 milijardi kilovat-časova električne energije, a domaće elektrane će, pod najpovoljnijim uslovima, moći proizvesti jedva oko 67 milijardi.

I

Pitanje energije, dakle, postavlja se u nas kao jedan od najsloženijih problema privrednog i društvenog razvoja zemlje. Ono se, u našim uslovima, nipošto ne manifestuje samo kao proizvodni proces niti kroz solidarnost (da se prikupe dovoljne količine deviza potrebnih za uvoz pojedinih vidova energije), već je postalo prevashodno političko i ekonomsko pitanje. Ovo je jedina oblast privređivanja u kojoj, valjda, zbog nemoći privrednikâ da u mnogim pitanjima postignu saglasnost i dogovor, država ima odlučujuću ulogu — i kada je reč o obezbeđenju sredstava za investicije, i kada je reč o programima razvoja i kada je reč o uređivanju odnosâ među privrednim subjektima, naročito u naftnoj privredi. Država odlučuje čak i kada se radi o nekim notornim pitanjima — o obezbeđenju sredstava za tekuću reprodukciju. S tim u vezi stoji i Zakon o obaveznom izdvajanju deviza za kupovinu nafte, naftinih derivata, gasa i uglja za koksovanje u inostranstvu, koji je Savezno izvršno veće donelo u oktobru prošle godine, a 1. januara mu, sa izvesnim izmenama i dopunama, produžilo važenje i za ovu godinu.

Bio je to potez bez presedana u našoj društvenoj praksi. Jer, prema svim dokumentima koji sankcionišu naš društveno-ekonomski i politički sistem, svi radnici u udruženom radu su dužni da svojim radom obezbeđuju obrtna sredstva potrebna za održavanje tekuće proizvodnje. Jedino su radnici u naftnoj privredi, koja je, inače, godinama imala monopolski položaj, dobili privilegiju da ne moraju ulagati posebne napore i brinuti se o obezbeđenju obrtnih sredstava, sirovina, materijala za reprodukciju i razvoj. Zakon im je sve to omogućio, odnosno država, koja je za nepridržavanje njegovih odredbi predvidela rigorozne kazne. Uostalom, sámo donošenje energetskog bilansa kao privremene mere prost je dokaz dominacije države u uređivanju odnosâ u oblasti energetike.

Da bismo razumeli sve probleme koji se lome i prepliću u ovoj oblasti, trebalo bi se vratiti bar dve godine unazad i videti

Digitized by Google

šta se poslednjih godina događalo u velikom svetu nafte i kako su i kakvog su odraza, kao i kakve su posledice ti događaji imali na naše tržište energije.

Kada su početkom protekle decenije zemlje izvoznice nafte, okupljene u OPEK-u, počele da povećavaju cenu ovoj sirovini, neke učene glave su upozoravale da su vremena kada se svetska privreda bezbrižno ljuljuškala na jevtinoj nafti otišla u nepovrat i da pred čovečanstvom stoje decenije dubokih ekonomskih potresa i velikih kriza. Tamo gde su se ta upozorenja pravovremeno shvatila, kao što se dogodilo u bogatim zemljama Zapada, udari koje je izazvalo poskupljenje nafte znatno su amortizovani. Na Zapadu su odmah sprovedene opsežne mere kojima je trebalo uvoznu naftu zamenjivati nekim drugim sredstvima. U zemljama, međutim, gde je takav hod cene nafte primljen bez spremnosti sopstvenih ekonomija da odgovarajućim programima i merama slede agresivnost cene nafte, to je izazvalo pravu poharu.

Šta se u našoj zemlji dogodilo, a šta učinilo da bi se ublažile posledice prekomernog povećanja cene nafte?

Jugoslavija je, zbog dinamičnog rasta društvenog proizvoda, morala da od 1973. godine do sada poveća uvoz nafte za 2,2 puta. Istovremeno su, zbog stalnog i vrtoglavog rasta cena nafti, izdaci za njenu nabavku porasli u zemlji za 40 puta. Izdaci za njen uvoz u 1981. godini dostigli su visinu od 3,5 milijardi dolara.[1]

Visoka stopa rasta društvenog proizvoda uslovljavala je stalno povećavanje uvoza nafte. Međutim, taj uvoz je od 1979. godine, merama SIV-a, došao pod žestok udar restrikcija. Da nije bio zaustavljen rast tog uvoza (mada, istina, suviše kasno), potrošnja tečnih goriva i drugih naftinih derivata u ovoj godini dostigla bi količinu od 23,5 miliona tona. To bi iznosilo otprilike osam miliona tona više nego pre tri godine.[2]

Smanjiti potrošnju naftinih derivata za osam miliona tona, i to u roku od ciglo tri godine, značilo bi izuzetnu stvar kada bi to bio rezultat mera i programâ racionalne upotrebe i zamene jedne vrste energije drugom. U našim uslovima, međutim, stvar izgleda nešto drukčije. Oko 5,5 miliona tona nafte zamenjeno je povećanom upotrebom uglja i električne energije, a ušteda od 2,5 miliona tona nafte rezultat je odgovarajuće štednje. O toj štednji se ne bi moglo govoriti kao o racionalisanju potrošnje, već, uglavnom, kao o prostom, fizičkom ograničavanju potrošnje. Termoelektrane na mazut, na primer, miruju tokom većeg dela godine, iako mnoge radne organizacije u oblasti industrije danima, pone-

[1] Sve podatke koji nisu u fusnotama autor je prikupljao na sednicama organa SIV-a, Privredne komore Jugoslavije, Opšteg udruženja naftne privrede Jugoslavije, Opšteg udruženja rudnika uglja Jugoslavije, Zajednice jugoslovenske elektroprivrede ili ih je uzimao iz svojih zabeležaka sa brojnih razgovora koje je vodio sa ljudima zaduženim za proizvodnju energije i za snabdevanje tržišta energijom.

[2] Energetski bilans SFRJ za 1982.

Digitized by Google

kad i mesecima, moraju, zbog nedostatka električne energije, ili da obustavljaju proizvodnju ili da je smanjuju na minimum. U tome, pak, nema nikakve računice. Niko još nije izračunao koliko privredu staje zaustavljanje pogonâ petrohemije, hemijske industrije, železara, industrije elektrolize, saobraćaja, poljoprivredne mehanizacije itd. Jedino što je vidljivo jeste da je uštedeno 2,5 miliona tona nafte. Ali, po koju cenu, to je, naravno, drugo pitanje.

Ta dva i po miliona tona »uštedene« nafte su, evo već treću godinu, pretežak kamen razdora između naftne privrede Jugoslavije i savezne administracije. Koreni tih nesporazuma su veoma duboki i složeni.

Sve do 1980. godine uvoz nafte za potrebe jugoslovenskih rafinerija plaćan je iz zajedničke (savezne) kase. I, dok su stvari tako tekle, nije bilo problema. Država je obezbeđivala devize, a uvoznici su, bez teškoća, kupovali naftu i distribuirali je rafinerijama. Stalno povećavanje cene nafti, koje je upravo te, 1980. godine dostiglo kulminaciju (barel nafte se prodavao po ceni od 38 do 42 dolara), počelo je sve više da ugrožava platni bilans zemlje. Stvari su tekle na dva koloseka. Država je bila zadužena za ujednačavanje stalno rastućeg platnog deficita, a naftna privreda je trošila sirovinu po nekakvom svom aršinu. Budući da smo već tada imali kapacitete za preradu 28 miliona tona nafte (a rafinerije su prerađivale jedva oko 15 miliona), to je stalna briga naftne privrede bila kako da zaposli te kapacitete i ostvaruje što veći dohodak.

Tražeći elemente za stabilizovanje prilika u privredi, Savezno izvršno veće je predložilo (a to je i usvojeno) da republike i pokrajine preuzmu odgovornost za funkcionisanje platnog bilansa. Takva krupna mera savezne administracije izazvala je izvesnu pometnju među naftašima budući da se najveća stavka u platnom deficitu odnosila na naftu. Republike i pokrajine su trebale same da »odreše kesu« i da obezbeđuju devize za kupovinu nafte. Pošto je sva briga oko obezbeđenja deviza i kupovine nafte pala na njih, odnosno na naftnu privredu, to su se one prvi put našle u položaju da se moraju dogovarati. Jer dotadašnji sporazumi u naftnoj privredi tekli su bez teškoća. Do tada je, naime, sva briga bila u tome da se tržište uredno snabdeva naftom, a nesporazumi, ukoliko ih je bilo, nastajali su oko pitanja ko će i na čijem području izraditi više benzinskih pumpi.

Nekadašnja federalna kasa, dakle, trebalo je da dobije odgovarajuću samoupravnu zamenu, a samoupravno organizovano tržište, sa jasno utvrđenim pravima i odgovornostima, trebalo je da dobije odgovarajuće oblike. Dve godine i više trajali su dogovori među naftašima o ovim pitanjima, ali bez uspeha.

U međuvremenu su se dogodile dve stvari. Sredinom 1980. godine doneta je odluka o devalvaciji dinara za 30 odsto. Sam akt devalvacije značio je za nas 30 odsto skuplju naftu na inostranom tržištu. To je još više komplikovalo odnose među naftašima, a

Digitized by Google

pošto jedinstvene kase nije bilo, uvoznici su krenuli svaki za sebe u inostranstvo, tamo se uvaljivali u skupe kredite (s kamatom od 15—22 odsto). Da bi se preseklo prekomerno i nekontrolisano zaduživanje u inostranstvu, doneta je odluka po kojoj su uvoznici prilikom preuzimanja inostranog kredita morali kod svojih poslovnih banaka da deponuju dinarsku protivvrednost inokredita. Taj kreditni saltomortale, u kojem se jedna roba plaćala dvostrukim kratkoročnim kreditima i dvostrukim kamatama, dovela je rafinerije i uvoznike nafte u opasan nokdaun. Sve su se kase ispraznile, rafinerije su ostale bez dinarskih zaliha, a banke su upale u nelikvidnost. Kada se svela računica, zaprepašćenju nije bilo kraja: naftna privreda je utvrdila gubitak od 13,5 milijardi dinara.

Suočeno sa takvim stanjem, Savezno izvršno veće je zabranilo kupovinu nafte na veresiju, a naftnoj privredi stavilo do znanja da će, ukoliko se ne postigne dogovor o načinu obezbeđivanja deviza, iskoristiti svoje ustavno pravo i to samo učiniti. Našavši se u pat poziciji, naftaši su, ipak, seli da se dogovore. Sredinom prošle godine usvojili su dva dogovora: jedan o obaveznom udruživanju deviza za kupovinu nafte u inostranstvu, a drugi — o redovnom, i pod jednakim uslovima, snabdevanju jugoslovenskog tržišta naftinim derivatima.

Ali, shodno ustaljenoj praksi u našim uslovima, prvi dogovor nije poštovan od samog potpisivanja, a drugi nije mogao da se sprovede zbog toga što nije funkcionisao prvi. Republike i pokrajine nisu želele da na zajednički račun izdvajaju devize kojima bi se nabavljala uvozna nafta. Samo dva meseca kasnije tržište naftinim derivatima se počelo raspadati. U avgustu prošle godine se gotovo ništa nije moglo kupiti na benzinskim pumpama. U septembru su jedna za drugom stale rafinerije, a ubrzo i postrojenja petrohemije i hemijska industrija. I tako redom.

Suočeno sa novim opasnostima (poljoprivredna mehanizacija, na primer, nije imala goriva da bi se obavila jesenja berba i setva), Savezno izvršno veće je ponovo moralo da interveniše. U oktobru je donelo Zakon o obaveznom izdvajanju deviza za uvoz nafte. Utvrdilo je tačne iznose deviza koje su republike i pokrajine bile dužne da do kraja godine obezbede kako bi uvoz nafte tekao bez zastoja.

No, ni to nije pomoglo. Do kraja godine su jedino Slovenija, Srbija i Kosovo osigurale, iz svojih platno-bilansnih pozicija, potrebne devize. Vojvodina je ostala »dužna« oko 40 odsto, a Makedonija 60 odsto. Čak ni Hrvatska, koja raspolaže najvećim rafinerijskim kapacitetima, nije svojim uvoznicima obezbedila dovoljno deviza, a rafinerijama potrebnu naftu za preradu.

U takvoj, dakle, oporoj stvarnosti dočekan je i kraj 1981. godine. Savezno izvršno veće je u toku prošle godine dva puta »kresalo« energetski bilans, pa ipak je na kraju tržište ostalo »kraće« za milion tona uvozne nafte. A kada se videlo da će se i u ovoj godini kriza oko nafte još više zaoštriti, savezna administracija je

Digitized by Google

produžila važnost Zakona o obaveznom izdvajanju deviza za njen uvoz, s tim što u njemu nije više bilo naznačeno koliko je koja republika i pokrajina dužna da obezbedi deviza, već je to određeno procentom: 10,52 odsto od ukupnog priliva deviza u zemlji mora da se izdvaja za kupovinu nafte, naftinih derivata, gasa i uglja za koksovanje.[3]

U 1982. godinu ušlo se sa potpunom neizvesnošću. Devizâ za uvoz nafte nije bilo i pored toga što je donet zakon o njihovom obezbeđivanju.[4] U januaru je, po ovom zakonu, trebalo obezbediti 188 miliona dolara, a bilo je obezbeđeno samo šest miliona.

Kada se videlo da će se tržište naftom i njenim derivatima raspasti, Savezno izvršno veće je dalo nalog Narodnoj banci Jugoslavije da izdvoji 100 miliona dolara i da ih stavi poslovnim bankama na raspolaganje za kupovinu ove sirovine. Organi SIV-a su trebali da tu naftu raspodele po republikama i pokrajinama. Pošto je tih 100 miliona dolara predstavljalo »kap u moru« i pošto su neke rafinerije stale, a pretilo je i paralisanje industrijske proizvodnje i saobraćaja, Saveznom izvršnom veću je sugerisano da donese opsežnije mere kako bi se stanje na tržištu nafte koliko-toliko poboljšalo. Ono je tada naložilo Narodnoj banci Jugoslavije da poslovnim bankama izdaje pokriće za otvaranje akreditiva u inostranstvu za kupovinu nafte.

Stvari su se tek tada iskomplikovale; mnogi uvoznici, opterećeni visokim dugovima, ni tada nisu hteli da prihvate akreditive. Zagrebačka INA, na primer, nije imala odakle da nadoknadi dinarska sredstva za otkup deviza. Ona još od prošlog leta duguje Privrednoj banci u Zagrebu 21 milijardu dinara, koje nema odakle da vrati. Svojom bespariсom dovela je i ovu banku do nelikvidnosti.

U sličnoj situaciji su se našle još neke republike i pokrajine, pa, pošto se tržište naftom i njenim derivatima u toku celoga januara ove godine našlo u stanju nezapamćene nestašice, u vreme, dakle, kada se neki derivati najviše troše, opet je, ko zna po koji put, moralo da interveniše Savezno izvršno veće. Ono je krajem januara ponudilo snabdevačima 250 hiljada tona derivata iz saveznih materijalnih rezervi. Istina, jedan veći kontingent tih derivata SIV je ponudio i jesenas. Ali, pri januarskoj ponudi došlo je do izvesnog cenkanja među snabdevačima. Ovog puta oni nisu hteli da prihvate derivate sve dok ne dobiju određene garancije da time neće doći do gubitaka još većih od onih sa kojima trenutno žive.

O čemu je tu reč?

Čitava polovina januara ove godine protekla je u očekivanju novih cena derivatâ. Naftaši su bili sigurni da će im biti odobreno povećanje cena od 19,5 odsto. I upravo je u tom trenutku, krajem

[3] Zakon o obaveznom izdvajanju deviza za kupovinu nafte, naftinih derivata, gasa i uglja za koksovanje u inostranstvu.

[4] »Politika«, 3. II 1982.

Digitized by Google

januara, SIV ponudio onih 250 hiljada tona iz saveznih materijalnih rezervi. Snabdevači su izveli sledeću kalkulaciju: ako bi prihvatili derivate, prihvatili bi ih po tekućoj ceni, a morali bi da ih vrate po ceni koja bi važila na dan povraćaja. To bi im donelo, pored postojećih, i nove gubitke. Da se ne bi uvalili u takve nevolje, oni su od potrošačâ najpre tražili garanciju da će im se nadoknaditi razlika između stare i nove cene. Potrošači su to prihvatili. Ali, samo poznati potrošači — industrija, toplane i poljoprivredne organizacije, koje derivate kupuju po fakturama ili nekim drugim vandinarskim načinom plaćanja. Odakle, međutim, nadoknaditi ono što bi progutali toliki nepoznati potrošači kao što su vlasnici automobilâ, vlasnici poljoprivredne mehanizacije i drugi?

Druga stvar zbog koje su snabdevači oklevali ticala se njihovih odnosa sa rafinerijama. Derivate koje su trebali preuzeti snabdevači moraju vratiti u striktno utvrđenom roku. Taj povraćaj, međutim, ne zavisi od snabdevačâ, već od rafinerija. Budući da nafta u njihova postrojenja stiže neredovno, to im one nisu ni mogle dati čvrste garancije u pogledu stavljanja na raspolaganje određenih kontingenata za povraćaj saveznim materijalnim rezervama.

Treći razlog zbog kojeg se oklevalo u preuzimanju ponuđenih derivata jesu kamate koje je SIV tražio za pozajmljene derivate. One se kreću oko osam odsto, ne računajući tu troškove od 4,5 dinara po kilogramu derivata koje rafinerije traže na ime manipulativnih troškova (savezne materijalne rezerve leže u rafinerijama).

Dok se sve to usaglasilo, prošao je i januar, a u februaru se kriza nastavila oštrije nego što je to bilo u prethodnom mesecu. Najzad, u drugoj polovini februara stigli su tankeri sa naftom i tržište je dobilo daha. Ali, problemi oko snabdevanja uvoznom naftom i njenim derivatima još nisu otklonjeni.

II

Prema energetskom bilansu zemlje, u ovoj godini će se iz domaćih izvora dobiti 4,4 miliona tona sirove nafte, a 10,1 milion tona će se uvesti, od čega 4,5 miliona sa klirinškog, a ostatak sa konvertibilnog tržišta. Za oba načina plaćanja potrebno je obezbediti oko tri milijarde dolara. Pored toga, predviđeno je da se uveze i 900 hiljada tona naftinih derivata. Ovakav bilans je skrojen u Saveznom komitetu za energetiku i industriju, a krojen je prema platnim mogućnostima zemlje.

Opšte udruženje naftne privede Jugoslavije, međutim, nešto drukčije vidi potrebe zemlje. Ono je predložilo da se uveze 11 miliona tona nafte i 900 hiljada tona derivata. Obe strane su, za zelenim stolom, branile svoje stavove prilično jakim argumentima. Savezna administracija hoće da platni bilans zemlje zadrži u planiranim okvirima. Naime, merama SIV-a platni bilans je u 1980.

Digitized by Google

godini bio sveden sa 3,7 na 2,2 milijarde dolara, a za ovu godinu planirano je da se svede na 550 miliona dolara.

Predstavnici naftne privrede insistiraju na tome da se tržište snabde potrebnim količinama energije. Ako bi, prema njihovoj računici, uvoz nafte ostao na 10,1 milion tona, onda se potrebe privrede i građana ne bi mogle zadovoljiti u potpunosti. Snabdevači su još prošle godine iscrpli sve rezerve derivatâ, a ostali su i dužni saveznim materijalnim rezervama. Oni se, uostalom, pozivaju i na pad cene nafti na inostranom tržištu: za 2,9 milijardi dolara, koliko će se, po odobrenju SIV-a, u ovoj godini izdvojiti za naftu, moglo bi se, računaju u naftnoj privredi, uvesti čak 12 miliona tona nafte.

Kao odgovor na taj argument Savezno izvršno veće je istaklo jednu drugu stvar. Nafta se, naime, u nekim procesima veoma uspešno može zameniti uvoznim gasom, za čiju kupovinu nije potrebno obezbeđivati zelene dolare, već se on može nabaviti kontraisporukom roba na klirinško područje. Sa tog područja se može uvesti tri milijarde kubnih metara gasa (prošle godine je uvezeno 2,1 milijardu). U Saveznom komitetu za energetiku i industriju tvrde da 900 miliona kubnih metara gasa može zameniti 900 hiljada tona sirove nafte, pa bi privreda na ovom polju trebalo da traži rešenja ako želi da nadoknadi »manjak« nafte za ovu godinu.

Stav Saveznog izvršnog veća imao je veću težinu, pa je u energetski bilans ugrađeno ono što je izašlo iz njegovih resora.

Ovaj stalni nesporazum između savezne administracije i naftne privrede Jugoslavije samo je epizoda jednog šireg stanja koje se godinama hrani nesporazumima. Samo — sada na nesporazumima između samih organizacija koje čine naftnu privredu zemlje.[5]

Među ovim organizacijama već dugo vlada nepodnošljivo nepoverenje. Mnoge, čak i banalne činjenice one kriju jedna od druge i proglašavaju ih strogo poslovnim i državnim tajnama. Opterećene tako neshvatljivim podozrenjima i nesuvislim principima, one nisu u stanju da reše gotovo ni jedno pitanje oko snabdevanja tržišta. Kada njihovi predstavnici dolaze na sednice, oni ne nose uvek mandat svojih radnih organizacija i radnika u njima, već ponajčešće mandat republika i pokrajina, zbog čega ih, pored sopstvene nemoći, ograničava i nekompetentnost u odlučivanju. Stoga se često obraćaju SIV-u da on presudi o temama o kojima se sami ne mogu dogovoriti.

Šta je to što razdire organizacije u ovom najjačem privrednom esnafu?

To je najpre problem domaće nafte. Sa naših naftonosnih polja dobiće se ove godine 4,4 miliona tona ove sirovine. Vlasnici ove nafte su uspeli da svojoj sirovini nametnu svetsku cenu, tako da se tona vojvođanske ili slavonske nafte prodaje u zemlji po ceni od oko deset hiljada dinara. Jednako, dakle, kao da je kupljena u

[5] »Politika«, 23. I 1982.

Digitized by Google

Roterdamu, na primer. Kolika je stvarna cena koštanja ove sirovine, ne zna se, jer se taj podatak čuva kao najveća poslovna tajna. Postoji, međutim, jedan drugi podatak koji bi, makar posredno, mogao da objasni ovu nejasnoću: tona nafte na bušotini polja na Bliskom istoku staje 2,5 dolara.

Jugoslovenska privreda je prihvatila ovakvu monopolsku cenu nafte uglavnom zbog toga da bi se omogućila geološka istraživanja onih polja za koja se veruje da u njihovoj unutrašnjosti ima nafte. Više, istina, niko ni ne postavlja pitanje ovakve cene domaće nafte, ali varnice među naftašima su vrcnule kada su vlasnici domaćih izvorišta zatražili da se 10 odsto ove sirovine plaća u devizama i taj svoj zahtev obrazložili time što im u ovom trenutku nedostaje oko 150 miliona dolara za uvoz rezervnih delova za bušaće garniture. Oni su u Privrednoj komori Jugoslavije jasno stavili do znanja da se tržištu ove godine neće isporučiti više od 150 hiljada tona ove sirovine ukoliko kupci ne daju devize za domaću naftu.

Ionako već labavo sašiveni (tačnije: priheftani) šavovi naftne privrede pucaju i na takozvanoj klirinškoj nafti. Onih 4,5 miliona tona, koliko u ovoj godini treba da se uveze, ne plaća se zelenim novčanicama, već se po robnim listama razmenjuju za ekvivalentnu vrednost druge robe.

Pošto su uvoznici vazda »kratki« sa devizama, to svake godine nastaje jagma za ovom naftom. Ona se po republikama i pokrajinama raspodeljuje po ustaljenom kriterijumu: koliko je ko, na primer, ove nafte potrošio u prethodnoj godini, toliko je može potrošiti i u tekućoj. Naravno, pod uslovom da je uvoz ostao isti za obe godine. Kad naftaši sednu da raspodeljuju ovu sirovinu, onda stalno jedni drugima podvaljuju da su u prethodnoj godini potrošili više nego što stvarno jesu, samo da bi za sebe izvukli neku tonu više.

To se, uostalom, događa i sa naftom drukčije provenijencije, pošto svako nastoji da popuni svoje kapacitete. Ovo je već treća godina kako prerada nafte u nas ne prelazi 15 miliona tona, a izgrađeno je kapaciteta za preradu oko 28 miliona tona. U zemlji nema rafinerije koja radi sa kapacitetom većim od 60 odsto. Sudari oko raspodele nafte su toliko jaki da se ni ovogodišnji bilans nije mogao doneti po redovnom postupku.

Pa ipak se najveći problemi prepliću oko nafte uvezene sa konvertibilnog tržišta. Tu se nafta plaća zelenim dolarima, a njih sve manje ima. Iako je nafta na svestkom tržištu drastično pojevtinila (barel se prodaje po ceni od 28 do 31 dolar), ona je za sve kupce, pa i za nas, skuplja nego kada joj je cena bila najviša (1980. godine barel se prodavao, rekli smo, po ceni od 38 do 42 dolara).

Za koliko je cena nafti opadala, za toliko je, ili u još većem odnosu, rasla vrednost dolara. Zbog tako drastičnog rasta vrednosti američke valute, jedine za koju se može nabavljati nafta, rafinerije su upale u gubitke iz kojih se ne mogu lako izvući. Ključno pitanje

Digitized by Google

koje se postavilo među njima samima, a i između njih i države, jeste — na koji će se način namiriti toliki gubici Naftaši su priželjkivali da se ti gubici namire iz novih cena derivatâ, a država je imala drukčiji stav. Iz cena se mogu namiriti samo oni gubici koji su nastali po osnovu kursnih razlika, ali ne i oni koji su nastali zbog skupih inostranih kredita za kupovinu nafte.

Problemima nikad kraja, a sve ovo što smo izneli na svetlost dana bio je razlog što energetski bilans zemlje za ovu godinu nije donet na vreme i po redovnom postupku, već ga je Savezno izvršno veće, koristeći svoje ustavno pravo, donelo kao privremenu meru po hitnom postupku.

III

Nešto manje glavobolje zadaje ugalj. Maksimalnim naporom rudarâ i uvozom oko tri miliona tona uglja moći će se u ovoj godini zadovoljiti potrebe tržišta. Ali, ima nekih stvari koje ubedljivo govore da u narednim godinama neće biti dovoljno ovog goriva. U poslednje tri godine, naime, proizvodnja u domaćim rudnicima uglja rasla je po stopi od devet odsto. U ovoj godini se njen rast predviđa za 11 odsto. Ovi rezultati su postignuti uglavnom zahvaljujući naporima samih rudara koji su sve ove tri godine radili subotom i nedeljom i državnim praznicima. Samo zahvaljujući tako forsiranom fizičkom i prekovremenom radu, oni su tražištu godišnje isporučivali po tri miliona tona ovog goriva preko plana. Taj napor je dostigao granicu, a drugi uslovi za proizvodnju, za proširenje kapaciteta i otvaranje novih rudnika nisu ostvareni, zbog čega će se sve više povećavati pritisak potrošačâ — industrije i stanovništva — na potrošnju ulja za loženje i drugog tečnog goriva. Osim toga, vrlo malo se potrošača do danas preorijentisalo sa tečnih na čvrsta goriva. Jer, domaća mašinogradnja — kotlogradnja uveliko zaostaje. Mnogi naši veliki proizvođači parnih kotlova na ugalj, pod najezdom »njenog veličanstva« — nafte, prestali su da ih proizvode. A u tome smo bili stekli ogromno iskustvo.

U Opštem udruženju rudnika uglja strahuju da bi već u narednoj godini moglo doći do obrnutih kretanja u potrošnji ovog goriva u odnosu na ona koja su započela u 1979. godini. Tada je učešće uglja u ukupnoj potrošnji energije iznosilo 27,3 odsto, a za ovu godinu se planira da poraste na 34 odsto. Istovremeno se planira da se učešće nafte u potrošnji energije svede sa 43,8 na 35,4 odsto.[6]

Zbog čega je odjednom nastao takav iznenadan obrt sa ugljem?

Društvenim planom Jugoslavije za period 1981—1985. godine predviđeno je da se u razvoj i otvaranje novih rudnika do 1985. godine uloži 70 milijardi dinara. Protekle su, evo, već dve godine a u taj razvoj je uloženo jedva osam, umesto 16 milijardi dinara. To zaostajanje u razvoju, već na samom početku, odraziće se u narednih nekoliko godina na proizvodnju, a time i na snabdevanje. Ako

[6] Energetski bilans SFRJ za 1982.

Digitized by Google

se, dakle, u ovoj godini uspe podmiriti tržište ugljem, u narednoj se to sigurno neće dogoditi.

Jednako su teški problemi i u proizvodnji električne energije. Za podmirenje potreba u ovoj godini nedostajaće tri do četiri milijarde kilovat-časova električne energije. Ovaj manjak se neće moći nadoknaditi čak i ako bi vladale najpovoljnije hidrološke prilike, pa hidroelektrane imale dovoljno vode za rad. One su, kako pokazuju ova četiri meseca, veoma nepovoljne. Akumulacije hidroelektrana su ispražnjene, a mogućnosti termoelektrana koje već godinama rade nesmanjenom snagom ograničene su sopstvenim kapacitetima.

Kada je sedamdesetih godina počela energetska kriza, izazvana poskupljenjem nafte, mnogi potrošači su se brzo preorijentisali na struju. Samo u toku grejne sezone 1979/80. godine potrošnja struje u nas povećana je za 15 odsto. Naredne sezone povećana je za daljih 10 odsto. To je količina energije koju za godinu dana proizvede »Đerdap«[7]. U zemlji za to vreme nije podignut ni jedan veći objekat za proizvodnju struje koji bi nadoknadio tako nagao porast potrošnje električne energije. Istina, podignute su dve elektrane: »Kostolac« od 210 i »Oslomej« od 110 megavata.

Kriza je, dakle, počela ranije, a poslednjih godina njene konture su postale izraženije. Jer, pomenute dve elektrane, sa još nekoliko liliputanskih elektrana izgrađenih pored vode, daju jedva 500 miliona kilovat-časova električne energije. U poređenju sa 70 milijardi kilovat-časova, koliko će zemlji u ovoj godini trebati, to je odista samo kap vode u moru.

U prošloj godini se računalo da će se pustiti u probni rad nuklearna elektrana »Krško« od 664 megavata. Očekivalo se da će se samo te godine iz te elektrane isporučiti 1,2 milijarde kilovat-časova struje. Ali, planovi su se izjalovili. Posle nekoliko zaustavljanja, ova elektrana još ne radi ni sa polovinom snage.

Iz termoelektrane »Bitola« od 210 megavata trebalo je da se u protekloj godini dobije oko 600 miliona kilovat-časova, a ona ni do danas nije proradila. Elektrana je gotova, samo se čeka na rudnik odakle ona treba da se snabdeva ugljem. Termoelektrana »Novi Sad« je projektovana na mazut, a kada je u oktobru prošle godine bila puštena u pogon, ubrzo je morala da stane jer nije bilo mazuta.

Pored pomenutih termoelektrana, trebalo je lane da krene i pet manjih hidroelektrana i reverzibilna hidroelektrana »Bajina Bašta«, instalisane snage od 600 megavata. No, to su bila samo pusta obećanja. Umesto dve hiljade, elektroenergetski sistem Jugoslavije dobio je u prošloj godini samo 42 megavata!

Termoelektrane na mazut, čija ukupna snaga iznosi 1.550 megavata, uglavnom stoje.

Posledice takvog stanja su evidentne: dobar deo privrede cele prošle jeseni dugo je ostajao bez električne energije. U Makedoniji se od samog početka ove godine ograničenje potrošnje struje kreće

[7] »Politika«, 31. VIII 1981.

Digitized by Google

čak do 40 odsto, a ni druge republike i pokrajine, osim Slovenije i Srbije, nisu u mnogo povoljnijem položaju.

Koji god bi se od ovih problema izvukao i stavio na sto u nameri da se reši, on, poput strujnog udara izaziva potres. Da bi se razrešili bar neki problemi u oblasti energije, moraju se obezbediti ogromna sredstva. A ona se još uvek obezbeđuju prinudnim putem — obaveznom stopom doprinosa — za električnu energiju ili zakonom, kao što je slučaj sa naftom. Niko, izgleda, nema interesa da udružuje sredstva za razvoj energetskih objekata. A kao na dlanu je jasno da određene oblasti privređivanja, ma koliko one bile srodne među sobom, ni u jednoj ekonomiji, pa ni u socijalističkoj, nisu u tolikoj meri zavisne jedna od druge koliko su sve zajedno zavisne od energije. Ona im svima daje osnovni pečat i dinamiku razvoja. To bi, valjda, bio razlog više da se s dužnim poverenjem okrenu jedna drugoj i da zajednički ulažu u razvoj ove oblasti. Inače, usporavanje daljeg razvoja je neminovno.

Digitized by Google

Mustafa Karahasan: Tito ve ideolojisi (Tito i njegova ideologija)

(»Birlik« — »Nova Makedonija«, Skopje, 1980, strana 248)

Reč je o delu koje nije nastalo preko noći, već je stvarano poslednjih decenija uporedo sa stremljenjima i putevima kojima su prolazile prosveta, kultura, nacionalna i međunarodna politika Jugoslavije, zasnovane na humanim težnjama našeg društva na koje je ukazivao predsednik Tito, što je ovom delu samim tim i odredilo naslov.

Osvrnimo se na sadržinu ove knjige, tim pre što pisac predgovora smatra da ovo delo, mada obimom još skromno, poseduje odlike koje mu daju trajnu vrednost (str. 9). Suštinski gledano, sam naslov knjige mogao bi delovati veoma pretenciozno, tim pre što se ona pojavljuje na jeziku jedne ne tako brojne nacionalnosti, pa se i ne zna da je ona nastala — kao što je to istaknuto u predgovoru — kao plod dugogodišnjeg i sistematizovanog rada i razmišljanja. Naime, reč je o dvanaest tematskih oblasti koje uglavnom obuhvataju Titovu primenjenu filozofiju i ideološku nadgradnju društveno-ekonomskog sistema. Naglasimo da su ovi tekstovi, počev od 1961. godine, objavljeni u listu »Birlik« i časopisu »Sesler« (oba na turskom jeziku), u časopisu »Përparimi« (na albanskom), kao i u časopisima »Nastava i vaspitanje« — Beograd i »Život i škola« — Osijek (oba na srpskohrvatskom jeziku). Činjenica je, međutim, da se oni danas pojavljuju prvi put kao celina u jednoj knjizi, iako bi, po nama, bilo daleko korisnije da su u ovakvom obliku (a dati su u tehnički zapaženoj opremi) prezentira-

Digitized by Google

ni na srpskohrvatskom jeziku kao sredstvu komuniciranja najvećeg dela našeg stanovništva.

Uostalom, buduće izdanje na srpskohrvatskom jeziku biće ne samo poželjno, već i nužno, imajući u vidu kako reforme u školstvu tako i tendencije u našoj višenacionalnoj zajednici.

Nastojaćemo da u najkraćim crtama ukažemo na sadržinu i domet svakog od dvanaest pojedinačnih radova, koji i čine ovu knjigu.

Prvo poglavlje, dato pod naslovom »Yosip Broz Tito 'nun Tarihsel Kisiligi« (Josip Broz Tito kao istorijska ličnost, str. 11—28), unekoliko se razlikuje od ostalih, jer se ne zasniva na analizi Titovih ideja i stavova, već nastoji da prikaže osnovne komponente njegovih istorijskih postavki: sposobnost za uspešno likvidiranje frakcionaštva u Partiji, kao i za povezivanje Partije sa masama, kako bi ona kao avangarda postala kreator revolucionarne politike i snaga koja usmerava društvo ka progresu. Ovo poglavlje sastoji se od pet komponenata koje obrađuju Titovu istorijsku ličnost: 1. saznanje o tome da je Kominterna birokratizovana i da se KPJ mora vratiti u krilo naroda; 2. nastojanje da i kod nas ne nastanu etatističke pojave, kao što su one u SSSR-u; 3. razvijanje doslednog demokratskog centralizma u Partiji, kao i široke demokratske saradnje sa ostalim snagama u cilju borbe protiv reakcionarnih tendencija; 4. pobeda nad frakcijom u Makedoniji, koja nestaje sa pojavom Šarla i štetnim delovanjem Bugarske komunističke partije; 5. stvaranje AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta u zemlji, to jest povezivanje oslobodilačke borbe sa novom vlašću, odnosno sa sprovođenjem revolucije. Posebno je istaknuta Titova borba protiv Informbiroa i Staljinovog pritiska, a za afirmaciju jedne nove socijalističke prakse.

Drugo poglavlje, čiji je naslov »Tito — Sosyalist Eğitim Uzerine« (Tito o socijalističkom vaspitanju, str. 29—61), organski i funkcionalno se nadovezuje na prethodni, uvodni tekst, a simbolizuje ga fragment iz Povelje naroda Jugoslavije: »S najvišim svojstvima revolucionara, Ti si, druže Tito, bio uzor od prvog dana kada si se našao na čelu naše Partije, stalno svjestan kako treba nastojati da se smrtna opasnost savlada pobjedonosnom voljom svih snaga, uprkos...« Autor razmatra i upoređuje Titove stavove sa onima koje su u svojim delima istakli Marks, Engels i Lenjin govoreći o istorijskom i dijalektičkom materijalizmu, a posebno o društvenim naukama i vaspitanju. Ukratko, ovo poglavlje obuhvata sedam osnovnih postavki Titove misli u ovoj oblasti: 1. dalje produbljivanje angažovanog i revolucionarnog shvatanja u društvenoj nauci o vaspitanju kao i u društvenoj sredini koja treba revolucionarno da se razvija i menja; 2. razrada teze o nepokolebljivoj veri naših ljudi i stvaralaštva naših naroda u savlađivanju prepreka; 3. unapređivanje stava o jedinstvu misli i reči, ideje i dela, cilja i volje, ponašanja i karaktera kako bi se obezbedio svestrani razvoj čovekove ličnosti; 4. razrada novog odnosa ličnosti i društva, to jest prava i obaveza građana u socijalističkoj samoupravnoj demokratiji, sa ciljem da naš radnik ne bude najamni radnik kao na Zapadu ili na Istoku u etatističkom sistemu, od kojega je takođe otuđen višak rada; 5. razrada metoda internacionalističkog i socijalističkog vaspitanja mladih u atmosferi istinskog bratstva; 6. stalno nastojanje da se socijalističko vaspitanje oslobodi reakcionarne ideologije (raznih vidova dekadencije i pesimizma), kao i birokratizma i etatizma; 7. vaspitanje naših ljudi i naroda u duhu aktivne miroljubive koegzistencije (za razliku od apstraktnog pacifizma), pri čemu se ne sme zanemarivati jačanje odbrambene moći naše zemlje.

Treće poglavlje govori o socijalističkom karakteru obrazovanja kako mladih tako i odraslih, te nosi naslov »Sosyalist Karakteri« (Socijalistički karakter, str. 63—74). Ukazujući na Titove ideje vezane uz ovo područje, autor ističe Titovo nastojanje za stvaranjem socijalističkog karaktera društva u smislu izgradnje novog

Digitized by Google

čoveka, ispunjenog ljubavlju ne samo prema običnom, već i prema stvaralačkom radu. Ovu Titovu težnju on potom povezuje s jednom mišlju Romena Rolana da stvaralaštvo predstavlja nešto toliko veliko da prevazilazi smrt. Tito je i ranije isticao — nastavlja M. Karahasan — da je Jugoslovene počeo da odlikuje novi karakter još u toku oslobodilačkog rata, u kome su se uspešno suprotstavljali daleko brojnijem i nadmoćnijem okupatoru. Elemente novog, socijalističkog karaktera — po tvrđenju autora — Tito je uočavao u sledećim komponentama: skromnost, kao smisao za osećaj mere; hrabrost i požrtvovanje; novi moral, što je značilo poštovanje svoga naroda, kao i ljubav prema zemlji i briga o njenoj budućnosti. Istovremeno, autor ističe značajne Titove zasluge, jer zahvaljujući njemu dolazi do izražaja shvatanje da čovek predstavlja svet za sebe, te, samim tim, najteže pobeđuje sopstvene slabosti. S tim u vezi M. Karahasan razmatra Titovu misao o potrebi izgrađivanja pojedinaca veoma odgovornih za sopstveno ponašanje. Otuda i proističe zahtev za negovanjem socijalističkog morala.

Naredno, četvrto poglavlje »Sosyalist Eğitimi« (Socijalističko vaspitanje, str. 75—79) govori o doprinosu koji je Tito u svojim spisima i istupanjima dao pedagoškom delu. U tom smislu, M. Karahasan upoređuje Tita s brojnim misliocima i stvaraocima koji su, iako po struci nisu bili pedagozi, dali ovoj oblasti značajne priloge. U ovom kontekstu Tito se opisuje kao mislilac koji ističe da svaka revolucija predstavlja veliku školu za vaspitanje ljudi i naroda. »U revolucijama narodi nalaze sami sebe, otkrivaju svoje sopstvene stvaralačke snage i za kratko vrijeme stvaraju velika djela...«, navodi M. Karahasan Titove reči. A u daljem izlaganju reč je o Titovim stavovima o tome kako je teško menjati čoveka opterećenog vekovnim nasleđem koje mu je usadilo tradicije i navike. Najznačajnija maksima Titovog stava na području pedagogije bila bi, opet, prema tvrđenju autora — da rad treba spojiti s učenjem, a učenje s radom, što se svodi na današnji sistem »permanentnog obrazovanja«, koji se sprovodi u najprogresivnijim zemljama sveta, kao i u našem društvu. Autor završava ovo poglavlje pozivajući na Titove ideje — da pravilno vaspitan čovek ide putem saznavanja uzroka (kauzaliteta), ali ne zaboravlja ni bliže i dalje ciljeve koje ima pred sobom, što je svojevrsna dijalektika.

Peto poglavlje »Cocuklarin Sosyalist Eğitimi« (str. 81—88), obuhvata vaspitanje dece, koja su — po Titovim rečima — naša najveća vrednost. Ona su u toku rata odrasla pre vremena, ne proživevši svoje detinjstvo, ali su dala vredan doprinos oslobodilačkoj borbi. Tito, pre svega, insistira na usmeravanju dece ka učenju, a potom i ka pozitivnom društvenom radu. Potrebno je obezbediti deci sve mogućnosti za svestrani razvoj u novim uslovima. U vezi s vaspitanjem dece autor posebno ističe dva Titova stava: a) u socijalističkom društvu treba izbeći etatističko-kolektivističko vaspitanje, da deca ne bi izgubila svoju individualnost; b) izbegavanje pedocentrizma, u kojem bi deca bila i predmet i cilj vaspitanja. Zbog toga Tito insistira na demokratskom i samoupravnom vaspitanju dece, kako bi se uspešno sintetizovalo društvo i porodično vaspitanje. Kao vrstan pedagog, on postavlja deci tri zadatka: uspešno učenje, ljubav prema domovini; i osećanje dužnosti prema zajednici.

Šesto poglavlje nosi naslov »Cenclerde Casaretin Eğitimi« (Vaspitanje hrabrosti kod omladine, str. 89—96). U njemu se autor zadržava na Titovom poimanju razvijanja hrabrosti kod omladine, pri čemu ukazuje na sledeće komponente: a) negovanje hladnokrvnosti kod omladine, b) izdržljivosti i istrajnosti c) nepokolebljivosti; i d) čvrsto verovanje u bolju budućnost na temelju rada i upornog zalaganja. Sve Titove misli su upućene i ka izvorima hrabrosti, uključujući i velike bitke u oslobodilačkoj borbi. Osećaj časti, samostalnosti, nezavisnosti, kao i potpuna sloboda delovanja

Digitized by Google

svih subjekata, bez pritisaka i tutorstva — sve su to komponente na koje se ukazuje u ovom poglavlju, uz insistiranje na tome da one budu uključene u proces vaspitavanja mladih generacija.

Sedmo poglavlje, čiji je naslov »Sosyalist Insanseverligi« (Socijalistički humanizam, str. 97—103), razrađuje postavku da je čovek naše najveće bogatstvo. Prema autoru, Tito je posle staljinističkih deformacija rehabilitovao i reafirmisao pojam socijalističkog humanizma. On se vratio izvornom socijalističkom humanizmu, kakav nalazimo kod Marksa, koji je tvrdio da komunizam doživljava kao puni humanizam. U ovom kontekstu autor citira Titovu misao o odnosu između revolucije i humanosti: »U izgradnji naše zemlje mi ćemo naći najhumanije puteve i najbezbolnije načine za ostvarivanje naših ciljeva.« U istom poglavlju M. Karahasan navodi drugu Titovu misao koja se odnosi na teror u socijalističkom društvu: »U razvoju socijalizma brutalnost i teror za nas su neprihvatljive stvari...« Za razvijanje socijalističkog humanizma nisu dovoljne samo reči i pedagoški napori, već je potrebna i sistematska borba protiv birokratizma kako bi radni čovek postao slobodan proizvođač i samoupravljač, s tim da mu nad glavom ne bude buržoaska klasa, a ni sopstvena birokratija. M. Karahasan ističe da je Tito više puta ukazivao na opasnost birokratizma: »Birokratizam je jedan od najvećih neprijatelja socijalizma, jer se neprestano, preko svih pora društvenog organizma, na neosjetan način uvlači u ljudske odnose...« Otuda je i borba protiv birokratizma — prema Titovim rečima — u stvari realna i konkretna borba za razvijanje takvih odnosa u kojima će čovek biti poštovan i osjećati se kao samostalna ličnost.

Naredno, osmo poglavlje, »Yol Gösterick Eritik« (Usmeravajuća kritika, str. 105—111), zadržava se na onim Titovim mislima koje ističu društvenu funkciju kritike, kao i istorije, koja će o svakome dati svoj sud. Tito povezuje kritiku sa razvojem demokratskog društva, a posebno sa samoupravljanjem. Po njemu, samokritika ne sme biti nihilistička ni besperspektivna, jer je pozvana da ukaže na određena rešenja pri razmatranju problema. Govoreći potom o pozicijama progresivne kritike, autor se poziva na Titove stavove o primeni kritike, čiji je smisao u tome da se sa reči pređe na delo, kao i na poznati Lenjihov stav da ne treba ponavljati iste greške. Zbog toga se vrednost naprednih ljudi izražava i u njihovoj samokritičnosti. Naposletku, autor vidi završnicu Titovih misli o kritici u sledećem: kritika neguje istinsko drugarstvo i uzajamno ljudsko poštovanje.

Deveto poglavlje, »Dervim ve Uluslararasi Kardeslik« (Revolucija i bratstvo među narodima, str. 113—116), ukazuje na momenat koji je bio u narodnooslobodilačkoj borbi bitan, to jest na nemogućnost sprovođenja revolucije bez bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti.

Tri poslednja poglavlja su nešto duža, jer predstavljaju posebne studije posvećene analizi nekih pitanja vezanih za Titovu ideologiju.

Prva od njih, pod naslovom »Tito 'nun Görüsü-Gencligin Görüsü (Titova misao — misao mladosti, str. 117—150), ističe povezanost Titovog stvaralaštva sa stvaralaštvom i težnjama omladine. Polazeći od Plehanova, koji tvrdi da određene ličnosti u istoriji utiču na društvo svojim idejama i akcijama kada su ove u skladu sa dubokim intencijama masa i naroda, autor konstatuje da je Titov fond misli i ideja tokom same istorije postao fond misli i ideja mlade jugoslovenske generacije. On se, zatim, poziva i na stavove Hipolita Tena, koji tvrdi da prava krupna istorijska ličnost ne sprečava razvoj drugih ličnosti u društvu, već ga podstiče. To je, prema autoru, slučaj i sa Titom koji je dao polet mladoj generaciji.

Druga studija je vezana za Titov rad na obezbeđivanju trajnog mira. Nosi naslov »Tito Bariš Pedagojisinin Kurucusu« (Tito kao stvaralac mira, str. 151—194). Ona je značajna i s obzirom na to

Digitized by Google

da se celokupno čovečanstvo nalazi pred neizvesnom budućnošću, jer bi novi rat za svet predstavljao katastrofu. Autor zapaža da je Tito razradio i obogatio Lenjinovu teoriju i principe o miroljubivoj koegzistenciji, naime, stvorio je teoriju o »aktivnoj miroljubivoj koegzistenciji među zemljama i državama različitog društvenog sistema«, o čemu danas svedoči i postojanje nesvrstanog sveta. M. Karahasan ističe i Titovu misao o sprečavanju ratova i o poverenju u dela, a ne u reči raznih državnih i društvenih činilaca u svetu. U ovoj studiji prikazan je Titov otpor staljinizmu, kao jednostranoj konfrontaciji kapitalizmu, ali i težnji kapitalističkih zemalja za likvidiranjem socijalizma u svetu izvozom kontrarevolucije. Tu su došla do izražaja dva značajna Titova principa: s jedne strane, on je protiv izvoza revolucije i socijalizma u druge zemlje, a, s druge, protivnik svakog izvoza kontrarevolucije i obaranja legalnih socijalističkih sistema.

Poslednja studija posvećena je Titu kao graditelju socijalističke, samoupravne i humane demokratije (»Y. B. T. — Sosyalist, öz — yönetim ve Hümanist Demokrasimizin Kurucusu«, str. 195—244). Ona je najduža i ujedno najsadržajnija, a donosi materijal koji može poslužiti poslenicima sa raznih područja humanističkih i političkih nauka. M. Karahasan dokazuje da je Tito uspeo da ostvari ona načela koja je začela Pariska komuna, iako nije bila u stanju da ih dosledno sprovede, dok se u praksi socijalizma nakon oktobarske revolucije, pod Staljinovim uticajem, od tih načela odustalo. U celoj studiji se ističe postojanje dijalektičkog jedinstva socijalizma i demokratije, jer se bez takvog jedinstva oba pojma svode na puku apstrakciju. U daljem izlaganju autor se zadržava na nekim vrlo značajnim Titovim stavovima o izgradnji socijalizma: o primeni posebnih metoda u posebnim uslovima; iznalaženju posebnih puteva, kao i korišćenju raznih formi pri preobražaju starog društva u novo, što pokazuje da se teorija o socijalizmu u takvim uslovima nikako ne može pretvoriti u dogmu. M. Karahasan ukazuje i na činjenicu da je Tito u borbi protiv staljinizma i pobedom nad njim uspeo da rehabilituje pojam socijalizma kao teorije i prakse, te tako ovaj pojam ne predstavlja više bauk za široke slojeve drugih zemalja; socijalizam je postao sistem privlačan za sve narode novooslobođenih zemalja, iako se on ostvaruje različitim putevima — revolucijom ili evolucijom. Između ostalog, autor značajnu pažnju poklanja Titovoj uspešnoj borbi za razvijanje socijalističke demokratije, i to u dva pravca: u smislu onemogućavanja etatističkog unitarizma i ultralevičarskog anarholiberalizma.

Pošto smo, najkraće, izložili sadržinu ove knjige, bez upuštanja u tanane analize koje je njen autor izvršio, istaknimo da je reč o delu koje zaslužuje da bude objavljeno i na srpskohrvatskom jeziku.

Momčilo D. Savić

Petar B. Mandić: Demokratski centralizam i akciono organizovanje komunista u udruženom radu

(»Borba, Aktuelna politička biblioteka, Beograd, 1981)

Karakteristika je partijskog života kod nas da se neposredno pred najznačajnije skupove komunista, kongrese i konferencije, intenziviraju diskusije o najznačajnijim pitanjima unutarpartijskih odnosa, o mjestu i ulozi SKJ u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, o odnosu SKJ spram drugih društveno-političkih organizacija i o drugim aspektima posto-

Digitized by Google

janja i djelovanja SKJ kao političkog subjekta našeg društva. U posljednje vrijeme od svih ovdje pomenutih pitanja najviše je govoreno i pisano o principima unutarpartijskog organizovanja i idejno-političkog djelovanja Saveza komunista. Krucijalni »problem« bio je demokratski centralizam, odnosno njegova aktuelnost i aplikativnost u sadašnjim uslovima, uslovima samoupravne artikulacije društvenih odnosa.

Jedan od onih autora koji ne dovode u pitanje legitimnost demokratskog centralizma kao temeljnog principa organizovanja i djelovanja Saveza komunista je i Petar B. Mandić. On je svoje poglede izložio u spisu *Demokratski centralizam i akciono organizovanje komunista u udruženom radu.* U ovoj publikaciji elaboriran je jedan segment, jedan model akcionog organizovanja i idejno-političkog djelovanja SK na jednom »području« naše društvene i političke zbilje. Mandić je, naime, analizirao načine i mogućnosti funkcionisanja demokratskog centralizma u nekim oblicima organizovanja Saveza komunista u udruženom radu, odnosno njegovim organizacionim »jedinicama«. Na prvi pogled autoru bi se moglo zamjeriti zbog ovog, u biti vještačkog, distingviranja Saveza komunista u udruženom radu i organizacija SK u drugim oblastima. Međutim, nakon iščitavanja ovog teksta do kraja nije teško prepoznati autorovu namjeru da pokaže na koji se način ostvaruje demokratski centralizam u organizacijama SK u udruženom radu, kako funkcionišu osnovne organizacije Saveza komunista i u čemu se sastoje smetnje u njihovom radu, šta je sa ostalim oblicima akcionog i idejno-političkog organizovanja SK u organizacijama udruženog rada, kako samoupravna organizacija u udruženom radu utiče na organizaciono povezivanje i aktivnost SK kao vodeće idejno-političke snage našeg političkog sistema i društva uopšte, te zbog toga otpadaju i moguće primjedbe, samo one u gornjem značenju, kao preuranjene i neutemeljene.

U prvom poglavlju (»Teorija i praksa organizovanja SKJ«), Mandić izlaže evoluciju ideje i prakse akcionog organizovanja SKJ, počev od Šestog kongresa SKJ pa do današnjih dana. Autor posebno ističe značaj Druge konferencije SKJ iz 1972. godine jer je ona naglasila potrebu jačanja uloge i klasnog karaktera SKJ u svim oblastima društvenog života. Dokumenti Druge konferencije, a naročito zaključci Desetog kongresa SKJ, bili su snažan podsticaj afirmaciji uloge i značaja osnovnih organizacija Saveza komunista. Ta nova pozicija i funkcija osnovnih organizacija SK i statutarno je verifikovana. Osnovne organizacije postaju nezaobilazne u procesu raspravljanja i donošenja odluka, postaju nov kvalitet u aplikaciji načela demokratskog centralizma, jer »statut ne ostavlja nikakvu mogućnost, osim ako se krše njegove odredbe, da se manipuliše i zaobilazi osnovna organizacija u toku utvrđivanja politike SK« (str. 10). Mandić zatim ukazuje na neke negativne pojave u realizovanju ovih opredeljenja, apostrofirajući i njihove uzroke i moguća rješenja, što njegovom tekstu »obezbjeđuje« aktuelnost, ali i pragmatički, dnevno-politički karakter. Ipak, to mu se ne može uzeti za zlo. Naprotiv.

Dio prostora u ovoj publikaciji posvećen je interpretaciji misli Edvarda Kardelja o metodu organizovanja komunista u udruženom radu, u prvom redu Kardeljevih stavova iz *Pravaca razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* i izlaganja na Jedanaestom kongresu SKJ, te odnosu normativnog (statutarnog) i stvarnog u organizovanju Saveza komunista. Mandić je izuzetno precizno izložio koncepcije snaga koje su protivne politici SKJ, liberalizma, ultraljevičarstva itd. u pogledu uloge i načina organizovanja i djelovanja Saveza komunista ne samo u udruženom radu, nego SK uopšte. Lapidarno rečeno, te koncepcije su preferirale slabljenje klasne, kohezione uloge SKJ, zalagale su se za redefiniciju demokratskog centralizma po kojoj »manjina« ne bi trebalo da sprovodi odluke »većine« ako joj one

Digitized by Google

ne odgovaraju, zalagale su se za takve oblike organizovanja SK u kojima se ne bi usvajali obavezujući zaključci, nego bi se sastanci organizacija i organâ SK pretvarali u diskusione klubove u kojima bi se, uglavnom, odvijale »idejne borbe«, razrađivale strategije i donosila »najbolja rješenja« itd., a sve to, navodno, radi intenzivnijeg demokratizovanja odnosâ unutar Saveza komunista.

Drugi dio Mandićeve knjige obrađuje način organizovanja SK u udruženom radu, na svim njegovim organizacionim nivoima, od osnovne organizacije udruženog rada, preko radne organizacije do složene organizacije udruženog rada. Sprovođenjem Zakona o udruženom radu, odnosno konstituisanjem osnovnih organizacija udruženog rada postavilo se i pitanje na koji način da se organizuju komunisti u organizacijama udruženog rada. U praksi se kao najbolje rješenje pokazao model — jedna osnovna organizacija SK u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada. Na taj način u najvećoj mogućoj mjeri dolazi do izražaja vodeća idejno-politička uloga SK i njegova borba za samoupravljanje radnikâ u OOUR-ima i u društvu u cjelini. Budući da većina OOUR-â djeluje u sastavu radne organizacije, »preko i u okviru koje ostvaruje deo svojih samoupravnih prava, zadovoljavaju svoje interese, stiču dohodak i odlučuju o njegovoj raspodeli i upotrebi«' (str. 50), bilo je potrebno riješiti pitanje organizacionog i akcionog povezivanja komunista na nivou RO. Rješenje je u akcionim konferencijama konstituisanim na delegatskom principu od predstavnikâ svake OO SK. Ovaj oblik akcionog organizovanja mobilisao je komuniste u svim akcijama od zajedničkog interesa, ali nije imao karakter više partijske instance. Naravno, Mandić u svome radu govori o svim aspektima i modelima organizovanja i borbe komunista za interese radničke klase (sa svim njihovim prednostima i nedostacima) znatno opširnije nego što smo mi ovdje naznačili.

Treba istaći Mandićevo argumentirano ukazivanje na opasnost od deformacija u akcionom organizovanju komunista u udruženom radu. Autor ukazuje na opasnost od slabljenja uloge OO SK, na zamke tehnokratskih struktura i potpadanja OO SK, posebno njihovih rukovodstava, pod uticaj poslovodnih organa, ukazuje na potrebu i mogućnosti daljeg horizontalnog povezivanja Saveza komunista u RO i u SOUR, te apostrofira druga pitanja od značaja za ostvarivanje uloge SK u udruženom radu, odnosno samoupravnom društvu. Autor govori o neopravdanosti i neutemeljenosti onih pravaca mišljenja po kojima je demokratski centralizam, kao fundamentalni princip na kome počiva organizaciono i akciono jedinstvo SK u udruženom radu i uopšte, u suprotnosti sa razvojem samoupravljanja i pravima radnog čovjeka, odnosno onog mišljenja po kojem je demokratski centralizam protivan načinu samoupravnog regulisanja svih bitnih pitanja među OOUR-ima, to jest principima dogovaranja i sporazumijevanja. Dakako, kad se ima na umu Program SKJ i sva potonja opredjeljenja i dokumenti, nije teško pokazati da takva gledanja na demokratski centralizam nemaju ništa zajedničko sa politikom SKJ. Ovdje autor upotrebljava jednu novu sintagmu, »konsensualna demokratija«, koju je, naše je mišljenje, trebalo još preciznije odrediti s obzirom na njenu konotaciju i na to da je rabe i nosioci drugačijih koncepcija.

Ova publikacija predstavlja doprinos razrješavanju dileme (čini se, vještački stvorene) da li ili ne demokratski centralizam u SKJ. Petar B. Mandić nedvosmisleno kaže »da«, jer ne nalazi ni jedan valjan argument koji bi osporio takvo opredjeljenje. Njegov rad je literatura prikladna za ideološko-političko obrazovanje komunista i za sve one koji se pripremaju da to postanu.

Slobodan Nagradić

Digitized by Google

Prof. dr Danilo Ž. Marković: Sociologija zaštite na radu

(»Privredni pregled«, Beograd, 1981)

Nedavno je u izdanju NIGRO »Privredni pregled« izašla knjiga prof. dr Danila Ž. Markovića: *Sociologija zaštite na radu*, kao osnovni udžbenik za studente Fakulteta zaštite na radu, ali je namenjena i svim drugim čitaocima koje interesuje problematika zaštite na radu. Knjiga je, koliko je nama poznato, prvi pokušaj da se sistematski izloži građa sociologije zaštite na radu. Reč je o pionirskom poslu i o autorovoj intelektualnoj odvažnosti da se upusti u rešavanje đavolski teških rebusa sociološke misli.

U doba sve veće automatizacije, kompjuterizacije, robotizacije, kibernetizacije i dalje je evidentan negativan uticaj radne sredine na čoveka, i dalje raste broj povreda na radu i broj profesionalnih oboljenja. U odnosu na mašinski sistem, kada je bio ugrožen pre svega fizički, ali i moralni i psihički integritet radnika, danas sve više dolazi do eliminisanja elemenata koji ugrožavaju radnikov fizički integritet raznim merama higijenske, tehničke i slične zaštite, ali je njegov moralni i psihički integritet sve ugroženiji. Autor kaže da uzroke povreda na radu ne treba tražiti samo kod čoveka kao psihičke jedinke, već i u svekolikim društvenim odnosima datog društva, što podrazumeva i brigu za radnika na radnom mestu. Jer, ističe prof. Marković, nije stvar u tome da tehniku kritikujemo kao nečovečan oblik ljudske egzistencije, već da nastojimo da je koristimo na način koji najbolje odgovara ljudskoj prirodi, da čovek vlada tehnikom (a ne obrnuto), jer tehnika, je, u istinu, ljudski poroñeno delo, instrumentalna vrednost koja treba da omogući ostvarivanje plemenitih društvenih opredeljenja. Negativan uticaj tehnike na čoveka bitno proizlazi »iz društvenih uslova u kojima se ona koristi« i zbog toga sociologija zaštite na radu, kao posebna sociološka nauka, treba da proučava posebne veze i odnose između društva, odnosno radnih grupa i povreda na radu, odnosno profesionalnih oboljenja.

Povrede na radu su dosta kasno postale predmet proučavanja — tek u devetnaestom veku, kada dolazi do naglog »bujanja« mašinskog sistema. Svaka povreda na radu je u osnovi izraz nesklada, protivrečnosti između čovekovih sveukupnih sposobnosti i zahteva na radnom mestu sa njegovim angažovanjem. Pošto je veoma teško utvrditi sve faktore koji dovode do povreda na radu, autor navodi četiri markantne grupe tih faktora. Prvo, faktori koji su vezani za čovekovu ličnost, a dovode do narušavanja njegovog integriteta (na primer, nedovoljna sposobnost za vršenje datog zanimanja, nepovoljno opšte psihofizičko stanje itd.). Drugo, faktori koji su vezani za čovekovu radnu i životnu sredinu (zagađen vazduh, neispravan alat, nedovoljno ili neadekvatno osvetljenje na radnom mestu, neodgovarajuća temperatura, socijalni odnosi u funkcionalnoj organizaciji i neformalnim grupama). Treće, način i uslovi života radnika izvan radne sredine (pre svega uslovi stanovanja, porodične prilike, nivo društvenog standarda). Četvrto, uzroci koji dovode do profesionalnih oboljenja i koji deluju, obično, neprimetno i dugotrajno. Autor ukazuje i na savremene tendencije u razvoju elemenata radne sredine (prema podacima MOR-a, u Evropi se svake godine dešava oko 15 miliona povreda na radu koje dovode do invalidnosti). Prema istim podacima, danas u svetu oko 120 miliona ljudi pati od ozbiljnih mentalnih smetnji. U SAD oko 800.000 građana traži pomoć psihijatra. Odista se nad ovim podacima treba zamisliti.

Glavni razlog što se sociologija zaštite na radu relativno kasno konstituisala u tome je što je trebalo razjasniti da li su profesio-

Digitized by Google

nalna oboljenja i povrede na radu društvene pojave i, ako jesu, da li mogu biti predmet posebne sociološke nauke. Ti problemi su proučavani uglavnom sa tehničkog, ekonomskog i organizacionog stanovišta, a gotovo nimalo sa sociološkog. Proučavanje narušavanja čovekovog integriteta otpočelo je u kapitalizmu, što samo po sebi govori o klasnoj determinisanosti takvog gledišta. Na to je uticala i nedovoljna razvijenost specifičnih metoda u proučavanju oblikâ ugrožavanja čovekovog integriteta u radnoj sredini, kao i nedostatak strogim naučnim metodama prikupljenog materijala o svim vidovima narušavanja čovekovog integriteta u radnoj sredini. »Sociologija zaštite na radu, kao posebna sociološka nauka, za predmet svog proučavanja ima narušavanje integriteta čoveka u radnoj sredini, njegove uzroke i pojavne oblike, kao društvenu pojavu, istražujući specifične veze koje postoje između ove pojave i društvenih odnosa u radnoj sredini i životnoj okolini« (str. 95). Autor iscrpno i znalački ukazuje na odnos sociologije zaštite na radu i srodnih nauka, koji je određen pre svega njenim predmetom, ali i nivoom njene razvijenosti. Tu se misli pre svega na odnos ove discipline i sociooloških metoda (opšta sociologija, sociologija rada, sociologija naseljâ, sociologija medicine, socijalna ekologija, sociologija ekonomskog života), zatim medicinskih i psiholoških nauka (medicina rada, psihofiziologija rada, psihologija rada), nauke o zaštiti na radu (radno pravo, organizacija zaštite na radu i ekonomika zaštite na radu), zatim nauke o radu (ergologija, prakseologija i ekonomija) i socijalne politike. Jednom rečju, interdisciplinarni pristup je *conditio sine qua non* celovitog sagledavanja problemâ ove mlade sociološke nauke.

Dosta prostora je posvećeno naučnoj metodi i fazama u naučnom istraživanju predmeta sociologije zaštite na radu, što je i razumljivo s obzirom na fundamentalan značaj naučnih metoda za svaku nauku. Autor se zalaže za usvajanje dijalektičke orijentacije kao metodološki oslonac čija je bit marksističko poimanje stvarnosti. »Za metod sociologije zaštite na radu može se reći da je to opšti sociološki metod koji je manje ili više prilagođen potrebama naučnog proučavanja oblikâ narušavanja integriteta čoveka u radnoj sredini kao društvenih pojava u cilju utvrđivanja njihovih specifičnosti i njihovih specifičnih veza sa društvom« (str. 118). Budući da je sociologija zaštite na radu jedna od najmlađih sociooloških disciplina, pojmovno određivanje njene metode ne može biti dato u potpunosti, a bilo bi nerealno to i očekivati. Ugrožavanje fizičkog integriteta, kao sveukupnosti i nepovredivosti čovekovog »jedinstvenog strukturalno-funkcionalnog sistema sastavljenog od različitih organa i fizičkih funkcija«, iskazuje se kao oštećenje čovekova zdravlja u obliku iscrpljenosti, malaksalosti do zamora i profesionalnih oboljenja. Do narušavanja fizičkog integriteta najčešće dolazi zbog prevelikog naprezanja čovekovih organa i zbog nepridržavanja mera higijensko-tehničke zaštite. Disharmonija u ponašanju izraz je ugroženosti psihičkog integriteta. Sve je više mentalnih oboljenja, psihoneuroza i neuroza, »duhovno izmrcvarenih ljudi«. Da bi se sprečilo rastrojstvo psihičkog integriteta, nije dovoljno da humano uredimo samo fizičke uslove rada, nego da isto tako uredimo i socijalnu sredinu. A zahtevi za zaštitu moralnog integriteta tek su u novije vreme sve glasniji. Dugo se, naime, mislilo da treba zaštititi samo fizički i psihički čovekov integritet, ne pazeći mnogo na međuljudske odnose.

»Mogućnosti narušavanja integriteta čoveka i ostvarivanja bezbednih uslova rada u pojedinim vrstama radnih sredina« — naslov je jednog poglavlja ove značajne knjige. U njemu autor veoma opširno piše o industrijskoj i poljoprivrednoj radnoj sredini, o radnoj sredini u društvenim delatnostima i o kulturi rada, te o mogućnostima ostvarivanja bezbednih uslova u svakoj od njih. Usled intenzivnog procesa industrijalizacije u Jugoslaviji došlo je

Digitized by Google

i dolazi do mnoštva povreda na radu. Situacija je zabrinjavajuća, čak alarmantna, pa je potrebno što pre preduzeti širu i efikasniju akciju za poboljšanje uslovâ rada. U jednoj anketi »340 radnika na pitanje kako reaguju na uslove rada na proizvodnoj traci 106 odgovara da svoj rad oseća dosadnim, 158 zamornim, 38 neinteresantnim i 39 interesantnim« (str. 192). Otuda nije čudo što ima srazmerno mnogo povreda na radu i što raste broj profesionalnih oboljenja. Tendencija porasta povreda na radu i »profi-oboljenja« vidljiva je i u jugoslovenskoj polioprivredi, kako zbog sve većeg pomeranja radne snage od prirodne u tehničku radnu sredinu, tako i usled uvođenja mehanizacije i hemizacije. Autor ispisuje veliko »ZA« za kulturu rada, za razvijanje takvih međuljudskih odnosa gde neće dolaziti do narušavanja komponenti čovekovog integriteta, gde će radna sredina sve više postajati kulturna sredina, gde će se stalno unapređivati uslovi čovekovog života i rada, gde će se poštovati čovekova ličnost i omogućavati ispoljavanje njegove individualne kreativnosti, posebnosti.

Način čovekovog života izvan radne sredine od velikog je značaja za radnu aktivnost, ali to utiče i na narušavanje čovekovog integriteta u radnoj sredini. Ogroman problem je privikavanje radnikâ iz ruralne sredine na novu radnu sredinu, zatim udaljenost mesta stanovanja od mesta rada i način dolaska na posao i odlaska s posla, kvalitet stanovanja, loši porodični odnosi koji dovode do rasejanosti, psihičke labilnosti, rastrojenosti, što negativno utiče na radnu aktivnost i što je čest uzrok povreda na radu. Pravilno korišćenje vanradnog vremena, posebno slobodnog vremena, važna je komponenta u očuvanju integriteta u radnoj sredini. Prof. Marković smatra, s pravom, da značajne aktivnosti u slobodnom vremenu koje u socijalističkom društvu treba da doprinesu većoj aktivnosti na radu jesu pre svega kulturno uzdizanje i obrazovanje, odmor i razonoda i društveno-političke aktivnosti. Da li će radnik shvatiti rad kao prinudu, kao nužno zlo, izbegavati ga, površno ili nesavesno ga obavljati, zavisi od njegovog radnog morala. Taj moral autor određuje kao »skup normi o ponašanju čoveka u radnoj sredini zasnovanih na opštem shvatanju o položaju i značaju rada u datom društvu, koje u sebi uključuje stavove, motive i zadovoljstva učesnika u radnom procesu i društvenoj grupi u kojoj se vrši proces rada« (str. 246).

U poglavlju »Ostvarivanje bezbednih uslova rada u radnoj sredini u sistemu socijalističkog samoupravljanja« autor na pristupačan način izlaže stanje stvari u našem društvu danas. Mislimo da posebnu pažnju treba obratiti na odeljak u kome se raspravlja o ulozi društveno-političkih organizacija, pre svega SKJ i sindikata, u ostvarivanju bezbednih uslova rada u radnoj sredini. Tako se u Programu SKJ kaže da društvo treba osigurati »svakom članu zajednice takve uslove života i rada koji će očuvati i unaprediti njegovo fizičko i psihičko zdravlje«, a u dokumentima XI kongresa SKJ ističe se da »odgovarajuću pažnju treba posvetiti humanizaciji rada i smanjenju štetnih posledica po život i zdravlje radnih ljudi i građana« (str. 310). Na VIII kongresu sindikata rečeno je: »Obaveza je sindikata da se stalno i neposredno angažuje za stvaranje bezbednih, zdravih i humanih uslova rada, za poboljšanje kvaliteta radne i životne sredine, *za dalje unapređenje zaštite na radu* i za samoupravno regulisanje ovih pitanja« (str. 312).

Budući da oko 800.000 Jugoslovena boravi na privremenom radu u inostranstvu, pitanje njihove zaštine i međunarodne saradnje u oblasti zaštite ljudi u radnoj sredini od povreda na radu i profesionalnih oboljenja takođe je predmet proučavanja sociologije zaštite na radu.

Ova knjiga podstiče da se nastavi sa istraživanjem i usvajanjem novih saznanja u oblasti zaštite na radu. Svojim rezultatima ova mlada i perspektivna socio-

Digitized by Google

loška disciplina treba da dâ svoj prilog oslobođenju čoveka od vlasti tehnologije i da mu pomogne da njome zagospodari. U tom smislu to će biti veliki doprinos našim težnjama za humanizacijom rada u socijalističkom samoupravnom društvu. Posebna karakteristika ove knjige je u njenoj savremenosti, u tome što prati i analizira aktuelno stanje u oblasti zaštite na radu. Autor odgovorno i sa savešću poštenog naučnika sistematski izlaže i analizira ovu aktuelnu i, svakako, interesantnu problematiku. A u tome i jeste izuzetna vrednost ove značajne i korisne knjige.

Savo Trifunović

Rasl Džekobi: Društveni zaborav (Kritika savremene psihologije od Adlera do Lenga)

(»Nolit«, Beograd, 1981)

Ideja koja zaokuplja Rasla Džekobija u ovoj knjizi najkraće se može izraziti sintagmama »društveni zaborav«, odnosno »planirano zastarevanje misli«.

Umesto očekivanog teorijsko-metodološkog »zagrevanja« i postepenog uigravanja čitaočeve pažnje, Džekobi odmah upućuje virtuozni »direkt« u samu »Ahilovu petu« problematike kojom se bavi. Tako će on svoju studiju početi dramatičnim Adornovim određenjem istorije filozofije kao istorije zaboravljanja. Nastavljajući teorijsko-kritičku vivisekciju savremene psihologije od Adlera do Lenga, autor lapidarno ističe da je ovo naše vreme obeleženo time da se misao podređuje modi; »prošlost se omalovažava kao zastarela, a sadašnjost se oglašava najboljom«. Sveprožimajućeg društvenog zaborava »prošlih« teorija i »prošlih« misli nisu, naravno, pošteđeni ni psihologija ni marksizam. Ovo će se najbolje shvatiti na primerima njihovih revizija, koje su, u nameri da osavremene misao prošlosti, ubile ono što je u njoj najdublje. I u marksizmu i u psihoanalizi, uverava Džekobi, sindrom zaborava je u najužoj vezi sa opadanjem sposobnosti teorijsko-kritičkog uvida; revizija je nudila slepi empirizam i pozitivističko-pragmatsku redukciju kao sveobuhvatniji teorijski paket sa etiketom »novo«. Ali »gubitak teorije«, zaključiće autor, »sveti se time što brka praksu koja vodi dublje u ovo društvo s praksom koja ga napušta«.

Posle ovih dramatičnih uvida nije ni potrebno posebno naglašavati da knjiga nije nekakav akademsko-objektivistički kritički prikaz savremene psihologije; pisana u polemičko-analitičkom tonu, ona izmiče pozitivističko-racionalističkom maniru. Autor se neće truditi da ostane »izvan« problematike kojom se bavi; on, štaviše, neće skrivati svoj afektivni naboj, istraživački nemir i nelagodu koju mu donosi saznanje o tome da »društvo zaboravlja sve više i sve brže«. Umesto uobičajenog istorijskog pregleda psihoanalize, on će učiniti »pokušaj pamćenja onoga što se stalno gubi pod pritiskom društva« i ustati protiv »planiranog zastarevanja misli«.

Posebna vrednost Džekobijeve studije je pokušaj da se kritički osvetli marksistička koncepcija razvoja društva, sa posebnim naglaskom na doprinosu Frankfurtske škole dubljoj dijalektičkoj spoznaji čoveka i sveta. Autor naglašava da je »bunt« potisnute subjektivnosti doveo predstavnike kritičke teorije društva do saznanja o tome da je psihoanaliza relevantna za marksizam, ukoliko ovaj neće da prebiva u lagodnom »dogmatskom dremežu«. Tako je teorijskim naporom mislilaca frankfurtskog kruga, konačno prevladana nedijalektička, ideološka alternativa: marksizam ili psihoanaliza. Tražeći razloge potiskivanju kritičkih naboja Frojdove misli, autor dolazi do saz-

Digitized by Google

nanja o tome da se neki aspekti ovog zaborava mogu objasniti time što se središte psihoanalitičke misli, tokom dvadesetih i tridesetih godina, premešta iz Evrope u Ameriku. U zemlji bez teorijsko-filozofskog pedigrea jedne Evrope nije bilo teško psihoanalizu postepeno utopiti u pragmatizam i pozitivizam. Autoru neće promaći zapažanje da je američka društvena i psihoanalitička misao sa, u suštini, terapeutskim pogledom na svet, pokazala izvanrednu prijemčivost za teorijske radove Frojdovih revizionista.

U nastojanju da raskrinka, ali i shvati, dublje motive naglog porasta interesovanja za psihologiju, da razgrne skrivene kulise opsesivne želje da se spretno barata psihološkim kategorijama, Džekobi zaključuje da, iako se ne može osporiti njena pomodnost, »psihologija nije prolazna moda na društvenoj margini; pre bi se reklo da je ona duboko utkana u društvenu stvarnost. Iz tog razloga svako proučavanje psihologije mora istovremeno da razmatra društvo i kulturu čiji je deo«.

Ukazivanje na značaj psihologije u dubokoj je vezi, po mišljenju autora, sa promenom društvene strukture: »Individualna psiha skreće na sebe pažnju baš zbog toga što je podlegla rasparčavanju i okamenjavanju; živa stvar poznata kao individua stvrdnjava se... Ono što živome ne daje mira jeste avet individualnog i psihičkog gušenja; to je avet koju konformistička psihologija pokušava da primiri«.

Mahnita, iracionalna težnja da se novo zamenjuje još novijim evidentna je u svim društvenim naukama. Tako one postaju bitno neistorijske. Iako se ovaj kvazidinamizam mnogim racionalnim duhovima prikazuje kao ideja napretka i kretanja, Džekobi unutar njega otkriva jedan statičan element — strukturu društva: »Vidno ubrzanje i mahnitost u samom životu ne isključuju mogućnost da se jedno ustaljeno društvo naprosto brže kreće. Ukoliko je to tačno, primena planiranog zastarevanja na samu misao ima istu vrednost kao i njena primena na potrošna dobra; novo nije samo nekvalitetnije od starog, ono pothranjuje zastareli društveni sistem koji odgađa svoje zamenjivanje tako što proizvodi iluziju da je stalno novo.«

Rešen da dâ radikalnu kritiku lažne inovacije i planiranog zastarevanja misli u psihologiji, autor je svestan uzaludnosti i sterilnosti upornog epigonskog ponavljanja već ustanovljenih teorijskih pojmova i kategorija, i ističe da »u psihologiji, kao i drugde, nikada nije nedostajalo voljnih da ponavljaju reči svojih učitelja — bilo Frojda, bilo Marksa — kao da se u međuvremenu ništa nije izmenilo. Nešto se ipak izmenilo u međuvremenu, i ukoliko pojmovi ne treba da se zgrušaju u besmislene simbole, moraju se menjati kako bi ostali saobrazni istorijskoj stvarnosti«.

U nameri da prodre u često skrivenu dijalektiku društvenog zaborava, Džekobi u prvom poglavlju čini napor da ovu pojavu razume ne samo psihološki, jer »nije reč jednostavno o zaboravljanju detinjstva«, već je dovodi u vezu sa Marksovim pojmom postvarenja. Društveni mehanizam zaborava, utvrdiće on, u funkciji je očuvanja *statusa quo*, »tako što ljudske i društvene odnose predstavlja kao prirodne — i nepromenljive — odnose među stvarima«. Odmah zatim on ukazuje na činjenicu da je mehanizam društvenog zaboravljanja duboko utkan u logiku društveno-ekonomskog sistema, u imperativ nagona za viškom vrednosti i profitom, koji neumoljivo odbacuje staro kako bi se napravilo mesto za novo: »Planiranog zastarevanja ima svuda — od potrošnih dobara do mišljenja i seksualnosti. Ugrađeno zastarevanje ne pošteđuje ni misao ni ljude.«

Lako bi se mogao, čitajući površno studiju, osporiti autorov zahtev za stalnim vraćanjem prošlim mislima i prošlim idejama; bez teškoće bismo se setili Marksove opservacije o tome da »mrtav rad dominira nad živim radom, da stvari dominiraju nad aktivnošću, da prošlost zapoveda sadašnjosti«, kao i Ničeovog za-

Digitized by Google

ziranja od istorije, koja često postaje opterećenje. Ovakvo ishitreno i nervozno osporavanje ne bi otkrilo ništa drugo do sopstveno nerazumevanje onoga na čemu autor insistira. Džekobi se, naime, ne zalaže za apologetsko inventarisanje teorija prošlosti, lišeno intervencije kritičkog duha; on neće arheologiju teorijske baštine, već prošlost koja se »mora pamtiti da bi mogla da bude *prevaziđena*» (*kurziv* — B. T.).

Džekobijeva namera nije bila da razvija neku ekonomsku analizu, već da, kako i sam kaže, iskopa kritičke i istorijske pojmove što su pali kao žrtva dinamike društva koje ih lišava njihovog istorijskog i kritičkog sadržaja. Lišeni tog sadržaja, ovi pojmovi postaju apologetski i ideološki. Ukazujući na praradoks koji se sastoji u tome što je pojam *ideologija*, kao jedna od kategorija koja je trebalo da obuhvati proces društvenog zaborava, i sâm pao kao žrtva tog istog procesa — zaboravljanja njegovog izvornog značenja — autor zapaža da društveno vitoperenje kritičkih pojmova kao što je ideologija »predstavlja formulu po kojoj su građena nedavno objavljena dela — *Šok budućnosti* Alvina Toflera i *Kontrakultura* Teodora Rožaka«. Ukinuvši sveobuhvatnije izvorno značenje ideologije kao *oblikâ* svesti (pa, prema tome, *svakog* oblika saznanja, ne isključujući ni zdravorazumsko, pozitivističko ili empiricističko), Rožak, lucidno primećuje autor, odbacuje ono što prezrivo naziva »starinski retorički radikalizam« i tako »se distancira od tradicionalnih političkih kategorija time što ih ne razume, pa mora da ponavlja nešto što je još starije. On nam kao novo nudi stari romantizam sa etiketom osobitog. Njegova tumačenja Markuzea i Brauna, Marksa i Frojda... prevazilaze »stare ideologije« prosto zaobilazeći ih«. Zato će Džekobi jetko primetiti da je ključ za Rožakovu misao »ćiftinski romantizam sa kojim je još Hegel polemisao« i da ovaj teoretičar »ne poznaje i ne razume dijalektički pristup; njemu više leži logika ili-ili«. Ne poričući da Rožakova romantična kritika kapitalizma sadrži deo istine, on ističe da magijska svest ne može biti odgovor tehnokratskom društvu, jer ona znači nepristajanje na društvo, a ne njegovu negaciju.

Promišljajući pojmove ortodoksija i revizionizam u psihoanalizi, pojmove »materijalizam devetnaestog veka i humanizam dvadesetog veka«, autor zaključuje da se ova lažna alternativa mora izbeći. On izvanredno zapaža da kriterij za opciju između ortodoksije i revizionizma nije relacija dogma nasuprot promeni, nego *sadržina* promene; »ova potonja, a ne prva, određuje da li je nešto ortodoksija ili revizija«. Ukazujući na koncepcije »novofrojdista« (izraz se, pre svega, odnosi na Eriha Froma, Karen Hornaj, Klaru Tompson i Harija Salivana), Džekobi ističe da je Frankfurtska škola proglasila novofrojdiste »revizionistima«. Ne osporavajući činjenicu da je revizionizam ovih koncepcija zaista predstavljao promenu, on naglašava da je reč o promeni koja je razvodnila kritičku oštricu Frojdove misli. U težnji da izdejstvuju neposrednu terapeutsku korist, ova učenja su se pomerala ka empirizmu, pozitivizmu, pragmatizmu, i tako, kako kaže Markuze, u psihoanalizi, izgubila tenziju između teorije i terapije. Ključni psihoanalitički pojmovi — pojam potiskivanja, seksualnosti, nesvesnog, Edipovog kompleksa, infantilne seksualnosti — potisniti su, »obogaćeni« etiketom »Frojdov biologizam i materijalizam devetnaestog veka«. U sporu između Markuzea i Froma jasno dolaze do izražaja sve nesuglasice novofrojdista i teoretičara kritičke teorije društva. Težište problema čoveka i društva novofrojdisti prebacuju na ličnost, individualno, moralne probleme i probleme vrednosti, ne pokazujući interesovanje za »višak« psihoanalitičke dubine, koja individualnu psihu i društvo, nasuprot mehaničkom spajanju-razdvajanju, vidi kao neraskidivu dijalektičku smesu. Psihoanaliza i kritička teorija kao kritika i negativna psihoanali-

Digitized by Google

za neumoljivo ruše iluzije o oslobođenoj ličnosti, senzibilnosti, etičkim vrednotama, emocijama itd. Suprotstavljajući se logici društvenog zaborava, one ukazuju na »društveno bezumlje koje konformistička psihologija potiskuje i zaboravlja: varvarstvo same civilizacije, jedva prikrivenu bedu življenja, ludilo koje spopada društvo«.

Sažet pregled koncepcija Alfreda Adlera, koji je prvi izvršio reviziju Frojdovog učenja, i analiza teorijskog razilaženja Frankfurtske škole i novofrojdista, sadržaj je drugog poglavlja studije.

U nameri da »humanizuje« Frojdovu psihoanalizu, Adler joj dodaje subjektivnost sa oznakom »individualno«. Sam on će, kasnije, svoju psihologiju nazvati »individualnom psihologijom«. Ovo učenje je odisalo praktičnošću i zdravorazumskom svešću. Upućujući prigovore ovoj zdravorazumskoj psihologiji, Frojd je, navodi se u knjizi, jednom izjavio da onaj ko »misli da je psihoanaliza »nategnuta«, ne može za nju imati razumevanja »i da« od zdravog razuma potiču sva zla koja mi treba da lečimo«. Adler je, navodi autor, isticao da je Frojd zanemario celovitost ličnosti, ukazujući na to da je pojam celovite ličnosti najveći doprinos individualne psihologije modernoj medicini. Odbacivši Frojdovu koncepciju suštinskog antagonizma između individue i represivnog društva, Adler stavlja *svesno*, ličnost u centar svog interesovanja. Frojd je uočio teorijske slepe mrlje ove psihologije — antiseksualnost i redukcionizam. Umesto da otkriva ono na čemu počiva *ego*, da zaroni u nesvesno, Adler ostaje na površini *ega*, a njegova psihologija u okrilju zdravorazumskog, pragmatskog i moralizatorskog. Džekobi ukazuje na to da kritička teorija ceni Frojda kao neideološkog mislioca i teoretičara suprotnosti, nasuprot Adleru i novofrojdistima, koji su na sve načine hteli da izglade ove neprijatne suprotnosti. »Suština Frojdovog odgovora Adleru nagovestila je odgovor Frankfurtske škole novofrojdistima«, piše Džekobi. Adlera približava novofrojdistima zamena psihoanalize zdravorazumskom logikom. Upravo ono što se smatralo doprinosom Adlera i novofrojdista psihoanalizi pokazalo se nedovoljnim za kritiku individue. Sigmund Frojd je izvanredno razotkrio lažnost predstave o postojanju »individue«, u nameri da pokaže u kojoj meri individua, ličnost, self, još ne postoji. Prema koncepcijama Frankfurtske škole, ističe se u studiji, »psihoanaliza pokazuje stepen u kojem društvo de-individualizuje individuu«. Frojdova psihoanaliza, kaže Markuze, dovodi u pitanje »jednu od najjačih ideologijskih utvrda moderne kulture — naime, ideju o autonomnom individuumu«. Pojam »ličnost«, u koji patetično uskaču Adler i novofrojdisti, kao u čamac za spasavanje, za osnivača psihoanalize »labavo je definisan izraz površinske psihologije, koji ništa ne doprinosi razumevanju stvarnih procesa, odnosno *metapsihološki* ne kazuje ništa«. Razrađujući i razvijajući Frojdove pojmove, koje su novofrojdisti, adlerovci i drugi omalovažavajuće odbacivali kao konzervativni materijalizam i biologizam, kritička teorija ukazuje na važnu razliku između *prirode* i *druge prirode (kurziv — B. T.)*, koja se određuje kao *istorija okamenjena u prirodi (kurziv — B. T.)*. Umesto da društvo, individualnost, kulturu, vrednosti, norme, ciljeve itd. uvodi u psihoanalizu *spolja*, kako se to čini u koncepcijama revizionista, Markuze otkriva istoriju *unutar* pojmova. On tumači Frojdov »biologizam« kao drugu prirodu — »zgrušanu istoriju«. Džekobi naglašava da kritika teorija, slédeći dijalektiku pojedinačnog i opšteg i nalazeći da je celina istina, revalorizuje izvornu psihoanalizu. Psihoanaliza, po rečima Horkhajmera, »otkriva istorijsku dinamiku društva u mikrokozmosu monade u mentalnim sukobima pojedinca«. Umesto mehanicističke, površinske interakcije pojedinac-društvo, psihoanaliza, kako kaže Markuze, »osvetljava univerzalno u individualnom iskustvu«. U nameri da »socijalizuju« psihoanalizu, piše Džekobi,

Digitized by Google

Adler i novofrojdisti učinili su je malokrvnom. Adlerova revizija psihoanalize »je kućna medicina za ublažavanje bola od nepoznatog: psihoanalize. Pojmovi za koje će se on i novofrojdisti boriti samo su pozajmice iz svakodnevnog blebetanja: sopstvo (self), vrednosti, norme, nesigurnost i slični«. Svoje negodovanje zbog krivotvorenja izvornog Frojdovog učenja autor će zgusnuti u tesku primedbu: »Subjektivnost i društveni činioci koje su revizionisti pridodali sa namerom da isprave Frojdove neumerenosti uspeli su u prevari: vratili su psihologiju u krilo vladajućeg sistema.«

Sa koncepcijama poslefrojdista (Abraham Maslov, Gordon Olport, Karl Rodžers), koji su za svoj pravac u psihologiji rezervisali ambicioznu sintagmu »humanistička psihologija«, Džekobi se obračunava u poglavlju »Konformistička psihologija«. Prigovori upućeni poslefrojdovskim koncepcijama, koje se nadahnjuju egzistencijalističkim patosom, podsećaju na one upućene novofrojdistima. Teorije i jednih i drugih završavaju u prefrojdističkoj zdravorazumskoj ravni. »Celokupna psihologija Maslova usmerena je ka zdravom i ka spasavanju zdravih od zagađenja bolesnih.« Fetišizujući subjektivizam, ljudskost, duhovne i moralne vrednosti, oni, po Džekobijevim rečima, predlažu humanizovanje dehumanizacije, umesto njenog poništenja.

Kritičko ispitivanje odnosa između psihoanalize i marksizma i pokušaj da se formuliše pojam negativne psihoanalize ili nesubjektivne teorije subjektivnosti, sadržaj je četvrtog poglavlja knjige. Ukazujući na to da je subjektivizam slepa mrlja konformističke psihologije, Džekobi nije manje svestan činjenice da je antisubjektivna objektivnost pogubno degradirala marksizam. Mnogi teoretičari, koji su hteli da analiziraju odnos između marksizma i psiohoanalize, nisu bili imuni na mehanicističku intelektualnu podelu rada, koja je rezultirala u dvema različitim logikama — logici društva i logici psihe. Uviđajući naknaznost ove logike ili-ili (ili psihologija ili sociologija; ili marksizam ili psihoanaliza), autor ističe da je »svođenje neke društvene konstelacije na individualno i nagonsko nedopustivo... kao god i obrnuto, zanemarivanje individualnog u nadindividualnoj sociologiji. Tačnije, nadindividualna sociologija je naličje; psihologizam i sociologizam su dva lika istog novčića«.

Tokom dvadesetih i tridesetih godina javljaju se pokušaji teorijske osmoze marksizma i psihoanalize. U radovima Karla Korša, Đerđa Lukača i posebno teoretičarâ Frankfurtske škole oživljava interesovanje za *subjektivnost*. Izbegavši stranputice psihološkog ili sociološkog redukcionizma — nedijalektički polaritet subjektivizam-objektivizam, kritička teorija uspostavlja autentičnu dijalektiku psihoanalize. Tako dolazimo do pojma »negativna psihoanaliza« ili »nesubjektivna teorija subjektivnosti«. Umesto dotadašnjeg traganja humanističke psihologije za apstraktnim subjektom, ispražnjenim pojmom individualiteta, »kritička teorija — ističe Džekobi — probija iluziju o subjektu koji je čisto subjektivan; ona sagledava objektivni sadržaj subjektivnosti«. Kritičkom oštricom psihoanalize objektivna teorija subjektivnosti uranja u individuu dok ne dodirne dno: društvo.

Problem subjektivnosti i opasnost od subjektivnog redukcionizma razmatraju se u završnim poglavljima knjige. Autor ukazuje na površnost »regresivne romantične kritike kapitalizma«. Zagovornik ove kritike, politička levica, izlaz vidi u »novoj i represivnoj jednakosti«. Tragajući za konkretnom dijalektikom odnosa subjekt—objekt, autor razotkriva ovu besteorijsku, regresivno-nivelišuću kritiku kapitalizma, sadržanu u savremenim levim pop-teorijama.

Sa ne manje žestine Džekobi polemiše sa »antipsihijatrijskim« radikalnim koncepcijama Ronalda Lenga, Dejvida Kupera i Arona Estersona, čije psihološke projekcije takođe nisu uspele da odole iskušenju subjektivističkog reduk-

Digitized by Google

cionizma. Iako se radikalno razilazi sa konformističkim psihologijama, misao antipsihijatara »zapada u slepu terapiju i pozitivizam, pop-egzistencijalizam i misticizam«. Braneći Frojdovo načelo kontinuiteta zdravlja i ludila, Leng i Kuper lucidno uviđaju da u vreme kada je razložnost luda, ludilo ima razloga. Iako njihova radikalna psihologija odiše nezadovoljstvom i demistifikuje takozvanu mentalnu bolest, otkrivajući njenu društvenu pozadinu, ono što ona nudi kao rešenje ne zadovoljava. Ne omalovažavajući istinski politički radikalizam »antipsihijatrijskih« pozicija, Džekobi pokazuje da ovaj radikalizam, ipak, zapada u slepu ulicu, jer izjednačava teoriju i terapiju. Prenaglašavajući značaj terapije, ovi mislioci ostavljaju društvene korene nedirnutima. Tako se, po rečima Džekobija, u njihovom učenju psihička prva pomoć brka sa društvenim oslobađanjem.

Uprkos reskoj elokvenciji i nonšalantnosti asocijativnih misaonih kaskada, Džekobiju se ne može osporiti skrupuloznost polemičke komunikacije. I kada, bez sentimentalnosti, poput reflektora, unakrsno osvetljava najkrhkija mesta novijih psiholoških dostignuća, njegov kritičko-teorijski uvid ne umanjuje učenja koja kritikuje. Sigurni smo u to da posle *Društvenog zaborava* ostaje znatno manje nedoumica o tome šta treba zadržati, a šta zaboraviti u savremenoj psihologiji od Adlera do Lenga.

Branka Trivić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAINJUC.B

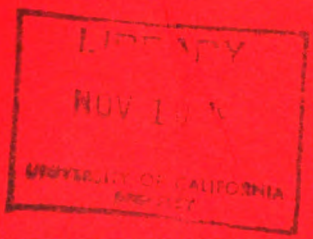

6
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 6

Studije i članci

Dušan Pirec
O svetu današnjice i zahtevima vremena u kome živimo 947

Zoran Vidojević
Klasna struktura, klasne borbe i Savez komunista 969

Ljubinka Joksimović
Međuzavisnosti strukturnih promena i društveno-ekonomskog razvoja 987

Dragana Đurić-Bijelić
Ka realnom i jedinstvenom kursu dinara 1000

Jovan Andrijašević
Proces proširene društvene reprodukcije u okviru savremenog ciklusa reprodukcije 1019

Ferid Muhić
Dijalektika društvene kritike i društvene politike 1034

Prilozi

Vladimir Milanović
Sociološke beleške o mogućim uzrocima »neželjenih« ponašanja 1048

Boro Petkovski
Ljudska dimenzija naše komune 1064

Milan Mali
Savez komunista i odbrana i zaštita revolucije i ustavnog poretka 1079

Osvrti

Branko Petranović
Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji (1941-1945) 1091

Severin M. Franić
Toliko filmova, a dokumetarac u bubnju 1101

Prikazi 1116

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Душан Пирец
О мире сегодня и о требованиях эпохи, в которой мы живем 947

Зоран Видоевич
Классовая структура, классовая борьба и Союз коммунистов 969

Любинка Йоксимович
Взаимозависимости структурных перемен и общественно-экономического развития 987

Драгана Джурич-Биелич
К реальному и единому курсу динара 1000

Йован Андрияшевич
Процесс расширенного общественного воспроизводства в рамках современного воспроизводственного цикла 1019

Ферид Мухич
Диалектика общественной критики и социальной политики 1034

Очерки

Владимир Миланович
Социологические заметки о возможных причинах „нежелательных" поведений 1048

Боро Петковский
Человеческие измерения нашей коммуны 1064

Милан Мали
Союз коммунистов и оборона и защита революции и конституционного порядка 1079

Обзоры

Бранко Петранович
Народно-освободительная война и революция в Югославии (1941—1945) 1091

Северин М. Франич
Столько фильмов, а документальный филм — — без малейшего внимания 1101

Рецензии 1116

Contents

Studies and Articles

Dušan Pirec
The World of the Day and the Demands of the Times We Live in 947

Zoran Vidojević
Class Structures, Class Struggles and the League of Communists 969

Ljubinka Joksimović
The Inter-dependence of the Structural Changes and of Socio-Economic Development 987

Dragana Đurić-Bijelić
Towards a Real and Uniform Dinar Rate 1000

Jovan Andrijašević
The Process of Enlarged Social Reproduction within the Contemporary Cycle of Reproduction 1019

Ferid Muhić
The Dialectics of Social Critique and of Social Policy 1034

Contributions

Vladimir Milanović
Sociological Notes Concerning the Likely Causes of »Undesirable« Conducts 1048

Boro Petkovski
The Human Qualities of Our Communes 1064

Milan Mali
The League of Communists and Defence and Protection of the Revolution and Constitutional System 1079

Surveys

Branko Petranović
The National Liberation War and Revolution in Yugoslavia (1941-1945) 1091

Severin M. Franić
So Many Films, yet the Documentary on a Toss-up 1101

Reviews 1116

Digitized by Google

Dušan Pirec

O svetu današnjice i zahtevima vremena u kome živimo*

„Da li je vrijeme u kome živimo bolesno ili zdravo, normalno ili abnormalno, prolazno ili trajno, da li zvono zvoni nad odrom jedne umorne civilizacije ili se nalazimo tek na početku puta, u jednu riječ, da li nam sat evropske sudbine pokazuje dvanaestu uru ili nam sviće nova zora, to je pitanje koje bi, kada je riječ o Evropi, trebalo osvijetliti..." (M. Krleža, *Sta je Evropa*, »Borba«, 21. IV 1963)

Ukupnost društvenog razvoja u svetu protkana je protivrečnostima i burnim previranjima, složenim i po mnogo čemu neistraženim procesima. Mogli bismo čak govoriti o krizi društvenih odnosa u svetu u celini, nezavisno od toga da li je reč o kapitalističkom svetu Zapada, socijalističkom Istoku, svetu nerazvijenog Juga. Da nije ta kriza izraz promena i unutar zemalja i u njihovim međusobnim odnosima? Da ona, možda, nije nagoveštaj novog i u međunarodnim ekonomskim i u međunarodnim političkim odnosima? Da to pogledamo.

Naravno, poniranje u moguća ili realna žarišta društvenih previranja, u epicentre ekonomskih kriza i dramatičnih zbivanja

* Skraćena verzija saopštenja podnetog na naučnom skupu »Osnovne karakteristike i protivrečnosti savremenog sveta«, održanom od 19. do 21. januara 1982. godine u Kumrovcu.

Digitized by Google

na svetskoj sceni, da bi se predvidela moguća zbivanja, težak je, pa i nezahvalan posao. Pogotovo ako se krene u označavanje mogućih pravaca društvenih preobražaja širom globusa u njihovoj uzročno-posledičnoj međuzavisnosti. To nam, uostalom, i nije cilj. Pokušaćemo samo da osvetlimo, koliko-toliko, posleratne strukturne promene u svetu, njihovu prirodu i moguće efekte. Pri tom ne pretendujemo ni na kakvu originalnost. No, verujemo da će i to biti podsticajno.

I

1. Međunarodna ekonomska struktura čini celinu unutar koje se odvijaju antagonistički društveni procesi, kako u svakom pojedinačno uzetom društvu, tako i u njihovim međuodnosima. Otuda je za spoznaju celine odnosâ neophodno poći od analize društvenih promena i u pojedinom segmentu te celine i u samoj toj celini. Da pogledamo kakve su se promene zbile posle drugog svetskog rata u kapitalističkom svetu Zapada, socijalističkom Istoku i nerazvijenim zemljama.

a) Kriza *kapitalističkog Zapada* se manifestuje u krizi i unutar zemalja i u međunarodnim odnosima (ovi odnosi, inače, već decenijama počivaju na dominaciji Zapada). Zar nije, po svim zapadnim procenama, polet ekonomije izgubio dah? Zar ne treba pogledati šta se to dogodilo posle drugog svetskog rata? To će nas, po pretpostavci, približiti pravim uzrocima krize. O čemu je reč?

Prvo obeležje je u tome što je proces koncentrisanja i centralizovanja kapitala daleko brži na svetskoj razini od identičnog procesa unutar razvijenih kapitalističkih zemalja uzetih pojedinačno.[1] Viša je, pre svega, stopa rasta direktnih inostranih investicija od stope rasta u samim razvijenim kapitalističkim zemljama u istom periodu (godišnja stopa rasta onih prvih iznosila je između 1970. i 1980. godine 12%).[2] To je bio podsticaj procesu internacionalizovanja proizvodnje kapitala (pod tim podrazumevamo, u ovom kontekstu, proširivanje na međunarodni plan centara odlučivanja), gde je multinacionalna kompanija organizam posredstvom kojeg se odvija taj proces (to prati i tome primerena ideologija).[3] Isto tako, i proces fuzionisanja industrijskog i bankarskog kapitala odvijao se do drugog svetskog rata pretežno unu-

[1] Oko 10.000 multinacionalnih kompanija imalo je početkom sedamdesetih godina oko 30.00 afilijacija širom sveta, a krajem tih godina oko 11.000 multinacionalnih kompanija 82.000 filijala (M. Svetličić, M. Vojnović i drugi).

[2] Direktne inostrane investicije iznosile su 1971. godine 158 milijardi dolara, 1976. godine 288 milijardi, a 1979. godine 400 milijardi. Dominantan je udeo investicija iz SAD. Značajno je poraslo učešće SR Nemačke i Japana. Udeo Engleske i Francuske nešto je opao.

[3] Vidi i: J. Metais, *Le processes de multinationalisation des grandes banques commerciales*, »Revue économique«, br. 3/1979.

Digitized by Google

tar pojedinačnih zemalja. Posle rata, međutim, njegov tempo bio je brži na međunarodnom nivou od istog procesa unutar pojedinačnih zemalja. Neodvojivo od tog procesa je i širenje i obogaćivanje novim oblicima međunarodnog tržišta novca i kapitala. Time se dodatno podstiče centralizovanje kapitala i njegova preraspodela, kao što se kreiraju i međunarodna sredstva plaćanja.[4] Brže se povećavaju depoziti u multinacionalnim bankama od inostranih potraživanja centralnih banaka.[5] Jača i finansijska (pa i monetarna) vlast koja je nezavisna od nacionalnih država. To daje novu sadržinu i međunarodnom kretanju kapitala.

Drugo obeležje ogleda se u izvozu kapitala. Naime, dok su pre drugog svetskog rata u izvozu kapitala dominirale *portfoglio* investicije (uglavnom, one su bile namenjene finansiranju izgradnje infrastrukture, poljoprivrede i javne potrošnje), sada dominiraju direktne inostrane investicije, znatno doprinoseći ubrzanju internacionalizovanja proizvodnje i kapitala. U zemljama u razvoju, međutim, relativno sve veću ulogu u finansiranju izgradnje industrije i rudarstva igra domaća akumulacija.[6]

Treće obeležje je proces stapanja svetskog akumulacionog prostora. To se manifestuje pre svega u iščezavanju podsistemâ svetske kapitalističke privrede (kolonijalnih i polukolonijalnih carstava). Time su otvorena vrata bržem stapanju svetskog privrednog prostora u jedinstven prostor, ali i pokušaju njegovog parcelizovanja — na drugoj strani.[7] Naravno, to ne isključuje težnje ovih ili onih zemalja da sačuvaju ili steknu neokolonijalne privilegije (funkcionisanje monetarnih zona, regionalni sporazumi i slično). No, nije sporno da ti kolonijalni recidivi (neokolonijalizmi) (za sad) ne stoje na putu diverzifikovanju razmene i finansiranja (što sutra neće biti slučaj). Manifestovanje tog stapanja ogleda se i u novim oblicima međunarodne podele rada. Naime,

---

[4] Postoji određena korelacija između kreditne ekspanzije na tržištu evrodeviza i povećanja obima svetske trgovine. Tako, obim svetske trgovine povećao se (nominalno posmatrano) u razdoblju 1971-1978. godine sa 351 milijarde dolara na 1.300 milijardi, a godišnji iznos ukupno odobrenih kredita na tržištu evrodeviza sa 37 milijardi dolara na 196 milijardi (prema »International Trade« GATT, cit. prema: M. Njegovan, magistarski rad; vidi i časopis »Weltwirtschaft«).

[5] Inostrani depoziti u bankama su od 1973. godine (početak naftne krize) brže rasli od deviznih rezervi. Depoziti su dostigli 1978. godine iznos od 475 milijardi dolara, dok su devizne rezerve vladâ iznosile te godine 230 milijardi (»Weltwirtschaft«).

[6] Kretanje kapitala prema zemljama u razvoju, međutim, sve više teče u vidu zajmova vladama i preduzećima, a sve manje u vidu direktnih investicija.

[7] Kretanje robe, kapitala i tehnologije, kakvo je danas, bilo je nezamislivo pre tridesetak godina. Evropske i japanske investicije u zemljama Latinske Amerike, američki prodor u Jugoistočnu Aziju i Japan, porast američkog, japanskog i sovjetskog izvoza u zemlje Afrike, zajednička ulaganja sa zemljama SEV-a itd. — sve su to očigledni pokazatelji jedinstvenosti svetskog privrednog prostora, procesa internacionalizovanja proizvodnje i kapitala, snaženja jedinstva svetskog tržišta i njegovog produbljavanja.

Digitized by Google

podsistemi unutar svetskog kapitalističkog prostora bazirali su se na tradicionalnim oblicima međunarodne podele rada, gde su privrede zemalja pod kolonijalnom vlašću bile usmeravane (skoro isključivo) na specijalizaciju u proizvodnji primarnih proizvoda. Sámo oslobođenje zemalja od kolonijalnih sila otvorilo je mogućnosti industrijalizovanja dojučerašnjih kolonija. U međunarodnu industrijsku podelu rada interpoliraju se (brže ili sporije) zemlje u razvoju. Ta tendencija nije rezultat samo imanentnosti ekspanzije procesa industrijalizovanja ka novim geografskim prostorima, već i obilja sirovinskih i ljudskih resursa u tim zemljama. No, ti procesi prostornog i sadržinskog menjanja međunarodne podele rada mogu se shvatiti samo ako se posmatraju kao neodvojiv deo menjanja i same celine i delova prema celini i između njih samih, to jest kako procesa redistribuiranja međunarodne ekonomske moći među razvijenim kapitalističkim zemljama, odnosno kako promene odnosa snaga unutar kapitalističkog sveta (pa i sveta u celini) i promene odnosa snaga između njih samih i drugih delova celine, tako i promene odnosa snaga i unutar svetskog socijalističkog procesa i prema samoj celini.[8] Treći vid te celine je razmena između Istoka i Zapada, a pre svega sve veća apsorpcija zapadne tehnologije od strane istočnoevropskih socijalističkih zemalja i njihovo uključivanje u svetsku kapitalističku podelu rada. Dejstva tih procesa su mnogobrojna, kako na zemlje Istoka, tako i na zemlje Zapada. Pogotovo što se odvijaju sinhrono sa procesom podruštvljavanja unutar samog kapitala.

Četvrto obeležje je u tome što odlučujuću ulogu u svetskoj privredi ne igra više samo unutrašnja, već i svetska tražnja. Stoga se ni borba protiv nezaposlenosti ne može više voditi samo u nacionalnim okvirima. Tome treba dodati da su (po pravilu) izdaci države veći od njenih prihoda (oni učestvuju od 20 do 40% u BNP razvijenih kapitalističkih država). Stoga i cene moraju rasti nezavisno od toga da li se održava ili povećava nezaposlenost i ne-

[8] Podaci o industrijskoj proizvodnji, izvozu, direktnim investicijama itd. govore tome u prilog. Tako, smanjilo se učešće SAD u svetskom izvozu sa 27% u 1950. godini na 16% u 1977. godini, dok se učešće Japana povećalo sa 2% na 11%, SR Nemačke sa 5% na 16%; smanjilo se učešće SAD i u direktnim investicijama u inostranstvu sa 53,8% u 1967. godini na 47,6% u 1976. godini (godišnja stopa rasta iznosila je oko 10%), a povećalo učešće Japana sa 1,4% na 6,7% (sa godišnjom stopom rasta od 28%) i SR Nemačke sa 2,8% na 6,9% (prosečna godišnja stopa rasta oko 28%). Identičan zaključak se može izvesti ako se posmatra kretanje udela pojedinih zemalja u izvozu opreme ili ako se analizira dinamika valuta na međunarodnom tržištu kredita (International Financial Statistics, »Yearbook«, 1981; vidi i: A. Rees, *Improving Productivity Measurement*, »The American Economic Review«, br 2/1980; M. Best, *Uneven Development and Dependent Market Economies*, »The American Economic Review«, maj 1976; D. Jorgenson and M. Nishimizu, *U.S. and Japanese Economic Growth, 1954—1974: An International Comparison*, »The Economic Journal«, decembar 1978; D. Luria and A. Mac Ewan, *International Crisis and Politicization of Economic Activity*, »The American Economic Review«, maj 1976).

Digitized by Google

zavisno od toga da li privreda tendira ili ne tendira multom rastu. Tada imamo stagflaciju. No, budući da kretanje cena utiče na prestrukturisanje međunarodne podele rada, izvoz pokazuje nepovoljne tendencije, a uvoz raste. To dodatno utiče na porast nezaposlenosti.

Peto obeležje tih strukturnih promena je simultani proces jačanja uloge nacionalnih država na nacionalnom i na međunarodnom planu i proces internacionalizovanja proizvodnje i kapitala. Kada je reč o razvijenim kapitalističkim državama, ovo jačanje se ogleda u proširivanju njihove uloge u investiranju, izdacima za istraživanja, kreditiranju izvoza, politici tražnje itd. U zemljama u razvoju, pak, država ima značajan (a negde i dominantan) uticaj na nivo ulaganja u industriju i rudarstvo, kao i u kontroli nad proizvodnjom i izvozom.

Šesto obeležje je zaostajanje rasta produktivnosti za povećanjem investicija po jedinici povećanja proizvodnje *i* usled poremećajâ u oblasti monetarnih odnosa (problemi međunarodnih plaćanja, nestabilnost valutnih kurseva, demonetizacija zlata) i reperkusija širenja jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja na međunarodne ekonomske odnose, pa i efekata procesa internacionalizovanja proizvodnje, razmene i kredita na funkcionisanje nacionalnih ekonomija. Otuda i problem rentabilnosti ulaganja (zakonitost tendencijskog opadanja profitne stope).[9] Stoga za revitalizaciju kapitalističke akumulacije nije dovoljna samo intervencija nacionalnih država, već i koordinisana aktivnost razvijenih kapitalističkih država. Ali, gde su granice toga, s obzirom na to da se teško postiže (kao što je pokazao i sastanak na vrhu najrazvijenijih država Zapada u Otavi jula 1981. godine) i podudarnost u definisanju ciljeva i usklađenost u metodu ostvarivanja tih zadataka. U uslovima međunarodne konkurencije za izvore sirovina i tržišta kontrola nad prirodnim bogatstvima nerazvijenih zemalja i korišćenje njihove jeftine radne snage su dovoljan razlog (mada ne i jedini) za nesaglasnost među najrazvijenijim zemljama Zapada.

Sedmo obeležje je u tome što je u razvijenim kapitalističkim zemljama problem nejednakosti i dalje na dnevnom redu, ne samo progresivnih snaga tih zemalja, već i postojećeg etablišmenta.[10]

---

[9] Lj. Joksimović, *Za jednu marksističku interpretaciju ekonomske krize*, »Gledišta«, br. 7—8/1980; G. Arrighi, *Towards a Theory of Capitalist Crisis*, »New Left Review«, septembar 1978; M. Roy, *1929—1979 d'une crise l'autre*, Jean-Claude Simoen, Paris, 1978.

[10] Brojna literatura na Zapadu ističe da se radnička klasa u takozvanom potrošačkom društvu oseća inferiornom i da je njen položaj nezadovoljavajući (A. Audrieuy et J. Lignon, *L'Ouvrier d'ajourd'hui*, Paris, 1960; H. Bahrdt, W. Dirks, *Gibt es nach ein Proletariat?*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, 1962. i dr.). Ili, prema jednoj anketi Evropske ekonomske zajednice (septembar 1973), visok je udeo onih koji smatraju da žive gore nego što su živeli pre pet godina (25%), dok 33% ne nalaze da se nešto promenilo, iako se (prosečno posmatrano) nivo životnog standarda između 1968. i 1973. godine povećao za oko 33%.

Digitized by Google

Širi se baza onih koji žive od svoje zarade (u pogledu brojnosti), a sužava onih koji žive od svojine. Time se proširuje polje eksploatacije (što utiče na premošćivanje jaza između srednjih slojeva i radničke klase), ali i sužavaju mogućnosti eksploatacije. No, time nisu otklonjena izvorišta krize (uostalom, kriza je pretpostavka napretka), već (naprotiv) ona su zaoštrena (mada se njena učestalost i način ispoljavanja razlikuje), nezavisno od mere interpolacije države u tokove privrede i redistributivnih efekata te interpolacije. Tome treba dodati da i kapital, razvijajući (imanentno sebi) proizvodne snage i efikasnost proizvodnje, podstiče i potrošnju. Postavši sama sebi cilj (u meri u kojoj je to tako), potrošnja pothranjuje datim odnosima primerenu težnju za privatizacijom stvari i atomizacijom društva, nasuprot logici podruštvljavanja, pa i logici same »tehnologije«. Ti, u biti, protivrečni procesi, mada su izraz povesne omeđenosti mogućnosti razotuđenja klase, moraju izazivati socijalna vrenja (bilo društvene preobrate bilo veće ili manje modifikacije), onda i samo onda kada tome pogoduje celina društvenih uslova, i unutar zemlje i van nje.

Osmo se odnosi na međunarodnu kapitalističku strukturu, gde su ekonomske strukture pojedinačnih društava segmenti međunarodne celine kapitalističkih odnosa u proizvodnji. I, kao što logika kapitala podstiče međunarodnu kapitalističku integraciju, ta ista logika podstiče (identično kao i unutar neke zemlje) i objedinjavanje (savezništvo, stapanje) progresivnih snaga i zajedništvo (ali i nezajedništvo) kapitalističke klase. I položaj eksploatisanih klasa se razlikuje od zemlje do zemlje. Samim tim različite su i mogućnosti suprotstavljanja eksploataciji i putovi oslobađanja od eksploatacije. Stoga nisu objektivno uslovljeni samo antagonizmi među nacionalnim kapitalima, nego ne postoji (za sad) ni veća saglasnost interesâ eksploatisanih klasa. Ovi procesi u tim zemljama, s obzirom na njihovu specifičnu težinu, dovode do (većih ili manjih) promena u celini svetskog procesa proizvodnje, podele rada, naučno-tehnološkog potencijala, akumulacije i njene distribucije, razmene i potrošnje, kao što proizvode i promene u klasnim odnosima u celini tih odnosa i u delovima celine. U toj složenoj i protivrečnoj celini prepliću se i međusobno sukobljavaju tendencije tehnološko-ekonomskog integrisanja sa tendencijama antagonističke konkurencije među nacionalnim kapitalima, odnosno solidarnost eksploatisanih klasa sa nacionalnom isključivošću, tendencije međusobne ravnopravnosti sa tendencijama dominacije i hegemonizma. Tako su (u novije vreme) očigledne kako protivrečnosti između onih koji su (manje-više) potčinjeni hegemoniji SAD, kao svetskom centru akumulacije i tehnologije, i onih zemalja čije nacionalne buržoazije raspolažu (i u meri u kojoj raspolažu) mogućnostima relativnog osamostaljivanja unutar međunarodne integrisanosti kapitala (Zapadna Evropa i Japan), tako i protivrečnosti između njih i zemalja u razvoju. S obzirom, pak, na dominantan položaj razvijenih zemalja u svetskoj reprodukciji kapitala i na imanentnu logiku zakonitosti kapi-

Digitized by Google

cala, protivrečnost između razvijenih i nerazvijenih zemalja prerasta *hic et nunc* u osnovnu protivrečnost današnjeg sveta, u specifičan oblik klasne borbe (Marcuse).

Deveto, kapital i radna snaga se integrišu unutar procesa međunarodnog integrisanja kapitala. Pojedine zemlje kao političko-kulturni entiteti i njihove osobenosti, prožete tim međunarodnim procesom, učestvuju kao relativno samostalni činioci u zasnivanju, menjanju i reprodukovanju odnosa kapitala na međunarodnoj razini. Njihova relativna samostalnost se i smanjuje i jača. Jer naporedo sa postupnim ispunjavanjem sadržine koju proizvodi dominantni međunarodni proces, one se prilagođavaju (uz veće ili manje otpore) tom procesu. Šireći se ka novim prostorima, ti procesi zahvataju društva različitih svojstava i menjaju ih, dovodeći do novih deoba na svetskoj razini. Tim novim deobama rastvara se unutar sebe samog i taj odnos.

Deseto, jačanje i obogaćivanje međuzavisnosti u svetu praćeno je, usled internacionalizovanja saobraćaja, dobara, kapitala i ideja, i težnjom za očuvanjem individualiteta nacionalnih privreda i buđenjem naroda do juče zavisnih, kao i sazrevanjem njihove svesti o *potrebi* i mogućnostima sve bržeg procesa dokidanja odnosa dominacije i eksploatacije (A. Šarac).

b) I u *socijalističkom svetu Istoka* očigledne su slabosti i unutrašnje granice njegovog razvoja na dosadašnji način. Uostalom, kada se već govori o potrebi za reformom privređivanja, to znači da je dosadašnji način reprodukcije zatajio. Ekonomska kriza u uslovima centralističkog sistema socijalističkog tipa najbolji je indikator da bi dalja implementacija važećih performansi sistema (stopa akumulacije, struktura investicija, odnos proizvodnje i potrošnje, industrije i poljoprivrede itd.) ubrzo dovela do daljeg opadanja stope rasta, nezavisno od toga da li se povećavaju ili ne povećavaju ulaganja, pa i nezavisno od viška rada.[11] Ne može se, međutim, pretpostaviti da će se problem rešiti pukim menjanjem performansi koje su neposredno izazvale krizu. Konkretno govoreći, nije dovoljno da se revidiraju investicioni planovi (to jest smanje ulaganja) i izvrši realokacija investicija (menjanje odnosa proizvodnje i potrošnje), omekša rigidnost sistema i slično. Time se, doduše, vrše otčepljenja zagušenih grla privrede i smanjuju tenzije (na horizontalnom nivou) među preduzećima (mada se ovaj zaokret, obično, ogleda i u nezavršenim investicionim projektima), kao što se (bar privremeno) ublažavaju i dru-

[11] Kriza se u tom sistemu manifestuje (najčešće) u smanjenju efikasnosti investiranja (mada taj indikator zavisi i od strukture investicija, što znači da ga treba kombinovati sa drugim indikatorima), u opadanju stope rasta i u raskrajanju matrice proizvodnje i potrošnje, usled čega se povećavaju teškoće u horizontalnim i vertikalnim vezama u industriji, pa i u privredi u celini. To se kasnije ispoljava, na nivou preduzeća, i u sve većem odstupanju od planom predviđenih veličina. Ta tendencija ne može da mimoiđe ni preduzeća koja dobro posluju. To je jedan od razloga, *ceteris paribus*, samoindukcije naredbodavnih metoda upravljanja u planskoj privredi tog tipa.

Digitized by Google

štvene napetosti, ali se ne rešavaju neki bitni uzroci krize. Otuda su efekti tih zahvata, ipak, *ceteris paribus*, samo privremeni. Jer, čim oslabe efekti reformskih zahvata, logika sistema i protivrečnosti imanentnih samom sistemu moraju početi nanovo da deluju. Te vrste zahvatâ (u biti) doprinose pre reprodukovanju te logike nego njenom dokidanju (ma kako to izgledalo paradoksalno). Krizne situacije, naime, samo zaustavljaju (jedno vreme) samorazarajući hod zbog odluka suprotnih osnovnoj logici sistema i njegovom mehanizmu. Prema tome, dokle god ne budu izvršene odgovarajuće promene u nekim bitnim određenjima ekonomskog sistema[12], u njegovoj logici, svaka nova kriza samo će sužavati polje efikasnosti već korišćenih metoda smanjenja socijalnih tenzija. Drugim rečima, dokle god se nešto bitno ne bude promenilo u samoj logici sistema i u položaju radničke klase u sistemu, odnosno dokle god se ne bude otvorio proces strukturalnog menjanja saglasno promenjenim uslovima unutar sebe i oko sebe, ne može se pretpostaviti ni otklanjanje pravih uzroka krize. Tu je i početak problema. Zato ima, čini se, i mesta kratkom pogledu na neke moguće prepreke uvođenju novog. Poći ćemo od pretpostavke (rekao bih, empirijski sasvim opravdane) da je racionalno privređivanje (znači, zasnovano na kvalitativnim pokazateljima) uslovljeno stepenom decentralizacije u odlučivanju o višku rada.[13]

Ako je tako, onda privredne reforme u socijalističkim zemljama istočne Evrope mogu dati rezultate jedino ako ekonomske jedinice budu (po pravilu) same donosile odluke, ali i snosile odgovornost za njih. Jer, ako te jedinice ne mogu da odlučuju odgovorno o poslovnom usmeravanju, ako na to nisu podsticane ekonomskim sredstvima, one ne mogu ni učestvovati u inovacijskom takmičenju u svetu, pa ni snositi rizik za rezultate. Aktivnost države i njenih organa, pak, ograničila bi se (po pravilu, u uslovima decentralizovanog odlučivanja) na regulisanje, stimulisanje i usmeravanje opšteg ekonomskog razvitka. Ti organi bi bili lišeni (ili bitno ograničeni, što je realnije) mogućnosti neposrednog donošenja ekonomskih odluka.

Naravno, decentralizacija u donošenju odluka mora dovesti i do odgovarajućih promena u sistemu. Tu i počinju otpori. Da nije to (možda) rezultat sistemu svojstvene inkompatibilnosti sa ekonomskim zahtevima koji se postavljaju na višem nivou razvitka, ili je ovde posredi nekonzistentnost ekonomije sa inovacijama u sistemu ili je rehabilitacija tržišnih kategorija suprotna prirodi takozvanog realnog socijalizma itd.? Rekao bih da ima mesta postavljanju i tog pitanja s obzirom na neke prepreke inovacijama

[12] Pod ekonomskim sistemom podrazumevamo zbir svih obeležja koja karakterišu osnovne i izvedene odnose u društvenoj proizvodnji, raspodeli i potrošnji, njihove oblike ispoljavanja i mehanizam funkcionisanja, njihovu kauzalnu i funkcionalnu međuzavisnost.

[13] Možda je centralizovani način prikupljanja akumulacije i njene raspodele bio efikasan na nižem nivou razvitka. Očigledno postoje kritične granice u nivou društvenog proizvoda kada su neophodne bitne promene u sistemu privređivanja.

Digitized by Google

sistema. Doduše, prepreke (po pravilu) nastaju na tlu realnih suprotnosti u procesu proizvodnje života. Zato se one moraju rešavati unutar samog tog procesa. Ali, ako se pristup zasniva na nekoj logici suprotnoj (manje ili više) samoj zbilji (to jest ili se prenebregavaju mogućnosti konfliktnih protivrečnosti života kao da ne postoje ili se one nekako unapred preoblikuju tezom o neantagonističkoj prirodi protivrečnosti u socijalizmu), onda se problemima pristupa na ideologiziran, pa i mitologizovan način (sve se unapred zna: šta i kako treba uraditi).

No, bilo kako bilo, tek ekonomski i socijalni problemi socijalističkih zemalja Istoka su takvi da bi se moglo govoriti o »blokiranom društvu«, o društvu sa dosta protivrečnosti. Jer kako se, inače, može tumačiti sve češće izbijanje unutrašnjih ili međusobnih stresova, neracionalno privređivanje, zaostajanje tehnologije, nesklad u razvitku i slično; ili, kako se drukčije može objasniti to da se ekonomski razvitak u istočnoevropskim socijalističkim zemljama karakteriše neujednačenošću ritma i usporavanjem rasta (zbog čega se, skoro neprekidno, u prvi plan stavlja rešavanje strukturnih problema privrede i organizacionih problema privrednog sistema), nego kao krizno stanje *sui generis*, i među sobom i unutar sebe. Razlozi tome su (pre svega) u nepostojanju funkcionalne i reverzibilne logike između odlučivanja i odgovornosti. Ništa se, naime, nije promenilo u samoj filozofiji vladanja, iako su se promenile okolnosti, i unutar zemalja i u njihovim međusobnim odnosima, pa i u oblasti međunarodnih odnosa (u celini uzev).[14] Znači, putove otklanjanja kriznog sindroma treba tražiti negde drugde, a ne samo u menjanju reda kvantitativnih veličina ili u nekim pukim organizacionim reformama. Doduše, ta interna (pa i međusobna) erozija je (još uvek) ograničena (iz ovih ili onih razloga), ali nije i nereverzibilna.[15] Istina, eksterna moć Sovjetskog Saveza je danas takva kakvom nije nikad raspolagao. Sovjetski Savez je ostvario, po cenu ogromnog napora (pa i lišavanja), strateški paritet (a, po nekim ocenama, i privremenu prednost) sa drugom supersilom, kao što je razvio i klasični vojni aparat bez premca.

No, treba imati u vidu svu suptilnost diplomatske aktivnosti prema Aziji.[16] To upućuje na razmišljanje da suprotnosti interesâ, ipak, (možda) nisu najžešće na tom kontinentu, odnosno da je (verovatno) tu primarno žarište sukoba, bilo neposrednog bilo

[14] Primera radi, to se vrlo plastično može uočiti u razmeni između Istoka i Zapada. Naime, sistem posleratne multilateralne razmene sa Zapadom evoluirao je postepeno, i to u tri etape: prva, odbacivanje multilateralne trgovine i njenih institucija (1947—1955); druga, prihvatanje multilateralne razmene, ali ne i njenih institucija; treća, usvajanje principa sistema multilateralne trgovine i njenih institucija, kao što su ILO, GATT i IMF (M. Kosteski, *East—West Trade and the GATT System*, The Macmillan Press, London, 1979).

[15] Upor.: R. Morgan, *East — East Relations in Europe*, »International Affairs«, april 1973.

[16] J. Jordanov, *Zapadnoevropejskij kapital v Azii*, »Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija«, br. 7/1980.

Digitized by Google

posredovanog.[17] Pogotovo što je »japanska Monroova doktrina« (Dobb) još aktuelna, premda se promenio (bar do sad) način njenog ispoljavanja u odnosu na stanje pre drugog svetskog rata.[18] Istina, Sovjetski Savez može dominirati centralnom Azijom, kao što se može dogoditi (pod određenim pretpostavkama, za sad malo ostvarljivim) da primora Zapadnu Evropu na prihvatanje takvog koncepta »evropske sigurnosti« koji će se zasnivati na bilateralnim odnosima između svake značajne zapadnoevropske države i jedne velike evropske sile kao što je to Sovjetski Savez. Sada je situacija obrnuta.[19] Naravno, ukoliko se ništa ne bude promenilo unutar jednog i drugog dela Evrope, što nije verovatno, imajući u vidu logiku povesti (pitanje tempa i putova tih procesa ostaje otvoreno na ovom nivou istraživanja). S druge strane, Sovjetski Savez zna šta znači blokada i kakve posledice proizvodi, kao što je (najverovatnije) svestan i rigidnosti tog tipa socijalizma i efekata koje proizvodi. Ako, pak, SSSR hoće da sačuva (i po tu cenu) stečeno, postavlja se pitanje: da li je to i najbolji put? To su, svakako, neke mogućnosti, mada ne i jedine.

U sovjetskoj literaturi, inače, govori se o protivrečnostima neantagonističkog karaktera. Doduše, problem se razmatra samo kroz prizmu ekonomskih odnosa, iako se time ne iscrpljuje (niti se time može iscrpsti). Stoga su i pristup problemu i njegova artikulacija (u izvesnom smislu) jednoznačni. Jer istina je uvek celina. Uostalom, ako pođemo od aksiomatskog (to jest deduktivnog) metoda, prihvatanje principa neprotivrečnosti je neizbežno. Na taj način se može izvesti i dokazati svaka tvrdnja. U čemu je problem? Građanska klasa je rastvorila (razorila) ili preinačila misaone, moralne i estetske vrednosti feudalne klase. Tu je bila nemilosrdna. Taj proces je započet još u srednjem veku aktualizacijom grčkih i rimskih mislilaca i umetnikâ, odnosno pojavom prvih embriona budućih kapitalističkih odnosa u proizvodnji (gilda, hanza i dr.). Radnička klasa, međutim, još nije uspela da izvrši, u svom usponu do društvenog hegemona, takav sveopšti kritički obračun sa estetskim i moralnim vrednostima kapitalizma, pa ni prevrat u oblasti duhovnog stvaralaštva. Zato se te vrednosti još reprodukuju unutar podržavljenog (ili podruštvljenog) odnosa kapitala, i to bez obzira na to da li su (ili nisu) promenjeni odnosi

---

[17] W. Lippmann, *Spoljna politika Sjedinjenih Država*, »Atheneum«, Beograd, 1946; V. Dedijer, *Interesne sfere*, »Prosveta«, Beograd, 1978; B. Williams, *Economic Foreign Policy of the United States*, New York, 1929; J. Levesque, *L'U.R.S.S. et sa politique internationale de 1917 a nos jours*, Paris, 1980; *Vietnam: History, Documents and Opinions on a Major World Crisis*, ed. M. Gettlemane, Baltimor, 1965; B. Monoranian, *U. S. Strategy in the Indian Ocean, The International Response*, Praeger Publ., New York, 1977. i dr.

[18] Majski, nekadašnji ambasador Sovjetskog Saveza u Velikoj Britaniji, govorio je lordu Halifaksu 1939. godine da »i SSSR ima svoju Monroovu doktrinu«.

[19] D. Pirec, *Neke implikacije savremenog ekonomskog razvoja*, »Međunarodna politika«, br. 510—511, 512—513, 1971.

Digitized by Google

u nadgradnji. Ono što je urađeno to je do sad, ipak, fragmentarno. Jer, dok je kapitalistički preobrat otpočeo u oblasti duhovne kulture, dotle se svetski socijalistički proces (još) odvija unutar samog odnosa kapitala (dakle, na zatečenoj osnovi, i ekonomskoj i kulturnoj). Zato ni proces razvijanja socijalizma kao svetskog procesa nije skopčan samo sa procesima u materijalnoj izgradnji, nego i sa izgradnjom novih kulturnih vrednosti (po mnogo čemu autohtonih).

No, kad je već reč o socijalističkim zemljama, čini se da bi trebalo reći nekoliko reči i o suprotnostima između Sovjetskog Saveza i Kine.[20] One su, u izvesnom smislu, i specifičan izraz suprotnosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Jer, dok se ta suprotnost na globalnom planu ispoljava (još) u vidu suprotnosti između razvijenih kapitalističkih zemalja i, u ekonomskom pogledu, atomiziranog skupa nerazvijenih zemalja, dotle se ona ovde iskazuje kao suprotnost između jedne relativno razvijene i jedne pretežno nerazvijene socijalističke zemlje, gde su (pored ostalog) i ekonomske protivrečnosti zamagljene ideologijskim sukobima. Izgleda da korene toga treba tražiti ne samo i ne toliko u društvenim snagama koje su bile dominantne u osvajanju vlasti u jednom i u drugom slučaju, već u unutrašnjim protivrečnostima sa kojima se jedna velika, a istovremeno (na izvestan način) heterogena sila suočava pri nastojanju da se iščupa (što pre) iz zaostalosti, odnosno u veličini jedne relativno razvijene socijalističke zemlje, čijoj veličini su upravo imanentne težnje za očuvanjem, pa i proširivanjem svog mesta i uloge unutar socijalističkog lagera (pa i na svetskom planu). Ukoliko su, pak, unutrašnje protivrečnosti neke zemlje (iz ovog ili onog razloga) izrazitije, utoliko ona daje veći značaj zaoštravanju svojih odnosa sa ovom ili onom zemljom, ne bi li na taj način oslabila unutrašnja presija da bi se ostvarile inače opravdane, ali i ideologizirane socijalne aspiracije. Pogotovo ako je rešavanje tih protivrečnosti otežano bilo »eksplozijom« stanovništva bilo nemogućnošću da se sopstvenom akumulacijom obezbedi dovoljno brz i (manje-više) ekonomski

[20] Pri tom smo apstrahovali pre svega dalju i bližu genezu tih suprotnosti (J. Dinić i D. Lazić, *Kina. Unutrašnji razvitak i politika u međunarodnim odnosima*, IMPP, Beograd, 1970; S. Dapčević-Oreščanin, *Sovjetsko-kineski spor i problemi razvoja socijalizma*, IMPP, Beograd, 1963; A. Eckstein, *China's Economic Revolution*, Cambridge Univ. Press, London, 1978; *China. Yesterday and Today*, M. J. Coye and J. Livingston (eds.) 1975; O Borisov, B. Koloskov, *Sovetsko-kitajskie otnošenija 1945—1970*, Moskva, 1972; C. Brandt, *Stalin's Failure in China 1924-1927*, Cambridge, 1958. i dr.). U ovom razmatranju nismo obuhvatili ni međunarodnopolitički aspekt problema. Ispraćajući Brzezinskog u Kinu, uvodničar »Washington Posta« (»Politika«, 24. V 1978) preporučuje taktiziranje (»Sjedinjene Države su veoma zainteresovane da SSSR i Kina ostanu rivali između sebe, umesto da budu partneri u rivalstvu prema nama«) kao vrhunski interes američke politike (vidi i: M. Schaller, *The United States and China in the Twentieth Century*, Oxford, 1979; S. Sergeičuk, *SŠA i Kitai*, Moskva, 1973; F. Joyauk. *Chine Etats-Unis: Dix ans de détente*, »Monde asiatique«, zima 1978-1979).

Digitized by Google

racionalan razvitak i odgovarajuće naoružanje kao preduslov očuvanja dominantnog položaja na svetskoj pozornici. Jer težnja za dominacijom je, kako dosadašnja praksa povesti govori, objektivno determinisana veličinom jedne zemlje, nezavisno od njenih želja. Upravo je »tragedija veličine« u tome što ta veličina utiče, *grosso modo*, na politiku jedne velike zemlje (i na ekonomskom i na političkom planu). Ako bi, pak, ekonomsku pomoć namenjenu razvitku (eventualno) jednoj velikoj, a istovremeno zaostaloj zemlji dale druge socijalističke zemlje, ona ne može (ni u kom slučaju) zadovoljavati svojom masom, s obzirom na njene ogromne potrebe, a ipak ograničene mogućnosti zemalja davalaca. Prema tome, razvoj socijalističkih zemalja je zaoštrio i njihove međusobne suprotnosti. Verovatno i tu treba tražiti jedan od razloga koji govore u prilog otvaranja tih zemalja prema Evropi.

c) *Zemlje u razvoju* su se suočile sa krizom razvoja (široko shvaćeno). Pogotovo što ni strukturne promene (ili njihove tendencije) u svetu nisu mogle ostati bez uticaja na društvene odnose u zemljama u razvoju. Naime, buržoazija u zemljama u razvoju se sve manje pojavljuje kao nosilac relativno nezavisnog nacionalnog razvoja, što je nekada bio slučaj u danas razvijenim kapitalističkim zemljama, kao što sve više preovlađuje i oblik državnog kapitalizma (uslovni termin) u zemljama u razvoju (što pretpostavlja i uključivanje tih zemalja u svetsko tržište pre svega preko državnih preduzeća). Tome treba dodati i neprimereno visoke izdatke zemalja u razvoju za naoružanje. Brojne su i slabosti društava i država u zemljama u razvoju, kao što i među tim zemljama i van njih ima snaga koje pokušavaju da se koriste klasičnom igrom uticaja, dominacije i teritorijalnog rivaliteta. Razlozi tome nisu samo unutrašnje tenzije, već i sama geneza tih zemalja i njihova evolucija. Zemlje u razvoju su pritisnute tenzijama, protivrečnostima i internim sukobima. Razlike u bogatstvu i socijalnom statusu između privilegovanih manjina (koje prihvataju zapadne uzore) i mase seljaštva, osuđene na emigraciju ili divlju urbanizaciju, već izazivaju nemire, pobune i revolucije u Latinskoj Americi, a sutra (možda) u arapskom svetu i zemljama Zaliva, u Africi i Aziji.

Protivrečna priroda kapitala, inače, obično je izrazitija u zemljama u razvoju zbog celine uslova u kojima su one situirane, nezavisno od toga da li se ti odnosi manifestuju u relativno čistom ili u izokrenutom vidu (na primer, u zemljama takozvane socijalističke orijentacije).[21] Naime, kako se odnosi kapitala ugrađuju u jedno uzavrelo tlo promena (unutar sebe i među sobom), veće su i revolucionarne mogućnosti, a revolucionarna praksa češća,

[21] Lenjin je u »Adresi II kongresu komunističkih organizacija Istoka« (22. XI 1919) istakao da će se komunističke, odnosno socijalističke revolucije u nerazvijenim zemljama odvijati »u posebnim uslovima koji ne postoje u evropskim zemljama« i da će one naći »specifične forme« revolucionarne borbe.

Digitized by Google

kao što se teško mogu izbeći i međusobni sukobi.[22] Tu treba tražiti, rekao bih, izvorišta onog što se događa u tim zemljama (pučevi, smenjivanje jednih nosilaca vlasti drugim, dugotrajnost vojnih režima i dr.).[23] Taj proces se odvija u uslovima koji se (u biti) dosta razlikuju od onih u nerazvijenim zemljama. Stoga se neizbežno razlikuju i revolucionarni procesi u nerazvijenim zemljama od onih u razvijenim, kao što ne moraju biti (a obično nisu) identični ni nosioci tih procesa.[24] Time se problemi samo usložnjavaju.

Sve je to podsticano ne samo internom nedograđenošću i regionalnim suprotnostima, već (pre svega) uplitanjem razvijenih zemalja i njihovim pokušajima da se koriste tim zemljama u ostvarivanju svojih neokolonijalnih i sličnih aspiracija. Pogotovo što se u savremenoj epohi nameće problem izvlačenja ogromnog broja nerazvijenih zemalja iz zaostalosti i bede, što se teško može, *ceteris paribus*, ostvarivati tradicionalnim putem. Kakav će stav u tom slučaju zauzeti razvijene zemlje? Hoće li pokušati da uguše te revolucionarne procese ili će ih prihvatiti kao neizbežne, te tako doprineti da što manje budu bolni, ili će se neke zemlje time koristiti da bi stekle određene prednosti u odnosu na druge? Iskustva iz razvitka međunarodnih odnosa posle 1955. godine (Bandunška konferencija), a naročito posle 1961. godine (Prva konferencija nesvrstanih u Beogradu), međutim, pokazuju da od kohezivnosti Grupe 77 i pokreta nesvrstanih zavisi (u velikoj meri) da li će (i u kojoj meri) te zemlje uspevati da onemoguće velikim silama (pa i drugim razvijenim zemljama) da atomiziraju pokret nesvrstavanja i tako ga (praktično) parališu. Dosadašnji rezultati govore u prilog te kohezije. Uz to, nesvrstane zemlje jačaju i svoj autonomni identitet u međunarodnoj zajednici. Tu treba tražiti i sve veću brojnost članstva pokreta nesvrstanosti.

Moglo bi se, doduše, pretpostaviti da će borba za novi međunarodni ekonomski poredak (što znači, za realizovanje strukturnih promena u međunarodnim ekonomskim odnosima) biti znat-

---

[22] R. Petković, *Oružani sukobi među nesvrstanim zemljama*, »Politička misao«, br 4/1980; E. Kardelj, *Međunarodni odnosi i nesvrstanost*, izbor iz dela, VI, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, str. 43—93. i dr.

[23] »U zapadnoj kontinentalnoj Evropi epoha buržoasko-demokratskih revolucija obuhvata vrijeme dosta određeno, otprilike od 1789. do 1871. To je bila epoha nacionalnih pokreta i stvaranja nacionalnih država. Po završetku te epohe Zapadna Evropa se pretvorila u ustaljen sistem buržoaskih država, i to, kao opće pravilo, nacionalno jedinstvenih država. U Istočnoj Evropi i Aziji epoha buržoasko-demokratskih revolucija tek je počela godine 1905. Revolucija u Rusiji, Perziji, Turskoj, Kini, ratovi na Balkanu, to je lanac svjetskih događaja naše epohe, našeg Istoka. I u tom lancu događaja samo slijepac ne može vidjeti buđenje čitava niza buržoasko-demokratskih nacionalnih pokreta, tendencija ka stvaranju nacionalno-nezavisnih i nacionalno-jedinstvenih država« (V. I. Lenjin, *O pravu nacija na samoopredjeljenje*, *Djela*, tom 20, »Jugoslaviapublic«, Beograd, 1976).

[24] J. Rous, *Tiers-monde, Reforme et Revolution*, Dakar, 1977.

Digitized by Google

no teža od borbe koju su nesvrstane zemlje vodile u Prvoj dekadi razvoja, a delom i u Drugoj. Možda su razlozi tome u samoj logici kapitala. Jer, dok sámo sticanje nacionalne nezavisnosti danas omogućava racionalno proširivanje polja kapitala (čime je dat dodatni podsticaj njegovom reprodukovanju), dotle NMEP ima *in extremis* suprotno dejstvo. Dok je, naime, većina zemalja članica pokreta nesvrstavanja ekonomski povezanija sa razvijenim kapitalističkim zemljama nego među sobom, dotle će usklađivanje interesâ nesvrstanih zemalja na međunarodnoj razini biti prilično složenije (što je već sada slučaj). Reč je o tome da razvojna komponenta novooslobođenih zemalja Afrike i Azije (Latinske Amerike delom) nije u prethodnom razdoblju (kada je dominirala međunarodna komponenta) dolazila do izražaja u tolikoj meri kao što je to danas slučaj. To je i razumljivo. Jer, dok je u prethodnom razdoblju težište bilo na sticanju političke nezavisnosti i na njenoj odbrani od napada sa raznih strana (upravo je pokret nesvrstavanja bio i ostao snažna podrška tim težnjama), dotle su u sadašnjoj etapi dobili prevagu nacionalni prioriteti na razvojnom planu. Sada se više ne radi toliko o odbrani političke nezavisnosti od potencijalnih aspiracija ove ili one razvijene zemlje (mada to i dalje ostaje značajan zadatak novooslobođenih zemalja), koliko o stvaranju ekonomskih osnova te nezavisnosti u tim zemljama. Otuda je značaj unutrašnjih činilaca sve veći.[25] Čini se da su ti činioci danas (u izvesnom smislu) odlučujući za razumevanje međunarodnog ponašanja i motivacija odnosnih subjekata međunarodne zajednice. Zato danas ni jedna tema nije značajnija niti zaslužuje veću pažnju od uspostavljanja novog međunarodnog trgovinskog i monetarnog poretka, takvog poretka koji će biti saglasan zahtevima vremena i koji će istodobno dati podsticaj ekonomskom progresu do kraja ovog veka.

2. No, bilo kako bilo, znaci krize su očigledni, mada još ne i svih njenih implikacija.[26] Rekli bismo čak da je razvijeni kapitalistički svet počeo da podrhtava. Jer, ako je »odvajanje proizvoda rada od samog rada« (Marx) osnovno (mada ne i jedino) obeležje kapitalističkog procesa proizvodnje, onda je premošćenje te podvojenosti uslovljeno njegovim dokidanjem. Pošto se to dokidanje ne odvija samo u procesu proizvodnje (odnosno u dominantnim delovima celine), nego i u odnosu moći snaga i u samoj zemlji i u međunarodnim odnosima, to je nastupila i kriza institucija, kriza moći itd.

Severna Amerika i Zapadna Evropa doživljavaju i krizu identiteta. Svaka na svoj način. Sjedinjene Američke Države se teško mire sa činjenicom da više nisu jedina dominantna sila u svetu,

---

[25] V. Benko, *Strategija razvoja i spoljna politika*, »Pregled«, br. 5/1979.

[26] *Has Capitalist Changed?*, ed. Chigeto Tsuru, Tokio, 1961; A. Grličkov, *Izlaganje na međunarodnoj konferenciji „Nauka i društvo"*, Dubrovnik, jun 1975, „Borba", 30. VI 1975.

Digitized by Google

pa ni u kapitalističkom (zakonitosti neravnomernog razvitka). Činjenica je da su finansijski resursi SAD koje mogu odvojiti za eksternu ekonomsku pomoć i naoružanje sve slabiji.[27] One teško mogu podneti da su sila čija je moć u opadanju, a sama ekonomska dislokacija s jedne zone na drugu ipak ne rešava *via facti* taj problem.[28] Naime, u ekonomiji i ekonomskim odnosima u razvijenom kapitalističkom svetu mogli bismo uočiti (sve izrazitiji) proces ekonomskog dislociranja (time, verovatno, i političkog, mada ovaj potonji obično kasni za ekonomskim) sa atlantske zone na pacifičku (trgovinska razmena SAD sa zemljama Azije već premaša tu razmenu sa zemljama zapadne Evrope).[29] Već je usporen rast američke proizvodnje. Pojavili su se i znaci hiperprodukcije, čije je rešavanje otežano budžetskim i trgovinskim deficitom. Da bi tome stale na put, SAD su pribegle, na međunarodnom ekonomskom planu (pored zahvata na drugim poljima, što sve čini celinu njihovog strateškog koncepta), međusobno uslovljenim merama: u početku — ukidanju konvertibilnosti dolara u zlato, u drugoj fazi — devalvaciji dolara, u trećoj — povećanju kamatnih stopa.[30] Cilj svih tih mera bio je (po svemu sudeći) rehabilitacija mesta i uloge američke privrede na svetskom planu, a time i jačanje inače okrnjene uloge SAD na polju međunarodnih političkih odnosa. One, prema tome, nastoje, i pored svega, da dokažu (i svojim saveznicima i svojim protivnicima) da će povratiti svo ju moć i ulogu.[31] Ali, da li to mogu? Na to pitanje se (možda) ipak ne bi moglo odgovoriti potvrdno. Jer teško da one mogu

---

[27] Vidi i: W. Wisely, *A Tool of Power. The Political History of Money*, New York, 1977; H. Brandon, *The Retreat of American Power*, London, 1973; G. C. Allen, *Japans Economic Expansion*, London, 1965; P. Enizig, *The Destiny of Dolar*, London, 1972; U. Foulkner, *American Economic History*, New York, 1963; Dž. Hatibović, *Japan, privredni rast. Analiza ključnih činilaca*, Beograd, 1981; W. Rostow, *The World Economy History and Prospects*, London, 1978; D. Luria and A. Mac Ewan, *International Crisis and Politization of Economic Activity*, „The American Economic Review", maj 1976; Zvi Grliches, *R and D and the Productivity Slowdown*, »The American Economic Review«, br. 2/1980; W. Griffith, *Cold War and Coexistence. Russia, China and the United States*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1971. i dr.

[28] *Evropa radnika protiv Evrope monopola*, MUS, br. 4/1974. (posvećeno tom problemu); *New Factors in International Economic Relations*, objavljeno u: *Hommage à François Perroux*, Presses Universitaires de Grenoble, 1978. i dr.

[29] V. Šanberg, SŠA *v sovremennom mire*, »Mirovaja ekonomika i meždunarodnie otnošenija«, br. 7/1980; *Krize i sukobi u oblasti Indijskog okeana*, Centar za strategijska istraživanja, Beograd, 1981; R. Vukadinović, *Vanjskopolitičke dileme suvremene Amerike*, »Politička misao«, br. 4/1971; R. Renuven, *Pitanje Dalekog istoka 1840—1940*, »Prosveta«, 1961. i dr.

[30] M. Kabler, *American Foreign Economic Policy: Is the Old-Time Religion Good Enough?*, »International Affairs«, leto 1980.

[31] Govor R. Reagana u Kongresu posvećen stanju američke privrede i programu povećavanja privredne aktivnosti i blagostanja; vidi i: R. Rhodes, *The Reconsolidation of US Hegemon*, »New Left Review«, 1976; R. Vukadinović, *Reaganova vanjskopolitička strategija*, »Naše teme«, br. 7—8, 1981.

Digitized by Google

danas u isti mah proizvoditi oružje i održavati visok standard, držati strateške punktove i pomagati nerazvijenom svetu. Isto tako, one teško mogu u oblasti nuklearnog naoružavanja steći stratešku prednost pred Sovjetskim Savezom, uprkos svih svojih nastojanja. Razlog tome treba tražiti pre svega u nemogućnosti SAD da, pri datim institucionalnim uslovima i odnosima u zapadnoj alijansi, odvajaju odgovarajuću masu sredstava.[32] Drugo je, naravno, pitanje koliko još Sovjetski Savez može izdržati ekonomski teret naoružavanja. Pogotovo stoga što se i u tom delu celine mnogo štošta promenilo. No, bar za sad je pogrešna, po svemu sudeći, hipoteza (koja nije usamljena na Zapadu, a pre svega u SAD) da Sovjetski Savez neće moći, iz ekonomskih razloga, da izdrži utrku u naoružavanju sa drugom supersilom. Razloge tome treba tražiti u daljoj i bližoj prošlosti.

Situacija u Evropi je posebna. Poznato je, naime, da Zapadna Evropa (podjednako kao i Japan) treba da zahvali za svoj poslератni prosperitet i »američkom kišobranu« (izvoz kapitala, vojska, naoružanje i dr.). Danas, međutim, Evropa treba da obezbedi mnogo više sredstava iz sopstvenih finansijskih resursa i da učini veći napor kako bi pokrenula svoj uspavani ekonomski mehanizam. Tu nije reč samo o »prilagođavanju« u sebi kao preduslovu prilagođavanja van sebe, već i o znatno većem otvaranju prema zemljama u razvoju i evropskom Istoku, kako zbog saturacije tražnje unutar Zapada i nemanja prirodnih resursa, tako i povoljnijih geografskih uslova (mada ne samo zbog toga).[33] Tako bi Evropa, možda, mogla da premosti krizni jarak.[34] No, Zapad Evrope može, isto tako, da se zaglibi u brojna lišavanja, pritisnut brigom za redovno snabdevanje naftom i svoju sigurnost, zapreten u sterilne igre kratkog daha i neke trgovačke računice (međuevropske diskusije o evropskom budžetu, poljoprivredi, ribarstvu i dr.), ako neće pri tom da vidi da ipak mora da živi sa sobom i za sebe (što, među-

[32] Vidi: E. Mandel, *The Second Slump*, London, 1978; V. Motiljev, *Neravnomernost' razvitija sovremennogo kapital'izma*, Moskva, 1966; G. Craig, *The United States and the European Balance*, »Foreign Affairs«, oktobar 1976; A. Grosser, *The Western Alliance: European-American Relations Since 1945*, Macmillan, London, 1980; M. Kaldor, *The Desintegrating West*, Allen, London, 1978; V. Pertot, *Japan u žarištu privredne politike*, Zagreb, 1978; Dž. Hatibović, *Japan, međunarodni položaj*, Beograd, 1971; J. Halliday and G. McCormack, *Japanese Imperialism Today*, Harmondsworth, 1973; E. Ehrlich, *The Model of Japans Closung up: Two-Pole Industrialization*, »Acta Oeconomica«, br. 1—2/1979; Ozawa Terutomo, *Japan's Technological Challenge to the West, 1950—1974. Motivations and Accomplishment*, Cambridge, Mass., 1974. i dr.

[33] J. Frankel *(International Relations in a Changing World*, Oxford University Press, Oxford, 1979, str. 209) ističe da se »suočavamo sa najvećom krizom teritorijalnog suvereniteta države u njegovom tradicionalnom obliku«.

[34] Doduše, pri tom se ne sme prenebregnuti permanentna presija SAD na zapadnoevropske zemlje da odvajaju više sredstava za odbranu.

Digitized by Google

tim, ne znači zatvaranje), pa i oko sebe.[35] Pogotovo što ekonomsko (pa i političko) pogoršanje u Zapadnoj Evropi utiče nepovoljno na ceo svet.[36] Tako je bar do sad bio slučaj, nezavisno od oblika pogoršavanja. Odatle se mogu izvući dva zaključka: prvi, zemlje zapadne Evrope su otvorenije prema drugim regionima, no obrnuto.[37] Razumljivo je onda zašto je Zapadna Evropa daleko osetljivija na svaku krizu; odatle proizlazi drugi, po meni značajniji, zaključak. Naime, Zapadna Evropa bi trebalo da vodi aktivnu politiku u svim domenima, budući da je barometar ekonomskog zdravlja sveta (rekao bih, još uvek i političkog). U protivnom (to jest ako je njena politika u funkciji ove ili one zemlje), teško se može pretpostaviti da će biti sposobna da vodi politiku koja bi joj obezbeđivala, za dogledno vreme, mir, to jest upravo ono od čega njen uspon prvenstveno zavisi. Prema tome, zemlje zapadne Evrope mogu, u datim oblastima, postati zavisnije od SAD ili jačati svoje zajedništvo, naporedo sa većim otvaranjem prema zemljama u razvoju i Istoku. S obzirom na suprotnosti među evropskim kapitalističkim zemljama, može se (s velikom verovatnoćom) pretpostaviti da će se pitanje zajedništva tih zemalja ograničiti (izvesno vreme) kako bi se sačuvalo (koliko god je moguće) do sad postignuto (carinska unija, zelena Evropa, monetarno zajedništvo i slično). To govori (možda) u prilog rehabilitacije (bar za sad) senjerstva Sjedinjenih Država.[38] Naravno, ono ne može biti, po mnogim svojim obeležjima, identično onome pre dvadesetak godina.[39] Jer, razlikuju se uslovi (i ekonomski, i socijalni, i politički, pa i međunarodnopolitički) u kojima je situirana ova ili ona zemlja, zbog čega i situacija različito evoluira od zemlje do zemlje.[40] Pogotovo što danas nema sile koja može nametnuti rešenja koja neće biti saglasna interesima date zemlje (to jest njenom geopolitičkom položaju i povesnim aspiracijama). Stoga zajedničko re-

[35] W. *Brandtov intervju*, objavljeno u: O. Fallazzi, *Razgovor sa poviješću*, »August Cesarec«, Zagreb, 1979; Z. Puslecki; *Protekcionizm trzech centrov swiatowej gospodački kapitalisticcine: USA, Europy zachodniej, Japan*, »Przeglad Zachodni«, br. 1/1980. i dr.

[36] Sve govori da se ni u ovoj godini neće poboljšati ekonomska situacija ukoliko se nešto ne bude učinilo. Naime, sve pretpostavke govore da će se nastaviti američka restriktivna kreditno-monetarna politika, zbog čega će i kamatne stope ostati na relativno visokom nivou.

[37] Udeo izvoza u BNP iznosi: u EEZ 25%, SAD 7%, Japan 12%.

[38] Prema B. Verbiću (»Naši razgledi«, 24. I 1975), SAD drže Zapadnu Evropu u šahu na monetarnom, energetskom, industrijskom, trgovinskom i odbrambenom polju.

Vidi i: L. Mates, *Posleratna Evropa i blokovi*, »Treći program Radio Sarajeva«, br. 30/1980.

[39] R. Morgan, *Can Europe hav a foreign policy*, »The World Today«, februar 1974; M. Krleža, *Evropa danas*, »Zora«, Zagreb, 1973; E. Kardelj, *O detantu, nesvrstavanju i budućnosti Evrope*, objavljeno u: E. Kardelj, *Međunarodni odnosi i nesvrstanost*, Izdavački centar »Komunist«, 1979; Đ. Pribićević, *Evropa i evropska politika*, »Naše teme«, br. 7/1966. i dr.

[40] M. Donhoff, *Bonn and Washington: The Strained Relationship*, »Foreign Affairs«, leto 1979.

Digitized by Google

šavanje datih problema u Evropskoj ekonomskoj zajednici može biti, u uslovima ipak promenjenih odnosa i u sebi i oko sebe, od ograničenog značaja ili ograničenog vremena trajanja, ukoliko se bude svelo samo na očuvanje postojećeg.

II

> »Danas postoje ogromne proizvodne, tehnološke, naučne i druge mogućnosti, kakvima čovječanstvo nikada nije raspolagalo i koje otvaraju perspektivu za puni procvat međunarodne zajednice i za zadovoljavanje svih potreba čovjeka. Međutim, u isto vrijeme suočavamo se i sa ozbiljnim opasnostima u pogledu budućeg razvoja. Nade koje pobuđuju ta dostignuća prepliću se sa zebnjom od njihove izopačene upotrebe... Najvažnije je da se ukloni opasnost od rata, posebno nuklearnog, i učvrsti mir i bezbjednost u svijetu.«
>
> (Tito, *Intervju »Njujork tajmsu«*, »Politika«, 4. II 1978)

1. Živimo u vremenu kada se, međusobno isprepleteni, odvijaju procesi triju revolucija: socijalne, nacionalne i naučno-tehnološke (Grličkov, Brucan). Oni utiču na odnose među klasama, nacijama, državama. Revolucionarni proces je, zaista, globalan, nezavisno od načinâ njegovog ispoljavanja. Unutar celine tih procesa nicali su i jačali (naravno, sa specifičnim vidovima ispoljavanja), saglasno sa intenzifikacijom samih procesa, pokreti koji tragaju za vlastitim putovima socijalnog preobražaja i ekonomskog oslobađanja. Na unutrašnjem planu razvijenih zemalja ovi se procesi manifestuju u jačanju progresivnih pokreta (i proces dokidanja kapitala sadrži u sebi progres kao dominantno povesno određenje, nezavisno od konkretnog odnosa političkih snaga) i u njihovom traganju za takvim društvenim odnosima koji će biti primereni datoj zemlji, bez obzira na to da li su u skladu s tradicionalnom predstavom o socijalizmu, a u zemljama u razvoju — i u borbi pokreta nesvrstanosti za menjanje postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa i uspostavljanje novih koji bi počivali na ravnopravnosti i uzajamnosti interesa. U socijalističkim zemljama Istoka, pak, očigledna je tendencija narodâ tih zemalja da uobliče na sebi primeren način socijalističkog življenja. Celina toga je višeznačna i protivrečna i zbog delovanja kontrasila i razlika uslovâ u kojima su situirani delovi celine.

Svi pomenuti (i nepomenuti) preobražaji proizvode promene i u oblasti međunarodnih odnosa, i obrnuto. Velike sile imaju sve manje mogućnosti da upravljaju međunarodnim procesima i da kontrolišu krize i preobražaje koji izbijaju bilo unutar blokova, između njih ili van njih.[41] Širi se i jaz između razvijenih i neraz-

[41] A. Grličkov, *Međunarodna situacija i pitanje detanta*, »Kulturni radnik«, br. 1/1980, str. 7.

Digitized by Google

vijenih zemalja, onih koji raspolažu sirovinama i onih koji raspolažu svetskom akumulacijom, između proizvođačâ nafte i nerazvijenih zemalja potrošača nafte, što favorizuje ekonomsku eksploataciju i uplitanje razvijenih.[42] To već prerasta, samo po sebi, u osnovnu protivrečnost u svetu, ali i otvara proces bržeg menjanja postojećeg.[43] Pokret nesvrstavanja, njegovo zajedništvo i doslednost, ima, na polju celine međunarodnih odnosa, jedno od čelnih mesta u borbi za ravnopravno i miroljubivo rešavanje tih protivrečnosti. Najzad, tu je i rastuća militarizacija u svetu.[44] Dve supersile su jurnule u jednu novu vrtoglavu trku, rizikujući da podlegnu pokušaju (inače, uzaludnom) sticanja strateške prednosti. Na taj način, prvenstvo dobija međusobni antagonizam, a ne usvajanje jednog zajednički usklađenog nuklearnog razoružanja. Evropa se nalazi na poprištu kao neka vrsta nuklearnog poligona jedne nove nuklearne utrke, s obzirom da na tlu Evrope treba prvo da se izgrade, pa i (eventualno) koriste ta nova naoružanja za slučaj nekog eventualnog sukoba zbog nečeg što egzistira negde van nje. I zemlje u razvoju su (definitivno) ušle u tu trku u naoružavanju, kao što će i jedan broj tih zemalja ući, posle 1982. godine, u nuklearnu utrku.[45] To su samo neki od razloga zašto prioritet nad prioritetima dobija upravo borba za razoružanje.[46] Interesi čovečanstva zahtevaju da se stane na put toj utrci u naoružavanju, nuklearnom i klasičnom, pre svega — između supersila. Pogotovo što rat kao »čin nasilja koji ima za cilj da natera protivnika na ispunjavanje naše volje« ima (još uvek) legitimitet.[47]

U svetu je danas toliko toga promenjeno da postojeći klišei u oblasti međunarodnih odnosa ne mogu duže opstajati a da to ne deluje povratno na zaoštravanje odnosa, dubljeg i opasnijeg no do sad.[48] Zato je i neophodna (više nego ikad) izgradnja takvog sistema međunarodnih odnosa koji će uvažavati ne samo promenjene

---

[42] Dug zemalja u razvoju prema zemljama OECD treba da dostigne u 1981. godini 524 milijarde dolara. Krajem 1980. taj dug je iznosio 456,2 milijarde dolara, a krajem 1979. godine 397,3 milijarde (IST).

[43] Azija i Afrika imaju veoma mlado stanovništvo (stanovništvo do 25 godina starosti učestvuje sa 60,5% u ukupnom stanovništvu Azije, a 62,9% Afrike; deca i podmladak, to jest do 15 godina starosti, čine u Aziji 43,5% stanovništva, a u Africi 44,2%).

[44] Militarizam je bio i još uvek je najopštiji uzrok propasti civilizacije tokom četiri ili pet milenijuma... Militarizam izopačuje civilizaciju izazivajući udare i smrtonosne sukobe...« (C. A. Toynbee, *Guerre et civilisation*, Gallimard, Paris, 1953, str. 199).

[45] Troškovi ZUR-a za naoružanje su se povećali u ukupnim svetskim rashodima u te svrhe sa 4% pre 20 godina na 14%.

[46] Do sad su zaključeni brojni ugovori o naoružanju i bezbednosti. Međutim, time nije sprečena trka u naoružavanju.

[47] Clausewitz, *On War*, »Penguin Books«, Harmondsworth, 1974, str. 101.

[48] Pod pojmom »međunarodni odnosi« podrazumevamo splet aktivnosti brojnih subjekata u međunarodnoj zajednici i procese koje podstiče ta aktivnost. Pod pojmom »spoljna politika« podrazumeva se spoljna aktivnost neke određene zemlje u realizovanju njenih interesa i ciljeva. Kategorija »međunarodne zajednice« označava povezujuću kariku između međunarodnih odnosa i spoljne politike.

Digitized by Google

odnose snaga u svetu, već i interese *svih* zemalja svetske zajednice. To je jedini realan način miroljubivog i jednakopravnog sporazumevanja o svemu što stoji na putu miroljubivom razvoju u svetu. Odatle jasno proističu i neposredni zadaci: otklanjanje mogućnosti izbijanja rata putem poboljšanja informisanja i komuniciranja među zemljama; nuklearno razoružanje i otpočinjanje stvarnih pregovora; stvaranje nuklearnih regionalnih zona u svetu, regionalne bezbednosti u Evropi i drugim regionima sveta, razvitak poverenja. Jasno je da ostvarenje tih ciljeva zavisi (u velikoj meri) još uvek od stavova supersila, ali je jasno i da će se to utoliko lakše ostvariti ako to budu zahtevale sve zemlje sveta. Upravo je to i cilj, pored ostalog, pokreta nesvrstanih. Jer ovaj i ovako militarizovan i zbunjen svet kakav je naš ipak je svet u kome mi svi živimo. On već sadrži u sebi i nosi sobom slobodu narodâ, susret kultura i narodâ, univerzalnost međunarodnog života, međuzavisnost i zajedništvo življenja, društveni progres i socijalizam. Zato i treba učiniti sve da se otkloni ono što neposredno preti da dovede do ratnog požara.

2. Mnoge protivrečnosti i njihova raznovrsnost svedoče o svoj dubini i širini krize. Krizu veličine, krizu ideologije, krizu blokova i krizu međunarodnih odnosa karakteriše jedna vrsta »nereda« (uslovni termin) na svetskoj razini gde se pravne regule pokazuju nemoćnim. S tim se suočavaju ne samo zemlje, već i međunarodne organizacije. Da li će nastupajući period dovesti do nove podele rada, a time i do formiranja novih centara proizvodnje? Šta to znači? Jer, ni tada se ne može prenebreći delovanje kontrasila.[49] Da li i u budućnosti predstoji niz i radikalnih i evolutivnih procesa, znatno većeg intenziteta i mnogo bržeg tempa nego što se to zbivalo u prošlosti? Zar ne možemo govoriti o borbi za budućnost koja je već utkana u sadašnjost? Jednom rečju: da li se čovečanstvo ne nalazi na raskršću? Jer, ako je kriza »stanje« kada dati sistem društvene reprodukcije zataji, to jest kada dato društvo i njegovi instituti (ili samo neki) nisu više adektabilni novim okolnostima unutar sebe (ili šire), onda je kriza izraz haosa, besperspektivnosti, stihije, negativnih tendencija itd. Međutim, iako je kriza i to, ipak ona nije samo to. Ona je i kriza bitne prakse i smera u kome društvo ide. Stoga je kriza istovremeno i pokazatelj jednog prelaznog trenutka u razvoju datog društva ili datih međunarodnih odnosa, deo zbilje koja se ispoljava u nekoj čudnoj nemoći društva (ili, pre, društava) da se suprotstavi tom srljanju u krizu, kao da odatle očekuje rešenje otvorenih problema (Weber). U svakom slučaju, kriza je (u izvesnom smislu) najbolji indikator onog što nije urađeno, a trebalo je da bude urađeno, kako do krize ne bi došlo. Otuda o krizi treba razmišljati i kao o suđenju jednoj praksi kao praksi rastvaranja postojećeg, ali i o smislenosti

[49] Na primer, zaoštravanje protekcionizma, proširenje jaza među zemljama, pogoršavanje odnosa između nerazvijenog dela sveta, usporavanje procesa ekonomskog približavanja Istoka i Zapada i slično.

Digitized by Google

novuma sadržanog u samoj zbilji krize i njegovom ozbiljenju. Otuda revolucionarno misliti znači »stvarati novu upitnost i kritičnost« (Ralić). Kada je već tako, onda se i promišljanjem o krizi moraju otkrivati sami njeni koreni (bliži i dalji), njeni nosioci, putevi i sredstva njenog premošćivanja.[50] Jer, puka konstatacija o krizi samo prikriva njenu suštinu, a time otežava i otklanjanje uzroka koji su do nje doveli. Konkretno govoreći, sasvim su vidljive (čak i opipljive) tendencije rastućih revandikacija naroda i ljudi za nezavisnost, slobodu, ekonomsku i političku ravnopravnost, kulturni identitet. Samim tim se ni detant ne može i ne sme svesti na dogovaranje jednog broja zemalja, već zahteva učešće svih u procesu univerzalnog popuštanja, u demokratizaciji međunarodnih odnosa.[51] Istina, taj proces među zemljama koje se nalaze na različitom nivou ekonomskog i društvenog razvoja je uvek složeno preplitanje uzajamnih interesa, načina proizvodnje života, ideologija i kultura. Stoga je odnos između društvenog progresa i evolucije međunarodnih odnosa komplikovan i protivrečan.

3. Socijalizam kao svetski proces odvija se na tlu »proizvodnje vrednosti«. Zahvatajući, pak, društva različitih svojstava, ona ih menja i stvara nove podele (i unutar njih i između njih). Zato nije dovoljno da se dâ samo interpretacija zbilje, već i to šta uslovljava njeno dokidanje, kakve su povesne konsekvence toga procesa i koje su društvene snage nosioci novog. To su bitna teorijska pitanja.

Celina tog procesa, međutim, još je nedovoljno osmišljena sa marksističkog teorijsko-metodološkog stanovišta. Jer, zbilja otkriva ne samo različite mogućnosti revolucionarnog oslobođenja, različite subjekte političkih i socijalnih revolucija, već i razlike (samim tim) u tumačenju socijalizma. Otuda i zahtev za takvim teorijskim poduhvatom koji bi bio izraz zbilje, a ne toga da li je (ili nije) u skladu sa relevantnim tezama klasika. Jer temeljni zadatak marksističkog promišljanja jeste da dâ odgovore na pitanja koja postavlja zbilja i tako otvori nove prostore za ljudsku delatnost. Bez projekta za nova društva ne može se uspostaviti ni veza izme-

[50] Ako nema nimalo dvojbe da se kapitalizam trese pod teretom svojih sopstvenih mora i ograničenja, očigledno je i da svetski socijalistički proces nije lišen konfliktnosti napredovanja i uzmaka istovremeno. Otuda i potreba za jednom sveobuhvatnom kritičkom analizom samog određenja socijalizma i njegovih perspektiva, te nalaženje pravih odgovora na pitanja koja se danas postavljaju. Zar put tome nije u divergentnom približavanju svih progresivnih snaga zajedničkim nadama i cilju?

[51] Pod pojmom demokratizacija međunarodnih odnosa podrazumeva se puno priznavanje načela jednakih prava svih država, kao i konsekvenci koje odatle proizlaze na političkom, ekonomskom, pravnom i institucionalnom polju. Demokratizacija međunarodnih odnosa znači, prema tome, jednaka prava i dužnosti svih zemalja — bez obzira na veličinu, moć, društveni sistem ili stepen razvijenosti, pripadnost (ili nepripadanje) vojnim blokovima ili savezima — da neposredno i delotvorno učestvuju u raspravljanju i rešavanju pitanja od opšteg interesa, da aktivno doprinose međunarodnom napretku u celini.

Digitized by Google

đu sadašnjih i budućih akcija. U protivnom, marksizam se okamenjuje i dogmatizira. Time se *via facti* ukida njegova revolucionarnost.

Osnovno teorijsko određenje društveno-ekonomske zbilje čini upravo odvijanje procesa negacije kapitala u njemu samom. Različiti nivoi ekonomske, političke i kulturne razvijenosti, različit raspored socijalnih snaga, različite potrebe i različito idejno i kulturno nasleđe, a time i različiti afiniteti nužno determinišu i različite oblike borbe za socijalizam, različite mogućnosti socijalnih revolucija. No, socijalistička revolucija »nije šumski požar«. Ona u sebi sadrži i sva pozitivna dostignuća kapitalizma. Odatle i potreba da socijalistička misao osmisli najnovije tendencije u razvitku sveta, a socijalistička praksa da se opredeli u odnosu na taj razvitak.[52]

Prema tome, ako marksizam poimamo i kao teorijsko oružje radničke klase i kao praksu proizvodnje života (a time i praksu njegovog menjanja), onda sve to čini celinu jedinstvenog svetskog socijalističkog procesa. Stoga i pitanja sa kojima se danas suočava svet zahtevaju odgovor. To, opet, pokazuje da je »u mišljenju čovečanstva potrebna revolucija poput one Kopernikove koji je prvi istakao da Zemlja nije središte svemira« (Lester Pearson). Zar to nije izazov socijalističkoj misli?

[52] Jer, ovde se u analizi »ne može poći od ove ili one iskonstruisane ideje da bi se pomoću nje izgradio svet, već od postojećeg društva da bi se pokazalo kako ono konstituiše vrednost« (K. Marks, *Beda filozofije*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 45), pa i sopstvenu negaciju.

Digitized by Google

Zoran Vidojević

Klasna struktura, klasne borbe i Savez komunista

Struktura kao proces

Socijalni sastav i tendencije razvoja Saveza komunista ne mogu se marksistički sagledati i objasniti van teorijskog uvida u klasnu strukturu društva kao celine, u njene primarne oblike, uzroke i pravce promena, glavne protivrečnosti i tendencije društvenog razvoja. Polazim od teze da su taj sastav i njegova dinamika svojevrsni *klasni i politički seizmograf*, da se određene zakonitosti društvenog razvoja, odnosi klasnih i političkih snaga i društveni sukobi, krize i dubinski potresi izražavaju u tom sastavu i dinamici i da utiču na šire društvene i političke tokove.

Nameće nam se ono, na prvi pogled obično, a u suštini najvažnije pitanje: *kakvo je, zapravo, naše današnje društvo?* I to ne samo po tome koliko u njemu ima radnika, seljaka, intelektualaca itd., što je kao činjenički uvid svakako značajno, ali kao puki opis kvantitativnih odnosa i činjenica ostaje u okviru poznate koncepcije o »prijateljskim klasama« u socijalističkom društvu. Stoga se kao prioritetno nameće pitanje: kakvi su, pre svega, *kvalitativni odnosi* među temeljnim društvenim grupacijama, kakvo je njihovo *mesto* u proizvodnji i raspodeli viška vrednosti, u stvarnoj strukturi političke vlasti i društvene moći, u *mogućnosti-*

Digitized by Google

ma socijalne promocije i deobi životnih šansi, korišćenju i stvaranju kulturno-duhovnih dobara i vrednosti, u *interesnoj konfiguraciji* i konkretnim *klasnim borbama*. Posebno malo znamo o sadržajima i tokovima, uzrocima i oblicima klasne borbe u današnjem jugoslovenskom društvu, ali i šire, u svim socijalističkim društvima današnjice.

Suočavamo se, a to bih hteo da naglasim, ne samo sa procesima »poradničenja«, nego i »odradničenja« delova neproizvođačke socijalne skupine u današnjem jugoslovenskom društvu. Malo znamo o tome koje se socijalne grupe međusobno približavaju, a koje udaljavaju, kakav je karakter tog približavanja i udaljavanja i njihov uticaj na strukturaciju i destrukturaciju društva kao celine i samog Saveza komunista. Teorijsko-metodološki, *struktura se gotovo i ne vidi kao proces, i obratno, proces kao zgrušnjavanje, kristalizacija određenih relativno trajnih odnosa oko neke središnje socijalne ose, zapravo oko klasne podele rada u njenim savremenim oblicima, proizvodnje i raspodele viška vrednosti.*

U tom smislu ne zadovoljava u potpunosti shema o socijalnoj strukturi današnjeg jugoslovenskog društva, bolje rečeno, jedne od tih shema prema kojoj je ono sastavljeno od rukovodilačkog sloja, srednjih slojeva, radničke klase i seljaštva, niti ono viđenje te klase koje je identifikuje samo po zanimanju, a ne i po borbi koju ona vodi sa određenim socijalnim grupama izvan, tačnije, iznad nje, ali i sa sobom samom.

Za marksističku teoriju društva osnovni je klasni pristup, slojni može imati dopunsku, iako ne beznačajnu funkciju. Ne bih bio za ono ideologijom natopljeno, totalno suprotstavljanje ovih dvaju pristupa, iako među njima, bez sumnje, postoje načelne razlike u polaznoj poziciji, teorijsko-metodološkom izvođenju i zaključcima. Pri tome se uvek mora videti *šta iz čega proizlazi*, šta je osnova, a šta je izvedeno. Slojevi i jesu realnost, ali izvorna i *primarna realnost su klase* koje se ne mogu ni videti u uskom stratifikacionom okviru analize društva.

Svi ti delovi društva, prema malopre navedenoj shemi, doista empirijski postoje, ali je nedovoljno, čak i pogrešno ako se ostaje samo na nivou te statičke slike, bilo da je reč o globalnoj društvenoj strukturi bilo socijalnom sastavu Saveza komunista. Naime, moramo postaviti pitanje šta te socijalne grupe *znače* u postojećim odnosima proizvodnje, raspodele i potrošnje, u celokupnom sklopu institucionalnog sistema, u formalnoj i neformalnoj društvenoj moći, za šta se one stvarno zalažu, kakvu »sliku« socijalizma sobom nose.

Moramo, takođe, postaviti pitanje: *ko je s kim* i *protiv koga* u tom rasporedu konkretnih socijalnih grupacija, *kakve globalne promene nastaju iz mreže njihovih međusobnih odnosa, kakva savezništva i borbe, čiji su interesi stvarno dominantni.* S tim u vezi je i pitanje: kakvo je onda empirijsko biće Saveza komunista, na koji način se sva ta socijalna grupisanja, gibanja, protivrečnosti i sukobi izražavaju u njegovom sastavu, i kako on utiče na ta glo-

Digitized by Google

balna strukturiranja i destrukturiranja, na konkretni proces klasne borbe, s kojih pozicija on to čini.

Pri tom je teorijsko-metodološki bitno *radničku klasu shvatiti kao jedinstvo njenog položaja u društvenoj reprodukciji, njene borbe za ostvarivanje svojih neposrednih i istorijskih interesa, njene političke organizovanosti i njene svesti.* Mislim da tek tako možemo dopreti do istine bića radničke klase i dinamike njenog razvitka. U vezi s tim je izuzetno važno odrediti prirodu proizvodnog rada i njegovih nosilaca u današnjem jugoslovenskom društvu. Ako je proizvodni rad sa stanovišta kapitala onaj rad koji stvara višak vrednosti, šta je onda taj rad u današnjem jugoslovenskom društvu? U najmanju ruku, *proizvodni rad se ne sme svesti na puku proizvodnju materijalnih dobara i usluga,* iako on ostaje i u tom svom tradicionalnom obliku, nesumnjivo, i dan-danas.

Međutim, proizvodni rad je svaki rad koji stvara novu vrednost, pri čemu nauka, znanje, postaju bitni elementi tog rada, jer su, u krajnjoj liniji, i bitni elementi razvoja proizvodnih snaga društva. Naravno, i klasna borba je bitan element razvoja tih snaga.

Međutim, proizvodni rad se ne može sagledavati isključivo po tome. On se mora teorijski smestiti u *proizvodnju društvenih odnosa,* u odnose proizvodnje, polazeći od pitanja koliko se u starim i novim oblicima reprodukuju najamni odnosi i eksploatacija, a koliko, pak, oni iščezavaju. Upravo to *društveno određenje,* konkretno-istorijski aspekt proizvodnog rada, njegovo smeštanje u proizvodnju društvenih odnosa, nedostaje u mnogim našim analizama.

Izuzetno je značajno otkriti *na temelju čega se vrši konkretno strukturiranje osnovnih socijalnih grupa. Da li na temelju rada ili svojine, ili funkcije i mesta u podeli i organizaciji rada?* Na osnovi kojeg od ovih elemenata se najpre vrši to strukturiranje i destrukturiranje? Da li možemo reći da je u stvarnim društvenim odnosima rad jedini uslov društvenog položaja čoveka i socijalnih grupa danas u našem društvu? Moja je pretpostavka da su mesta u strukturi ekonomske i političke moći, u podeli i organizaciji rada najznačajniji elementi društvenog položaja različitih socijalnih grupa i čoveka-pojedinca, i da to *gde se radi, i na kojoj stepenici hijerarhije u organizaciji rada i društvene moći, znači mnogo više nego šta i kako se radi.*

Materijalni položaj je u najvećoj meri *rezultanta* tih mesta. Formalno gledano, gotovo svi delovi i svi aktivni članovi društva žive od svog rada. Međutim, stvarne razlike u tome koliko rad, zaista, određuje društveni položaj čoveka pokazuju se posredstvom analize odnosâ proizvodnje, stvarne *dostupnosti uslova rada,* stvarne *kontrole nad upotrebom tih uslova* od strane pojedinih socijalnih grupa, njihovih delova i »frakcija«, odnosno članova društva, stvarnog kretanja i raspodele viška vrednosti.

Može se pretpostaviti da *raste i značaj grupnog i pojedinačnog privatnog prisvajanja* društvenog viška vrednosti. Nije reč samo

Digitized by Google

o tradicionalnom obliku individualne privatne svojine, nego, pre svega, o konkretnim istorijskim oblicima kolektivno-privatne, grupne, državne i paradržavne svojine i fenomenu privatizacije uopšte, koji nužno ide zajedno sa takvim kretanjima u proizvodno-svojinskim odnosima. Državna svojina je materijalna »strana«, zapravo osnovica etatizma, grupna — parcijalizacije radničke klase i samoupravljanja. A to ide ruku pod ruku jedno s drugim, bar za sada, u postojećem načinu proizvodnje.

Nije tu reč samo o promenama u materijalnom položaju ljudi. Reč je o celokupnoj skali elemenata koji se transformišu pod dejstvom tih novih tendencija koje prodiru u samu srž svojine, način života, socijalnu psihologiju, ideološku svest, što utiče ne samo na, uslovno rečeno, međuklasne, nego i unutarklasne odnose. Može se, opravdano, pretpostaviti da *raste značaj imanja ili neimanja funkcija*, cele jedne hijerarhije različitih »šefovskih«, naredbodavnih, rukovodećih mesta u društvenoj podeli rada i društvenom životu uopšte. Pri tome, razume se, moramo se čuvati onih vulgarizacija koje nosioce svih upravljačkih funkcija, kao takve, nezavisno od totaliteta društvenih, pre svega proizvodnih odnosa, poistovećuju s političkom birokratijom i tehnokratijom, ali i onih koje birokratiju i tehnokratiju svode na »metod« rukovođenja, a ne vide ih kao posebnu socijalnu grupu koja svoj položaj zasniva na monopolu ekonomske i političke moći.

Sve je veća jedna, u mnogo čemu *izvansistemska* socijalna skupina, koja svoj položaj ne zasniva ni na radu ni na svojini, ni na funkciji, već na *lišenosti uslovâ za rad i vrlo malim mogućnostima za normalnu egzistenciju*. To su *nezaposleni*. Oni su i te kako značajan element globalne socijalne strukture društva i upravo se moraju shvatiti kao takav element, a ne isključivo kao problem socijalne politike, politike zapošljavanja itd.

Motivacija za produktivniji, bolji rad jeste, pojavno gledano, jedan od *centralnih* problema našeg današnjeg društva.

Očigledno je da se smanjuju mogućnosti za stvarnu raspodelu prema rezultatima rada. Jača »uravnilovka«, ali i međugranski i unutargranski rasponi u zaradama. I jedno i drugo blokiraju razvoj proizvodnih snaga. Želim naglasiti da iza toga takođe stoji *klasna šifra*, da zapravo opadanje produktivnosti rada kao relativno dugoročna i stabilna tendencija ima iza sebe *klasnu osnovu*, da njihovi primarni uzroci nisu sadržani u lošim pravilnicima o raspodeli ili nerazvijenoj svesti radnika, prodoru »potrošačke psihologije« u njihove redove (što, samo po sebi, nije netačno, ali nije bitno za objašnjenje ovih trajnih tendencija strukturalnog karaktera). Reč je najpre o *opštem društvenom položaju većine radničke klase i tretmanu proizvodnog rada*, činjenici da u postojećim odnosima proizvodnje i raspodele daleko bolje prolaze socijalne grupe koje imaju monopol posredovanja u ekonomskom i političkom životu nego neposredni proizvođači, i da su zatvaranje, teritorijalizacija i uopšte parcijalizacija procesa reprodukcije *idealno socijalno tlo za održavanje tog monopola*.

Digitized by Google

Zato se ne zaustavlja seljenje iz proizvodnih u neproizvodne delatnosti, što se može pratiti na svim segmentima organizacije udruženog rada. Područje obrazovanja je neposredni refleks takvih dubinskih kretanja.

Međutim, postoji još jedan proces seljenja kojeg nismo dovoljno svesni, iako je sve više izražen. To je ono što bih nazvao *seljenjem radnih kapaciteta iz društvenog u privatni sektor.*

Mislim da nismo čak ni približno dovoljno sagledali šta ti procesi znače sa stanovišta razvoja materijalne osnovice društvene svojine i novih strukturiranja i destrukturiranja u globalnim društvenim razmerama. Odmah da dodam da svi ti procesi seljenja u privatni sektor nemaju isključivo negativni predznak. Budimo realni, dobar deo naše današnje radničke klase ne bi mogao održavati elementarne, ili bar prosečne uslove egzistencije, ukoliko ne bi imao dopunsku zaradu iz rada van redovnog radnog vremena. Ali to je samo jedna strana medalje.

Demotivacija za bolji i produktivniji rad u društvenom sektoru je krupan, izuzetno značajan društveni problem koji, dugoročno gledano, može dovesti do teških posledica u bazičnim odnosima proizvodnje i razvoju proizvodnih snaga rada.

Postoji, privremeno gledano, i *stabilizacioni efekat* ovakvih kretanja. U kom smislu? Baš u tom smislu da se socijalne tenzije smanjuju ukoliko se dobar deo radništva orijentiše na dopunske zarade. Ali iz toga ne treba izvlačiti neke optimističke zaključke i od nužde praviti vrlinu.

Nisam pobornik onih teorija prema kojima se svaki dopunski rad tretira kao privatizacija, težnja za bogaćenjem i podražavanjem obrazaca »potrošačkog društva«, odnosno da se svaki sitni privatnik unapred smešta nasuprot socijalizmu. Ne zalažem se za vraćanje nekoliko decenija unazad kad je bilo reči o ulozi stvarno ličnog rada. Sitni privatnik, oslonjen na društveni sektor privrede, koji doista živi od svog rada, potencijalni je saveznik radničke klase. I ne samo potencijalni. Njegovo klasno biće suštinski je različito od bića bogataškog, uskog dela privatnosopstveničkog sloja. On nije protivnik socijalizmu i radničkoj klasi, ali nije ni njen bliski saveznik ukoliko ostaje u granicama tradicionalne parcele i privatne svojine u drugim njenim oblicima. Posebno je to važno za sagledavanje mogućnosti regeneracije i osavremenjivanja klasnog saveza radničke klase i seljaštva. U procesu podruštvljavanja svojine (što je suprotno njenoj nasilnoj kolektivizaciji, podržavljenju ili karikaturalnim oblicima društvene, u suštini grupne, monopolističke svojine nad uslovima proizvodnje i razmene) sasvim drugačije, daleko uticajnije političke pozicije i uloge seljaštva, strategije privrednog i društvenog razvoja, u kojoj se na bitno nov način sagledava mesto poljoprivrede kao delatnosti koja može povući napred celokupni privredni razvitak, odgovarajućih sadržaja i oblika samoupravljanja na selu, prevladavanja razlika u ukupnim, a ne samo materijalnim uslovima života grada i sela — na tim novim istorijskim osnovama seljaštvo se može korenito i u

Digitized by Google

progresivnom pravcu menjati, ponovo postati ne samo prirodan saveznik, nego i specifičan deo radničke klase. Naravno, ne celo, nego radno seljaštvo. Jer u njemu postoje vrlo duboki procesi *klasne diferencijacije.*

Želeo sam, međutim, upozoriti na potrebu da sagledamo tendencije dugoročnog razvoja sa stanovišta seljenja radnih kapaciteta iz društvenog u privatni sektor, demotivacije za produktivniji rad u društvenom sektoru, smanjivanja materijalne supstance društvene svojine. A one su sasvim drugačijeg klasnog karaktera u odnosu na ova, socijalizmu neophodna pozitivna kretanja unutar sitnosopstveničkog sloja u koji ulazi i najveći deo seljaštva.

Hteo bih izraziti poveliku rezervu prema shvatanju da u našem društvu ne postoje ozbiljnije *socijalne tenzije,* jer nema manifestnih oštrih socijalnih konflikata. Socijalne tenzije su kod nas, kad uporedimo naše društvo sa nekim drugim socijalističkim društvima, u celini gledano, za sada, relativno manje oštre i nešto drugačijeg karaktera kad je reč o odnosima radnih klasa i upravljačkog sloja. Ali nemojmo to shvatiti kao neku utehu. Uostalom, u našem društvu postoje i veoma oštre socijalno-političke tenzije koje ugrožavaju sâm njegov integritet, o čemu u najnovije vreme svedoče zbivanja na Kosovu, koja se ne mogu objasniti *samo* »lokalnim« odnosima snaga, negativnim istorijskim nasleđem, stranim uticajima i političkim promašajima na tom području. Tek predstoji posao na ozbiljnoj sociološkoj, *klasno zasnovanoj* analizi tih zbivanja u svim njihovim aspektima, genezi i posledicama.

Ishitreni optimistički zaključak da u našem društvu nema ozbiljnijih socijalnih sukoba često počiva na oceni da je smanjen broj štrajkova. Mnogo je, međutim, ozbiljnije to što imamo *izrazit trend apsentizma* u proizvodnim radnim organizacijama, i to radnog apsentizma. Imamo svojevrsnu *pasivnu rezistenciju* kao jedan od izraza klasne borbe, klasnog protesta radnika protiv uslova svoje egzistencije, iako se taj apsentizam ne svodi na to jer ima i stvarnog nerada, neodgovornosti i poznatog »javašluka«. Sve je to po društvo, razvoj proizvodnih snaga, ukupne mogućnosti razvitka samoupravljanja mnogo opasnije nego sami štrajkovi kao najeksplozivniji i najvidljiviji oblik klasne borbe.

Formira se ne samo jedan novi progresivni socijalni savez proizvođačâ materijalnih i duhovnih vrednosti, *nego je možda u zametku i novi malograđansko-građanski socijalni savez,* čega još nismo dovoljno svesni. Privatna svojina i privatizacija, ideal sticanja i bogaćenja, grupno-monopolsko prisvajanje društvenog viška rada, tendencije posredne i neposredne eksploatacije — čine socijalnu i ideološku osnovu njegovog formiranja. Naravno, taj savez je difuzan, on nije politički povezan. Ali njegove objektivne pretpostavke postoje. One nisu date na »marginama« odnosâ u proizvodnji, nego prodiru u samo njihovo jezgro. Odmah da skrenem pažnju na to da kategorija klasnog, socijalno-političkog savezništva *nije dovoljna* da izrazi kako one tendencije koje streme ka asocijaciji neposrednih proizvođača tako i restauratorske. Ali mislim

Digitized by Google

da je ona još aktuelna, s tim što savezništvo ne smemo sagledavati samo iz horizonta istorijskog progresa.

Kakva globalna i mikro-strukturiranja nastaju na toj osnovi, kakvi novi uzroci, sadržaji i oblici klasne borbe, kakav raspored klasnih snaga? To su izuzetno bitna teorijska, ali i praktično-politička pitanja. Šta sve to znači sa stanovišta objektivnih mogućnosti, stvarnog socijalnog prostora i nosilaca razvitka samoupravne zajednice? Kakva su moguća strukturiranja i odnosi snaga u samom Savezu komunista u tom socijalnom miljeu?

Ostalo je gotovo potpuno nerasvetljeno pitanje *srednjih slojeva* u društvu i u Savezu komunista. Mislim da se iz postojećih činjenica socijalnog sastava Saveza komunista može uočiti ekspanzija ne samo rukovodilačkog, nego i mase srednjih slojeva. Šta su ti slojevi po svojoj prirodi, ko ih čini, kakva je njihova ideološka usmerenost i odnos prema radničkoj klasi? Jesu li oni saveznici ili, u većoj ili manjoj meri, specifični protivnici toj klasi? Ova pitanja zaslužuju veliku pažnju teoretičarâ i istraživačâ. U svakom slučaju, može se pretpostaviti da više nisu od najvećeg značaja tradicionalni srednji slojevi koji se koncentrišu u sitnosopstveničkoj skupini. Narasli su *novi srednji slojevi*, pre svega u području »vanprivrednih delatnosti«, pri čemu specifičnu poziciju i ulogu ima deo zaposlenih u oblasti državno-političke, paradržavne i privredne nadgradnje. Postoje znatno različite pozicije u odnosima proizvodnje i političkoj moći unutar veoma heterogene skupine zaposlenih u vanprivrednim delatnostima. Baš se tu mogu jasno videti protivrečni procesi, približavanje i udaljavanje od radničke klase, zavisno od položaja u odnosima proizvodnje i karaktera rada, opštih uslova egzistencije, ali i svesti i političke prakse pojedinih delova te skupine.

Može se reći da se vrši proces destrukturacije, diferencijacije, razlaganja, ali i stvaranja novih oblika protivništva i savezništva između socijalnih grupa i unutar njih. Formiraju se raznovrsne »frakcije«, podslojevi. Ali uočava se *zbijanje onih socijalnih grupa koje drže u svojim rukama glavne poluge društvene moći oko svojih temeljnih interesa.* Tako se relativno čvrsto povezuju u interesima, političkoj praksi i ideološkoj svesti politička i privredna birokratija (ali i svi drugi njeni oblici), kao i sve ono što se, često neadekvatno i prebrzo, naziva tehnokratijom, a više je vlast nosilaca formalnih zvanja i znanja u hijerarhijskoj organizaciji rada nego vlast stručnjaka. Sve se to zbija oko svojih grupnih, slojnih interesa, u čijoj je srži *održavanje privilegija*, i pored toga što se te frakcije, podslojevi itd. unutar sebe »kolju« u borbi za prevlast. U tom zbijanju oko svojih fundamentalnih interesa oni su *daleko uspešniji nego radnička klasa.* Ipak, malo znamo o tome šta se dešava unutar rukovodilačkog sloja u privrednom, političkom i društvenom životu kao celini. On nije socijalno, ali ni u drugom pogledu homogen. Slika o nekoj kompaktnosti tog sloja je lažna, s tim što protivrečnosti koje se javljaju unutar rukovodilačkog sloja ne treba tražiti samo na terenu vršenja funkcija, strukture političke moći i borbe za vlast, iako su, razume se, ti elementi i te kako važni.

Digitized by Google

Protivrečnosti unutar tog sloja, između njega i radničke klase moraju se dovoditi u vezu sa protivrečnostima odnosâ proizvodnje, u čijem zaoštravanju (koje može dostići i stepen krize) ili tendencijskom prevazilaženju (ukoliko se između njega i radničke klase gube bitne egzistencijalne razlike) veliki značaj ima baš pozicija i uloga tog sloja. Još se ne vide dovoljno posebne protivrečnosti i tenzije koje postoje unutar tog sloja i lepeza njihovih uzroka, pri čemu je osobito važna postojeća politička konstitucija društva, stvarnost političkog sistema, »proizvodnja« vlasti, način njene reprodukcije, stvarna razvijenost samoupravne demokratije, glavne odlike svesti njegovih pripadnika, praktični odnos prema najvažnijim neposrednim i istorijskim interesima radničke klase. Nameće se pitanje: kako se socijalno, politički i ideološki *profilira* taj sloj kao celina u uslovima veoma zaoštrenih protivrečnosti društvenog života, *šta u njemu preovlađuje dugoročno*, i kakve to posledice ima po globalna kretanja? Pri tom se u analizu mora uključiti *svetski kontekst*, posebno ono što se zbiva u socijalizmu i sa socijalizmom kakav je danas. Videti taj sloj, pre svega, kao materijalno privilegovanu elitu, jednostrano je. U krajnjoj liniji, ima delova društva koji su u tom pogledu daleko bolje stojeći, recimo, kapitalizirajući deo privatnosopstveničkog sloja. Glavno je pitanje, kad se sagledava priroda tog sloja, — da li je na delu proces monopolizacije ili podruštvljavanja *vlasti i moći*, u krajnjoj liniji, pitanje razvijenosti samoupravne demokratije. Materijalne privilegije nastaju u meri u kojoj ta demokratija kršljavi.

U kakvom odnosu stoje te odlike i tendencije globalne strukture društva i socijalni sastav Saveza komunista? U kakvom odnosu stoje *procesi privredne krize*, (i ne samo privredne), opadanja nivoa životnog standarda većinskog dela radnih klasa, njihovog neadekvatnog mesta u organima vlasti i takozvanim centrima ekonomske i političke moći, i kretanja u socijalnom sastavu Saveza komunista?

Može se izvući opšti zaključak. Oni delovi društva koji su *najviše pogođeni privrednom krizom, opštim uslovima egzistencije, stvarnom socijalnom perspektivom, svojim mestom u strukturi društvene moći — imaju najmanji udeo u socijalnom sastavu Saveza komunista.* Razume se, privredna kriza, zaoštrene protivrečnosti društvenog razvoja, socijalni sukobi itd. *selektivno pogađaju* različite delove društva. Sve se to nužno izražava i u socijalnom sastavu i tendencijama razvitka Saveza komunista. Zato se i problem socijalnog sastava Saveza komunista mora sagledavati u okviru konkretno-istorijske situacije našeg društva, stvarnog društvenog položaja, uloge i životnih šansi svake socijalne grupe.

Shvatiti strukturu i kao proces ne znači naknadno unošenje vizije nezadrživog progresa u to shvatanje. Naravno, struktura se mora sagledavati pod optikom razvoja, socijalnih tenzija i sukoba, a fakticitet i po svojoj *dimenziji mogućeg* i onih veoma značajnih potencijala napretka koji postoje u oblasti proizvodnje, u praksi samoupravljanja, u društvenoj svesti, u biću klase i Savezu

Digitized by Google

komunista. Ali moguće nije samo ono što je skrivena potencija progresivnog istorijskog kretanja, ono se ne svodi na to. *Postoje i potencije istorijski negativnog, destruktivnog i nazadnog.*

Ni Savez komunista, koji se u celini istorijski potvrdio kao partija revolucionarnih inovacija, ne sadrži samo ono što je avangardno. Postoje i nerevolucionarni, konzervativni, pa i regresivni potencijali, ne samo u društvu, već i u delovima Saveza komunista, i to više nego što smo očekivali, hteli i smeli da priznamo. Postoji problem povlačenja relativno jasne granice u njegovom biću između stvarne avangardnosti i pukog prisustva, saputništva i vegetiranja. U vezi s tim je stvarna sposobnost Saveza komunista da istrajava na vlastitom programskom opredeljenju, da prevazilazi protivrečnosti vlastitog bića, da kao unutrašnja snaga pokreta za samoupravljanje gradi platformu rešavanja gorućih problema društva. To su ujedno oni kriterijumi od kojih se mora polaziti u ocenjivanju njegovog socijalnog sastava i tendencija razvitka.

Moramo se zapitati ne narušava li se dijalektika klasnog i nacionalnog tako da *nacionalno potiskuje klasno*, dijalektika samoupravljanja i države tako da *država podređuje samoupravljanje*, dijalektika parcijaliteta i zajednice tako da *parcijalitet u raznim oblicima prevladava nad zajednicom.* Kako stoji stvar s tom dijalektikom u samom Savezu komunista, da li su nam do kritičke svesti dospeli neki slični procesi koji se i u njemu samom zbivaju? Iza ovih pitanja, to želim naglasiti, ne stoji nikakva nostalgija za nekim oblikom birokratskog centralizma i njegovom navodnom, zapravo lažnom efikasnošću, nego želja da se suočimo sa spletom stvarnih protivrečnosti, kako u Savezu komunista tako i u društvu u celini, da se sa komunističke platforme traže i nalaze odgovori na mnoga otvorena pitanja našeg današnjeg društva. A glavno pitanje, ono pitanje koje neprekidno postavljamo, ali možda ne domišljamo u konkretno-istorijskim dimenzijama, jeste: *šta je sa klasom.* Pitanje ko pripada toj klasi mora da bude prelomljeno kroz prizmu pitanja koje ima viši, *ontološki status — šta je ta klasa* ne samo u usko sociološkom smislu, nego, pre svega, *šta je ona sa stanovišta stvarnog istorijskog subjekta.*

Zato je primarni problem problem *subjektiviteta* radničke klase, a ne njenog »definisanja«, određenja ko sve u nju spada, iako, naravno, ovo drugo ne zapostavljam. Određenje pojma radničke klase nije ni moguće van odgovora na pitanje da li ona postaje subjekt društvenog kretanja. Subjektivitet klase neodvojiv je, opet, od toga da li ona kao klasa ima *vlastiti identitet.* Nema dijalektike identiteta i neidentiteta bića klase i bića partije *ukoliko sama klasa gubi identitet, ako jačaju procesi njene dezintegracije.* Naravno, to ne znači da usvajam ono njeno viđenje prema kojem je ona već toliko rastrojena i dezintegrisana da je kao klase zapravo i nema, da se sastoji od niza međusobno antagoniziranih delova i da nikakve šanse nema da se konstituiše kao celina. Međutim, činjenica je da se u postojećim odnosima proizvodnje

Digitized by Google

i raspodele, u svim tim procesima svekolikih zatvaranja i parcijalizacija, presecanja normalnih tokova reprodukcije i povezivanja radničke klase, u uslovima birokratskog tutorstva nad njom. *ugrožava njen identitet kao klase.* Može se pretpostaviti, na osnovi određenog empirijskog materijala, da su suprotnosti između relativno privilegovanih delova te klase i onih njenih delova koji se reprodukuju kao radna snaga na minimumu egzistencije *veće* nego suprotnosti između ovih drugih njenih delova i neprivilegovanih izvanklasnih grupacija i slojeva. I po toj liniji se *pomeraju klasni frontovi,* unutarklasne i unutarslojne podele. Zato se i klasna borba mora sagledavati ne samo »spolja« i u globalnim revolucijama, nego i iznutra i u mikro-relacijama.

Klasna borba: ko, s kim, protiv koga

Moramo se, međutim, čuvati kako građanskog, pozitivističkog odbacivanja klasne borbe tako i njenog apsolutizovanja. To apsolutizovanje, uz ostale uslove, može biti *oslonac poretka prinude,* umesto poretka slobode, svesno-nesvesno raspoloženje za neostaljinizam. Uostalom, biti marksističke teorije revolucije pripada saznanje o tome *da su i klase oblik ljudskog otuđenja.* Radnička klasa ima samo potenciju da ukidanjem svog — ukida, ako ne celokupno ljudsko otuđenje, onda bar njegove istorijske, klasne osnove. Jedno je od glavnih sredstava kojim ona to potencijalno postiže njena borba protiv posedničkih i vladajućih klasa, ili njihovih istorijskih zamena koje se javljaju u liku drugih socijalnih grupa čija se pozicija zasniva na ovoj ili onoj vrsti najamnog odnosa, prisvajanja viška vrednosti, političkog i ideološkog potčinjavanja radnih klasa i slojeva. Nije pri tome najvažnije da li te nove istorijske grupe imaju sve ili samo neke odlike bivših vladajućih klasa, da li će se nazvati klasom ili ne. Najvažnija je njihova *faktička pozicija i uloga,* činjenica da radnička klasa i njoj srodne socijalne grupe i slojevi vode klasnu borbu s tim grupama i da je taj proces *objektivno utemeljen* u prirodi odnosâ proizvodnje koji se zasnivaju na proizvodnji viška vrednosti.

Protiv koga radnička klasa vodi klasnu borbu u današnjem jugoslovenskom društvu?

Radničkoj klasi se, svakako, ne suprotstavlja jedna, nego *više* socijalnih grupa ili njihovih delova, u postojećem načinu proizvodnje i raspodele nove vrednosti, društvene moći i političke vlasti. Ali to ne znači da se sve te grupe koje se suprotstavljaju radničkoj klasi mogu meriti istim aršinom i utapati u konglomerat-kategoriju kao što je »kontraklasa«. U konkretnom socijalnom prostoru i vremenu uvek postoji neka socijalna grupa koja je *glavni objektivni istorijski protivnik* radničke klase. Neuviđanje te činjenice predstavlja zamagljivanje suštine klasne borbe. Drugo je pitanje *što to nije uvek ista socijalna grupa* ili »frakcija« neke grupe. U savremenim uslovima u kojima se nalazi naše društvo

Digitized by Google

ta socijalna grupa je najpre *birokratija* u svim njenim oblicima, a šire to je *savez birokratije i tehnokratije*, kao onog dela upravljačkog, menadžerskog sloja u privrednom i u društvenom životu koji svoju poziciju zasniva na monopolu rukovodilačkih i nadzornih funkcija u društvenoj podeli i organizaciji rada. Radnička klasa, dakle, vodi glavnu bitku s birokratijom, uključujući njenu »vlastitu birokratiju«, pri čemu taj atribut »vlastita« ne znači da je ta birokratija u socijalnom smislu nešto bitno različito od ostalih »frakcija« birokratije, zato što njeni članovi potiču iz radničke klase, i da je manje suprotstavljena radničkoj klasi nego te druge »frakcije« koje nemaju radničko poreklo. Ali to *nije dovoljno* za otkrivanje svih protagonista i oblika klasne borbe. Jer radnička klasa tu borbu vodi i sa *kapitalizirajućim delom* privatnosopstveničkog sloja. Ona je vodi i protiv svih onih socijalnih kategorija koje je posredno ili neposredno *eksploatišu*, a ne spadaju ni u političku birokratiju ni u tehnokratiju, ni u klasičan bogataški deo privatnosopstveničkog sloja. To su različiti pljačkaši društvene imovine, parazitarne kategorije koje žive od različitih mahinacija i teških poremećaja privrednih tokova. Ona je posredno vodi i sa *svetskom kapitalističkom klasom*, ukoliko je ova preko ekonomske i tehničko-tehnološke zavisnosti naše zemlje delimično eksploatiše, prisvaja deo viška vrednosti. Tu se klasna borba protiv domaće birokratije i tehnokratije, njihovih privilegija koje nastaju na temelju monopolizacije društvene moći te stoga i elemenata eksploatacije stvaralaca viška vrednosti, protiv neodgovornosti za promašaje u politici razvoja, posebno u investicijama, uzimanja »šakom i kapom« inostranih kredita (čije vraćanje najviše osećaju proizvodni radnici u svom materijalnom i opštem životnom položaju) — objektivno *produžuje* u borbu protiv težnji svetskog kapitala da ovlada određenim područjima naše privrede, da potčini delove naše radničke klase, da je dezintegriše prodajom različitih licenci za iste proizvode. U tome, naravno, najveću odgovornost snosi ne svetska kapitalistička klasa, nego domaća birokratija i tehnokratija, kao i onaj sloj ljudi u spoljnoj trgovini i sličnim delatnostima koji od te zavisnosti i takvih poslova ima neposrednu i veliku materijalnu korist. To ne znači da naša zemlja može i treba da u potpunosti napusti uzimanje inostranih kredita i kupovanje stranih licenci i da se zatvara u svoje uske proizvodne i tržišne okvire. Bitno je, međutim, *pod kojim uslovima, pod čijom kontrolom* se to čini, *ko o tome donosi odluke i kako se upotrebljavaju* dobijena sredstva. Osim toga, izuzetno je važno da li naša zemlja ima takvu strategiju privrednog i ukupnog društvenog razvoja koja nastoji da maksimalno razvija domaću tehnologiju, inovacije i pronalazaštvo. To je jedan od bitnih uslova i za konstituisanje jedinstva same klase, njeno proizvodno, ekonomsko i političko povezivanje.

Gde se vodi i u kakvim empirijskim vidovima klasna borba radnika za svoje neposredne i šire klasne interese? Štrajkovi su njen najvidljiviji i najoštriji oblik. Ali ona se svakodnevno vodi i

Digitized by Google

pasivnim otporom, u svim slučajevima svesnog odbacivanja birokratskih obrazaca političkog života, tehnokratske prisile, rutinizirane, besadržajne prakse samoupravljanja. Kao što je ranije u drugom kontekstu rečeno, to se posebno izražava u opadanju zainteresovanosti za produktivniji rad, onda kad drugi, privilegovani delovi društva žive bolje nezavisno od rezultata rada i stvarne odgovornosti za taj rad. Vodi se ta borba, iako više neposredno, stihijski nego organizovano i *unutar organa samoupravljanja* i u drugim institucijama, u neformalnim odnosima među društvenim grupama i njihovim delovima, u sferi sukobljavanja vrednosti, svesti, načina života. Očituje se ona u postojanju relativno jasnih *socijalnih distanci* i raznovrsnog zatvaranja u svakodnevnim kontaktima, solidarisanja i psihologije na liniji »mi« — »oni«, podele na one koji su »gore« i one koji su »dole«. Pri tome se u analizi oštrine i razvoja tih borbi mora napuštati pozicija pravocrtnog shvatanja istorije i progresa, prema kojoj je sadašnjost, u smislu neproblematizovanog neposrednog trenutka, uvek sinteza pozitivnih rezultata klasnih borbi i najviši nivo progresivnog istorijskog iskustva.

Ne treba zaboraviti da se klasne borbe i socijalni sukobi mogu pretvoriti i u socijalne suprotnosti koje zadugo okivaju i unazađuju društveni razvitak. Sfera »subjektivnog« (svesti, borbe, angažovanja itd.) u svemu tome ima poseban značaj.

Pogledajmo, međutim, drugu stranu same radničke klase u toj borbi. Ne vodi cela klasa tu borbu, niti u njoj svi njeni delovi podjednako učestvuju. Nju vode njeni *objektivno najugroženiji i (ili) najsvesniji delovi.* I unutar nje same se razvija teška *unutarklasna borba* između pripadnika privilegovanih i deprivilegovanih radnih organizacija, grana, grupacija. Sve su to ipak poznati oblici klasne borbe u čijem su temelju manje-više ekonomski motivi. Javlja se, međutim, i *klasna borba drugačijeg oblika,* a po svom značaju *izuzetno važna.* Ona ima, pre svega, *političke i ideološke manifestne oblike.* Reč je o klasnoj borbi fronta snaga samoupravnog socijalizma, snaga koje su životno zainteresovane za Jugoslaviju kao samoupravnu integralnu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti, na jednoj, i *snaga nacionalizma* u različitim njegovim oblicima, na drugoj strani. Taj vid klasne borbe je danas *najvažniji po egzistenciju i temelje našeg društva.* U njoj se u određenim uslovima, koji nisu isključivo »lokalni«, stvaraju rasporedi socijalnih snaga i grupacija na koje nismo dovoljno navikli.

Pokazuje se da, iako najveći deo radničke klase nije nacionalistički opredeljen, neki njeni u klasnom smislu zaostali delovi to mogu postati. Utoliko pre ukoliko imaju ne samo koristi od autarkičnih, republičko-pokrajinskih ekonomija i reprodukovanja tržišne zatvorenosti, nego i ako su time egzistencijalno pogođeni, pa u sklopu različitih negativnih političko-ideoloških kretanja izlaze traže u bitno drugačijem uređenju našeg društva, uključujući i razbijanje naše zajednice. Pokazuje se, takođe, da priličan deo

Digitized by Google

mladih može preći na onu »drugu stranu barikade« u klasnim borbama, opredeliti se za nacionalizam. Javlja se *divergencija između socijalne i ideološke strukture*, to jest to da i neki delovi društva za koje bi bilo »normalno« očekivati političko opredeljenje i ideološku svest usmerenu ka samoupravnoj zajednici — zauzimaju nacionalističke pozicije. Pri svemu tome uvek se mora voditi računa o *bitnoj razlici između nacionalnog i nacionalističkog*. Nacionalna i klasna svest nisu antipodi, nego čine dijalektičko jedinstvo, pri čemu su klasni ciljevi i praksa oslobođenja radničke klase kao uslova opšte društvene emancipacije — ono primarno. Međutim, klasna svest, klasna solidarnost, klasna identifikacija i psihologija u situacijama društvene krize ne moraju jačati i biti osnovica dominantnog opredeljenja čak ni radnih klasa i slojeva. Umesto njih mogu jačati nacionalistička svest i solidarisanje sa platformom nacionalizma ne samo u redovima tradicionalne desne inteligencije, dela »vladajućih vrhova« i malograđanskih slojeva, nego i u delovima radnih klasa. Te tendencije prodiru i u određene segmente bića Saveza komunista.

Sve su to pojave koje tek treba sagledati u pravoj svetlosti marksističke analize koja se mora odvojiti od tradicionalnih shema i formula, ne napuštajući klasno jezgro marksističke teorije društva. Možda nam za to nisu dovoljna postojeća teorijska oruđa kojima raspolažemo, krećući se, manje-više, u okvirima marksističke ortodoksije. Ali ako se ostaje samo pri objašnjenju i »razumevanju« tih izuzetno važnih pojava, onda se ostaje na posmatračkoj, pasivističkoj poziciji. Od svega je najvažnije njihovo praktičko negiranje, čiji je jedan od bitnih elemenata jasna teorijska spoznaja.

U sagledavanju mnoštva činilaca koji utiču na svrstavanja, kolebanja, protivrečna opredeljenja u klasnim borbama, mora se izbeći onaj, tako često ispoljavani, *sociologistički redukcionizam* koji operiše samo sa negativitetom društvenog, pre svega materijalnog položaja u spoznaji tih činilaca. Naravno, taj činilac se ne sme nimalo zapostaviti, ne sme se teorijski staviti u zagrade, ali se mora računati sa *nesvodljivošću subjektivnog na sociologističke determinante*. Postoji prostor nepredvidivog i neizračunljivog u ljudskom ponašanju. Ljudi se u klasnim borbama opredeljuju na osnovi niza svojih interesa, motiva, zabluda, strasti, uticaja, a ne samo na temelju svog »klasnog položaja«. U tim masovnim ponašanjima postoje određene zakonitosti, njihova određena ekonomska podloga, faktori koji, u »krajnjoj instanci«, utiču na ta ponašanja. Ali ekonomski faktor deluje u veoma *posredovanim oblicima*, ne samo na ideologiju, nego i na klasnu borbu. Uostalom, baš ideologija izuzetno snažno utiče bilo u pozitivnom bilo u negativnom pravcu na opredeljivanje ljudi u toj borbi. Nisu istorijski retki slučajevi da neekonomski motivi i činioci odnose prevagu nad ekonomskim. Posebno su danas, u svetskim razmerama, značajni motivi borbe za upravljačku poziciju, za dostojanstvo ličnosti. Međutim, to utiče na pozitivna, progresivna opredeljenja

Digitized by Google

u klasnim borbama. Ali svedoci smo činjenice da mnogi relikti i aveti prošlosti i te kako snažno utiču na društvenu svest ljudi, na formiranje agresivnog nacionalizma, pre svega u situacijama društvenih kriza. Isplivavaju tada na površinu određene »vrednosti«, uzori za koje se mislilo da su davno u prošlosti pokopani. Dobijaju aktuelno značenje davni događaji, čak i nalazi arheologije, svojataju se velikani misli, tvorci dostignuća koja pripadaju ne samo mnogim nacijama, nego i celom svetu. Nastaju mnoge veštačke podele, od ekonomije preko politike do kulture, javljaju se zaziranja i sumnje u pobude drugih.

Veoma je važno sagledati *pluralitet* svih tih ideoloških činilaca koji utiču na opredeljivanje u konkretnim klasnim borbama socijalističkih i nacionalističkih snaga. Taj ideološki splet faktora, u kojem značajan udeo imaju negativna tradicija i mrak prošlosti, nije puki refleks materijalne nerazvijenosti. On se kao agens nacionalizma javlja i u relativno razvijenim sredinama, i kod nas i u svetu. Marksistička analiza daleko više mora uvažavati tu relativnu samostalnost i uticajnost ideološkog faktora nego što to čini sada u objašnjavanju naraslih tokova nacionalizma. Naravno, uvek u jedinstvu sa svim uzrocima i činiocima koji primarno određuju klasne odnose u konkretnom društvu.

Sav taj ideološki balast dobija u snazi ukoliko jača birokratizacija u društvenim odnosima i u Savezu komunista, ukoliko je radnička klasa na periferiji društvene moći, u njemu i izvan njega.

Dalje i dublje u problematizaciji Saveza komunista

Prvo pitanje koje se nameće jeste: može li Savez komunista, takav kakav je danas, ne samo s obzirom na socijalni sastav, nego i ukupne odnose u njemu, i pre svega na odnose s klasom i drugim radnim, neprivilegovanim socijalnim grupama, duboke protivrečnosti koje u njemu postoje u pogledu stvarnih interesa, nivoa i aktiviteta različitih delova njegovog članstva, procese njegove etatizacije, egzistirajući model transmisionog mehanizma itd. — može li on, dakle, usled svega toga da bude na nivou najvažnijih potreba i problema društvenog razvoja? Zašto njegovi vlastiti potencijali ne mogu doći do punog izražaja? Cela jedna armija proizvođača, koji već postoje u njegovom socijalnom sastavu, ostaje uglavnom u stanju puke potencije. Tu se suočavamo sa mnogim pitanjima koja još nisu postavljena na pravi način. Jedno od njih je, svakako, pitanje sadašnje *strukture unutarpartijske moći*, duboke protivrečnosti između tendencija i snaga birokratizacije i demokratizacije u njemu. Zatim, suočavamo se sa problemom nejedinstva i *parcijalizacije Saveza komunista* kao drugim licem dezintegrativnih tendencija i parcijalizacije društva i klase, ali i sa tendencijama njegovog (njihovog) *prinudnog integrisanja* pod patronatom moć-

Digitized by Google

nih političkih vrhova. Suočavamo se sa činjenicom *nemoći* da se neki stihijski i negativni procesi u privrednom i širem društvenom životu zaustave. Sve to nameće potrebu *temeljitog sagledavanja bića Saveza komunista* kakvo stvarno jeste.

Poznata teza da Savez komunista treba da bude prvenstveno partija radničke klase, ma koliko da je tačna, društveno aktuelna i teorijski neophodna, *nije dovoljna* za sagledavanje stvarnog odnosa klase i partije, partije i konkretne istorijske situacije. Jer ona ne izražava u potpunosti sve te duboke podele u samoj klasi do kojih dolazi u sadašnjim uslovima proizvodnje društvenog života koji klasu daleko snažnije guraju ka razjedinjavanju nego udruživanju. U tom smislu i »princip radničke većine«, važan uz ostale potrebne uslove za promenu političke i opšte pozicije i uloge radničke klase, ukoliko se apstrahuje od strukture moći u Savezu komunista i društvu i ne dovede u bitnu vezu s uvidom u duboke protivrečnosti bića klase, velike razlike koje postoje među njenim delovima u pogledu sposobnosti da razvijaju proizvodne snage rada, u nivou klasne svesti i političke prakse — umesto faktora promene odnosa snaga u Savezu komunista i društvu, postaje paravan iza kojega se krije zadržavanje stanja kakvo jeste, s eventualnim sitnim popravkama.

Drugo, teza o Savezu komunista kao partiji radničke klase je manjkava i zbog još nekih razloga načelne prirode, ukoliko se samo na njoj ostane. Savez komunista ispunjava svoj smisao, pre svega, kao *partija socijalne revolucije*, što znači i partija borbe za *ukidanje klasne egzistencije radnika*. Akcenat u praktičnoj delatnosti Saveza komunista bi morao biti upravo na borbi za ukidanje uslovâ koji radničku klasu još čine posebnom sferom i negativnom stranom društva, mada biće radničke klase nije samo u tom negativitetu, nego i u *stvaranju novih društvenih odnosa*, borbi za nove odnose proizvodnje, za vlastite istorijske interese. U tom smislu, Savez komunista bi morao biti partija *afirmacije-ukidanja* (kao dijalektičkog para) radničke klase. A to je nešto *više i nešto drugačije* od onoga kad kažemo samo da Savez komunista mora delovati kao partija radničke klase, što, razume se, samo po sebi ne gubi od svoje aktuelnosti. Osim toga, Savez komunista mora biti partija radne, *neprivilegovane većine društva čije je socijalno jezgro radnička klasa*, ali bez fetišizacije nekog plebejskog prilaza socijalnom uporištu i sastavu Saveza komunista. To su, takođe, jednostranosti koje vode greškama i na teorijskom i na praktičnom i političkom planu. Ta navodno čista, radničko-klasna viđenja Saveza komunista i njegove uloge su, zapravo, sektaška i dogmatska. Samoupravljanje nije moguće ukoliko se ne ostvaruje kao *većinska revolucija*, a Savez komunista može biti partija novog tipa samo ukoliko uspeva da dijalektički sjedinjava klasnu i opštedruštvenu emancipaciju unutar većinskog pokreta za samoupravljanje.

Ni teza o partiji kao kolektivnom misliocu sa stanovišta *samodelatnosti i samoosvešćivanja* radničke klase, njenog istorijs-

Digitized by Google

kog subjektiviteta, *ne odgovara u potpunosti* onom što samoupravljanje nosi kao svoju unutrašnju tendenciju i svrhu. U toj tezi (koja ima opravdanje u uslovima prosvetiteljske funkcije partije), sa stanovišta suštine (a ne pojavnosti) samoupravljanja, sadržan je *rezervni elitizam* u odnosu na klasu. Pravo pitanje je kako da partija kao celina, u *okviru samodelatnosti klase*, gradi u svojim redovima, i unutar te samodelatnosti, atmosferu misaonosti, otvorenosti za novo, duh slobodnih kritičkih rasprava koji omogućuje umno kolektivno traganje za najboljim putevima socijalističkog razvoja. U *tom procesu klasa nije objekt vaspitanja*, »primene« saznanja do kojih dolazi njena partija, pasivni materijal odakle se crpu ideje za ta saznanja, nego *tendencijski postaje subjekt idejne hegemonije*. A bez te hegemonije nema ni njene političke hegemonije niti samoupravljanja kao većinske revolucije.

Bitno je da Savez komunista danas mora sve više postajati partija *bloka samoupravnih snaga društva*, u kojem se sjedinjuju: nepovoljan društveni položaj radničke klase kao celine i njoj srodnih socijalnih grupa, ali i njihovo istorijsko stvaralaštvo, nauka, znanje, stručnost, sposobnost razvoja modernih proizvodnih snaga, politička praksa i svest kao elementi borbe za samoupravnu zajednicu. Taj blok se transformiše od tradicionalnog saveza radničke klase i seljaštva u *front antikapitalističkih, antibirokratskih, antitehnokratskih snaga, ili, pozitivno određeno, u front snaga samoupravljanja kao integralne, najdublje demokratije i slobode čoveka čiji je koren u oslobađanju rada.*

Postavlja se i pitanje *šta je u samoj klasi dinamički činilac*, motor njenog preobražaja, izgradnje jedinstva razvoja modernih proizvodnih snaga i njenog razvijanja kao klase, revolucionarnog pokreta? Na šta se u samoj klasi Savez komunista mora *najpre oslanjati* i šta to iz same klase mora najviše progovarati u njegovom sastavu i ukupnoj društvenoj praksi? Naravno, to ne moraju biti njeni najstručniji i najobrazovaniji delovi, na to upozoravaju i naša i tuđa istraživanja. Ali, koliko god bilo pogrešno preterano pridavanje značaja obrazovanju, kvalifikaciji, stručnosti, toliko je konzervativno i, zapravo, bivše uverenje da se bez tih elemenata, isključivo nekom političkom praksom kao takvom, plebejskim položajem i čistom klasnom svešću, može stvarati »pravi lik« klase, primeren biti samoupravljanja. Marksova teza da komunisti u sadašnjosti moraju sagledavati budućnost pokreta odnosi se i na *samu klasu.*

Reč je o potrebi da se Savez komunista ukorenjuje u onim snagama klase koje su *klasno najrazvijenije*, sposobne da nju i Savez komunista iznutra svestrano preobražavaju i osposobljavaju za rešavanje najvažnijih problema njenog društvenog položaja, razvoja materijalnih proizvodnih snaga, za prevazilaženje klasne podele rada i političkog monopola, za jedinstvo ekonomske, političke i kulturne hegemonije udruženih proizvođača. U tom smislu, Savez komunista bi u svom biću, te time i u svom sastavu i celokupnoj praksi, morao *sjedinjavati svojstva avangarde revolucio-*

Digitized by Google

narnog preobražaja rada i najšire demokratizacije društva, morao bi delovati autoritetom najveće odlučnosti u klasnim borbama, klasne svesti (čiji je bitan element revolucionarna teorija) i komunističkog morala, i biti partija diktature proletarijata i partija radne neprivilegovane većine, istorijskog bloka samoupravnih snaga društva.

Svi ti atributi »prednjačenja« Saveza komunista sažimaju se u odredbi da je njegov smisao da bude *partija slobode* (pri čemu partiju treba shvatiti onako kako to Marks čini kad pod njome podrazumeva partiju socijalne revolucije). Jer sâmo biće revolucije određeno je slobodom kao njenom imanencijom i svrhom. Svrha partije revolucije jeste ostvarivanje slobode, te stoga, u dugoročnom procesu, nestajanje potrebe za njenom ulogom ukoliko nestaje sama klasa kao posebna sfera društva (što ne treba poistovećivati sa nedijalektičkim »likvidiranjem« te potrebe u sadašnjim uslovima), *a njen koren mora biti ne u vlasti, nego u radu.*

Koliko u postojećim uslovima Savez komunista može doista delovati u tom smislu?

U zasnivanju odgovora na to pitanje mora se poći od uvida da je Savez komunista sada suviše *slepljen s državnim aparatom*, suviše je unutar svih segmenata institucionalnog sistema, upravo kao aparat vlasti, a ne prvenstveno kao usmeravajuća idejna i politička snaga, da to predstavlja glavnu smetnju istorijskoj potrebi da on bude na distanci koja mu omogućava kritičku svest, odgovarajuće političko inovatorstvo i vlastiti preobražaj primeren današnjem vremenu. Njegovi delovi, pre svega njegovi izvršni organi i uticajni pojedinci, nalaze se na raznim nivoima unutar tih famoznih otuđenih centara ekonomske i političke moći, na rukovodećim i svim značajnijim mestima, te je teško pretpostaviti da bi oni mogli imati potrebnu kritičku distancu u odnosu na vlastitu praksu i postojeći sistem i da bi se mogli doista zalagati za stvarne pretpostavke razvlašćivanja i razotuđenja tih centara. Nasuprot tome, osnovna masa »običnog članstva« je bez većeg političkog uticaja. Time se praktično sužava realni mogući prostor samoupravljanja, a Savez komunista tendira ka jednopartijskom sistemu. Zato se njegova socijalna struktura mora povezivati sa stvarnom strukturom moći u njegovim vlastitim okvirima. Razmatranje socijalne strukture Saveza komunista, vođeno Marksovim metodama analize konkretnog istorijskog materijala, nije moguće bez njenog suštinskog dovođenja u vezu s klasnom strukturom društva kao celine i strukturom moći u samom Savezu komunista, uvek sagledavajući sve te »strukture« kao proces, a ne kao gotovu »stvar«, uvek u sklopu klasnih borbi za samoupravljanje, njegov stvarni sadržaj i domet.

Potrebno nam je *kreativno vraćanje* na programske izvore Saveza komunista, ne iz doktrinarnih razloga, nego radi ugrađivanja tih izvora u današnja rešenja oštrih problema društvenog razvoja i adekvatne uloge Saveza komunista. Srž te potrebe je *deetatizacija i debirokratizacija samog Saveza komunista*, kao bitan element

Digitized by Google

opšteg procesa deetatizacije i debirokratizacije privrednog, političkog i kulturnog života. Zamisao partije kao unutrašnje, idejno-političke snage koja, svojim bićem (u čemu je značajan socijalni sastav) i celokupnom praksom, dokazuje svoj klasni i opštedruštveni emancipatorski karakter, stalno otvorene kritičkom sudu klase i socijalističke javnosti uopšte, koja se u svojim redovima i u celini društva snagom individualnog i kolektivnog ćina i primera bori za što dublju demokratizaciju, a svojstva avangarde uvek nanovo osvaja, a ne prisvaja — ta strateška zamisao izuzetno je aktuelna upravo danas.

Birokratizacija je uvek praćena i privatizacijom kao svojim prividnim polom. Ona praktično i jeste svojevrsna privatizacija viška vrednosti, vlasti i moći. Etatizam nije izvorna (ni fatalna) društvena činjenica. On je, pre svega, manifestacija moći birokratije. Govor o etatizmu bez govora o birokratiji i njenoj moći je govor o pojavnom, a ne o suštinskom.

Preko analize tih primarnih pitanja može se procenjivati koliko postojeća socijalna struktura Saveza komunista odgovara epohalnim potrebama i uzavrelim tokovima razvoja u kojima ima dosta elemenata neizvesnog i kriznog. Tek na tim osnovama Savez komunista može aktivirati i oživeti svoje vlastite, ne male stvaralačke potencijale i uhvatiti se u koštac sa rastućom birokratizacijom čiji se specifični izrazi vide u postojećem sastavu i kretanjima u njegovoj socijalnoj strukturi.

Digitized by Google

Ljubinka Joksimović

Međuzavisnosti strukturnih promena i društveno-ekonomskog razvoja

Kako reč postaje moderna, ona gubi preciznost i akumulira značenja. Danas se izraz »strukturno« vrlo često upotrebljava, ali se ponekad koristi da označi »veliko«, »važno«, »dugotrajno« ili »neobradljivo«, pomeranje neke celine, odnosno strukture. Ozbiljni strukturni problemi[1] imaju sve ove osobine, mada postoji još nešto što ih razlikuje od teškoća, ma koliko one bile velike. Reč je o tome da strukturne promene uključuju relativno dugotrajne promene u načinu na koji se resursi koriste. Promena može biti uzrok ili posledica, problem se može javiti usled prihvatanja ili otpora promeni. Tada je niz odnosa pogođen i treba da se tretira kao deo strukturnih problema. Tako, na primer, velike promene u bilansu plaćanja mogu biti simptom strukturne promene ili neuspeha u prilagođavanju takvoj promeni, ali one mogu biti znaci pogrešnih

[1] Privrede se prilagođavaju relativno lako relativno malim i postepenim promenama. Ovde se ne interesujemo za većinu promena u relativnim cenama, mada ove menjaju strukturu cena i mogu odražavati druge strukturne promene. Ali promena cene nafte je jedan od centralnih strukturnih problema.

Digitized by Google

(makro-ekonomskih ili cikličnih) politika u zemlji i inostranstvu. Nesigurnost u tom pogledu — šta je prolazno, a šta trajno, takođe je deo problema.[2]

Recesije su, u isto vreme, i najpovoljnija i najnepovoljnija stanja za rešavanje strukturnih problema. S jedne strane, recesija iznosi na površinu teškoće koje su često nevidljive u periodima visoke tražnje i tad se čini da bi se nešto moglo uraditi sa njima. S druge strane, rešavati nešto dugoročno, kada su neposredni problemi tako hitni — veoma je teško. Margina za prilagođavanje je skoro uvek uska. Racionalizacija je, da upotrebimo stari izraz, pogodna da označi smanjenje broja poslova, ali je često anatema za vlade u vreme recesije. Štaviše, koraci preduzeti za rešavanje tekućih problema, recimo, preduzimanje mera da se izbegne propast glavnog preduzeća, mogu kasnije smanjiti mogućnost prestrukturiranja upotrebe resursa na istom polju.

Za budući rast i razvoj neophodan je nov strukturni preobražaj na međunarodnom i nacionalnom nivou. Istorija međunarodnog ekonomskog sistema posle drugog svetskog rata je, uglavnom, istorija strukturnih promena. Delovi te istorije su poznati: prestrukturiranje Zapadne Evrope, modernizacija Japana, internacionalizacija američke privrede i promene u svetskoj trgovini koje su ostvarivane uporedo s tim procesima.[3] Industrijalizacija i brzi rast izazvali su osnovne strukturne promene u socijalističkim zemljama, ali se one nisu u potpunosti reflektovale u njihovoj spoljnoj trgovini. Brzi, mada neujednačen, rast zemalja u razvoju i brza industrijalizacija nekih od tih zemalja izmenili su sliku sveta.

Strukturne promene nisu jednostavno koincidirale sa znatnim rastom i visokim nivoima dohotka u razvijenim industrijskim zemljama, mada su na određen način omogućavale prosperitet. Politika

---

[2] Izvesna masa neuposlenog rada i sredstava je cikličnog karaktera i nestaće kad se tražnja poveća. Ali nezaposlenost nekih struka i omladine ukazuje na postojanje i strukturne nezaposlenosti. Zaostajanje investicija, koje je i uzrok i posledica slabog oporavljanja, sigurno se delimično može pripisati neizvesnosti oko toga gde se ekspanzija kapaciteta garantuje i da li će se modernizacija isplatiti na ovom ili onom polju. Strukturne posledice nove svetske energetske situacije tek sada se svom snagom ispoljavaju. One se odnose ne samo na prilagođavanja većim troškovima i na uštedu energije, već i na nove lokacije izvesnih grana, stimulanse za alternativne izvore energije, na izmenjene modele tražnje u zemljama koje proizvode i troše naftu i na ubrzani razvoj zemalja izvoznica nafte. Govori se o »svetskoj strukturnoj krizi« čeličana, brodogradnje, tekstilne industrije. Za diskusiju je koliko drugih grana preživljava takođe osnovne strukturne probleme i kada će se i kako oni ispoljiti.

[3] Izuzetno snažan posleratni rast nametao je potrebu gušenja klasnih borbi, koje su izbijale pred kraj rata. U Japanu i Nemačkoj veoma brzo i »efikasno« je ukroćena radnička klasa, što je tim zemljama potom omogućilo da ostvare najbrži rast. Stvari su drugačije tekle u Francuskoj i Italiji, gde je radnička klasa umela bolje da sačuva svoje borbene tradicije; u Velikoj Britaniji, gde je Laburističkoj partiji pošlo za rukom da klasnu borbu uglavnom sabije u preduzeća, privredni razvitak je bio mnogo sporiji.

Digitized by Google

podržavanja konjunkture (posebno u SAD), nova tehnologija, promene u upotrebi resursa unutar zemalja, ekspanzija izvoza, to jest proširivanje spoljne trgovine, omogućeno ujedinjavanjem svetskog tržišta i neograničenom ponudom radne snage (posebno u Zapadnoj Evropi i Japanu) — bili su preduslovi za različite nivoe proizvodnje i potrošnje, pa i za skraćivanje nedeljnog radnog vremena, koji su preovlađivali u zapadnom svetu do 1973. godine. Gledajući unazad na te velike promene, može se zapaziti da su se one dešavale bez traumatičnih poremećaja i sa kratkotrajnim gubicima za značajne grupe ili oblasti.

Međuzavisnost strukturne transformacije i stope privrednog rasta

Kvantitativan efekt strukturne promene na rast jasno je uočljiv pošto rastući značaj visokoproduktivnih grana, to jest regrupisavanja izvorâ rasta koji dovode do toga, ima za rezultat povećanje nacionalnog dohotka. Međutim, kvantifikacija tog efekta je otežana činjenicom što je poređenje različitih nivoa produktivnosti pojedinačnih sektora često i ekonomski neopravdano. Mađarski ekonomist Tibor Erdos je izračunao međuzavisnost strukturnih promena u proizvodnji i stope rasta.[4] Po njemu, efekt rasta usled strukturnih promena proističe iz činjenice što je mogućnost za povećanje produktivnosti različita u svakom sektoru, što postoje različite mogućnosti za povećanje inputa rada, što tržišna tražnja za proizvodima svakog sektora raste po različitim stopama i, naposletku, što se kapitalska intenzivnost proizvodnje takođe razlikuje po sektorima. Prema izračunavanjima za period između 1953. i 1966. godine, nađena je pozitivna korelacija od 0,849 između strukturnih promena u mađarskoj privredi i stope rasta. Erdosova izračunavanja su pokazala da je u istom periodu indikator promena u dinamičnim sektorima u društvenom bruto proizvodu bio izrazito visok, odnosno da je udeo promena u ostvarivanju društvenog bruto proizvoda bio posebno visok u Grčkoj (48), Japanu (47), Italiji (44), Austriji (41), Nemačkoj DR (40), a nešto niži u Belgiji (29), Francuskoj (26), Švedskoj (22) i Engleskoj (10).

Primenjujući Erdosov metod za period 1963—74. godine, indikator koji izražava obim strukturne promene bio je za Španiju 177, Južnu Koreju 148, Brazil 144, Japan 124, Grčku 89, Nemačku DR 40, Francusku 45, Belgiju 27, Austriju 25, Englesku 16 i za SAD 8. To pokazuje da postoji jasno izražena međuzavisnost strukturne promene i stope rasta u relativno manje razvijenim zemljama koje ostvaruju ubrzanu industrijalizaciju, dok su u razvijenim zemljama promene u makro-strukturi manje indikativne za dinamiku rasta,

[4] T. Erdos, *Gazdasagi novekedes a fejlett tokes orszagokban* (Economic Growth in the Developed Capitalist Countries), Kossuth Kiado, Budapest, 1972, str. 140—157.

Digitized by Google

pošto glavni tokovi strukturne transformacije — svojim najvećim delom ostaju unutar sektora ili čak supsektora. Takođe, uviđa se da tempo strukturnih promena u poslednjoj dekadi nije bio toliko rezultat razlikovanja sektoralne dinamike produktivnosti (ubrzanje tehnološkog razvoja sektora koji zaostaju) ili sektorskih razlika u kapital-intenzitetu, već sektorskih razlika u tržišnoj tražnji, a pre svega u tržišnoj ponudi. Reč je o tome da je strukturna transformacija u poslednjoj deceniji dobijala impulse ne samo od promena u tražnji, već, uglavnom, od međunarodnih viškova ponude koji su se pojavili u izvesnim granama.[5] Politika ponude je sve češće politika rasta i strukturna politika, koje treba da doprinesu tome da se proizvodni potencijal, u svom rastu i u svojoj strukturi, prilagođava ekonomsko-političkim ciljevima, jer obim strukturnih promena na svetskom tržištu, u proizvodnji i prilagođavanju spoljne trgovine svake zemlje utiče na menjanje njenog položaja na svetskom tržištu, na odnose razmene, stepen otvorenosti, kao i dinamiku rasta nacionalnih privreda.

Menjanje strukture proizvodnje, modernizacija ekonomskih struktura od naročitog su značaja za evoluciju privrede. Ekonomske nauke još nisu dovoljno zrele da izrade i fundiraju teoriju struktura. Nijansirane ocene vrednosti, kao i produbljivanje studija u vezi sa menjanjem ekonomskih struktura država u raznim periodima njihove ekonomske evolucije, upućuju na zaključak da ni modeli ekonomskih struktura industrijalizovanih zemalja nisu nepromenljivi, već se nalaze u procesu stalnog menjanja. Utoliko je teže davati ocene o efikasnosti pojedinih modela strukture u poređenju sa drugima. Upravo zbog toga postaje očigledno da se ne mogu preuzeti i prilagođavati modeli strukture pojedinih država sa različitim uslovima, dimenzijama, stepenima industrijskog razvitka, a naročito sa različitim društvenim i ekonomskim sistemima.

Može se bez preterivanja reći da transformacija ekonomske strukture pripada kvalitativnim obeležjima razvoja: njena dinamika govori više o socio-ekonomskim procesima nego, na primer, stopa rasta društvenog bruto proizvoda ili industrijske proizvodnje. Jer danas se zapaža da su međuzavisnosti strukturne transformacije i stope rasta prilično izmenjene. U nekoliko zemalja, recimo,

[5] Petrolejski šok je odigrao veliku ulogu u skretanju pažnje ekonomista sa agregatne tražnje na probleme ponude (»supply-side« analiza). U dosadašnjem konceptu globalnog usmeravanja se nije obraćala pažnja na ponudu, ali je ona mogla biti zapostavljena jer se sve do nastupanja krize ovde nisu ispoljavali nekakvi značajniji problemi. Danas se više ne može imati poverenja u tezu da će problemi ponude, uz odgovarajuću tražnju, brzo sami od sebe iščeznuti. Da li će u budućnosti postojati dovoljno velika tražnja, u velikoj meri zavisi od toga da li će od sektora ponude poticati dovoljno snažni impulsi. U kejnzijanskom periodu uvrežile su se navike da o tražnji treba da se stara država. Ali istorija privrede poznaje mnoge faze u kojima su primarni ekspanzivni impulsi dolazili od ponude, od novih dobara i proizvodnih postupaka koji su spontano produkovali i sami obezbeđivali svoje tržište. Ako se žele razrešiti strukturni problemi, onda se dosta toga može učiniti preko takvih inovacija.

Digitized by Google

strukturna transformacija se ubrzala tačno u godinama opadajuće stope rasta. Iskustva prikupljena u vezi sa tim govore da su u razvijenim zemljama kvalitativne promene obično praćene opadajućom stopom rasta. U periodu ekonomske strukturne transformacije, koja počinje sa uslužnim sektorom, što postaje predominantan, stopa rasta se usporava (bar uz sadašnja ograničenja modernizacije usluga), pošto je period »proizvođenja« »ljudskih« investicija neophodnih za razvoj »kvalifikaciono-intenzivnih« aktivnosti mnogo duži nego prosečan, a mogućnosti povećanja produktivnosti uvođenjem mehanizacije su kod većine usluga ograničene. U razvijenim kapitalističkim zemljama, pored nekoliko drugih faktora, ubrzanje strukturne transformacije izaziva smanjenje stope ekonomskog rasta od približno 1%.

U isto vreme, usporavanje stope rasta, zbog izbijanja na pročelje sektora usluga, može biti ublaženo ubrzanjem transformacije industrijske strukture. Naime, industrijske zemlje za dobar deo svojih današnjih konjunkturnih, a pre svega strukturnih promena, treba da zahvale činjenici da one to više gotovo i nisu; naime, nisu samo industrijske zemlje. Udeo proizvodnih radnika u ukupnoj zaposlenosti u zapadnim industrijskim zemljama poslednjih godina je osetno opao.[6] Opadne li udeo proizvodnih radnika unutar neke nacionalne privrede ispod određene granice (koja je, naravno, različita od jedne do druge zemlje, što još više otežava problem), onda proizvodni sektori neće više biti u stanju da finansiraju obimne potrebe savremene države. Javna vlast — opštine, pokrajine, država — iz određenih ideoloških razloga preuzima sve više zadataka u svoje ruke ili joj se ti zadaci nameću. Rezultat je očigledan: porast administracije savremene države, upravljanje džinovskim procesom preraspodele, lavina zakonâ koja se preko toga izliva, bez obzira na administrativne konsekvence — sve to iziskuje i vezuje nove desetine hiljada radnih ljudi za neproduktivne svrhe. Sve manji broj proizvodnih radnika finansira sve veći broj radnika na neproizvodnim poslovima. Teret preraspodele leži na plećima onih koji visokointenzivnim radom i optimalnim stvaranjem vrednosti daju svetskom tržištu svoje proizvode.

Mnoge sadašnje tendencije pokazuju da značaj proizvodnog sektora još nije u punoj meri shvaćen. Industrijska politika je stoga nešto mnogo više od borbe za očuvanje sopstvenog proizvodnog kapitala, više nego pitanje privredne strukture i strukture zaposlenih, više nego politika proizvodnje i plasmana. Ako znamo da baš industriji treba da zahvalimo za privredni polet prvih posleratnih godina, onda je apel za ponovno otkrivanje mogućnosti za po-

[6] Smanjenje broja radnih mesta u industriji Velike Britanije za nekih 10%, u poslednjih osam do deset godina, navodi mnoge na zaključak o procesu »dezindustrijalizacije« i nastajanju jedne nove strukture u ovoj privredi, sve više zavisnoj od razvoja sektora komercijalnih i finansijskih uslužnih delatnosti na međunarodnom nivou.

Digitized by Google

većanje produktivnosti i za orijentaciju na efikasnost izvan svake sumnje.[7]

Koristeći podatke iz statistike industrijske proizvodnje nekoliko zemalja, J.P. Verdoorn (1949) je utvrdio da postoji pozitivna linearna veza između rasta produktivnosti (p) i rasta proizvodnje (q), koju je matematički izrazio ovako:

(1) $p=c+dq$, c i d konstante, $d>o$.

Kaldor (1966) daje jednu verziju ovog zakona, objašnjavajući relativno slabe performanse britanske privrede. Posle ispitivanja podataka za dvanaest zemalja u periodu 1953/4 — 1963/4, Kaldor zaključuje da je potencijalni rast industrijske produktivnosti ograničen ponudom radne snage, dokazujući da kad industrija trpi od pomanjkanja radne snage, nemoguće je koristiti ekonomiju obima, i stoga je produktivnost oštećena. On nije izrazio ovaj stav u nekom eksplicitnom matematičkom obliku, ali implicitno u njegovom stavu je sadržana jednačina sledećeg oblika, koja povezuje rast produktivnosti (p) sa rastom zaposlenosti (e).

(2) $p=a+be$, a i b konstante, $b>o$.

Ova jednačina pokazuje da je brži rast zaposlenosti povezan sa bržim rastom produktivnosti.[8] Polazeći od toga, Kaldor dalje tvrdi da je spor rast britanske industrijske produktivnosti uslovljen hroničnom oskudicom radne snage u tom sektoru. Pošto Velika Britanija, za razliku od svojih rivala, ne poseduje veće viškove poljoprivredne radne snage koja bi se mogla zaposliti u industriji, on zaključuje da, ako potencijalne ekonomije obima treba da se realizuju — onda se radna snaga mora naći negde drugde.

Svetski ekonomski rast nije dokazao da iscrpljivanje poljoprivrednih radnih rezervi nedvosmisleno usporava stopu rasta. »Engleska bolest« rasta nije više specifičan nacionalni fenomen. Njeni simptomi vidljivi su i u Italiji, Francuskoj, Švedskoj, podjednako u zemljama pod konzervativnim i socijaldemokratskim političkim rukovodstvom, i mogu pripadati različitim talasima industrijalizacije. U uzrocima te »bolesti« nacionalne karakteristike se reflektuju, a opšti simptom je, međutim, usporavanje strukturne trans-

[7] »Suviše malo je proizvođača« — na ovu fascinantno prostu i jasnu formulu došli su Britanci, vršeći kritičku analizu svojih aktuelnih teškoća koje su pokazivale izrazito stagflacijske tendencije. Videti: R. Bacon i W. Eltis, *Britain's Economic Problems: Too Few Producers*, Macmillan, London, 1978.

[8] Gore navedeni simboli označavaju sledeće veličine: (p) označava produktivnost, (q) proizvodnju, a (e) zaposlenost. Za odgovarajuće vrednosti »a« i »b« ove dve jednačine su matematički iste i može se jednačina (2) posmatrati kao reformulacija Verdoornovog originalnog zakona, gde rast zaposlenosti (e) zamenjuje rast proizvodnje (q) kao nezavisna varijabla. Ako je $a=c/(1-d)$ i $b=d/(1-d)$, jednačine (1) i (2) su ekvivalentne. Uslov $b>o$ je onda jednak uslovu $1>d>o$.

Digitized by Google

formacije i nepostojanje harmonije — u većoj ili manjoj meri — sa svetskim ekonomskim procesima.

Nakon ovog Kaldorovog objašnjenja nekoliko pokušaja je učinjeno kako bi se ispitale teorijske i empirijske osnove njegovog zakona. S. Gomulka (1971), u studiji o difuziji znanja, tvrdi da se internacionalne razlike u rastu produktivnosti mogu najbolje razumeti ako se pođe od ideje tehnoloških gepova.[9] On daje i teorijske argumente i empirijske dokaze kako bi pokazao da je difuzija tehnika od naprednih ka zaostalim proizvođačima važna determinanta tehničkog progresa i da je stopa difuzije sâma uslovljena socijalnim, kulturnim i političkim faktorima koji su podložni promeni. Po njegovom mišljenju, Japan je pravi primer zemlje koja je efikasno pokrenula svoju ekonomsku organizaciju na sticanje znanja iz inostranstva i ostvarila ogroman porast produktivnosti. Gomulka ubedljivo tvrdi da su u sadašnje doba efekti difuzije daleko važniji od efekata Kaldorovog zakona.

Oko dve godine kasnije, posle pojave Gomulkinog rada, Krips i Tarling objavljuju studiju koja se bavi ispitivanjem Kaldorovih »empirijskih generalizacija«. Koristeći cross-section analizu, zasnovanu na nizu posmatranja dvanaest razvijenih kapitalističkih zemalja u periodu 1951—1970, oni su testirali Kaldorov zakon u osnovnim industrijskim sektorima. Studija je potkrepila ovaj zakon samo u slučaju prerađivačke industrije, i to u periodu 1951—1965. Međutim, oni tu, kao i Kaldor, nisu uzeli u obzir da nivo tehničkog znanja varira od zemlje do zemlje, unutar pomenutog uzorka zemalja, a i da je njegova difuzija u vreme 50-tih i 60-tih godina bila izrazito neujednačena.[10] Kao i kod Kaldora, rezultati sa Kripsovim i Tarlingovim podacima zavise veoma mnogo od uključivanja ekstremno specijalnog slučaja — Japan — u mali uzorak zemalja. Kad se Japan izostavi, veza između (p) i (e) u sistemu nestaje. Vrednost koeficijenta korelacije (R^2) opada od 0,447 na 0,050, a koeficijent rasta zaposlenosti (b) opada od 0,627 na 0,183. To navodi na zaključak da ne postoji empirijski dokaz da Kaldorov zakon deluje u posleratnom periodu u industriji. Ostaje da se objasni kako je Kaldor 1966. našao značajnu pozitivnu vezu između rasta produktivnosti i zaposlenosti u industriji u periodu 1953/4—1963/4. Odgovor je sledeći: prvo, on koristi neprikladan statistički postupak za otkrivanje veze između (p) i (e); drugo, uzorak zemalja je neodgovarajući.

---

[9] S. Gomulka, *Inventive Activity, Diffusion and Stages of Economic Growth*, Archus, 1971.

[10] Tako, na primer, početkom 50-tih godina Japan se ne može označiti kao razvijena zemlja u smislu koji važi za SAD. Svakako, dvadeset godina rasta izravnalo je neke razlike među zemljama, pošto su se različiti tehnološki gepovi zatvarali, mada se tehnološko znanje, pa ni danas, nipošto uniformno ne poseduje niti primenjuje. U analiziranju procesa rasta između 1950. i 1970. moraju se uzeti u obzir razlike među zemljama na početku tog perioda pre nego njihove sličnosti na kraju istog razdoblja: svako zatvaranje gepova uzrok je nenormalnom porastu produktivnosti u ranije zaostaloj zemlji.

Digitized by Google

Značajniji izvori neravnoteža i strukturna transformacija

Međuzavisnosti strukturne transformacije i uslova ravnoteže nacionalnih ekonomija su mnogo jače nego strukturne transformacije i dinamike: najznačajnije promene u poređenju sa ranijim istorijskim periodima su upravo u tome. Najveći deo ekonomskog rasta u 19. veku, kao i onog 25 godina nakon drugog svetskog rata, karakterisala je relativna stabilnost i domaćih privreda i spoljne trgovine. Početkom 1970-tih godina znaci neravnoteže su se multiplikovali na svetskoj skali: inflacija i zaduženost su postale glavni problemi ekonomske politike većine zemalja. Sedamdesetih i osamdesetih godina ekonomski rast je novog tipa i ostvaruje se usred gotovo permanentne neravnoteže, koja nikad ranije nije bila poznata.

Međunarodna tržišta sirovina, primarne energije i hrane karakterisao je opadajući ili stagnirajući svetski nivo cena posle postkorejskog normalizovanja, i to dugo (celih 15 do 20 godina), u vreme kad su cene ponovo počele rasti. U tom smislu nesrazmerno povećanje cene nafte i još nekih sirovina u suštini je predstavljalo samo kratkoročnu oscilaciju na svetskom tržištu, koja često na njemu prati dugoročno odgođene akomodacije proizvodnih odnosa i odnosa vrednosti. Protekcionistička razvojna teorija, pojavivši se u okviru buržoaskog reformizma posle drugog svetskog rata, kao i takozvana radikalna ekonomska škola početkom 1960-tih godina, vršile su snažan uticaj u tom smislu da zemlje koje proizvode sirovine i hranu treba da preorijentišu svoje izvore rasta sa primarnog na sekundarni sektor, odnosno bila je reč o prenošenju eksterne zavisnosti na strukturno moderniji industrijski sektor. Takva teorijska pozicija poklapala se sa potrebama vladinih politika u istorijskoj situaciji posle drugog svetskog rata u velikom broju nerazvijenih ili manje industrijalizovanih zemalja, a u nacionalnoj razvojnoj politici nekih zemalja to je bilo izraženo permanentnim zanemarivanjem ekstraktivnog sektora i poljoprivrede, a u izvesnim slučajevima i njihovom dekapitalizacijom. Danas svaki napor usmeren na realizaciju ekonomskih promena, bilo na planu proizvodnje, raspodele ili potrošnje nailazi na izvanredne teškoće. Nije reč samo o otporu »tradicionalnih« i zaostalih struktura talasu modernizacije i dinamizacije, već ponajviše o sukobu između potreba relativne homogenizacije državnog prostora, stvaranja autonomnih mogućnosti razvoja, s jedne, i postojećih dominantnih odnosa u svetskom sistemu reprodukcije i savremenoj međunarodnoj podeli rada, s druge strane.

Pored iznenadnog porasta nivoa relativnih cena primarnog sektora u razvijenim zemljama — na višim fazama ekonomske razvijenosti — nivo cena usluga takođe raste uporedo sa strukturnom transformacijom tražnje. Specifični *price-pushing* faktori (cenovni podsticaj i efekt) u uslužnom sektoru su delimično prouzrokovani razlikama u uslovima proizvodnje robâ i usluga. U ovom sektoru na datom tehnološkom nivou živi rad može biti smanjen

Digitized by Google

ili zamenjen u ograničenim razmerama; kod većine usluga mogućnosti mehanizacije ili poboljšanja produktivnosti su ograničene. U formulisanju ekonomske politike ovog sektora svaka zemlja razmatra prvo proizvodne sektore. Industrijske grane najbolje opremljene mehanizacijom su one koje determinišu veličinu porasta nadnica i redukciju broja radnih sati. U slučaju pune zaposlenosti sektor usluga je obavezan da prilagođava nadnice onima iz proizvodnih sektora ako ne želi da izgubi svoju radnu snagu. U većini razvijenih kapitalističkih zemalja broj radnih časova i iznosi nadnica na čas su se menjali gotovo paralelno u industrijskom i uslužnom sektoru. Znači, uslužni sektor je prinuđen da plaća takve nadnice, da kreira takve radne uslove, a to sve ima za posledicu da stvara takve dodatne troškove koji nisu adekvatno kompenzirani poboljšanjem produktivnosti. Primarno sredstvo nadoknađivanja ovih dodatnih troškova je povećanje cena.

Dalje, pošto su usluge obično individualnog karaktera, konkurencija u ovom sektoru je manje oštra nego na tržištima industrijskih proizvoda, a kako je sektor usluga manje moguće kontrolisati merama ekonomske politike nego sektor industrije ili poljoprivrede, to povećanje cena uslužnog sektora, uopšte uzev, zbog svega toga nailazi na manji otpor. Pod združenim uticajima pomenutih faktora cene usluga rastu po višoj stopi nego proizvoda, a to nije praćeno odgovarajućim porastom produktivnosti. Na višoj fazi razvoja to poboljšava odnose razmene uslužnog sektora kao funkciju modifikovane tražnje, a u isto vreme deluju *price-pushing* snage koje se mogu savlađivati proširivanjem ponude uslužnog sektora i uopšte njegovim obimnijim razvojem, a što istovremeno predstavlja dalji izvor strukturne inflacije.

Dok se u primarnom sektoru neravnoteže pojavljuju kao posledica ograničene ponude prirodnih resursa na datom tehnološkom nivou i/ili njihovog zapostavljanja tokom dužeg perioda, u uslužnom sektoru ovo nastaje kao posledica trajnijeg porasta tražnje. U granama prerađivačke industrije, gde obično zaostaju *price-pushing* snage, takve posledice se mogu pojaviti uprkos slaboj dinamici tražnje. Slično uslužnom sektoru, laka industrija je obavezna da prilagođava nivo svojih nadnica — u slučaju pune zaposlenosti — onome iz dinamičnih sektora, mada su mogućnosti poboljšanja njene produktivnosti znatno manje nego one u dinamičnim sektorima, a isto tako intenziviranje masovne proizvodnje i napredovanje koncentracije malo može doprineti povećanju konkurentnosti njenih proizvoda.[11] U isto vreme, nekoliko specijalizovanih grana

[11] U periodu 1958—1972. proizvodnja *per capita* je rasla prosečno po stopi od 5,4% u prerađivačkoj industriji u Zapadnoj Nemačkoj, a samo 3,6% u konfekcijskoj industriji, dok je nadnica na čas porasla od 2,35 DM na 8,60 DM u prerađivačkoj i od 1,66 DM na 6,10 DM u konfekcijskoj industriji, to jest nadnice na čas su rasle praktično po istoj stopi uprkos činjenici da je stopa stranih radnika porasla od 2,5% na 11,6% u industriji između 1961. i 1970. Između 1963. i 1973. u Nemačkoj je prosečan nivo nadnica porastao za 208%, nivo nadnica u tekstilnoj industriji za 217%, a indeks produktivnosti u istoj grani samo za 39%.

Digitized by Google

lake industrije nailazi na izrazitu konkurenciju uvezene robe — kao suprotnost uslužnom sektoru. Izvesne grane lake industrije u većini razvijenih kapitalističkih zemalja poslednjih godina mogle su da opstanu uglavnom zahvaljujući javnim i skrivenim subvencijama i protekcionističkim merama.

Povećanje nadnica koje prevazilazi stopu rasta produktivnosti, visok nivo proizvodnih troškova po međunarodnim poređenjima i rastući društveni troškovi održavanja industrijskih grana koje zaostaju — jesu značajni inflatorni faktori u razvijenim kapitalističkim zemljama već dugo vremena. Problemi u vezi sa zaštitom sredine utiču na povećanje fiksnih troškova proizvodnje, na veću cenu investicija, nameću rešavanje pitanja pogodne lokacije, napuštanje nekih vrsta proizvodnje uopšte, ograničavanje vlasnikâ kapitala u odlučivanju, zahtevaju uspostavljanje novih odnosa između privatnog kapitala i države.

Intenziviranje međunarodne ekonomske kooperacije može ojačati inflatorne snage, ali i antiinflatorne. Ako je u svetskoj privredi inflaciona stopa viša nego ona unutar nacionalne privrede, spoljna trgovina unosi *price-pushing* efekte u domaću ekonomiju. Na dugi rok, kao posledica oštrije konkurencije, inflacija na svetskom tržištu se razvija po nižoj stopi nego u većini nacionalnih privreda. Strukturno-ekonomski razvoj, koji se oslanja na intenziviranje međunarodne podele rada, ima antiinflacione efekte i na planu uvoza i izvoza. U tehnički vodećim industrijskim granama, osetljivim na ekonomiju obima, izvoz unapređuje razvoj optimalnih razmera proizvodnje i doprinosi smanjenju troškova po jedinici proizvoda. U isto vreme, likvidiranje ranije pomaganih grana koje zaostaju i supstitucija njihovih proizvoda jeftinijim uvoznim dobrima donosi uštede u nacionalnim troškovima i direktno slabi *price-pushing* snage.[12]

Posebno kritično polje neravnotežâ je nezaposlenost. Razvijene zemlje su od završetka drugog svetskog rata ušle u najduže razdoblje velike nezaposlenosti. Zbog ljudskih gubitaka u ratu i ubrzanog rasta cele svetske privrede ekonomski rast se šezdesetih godina ostvarivao praktično uz punu zaposlenost u zapadnim zemljama. Na tim osnovama, puna zaposlenost počinje se smatrati kao trajna mogućnost. Relativno nedostajanje radne snage u nekoliko

[12] U okviru takozvane politike međunarodne podele rada smatra se da je najveći problem — prestrukturiranje industrije u svetu. Zadaci koje je predložio UNIDO (Organizacija Ujedinjenih nacija za industrijski razvoj) u vezi sa raspodelom industrijskih delatnosti treba da se razrade tako da omoguće prestrukturiranje u skladu sa politikom samodostatnosti i osnovnih potreba. To znači da se prestrukturiranje ne može isključivo ili pretežno temeljiti na tradicionalnom kriteriju komparativnih prednosti. Vodeće načelo u tom smislu mora biti optimalno pokretanje proizvodnih snaga u zemljama u razvoju, a to će u većini slučajeva zahtevati istovremeni razvoj industrijskih grana koje proizvode potrošačku robu i osnovna dobra. Nova međunarodna podela rada mora se znatno razlikovati od tradicionalne specijalizacije koja se još održava u međunarodnoj industrijskoj raspodeli.

Digitized by Google

zemalja vodilo je ka povećanju kapitalske intenzivnosti proizvodnje, pogoršavajući efikasnost investicija, pa čak i direktnom uvozu radne snage, to jest zapošljavanju stranih radnika.[13] Danas mnogi eksperti misle da nezaposlenost ne može biti smanjena ni uz dugoročnu ekspanziju. Govoreći o mogućnostima za rešavanje problema nezaposlenosti, koje pružaju povećanje investicija i ekonomski rast, V. Leontiev smatra da su te mogućnosti ograničene, jer u uslovima kada nova oprema takvim tempom smanjuje potrebu za ljudskim radom, kakav je danas slučaj za otvaranje novih radnih mesta, potrebna je toliko visoka stopa ulaganja da bi za tekuću potrošnju ostajalo veoma malo. On vidi izlaz, i to dugoročni, u tome što će sve veći deo dohotka stanovništva proisticati iz vlasništva nad sredstvima i prirodnim izvorima, a sve manji iz rada, pri čemu će ukupan dohodak rasti. Leontiev uzgred polemiše sa tvrđenjima da bi nezaposlenost bila manja da nije bilo sindikalnog pokreta koji, navodno, veštački održava visok nivo nadnica. Da nije toga, bilo bi usporeno uvođenje opreme kojom se štedi ljudski rad, pa bi bilo otvoreno više radnih mesta. Njegovo je mišljenje da se ne bi bitnije usporilo uvođenje takve opreme, jer ona omogućava skokove u produktivnosti koje ne može neutralisati nikakvo sniženje nadnica, navodeći kao primer telefonistkinju koja će uskoro, umesto u nekoliko hiljada međumesnih razgovora, moći da posreduje u deset miliona takvih razgovora. Isto tako, on veruje da je netačna tvrdnja da promene tehnologije bitno utiču na nezaposlenost. One, doduše, smanjuju broj radnih mesta u pojedinim granama, ali istovremeno otvaraju toliki ili veći broj u drugim, povezanim s proizvodnjom nove opreme, s novim uslugama itd. Naprotiv, po njemu je tačno da se otvara manje novih radnih mesta nego što ih se gasi uvođenjem nove tehnologije. Iz toga proizlazi njegov pomenuti zaključak o nužnosti sve većih ulaganja. Dosta se ukazuje na racionalizaciju koja, zapravo, omogućuje da se poveća proizvodnja bez povećanja broja radnika. Skreće se pažnja, takođe, na racionalizatorske rezerve i daje se mračna prognoza budućnosti. Dokle god privredni rast omogućuje samo puno korišćenje dotle neiskorišćenih kapaciteta i ljudstva — ne može se očekivati smanjenje nezaposlenosti. Ako prihvatimo pretpostavke ekonomskih istraživača da se za naredni

[13] Znatan priliv radne snage omogućio je da se 60-tih godina zadrži veoma nizak nivo nadnica, uz veoma visok stepen eksploatacije, odnosno da se sprovede prava »politika dohodaka« čak i tamo gde ta politika nije bila zvanično usvojena. Međutim, već od 60-tih godina stvari se počinju menjati, kako pod pritiskom radničkih borbi tako i bez ijednog časa štrajka. Ekonomski efekti su u oba slučaja bili isti: ukinuta je »politika dohodaka« (zvanična ili ne), a došlo je i do porasta dela nacionalnog dohotka namenjenog nadnicama. Uzrok takvim kretanjima ne treba tražiti u obustavljanju imigracije. Naprotiv, ona je poprimila džinovske razmere. Međutim, istovremeno je, iz političkih razloga, došlo do podele tržišta rada na tri više ili manje zatvorena sektora: tržište za radnike imigrante; tržište za »nacionalnu radničku klasu«; tržište za nova pokolenja »nacionalnih« proletera, koje stvara razvitak školstva.

Digitized by Google

period može računati sa skromnom stopom rasta, onda se može zaključiti da će radnici i mašine, uključeni u proces rada, ranije ili kasnije dostići stepen punog korišćenja kapaciteta, punog opterećenja, a da će posle toga uključivanje dodatne radne snage teći sa očiglednim oklevanjem.

Većina rasprava jasno pokazuje da izvoz zemalja u razvoju samo malim delom utiče na sveukupnu nezaposlenost u industrijalizovanom svetu. Ali je isto tako tačno da se uticaj tog izvoza najviše oseća u izvesnim granama industrije, koje su često smeštene u određenim područjima i zapošljavaju dosta nekvalifikovanih radnika, koji imaju slabe izglede za dobijanje drugog posla. Otuda pritisak da se uvedu zaštitne mere za ove grane industrije. Iako će, dugoročno gledano, izvoz iz bogatih u siromašne zemlje biti ograničen, čini se da je protekcionizam odlična kratkoročna politika kad treba rešavati neposredne probleme. Ali, budući da su promene produktivnosti glavni pojedinačni uzrok otpuštanja radnika, teško je reći kako bi protekcionizam mogao imati značaja i uticaja na zaposlenost u celini. Protekcionizam se uklapa u koncepciju kolektivnog oslanjanja na vlastite snage industrijskih zemalja, koje se drže onih grana industrije što angažuju brojnu radnu snagu i ograničavaju tehnološki napredak, delimično zbog toga da bi se vratile na ono što se tradicionalno smatra punom zaposlenošću. Protekcionizam za Zapad znači politiku razvoja koja se temelji na angažovanju većeg broja radnika.

Ekonomski rast, strukturna transformacija i smanjenje nezaposlenosti zahtevaju značajna prilagođavanja na tržištu radne snage, a kako za to treba vremena, nezaposlenost se takođe može tretirati kao permanentni pratilac strukturne transformacije. Tako strukturna transformacija obeležava proces rasta znakovima suprotnim onima iz perioda do 1975. godine.

Dobro uočljiva međuzavisnost pojavljuje se između objektivnih zahteva strukturne transformacije i vremenskog faktora. Transformacija ekonomske strukture i realizacija dugoročnog spoljnoekonomskog koncepta zahteva ne samo političku stabilnost, već i politički kontinuitet. Naravno, teško je vladi baziranoj na parlamentarnom »rotirajućem sistemu« i političkim ciklusima od nekoliko godina da ostvari strategiju koja traži desetogodišnji ili petnaestogodišnji vremenski horizont. Pozitivni ili negativni primeri mogu se naći ne samo u zemljama u razvoju, već i u razvijenim kapitalističkim zemljama. Počeci strukturnog zaostajanja u Britaniji, Francuskoj i Italiji poklapaju se sa opadanjem političke stabilnosti, a i izvesnim prelomom u političkom kontinuitetu negde početkom sedamdesetih godina. U razvijenim kapitalističkim zemljama, koje ostvaruju strukturnu transformaciju sa boljim kontinuitetom i uspehom, pojava socijalnih tenzija u vremenu prestrukturiranja je znatno manje izražena.

Takvo strukturno preuređenje na svetskom nivou, kao i u pojedinim nacionalnim privredama, utiče na specijalan način na model rasta usvojen »zvaničnom« društvenom razvojnom strategijom

Digitized by Google

razvijenih kapitalističkih zemalja posle drugog svetskog rata, sistemom ciljeva »welfare« države. Sistem ciljeva »welfare« države je defanzivna strategija, koja treba, s jedne strane, da olakšava ranije akumulirane društvene tenzije proširenjem »welfare« aktivnosti države i permanentnom stimulacijom potrošnje, a, s druge, da obezbedi visoku stopu rasta i njen kontinuitet. U zemljama koje najdoslednije slede put »welfare« društva — uglavnom Britanija i skandinavske zemlje — intervencija putem socijalne politike ograničava u isto vreme i sferu različitih konkurentskih mehanizama.[14] Intenziviranje međunarodne ekonomske kooperacije, ubrzanje tehnološkog i strukturnog razvoja, nova uloga zemalja u razvoju i srednje razvijenih zemalja u međunarodnoj podeli rada i rastući broj svetskih promena i neravnoteža doveli su do toga da konkurentnost i efikasnost postanu vitalni problemi za svaku nacionalnu ekonomiju. Naime, povećanje konkurentnosti i efikasnosti dolazi u pročelje u sistemu ciljeva sve većeg broja zemalja, dok su elementi »welfare« strategije, koji to ograničavaju, sada u opadanju. Za samu državu kriza se u prvom redu javlja kao fiskalna kriza koja otežava ostvarenje socijalno-političkih zadataka ako se želi da se još održi ekonomsko-politička funkcija učvršćivanja akumulacije. Time funkcija akumulacije, uopšte uzev, stiče prednost nad funkcijom legitimacije. Nastaje sve veća potreba za promenom institucija političkog sistema, za promenom ili prilagođavanjem državnog aparata. Suprotnosti između demokratije i kapitalizma sve češće rađaju političku krizu: demokratske želje mogu se ispuniti jedino ako se napusti puna zaposlenost ili se pokuša zadržati puna zaposlenost, ali uz ukidanje demokratskih struktura.

Brojnost i težina napred iznetih strukturnih problema pokazuje da su u pitanju krupne i duboke promene koje ne pogađaju samo materijalnu proizvodnju i odnose u njoj, već obuhvataju najširu problematiku društvenog ustrojstva i svih socijalnih i političkih odnosa. Strukturnom transformacijom unutar svake nacionalne privrede i cele svetske privrede pokušava se naći i uspostaviti novi model centralizacije akumulacije na svetskom nivou, nova rešenja za pribavljanje neophodnih elemenata reprodukcije u centru, novi odnosi unutar centra i novi odnosi na relaciji razvijene kapitalističke zemlje — ostali svet. Procesi strukturne transformacije rezultiraju, po pravilu, uspostavljanjem nove ravnoteže društvenih snaga, novim bazičnim konsensusom klasnog društva.

[14] Visok nivo socijalnih davanja kao instrument socijalne politike šteti konkurentnosti proizvoda u inostranstvu (osim što opterećuje industrijski dohodak), to jest predstavlja neku vrstu nameta koji u izvozu plaća inostrani kupac; to je trošak koji dobija karakter obrnutog dampinga.

Digitized by Google

Dragana Đurić-Bijelić

Ka realnom i jedinstvenom kursu dinara

Kurs nacionalne valute je uvek, sa razlogom, u fokusu interesovanja kreatorâ sistema i ekonomske politike, kako u svetu tako i u Jugoslaviji. Međutim, zainteresovanost za valorizacioni sistem u nas nije uvek imala za posledicu i angažovan pristup. U nekim periodima je jenjavala, da bi se u drugima preduzimale mere koje su imale za cilj da, ako je to moguće, brzo nadoknade ono što je propušteno.

Poslednjih godina ponovo raste značaj kursa nacionalne valute, s tim što valja konstatovati da je talas interesovanja i dalje cikličan. Bez obzira na tu činjenicu, on će još izvesno vreme predstavljati značajnu sferu interesovanja, ne samo zbog velike valutne nestabilnosti u svetu, već, pre svega, zbog činjenice da je nacionalni novac bitna komponenta monetarnog suvereniteta i da se taj suverenitet upravo najsnažnije ispoljava u sferi deviznog kursa i deviznog opticaja unutar nacionalne privrede. Prepuštanje valorizacionog sistema spoljnim uticajima bez sumnje bi značilo svesno nepriznavanje monetarno-suverenitetnih ovlašćenja države. Isti efekt bi imalo i ignorisanje problema ili nepridavanje značaja koji on zaslužuje, kao i odugovlačenje s pronalaženjem mehanizma za ostvarivanje usvojene politike realnog kursa.

Digitized by Google

Ukratko o privredno-sistemskim okvirima politike kursa dinara

U vođenju politike kursa nacionalne valute Jugoslavija je prolazila kroz različite faze. Ako se razmotre stečena iskustva, onda se može zaključiti sledeće: politika kursa nacionalne valute je, uglavnom, vođena tako da su promene kursa do kojih je dolazilo mahom bile determinisane kretanjima u platnom bilansu zemlje, da su promene pretežno sankcionisale već dato stanje i da su, shodno tome, efekti ovih promena, po pravilu, bili manji od očekivanih.[1]

Nakon uvođenja sistema višestrukih kurseva, koji je bio na snazi do 1961, iz vremena važenja takozvanih koeficijenata, 1961. dinar je devalvirao u odnosu na dolar. Tom merom se pokušalo, ali bezuspešno, da sistem institucionalizuje i jedinstven devizni kurs. Do sledećeg prilagođavanja kursa došlo je reformom iz 1965, a naredna dva nova prilagođavanja usledila su 1971. godine. Budući da je te godine dolar bio pod velikim pritiscima na deviznim tržištima u svetu, da je ukinuta njegova konvertibilnost u zlato i da je devalvirao, devalvacija dinara je bila daleko veća od deklarisane.

Kretanja na međunarodnom monetarnom planu i sve veća nestabilnost na svetskim deviznim tržištima zbog sve naglašenije krize svetskog valorizacionog sistema uslovili su da od 1973. Jugoslavija napusti sistem fiksnih kurseva i počne primenjivati sistem fluktuirajućih kurseva. *De facto*, sistem nije imao nikakve realne veze sa fluktuiranjem. Iako se Narodna banka Jugoslavije opredelila da prati niz cenovnih i necenovnih indikatora relevantnih za formiranje kursa dinara, ona je u praksi pratila njihov relativno mali broj, koji se, uglavnom, sveo na cene proizvođačâ u zemlji i cene proizvođačâ u izabranom broju zemalja (odnosno, takozvane relativne cene), što je, *prima facie*, nedovoljno za vođenje konzistentne politike kursa dinara.

Od 1977. je u zemlji usvojena koncepcija realnog kursa dinara. Politika za koju smo se opredelili, uglavnom, zbog fetišiziranja kursa, zadržala se na deklaraciji i želji. Svaki pomen o promeni kursa, pre svega u smislu realnijeg fluktuiranja, koje bi konsekventno bilo vođeno, smatran je politički neoportunim i shvatan gotovo kao jeres. Ovakav stav je imao za posledicu, posebno zbog sve naglašenijeg dispariteta u cenama, pogoršanje, odnosno smanjenje konkurentnosti jugoslovenske privrede na svetskim tržištima, nezainteresovanost privrede za izvoz, sa svim negativnim posledicama po trgovinski bilans zemlje, a indirektno i po bilans plaćanja.[2]

[1] Izuzetak predstavlja devalvacija dinara do koje je došlo 1965, jer je, zahvaljujući merama koje su devalvaciju pratile, došlo do značajnog poboljšanja u platnom bilansu zemlje, i ovi pozitivni efekti su se protezali sve do 1969. godine.

[2] Izvesno je da konkurentsku poziciju jedne zemlje ne determinišu jedino dispariteti u cenama, ali oni, bez sumnje, imaju određen značaj. S druge strane, ne treba precenjivati ulogu koju kurs može imati u izvoznoj ekspanziji, jer nju najmanje opredeljuju sezonska kretanja, konjunkturna kretanja, stepen liberalizacije kretanja robe i kapitala, ciklična, a i dugoročna kretanja.

Digitized by Google

1.1. Bitne osobine koncepcije politike realnog kursa dinara

Polazeći od važećih zakonskih propisa, može se uočiti da koncepcija realnog kursa nacionalne valute ima sledeće bitne osobine:

a) Kurs dinara utvrđuje SIV prema nekoj obračunskoj jedinici ili prema jednoj ili više konvertibilnih valuta.

SIV je utvrđivao kurs dinara prema SAD $, uz moguće oscilacije kursa od ± 5%, i ove obaveze se veoma čvrsto drži Narodna banka Jugoslavije, koja je operativno zadužena za sprovođenje politike kursa dinara. S vremena na vreme, kurs dinara je određivan i prema *cross exchange rate*, koji je, primenjen u našim uslovima, dobio posebnu sadržinu. U industrijski razvijenim zemljama, koje poznaju devizna tržišta i primenjuju sve složene tehnike za izračunavanje *spot* i terminskih kurseva, *cross exchange rate* između dve valute se dobija tako što se njihova vrednost izračunava prema nekoj trećoj valuti. SAD dolar se najčešće koristi kao zajednički denominator ili kao tačka referencije za utvrđivanje *cross rate*.

Ako se pretpostavi da su kursevi sledeći: zapadnonemački trgovac računa $/DM 1,8124—1,8144, a francuski trgovac $/Ffr 4,2325—4,2345, onda se operacija sastoji u tome da prethodno treba kupiti francuske franke koji bi se zatim prodali za zapadnonemačku marku. Kako se *cross rate* utvrđuje posredstvom SAD dolara, to znači da se u ovoj transakciji ima prihvatiti kurs po kojem se žele kupiti dolari i kasnije prodati franci, kao i prodajni kurs dolara koji nudi zapadnonemački trgovac, da bi se zatim kupile marke.

Kurs dinara je već niz godina bio prema dolaru relativno stabilan, uz manja prilagođavanja, ali je tokom 1977. i 1978. (naročito 1978) veoma mnogo padao u odnosu na zapadnonemačku marku, švajcarski franak i još neke druge valute, s tim što je s vremena na vreme dolazilo i do nepravilno ukrštenih *cross exchange rates*. Ovi *cross exchange rates* su bili nepravilni, jer su omogućavali zarade konverzijom jedne valute u drugu, što se u praksi i dešavalo, a što nije slučaj u zemljama koje imaju razvijena devizna tržišta i u kojima se konverzija kurseva tehnikom *cross exchange rates* veoma često primenjuje.

U slučajevima nepravilno ukrštenih *cross exchange rates* izvoznik koji je izvoz robe i usluga ostvarivao u »precenjenoj« valuti sticao je povoljniji izvozni dohodak od onog izvoznika koji je izvoz realizovao u »potcenjenoj« valuti. Dolar je dugo, i pre nastajanja njegove aprecijacije uslovljene visokim kamatnim stopama, bio precenjena valuta, dok je zapadnonemačka marka bila potcenjena valuta na beogradskom deviznom tržištu. Zadržavamo se samo na zapadnonemačkoj marki, budući da je ona od izuzetnog značaja za ekonomske odnose naše zemlje sa SR Nemačkom. Potcenjena marka je čak stimulisala uvoz iz SR Nemačke i doprinosila samo daljem pogoršavanju deficita trgovinskog bilansa na bilateralnom planu, ali i generalno posmatrano.

Digitized by Google

b) Druga osobina koncepcije realnog kursa dinara je da se kursevi po potrebi utvrđuju svakodnevno, u skladu sa politikom kursa dinara i kretanjem kurseva na inostranim deviznim tržištima. Jugoslovensko devizno tržište i do perioda u kojem je u punoj meri funkcionisalo nije bilo devizno tržište u pravom smislu reči.[3] Mada i na ostalim deviznim tržištima u svetu centralna banka određuje intervencione kurseve za svoju valutu (u nas su se intervencioni kursevi određivali za dinar ili posredstvom *cross exchage rate)* i mada je u praksi na snazi takozvano prljavo ili preciznije usmereno fluktuiranje, ipak su kursevi na deviznim tržištima u svetu bili pod većim uticajem ponude i tražnje nego na beogradskom deviznom tržištu. Praktično se na beogradskom deviznom tržištu vršila distribucija deviza, a formiranje kurseva prema ponudi i tražnji je bilo minimalno, jer je dozvoljeno pomeranje margina iznosilo samo 3‰ od srednjeg kursa, odnosno tražnja je mogla uticati na povećanje margina ukupno 4,5‰, što, očigledno, predstavlja ograničeni uticaj tržišta na kurseve.

Pored toga, kretanja kurseva na beogradskom deviznom tržištu su bila pod velikim uticajem kretanja kurseva na deviznim tržištima u svetu. Veći spoljni uticaj od uticaja unutrašnjih relevantnih indikatora na devizni kurs je opšta pojava u zemljama u razvoju i nije nikako specifikum jugoslovenskog podneblja.[4]

c) Najzad, za obračunavanje carina i drugih dažbina, za obračun poreskih olakšica, pri izvozu i za iskazivanje prava na uvoz i plaćanje, kao i za potrebe statistike, u skladu sa kretanjima kurseva, SIV je određivao intervalutarni kurs.

Niz sistemskih zakona direktno ili indirektno reguliše pitanje kursa dinara. Tako su Zakon o novčanom sistemu[5], Zakon o udruženom radu[6] i Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom[7] dali novu osnovu na kojoj treba da počiva emisija novca, koja je, bez sumnje, jedna od značajnih komponenti u utvrđivanju kursa nacionalne valute.

Član 7. Zakona o novčanom sistemu predviđa da se »izdavanje i povlačenje novca zasniva prvenstveno na potrebama udruženog rada«. Osnove za regulisanje količine novca u opticaju, za što je ovlašćen SIV, zajedno sa Narodnom bankom Jugoslavije i narodnim bankama republika i autonomnih pokrajina, predstavljaju proizvodnja robe u zemlji i razmena sa inostranstvom. Zakon o

---

[3] Do poremećaja na deviznom tržištu je došlo zbog toga što su nastali poremećaji i zastoji u funkcionisanju međubankarskih sastanaka, jer Narodna banka Jugoslavije nije bila u stanju da intervenište na tržištu i da na taj način zadovoljava svu tražnju za devizama.

[4] Veoma uputan na tu temu je članak Hans-Peter Nissen, Klaus Behline, *Efekti sistema fleksibilnih deviznih kurseva na zemlje u razvoju.*

[5] »Službeni list SFRJ«, br. 49/76.

[6] »Službeni list SFRJ«, br. 63/76.

[7] »Službeni list SFRJ«, br. 15/77.

(Nema potrebe detaljno izlagati sadržinu zakonskih propisa, jer se podrazumeva da je ona poznata.)

Digitized by Google

udruženom radu je ovu istu ideju formulisao na nešto drugačiji način, ali je, u suštini, smisao isti, proklamujući načelo (član 18, stav 4) »društvene odgovornosti radnika da određuju vlast i kontrolu nad novčanim i drugim materijalnim tokovima društvene reprodukcije«. Razlozi što se novčana emisija ostvaruje autonomno od tokova u društvenoj reprodukciji i nezavisno od materijalne baze prelaze okvire predmeta ovoga rada.[8]

Pravilo bi bilo da novčana masa nema stopu rasta veću od stope nominalnog porasta društvenog proizvoda u Jugoslaviji, pod uslovom da nisu nastupile okolnosti koje usporavaju ili ubrzavaju opticaj novca, što je i odlukama SIV-a poslednjih godina proklamovano. Međutim, ako novčana masa[9] nije uvek rasla iznad nominalnog iznosa rasta društvenog proizvoda, procentualne stope rasta novčane mase su, po pravilu, bile visoke ili veće od onih koje su određene u ekonomskoj i kreditno-monetarnoj politici za razmatrane godine.

Rast društvenog proizvoda i novčane mase
(u milionima dinara i %)

	Društveni proizvod	Lančani indeks	Novčana masa	Lančani indeks
1976	592,6		206,5	
1977	734,3	123,9	251,1	121,6
1978	901,3	122,7	315,3	125,5
1979	1.165,4	129,3	375,2	118,9
1980	1.550,0	133,0	461,7	123,0

Izvor: Bilten Narodne banke Jugoslavije, br. 6/1981.

Sistemski zakoni, posebno Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom, dalje su razradili princip odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za stanje platnog bilansa zemlje. Stanje u platnom bilansu predstavlja jednu od bitnih determinanti kursa nacionalne valute. Stanje u platnom bilansu je i jedan od najznačajnijih indikatora za ocenu položaja zemlje u odnosu na spoljno okruženje. Ideja o decentralizaciji u pogledu odgovornosti za platni bilans zemlje, odnosno o odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za platnobilansne pozicije, bez obzira na to koliko ima pozitivnih strana, budući da odgovor-

[8] Uputne su studije prof. dr I. Perišina posvećene toj temi.

[9] Kontrola rasta novčane mase se postavlja kao veoma ozbiljan problem koji je i u mnogim zapadnim zemljama gotovo nerešiv. Karakterističan primer za to su poslednjih godina SAD u kojima federalna rezerva nije u mogućnosti da rast novčane mase drži pod kontrolom, uprkos stalnom insistiranju na ostvarivanju toga cilja, kao osnovnog instrumenta u borbi protiv inflacije. Nemogućnost kontrole je dovela u 1980, 1981. i nastavlja se u 1982. do »rata kamatama« i do velike aprecijacije kursa američke valute, koja uslovljava pritiske na ostale svetske valute i valutnu nestabilnost u celom svetu.

Digitized by Google

nost spušta na nivo republike, odnosno autonomne pokrajine, to jest udruženog rada, u praksi se u značajnijoj meri deformisala, budući da su neshvatanje i neadekvatna primena decentralizacije celokupnog društveno-ekonomskog sistema doveli do pojave lokalizma, zatvaranja unutar granica sopstvene republike, odnosno pokrajine i opštine. Ovakva tumačenja su prouzrokovala dezavuisanje znatnog broja ustavnih načela i odredaba sistemskih zakona. Platni bilans i platnobilansna pozicija republika i pokrajina su u direktnoj vezi sa ostvarivanjem ciljeva politike ekonomskih odnosa s inostranstvom. Ovakva teritorijalna zatvaranja i jačanje ekonomskog nacionalizma su dezavuisali i jedinstvenu politiku kursa dinara, čija je erozija potpomognuta i »šticungom«, koji je postao legalno/ilegalni deo sistema. Ako bi trebalo nešto reći generalno o legislativi koja se neposredno odnosi na politiku kursa nacionalne valute, onda bi se slobodno moglo kazati da je ona relativno bogata. Međutim, legislativi se mogu staviti primedbe da je isuviše načelna. To u izvesnim slučajevima može biti kvalitet, jer načelne formulacije obezbeđuju fleksibilnije reagovanje i donošenje mera koje se politikom žele ostvariti. U našim uslovima, čini se da se legislativa pojavljuje kao veoma komplikovana za operacionalizaciju (zbog oskudice deviza koja je i dovela ne samo do ilegalnih elemenata u sistemu, već i do izbacivanja dinara iz prometnog procesa), posebno zbog veoma kompleksnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa i sučeljavanja pluralizma samoupravnih interesa, koji su se takođe degenerisali u pluralizam posebnih interesa.

1.2. Osnovna načela politike kursa dinara

Osnovna načela politike kursa dinara su: (a) jedinstvenost kursa, (b) realnost kursa i (c) stabilnost kursa.

a) *Načelo jedinstvenosti kursa*

Jedinstveni kurs dinara bi trebalo shvatiti, pre svega, kao postojanje jedinstvenog merila vrednosti u okviru određenog nacionalnog pravnog i ekonomskog prostora.

Što ovo načelo nije ostvareno, razloge treba tražiti u činjenici da ni jedna zemlja u svetu danas ne poznaje jedinstveni kurs nacionalne valute, jer sve uvode izvozne stimulacije i uvozne dažbine, kako bi se, između ostalog, otklonili negativni efekti na privrednu strukturu. U Jugoslaviji su kursni ingredijenti bili poznati i pre nego što je svetska privreda ušla u ovu poslednju recesiju. *De facto*, svi ovi instrumenti podsticaja i zaštite predstavljaju anticipiranje politike višestrukih deviznih kurseva. Problemi nastaju onda kada se zaštitna politika i politika stimulacije spro-

Digitized by Google

vode nedovoljno selektivno, pa i linearno, kakav je bio slučaj u našoj praksi. Drugi problem je nastajanje sve većih diskrepanci u uslovima privređivanja privrednih subjekata u zemlji zbog ovih mera, koji iz drugih razloga već *ex ante* posluju u različitim uslovima privređivanja.

Kako kaže dr Čičić-Šajin, za *poslove izvoza* »devizni kurs treba označavati granicu do koje se isplati i smije pretvarati nacionalne ekonomske resurse u izvozne proizvode, odnosno u devizni priliv koji se ostvaruje izvozom tih proizvoda« — a za poslove uvoza »se može definirati kao graničnu liniju od koje se, mikro i makro-ekonomski gledano, isplati pretvarati izvozom stečena devizna sredstva u uvozne proizvode«[10].

Višestruki devizni kursevi postaju sve češća praksa u veoma složenim privrednim i monetarnim odnosima koje poslednjih godina karakterišu velika valutna nestabilnost, a i konceptualno lutanje velikog broja zemalja u razvoju u pogledu izbora politike kursa nacionalne valute (opcije postoje između vezivanja kursa za SAD $, za funtu, za specijalna prava vučenja, za posebnu korpu valuta ili poseban sistem fluktuiranja, što još više otežava izbor optimalne politike kursa nacionalne valute za jednu zemlju). I to stoga što se kurs sve češće koristi (na žalost, ova mogućnost je veća kod zemalja sa vodećim valutama) kao ofanzivno i veoma efikasno sredstvo u politici ekonomskih odnosa s inostranstvom, kao i u sferi zaštite domaće privrede u cilju neutralisanja negativnih efekata kretanja na području međunarodnih monetarnih odnosa. Politiku višestrukih kurseva vodile su zemlje članice Međunarodnog monetarnog fonda i pre stupanja na snagu Drugog amandmana na Sporazum, a ova politika je evidentnija nakon njegovog stupanja na snagu.

Kreatori ekonomske politike treba i moraju da znaju i da imaju viziju šta žele kursom da stimulišu, a šta da zaštite. Sistem ingredijenata koji su brojni i kojima se sa opravdanjem pripisuje neselektivnost i nelinearnost predstavlja rezultat istorijskog nasleđa, a i političkih kompromisa među republikama i autonomnim pokrajinama i *ad hoc* donetih palijativnih mera ili mera koje se kampanjski preduzimaju i koje su uglavnom uslovljene kako složenim privrednim kretanjima u zemlji tako i složenim privrednim i monetarnim kretanjem u svetu.

Ekonomski odnosi s inostranstvom imaju za Jugoslaviju prvorazredni značaj. Nepovoljna kretanja u razmeni s inostranstvom, koja su postala hronična bolest jugoslovenske privrede, posledica su niza okolnosti koje se grubo mogu klasifikovati u one eksterne prirode, kao što su protekcionizam, recesija u industrijski razvijenim zemljama i inflacija sa kojom se ove zemlje suočavaju. Međutim, za sferu ekonomskih odnosa s inostranstvom su daleko značajniji problemi interne prirode — od odsustva selektivne politike u razmeni sa inostranstvom, preko nepoštovanja sistemskih

[10] Dr Ante Čičić-Šajin, *Uloga sistema i politika deviznog kursa*, »Ekonomska politika«, br. 17—18, 27. april 1981.

Digitized by Google

zakona, pa sve do nerealnog kursa nacionalne valute, čija je bitna karakteristika i jedinstvenost.

Ako se na spoljni svet direktno ne može bitnije uticati, s obzirom na marginalan značaj zemlje u svetskim ekonomskim odnosima (učešće Jugoslavije u svetskom izvozu iznosi svega 4%), merama ekonomske i kreditno-monetarne politike, a posebno merama politike cena, može se uticati na domaću privredu i na njeno ponašanje. Precenjenost dinara i dispariteti između unutrašnjih i spoljnih cena se direktno negativno odražavaju na izvoz. Radne organizacije su, stoga, veoma ograničeno zainteresovane i motivisane da više izvoze i orijentisane su, uglavnom, na uvoz i na plasman robe na domaće tržište, koje ima izvanrednu apsorpcionu moć, na kojem su standardi daleko niži nego u industrijski razvijenim zemljama i na kojem je konkurencija veoma mala, a cene, u odnosu na inostrane, veće.

Razvoj ekonomskih odnosa s inostranstvom i stanje trgovinskog bilansa je od izuzetnog značaja za platni bilans zemlje u celini, budući da ekonomski odnosi sa inostranstvom u užem smislu determinišu kretanje platnog bilansa zemlje.

b) *Načelo realnosti kursa*

Šta ovo načelo obuhvata? Ono podrazumeva da je realni kurs nacionalne valute onaj koji, pored kretanja nominalne vrednosti nacionalne valute u zemlji, prati i kretanja, odnosno razlike između cena u zemlji i cena na inostranim tržištima. Tako realan kurs postoji ukoliko nominalni kurs prati kretanja cena u zemlji i u zemljama koje su najznačajniji trgovinski partneri i tim kretanjima se prilagođava. Dakle, ako se domaće cene kreću sporije od inostranih, nominalni kurs realno aprecira i, obrnuto, ako se domaće cene kreću brže od cena u inostranstvu. U jugoslovenskoj praksi imamo slučaj, koji je poznat u literaturi, a sastoji se u tome da domaće cene rastu brže od inostranih, da dolazi do prilagođavanja kursa, ali da to prilagođavanje nije adekvatno postojećim disparitetima. Ovakva praksa je postojala i pre sprovedene devalvacije u junu 1980, a sa njom je nastavljeno i nakon devalvacije, mada se mora priznati da su prilagođavanja znatno veća i adekvatnija nego što su bila ranije. Nedovoljna dinamika u prilagođavanju kursa i povećanje disparitета dovodili su do smanjenja cenovne konkurentnosti domaće privrede na svetskom tržištu, na kojem je jugoslovenska roba ionako, zbog niske produktivnosti, kvaliteta, dizajna i ostalih necenovnih faktora nekonkurentna.

Aktivna politika realnog kursa dinara podrazumeva kontinuirano praćenje i prilagođavanje zvaničnog deviznog kursa razlikama cena u zemlji i inostranstvu. Ovde se ukazuje, pre svega, na značaj razlika u cenama na malo, koje, iako nisu jedini, predstavljaju značajan indikator za određivanje realnosti kursa nacionalne valute. Drugo, aktivna politika realnog kursa nacionalne valute,

Digitized by Google

koja podrazumeva prilagođavanje kursa, implicite sadrži obavezu da »obuhvata i opštu privrednu politiku, kako bi se neposredno suprotstavila inflatornim neredima. U baznim privrednim uslovima i politici treba tražiti rešenje problema devizne stabilnosti«[11].

c) *Načelo stabilnosti kursa*

Načelo stabilnosti kursa takođe nije sprovedeno stoga što se politika kursa opredelila za fluktuirajuće kurseve koji nisu bili determinisani prevashodno unutrašnjim privrednim kretanjima, jer je kurs dinara bio vezan za kurs dolara. Ovakvo opredeljenje je normalna posledica stanja u međunarodnim monetarnim sistemima na planu deviznih kurseva. Politikom kursa se išlo na tihe i konstantne deprecijacije prema valutama ostalih značajnih trgovinskih partnera zemlje, odnosno na relativnu stabilnost kursa prema američkoj valuti.

Kretanje zvaničnog i deviznog kursa izračunatih na osnovu promene cena na malo — za SAD dolar

Godina	Potencijalni kurs SAD $ u dinarima	Nominalni prosečni godišnji kurs $ u dinarima	Razlika u dinarima (2—1)	Odnos razlike izražen u % (1:2)
1971	17,00	17,00	—	—
1972	19,19	17,00	2,19	88,6
1973	21,64	15,60	6,04	72,1
1974	23,60	17,052	6,55	72,2
1975	26,86	18,00	8,86	67,0
1976	28,36	18,231	10,13	64,3
1977	30,62	18,445	12,18	60,2
1978	32,54	18,611	13,93	57,2
1979	35,12	19,163	15,96	54,6
1980	40,36	29,297	11,07	72,6
1980				
I—V	39,42	20,413	19,01	51,8
VI—XII	44,20	28,124	16,08	63,6
1981*	53,19	37,75	15,44	71,0

* Podaci za septembar 1981.

Izvor: Ekonomski odnosi s inostranstvom — Analiza i procena razvoja privrednih kretanja u svetu i u Jugoslaviji krajem 1981. i tokom 1982, Beograd, oktobar-novembar 1981, Institut za spoljnu trgovinu.

[11] Govor generalnog sekretara Međunarodnog monetarnog fonda J. de Larosièrea, objavljen u časopisu »Finance and Development«, br. 1/1980.

Digitized by Google

Kada se, pak, kretanje nominalnih kurseva stavi u odnos prema kretanjima cena na malo u zemlji, dobija se veoma uputna tabela, koja izvanredno ilustruje neadekvatno prilagođavanje kursa unutrašnjim kretanjima (vidi str. 1008).

d) *Indikatori relevantni za vođenje politike realnog kursa dinara*

Za privredu kakva je jugoslovenska, koja je visoko uvozno zavisna, a uz to i relativno otvorena, neophodno je da se, dok se ne postigne zadovoljavajuća realnost kursa nacionalne valute, u vođenju politike kursa prati što veći broj indikatora. Kontinuirano praćenje većeg broja indikatora, koje bi bilo i metodološki konzistentno, osim toga što bi omogućilo adekvatnije prilagođavanje kursa nacionalne valute, predstavljalo bi i izvanredan analitički pokazatelj za preduzimanje konkretnih, korektivnih mera i u tekućoj ekonomskoj i u kreditno-monetarnoj politici.

Svi ovi indikatori bi se uslovno mogli podeliti na cenovne i platnobilansne.

Cenovni indikatori bi bili:

cene proizvođača industrijskih proizvoda u Jugoslaviji, cene proizvođača poljoprivrednih proizvoda u Jugoslaviji, cene na malo u Jugoslaviji, izvozne i uvozne cene (ukupno i po nameni), cene proizvođača u devet industrijski razvijenih zemalja i cene na malo u devet industrijski razvijenih zemalja.[12] A platnobilansni indikatori bi bili: uvoz u Jugoslaviju, izvoz iz Jugoslavije, izvoz Jugoslavije na konvertibilno područje, uvoz u Jugoslaviju sa konvertibilnog područja, pokriće uvoza izvozom robe, pokriće deviznog odliva deviznim prilivom i konvertibilne devizne rezerve Jugoslavije.

Narodna banka Jugoslavije, za sada, u praćenju indikatorà najveću pažnju posvećuje praćenju cena proizvođača u zemlji i u navedenim zemljama, što je krajnje nedovoljno za vođenje politike kursa dinara. Međutim, prilikom praćenja relevantnih indikatora treba stalno imati na umu i njihovu relativnu komparativnu vrednost, upravo zbog toga što postoje značajne razlike u metodima praćenja određenih indikatora, ali i u pogledu definisanja njihove sadržine u pojedinim zemljama. Recimo, cene na veliko mogu predstavljati relevantan indikator, ali one upravo iz razloga relativne komparativne uporedivosti mogu poslužiti samo kao dopunski indikator o kretanju stope inflacije u određenoj zemlji, a nikako da služe kao jedini indikator. Ima i mnogih

[12] Narodna banka Jugoslavije prati cene proizvođača u Jugoslaviji, ali i cene proizvođača u Austriji, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Italiji, Švajcarskoj, SR Nemačkoj, Grčkoj, Španiji i SAD.

Ovaj broj zemalja je dovoljno reprezentativan ako se ima u vidu da su one u 1978. u ukupnom jugoslovenskom izvozu učestvovale sa 40,6%, a u 1979. sa 45%.

Digitized by Google

drugih metodoloških nejasnoća i dilema. Na primer, ni u teoriji ni u praksi ne postoji jedinstveno mišljenje o tome koji je obim deviznih rezervi optimalan za jednu zemlju, o čemu će biti još govora.

Cenovne indikatore je relativno jednostavno pratiti, budući da postoje odgovarajući izvori informacija i u zemlji i u inostranstvu. Međutim, u nas je neophodno izgraditi metode tog praćenja, koji bi za svoje ishodište imali obavezu raščišćavanja — šta isti pojam u različitim nacionalnim ili međunarodnim statistikama znači. Usvojena metodologija bi, zatim, trebalo da se dosledno primenjuje. Pored navedenih cenovnih indikatora, valjalo bi pratiti i kretanje cena na veliko, ali samo kao dodatni pokazatelj kretanja cena na malo.

Od platnobilansnih indikatora veoma je značajno pratiti kretanje kursa dinara, cena na malo i, naročito zbog značaja ekonomskih odnosa zemlje s inostranstvom, kretanje trgovinskog bilansa.

Veoma važan među platnobilansnim indikatorima je i kretanje monetarnih rezervi zemlje.

U pogledu monetarnih rezervi nailazi se na ozbiljan problem, koji je vezan za pitanje njihove adekvatnosti, jer ni u teoriji, a ni u praksi ne postoji jedinstven, definitivan i opšteprihvatljiv odgovor. Davanje jedinstvenog odgovora je, po svemu sudeći, i nemoguće, jer adekvatnost monetarnih rezervi treba ceniti u svakoj zemlji posebno. Postoje, uglavnom, dva načina za određivanje njihove adekvatnosti. Jedan je stavljanje u odnos iznosa rezervi i uvoza. Uglavnom se smatra da su monetarne rezerve adekvatne ukoliko se ovaj odnos kreće između 0,25 i 0,75, a da je najpovoljnije kada rezerve rastu proporcionalno sa porastom uvoza.

Drugi način se sastoji u tome što se u odnos stavljaju monetarne rezerve prema novčanoj masi.

U praćenju monetarnih rezervi i utvrđivanju njihove adekvatnosti valja poći od priznatih metoda, koji bi se kasnije stalno dograđivali, usavršavali i prilagođavali.

S obzirom na relativnu ograničenost upotrebljivosti indikatora relevantnih za formiranje kursa dinara, u vođenju politike kursa neophodno je imati u vidu i druge relevantne činjenice, među kojima naročito treba istaći sledeće:

— Činjenica je da postoji velika zavisnost jugoslovenske privrede od ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Kada se, pak, posmatra struktura po vrsti i specifikaciji razmene, uočava se da proizvodi za reprodukciju u ukupnom uvozu već niz godina učestvuju konstantno sa više od 60%.[13]

Da postoji velika zavisnost jugoslovenske privrede od ekonomskih odnosa s inostranstvom, vidi se iz učešća izvoza, uvoza i deficita u društvenom proizvodu.

[13] U 1981. uvoz repromaterijala je činio 76% ukupnog uvoza.

Digitized by Google

Godina	DP	% učešća u DP Izvoz	Uvoz	Deficit
1973	100	23,9	28,3	4,7
1974	100	23,3	34,3	10,9
1975	100	20,9	29,6	8,7
1976	100	20,4	24,7	4,7
1977	100	17,7	25,8	8,1
1978	100	16,3	24,5	8,1
1979	100	17,2	27,9	10,2
1980	100	16,0	26,8	10,8

Izvor: SZS — Privredni bilansi Jugoslavije.

— Za politiku kursa nacionalne valute veoma je značajno utvrditi i koliko strane supstance učestvuju u domaćem proizvodu. Prema procenama koje su u zemlji vršene pre dve-tri godine, uvozna supstanca u izvoznom proizvodu učestvuje sa 25—30%, što istovremeno znači i da je veoma snažan uticaj cena uvoznog repromaterijala na izvozne jugoslovenske cene. Utvrđivanje strane supstance u domaćem proizvodu treba da bude takođe do kraja metodološki razrađeno i kontinuirano praćeno u zemlji, i to ne samo zbog kursa dinara, nego i radi utvrđivanja zavisnosti jugoslovenske privrede od inostrane supstance, s jedne strane, ali takođe i zbog relativnog kvantificiranja (onoliko i u meri u kojoj je to moguće) onoga što se naziva uticajem spoljnog okruženja na jugoslovensku privredu. Prilikom vođenja politike kursa nacionalne valute moraju se stalno imati u vidu uticaji eksternih faktora, pre svega onih koji se izražavaju kroz uvoz inflacije u zemlju posredstvom uvoza materijala koji je neophodan izvoznoj privredi.

— U vođenju politike kursa dinara ne može se zanemariti stanje zaduženosti zemlje, jer svaka promena pariteta utiče i na promene u zaduženosti.

Koeficijenti opterećenja inostranim zaduženjem
(u procentima)

	1976	1977	1978	1979
Odnos otplata bez kratkoročnih kredita, prema deviznom prilivu	14	17	18	21
Odnos konvertibilnih otplata bez kratkoročnih kredita, prema konvertibilnom deviznom prilivu	17	20	21	24

Izvor: Narodna banka Jugoslavije, Godišnji izveštaj 1979.

— Izvanredno značajna stavka za platni bilans Jugoslavije jeste nerobni promet, kako zbog deviznog priliva tako i zbog objektivnih mogućnosti za njihov dalji razvoj, smišljenom politikom

Digitized by Google

razvoja celokupnog sektora tercijarnih delatnosti. U okviru nerobnog prometa posebno mesto zauzimaju devizni štedni ulozi građana, koji su iz godine u godinu u stalnom porastu. Svaka promena kursa nacionalne valute mora voditi računa o uticajima promene kursa dinara na nerobne transakcije.

Pored potrebe praćenja što većeg broja indikatora, uz svu relativnost njihove upotrebljivosti, uputno je pratiti i kretanje efektivnog kursa dinara. U tom smislu prof. dr M. Sekulić je razvio metod za izračunavanje efektivnog kursa dinara, uključujući u model spoljnotrgovinsku razmenu Jugoslavije sa zemljama koje su najznačajniji partneri u njenim ekonomskim odnosima sa inostranstvom.[14]

U svetu se veoma mnogo koriste razni metodi za izračunavanje efektivnih kurseva nacionalnih valuta. Ti metodi analize, pored kretanja nominalnih kurseva valuta koje su u modelu, uzimaju i trgovinske tokove sa inostranstvom. Po pravilu, kada je reč o maloj zemlji, analogno metodu dr Sekulića, uzimaju se najznačajniji trgovinski partneri i utvrđuju parametri koji su relevantni za analizu. Za šire analize se u model uključuje cela grupa zemalja.[15]

1.3. *Devalvacija od 6. juna 1980.*

O efektima, odnosno, bolje reći, o izostajanju efekata devalvacije dinara iz juna 1980, dosta je raspravljano, pisano i analizirano.

Uobičajeno je da se nakon dobro sprovedene devalvacije kursa nacionalne valute u jednom periodu pojavi deficit u trgovinskom bilansu zemlje, da bi se nakon izvesnog perioda taj trend okrenuo naviše i pokazao kretanja u vidu teorije poznate »J krive«. Međutim, u kretanjima koja su nastupila nakon devalvacije mesečno su beleženi deficiti; ukupan deficit u 1980. bio je nešto niži nego prethodne godine. Razloge za smanjenje deficita ipak prevashodno treba tražiti u administrativnim ograničenjima koja su uvođena poslednjih meseci 1980, a ne u posledicama promene kursa.

---

[14] Vidi poslednje objavljene radove prof. Sekulića, posebno *Konkurentnost jugoslovenske privrede i uloga vanjskotrgovinskih tokova u njenoj strukturi*, Ekonomski institut, Zagreb; *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, »Informator«, Zagreb, 1978, str. 104. i *Cene, intervalutarni odnosi i konkurentski položaj jugoslovenske privrede*, Ekonomski institut, Zagreb, 1979.

[15] Međunarodni monetarni fond ima poseban metod, poznat pod imenom MERM, koji u analizu uključuje sve zemlje članice Fonda; OECD takođe ima razrađen metod za izračunavanje efektivnih kurseva zemalja članica ove međunarodne organizacije. Poseban metod za izračunavanje primenjuje EEZ. Velike bankarske organizacije imaju razrađene metode za izračunavanje efektivnih kurseva i podatke redovno objavljuju.

Digitized by Google

Saldo tekućih transakcija
(u milionima SAD $)

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
A. Tekuće transakcije									
1. Izvoz robe, fob	1.817	2.241	2.853	3.805	4.072	4.878	5.254	5.671	6.491
2. Uvoz robe, cif	—3.252	—3.233	—4.511	—7.520	—7.697	—7.367	—9.634	—9.988	—12.862
3. Trgovinski bilans (1—2)	—1.435	— 992	—1.658	—3.715	—3.625	—2.489	—4.380	—4.317	
Usluge i transferi									
4. Transport, neto	224	240	323	396	473	428	563	585	630
5. Turizam-putovanje, neto	141	219	589	644	702	725	751	930	870
6. Ostale usluge, neto	64	59	23	311	418	365	315	377	340
7. Doznake i devizna štednja građana	789	1.049	1.390	1.379	1.310	1.415	1.427	1.469	1.730

Izvor: OECD, Economic Surveys, Yugoslavia, maj 1980.

Digitized by Google

Devalvacija iz 1980. je ukazala na neke činjenice. Iako su praktično nepodeljena opredeljenja za politiku jedinstvenog i realnog kursa nacionalne valute u operacionalizaciji kursa nailazila na izvesne prepreke, one znatnim delom ipak nisu samo metodološke prirode. Devalvacija je pokazala da ne postoji u dovoljnoj meri promptno reagovanje monetarnih vlasti u zemlji na kretanje cena i da prilagođavanje nije bilo adekvatno kretanjima cena u zemlji, što je dovodilo do povećanja dispariteta, sa svim negativnim efektima po zainteresovanost domaćih OUR-a za izvoz, što je, sa svoje strane, imalo posledica i po stanje trgovinskog i platnog bilansa zemlje. Tokom 1981. je nastavljeno prilagođavanje kursa nacionalne valute, ali je, mora se reći, kretanje kursa dinara pod znatno većim uticajem spoljnih nego unutrašnjih privrednih kretanja, a pre svega kretanja cena na malo i platnog bilansa,[16] što je za posledicu imalo da, uprkos deprecijaciji, kurs dinara bude apreciran. Moguće je da se na ovaj način podsvesno branilo od rasta inflacije u zemlji, ali se protiv inflacije moraju koristiti druge mere, a ne aprecirani kurs.[17]

Godina 1981. je pokazala da u uslovima velike valutne nestabilnosti u svetu, koja je poslednje dve-tri godine bila izazvana, pre svega, velikom aprecijacijom kursa američke valute, zbog velikih razlika u kamatama koje su postojale na novčanom tržištu SAD i na novčanim tržištima ostalih razvijenih zemalja, pojedine vodeće svetske valute, za što kao tipičan primer može poslužiti zapadnonemačka marka, beleže izvanrednu stopu deprecijacije u odnosu na dolar, uz relativno nisku stopu inflacije (naravno, postoje i uobičajene pojave visokih stopa deprecijacije uz visoke stope inflacije, za što kao primer može poslužiti francuski franak ili italijanska lira).

Ukoliko se želi realni kurs dinara, onda fokus akcije i interesovanje treba usmeriti u pravcu uklanjanja onih faktora koji dovode do njegove deprecijacije. Čini se da je, pored sprovođenja osnovnih opredeljenja politike kursa, od inicijalnog značaja uspostavljanje stabilnosti privrednih kretanja. Stabilnija privredna kretanja u zemlji su uslov bez kojeg ne može biti ni stabilnog ni realnog deviznog kursa.[18]

2. Zaključna razmatranja

Značaj deviznog kursa raste ne samo u nas, već i u celom svetu, čemu u znatnoj meri doprinosi razvoj međunarodnih eko-

[16] Ovaj zaključak se može izvući prostim poređenjem nominalnih kurseva nacionalnih valuta na deviznom tržištu u Beogradu i na deviznom tržištu u Londonu.

[17] Država je u svim sistemima najznačajniji, ako ne i jedini, generator inflacije. U tom smislu valja razmišljati o tome šta treba činiti da se smanje njene mogućnosti da generira inflaciju.

[18] Ovde se misli na relativnu stabilnost, jer je iluzija očekivati da u uslovima velike valutne nestabilnosti u svetu i relativno otvorene jugoslovenske privrede kurs bude stabilan i oslobođen spoljnih uticaja.

Digitized by Google

nomskih odnosa, a posebno valutna nestabilnost. Njegovoj aktuelnosti u nas doprinose stanja u platnom bilansu zemlje, kao i ukupan razvoj društveno-ekonomskih odnosa.

Problem kursa ne može se posmatrati samo sa monetarne strane, odnosno isključivo kao monetarna kategorija. Takav pristup bi bio jednostran i krajnje pojednostavnjen. Devizni kurs se mora posmatrati u funkciji razvoja, podsticaja i stimulacije, odnosno zaštite i zaštitne politike. Posmatran tako, on predstavlja fundamentalnu kategoriju društveno-ekonomskog sistema.

Iako je fundamentalna kategorija, deviznom kursu ne treba pripisivati svojstva koja on ne može imati. To znači da nije realno očekivati da bi devizni kurs, ukoliko bi bio jedinstven, realan i stabilan,[19] bio u stanju da reši i sve probleme jugoslovenske privrede. To ne znači da politika realnijeg kursa dinara, pored ostalih mera podsticaja, stimulacije i zaštite, uz postepeno smanjenje postojećih dispariteta cena, ne bi mogla u znatnoj meri da poboljša konkurentski položaj jugoslovenske privrede na svetskoj pijaci.

Jugoslavija ne može voditi politiku nacionalne valute koja bi bila inkompatibilna sa pravilima Međunarodnog monetarnog fonda čiji je ona član, kao i nezavisna od spoljnog sveta. Praktično, to znači da se prilikom opredeljenja politike kursa nacionalne valute ima poći od toga da kurs bude fleksibilan, odnosno fluktuirajući, uz stvaranje uslovâ za uspostavljanje njegove stabilnosti u doglednoj budućnosti.

Za uspostavljanje relativno stabilnog i realnog kursa dinara neophodno je ispunjenje izvesnih uslova, koji bi se, uz sva ograničenja i neadekvatnosti samog termina, mogli nazvati uslovima interne prirode. *Grosso modo* posmatrano, ti uslovi su sledeći:

— *Primena sistemskih zakona.* Činjenica je da se sistemski zakoni, koji su već duže vremena na snazi, ne primenjuju. Ima osnova verovanju da do njihovog nepoštovanja dolazi i zbog neadekvatnih ili suviše načelnih rešenja. Ako je tako, onda je neophodna stručna analiza važećih propisa i široka društvena akcija za njihovu promenu. Nisu uvek adekvatna ni rešenja i mere ekonomske politike. Oni bi trebalo da budu tako koncipirani i procedura za njihovu izmenu tako predviđena da se mogu brzo prilagođavati promenjenim okolnostima, kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu.

— Još dva problema bi mogla relativno jednostavno biti razrešena. Prvi je vezan za opštu sklonost da se u nas tumačenju propisa pristupa na formalan način i da se rešenja podređuju formi. Drugi je problem, koji je teže prevazilaziti, otklanjanje sporosti u proceduri samoupravnog sporazumevanja i društvenog

[19] Već sadašnja kretanja ukazuju na potrebu revitalizacije ovih načela. U uslovima valutne nestabilnosti, koja je uzdrmala čak i čvrsti evropski monetarni sistem, politika kursa nacionalne valute za zemlju koja je mala, relativno nerazvijena i otvorena prema inostranstvu, postaje utoliko delikatnija i kompleksnija ukoliko se i ekonomski odnosi s inostranstvom ne razvijaju na zadovoljavajući način.

Digitized by Google

dogovaranja. Ova sporost onemogućava ili odlaže promptno i neophodno reagovanje na novonastale situacije.

— Politika stimulacije i podsticaja i zaštitna politika bi zajedno sa politikom kursa morale predstavljati sastavni deo razvojne politike zemlje i planova ekonomskih odnosa s inostranstvom, koji se donose u samoupravnim interesnim zajednicama za ekonomske odnose s inostranstvom.[20] Ovako koncipirana politika bi trebalo da bude predmet stalnih preispitivanja, analiza i, po potrebi, prilagođavanja. U pogledu instrumentarija i mera za realizaciju politike stimulacije i podsticaja mogla bi se delom koristiti inostrana veoma bogata iskustva,[21] i to ona koja su kompatibilna sa osnovnim načelima društveno-ekonomskog sistema zemlje.

— Realnost kursa nacionalne valute moguće je ostvariti samo praćenjem što većeg broja, ako ne i svih, indikatora koji mogu biti relevantni za formiranje kursa. Indikatori treba da budu komplementarni ostalim relevantnim faktorima za njegovo formiranje. Praćenje što većeg broja indikatora predstavlja čvrstu objektivnu osnovu za vođenje politike realnog kursa dinara. Praćenje indikatorâ nije samo sebi cilj, već ono podrazumeva i promptno reagovanje na promene koje se dešavaju u zemlji i inostranstvu.

— Vrednost nacionalne valute bi trebalo određivati prema korpi valuta. Vezivanje kursa dinara za američki dolar u uslovima njegove velike nestabilnosti dovodilo je do toga da je kurs dinara pratio kurs dolara i da je praktično njime bio determinisan. Vezivanje vrednosti dinara za korpu valuta, odnosno za valute zemalja koje su njeni najznačajniji trgovinski partneri, s tim što bi trebalo veći ponder dati valuti koja predstavlja najznačajniju valutu u međunarodnim plaćanjima zemlje, dovelo bi do realnijeg kursa dinara, jer bi se on adekvatnije prilagođavao, kao i do njegove veće stabilnosti.[22]

— Ovakvo vođenje politike kursa dinara bi zahtevalo dograđivanje kursa instrumentima i merama koji su od značaja kako za ostvarivanje ciljeva razvojne politike zemlje tako i ciljeva ekonomskih odnosa s inostranstvom. To znači da bi se u dogradnji kursa ovim instrumentima posebno moralo voditi računa o sledećem:

1) Politika kursa dinara treba da ima dugoročan karakter, jer dugoročnost politike obezbeđuje sigurnost poslovanja privrednih subjekata. Sve *ad hoc* i palijativne mere, koje su uz to delom i kampanjski donošene, bez delotvornog, aktivnog učešća udruže-

[20] Što ovih planova danas nema, ne treba da obeshrabri, budući da se u vanrednim situacijama i situacijama nestašica deviza privredni subjekti ponašaju na logičan način, pokušavajući da nađu rešenja za izlaz iz postojećih problema.

[21] Analiza inostranih iskustava bi morala predstavljati posebnu sferu praćenja, ali i istraživanja.

[22] To pokazuju iskustva zemalja koje su svoju nacionalnu valutu vezale za specijalna prava vučenja.

Digitized by Google

nog rada, stvarale su uslove nesigurnosti i nepovoljno su delovale na ukupna privredna kretanja. Dugoročnost politike podrazumeva dogovaranje i sporazumevanje udruženog rada, republika i pokrajina o razvojnim ciljevima zemlje u celini, na koji način će se takav razvoj stimulisati, a zatim — kako štititi.

2) Planiranje ekonomskih odnosa s inostranstvom u udruženom radu i usklađivanje njihovih interesa preko samoupravnih interesnih zajednica za ekonomske odnose s inostranstvom, sve dok one predstavljaju institucionalni deo sistema, treba da čine i osnov za formiranje devizne politike i za operativno vođenje politike kursa dinara.

3) Kako kurs ne treba da bude posmatran izolovano od mera stimulacije i podsticaja i zaštitne politike, to u dograđivanju kursa instrumentima i merama naročito treba voditi računa i o sledećim elementima: koliko domaće supstance učestvuju u finalnom proizvodu; koliko strane supstance učestvuju u finalnom proizvodu; koji je izvoz od značaja za razvijanje domaćih privrednih grana; koji je izvoz od značaja za ostvarivanje razvojnih ciljeva zemlje; koji izvoz ima izgleda za plasman na inostrana tržišta i slično — dakle, u najvećoj mogućoj meri uzimati u obzir pokazatelje koji su od značaja za udruženi rad i njegov položaj i na unutrašnjem tržištu i na svetskoj pijaci.

Politika kursa dinara bi se, najkraće, mogla svesti na sledeće:

— preispitivanje načela postojeće politike koja nisu ostvarena, pretežno iz razloga koji bi se mogli podvesti pod razloge interne prirode. Ovo ukazuje na potrebu da se ova načela relativizuju, jer se tako stvara realnija osnova za njihovo ostvarenje;

— vrednost nacionalne valute bi bilo bolje određivati prema korpi valuta najznačajnijih trgovinskih partnera uz stalno prilagođavanje kursa (veći ponder bi se dao valuti koja je najznačajnija za međunarodna plaćanja zemlje), što bi imalo pozitivnih efekata i po povećanje cenovne konkurentnosti jugoslovenske privrede na svetskom tržištu;

— konzistentno i metodološki usaglašeno praćenje izabranog seta indikatora, uz vođenje računa o kretanju platnog bilansa, o stanju zaduženosti, međunarodnih rezervi, privrede, odnosno udruženog rada u celini, s tim što bi u prvom periodu valjalo posebnu pažnju posvetiti kretanjima cena na malo;

— promptno reagovanje i prilagođavanje kursa, zavisno od privrednih kretanja u zemlji i u svetu;

— uspostavljanje dugoročne, konzistentne i ekonomske veze između politike kursa dinara i mera i instrumenata podsticaja, stimulacije, zaštite i zaštitne politike, razvojnih ciljeva zemlje i ekonomskih odnosa s inostranstvom.

Kurs i politika dinara je imanentno fundamentalno sistemsko pitanje, vezano za ukupnu strategiju razvoja privrede zemlje i njenih spoljnoekonomskih odnosa. Stoga ta politika ne može

Digitized by Google

biti posmatrana izolovano od razvojnih planova udruženog rada, kao ni od njihovih planova ekonomskih odnosa s inostranstvom. U složenim međunarodnim privrednim i monetarnim odnosima i u uslovima zaoštravanja konkurencije na svetskom tržištu, uz velike međuvalutne promene, koje su naročito karakteristične poslednjih godina, i zbog sve naglašenije krize svetskog valorizacionog sistema, politika kursa nacionalne valute postaje sve ofanzivnije, a ukoliko je dobro vođena — i efikasnije sredstvo za agresivnije uključivanje jedne privrede u svetske tokove.

Valorizacioni sistem jedne zemlje je samo nadgradnja *nad* produkcionim odnosima koji u njoj vladaju. Ukoliko se uspostavi viši stepen stabilnosti u produkcionim odnosima, moguće je obezbediti, smišljenom i mudrom, dugoročnom politikom, i stabilan valorizacioni sistem. U suprotnom, nikakva razmišljanja o mogućim relevantnim indikatorima, o mogućem korišćenju nekih iskustava kompatibilnih sa društveno-ekonomskim i političkim sistemom i slično, pa čak ni usvajanje nekih od predloženih rešenja — ne mogu to obezbediti. Zbog toga i sve rasprave o kursu treba vezivati za rasprave o sistemu i njegovom svođenju u okvire ekonomskih kategorija.

Digitized by Google

Jovan Andrijašević

Proces proširene društvene reprodukcije u okviru savremenog ciklusa reprodukcije*

U savremenim okolnostima svedoci smo velikih promena u uslovima proizvodnje. U meri u kojoj proces proizvodnje izlazi iz tradicionalnih okvira proizvodnje, prodirući u fazu pripreme proizvodnje (naučne i druge) i u fazu produžetka procesa proizvodnje u sferi potrošnje konačnih proizvoda, u smislu regulatornog procesa proširuje se i pojam ciklusa reprodukcije: proces proizvodnje ne počinje od proizvodnje konačnih proizvoda (međufaznih i finalnih), već od naučne i druge pripreme proizvodnje (Npp), produžava se u proces konačne proizvodnje (Kp) i završava se u produžnom procesu konačne proizvodnje u sferi potrošnje konačnih proizvoda (Ppp/u/). Granice procesa reprodukcije unutar savremenog ciklusa reprodukcije mogli bismo kraće predstaviti na sledeći način:

Npp ——→ Kp ——→ Ppp (u)

U meri u kojoj je kretanje društvene reprodukcije u socijalizmu počelo izlaziti iz uskih okvira tradicionalnog ciklusa reprodukcije, to jest iz uskih okvira tradicionalne sfere proizvodnje i pro-

* Ovaj rad je deo autorovih neobjavljenih rukopisa iz političke ekonomije samoupravnog socijalizma, na kojoj radi već duže vreme.

Digitized by Google

meta društvenih fondova, prodirući u sferu pripreme proizvodnje i sferu potrošnje proizvoda, proces reprodukcije je nužno morao poći u pravcu povezivanja organizacija udruženog rada svih oblasti društvenog rada koje su na ovaj ili onaj način angažovane u proizvodnji društvenog proizvoda i dohotka. Reč je, dakle, o novom mehanizmu društvene reprodukcije koji uključuje tri potciklusa društvene reprodukcije: prvo, potciklus naučne i druge pripreme proizvodnje (ili pretproizvodni ciklus); drugo, potciklus konačne proizvodnje, i treće, potciklus produžetka procesa proizvodnje u sferi prometa i potrošnje konačnih proizvoda.

Kao što je poznato, u tradicionalnom ciklusu reprodukcije celokupan obim društvenih fondova (sredstava za proizvodnju) i rada raspoređivan je u okviru proizvodnje konačnih proizvoda. Međutim, u savremenom ciklusu reprodukcije ukupni društveni fondovi i celokupan fond rada se raspodeljuju u dve nove oblasti za koje nije znala društvena reprodukcija unutar tradicionalnog ciklusa reprodukcije: u oblast naučne i druge pripreme proizvodnje i u oblast u kojoj se proces proizvodnje produžava: u sferi prometa i potrošnje proizvoda. Već sama ta činjenica jasno ukazuje na neophodnost diferenciranog prilaza strukturiranju proizvodnje unutar pojedinih odeljaka i pododeljaka društvene proizvodnje. Sem toga, sa pojavom nekih novih oblasti raspoređivanja društvenih fondova i rada nameće se potreba diferenciranja pojedinih odeljaka društvene proizvodnje na više pododeljaka nego u okviru tradicionalnog ciklusa reprodukcije.

1. Odeljci i pododeljci društvene proizvodnje

Unutar savremenog ciklusa reprodukcije, kao i tradicionalnog ciklusa reprodukcije, društvena proizvodnja se deli na dva odeljka: na odeljak koji proizvodi sredstva za proizvodnju, ili odeljak I, i odeljak koji proizvodi sredstva za potrošnju, ili odeljak II. U samom I odeljku dolazi do značajnih strukturnih promena. Unutar tradicionalnog ciklusa reprodukcije odeljak I je proizvodio oruđa i predmete rada za potrebe proizvodnje konačnih (međufaznih i finalnih) proizvoda. Međutim, unutar savremenog ciklusa reprodukcije u odeljku I se ne proizvode samo oruđa i predmeti rada za potrebe konačne (mašinsko-fabričke, poluautomatizovane i automatizovane) proizvodnje, već i za proizvodnju energije, tehnike i predmeta rada za potrebe naučne produkcije; oruđa (i tehnike) i predmeti rada za potrebe obrade i prenosa informacija; oruđa i tehnika i predmeti rada za potrebe vojne proizvodnje; tehnika i predmeti rada za potrebe infrastrukture. Na toj osnovi je moguće izvršiti sledeću podelu pododeljka Ia i pododeljka Ib odeljka I društvene proizvodnje:

Digitized by Google

Proizvodnja oruđa rada (pododeljak Ia):

Ia_1 — proizvodnja oruđa rada za proces konačne proizvodnje (proizvodnja mašinske, poluautomatizovane i automatizovane tehnike);
Ia_2 — proizvodnja oruđa rada i tehnike za proizvođače energije;
Ia_3 — proizvodnja tehnike naučnih istraživanja;
Ia_4 — proizvodnja oruđa rada i tehnike za obradu i prenos informacija;
Ia_5 — proizvodnja oruđa i tehnike za potrebe vojne proizvodnje (oružja i drugo).

Proizvodnja predmeta rada (pododeljak Ib):

Ib_1 — proizvodnja predmeta rada za potrebe proizvodnje konačnih proizvoda;
Ib_2 — proizvodnja predmeta rada za potrebe proizvodnje energije;
Ib_3 — proizvodnja predmeta rada za potrebe naučne proizvodnje;
Ib_4 — proizvodnja predmeta rada za potrebe prikupljanja, obrade i prenosa informacija;
Ib_5 — proizvodnja predmeta rada za potrebe vojne proizvodnje.

Podela odeljka II društvene proizvodnje je znatno jednostavnija. Odeljak II se, u osnovi, deli na tri pododeljka:

Proizvodnja sredstava za potrošnju: odeljak II društvene proizvodnje

IIa — pododeljak za proizvodnju sredstava za ličnu potrošnju;
IIb — pododeljak za proizvodnju sredstava za potrošnju — komfor;
IIc — pododeljak za proizvodnju sredstava opšte potrošnje, gde spada i proizvodnja sredstava za potrošnju za potrebe ONO.

Ako sve to jedinstveno shematski izrazimo, dobijamo sledeću najopštiju podelu društvene proizvodnje u socijalizmu na osnovne odeljke i pododeljke:

I *Proizvodnja sredstava za proizvodnju*

Ia — proizvodnja oruđa rada i tehnike za potrebe:
Ia_1 — proizvodnje konačnih proizvoda;

Digitized by Google

Ia_2 — proizvodnje energije;
Ia_3 — naučnih istraživanja;
Ia_4 — informacionog sistema;
Ia_5 — vojne proizvodnje.

Ib — proizvodnja predmeta rada za potrebe:

Ib_1 — konačne proizvodnje;
Ib_2 — proizvodnje energije;
Ib_3 — naučnih istraživanja;
Ib_4 — sistema informacija;
Ib_5 — vojne proizvodnje.

II odeljak: *Proizvodnja sredstava za potrošnju za potrebe*

IIa — lične potrošnje;
IIb — komfora;
IIc — opšte potrošnje, uključujući i potrošnju u sferi ONO.

2. Polazna shema proširene društvene reprodukcije u okviru savremenog ciklusa reprodukcije[1]

Iako je proširena društvena reprodukcija unutar savremenog ciklusa reprodukcije intenzivna proširena reprodukcija, ili proširena društvena reprodukcija koja se zasniva na stalnom porastu organskog sastava društvenih fondova[2], pri analizi uslova normalnog toka procesa proširene društvene reprodukcije poći ćemo od shema na kojima smo vršili analizu uslova normalnog toka ekstenzivne proširene društvene reprodukcije, budući da sama činjenica porasta organskog sastava društvenih fondova nema značaja za objašnjenje opštih zakonitosti raspoređivanja društvenih fondova i dohotka između pojedinih odeljaka i pododeljaka društvene proizvodnje.

Pođimo od polazne sheme akumulacije važeće za uslove socijalističkog samoupravnog društva.[3]

---

[1] Usled nemogućnosti da u okviru ovog rada za potrebe časopisa »Socijalizam« damo detaljan shematski prikaz procesa proširene društvene reprodukcije u okviru savremenog ciklusa reprodukcije, izostavili smo iz integralnog teksta deo koji se odnosi na sheme reprodukcije, ograničavajući se samo na polazni oblik shema.

[2] Pod organskim sastavom društvenih fondova u samoupravnom socijalističkom društvu podrazumevamo odnos prenete i novostvorene vrednosti (pw:nw).

[3] Detaljnije o uslovima realizacije u ekstenzivnoj proširenoj društvenoj reprodukciji u samoupravnom socijalizmu videti u našem radu: *Osnovi političke ekonomije*, »Savremena administracija«, Beograd, 1977, str. 250—253.

Digitized by Google

$$I\ (4000pw+334nw_a)+(1500nw_p+166nw_p')=6000$$
$$II\ (1500pw+166nw_a)+(1168nw_p+166nw_p')=3000$$

Celokupni društveni proizvod $=9000$

Značenje simbola: pw = preneta vrednost sa sredstava za proizvodnju; nw_a=nova vrednost za akumulaciju; nw_p=nova vrednost za potrošnju; nw_p'=prirast nove vrednosti za potrošnju na bazi dodavanja jednog dela nove vrednosti za akumulaciju (nw_a) u fond potrošnje za novouposlene radnike na bazi proširene reprodukcije.

Uz pretpostavku da se proizvodni fondovi i akumulirani deo nove vrednosti u I odeljku (Inw_a) dele na naučnu i drugu pripremu proizvodnje ili proizvodnju novih proizvoda, proizvodnju konačnih proizvoda (međufaznih i finalnih) i u produžetak procesa proizvodnje u sferi potrošnje konačnih proizvoda u srazmeri 20%, 60% i 20%, a u odeljku II u srazmeri 10%, 80% i 10% polazna shema akumulacije u proširenoj društvenoj reprodukciji samoupravnog socijalizma u okviru savremenog ciklusa reprodukcije uzima sledeći oblik:

I) $4000pw(800pw_1 + 2400pw_2 + 800pw_3) + 334nw_a(66{,}8nw_{a1} + 200{,}4nw_{a2} + 66{,}8nw_{a3}) + /1500nw_p(300nw_{p1} + 900nw_{p2} + 300nw_{p3}) + 166nw_p'(33{,}2nw_{p1}' + 99{,}6nw_{p2}' + 33{,}2nw_{p3}')/ = 6000WI.$

II) $1500pw(150pw_1 + 1200pw_2 + 150pw_3) + 166nw_a(16{,}6nw_{a1} + 132{,}8nw_{a2} + 16{,}6nw_{a3}) + /1168nw_p(116{,}8nw_{p1} + 934{,}4nw_{p2} + 116{,}8nw_{p3}) + 166nw_p'(16{,}6nw_{p1}' + 132{,}8nw_{p2}' + 16{,}6nw_{p3}')/ = 3000WII.$

Značenje novih simbola: pw_1 = vrednost društvenih proizvodnih fondova u fazi naučne pripreme proizvodnje, ili proizvodnje novih proizvoda i usavršavanja postojećih; pw_2 = vrednost proizvodnih fondova društva angažovanih u fazi konačne proizvodnje, ili proizvodnje konačnih (međufaznih i finalnih) proizvoda; pw_3=vrednost društvenih proizvodnih fondova angažovanih u produžetku procesa proizvodnje konačnih proizvoda — u sferi potrošnje konačnih proizvoda; nw_{a1}=nova vrednost za akumulaciju u fazi naučne pripreme proizvodnje; nw_{a2}=nova vrednost za akumulaciju u fazi konačne proizvodnje; nw_{a3} = nova vrednost za akumulaciju u produžetku procesa proizvodnje u fazi potrošnje; nw_{p1} = nova vrednost za potrošnju u fazi naučne pripreme proizvodnje, ili u

Digitized by Google

fazi proizvodnje novih proizvoda i usavršavanja postojećih; nw_{p2} = = nova vrednost za potrošnju u fazi proizvodnje konačnih (međufaznih i finalnih) proizvoda; nw_{p3}=nova vrednost za potrošnju u fazi potrošnje konačnih proizvoda; nw_{p1}' = prirast nove vrednosti za potrošnju u fazi naučne pripreme proizvodnje; nw_{p2}'=prirast nove vrednosti za potrošnju u fazi proizvodnje konačnih proizvoda; nw_{p3}' = prirast nove vrednosti za potrošnju u procesu potrošnje konačnih proizvoda.

Posmatrajmo kako se vrši realizacija pojedinih elemenata celokupnog društvenog proizvoda.

Prvo, unutar samog I odeljka društvene proizvodnje realizuje se deo njegova proizvoda razmenom društvenih fondova u jednom obliku za društvene fondove u drugom obliku, i to tako što se u okviru toga međusobno razmenjuju društveni proizvodni fondovi angažovani u sve tri faze savremenog ciklusa reprodukcije (u fazi naučne pripreme proizvodnje; fazi proizvodnje konačnih međufaznih i finalnih proizvoda i u fazi potrošnje konačnih proizvoda). To isto važi i za deo novostvorene vrednosti namenjen akumulaciji.

Drugo, preostali deo proizvoda I odeljka po svojoj naturalnoj formi različita sredstva za proizvodnju, a po ekonomskoj nameni dohodak predstavlja stvarne elemente proizvodnih fondova. Na koji način se realizuje ovaj deo proizvoda I odeljka? U svojstvu stvarnih nosilaca nove vrednosti za potrošnju javljaju se samo takvi proizvodi koji mogu ući u potrošnju (ličnu, zajedničku i opštu) radnika. Otuda fond potrošnje radnika I odeljka (kako onih koji se bave naučnom pripremom proizvodnje tako i onih koji se bave proizvodnjom konačnih proizvoda, odnosno onih koji svoju delatnost obavljaju u produžetku procesa proizvodnje) u svojoj celini može biti realizovan u II odeljku.

Proizvodni fondovi II odeljka ne samo da se nadoknađuju kako u naturalnom (proizvodni fondovi u naučnim istraživanjima i informatici, proizvodni fondovi u fazi konačne proizvodnje i proizvodni fondovi u produžetku procesa proizvodnje) tako i u vrednosnom obliku, nego se i uvećavaju. Određenije govoreći, da bi se zadovoljile potrebe za predmetima potrošnje od strane radnika I odeljka, organizacije udruženog rada II odeljka realizuju ne samo onaj deo proizvoda u kojem je ovaploćena vrednost proizvodnih fondova, nego i deo nove vrednosti pretvorivši je istovremeno u elemente dodatnih proizvodnih fondova.

Iz polazne sheme je očigledno da organizacije udruženog rada II odeljka za koliko povećaju svoje proizvodne fondove, za isti iznos treba da uvećaju novu vrednost za potrošnju ili, što se svodi na isto, koliko iz novostvorene vrednosti izdvoje za potrebe proširenja proizvodnih fondova za isto toliki iznos moraju da izdvoje iz nove vrednosti u novu vrednost za potrošnju saglasno organskom sastavu fondova u II odeljku od 1:1. Deo nove vrednosti koji se ulaže u fond potrošnje ovog odeljka koristi se za potrošnju novouposlenih radnika, ili uvećanje potrošnje postojećih radnika, za poboljšanje standarda već uposlenih radnika.

Digitized by Google

Treće, deo proizvoda II odeljka koji ostaje od onog dela koji ulazi u proces razmene za proizvode I odeljka predstavlja potrošni deo nove vrednosti (osnovni i dodatni) i kao takav se realizuje u samom II odeljku društvene proizvodnje.

Prema tome, celokupni proizvod socijalističkog samoupravnog društva se realizuje: prvo, razmenom proizvodnih fondova u jednom obliku za proizvodne fondove u drugom obliku unutar samog I odeljka društvene proizvodnje; drugo, razmenom proizvodnih fondova u jednom obliku za dohodak u drugom obliku, odnosno dohotka u jednom obliku za proizvodne fondove u drugom obliku između I i II odeljka društvene proizvodnje; treće, razmenom dohotka u jednom obliku za dohodak u drugom obliku unutar samog II odeljka društvene proizvodnje.

Uslovi realizacije i normalnog toka proširene društvene reprodukcije u okviru savremenog ciklusa reprodukcije su zadovoljeni ako postoje osnovne proporcije:

prvo, ukupni proizvod I odeljka koji se sastoji iz proizvoda faze naučne pripreme proizvodnje, iz proizvoda faze konačne proizvodnje i iz proizvoda faze produžetka procesa proizvodnje konačnih proizvoda u sferi njihove potrošnje mora biti ravan utrošenim i akumuliranim sredstvima za proizvodnju u sve tri faze ciklusa reprodukcije u oba odeljka, i to I odeljak — faze naučne pripreme proizvodnje, faze proizvodnje konačnih proizvoda i faze produžetka procesa proizvodnje; II odeljak — faze naučne pripreme proizvodnje, faze proizvodnje konačnih proizvoda i faze produžetka procesa proizvodnje konačnih proizvoda;

drugo, ukupan proizvod II odeljka koji se sastoji iz proizvoda faze naučne pripreme proizvodnje, proizvoda faze konačne proizvodnje i iz proizvoda faze produžetka procesa proizvodnje u sferi potrošnje mora da bude ravan postojećem i akumuliranom fondu potrošnje oba odeljka, i to I odeljak — faze naučne pripreme proizvodnje, faze konačne proizvodnje i faze produžetka procesa proizvodnje u sferi potrošnje konačnih proizvoda; II odeljak — faze naučne pripreme proizvodnje, faze konačne proizvodnje i faze produžetka procesa proizvodnje u sferi potrošnje;

treće, postojeći i akumulirani fond nove vrednosti za potrošnju I odeljka koji se sastoji iz postojećeg i akumuliranog fonda nove vrednosti za potrošnju faze naučne pripreme proizvodnje, postojećeg i akumuliranog fonda nove vrednosti za potrošnju faze konačne proizvodnje i postojećeg i akumuliranog fonda nove vrednosti za potrošnju faze produžetka procesa proizvodnje u sferi potrošnje mora biti ravan utrošenim i akumuliranim sredstvima za proizvodnju u sve tri faze ciklusa reprodukcije II odeljka, i to u fazi naučne pripreme proizvodnje, fazi konačne proizvodnje i fazi produžetka procesa konačne proizvodnje u sferi potrošnje.

Uz napred date uslove, proces proširene društvene reprodukcije u okviru savremenog ciklusa reprodukcije tekao bi iz godine u godinu normalno.

Digitized by Google

3. Proširena društvena reprodukcija u okviru savremenog ciklusa reprodukcije uz porast organskog sastava fondova

Razmatrajući proširenu društvenu reprodukciju celokupnih društvenih fondova u okviru savremenog ciklusa reprodukcije polazili smo od neizmenjenog organskog sastava društvenih fondova i dohotka. U okviru savremenog ciklusa reprodukcije takva je bila neophodna. Određenije govoreći, za shvatanje samog mehanizma realizacije celokupnog društvenog proizvoda izmene u organskom sastavu fondova nemaju značaja. Ali, nakon što smo izložili najopštije zakonitosti kretanja celokupnih društvenih fondova i dohotka u savremenom ciklusu reprodukcije, možemo učiniti korak dalje: uključiti u analizu porast organskog sastava fondova unutar savremenog ciklusa reprodukcije.

U analizi koja sledi biće reči o nekim novim obeležjima, uslovima i posledicama normalnog toka procesa društvene proširene reprodukcije uz porast organskog sastava fondova unutar savremenog ciklusa reprodukcije.

(1) Jedna od najvažnijih osobenosti proširene društvene reprodukcije uz porast organskog sastava fondova u okviru savremenog ciklusa reprodukcije je dalji rast (u odnosu na tradicionalni ciklus reprodukcije) razilaženja u stepenu uvećanja celokupnog društvenog proizvoda po njegovoj naturalnoj i vrednosnoj veličini. Naime, rast mase upotrebne vrednosti uvećava se brže od rasta mase vrednosti nego u uslovima tradicionalnog ciklusa reprodukcije, ukoliko rast organskog sastava fondova pri akumulaciji unutar savremenog ciklusa reprodukcije izražava još brži rast proizvodnosti rada, koja, sa svoje strane, dovodi do smanjenja vrednosti proizvoda.

U uslovima ubrzanog rasta nove tehnike i tehnologije proizvodnje, koja svoj izraz nalazi u porastu organskog sastava fondova, još većom nego u uslovima tradicionalnog ciklusa reprodukcije postaje razlika između vrednosti celokupnog društvenog proizvoda i vrednosti nacionalnog dohotka: udeo nacionalnog dohotka u vrednosti celokupnog društvenog proizvoda pokazuje dalju tendenciju još bržeg opadanja.

To dolazi otuda što se u okviru savremenog ciklusa reprodukcije relativno više smanjuje uloga tekućeg rada u procesu obrazovanja vrednosti, usled delovanja automatizacije procesa proizvodnje konačnih proizvoda na smanjenje udela tekućeg rada u procesu proizvodnje vrednosti proizvoda.

(2) Sledeća posledica proširene društvene reprodukcije uz porast organskog sastava fondova jeste razlika u tempu rasta I i II odeljka društvene proizvodnje. Poznato je da u okviru tradicionalnog ciklusa reprodukcije tehnički progres dovodi do toga da proizvodni fondovi rastu brže od dohotka. Međutim, u savremenom ciklusu reprodukcije proširene društvene reprodukcije, uz

Digitized by Google

porast organskog sastava fondova, ova zakonitost se ispoljava na svojevrstan način. Naime, u okviru bržeg porasta proizvodnih fondova od dohotka dolazi do dalje diferencijacije u smislu razlika u tempu bržeg rasta pojedinih grupa proizvodnih fondova od dohotka. Tako, na primer, najbrže rastu proizvodni fondovi za potrebe naučnih istraživanja (proizvodnih naučnih istraživanja), kao i za potrebe prikupljanja, obrade i prenosa informacija, zatim proizvodni fondovi za potrebe konačne proizvodnje, zatim za potrebe proizvodnje u produžetku procesa proizvodnje itd. Ove razlike u tempu bržeg rasta proizvodnih fondova pojedinih vidova od društvenog dohotka mogli bismo u obliku nejednačine izraziti na sledeći način:

$$pw_{ni} > pw_{kp} > pw_{pp} > nw.$$

Značenje simbola: pw_{ni} = proizvodni fondovi naučnih istraživanja i prikupljanja, obrade i prenosa informacija; pw_{kp} = proizvodni fondovi konačne proizvodnje; pw_{pp} = proizvodni fondovi u sferi prometa i usluga vezanih za potrošnju konačnih proizvoda i nw = novostvorena vrednost ili dohodak društva; znak (>) označava da brže rastu proizvodni fondovi naučnih istraživanja i informacionog sistema od proizvodnih fondova konačne proizvodnje, ovi od proizvodnih fondova u produžetku procesa proizvodnje u sferi potrošnje konačnih proizvoda, a ovi brže od dohotka. Dakle, svi vidovi društvenih proizvodnih fondova rastu brže od društvenog dohotka, ali relativno najbrže od društvenog dohotka rastu proizvodni fondovi naučnih istraživanja i informacionog sistema, zatim proizvodni fondovi konačne proizvodnje i, najzad, proizvodni fondovi u produžetku procesa proizvodnje u sferi potrošnje konačnih proizvoda.

Otuda proizlazi da se relativno sve veći deo akumulacije dela novostvorene vrednosti pretvara u proizvodne fondove, zbog čega tražnja za sredstvima za proizvodnju raste brže od tražnje predmeta potrošnje, sve veći deo društvenog rada troši se u I odeljku društvene proizvodnje, sve veći deo društvenog proizvoda dobija oblik sredstava za proizvodnju, pri čemu najbrže raste proizvodnja sredstava za proizvodnju, za nadoknadu elemenata fiksnih fondova naučnih istraživanja i informatike, konačne proizvodnje i produžetka procesa proizvodnje unutar I odeljka društvene proizvodnje. Na taj način, brži porast proizvodnje sredstava za proizvodnju u odnosu na predmete potrošnje je zakon proširene društvene reprodukcije u okviru savremenog ciklusa reprodukcije, koji se zasniva na ubrzanom naučno-tehničkom progresu.

Činjenica da proizvodnja u sferi naučne pripreme proizvodnje zakonito raste brže od konačne proizvodnje, odnosno od proizvodnje u produžetku procesa proizvodnje, ne znači da svi vidovi naučne proizvodnje koja ima proizvodni karakter i u pojedinim odeljcima i pododeljcima društvene proizvodnje rastu istim tempom.

Digitized by Google

Naprotiv, i tu postoje *osetne razlike* u tempu rasta naučnih istraživanja, kako po pojedinim odeljcima tako i unutar pojedinih odeljaka. U vezi s tim ćemo bliže ispitati osnovne faktore koji utiču na tempo rasta naučnih istraživanja proizvodne namene po pojedinim odeljcima i pododeljcima, u svetlosti opšteg zakona proširene društvene reprodukcije, zakona bržeg porasta proizvodnje sredstava za proizvodnju u odnosu na sredstva za potrošnju. Počnimo od I odeljka, tačnije od pododeljka Ia, u kojem se proizvode oruđa za rad, u tom smislu i oruđa i tehnika za potrebe naučnih istraživanja.

Na razvitak proizvodnih naučnih istraživanja utiču sledeći faktori:

Prvo, karakter zahtevâ za »obimom i kvalitetom naučne informacije« koje pojedine grane materijalne proizvodnje što se bave proizvodnjom oruđa rada i tehnike postavljaju pred naučnoistraživačke organizacije udruženog rada. Očigledno je da će obim i karakter naučne informacije, vezan za običnu mašinu — metalni strug, biti različit od obima i karaktera naučne informacije vezane za kibernetski sistem, elektroračunsku mašinu i slično. Prema tome, tempo rasta proizvodnih naučnih istraživanja u oblasti oruđa rada zavisi od udela mašinske, poluautomatizovane i kompleksno automatizovane tehnike u strukturi oruđa rada u razmerama društvene reprodukcije u celini, kao i od udela akumulacije u proizvodnji mašinske, poluautomatske i automatske tehnike u ukupnoj akumulaciji. Tu su moguća tri slučaja. (1) Da klasična mašinska tehnika preovlađuje u ukupnoj tehnici proizvodnje, a akumulacija u klasičnu mašinsku tehniku u ukupnoj akumulaciji u oruđa rada. U tom slučaju će tempo rasta proizvodnih naučnih istraživanja u domenu oruđa rada biti relativno najniži, i on praktično odgovara uslovima tradicionalnog ciklusa reprodukcije. (2) Poluautomatizovana tehnika preovlađuje u strukturi oruđa za rad u celini društvene reprodukcije, a akumulacija u poluautomatizovanu tehniku u ukupnoj akumulaciji u oruđa za rad društva. U ovom slučaju će tempo rasta proizvodnih naučnih istraživanja u domenu oruđa za rad biti relativno brži. (3) Automatizovana, odnosno kompleksno automatizovana tehnika preovlađuje u ukupnoj tehnici proizvodnje, a akumulacija u automatizovanu tehniku preovlađujuće učestvuje u ukupnoj akumulaciji u oruđa za rad. U ovom trećem slučaju tempo rasta proizvodnih naučnih istraživanja u domenu oruđa za rad društva je relativno najbrži. Prema tome, jedan od osnovnih indikatora tempa rasta proizvodnih naučnih istraživanja u domenu oruđa rada društva je učešće investicija u automatsku tehniku u ukupnim investicijama u oruđa za rad društva. U privredama koje su u ovom smislu otišle najdalje, učešće investicija u automatsku tehniku u ukupnim investicijama u oruđa rada kreće se u granicama 20—25%.

Drugo, tempo rasta proizvodnih naučnih istraživanja u domenu oruđa rada zavisi od tempa i obima proizvodnje nove tehnike u svim granama društvene reprodukcije. Uvođenje nove tehnike i

Digitized by Google

tehnologije u grane društvene proizvodnje, sa svoje strane, zavisi prvo, od opšte tendencije izmene udela sredstava za proizvodnju u društvenoj reprodukciji; drugo, od udela oruđa rada u proizvodnji sredstava za proizvodnju; treće, od izmena tehničke opremljenosti rada u oblasti proizvodnih naučnih istraživanja i razrada nove tehnike i tehnologije; četvrto, od dužine društveno potrebnog radnog vremena u toku kojega se primenjuje i koristi određena tehnika i tehnologija proizvodnje u pojedinim granama itd. Svi ovi faktori deluju na obim akumulacije svake grane društvene proizvodnje u ovaj ili onaj vid nove tehnike, koju proizvode proizvođači I odeljka.

Obim i tempo rasta akumulacije u novu tehniku i novu tehnologiju proizvodnje zavisi od sledećih faktora: prvo, od obima i strukture fiksnih fondova. Ovaj faktor naročito ispoljava svoje dejstvo u periodu radikalnih izmena fiksnih fondova, prelaza od postojećih na potpuno nove fiksne fondove ove ili one vrste. Drugo, tražnja nove tehnike i tehnologije, te, prema tome, i njene razrade, zavisi od toga u kojem je obimu postojeće fondove neophodno zameniti. Treće, od godišnjeg obima ukupnih ulaganja u novu tehniku i njihove strukture, to jest od odnosa između proste i proširene reprodukcije pri ulaganju u oruđa za rad i proizvodne zgrade. Četvrto, od udela akumulacije u nove grane proizvodnje u ukupnim ulaganjima u oruđa rada.

U periodima sporijeg obrazovanja novih grana proizvodnje obim i tempo rasta akumulacije se sporije i uvećavaju, i, obrnuto, u periodima bržeg obrazovanja novih grana proizvodnje obim i tempo rasta akumulacije se brže uvećavaju. Peto, od složenosti oruđa rada i tehnike koja se primenjuje u proizvodnji. Šesto, naročito od toga u kojoj meri oruđa rada i tehnika koja se razvija kao posledica određenih pravaca naučnih istraživanja mogu da se »organski uklope u tehnološku strukturu« pojedinih organizacija udruženog rada, grana i celokupne društvene proizvodnje.

Centralno je pitanje uvođenja rezultata naučnih istraživanja u proizvodnju u domenu oruđa rada — u kojoj meri njihovo uvođenje zahtevaju zamene postojećih proizvodnih fondova, odnosno kolika će biti »ekonomija celokupnog društvenog rada« koja se ostvaruje korišćenjem rezultata naučnih istraživanja. Određenije govoreći, kolika će biti ekstranova vrednost, odnosno ekstradohodak koji se ostvaruje na bazi uvođenja nove tehnike i tehnologije proizvodnje. U izvesnoj meri se može reći da je akumulacija u proizvodna naučna istraživanja u domenu oruđa rada *proporcionalna akumulaciji u razvitak tehnologije celokupne društvene proizvodnje.* Kažemo u izvesnoj, a ne u punoj meri, zbog toga što stanje savremene tehnike i tehnologije proizvodnje dopušta mogućnost upotrebe jednog istog oruđa za rad za obavljanje raznih funkcija, čak mnoštva raznih funkcija.

Tempo razvitka proizvodnih naučnih istraživanja u domenu predmeta rada (pododeljak Ib) znatno je sporiji od onog u domenu oruđa rada. Naime, opadanje udela utrošenih predmeta rada u društvenom proizvodu (to naročito važi za kretanje udela ekstrak-

Digitized by Google

tivne industrije u ukupnoj društvenoj proizvodnji i ukupnim društvenim fondovima) usporavajuće deluje na razvitak proizvodnih naučnih istraživanja u sferi predmeta rada (proizvodnja sirovina i polufabrikata).

Sledeći važan faktor razvitka proizvodnih naučnih istraživanja u ekstraktivnoj industriji je da se tehnika i tehnologija proizvodnje za potrebe ekstraktivne industrije organizuju u okviru mašinogradnje i elektrotehnike, a istraživanja povezana sa korišćenjem »mineralnih sirovina« u hemijskoj industriji, preradi nafte i u granama metalurgije. Usled toga imamo relativno vrlo mali udeo proizvodnih naučnih istraživanja u okviru ekstraktivne industrije, na jednoj, i značajan udeo u hemijskoj industriji, na drugoj strani.

Proizvodna naučna istraživanja u II odeljku društvene proizvodnje imaju poseban razvitak. Pri tome treba imati na umu da grane proizvodnje II odeljka samo primenjuju novu tehniku i tehnologiju proizvodnje (ne stvaraju je) i istovremeno proizvode sredstva za potrošnju. Kao što je poznato, u okviru II odeljka društvene proizvodnje imamo tri pododeljka: odeljak IIa, ili pododeljak koji proizvodi predmete lične potrošnje; pododeljak IIb, ili pododeljak koji proizvodi predmete komfora; pododeljak IIc, ili pododeljak koji proizvodi predmete opšte potrošnje, u tom smislu i predmete vojne potrošnje i potrošnje državnog aparata.

U okviru pododeljka IIa, ili pododeljka u kojem se proizvode sredstva za ličnu potrošnju, razvitak proizvodnih naučnih istraživanja naročito je intenzivan u proizvodnji farmaceutskih, radio-tehničkih i elektrotehničkih proizvoda, kao i u proizvodnji automobila.

Tempo rasta proizvodnih naučnih istraživanja u ovim delatnostima pododeljka IIa je sličan onome u odeljku I. Na tempo rasta proizvodnih naučnih istraživanja u ovim delatnostima pododeljka IIa utiču sledeći faktori. Prvo, izmena tržišta. Drugo, promene u broju zaposlenih u društvenoj proizvodnji u celini. Treće, nivo i dinamika ličnih dohodaka. Četvrto, izmene u strukturi tražnje za proizvodima lične potrošnje, što naročito zavisi od karaktera razvitka I odeljka društvene proizvodnje i od rasta sfere opsluživanja, kao svojevrsnog produžetka procesa proizvodnje.

Značajnu ulogu imaju i proizvodna naučna istraživanja u pododeljku IIc, ili pododeljku koji proizvodi predmete opšte potrošnje, naročito u onom delu koji se odnosi na predmete opšte potrošnje za vojne potrebe.

Na znatno usporavanje razvitka proizvodnih naučnih istraživanja u II odeljku društvene proizvodnje, u odnosu na I odeljak, utiču sledeći faktori: prvo, naučna istraživanja koja su povezana s razvitkom sredstava i predmeta rada primenjenih u II odeljku organizuju se i vrše u okviru grana I odeljka, što automatski deluje na smanjenje potreba za proizvodnim naučnim istraživanjima ove vrste u granama II odeljka. Drugo, finalna proizvodnja nekih grana proizvodnje II odeljka ostvaruje se »u velikim serijama

Digitized by Google

koje se sporo menjaju«. To zahteva smanjenje obima i tempa rasta proizvodnih naučnih istraživanja.

Drukčije stvar stoji s granama proizvodnje u okviru II odeljka društvene proizvodnje u kojima su konačni proizvodi podložni brzim promenama. To je slučaj s farmaceutskim, hemijskim, radio-tehničkim i elektrotehničkim proizvodima za potrošnju, kao i proizvodima automobilske industrije. Otuda je ovde ubrzan razvitak proizvodnih naučnih istraživanja sasvim normalna i prirodna posledica potreba proizvodnje.

S obzirom na iskustva većine zemalja u kojima je razvitak proizvodnih naučnih istraživanja u oba odeljka društvene proizvodnje dostigao značajan nivo, može se govoriti o tome da se na sadašnjem stupnju razvitka savremenog ciklusa reprodukcije centar proizvodnih naučnih istraživanja pomera ka sledećim granama: prvo, ka proizvodnji transportnih sredstava; drugo, opštoj mašinogradnji; treće, elektromašinogradnji; četvrto, elektrotehnici; peto, hemijskoj industriji i, šesto, proizvodnji sredstava veze.

(3) Treći važan zaključak koji proizlazi iz analize proširene reprodukcije društva u okviru savremenog ciklusa reprodukcije vezan je za dodatni uslov normalnog toka procesa reprodukcije.

Na određenom stupnju razvitka savremenog ciklusa reprodukcije, tačnije, razvitka naučnih istraživanja kao svojevrsne forme razvitka nove tehnike i tehnologije proizvodnje unutar savremenog ciklusa reprodukcije, navedeni uslovi realizacije društvenog proizvoda nisu dovoljni za normalni tok društvene reprodukcije na proširenim osnovama ukoliko ne postoji uravnoteženost (balansiranost) tehnoloških veza u razmerama društvene proizvodnje u celini.

Tehnologije primenjene u pojedinim granama društvene proizvodnje, ukupno uzete, shvaćene kao tehnologije uzajamno upletene i prepletene, predstavljaju celovit sistem uzajamno uslovljenih i međusobno povezanih tehnologija društvene proizvodnje.

U tom smislu možemo reći da je svaka zasebno uzeta tehnologija *samo organ* tehnologije društvene proizvodnje u celini. U tako shvaćenom sistemu tehnologijâ društvene proizvodnje napredak »u svakoj oblasti tehnologije, te, prema tome, i u tehnici koja koristi ovu tehnologiju«, nije moguć bez odgovarajućeg napretka »mnoštva drugih s njom povezanih« graničnih tehnologija. Ilustracije radi, nastanak i razvitak atomske energetike tesno je povezan s razvitkom »metalurgije, hemije, pribora distancione kontrole i upravljanja«, sredstava »biološke zaštite«; »povišenje kvaliteta proizvodnje u svakoj grani proizvodnje uslovljava poboljšanje tehnologija i kvaliteta produkcije u nizu grana koje se prožimaju«[4].

Da bi se dostigao brži tempo rasta naučno-tehničkog progresa u pojedinim granama društvene proizvodnje, neophodno je »blagovremeno pripremiti tehnološke promene razvitkom graničnih tehnologija«, zato što progres »planiran u svakoj oblasti tehnike i proizvodnje« može biti više ili manje usporen ukoliko razvitak

[4] *Ekonomičeskie problemy naučno-tehničeskoj revol'ucii pri socializme*, Moskva, 1975, str. 58.

Digitized by Google

graničnih tehnologija nije uravnotežen. »Osobito veliki značaj ta okolnost ima za razvitak potpuno nove tehnike. Po pravilu, stvaranje potpuno novih vrsta tehničkih sredstava zahteva da se učine kvalitativni skokovi u tehnologiji — kako bi otpočeli principijelno novi tehnološki procesi. Time se brzina prelaza na principijelno novu tehnologiju (i tehniku) opredeljuje, uz ostale jednake uslove, brzinom dostizanja izbalansiranosti koja je obezbeđena njenom tehnologijom.«[5]

Uravnoteženost razvitka tehnologijâ društvene proizvodnje može se dostići tako da se izrade »bilansi tehnoloških veza u razmerama društvene proizvodnje«, tačnije, »tehnoloških shema« koje bi postojale paralelno sa »shemama realizacije društvenog proizvoda«. To jasno pokazuje da problem proširene društvene reprodukcije unutar savremenog ciklusa reprodukcije u samoupravnom socijalizmu *nije samo, čak ni pre svega,* problem realizacije, već izbalansiranosti tehnologije. Postavlja se pitanje — kako doći do bilansa tehnologija društvene proizvodnje, do shema tehnologije?

Razrađujući planove i programe razvoja proizvodnje i proizvodnih fondova i dohotka, svaka oblast i grana proizvodnje utvrdile bi svoje zahteve prema graničnim tehnologijama i proizvodnjama »koje su neophodne za progres u datoj oblasti«. Na osnovu »uopštavanja ukupnih zahtevâ grana« društvene proizvodnje moguće bi bilo »postaviti bilans tehnoloških veza u društvenoj proizvodnji (u vidu matrice ili modela mreže tehnoloških uzajamnih veza). Taj model treba stalno usavršavati i dopunjavati informacijom o najnovijim dostignućima nacionalne i svetske nauke i tehnike i proizvodnje, uključujući i prognoze njihovog razvitka. On bi omogućio da se utvrde »kritične«, »čvorne« tehnologije od kojih zavisi progres u najvažnijim granama društvene proizvodnje, kao redosled naučnih istraživanja, neophodnih za dostizanje izbalansiranosti tehnologije budućnosti«.[6]

Tempo razvitka naučno-tehničkog progresa, osobito u najpropulzivnijim delatnostima, onima koje se nalaze u samom centru proizvodnih naučnih istraživanja, umnogome zavisi od »brzine postizanja izbalansiranosti tehnologije«.

U bilansne sheme tehnologije u društvenoj proizvodnji, kao jedan od njenih najvažnijih sastavnih elemenata, ulazi naučni potencijal u celini i, posebno, naučni potencijal za fundamentalna istraživanja.[7]

»Fundamentalna istraživanja imaju odlučujući udeo u naučno-tehničkom potencijalu zemlje, od kojega zavisi sposobnost društva da reši novonastale naučne, tehničke, socijalne, odbrambene i druge probleme. Naučno-tehnički potencijal time služi kao svojevrstan kompenzator neodređenosti naučno-tehničkog i socijalno-ekonomskog razvitka; ukoliko je naučno-tehnički potencijal viši, utoliko se društvo s manjim utroškom resursa i vremena hvata u

[5] *Ekonomičeskie problemy* ..., cit. izd., str. 59.
[6] Isto.
[7] Naučni potencijal je element nacionalnog bogastva, kao proizvodni fondovi i prirodni resursi, tačnije, glavni element tog bogatstva.

Digitized by Google

koštac s novonastalim problemima. Ako se učine kvalitativni skokovi u naučno-tehničkom progresu, brzina prelaza na principijelno novu tehniku zavisi od brzine postizanja izbalansiranosti tehnologije, koja se, sa svoje strane, u osnovi opredeljuje veličinom naučno-tehničkog potencijala zemlje.«[8]

Zbog toga, pri planiranju fundamentalnih istraživanja treba ne samo polaziti od toga u kojoj meri »naredni stadijumi naučno-tehničkog progresa omogućuju realizaciju dostignuća fundamentalne nauke, već uzimati u obzir i naučno-tehnički potencijal«[9].

U bliskoj perspektivi, za većinu grana društvene proizvodnje jedan od najvažnijih uslova njihovog normalnog razvitka biće »utvrđivanje optimalnih shema tehnologije proizvodnje i, na njihovoj osnovi, razrada sistema mašina, oruđa, mehanizama i pribora za obezbeđenje kompleksne automatizacije i mehanizacije proizvodnje«[10].

Uz pomoć ovakvih sistema moguće je upravljati naučnim istraživanjima, naučnoistraživačkim i projektno-konstruktorskim organizacijama udruženog rada.

[8] *Ekonomičeskie problemy* ..., cit. izd., str. 59—60.
[9] Isto, str. 60.
[10] Isto, str. 165.

Digitized by Google

Ferid Muhić

Dijalektika društvene kritike i društvene politike

„Odreci se ovde, brate Martine, svoje svesti; jedina bezopasna stvar jeste pokornost priznatoj vlasti."
(Crkveni sudija Martinu Luteru u Vormsu 1521. godine)

Napomena o konotaciji

Svaki ljudski gest, u datim okolnostima, može biti protumačen kao kritika. Izražavati svoju kritičnost prema svemu može, po nekim ocenama, čak biti i osnovno ljudsko svojstvo. U ovom smislu može se tumačiti Volterov aksiom: »Prestati kritikovati, znači biti mrtav.« I zaista, bezmerne su mogućnosti i načini na koje možemo manifestovati svoje *neslaganje* (evo, dakle, i prvog faktora kojim se naznačuje međa ovde korišćenog značenja »društvene kritike«). Kritika može biti aktivna — može uzeti obličje brutalnog terora, može biti otvorena, ili opet, u gerili, može biti filozofski nepomirljiva, politički negatorska; ali se, ne retko, može sresti i na sporednim, pustim stazama, kao indignacija, pasivnost, rezigniranje. Povlačenje iz života jednako je kritički čin kao i borba protiv postojećeg životnog stanja. Čak i spavanje može biti ubitačna forma kritike, primetio je jednom Bernard Šo, pogotovu u pozorištu.

Digitized by Google

U svakom slučaju, ovakva širina mogućeg konteksta kritike ne olakšava konciznu analizu, pogotovo ako bi bila uključena i ambicija da fenomen društvene kritike bude povezan — kao u ovom pokušaju — sa društvenom politikom, dakle, sa područjem koje je, po svojim mogućim značenjima, još šire i nepodobnije za precizno određenje. Iz ovih razloga smatramo potrebnim da u osnovnim tačkama naznačimo koordinate unutar kojih se ovde koristi pojam društvene kritike.

Pre svega, »društvena« ne znači ona koja društvu pripada, nego ona koja je na društvo usmerena — ne »društvo koje kritikuje«, nego »kritikovano društvo«; zatim, kao što je već najavljeno, kritika ne znači *neutralno* suđenje, prosuđivanje, vrednovanje itd. (prema izvornom kontekstu), nego izvesno *neslaganje*, dakle, suđenje koje u principu dolazi do *negativnih sudova*. Ovo sužavanje smatramo bitnim, jer se u sferi politike i političke kritike pozitivne ocene, zapravo, ne tretiraju kao *kritika*. Ovde, dakle, usvajamo terminološku redukciju koja je već odavno na delu u političkoj praksi, iako nam je bliže shvatanje da samo ona kritika ima smisla koja zanemaruje mrtvo i beznačajno, a uočava vitalno i vredno. U pogledu osnovnih manifestacija, čiji je dijapazon, kao što je spomenuto, praktično neiscrpan, ograničavamo društvenu kritiku na konkretno, verbalno uobličeno iznošenje mišljenja preko svih sredstava masovnog komuniciranja — prvenstveno pisanom rečju; u pogledu intenziteta kritike, njene veće ili manje sklonosti kompromisu smatramo neuputnim bilo kakvo ograničavanje, bilo prema gornjoj ili prema donjoj granici; isto važi i za nivo kritikovanih institucija, tela, društvenih procesa.

Iz ovoga bi proizašla operativna odredba »društvene kritike« shvaćene onako kako se ovde koristi. Pod društvenom kritikom dakle, podrazumevamo iznošenje kritičkih stavova upućenih na račun postojeće društvene stvarnosti i društvene prakse, reprezentovanih prvenstveno preko političkih institucija i manifestacija (bilo u pojedinim njenim sektorima ili u najširem, principijelnom kontekstu dovođenja u pitanje samih temelja političke prakse i date političke stvarnosti *in totto)*, koje se ostvaruje uz društveni konsensus, bez opasnosti od krivične odgovornosti, putem javnosti dostupne reči. Nezgrapna, kao i većina definicija, nedovoljna, kao sve (»ni jedna definicija nije definicija«), ova ovde data ima na umu osnovnu ambiciju: da precizira uslove za *merenje praga tolerancije* društvene politike prema društvenoj kritici, odnosno da razume njihovu unutrašnju, i veoma promenljivu, *dijalektiku*.

Što se tiče konteksta »društvene politike«, ne smatramo neophodnim detaljna razmatranja. Od sarkastično otrovne definicije politike kakvu je dao Ambrouz Birs: »Politika. Vođenje javnih poslova za ličnu korist« (»Politics. The conduct of public affairs for private advantage«)[1] — uzimamo samo onaj opšteprihvaćeni prvi deo, znači, »vođenje javnih poslova«. Lokacija onih koji vode

[1] Ambrose Bierce, *Devil's Dictionary*.

Digitized by Google

javne poslove sasvim se priklanja onoj jasnoj i slikovitoj distinkciji, prema kojoj su vođeni »oni dole«, dok su oni koji vode — »oni gore«.[2] Prema tome, društvena politika bi bila inkorporirana prvenstveno preko vodećih političkih tela i foruma, što, dalje, znači da ovde ispitujemo problem praga tolerancije vodećih društveno-političkih organa prema kritici njihovog rada.

Zabluda o moći kritike

Iz davnina, neokrnjena i lepa, stigla nam je velika zabluda o svemoćnoj snazi kritike. Oreol večne istine zasjao je punom uverljivošću nad plemenitim glavama kritičara, posle završnih cizelirajućih poteza koje je kritici dao »Grosmeister« Hegel. Nasuprot egzaktnom duhu Imanuela Kanta, za kojega je dijalektika (čija je duša, ne zaboravimo, protivrečnost) sedište transcendentalnog privida, beskorisno, ali tako prisno i neizbežno *naše*, ljudsko; nasuprot Herbartu, za kojega je princip neprotivrečnosti bitan, pa je tako i kritika u svojoj suštini onemogućena, jer se više ne postavlja zadatak afirmisanja onog suprotnog, koje i jeste predmet kritike, odnosno njen zadatak; nasuprot drevnim i brojnim školama mišljenja koje su htele razumevanje i pomirenje zaraćenih strana — odvajkada je pobedu odnosila manihejska sklonost obožavanju Ormuzda i Arimana, crnog i belog, zla i dobra, dakle, aksiološke polarizacije.

Međutim, pod zasenjujućim zracima Hegelovog uma izvršena je sasvim nekritička, ali radikalna identifikacija dve duboko razgraničene sfere: sfere mišljenja i sfere realnosti. Reč je ovenčana svim atributima predmeta koji označava, postala je u tolikoj meri ravna tom predmetu da je sam predmet, razumljivo, postao izlišan. To što se Kulpe, i još poneki preživeli realist, hvatao za glavu, nije pomoglo: pojmovno je zamenilo stvarnost. Kritika pojma postala je kritika stvarnosti, kao što je kritika pojmovima dobila nezaslužen status stvarne, predmetne kritike.

Najzanimljivije jeste to da je, pod uticajem hegelovskog čitanja Marksovih tekstova, ova apoteoza svemoćne kritike, kao sama suština dijalektike, našla utočište u nekim od najbolje čuvanih tvrđava marksizma. I koliko god da je Marks pokušavao da u *svim sferama* razgraniči Hegelov idealizam od svog materijalizma, toliko se tvrdokorno održala tipično hegelovska intencija izjednačavanja mišljenja i stvarnosti. Upadljiv indikator u ovom pogledu je i izraziti prioritet koji se, u sferi politike, ali i društvenih nauka, daje heurističkoj i strukturalnoj organizaciji mišljenja nad suštinskim analizama same stvarnosti, odnosno predmeta ispitivanja. U sferi kritike, odnosno njenog predimenzioniranja, pa čak

[2] Uporedi intervju sa Jakovom Blaževićem, u kojem se govori o „ubrizgavanju defetizma u naš društveno-politički korpus odozdo"; „o organizacijama Saveza komunista odozdo do gore"; o tome da se „anarholiberalizam, beznađe, dogmatizam... infiltriraju baš dolje"; itd. itd. Informativno-politički tjednik „Danas", br. 5, 23. 3. 1982.

Digitized by Google

i apsolutizacije, primenila se ista logika — onoliko mnogo hegelovska koliko je malo bila marksistička: ako je dijalektika temelj uma i sveta, a njena se suština nalazi u protivrečnosti, u činu negacije, odnosno procesu negacije negacije, onda je kritika, kao oblik izražavanja protivrečnosti, srž srži svih procesa. Oslonivši se na već učvršćeni aksiom o tome da »svet bez čoveka nije ništa, a čovek bez mišljenja nije čovek«, lako se prešlo na zaključak da je »čovek = svet«, to jest da je kritika ideja ujedno i kritika, odnosno *izmena sveta*. Tako je verbalna ili pojmovna kritika sistema postala sinonim za stvarnu, legalnu *akciju* protiv sistema (sa stanovišta politike), odnosno, sa stanovišta nosilaca kritike, istinski *conditio sine qua non* stvarne društvene izmene i kretanja — ferment i pokretač udruženog života.

Posledice su koliko jednostavne toliko i nepopravljive: neopravdano poverenje u svemoć kritike, na jednoj, i bezrazložan strah pred njenom tobožnjom dijaboličnom, destruktivnom snagom, na drugoj strani.

U uslovima našeg samoupravljanja, i uz postojeći nivo aktivne socijalističke javnosti, uloga javne kritike i kritičke diskusije ponekad se možda i značajno precenjuje. Osnovna intencija tekstova koji se bave problemom javne kritičke diskusije, i koji su u poslednje vreme veoma učestali u našoj periodici, na sednicama političkih organa i u dnevnoj štampi, svodi se na dve tačke: 1. gotovo jednodušna saglasnost u akceptiranju kritike kao neodložne i suštinske potrebe našeg društva i društveno-političke stvarnosti; 2. stalna (iako ne tako jednodušna) upozorenja na to *kakva* bi ta socijalističko-samoupravno-demokratska kritika morala biti. Razume se, iako ove dve tačke, po pravilu, idu zajedno, one u suštini imaju malo osobina koje ih povezuju. Jer, ukoliko je kritika potrebna, onda se nikako ne bi moglo preći na onaj drugi korak — da se odredi i sadržaj, domet, nivo itd. te kritike, jednostavno zato što to protivreči definiciji kritike: oktroisana i unapred određena misao, koliko god bila sistematična, korisna i progresivna, može biti sve drugo, ali ne i kritika. Razume se, izuzeci su mogući. Na njih ukazuju mnoge ocene izrečene u duhu stava da kritika ima svoje opravdanje ukoliko nije disonantna sa osnovnom melodijskom linijom jednog društva. Tako: »Novinar *treba* biti kritičan, *mora* otkrivati i upozoravati na društvene negativnosti, ali to *mora* biti u funkciji našeg društvenog i političkog opredeljenja. Svojim znanjem, ozbiljnošću, on *mora* podupirati naš programski kurs, a ne da ide u disonancu.«[3] Međutim, ti izuzeci potvrđuju pravilo, odnosno ključni uslov postojanja kritike, koji je kod nas, zapravo, već postao aksiom: »Ako se opredeljujemo za slobodu javne riječi, moramo prihvatiti i različita mišljenja o istim društvenim situacijama, jer sloboda javne kritike ne podnosi da joj »neko« određuje šta je »pravilno« a šta »nepravilno« ... traganje za istinom sadrži i pravo na postojanje pogrešne procjene i zablude, jer nepogrešivih istina nema niti može biti ..., sloboda kri-

[3] Uporedi tjednik »Danas«, navedeni broj, str. 9; *kurziv* — F. M.

Digitized by Google

tike se ne može simulirati, »odozgo« propisivati, određivati, dozirati. Ako toga ima, to je znak da je društvo više ili manje birokratizirano . . .«[4]

U sličnom duhu piše i Slavoljub Đukić, ističući da »u atmosferi slobodne javne reči ne može se sve u jedan kalup staviti, jer otvorenost ne trpi da joj neko, nad glavom, odbrojava pozitivne i negativne poene . . .«[5], dok direktnu kauzalnu vezu postojanja samoupravne javnosti i kritike konstatuje Slaven Ravlić ocenom da se »jedna od bitnih pretpostavki samoupravne javnosti sastoji u otvorenosti za kritički dijalog«[6].

Značaj kritike, vera u njene suštinske moći, u njenu delotvornost i isceliteljsku snagu, veoma je tipična kako za pobornike »kritike bez obala« — ako je dozvoljena parafraza Garodijevog »realizma bez obala« — tako i za pobornike »kanalisane kritike«, kritike sa obalama. U ovom drugom kontekstu veoma lep primer vere u kritiku kao panaceum pruža tekst Radovana Radonjića *Kritički o kritici*, objavljen u časopisu »Naše teme«, br. 12/1981, str. 2021—2026.

Radonjić najpre ističe postulat, pod koji bi se mogli potpisati gotovo svi koji su kod nas, poslednjih godina, nešto napisali o društvenoj kritici: »Za društvo koje svoj razvitak temelji na revolucionarnoj teoriji i praksi, a takvo je naše, kritičko odnošenje prema sebi predstavlja bitan uslov ne samo njegove demokratizacije i humanizacije, već i napretka uopšte.« U daljem tekstu autor jasno određuje svoju poziciju unutar onih koji stvaralačku i dijalektičku snagu priznaju samo onoj kritici koja je već prethodno jasno određena, kako idejno tako i svojim intenzitetom: »Zato za organizovane socijalističke snage u našem društvu nije bitno samo to koliko imamo kritike. Za njih je još važnije to šta se podrazumijeva pod društvenom kritikom i razdvaja li se, uspješno i na vrijeme, kritika od kritizerstva.«[7] U daljem tekstu Radonjić temeljito određuje uslove važenja »autentične marksističke kritike, koja je dijalektična«, za razliku od »kvaziintelektualističkih mudrovanja . . . i »kritike« sa antisocijalističkih i antisamoupravnih pozicija . . .«, ali je time njegova uverenost u potrebu kritike i njenu stvarnu funkciju samo potencirana.

Učinimo jednu digresiju: uzmimo za moment ozbiljno jednu filozofsku postavku: Dekartovo prvo pravilo o metodu, prema kojem »nikada ne treba uzimati za istinito ništa, osim onog što je toliko evidentno da se u to ne može sumnjati«. Do čega bi to dovelo u konkretnom problemu? Potreba prisutnosti i delotvorna funkcija kritike izgledaju, zaista, evidentne. Ipak, da li baš toliko evidentne da se u njih *ne može* sumnjati? Ne. Posumnjajmo, da-

[4] Mićo Carević, »Opredjeljenja«, br. 2, citirano prema NIN-u, br. 1630, str. 22.
[5] »Politika«, 8. novembar 1981.
[6] Slaven Ravlić, *Za javnu kritičku diskusiju*, »Naše teme«, br. 12/1981, str. 1854.
[7] R. Radonjić, *Kritički o kritici*, »Naše teme«, br. br. 12/1981, str. 2022.

Digitized by Google

kle, i tako zadržimo onaj borbeni duh koji je ovekovečio pesnik: »Baci mač!« »Neću«. »Onda ga nosi dok možeš!«

Stav koji podvodimo pod sumnju jeste, prema tome, duboko uvreženo uverenje da kritika uistinu nešto bitno menja, i to, po pravilu, menja nabolje. Ispitajmo, najpre, uslove u kojima se kritika javlja, odnosno okolnosti koje utiču na promene u intenzitetu njenog prisustva. Prva nesumnjiva činjenica, potkrepljena istorijskom faktografijom, jeste podatak da organizovana društvena kritika ni u kom slučaju nije univerzalan, jednako raspostranjen i sveprisutan fenomen. Mnoga društva su stolećima postojala, dostigla svoju apogeju i nečujno utrnula u tami minulog, a da praktično nisu upoznala instituciju kritike. Načelno, pojava društvene kritike može se vezati za poslednja četiri veka, ograničena na teritoriju Evrope, ili ona područja na kojima je uticaj Evrope bio dominantan.' I u ovom razdoblju, odnosno na spomenutoj teritoriji, društvena kritika se pre javljala kao pulsiranje, kao sistolično-dijastolični ciklus nego kao stalna, uravnotežena potreba koja ima tendenciju jačanja. Jasno je, mora se pitati za razloge, za okolnosti koje utiču na povećanje (smanjenje) društveno manifestovane potrebe za kritikom. Koje društvene okolnosti igraju ulogu kiseonika čije prisustvo doprinosi razbuktavanju kritičkih procesa, šta je u društvu preuzelo funkciju vakuuma u kojem se vatra kritike zapreta i zgasne?

Ostajući dužni ceo postupak izvođenja dokaza i navođenja istorijske evidencije, postavljamo odmah rezultat: društvena kritika stoji u obrnutoj proporciji sa društveno transponiranim, jasno određenim i široko prihvaćenim opštim ciljevima. Drugim rečima, kritike nema ili je sasvim sporadična u dva slučaja društvene transpozicije opštih ciljeva: 1. u društvima koja su utemeljena na poštovanju tradicije kao na vrhovnoj vrednosti. Tako u društvima u kojima je pojam progresa nepoznat ili marginalan (stara azijska društva...), odnosno gde je postavljen u veoma daleku, projektivno naznačenu budućnost (velike religije, utopijske zajednice u svom prvom periodu...); 2. u društvima koja pojam progresa postavljaju vrlo visoko na svojoj aksiološkoj lestvici, ali su, u datom istorijskom kontekstu, zapala u trenutak »praznog hoda«, predaha, prikupljanja snage, tako da naredni ciljevi bliže budućnosti nisu dobili jasne obrise, niti su prihvatljivi za sve društvene snage. Istorija, kako dalja tako i bliža, jasno može potvrditi da se kritika naročito dramatično intenzivira upravo u situacijama društvene nedoumice, gubljenja orijentacije, preispitivanja ostvarenih rezultata, istorijske rekapitulacije. Iz ovoga se, onda, obrnutim postupkom može deducirati situacija slabljenja kritičkog potencijala u ovakvom tipu društva kakav je onaj koji mnogo drži do progresa i dinamike: kada se, naime, izađe iz manje ili više pasivne faze preispitivanja, što znači kada se najave novi atraktivni ciljevi koji mobilišu elan i entuzijazam većine postojećih društvenih snaga, kritika se, bez izuzetka, povlači, jenjava, presušuje.

Digitized by Google

Jačanju kritike pogoduje i određen pogled na svet, posebna filozofska vizija sveta i čoveka. Antropocentrički pravci potenciraju ulogu ljudske akcije — od prosvetiteljstva, racionalizma, fihteovskog aktivizma, preko apsolutizacije ljudskog intelekta kao jedinog aktivnog principa sveta, kao kod Ralfa Kadvorta, i preko epistemoloških varijacija kritičkog monizma i kritičkog realizma, srodnih sa shvatanjima Haralda Heftinga, sve do hegelovske interpretacije Marksa u novijim strujanjima antropološkog marksizma odriče se činjenica složenosti ljudske akcije u nivou njenih izvorišta. Sva delatnost svedena je tu u specifike ljudskog konteksta, dok su samostalne i *delatne* odlike one vanplanske, društvenim programom neobuhvaćene sfere ili potpuno zanemarene ili odrečene. Usvojen je pretenciozan i vrlo problematičan, ali za sve ove filozofske struje notoran aksiom da je »sudbina sveta i čoveka u potpunosti u ljudskim rukama«. Sasvim razumljivo, značaj kritike u ovakvim pojmovnim relacijama postaje višestruko osiguran i ojačan. Sve društvene nedaće mogu se, na ovim temeljima, pripisati nekakvoj grešci u »ljudskom faktoru«; obrnuto, razume se po sebi, ne bi imalo smisla: kritikovati prirodne, vanljudske sile *de facto* nije moguće.

U temeljitijoj analizi uzroka koji pogoduju apsolutizaciji funkcije društvene kritike kod nas valjalo bi se zaustaviti na ova dva druga slučaja, jer prvi, svakako, nije uopšte istorijski relevantan. To znači da je delimične razloge za sadašnji status kritike u našim uslovima moguće potražiti kako u ravni konkretnih društvenih okolnosti koje se odlikuju predominantnom statičnošću tako i u nivou idejno-filozofskog preovlađujućeg antropocentrizma. U okvirima ovog ispitivanja akcentiraćemo prvi moment.

Pre svega, izgleda nesumnjiva činjenica da je visoki čin »viteza društvene promene,« u koji je kod nas odnedavno promovisana društvena kritika, zapravo indirektan, ali neosporan dokaz davanja prioriteta verbalnom nad delatnim. Nije bitno hoće li se nešto *izmeniti*, nego sme li se o nečemu *govoriti;* pa ni to hoće li se greške *ispraviti*, propušteno *nadoknaditi*, nego hoće li se čuti javno *reč* kritičkog duha. Posledice su jasne i predvidljive: s jedne strane, zanemaruje se, zapostavlja ili, što je po svojim posledicama isto, izjednačava se sfera predmetnog delovanja sa sferom čisto verbalne kritike. Ovim se proteže koncepcija automatskog reflektovanja sadržaja i rezultata kritike na područje društvenog života; nekritička pozicija holizma pogoduje jačanju vere u unutrašnji identitet svega postojećeg, a pošto je um prećutno prihvaćen kao demijurg, to onda njegova osnovna aktivnost — kritika, kao sinonim za dijalektičko prevazilaženje — postaje najznačajniji ferment društvenih promena i društvenog napretka; s druge strane, u direktnoj vezi sa ovim, nameće se potreba — koja se, valja bez dvoumljenja priznati, ostvaruje sa najvećim žarom i prijležnošću — da se izgradi određena *kritička kanonika*, da se oforme pravila ove plemenite veštine *lege artis*, jer sve negativnosti potiču — to je premisa ove pozicije — ili iz odsustva kritike, ili

Digitized by Google

iz neadekvatne, pogrešne, neprijateljske, kvazikritike, odnosno kritizerstva, kao što sve što se pozitivno zbilo i zbiva valja pripisati, po istom aksiomu, blagovremenoj, stvaralačkoj, slobodnoj itd., itd. *kritici.*

Elementarno poštovanje osnovnih načela na kojima se temelji ispitivanje društvenih pojava zahteva, razumljivo, objašnjenje uslova u kojima se kritika (nekritički) tretira kao *uzrok* i presudan faktor društvenih kretanja: zašto dolazi do ove hipostazirane i beskrajno amplificirane projekcije kritike, zašto se poklanja više pažnje konstruisanju kompendijuma i brevijara kritičkih tehnika i kritičkih oblika nego stvarnim faktorima koji formiraju društveni realitet? Na kakvoj društvenoj podlozi se utemeljuje ova zabluda o svemoći kritike?

Uzroci i domašaji kritike

Reći da kritičari »proklinju ono što nisu u stanju da shvate« znači pristati uz jedno veoma staro i možda tačno uverenje (Kvintilijan, *De institutione oratoria*), ali još ne znači i objasniti nastanak kritike niti odrediti njene domete. U preovlađujućem uverenju u svemoć i vitalni značaj prisustva kritike u društvenom životu kod nas se malo ko, u poslednje vreme, odlučio da se uopšte upita o stvarnim mogućnostima kritike. Izuzimamo dva, različito fundirana i u različitim oblastima društvenog života primenjena, ali podjednako zanimljiva pristupa. Jedan je onaj u kojem je eksplicite postavljeno pitanje o mogućnosti kritike: »Da li je uopšte moguća kritika sa stanovišta svakodnevnog života . . ?«[8] Argumenti zbog kojih se autor to pita odmah su dati: »Stabilnost, statičnost, pa i konzervativizam svakodnevnog života su, naime, u toj mjeri izraženi da se s razlogom postavlja pitanje mogućnosti radikalnih promjena, čak i sredstvima revolucionarne, praktične akcije, a da se o efektima kritike, makar ona bila oštra, hrabra, principijelna i teorijski fundirana, jedva može govoriti.«[9] Međutim, u daljem ispitivanju autor ovog veoma interesantnog i nadahnutog eseja uzima pravac prema relaciji »umjetnost — svakodnevni život«, pri čemu se kritika određuje unutar ovog odnosa — pravac koji mi ovde, na žalost, ne možemo slediti.

Drugi prilog pitanju o mogućnostima kritike, o njenim društvenim pretpostavkama i realnom statusu, pronašli smo u tekstu Josipa Županova.[10] Iako problem kritike nije postavio eksplicite, tako da rizikujemo da smo onaj implicitni sloj pročitali sasvim pogrešno, u nekoj zaslepljenosti, samoobmani ili projektujući sopstvene stavove u tkivo drugačijeg tkanja, Županov, čini

[8] Petar Jović, *Kritika sa stanovišta svakodnevnog života*, »Dijalog«, Sarajevo, br. 4/1980, str. 36—46.

[9] Isto, str. 36.

[10] *Aktualni društveni trenutak*, »Naše teme«, br. 12/1981, str. 1945—1956.

Digitized by Google

nam se, zahvata i te kako duboko upravo u problem društvene kritike. Naime, njegov cilj je jasno i, na izgled, jednostavno određen: on hoće ukazati »na neke procese u svim važnijim podsistemima globalnog sistema: u tehnologiji, ekonomiji, socijalnoj strukturi, političko-institucionalnom sistemu i u normativno-vrijednosnom sistemu...«[11] Međutim, iako ističe važnost »svjesne ljudske akcije«, dakle, implicira i veliki značaj kritike (bez obzira na to što se pristalice Kvintilijanovog određenja kritike sa ovim ne bi saglasile), Županov jasno naglašava da »svaka akcija, ako želi biti uspješna, mora polaziti od objektivnih društvenih činjenica, mora nastojati da izmijeni postojeće trendove. Bez takvog oslonca na objektivne činjenice, društvene bi se akcije pretvorile u politički voluntarizam«[12]. Ova ocena stoji i u zaključku teksta, ojačana armaturom novih argumenata i otežala, dozrela za onaj put pređen od premise do zaključka.

Ipak, nema sumnje da je Županov adekvatno odredio predmet svog ispitivanja i uskladio ga sa naslovom — što znači, opet se moramo, uz žaljenje i poštovanje, razići: dok on ispituje aktuelni društveni trenutak u svim segmentima društvenog života, mi moramo ostati na uže određenoj teritoriji društvene kritike i društvene politike. Međutim, i njegovo insistiranje na bitnoj *udvojenosti* faktora koji određuju društvenu situaciju i perspektive njenog razvoja uzimamo kao značajan dokaz u prilog osnovnom stavu koji ovde zastupamo: kritika je *simptom* određene društvene situacije, a veoma retko, pa i tada samo u spletu sa objektivnim okolnostima, dakle delimično, njen *uzrok*.

U sektoru objektivnih uzroka, lako je konstatovati, kritika se javlja utoliko intenzivnije ukoliko je objektivna društvena situacija bliža onom kraju igle koji pokazuje statičnost. Društva u poletu, baš kao i manje grupe ljudi, bez obzira na aktivnost (sportska društva, ferijalne družine, neformalne grupe...) utoliko manje tendiraju kritici ukoliko im »bolje ide«. S druge strane, ne treba zaboraviti da postojanje kritike, onda kada stvari jednostavno, iz bilo kojih razloga, »ne idu«, ili, kako je jednom prilikom duhovito primetio Bora Ivkov o svom plasmanu, »stoje, stoje pa stanu«, zapravo nikada ne popravlja *objektivno* situaciju. Ovo ne znači da kritika nema svoju funkciju i tada, a u najširim društvenim okvirima pogotovo. Međutim, ta funkcija je oslobađajuća, psihološka, subjektivna, a zatim i mobilizirajuća, delatna. Znači, treba jasno razgraničiti: kritika može biti i *uslov* za pozitivne promene, drugim rečima, može biti ono što se u logici naziva *nužan razlog*, ali nikada nije i *dovoljan razlog*. Kritika može pogodovati raspoloženju za delovanje, može ubrzati nalaženje pravih rešenja, ali, zapravo, u strogom smislu, njen prostor delovanja je striktno subjektivan. Zato se može reći da je podjednako neopravdana velika nada koju neke društvene grupe i snage polažu

[11] Op. cit., str. 1945.
[12] Isto.

Digitized by Google

u kritiku, kao što je neopravdana i bojazan da se puštanjem dizgina nesputanoj kritici ugrožavaju sami temelji društva. Jednostavna istina je da nisu reči i pojmovi, već »sticks and stones that brake my bones«, izgleda često zaboravljani tokom istorije — utoliko češće ukoliko je bilo manje prostora za konkretnu, praktičnu akciju, i ukoliko su neposredni ciljevi akcije bivali nejasnije, mutnije naznačeni.

Razumljivo, to odmah podrazumeva usvajanje činjenice da je i objektivni značaj kritike bivao utoliko veći ukoliko je objektivno društveno stanje bivalo nepovoljnije, neprihvatljivije, a ujedno i srazmerno postojala manja saglasnost u pogledu mera i putokaza za razrešavanje takvog stanja.

Prema tome, mogli bismo pokušati da damo konciznu formulaciju osnovnih saznanja ovog ispitivanja:

1. U području *objektivnih* faktora treba istaći činjenicu da je jačanje kritike i intenziviranje zahteva za njenim neograničenim i potpuno slobodnim prisustvom determinisano društvenom situacijom koja se odlikuje krizom akcije, dakle, preovladavanjem statičkih nad dinamičkim i mobilnim procesima, kao i krizom neposrednih (nikako ne i strateških) ciljeva, odnosno postojanjem više ravnopravnih i simultano iskazanih predloga za određenje tih ciljeva i načina njihovog najefikasnijeg realizovanja.

2. Kritika, između ostalog, ali zato *uvek*, predstavlja i angažovanje *ličnog*, subjektivnog: svaka kritika mora biti utoliko subjektivna ukoliko sebe postavlja *nasuprot*, ukoliko, dakle, određuje granicu svog važenja i saglasnosti, prema međi onog što je izvan nje i što ona *neće*, ne priznaje za svoje. U ovom smislu kritika je preispitivanje sopstvenog identiteta, relokacija sopstvene pozicije u svetu, društvu, na poslu ili u autobusu, svejedno — ona je *zahvatanje do sopstvenog dna*, i to zahvatanje propušteno kroz prizmu pitanja o svojim delatnim moćima. Kritika je, znači, oblik na koji demonstriram svoju mogućnost delovanja. Imajući u vidu činjenicu da je čovek, u načelu, biće prakse, biće akcije (kako u marksističkom tako i u fihteovskom kontekstu), što znači da će, po pravilu, dati prioritet delanju nad kontemplacijom, a menjanju nad kritikom, jasno je da ova ocena ne bi izgubila od tačnosti i ako bi glasila: kritika je oblik na koji demonstriram svoju *nemoć da delam!*

Kritikujem onda kada sam nemoćan da ma šta drugo radim — ili zato što mogu još *samo* to. Ovu činjenicu je, po našoj oceni, Marks smatrao samorazumljivom. Pa ipak, njegov stav se uzima za temelj onih koncepcija koje kritiku vide kao realizaciju najdubljeg (ili najvišeg, vrhovnog) zakona, kao srž dijalektičke sržiI Najomiljeniji je stav, pri tom, po pravilu, pozivanje na Marksovu formulaciju da je naš imperativ »kritika svega postojećeg«.

Ipak, pogledajmo podrobnije to mesto, pokušajmo da ga razumemo integralno. Marks zaista veli: »bezobzirnu kritiku svega postojećeg, mislim na bezobzirnu u tom smislu da se kritika ne boji niti svojih rezultata, niti sukoba s postojećim silama«. Ali,

Digitized by Google

kao i svaki drugi stav, i ovaj ima svoj kontekst, kao što ima i misao na koju se nadovezuje. Ceo problem i pravi smisao postaju jasni ako se pročita i ono što prethodi: »Ako konstruiranje budućnosti i davanje rješenja za sva vremena nije naša stvar, onda je utoliko sigurnije što treba da izvršimo u sadašnjosti, mislim na bezobzirnu...« itd. Jasno je da se ovde polazi od izgubljene iluzije, od uviđanja da se, zapravo, *ne može* više učiniti, da je kritika ono jedino što se, u takvim i takvim okolnostima, još uopšte može uraditi. To nije bezuslovna apoteoza kritike, to je prijanjanje uz ono jedino što nam je preostalo. Inače, da je Marks lično uvek i bez izuzetka bio na strani praktičnog pred kontemplativnim, delatnog pred teorijskim, aktivnog pred kritičkim pokazuje celokupan njegov opus. Podsetimo samo, neka nam bude oprošteno što pokazujemo ono što je svima odavno vidljivo i poznato, na njegove karambole koje pravi na račun »kritičke kritike«, na njegovo odbacivanje »apsolutne kritike«, njegovu polemiku sa celom »kritičkom školom« (kako u *Svetoj porodici* tako i u *Nemačkoj ideologiji*), podsetimo na njegovu drastičnu, ali nepopustljivu komparaciju, u kojoj kaže da je »teorija prema pravom životu kao masturbacija prema stvarnoj ljubavi...«, pa ćemo se uveriti da Marks kritici nije nikada pridavao više značaja nego što joj objektivno pripada: prva teza o Fojerbahu, jednako kao i treća, peta ili jedanaesta, svejedno, nedvosmisleno ukazuje na činjenicu da za Marksa nije postojala dilema gde spada *tumačenje* (pa tako i kritika, ukoliko je samo verbalna), a gde *izmena* sveta. Za nas, za naše društvo, ovo jeste i treba ostati putokaz.

3. Ipak, ukoliko se i prihvati onaj entuzijazam sa kojim se brani neophodnost kritike (»bez obala« ili »sa obalama«), ostaje pitanje osnovnih izvora iz kojih se kritika napaja. Šta je njena platforma? Šta je to, zapravo, što *govori kroz usta kritike?* Analizirati psihologiju kritike, nesumnjivo, veoma je složen posao. Ipak, područje u kojem su data neka rešenja nije tako široko: kritika je, najpre, nezadovoljstvo postojećim. Ona, znači, makar i implicitno, afirmiše drugačiju situaciju, koju smatra u nečemu bitnom, boljom i prihvatljivijom. Ponekad to »bolje« leži *iza nas*. Na žalost, u ravni pojedinačnog ljudskog života to ili *jeste* istina ili će istinom *postati*. Međutim, u okvirima društvenog života to nikako nije tačno: ljudski pogled se, posle Sen-Simona, usmerio *napred*, kao prema onom što je *bolje*, čemu treba težiti, na čijem ostvarenju treba raditi. Odakle se crpi ova uverenost? Izvori su brojni, ali nesumnjivi. Skrenućemo pažnju samo na jedan od mogućih odgovora, onaj Blohov. Određujući kritiku kao neku vrstu ukazivanja na nedovoljnost, nepodnošljivost postojećeg (dakle, izvodeći je iz sagledavanja objektivne neadekvatnosti sveta u kojem živi onaj koji kritikuje), mislilac nade i utopije kaže: »Svaka kritika nesavršenstva, onog nedovršenog, nepodnošljivog, onog što

Digitized by Google

se ne može trpjeti, nedvojbeno pretpostavlja predodžbu o nekom mogućem savršenstvu, čežnju za njime.«[13]

Vezivanje kritike za realizaciju određenog projekta, za misao o budućnosti, za čežnju usmerenu prema savršenstvu, ipak, koliko god uverljiva i plemenita, poetska (»premalo je pesnika uključeno u marksističku tradiciju . . .«), otkriva misao da je kritika funkcionalna, da nema svoju sopstvenu entelehiju, dakle, nije samosvrha, samocilj.

Pristup, prema kojem je kritika sama sebi cilj, svoj sopstveni pokretač i svoja sopstvena svrha, znatno je ređi. U čistoj formi, osim one aforističke Volterove ocene, date u početku, može se, po našem uviđanju, sresti kod dva pisca, koji su se okušali i kao teoretičari. Jedan je formulisao Milan Kundera, kada je pristao uz ateizam, uz ono što je ikonoklastičko: »Danas, kad je politika postala religija, shvatam roman kao poslednji oblik ateizma.« — U (verovatnom) kontekstu parafraziranja Fojerbahovog optimističkog projekta da politika postane istinska religija čovečanstva, da ukine sve nepravde, da pravno-politički izjednači sve ljude i da podigne ljubav na nivo novog i najvišeg principa. Drugi je ocrtan u oštroj i atraktivnoj sintagmi H. Dž. Velsa, kojom on opisuje sopstveni stvaralački mentalitet, kao »metafizički jeretički skepticizam«. U oba primera kritika je ustoličena u status najdublje ljudske potrebe, određena je kao njegova supstancijalna potreba i esencijalna manifestacija.

Ovde napominjemo činjenicu, koja je i opravdanje navođenja sva tri pristupa kritici, da ni Bloh, ni Kundera, ni Vels, bez obzira na razlike u pristupu kritici, ne vide u njoj nešto više nego što vidi Marks: jedan od načina ljudskog postojanja.

4. Kritika uvek ima i svoju metu, svoj nišan. Društvena kritika svoju metu najradije bira u onim sektorima društvenog života u kojima se najdirektnije određuje pravac razvoja društva, odnosno koji su najodgovorniji za situaciju u kojoj se dato društvo zateklo. Ako su Volter, Vels i Kundera u pravu, ako kritika i jeste ljudska pretpostavka i *conditio sine qua non*, nije manje tačno da je podjednako ljudsko svojstvo ne voleti da se bude kritikovan! Kao što bi reagovao (kao što reaguje) svako ko je kritikovan — i to utoliko žešće ukoliko je spremniji da druge kritikuje — tako i političke ličnosti, nosioci političkog života jednog društva, bez izuzetka, negativno reaguju na kritiku. Osnovni emotivni ekvivalent, onaj opšti i zajednički imenitelj svih reakcija, jeste, po nekim istraživanjima, sasvim jednostavan i sasvim ljudski osećaj: osećaj straha.

Psihološki, predimenzioniranje značaja kritike jasno je u oba slučaja: oni koji su nemoćni, i kojima preostaje samo kritika, skloni su u tom jedinom oružju da vide više nego što ono objektiv-

[13] »O proturječjima utopijske čežnje«, razgovor Ernsta Bloha sa Teodorom Adornom, u prevodu Dubravka Grbešića, »Kultura«, br. 55/1981.

Digitized by Google

no vredi, jer se već nalaze na pragu ništavila i kraja — »the rest is silence«; oni, opet, protiv kojih je kritika uperena, nenavikli na bilo kakav otpor, po istoj logici vezuju celokupnu količinu akumulisanog straha (a ona nikada i ni kod koga nije mala) za prvu, makar i samo verbalnu slutnju pretnje i ugrožavanja. Onaj ko je toliko nemoćan da može još samo govoriti zastrašuje onog koji je moćan, ali toliko uplašen da ga i reči ljute. Nema sumnje, ovo jeste krajnje pojednostavnjena, gruba skica, ali bi mogla biti u osnovnim tačkama prihvatljiva, kao što pokazuju mnoge analize, od kojih spominjemo ocenu: »Strah je, dakle, taj koji objašnjava sva proganjanja koja je političko-verska vlast sprovodila u većini evropskih zemalja početkom modernog doba. Valjalo je zatim stići do desnih i levih totalitarizama XX veka da bi se ponovo pronašle — vaj! na mnogo većem prostranstvu — slične opsesije među ljudima na vlasti i istrage istoga tipa na razini progonjenih.«[14]

Preostalo je još pitanje: ako je kritika nemoćna, a politika bezrazložno uplašena, nije li onda svejedno i sa kritikom ili bez nje?

Smatramo da nije, čak, nikako i ni u kom slučaju nije svejedno: organizovana društvena kritika može inicirati akciju društvene promene u željenom i za većinu prihvatljivom pravcu. Zatim, postojanje slobodne kritike predstavlja uslov koji se ne mora i konkretno, u svakom pojedinačnom slučaju, ostvariti, ali koji mora stajati tu, nadohvat, neprikosnoven, da bi se uopšte moglo slobodno misliti i slobodno disati — ali i da bi se unela veća odgovornost u odlučivanje na svim nivoima; upravo kao što pravo na slobodu kretanja i putovanja mora biti garantovano ako se čovek treba osećati nesputanim, bez obzira na to hoće li se on tim pravom koristiti ili će, kao Kant, ostvariti svoj svet unutar sopstvenog Kenigsberga; i kao što transportna preduzeća moraju računati na to da će svaki građanin hteti da putuje baš sada, u bilo kom pravcu, pa mu to moraju i omogućiti ako hoće da opstanu.

Konačno, uz svu priraslost za ovo *naše* (nema dovoljno velikih slova kojima bi se moglo izraziti koliko je to mnogo naše!), uz svu rešenost da ostvarimo naš izbor, naše samoupravljanje, i to tako da bude svima uzor, a nama ponos, upravo zbog poštovanja svih društvenih potencijala i svih samoupravnih subjekata, do poslednjeg pojedinca i uz jednaku ljubav prema svim našim narodima i nacijama, potpuna i slobodna kritika bi morala biti naš aksiom i naše geslo. Jer, niti se mišljenje može zabraniti, niti se mišljenja treba plašiti — ali se bez mišljenja ne može ljudski živeti. Ako od nekontrolisane i neograničene kritike, dotle dok je

[14] Žan Delimo, *Jeres i moralni poredak*, »Kultura«, br. 55/1981, str. 24, prevod Zorana Stojanovića.

Digitized by Google

kritika, nema velike koristi, ako se, dakle, slobodnom kritikom malo šta može poboljšati, sigurno je da se njenom kontrolom i ograničavanjem može mnogo naštetiti, mnogo pogoršati: ako već neko ne voli kritiku, ako u društvu kritika unosi dimenziju uznemirenosti, onda treba podsetiti da se nivo kritike smanjuje sa proređivanjem razloga za kritiku, a ne intenziviranjem represije.

I pored toga što mu nedostaje istorijski kredit, jer ga još ni jedno društvo nije iskušalo u praksi, ipak se i dalje čini plauzibilno i veoma, veoma *ljudsko*, uverenje koje je, pri kraju *Tractatusa*... izneo Spinoza, da je, naime, za svako društvo mnogo manja šteta koja bi proizašla iz najpotpunije slobode mišljenja i izražavanja od one do koje dovodi i najmanje ograničavanje ovih sloboda. Jer, ako je uistinu kritika ljudska potreba (ukoliko bezazlenija, utoliko bolje), onda je vreme da se, uz vernost principima, uverenjima, idealima i ideologijama, stane i na čovekovu stranu.

Digitized by Google

Vladimir Milanović

Sociološke beleške o mogućim uzrocima „neželjenih" ponašanja

U nas je dosta raširena predrasuda o tome da socijalizam rađa samo takva ponašanja koja vode višim fazama društvene evolucije. Otuda sve ono što ne odgovara našim očekivanjima smatramo nekom vrstom bolesti, koja je, opet, posledica neke infekcije. Odatle do gledišta da su izvan našeg sva ostala društva više-manje bolesna, do opsesivnog traganja za izvorima i nastojanja da se ti bolesni uticaji odstrane — samo je mali korak. Cilj ove rasprave je da ukaže na neke dogme koje čine osnovu našeg predrasudnog mišljenja, da utvrdi neke društvene, kulturne i institucionalne odnose, na neizbežne uticaje savremene civilizacije, koji rađaju ponašanja koja ne odgovaraju našim očekivanjima.

1. Društvene nauke između dogme i istine

Društvo je totalitet protivrečnih odnosa i procesa kroz koje čovek prisvaja svoju vlastitu suštinu, kroz koju proizvodi sebe i svoj ljudski svet, ali i odnose kroz koje ne ostvaruje samo uspone, nego i padove, odnosâ kroz koje se umižava i otuđuje, odnosâ koji ga ne stimuliraju, nego ograničavaju, regimentiraju, ukalupljuju po meri i potrebi izvan njega. Veoma često isticana istina da čovek može steći i razviti svoje ljudske sposobnosti samo u društvu — prenebregava činjenicu da upravo u određenom društvu čovek može uništiti

Digitized by Google

svoju vlastitu prirodu, razoriti svoje sposobnosti, da ga tek »stečene nesposobnosti« čine podobnim za funkcionisanje u određenom društvu.

Već ovo što smo rekli može biti veoma zloupotrebljeno u ovom svetu koji je danas ne samo duboko podeljen, nego je toliko ogrezao u svojoj podeljenosti da je svaki pokušaj ukazivanja na njegovo, protivrečnostima prožeto, jedinstvo skoro uvek unapred osuđeno na neuspeh. Jedna od dogmi, koja naše napore da shvatimo čoveka i njegov ljudski svet čini jalovim, jeste dogma da je moguće utvrditi egzaktne premise odnosa između čoveka i društva i da je potom moguće na način na koji pauk ispreda niti iz svojih žlezda izvesti objašnjenja o svim konzekvencama ovih odnosa. Prva činjenica života, koja se ne dâ sabiti u okvire bilo kakve dogme, jeste da društvo nije nikakav apstraktni entitet, nego konkretna stvarnost unutar čijih zamršenih protivrečja, kontradiktornih sila i uticaja egzistira realni čovek. Zato se moramo zapitati koje to kontradikcije unutar opšteprihvaćene tipologije društava — arhajska društva, u koja spadaju patrijarhalno i feudalno, moderno građansko društvo, socijalizam — određuju tipologiju ljudskih odnosa? Druga činjenica s kojom se suočavamo jeste: kao što nema društava uopšte, tako nema ni »čistih«, »monotipskih« epoha i društava, nema obrasca koji bi bio jedini i isključivi. Ako pođemo od društvene strukture, od njenog fundamenta, od proizvodnje, brzo ćemo se uveriti da ne samo u istom vremenu a na različitim područjima, nego u isto vreme, na istom prostoru, uz dominantan tip odnosa, nalazimo i druge odnose, uz visokorazvijenu industrijsku organizaciju i relikte arhajskih društava. Još češće, uz modernu kulturu i civilizaciju, nailazimo na reprodukciju petrificiranih vrednosti, ali i projekciju vrednosti koje transcendiraju stvarnost, koje označavaju početak jedne nove budućnosti. Kako da u tim kontroverzama održimo jedinstven tip interpersonalnih relacija, jedinstven tip socijalizacije? Još je Émile Durkheim ukazao na duboke protivrečnosti između vojnog karaktera, militantne društvene organizacije antičke Sparte, u kojoj su hrabrost i svirepost bili edukativni ideal, i Atine, u kojoj su građani bili rastrzani dilemama što su im nametale nauka, umetnost i politika, ali koje su razrešavali kao slobodni ljudi. Nama bliži i razumljiviji primeri odnose se na građansko društvo: to su građansko društvo Treće republike u Francuskoj i nacizam u Nemačkoj. Oba društva su imala produkciju i reprodukciju kapitala kao opšti okvir i osnov društvenih odnosa. No republikanska tradicija u Francuskoj brani prava i slobode građana, ideje i sistem građanske demokratije, vladavinu parlamentarizma, formalistički shvaćenu jednakost ljudi, individualizam, autonomnost ličnosti, otvorenost mišljenja, otvara jedan ugao za kritičku orijentaciju nauke i društvene teorije, za opoziciona ponašanja — dakle, i realizaciju vrednosti u sistemu čija je prozaična svakodnevnica bila ispunjena i egoizmom, eksploatacijom, političkim intrigama i mnogo čime drugim što treba da bude predmet kritike. Suprotno liberalističkoj tradiciji, nacizam, nasu-

Digitized by Google

prot čovekovom umu, ističe mitove, nasuprot slobodi — autoritarnost, divinizaciju vođe, harizmu, iracionalizam, nacionalni misticizam, nasuprot ljudskom moralu — intelektualni i fizički terorizam. U svakodnevnom životu, ispunjenom spektakularnim zahvatima često ingenioznim po razmerama brutalnosti i zločinu, sve dobija apokaliptičan i suisidivan karakter, koji ne samo pojedince, nego ceo sistem gura u ambis, istovremeno demonstrirajući apsolutnu nadmoć ne samo nad humanim u čoveku, nego i nad njegovim biopsihičkim osobinama i potrebama. Nema sumnje da se ni iz socijalističkih odnosa ne mogu izvesti monotipske orijentacije i ponašanja: na jednoj strani, staljinizam sa svojim koncentracionim logorima, na drugoj — demokratski, socijalistički, samoupravni socijalizam, koji bar potencijalno otkriva neograničene mogućnosti oslobođenja rada i humanizacije čovekovog života, ukoliko, naravno, savlada svoje unutrašnje inhibicije.

Primeri koje smo naveli otkrivaju nam da iza jednog društvenog odnosa, koji se polarizuje u dve različite organizacije društva, dva različita institucionalna aranžmana, koji preferiraju različite edukativne ciljeve i ideale, različite tipove socijalizacije, različita ponašanja i ljudske osobine u interpersonalnim odnosima, stoji ista društvena kriza. Istovremeno, u veoma različitim odnosima postoji potencijalna represija, ali su njeni metodi, razmere i intenziteti u primeni veoma različiti. Iz primera koje smo naveli proizlazi da jedan tip društvenih odnosa u sferi ekonomike služi samo kao opšti okvir na kojem, u zavisnosti od realnih kontroverzi strukture, izrastaju različiti institucionalni aranžmani, različite ideološke orijentacije, različiti sistemi vrednosti. Dedukcija svih interpersonalnih odnosa i tipova ponašanja, iz opštih, fundamentalnih odnosa u društvu — bez obzira na to da li za polaznu osnovu ima funkcionalizam, filozofski idealizam ili »marksizam« — ignoriše stvarnost i sabija je u kalupe dogme.

2. Civilizacijska funkcija prinude i strahovanja

Pozitivno jezgro savremene društvene teorije uzima društvo naspram jedinke i odnose među ljudima kao nešto objektivno, primarno, kao kompleks uticaja koji neizbežno uobličava život individue. Moderni marksizam, da bi izbegao birokratsku manipulaciju čovekom u ime moderne nauke, u ime scijentističke interpretacije zakonitosti socijalne evolucije, stavlja akcent na čoveka; u kompleksu materijalnih i intelektualnih činilaca čovek je njihov najdinamičniji deo, on je generator progresa, kreator promena. On to zaista i jeste: čim su mu date materijalne i intelektualne premise, on doseže zvezdane svetove, ali se i hitro vraća u okamenjeni svet svakodnevnih navika, institucija i interpersonalnih odnosa. Njegov hod u rekonstrukciju međuljudskih odnosa neosporno nema ni snagu ni polet njegove tehničke invencije. Očigledno, u tom društvenom svetu prezervirani su ne samo odnosi dominacije, represije, eksploatacije (u socijalističkom samoupravljanju restau-

Digitized by Google

rativne ideologije i tendencije restauracije locirane su ne samo u starim, nego i u novim društvenim strukturama!), u univerzalan, do danas neprevaziđen proces alijeniranja od čoveka, čovečnosti, od istinske ljudske zajednice.

Istina, i oni koji u društvu vide samo uniformnost velikim delom su u pravu. Na uniformni karakter ljudskog ponašanja ne deluju toliko edukativni koliko represivni mehanizmi. Civilizacija se najčešće shvata, u njenom ljudskom značenju, kao ukupnost čovekovih postignuća, kao izraz čovekovog stvaralaštva, kao proces čovekovih napora za samoprevazilaženjem. To civilizacija, zaista, jednom svojom stranom i jeste. Ali drugu stranu uspona čini sukcesija padova, deprivacije, čovekovog jada, osporavanja ljudskog u čoveku. Ona se permanentno služila strahom, strahovanjem i prinudom. Ritualno i masovno kažnjavanje, tortura, smrt i užas milenijumima su stalni činioci čovekovog svakodnevnog života, a njihovi simboli su istaknuti na vidnim mestima. Tommazo Campanella, kojem savremena teorija duguje za naivno verovanje da se sa izmenom svojinskih odnosa koji rađaju eksploataciju i alijenaciju automatski menja cela lepeza ljudskih ponašanja, u svom utopijskom gradu uklonio je sa gradskih bedema raščerečene ljudske leševe, ukrasio ih cvećem, slikama prirode, kako bi deca, igrajući se, sticala znanja. Pa ipak, ni u njegovom komunizmu zastrašujuća vlast teokratije nije umanjena, nego dovedena do apsurdnih konzekvenci: upravljači su imali pravo da određuju čak i buduće bračne partnere. Nasilje je samo sa društvene površine prešlo u dubine društvene strukture, obuhvatajući najintimnije strane čovekovog života.

Civilizacija je strah od instrumenta biološkog preživljavanja jedinke pretvorila u najefikasniji instrument preživljavanja sistema. Strah više nije čuvao ni čoveka ni ljudsko u njemu, nego je čuvao institucionalizovani poredak, njegove odnose, od njega priznate vrednosti. Periodi čovekovog oslobađanja od strahovanja bili su istovremeno periodi oslobađanja revolucionarne energije, periodi transformacije društva i humanizacije odnosâ. Represija, strahovanje ostali su imanentni civilizaciji do danas, mada su se oblici prinude i zastrašivanja menjali, da bi konačno dobili oblike socijalno-psihološke manipulacije čovekom, koja je naučno fundirana. Fizičko nasilje eksteriori, koje je bilo dominantno tokom svih epoha civilizacije, ni danas nije nestalo. Ono se manifestuje u ratovima, koncentracionim logorima, hegemoniji, dominaciji, represivnim aparatima, bezobzirnom pritisku multinacionalnog kapitala, u interiorizaciji nasilja nad samim sobom, permanentnom strahovanju za egzistenciju, strahu od neuspeha, manipulaciji i prinudi u kojoj su racionalni plodovi civilizacije stavljeni u službu monstruoznog sistema represije, u kojem je intelektualna tehnologija u službi duhovnog nasilja, u kojem je totalno programiranje svih sekvenci društvenog života i čovekovog ponašanja društveni ideal. To su procesi koji razaraju ličnost, njenu sposobnost da se odupre ograničavanju i moralnom i intelektualnom osiromašavanju, koje joj donosi upravo društvo progresa, društvo obilja.

Digitized by Google

Dogmatizam, koji pravne i političke norme, koji etiku jednog društva, koji jednu projekciju uzima za samu stvarnost, predstavlja izvorište političkih ograničavanja istraživanja društva. U svim razvijenijim društvima pravne i političke norme inauguriraju formalnu jednakost, socijalnu pravičnost za ljude koji žive u bitno različitim egzistencijalnim situacijama, za ljude čiji se životni tokovi kreću divergentnim pravcima. Reč je, dakle, o nekim osnovnim dokumentima, o osnovnim normama čiju realizaciju ni jedno savremeno društvo nije u stanju da konzekventno obezbedi. Kada govorimo o dogmatizmu kao obliku ljudskog mišljenja, mi nemamo na umu samo apologetiku postojećeg, koja u kvazinaučnoj formi svojom agresivnošću samo prikriva odsustvo svoje trajnije vezanosti bilo za principe, bilo za stvarnost, jer ih apologeta napušta na prvi signal opasnosti. Mnogo opasnija je ona teorijska orijentacija koja norme uzima za stvarnost, a čoveka samo kao materijal za istoriju, koja svojim teorijskim konstrukcijama ignoriše kako empirijsku dimenziju života tako i realne ljudske potrebe, sprečavajući nas da se suočimo sa istinom o sebi i društvu kome pripadamo.

3. Socijalne koordinate neželjenih ponašanja

Laičko shvatanje ponašanja svako ponašanje koje odstupa od prihvaćenog sistema vrednosti definiše kao nemoralno, kao bolesno, kao destruktivno i ilegalno, iako se ova ponašanja unutar sebe veoma razlikuju. Objektiviziran, naučno fundiran pristup procenjivanju interpersonalnih odnosa, socijalizatorskih procesa i društvenih ponašanja svakako bi trebalo da preciznije definiše, da osvetli njihove odnose, da nam obezbedi određen nivo saznanja, razumevanje pojava i njihovo predviđanje i kontrolu. A predmet našeg istraživanja nije samo nešto objektivno, nego i vrednosno određeno. Pojam „neželjenog" najbliži je u sociologiji pojmu „aberantnog" ponašanja, to jest ponašanja koje je pogrešno usmereno, koje odstupa od »normalnog«, koje je, najblaže rečeno, neuobičajeno, koje je izuzetno i predstavlja kršenje opšteprihvaćenih pravila. Ali mnoga ponašanja predstavljaju kršenje utvrđenih i prihvaćenih pravila. Dečaci devijantnog ponašanja čine to sasvim otvoreno, patološka ponašanja starijih generacija pokušavaju da se prikriju, psihopatologija ima karakter i otvorenosti, ali i tendenciju prikrivanja. Nekonformistička ponašanja su, opet, u otvorenom sukobu i sa sistemom vrednosti i sa utvrđenim obrascima ponašanja. Pa ipak, nekonformistička ponašanja nisu ni aberantna ni patološka. Nekonformisti ne samo da kritikuju jedan svet, nego (trebalo bi da) svojim ponašanjem realizuju svet vrednosti koji transcendira postojeće odnose.

Rekli smo da su ponašanja deo objektivne stvarnosti, ali i da su usmeravana svetom vrednosti koji je, opet, predmet razumevanja, jednog specifičnog procenjivanja, kompariranja koje ima i vre-

Digitized by Google

mensko-istorijsku dimenziju. Tek posle evalviranja uočavamo razlike, utvrđujemo poremećaje. No procenjivanje je društveno-istorijski uslovljeno: što u jednoj kulturi može biti ocenjeno kao normalno, u drugoj može biti ocenjeno kao patološko. Bigoterija, verski fanatizam, religiozna ekstatičnost, ocenjivani kao pozitivne vrednosti i ponašanja feudalnog društva, izazivaju netoleranciju i onih političara koje inače smatramo konzervativnima. Uzmimo samo za primer masovne zločine koje je u novije vreme izazvala religiozna ekscentričnost, zločine nad kojima se zgražao savremeni svet, a koji bi, verujemo, naišli na sasvim drugačiji eho u jednoj religijski obojenoj kulturi srednjeg veka. Isto tako, bračni odnosi, koji su tokom istorije bili sakralizovani, danas su modernizovani. Prostitucija, pratilac svih društava, nekada jednostrano osuđivana, danas je interpretirana u najtešnjoj vezi sa odnosima koji vladaju u društvu. Ili, na primer, sloboda rađanja, koja je za ženu faktički bila neslobodа, danas je ipak drugačija nego u prošlosti.

Procenjivanje nije promenljivo samo s obzirom na kulturno-istorijsku dimenziju, nego varira od društva do društva, od jednog do drugog dela društvene strukture, od institucije do institucije, od jedne društvene grupe do druge, a, kao što ćemo videti, subjektivizma nije oslobođena ni sama naučna misao.

Pre svega, saznajne mogućnosti čovekove su i socijalno determinisane i socijalno i individualno ograničene: dovoljno je da umesto pešice krenemo automobilom, pa da se za volanom naše gledanje na probleme pešaka promeni. To utoliko više za različite društvene slojeve i posebne profesije. Ponašanje koje smatramo društveno prihvaćenim predstavlja samo uopštenu apstrakciju. Set normi ponašanja, set vrednosti, važeći za jednog nuklearnog fizičara ili za jednog genetičara, ne mogu biti isti ne samo za jednog sveštenika, nego ni za jednog oficira. Ono što predstavlja odstupanje od statusnih pravila, pa i izvor društvenih sankcija za jednog, može biti sasvim tolerisano u odnosu na drugog. Taj primer se odnosi i na grupno ponašanje. U analima bilo kojeg lekara može se naći apatija prema radu kod radnika, izazvana teškim radom, deprivacijom određene privredne grane, niskim dohotkom radnika, apsentizam. I apatija i apsentizam predstavljaju funkcionalna, opravdana i sasvim razumljiva ponašanja sa stanovišta onih koji u toj privrednoj grani rade, a sasvim disfunkcionalna ponašanja sa aspekta drugih oblasti rada. Uzmimo jedan veoma aktuelan primer: mnogi jugoslovenski proizvođači teže neobuzdanom povećanju cena sopstvenih proizvoda. Kako „objasniti" jednoj kategoriji proizvođača da inauguriraju ponašanje koje ne ostaje lokalizovano, koje, preneto na druge sfere, pogađa njih same? Očigledno, pojam društvene funkcionalnosti i disfunkcionalnosti ovde ne biva jednako valorizovan sa stanovišta različitih sfera rada. Otuda proizlazi neminovan zaključak da ono što se smatra neželjenim ponašanjem u društvenoj celini nije uvek na isti način definisano u jednoj posebnoj oblasti rada i društvenog života.

Digitized by Google

Sledeće pitanje koje moramo postaviti jeste: ko, u stvari, ima arbitrarnu ulogu u procenjivanju našeg ponašanja? Da li je to neka vrsta društvenog konsensusa? Odatle proističu pitanja: ko ima dominantnu funkciju u strukturi, pa i u uticanju na javno mnenje? Koje to grupe nameću kriterijume procenjivanja ponašanja? To su dominantne grupacije i one se menjaju ne samo tokom epoha, nego od društva do društva. Ipak, važno je znati da disperzija gledišta ne obezbeđuje i njihovu legitimnost: ocenjivanje ponašanja i karaktera interpersonalnih odnosa vrši se u granicama vladajuće ideologije i sistema vrednosti dominantnih društvenih grupa.

Gde su izvorišta ovih „neželjenih" ponašanja? Ona se nalaze u disperziji interesa, u konfliktu između vrednosti i stvarnosti koji rađaju celu lepezu sukoba na individualnom, grupnom i institucionalnom nivou, u specifičnim procesima imanentnim ne jednom društvu, nego celoj savremenoj civilizaciji — procesima eksploatacije, dominacije i alijenacije — a svi oni su uzrok neuspele socijalizacije (mada ovi procesi nisu u istoj meri zastupljeni u različitim tipovima društva). Drugi izvor je nesposobnost savremenih društava da legitimnim putem obezbede realizaciju vrednosti, da obezbede ostvarivanje aspiracija individua i grupa, jer se institucionalni mehanizam prema njima postavlja kao sukcesija frustracionih barijera, koja kanale socijalne mobilnosti umnogome čini nepropustljivima, a prema celim grupama stanovništva deluje kao mehanizam koji ih deprivira, eksploatiše, retardira i alijenira. Nekonformizam, pobuna, aberacije, devijacije i patologije svih vrsta samo su specifični oblici kojima se pojedinci odupiru ovom pritisku na način koji njihov položaj čini još težim.

Da li je nauka u celom ovom procesu procenjivanja lišena subjektivizma? Pre svega, naučni pristup je danas lišen humanističke esencije, on je fragmentiran, rascepkan, on kroz saznajni proces reprodukuje pozitivitete građanskog i birokratsko-socijalističkog društva. Drugo, rešenja koja na osnovu naučnih istraživanja predlažemo i ostvarujemo u životu praćena su, kako to duhovito primećuje Robert Merton, posledicama za kojima docnije gorko žalimo, jer rešenje jednog problema rađa drugi. Otuda nam se nameće potreba za većom autokritičnošću i sposobnošću da podnesemo teret saznanja da smo u ovoj oblasti daleko od egzaktnosti.

Naša izlaganja su išla u dva pravca: pre svega, nastojali smo da ukažemo na unutrašnju složenost društvenih struktura koje određuju različite tipove ponašanja i socijalizacije ličnosti, na činjenice da je ono što uopšteno smatramo društvenim sistemom podeljeno na mnoge podsisteme, zapostavljajući samu ličnost koja ceo kompleks uticaja prelama u sebi, odupire mu se ili mu podleže. Drugi pravac nastojao je da ukaže na složenost i podeljenost kulturnih uticaja, na kontradikcije između sistema vrednosti i društvenih mogućnosti da opšteprihvaćene vrednosti budu realizovane u ljudskom ponašanju. Ipak, zapostavili smo integracione procese. Uprkos dubokoj ideološkoj, političkoj, pa i ekonomskoj podeljenosti sveta, rezultati kulture i civilizacije se prenose i međusobno su-

Digitized by Google

protstavljeni sistemi vrše integraciju vrednosti u praksi, iako to verbalno negiraju. Ta integracija će u budućnosti nesumnjivo biti samo intenzivirana — malo je verovatno da u građanskom društvu neće jačati humanije tretiranje socijalne problematike, a i da u etatiziranom socijalizmu ideje samoupravljanja, autonomije ličnosti i njene slobode neće dobijati na svojoj privlačnosti.

4. Između sebe i drugih

Tri tipa ponašanja, koja je u modernu sociologiju uveo David Riesman, mogu predstavljati i osnovu za tipologiju i interpersonalnih odnosa: to su tradicijom usmeravan tip ponašanja, tipovi ponašanja usmeravani drugima i sobom (iznutra usmeravan tip ponašanja).

Tradicijom usmeravano društvo odlikuje se dominacijom tipa ponašanja u kojem usmeravanje dolazi od drugih, u kojem čovek rođenjem nasleđuje određen status koji, u poređenju sa dinamičnijim društvima, ima tendenciju ka fiksiranju u kojem čovek zatiče rigidan sistem vrednosti, razvijen, razgranat i efikasan sistem socijalne kontrole koji bdi nad funkcionisanjem i pojedinaca i društva, sistem u kojem srodničke veze imaju dominantnu ulogu, a izbor mogućnih alternativa u ponašanju sveden je na minimum. Samo se po sebi razume da mišljenje i obrasci ponašanja bivaju postepeno mumificirani.

Dilema društava usmeravanih od drugih i usmeravanih iznutra ležala je u osnovi društvene i kulturne evolucije. Oživljavanje individualizma, pretvaranje ropski zavisnih podanika u formalno slobodne građane, razvitak tehnike, nauke, umetnosti imali su u svojoj osnovi i izgradnju ličnosti koja je izvor i generator promena. Progres koji je dobijao na ubrzanju, osvajanje novih prostora, sukcesija tehničkih i tehnoloških revolucija, džinovski migracioni procesi, izgradnja megalopolisa, povezani su sa izgradnjom ličnosti sposobne da interiorizuje zajedničke ciljeve, da se usmerava i kontroliše iznutra, ali i da se ne ograniči na adaptaciju, nego da kreira i menja postojeći svet. Riesman smatra da se savremeno građansko društvo duboko izmenilo i da se u njemu radikalno izmenio karakter usmeravanja, a mi bismo hteli ovome dodati da intenciju ka takvoj promeni ima celokupna savremena civilizacija koja obuhvata različite tipove društava. U čemu se sastoji ta promena? Ono što je bilo proizvod jednog misaonog bleska postaje rezultat organizacije, što je bilo proizvod stvaralačkog akta pojedinca postaje samo delić, sekvenca institucionalizovanih odnosa, ono što je bilo rezultat slobodnog izbora postaje deo mehanizma intelektualne produkcije, ono što je bilo stvar inspiracije postaje deo rutine, zamajac progresa postaje sve brži, ali u društvu masovne proizvodnje i masovne potrošnje, kojem je inoviranje i stvaranje uslov egzistencije, upravo taj proces stvaranja koji ličnosti daje izuzetan značaj istovremeno biva u toj me-

Digitized by Google

ri institucionalizovan, organizovan i unutrašnje razmrvljen da se položaj ličnosti bitno menja. Kao da se odigrao čudesni obrt unazad: u prošlosti su emancipacija društva i društveni progres bili u strogoj zavisnosti od emancipacije individue, od njene sposobnosti da se odupre ustaljenim obrascima, a sada progres zavisi od sposobnosti individue da se potčini, da postane delić jednog autoregulisanog sveobuhvatnog programa. Taj program je sačuvao sposobnost samorazvijanja, ali je deo društva usmeravanog drugima. Izvor stimula i signala za takvu preorijentaciju je materijalna proizvodnja koja izaziva usmerenost individue ka društvu, ka drugima. Menja se i poredak i u vrednosnom i u stvarnosnom smislu. U iznutra usmeravanom društvu imamo jedan čvrst poredak, dok je u savremenom, od drugih usmeravanom društvu proces promena u stalnoj akceleraciji, a organizacija mrvi ličnost, subordinira je, regimentira, kanališe i kontroliše inicijativu, prisiljava je da se u svim situacijama ponaša u skladu sa iščekivanjima. Stvaralac, istinski novator, samostalan mislilac, koji se kritički odnosi prema bilo kojoj oblasti, postaje čudesna, retka ličnost, ali i čovek s kojim u svakodnevnom životu ne znaju šta da čine. Imaginacija, njena čudesna moć ne iščezava, ona se samo stavlja u službu minijaturnih ciljeva jedne prozaične svakodnevnice. U toj atmosferi, po rečima Galbraitha, čovek koji je u stanju da konstruiše savršeniju mišolovku postaje »duša preduzeća«, a ako, pak, »teži da stvori bolje društvo, onda je već propalica«. Agensi socijalizacije u takvom društvu dobijaju izuzetan značaj.

Orijentisana ka drugima, ličnost je u neprekidnoj borbi da za svaki svoj akt traži iznova konfirmaciju od drugih, a, s druge strane, mora držati korak sa pomahnitalim procesom promena. Karakterna struktura ličnosti ne samo da ne može ostati rigidna, nego se, po Riesmanovom mišljenju, razara. Formira se blaga, prijemčiva, neotporna ličnost. Ovaj Riesmanov zaključak, svakako, ne odgovara našem tipu karijeriste u kojeg se adaptabilnost, odsustvo vezivanja za princip, za obrasce ponašanja koji bi mogli ugroziti njegove šanse za socijalnim promovisanjem — manifestuje na jedan koliko sirov toliko i grub način, u kojem su aspiracije i akcije za postizanjem višeg statusa jednako oslobođene skrupula koliko su opterećene servilnošću, ponižavanjem, moralnom ljigavošću. Ta neprekidna zavisnost, prema Riesmanu, to neprekidno moljakanje za nešto, postaju sami sebi cilj, suštinska odlika svakodnevnog egzistiranja, bitna komponenta života, a prosjačenje crta karaktera. Potrošački mentalitet, koji u našim uslovima prelaska iz seoskog u gradsko društvo, velikim delom, ima i racionalnu, neizbežnu komponentu izraženu u težnji za tekovinama tehničkog progresa koje život čine podnošljivijim, u finalu neizbežno vodi takmičarskim, rasipničkim oblicima potrošnje, orijentaciji na status, umesto na istinske vrednosti, ka odnosima u kojima uspeh dobija oblik manijakalne opsesije, a rivalitet, služenje drugim čovekom samo kao instrumentom zadovoljavanja sopstvenih aspiracija, suštinom orijentisanja na druge. Pritisak društva je nevidljiv, njegov

Digitized by Google

autoritet je anoniman, a realizuje se različitim agensima, mnoštvom neformalnih i formalnih odnosa i institucija. Među njima su na prvom mestu vršnjaci, škola i porodica. Kako se ovaj opšti pritisak manifestuje u sferi socijalizacije? Riesman je mišljenja da se individualne i društvene vrednosti pomeraju sa procesa stvaranja na proces potrošnje (to isto mislio je i Marks). Razvojnost ljudskog bića, ta primarna njegova karakteristika i klasični edukativni ideal transformišu se u pomodnu imitaciju »ne biti isti kao juče«, i to po svaku cenu, u gubljenje autonomnosti. Vršnjaci, po mišljenju Riesmana, upravo kao ogledalo, odražavaju ovu individualnu i društvenu regresiju, ponižavanje, moralno opadanje, transformaciju čoveka u objekt potrošnje, a upravo oni imaju dominantnu funkciju u usmeravanju mladog čoveka, arbitrarnu funkciju u ocenjivanju sveta vrednosti. Roditelji, takođe, podležu ovom pritisku, podržavajući, pre svega, dete da postigne što je moguće viši status unutar hijerarhije koju između sebe uspostavljaju deca i mladi ljudi. Nastavnička nastojanja idu na kontrolisanje inicijative učenika, na razvijanje adaptabilnosti, a ne kreativnosti, oni na štetu intelektualnog i fizičkog razvitka deteta forsiraju pragmatske sadržaje obrazovanja. Očigledno, ni jedni ni drugi nemaju uspostavljen sistem ljudskih vrednosti — svi oni dobijaju svoje značenje tek pošto ih odgovarajuće društvo potvrdi i prihvati.

Ali nije lišeno protivrečnosti samo društvo u organizaciji i sinhronizaciji sopstvenih uticaja. Protivrečnosti nije oslobođena ni sama nauka. Zato smo dužni da navedemo i druga shvatanja koja je u svom poznatom delu *Social Structure and Personality* naveo Talcott Parsons. To su istraživanja koja su izvršili Riley, Moore, Cohn i Rutgers.

Ispitujući razlike među socijalizatorskim uticajima koje ostvaruju različite grupe i institucije, Riley i Moore su utvrdili da su na uspeh deteta u mnogo većoj meri orijentisani sami roditelji nego njihovi vršnjaci. Razlika između njih i Rutgersa je neznatna — Rutgers smatra da su vršnjaci unutrašnje strukturiran podsistem društva sa sopstvenim sistemom vrednosti. Pa ipak, ovaj sistem je samo produženje društvenog sistema selekcije, jednog u osnovi veoma pokretljivog društva. Ispitujući skalu vrednosti, Riley i Moore su našli da mladi najviše cene prijateljstvo, popularnost, da daju visoko mesto zabavi i muzici, društvu za razonodu, da sopstveni uspeh skromnije procenjuju nego njihovi roditelji, da u izboru između prijateljstva i uspeha nastoje da kombinuju jedno i drugo, da »nastoje da idu zajedno sa ostalima«. Pošto je uspeh mladih »usidren u nekih u porodičnom statusu, a u drugih u ličnim sposobnostima«, to vršnjaci predstavljaju neku vrstu izbornog tela koje u svoje ponašanje unosi i neakademske kriterijume. Vršnjaci, prema rezultatima ovog istraživanja, mogu pojačati motivaciju i druge faktore značajne za individualne kapacitete, »izgrađivati obaveze esencijalne za uspešno obrazovanje i docniju profesionalnu delatnost«.

Digitized by Google

Ulogu edukativnog sistema, prema istraživanju, dopunjuje i porodica. Ostaje otvoreno pitanje ko u ovom društvu velikih i otvorenih mogućnosti, ali i društvu koje brže proizvodi ambicije i aspiracije nego sredstva njihovog zadovoljavanja, može da posluži kao korektor hiperambicioznosti, ko treba da ublaži neizbežne traume? Rutgers je mišljenja da tu ulogu mogu odigrati vršnjaci, da oni deluju kao agens socijalizacije, ali da razvijajući tolerantnost prema neuspehu u jednoj oblasti mogu kolektivnim pritiskom povećavati zahteve u drugoj oblasti, mogu postići da se ličnost zaista kompenzira na drugom polju. Dodajmo da vršnjaci, nesumnjivo, mogu biti i agens regresije, mogu dovršiti proces uništavanja ličnosti koji institucionalni sistem samo započinje.

Neprevladanu unutrašnju logičku kontradiktornost sociologije u objašnjavanju socijalizatorske funkcije samih mladih jasno otkrivaju sociološke eksplikacije sukoba između studenata i establišmenta, koji je bio u centru svetske pažnje šezdesetih godina ovog veka. Margaret Mead smatra da je u osnovi ovog sukoba kult promena, koji je prihvatila mlada generacija, kult koji onemogućava interiorizaciju vrednosti prethodne generacije. Feuer, nasuprot njoj, misli da je revolt mladih posledica njihove misionarske težnje za tim da realizuju vrednosti koje su odavno proklamovane, a nisu ostvarene, dok Macc Luan ide i dalje, tvrdeći da mladi tu budućnost već realizuju svojim vlastitim ponašanjem. Oba ova gledišta stoje na stanovištu da između generacija postoji socijalni i kulturni kontinuitet. Iako su sukobi između studenata i oficijelnog društva, pored ostaloga, bili i izraz pojačanog senzibiliteta mladih, Keniston smatra da su oni posledica preteranog liberalizma, obilja i neodgovornosti. Gledišta R. Arrona i M. Lipseta su u izvesnoj meri slična: uzroci su u interpersonalnim odnosima u procesu edukacije, studenti su samo kartice u elektronskim računarima, edukativni odnosi na mamutskim univerzitetima su ogoljeni, formalizovani, lišeni ljudskih osećanja; student je samo marginalan i frustriran čovek u kompetitivnom, statusno orijentisanom društvu. Misao Gramscija, formulisana u mraku zatvoreničke ćelije, svakako unosi više svetlosti i razumevanja u suštinu ovog sukoba od univerzitetske sociologije, koja, iako dosta efikasna u korekcijama što stabilizuju fundamentalne društvene odnose, ostaje sterilna i izvan bitnih problema ljudske egzistencije, ali ne samo egzistencije mladih.

Po Gramsciju, odnosu među generacijama imanentan je konflikt, zato što starijoj generaciji pripada dominantna uloga. Ipak, taj konflikt ostaje na društvenoj površini sve dok mlada generacija ne počne da prelazi iz vladajuće u revolucionarnu klasu u nacionalnim razmerama, što situaciju čini krajnje složenom i haotičnom. Takva krizna stanja su uvod u viši nivo organizacije društva, ali mogu poslužiti i kao povod za regresiju. »Mladi se nalaze u stanju permanentne pobune — piše Gramsci — a pošto njeni duboki uzroci dugo traju, pošto nije dozvoljeno da se oni analiziraju, da se kritikuju i prevaziđu (ne pojmovno, apstraktno,

Digitized by Google

već realno-istorijski), u stvari vladaju »stariji«, ali ... après moi le déluge, ne uspevaju da mlade vaspitavaju, da ih pripreme da zauzmu njihovo mesto ...« Tada se stvaraju svi uslovi da »stariji« neke druge klase »daju pravac mladima«, a ovom mogućem uticaju suprotstavlja se konzervativna generacija represivnim merama. Tamo gde ovaj sukob ne može poprimiti otvorene oblike, po Gramscijevom mišljenju, razvijaju se kancerozni procesi koji društvo razaraju iznutra, koji izazivaju truljenje i koji dobijaju bolesne oblike na fizičkom, političkom, intelektualnom i moralnom planu. Gde su koreni patologije? Po Gramscijevom mišljenju, oni su u nesposobnosti stare, stagnantne strukture da odgovori potrebama društva i potrebama mladih. Kakav je položaj mladih? »Stalna, ili gotovo stalna nezaposlenost takozvanih intelektualaca — piše Gramsci — jeste tipičan fenomen ove nedovoljnosti, veoma opore za najveći deo mladih, pošto nema »otvorenih vidika«. Ova situacija dovodi do »zatvorenih kadrova« feudalno-vojničkog karaktera, to jest još više izopačuje probleme koje ne ume da reši.«

Pomenuti Gramscijevi redovi su davno napisani, a danas su društvene okolnosti veoma promenjene. Danas društvu ne prete, bar ne neposredno, oblici nacifašističkih diktatura, koje vode masovnom uništavanju ljudskih života i razaranju vrednosti što ih je stvorilo sâmo građansko društvo. Spajajući do sada nedosegnuti nivo materijalnog obilja sa nasiljem neviđenih razmera, savremena civilizacija preti mladim intelektualcima na drugi način. Ona im preti, pre svega, duhovnim osiromašavanjem, regimentiranjem, reduciranjem relativno nezavisnog položaja na poziciju intelektualnih najamnih radnika, koje samo senka u položaju odvaja od njihovih drugova — manuelnih radnika. Savremena društva, takođe, nisu u stanju da reše problem zapošljavanja mladih, da pruže čvršće garantije i sigurnije perspektive. Kompenzirajući odsustvo sigurnosti represijom, ona izazivaju nezadovoljstva mladih, a time i konflikte. Kako ovu stvarnu životnu situaciju sabiti u ograničene okvire univerzitetske nauke?

5. Iza maske jednoobraznosti

Koji su to mehanizmi unificiranja ljudskih ponašanja u savremenom društvu? Da li su oni ograničeni samo na socijalizatorske procese u čijem organizovanju dominantnu ulogu ima samo manji broj institucija?

Danas je gotovo ceo čovekov život, sve sfere njegove aktivnosti, obuhvaćen organizacijom, od onih globalnih, svetskih zajednica do mikro-grupa, od onih koje su strogo formalizovane do onih koje su izraz njegovih najintimnijih potreba. Nesumnjivo je da se u procesima organizovanja, koji se najčešće završavaju institucionalizacijom, nalaze određene potrebe pojedinaca, delova društva, širih zajednica, pa i društva u celini. Iz realnih potreba izrasta jedan korpus interesa koji biva racionalizovan u obliku određenih

Digitized by Google

ideja, određenih koncepcija što aktiviraju ljude, usmeravaju ih na njihovu realizaciju. Ako su društveni odnosi petrificirani, ako dominantne strukture silom sprečavaju zadovoljavanje potreba, ideje akumuliraju ogromnu energiju koja, najčešće, transformiše društvo, što nalazi nove oblike ekonomske, političke, kulturne i druge organizacije izražene u novom institucionalnom aranžmanu. Organizacije i institucije su, prema tome, i izraz potreba i oblik njihovog kanalisanja i zadovoljavanja. Ali one su neminovno kraj i smrt jedne dinamične ideje koja dobija statičnu formu, a u odnosu na ličnost predstavljaju sistem blokada i frustracija, one ljudskoj akciji neizbežno oduzimaju spontanost. Ali institucije i organizacije koncentrišu i uvećavaju i ljudsku energiju i njene efekte. Kako je stvarnost neminovno živa i podložna promenama, institucionalni aranžman predstavlja uvek kalup i granicu ovih živih tokova, postajući postepeno njegovim balastom, a time postaje, po rečima Durkheima, i štetan po društvo.

Za razumevanje odnosa između organizacije, institucija i društva, njihovog uticaja na tipologiju ponašanja potrebno je poznavati uticaj same organizacije, rasporeda uloga na ličnosti i međuljudske odnose, na jednoj, i odnos delova društva prema samoj instituciji, prema procesima upravljanja društvom u celini, na drugoj strani. Pre svega, unutrašnja organizacija institucija u savremenom svetu je hijerarhijska, mada ova hijerarhija može biti spolja demokratizovana, što dovodi do veoma specifične strukture ponašanja u kojoj se mešaju kontradiktorne karakteristike, kao što su racionalnost, efikasnost, submisivnost, subordiniranost, odsustvo kritičkog odnosa prema hijerarhiji, mistificiranje funkcija i poslova, parazitizam, neosetljivost na probleme čoveka zaodenuta u formalizam pravila delovanja. Disciplinovanost, poslušnost i odanost organizaciji preferirane su kao vrednosti i one u svakom slučaju moraju biti realizovane u ponašanju. Druga karakteristika savremenih društvenih odnosa je u tome što se u svakodnevnom radu ne susreću ljudi sa svojim ličnim vrednostima — iako najveći broj ljudi upravo tako u svojoj naivnosti misli — nego predstavnici institucija. Čovek po svojim vrednostima može biti ravan nuli, ali ako reprezentuje političku instituciju koja raspolaže velikom moći, ako predstavlja veliku finansijsku korporaciju, malo je verovatno da će u interpersonalnim odnosima zaista biti tretiran kao nula. Nesumnjivo, pojedinci u interpersonalnim i širim društvenim odnosima dobijaju značaj, specifičnu težinu i uticaj kojima raspolažu institucije što ih oni predstavljaju ili bar organizacije kojima pripadaju. Pošto svaki pojedinac ima i sopstvenu filozofiju, to on, na primer, može biti krajnji individualist, ali je malo verovatno da, kao lekar, pravnik, filozof ili pripadnik bilo koje druge grupe, neće graditi svest o sopstvenoj vrednosti na osnovu pripadnosti. Odatle nije daleko do svesti o tome da organizacija, kolektivitet, pripadnost, institucija predstavljaju izvor samosvesti i izraz vitalnih potreba pojedinca. To je, opet, jedan od mo-

Digitized by Google

gućih izvora tehnokratskog scijentizma koji ignoriše probleme čoveka i svodi ih na probleme naučne regulacije same organizacije.

Izgleda da nije sporno stanovište da je čovekovo ponašanje, njegovo odnošenje prema drugim ljudima određeno institucionalnom pripadnošću i njegovom ulogom i statusom u strukturi organizacije. Manje je poznato da upravo to čini organizaciju i određene institucije veoma atraktivnim. Socijalizacija mladih danas često ima samo jedan stvarni cilj: zauzeti što više mesto u određenoj instituciji. Pritisak na institucije ima i socijalni uzrok koji je pre više od jednog veka otkrio Marx: srednja klasa može i danas, kao u njegovo vreme, obezbediti autoreprodukciju, može obezbediti egzistenciju samo ako se ugura u određene institucije, ako zauzme mesta u upravljačkim strukturama. Pritisak na institucije je veoma velik i veoma intenzivan, jer velik broj mladih iz ove klase odlazak u sferu manuelnog rada smatra individualnom, porodičnom i društvenom katastrofom. To je jedan od razloga što se organizacija i institucije množe brzinom pečuraka. Istina, njihovo formiranje, kao i formiranje visokih škola i fakulteta, spolja se maskira, pravda potrebama tehnologije, tehnike, nauke, zdravlja, edukacije itd.

Organizacije i institucije selekcionišu upravljački personal na osnovi specifičnih standarda u kojima prvenstvenu ulogu imaju formalni uslovi, a potom sistem formalnih i neformalnih veza. To znači da danas znanje, racionalnost i stručnost igraju veću ulogu, mada se istinski stvaraoci nalaze izvan birokratizovanih struktura. Upravljačke strukture funkcionišu tako da im je najčešće u dužim vremenskim intervalima, a nekima i trajno obezbeđena kolektivna neodgovornost. U njima je proces odlučivanja zaklonjen impersonalnim odnosima, angažovanjem velikog broja učesnika i maskiran demokratskom fasadom. Nesumnjivo je da institucije i danas formiraju ponašanje u kojem kruta pravila imaju odlučujući uticaj, da forsiraju jednoobraznost, ritualizam, da sprečavaju samoaktualizaciju čoveka, da razvijaju zavisnost i pasivnost, što dovodi, pre ili kasnije, do konflikta između prirodnih potreba pojedinca i zahteva da se on ponaša kao programirani mehanizam. Ovaj konflikt, svakako, slabi unutrašnju koheziju institucija, njihovu militantnost i efikasnost, dovodi do raspada moralnih vrednosti i neželjenih ponašanja. Tom svojom stranom institucije kao agensi socijalizacije, unificirajuća sila čovekovog ponašanja, najsnažnija represivna sila u regulaciji interpersonalnih odnosa, deluju upravo protiv samih sebe.

Ne treba zaboraviti činjenicu da su u savremenom društvu u svetskim razmerama izvanredno snažni integracioni procesi, da su snažni procesi koncentracije finansijskih sredstava, proizvodnje, procesi centralizacije vlasti (iako se sve više afirmiše ljudska potreba za autonomijom i samoupravljanjem). To je dovelo do toga da se u dominantama strukture koncentriše neviđena moć u upravljanju svim sferama društvenog života, da političke institucije u socijalnim konfliktima dobijaju arbitrarnu funkciju, da se u uprav-

Digitized by Google

ljačkim strukturama koncentrišu ne samo sredstva i moć, nego i ogromna suma znanja, informacija, što im daje posebnu snagu i nadmoć u predlaganju i donošenju odluka (čak i u socijalističkom samoupravnom društvu). Iako ovi integracioni procesi i procesi centralizacije imaju političke efekte koji negativno deluju u smislu koji smo opisali, oni imaju i izvesne posledice koje su deo opšteg kulturnog i društvenog progresa. Pre svega, oni razbijaju ekonomsku zatvorenost regiona, dominaciju religijskih i arhaičnih ideoloških struktura, afirmišu rezultate tehnike, tehnologije, nauke i umetnosti, dovode do zbližavanja kultura, afirmišu bar neka od ljudskih prava, otvaraju procese migracionih kretanja čak u svetskim razmerama, a time razbijaju tradicionalnu ograničenost pojedinih grupa, otvaraju mogućnosti socijalne pokretljivosti, prelaska iz jedne klase u drugu. Sve to predstavlja realnu osnovu jednog u velikoj meri haotičnog kretanja koje ne rezultira samo očekivanim rezultatima, nego i mnogim socijalnim poremećajima. Na koji način?

Čak i u jednom statičnom društvu, preplavljenom institucijama, neminovno dolazi do njihovog sukoba. Institucije razvijaju osećanje pripadnosti, svoje pripadnike prožimaju istim idejama i istim vrednostima, čak i istim obrascima ponašanja. Kako potpuno uskladiti vrednosti i ponašanja u društvu sastavljenom od sveštenika i lekara, oficira i radnika i seljaka, filozofa, političkih institucija i neformalnih grupa? Očigledno je da, unificirajući ponašanja na institucionalnom nivou, proizvode latentni sukob uloga i vrednosti na jednom globalnom nivou. To u pokretljivim društvima dobija još oštrije forme. Migraciona kretanja danas vode stanovništvo iz jedne zemlje u drugu, iz jedne kulture u drugu. Kretanje na liniji socijalnog uspona vodi pojedince i cele grupacije iz jedne institucije u drugu, a iz ove u treću. Ustanova interiorizuje korpus principa i pravila ponašanja, razvija osećanja pripadnosti, lojalnosti; interiorizuje autoritete. Kome ostati veran: autoritetima ili sopstvenom prestižu?

Očigledno, procesi koji ljude guraju gotovo fizičkom snagom rađaju opsesivnu težnju ka uspehu, hiperadaptabilnosti, koja ne zna, ili bar sve manje zna za lojalnost, za čvršću vezanost za princip, za čoveka, za sve što primorava da se zastane u karijeri, da se podeli sudbina onih koji zaostaju. Može li se uz ovu opsesivnu žudnju za promenom, za uspehom izbeći unutrašnji konflikt između ljudskog u samom sebi i onog što je spolja nametnuto?

Drugi mogući izvor poremećaja ima svoje složene uzroke kako u hijerarhiji samih institucija tako i u njihovom odnosu prema stvarnosti od koje one žive. Mada, možda, ovo što sociologija tvrdi nije u skladu sa političkom doktrinom, u stvarnom životu sve institucije nemaju ni jednaku važnost, ni jednak domen uticaja, ni jednaki prestiž. Ova svojevrsna hijerarhija ima za svoju osnovu hijerarhiju ljudskih potreba, ali i raspodelu moći. Ukoliko neke od institucija potpunije reprezentuju čovekove potrebe ne samo sa stanovišta datog trenutka, nego i sa stanovišta budućnosti, nji-

Digitized by Google

hova nadmoćnost će biti prevashodno moralne prirode. Naravno, institucije se nikada ne oslanjaju samo na snagu ideja, nego i na snagu organizacije, koja može imati veliku represivnu moć. Ukoliko se vremenom pojačava nesklad između društvenih potreba i funkcija institucije, utoliko više snagu ideja zamenjuje fizička snaga, ideološki pritisak. Utoliko više i ponašanja u stvarnom životu na jedan više-manje prikriven način ukazuju na sve veći rascep između sveta stvarnosti i sveta vrednosti, rascep koji se ne da premostiti moralizatorsko-edukativnim uticajima.

Neželjena, nesvakidašnja ponašanja uvek deluju senzacionalno. To jednako ilustruje porast bolesti zavisnosti usled masovne upotrebe droga mladih koliko i spektakularni krivični delikti iskusnih prestupnika, tihe tragedije psihopata, kao i masovne nesreće. Svi postupci, sva ponašanja koja direktno ili indirektno erodiraju utvrđeni sistem vrednosti, opšteprihvaćene modele ponašanja, uvek izazivaju pažnju. Oficijelna reakcija na njih, na senzacionalizam je u svakom društvu ista — za oficijelno društvo ova ponašanja predstavljaju samo malu sekvencu, a ne reprezentativni uzorak društvenog života. Reagujući na ignorisanje ovih ponašanja, sociolog Nisbet je sa gorčinom ukazao na to da socijalna i politička apatija, opadanje uticaja javnosti na društvene poslove, duhovno osiromašavanje liderâ »oštećuje nerve i rađa endemsku apatiju«, podsecajući sposobnost nacije da se održi i preživi više nego sva patološka, devijantna i aberantna ponašanja zajedno. Zaista, nukleusi života i konstituensi čovekovog ponašanja nalaze se u materijalnoj i intelektualnoj produkciji, u politici. Zato je, po našem mišljenju, nedovoljno reći da aberantna ponašanja u istaknutim delovima strukture, dakle, ona ponašanja koja spolja represijom brane sistem vrednosti i društveni sistem, a potajnom patologijom erodiraju ga iznutra, rađaju masovnu demoralizaciju. Takva ponašanja inauguriraju socijalnu patologiju kao oficijelni oblik ponašanja, ponašanja pod maskom. Zato se običan čovek pita ko je zapravo lud — onaj ko je bezobzirno i nekažnjeno iskoristio svoj društveni položaj ili onaj ko u oskudici nosi teret rada i odgovornosti na svojim plećima? Ni odgovor, ni dijagnoza, očigledno, nisu samo stvar istraživača.

Digitized by Google

Boro Petkovski

Ljudska dimenzija naše komune

(E. Kardelj: »O komuni«)

Pre izvesnog vremena izašla je iz štampe knjiga Edvarda Kardelja *O komuni.* Reč je, zapravo, o zborniku njegovih radova — članaka, delova studija i rasprava, izlaganja, referata i predavanja, u kojima je obrađena problematika komune, odnosno izgradnja i razvoj lokalnih organa vlasti u novoj Jugoslaviji, i to od narodnooslobodilačkih odbora do delegatskih skupština i celokupnog sistema vlasti i samoupravljanja u komuni danas. Može se slobodno reći da su »Radnička štampa« i Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, kao izdavači ove vrlo značajne publikacije, obavili posao od višestrukog značaja, kako za naučni rad na stalnom izučavanju složenih procesa u svim oblastima života komune tako i za praktičnu društvenu aktivnost organizovanih socijalističkih snaga usmerenu ka intenzivnom razvoju komune kao osnovne društveno-političke zajednice. Zbornik radova Edvarda Kardelja *O komuni* stiže nam u trenutku kada se u celom društvu, posebno u komuni, ulažu pojačani napori s ciljem daljeg razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u svim ćelijama njenog razgranatog samoupravnog društvenog organizma, proizvodnih snaga i učvršćivanja ukupne društvene pozicije samoupravno organizovanih radnika i radnih ljudi u društvenoj reprodukciji. I u sklopu svega toga teži se ka prevazilaženju slo-

Digitized by Google

ženih problema i u tekućim i u dugoročnijim privrednim kretanjima u svim delovima našeg društva.

Zbornik radova Edvarda Kardelja *O komuni* stiže, prema tome, u pravo vreme, kada zaista produbljenije, ali i na širim društvenim prostorima prilazimo analizi funkcionisanja delegatskog sistema, odnosno ostvarivanja ustavnog koncepta komune.[1]

Ono fundamentalno što je Edvard Kardelj dao na teorijskom planu u razrađivanju idejnog, a kasnije i ustavnog koncepta razvoja naše narodne vlasti, od narodnooslobodilačkih odbora, pa sve do komune i komunalnog sistema, odnosno do današnjih nivoa i sadržina razvoja socijalističkog samoupravljanja, i, neodvojivo od svega toga, njegova revolucionarna angažovanost usmerena ka neposrednoj realizaciji u praksi socijalističkog samoupravnog koncepta naše narodne vlasti — vrlo brižljivo, sintetizovano prezentirana u ovom zborniku — ne može se dati u uobičajenom prikazu njegovog sadržaja, kao što činimo kada želimo da širu javnost upoznamo sa novom knjigom. Kad je reč o ovoj knjizi Edvarda Kardelja, takav prikaz ne bi bio ni racionalan, pa ni društveno celishodan. Zbog toga smo se odlučili za to da iz vrlo široke i kompleksne problematike o komuni, o složenim procesima u kojima se stvarala i stvara naša narodna vlast, komuna i komunalni sistem, obrađivane kontinuirano u proteklih četrdeset godina u bogatom stvaralačkom radu Edvarda Kardelja, izdvojimo samo neka pitanja, odnosno samo neke delove njegovog vrlo širokog misaonog opusa.

Pokušaćemo da uz pomoć tih »delova« njegovog ukupnog teorijskog, naučnog i praktično-političkog rada, koji se odnose samo na izgradnju komune i komunalnog sistema, ukažemo na neke aspekte razvoja njegove kreativne misli i revolucionarnog delovanja na ovom planu. Ovakav prilaz prikazivanju osnovnih sadržaja knjige Edvarda Kardelja, koji samo otvara bitna pitanja njegovog misaonog opusa, nadamo se, u određenoj će meri motivisati društvenu javnost da dođe do ove izuzetne knjige — i da daleko dublje nego što mi činimo u ovom prikazu zađe u pitanja i procese koje ona sadrži. Veća dostupnost ove knjige društvenoj javnosti — naučnim i političkim sredinama, odnosno ove umešno sačinjene sinteze Kardeljevog teorijskog i naučnog rada i njegovog praktičnog revolucionarnog angažovanja, doprineće daljem razvoju naše ukupne teorijske i naučne misli o komuni, s jedne, i, neodvojivo od toga, unapređivanju praktične društveno-političke aktivnosti, s druge strane.

1. »Privremeni« karakter narodnooslobodilačkih odbora

U delu naše teorijske, naučne i šire publicističke literature, koja obrađuje razvoj narodnooslobodilačkih odbora, odnosno naše na-

[1] U Skupštini SFRJ, odnosno u saveznim društvenim savetima za pitanja društvenog uređenja i za privredni razvoj i ekonomsku politiku, priprema se analiza ostvarivanja ustavne koncepcije komune.

Digitized by Google

rodne vlasti, dosta naglašeno se ističe njihov »privremeni« karakter. I Kardelj je upotrebio termin »privremeni« karakter narodnooslobodilačkih odbora kada je u svom prvom članku *Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti* (»Borba«, oktobar 1941, u Užicu) pisao o njihovom nastanku i razvoju. Ali njegova tadašnja misaona preokupacija narodnooslobodilačkim odborima, njihovom istorijskom ulogom u okviru narodnooslobodilačkog pokreta, stvaranjem prvih klica narodne vlasti ima daleko dublji ne samo praktično-politički, već i teorijski smisao. Ovo posebno naglašavamo, jer u takvoj definiciji karaktera narodnooslobodilačkih odbora treba videti i jednu drugu, u osnovi političku dimenziju. Naime, u svemu tome postoji, u prvom redu, realni osećaj rukovodstva našeg narodnooslobodilačkog pokreta, sa Komunističkom partijom Jugoslavije i drugom Titom na čelu, za istorijski trenutak 1941. godine (i u zemlji i van nje — Sovjetski Savez, saveznici).

Akcentirani »privremeni« karakter naših narodnooslobodilačkih odbora u prvom Kardeljevom članku o narodnooslobodilačkim odborima otkriva mnoge značajne i teorijske i političke sadržine koje su posebno bitne za izučavanje razvoja naše narodne vlasti i uopšte sistema socijalističkog samoupravljanja. Ali, pođimo redom.

U pomenutom članku Edvard Kardelj postavlja suštinsko pitanje: »Zašto se formiraju narodnooslobodilački odbori i kakav je njihov značaj?« To je pitanje na koje je potrebno odgovoriti — kaže Kardelj u daljem tekstu.

Sintetizovano dat, Kardeljev odgovor na ovo pitanje glasi: zadatak narodnooslobodilačkih odbora je veoma složen i raznovrstan. On obuhvata sve funkcije vlasti na datom području, izuzev onih koje su u ratno doba u nadležnosti vojne uprave. Međutim, Kardeljeva misao ne zadržava se na ovome. Ona je usredsređena na bliže razrađivanje dužnosti narodne vlasti, odnosno sadržinâ praktičnih aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora. Pri svemu tome, ovde kod Kardelja susrećemo nešto na čemu će on stalno, do kraja života, insistirati. Reč je o njegovom zahtevu da se već danas razmišlja i razrađuju zadaci za sutrašnjicu. Video je daleko. Tražio je da se to »daleko« u razvoju, u nekim svojim bitnim pitanjima, još danas uhvati. Ako se tako ne postupi — nema napretka.

Odgovarajući na pitanje — šta je dužnost narodnooslobodilačkih odbora, on ističe: »Narodnooslobodilački odbori treba da organizuju aktivnost celog naroda, tako da se borcima na frontu obezbedi sve što je potrebno. Odbori treba da obezbede red u pozadini, da ga održavaju uz pomoć svojih narodnih straža i da vode borbu protiv svih pojava pljačke, razbojništva, špekulacije, delovanja pete kolone itd. Oni treba da organizuju snabdevanje i ishranu stanovništva, a naročito siromašnih slojeva i nezbrinutih porodica naših boraca; da osiguraju što pravilniji razvoj proizvodnog života. Dužnost je narodnooslobodilačkih odbora da svim svojim sredstvima učvršćuju vezu fronta i pozadine, vezu naroda sa njegovim borcima, kao osnovnu garantiju pobede.«

Digitized by Google

Kardelj taj članak zaključuje sledećim rečima: »*Narodnooslobodilački odbori jesu, dakle, privremeni nosioci vlasti.* Oni to moraju, ukoliko negde nisu, *istinski* postati.[2] Jer to je jedini način i jedini put da se sav narod mobiliše u interesu fronta, da se zemlja pretvori u ratni logor iz kojeg će biti prognane mirnodopske navike i udobnosti. Narodnooslobodilački odbori predstavljaju, zajedno sa našim oružanim snagama, osnovno oružje za pobedu pravedne stvari našeg naroda.«

Na pitanje o »privremenom« karakteru narodnooslobodilačkih odbora kao nosilaca vlasti, Edvard Kardelj se vraća u intervjuu listu »Borba«, koji je objavljen pod naslovom: *Delegatskim sistemom i Zakonom o udruženom radu ušli smo u zrelu fazu razvoja samoupravne demokratije* (»Borba« u broju od 28, 29. i 30. novembra 1976). On ovde ističe da »toj reči (»privremenosti«) ne treba pridavati veliki suštinski značaj, jer je praksa pokazala da odbori nisu bili baš mnogo »privremeni«. Taj termin predstavlja, uglavnom, odraz političko-istorijskog trenutka u kojem su takvi odbori nastajali. Oni još nisu bili dograđeni u jedinstven sistem. U stvari, tek su Drugim zasedanjem AVNOJ-a, u Jajcu, narodnooslobodilački odbori definitivno postali prava sadržina sistema narodne vlasti na *oslobođenoj* teritoriji, a tek posle oslobođenja zemlje na *celoj* teritoriji Jugoslavije. Prema tome, narodnooslobodilački odbori su imali privremeni karakter samo u odnosu na konačno utvrđen celovit sistem narodne vlasti kao vlasti pobedničkih osnovnih narodnih slojeva, sa radničkom klasom na čelu, izvojevane u socijalističkoj revoluciji. Osim toga, mi nismo, produžava Kardelj, želeli da ovu formu namećemo odozgo. To su bili, tako reći, prvi organi koje je stvorio naš narodnooslobodilački pokret. Praksa je tek trebalo da ih potvrdi kao demokratsku tvorevinu onih narodnih masa koje su činile političku bazu i vojsku narodnooslobodilačkog pokreta. No praksa je zaista pokazala upravo to da narodnooslobodilački odbori, kao sistem i koncept, u stvari nisu bili privremeni nosioci narodne vlasti, nego su se održali i razvili u celovit sistem revolucionarne demokratske vlasti naroda, odnosno njegovog jezgra u obliku saveza radnika, seljaka i demokratske inteligencije«.

Kada je reč o stvaranju narodnooslobodilačkih odbora, značajan je, između ostalog, još jedan moment. Naime, pored nekritičkog prilaza, u nekim teorijskim radovima, ocenjivanju »privremenosti« narodnooslobodilačkih odbora, u njima se govori i o »spontanom« karakteru odborâ. Čini nam se da treba istaći da je Edvard Kardelj, u izvesnom smislu, još u jesen 1941. godine, osetio »pojavu spontanosti«. Ali ne u stvaranju narodnooslobodilačkih odbora. I u vezi s tim naglašava: »Narodnooslobodilačke odbore naš narod je svugde spontano dočekao i prigrlio. On je u njima osetio narodnu vlast i video oružje svog oslobođenja. Ti odbori nisu organi ni jedne partije ili posebne organizacije i u

[2] Sav *kurziv* je u tekstu E. Kardelja.

Digitized by Google

njima treba da budu zastupljene sve one političke grupe, organizacije i ljudi koji danas stoje na liniji borbe protiv okupatora.«

U članku *Borba Komunističke partije Jugoslavije za novu Jugoslaviju,* napisanom 1947. godine, Kardelj se direktno osvrće na pomenuto pitanje »spontanosti«, odnosno »slučajnosti« u nastanku narodnooslobodilačkih odbora. S tim u vezi on piše: »Narodnooslobodilački odbori nisu nastali slučajno. Rukovodstvu KPJ i Narodnooslobodilačkog fronta bilo je jasno da sudbina oružanog ustanka protiv okupatora zavisi od učešća i borbene upornosti osnovnih narodnih masa, to jest od radnog naroda grada i sela. Međutim, da bi se te *osnovne radne mase* mobilisale, nije bilo dovoljno istaći samo narodnooslobodilačke parole.« Govoreći o tome, drug Tito je naglasio: »Razumije se, za masovno jačanje Narodnog fronta i njegovu čvrstinu i upornost bilo je od velikog značaja pravilno rješavanje nacionalnog pitanja, pravilno rješavanje socijalnog pitanja, dalje — jasne perspektive temeljitog društvenog preuređenja u novoj Jugoslaviji. Više je nego sigurno da bez takve jasne perspektive naši narodi ne bi mogli izdržati tako teške napore u narodnooslobodilačkom ratu.«

Ocene o razvoju i političkom karakteru narodnooslobodilačkih odbora, odnosno izgrađivanju narodne vlasti, Kardelj je detaljnije razrađivao i u drugim svojim teorijskim i publicističkim radovima. Njegova se misao, između ostalog, kreće ka sledećem zaključku: »Narodnooslobodilački odbori su postali vladajući organi narodne vlasti, ne toliko zbog toga što smo u tom pogledu tačno predvideli i postavili sve stvari, nego zato što je sama situacija nalagala takav način formiranja vlasti na oslobođenoj teritoriji. Nije to bila samo subjektivna konstrukcija, nego je to već postojalo u našoj praksi, samo se izražavalo u različitim oblicima.«

»Oslanjanje na najšire narodne mase — ističe Kardelj — je i bilo ono što je našem pokretu davalo najveću snagu. To ne znači da smo bili, recimo, za siromašne seljake, a protiv bogatih. Mi smo bili za jedinstvo naroda. Upravo zato smo putem narodnooslobodilačkih odbora, kao organa vlasti, proširili demokratsku bazu narodne vlasti. Odbori koji su se tada stvarali bili su veoma efikasni i autoritativni organi vlasti.«

Narodnooslobodilački odbori razvijali su se u celoj zemlji kao integralni proces stvaranja organâ narodne vlasti, koji se postepeno razvijao sve do našeg sadašnjeg delegatskog sistema. U stvari, jezgro i začetak svega što smo razvijali i što danas dalje razvijamo sistemom samoupravljanja, i na njemu zasnovanom delegatskom sistemu, nalazi se u odborima narodnooslobodilačkog rata. Ti odbori su klica našeg sadašnjeg delegatskog sistema. Jer, na bazi tih narodnooslobodilačkih odbora: mesnih, opštinskih, rejonskih, sreskih, okružnih, oblasnih i sličnih, razvio se kasnije ceo sistem nove vlasti u Jugoslaviji.

U analizi nastanka i razvoja narodnooslobodilačkih odbora Kardelj primenjuje dijalektički metod. Međutim, on vodi računa i o svim onim realno datim činjenicama koje su, isto tako, na odgo-

Digitized by Google

varajući način uticale na procese stvaranja i kontinuiranog razvoja naše narodne vlasti. Tako, na primer, Edvard Kardelj skreće pažnju i na to »da je u narodnooslobodilačkim odborima, sa nacionalnim većima i opštedržavnim AVNOJ-em na čelu, ostvarena davna želja širokih narodnih masa, koje su uvek bile potiskivane od učešća u vlasti. Niko nije unapred odredio ni sadržinu, ni oblik, niti podrobnije zadatke narodnooslobodilačkih odbora. Naprotiv, narodnooslobodilački odbori su originalna tvorevina želja i svesti naših narodnih masa. One su ih stvorile onako kako su najbolje odgovarali njihovoj potrebi i volji. Zato se narod i vezao tako čvrsto za te odbore i pokazuje toliko inicijative i stvaralačke snage. Ni jedan drugi organ vlasti ne bi mogao da do tolikog stepena mobiliše narodne mase u borbi protiv neprijatelja kao što su to učinili narodnooslobodilački odbori.«

2. Komuna — pronađeni politički oblik oslobođenja rada. Međuljudska dimenzija naše komune

Marksov stav da je komuna najzad pronađeni politički oblik oslobođenja rada prožima Kardeljev teorijski i uopšte misaoni opus i njegovu praktičnu političku angažovanost u svim njihovim dimenzijama usmerenim ka stalnom razvoju komune i komunalnog sistema kao celine. Međutim, Edvard Kardelj, imajući pred sobom bogatu revolucionarnu praksu razvoja komunalnog sistema i uopšte socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa u našoj zemlji, potencira fundamentalnu društvenu suštinu koncepta komune — kao političkog oblika oslobađanja rada. *Ta dimenzija su međuljudski odnosi.*

Marks je za analizu imao, kao što je poznato, samo kratkotrajni život Pariske komune. Ali on je i u tom njenom kratkom življenju, na njemu svojstven način, video da su pariski komunari jurišali na nebo, video je i sve ono duboko društveno i revolucionarno što je proizlazilo iz organizovanja samoupravljanja pariskih radnika nacionalizovanim preduzećima i radionicama.

Ljudska dimenzija osnovnog određenja koncepta komune, prema Kardelju, »mora se obezbediti time što se u komuni, u suštini, razrešavaju problemi međuljudskih odnosa, i to u komuni shvaćenoj kao široj samoupravnoj zajednici ljudi«. Međutim, karakteru i uopšte sadržaju međuljudskih odnosa Edvard Kardelj daje još šire društvene dimenzije. Reč je o međuljudskim odnosima koji obuhvataju sve bogatstvo socijalnih, kulturnih, društvenih, društveno-ekonomskih, odnosno bazičnih proizvodnih odnosa. Svi se ovi odnosi, u krajnjoj liniji, izražavaju kao međuljudski odnosi.

Ali Kardelj se ne zadržava samo na ovim sadržajima osnovnog određenja komune. On ide i dalje. Ističe činjenicu »da nije dovoljno samo to da se čovek u komuni oseća i nju u svom neposrednom

Digitized by Google

delovanju i življenju doživljava samo kao samoupravljač u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i drugoj samoupravnoj organizaciji i zajednici. Čovek u komuni treba da se oseća tako da u njoj, zaista, može da rešava ogromnu većinu svojih ličnih potreba i problema, i to ne samo ličnih u smislu čoveka-pojedinca, nego i u smislu čoveka kao društvenog bića«.

U predavanju u fabrici »Sloboda« u Čačku, 19. novembra 1953. godine, objavljenom pod naslovom: *Građanin u našem političkom i ekonomskom sistemu*, Edvard Kardelj još šire i produbljenije razvija misao o ljudskoj dimenziji komune. U ovom predavanju on ukazuje na to da je osnovni društveni smisao jugoslovenskog opredeljenja za komunu (odnosno opštinu) — *da je ona samoupravna ljudska zajednica*. I radi toga ona ne može biti dovoljna sama sebi, a takođe ne može biti ni ograničeni gospodar nad proizvodnim snagama na svom području, jer za to ona nije ni ekonomski sposobna. Kardeljevo opredeljenje o daljoj perspektivi razvoja komune, još u tom periodu, vrlo je određeno: komuna mora biti, po njegovom mišljenju, više društveni organizam, društvena zajednica, a manje državni.

Opština se karakteriše, istakao je Edvard Kardelj u »Elaboratu o Prednacrtu Ustava SFRJ od 1963. godine«, podnetom na zajedničkoj sednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ 20. septembra 1962. godine (elaborat je objavljen pod naslovom: *Novi ustav socijalističke Jugoslavije*), kao specifičan splet unutrašnjih odnosa, samostalnih funkcija, uzajamnih zavisnosti, kojima se onemogućuje da politički, odnosno administrativni organi opštine steknu položaj nekog političkog monopola u odnosu na radničke i druge samoupravne organe u komuni ili da, kao takvi, postanu prepreka slobodnim kretanjima ljudi i radničkih i drugih društvenih organizacija ili prirodnom procesu njihovog ujedinjavanja, nezavisno od ovih ili onih administrativnih granica.

Aktivistima Radničke partije Norveške u Oslu, 8 oktobra 1954. godine (objavljeno pod naslovom: *Socijalistička demokratija u jugoslovenskoj praksi*), Edvard Kardelj je posebno istakao i onaj sadržaj društvenog određenja komune koji označava njenu *akcionu sposobnost*. Ovo značajno određenje komune do tada gotovo i nije bilo naglašavano. Edvard Kardelj je ovo određenje formulisao sledećim rečima: »Snaga i velika društvena uloga komune je, prvo, u njenoj akcionoj samostalnosti u oblasti privrednog razvitka i, drugo, u njenoj organskoj povezanosti sa radničkim savetima i drugim demokratskim organima samoupravljanja proizvođača.« Komuna je, dakle, ne samo politički, nego, pre svega, socijalno-ekonomski organizam, pri čemu će prva funkcija postepeno slabiti, a druga jačati. Preko komune se, u stvari, vrši osnovna raspodela viška rada koji ostaje na njenom području. Ona, na taj način, ostaje direktno zainteresovana za stalno razvijanje proizvodnih snaga na svom području.

Digitized by Google

3. Društvena svojina, deetatizacija i mesto i uloga komune u ekonomskom i političkom sistemu

Naročito naglašena preokupacija Edvarda Kardelja bila je društvena svojina, odnosno složeni procesi njenog fundamentalnog društvenog preobražaja. On će, kao što je poznato, u 1972. godini izložiti svoj marksistički pogled na svojinu u svom kapitalnom delu: *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi.* Razvoj komune, odnosno izgrađivanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i proizvodnih odnosa u komuni, Kardelj je intenzivno pratio i izučavao, a posebno naglašeno od dana uvođenja radničkog samoupravljanja, pa sve do svoje smrti.

Na Skupštini Stalne konferencije gradova i gradskih opština u Mariboru, 6. aprila 1953. godine, Kardelj skreće pažnju na neka bitnija pitanja decentralizacije. Tom prilikom on primećuje da je najvažnije da narodni odbori shvate da decentralizacija, o kojoj se tada vrlo mnogo govorilo, ne znači »predavanje« preduzeća narodnim odborima. Dobija se utisak, kaže, kao da je sada reč o tome da su federacija i republike predale preduzeća narodnim odborima, koji treba da rukovode njima na isti način kao ranije savezni i republički organi. Takvo shvatanje, naravno, nije pravilno. Društvena zajednica nije predala preduzeće na upravljanje narodnim odborima, nego radnim kolektivima. Prema tome, pojedini državni organi imaju tačno određena prava, svoje obaveze i dužnosti. Danas treba što pre stvoriti samostalne ustanove, samostalna preduzeća, a društveni ili državni organi, savezni, republički i lokalni, odnosno organi komune, imaju određene poslove, određene kompetencije u obavljanju zajedničkih društvenih funkcija, i to svaki u obliku koji odgovara njegovoj društvenoj ulozi.

Kardeljeva misao o suštinskim određenjima pojma decentralizacije u narednom periodu razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa u nas dobija još bogatiji društveni smisao. On, između ostalog, ističe »da je decentralizacija otvorila puteve za relativno brzo razvijanje samoupravljanja u proizvodnoj bazi. To utoliko više što je ranija državno-svojinska decentralizacija bila samo prividno oblik integracije društvenog rada. Ona nije bila organski izraz razvoja proizvodnih snaga, već politički akt države«.

Kardeljeva misao o decentralizaciji, kako smo je ovde obrazložili, decidno ne govori o deetatizaciji. Međutim, prateći ovu njegovu misao, a ona je izražavana u vrlo velikom broju njegovih teorijskih radova i političkih istupanja, sadržana i u ovom zborniku, kao crvena nit je isprepletena i sa pojmom decentralizacije i sa suštinskim određenjima preobražaja svojine u autentičnu društvenu svojinu.

Podsetićemo na neka Kardeljeva zapažanja u vezi sa ovim problemima, izneta u njegovim odgovorima redakciji »Borbe«, 10. februara 1952. On je tada decidno upozorio da će veća proizvođača, jasno i neprikriveno, imati odlučujuću reč u raspodeli i upotrebi

Digitized by Google

viška rada između neposrednih proizvođača, to jest radnika, zadrugara, radnih seljaka i drugih trudbenika; ona će snažno ojačati neposredni uticaj proizvođača, a naročito radničke klase, na državnu upravu, i to na svim njenim stepenima, i uopšte na ceo javni život. Još jače nego dosadašnja sredstva naše socijalističke demokratije, ona će moći da obuzdavaju birokratske tendencije; razviće efikasnu kontrolu zajednice nad pojedinim preduzećima i snažno doprineti usklađivanju interesa pojedinaca sa interesima zajednice; suzbiće partikularizam i biti škola socijalističke svesti upravo u stalnoj borbi za interes proizvođača; samom svojom egzistencijom onemogućiće formiranje ili ma kakvo osamostaljivanje birokratskih klika i kasta i obezbediće za budućnost da vlast ostane u rukama trudbenikâ, sa radničkom klasom na čelu.

Na savetovanju novinara o komunalnom sistemu, 17. maja 1966. godine, Edvard Kardelj pojam decentralizacije povezuje prvenstveno sa problemom karaktera državne svojine i načina raspolaganja njome. U tom smislu, Kardelj posebno naglašava: »Govorimo o deetatizaciji, a ne verujem da problem deetatizacije u naše vreme možemo tumačiti mnogo šire od tog područja. Ali gajili bismo iluzije ako bismo smatrali da naše društvo sa svojom sadašnjom strukturom, u sadašnjim svojim političkim, društveno-ekonomskim, klasnim, međunarodnim i drugim odnosima može progresivno da se razvija i da razvija tekovine koje je revolucija donela ne samo u oblasti ekonomskih odnosa, nego i u oblasti političkog sistema, a da to društvo istovremeno ne bude spremno i sposobno da se i državnim sredstvima bori za takav razvitak i za takvu svoju egzistenciju«.

Kao što se iz svega ovoga može uočiti, za Edvarda Kardelja decentralizacija i deetatizacija nisu samo teorijske, odnosno opšteekonomske i političke kategorije. One su izraz i sastavni deo (aktivni činilac u interakcijskim prožimanjima složenih procesa u bazičnom produkcionom i svim drugim društveno-ekonomskim i političkim odnosima) ukupne društvene prakse. On, razumljivo, procese i interakcijsko dejstvo deetatizacije proteže i na bazični proizvodni, društveno-ekonomski i politički organizam društva, na komunu. I s tim u vezi naglašava »da je bitka za samoupravljanje prerasla u novu fazu revolucije, koja se iz godine u godinu obračunava sa starim svojinskim odnosima i odgovarajućim pravnim institucijama radikalnije nego bilo koja druga socijalistička revolucija«. Suštinske promene koje su nastale u karakteru svojine, odnosno osnovno ustavno opredeljenje da samoupravno organizovani radnik u osnovnoj organizaciji udruženog rada odlučuje o uslovima, sredstvima i rezultatima rada, da prati, u smislu odlučivanja, kretanje dohotka u celini ukupne društvene reprodukcije — stvaraju osnovne društveno-ekonomske i političke pretpostavke oslobođenja rada. Samoupravno organizovani radnik dolazi u sve neposredniju društvenu poziciju da u mesnoj zajednici, odnosno u opštini, u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja, utvrđuje svoje zajedničke potrebe i u isto vreme materijalnu osnovu

Digitized by Google

— slobodnom razmenom rada u neposrednim odnosima udruživanja rada i sredstava, odnosno preko i u okviru samoupravnih interesnih zajednica, za realizovanje tih potreba. Svi su ovi procesi usmereni ka tome da se komuna sve intenzivnije izgrađuje kao socijalistička samoupravna zajednica ljudi — radnih ljudi i građana.

4. Integrativna funkcija komune

Godinu dana nakon usvajanja osnovnih društveno-ekonomskih opredeljenja reforme u 1965. godini Kardelj podstiče na razmišljanje o odnosu privrednog sistema i puteva razvoja komune. Tom prilikom (intervju ljubljanskom listu »Javna tribina« od 1. januara 1966) on ističe »da je celokupni privredni sistem do sada u velikoj meri usmeravao komunu pretežno na funkciju političke vlasti, što ju je često razvijalo jednostrano, odnosno kočilo da se afirmiše kao društveno-ekonomska zajednica radnih ljudi i da se više posveti regulisanju odnosa među ljudima i njihovom svakodnevnom životu i zadovoljavanju potreba. Promene koje su sada u našem privrednom i društveno-ekonomskom sistemu u toku sve će više i podsticati komunu i omogućavati joj da se razvija i postaje zajednica koja će, pre svega, biti usmerena na obezbeđivanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih uslova za rad i život ljudi. Upravo u tim svojim naporima komuna će najuspešnije usklađivati neposredne individualne interese radnih ljudi u svakodnevnom radu, životu i ličnom stvaranju sa kolektivnim interesima radnih ljudi i društvene zajednice uopšte«.

Prethodnu misao Edvard Kardelj dalje razvija, ističući pri tome »da su komune dosta spore u razvijanju horizontalne integracije u svom okviru, odnosno da radne organizacije u komuni nisu našle odgovarajuće međusobne veze«. Nije reč o integraciji na bazi etatističkog raspolaganja sredstvima proširene reprodukcije, nego o tome da se zadovoljavanje društvenih potreba ljudi na području komune na odgovarajući način integriše putem njihovog dohotka, na primer, u okviru mesnih zajednica, tercijarnih delatnosti, zajedničkih socijalnih, kulturnih i drugih institucija itd.

U vezi sa ovim Kardelj upozorava »da se pod uticajem afirmacije samoupravljanja posle reforme oformilo shvatanje da integraciju treba razvijati samo od preduzeća prema gore po liniji privrede, odnosno grana i slično. Međutim, očigledno je da je to samo jedan proces integracije, ako govorimo u širem smislu reči«.

U 1970. godini u raspravama o daljem razvitku našeg političkog sistema (pripreme za usvajanje ustavnih amandmana) Edvard Kardelj ističe »da je u oblasti društveno-ekonomskog i političkog sistema komuna sigurno u mnogo čemu polazna tačka, upravo zato što je to ona društvena zajednica u kojoj se najpre prepliću i povezuju kako samoupravljanje u radnim organizacijama, mesnim zajednicama i interesnim zajednicama, tako i državna,

Digitized by Google

odnosno politička vlast radničke klase i svih radnih ljudi grada i sela u integrisan sistem sposoban da se sve više razvija kao slobodna zajednica proizvođača. A svi ti elementi koji čine tu osnovnu integralnu društvenu zajednicu ujedinjuju se na odgovarajući način i u regionalnim okvirima, u autonomnim pokrajinama i u republikama, zatim na drugi način i na nivou federacije, u skladu sa njenom funkcijom«.

U razgovoru sa predstavnicima društveno-političkih organizacija Niša (22. oktobra 1970) Kardelj je još decidniji. Pitanju integracije daje šire društvene dimenzije — dovodi ga u neposrednu međuzavisnost sa procesom stvaranja sistema samoupravnog interesnog organizovanja. U vezi s tim naglašava »da je neophodna orijentacija da se komuna izgrađuje, pre svega, kao samoupravna integracija, odnosno kompleks uzajamne zavisnosti svih samoupravnih interesnih zajednica u njoj — bez obzira na stepen i način organizovanja«. Tu Kardelj misli na samoupravljanje u oblasti elementarnih interesa radnih ljudi — od udruženog rada, koji je, naravno, kompleks takvih integrisanih zajednica, pa do interesa radnih ljudi u oblasti socijalnih odnosa, zdravstva, kulture i drugih sličnih interesa itd. Moramo izvršiti dublju analizu strukture tih interesa da bi se ljudi u komuni na osnovu toga mogli samoupravno različito organizovati, ali uvek tako da takva organizacija bude sposobna da te interese ostvaruje. Takvo organizovanje u komuni, zasnovano na autentičnim interesima radnih ljudi, ne na nekakvim apstraktnim i u otuđenu političku sferu prenetim kategorijama, omogućiće ljudima u komuni da sporazumno, odnosno u sistemu u kojem je sporazumevanje početna osnova rešavanja problema, stupaju u određene uzajamne odnose. Polazeći od toga, Kardelj nastavlja misao: »pristalica sam, između ostalog, shvatanja da u komuni mora da nađe svoje mesto i individualni seljak, jer on živi i radi u tom socijalističkom i demokratskom društvu i treba da bude jedan od stubova samoupravnog jedinstva radnih ljudi«.

Sve ono što je, u stvari, opšti društveni interes treba da bude uključeno u sistem skupštinskog odlučivanja. A kada je reč o takvom društvenom interesu u nekoj od ranije pomenutih društvenih delatnosti, onda skupštine samoupravnih interesnih zajednica u tim delatnostima postaju jedno od veća opštinskih, odnosno pokrajinskih i republičkih skupština, sa istim položajem koji imaju i druga veća skupština.

Novim ustavom mi smo koncept samoupravnih interesnih zajednica celovitije razradili i dali im daleko veću društvenu ulogu nego što su je do sada imale.

U ovim svojim razmišljanjima Edvard Kardelj skreće pažnju i na jedan drugi aspekt samoupravnih interesnih zajednica, pa kaže *»da je samoupravljanju potrebna ne samo vertikalna, nego i horizontalna integracija«*. Upravo to omogućuje radnom čoveku u osnovnoj organizaciji udruženog rada da ovlada ne samo celokupnim procesom proširene reprodukcije, nego i celovitim si-

Digitized by Google

stemom zadovoljavanja svojih socijalnih, kulturnih, zdravstvenih i sličnih društvenih potreba. Time samoupravljanje dobija jednu novu dimenziju koja omogućuje da radnik upravlja ne samo sredstvima za proizvodnju, nego i onim delom rezultata rada koji smo nazvali višak rada, ali koji kroz sistem samoupravnih interesnih zajednica praktično prestaje da bude višak rada i postaje sastavni deo sredstava kojima radnik obezbeđuje sebi i društvu kao celini zadovoljavanje socijalnih, kulturnih i drugih potreba.

Intenzivno prateći razvoj sistema samoupravnog interesnog organizovanja, Kardelj uočava da je nastala prava »sizomanija«. Naime, pokušavaju se stvarati i stvaraju se samoupravne interesne zajednice tamo gde apsolutno nema nikakve potrebe za tim. Gotovo je postala moda da čim negde postoji zajednički interes, da se tu stvaraju samoupravne interesne zajednice. Međutim, ti interesi mogu se zadovoljavati i drugim putem, mnogo jednostavnijim — društvenim dogovaranjem i samoupravnim sporazumevanjem zainteresovanih. Kardelj svoju misao dalje razvija i konstatuje da »samoupravne interesne zajednice, odnosno njihov aparat, sem izuzetno, i to samo u ovom prelaznom periodu, dok još država određuje doprinose, ne bi trebalo da imaju bilo kakve samostalne fondove«. Pa čak i kada je reč o doprinosu, postavlja se pitanje — da li bi bilo bolje da ga »drži« udruženi rad kao svoj fond i da, imajući ta sredstva u svojim rukama, pregovara o slobodnoj razmeni rada u samoupravnim interesnim zajednicama, a ne da aparat samoupravne interesne zajednice postavlja zahtev i kaže: »Potrebe su takve, dajte novac za to i to.« Na primer, zdravstvena služba treba da iznese svoje potrebe, a delegacija udruženog rada neka drži svoja sredstva kod sebe i neka se dogovara sa zdravstvenom službom šta je od iznetih potreba prihvatljivo, pa onda neka naprave zajednički plan. Bitno je da se svi međusobni odnosi u samoupravnim interesnim zajednicama rešavaju na bazi samoupravnog sporazuma, pri čemu bi najvažniji samoupravni sporazum trebalo da bude onaj o zajedničkom planu.

Posredstvom samoupravnih interesnih zajednica podruštvljavaju se određene funkcije. Tačnije rečeno, demokratizuju se određene funkcije koje su do sada bile u nadležnosti države i prenose se u sistem socijalističkog samoupravljanja, ali na takav način da se one ne pretvore u parcijalni interes, nego da se i dalje ostvaruju u široj zajednici koja povezuje i objedinjuje sve društvene interese u određenoj oblasti.

Ako bi se dogodilo da se u nekoj samoupravnoj interesnoj zajednici, naročito u delatnostima od posebnog društvenog interesa, pojave određeni ekscesi, zatvaranja u sebe, cehovske deformacije ili pokušaji da se pod firmom samoupravljanja u samoupravnim interesnim zajednicama nametne politika koja je tuđa našem društvu i slično, očigledno je da bi se na taj način kompromitovao sam sistem samoupravnog interesnog organizovanja.

Veoma je važno da samoupravne interesne zajednice imaju svoje korene u svim osnovnim jedinicama koje se stvaraju oko

Digitized by Google

škola, pozorišta, ambulanti, gde su uključeni delegati radnih organizacija, škola, roditelja, odnosno radnih ljudi i građana. To su one jedinice u kojima neposrednu ulogu mogu odigrati i mesne zajednice. U stvari, mesne zajednice upravo ujedinjuju rad pojedinih jedinica interesnih zajednica na svom području, odnosno na području mesta stanovanja radnog čoveka.

5. Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje

Edvard Kardelj je, to se slobodno može reći, idejni tvorac samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja u uslovima socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji. Pošao je, između ostalog, od toga da objektivno postoji mnoštvo samoupravnih interesa radnih ljudi i da je potrebno u okviru samoupravnog sistema — u svim njegovim delovima i na svim nivoima samoupravne organizovanosti obezbediti da se ti interesi izražavaju, sučeljavaju i demokratski razrešavaju. Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje je put ka tom njihovom demokratskom razrešavanju.

U sklopu složenih odnosa i interesa, Edvard Kardelj stalno naglašava pitanje vodeće uloge interesa radničke klase. I u vezi s tim u izlaganju na savetovanju o društvenom dogovaranju u oblasti zadovoljavanja zajedničkih potreba radnih ljudi i građana u komuni (Osijek, 17. septembra 1971) kaže: »Mora nam biti jasno, kad govorimo o vodećoj ulozi interesa radničke klase — u povezanosti sa interesima radnih ljudi grada i sela uopšte — onda to znači da ti interesi ne mogu zavisiti samo od većeg ili manjeg razumevanja upravljačkih organa opštine, države, privrede i drugih područja društvenog života za te interese, već moramo uspostaviti takve odnose u društvenoj bazi koji će omogućiti da u okviru jedinstvenog socijalističkog sistema naši radni ljudi — na odgovarajući način samoupravno organizovani u udruženom radu, u svim oblastima svojih interesa i u svojim klasnim društveno-političkim organizacijama — zaista sami rešavaju probleme na svim onim područjima gde se oni mogu rešavati neposrednom samoupravno i demokratski organizovanom voljom i akcijom samih ljudi.«

Iz ovakvog prilaza pitanju interesa Edvard Kardelj razvija misao o sporazumevanju i dogovaranju. Za njega društveno dogovaranje nije samo demokratski metod koji omogućuje veće angažovanje radnih ljudi u rešavanju problema iz oblasti njihovih svakodnevnih ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih potreba i interesa. Ono postaje bitni element socijalističkih, samoupravnih, proizvodnih i društvenih odnosa i na tim odnosima izgrađenog političkog sistema. Ono nije samo neki demokratski oblik života, nego postaje i treba da postaje jedno od oruđa za ostvarivanje samoupravnih odnosa u svim oblastima društvenog života.

Digitized by Google

Samoupravno i društveno dogovaranje su uslov izgradnje takvog samoupravnog sistema u komuni u kojem će komuna zaista postati stvar udruženih radnih ljudi, radnih organizacija, samoupravnih interesnih zajednica, mesnih zajednica itd. »Isto tako — nastavlja svoju msao Edvard Kardelj — samoupravno i društveno dogovaranje je jedan od odlučujućih faktora u omogućavanju i uspostavljanju istinske samoupravne strukture u komuni i ono treba da daje pečat celokupnoj aktivnosti u komuni. Svaki drugi put — naglašava E. Kardelj — vodio bi nas u većoj meri restauraciji elemenata takvog političkog sistema u kojem bi se uvek pojavljivale neke snage izvan radničke klase, izvan interesa radnih ljudi, izvan udruženog rada, koje bi prisvajale pravo dogovaranja u ime radničke klase i udruženog rada.«

Komuna sa celokupnom svojom samoupravnom strukturom u našem socijalističkom samoupravnom društvu je prirodni oblik društvene i humanističke integracije radnih ljudi. Da bi tu funkciju mogla vršiti, komuna mora biti dovoljno samostalna, ali i po unutrašnjim samoupravnim odnosima sposobna da obezbedi stvarni vodeći uticaj radnih ljudi u svojoj sredini i da se efikasno suprotstavi raznim birokratskim i građansko-političkim tendencijama. To znači da političku bazu komune treba da čine samoupravne radne organizacije, mesne i interesne zajednice itd., uz odgovarajuću ulogu društveno-političkih organizacija, a pre svega Saveza komunista, Socijalističkog saveza, Saveza sindikata i Saveza omladine.

Ako tako pristupimo problemima daljeg razvoja komune, opet se moramo vratiti sistemu društvenog i samoupravnog dogovaranja između svih tih i drugih subjekata, kao bitnoj komponenti strukture komune.

6. Organizovane socijalističke snage u komuni

Razvoj narodne vlasti, komunalnog sistema Edvard Kardelj posmatra i analizira i sa aspekta mesta i uloge organizovanih socijalističkih snaga. Ovu njegovu zaokupljenost možemo razmotriti kroz kratak prikaz samo jednog dela njegovog vrlo opsežnog teorijskog, naučnog rada i praktične revolucionarne aktivnosti.

Edvard Kardelj u vezi sa ovim posebno naglašava da »naše društvo nikada ne sme potceniti neophodnost i značaj organizovanog uticaja opštih idejnih, političkih i misaonih strujanja sa pozicija socijalizma i humanizma, jer stihijska ili isključivo pragmatička akcija masa nikako ne može dati progresivni rezultat. Zato društvo svojim demokratskim mehanizmom mora obezbediti da takvi faktori socijalističke svesti dođu do izražaja, pre svega, kao činioci formiranja društvene svesti masa. Tu mislim, pre svega, na ulogu takvih organizovanih faktora socijalističke društvene svesti kao što su SKJ, SSRNJ, Sindikat, naučna i stručna misao itd. Ako bi se naša demokratija organizovala isključivo na strukturama interesa, prepuštajući proces formiranja društvene svesti stihiji, društvo bi doživljavalo ozbiljne poremećaje i konflikte između

Digitized by Google

pragmatizma i empirizma svakodnevnih interesa i progresivnih težnji ljudske svesti.

Bez jedne jake organizacije Socijalističkog saveza komuna ne može biti onakva kako je Ustavom koncipirana.

»Ostvarivanje ustavnog koncepta komune, između ostalog, uslovljeno je — posebno naglašava Edvard Kardelj — time u kojoj se meri Socijalistički savez najšire otvara prema svim organizovanim i stvaralačkim snagama društva, i to tako da ne bude samo front socijalističkih snaga u političkom smislu — iako, naravno, treba i to da bude — nego i zajednički društveni i politički radni instrument organizovanih socijalističkih snaga u borbi za njihov uticaj na mase, u borbi za socijalistički karakter delegacija, delegatskih skupština i svih delegatskih tela itd., preko kojih će organizovane socijalističke snage socijalističke svesti najneposrednije unositi u mase delegata i široke radne mase i socijalističku svest i neophodna praktična saznanja, informacije i znanje uopšte.

Neophodna je određena preorijentacija u pogledu pravaca, sadržine i ciljeva akcije Socijalističkog saveza, i to u smislu da on — zajedno sa sindikatima — postane ne samo stvarna politička baza, nego i ujedinjavajuća snaga delegatskog sistema, počev od mesne zajednice do federacije; odnosno, kad je reč o sindikatima, od osnovne organizacije udruženog rada ili, još bolje rečeno, od zbora radnika OOUR do najsloženijih oblika udruženog rada, kao i samoupravnih interesnih zajednica.«

Ova Kardeljeva misao može se upotpuniti i sledećim njegovim zapažanjima: »Ako SK, Socijalistički savez, Savez sindikata i omladinska organizacija stvarno hoće da jačaju svoju povezanost sa masama, a ne da vladaju golim autoritetom vlasti, oni moraju pronaći oblike i metode koji će im omogućiti da svakodnevno sarađuju sa samoupravnim zajednicama, pre svega, preko svojih osnovnih organizacija, i to kada je reč o rešavanju važnih pitanja koja su na dnevnom redu njihovih delegatskih tela.«

*

U prikazu knjige Edvarda Kardelja *O komuni*, kao što se vidi, akcentirani su samo oni sadržaji njegovog bogatog teorijskog i naučnog stvaralaštva i praktično-političkog revolucionarnog rada koji se odnose na razvoj komune, to jest celokupnog komunalnog sistema. Ovi sadržaji »delova« Kardeljevog ukupnog stvaralačkog opusa o komuni, iako neki i šire prezentirani u prikazu, ipak samo delimično (a neki svakako i dosta bledo) prikazuju sav onaj njegov bogati doprinos ukupnom razvoju narodne vlasti, komune i komunalnog sistema. Ta misao nije statična, kao što nije statična ni ukupna naša socijalistička samoupravna praksa razvoja i komune i društva kao celine.

Digitized by Google

Milan Mali

Savez komunista i odbrana i zaštita revolucije i ustavnog poretka

Kao što je marksistički znano, istorijski smisao postojanja revolucionarne radničke partije, što i opredeljuje njen položaj i zadatke u društvu, jeste ostvarenje revolucije. Naravno, revolucija se ne može ostvariti ako se prekine ili uguši, ili ako se ponište njeni rezultati. A opasnost ugrožavanja revolucije je realnost u celom istorijskom toku. Stoga revolucija, odnosno njena avangarda, moraju imati odgovor za tu opasnost i istorijske oblike njenog oživotvorenja. Dakle, kako je vodeća idejna i politička uloga SKJ zakonit rezultat samog toka socijalističke revolucije, tako je i njena posebna politička odgovornost za zaštitu revolucije neminovni instrument i izraz ostvarivanja i jednog i drugog, to jest i avangardne uloge Partije i kontinuiteta revolucije.

Da bi odgovorila svojoj istorijskoj svrsi, avangarda radničke klase mora povezivati ciljeve i uslove revolucionarne borbe sa svojim proklamovanim i stvarnim položajem u društvu i političkom sistemu, sa odnosom prema ukupnom socijalnom kontekstu promena i sa metodom i sadržinom borbe i akcije. Polazeći od marksističkih stavova, jasno je da »društvena pozicija, uloga i zadaci revolucionarne radničke avangarde najviše zavise od uslova borbe i strateških zadataka u datoj društveno-istorijskoj situaciji i od suštine produkcionih odnosa i položaja radničke klase u njima;

Digitized by Google

od odnosa osnovnih klasnih snaga i stanja društvene svesti«[1]. U Statutu SKJ je naglašeno da način organizovanja i ostvarivanja njegove vodeće uloge i metoda delovanja u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja Savez komunista stalno izgrađuje u skladu sa promenama i novim uslovima koji u društvu nastaju. Iz toga proizlazi, i u toj je funkciji, i idejno i organizaciono pitanje Partije.

Revolucija, kao proces borbe za klasne društvene promene i kao realni izraz njihovog postignuća, u datom obimu i na određenoj etapi, uvek je pred avangardu radničke klase postavljala dva zadatka, dva zahteva: odbranu revolucionarnih tekovina i zaštitu uslovâ dalje revolucionarne borbe. I to u celom istorijskom toku. U uslovima kada radnička klasa osvoji političku vlast taj zadatak, odnosno zahtev, postavlja se, pre svega, u odnosu na zaštitu te političke vlasti, naime, države, to jest ustavnog poretka.

Suština je u tome što je uspešno rešavanje ovih pitanja, odnosno zahteva, bilo pretpostavka i sastavni element ostvarivanja osnovne istorijske dimenzije avangarde kao partije »u velikom istorijskom smislu«, kao što je i ostvarivanje ove uloge avangarde osnovna pretpostavka revolucije i njenog kontinuiteta. Polazna i stalna premisa ovog uzročno-posledičnog kompleksa i lanca izražena je u činjenici da se svojim razvojem revolucija najuspešnije brani, to jest u socijalnom i političkom sadržaju revolucije su i izvori njene odbrane i zaštite. »Pitanje dijalektički shvaćenog kontinuiteta revolucije jeste pitanje očuvanja njenih tekovina i stalnog razvijanja njenog sadržaja — klasnog, nacionalnog i opšteljudskog oslobođenja. Jer tekovine revolucije se čuvaju jedino njenim stalnim razvojem. U tom kontekstu Savez komunista, delujući kao partija u »velikom istorijskom smislu«, javlja se kao čuvar tekovina revolucije i kao faktor kontinuiranih revolucionarnih promena.«[2] Ako su instrumenti odbrane i zaštite, kao sekundarni u odnosu na istorijske ciljeve revolucionarnog procesa, s njima u određenoj suprotnosti, s obzirom na to da crpu energiju iz istog socijalnog izvora — klasnog i političkog stanja društva — oni su kao primarni uslov revolucionarnog hoda s njima u dijalektičkom jedinstvu, jer jedni bez drugih ne mogu. Socijalni sadržaj revolucije (koji stalno prebacuje budućnost u sadašnjost) izražava njenu istorijsku funkciju, i to opredeljuje zadatke avangarde, a uslovi u kojima se sve to ostvaruje konstituišu njenu *posebnu odgovornost za zaštitu tekovina revolucije* (bez obzira na to kako se ona definiše i izražava). U ovom kompleksu, pitanje posebne političke odgovornosti avangarde za zaštitu revolucije bitno je u svakoj revoluciji zbog same njene istorijske svrhe; ona, dakle, nije proglašenje i prigrabljivanje vlasti, već tvrdnja i afir-

[1] *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 105.

[2] Stevan Doronjski, *Savezu komunista je potrebna teorija kao kritička misao revolucije*, u: *Savez komunista i socijalistička revolucija*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1981, str. 2.

Digitized by Google

macija. Pitanje je samo koju je sadržinu revolucija u stanju i u obavezi da dâ. Odgovornost je *posebna*, kao *najveća* i nezamenljiva odgovornost, u skladu sa istorijskim mestom »partije u velikom istorijskom smislu«, čime se istorijski samo potvrđuje jedinstvo socijalne i političke dimenzije revolucije. No, kako su oba ova aspekta revolucije bitna za njen tok i perspektivu, oni opredeljuju političko rešenje društva i idejno i organizaciono pitanje Partije; određene protivrečnosti ovih funkcija, odnosno zadataka, Partija mora rešavati i u društvu i u »sebi«, izražavajući to u svom *položaju* u političkom sistemu, kao »objektivnoj« pretpostavci, i u svom idejnom i organizacionom *stanju*, kao njegovoj »subjektivnoj« mogućnosti kretanja i promena. Nesklad u ovim odredišnim elementima socijalne i političke dimenzije revolucije neminovno bi otvarao prostor deformacijama i ugrožavao karakter revolucije, kao što je njihov sklad i povezanost u osnovnoj istorijskoj tendenciji revolucije bitan činilac razvoja društva, koje svoje stanje i perspektivu želi na tome da utemeljuje.

Iz ovog ugla se mogu i moraju posmatrati sva osnovna teorijska i istorijska pitanja avangarde radničke klase, zapravo, oba aspekta položaja i delovanja avangarde sastavni su deo njenog teorijskog i istorijskog određenja. To je dobilo svoj puni izraz i smisao i u utvrđivanju mesta i uloge Saveza komunista Jugoslavije u Ustavu. Naime, u Ustavu SFRJ jasno se ističe: (a) Savez komunista Jugoslavije je pokretač i organizator narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i svesni nosilac težnji i interesa radničke klase; zakonitošću istorijskog razvitka, on je postao organizovana vodeća idejna i politička snaga radničke klase i svih radnih ljudi u izgrađivanju socijalizma i u ostvarivanju solidarnosti radnih ljudi i bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije i (b) Savez komunista Jugoslavije je svojim usmeravajućim idejnim i političkim radom, u uslovima socijalističke demokratije i društvenog samoupravljanja, osnovni pokretač i nosilac političke aktivnosti radi zaštite i daljeg razvoja socijalističke revolucije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, a posebno radi jačanja socijalističke društvene i demokratske svesti, i odgovoran je za to. Dakle, jasno su podvučene konzekvence obe funkcije revolucije u biću Saveza komunista Jugoslavije. U Statutu SKJ se kaže da je socijalno-klasna i idejna osnova jedinstva Saveza komunista Jugoslavije u socijalističkoj revoluciji i neprekidnom razvijanju i odbrani njenih tekovina. U daljoj analizi ovog pitanja mora se poći od onoga što je drug Tito istakao na Jedanaestom kongresu SKJ: »Savez komunista, kao vodeća i usmeravajuća snaga društva, ima posebnu političku odgovornost i kohezionu ulogu u opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti. Svojom idejno-političkom akcijom, stalnim prisustvom i uticajem, Savez komunista i u ovoj oblasti mora ostvarivati kontinuitet svoje jedinstvene revolucionarno-političke linije.«

Dakle, u dijalektici odnosa ovih suštinskih komponenti revolucionarnog procesa nalazi se odgovor na problem avangarde, od-

Digitized by Google

nosno Partije. A taj odgovor mora dati sâma avangarda, to jest Partija. U tome su izražena i suštinska obeležja njenog razvoja. Jer odgovor na ovo pitanje obuhvatao je mnoge pokretačke činioce razvoja, kao što se suočavao i sa brojnim zamkama, koje bi, ako se ne bi savladale, vodile u određen vrtlog kočnica društvenog razvoja ili u ponor u kojem vladaju sile društvenog procesa drugačije od onih na koje revolucija, po svom osnovnom istorijskom smislu i vlastitom opredeljenju, računa. Zbog autentičnosti naše revolucije, njenog antidogmatizma i humanističke demokratske suštine, odgovor na ovo pitanje je tražio vlastita rešenja; mogućnosti za njih nalazile su se u samom biću revolucije, u društvenim i političkim odnosima koji su ga izražavali.

KPJ/SKJ i jugoslovenska socijalistička revolucija su uvek uspešno rešavali ovaj problem. Može se reći da je celokupna Titova revolucionarna strategija bila usredsređena na davanje pravilnih odgovora na to pitanje. To je omogućilo da dođe do izražaja autentičnost naše revolucije, u čemu se i nalazi stalno golemi izvor njene snage. Naime, uvek su zadaci i praksa *odbrane i zaštite rezultatâ i uslovâ* revolucionarne borbe proizlazili iz *ciljeva* revolucionarnog toka i zasnivali se na dostignutom stepenu njihove realizacije. Suština pitanja je u tome što zadaci odbrane i zaštite nikad nisu bili sâmi sebi cilj i suprotstavljali se osnovnoj istorijskoj tendenciji revolucije (iako je takvih opasnosti, pa i pritisaka, bilo), što je izraz i potvrda antibirokratske prirode naše revolucije. To je karakterisalo period surove klasne političke borbe između dva rata, uslove NOB i celokupnu posleratnu izgradnju. Ceo istorijski tok, u stvari, pokazuje kako je avangarda, to jest Partija, morala pronalaziti pravilne odgovore na probleme odbrane i zaštite u funkciji osnovnog istorijskog cilja revolucionarne borbe i dostignutog nivoa njihovog ostvarivanja, i kako su se taj odgovor i njegova realizacija suštinski odražavali na idejno i organizaciono pitanje i stanje avangarde, to jest Partije, odnosno kako je Partija, to jest avangarda, samim svojim idejnim i organizacionim kompleksom efikasno uticala na koncept, sistem i snagu odbrane i zaštite. To karakteriše i današnji život i razvoj Partije.

Na Desetom i Jedanaestom kongresu SKJ dali smo strategijske odgovore na ova pitanja, i oni su, kao ključni element, ušli u celinu revolucionarnih društvenih opredeljenja i promena i, može se reći, već potvrdili svoj smisao i snagu. I utoliko se ta pitanja više nameću i u pripremama za Dvanaesti kongres SKJ.

Iako su, sa stanovišta razvoja KPJ/SKJ, iskustva i pouke svih etapa naše revolucije u ovom smislu značajni, svakako da je najinteresantnije ono što se danas dešava. Sama suština problema omogućava odgovor na pitanje: u kakvom su odnosu demokratski put izgradnje socijalizma (to jest praktična, proverena i potvrđena istorijska revolucionarna doslednost ideji — da oslobođenje radničke klase mora biti njeno vlastito delo) i time opredeljeni položaj avangarde (kao idejno-politički vodeće i kohezione snage društva) sa sistemom odbrane i zaštite, koji se zasniva na podru-

Digitized by Google

štvljavanju ovih funkcija i zadataka, i sa posebnom političkom odgovornošću avangarde za odbranu i zaštitu tekovina revolucije i političkog sistema, koji izražava i obezbeđuje tok i perspektivu celokupnog socijalnog procesa revolucije (imajući u vidu da revolucija nije samo politički, već, pre svega, socijalni proces i čin oslobođenja rada, čoveka i društva). Dve činjenice su u vezi s ovim bitne. Prvo, socijalističko samoupravljanje opredelilo je suštinu položaja i zadataka avangarde — reč je o idejno-politički vodećoj i kohezionoj ulozi Saveza komunista. Moć i smisao takve uloge su istorijski potvrđeni. To je ono što je u njemu primarno, i to, pre svega, u onoj meri u kojoj su socijalni cilj i sadržaj revolucije primarni u odnosu na politička sredstva kojima se oni obezbeđuju i štite. No to nije istorijski skinulo sa dnevnog reda problem zaštite revolucije; naprotiv, postavilo ga je u novom, složenijem svetlu, pa time i posebne političke odgovornosti avangarde za to, kao pitanje toka i budućnosti, dakle, pitanje života ili smrti revolucije. Drugo, u skladu sa socijalističkim samoupravljanjem, društvo ozakonjuje novu klasnu suštinu odbrane i zaštite, nove sadržaje i metode odbrane i zaštite, prenoseći svoj socijalni plan na politički i izvlačeći određene istorijske prednosti iz toga i za jedan i za drugi plan života i razvoja društva i revolucije. Vrlo interesantno, ali i suštinsko pitanje postaje: kako se opredeljena vodeća i koheziona uloga Saveza komunista u društvu povezuje sa njegovom posebnom političkom odgovornošću za odbranu i zaštitu revolucije i ustavnog poretka. Sâm taj sistem odbrane i zaštite, koji je proizašao iz prirode revolucije i društveno-političkog stanja društva, mora se iskazati kao bitan okvir ostvarivanja posebne političke odgovornosti Saveza komunista. Upravo na osnovi sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, koji izrasta iz samoupravnog bića našeg socijalističkog društva, revolucionarnih iskustava NOB-a, nezavisne i nesvrstane spoljne politike Jugoslavije i iz spoznaje mogućnosti uspešne odbrane od svake agresije i zaštite od svih opasnosti i ugrožavanja[3], naša revolucija je u stanju da posebnu političku odgovornost avangarde za zaštitu svojih tekovina (koja je, kako smo napomenuli, i data i zadata) realizuje učvršćenjem socijalno-političkog položaja i uloge avangarde kao idejno-politički vodeće i kohezione snage društva. U isto vreme, time se obezbeđuje to da upravo ostvarivanje ovakve uloge Saveza komunista u društvu, kroz celokupni socijalni i politički proces, bude i najpuniji i bazični izraz i oslonac ostvarivanja njegove posebne političke odgovornosti za odbranu revolucije i zaštitu ustavnog poretka.

Sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, kao komponenta razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i instrument zaštite revolucije, omogućuje da Savez komunista, na demokratski način i »objektivno«, a u isto vreme — s obzirom na sistem i ciljeve odbrane i zaštite društva — i efikasno, izrazi i učvrsti svoju posebnu političku odgovornost za odbranu i

[3] Vidi *Platformu*..., str. 125.

Digitized by Google

zaštitu. Na ovaj način Savez komunista dobija nove podsticaje i sadržaje svoga razvoja. Konkretizujući ove zadatke u dnevnoj praksi, on mora odbaciti i brojne izazove svoje birokratizacije, pa i neposredne pritiske u tome. No ova dimenzija razvoja upravo naglašava od kolikog je značaja to da on svoju bitnu ulogu, koja ga istorijski legitimiše kao avangardu radničke klase, ostvaruje na ukupnom socijalno-političkom planu i oslanjajući se na svoje celokupno biće. To je suština njegove »posebne« odgovornosti u našim istorijskim uslovima. Samo ako u tome dolazi do zastoja i podbačaja — nastaju opasnosti bilo birokratizacije Saveza komunista, bilo njegovog potiskivanja na periferiju. No upravo zbog suštinskog odraza oba elementa na stanje i obaveze Saveza komunista danas je veoma značajno pitanje: prvo, koliko je u elementima njegovog bića i idejnog, organizacionog i akcionog procesa obezbeđeno i ostvarivanje njegove posebne političke odgovornosti u vezi s odbranom i zaštitom, i obrnuto; i, drugo, kako se ostvarivanje posebne političke odgovornosti Saveza komunista za odbranu i zaštitu društva odražava na njegov razvoj i izgradnju, na njegovu političko-akcionu fizionomiju i snagu.

Što se prvog pitanja tiče — koliko se kroz ukupni razvoj i delovanje Saveza komunista ostvaruje i njegova posebna politička odgovornost u vezi sa odbranom i zaštitom — značajni su sledeći momenti. Ukupan razvoj i delovanje Saveza komunista ne samo da stvara pretpostavke, već u osnovnome i realizuje svoju posebnu političku odgovornost za odbranu i zaštitu. U ovome dolazi do izražaja i karakter naše revolucije i društva i sistema odbrane i zaštite.

Naime, (a) revolucija i društvo se brane samim razvojem i učvršćenjem svojih pokretačkih činilaca i bazičnih odnosa koji treba da obezbede stabilnost i snagu društva. To je najopštiji, ali polazni, preventivni plan odbrane i zaštite, koji stalno reprodukuje i svoj represivni sadržaj ukidanjem uslova i mogućnosti ugrožavanja i kroz različite oblike odvraćanja od posezanja na tekovine revolucije. Naša revolucija i društvo u celokupnoj svojoj odbrambenoj i zaštitnoj koncepciji moraju polaziti od toga i računati s tim da će »dalji progres socijalističkog društva sve više slabiti političku snagu ekonomskih, ideoloških, kulturnih i političkih faktora buržoaske i tehnokratske kontrarevolucije, što će postepeno smanjivati i potrebu izuzetnih represivnih mera protiv tih snaga«[4].

b) Na temelju ukupne društvene prakse ostvaruje se jedinstvo odbrambeno-zaštitne organizovanosti i delovanja društva, koja takođe ima i preventivnu usmerenost i represivne instrumente i razrešenja. Savez komunista je unutrašnja snaga i udarni odred ovog procesa. U skladu sa političkim sistemom socijalističkog samoupravljanja i koncepcijom opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, Savez komunista ima i poseban položaj koji mu garantuje

[4] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 82.

Digitized by Google

i omogućuje da se njegova uloga *ne samo* ostvari kao *idejna i politička*, nego da se ispolji *i u raznim oblicima direktnog uticanja na ključne pozicije socijalističkog sistema*. Ovo je neophodno upravo zato da bi Savez komunista mogao nositi svoju specifičnu istorijsku odgovornost.[5] U ovom smislu celokupni društveni sistem i samoupravna praksa učvršćuju i obezbeđuju svoju odbrambeno-zaštitnu funkciju i smisao, povezano i sa opštom preventivnom orijentacijom koju smo naglasili pri razmatranju prethodnog pitanja. To je najpotpunije izraženo u podruštvljavanju odbrane i zaštite, čime se naglašava značaj stabilnosti i snaga celokupnog sistema društvenih i političkih odnosa, posebno baze društva i svakodnevnog jedinstva fronta organizovanih socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu, i opštenarodnog oružanog i neoružanog učešća i ispoljavanja u odbrani i zaštiti. To, sa svoje strane, baca svetlost i na to koliko SK ukupnim položajem, razvojem i delovanjem obezbeđuje ostvarivanje svoje posebne političke odgovornosti za odbranu i zaštitu. Sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite je, u skladu sa svojim karakterom i specifičnim zadacima, dalje razvio i izrazio ovu posebnu političku odgovornost Saveza komunista za odbranu i zaštitu, što je naročito došlo do izražaja: (1) kada je reč o ovlašćenjima pojedinih organa (u kojima je, inače, naglašen položaj Saveza komunista — pre svega Predsedništva SFRJ i predsedništava republika i pokrajina) u vezi sa usmeravanjem, rukovođenjem i komandovanjem, odnosno donošenjem odluka bitnih za razvoj i ostvarivanje odbrane i zaštite; (2) kada je reč o položaju i ovlašćenjima komiteta za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu; i (3) u situaciji kada Savez komunista organizuje ONO i rukovodi njime. S tim u vezi, upečatljiva je uloga komiteta za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu kao novih tvorevina u sistemu. To su koordinaciona i operativno-politička tela, čija uloga i odgovornost posebno dolaze do izražaja ako nastupi situacija u kojoj nadležni organi nisu u mogućnosti ni u stanju da ostvaruju svoje zadatke i obavljaju svoje poslove, jer tada komiteti, u skladu sa politikom i stavovima Saveza komunista, preduzimaju aktivnost i mere da se ti organi osposobe i nastave rad, ili, ako to nije moguće, mobilišu snage i angažuju sredstva opštenarodne odbrane i društvene samozaštite na svom području i njima rukovode. Dakle, i preko ovih komiteta obezbeđuje se posebna politička odgovornost Saveza komunista za odbranu i zaštitu, to jest Savez komunista se neposredno integriše u sistem rukovođenja i usmeravanja opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, a u celini gledano — Savez komunista se razvija organizaciono i akciono. Ovi komiteti doprinose tome da se Savez komunista što uspešnije razvija kao revolucionarna i organizovana snaga samoupravne demokratije, koja uspostavlja i stalno izgrađuje ceo sistem demokratskih veza sa samoupravnim organizacijama i zajednicama i svim socijalističkim snagama s kojima je nerazdvojno povezan u socijalističkoj

[5] Isto, str. 57-58.

Digitized by Google

društvenoj akciji, i da se u odnosima sa subjektima socijalističkog samoupravljanja Savez komunista pojavljuje kao vodeća idejno-politička snaga, a ne kao nosilac političkog monopola, partnerstva i konkurencije. Snažna stimulacija i prostor za razvoj i izgradnju Saveza komunista dati su u opredeljenju da su prilagođavanje mirnodopskih i stvaranje novih oblika organizovanja i političkog delovanja u ratnim uslovima — sastavni deo osposobljavanja Saveza komunista za svoju ulogu u opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti.

c) Savez komunista obezbeđuje i ostvaruje svoju posebnu političku odgovornost za zaštitu revolucije, ne samo kroz ukupnu logiku i sadržinu odbrambeno-zaštitnog organizovanja i delovanja, već i kroz razvoj i učešće specifičnih posebnih komponenata sistema, pre svega jedinstvenih oružanih snaga (zatim civilne zaštite, službe unutrašnjih poslova i drugog). Ove komponente ne samo što obezbeđuju da se određeni specifični zadaci pripremanja društva i odbrambene i zaštitne (bezbednosne) funkcije što uspešnije ostvaruju, već daju novi kvalitet celokupnom odbrambeno-zaštitnom organizovanju i delovanju, u čemu snažno dolaze do izražaja elementi posebnog političkog položaja i uticaja Saveza komunista. Savez komunista je nosilac akcija i odgovornosti za to da se ostvaruju klasno-revolucionarni karakter ovih komponenti, njihov položaj i zadaci u skladu s Ustavom, to jest ni iznad ni izvan sistema, već shodno njegovim ciljevima i odnosima. To je podsticajni okvir stalnog idejnog i akcionog razvoja i jačanja Saveza komunista. Statut SKJ utvrđuje da oblici organizacionog, akcionog i idejno-političkog povezivanja članstva proizlaze iz podjednakih prava i dužnosti svakog člana da organizovano i aktivno učestvuje u utvrđivanju i ostvarivanju ciljeva i politike Saveza komunista Jugoslavije u osnovnoj i drugoj organizaciji udruženog rada, u radnoj zajednici u kojoj radi, u mesnoj zajednici i opštini u kojoj živi, u jedinici i ustanovi Jugoslovenske narodne armije i jedinici teritorijalne odbrane kojoj pripada, u društvenoj samozaštiti, u samoupravnim interesnim zajednicama i drugim oblicima samoupravnog, društvenog i političkog organizovanja radnih ljudi i građana u kojima deluje. U tom pogledu za razvoj i akcionu izgradnju Saveza komunista od naročitog je značaja to što se komunisti — pripadnici Jugoslovenske narodne armije posebno organizuju unutar Jugoslovenske narodne armije, ostvarujući zadatke koji proističu iz funkcija i karaktera Jugoslovenske narodne armije i što članovi organizacija i organi Saveza komunista Jugoslavije u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, zajedno sa članovima, organizacijama i organima Saveza komunista u socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama, učestvuju u odbrani sistema naše zemlje i zalažu se za jačanje saradnje, povezanosti i jedinstva oružanih snaga SFRJ na osnovama politike Saveza komunista Jugoslavije u oblasti opštenarodne odbrane i društvene sa-

Digitized by Google

mozaštite.[6] Takođe treba istaći značaj organizovanosti i delovanja Saveza komunista u teritorijalnoj odbrani, zatim u organima i službama unutrašnjih poslova, u civilnoj zaštiti. Delovanje Saveza komunista u ovim oblastima i na ovim zadacima opredeljeno je njegovim ukupnim idejnim i akcionim stanjem.

Dakle, za ostvarivanje posebne političke odgovornosti Saveza komunista za zaštitu revolucije ključno pitanje je koliko se on celinom svoga položaja i delovanja izgrađuje kao revolucionarna akciona snaga. Sva rešenja kojima se konstituiše i obezbeđuje posebna politička odgovornost Saveza komunista za odbranu i zaštitu i celokupna društvena praksa polaze od toga. Isto tako, uticaj na razvoj i izgradnju Saveza komunista ima činjenica što se njegova posebna politička odgovornost za odbranu i zaštitu obezbeđuje afirmacijom i učvršćenjem političkog sistema socijalističkog samoupravljanja kao okvira i osnove odbrambeno-zaštitnog organizovanja i delovanja društva. Unošenje rukovodećih elemenata u položaj i delovanje Saveza komunista usaglašeno je sa duhom i odnosima društveno-političkog sistema i ne pruža mogućnost za samovolju i birokratizam. Stoga je neopravdano suprotstavljati vodeću i rukovodeću ulogu Saveza komunista, kao što se ni sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ne može odvajati od političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Oni su na istom istorijskom pravou, jedan drugog dopunjuju, obogaćuju, učvršćuju i omogućuju. U konačnom sadržaju to dopušta Savezu komunista da održava i stalno obogaćuje demokratski društveni razvoj i da, u isto vreme, efikasno rešava sve probleme zaštite revolucije. U tom procesu dolaze do izražaja istorijske prednosti našeg sistema i suština revolucionarne avangarde radničke klase. Ove specifične odgovornosti i zadaci koje Savez komunista ima u vezi sa odbranom i zaštitom nesumnjivo stimulišu njegov ukupni razvoj i podstiču njegovo osposobljavanje za akciju. Posebno u tom pogledu treba imati u vidu značaj procenjivanja vojne i političko-bezbednosne situacije i izvlačenja pouka i zadataka iz njih. U dopunama Statuta SKJ, u okviru priprema za Dvanaesti kongres SKJ, jasno se ističe i sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, kao element razvoja Saveza komunista. Tako se predviđa da osnovne organizacije Saveza komunista, kada to ocene potrebnim, biraju i imenuju svoje delegate i predstavnike u organe mesne zajednice, organe i tela opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, organe i oblike rada Socijalističkog saveza radnog naroda i drugih društveno-političkih i društvenih organizacija.

Zadaci i praksa ostvarivanja posebne političke odgovornosti Saveza komunista za odbranu i zaštitu »objektivno« obogaćuju i razvijaju biće Saveza komunista Jugoslavije. Komunisti se za ideju, politiku i stavove Saveza komunista bore snagom svojih ubeđenja i argumenata, svojim zalaganjem, doslednošću i ličnim pri-

[6] U vezi s tim nesumnjivo punu podršku zaslužuju i predložene promene i dopune Statuta Saveza komunista Jugoslavije u okviru priprema za Dvanaesti kongres SKJ.

Digitized by Google

merom, svojim stvaralačkim javnim i neposrednim delovanjem u sistemu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, kao i u drugim demokratskim oblicima društvenog i političkog života.

Upravo je celokupna akciona orijentacija Saveza komunista osnovni činilac podruštvljavanja odbrane i zaštite. Na to upućuje i ostvarivanje odredaba Statuta SKJ o tome da se komunisti, osnovne organizacije i organi Saveza komunista angažuju u samoupravnim i društvenim organima i u društvenim telima za pitanja opštenarodne odbrane i društvene samozaštite — da se zauzimaju idejno-politički stavovi i donose odluke u skladu sa politikom SKJ i da se sprovode organizovanom političkom akcijom kada je reč o svim bitnim pitanjima čuvanja i razvijanja naših revolucionarnih tekovina. Borba za to da radnička klasa, samoupravno organizovani radni ljudi i građani budu osnovni subjekti i odlučujući činioci u procesu ukupnog društvenog odlučivanja i osnovna snaga socijalističke samoupravne integracije društva i glavni faktor ostvarivanja ravnopravnosti, zajedništva i solidarnosti naroda i narodnosti, stabilnosti i efikasnosti — sve se to neposredno odražava na jačanje odbrane i zaštite sistema socijalističkog samoupravljanja i izražava kao odbrambeno-zaštitna praksa. Sa ovog stanovišta, poseban značaj ima predložena dopuna Statuta SKJ: kada se delegacija, delegati i predstavnici Saveza komunista nađu u manjini, pa se usvoje stavovi, odluke i rešenja koja nisu u skladu sa Programom Saveza komunista Jugoslavije i osnovnim principima Ustava SFRJ, organizacije i organi Saveza komunista obavezni su da o tome odmah otvore najširu raspravu i zauzmu idejno-političke stavove za prevazilaženje takvog stanja. Preko svojih delegacija, delegatâ i predstavnikâ u društveno-političkim organizacijama i samoupravnim organima i organizacijama, osnovne organizacije i organi Saveza komunista pokreću inicijativu za angažovanje svih subjekata socijalističkog društva i svih činilaca političkog sistema na tome da se odluke i stavovi suprotni Programu SKJ i osnovnim principima Ustava izmene. Sve ovo govori da se Savez komunista prema odbrani i zaštiti odnosi kao prema klasnom pitanju, najpotpunije izraženom u kontinuitetu revolucije, i da se afirmacija sistema socijalističkog samoupravljanja smatra osnovnim okvirom za postizanje toga cilja.

Zadaci i praksa odbrane i zaštite utiču na izgradnju Saveza komunista i u drugim elementima. Odgovornost i akcija u vezi sa odbranom i zaštitom doprinose tome da se afirmišu principi kolektivnog rada i demokratizacije kadrovske politike, da se izraze i neguju lične sposobnosti, znanje i stvaralačko angažovanje kadrova, da se razvijaju drugarski i humani odnosi među njima, kao i da se sprečavaju pojave karijerizma, liderstva, grupaško-frakcionaške borbe i privatizacije funkcija u Savezu komunista. A upravo na ovim kvalitetima u razvoju Saveza komunista insistiraju predložene dopune Statuta SKJ. Sigurno je da izvršavanje zadataka u vezi sa odbranom i zaštitom neposredno dovodi do toga da političko-izvršni organi Saveza komunista razrađuju i afir-

Digitized by Google

mišu svoju političko-organizatorsku, usmeravajuću i operativno-akcionu ulogu u pokretanju, mobilisanju i aktivizaciji članstva i organizacija Saveza komunista, u cilju stvaralačkog i demokratskog izgrađivanja političkih stavova i njihovog doslednog sprovođenja u društvu, što je njihov Statutom SKJ utvrđen zadatak. Savez komunista tome daje i poseban izraz u usmerenosti svoga razvoja, u normativnim osnovama svoje izgradnje i delovanja. On, dakle, svojim celokupnim idejnim i akcionim bićem ide »u susret« ostvarivanju svog ukupnog položaja i posebnih zadataka i odgovornosti koje ima u vezi s odbranom i zaštitom. To je drugo pitanje koje smo ovde postavili i u okviru odgovora na njega zadržavamo se samo na statutarnim opredeljenjima, uključujući se u diskusiju o promenama i dopunama Statuta SKJ i o osnovnim opredeljenjima za rezoluciju Dvanaestog kongresa SKJ u vezi s tim.

Deseti i Jedanaesti kongres su značajne elemente razvoja i akcione izgradnje Saveza komunista postavili upravo sa stanovišta njegove posebne političke odgovornosti za odbranu i zaštitu.

Na Jedanaestom kongresu SKJ istaknuto je da, »oslanjajući se na ovakvu masovnu bazu, pri čemu treba da budu pouka i iskustva iz narodnooslobodilačkog rata, Savez komunista Jugoslavije i Savez komunista svake republike i pokrajine, moći će izražavati svoje zadatke u organizovanju i ostvarivanju društvene samozaštite i opštenarodne odbrane i preko svojih organizacija i rukovodstava, kao osnovnih jezgara političkog rukovođenja, usmeravati, koordinirati i rukovoditi svim tim organizacijama i pokretom kao celinom«[7]. Posebna politička odgovornost Saveza komunista definisana je u jedinstvu sa drugim bitnim činiocima kontinuiteta: »Rukovodeća uloga Saveza komunista u opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti, visoka socijalistička patriotska svest i odlučnost radnih ljudi i građana da štite i brane naše revolucionarne tekovine, osposobljenost društveno-političkog i ekonomskog sistema, oružanih snaga i stanovništva naše zemlje da se suprotstave svim vidovima ugrožavanja i svakom eventualnom agresoru — sigurna su garancija slobode, nezavisnosti, očuvanja i razvitka naše socijalističke revolucije.«[8] Spektar činilaca snage i stabilnosti SFRJ najpotpunije i kao trajan okvir je iskazao drug Tito u referatu na Jedanaestom kongresu SKJ. Ova linija izgradnje sistema ONO i DSZ i ostvarivanja uloge Saveza komunista do punog izražaja je došla i na Sedamnaestoj sednici CK SKJ (februara 1981. godine), posebno u referatu generala armije Nikole Ljubičića: »Savez komunista i u narednom periodu treba da uočava i rješava sva konkretna pitanja u odbrambenoj politici društva kojima je uslovljeno brže podruštvljavanje u ovoj oblasti. Na današnjoj etapi razvoja jedinstvenog sistema odbrane i zaštite najznačajnije je obez-

[7] *Zadaci SKJ u razvijanju i jačanju ONO i DSZ* (peti deo Rezolucije Jedanaestog kongresa SKJ).

[8] *Uloga i zadaci SKJ u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje*, Rezolucija Jedanaestog kongresa SKJ (Uvod).

Digitized by Google

bediti da se svi radni ljudi i građani angažuju na odbrambeno-samozaštitnim zadacima, jer Titova koncepcija odbrambene organizacije cijelog naroda crpe svoju moć i efikasnost iz inicijative i stvaralaštva najširih slojeva stanovništva i iz aktivnog djelovanja svih samoupravnih, društveno-političkih i državnih institucija.«

Opredeljenja za Dvanaesti kongres SKJ nesumnjivo teže ka tome da dalje učvrste i obogate ovu osnovnu liniju razvoja i izgradnje Saveza komunista. Posebno se insistira na tome da Savez komunista kao nosilac istorijske i posebne političke odgovornosti za odbranu i zaštitu tekovina i perspektiva jugoslovenske socijalističke revolucije: usmerava izgradnju opštenarodne odbrane i društvene samozaštite na najširoj društvenoj osnovi, na aktivnoj ulozi radničke klase, radnih ljudi i građana, narodâ i narodnosti naše zemlje, a svojim idejno-političkim uticajem i delovanjem obezbeđuje klasnu usmerenost i opštenarodni karakter odbrane i zaštite, podstiče mobilnost u izvršavanju zadataka i usmerava rukovođenje snagama odbrambeno-zaštitnog sistema SFRJ. Stalno unapređujući sadržaj, oblike i metod rada, organi i organizacije Saveza komunista, kao sastavni deo svoje redovne aktivnosti, sagledavaju sva aktuelna pitanja odbrane i zaštite, ocenjuju stanje i utvrđuju odgovornosti u vezi sa sprovođenjem usvojene politike. Koliko zadaci odbrane i zaštite duboko prožimaju akcionu izgradnju Saveza komunista pokazuje i opredeljenje da se u sprovođenju jedinstvene odbrambeno-zaštitne politike — polazeći od principa demokratskog centralizma — nadležni organi i organizacije Saveza komunista obavezno informišu o proceni stanja i preduzetim merama. Kontrarevolucionarni događaji na Kosovu i kritička ocena uslova koji su im pogodovali nesumnjivo ističu značaj ovog pitanja. Sistem informisanja je, u celini, veoma značajan za ostvarivanje uloge Saveza komunista u sistemu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. U tom pogledu i sagledavamo poseban značaj predložene dopune Statuta SKJ, kojom se utvrđuje da je obaveza i pravo članova, osnovnih organizacija i organâ Saveza komunista da pravovremeno daju i dobijaju objektivnu i kvalitetnu političku informaciju o stanju i odnosima u Savezu komunista, u radnoj i društvenoj sredini i u društvu u celini, o zbivanjima u svetu i međunarodnoj politici Saveza komunista i SFRJ.

Dakle, ciljevi i praksa opštenarodne odbrane i društvene samozaštite dinamički su činilac izgradnje i učvršćenja Saveza komunista kao jedinstvene revolucionarne organizacije, jačanja i razvijanja unutrašnjih odnosa zasnovanih na principima demokratskog centralizma, kao bitnog uslova daljeg samoupravnog demokratskog razvoja našeg društva i ravnopravnosti narodâ i narodnosti.

Digitized by Google

Branko Petranović

Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji (1941—1945)

(Zbornik izabranih dokumenata;
priredio M. Bojić, odgovorni urednik F. Trgo;
Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1982, strana 818)

Iskoristili bismo objavljivanje ovog zbornika da kažemo nekoliko reči o njegovoj stručnoj strani, merilima odbira dokumenata, pre svega hronološkoj strukturi i naučnom aparatu; takođe o propuštenim mogućnostima da se narodnooslobodilački rat i revolucija narodâ Jugoslavije ranije približe i učine dostupnijim stranim čitaocima; da se uzgred osvrnemo i na bogate sadržajne naslage izvorâ sadržanih u zborniku.

I

Zbornik se slobodno može oceniti kao vredna i korisna publikacija koja sadržajnom raznovrsnošću opravdava svrhu izdavanja. Zato njegovu pojavu i možemo pozdraviti kao zapažen događaj u radu Vojnoistorijskog instituta. Zbornik je ostvarenje samo za sebe, rad samostalne vrednosti, ali ne bismo propustili priliku da izrazimo želju da ostane zabeležen i kao prvi tom u nizu drugih, srodnih, narednih godina.

Ceneći po njegovom sadržaju, zbornik čine dokumenti vojne, političke, državno-pravne i međunarodne prirode. Najviše je u njemu Titovih priloga: govora, članaka, direktiva, naređenja, proglasa.

Digitized by Google

Priređivač se opredelio za integralno donošenje dokumenata, inače izloženih po strogoj hronologiji. Polazeći od namene zbornika, tematska varijanta izlaganja dokumenata pružala je ipak veće mogućnosti. Drugačiji pristup prezentacije pominjemo, dakle, ne kao akademsku, već kao racionalniju alternativu.

U zborniku je najviše reprezentativnih i poznatih dokumenata, iako čitalac van struke nizove depeša koje je Tito upućivao Kominterni može doživljavati i kao novo svedočanstvo. Nezavisno od toga, ove depeše svojim sadržajem osvežavaju zbornik.

Dobro sročen, kratak predgovor nedovoljno ispunjava opštu namenu zbornika. Netematizovanom zborniku, uz to posvećenom stranom čitaocu, nedostaje uvodna studija s razvijenijom argumentacijom i podrobnim naučnim aparatom. U njoj se bez ustezanja moglo raspravljati i o oprečnim stanovištima u delu strane literature i istorijskoj publicistici. Ne pledirамo za polemičku raspravu, već za svestraniju analizu zasnovanu na maksimalnoj naučnoj strogosti. Ne vidimo, isto tako, da bi zbornik nešto naročito opteretila selektivna bibliografija izdanja izvora i najvažnije jugoslovenske i svetske literature.

Prethodnu studiju donekle zamenjuje solidan naučni aparat. Sve što bismo mu zamerili svelo bi se na nekoliko usputnih kritičkih napomena, a te su se manjkavosti relativno lako mogle otkloniti. Ima u njemu objašnjenja koja nisu data na nivou savremenih istoriografskih znanja: o HSS-u, građanskim partijama, prolaznim naletima iluzija među članstvom KPJ 1941. godine. Više je nego uočljivo da je u naučnom aparatu mnogo brižljivije i opširnije obrađena vojna i politička strana od državno-pravnog sistema oružane revolucije. Kada je reč o nekim objašnjenjima, ne znamo zašto tolerišemo dosta uvrežen običaj u nas da se o učesnicima daju i neke dopunske informacije o njihovom ponašanju izvan utvrđenih hronoloških granica, koje govore o delatnosti u drugom vremenu i označavaju njihovo kasnije priklanjanje snagama osuđenim od istorije.

Nije nepoznato da se greške ili omaške često mogu pojaviti zbog tehničkih uzroka, vremenskog tesnaca priređivača, površnosti recenzenata, trenutne psihološke aberacije, pa i najsavesnijeg i najpreciznijeg istraživača. Ne samo u ovoj, već i u drugim sličnim publikacijama postala je primetna težnja — da se sporedniji podaci što egzaktnije utvrde, dok se brkaju vremenske odrednice za neke događaje od svetskog značaja (ukidanje Kominterne, održavanje Knimske konferencije).

Uvažavajući značaj zbornika što je u pitanju i uloženi napor priređivača, ne bismo pridavali neku specifičnu težinu ovim ili drugim kritičkim opservacijama. Međutim, teško možemo otkloniti jednu drugu, glavnu nedoumicu: da li je zbornik trebalo učiniti potpunijim unošenjem ključnih dokumenata drugih strana učesnica istorije Jugoslavije u drugom svetskom ratu: okupatora, kvislinga i saveznika. Nedostaju i reagovanja svetske štampe o Jugoslaviji i događajima u njoj. Zar se u uzajamnom spletu i pro-

Digitized by Google

žimanju dokumenata raznovrsnog porekla ne sagledava revolucija reljefnije, posebno njen međunarodni okvir, putevi političkih diferencijacija, sukob nacionalnooslobodilačke i socijalne emancipatorske tendencije s onom suprotnom, kontrarevolucionarnom, koja nastoji da uspori hod istorije? Ako na pitanje dugujemo odgovor, ne bismo smeli izbeći ni ilustraciju: šta je s prepiskom Tito — Čerčil, izveštajima savezničkih misija, posebno nekim Maklejnovim relacijama, s mišljenjima o vojnim odlikama Narodnooslobodilačke vojske i njenog komandnog sastava izraženim od strane Hitlera, Ćana, Ambrozija, Roate, Lera, Lista, Litersa, Čerčila, Aleksandera, Vilsona, sovjetskih komandanata, o četničkim kontaktima (Mihailovićevi pregovori u Divcima) i kolaboraciji (delatnost Jevđevića, Trifunovića, generala Đukanovića itd.), o Stepinčevom prihvatanju ustaškog režima, izjašnjavanju rimokatoličke hijerarhije za genocid prekrštavanja, šta je s ponekom važnijom analizom emigrantske vlade o događajima u Jugoslaviji itd.

II

Razmišljanje nad ovim zbornikom, što je namenjen inostranstvu, skrenulo nam je pažnju na zbunjujuću protivrečnost u radu naših izdavačkih ustanova. Više od svih drugih institucija u zemlji, Vojnoistorijski institut je za poslednjih trideset pet godina zadužio savremenu istorijsku nauku sakupljanjem i obradom naše i strane građe o Jugoslaviji u prošlom ratu, izdavanjem zbornikâ najraznovrsnijeg porekla (partizanskog, nemačkog, italijanskog, četničkog i drugog), objavljivanjem pregleda iz vojne istorije, monografija i studija o pojedinim fazama narodnooslobodilačkog rata, o jedinicama NOVJ, organizacijama i ustanovama oružane sile revolucije, istorijskih atlasa narodnooslobodilačkog rata. Mada nauka, načelno gledano, ne poznaje jezičke i nacionalne granice, upadljivo je zanemarena obaveza da se deo ovog arhivskog blaga i saznanja, do kojih se došlo decenijama mukotrpnog rada institutskih saradnika, saopšti i stranoj javnosti, hiljadama bezimenih koji na svetskim jezicima žele da se upoznaju s jednim neobičnim istorijskim iskustvom.

Kojem se našem istoričaru drugog svetskog rata nisu omakle reči negodovanja što je Jugoslavija nedovoljno obrađena u velikim stranim kolekcijama, enciklopedijama posvećenima ratu, u komparativnim studijama, zbornicima i serijama građe. Niko se, pak, od njih nije upornije zapitao: koliko su sami jugoslovenski istoričari vlastitom ekspanzivnošću osigurali da znanje o nama postane što dostupnije svima koji se u svetu zanimaju za fenomen jugoslovenske revolucije. Sa sve primetnijom razdrobljenošću snaga istoričara, izgleda da danas to još manje možemo učiniti.

Nekako smo prećutno prihvatili stav stranih izdavača da se u kolekcijama o svetskom ratu unosi određeni procenat materije

Digitized by Google

o Jugoslaviji prilikom prevođenja tih dela na naš jezik. Pomenute interpolacije ublažavale su nesrazmere između obimnog prikaza ratnih napora drugih zemalja i uzgrednog pominjanja narodnooslobodilačke borbe. Ovakve blagonaklone »dozvole«, nazovimo ih tako, ipak skreću pažnju na okolnost da je u svetu na osiromašen način u prvobitnim, matičnim verzijama delâ — što još i nije loše ukoliko nije preovladala tendencioznost u prikazu i interpretaciji — predstavljen jugoslovenski antifašistički doprinos u okviru koalicije Ujedinjenih naroda.

Našim vlastitim zatvaranjem interesovanja za istoriju Jugoslavije u drugom svetskom ratu u nacionalne granice mahom se objašnjava što je narodnooslobodilačka borba ostajala ako ne anonimna, a ono u svakom slučaju slabije obrađena u svetskoj istoriografiji. Naglašavamo: u istoriografiji, jer je njen odjek bio više nego širok u svetskim političkim razmerama i do danas vezivan za Titovu ulogu na čelu narodnooslobodilačkih i revolucionarnih snaga. Je li nužno isticati da je naučni izolacionizam suprotan univerzalnom karakteru nauke, stvarnim proporcijama, suštini, domašaju i posledicama narodnooslobodilačke borbe, njenim zračenjima i neposrednim uticajima, savremenoj otvorenosti Jugoslavije prema svetu i dinamizmu Titove spoljne politike. Da ne govorimo o štetnim posledicama negovanja analiza za internu upotrebu u razvoju nauke, izdvajanja užih pojava — kao samodovoljnih — iz svetsko-istorijskog procesa i uskogrude provincijske nadmenosti.

Strogost izrečene ocene i iznetog pogleda kao uverenja ublažava se dosadašnjim učešćem jugoslovenskih istoričara na svetskim kongresima i bilateralnim skupovima, prilikom grupnih susreta sa sovjetskim, američkim, britanskim i drugim istoričarima, istupanjima u okviru Evropskog komiteta za istoriju drugog svetskog rata. Može li se, međutim, osporiti da se broj istoriografskih radova i zbornika prevedenih na svetske jezike praktično svodi na pojedine usamljene primere? Tek ponekom pojedincu uspevalo je da svojom agilnošću uvrsti našu veliku temu u svetsku literaturu o drugom svetskom ratu i na taj način doprinese istoriografskom prodoru međunarodne dimenzije jugoslovenske revolucije daleko van nacionalnih granica.

Sa skepsom razmišljamo i o nedovoljnoj prevodilačkoj aktivnosti kad je reč o inače ogromnoj literaturi o drugom svetskom ratu. Kao što to često biva, preplavljuje nas slabija publicistička i feljtonistička lektira. Potrebe za širim saznanjima odavno su učinile da je plemeniti napor izdavačke kuće »Mladost« o pokretima otpora u Evropi postao zastareo i prevaziđen, a da nije zamenjen kompleksnijom uporedno-analitičkom publikacijom.

U pomenutom praznom prostoru mogle su tako da se nađu publikacije jugoslovenske fašističke emigracije, notornih neprijatelja Jugoslavije, koji su praktično nastavili neprekinutu borbu iz prošlog rata, no sada ušančeni na istorijskom frontu, propuštajući događaje kroz svoju pseudonaučnu prizmu. Pored raznih Jareba

Digitized by Google

i Avakumovića i ostalih s etiketom istoričara, vakuum je dobro dolazio i drugim konzervativnim piscima koji su oduvek na sve što se zbivalo u Jugoslaviji gledali na politiziran način, određen ideološkim stanovištem i globalnim interesima svojih zemalja, pre svega s krajnjim predubeđenjem prema svemu što se odnosilo na komunističke snage i njihovu borbu za socijalističku demokratiju.

Na starim shvatanjima i predubeđenjima živele su savremene ambicije koje se ne mogu ostvariti bez rehabilitacije snaga nacionalne izdaje iz prošlog rata. Ta shvatanja i predrasude nikako nisu novog datuma, budući da su dugo i uporno održavane i negovane. Iskazivali su se i ponovo probijali kao teza o primatu Mihailovićeve organizacije nad onom narodnooslobodilačkog pokreta, dramatizacijom građanskog rata u Jugoslaviji, neuvažavanjem suštine saveza s okupatorima, uz opravdavanje nacionalne izdaje spasavanjem fizičkog bića svojih naroda, njihove »biološke supstancije«; u vidu montaže dokumenata iz nemačkih arhiva, s namerom da se dokaže da su četnici bili primarna opasnost u očima nemačkih vojnih vrhova; stavljanjem demokratskog i jugoslovenskog oreola oko Mačeka, nasuprot njegovoj defetističkoj i separatističkoj akciji 1941; lamentacijama nad »žalosnom« diskriminacijom rimokatoličke hijerarhije, koja, navodno, nije napuštala duhovno polje rada i brigu o svojim vernicima, pritisnuta ustaškim podozrenjem.

Postojeća drastična shvatanja u ruhu naučne objektivnosti mešaju se sa suptilnim psihološkim analizama pod vidom opštih filozofsko-moralnih meditacija o uzaludnosti svakog borbenog naprezanja, o beznačajnosti malih naroda u sudarima interesâ velikih, neekvivalenciji žrtava i rezultatâ, podređenosti narodnooslobodilačkog pokreta centru svetske komunističke subverzije itd.

Pa i kada je u jeku događaja borba antifašističke vokacije u krilu narodnooslobodilačkog pokreta isticana kao primer, nije uočavana, više svesno nego iz neznanja, dualna priroda narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Gromoglasno je isticana narodnooslobodilačka borba, a prećutkivan koncept od nje nedeljive nacionalno-socijalne tendencije. Borci partizanskih odreda bili su zadugo amorfna masa rodoljuba i patriota u balkanskim gudurama, koji pružaju otpor stranim zavojevačima u najboljim starim »hajdučkim« tradicijama. U prikazima evropskih pokreta otpora narodnooslobodilačka borba je najčešće figurirala kao najmarkantniji pokret protiv okupatora. Govorilo se o neviđenoj »partizanskoj armadi« i otvaranju »drugog fronta« u Hitlerovoj evropskoj tvrđavi pre operacije »Torč« i iskrcavanja u Normandiji. Kao da rat za Jugoslovene nije bio završen — ne samo s nacionalnim oslobođenjem, već i radikalnom političkom smenom vlasti izvedenom na širokoj demokratskoj osnovi narodnooslobodilačkog fronta. Ako se i govorilo o revoluciji u Jugoslaviji, onda se ona najčešće ocenjivala kao najnužnija replika na stare socijalno-nacionalne suprotnosti, kao proces koji dolazi da dovrši nedovršeno delo građanske revolucije, ukidanjem monarhije i proglašenjem republike, izvođenjem agrarne reforme i negacijom feudalnih anahronizama

Digitized by Google

u posedovnoj strukturi sela, razvijanjem normi socijalno-ekonomske solidarnosti, odvajanjem crkve od države i škole od crkve.

Celo izlaganje podredili bismo sledećem zaključku: jedinstvena, originalna revolucija drugog svetskog rata, kakva je jugoslovenska, istoriografski nije dostojno predstavljena u savremenoj svetskoj istorijskoj nauci, nasuprot obilatim empirijskim rezultatima istoričarâ Jugoslavije.

Poznavalac ne može da ne ostane začuđen nad ovom pojavom. Krene li da upoređuje savremeni domen znanja o toj revoluciji s masom dokumentacije i novinskih sadržaja iz vremena rata, lako utvrđuje raskorak, jer događaji u Jugoslaviji nisu izlazili — za sve vreme rata — iz orbite interesovanja diplomatâ i političarâ, vojnikâ, svetskih informativnih agencija i udarnih emisija radio-stanica i visokotiražne štampe. Savremeni stupanj poznavanja tog fenomena u svetskoj istoriografiji upravo je u obrnutoj srazmeri sa kvantitativnom stranom nastale dokumentacije i učestalošću pisanja o njoj u drugom svetskom ratu. Događaji u Jugoslaviji, ma kako se nazivali — »jugoslovensko ratište«, »jugoslovensko pitanje«, »jugoslovenski problem« nisu marginalna pitanja o kojima bi sada trebalo prikupljati retke zaostale tragove da bismo sastavili mozaik od nepovezanih, površnih i onovremeno u tišini odigranih zbivanja, već predstavljaju akcije koje su uznemiravale vrhove neprijateljskih strana razmerama i posledicama, a na drugoj strani pobuđivali pažnju saveznikâ i izazivali njihove protivpoteze, nalazeći se u punom smislu reči u žiži svetskih odluka.

Svedoke zbivanja gotovo da nije potrebno podsećati na neke sukcesivne faze i eminentne svetske događaje 1941. godine kakvi su: 27 mart, aprilski rat, ustanak narodâ Jugoslavije, oslobođenje teritorije Crne Gore, Hrvatske, »Užička republika« i vlast u njima u pozadini »novog poretka« i kao njegova negacija, a na drugoj strani — kao unutrašnji diskontinuitet s Kraljevinom Jugoslavijom i najneposrednije oglušivanje — stvaranjem revolucionarnih organa — o poruke Kominterne da nema »druge etape« pre poraza »nemačko-italijanske koalicije«. Antifašistička erupcija, podstaknuta komunističkim demonstracijama 25. marta, da bi kulminirala 27 marta, podizala je moralni i politički tonus neposustale, ali ipak usamljene Engleske, a i svih antifašista u porobljenoj Evropi nespremnih da se predaju do izazova oslobođenja sa strane. Kratkotrajni aprilski rat, koji je zapretio da se Jugoslavija nikada više ne obnovi da nije usledila komunistička inspiracija, nije bio samo izazovan jugoslovenskim antifašistima, već i događaj sa svetsko-istorijskim posledicama, odlažući nemački napad na SSSR za nedelje koje su mogle postati sudbonosne za ishod velike bitke na ivicama predgrađa sovjetske prestonice. Ustanički zamah bez presedana u okupiranoj Evropi podstakao je Staljina septembra 1941. da traži od Britanaca otvaranje »drugog fronta« negde u Francuskoj ili na Balkanu. Italija je morala angažovati šest svojih divizija da bi slomila crnogorske ustanike, koji su joj — po Ćanu — nametnuli rat na istočnoj strani Jadrana, a Hitler je bio prinuđen da zbog

Digitized by Google

događaja u Srbiji i na uporno navaljivanje komandanta Jugoistoka uputi u jesen 1941. divizije iz Francuske i sa sovjetsko-nemačkog fronta protiv »Užičke republike«.

III

Iz dokumenata koji se prezentuju stranom čitocu vidi se veličina, jedinstvenost narodnooslobodilačke borbe i njen kontinuitet, ali i neravnomernost svojstvena svakoj revoluciji, kao izraz najraznovrsnijih uzroka — od snage KPJ do tradicije i nasleđa. Takođe se sagledava da rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta nije precenjivalo geografski faktor ili značaj jedne regije na račun druge, bez obzira na trajnost i intenzitet borbi u zabitijim središnjim delovima zemlje, imamo li u vidu ravničarski pojas Srema i delova Slavonije; borbe su vođene u gradovima i na prostorima koji su ih okruživali, na kopnu i jadranskom obalskom području. Kao i u svim narodnim revolucijama, manifestacije spontaniteta nisu protivrečile snažnom i organizovanom podsticaju komunista.

Dokumenti o ustaničkim danima otkrivaju lavine i stihijne izlive sa mozaičnim, pojedinačnim, naoko povezanim akcijama, što su u stanju da nadvladaju organizovani faktor kojega samo za trenutak zna da zbuni spontano odstupanje. Oscilacije, dileme, nedoumice i rascepe pobijaju snagom dokumenata ulepšane predstave o paradnim štapskim rasporedima i borbenim nastupanjima, kojima podleže početna istoriografija u svojim plemenitim namerama, ali jednostranim ostvarenjima. Raznovrsna dokumentacija u zborniku pokazuje zamršene puteve oslobodilačkog i revolucionarnog procesa, koji je bio rukovođen iz jednog vojno-političkog centra, ali nije sve tako teklo niti je moglo teći na njegov jednostavni mig, iz razloga policentrične nacionalne strukture Jugoslavije, isparcelisanosti zemlje 1941, regionalnih raznolikosti, različitih subjektivnih doživljaja istih direktiva itd. Širina oslobodilačkog rata, kao specifičnog revolucionarnog procesa, odbacivala je sektarizam i izolaciju u ime uspeha, ali je u pojedinim trenucima platforma znala da se i sužava u pojedinim krajevima, na štetu jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta.

Vrednost ovih izvora ogleda se najpre u tome što svaki nepristrasni čitalac može sagledati puteve samosvojne revolucije, kao i procene njenog vođstva, s Titom na čelu, koje su nakon ukrštanja unutrašnjih i spoljnih uticaja ipak vodile računa o jugoslovenskim interesima, proizilazile, u krajnjoj liniji, iz nacionalnog ambijenta i njegovih uslovljenosti. Zalažući se za autonomiju razvitka, KPJ nikako nije zanemarivala obzire prema jedinstvenoj antifašističkoj borbi savezničkih snaga.

Na ogoljenoj izvornoj ravni dokumenata sagledava se međunarodni okvir narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, koja od prvog do poslednjeg dana nije bila lišena reflektovanja stranih uticaja, s pozitivnim i negativnim posledicama u pojedinim

Digitized by Google

fazama. Od ideje da se nametne jedinstvena Mihailovićeva komanda 1941, preko pokušaja da se narodnooslobodilački pokret uguši u tišini u zimu 1941-1942. godine, ograničavanja međunarodne afirmacije jugoslovenske revolucije krajem 1942, paralelnim pristupom sukobljenim snagama u Jugoslaviji 1943, sve do politike kompromisa 1943-1944. i njenim modifikacijama od strane nove Jugoslavije. Organizovanom akcijom emigracije i zapadnih saveznika izrastao je 1941-1942. jedan od najvećih mitova drugog svetskog rata, vezan za Mihailovića, čije se nagrizanje i, najzad, razbijanje pretvorilo u jednu od najvećih blasfemija u ratnom naporu saveznikâ. Veliki duh Atlantske povelje o pravima malih naroda na vlastito oblikovanje svoje sudbine izneveravan je u pokušajima da se mandat velike sile koristi kao sredstvo posleratne politike.

Dokumenti pokazuju put emancipacije vodećeg subjekta borbe s narastanjem samopouzdanja, zasnovanog na vojnim uspesima, političkoj organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta, trezvenoj analizi međunarodnih odnosa u završnoj fazi rata. Narodnooslobodilački pokret je ne samo načelno, već i praktično bio okrenut saradnji s međunarodnim antifašističkim snagama, zadržavajući meru opreznosti i odlučnosti u suočavanju s pretenzijama koje su mogle ugroziti autohtonu osnovu revolucionarnog procesa.

Velik broj dokumenata zbornika posvećen je vojnoj strani revolucije, borbama s okupatorima i kvislinzima, sadejstvu sa savezničkim armijama. Maršal Tito se avgusta i septembra 1944. sastao s liderima koalicije — Čerčilom i Staljinom — kao komandant snažne armije koja nije davala mira Osovini od prvog dana narodnooslobodilačkog rata. Jugoslavija je bila jedina zemlja od koje je Komanda Crvene armije prethodno zatražila da pređe na njenu teritoriju, s tim da se sa nje povuče posle okončanja ratnih zadataka, prepuštajući funkcionisanje vlasti organima koje je narodnooslobodilački pokret u toku rata stvorio.

Deo dokumenata odnosi se na izgradnju nove državne vlasti: narodnooslobodilačkih odbora, vojnopozadinskih organa, zemaljskih antifašističkih veća, kao izraza federalizacije Jugoslavije. Vidi se da narodnooslobodilački odbori nisu građeni na bazi koalicija ili privremenih saveza sa drugim društvenim snagama, imajući od početka ustanka jedinstven karakter, s retkim izuzecima veoma specifičnim u Sloveniji i u nekim drugim krajevima, s izrazito prelaznim obeležjem.

Iz dokumenata ovog zbornika saznaje se o istorijskoj bici komunista za obnovu Jugoslavije, za njen integritet i novo unutrašnje uređenje. Ova istorijska zasluga jugoslovenskih komunista nije nikada dovoljno snažno osenčena i istaknuta kao trajna opomena. U postaprilskom metežu Tito objašnjava zašto su komunisti još članovi KP Jugoslavije. Tito brani celinu makedonske partijske organizacije kao nerazdvojnog dela KPJ. Narodnooslobodilačka borba se zalaže za kontinuitet Jugoslavije u međunarodnim odnosima. Slovenački komunisti i patrioti se deset dana posle vojnog poraza Kraljevine Jugoslavije izjašnjavaju za jedinstvo i prijatelj-

Digitized by Google

stvo ugnjetenih naroda Jugoslavije i celog Balkana u njihovoj borbi za oslobođenje. Za hrvatske komuniste stvaranje NDH značilo je ljagu nanetu hrvatskom narodu i najteži vid nametnutog ropstva. Zbog proglasa KPJ, Metodije Šatorov je — sa »nacionalističko-šovinističkih« pozicija — napadao rukovodstvo jugoslovenske Partije kao »anglofilsko«. Tito je tri puta do novembra 1942. pokušavao da stvori jugoslovensku vladu: avgusta 1941, u proleće 1942. i novembra 1942, iskazujući na taj način odnos komunista prema Jugoslaviji i njenom međunarodnom kontinuitetu. Svojim zalaganjem za obnovu Jugoslavije na novim osnovama KPJ je čak sužavala izvesno vreme svoju nacionalnooslobodilačku platformu među manjinskim stanovništvom, zahvaćenim iluzijama 1941. o nacionalnom oslobođenju dolaženjem pod suverenitet svojih matica. Slovenačke antifašističke akcije povodom 29. oktobra i 1. decembra 1918. značile su plebiscitarno izjašnjavanje za jugoslovenski državni okvir življenja, za iznutra preuređenu Jugoslaviju.

Prelistavanjem ovih dokumenata najuspešnije se obesnažuje jaka nemačka i italijanska propaganda u toku rata, s odjecima i u emigrantskoj publicistici, da je bratoubilačka borba bila glavna karakteristika odnosâ i sadržaja rata na jugoslovenskoj pozornici. Dokumentacija pokazuje stvarne izazivače bratoubilačkih procesa, smisao politike okupatora da se jugoslovenski narodi među sobom iskrve i komunističku antitezu politike nacionalne ravnopravnosti, okupljanja na antifašističkim osnovama, »bratstva i jedinstva«, prava narodâ na samoodređenje do otcepljenja — koja je trijumfovala i onemogućila paklene planove da se među bratskim narodima iskopa nepremostiv jaz mržnje i razlaza. Narodnooslobodilački pokret je osudio ustaške koncepcije nacionalno čiste države u znaku genocida nad srpskim življem, kao i četničku politiku revanšizma i uzvraćanja odmazdama nad Hrvatima i Muslimanima, te ideje »nezavisne Crne Gore«, »Velike Albanije«, »homogene Srbije«, »Sentištvanske Mađarske«. Makedonski komunisti obračunavali su se s okupatorskim iluzijama o makedonskom nacionalnom oslobođenju.

Priređena građa je dokumentovana slika o izrastanju narodnooslobodilačkog pokreta na nivo države posle AVNOJ-a i njenoj političkoj osnovi u licu masovnih antifašističkih organizacija stvorenih u toku rata: USAOJ-a, AFŽ-a, JNOF-a, Jedinstvenih sindikata radnika i nameštenika. Graditelj i političko-duhovni inspirator ovih organizacija je KPJ, koja je od prvog dana integrisana u sve strukture narodnooslobodilačkog pokreta, kao njegovo jezgro, kako u vojne tako i u političke i državno-pravne. Šta bolje od njene uloge u toku četvorogodišnjeg rata govori o sposobnosti komunista da nađu najprikladnija rešenja u toku ovih sudbonosnih istorijskih događaja. Uoči rata mala, marginalna partija Kominterne, koju je ova nameravala i da raspusti kao »leglo imperijalističkih špijuna«, dočekala je poraz fašizma kao najjača evropska partija posle SKP(b). Krajem rata jugoslovenski komunisti su predstavljali snagu koja je izvela pobedonosnu revoluciju u najtežim unu-

Digitized by Google

trašnjim uslovima i krajnje složenim okolnostima borbe velikih antifašističkih sila protiv Osovine. Može li išta bolje da kazuje o dubini izvedene političke smene vlasti od same činjenice da nikada u svojoj dotadašnjoj, pa i kasnijoj istoriji, KPJ nije imala toliki kapacitet vlasti i ovlašćenja kao 1945. godine. Tome ne protivreči izražavanje KPJ kroz sistem vlasti i masovnih organizacija, njeno formalno nekonstitucionalno obeležje; činjenica da se status članstva nije javno iskazivao, niti unutrašnji sadržaj rada dobijao publicitet, zahvaljujući više međunarodnim okolnostima nego sopstvenom stilu rada koji je na najupečatljiviji način KP demonstrirala preko Narodnog fronta Jugoslavije.

*

Dokumenti su bili i ostali najubedljivije svedočanstvo jedne epohe, pogotovu ako su dati celovito i oslobođeni osavremenjivanja. Oni govore jezikom svoga doba, ne »skrivaju« ništa u odnosu na bitna rešenja koja je potvrdila istorija. Uvereni smo da je ova građa najbolji mogući način da se novije generacije sa ruskog i engleskog jezičkog područja bliže upoznaju s epopejom jugoslovenskih naroda u prošlom ratu. Smatramo, na kraju, da bi učinak Vojnoistorijskog instituta bio potpun ako bi se posle ovog zbornika pojavili novi, donoseći dokumente za koje u ovom prvencu nije bilo mesta; posebno tematski zbornici, možda manjeg obima, a ipak sadržajni, i uz njih i više studija na teme rata i revolucije, sa ili bez uporednih analiza.

Digitized by Google

Severin M. Franić

Toliko filmova, a dokumentarac u bubnju

(Povodom 29. festivala Jugoslovenskog dokumentarnog, kratkometražnog i crtanog filma)

Kada se nakon pet iscrpljujućih dana konačno završio 29. festival Jugoslovenskog dokumentarnog, kratkometražnog, crtanog i animiranog filma, i kada su se počeli svoditi računi svega onoga čime je obilovao, svega onoga što je inicirao i svega onoga čime je doista bio oskudan, šta se od svega toga moglo i šta se nataložilo u krhkom ljudskom pamćenju, kao impresija, spoznaja, vrednosni fakat? Ništa što bi pobuđivalo dalje poverenje u jugoslovenski dokumentarni itd. film i u sve ostalo što je njegov balast, naravno, u inverziji koja ono poslovično »ništa« transformiše, zapravo, u buljuk problema i nedoumica, koje razrešiti racionalno shvatljivo, ne znači drugo do preseći Gordijev čvor situacije u kojoj se dokumentarac danas nalazi. Ma šta ko govorio ili mislio, dakle, a govorilo se čak i previše o tome da dokumentarac ipak nije u krizi, da je i ovogodišnja produkcija obilovala dobrim, vrednim, korektnim itd. ostvarenjima, dokumentarni film je danas u krizi kojoj kao da nema kraja, a da je ta kriza plod mnogih neraščišćenih situacija i stvari u samoj kinematografiji, to je dakako više nego evidentno, samim tim što je njen prirodan i logičan proizvod i samim tim što, kao u

Digitized by Google

ogledalu, osvetljava bitne momente njene kinematografsko-društvene i moralno-duhovne i ine prirode. Da je dokumentarni film, prema tome, u krizi ne samo stoga što oskudeva u autorima od autoriteta, već i zato što je kinematografija u celini u krizi, kojoj je teško nazreti logičan kraj, onaj trenutak kada se kriza društveno i moralno, kad i kreativno i proizvodno prevazilazi *in concreto*, samom kinematografskom praksom, a ne variranjem verbalnog tipa same teme na sto i jedan mogući način, to je taj Gordijev čvor o kojem je reč, i to je ono što u globalnim crtama truje dokumentarni film, danas i ovde. Umnogome opterećen tim i takvim »perspektivama«, opterećen, naime, nataloženim problemima same kinematografije, koja izlaz iz trenutne situacije pre vidi u povećanju broja filmova, bez obzira na njihov kvalitet, nego u njihovom kvalitativnom odabiru, pa bio on i skromnijih kvantitativnih razmera, da li je dokumentarni film i mogao prevazići to stanje stvari i u tom smislu se ukazati ne više kao parafraza te iste situacije koliko kao njen oponent, pitanje je na koje se, logično, može odgovoriti jedino negativno, to jest jedino tako što će se preko njega preći kao preko retoričke zamke, koja, više-manje, zaslepljuje i zavarava. A da sâmo to pitanje i te kako može da zaslepi i zavara, pokazuje već način na koji je i ove godine artikulisana suma problema koje je sama produkcija inicirala i koji su pre zanemareni u tom smislu što se preko njih šutke prešlo nego što su zapravo sami i isključivo kao takvi tematizovani, pa, prema tome, svaki iole ozbiljniji razgovor o datoj temi mora sadržavati, u stvari, elemente o stanju fakata u jednoj kinematografiji uopšte. O kojim je i o kakvim, opet, tu fakticitetima reč, ne treba, mislim, mnogo razmišljati, jer se dotični fakticiteti nameću snagom neoborivih argumenata, na način koji celu ovu situaciju podiže, bar iz pespektive onih koji tako ne misle, na razinu uopštene kvadrature kruga, kada su svi krivi, i u stvari niko nije kriv za ono što jeste proizvod nečije nemarnosti, nečijeg činodejstvovanja u svim negativnim smerovima spoznaje o tome kakav film i koji, zapravo, želimo.

Proveren kroz prizmu ovih i ovakvih globalnih indikacija, jugoslovenski dokumentarni film, danas i ovde, ukazuje se kao logičan materijalno-čulni otisak celokupne naše kinematografske situacije, koja je godinama terala cara do duvara, ponašajući se samozadovoljno, samozavaravački, nadmeno i osiono, maltene kao država u državi. Da je to i takvo ponašanje i u društvenom, i u kulturnom, i u estetskom i u moralnom smislu reči prouzrokovalo ovakvo jedno stanje fakata, to je već rečeno, ali neće biti naodmet da se još jednom ponovi. Nesposobna da se organizuje u suštinskom, samoupravnom smislu reči, što bi zahtevala njena jasna društvena i kulturna misija, jugoslovenska kinematografija bezrezervno statira, tako što svaki mogući upliv na vlastite društvene i ine podvodnje na određen način neutralizira onim što proizvodi u smislu produkcije. Tako i na taj način ostvarena, kinematografija našeg, jugoslovenskog, tipa, to je kinematografija bez stava, bez vlastitih uverenja, ako već samo uverenje nije fakat da se u njoj ipak nešto

Digitized by Google

proizvodi i da je to što je proizvedeno nešto poput lične legitimacije nje same. A da je to što je proizvedeno, zapravo, ono što se nije smelo ni trebalo proizvoditi tako i na taj način, to još nikome nije palo na pamet da postavi kao problem od šireg društvenog i kulturnog značaja, a ne samo kao usko specijalističko, estetsko-idejno pitanje. Da to što je, prema tome, proizvedeno zapravo nije više od crnoga pod noktom, to je, dakako, svima jasno, ali niko se, bar do sada, nije na to pitanje osvrnuo u celosti, koliko se na njega vraćao fragmentarno, tek da se mačka počeše ispod pazuha, zapravo da se Vlasi, ipak, ne dosete.

Stavljen u procep između onoga što jeste i onoga što je, po prirodi stvari, mogao i morao da bude, dokumentarni film taj svoj hermafroditski položaj danas uživa više nego spontano, moglo bi se reći: čak i više nego što je poželjno, to jest gotovo samozadovoljno. Samozadovoljan u svemu onome što je propustio i u svemu onome što nije hteo da »konstatuje«, jugoslovenski dokumentarni film, poput virusa koji truje sve i svakoga, ne samo da oponaša stanje stvari u kinematografiji ovog trenutka, nego to stanje stvari kao svoj sopstveni estetički maksimum pomno potcrtava. Kao i u samoj kinematografiji, koja nikada nije od svega toga bila imuna, i u dokumentarnom filmu danas se mogu pratiti tragovi onih i onakvih duhovnih naplavina za koje smo nekada, valjda s pravom, govorili da se moraju prevazići i da ćemo ih prevazići u svakom slučaju. Kao i u kinematografiji, i u dokumentarnom filmu se danas misli isključivo kampanjski, radi se isključivo na bazi činovničko-administrativnih uverenja, deluje se, pre svega, iz perspektive malograđansko-provincijalnog odnosa prema vremenu i prostoru u kojima živimo, dekoriše se, oblaže sa sedam nevidljivih velova, a da je to što se radi nepojmljivo upravo sa stanovišta postojeće delatne društvene prakse, to je upravo onaj fakat koji u svemu tome ima ne mali, već upravo presudan uticaj.

Dekorativan u svom pristupu stvarnosti, to jest njome inspirisan posredno, na način koji ovoj protivreči, upravo na način koji samu tu stvarnost dovodi u pitanje, koji je čini ne onim što jeste, nego onom i onakvom kakva se u duhu postojećih i vibrantnih opcija građanskog personalizma iluzionistički nameće, dokumentarni film viđen ove godine takav je iz prostog razloga jer se iznova pokazalo da se prostim mehaničkim odnosom prema stvarnosti i svemu što je, kao nepoznanicu, prema stvaraocu otvara, film ne može ni praviti, ni stvarati, ni, na kraju krajeva, misliti. Mehanički zadirati u stvarnost samo iz želje da se ova zabeleži, a ostaviti je da pred nama muca u svoj svojoj dekorativnosti, ostaviti je, zapravo, u stanju sopstvenog samolaganja, u situaciji koja na najneposredniji način upozorava da se ta i takva stvarnost više ne čini problematičnom, nego, naprotiv, idealnom i u tom smislu opterećenom isključivo neznatnim virusima sebe same, to znači stvarati ne više dokumentarno i ne više ljudski, koliko s ciljem da se nekome baci prašina u oči, da se neko slaže, da se nekome proda »rog za sveću« itd.

Digitized by Google

Prodati nekome nešto kao »rog za sveću«, to je doista samo jugoslovenskim dokumentaristima danas moglo pasti na pamet, kao neka vrsta laksativa za sve one bolesti koje dokumentarni film i na planu forme i na planu sadržaja pomno izjedaju. Uveren da je to, zapravo, način na koji se može spasti od svega i svačega, paranoično, naime, osetljiv na svaki zvuk, šum ili gestu, dokumentarist jugoslovenske kinematografske provenijencije danas se tako ponaša, pre svega, zato što se tako, naime, i svi oko njega ponašaju. Kao u onoj narodnoj, koja nije bez dubljeg smisla i značenja — kud svi Turci, tu i mali Mujo! — dokumentarist našeg, jugoslovenskog profila, izgubivši konačno mogućnost kinematografskog besmisla, pasivno se prepušta postojećoj kinematografskoj nirvani, ne pridajući ama baš nikakav značaj izazovima sudbine, koja je i on sam u smislu sopstvene svesti i savesti kao i sve ono što ga okružuje, sa čime dolazi u dodir i relaciju. Zadojen tom pasivnošću kao nekom vrstom nagrade udeljene mu od strane same kinematografije, realizujući svest o sebi u njoj više kao prinudu, objektivni fakat, nego kao vlastito načelo o sebi kao duši te kinematografije, jugoslovenski dokumentarist, i ne samo on, godinama se već ponašajući tako, ništa drugo i nije mogao doneti na ovaj festival do filmove koji nikome i ničemu ne služe, koji su gubljenje vremena i prosto malograđansko-provincijalno trabunjanje o svemu drugom samo ne o onome što bi se kao jasan programatski i kreativni stav moralo upravo realizovati kao sama produkcija. Zadojen, dakle, tom pasivnošću kao merom vlastite svesti o sebi, možda više od svega drugog, upravo je taj i takav tip »stvaraoca« i načelno i praktično doveo jugoslovenski dokumentarni film u kompromitantnu situaciju, tako da se već danas, iz perspektive onoga što je viđeno, postavlja ne manje značajno i relevantno pitanje: a šta je to dokumentarni film, kako i na koji način on egzistira?

Da je stvarati dokumentarno više od onoga kako se i na koji način stvara u našim kinematografskim uslovima, da je biti dokumentarist upravo pitanje, kako bi to Krleža rekao govoreći o stvaralaštvu uopšte, *temperamenta*, to jest da dokumentarno stvarati nije isto što i beležiti nešto na celuloidnu vrpcu (jer je onda reč o arhivskom snimku), parafrazirati urgentnu činjenicu ili situaciju (jer je tada reč o reportaži, a ne o filmu) itd. itd. — to je vidljivo već iz načina na koji dokumentarnom filmu pristupaju ljudi koji su dotičnu problematiku teorijski striktno razlagali, polazeći u njeno razlaganje upravo s obzirom na konkretne primere iz prakse. Nošeni njenim neočekivanim mutacijama, neopozivošću njenih transformacija i u formalnom, i u sadržajnom i u tematskom smislu reči, svi ti ljudi od pera nikada nisu dokumentarni film ni pokušali svesti na ono na što se danas ovaj od strane samih dokumentarista svodi, a da su u tom smislu učinili masu novih prodora u srž same problematike, o tome ne bi trebalo baš previše govoriti. Crpući svoja znanja i umenja upravo iz perspektive same kinematografske prakse kao najmerodavnijeg katalizatora u smislu mogućnosti i

Digitized by Google

teorijskog ovladavanja svime onim što jeste, što nije ili što je mogao biti, svi ti teoretičari i ljudi od pera imali su i bili su u pravu upravo onda kada su dokumentarni film oslobađali postojećih predrasuda, fikcija, iluzija i zabluda, unoseći u sav taj materijal sve ono što se kao negacija tih istih zabluda i iluzija senzibilno i spoznajno otelovljavalo u njima samima i što je zaživljavalo kao fakat koji zahteva, pre svega, mogućnost stručne ekspertize. Instruirani tako da tu stručnu ekspertizu izvedu dijalektički smiono, ne plašeći se već postojećih nedorečenosti, već, pre svega, insistirajući na mogućnosti njihove nadgradnje, ljudi od pera u tom smislu i dan-danas prednjače, i dok se sama produkcija srozava na nivo svega onoga što ne bi smela biti, dotle se teorijska misao kao jedina svetla tačka postojeće kinematografske prakse uzdiže nad zgarištem svih naših postojećih kinematografskih iluzija i svega onoga što je jugoslovenski film mogao ali i nije hteo postati.

Zatrovan simplifikacijama raznih vrsta i fela, dokumentarist jugoslovenskog filma zaboravlja, zapravo, da je snimati dokumentarni film ipak nešto više od mogućnosti da se nešto pasivno registruje, da se nešto zabeleži i kao parafraza gledaocu ponudi na uvid, naravno, u smislu sušte istine, neoborive činjenice i urgentne situacije. Krećući se povazdan linijom manjeg otpora, on bira i formu i sadržaj tako što zanemaruje i formu i sadržaj. Uteravši u ciglo desetak ili petnaestak minuta trajanja vlastite »produkcije« sumu relativnih činjenica, koje na kraju balade proglašava filmom, a koje ne znače ama baš ništa, dokumentarist jugoslovenskog filma i nadalje ostaje pri stavu da je to što je snimio upravo ono što je i u samoj stvarnosti neoboriv fakat. Da je to što je snimio, zapravo, fakat sumnjive vrednosti, to jest manipulacija, odnosno moralni delikt prvog reda, njemu apsolutno ne pada na pamet. Zanet upravo mogućnošću da nešto isključivo konstatuje, ali, naravno, u zapremini od koje nikoga neće zaboleti glava, jugoslovenski dokumentarist svemu tome pristupa tako što pojmove i kategorije *film* i *stvarnost* neopozivo relativizuje, nastojeći da se tih pojmova praktično, u onom smislu u kojem ovi objektivno postoje, oslobodi i da ih na što bezbolniji način eliminiše iz vidokruga sopstvene (ne)senzibilnosti. Za njega takvog kakav već i jeste, i film i stvarnost su pojmovne jednačine, ali sada ne sa jednom ili više, nego bez ijedne jedine nepoznanice(?!?), koje on definiše već prema raspoloženju u datom momentu, a da se tom »filozofskom« pomirljivošću, tonom sopstvene društvene i kreativne asocijalnosti, koristi u nimalo časne stvaralačke i ine svrhe — to je izvesno, jer da nije tako, zar bi se njima, naime, i koristio?!?

Praktično indiferentan prema svemu što se i kao pojam i kao saznanje opire tim njegovim nebulozama, dokumentarist jugoslovenskog tipa na sve to ne daje ama baš ni jedan jedini dinar. Ogrezao u samozadovoljstvu, koje je ishitreno samim tim jer se formalno, činovnički, u vidu nagrada i priznanja, nekritički zapravo, sankcioniše, on u svakom trenutku i u svakoj prilici postupa isključivo onako kako ta prilika i taj moment nalažu, rukovodeći

Digitized by Google

se, u stvári, taktikom nezameranja nikome i ničemu, a samim tim i rukovodeći se mogućnošću da ton nezameranja upravo transformiše u trenutak i priliku koji njemu lično odgovaraju. U perspektivi koja svojim krajnjim elementima prodire u srž same kinematografije kao kompleksa od izuzetnog društvenog i kulturnog značaja, taj ton nezameranja poprima, dakako, svojstva preporuke i načina na koji se u kinematografiju ulazi, kao i opomene kako se i na koji način iz nje može izaći, i to ne samo uslovno. Suočen sa svim tim »mogućnostima«, »prednostima« i opominjućim asocijacijama, jugoslovenski dokumentarist se tako i ponaša, što sama produkcija uveliko potvrđuje, nastojeći, razume se, da nas u svakom momentu, ipak, prevede žedne preko vode. Da je to nemoguće, imajući upravo u vidu, u smislu neoborivih dokaza, sve ono što je o dokumentarnom filmu do danas rečeno, to, dakako, samim »autorima« ne pada na pamet, a da im je i palo, ko im, zapravo, šta može i na koji način, naime?!

Moralno-činovnički posvojen od strane kinematografije, dokumentarist jugoslovenskog tipa u tom smislu i meša kruške i jabuke, bez bojazni da će ga u tom njegovom protivrečenju samome sebi ma ko raskrinkati. Bezbedan kinematografski neposredno, jer se kinematografija uveliko javlja kao garant njegove »pameti«, »znanja« i »umeća«, on, uglavnom, nastavlja po starom — da beleškari, parafrazira, neupućenima i naivnima zamazuje oči, ne shvatajući da je reč o igri za malu decu i da u tu igru, sem doista neupućenih i naivnih, kao što su i sami, neće ama baš niko poverovati, i da će se dogoditi upravo ono što su mislili da je konačno izbegnuto: tužno skidanje velova sa već mumificiranih zemnih ostataka, koje još proglašavamo za jugoslovenski dokumentarni film, a da se ne zna ni zašto je jugoslovenski, a ni zašto je dokumentarni . . . , kao što se još manje zna u kom smislu se iznova može revitalizirati i kao jugoslovenski i kao dokumentarni, na način i u formi koja će uvažavati upravo one činjenice i ona fakta kojih se u vrtlogu vlastitih nebuloza dokumentarni film oslobodio kao »balasta« koji mu je na teretu iz prostog razloga jer je i sam na teretu onih koji ga prave, koji se ispod njega potpisuju i koji preko njega mešetare.

O tim činjenicama i o tim situacijama pisano je u nas mnogo, čak u toj meri da bi se već danas mogla sačiniti metodički striktno razrađena i teorijski kompetentna antologija tekstova, koja bi jedan od sopstvenih vrhunaca, svakako, našla i u rečima Ranka Munitića, koji u knjizi *Dokumentarni film, da ili ne?* rezolutno naglašava, ne libeći se, dakako, da teorijski neposredno razloži sam problem tako što će ovaj zaživeti i kao teorijska proklamacija *in abstracto* i kao, zapravo, jasan programatski i misaoni akt. Piše Munitić:

»Dokumentarni film *prividno* je najjednostavnije i dilemama najmanje opterećeno područje filmske kreacije, odnosno teorije. Prividno, kažemo, zato što se možda baš oko tog kinematografskog roda nakupilo predrasuda i simplifikacija više no oko svih ostalih rodova zajedno. Naime, smatra se obično, dovoljno je naprosto ka-

Digitized by Google

merom presnimiti neki podatak ili događaj iz stvarnosti, ozvučiti prizore i montirati ih u razgovjetnu cjelinu — i dobili ste dokumentarni film koji u potpunosti odgovara vašoj želji, odnosno široj potrebi da se nešto *stvarno* i *životno* ovjekovječi putem *filma*... Ali nije tako... Dokumentarni film nije ono što nam se po nekoj uproštenoj, svakidašnjoj logici pričinja, nije tek jednostavno sačinjena i lako dohvatljiva »filmska slika stvarnosti«. A nije zbog toga što se pojmovi »filmska slika« i »slika stvarnosti« međusobno razlikuju u toj mjeri da je čak i na čisto teorijskom planu nemoguće dovesti njihove kategorije do znatnijeg zbližavanja. Filmska slika, naime, umjetna je tvorevina, artefakt proizišao iz *osobina filmskog medija*, odnosno *posebnosti filmske tehnologije* i njihovog mehaničkog kontakta sa onim što se nalazi pred objektivom; a stvarnost, zapravo ono što bismo bolje mogli nazvati »našom slikom«, »našim opažajem« stvarnosti — kategorija je koja svoj oblik duguje specifičnostima našeg senzornog i spoznajnog aparata (ukratko — našoj ličnosti) barem onoliko (ako ne i više) koliko pojavnosti »samoj po sebi«. Zamišljen često kao direktna fotografska (i već po datosti vrijedna) *reprodukcija stvarnosti*, određen brzopleto kao tehnološki (i po egzaktnosti mašine uspostavljen kao istinit) *refleks postojećeg*, dokumentarni film nije ni lako ni brzo pronašao svoj stvaralački put. Govorilo se: ako važan i vrijedan događaj snimimo — dobit ćemo na ekranu svu njegovu važnost i vrijednost. Pisalo se: *kreacija* na ovom planu »po prirodi stvari« mora ustuknuti pred objektivnom, autentičnom i što je moguće temeljnijom *registracijom stvarnosti*... Zaboravljalo se, naime, da u terminologiji umjetnosti »objektivno« znači »bezlično«, zaboravljalo se također da nijedan medij (ni literarni, ni muzički, ni slikarski, ni fotografski, pa ni filmski), čak i kad bi to htio — ne može *svojim morfološkim strukturama* reproducirati ni utisak, ni sadržaj ni oblike *neke druge strukture*, pogotovo ne stvarnosne... Zaboravljalo se na prastari zakon umjetničkog oblikovanja po kome izvjestan sadržaj postoji u prvom redu zahvaljujući materijalnoj formi putem koje je otjelotvoren: promjena forme, promjena pojave (medijske) strukture iz temelja mijenja i sam sadržaj, pa odatle bilo kakvo doslovno prenošenje ili reproduciranje je, najjednostavnije rečeno — nemoguće.« Itd.

Zaboraviti na ovih nekoliko provokativnih činjenica, čija je provokativnost ne samo teorijske prirode, nego duboko zadire u način ovladavanja samom kinematografskom praksom u dokumentarističkom smislu reči, to je ono što se i ovom prilikom, kao neoboriv dokaz krize u kojoj se jugoslovenski dokumentarni film našao, nameće u svoj svojoj pojavnosti, upozoravajući, dakako, pri tome u kojoj se meri stvari simplificistički posmatraju i u kojoj se meri, zapravo, odnos između filma kao medija i same stvarnosti produkciono artikuliše kao odnos u kojem sama stvarnost tobože dobija, a sam film svakako gubi. Posmatrati, međutim, stvari na način na koji o njima razmišlja Munitić, upravo iz te perspektive sankcionisati samu kinematografsku praksu na bazi produkcije

Digitized by Google

kao alibija za njeno postojanje i funkcionisanje, to znači vratiti se još jednom na osnovne polazne tačke samog problema, naime, iznova upozoriti na činjenicu da se čak i neposredne težnje i ciljevi dokumentarista, zadaci koji se pred njega postavljaju, i sami posmatraju upravo mimo kompleksa na koji je ukazano kao na motiv od presudne važnosti za iole neposredno dejstvo dokumentarnog filma na predmet kojim se bavi i koji opservira.

Šta je u tom smislu, kao neposredni zadatak, stavljeno u amanet dokumentaristu, na koji način bi se ovaj morao ponašati u dodiru sa stvarnošću, u dodiru sa aktuelitetima, u dodiru sa materijom koja »zahteva« striktno dokumentaristički pristup i koja se jedino na taj način može opservirati, jer je upravo imanentna ovom filmskom rodu? Dakle: koje to preduslove dokumentarist mora uvažiti da bi se i u ovom filmskom radu izrazio, da bi potvrdio njegove medijske mogućnosti, da bi na osnovu uvida u postojeću strukturu mišljenja i delanja proizveo njen autentičan supstrat, to jest njen smisao strukturirao na način koji nije ni samo otisak te stvarnosti, ni njena reprodukcija, već autohtona forma, kojom ova, u daleko kompleksnijem smislu, nalazi svoj izraz, »ogledajući« se u njemu kao strukturi što egzistira nezavisno od nje i »sama po sebi«. O čemu je, zapravo, reč, na šta se tu misli i na koji način, naime?

»Neposredni cilj dokumentariste — nastavlja Munitić — prvenstveno je u medijskom filmskom posvajanju sadržaja i relacija iz stvarnosti; pa koliko je režiseru igranog filma dopušteno da u zavisnosti od mašte, talenta i senzibiliteta iskoristi sva raspoloživa sredstva kako bi nam filmski nametnuo stvarnost svoje iluzije, svoje više ili manje izmišljene priče — toliko su i njegovom kolegi dokumentaristi odriješene ruke da se posluži svime što na ekranu može doprinijeti cjelovitom i vjerodostojnom utisku motivâ preuzetih direktno iz života. Jer, pošto smo objasnili da mehaničkim presnimavanjem realnosti nije moguće stići do takvog cilja, logično je zaključiti da se problem razrješava adekvatnim *oblikovnim zahvatima* u materijal, što znači — režijskim zahvatima. Razlika između igranog i dokumentarnog filma očituje se, naime, najviše u njihovom vanfilmskom ishodištu: prvi polazi od fikcije i nastoji ostvariti njenu punu medijsku i pripovjednu uvjerljivost — drugi kreće od stvarnosne činjenice i pokušava njen sadržaj i značaj reinkarnirati u okviru filmske strukture« — što, pak, samo po sebi znači da je baviti se dokumentarnim filmom ipak, logično, više nego samo i tek registrirati, beležiti, parafrazirati određene činjenice, utiske ili impresije iz života. Stvarati dokumentarno, izraziti se u domenu dokumentarnog filma itd., to ne znači, dakle, ništa drugo do u sintetičkom preplitanju sopstvene senzibilnosti i tehnologije, u smislu artefakta, ostvariti takav odnos prema činjenicama iz života koji će njihov sadržaj i značaj otelotvoriti formom čije je ishodište ne u samoj toj činjenici, nego, pre svega, (autorskog) zahvata u nju.

Digitized by Google

Kako će se i na koji način autor, opet, izraziti, koja će pri tome sredstva birati, šta će od postojećeg materijala uzeti, a šta odbaciti, to su pitanja koja sama praksa nameće i to je ono što spada u njenu kompetenciju. Ma i delovao nezavisno od iole teorijski striktno razložene problematike, svaki autor ipak treba da ima na umu ono što je Munitić istakao; tek kao kompletna, autorska ličnost on može pretendovati na mogućnost da se izrazi kao dokumentarist, da ma i najneznatnijoj činjenici iz života načinom vlastitog izražavanja prida onu meru značaja i nezaobilazivosti koju ova ne bi imala da filmski, pre svega, nije obrađena.

Spremnost na to da je dokumentarno stvarati podjednako složen i težak posao kao i izražavati se u drugim filmskim rodovima, spremnost, dakle, na činjenicu da je dokumentarni film ipak sve drugo samo ne ono što se danas u nas praktikuje, spremnost je, zapravo, na rizik oduševljavanja samim životom i na tegoban put do oduševljenja delom njime inspirisanim. Koliko u svemu tome učestvuje racionalno, a koliko svemu tome pristupa intuitivno, to dokumentarist može, ali i ne mora znati, to je više nego nebitno u odnosu prema poslu kojim se bavi, i to je možda još najmanji problem u odnosu spram njega samoga. Bitna pretpostavka da je reč doista o autentičnom dokumentaristu sadržana je, odatle, isključivo u njegovom delu kao polaznoj i završnoj činjenici odnosa prema njemu samome; prema tome, uvažavajući njegovu iskrenost kao značajan doprinos osvetljavanju okolnosti pod kojima je samo delo nastajalo, ostaje, na kraju krajeva, ipak činjenica da je delo i samo delo jedini valjani argument u rasplitanju problematike oko toga šta je dokumentarni film, a šta nije, šta dokumentarno znači stvarati, a šta znači »dokumentarno« mešetariti itd.

Da je dokumentarno stvarati identično pojmu filmski se izražavati, to u kontekstu ovogodišnje produkcije kao da je malo kome bilo i jasno. Dovedena na rub samoočajanja, a očajna u suštinskom smislu reči, produkcija viđena ove godine na Festivalu jugoslovenskog dokumentarnog, kratkometražnog i crtanog filma takva je iz prostog razloga jer se na njoj više insistiralo, s obzirom na negaciju svih mogućih proklamacija o dokumentarnom filmu kao takvom, nego što se eventualno insistiralo na preispitivanju osnova na kojima kao takva i počiva. Stoga što je samu sebe tuširala u formalnom smislu reči, ni u tematskom, dakako, produkcija nije mogla ama baš nikoga da iritira. Umnogome zasvođena marginalnim situacijama i činjenicama, većina dokumentarnih filmova ostala je takvom kakva je, pre svega, stoga jer se konačno pokazala zakonomernom činjenica da sama forma umnogome zavisi od teme, i obratno, to jest da su jedno drugome imanentni. Ako se, prema tome, pokazalo da je tematski produkcija odisala merom smušene i zbunjive motivike, da sobom nije tematski izvojštila ni jedan jedini promil dramatskog suočavanja sa fakticitetima u životu postojećim, ako se pokazalo da je u tom smislu pre lakirala nego ogoljavala postojeće aktualitete, onda je logično da se ni formom, koja

Digitized by Google

je tu beskonfliktnost verifikovala, nije nikome uspela nametnuti. Takva kakva je, produkcija viđena ove godine svoj je vlastiti *anahronizam*, a da takvom i bude postarali su se, dakako, sami stvaraoci.

Živeti u ovim našim vremenima na način na koji živi i sam dokumentarni film, kao da je ovo naše vreme idealan produkt za samozavaravanje, to je dakle, više nego oportuno, upravo tragično. Sa svešću o tome da je nesrazmera o kojoj je reč ne toliko oportuna koliko tragična, pitati se zašto se sve to tako događa, iluzorno je kao i pitati se: a zašto se tako nešto nije i dogodilo?! Stanje neoborivih fakata, koje dokumentarni film sobom nudi, takvo je da dokumentarni film iz ove svoje situacije neće nimalo lako izaći. Zatrovan sopstvenim protivrečnostima, zatrovan, zapravo, iznutra, inficiran mnogim bolestima, nesposoban da se samoosvesti na način o kojem je pisao i Ranko Munitić, dokumentarni film je danas to što jeste samo uslovno, i u tom smislu on praktično ni ne postoji.

Vidljiva su već na prvi pogled ne samo njegova dekorativnost, blaziranost, njegov oportunizam, nego i nedostajanje istinske hrabrosti da se dokumentarni film suoči sa svim problemima i činjenicama života koji živimo i vremena i prostora kojima pripadamo. Sveden tek na nekoliko tematskih elemenata, dokumentarni film se danas bavi tom problematikom čisto retorski, prežvakavajući, kao krava detelinu, niz činjenica uzetih iz života, koje nisu ništa drugo do dosetka, i ništa više do način na koji se izbegava svaki mogući rizik, u smislu neposrednog zaranjanja u postojeće aktualitete. Kao da je vreme u kojem živimo doista bremenito marginalnom problematikom, dokumentarni film se njome i praktično bavi, ali, opet, i uprkos svojim vlastitim nebulozama, na isto tako marginalan i bespredmetan način. Govoriti u kontekstu svega toga o njemu kao društvenoj i kulturnoj činjenici *par excellence* već danas je iluzorno samim tim što je tu mogućnost i prokockao i jer se, zapravo, ukazao upravo kao oponent i svoje društvene i svoje kulturne »misije«. Da bi se, dakako, ponašao kao puki konformist, jugoslovenski dokumentarist ne bira u tom smislu sredstva, ali u svakom slučaju omašuje iz prostog razloga što je ubeđen da će temama koje nudi i formom koju prežvakava ipak nekoga uznemiriti, nečije savesti dobro prodrmati, nekome teško stati na žulj. Nesrećan u tom smislu jer ne shvata pravo stanje stvari, umesto da rizikuje, on će radije da frizira, umesto da suoči, on će radije da impresionistički skicira, umesto da postavi pitanje, on će dati (kao) odgovor itd. U problemskom značenju te reči, sve to što nam nudi društvena je i estetska nedovoljnost prvog reda samim tim jer je svojom sopstvenom oportunošću izbegao niz fakata koji naprosto bodu oči, niz problema koji zahtevaju da se i filmski neposredno obrazlože. Umnogome neosetljiv na sve to, jugoslovenski dokumentarist, zapravo, dokumentarni film tretira kao svoju ličnu, privatnu prćiju i u tom moralnom samoraskolu on će pre stati uz rame onih koji neće da

Digitized by Google

ma šta dovedu u pitanju nego što će stati uz one retke koji se ne libe da kažu ono što se ima reći, ali, dakako, na način koji to što imaju da kažu ni u kom slučaju ni društveno ni estetski ne ugrožava.

Zatvarajući se prema svetu činjenica oko sebe, jugoslovenski dokumentarist ne radi tako ništa drugo do ono što ne bi smeo da čini; umesto da umetnošću osvetli one prostore ljudske slobode koje još naziremo, jer su prekriveni sa sedam velova, on tu slobodu sužava, negira ili, pak, frizira u toj meri da o slobodi i ne može biti više govora. Jednom davno već formulisana, naravno, u stvaralačkom smislu reči, kao horizont naslućene, ali još uvek materijalno i neostvarene ljudske slobode, jednom, dakle već, promovisana za jedan od načina njenog otelotvoravanja, u rukama jugoslovenskog dokumentarista ta sloboda se javlja kao balast, a da će on sve učiniti da kao balast i ostane, izvesno je, van svake je sumnje. Stoga jer će takvom ostati, ta prokockana sloboda se javlja kao lažna slika vremena i prostora u kojem živimo, kao ideološka perspektiva koja u pitanje dovodi sve i svja, pa i sve ono što ideologija kao takva jeste »sama po sebi«. Razvijajući se kao stega, kao tegoban put od nemila do nedraga, jugoslovenski dokumentarni film je takav kakav jeste ne zato što je, na kraju krajeva, takav morao biti jer se drugačije nije *moglo*, nego pre svega stoga što se tako *htelo*. A samim tim što se tako htelo, svaki mogući pledoaje u njegovu korist je pledoaje u korist onog i onakvog dokumentarnog filma koji je negda ovim našim kinematografskim prostorima bezrezervno vladao i na koji pozivati se ne znači ništa drugo do prozreti i prezreti sve ono što nam se pod firmom »dokumentarni film« danas nudi.

Tragičan u svom bežanju od stvarnosti, od života, od svega što je problematično i konfliktno, tragičan u svojoj dekorativnoj težnji da se u pet-šest slučajeva posveti »problematici« slikarstva(!), ili, opet, u pet-šest slučajeva uslovima pod kojima se u našim fabrikama radi (!), tragičan u nedostatku motivike, koja duboko zadire u sve pore našega života, naprosto, imun na svu onu društvenu i životnu problematiku kojom se bave svi ostali mediji, neosetljiv na niz krucijalnih društveno-političkih motiva, a veoma spreman da edukativno-etnografski opsluži sam život, to jest da se u izvesnim slučajevima ponaša tipično pozitivistički itd. — jugoslovenski dokumentarni film je takav i u smislu odnosa prema sopstvenoj tradiciji, ne nalazeći motiva da se vine iznad torture takozvanog »klasičnog« dokumentarca ili iznad granica koje razdvajaju belešku, reportažu ili impresiju od istinske zapitanosti nad određenim životnim fenomenima u formi koja izdržava pritisak tih fenomena i, asimilujući ih u sebe, razrasta se sve do autohtone, neponovljive, samostalne strukture duha. »Klasičan«, dakle, u negativnom, a ne u škanatinskom, papićevskom, aćimovićevskom, tanovićevskom, ilićevskom, gilićevskom itd. smislu reči, jugoslovenski dokumentarni film je takav upravo s obzirom na sve ono čime se bavi. Neaktuelan do aktuelnosti, neautentičan do autentične zapitanosti nad pitanjem:

Digitized by Google

a čemu sve to i zašto?! — jugoslovenski dokumentarni film danas dovoditi u vezu sa jugoslovenskom dokumentarističkom klasikom, e to je više nego izvršiti zločin sa predumišljajem. Svrstavati postojeće kinematografske trabante uz bok jednom Škanati ili Papiću ili Giliću itd., pa svemu tome pridati značaj koji objektivno nema, niti se ovaj objektivistički izvojštava iz samih filmova, to je u svakom slučaju pokazatelj da je jugoslovenski kinematografski kompleks, zapravo, neizlečiv od vlastitih boleština i da je, bez sumnje, i društveno i kulturno odavno već fosiliziran.

Kad se sve sabere, oduzme, pomnoži i podeli, šta od cele te produkcije ostaje, šta se kao njeni dometi gledaocu nameće, koji filmovi i koji autori, naime? Na kraju krajeva, da li predložena lista od nekoliko filmova, među kojima se nalaze *Priče iz Pariza* Zlatka Lavanića, *U potrazi za Šutejem* Nenada Puhovskog, *Veselin Nikolić* Puriše Đorđevića, *Aqua* Milorada Bajića, *Put* Ranka Stanišića, *Sunce* Laki Čemčeva, *Šta vi predlažete* Nikše Jovičevića, *Vraćanja* Milana Kosovca itd., može išta u tom smislu da izmeni, jer reč je, ipak, pre svega i uprkos svemu, isključivo o korektnim filmovima, čak ako se konstatuje i to da su prva tri daleko najbolja u kontekstu produkcije koja je ove godine brojila nešto više od 70 filmova, kao i isto toliko, naime, promašaja?

Stvarati danas i s obzirom na sve ono što je dokumentarni film nekada kao produkcija značio, a što danas, pre svega, znači kao verbalna dosetka, isključivo korektno, to ne znači ništa drugo do stvarati pod presijom te tradicije, njenih artikulacija i njene samosvesti. Da je stvarati korektno isto što i stvarati na izrazito tradicionalan način, prežvakavajući do iznemoglosti već verifikovane sevove pojedinih izrazitih autorskih senzibilnosti, to je fakat koji je neoboriv iz prostog razloga jer se i ovog puta pokazalo da se nešto u smislu tradicije može »citirati« isključivo ako se tim »citatom« koristi stvaralac od nerva, autor koji ima nešto da kaže i koji to što ima da kaže — i ume da iskaže. Biti korektan u tom smislu reči znači, dakako, mnogo, ako se ima u vidu koliko, zapravo, netalentovanih »stvaralaca« i dan-danas krstari jugoslovenskom kinematografijom. Ali biti korektan u smislu izbegavanja vlastitog autorskog stava prema sumi problema koji se neodoljivo nameću, to je, zapravo, način na koji se »filmski« ekspertiziraju sve norme malograđansko-provincijalnog odnosa mnogih dokumentarista prema iskustvima tradicije, do koje držati ne znači slepo, naime, verovati u nju, koliko je u mnogo čemu podvrgavati mogućnostima kritičkog preispitivanja, nastojanju da se upravo i isključivo kritički ova revalorizuje. Samim tim, biti korektan na način koji ovom oponira, ne znači ništa drugo do iznova se vraćati onim autoritetima sa tog područja koji su svojevremeno nudili takav opseg doživljaja i emocija, takav odnos i prema formi i prema sadržaju da je danas iznova ih prizvati u sećanje jednako, zapravo, njihovom ponovnom aktualizovanju, dakako, u relaciji koja i te

Digitized by Google

kako dovodi u pitanje sve ono sa čim se danas u dokumentarnom filmu suočavamo. Prizvati te autoritete da bi svedočili u korist dokumentarnog filma neposredno i neopozivo, to ne znači ništa drugo do stepenom njihove aktualizacije definisati, zapravo, prirodu i karakter bavljenja mnogih dokumentarnim filmom, danas i ovde.

Da je biti korektan, zapravo, jednako porazu jedne doktrine u borbi sa samom sobom, pokazao je upravo ovogodišnji festival, odnosno mogućnost da se svaki od autora potpiše na svaki od pojedinih filmova i da se u tom smislu ništa bitno novo ne dogodi. Ogrezao do guše u standard, konvenciju, u negaciju života kao takvog, osetljiv, zapravo, samo na mogućnost da slučajno ne ispliva van konteksta te korektnosti ili, opet, van prostora koji je tematski neposredno omeđio, jugoslovenski dokumentarist tu korektnost upražnjava čisto zanatski, a da se od zanata umetnički ne živi to je poznato svima onima koji su se u jednom trenutku iole nastojali umetnički izraziti, verujući pri tome, dakako, više svojoj pameti nego svojoj zanatskoj umešnosti. Jer od pameti se živi ljudski, od zanata se živi po recepturama samoga tog zanata; prema tome, misliti pameću, a ne umešnošću, misliti glavom, a ne tehnologijom, ne znači drugo do umešnost savladati njome samom, do tehnologiju učiniti ovisnom o pameti, naterati je da se ljudski izražava, i pored sve svoje tehnološke monstruoznosti. Misliti tako, a ne u kategorijama korektnog, očekivanog, već viđenog, misliti na način koji ubija svaku klicu prepoznatljivosti, a insistirati na neponovljivosti ljudske geste i emocija, svega ljudskog čak i u najproblematičnijim situacijama, to je ono što se danas čini iluzornim i to je ono što svaku korektnost transformiše u njen kontraargument.

Doveden do te svoje granice, jugoslovenski dokumentarni film, dakako, nema kud ni gde, a da neće ni sutra imati, to je evidentno pa i da se posebno ne naglasi. Sem u dva-tri usamljena slučaja, koji tek potvrđuju samo pravilo, upravo besperspektivan, dokumentarni film, danas i ovde, nalazi se, zapravo, na raskršću koje vodi u mnogo pravaca, ali da je izabrati onaj najbolji i odviše lako, to, naravno, nikome nije ni palo na pamet. Jer, hteli mi to ili ne, svome generičkom biću dokumentarac se neće vratiti ni svojim aktualitetima, ni svojom angažovanošću, ni svim svojim propratnim pojavama, kao ni mogućnošću da se obnovi u svom neoklasicističkom vidu, ukoliko se, zapravo, ne vrati sebi samome kao autohtonoj artističkoj formi, to jest ukoliko se ne obnovi u smislu same forme. Tek tada, ako se i ukoliko obnovi, dokumentarac će iznova sazreti u sve ono što je danas već prokockano, asimilujući kao način svoje egzistencije i sve postojeće aktualitete i mogućnost sopstvenog kritičkog angažmana u odnosu na sve što ga se neopozivo tiče, što ga i kao filmsku formu i kao izraz stvaraočeve ličnosti neposredno uvodi u ovaj naš

Digitized by Google

svet, ne toliko da bi u odnosu na njega reminiscencirao koliko da bi ga neposredno kao takvog izrazio...

Kada se, prema tome, sve sabere, oduzme, pomnoži i podeli, od cele te bulumente filmova ostalo je na kraju tek nekoliko, tačnije: tek tri filma: *Priče iz Pariza, U potrazi za Šutejem* i *Veselin Nikolić*. Mada između sebe tematski i formom različiti, svaki od ova tri filma intrigira određenim brojem činjenica; Lavanićev gorkom istinom o sudbini druge i treće generacije naših ekonomskih gastarbajtera, konačno i neopozivo odrođenih od vlastitog domicila, istinom razrađenom u domalo razbarušenoj formi, sa efektnim metaforičkim finalom u kojem mehanička ptica prerasta u simbol tog odrođavanja, neutrališući sve prethodne nečistoće u formi; film Puhovskog nastojanjem da se prodre u svet likovnih oblika Miroslava Šuteja aktivistički neposredno, u čemu je reditelj samo delimično uspeo, jer ipak taj svet nije bio u stanju da razloži i iznova simbolički supstituira kao neoboriv društveni, estetički i ljudski fakat; te, konačno, Purišin kao više nego sjajna i upečatljiva kroki-poema o zlehudoj sudbini skojevca Veselina Nikolića, čiju sudbinu Puriša rekonstruiše na osnovu 26 fotografija koje prikazuju pojedine faze njegovog streljanja, nađenih u džepu poginulog nemačkog vojnika, kao i pojedinih delova iz izveštaja napisanog povodom Nikolićeve tragične sudbine, artikulišući sav taj materijal, pre svega, u znaku otpora i opomene, suočavanja života i nasilja, ljudske i idejne perspektive i besperspektivnosti nasilja kao proizvoda svesne težnje za ovladavanjem ljudima i nad ljudima, istorijski u toj meri evidentirane da na nju posebno ne treba ni upozoravati...

Kada se, dakle, izvrše sva već poznata svođenja »dokumentarca« na ono što i jeste, kada se izračuna što se izračunati može, ostaju tako tri filma koji kao torzo »spasavaju« jugoslovenski dokumentarni film zlehude sudbine, koju ipak nije mogao i izbeći. Tešiti se, s druge strane, činjenicom da ni u svetskim razmerama nije bolje, ne znači, dakako, drugo do zatvoriti oči pred neoborivim činjenicama i, zapravo, krenuti »jovo nanovo«, kao da se u međuvremenu nije ništa dogodilo i kao da u domaćem filmu doista teče med i mleko, te se, eto, sve ovo ima shvatiti kao slučajan delikt.

Suočena sa samom sobom zahvaljujući, pre svega, sebi samoj, šta jugoslovenska kinematografija kao nauk iz svega ovoga može i da izvuče? Govoreći suštinski, spoznaje do kojih se u kontekstu ove situacije moglo doći, a ipak nije, otvorile bi umnogome prostor za transformaciju kinematografije ne samo u materijalnom (kako se i inače zagovara) koliko i u materijalnom i u duhovnom smislu reči. Kinematografija koja transformiše samo jednim delom sebe u ono što se od nje u oba smisla te reči hoće iznova će se naći u izrazito paradoksalnoj i protivrečnoj situaciji, tako

Digitized by Google

da se ništa bitno novo neće u njoj ni dogoditi. Kinematografija koja, naprotiv, svoju budućnost isključivo sagledava u obostranom transformisanju, ima sve mogućnosti da preživi stanje u kojem se danas našla i da, obnavljajući se materijalno i duhovno neposredno, iznova stekne sve mogućnosti na nesmetan i prirodan način. Jedino takva kinematografija, svesna sebe same i sa svešću o sebi, može pretendovati na sve ono što je kinematografija u kontekstu sebe same davno već prokockala, i u tom smislu njen značaj se više neće meriti onim što nije, a priželjkuje se, koliko i isključivo onim što jeste i što ostvaruje, zapravo, kao ideju sebe same u neposrednom, dakle, stvaralačkom značenju te reči.

Digitized by Google

Dr Dušan Čalić: Izgradnja socijalizma i odnos ekonomike i politike

(„Narodne novine", Zagreb, 1981)

Široki geografski prostori na kojima se gradi socijalizam, kao i ne beznačajna udaljenost od svog istorijskog početka još ne znače da su pribavljeni svi i pouzdani odgovori. U značajnom dijelu socijalizam još egzistira kao revolucionarni pokret, koji za svoje puno društveno konstituiranje traži brojne odgovore. Ne može se reći da se raspolaže pouzdanim odgovorima ni na neka osnovna pitanja. Jedno od takvih je predmet ovog rada, zbirke članaka i rasprava koje je autor objavio u posljednje vrijeme. Odnos između ekonomike i politike, u stvari, odnos između objektivnih ekonomskih zakonitosti i subjektivnog faktora, spada u red primarnih pitanja u problemu socijalističke izgradnje. Riječ je, zapravo, o problemu vlasti u socijalizmu i mogućnostima njenog prevazilaženja, uspostavljanja takve političke organizacije koja bi omogućavala produbljavanje procesa ekonomskog oslobađanja rada, neposredan uticaj proizvođačke većine na sve poslove društva i, na taj način, spriječila izrastanje i osamostaljenje birokratskih monopola svih vrsta. Baveći se pitanjima ekonomije, dr Čalić, u stvari, uočava da socijalistička ekonomija nije puki model ekonomiziranja, nego da vlada neposredan odnos sa politikom. Zbog toga, baviti se problemom odnosa ekonomike i politike znači, zapravo, baviti se problemom socijalističke revolucije, njenog kontinuiteta. Neade-

Digitized by Google

kvatna rješenja, na to nas iskustvo sve više upozorava, opasnost su i prijetnje ozbiljnih usporenja. Birokratizacija, prije svega partijska, bila je i ostala osnovnom prijetnjom socijalističkog razvoja. A osnova birokratije je, prije svega, u neadekvatnosti rješenja odnosa ekonomike i politike. Odatle i neprekidna aktuelnost bavljenja ovim problemom.

Još je jedan izvor i potreba neprekidnog bavljenja ovim problemom, njegove neprolazne aktuelnosti. Razlog je u dijalektičkoj osnovi ovog odnosa. »Odnos međuzavisnosti ekonomike i politike nije kratkog vijeka i nije proizvoljan odnos. On u prvom redu zavisi od postignutog nivoa razvijenosti proizvodnih snaga društva« (str. 51). Izgradnja socijalizma znači za dr Čalića neprekidan tok usavršavanja ovog odnosa. Odmah uz to se ističe i njegov karakter. Težište je na ekonomskim zakonitostima i njihovom poštovanju. Ali tu dr Čalić, što je posebno važno, ne ostaje nedorečen i neodređen.

Predmet posebne političke pažnje su ekonomski zakoni vezani za socijalizam kao sistem i njegov razvoj. »Politika mora pomagati stvaranje uvjeta za što potpunije djelovanje onih ekonomskih zakona koji pokreću izgradnju ekonomike socijalizma, raspodjelu prema radu, ekonomiju vremena itd. Samo tako i utoliko je poželjna angažiranost društveno-političkih faktora u poticanju ekonomskog razvoja« (str. 55). U suštini, riječ je o onoj vrsti planskih uticaja »koji će udruženi rad, odnosno radne organizacije... staviti u takav položaj da su »prisiljene« da djeluju saglasno ekonomskim zakonima, a u okviru izgradnje ekonomike novog društva, a to sve skupa znači: likvidaciju sadašnje dominacije društveno-političkih foruma nad privrednim kretanjima« (str. 55). Ovim se, u stvari, iznose i osnovne ideje o metodu i sadržaju planova u socijalizmu. Ostvarenje raspodjele prema radu (ujednačavanje uslova privređivanja) i ekonomija vremena privlače osnovnu pažnju. Zadatak je Partije, u stvari, ne da vrši direktnu regulativu, da se usmjeri u »jedinu i isključivu rukovodeću i usmjeravajuću snagu društva organiziranu i postavljenu iznad i mimo društva« (str. 61), nego da »prelama« neka osnovna pitanja. Tu se uočavaju i razlozi smjenljivosti njene uloge u toku razvoja socijalizma, u suštini, razlozi evolucije same partije, metoda njenog djelovanja. U početku, nakon pobjede revolucije, zadatak je Partije da eksproprijacijom eksploatatorske klase i nacionalizacijom sredstava za proizvodnju, u suštini, dovede do društvene svojine i vlasti radničke klase kao početnih uslova za izgradnju socijalizma. Nakon toga težište se prenosi na podršku ekonomskim zakonitostima socijalizma, što je trajni oblik djelovanja. Stalne promjene u ekonomiji osnova su stalnih promjena u metodima partijskog djelovanja.

Analizirajući naš aktuelni privredni i politički trenutak, dr Čalić dolazi do zaključka da je odnos između ekonomike i politike snažno poremećen te da se »već danas sve otvorenije postavljaju problemi na relaciji društvo —samoupravljanje—partija« (str. 62). Problem je u visokoj otuđenosti dohotka od radnih kolektiva (putem poreza i doprinosa, određivanja cijena, saniranja gubitaka i slično), što sputava specijalizaciju, integraciju i kooperaciju, destimuliše volju (motive) za rad, jednostavno doprinosi rastu ekonomske neracionalnosti. Prijetnje su u »formalizaciji« samoupravljanja, šutnji kao načinu ponašanja, o čemu govori »pasivnost« članova SK i odsustvo inicijativnosti kod delegata. Jednostavno, ističe se da je otuđenje dohotka faktor dezintegracije i neracionalnosti. A zadatak je politike da, prije svega, na osnovi podrške izgradnji ekonomskih zakona socijalizma, obezbijedi »zajedništvo na liniji izgradnje socijalističkog samoupravnog društva« (str. 50). To je ujedno osnova razrješenja odnosa pojedinačnog i opšteg, osnova »društveno djelujućeg pojedinca«, koji će, ostvarujući svoje individualne ciljeve, ujedno ostvarivati opšte. To je osnova sadržaja socijalizma i njegove ekonomije.

Digitized by Google

Da bi se ostvario optimalni odnos između ekonomike i politike, odnosno spriječio proces birokratizacije društva, dr Čalić predlaže poštovanje principa »povratne sprege«. Potrebno je prevazići situaciju gdje je »odlučivanje o rezultatima rada odvojeno od samog rada« (str. 52). A da bi se to ostvarilo, potrebno je radne kolektive učiniti ekonomski samostalnima, dovesti ih u situaciju da sami odgovaraju za svoju ekonomsku sudbinu, uživaju plodove svog rada i podnose posljedice vlastitih promašaja i gubitaka, sami vrše izbor i smjenjivanje rukovodilaca i slično.

Osnovu ovakvih opredjeljenja dr Čalić nalazi i u činjenici što »razvoj ljudskog društva podrazumijeva... i stalno jačanje ličnosti kao sve potpunijeg subjekta«, kao i u tome »da je samoupravni razvoj društva historijski proces nastajanja asocijacije neposrednih proizvođača«, te da je on »objektivno zakonomjeran« (str. 59).

U ovoj objektivnoj zakonomjernosti nastajanja asocijacije neposrednih proizvođača sagledava se i mjesto partije, u stvari odnos ekonomike i politike. »Evolucija djelovanja partije je u najopćenitijem smislu data u premještanju aktiviteta partije u sistem samoupravljanja« (str. 62), da bi se na kraju obezbijedili svi »neophodni elementi kada nestaje partija kao posebna organizacija« (str. 61).

Jedan od problema ostvarivanja ovakvog odnosa ekonomike i politike je u entropiji, deformacijama u samoj partiji, što je, uostalom, osobina svakog složenog organizma. Javljaju se snage koje žele zadržavanje određenih privilegija i vlasti, najčešće monopol pojedinih grupa i pojedinaca, bilo da je riječ o monopolu nad informacijama, privatizaciji kadrovske politike, razmještanju »svojih« ljudi, na koju opasnost se posebno upozorava. »Iskušenja za partiju su što se ona zaista mora boriti na nekoliko frontova, što uključuje i borbu protiv vlastite entropije« (str. 67). Iznosi se veoma značajna ocjena našeg aktuelnog političkog trenutka: »I mi se nalazimo u momentu kada se sve oštrije sukobljavaju dvije tendencije. Prva je zahtjev za promjenom mjesta i uloge partije, kao i metoda njenog djelovanja, saglasno potrebama razvoja samoupravljanja, i druga, težnja ka zadržavanju prevaziđenih starih metoda rada i djelovanja partije, potencirana pritiskom entropije« (str. 62). Problem deformacija u partiji i partijskom djelovanju »je dobrim dijelom vezan za postojanje politike kao profesije«, smatra dr Čalić. To je glavni izvor »niza direktnih i indirektnih povlastica i pogodnosti vezanih za »poziciju u vlasti«« (str. 67).

Premještanje aktiviteta partije u sistem samoupravljanja ni u kom slučaju ne znači umanjenje njene uloge i uticaja. A najmanje to znači prihvatanje teorije spontaniteta, stanovište »nove ljevice«, čemu se dr Čalić odlučno suprotstavlja. Naprotiv, riječ je o pojačanom uticaju upravo na osnovi stalnog prilagođavanja partijskog rada potrebi razvoja samoupravljanja, kao svom osnovnom cilju. Da bi »SK mogao postati »partija« masa — partija kao oruđe masa« (Tito) njegov »način djelovanja mora biti adekvatan razvoju samoupravljanja, a to znači adekvatan suštini delegatskog sistema, potičući princip rotacije, opoziva itd.« (str. 62).

Nakon čitanja ove knjige stiče se pouzdan i značajan zaključak — odnos između ekonomike i politike zaista nije proizvoljan, nego ima svoje čvrste fundamente. Stvar je svjesnih društvenih snaga da se oni slijede. Svojim širokim razmatranjima problematike razvoja samoupravljanja i razvoja društva uopšte, sve to ostvarujući na primjeru naše aktuelne društvene stvarnosti, dr Čalić je pružio po mnogo čemu originalan i stimulativan prilog našoj nauci o društvu i ekonomiji. Posebno sa stanovišta uloge partije. Tako ova knjiga pomaže izgradnji vlastitog stava, izoštrava misao o problemu i time prodire do uma i emocija, ostaje zapamćena.

Aleksa Milojević

Digitized by Google

Grupa autora: Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji

(Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980)

U biblioteci »Sociologija sela« pojavila se studija koja će, vjerujemo, značajem i vrijednošću svoga sadržaja pobuditi pažnju, prije svega, stručnih agrarno-ekonomskih krugova, ali i s razlogom zainteresovati druge činioce naše društvene i političke strukture. Ova knjiga, zapravo, predstavlja analizu glavnih rezultata empirijskog istraživanja provedenog tokom 1976. godine, pod naslovom »Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji«.

Autori knjige su: Vladimir Cvjetićanin, Josip Defilips, Edhem Dilić, Alija Hodžić, Vlado Puljiz i Maja Štambuk, a pored njih istraživačku ekipu su činili još i Milan Benc, Petar Marković i Joko Sparavalo. Čini se da se ovom knjigom na najbolji način održava kontinuitet biblioteke »Sociologija sela«, u čijem su izdanju, posljednjih godina, izašle veoma zapažene knjige iz oblasti agrarne ekonomije i sociologije sela (Stipe Šuvar, *Između zaseoka i megalopolisa;* Grupa autora, *Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji;* Grupa autora, *Društvene promjene na selu;* Petar Marković, *Migracije i promjene agrarne strukture;* Vlado Puljiz, *Eksodus poljoprivrednika* i druge).

»Porijeklo, uzroci širenja i rasprostranjenost mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika« — naslov je prvog poglavlja ove studije, u kojem se osvjetljava razvojni put mješovitih domaćinstava u raznim krajevima naše zemlje, od vremena kada je u selu vladala proizvodno-potrošačka autarkija, preko diferencijacije unutar seljačke ekonomije, do javljanja seoskih zanata i nastanka samostalnih prerađivačkih industrijskih grana. Evolucija savremene poljoprivrede i uzroci nastanka seljaka-radnika razmatrala se kroz nekoliko osnovnih dimenzija međuzavisnosti poljoprivrede i industrije, relevantnih za generiranje mješovitih domaćinstava, i utvrđuje se da u savremenim uslovima ekonomskog razvoja još jače djeluje poznata zakonitost, prema kojoj je srazmjera poljoprivrednika angažovanih u mješovitoj poljoprivredi direktno proporcionalna mogućnostima zapošljavanja izvan gazdinstva, a obrnuto proporcionalna mogućnostima zapošljavanja u poljoprivredi.

Rasprostranjenost mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika i njihovo prisustvo u društveno-ekonomskoj strukturi u studiji su prikazani posredstvom pet grupa indikatora. Autori ovdje daju veoma interesantan sociološki presjek, konstatujući da seljaci-radnici čine 38,3% od ukupnog broja zaposlenih izvan poljoprivrede, da stanovništvo u domaćinstvima seljaka-radnika čini 50% ukupnog stanovništva koje živi na gazdinstvima, da obradive površine seljaka-radnika učestvuju sa 42,8% u ukupnim obradivim površinama u zemlji, da dohodak izvan gazdinstava u domaćinstvima seljaka-radnika učestvuje sa 65% u ukupnom dohotku domaćinstva itd. Oni, međutim, ističu da je stvarna rasprostranjenost seljaka-radnika i njihovih gazdinstava znatno veća nego što to pokazuju izneseni indikatori. O tome, na žalost, nema novijih istraživanja, za koja će, nadamo se, neophodnu dokumentacionu osnovu pružiti rezultati popisa stanovništva 1981. godine.

Po svojoj brojnosti, ekonomskoj snazi, društvenoj ulozi i društveno-ekonomskoj nedefinisanosti mješovita domaćinstva predstavljaju veoma kompleksnu pojavu, u čijem istraživanju se javljaju brojni teorijski i praktični problemi. Zato se u drugom dijelu ove knjige autori bave pojmovnim opredjeljenjem mješovitih domaćinstava, kao i ciljevima i metodima istraživanja zakonitosti ove društvene pojave. S obzirom na to da su kao opšte ciljeve istraživanja postavili, prvo, utvrđivanje

Digitized by Google

stepena raširenosti mješovitih domaćinstava, njihovih osnovnih karakteristika i perspektive socijalne i ekonomske reprodukcije i, drugo, utvrđivanje elemenata socijalnog položaja seljaka-radnika u domaćinstvu i seoskoj sredini, kao i njihove osnovne socio-psihološke i kulturne karakteristike, a zatim, konstruisanje i empirijsko verifikovanje tipologije mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika, kao posebne ciljeve, autori su se opredijelili da sve to istraže služeći se metodom suprotstavljenih uzoraka (čistih poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava). Istraživanje je vršeno na bazi uzorka od 4.339 domaćinstava iz 151 naselja (seoskih i mješovitih) na cijelom području Jugoslavije, pri čemu su izvorni podaci prikupljeni uz pomoć upitnika i intervjua.

Na osnovu tako prikupljenih podataka, u trećem dijelu se razmatraju biosocijalna i socio-ekonomska obilježja anketiranih domaćinstava i seljaka-radnika. Kao značajna obilježja, analizirani su: veličina i sastav domaćinstva (stalno smanjivanje prosječne veličine seoskog domaćinstva), način formiranja i autohtonost (neolokalno, izdvajanje, dioba, sukcesija), razlozi napuštanja domaćinstva, osnovna obilježja domaćina i slično. Pri tome je, pored ostalog, utvrđeno da su, prema načinu formiranja, najbrojnija (45,5%) mješovita domaćinstva nastala sukcesijom (preuzimanje gazdinstva nakon onemoćalosti ili smrti jednoga ili oba predstavnika roditeljske generacije), da nema značajnijih razlika između mješovitih i čistih poljoprivrednih domaćinstava u pogledu razloga odlaska sa gazdinstva, da kod nas nema tradicije u dvojnosti zanimanja (svega jedna šestina ispitanih »polutana« imala je roditelje stalno ili sezonski zaposlene izvan poljoprivrede).

Četvrti i, reklo bi se, centralni dio ove studije nosi naslov »Ekonomska obilježja mješovitih gospodarstava«. Ovdje su kao osnovna obilježja istraživani: radna snaga, zemljišni kapacitet, stočni fond i opremljenost gazdinstava, s ciljem da se potpunije sagledaju obim, struktura i način korišćenja ovih kapaciteta.

Veoma su interesantni i značajni rezultati do kojih su istraživači došli. Analizirajući radnu snagu na gazdinstvu, kao jedno od osnovnih proizvodno-ekonomskih obilježja, a istovremeno i veoma specifičan i složen problem istraživanja, autori su utvrdili da gotovo petina svih istraživanih domaćinstava (dakle, i čistih poljoprivrednih i mješovitih) nema ni jednog člana kojemu bi rad na gazdinstvu bio osnovna djelatnost. Karakteristično je da u tom pogledu postoje vrlo velike razlike između republika i pokrajina (od 7,8% u užoj Srbiji, do 53,9% u Crnoj Gori).

Na osnovu analize proizvodnih obilježja čisto poljoprivrednih i mješovitih gazdinstava, autori pokušavaju da utvrde tendencije njihove proizvodno-ekonomske reprodukcije. Istražujući pokazatelje o proizvodnim kapacitetima (kretanje broja stoke i površina pod glavnim kulturama) i one o investicijama u gazdinstvima, formiraju tri modela reprodukcije individualnih gazdinstava: progresivna, stagnantna i regresivna. U daljim istraživanjima razmatrani su struktura gazdinstava prema tipovima ekonomske reprodukcije i njihova pojedinačna obilježja, te je na temelju toga utvrđeno nekoliko značajnih karakteristika: oko dvije trećine ispitivanih gazdinstava u proizvodno-ekonomskom pogledu stagnira, nemaju ekonomske snage, interesa ni mogućnosti da povećanjem proizvodnih kapaciteta razvijaju svoju privrednu osnovu; postoji međusobna uslovljenost opšte razvijenosti područja i zastupljenosti pojedinih tipova ekonomske reprodukcije, odnosno polarizovanost gazdinstava je jače izražena u razvijenim sredinama; ekonomski jača gazdinstva se u većoj mjeri opredjeljuju za ekspanziju i okrupnjavanje svoje proizvodnje; ekonomska reprodukcija gazdinstva zavisna je od socio-ekonomskog tipa domaćinstva, jer se pri jednakim uslovima čisto poljoprivredna gazdinstva sve češće opredjeljuju za širenje proizvodnje nego mješovita itd. U ovom poglavlju studije takođe su detaljno analizirani rezultati

Digitized by Google

istraživanja obilježja izvora i strukture, karakteristika formiranja i raspodjele prihoda čisto poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava.

U petom poglavlju ove studije prikazana su neka osnovna kulturna obilježja mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika. S obzirom na integrisanje seljaštva u globalne društvene procese i nastojanja da se smanji vjekovna razlika u uslovima života naspram gradskog stanovništva, ovdje je pažnja posvećena naročito ishrani stanovništva, stambenim uslovima i opremljenosti domaćinstava i višeznačnim kvalitativnim promjenama koje se na tom planu na našem selu ostvaruju.

Socijalna reprodukcija mješovitih domaćinstava problem je kojim se autori bave u šestom poglavlju. Rezultati koji su ovdje izneseni značajno osvjetljavaju budućnost naše individualne poljoprivrede, i na bazi istraživanja na reprezentativnom jugoslovenskom uzorku pokazuju da je od 4.339 anketiranih domaćinstava njih 59% imalo domaćina starog 50 i više godina, te se na osnovu toga može očekivati da će njihovi individualni posjedi biti oslobođeni za sukcesiju u narednih 15 godina. Međutim, uz to je svakako značajno da 28,2% takvih domaćinstava nema nasljednika.

U sedmom poglavlju, pod naslovom »Stavovi i mišljenja seljaka-radnika o problemima i budućnosti individualne poljoprivrede, o zemljišnom posjedu i udruživanju«, izneseni su rezultati istraživanja promjena u svijesti individualnih proizvođača, a u vezi sa problemima individualne poljoprivrede, potrebnom veličinom posjeda, zatim u vezi sa prodajom i ustupanjem posjeda i socijalnom sigurnošću poljoprivrednika itd.

Osmo poglavlje predstavlja prikaz rezultata istraživanja o motivacijama za bavljenje dvojnom aktivnošću, pri čemu su razmatrana tri osnovna tipa motivacije: ekonomskog dobitka, ekonomske nužnosti i bio-socijalnog prilagođavanja. Ovdje je, svakako, interesantno da se prilikom odlučivanja za prioritet aktivnosti, u slučaju da moraju napustiti jednu aktivnost, više od 90% seljaka-radnika opredjeljuje za napuštanje poljoprivredne aktivnosti. S druge strane, u pogledu profesionalne namjere seljaka-radnika, njih 71% se izjašnjava za zadržavanje statusa seljaka-radnika, dok se kod čistih poljoprivrednika njih 93% izjašnjava za to da ostanu isključivo poljoprivrednici.

»Tipologija mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika«, naslov je devetog (i posljednjeg) dijela ove studije, koji daje značajan teorijski doprinos osnovama tipologije mješovitih domaćinstava. S obzirom na to da istraživanja ukazuju na vrlo naglašenu heterogenost mješovitih domaćinstava u vezi sa stepenom zavisnosti od poljoprivredne aktivnosti i dohotka iz poljoprivrede, i izvan nje, formirano je 15 osnovnih i 6 »izvedenih« tipova ovih domaćinstava, koji se posmatraju i u svjetlu uticaja niza drugih faktora (obilježja naselja, demografskih obilježja, infrastrukture i institucija, bio-socijalnih i socio-ekonomskih obilježja domaćinstava itd.) na njihovu rasprostranjenost i rejonski razmještaj. Pored tipologije domaćinstava, u ovom poglavlju je na osnovu tri kriterijuma (zanimanje u času ulaska u status seljaka-radnika; radno angažovanje na gazdinstvu i socio-profesionalne namjere u budućnosti) urađena i tipologija seljaka-radnika, sa 18 osnovnih tipova i 6 »izvedenih« kategorija, što, svakako, predstavlja značajan doprinos osvjetljavanju ovog dijela problema mješovitosti naše poljoprivrede.

Na kraju, treba istaći da su istraživanja prikazana u ovoj studiji dala rezultate koji se mogu smatrati relevantnim za ocjenu budućnosti mješovite poljoprivrede i njenog značaja u savremenom društveno-ekonomskom razvoju.

Posebna vrijednost studije je u tome što je, na osnovu empirijskog istraživanja, kao i korišćenih teorijskih dostignuća, od klasika marksističke ekonomije do naših autora, dosljedno sprovodeći usvojeni metodološki postupak, u uslovima jugoslovenske društvene stvarnosti, prikazala proces transformisanja poljoprivrede i diferenciranja poljoprivrednih domaćinstava, ukazujući na zakonite tendencije razvoja ovih društveno-ekonomskih promjena kod nas.

Digitized by Google

Osvjetljavajući tako jedan veoma interesantan segment aktuelnih, ali i nedovoljno istraženih socio-ekonomskih kretanja, ova studija predstavlja značajno osvježenje u literaturi iz oblasti agrarne ekonomije i sociologije sela. Stoga smatramo da će ona pobuditi interesovanje ne samo agrarnih ekonomista, već i drugih činilaca u našoj društvenoj i političkoj strukturi, te da će njeni rezultati korisno poslužiti u koncipiranju kako tekuće ekonomske politike tako i strategijskih agrarno-političkih rješenja. Treba očekivati, također, da će ova studija, otvarajući mnoga pitanja naše agrarne stvarnosti, podstaći i nova istraživanja socio-ekonomskih kretanja u savremenoj jugoslovenskoj poljoprivredi.

Milan Milanović

Dr Lucija Spirović-Jovanović: Pojam i pravna priroda samoupravnih sporazuma

(»Privredna štampa«, Beograd, 1980, strana 182)

Naše savremeno društvo počiva na tri noseća »stuba«: društvenoj svojini, udruženom radu i samoupravljanju. Jačina celokupnog društva zavisi od svrstine svakog »stuba« ponaosob i svaki zahtev za bržim razvojem društva imperativno zahteva sinhronizovano razvijanje sva ova tri socijalistička samoupravna atributa. Napuštanjem birokratsko-etatističkog socijalizma i prelaskom u viši, razvijeni oblik socijalističkog samoupravnog društva, došlo je do izvesnih nepredviđenih pojava, a koje se ogledaju u multiplikovanju zakonskih propisa, koji kod nas dostižu enormnu brojku što premašuje tri miliona. Jedan od razloga ovakvom bujanju zakonskih propisa nalazi se u tome što se nedovoljno poznaju pravni instrumenti, među njima samoupravni sporazumi. Dr Lucija Spirović-Jovanović je upravo svojom knjigom *Pojam i pravna priroda samoupravnih sporazuma* ukazala na neuralgične tačke u našem pravnom instrumentariju. Moramo priznati da je autor imao dosta naučne hrabrosti kada je istakao mogućnost postojanja prava i bez države, a u vreme kada se u nekim socijalističkim zemljama sve češće iznosi mišljenje o odlaganju odumiranja države za poslednji trenutak izgradnje komunističkog društva, uz širenje i jačanje uloge države.

Sadržaj knjige prilagođen je potrebama teorijsko-metodološke analize i ona sadrži pet glava, i to: »Okviri stvaranja i primene samoupravnih opštih akata«; »Opšta svojstva društvenih dogovora, samoupravnih sporazuma i drugih samoupravnih opštih akata«; »Pojam, predmet i vrste samoupravnih sporazuma«, »Razgraničenje samoupravnih sporazuma od srodnih instituta« i »Pravna priroda samoupravnih sporazuma«.

U prvoj glavi data je pravna geneza samoupravljanja, prava samoupravljanja, »jer pravo radnika da sami odlučuju o svom radu, o uslovima rada, kao i o rezultatima svog zajedničkog rada predstavlja negaciju upravljanja ljudima od strane ljudi i negaciju posrednika između uslova rada (sredstava za proizvodnju) i samog rada«. Inače, samoupravljanje, kao društvena pojava, nije poznato jedino našem društvu. Ono ima svoju istoriju i svoj razvojni put, samo što se svaki istorijski oblik samoupravljanja bitno razlikuje od samoupravljanja kao društveno-ekonomskog i političkog sistema koji se izgrađuje kod nas. U tom kontekstu, samoupravni društveno-ekonomski odnosi postaju predmet uređivanja samoupravnih opštih akata.

U drugoj glavi obrađuju se opšta svojstva društvenih dogovora, samoupravnih sporazuma i drugih samoupravnih akata. U njoj je autor detaljno obradio nastanak izraza »samoupravni opšti akti«, izvore pravnih pravila o samoupravnim opštim aktima i izvršio

Digitized by Google

sistematizaciju samoupravnih opštih akata. Poseban deo u ovoj glavi posvećen je prirodi samoupravnih opštih akata. Autor potpuno ispravno primećuje da se o prirodi društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma obično raspravlja kao o jedinstvenoj celini, s tim što se nekako u prvi plan uvek stavljaju samoupravni sporazumi, a društveni dogovori se tretiraju kao akti koji, po pravilu, prate sudbinu ovih prvih. Manji je broj onih radova koji su posvećeni društvenim dogovorima u odnosu na radove koji obrađuju samoupravne sporazume. U pravnoj teoriji ne postoji jedinstveno mišljenje o ovim dokumentima. Jedni zastupaju takozvanu ugovornu koncepciju, prema kojoj su samoupravni sporazumi i društveni dogovori samo izraz usaglašenih i slobodno ispoljenih volja učesnika, a nazivi »sporazum« i »dogovor« predstavljaju sinonime za pojam »ugovor«, te da su i ovi akti po svojim osobinama akti ugovornog karaktera.

Drugi su mišljenja da samoupravni opšti akti imaju karakter pravnih akata *sui generis*. Naime, njima se priznaje karakter opštih akata sa atributom »pravni«, ali, kako se, prema ovom shvatanju, ne mogu podvesti ni pod jedan poznat pojam pravnih akata, svrstavaju se u akte svoje vrste, odnosno u posebnu vrstu opštih pravnih akata. Prema trećem gledištu, samoupravni opšti akti su ne samo pravni, već i normativni akti. Pristalice ove koncepcije nalaze da su samoupravni opšti akti normativni akti i po slovu i u duhu kako Ustava tako i zakona. Ima i drugih mišljenja koja su podrobno objašnjena u ovom delu knjige. Pisac se posebno zadržao na terminološkim pitanjima i potpuno ispravno se zalaže za prevazilaženje terminološke neujednačenosti, a to se može postići opisivanjem pojava, umesto njihovim nazivanjem.

Treća glava posvećena je pojmu, predmetu i vrstama samoupravnih sporazuma. Autoru je bilo potrebno da uloži mnogo naučnog truda i strpljenja pa da iz pregršti zakonodavnih normi i regulativa prikaže genezu samoupravnih sporazuma, sa svim njihovim atributima. U ovoj glavi kompletno su obrađeni subjekti pri zaključivanju samoupravnog sporazuma, predmet samoupravnog sporazuma, postupak donošenja, odnosno zaključivanja samoupravnih sporazuma, forme samoupravnih sporazuma i sankcije u samoupravnim sporazumima.

U četvrtoj glavi, »Razgraničenje samoupravnih sporazuma od srodnih instituta«, kao centralno pitanje obrađen je pravni karakter samoupravnih sporazuma, što predstavlja jedno od ključnih pitanja jugoslovenske pravne teorije koja se bavi samoupravnim pravom, kao novim oblikom socijalističkog prava. Pisac vrši distinkciju između društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, iako oba pripadaju grupi »samoupravnih opštih akata«. Pored brojnih zajedničkih osobina koje oni imaju sa samoupravnim sporazumima, njih odlikuje i niz specifičnosti, u smislu subjekata ovlašćenih da ih zaključuju, predmeta uređivanja, postupka donošenja, sankcija koje sadrže, njihovog različitog dejstva, a karakterišu ih i druge osobine. Ovde su prikazani i drugi samoupravni opšti akti (statuti, pravilnici, poslovnici, odluke itd.).

U petoj glavi, »Pravna priroda samoupravnih sporazuma«, pisac jasno ukazuje na značaj ovog pitanja sledećim rečima: »Kakve su pravne prirode akti koji nose naziv »samoupravni sporazumi«, pitanje je koje je od značaja ne samo za pravnu teoriju, već i za svakodnevnu praksu, kako udruženog rada tako i sudsku. Ono je od značaja kako za proceduru stvaranja ovih akata tako i za njihovu primenu, naročito zbog pravnih posledica, odnosno pravnog dejstva« (str. 146). Što se tiče klasifikacije mišljenja o pravnoj prirodi samoupravnih sporazuma, ona se mogu klasirati u četiri grupe, od kojih je svaka za sebe celovito učenje. Pisac navodi sledeće koncepcije: ugovorna, normativna koncepcija, mešovita i, kao posebna, mada slična ugovornoj, koncepcija o samoupravnim sporazumima kao konvencijama. Obrađena je i koncepcija o samoupravnim sporazumima kao aktima samoupravnih sporazum-

Digitized by Google

skih odnosa, o samoupravnim sporazumima kao negaciji samoupravnog socijalističkog morala, kao i ostala shvatanja o pravnoj prirodi samoupravnih sporazuma. Valja istaći i obimnu literaturu koju je autor pedantno priložio na kraju knjige, posebno knjige i članke, a posebno zakone i sudske odluke.

Pitanje pojma i pravne prirode samoupravnih sporazuma je u knjizi dr Lucije Spirović-Jovanović dato kao celovit prikaz i stoga je sigurno da ovaj rad danas predstavlja doprinos našoj nauci i našem samoupravnom sistemu i praksi, kako je u predgovoru knjige istakao prof. Borislav T. Blagojević. Inače, što je retkost za ovakvu vrstu literature, knjiga nije pisana čvrstim pravnim jezikom, već je simbioza ekonomskog i pravnog znanja prožeta pedagoško-didaktičkim komponentama, u čemu je piscu umnogome pomogao njegov dugogodišnji rad sa studentima. Pravna preciznost i jezgrovitost je ostala netaknuta, pa se knjiga preporučuje ne samo studentima pravnih i ekonomskih fakulteta, već i širem čitalačkom auditoriju.

Obard Đurđević

Andre Gunder Frank: Crisis in the Third World (Kriza u trećem svetu)

(Heinemann, London, 1981, strana 368)

Pred nama je još jedna knjiga Andre Gunder Franka, tog enfant terriblea teorije društvenog i ekonomskog razvoja. Ovaj plodan pisac sa snažnim darom da jezgrovito izrazi suštinu svog teorijskog pogleda na probleme razvoja i nerazvijenosti ušao je na velika vrata marksističke analize razvoja još 1966, kada je u časopisu »Monthly Review« objavio poznati tekst *The Development of Underdevelopment* (Razvoj nerazvijenosti). On je u njemu, da se podsetimo, tvrdio da integracija u svetski kapitalistički sistem stvara nerazvijenost u zemljama u razvoju i da su jedino u periodima ratova i krupnih poremećaja na svetskom tržištu nerazvijene zemlje (ili periferija) uspele da izgrade autentičan profil razvoja na osnovu strategije zamene uvoza, to jest okretanjem ka potrebama unutrašnjeg tržišta. Ove teze pokušao je i da dokaže analizom ekonomske istorije Brazila i Čilea. U stvari, njegov rad se nadovezao na čuvenu studiju P. Barana, *The Political Economy of Growth* (Politička ekonomija rasta), u kojoj je Baran izneo tezu o dominaciji trgovačkog kapitala u Aziji, a nacionalnu buržoaziju nazvao »kompradorskom«, ali i na stavove latinoameričkih strukturalista okupljenih oko Ekonomske komisije za Latinsku Ameriku, koji su upravo u strategiji zamene uvoza videli budućnost zemalja u razvoju. Frank je otišao korak dalje, dokazujući da strategija zamene uvoza ne može dati odgovarajuće rezultate jer se ostvaruje pod dominacijom krupnih multinacionalnih kompanija, da je reč o jedinstvu interesa nacionalnih buržoazija periferije i interesa buržoazije metropola u svetskom sistemu i da je jedino socijalizam, a ne nacionalni kapitalizam, ispravan put za prevazilaženje nerazvijenosti.

Mada su Franka kritikovali i marksistički teoretičari (da su ga kritikovali građanski, samo je po sebi razumljivo) usled mehanicističkog pristupa kojim objašnjava prelivanje viška vrednosti u sistemu periferija — metropole, usled mešanja pojmova kapitalističkog tržišta sa kapitalizmom i zanemarivanja analize klasnih borbi, ipak mu je odato dužno priznanje za bespoštedni napad na građansku teoriju razvoja, kako ekonomsku tako i sociološku, to jest za razaranje paradigme dualizma i tradicionalnosti kroz koju građanska teorija gleda na probleme razvoja trećeg sveta. Od sredine 70-tih godina, verovatno pod uticajem kritika, Frank se odrekao stru-

Digitized by Google

kturalne zavisnosti i pristupio izučavanju »svetskih sistema«, po ugledu na Wallersteina. No, mora se primetiti, u suštini se nije odrekao svojih ranijih pogleda i u narednim delima pokušao je da verifikuje prvobitnu tezu. U knjizi *Kriza u trećem svetu* on upravo ističe taj kontinuitet sa svojim ranijim radovima.

Knjiga je podeljena u devet glava, koje redom analiziraju nejednaku akumulaciju, poljoprivredu i agrobiznis, izvoz trećeg sveta, zaduženost, nadeksploataciju, političku i ekonomsku represiju u trećem svetu, ulogu države u ekonomskoj krizi, trgovinu oružjem i ratne konflikte u trećem svetu i »razvoj krize i krizu razvoja« trećeg sveta. Već same teme govore o širini zahvata, a kada se tome doda da se u okviru pojedinih glava daju i analize pojedinih zemalja, kao što su: Brazil, Meksiko, Argentina, Indija, Iran, Izrael, Južna Afrika, Južna Koreja, Filipini, Singapur, Malezija, Tajland, Indija, Šri Lanka, Pakistan, Bangladeš, Egipat, Tunis, Nigerija, Gana, Zambija, Urugvaj, Argentina, Bolivija, Peru, Ekvador, Kolumbija i Jamajka — čitalac se s razlogom nada da će mu ova obimna studija otvoriti nove horizonte u istraživanju krize u trećem svetu.

No, razočaraće se već prilikom čitanja prve glave, u okviru koje Frank analizira nejednaku akumulaciju u »semiperifernim« ili »subimperijalističkim« privredama, to jest u onim zemljama koje su postigle određene rezultate u industrijalizaciji i privrednom rastu poslednjih decenija. Pošto je za analizu izabrao Brazil, Meksiko, Argentinu, Indiju, Iran, Izrael i Južnu Afriku — da bi ilustrovao položaj ovih subimperijalističkih zemalja u svetskoj privredi — Frank dokazuje da je njihov razvoj uslovljen potrebama akumulacije kapitala na račun životnog standarda širokih masa, da je usled izuzetne nejednakosti u raspodeli dohotka proizvodnja usmerena u sektore čiji je cilj zadovoljenje tražnje viših slojeva ili tražnje koja potiče iz centra svetskog sistema, i da je reč o profilu razvoja koji je nailazio ili će tek nailaziti na prepreke, kako spoljne (svetsko tržište u vreme recesije) tako i unutrašnje (borba radnih slojeva protiv eksploatacije, to jest za održavanje ili poboljšanje sopstvenog materijalnog položaja). Sama analiza data je u vidu kraćeg pregleda razvoja svake zemlje, ali se odmah uočava da ona ne predstavlja rigoroznu ekonomsku analizu, već je to pre žurnalistički pristup u sklopu kojeg empirijska građa nije sistematizovana. To karakteriše celu knjigu, tako da čitalac retko uspeva da u obilju podataka nađe čvrstu osnovu za pravljenje komparacija. Osim toga, empirijska građa u ovoj knjizi je preuzeta iz najrazličitijih izvora (izveštaja UN, novina, monetarnog fonda itd.), što još više otežava poređenja.

Prelazeći na analizu problemâ sa kojima se suočava treći svet, Frank dolazi do zaključka da će se on u doglednoj budućnosti sučeliti sa nedostatkom hrane u sve oštrijoj formi, da »zelena revolucija« i način finansiranja ruralnog razvoja od strane Svetske banke ne doprinose rešavanju, već, naprotiv, zaoštravanju problema, jer direktno rade na daljoj diferencijaciji seljaštva, to jest stimulisanju bogatih i srednjih seljaka, čime će se sitno seljaštvo naći u sve težem položaju. Uglavnom je reč o finansiranju kultura namenjenih izvozu, tako da će diferencijaciju seljaštva pratiti i sve veći problem gladi.

Strategija forsiranja izvoza je sve više ispoljena i u industrijskoj proizvodnji. Mada se sve veći broj zemalja uključuje ili vrši napore u pravcu uključivanja u svetsko kapitalističko tržište, Frank nalazi da je svega nekoliko zemalja uspelo da na svetskom tržištu nađe svoje mesto. Drugim rečima, industrijski izvoz iz zemalja u razvoju je koncentrisan u veoma malom broju »novoindustrijalizovanih zemalja«, koje su, sa svoje strane, taj prodor platile uglavnom velikim zaduživanjem i penetracijom multinacionalnih kompanija. Štaviše, zemlje u razvoju su u izvozu industrijskih dobara počele da jedna drugoj prave konkurenciju.

Logično je, stoga, da se u daljoj analizi Frank osvrće na pro-

Digitized by Google

bleme eventualne kartelizacije proizvodnje nerazvijenih zemalja, po ugledu na OPEC. Uglavnom, zaključujući on pozivajući se na analize drugih autora, veoma je mali broj roba, uglavnom sirovina, čija se proizvodnja može regulisati kartelom i da je nafta u ovom pogledu izuzetak. Frank nalazi, s pravom, da su i zemlje OPEC-a veoma izdiferencirane i da se prvobitno prognozirani viškovi i platni sufiticiti neće ostvariti. S druge strane, nisu veliki izgledi da je zaista moguće sprovoditi politiku na principima kartela kada su u pitanju industrijski proizvodi, jer proces industrijalizacije i razvoja izvoznih sektora u zemljama u razvoju teče pod dominacijom multinacionalnih kompanija.

Poslednji deo knjige posvećen je analizi autoritarnih režima u zemljama u razvoju koji su, po Franku, posledica dominacije imperijalističke buržoazije. Prevlast vojnih i autoritarnih režima se, stoga, tumači slabošću nacionalnih buržoazija (ili segmenata nacionalnih buržoazija) u trećem svetu. Pod pritiskom sve žešće konkurencije na međunarodnom planu, ovi režimi pokazuju svoje pravo lice vršeći sve snažniju represiju nad radničkim sindikatima i drugim organizacijama, interventnim merama u privredi sprovode naglašeniju preorijentaciju ka stvaranju vojno-industrijskih kompleksa i postepeno ukidaju razne oblike socijalnih davanja, čime ugrožavaju standard širokih radnih slojeva. Isto tako, sprovodi se sve žešća »denacionalizacija« kapitala, uz povlađivanje multinacionalnim kompanijama, a niske najamnine su jedan od načina da se taj kapital privuče.

Inače, u glavi o nadeksploataciji Frank navodi da su niske najamnine u zemljama u razvoju, u granama u kojima postoji jednakost produktivnosti rada između centra i periferije, jedan od mehanizama prelivanja viška vrednosti u metropole svetskog sistema. Ovo je, u stvari, dobro poznata teza Arghirija Emmanuela i Samira Amina, ali je Frank uzima zdravo za gotovo, bez ulaženja u teorijske probleme koji se javljaju prilikom zastupanja ove teze. Stoga nije jasno kako, zapravo, Frank vidi mehanizam eksploatacije i prelivanja viška vrednosti. Da li je reč o eksploataciji od strane finansijskog kapitala, da li se prelivanje vrši kroz mehanizam cena multinacionalnih kompanija, pri čemu interne cene filijala igraju ključnu ulogu ili su u pitanju nejednakosti koje se ispoljavaju u nepovoljnom trendu odnosa razmene? Frank na to pitanje nije odgovorio ni u jednom od svojih mnogobrojnih radova na eksplicitan način, pa se, verovatno, može zaključiti da je reč o kombinaciji ovih mehanizama. Ujedno, ovo ukazuje na teorijsko siromaštvo koje je teorija zavisnosti ispoljila odavno, ali koje nije imala snage ili potrebnu aparaturu da prevaziđe. Drugim rečima, posle prvobitnog širenja strukturalne zavisnosti ili teorije dependencije, kao paradigme u izučavanju razvijenosti i nerazvijenosti u trećem svetu, očekivalo se da će se u okviru ovog pravca razviti neophodna aparatura za konkretnije analize položaja pojedinih zemalja ili grupa zemalja na svetskom tržištu. Nemogućnost da se do takve aparature dođe, posle tolikih godina i tolikih članaka, u stvari može svedočiti i o nedostacima same teorije, to jest ispraznosti njenih premisa i teorijskog sadržaja. No, razume se, ovaj osvrt nije mesto za dalje razmatranje ovih problema.

Uz sve razumevanje za autora ove knjige i činjenice da je on prinuđen da se izdržava od objavljivanja svojih radova, što Frank navodi u uvodu u ovu studiju, čitalac na kraju nije u stanju da sagleda šta je ovom knjigom dobio. Sem što će se, možda, malo više informisati o pojedinim zemljama i njihovim razvojnim problemima, čitalac koji prati ovu problematiku neće saznati ništa što već nije pročitao bilo u Frankovim bilo u drugim radovima pripadnika škole strukturalne zavisnosti.

Ipak, možda više nego u bilo kojoj studiji, Frank je čitaocu omogućio da jasnije sagleda kritike koje su i ranije ovom autoru bile upućivane. Pre svega, reč je o elementima zbog kojih su nešto ortodoksniji marksisti povlačili pa-

Digitized by Google

ralelu između teoretičara strukturalne zavisnosti i »narodnjaka«. Kao što znamo, »narodnjaci« su negirali mogućnost razvoja kapitalizma u Rusiji, pozivajući se na ograničenost unutrašnjeg tržišta, dok je Lenjin upravo u prodoru kapitalizma video progresivnu ulogu kapitala u transformaciji carističke Rusije. Ovo poređenje između »narodnjaka« i teoretičara strukturalne zavisnosti je, po našem mišljenju, zaista ekstremno, ali ipak u najgrubljem mogućem vidu ilustruje prirodu sukoba i nedostataka koji se javljaju u pogledima škole strukturalne zavisnosti na probleme trećeg sveta. Mada Frank ukazuje na izvesne mogućnosti koje svetsko kapitalističko tržište pruža u pogledu ostvarivanja profila zavisnog razvoja, ne vidi se alternativa. Čini se da nije dovoljno pozivati se na svetsku revoluciju kao na čarobni štapić koji jedini može rešiti sve probleme.

Konkretnije, tačno je da ne treba ostati ravnodušan prema eksploataciji u trećem svetu od strane lokalnih vlastodržaca, a još manje prema neravnopravnim odnosima na svetskom tržištu. Isto tako, složićemo se da akumulacija kapitala ugrožava životni standard radnih slojeva. No, nije li istorijska misija kapitalizma da razara primitivnije pretkapitalističke načine proizvodnje, da integriše svet u okviru kapitalističkog tržišta, pa makar i stvaranjem odnosa zavisnosti? Da će to stvoriti određeni tip ili tipove eksploatacije — sasvim je logično i u prirodi je kapitalizma. No ne treba zaboraviti da ni razvoj socijalističkih zemalja nije bio bezbolan, a, kao što istorija pokazuje, često je bio skopčan sa velikim padovima u životnom standardu radi obezbeđenja dovoljne akumulacije. To, sa svoje strane, ne znači da ne postoje razlike među društveno-ekonomskim sistemima, ni da je žrtvovanje standarda u oba sistema identično, ali se kod Franka ne vidi razmatranje ovih problema, već pre određena »romantična« kritika postojećih kapitalističkih odnosa u trećem svetu.

Iznad svega, čini se da Frank ne vidi svetsko kapitalističko tržište kao objektivno datu činjenicu. Ne možemo se oteti utisku da on svetsku revoluciju posmatra kao pitanje »volje« ili samo »subjektivnih snaga«. S druge strane, insistiranje na svetskoj revoluciji i teorijsko odbijanje da će bilo šta manje od toga rešiti probleme razvoja, objektivno u sadašnjem trenutku može voditi demoralizaciji progresivnih i socijalistički orijentisanih pokreta u trećem svetu. Bez obzira na to što se ovakve konstatacije eksplicitno ne javljaju u ovoj Frankovoj studiji, čini nam se da se njegova zaključna razmatranja upravo tako mogu protumačiti.

Naime, u završnoj glavi ove obimne knjige Frank ispoljava svoje razočaranje zbog integracije socijalističkih zemalja u svetsko tržište. Sa izvesnom dozom ironije citira rukovodioce ovih zemalja koji izražavaju nadu da će svetska recesija biti prevaziđena, jer je to u interesu i socijalističkih zemalja, i on u ovome vidi krizu »takozvanog marksizma« i »takozvanih socijalističkih zemalja«. Isto tako, sa izvesnim žaljenjem se konstatuje propast kampučijskog eksperimenta i novi realistički pristup u iranskoj politici. Doduše, Frank ne izražava otvoreno podršku ovim eksperimentima, već u njima pre vidi indikaciju nezadovoljstva masa usled cene koju su morale da plate u procesu integrisanja u svetski kapitalistički sistem. Kada je u pitanju Kampučija, čini se da postoji, najblaže rečeno, doza naivnosti u Frankovoj konstataciji da je pod Polom Potom novac bio ukinut usled političkog pritiska masa koje su to zahtevale. Što se toga tiče, postoji jedna zemlja koja već blizu četrdeset godina živi relativno izdvojena i neintegrisana u svetsko tržište. Ta zemlja se zove NR Albanija, pa bi bila interesantna eventualna Frankova zapažanja o ovom jedinstvenom eksperimentu.

No, da stvar bude jasnija, nemamo ništa protiv toga da Frank, ili neko drugi, negira da pravi »socijalizam« postoji u savremenom svetu, da u postojećim socijalističkim doktrinama vidi »nacionalizam« ili »nacionalističku ideologiju«, da tvrdi da se danas može govoriti o »socijalističkom imperijalizmu« itd. Problem je u tome da

Digitized by Google

(ako se tako nešto već tvrdi) mora postojati stvarna naučna argumentacija koja bi takve teze i podržala.

U stvari, u Frankovim radovima se zaista zapaža fetišizacija tržišta i robne razmene. Još odavno je Laclau upozorio Franka da nije bio u stanju da identifikuje feudalne elemente društvene strukture u Latinskoj Americi zato što je ovaj kontinent bio integrisan u svetsko kapitalističko tržište. Ako je sam čin integracije ključni kriterijum, onda je kapitalizam postojao još u vreme antičkih civilizacija. No, kao što postojanje trgovačkog kapitala u starom Rimu nije dovoljno da to društvo proglasimo kapitalističkim, tako ni integracija socijalističkih zemalja u svetski kapitalistički sistem posredstvom kapitalističkog tržišta nije dovoljna da ih proglasimo nesocijalističkim. Izgleda da su ove teorijske slabosti, koje su, doduše, bile izražene i ranije, tek sada postale više nego očigledne.

Frank je zaista veliko ime u radikalnim krugovima koji su okrenuti izučavanju društvenog i ekonomskog razvoja trećeg sveta. Stoga se nadamo da ćemo ubuduće imati prilike da čitamo radove koji će predstavljati nov teorijski proboj u teoriji razvoja. Ponavljanje već poznatih teza nam ne pomaže u daljem izučavanju problemâ trećeg sveta, a velika i priznata imena imaju najmanje opravdanja da to čine.

Ivan Vujačić

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
NOV 23 198
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

7-8
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 7—8

Studije i članci

Jovan Raičević
Stvaralačka kritika i praksa socijalističkog samoupravljanja (Povodom Dvanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije) 1131

Brana Marković
Socijaldemokrati i socijalisti i perspektive društvenog preobražaja 1153

Pavle B. Jovanović
Politički sistem „realnog socijalizma" i politička prava i slobode 1172

Vučina Vasović
O nekim smetnjama efikasnom i samostalnom delovanju sindikata 1195

Žarko Ristić
Ekonomija finansiranja nauke i naučnoistraživačkog rada 1204

Tomislav Ž. Nikolić
Odnos svesnog i spontanog u uslovima socijalističkog samoupravljanja 1223

Andrej Berden
Prilog teoriji samoupravnih sporazuma 1252

Prilozi

Kasim I. Begić
Podjela nadležnosti i koordinacija u sistemu i politici društvenog finansiranja 1267

Svetlana Božinović
Ekonomska stagnacija i socijalna politika 1286

Pero Krijan
Državna uprava i potrebe društvenog razvoja 1306

Stevan Vrebalov — Zdravko Leković
Društveni sistem informisanja 1314

Osvrti

Severin M. Franić
»Kratak predah« ili vreme posustajanja 1325

Prikazi 1344

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Иован Раичевич
Творческая критика и опыт социалистического самоуправления (По поводу XII съезда СКЮ) 1131

Брана Маркович
Социал-демократы и социалисти и перспективы общественных преобразований 1153

Павел Б. Иованович
Политическая система »реального социализма« и политические права и свободы 1172

Вучина Васович
О некоторых помехах эффективной и самостоятельной деятельности профсоюзов 1195

Жарко Ристич
Экономия финансирования науки у научно-исследовательской работы 1204

Томислав Ж. Николич
Соотношение сознательного и спонтанного при условиях социалистического самоуправления 1223

Андрей Берден
К теории самоуправленческих соглашений 1252

Очерки

Касим И. Бегич
Разделение компетенций и координаций при системе и политике общественного финансирования 1267

Светлана Божинович
Экономический застой и социальная политика 1286

Перо Криян
Государственное управление и требования общественного развития 1306

Стеван Вребалов — Здравко Лекович
Общественная система информации 1314

Обзоры 1325

Рецензии 1344

Contents

Studies and Articles

Jovan Raičević
Creative Criticism and the Practice of Socialist Self-management (On the occasion of the XII Congress of the LCY) 1131

Brana Marković
Social Democrats and Socialists and the Perspectives of the Social Transformation 1153

Pavle B. Jovanović
The Political System of »Realistic Socialism« and Political Rights and Freedom 1172

Vučina Vasović
Of Some Difficulties in Efficient and Independent Work of Trade Union 1195

Žarko Ristić
The Economy of Financing Science and Scientifical Research 1204

Tomislav Ž. Nikolić
The Relationship between the Conscious and the Spontaneous under the Conditions of Social Self-management 1223

Andrej Berden
A Contribution to the Theory of Self-management Agreements 1252

Contribution

Kasim I. Begić
The Distribution of Competence and Coordination in the System and Policy of Social Financing 1267

Svetlana Božinović
Economical Stagnation and Social Policy 1286

Pero Krijan
State Administration and the Necessity of Social Development 1306

Stevan Vrebalov — Zdravko Leković
The Social System of Informing 1314

Surveys 1325

Reviews 1344

Digitized by Google

Jovan Raičević

Stvaralačka kritika i praksa socijalističkog samoupravljanja

(Povodom Dvanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije)

Nedavno održan Dvanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije pobudio je veliko interesovanje u zemlji i inostranstvu. Još u periodu njegovih priprema i opštepartijskoj debati o nacrtima dokumenata, koji će biti glavni predmet njegovih rasprava, bilo je različitih predviđanja, pa i nagađanja (pre svega, van naše zemlje), o karakteru i krajnjem ishodu ovog najvišeg foruma komunista Jugoslavije. Povod tome su, svakako, bile specifične okolnosti u kojima je kongres pripreman i održan, u prvom redu nagomilane unutrašnje teškoće u razvoju socijalističkog samoupravljanja i sve složeniji i zaoštreniji međunarodni odnosi. Te nepovoljne okolnosti su i bile pretpostavka očekivanjima da će ovaj kongres biti drugačiji od prethodnih, pa i da će, eventualno, napraviti kakav radikalan zaokret u unutrašnjoj i spoljnoj politici.

Svojim tokom, odlukama i krajnjim porukama Dvanaesti kongres je opovrgao takva nagađanja i očekivanja. I, posmatran globalno i sa tog stanovišta, može se reći da je ovaj kongres komplementaran prethodnim, pre svega Desetom i Jedanaestom kongresu, i izraz je kontinuiteta u razvoju socijalističke revolucije, odnosno njenog bitnog opredeljenja da se novo društvo stvara

Digitized by Google

na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Komplementarnost tri poslednja kongresa Saveza komunista Jugoslavije, međutim, jeste rezultat nastojanja da se zaokruži sadašnja etapa socijalističkog samoupravnog razvoja, te je i Dvanaesti kongres, na određen način, morao biti produžetak prethodna dva, pa ga stoga i možemo nazvati kongresom kontinuiteta. Ali, kada to kažemo, ne mislimo na jednostavan, mehanički kontinuitet, jer se društvo i njegov razvoj nikada ne kreću nekom zamišljenom »pravom crtom«, već uvek sa manjim ili većim odstupanjem od nje. Ta odstupanja su u međukongresnom razdoblju bila naglašenija, osobito kad je reč o samoupravljanju kao socijalističkoj praksi koja menja postojeće stanje i odnose i o komunističkom delovanju kad je reč o Savezu komunista Jugoslavije i njegovim sastavnim delovima, kao jedinstvenoj avangardnoj revolucionarnoj organizaciji radničke klase i idejno-političkoj organizaciji koja postoji i deluje u svakoj republici i pokrajini, odnosno naciji i narodnosti. Stanovito nezadovoljstvo postojećim, uz bujicu kritičkih reči izgovorenih na raznovrsnim kongresnim tribinama (komisijama), ipak se može shvatiti i kao ukazivanje na određene tendencije i momente diskontinuiteta u razvoju jugoslovenske socijalističke revolucije, te otuda i snažno upozorenje na vraćanje nekim njenim izvorima, fundamentalnim vrednostima i tekovinama. Prema tome, Dvanaesti kongres je, po svojoj suštini i osnovnim intencijama, bio kongres kontinuiteta, ali ujedno i kongres stvaralačke kritike, u prvom redu same prakse u razvoju socijalističkog samoupravljanja.

To je, po našem mišljenju, bitna odlika Dvanaestog kongresa, iako je nezahvalno davati opšte ocene o velikim događajima, pogotovu ne neposredno nakon njihovog završetka. Ako se ta globalna ocena želi raščlanjivati, onda se ne mogu zaobići ni već spomenute specifične okolnosti u kojima je ovaj kongres održan, kao ni neke njegove opšte karakteristike.

Specifične okolnosti i opšte karakteristike

1. Dvanaesti kongres je i prvi posleratni kongres kojem, usled smrti, nisu bili prisutni velikani našeg revolucionarnog pokreta Josip Broz Tito i Edvard Kardelj. Nisu bili fizički prisutni, ali jesu sa svojim ukupnim revolucionarnim delom i mišlju, utkanima u temelje naše revolucije, u njena ostvarenja, njenu sadašnjost, a po svome vizionarstvu aktuelnima i za njenu budućnost. Stoga je kongres, i u svojim dokumentima i u pojedinačnim govorima delegata, odao zasluženo priznanje ovim velikim revolucionarima i misliocima i adekvatno ocenio njihov doprinos pobedi revolucije i stvaranju nove Jugoslavije, savremenom socijalizmu i marksizmu uopšte.

Dvanaesti kongres je nedvosmisleno pokazao da komunisti Jugoslavije slede Titov put: socijalističko samoupravljanje na unutrašnjem i nesvrstanu politiku na spoljnom planu. Titova ko-

Digitized by Google

munistička uverenja, njegovo revolucionarno delo i misao već odavno su postali sastavni deo svesti ljudi i narodâ našeg podneblja. Još od julskih dana 1941. godine, kada je, usred porobljene Evrope koja je stenjala pod hitlerovskom čizmom, kao vrhovni partizanski komandant i lučonoša slobode zapalio »naivno narodno tle« i poveo narode u oružani ustanak i revoluciju — Tito je postao legenda, čovek istorije. S Titom se, zapravo, zbilo ono što se zbivalo s velikim ljudima kao nosiocima velikih ideja koje menjaju svet: kad ovladaju glavama ljudi, i sami postaju dodatna, pokretačka snaga istorijskog razvitka.

Ali, kad je reč o Titu kao ličnosti istorije, ne može se zaobići još jedna velika činjenica: Tito je imao snagu samopotvrđivanja, ali samopotvrđivanja uvek na nivou novih zahteva istorije. Pobedonosni narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija čiji je rezultat nova Jugoslavija, otpor Staljinu i prva kritika staljinizma nakon drugog svetskog rata u komunističkom pokretu, otvaranje procesa socijalističkog samoupravljanja kao osobenog puta socijalizma i alternative socijalizmu u državnom omotaču, osnivanje i razvijanje politike i pokreta nesvrstanosti, pokreta koji okuplja većinu čovečanstva i predstavlja najhumaniju i najrevolucionarniju međunarodnu doktrinu našeg vremena — jesu samo osnovna područja Titovih sukcesivnih doprinosa savremenom socijalizmu i marksizmu. Istorija i nauka su te doprinose u velikoj meri verifikovale, ali naučno-kritički napori na jednom širem planu, koji će voditi ka sintezi, ka odvajanju fundamentalnih od instrumentalnih vrednosti, ka traganju za univerzalnim, opštesvetskim u konkretno-istorijskim fenomenima — verovatno tek predstoje. Titu ne treba ništa ni dodavati ni oduzimati: njegovo revolucionarno delo i misao su, sami po sebi, dovoljna brana svakoj neadekvatnoj interpretaciji, bilo u smislu izvitoperavanja i falsifikovanja istine, bilo u smislu apologetskog glorifikovanja i obogotvoravanja.

Kad jedan revolucionarni pokret izgubi ličnost takvog formata kao što je bio Tito, tvorac i nosilac velikih istorijsko-revolucionarnih ideja što preokreću i menjaju svet — onda se taj pokret mora navikavati da živi i deluje bez nje, da u novoj situaciji nalazi rešenja na nivou svog velikog vođe. Institucionalni mehanizam, koji će zameniti Titovo mesto u našim redovima, bio je, istina, stvoren još za njegova života. I taj mehanizam je, bar do sad, uspešno funkcionisao, ma koliko se osećalo Titovo odsustvo, naročito u određenim situacijama. To je i razumljivo, jer je ta velika istorijska ličnost, koja je tako dugo trajala u vremenu i na ovom našem jugoslovenskom prostoru, tako reći nezamenljiva u personalnom smislu. Tito je jedan i neponovljiv. Ali, s druge strane, revolucionarni pokret se, ma koliko bio pogođen biološkim nestankom svog vođe, mora oslobađati i izvesnog opterećenja što mu ga je doneo taj gubitak i miriti se s tom činjenicom, nalazeći u sebi snage da deluje na osnovu Titovih osnovnih opredeljenja i — što je možda još značajnije — da

Digitized by Google

rešenja za složene probleme društva traži i nalazi na titovski način.

2. Dvanaesti kongres je pao u vreme kada se naše društvo bori sa ne tako malim teškoćama u unutrašnjem razvoju, teškoćama, pre svega, ekonomske prirode. Krivudava linija privrednog uspona, pa i delimična stagnacija u pojedinim privrednim granama i grupacijama, te zaoštravanje starih i otvaranje novih disproporcija i protivrečnosti — imaju, svakako, dublje uzroke i korene, u prvom redu u neadekvatnoj strategiji društveno-ekonomskog razvoja i ekonomske politike, u jakim ostacima i novim tendencijama etatističkog regulisanja odnosa u proizvodnji i raspodeli. Zbog toga je ceo ekonomski život društva još sputan i ograničen, jer je uklješten između države i samoupravljanja, između državne vlasti i nastojanja radničke klase i radnih ljudi, organizovanih u asocijacijama udruženog rada, da zadobiju odlučujuću poziciju u proizvodnim odnosima i vitalnim procesima društvene reprodukcije. Sve te unutrašnje protivrečnosti privrednog razvoja najdrastičnije su se ispoljile u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom, u prevelikoj zaduženosti privrede kod inostranih partnera, u zgusnutosti dospeća otplate anuiteta i visokih kamata, u raskoraku između uvoza i izvoza, te pomanjkanju deviznih sredstava za uvoz repromaterijala i sirovina za potrebe domaće proizvodnje itd. Te nepovoljne tendencije su delimično uzrokovane i podsticane i samim konvulzijama i suprotnostima što dolaze sa strane svetske privrede i svetskog tržišta, čiji je sastavni deo i naša privreda, ali su bitni faktori ekonomske destabilizacije ipak sadržani u domaćoj ekonomiji, u skupoj i nerentabilnoj proizvodnji, niskoj produktivnosti rada i enormno visokim troškovima proizvodnje robâ i usluga, i — što je možda najznačajnije — u potiskivanju, potcenjivanju, pa i neshvatanju celokupnog naučno-tehnološkog kompleksa u strategiji društveno-ekonomskog razvoja.

Mnogi delegati su upravo ukazivali na te momente. O ekonomskim problemima društva biće i kasnije reči, ali ovde želimo posebno da istaknemo da se, verovatno i pod pritiskom sadašnjih ekonomskih teškoća, na Dvanaestom kongresu probilo i afirmisalo shvatanje da ekonomija društva ne može više da se razvija pod tako snažnim tutorstvom i nasiljem države i politike, na osnovama subjektivizma i voluntarizma, odnosno da se ekonomija, pogotovu naša koja postoji i razvija se na osnovama socijalističkog samoupravljanja, mora temeljiti na delovanju ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti« i na svesnom, planskom usmeravanju. Jer, zaostajanje samoupravljanja, pa i pomenute privredne teškoće, ne dolazi od strane »proizvodnje vrednosti« i delovanja njenih zakonitosti, kao ni od svesnog, planskog usmeravanja na tim osnovama, nego, pre svega, od njihovog stalnog derogiranja i poništavanja, od permanentnog sukoba etatizma sa zakonom vrednosti, od etatističke logike i prakse u regulisanju i reglementiranju odnosa u proizvodnji i raspodeli. Tu nije reč o staroj, po mnogo čemu vulgarnoj dilemi — tržište ili plan, ili

Digitized by Google

i tržište i plan, nego o idejnom sukobu između državne i etatističke logike i prakse i tendencija i nastojanja još relativno udruženog rada da razvija robnu ekonomiju, putem koje se jedino i može razvijati i nametnuti kao nova ekonomska sila društva, njegova integrativna snaga, a na toj osnovi, na tendencijama i poticajima koji dolaze sa strane »proizvodnje vrednosti«, sa strane domaćeg i svetskog tržišta, može se objektivnije stvarati strategija ekonomskog i društvenog razvoja, svesno plansko usmeravanje i zajednička razvojna politika cele zemlje.

Delegati su, razume se, mahom govorili jezikom prakse, pod opterećenjem njenih neposrednih tendencija i kretanja. Pri tom je ipak preovladavala svest o tome da socijalističko samoupravljanje, kao idejno-teorijsko opredeljenje i osoben put socijalizma, samo po sebi, nije krivo za nagomilane probleme i teškoće, ali i shvatanje da se putem birokratsko-etatističkog subjektivizma i voluntarizma one ne mogu otklanjati, niti razvijati ekonomija, pa ni stvarati novo društvo. A to je već ohrabrujuće upozorenje koje se često čulo sa govornice kongresa.

Ekonomska stabilizacija zahteva i socijalno-političku stabilnost društva. U međukongresnom periodu je došlo i do znatnih poremećaja u političkim odnosima, do dezintegrativnih i autarkičnih tendencija gotovo u svim oblastima društvenog rada i stvaralaštva, do zatvaranja u republičke i pokrajinske granice, pa i do poremećaja u međunacionalnim odnosima. Najdrastičniji vid takvih tendencija ispoljio se u iredentističko-separatističkom pokretu i šovinističkom delovanju na Kosovu. Centralni komitet SKJ je, posle višemesečnih rasprava u javnosti, disonantnih tonova, pa i oprečnih mišljenja o uzrocima i posledicama kontrarevolucionarnih događaja u ovoj pokrajini, došao do zajedničke platforme o osnovnim pravcima delovanja za saniranje tog stanja. Taj dokument je doprineo još većoj mobilizaciji komunista na Kosovu, SR Srbiji i celoj Jugoslaviji, ali su pojedine rasprave, uključujući i neke kongresne, pokazale da o onome što se zbivalo i što se danas zbiva na Kosovu i povodom njega ipak postoje i određene razlike, pa i različiti pogledi o tempu i efikasnijem raspletu tamošnje dosta složene i teške situacije. Razlikâ u načelnom smislu, dabome, nema, jer su Savez komunista Jugoslavije i svi njegovi sastavni delovi oštro osudili prošlogodišnje događaje na Kosovu i okvalifikovali ih kao kontrarevoluciju. U praktičnim akcijama, međutim, javlja se oportunizam, kadikad i dvosmislenost, u tumačenju i sprovođenju dogovorene politike. Istina, nedavno su najviši organi federacije, podstaknuti kongresnim stavovima, a verovatno i samim događajima, doneli više realističkih zaključaka i smernica za raznovrsne akcije na saniranju još nezadovoljavajućeg stanja na Kosovu.

Iako je glavni akcent stavljen na ekonomske probleme, Dvanaesti kongres je procesu stabilizacije društva prilazio šire, sa stanovišta međusobne uslovljenosti ekonomskih i političkih odnosa, njihovih protivrečnosti, pa i kritike izvesnih političkih deo-

Digitized by Google

ba i sukobljavanja, koji često imaju osnovu u materijalnim odnosima i njihovim ograničenim mogućnostima, ali i u subjektivnim faktorima. Pokazalo se da delegati, pre svega iz društvene baze, oštro reaguju na takve pojave.

3. U red opštih karakteristika može se ubrojiti i kritički duh koji je prožimao ovaj skup od početka do kraja, od uvodnog referata i kongresnih rezolucija, do, tako reći, poslednjeg govornika. Kongres je, zapravo, ličio na jednu veliku demokratsku tribinu društvene kritike. Bilo je, istina, kritičkih monologa, sa izrazito oštrim, čak i preteranim, viđenjem pojedinih realnih odnosa i postojeće prakse, ali je bilo, iako znatno manje, i kritičkih dijaloga, sučeljavanja različitih mišljenja i autonomnih predloga i inicijativa. To je karakterisalo i pretkongresne debate i rasprave, o čemu svedoče hiljade amandmana na nacrte dokumenata koji su upućeni od pojedinaca i organizacija, tako da su pojedini nacrti morali da pretrpe bitne promene. I na samom kongresu je dato više stotina amandmana, koji su u većini usvojeni. I, kada se sve to sumira, može se doći do zaključka da je Dvanaesti kongres bio i kongres društvene kritike. Događaj, koji je, sam po sebi, bio manifestacija slobode mišljenja, slobode ličnog izražavanja, pa i svojevrstan dokaz da se i najsloženiji problemi Saveza komunista i društva mogu i moraju raspravljati demokratski, otvoreno, kritički i javno.

Nekada, istini za volju, i nismo dovoljno i javno izražavali kritičku svest o onome što se zbiva u stvarnosti ili smo to činili samo u jednom smeru: da se osude odstupanja od generalne političke linije, odnosno da se ona, najčešće kao izraz politike i stavova rukovodstva, bolje razradi, primeni i podrži, bez obzira na postojeće stanje stvari i odnosa. Razvoj samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije neminovno je zahtevao, ako se tako može reći, i oslobađanje društvene kritike od raznorodnih birokratskih i dogmatskih snaga i ograničenja. Kao komunisti, zalagali smo se (to činimo i danas) za afirmaciju prava i sloboda svih i svakoga na društvenu kritiku. Rezultat svega toga je činjenica da danas u našem društvu postoji obilje kritike, kritičkih mišljenja i sudova. Kada bi se napravila kakva uporedna analiza sa drugim društvima, pokazalo bi se da naše društvo u tom pogledu nimalo ne zaostaje, naročito poslednjih godina. Ima se, naprosto, utisak da je kritika, i po vrsti i po modalitetu, odjednom potekla na sve strane, kao voda iz razbijenog suda!

Tu mislimo, pre svega, na obim, na »kvantum« kritičkih mišljenja i ocena, koje svakodnevno susrećemo u sredini u kojoj radimo i živimo, na raznim sastancima i u svim sredstvima javnog informisanja. I dobro je što je tako; kritiku ne samo što ne treba ničim sputavati, nego se svako u ovom društvu mora navikavati na to da je svačiji rad podložan kritičkom sudu javnog mnenja, da nema pojave ili problema, niti takvog arbitra koji bi bio ovlašćen da određuje šta je »dopušteno«, a šta »zabranjeno« za društvenu kritiku i javnu raspravu (izuzev, zakonom defini-

Digitized by Google

sane, državne tajne). Ne bi, dakle, trebalo da bude takozvanih tabu-tema; društvena kritika je način egzistencije neposredne socijalističke samoupravne demokratije, ona je sastavni deo i motorna snaga razvoja samoupravnih društvenih odnosa, društva koje počiva na pluralizmu samoupravnih interesa.

Društvene kritike, razume se, nikad nije previše, Savez komunista ne treba nje da se plaši, ali je obavezan kao revolucionarna avangarda, u prvom redu, da se zapita: otkud taj i toliki »kvantum« kritike, koji se kao kakva lavina sručuje na društvo i bezmalo na sve njegove institucije? Slušajući govornike na kongresu, bez obzira o kojoj oblasti ili sektoru društvenog rada i stvaralaštva govorili, gotovo svi su izražavali, u manjoj ili većoj meri, neko nezadovoljstvo sa postojećim stanjem, bilo u užoj ili široj zajednici, bilo u vrsti delatnosti u kojoj rade, ili njenim položajem u odnosu na druge — jednom rečju, svako je, ko se popeo na kongresnu govornicu, nešto kritički izgovorio, pa se na momente sticao utisak da niko nije zadovoljan, »niko miran i niko spokojan«! Zašto je to tako, gde su koreni relativno šireg nezadovoljstva, ne samo onog ispoljenog u kongresnoj dvorani, nego i onog u fabričkim halama i drugde, sa kvalitetom ukupne proizvodnje ljudskog života? To je temeljno pitanje koje sebi mora postaviti Savez komunista Jugoslavije, sve njegove organizacije, organi i forumi, kada se budu analizirali rezultati Dvanaestog kongresa i njegovi dokumenti i kada se na osnovu njih budu pravili konkretni planovi i programi za praktične akcije.

Obilje društvene kritike ne mora automatski da izlučuje i njen kvalitet. Ono, istina, izražava neposrednost, autohtonost demokratije, pluralizam interesa, naših samoupravnih sloboda, ali, isto tako, ne mora da obezbeđuje i kvalitet demokratije. Kritika ruši, destruira i obara, ali ako samo to čini, ako joj je lajtmotiv — »što gore, to bolje«, ako je kritika radi kritike, bez progresivnog, revolucionarnog stajališta, onda je ona najčešće neprihvatljiva, ponekad čak i reakcionarna. Revolucionarnost kritike, međutim, ne pretpostavlja uvek i obavezu ponude novog praktičnog rešenja za ono kritikovano, ali sâm kritički čin, po svojim rezultatima, mora obogaćivati ljudska saznanja o postojećem, u krajnjoj liniji, o onome što sprečava samodelatnost radničke klase i radnih ljudi. Marksistička kritika se nikada ne sme plašiti svojih rezultata, ali komunisti, kao delatni revolucionari, ne mogu pred njenim rezultatima, ma kakvi oni bili, ni stajati zbunjeni, kao građani »sa šeširom u ruci«. Očigledno je — to je pokazao i Dvanaesti kongres — da se Savez komunista nije uvek u dovoljnoj meri ispoljavao kao kritička i organizovana svest radničke klase, radnih ljudi i društva, ali ne zbog kvantuma, nego u prvom redu zbog nedostajanja kvalitativne i kvalifikovane društvene kritike kojom se brže i efikasnije menja postojeće stanje u ekonomskim i političkim odnosima. Štaviše, pokazalo se da i u Savezu komunista postoje različite idejne snage i struje mišljenja, koje s različitih idejno-teorijskih pozicija pristupaju kritici društva. Da bi

Digitized by Google

jačao svoju vodeću idejnu ulogu, Savez komunista mora podsticati društvenu kritiku i razvijati je u svojim redovima, ali u isto vreme mora i posedovati čvršće i temeljnije kriterijume za selektivan pristup mnoštvu kritičkih mišljenja, sudova i zahteva, uključujući i kvalifikovanu kritiku kritike. A za takav pristup je nedovoljan postojeći idejni fond, jer se pokazalo da mnoge stvari i odnosi, pa i mnogi pojmovi i kategorije, koji su nekada izgledali prilično jasni, danas, u ovim uslovima, bivaju sve manje jasni, pa je, stoga, neophodno mnoge od njih iznova preispitivati, i naučno-kritički i u praksi. To, drugim rečima, znači da Savez komunista treba da učini sve što je potrebno na mobilizaciji svih naučnih potencijala i na jačanju idejnog rada i ideološke funkcije u samom Savezu komunista.

4. Nekoliko kritičkih zapažanja i o samom kongresu. Iako su bile intenzivne, kongresne pripreme su dosta kasnile, tako da je od pojave prvih nacrta dokumenata do početka kongresa bilo relativno malo vremena za javnu raspravu, pa i za organizovanje naučnih skupova o pojedinim važnim pitanjima. Otuda, verovatno, i toliko velik broj amandmana kojima se, usled vremenskog tesnaca, nije možda mogla posvetiti pažnja koju oni, po svojoj prirodi, stvarno zaslužuju. Sve je to, na određen način, uticalo i na kvalitet kongresnih dokumenata, njihovu preopširnost, mestimično ponavljanje, pa i nepreciznost u pojedinim formulacijama.

Nije, međutim, uobičajeno kritikovati dokumente kad su već usvojeni. Nije to ni naša namera, ali ćemo ipak izraziti opšti utisak. Kongresni dokumenti su, najvećim delom, okrenuti samom Savezu komunista, što je i razumljivo, jer je to njegov kongres, a i neophodna je njegova opšta mobilizacija na rešavanju nagomilanih problema i ekonomskih teškoća, pre svega. Međutim, kada se pročitaju svi kongresni dokumenti, dobija se utisak da je prenaglašena uloga Saveza komunista, da je više došao do izražaja onaj jednosmerni odnos: Savez komunista — radnička klasa, a znatno manje i onaj drugi, u ovom momentu možda i značajniji, radnička klasa — Savez komunista, tako da, po pojedinim formulacijama i stavovima, ispada da Savez komunista uvek ponešto »daje« ili »poklanja« radničkoj klasi, da je stavlja više u položaj objekta, a sebe isključivo u položaj subjekta, i to objekta kojem se određuju zadaci, daju saveti itd. Iako je, u različitim oblicima, izražena kritika rada Saveza komunista, pa i postavljano pitanje njegove odgovornosti, kongres je, svojom celinom, ipak mogao na ubedljiviji i konkretniji način da položi račun radničkoj klasi o teškoćama s kojima se naše društvo danas bori, da više izrazi stvarni položaj klase u ekonomskim i političkim odnosima, da utiče na to da se Savez komunista više oseti sastavnim delom same klase, da se spreče izvesne tendencije odvajanja avangarde od klase i, naposletku, da se više čuju mišljenja radničke klase i radnih ljudi o samom Savezu komunista. To je, razume se, naše mišljenje i ono se može odbraniti ili pobiti samo detaljnom analizom ukupnih kongresnih materijala.

Digitized by Google

Materijalni razvoj i ekonomski problemi

Dvanaesti kongres je, pored već iznesenih zapažanja, nastojao da u svojim rezolucijama, posebno u onoj koja nosi naslov »Uloga i zadaci SKJ u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje«, izrazi svu ozbiljnost i složenost problema i zadataka s kojima se danas naše društvo suočava. Kongresni dokumenti su mahom već objavljeni, pojedini celovito ili u većim izvodima, a uskoro će svi dokumenti izaći iz štampe u konačnoj verziji. Stoga nema potrebe ponavljati ih, niti u širim ili kraćim izvodima prepričavati. To bi bilo i nemoguće, s obzirom na njihov obim, pa se ograničavamo samo na naglašavanje, po našem izboru, nekih bitnih stavova i na njihovo kraće objašnjenje i komentarisanje. Počećemo — onako kako i počinje glavna rezolucija — sa materijalnim razvojem i ekonomskim problemima, iako je o tome nešto već rečeno.

1. Ako se ima u vidu sa koje je osnove startovala nakon drugog svetskog rata, može se reći da je Jugoslavija ostvarila ogroman napredak u svom materijalnom razvoju. To se može ilustrovati i dokazivati na razne načine, u prvom redu podacima o razvoju svih odeljaka materijalne proizvodnje i društvenog i ličnog standarda. Tu činjenicu treba uvek imati na umu, pa i onda kada govorimo o našim ekonomskim teškoćama.

I u međukongresnom razdoblju je ostvarivan rast društvenog proizvoda ukupne privrede po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,5 odsto, a industrijske proizvodnje po stopi od 6,2 odsto, dok je svake godine zapošljavano više od 200.000 novih radnika. Međutim, to razdoblje karakteriše krivudava linija uspona, dve različite faze. Prva (1978. i 1979), u kojoj je ostvaren dinamičan rast privredne aktivnosti, ali pretežno zasnovan na visokoj domaćoj tražnji, posebno onoj koja je zahtevala enormno velike investicije, visokom deficitu platnog bilansa zemlje i brzom porastu dugova u inostranstvu. U drugoj fazi (1980. i 1981) došlo je do usporavanja rasta proizvodnje, životnog standarda i svih vidova potrošnje, kao i do pada realnih ličnih dohodaka. Industrijska proizvodnja u ovoj godini, uglavnom zbog nedostajanja repromaterijala i sirovina, naći će se, najverovatnije, na nultoj tački! U tome su, kao što smo već rekli, svoj udeo imali i nepovoljni uticaji i kretanja u svetskoj ekonomiji. To je istina, ali njome se samo delimično može pravdati zaostajanje u razvoju proizvodnih snaga društva, a ono je više nego evidentno, naročito poslednjih godina.

Jugoslavija se, istina, već poodavno uvrstila u red srednje razvijenih zemalja, ali već više godina stoji na donjoj lestvici tog nivoa razvijenosti. Od 1978. do 1981. godine društveni proizvod po stanovniku je povećan sa 1.843 na 2.789 dolara po tekućim merilima. To nije za potcenjivanje, ali treba imati na umu da ni američki dolar, usled inflacije cena i troškova, danas ne izražava istu vrednost kao pre četiri godine, kao i to da su pojedine zemlje sličnog, čak i nižeg stepena razvijenosti, ostvarile u

Digitized by Google

tom pogledu veće rezultate od Jugoslavije. Uostalom, ma koliko bio sintetičkog karaktera, *per capita* dohodak po stanovniku ne mora da izražava svekoliki ekonomski i socijalni napredak jedne zemlje, ali je činjenica da razvoj proizvodnih snaga u našoj zemlji zaostaje, da njenu privredu prate naglašene strukturne neusklađenosti i druge protivrečnosti u reprodukciji, inače tipične za zemlje u razvoju. I, ako se nastavi takva privredna aktivnost kakva je zabeležena poslednje dve godine, preti opasnost stagnacije.

Nije redak slučaj da se nekoj zemlji dogodi da uspori tempo razvoja proizvodnih snaga iz raznorodnih razloga, pa čak i da u uslovima usporenog tempa, ali uz druge kvalitativne elemente ekonomije, ostvari velike ekonomske efekte, usklađen i stabilan ukupan privredni razvoj. Najgore je, svakako, kada nema ni jednog ni drugog: ni ubrzanijeg tempa razvoja proizvodnih snaga — a zapaža se i sasvim promašen, kontraproduktivni razvoj — ni kvalitativnih efekata privredne aktivnosti. Takve teške trenutke preživljava sada naša privreda, verovatno najteže u celokupnom posleratnom razvoju.

S druge strane, svakome je više nego jasno da ne mora ili da nije moralo biti tako, uz uvažavanje svih objektivnih okolnosti. Radni ljudi ove zemlje su stezali kaiš, i sada ga stežu, da bi odvajali sredstva za nova ulaganja. I danas se oko 40 odsto društvenog proizvoda odvaja za — investicije. To su ogromna sredstva i da su uložena u prave stvari, u ekonomičnu i rentabilnu proizvodnju, sa modernom tehnikom i tehnologijom, privreda bi podnela ili bi mnogo lakše podnela sadašnje teškoće i udare. Ali, na žalost, nije ili bar u mnogim slučajevima nije tako, naša investiciona politika se pokazala kontraproduktivnom, investiranje je zamenjeno dezinvestiranjem. Godinama je kritikovana takva politika, pričalo se o takozvanim političkim fabrikama, ali su one opet građene; kasnije se govorilo o promašenim investicijama, o podizanju proizvodnih kapaciteta sa malim serijama, neadekvatnom tehnologijom, tehnološkim postupcima i organizacijom, o loše odabranim stranim licencama, proizvodnim programima za koje nisu obezbeđene sirovine ili je trebalo da se obezbeđuju isključivo uvozom, o novim fabrikama koje nemaju svoje sigurno tržište, a nikad ga nisu ni stekle zbog »paprenih« cena njihovih proizvoda, o velikim ili malim »proizvodnim invalidima«, kojih ima u svakoj našoj republici i pokrajini, o duplim, triplim... multiplikovanim kapacitetima, koji bi, kada bi se svi preneli na jedno mesto, jedva predstavljali osrednju fabriku u nekoj razvijenoj zemlji, ali to se pravdalo pravom i potrebom zaokruživanja republičkih (nacionalnih) ekonomija. Govorilo se o prekoračenim investicijama, o investicijama bez pokrića, o fabrikama koje se dugo i skupo grade i, kad počnu da proizvode — dakle, od samog starta — proizvode gubitke, »jedu same sebe«. Govorilo se o preterano velikim neprivrednim investicijama, o velelepnim i luksuznim zdanjima administracije, o rekreacionim centrima i vilama,

Digitized by Google

o »spomenicima« koje na društveni račun još za života sebi podižu funkcioneri svih nivoa, i oni sa »terena« i oni koji samo povremeno održavaju veze sa rodnim krajem.

Govorilo se da više trošimo nego što stvaramo, ali se uvek i dalje tako radilo, jer smo postajali zarobljenici hiljada i hiljada većih i manjih investicionih objekata, koji su već anticipirali i opredeljivali trošenje ionako skromne akumulacije, ali i trošenje za promašene proizvodne i neproizvodne investicije. Govorilo se, ali niko nije uspeo da prekine to vrzino kolo, uzaludni su bili apeli mnogih plenuma, partijskih pisama i skupštinskih rezolucija, pa i ukazivanja i Desetog i Jedanaestog kongresa.

U čemu je, onda, stvar, otkud takva i tolika neefikasnost u razvoju proizvodnih snaga, odnosno u ekonomskim rezultatima i efektima koje one daju? U glavnoj, već pomenutoj rezoluciji, Dvanaesti kongres nastoji da pruži više odgovora na to pitanje: »Učvršćeno je saznanje — kaže se — da su potrebne radikalne promene u koncepciji privrednog razvoja zemlje u tom smislu da privređivanje društvenim sredstvima treba da se zasniva na ekonomskim kriterijumima i uvažavanju ekonomskih zakonitosti, uz bolju organizovanost udruženog rada, da je potrebno formiranje i ujednačavanje strategije tehnološkog razvoja radi uspešnijeg uključivanja u međunarodnu podelu rada...« Malo dalje to saznanje se raščlanjuje: »Stepen razvoja proizvodnih snaga zahteva mnogo intenzivnije privređivanje, čiji će odlučujući činioci biti: produktivnost rada, racionalno korišćenje sredstava, adekvatna struktura, usklađenost privrede, primena savremene nauke i tehnologije, a, pre svega, motivisanost neposrednih proizvođača i svih radnih ljudi za stvaranje većeg dohotka. Razvojna i tekuća ekonomska politika sporo su prilagođavane promenama u međunarodnoj podeli rada. Sa zakašnjenjem se reagovalo na poremećaje u svetskoj ekonomici i njihove posledice na međunarodnom planu, posebno na području energetike. Pored mera koje su preduzimane, zadržala se i praksa da se neusklađenost između proizvodnje i potrošnje rešava inflatornim finansiranjem i zaduživanjem u inostranstvu. To je prouzrokovalo krupne neusklađenosti u tokovima reprodukcije.«

To se kaže u uvodnom delu rezolucije »Uloga i zadaci SKJ...«, a kasnije se svaki navedeni proizvodni činilac ili konstatacija i posebno detaljnije razrađuju. To i jesu bitni činioci ako se žele prevazići teškoće u ekonomskom i socijalnom razvoju, bez obzira na njihov redosled ili preciznost formulisanja, pa i izostavljanje nekih isto tako značajnih faktora. Neki od njih zaslužuju izuzetnu pažnju i komentar.

2. Ohrabruje činjenica što pomenuti kongresni dokument posebno naglašava »uvažavanje« objektivnih ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje u celokupnom procesu reprodukcije, s jedne, i osuđuje subjektivizam i voluntarizam, s druge strane. Te zakonitosti su, ne samo u međukongresnom razdoblju, nego znatno ranije (još pre jedne decenije, decenije i po), počele da

Digitized by Google

se potiskuju, derogiraju i poništavaju, iako im je, tokom celog posleratnog razvoja, stalno pružan otpor i u praksi i u teoriji. Do naglašenijeg derogiranja i poništavanja tih zakonitosti ili do širih saznanja o tome da se tako nešto zbiva u stvarnosti počelo se dolaziti tek onda kada je ceo ekonomski život društva počeo da zapada u ozbiljnije teškoće i neusklađenosti, odnosno da trpi teške konsekvence jednog takvog kursa na širem ekonomskom i društvenom planu. Poslednjih godina je došlo i do snažnog porasta institucionalizma i normativizma, pa i normativističke svesti da se putem normi, kao čarobnim štapićem, mogu rešiti sve zagonetke, otkloniti mladeži ili ožiljci »ranog« ili »tegobnog socijalizma«, pa i našeg samoupravnog, sve protivrečnosti tako složene, vraški zamršene i pocepane stvarnosti velike epohe prelaza od kapitalizma ka socijalizmu, komunizmu.

Bilo kako bilo, tek jedno šire istraživanje bi otkrilo sve uzroke i posledice snažne tendencije derogiranja i suspendovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti, ali to prevazilazi okvire ovog rada, pa ukazujemo samo na neke momente.

Tu mislimo, pre svega, na suspendovanje ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti«, na vrednosne odnose i momente u samom procesu proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje, čija je opšta osnova i izraz zakon vrednosti, ali i na druge mehanizme robne proizvodnje, »srednje članove«, izvedene odnose i kategorije pomoću kojih je moguće delovanje tog zakona u stvarnosti. Nije reč o »teoriji radne vrednosti«, kako se to obično misli, jer je to Rikardov, a ne Marksov pojam, nego o Marksovom pojmu i shvatanju vrednosti. A kad se suspenduje ili stalno poništava vrednost u njenom eminentnom ekonomskom smislu i značenju, onda se gube i nestaju svi objektivni kriterijumi na kojima počiva cela »proizvodnja vrednosti«, svekoliki ekonomski život društva. I ne samo ekonomski, nego, na toj osnovi, i socijalni, politički, kulturni i etičko-moralni sistemi, na kojima počiva društvo, počinju da se iz temelja ljuljaju, deformišu i da poprimaju neke neželjene i nakazne oblike.

Suspendovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti u razvoju društva, na jednoj, stvara prostor za nesmetano delovanje i jačanje subjektivnog faktora i političke sfere uopšte, na drugoj strani. A na toj osnovi, na hipostaziranosti subjektivnog faktora, širi se i jača subjektivizam i voluntarizam u svim ekonomskim i društvenim poslovima, jer se u tom slučaju ekonomija ne razvija na sebi imanentan način, nego po meri i volji onih snaga koje imaju moć da donose meritorne ekonomsko-političke odluke. Tako su nastale i nastaju »političke fabrike«, ili su se činili i čine krupni promašaji u privrednoj aktivnosti i razvojnoj politici. Ta se teza, uostalom, može dokazati mnogobrojnim primerima iz prakse i u svakoj konkretnoj oblasti ekonomske aktivnosti. To su, u velikoj meri, i dokazivali delegati Dvanaestog kongresa, a na tome se i zasnivaju pojedini bitni stavovi kongresnih dokumenata.

Digitized by Google

Uzmimo, recimo, stav da je oslabila, a ponegde čak i potpuno iščezla, »motivisanost neposrednih proizvođača i svih radnih ljudi za stvaranje većeg dohotka«. U elaboriranju tog stava, u istraživanju i analizi svih uzroka i posledica koji su do toga doveli, mora se uzeti u obzir sijaset činilaca i činjenica, ali će se, na svim punktovima i u krajnjoj liniji, pokazati da se načelo raspodele dohotka prema radu, kao sastavni deo odnosâ proizvodnje socijalističkog samoupravljanja, ne može u praksi uopšte primenjivati bez delovanja ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti«. Ne mogu se, pre svega, bez tržišnog mehanizma objektivno valorizovati rezultati rada, ni radnog kolektiva (date OOUR), ni pojedinačnog radnika, kao što se ni ta valorizacija ne može »valjano« obaviti na nerazvijenom, ograničenom i derogiranom tržištu, niti dobiti pouzdanije informacije o svim relevantnim, i kvalitativnim i kvantitativnim, elementima svoje i tuđe proizvodnje, utrošaka živog i minulog rada, cena itd. Analiza će, dalje, pokazati koji sve eksterni i interni činioci utiču na sticanje dohotka, kako i na koji način, odnosno u kojoj je meri dohodak zaista izraz novostvorene vrednosti, a u kojoj, inflacijom cena i troškova, »napumpana« i »naduvana« veličina, koja ima male ili nema nikakve veze sa stvarnim kvalitativnim (vrednosnim) odnosima i momentima same »proizvodnje vrednosti«.

Ta motivisanost neposrednih proizvođača, i materijalna i moralna, povećava se ili iščezava u srazmeri sa stepenom otuđenosti dohotka, odnosno viška rada koji su oni stvorili. Ako je to otuđenje zaista na delu, ako se izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju vrše mimo stvarnih uticaja neposrednih proizvođača i udružene radničke klase, ako se celokupna nadgradnja društva, a u njenom sklopu i takozvane društvene delatnosti i slobodna razmena rada, kreće i razvija nekom svojom logikom, potpuno nezavisnom od materijalne proizvodnje i njenih mogućnosti — onda će radnici, i kao pojedinci i kao osnovna organizacija udruženog rada, biti destimulisani da više i bolje proizvode, jer se ono što njima ostaje za obnavljanje i proširivanje vlastite proizvodnje i ono što mogu dobiti u obliku društvenog standarda i ličnog dohotka bitno smanjuje. Ni to nije sve, pošto radničku klasu, i to ne samo u materijalnom smislu, uvek teško pogađa predimenzionirana, uz to i neracionalna, neefikasna i skupa politička i sva druga nadgradnja, jer se, u krajnjoj liniji, i društvena nadgradnja i svaki njen deo, isto tako, moraju dovoditi u vezu sa zakonitostima materijalne proizvodnje. Tačnije: ukoliko njena aktivnost ne doprinosi povećanju ukupne proizvodne moći društvenog rada u materijalnoj proizvodnji, onda je takva nadgradnja ne samo preskupa u ekonomskom, nego i neefikasna u političkom smislu. Ako se svemu tome dodaju i paroksizmi u delovanju nadgradnje u ekonomskoj sferi, u trošenju otuđene akumulacije — tada se tek može razotkriti u kakvom je žestokom sukobu politička birokratija sa ekonomskim zakonitostima. To ne ilustruju samo »političke fabrike«, nego i birokratski subjekti-

Digitized by Google

vizam i voluntarizam u ekonomskoj politici, pre svega u oblasti sticanja, raspoređivanja i trošenja ostvarenog dohotka, jer se naš primer vezuje za materijalnu motivisanost. Vrhunac toga je — kako se to u poslednje vreme kaže — »nacionalizacija dobitaka« i »socijalizacija gubitaka« — jedna najdestimulativnija politička i ekonomska praksa koja se samo može zamisliti. Da i ne pominjemo takozvani troškovni princip ili »ispostavljanje računa društvu« što se ugrađuju u cene proizvoda i usluga, odnosno odsustvo ekonomskih kriterijuma i zakonitosti robne proizvodnje u politici i sistemu cena u celini itd., itd.

Kada se, dakle, podvrgnu analizi svi eksterni subjektivističko-voluntaristički faktori raspodele, te razne preraspodele, »presipanje iz šupljeg u prazno«, i »čerupanje« dohotka OOUR, što, tako reći, svakodnevno vrši birokratsko-upravljački sloj društveno-političkih zajednica za podmirenje raznoraznih potreba i saniranje raznorodnih gubitaka — dobija se prava slika o nepovoljnom položaju osnovnih privrednih subjekata u razdeobi »nacionalnog kolača«, ali i slika o destimulativnom karakteru sistema raspodele. Eksterni faktori, razume se, ne samo što utiču na interne, to jest na same osnove i merila raspodele dohotka prema radu, nego ih i predodređuju i sabijaju u tesne okvire. Mnoge OOUR, na primer, imaju vrlo stimulativne pravilnike o raspodeli ličnih dohodaka, ali ih malo ili gotovo nimalo ne koriste i ne primenjuju, jer im je premalen ostatak čistog dohotka posle podmirenja već isplaćenih akontacija i izdvajanja za fondove. Preovlađuju i »socijala« i »uravnilovka«, sabijaju se rasponi u raspodeli, gotovo se brišu razlike između »cena« kvalifikovanog i nekvalifikovanog rada, kreativni rad, odnosno rad na »visokoj društvenoj potenciji« je gotovo zanemaren. Takvo stanje se najčešće pravda teškim materijalnim položajem većine radništva usled skupoće, vratolomnog porasta cena i troškova života. Jednom rečju, načelo raspodele dohotka prema radu, kao motorna snaga i izraz materijalnih interesa pojedinačnih radnika i proizvođačkih OOUR, polako počinje da se izbacuje iz ekonomske prakse ili da se svodi na najmanju meru.

Na drugoj strani, »nacionalni kolač« je sve manji i sve tanji. Mehanizmi privrednog i političkog sistema su, čini se, više nastrojeni i okrenuti prema raspodeli nego prema proizvodnji, odnosno više se govori i raspravlja o tome kako da se raspodeli i potroši ono što je stvoreno, a znatno manje kako da se uveća i proizvede ono što se raspodeljuje. Kao da se zaboravlja ona Engelsova primedba — izrečena u pismu K. Šmitu još 5. aprila 1890. godine — da »način raspodele u suštini zavisi od *količine* proizvoda koji se raspodeljuju i da se ta količina, prirodno, menja s napretkom proizvodnje i društvene organizacije«. A »napredak proizvodnje« je moguć samo na osnovama ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti«, a jedna od tih zakonitosti je da je raspodela samo moment proizvodnje, jer je raspodela uvek uslovljena količinom proizvedenih roba i usluga.

Digitized by Google

Na ovu vezu između materijalne zainteresovanosti proizvođača i ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti« namerno smo se nešto šire osvrnuli da bismo na jednom primeru, odnosno u jednoj oblasti, pokazali kakve sve, i materijalne i socijalne, nedaće i teškoće mogu pogađati i *de facto* pogađaju društvo kada se derogiraju i poništavaju ekonomske zakonitosti »proizvodnje vrednosti«. To se može pokazati i na primerima drugih oblasti, koje su takođe predmet kongresne rezolucije: na produktivnosti rada, strukturi privrede, zapostavljanju savremene nauke i tehnologije, poljoprivrede i proizvodnje hrane u celini itd., ali nam prostor to ne dopušta.

Međutim, snažna orijentacija Dvanaestog kongresa na afirmaciju objektivnih ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti« mogla bi imati dalekosežan značaj i predstavljati upravo onu polugu koja bi i privredu i društvo u ovom momentu povukla napred. Pored toga, to bi morala biti i polazna osnova za kritičko preispitivanje, korigovanje i usmeravanje ekonomske prakse celog društva, posebno organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, pa i osnova za preispitivanje i promene mnogih mehanizama ekonomskog sistema socijalističkog samoupravljanja, naročito pojedinih sistemskih zakona, kao i podsticaj ekonomskoj nauci, teoriji i praksi u celini. U sklopu toga biće, svakako, neophodno i dosta napora da se shvate i razumeju objektivne ekonomske zakonitosti »proizvodnje vrednosti«, a i u rezoluciji se govori o »pozitivnim« i »negativnim« dejstvima zakonitosti robne proizvodnje. To će, verovatno, biti i najteže, jer je još vrlo jaka konzervativna i subjektivističko-voluntaristička svest, te normativistička slika o društvu; u glavama ljudi žive svakojake predstave o socijalizmu i samoupravljanju, pa i prava pustoš što su ih stvorile razne neprihvatljive struje mišljenja i pojedine knjige normativističke političke ekonomije, o čemu su se u međukongresnom periodu vodile i još se vode razne rasprave. Rasprostranjena je i misao i praksa o nespojivosti robne proizvodnje i socijalizma, pa i socijalizma kao samoupravljanja, a i o robnoj proizvodnji kao »čistoj«, nepatvorenoj i prozračnoj, zapravo, ispražnjenoj od svakog smisla i sadržaja. »Velika nesreća«, naposletku, u razumevanju objektivnih ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti« i jeste u tome što one deluju i ispoljavaju se na protivrečan način, pa i posredovanjem predmetnih oblika, a lenja misao i obična nekritička svest najčešće ne vole zamršene i složene stvari. Ali, tu se ništa ne može pomoći: takva je i sama stvarnost prelazne epohe, vrlo složena i zamršena, upravo zbog protivrečnog karaktera celine društvenog načina proizvodnje, pa stoga — kako kaže Marks — »ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svesti, već, naprotiv, moramo tu svest da objašnjavamo iz protivrečnosti materijalnog života«.

Te protivrečnosti treba, najpre, sagledati i ulaziti u njihovu logiku delovanja, otkrivati njihove pokretačke i civilizacijske, ali i otuđujuće sile. To i jeste zadatak nauke, pre svega političke ekonomije. Protivrečnosti društvenog razvoja se ne mogu jednostav-

Digitized by Google

no ukidati, jer su one motorna snaga svakog kretanja i ljudskog progresa, ali se mogu i moraju stalno prevazilaziti i razrešavati, na svakom stupnju društvenog razvoja, u revolucionarnoj praksi.

Robna proizvodnja razvija proizvodne snage društva, ali u isto vreme rađa i stvara otuđenje. Osnovni cilj socijalizma je oslobađanje rada, ali taj dugoročan istorijski proces ne teče pravolinijski, već preko prelaznog perioda. »Razotuđenje prevaljuje isti put kao otuđenje« (Marks).

Prema tome, robna proizvodnja nije u potpunosti identična sa socijalizmom, ali nije s njim ni nespojiva; objektivne ekonomske zakonitosti »proizvodnje vrednosti« nisu u nepremostivoj koliziji sa procesom udruživanja rada, sa sistemom socijalističkog samoupravljanja u celini. Društvenu celishodnost i opravdanost robne proizvodnje i tržišta treba tražiti u stvarnim istorijskim uslovima u kojima se jedno društvo, u kojem je otvoren socijalistički proces, zaista nalazi, a u našem slučaju u realnim ekonomskim problemima pred kojima stoji relativno udruženi rad, u nedovoljnoj privrednoj razvijenosti i stalnom sukobu između etatizma i samoupravljanja, u neophodnosti uspostavljanja veza sa svetskom ekonomijom. Jer, opšteistorijski gledano, u »komunizam se ne može neposredno, s drvenim kašikama«, kako je to duhovito primetio jedan političar, pogotovu ne u zemlji u kojoj je pobedila revolucija, ali bez svojih materijalnih pretpostavki i istorijskih tekovina buržoaske demokratije. Drugim rečima, robna proizvodnja treba civilizacijski da učini ono što nije učinila istorija (odnosno što je ona učinila u razvijenim kapitalističkim zemljama), to jest da, u okviru odnosâ socijalističkog samoupravljanja, razvija proizvodne snage, da podstakne sve stvarne sposobnosti i mogućnosti, sve kvalitativne i pokretačke elemente ekonomije rada, da omogući dosledniju primenu u praksi načela raspodele prema radu, da u tehničko-tehnološkom i organizaciono-društvenom smislu priprema materijalne uslove za sve neposrednije plansko i naučno uređivanje odnosa u društvenom radu, u celoj društvenoj ekonomiji, sve do one kritične tačke kada odumire i nestaje i sama robna proizvodnja, kada je mogućna »proizvodnja« istinskog socijalizma ili komunizma, odnosno prisvajanje prema ljudskim potrebama.

Nije nam namera ovoga puta da teorijski izložimo sve kontroverze i dileme o robnoj proizvodnji u socijalizmu, bilo da im je ideološki koren u antirobnom karakteru proizvodnje u raznim modelima »ranog socijalizma«, odnosno staljinizma, bilo u onim starim sitnoburžoaskim predstavama socijalizma prudonovsko-diringovskog tipa ili savremenim teorijama koje, na njihovom tragu, nastoje da »zadrže« robnu proizvodnju, ali i da je verbalno liše njenog stvarnog sadržaja u ime otklanjanja njenih rđavih strana. Razume se, tu spadaju i razne vulgarne interpretacije, i starijeg i novijeg tipa, koje apsolutizuju tržište i neograničenu konkurenciju poput one u ranoj privatnoj kapitalističkoj ekonomiji, što bi vodilo restauraciji odnosâ građanskog društva.

Digitized by Google

Svaki govor o objektivnim ekonomskim zakonitostima robne proizvodnje ujedno pretpostavlja i svesno, plansko usmeravanje ekonomskog i socijalnog razvoja, na osnovama i poticajima što ga daju te zakonitosti, što ga daje stvarna dijalektika kretanja, uključujući i sve neravnine i imperfektnosti koje dolaze sa strane robne proizvodnje i njihovo prevladavanje u skladu sa ciljevima i zadacima koje društvo u datom periodu sebi postavlja, ali koje realno i može da reši. Jer, svesno, plansko usmeravanje je *par excellence* društveni odnos. Ali, ono može biti racionalno i ujedno realno ako se zasniva na robnoj ekonomiji ili, još uže, na zakonu vrednosti. Stoga Dvanaesti kongres i posebno naglašava potrebu radikalnih promena u koncepciji privrednog razvoja zemlje i ekonomske politike uopšte, na osnovu ekonomskih kriterijuma i zakonitosti robne proizvodnje.

Politika i idejno-politički odnosi

Ekonomska strana naših ukupnih društvenih teškoća, da tako kažemo, jeste njihov osnovni uzrok, ali to ne znači da politika i politički odnosi, pa i određeni ideološki postulati, sa svoje strane, ne vrše i obratno dejstvo, to jest da snažno ne utiču na celokupnu ekonomsku oblast i materijalne uslove i okvire u kojima se društvo nalazi. Štaviše, često slušamo o prevlasti ili nadmoći politike nad ekonomijom. To smo čuli i od mnogih delegata na kongresu; odlučno se zahteva radikalan obrat: prevaga ekonomije nad politikom. Razume se, to je pravilan smer u razmišljanju o stvarnim tendencijama socijalizma u oblasti politike i uloge političkih subjekata i institucija, ali ne samo u nas, nego posvuda u svetu. Prenaglašenost političke sfere, koncentracija društvene moći i vanredno velika stvarna ili posrednička uloga osnovnog subjektivnog faktora (partije) nije, međutim, nikakva novost. To je, rekli bismo, bila bitna pretpostavka da revolucija pobedi, da se osvoji politička vlast; to prati socijalizam od njegovih početaka do naših dana, negde se čak i smatra da je »rukovodeća uloga partije prva i osnovna zakonitost u izgradnji socijalizma«. No, bez obzira na različite puteve socijalizma, stvarne razlike među njima, svi postojeći modeli socijalističkih društava, istina, neki manje, a nekima je to način egzistencije, u praksi objektivno imaju prevagu politike nad ekonomijom.

To je slučaj i sa našim društvom, koje se razvija na osnovama sistema socijalističkog samoupravljanja, ali taj sistem još nije dokraja razvio originernu, vlastitu, društvenu ekonomiju, sa sebi imanentnom tehnologijom, naučnom proizvodnjom i naučnom organizacijom društvenog rada, koja bi mogla da produkuje i reprodukuje ekonomske i socijalne odnose nekog istinskog (razvijenog) socijalizma, odnosno komunizma. Dokle god se ne dostigne takav stupanj razvitka, politika će objektivno uvek nastojati da nađe (i naći će) prostora da se ispolji i ostvari u ekonomiji.

Digitized by Google

Prema tome, pravo pitanje možda i nije u tome da li se politika »meša« ili ne u ekonomiju, već pitanje društvene mere tog »mešanja«. I, više od toga, kako i na koji način politika deluje na ekonomiju, na koje se i kakve klasne snage i ekonomske zakonitosti oslanja u cilju stvaranja uslova za što slobodniji ekonomski život društva i permanentno povećavanje društvenog bogatstva. I delovanje politike na ekonomiju mora, dakle, biti produktivno, a to je mogućno samo onda ako se i politika, u svojoj osnovi, stvara i sprovodi po meri zakona ekonomije. U protivnom, na delu je nasilje politike nad ekonomijom.

Izražavajući poverenje u organizovane socijalističke subjektivne snage i s pravom ističući određene rezultate u razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Dvanaesti kongres se dosta kritički određivao prema politici i političkoj sferi društva uopšte, u prvom redu prema pojedinim segmentima političke prakse samoupravljanja i neadekvatnim rezultatima koje ona daje. Pokušaćemo da ukažemo upravo na neke momente koji ograničavaju razvoj prakse socijalističkog samoupravljanja.

1. Središnje pitanje i jeste u tome: zašto se u ukupnoj proizvodnji ljudskog života, naročito u pojedinim oblastima, ne ostvaruju očekivani rezultati, u ponekoj se čak i stagnira. Gde leže najdublji uzroci tome: da li u samom sistemu socijalističkog samoupravljanja, njegovoj nedograđenosti i nedovršenosti ili u nekim njegovim lošim projekcijama? Ili je, možda, sve to u redu, samo se sistem nedovoljno energično sprovodi u praksi, a postoje i određene društvene i političke snage koje mu se opiru. Da svako društvo, pa i naše, ima u sebi i snage koje mu se suprotstavljaju, koje su s »one strane barikade« — to je potpuno jasno, ali su one ipak male i slabe da bi mogle da ugroze sistem i postojeći poredak, mada ih nikada ne treba potcenjivati. Izgleda, međutim, da nije glavni problem u njima, nego upravo u onim društvenim snagama koje su noseći stubovi sistema ili bi to, po njegovoj projekciji, trebalo da budu. Jer, kako drugačije objasniti činjenicu da ni sistem ni snage koje ga nose ne samo što u pojedinim oblastima ne daju očekivane rezultate, nego godinama ne mogu da zaustave neke vrlo evidentne negativne tendencije i društvene pojave, čak i takve koje iritiraju najšire radne i narodne mase.

Stara je izreka da je svaki sistem dobar koji daje dobre rezultate — naravno, sa stanovišta onih klasnih snaga koje su njegovi tvorci i čuvari. I one se, po pravilu, nikada fetiški ne odnose prema vlastitom sistemu, uvek su spremne na promene i razvoj, ali samo ukoliko oni jačaju njihovu klasnu poziciju. Nema nikakvog razloga da se radnička klasa i radni ljudi u našim uslovima drugačije odnose prema sistemu kao vlastitom delu, podrazumevajući pod sistemom u prvom redu njegovu instrumentalnu i pragmatičku stranu, a ne fundamentalne vrednosti i temeljno društveno opredeljenje za socijalističko samoupravljanje. Sve što samoupravna revolucionarna praksa ne prihvata ili što nije, ni sa trenutnog ni sa dugoročnog stanovišta, u interesu radničke klase i društvenog progresa uopšte — ne može se nasilno »uguravati«

Digitized by Google

niti opstati u sistemu, bez obzira na to da li je u pitanju kakva zakonska norma ili partijsko-ideološki stav i kakva im je misaona egzistencija data u nekoj teoriji ili mišljenju ma koliko priznatog autoriteta.

Delegati Dvanaestog kongresa, a i sama rezolucija na više mesta, ukazivali su na neodrživost pojedinih sistemskih rešenja ili zahtevali promene u takozvanim sistemskim zakonima.

2. Najteža je, svakako, situacija kada se blokira sam sistem, kada on ne funkcioniše, kada ga određene snage »izbace iz igre« i krupna društvena pitanja rešavaju vansistemskim sredstvima. Ili, pak, delujući kroz sistem i putem sistema nastoje da ga, raznim manipulacijama i ideološkim mimikrijama, formalizuju i obezliče.

Posebno zabrinjava što su takve situacije učestale i što se obnavljaju, što je ojačala politička birokratija na svim nivoima društvene strukture, što je svojevrsna birokratsko-tehnokratska stihija počela da zapljuskuje društvo. Rasprave o sadašnjim teškoćama u našoj ekonomiji, uključujući i one kongresne, razotkrile su (i stalno razotkrivaju), ponekad čak i neverovatne stvari i primere o velikoj količini ekonomsko-političke moći, koncentrisane u rukama političke birokratije, odnosno u pojedinim njenim monopolističkim centrima, a u nekim slučajevima i pojedinaca. Snažan val birokratskog subjektivizma i voluntarizma, o kojem je ranije bilo reči i na kojem se sada ljulja naša ekonomija, dolazio je (i još dolazi) u prvom redu od strane političke birokratije. Jer, kriterijumi ekonomije i nisu kriterijumi egzistencije birokratije, već vlast, otuda i njena moć i sposobnost reprodukcije, otuda i njena smanjena odgovornost za poteze koje vuče i, na kraju krajeva, otuda i njena opšta pamet, izvori znanja, prosvećenosti i sposobnosti. Ali, borba protiv birokratije nije nimalo ni laka ni jednostavna, mnogo se ne postiže opštom galamom, jer od parole — »dole birokratija« najčešće nikome ne padne ni dlaka s glave! Ni institucionalne promene, ukoliko ne znače pomeranje odnosa snaga u korist radničke klase i samoupravljanja, mnogo ne pomažu. Snaga ekonomije i snažna pozicija radničke klase u njoj, dejstvo objektivnih ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti«, na čemu insistira Dvanaesti kongres, i zaoštravanje pitanja kvalitativnih elemenata i kriterijuma u privređivanju i u borbi za razvoj proizvodnih snaga, što će ojačati materijalnu osnovu samoupravljanja — može najuspešnije da ugrozi pozicije birokratije, da je baci na kolena. Uništiti je potpuno, sigurno, neće, ali će je svesti na razumnu meru.

Borbu protiv birokratije ne treba izjednačavati sa vršenjem određenih društvenih, političkih i državnih funkcija, sa upravljačko-menadžerskim slojem, što, naravno, ne znači da se iz tog društvenog sloja ne mogu regrutovati i da se ne regrutuju i birokrate i tehnokrate.

3. I politički sistem, svi njegovi delovi i institucije, mora se više posmatrati i sa stanovišta njegove racionalnosti i efikasnosti.

Digitized by Google

U njemu se, kao hirurškim nožem, moraju odsecati sve one izrasline i strana tela koja začepljuju njegove kanale i onemogućavaju da se radnička klasa sve više izrazi kao stvarna vodeća snaga društva. Tu sve više mora biti istine, a sve manje obmane. Kongresna rezolucija detaljno i instruktivno govori o tome.

Treba, međutim, posebnu pažnju obratiti na dezintegrativne tendencije, koje su, različitim intenzitetom i modalitetom, zahvatile maltene svaku oblast društvenog rada, a u neku ruku i stvaralaštva. U velikoj meri je, pre svega, dezintegrisan udruženi rad. Osnovna organizacija udruženog rada je dobila kakav-takav pravno-politički i organizacioni oblik i sadržaj, ali nije još dobila svoje originerno ekonomsko utemeljenje kao osnovna ćelija produkcionih odnosa samoupravljanja. Od nje se oduzima lavovski deo akumulacije, te zbog toga i ne može da se javi u ulozi osnovnog nosioca procesa ekonomskog udruživanja rada. Na drugoj strani, takav položaj osnovne organizacije udruženog rada je polazna osnova i tendencije dezintegracije radničke klase i parcijalizovanja njene svesti.

Razni oblici zatvaranja ekonomije i tržišta u regionalne, republičko-pokrajinske granice, čemu doprinosi i jačanje republika kao država (kao i državnih struktura u pokrajinama), a njihovo slabljenje kao društveno-političkih i samoupravnih zajednica radničke klase, radnih ljudi i građana, narodâ i narodnosti — jeste, takođe, vid dezintegracije društva, dejstva ekonomskih i političkih centrifugalnih sila, nacionalističkog separatizma i ekonomskog nacionalizma. Kao reakcija na to, javljaju se nove ili oživljavaju stare unitarističko-centralističke tendencije. U porastu su i pojave nacionalizma, mada se već dugo oseća da ne postoji uvek i opšta saglasnost o njihovim dubljim korenima i uzrocima. Nije li, i u kojoj meri, došlo do raskoraka između nacionalnog i klasnog, odnosno do hipostaziranja nacionalnih interesa na račun klasnih, i ne bi li promene u tom odnosu takođe predstavljale značajan faktor stabilizacije društva.

Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje, inače neophodni sistemu socijalističkog samoupravljanja i višenacionalnoj društvenoj zajednici kao što je naša, nisu najuspešnije položili ispit u praksi. Na njih se ponekad obara i vrlo žestoka kritika, ali najčešće im se pripisuje sporost i neefikasnost, a privreda i društvo, pogotovu u savremenim uslovima, zahtevaju brzo reagovanje i odlučivanje. Mnogi sporazumi i dogovori ne polaze od ekonomskih zakonitosti, često se i prave na nečiji račun, opterećeni su i subjektivizmom i voluntarizmom, a u izvesnoj meri, budući da su i njegov predmet, kompromituju i delegatski sistem. Stoga se i u zakonskom smislu mora nešto menjati kad je reč o sporazumima i dogovorima.

Dezintegrativne tendencije u udruženom radu i radničkoj klasi mogu se, isto tako, bitno zaustaviti i sprečiti upravo delovanjem objektivnih ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje, jer ona, svojom civilizacijskom i kosmopolitskom ulogom, može najefikasnije porušiti razne barijere i pregrade, međe i međice, povezati

Digitized by Google

nas i uključiti u svetsku ekonomiju i međunarodnu podelu rada, ali i doprineti razvlašćivanju otuđenih centara birokratsko-tehnokratske moći i njihovih pokrovitelja.

4. Nemamo ni prostora, a ni nameru, da o Savezu komunista govorimo na uobičajen način. O njemu je i u pripremama i na svim kongresima u republikama i konferencijama u pokrajinama, posebno na Dvanaestom kongresu, bilo zaista mnogo reči, tako da se ima utisak da je maltene sve kazano, mada se nikad ne može sve doreći.* Uostalom, i sve što je u ovom tekstu rečeno odnosi se i na Savez komunista. Pa ipak, učinićemo nekoliko napomena.

Prvo, Savez komunista Jugoslavije i svi njegovi sastavni delovi moraju, najpre, stabilizovati svoje vlastite redove, i to na svim nivoima, od osnovne organizacije do partijskog vrha federacije, otkloniti pojave nepoverenja tamo gde su stvorene i razbiti svojevrsne psihološke barijere koje otežavaju saradnju i međusobno razumevanje. Drugo, prednost se mora dati onim praktičnim akcijama koje imaju izgleda da brzo i efikasno rešavaju nagomilane probleme i teškoće u oblasti privrede i ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Treće, pokrenuti najširu akciju za veću ekonomsku efikasnost i racionalnost sistema socijalističkog samoupravljanja u svim oblastima, posebno u društveno-ekonomskoj, i dopunjavati sistem, odnosno pojedine njegove segmente, sistemske zakone itd. Oslobađati se opterećenja da je sve što je u sistem ugrađeno *a priori* dobro i sveto i da ne može biti zamenjeno još boljim i revolucionarnijim — kako se to i kaže na kraju našeg Programa. U sve to uključiti i sve raspoložive naučne potencijale, a po potrebi organizovati i javne i opštepartijske debate. Četvrto, sve akcije Saveza komunista, i one koje se odnose na njegovu unutrašnju transformaciju i izgradnju i one koje on pokreće na širem društvenom planu, treba da budu sračunate na jačanje veza između radničke klase i Saveza komunista. Jer, istinska praksa samoupravljanja može da se razvija samo ukoliko raste ekonomski i politički uticaj, a po potrebi i pritisak, udružene radničke klase na sve društvene centre u kojima se donose meritorne odluke. To, na svoj način, važi i za Savez komunista. Radnička klasa, pre svega radnici-komunisti u materijalnoj proizvodnji, ima nedovoljne, čak i skučene, organizacione i druge mogućnosti da utiče na Savez komunista u celini, na sve njegove delove, posebno na rukovodeće organe i tela. Na Dvanaestom kongresu je pokrenuto pitanje partijskog organizovanja radnika-komunista u udruženom radu u materijalnoj proizvodnji. O tome je vođena i rasprava, u Statut su uneta i poboljšanja u međusobnom povezivanju osnovnih organizacija ako ih ima više u jednoj OOUR, a date su i izvesne mogućnosti veće saradnje i povezivanja u okviru radne organizacije. Međutim, ceo problem ta-

* Vidi: J. Raičević, *Savez komunista Jugoslavije i demokratski centralizam*, kao i ostale tekstove na tu temu, »Socijalizam«, br. 4/1982.

Digitized by Google

kozvanog proizvodno-funkcionalnog organizovanja radnika-komunista, odnosno organizovanja komunista u udruženom radu u materijalnoj proizvodnji, gde se nalazi jezgro naše radničke klase, ima mnogo veću specifičnu težinu nego što se to obično misli, pa bi bilo dobro da novi Centralni komitet SKJ organizuje o tome opštepartijsku debatu.

*

Sve u svemu, stavovi i odluke Dvanaestog kongresa SKJ, sadržani u njegovim dokumentima, mogu poslužiti, i svakoj organizaciji i svakom pojedincu, za konkretno, praktičko delovanje, pre svega u svojoj sredini. Razume se, i za izradu kraćih i dugoročnijih programa rada i aktivnosti.

Ovim esejom smo pokušali da problematizujemo samo neke kongresne stavove, a redakcija časopisa »Socijalizam« će, kao što je to i u prošlosti činila, na osnovu svih materijala kongresâ u republikama, konferencija u pokrajinama i Dvanaestog kongresa SKJ, napraviti svoju dugoročnu tematsko-programsku orijentaciju i obrađivati i sukcesivno u časopisu objavljivati sve značajne teme kojima su se bavili i pomenuti skupovi.

Digitized by Google

Brana Marković

Socijaldemokrati i socijalisti i perspektive društvenog preobražaja

1. U svetu organizovanih socijalističkih snaga socijaldemokratske partije predstavljaju jednu od najznačajnijih grupacija. Ove partije imaju veliku ulogu u radničkom pokretu i veliki uticaj u političkom životu najvećeg broja zemalja zapadne Evrope. Za sve ove partije sve doskora je bilo uobičajeno da se govori da pripadaju jednoj struji u radničkom pokretu — socijaldemokratskom pokretu, socijaldemokratiji ili savremenoj socijaldemokratiji. Pod tim pojmovima su se podrazumevale one partije koje više od šest decenija nastoje da se predstave i afirmišu kao glavna alternativa revolucionarnom marksističkom radničkom pokretu. To su partije koje su se posle rascepa u Drugoj internacionali, tokom i posle prvog svetskog rata, okupile u Socijalističkoj radničkoj internacionali (1923-1940), a 1951. godine osnovale Socijalističku internacionalu u Frankfurtu; partije pod različitim nazivima: socijademokratske, socijalističke, radničke.

Već više od jedne decenije u socijaldemokratskim i socijalističkim partijama Zapadne Evrope zapaža se snažan proces previranja, preispitivanja, pregrupisavanja; proces koji je doveo do određenih promena koje pobuđuju našu pažnju i zaslužuju objektivno vrednovanje. U ovom tekstu nastojaću da ukažem na neke osnovne karakteristike tog procesa i iznesem određene teze,

Digitized by Google

koje, bar jednim delom, odstupaju od uobičajenih predstava koc nas o takozvanoj savremenoj zapadnoevropskoj socijaldemokratiji.

Najpre bih izneo polaznu tvrdnju da partije okupljene u Socijalističkoj internacionali — socijaldemokratske, socijalističke i srednje partije — ne predstavljaju homogen, jedinstven, a još manje monolitan idejno-politički pokret. Ako se za procese unutar ovih partija u prvim decenijama posle drugog svetskog rata (možda?) moglo govoriti o tome da ih karakteriše određena uniformnost, »pa čak i nekakav socijaldemokratski »monolitizam««, danas se primecuje upravo obrnut proces. U okviru ovog »krila« radničkog pokreta sve su vidljivije razlike među pojedinim partijama i grupama partija, tako da se već može govoriti o podvajanju, pa i bipolarizaciji (ali ne i nekom razdoru i rascepu) zapadnoevropskih partija, pripadnica Socijalističke internacionale. Suštinske razlike ispoljavaju se u pristupu pitanju društvenog preobražaja, odnosu prema postojećem kapitalističkom sistemu, prema unutrašnjem političkom, ekonomskom i društvenom razvoju, pitanju savezništva, međunarodnih odnosa itd. Stepen srodnosti i razlika može se, manje ili više, utvrditi kad su u pitanju socijaldemokratske partije Severne i Srednje Evrope i, s druge strane, socijalističke partije Juga Evrope, mada se ta linija razgraničenja ne može u svim pitanjima nepogrešivo povući.

Drugo, kod većine i socijaldemokratskih i socijalističkih partija ne postoji, ni unutar njih samih, homogenost u doktrinarnoj i političkoj orijentaciji; mnoge od ovih partija su u tom smislu više koalicije različitih struja (uslovno rečeno, levice, centra i desnice) nego organizaciono čvrsto povezane političke partije. Ove struje najčešće međusobno koegzistiraju iznalaženjem raznih kompromisa, ali ponekad dolazi i do rascepa i osnivanja novih partija, kao što je neposredno posle drugog svetskog rata bio slučaj sa Socijalističkom partijom Italije, a u novije vreme s Laburističkom partijom Britanije i Socijaldemokratskom partijom Danske.

Kao deo jednog takvog heterogenog »pokreta«, sve ove partije okupljaju se u Socijalističkoj internacionali, međunarodnoj organizaciji socijaldemokratskih, socijalističkih i srodnih partija, koja u svojoj tri decenije dugoj istoriji nije bila i nije ni sada organizaciono čvrsta institucija, ideološko-politički usmerivač, a pogotovu ne neki direktivni centar, i pored izvesnih nastojanja poslednjih godina da se aktivira, organizaciono ojača i proširi svoj uticaj van Evrope, privlačenjem i povezivanjem sa »srodnim« partijama i pokretima iz zemalja u razvoju. Pristupanje poslednjih godina jednog broja ovih partija i pokreta iz zemalja u razvoju Socijalističkoj internacionali doprinelo je još većoj ideološkoj i političkoj raznorodnosti partija i pokreta okupljenih oko Socijalističke internacionale.

Iz ove prethodne tvrdnje može se izvući i sledeća teza: za sve ove zapadnoevropske partije, socijaldemokratske i socijalističke (a pogotovu za ostale »srodne« partije iz zemalja u razvoju) više se ne mogu koristiti termini kao što su socijaldemokratija,

Digitized by Google

savremena socijaldemokratija ili socijaldemokratski pokret, u smislu kako su ovi pojmovi sve doskora bili u upotrebi. To nije samo pitanje terminologije ili akademsko pitanje, već ima i suštinsko značenje. Videće se kasnije da se neke bitne idološke i političke karakteristike takozvane socijaldemokratije iz prethodnog perioda više ne mogu pripisivati svima, a u nekim elementima ni većini socijaldemokratskih i socijalističkih partija. Isto tako, čini se da više nisu prihvatljive, rekao bih, pojednostavljene ocene o suštinskom karakteru partija okupljenih u Socijalističkoj internacionali, niti poistovećivanje svih ovih partija s jednom grupom, doduše, u Socijalističkoj internacionali i Zapadnoj Evropi veoma uticajnih partija — socijaldemokratskih.

2. U poslednje tri decenije većinu socijaldemokratskih i socijalističkih partija zahvatila su dva talasa snažnih unutrašnjih previranja, debata i preispitivanja doktrinarnih osnova i programskih načela, unutrašnje politike i pokušaja utvrđivanja »novih« ideoloških koncepcija. Prvi takav talas zapažen je sredinom i krajem pedesetih godina, drugi početkom i sredinom sedamdesetih godina. Ne ulazeći u uzroke tih previranja, debata i preispitivanja, o čemu je kod nas dosta pisano[1], niti u sve momente koji su u tim prilikama bili predmet preispitivanja, ovde ću ukazati samo na neka od ključnih pitanja i na neke od najznačajnijih karakteristika oba tipa »novih« doktrinarnih, ideoloških koncepcija, kako bi se mogle uočiti ne samo razlike između dva «talasa« preispitivanja, već i sadašnja suština doktrinarnih opredeljenja ovih partija.

Osnovni principi doktrine socijaldemokratskog pokreta, nastalog posle rascepa Druge internacionale, razrađeni su još u prvim decenijama ovog veka u delima Bernštajna, Kauckog, Bauera, Veba i drugih teoretičara reformističke struje u radničkom pokretu toga doba, a zatim pretočeni u programe tadašnjih socijaldemokratskih partija. Posle prvog svetskog rata, pa sve do pedesetih godina, nastupio je period gotovo potpune stagnacije u razvoju socijaldemokratske misli. Pedesetih godina, međutim, dolazi do buđenja interesovanja socijaldemokratskih partija za pitanja doktrine. Nastupio je period gotovo opšteg preispitivanja ideološko-političke osnove tadašnje socijaldemokratije, iz čega je i proistekla poplava novih ili revidiranja starih programa gotovo svih ovih partija. Cilj tog preispitivanja bio je, kako je navođeno, da se pokret oslobodi »zastarelih« koncepcija, koje ne odgovaraju promenama u društveno-ekonomskoj i političkoj strukturi zapadnoevropskih zemalja, da se, drugim rečima »stara, prevaziđena

[1] O tome je kod nas najviše pisao prof. dr Branko Pribićević u više studija: *Socijaldemokratija danas*, u: *Dokumenti današnjice*, »Sedma sila«, Beograd, 1962; *Dileme i protivurečnosti socijaldemokratije*, uvodna rasprava u zborniku tekstova *Teorija i praksa socijaldemokratije*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1977; *Socijalizam — svetski proces*, »Partizanska knjiga«, Ljubljana, OOUR »Monos«, Beograd, 1979, str. 377—389.

Digitized by Google

doktrina zameni novom« (koja je i dobila novo ime — demokratski socijalizam).

Suština doktrine usvojene pedesetih godina može se svesti, prvo, na prihvatanje gledišta da podruštvljavanje sredstava za proizvodnju nije neophodan preduslov radikalnog menjanja društvenih odnosa; drugo, na uzdizanje mera državnog intervencionizma (poreska, monetarna, kreditna politika i slično) kao najadekvatnijeg instrumenta za progresivni preobražaj društva; i, treće, na apsolutizovanje višepartijske parlamentarne demokratije kao jedino mogućeg i najpotpunijeg oblika demokratskog političkog sistema.

Sve do ovog preispitivanja (pedesetih godina) u svim programima socijaldemokratskih partija stajale su odredbe po kojima je podruštvljavanje sredstava za proizvodnju predstavljalo jedan od bitnih preduslova za »izgradnju socijalističkog besklasnog društva« i ostvarenje osnovnih ciljeva radničke klase. »Najvažniji zadatak partije — kaže se tako u Programu švedskih socijaldemokrata iz 1897. godine — jeste politički organizovati radničku klasu u cilju osvajanja vlasti i postepenog prenošenja u javno vlasništvo *svih sredstava za proizvodnju*«[2] *(kurziv* — B. M.). U Statutu britanskih laburista iz 1918. godine ističe se da treba »obezbediti fizičkim i umnim radnicima punu naknadu za njihov rad i najpravedniju moguću raspodelu društvenog proizvoda na bazi društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju, raspodelu i razmenu«. Sve takve i slične odredbe izbačene su pedesetih godina iz programskih dokumenata gotovo svih socijaldemokratskih i socijalističkih partija. Jedan od retkih izuzetaka bila je britanska Laburistička partija, u čijem je Statutu, zahvaljujući snažnom otporu levice i većine sindikata, pomenuta odredba, istina nešto modernizovana, ipak zadržana.[3]

Umesto ovih »zastarelih«, »prevaziđenih« odredbi, unete su nove koje su izražavale novi pristup ovih partija takozvanoj mešovitoj privredi, u kojoj koegzistiraju privatni i javni sektor. Tako se u Programu Socijaldemokratske partije Nemačke iz 1959. godine kaže da »privatna svojina na sredstvima za proizvodnju ima pravo na zaštitu i pomaganje ukoliko takva svojina ne ometa izgradnju pravednog društvenog uređenja«, a javna svojina je potrebna »gde zdravo uređenje odnosâ privredne moći ne može biti obezbeđeno drugim sredstvima« i »gde god neizbežne usluge za dobro zajednice iz prirodnih i tehničkih razloga mogu da se ekonomski racionalno sprovedu samo uz isključenje konkurencije«[4].

---

[2] *Program for Sverges Socialdemokratiska Arbetareparti, 1897*, u: *Den Svenska socialdemokratins program 1882—1960*, Raben & Sjögren, Stockholm, str. 145.

[3] Poznata tačka 4. laburističkog Statuta partije iz 1918. potvrđena je usvajanjem programskog dokumenta »Laburistički ciljevi« na Konferenciji LP 1960 (*Labour's Aims*, Report of the Fifty-Ninth Annual Conference of the Labour Party, Scarborough, 1960, Transport House, Smith Square, London, 1960, str. 12).

[4] Načelni program Socijaldemokratske partije Nemačke usvojen na Vanrednom kongresu partije u Bad Godesbergu 1959, »Vorwärts«,

Digitized by Google

U Programu Socijalističke partije Austrije iz 1958. godine proklamuje se da će »samo opšte dobro odlučivati o tome koja će se preduzeća podruštviti«, a da »za podruštvljavanje dolaze u obzir uglavnom ona krupna preduzeća čije pozicije ugrožavaju opšti ekonomski i politički interes«[5]. Konferencija britanskih laburista 1960. godine, zadržavajući pomenutu odredbu o javnom vlasništvu iz Statuta Laburističke partije iz 1918, ipak je u programski dokument »Laburistički ciljevi« unela odredbu o mešovitoj privredi, prema kojoj će se LP zalagati za »proširenje javnog vlasništva, dovoljno snažnog da zajednici obezbedi prevlast nad komandnim pozicijama u privredi«, te da i »javnim i privatnim preduzećima ima mesta u privredi«[6]. Slične odredbe o mešovitoj privredi našle su se i u programskim dokumetima drugih partija.

Takav pristup se branio tezom da se svi osnovni ciljevi radničke klase, svi tradicionalni socijalistički ciljevi mogu ostvariti elastičnijim sredstvima nego što je podruštvljavanje vlasništva, primenom raznih oblika državne intervencije, usmeravanja i kontrole, koji ne izazivaju toliko snažan otpor kapitalističke klase, te ne dovode ni do većih društvenih poremećaja.[7] Time je istovremeno zaokružen još ranije usvojen etatizam kao glavno sredstvo društvenog preobražaja.

Iako socijaldemokrati i socijalisti nisu zanemarivali ni druge aspekte demokratije (posebno takozvane industrijske demokratije, odnosno učešća radnika u upravljanju i odlučivanju), uvek im je u središtu pažnje bila politička strana, odnosno pitanje oblikâ političke organizacije društva. U koncepciji demokratskog socijalizma pedesetih godina višepartijskoj parlamentarnoj demokratiji, kao »najrazvijenijem obliku političkog ustrojstva društva«, data su neka nova značenja. Dok se ranije dopuštala mogućnost da se u zemljama gde parlamentarizam nije imao dublje korene i tradiciju, gde su uslovi drugačiji nego u razvijenim kapitalističkim zemljama, ispolji neki drugi oblik političke demokratije, u doktrini demokratskog socijalizma se višepartijskom parlamentarnom sistemu daje univerzalni značaj; on je opštevažeći državni oblik, jedini politički okvir u kojem može postojati slobodno društvo. Drugo, parlamentarna demokratija nije samo sredstvo u borbi za preobražaj društva, kako se to ranije smatralo, već je sama sebi cilj, predstavlja jedan od najvažnijih ciljeva radničke

---

20. VI 1959 (prema: *Programi i statuti komunističkih i radničkih partija i oslobodilačkih pokreta*, knjiga 8, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1976, str. 15. i 16).

[5] Program Socijalističke partije Austrije, usvojen na Bečkom kongresu partije 1958, »Arbeiter Zeitung«, 15. V 1958 (prema: *Programi i statuti komunističkih i radničkih partija i oslobodilačkih pokreta*, knjiga 8, cit. izd., str. 96).

[6] Tačka (j) dokumenta »Laburistički ciljevi« (*Labour's Aims*, Report of the Fifty-Ninth Annual Conference of the Labour Party, cit. izd., str. 13).

[7] Videti: C. A. R. Crosland, *The Future of Socialism*, Jonathan Cape, London, 1956.

Digitized by Google

klase.[8] Do koje se mere išlo u apsolutizovanju višepartijskog parlamentarnog sistema — govori činjenica da je Socijalistička internacionala postavljala kao jedan od uslova da neka partija bude primljena u ovu organizaciju da parlamentarnu demokratiju prihvata kao svoje opredeljenje.

Nova doktrina demokratskog socijalizma — a naročito stav prema javnom vlasništvu — postavila je i pitanje redefinisanja osnovnih ciljeva socijaldemokratije. Umesto ranijeg, gotovo u svim programima usvojenog cilja — »ostvarenje besklasnog društva zasnovanog na javnom vlasništvu na sredstvima za proizvodnju«, sada se ciljevi postavljaju na krajnje uopšten način: »Sloboda, pravda i solidarnost jesu osnovne vrednosti socijalističkog htenja« (nemački socijaldemokrati[9]); »socijalisti hoće takvo društveno uređenje... čiji je cilj slobodan razvoj čovečje ličnosti« (austrijski socijalisti[10]); dok su za švajcarske socijaldemokrate osnovni ciljevi »sloboda, demokratija, socijalna pravda i opšta dobrobit«[11]. Interesantno je da je britanska LP bila jedna od retkih partija koja je, pored takvih ciljeva (ukidanje privilegija, socijalna pravda, stvaranje jednakih mogućnosti za sve) kao jedan od ciljeva partije zadržala izgradnju »besklasnog društva, u kojem će sve klasne barijere i lažne socijalne vrednosti biti eliminisane«[12].

Može se reći da, sa stanovišta sadržaja, karaktera i ciljeva, ovako izmenjena socijaldemokratska doktrina predstavlja veliki korak nazad u pravcu potiskivanja socijalističkih elemenata. Čini se da se može prihvatiti ocena da pokret koji zastupa takvu koncepciju »demokratskog socijalizma« ne može odigrati ulogu vodeće snage u procesu socijalističkog preobražaja, već u okviru postojećeg poretka može ostvariti neke reforme koje bi u izvesnoj meri takvo društvo približile socijalističkom cilju[13].

3. Sedamdesetih godina nastaje, međutim, jedan u suštini reverzibilan proces u gotovo svim socijaldemokratskim i socijalističkim partijama Zapadne Evrope. Tokom skoro cele decenije ove partije karakteriše snažan proces previranja, nestabilnosti, traženja. Više nego ikad posle drugog svetskog rata zapažaju se snaž-

[8] Prilikom usvajanja Badgodesberškog programa SDP Nemačke 1959. tadašnji predsednik SDP Vener je, obrazlažući suštinske razlike između tog i prethodnog programa iz Hajdelberga, između ostalog, rekao da SDP »demokratiju danas ne smatra više samo sredstvom i oblikom borbe za socijalizam, već načinom života — ciljem samim« *(Programi i statuti komunističkih i radničkih partija...*, str. 4).

[9] Načelni program Socijaldemokratske partije Nemačke 1959, cit. izd., str. 7.

[10] Program Socijalističke partije Austrije iz 1958, cit. izd., str. 85.

[11] Program Švajcarske socijalističke partije, usvojen na kongresu partije u Vinterturu 1959 (prema: *Programi i statuti komunističkih i radničkih partija i oslobodilačkih pokreta*, knjiga 9, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1977, str. 255).

[12] Tačka (g) dokumenta »Laburistički ciljevi« *(Labour's Aims*, Report of the Fifty-Ninth Annual Conference of the Labour Party, cit. izd., str. 13).

[13] Branko Pribićević, *Socijaldemokratija danas*, cit. izd., str. 56—57.

Digitized by Google

no izražene polarizacije među pojedinim grupama partija, ali i među pojedinim delovima unutar jedne partije (između pojedinih struja, sindikata i partije, omladinskih organizacija i partije). Ponovo se pokreće debata o preispitivanju dotadašnje politike i pedesetih godina gotovo opšteusvojene doktrine demokratskog socijalizma. Počeci procesa preispitivanja poklapaju se (uzrokovani su) sa završetkom, tokom jednog dužeg perioda, privrednog prosperiteta i »socijalnog mira«, s pojavom prvih simptoma ekonomske krize, s prvim talasima masovne nezaposlenosti, prvim velikim socijalnim nemirima u mnogim zemljama zapadne Evrope (krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina).

Decenijama nepomućeni optimizam i samozadovoljstvo zapadnoevropske socijaldemokratije, zasnovani na dinamičnom razvoju privrede u posleratnom periodu, na stalno rastućem materijalnom standardu i socijalnoj stabilnosti, ovim procesima dovedeni su u sumnju. Dovedena je u sumnju i mogućnost potpunog ostvarenja socijaldemokratske doktrine i, posebno, politike »države blagostanja«, čije osnovne efekte (punu zaposlenost, socijalnu sigurnost i stalni porast materijalnog standarda) ove partije nisu uspele da učine trajnim vrednostima zapadnoevropskog društva.

Krizna stanja kapitalističkog poretka neposredno su se odražavala na stabilnost onih socijaldemokratskih i socijalističkih partija, posebno u Severnoj i Srednjoj Evropi, koje su u dužem periodu bile nosioci političke vlasti. U funkciji partija na vlasti i ulozi »administratora« kapitalističke države, ove partije su se u svesti mnogih birača najneposrednije poistovećivale s rastućom inflacijom, masovnom nezaposlenošću, ekološkim poremećajima i sličnim. Deo biračkog tela, i to ne samo takozvani lutajući birači, okrenuo se konzervativnim, desnim snagama.

U kritičkom preispitivanju sopstvenih slabosti mnoge socijaldemokratske i socijalističke partije su došle do saznanja o tome da niz teškoća proizlazi iz zaostajanja, a i neadekvatnosti njihovih ideoloških i političkih koncepcija, za savremenim uslovima i potrebama zapadnoevropskog društva. Shvatilo se da zapadnoevropska socijaldemokratija nije više u stanju da orijentisanjem na zadovoljenje materijalnih potreba radnikâ, koje se čak pokazalo neefikasnim u kriznim uslovima, izrazi sve njihove interese i nove zahteve. Isto tako, mnoge od ovih partija dolaze do uverenja da postojeći ekonomski i društveni problemi u ovim zemljama proizlaze iz suštinskih slabosti društvenog i ekonomskog sistema, te da nisu u pitanju nedostaci sistema koji traže samo manje korekcije. Svesne raskoraka između dometa svoje dotadašnje doktrine i politike i potreba savremenog zapadnoevropskog društva i radničke klase, veći broj ovih partija izlaz počinje tražiti, uglavnom, u »vraćanju socijalizmu«, u povratku »starim«, napuštenim socijalističkim ciljevima. Shvatilo se da »brz ekonomski i društveni razvitak nije nikada izmenio osnovni karakter našeg društva kao klasnog«[14], da se socijaldemokratskim arsenalom refor-

[14] *Laglön och välfärd*, LO, Stockholm, 1971, str. 104.

Digitized by Google

mi postigla izvesna socijalna sigurnost, da su se poboljšali materijalni uslovi za široke slojeve stanovništva, ali da one nisu bitno uticale na promenu društvenih i ekonomskih odnosa, da nisu bitno uticale na promene osnovne strukture društva.[15] Neuspesi pojedinih partija na tadašnjim izborima obrazlagani su i »nepostojanjem markantnog socijalističkog profila«. »U našoj viziji ima suviše malo socijalizma« — govorili su britanski laburisti; partija je do te mere »razvodnila svoju socijalističku osobenost« da birači ne mogu uočiti bitniju razliku između laburista i konzervativaca; »partija mora ponovo uspostaviti jasno diferencirani smisao socijalističkog cilja ukoliko želi da zadrži podršku naroda« — isticalo se na Konferenciji laburista 1970. godine, kojom je započeta višegodišnja debata posvećena preispitivanju doktrine i politike Laburističke partije.[16] Gotovo potpun debakl, rasulo francuske SFIO partije dovelo je do obnove i osnivanja Socijalističke partije Francuske, juna 1971. godine, čime je označen potpuni raskid sa socijaldemokratskim doktrinarnim nasleđem i vraćanje socijalizmu.

Gotovo za sve socijaldemokratske i socijalističke partije karakteristično je da je u toku ovog procesa previranja došlo do jačanja levih političkih grupacija. Intenzivniji porast uticaja levice nije se ispoljio samo u njenoj sve vidnijoj ulozi u raspravama, u njenom uticaju na tok i ishod debata posvećenih preispitivanju dotadašnje politike i programskih načela, već, u nekim partijama, i u postupnom prodiranju u najviša partijska rukovodstva, uključujući i ulazak u sastav nekih socijaldemokratskih vlada. Druga karakteristika ovog procesa, koja je tesno povezana sa prodorom levice, jeste do tada nepoznat, veoma kritički stav prema postojećem kapitalističkom sistemu, što za mnoge partije istovremeno znači i kritiku sopstvene politike, pošto su one niz godina, kao nosioci političke vlasti, doprinosile razvijanju i stabilizaciji postojećeg sistema.

Ovaj novi talas preispitivanja imao je različita ishodišta i domete. Uz opasnost da se, bez ulaženja u suštinsku analizu značenja svih tokova unutar svake partije, daju uopštene ocene ovih procesa, ipak se čini da se mogu uočiti neke osnovne tendencije.

Najpre treba istaći da su najvažnije promene izvršene u francuskoj partiji. Ranija SFIO partija, krajnje desno orijentisana, dospela je u duboku krizu, koja je dovela gotovo do njenog rasula. Početkom sedamdesetih godina ona je rasformirana i osnovana je Socijalistička partija Francuske, u kojoj su razne levičarske i radikalne struje osvojile veoma jake pozicije. Nova programska platforma u mnogim svojim elementima bitno se razlikuje od doktrine »demokratskog socijalizma« i posebno od desne orijentacije ranije SFIO partije. Klasna borba, socijalna revolucija, ukidanje kapitalističke eksploatacije, podruštvljavanje svih važnijih

[15] Walter Korpi, *Varför strejker arbetarna*, Tidens Förlag, Stockholm, 1970

[16] Videti: *Report of the Sixty-Ninth Annual Conference of the Labour Party*, Blackpool, 1970, str. 167.

Digitized by Google

sredstava za proizvodnju, prevazilaženje etatističkog koncepta društvenog preobražaja i postavljanje samoupravljanja kao krajnjeg cilja — predstavljaju osnovu novog doktrinarnog opredeljenja ove patrije. Reforme za koje se zalažu francuski socijalisti, prema njihovim tumačenjima, nemaju smisao poboljšanja postojećeg sistema, već su sredstvo napada na sistem, sredstvo uspostavljanja novog sistema. Nije reč o tome »da se sređuje kapitalistički sistem, već da se on zameni jednim drugim«; cilj je »raskid s kapitalističkim sistemom i stvarna transformacija društvenih struktura«[17]. Sličnu platformu zastupa i Svegrčki socijalistički pokret PASOK, koji za sobom nema socijaldemokratsko nasleđe, te se njegova platforma u Grčkoj pojavila kao nova i autentična.

Za Socijalističku radničku partiju Španije obaranje sistema koji počiva na klasnim nejednakostima i antagonizmima može se postići »jedino transformacijom individualnog i grupnog vlasništva na sredstvima rada u zajedničku svojinu celokupnog društva«[18]. Ona odbacuje »mogućnost neograničenog i jedinstvenog upravljanja kapitalističkim sistemom«; zalaže se za »radikalnu transformaciju društva«, za »ukidanje svih društvenih klasa i njihovo pretvaranje u jedinstvenu klasu radnika, vlasnika proizvoda svoga rada«.[19]

Proces radikalizacije i zahtevi za »vraćanjem socijalizmu« ispoljili su se i kod nekih socijaldemokratskih partija Severne i Srednje Evrope, najviše kod britanskih laburista. Posle dužih rasprava u Laburističkoj partiji i na njenim godišnjim konferencijama, početkom sedamdesetih godina, usvojen je niz rezolucija i programskih dokumenata koji su dali osnova za sastavljanje sveobuhvatnog dokumenta »Laburistički program za Britaniju«, koji je konačno usvojen na godišnjoj konferenciji LP 1976.[20] Najznačajniju promenu laburisti su izvršili u odnosu na podruštvljavanje sredstava za proizvodnju. Prvo, to je značilo napuštanje socijaldemokratske iluzije da se samo parcijalnim socijalnim, poreskim i drugim reformama (koje, naravno, i dalje ostaju deo opšteg sistema mera) mogu bitnije menjati društveno-ekonomski odnosi, uz opredeljenje za radikalan prodor u privatno vlasništvo (naciona-

[17] *Projet socialista*, »Club Socialiste de Livre«, Paris, 1980, str. 28, 32.

[18] Politička rezolucija vanrednog kongresa PSOE, održanog 1979. godine (Dokumentacija iz međunarodnog radničkog i nacionalnooslobodilačkih pokreta, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, br. 1/1980, str. 158).

[19] Isto, str. 160.

[20] Postoje dve verzije »Laburističkog programa za Britaniju«. Prva iz 1973. je bila data članstvu na razmatranje, ali u celini nije usvajana na konferenciji LP te godine, već je konferencija usvojila veći broj pojedinačnih rezolucija koje sadrže stavove iznete u ovom dokumentu ili se izražava podrška delovima dokumenta. Druga, revidirana verzija, koja se, u suštini, ne razlikuje bitno od prve, ali je aktualizovana, usvojena je na godišnjoj konferenciji LP 1976 (Labour's Programme for Britain, Annual Conference 1973; Labour's Programme for Britain, Annual Conference 1976, The Labour Party, Transport House, Smith Square, London).

Digitized by Google

lizacijama, delimičnim ili potpunim preuzimanjem akcija privatnih vlasnika i razvojem zadrugarstva). Drugo, prihvaćeno je shvatanje o potrebi podruštvljavanja onih ključnih privrednih grana koje predstavljaju osnov privrednog razvoja zemlje, za razliku od ranijih nacionalizacija grana koje su bile ili nerentabilne ili, pak, ključne za funkcionisanje cele privrede. Treće, sveobuhvatnije tumačenje »komandnih pozicija u privredi«, koje treba proširenjem društvenog vlasništva osvojiti: na listi za nacionalizaciju našli su se brodogradilišna industrija, delovi farmaceutske, industrije mašina alatljika, drumskog teretnog saobraćaja, građevinarstva, zatim građevinska zemljišta, novootkrivena nalazišta nafte i gasa u Severnom i Keltskom moru. Još 1971. godine LP se opredelila za javno vlasništvo u oblasti finansijskih institucija. Četvrto, za laburiste proširenje javnog vlasništva predstavlja nužan preduslov, ali i samo prvi korak ka suštinskom menjanju kapitalističkih proizvodnih odnosa. Stoga su laburisti proklamovali kao cilj »socijalizaciju« nacionalizovanih industrija, uvođenjem novih oblika industrijske demokratije, i »socijalističko privredno planiranje«.

Kod ostalih socijaldemokrata Severne i Srednje Evrope preispitivanje doktrine demokratskog socijalizma svodilo se, manje ili više, na radikalizaciju terminologije. Švedski socijaldemokrati kažu, doduše, da je »socijaldemokratija više od partije čiji je zadatak da upravlja društvom; naš zadatak je pre u tome da ga menjamo«[21], ali te promene oni, za sada, vide (izvan onog što je već »postignuto«) samo u zahtevima za povećanjem uticaja radnikâ na proces donošenja odluka u upravljanju i u ideji o stvaranju takozvanih fondova zaposlenih, jednog novog oblika uticaja radnikâ u preduzećima (izdvajanje 20% profita godišnje u ove fondove).[22] Novi program Socijaldemokratske radničke partije Švedske, usvojen 1975. godine, proklamuje nameru ove partije da »izmeni društvo, da pravo odlučivanja o proizvodnji i raspodeli bude stvar celog naroda, da građani budu oslobođeni zavisnosti od svake vrste moćnih grupa izvan njihove kontrole i da u klasnom društvenom poretku bude obezbeđeno mesto za zajedništvo i saradnju, na načelima slobode i ravnopravnosti«[23]. Menjanje društva, dakle, prema švedskim socijaldemokratima, svodi se na reforme u okviru postojećeg, uz obezbeđenje (klasne) saradnje i zajedništva, a ne na »raskid s kapitalizmom«. Novi program švedskih socijaldemokrata je, u skladu sa ovakvim načelnim opredelje-

[21] Ulof Palme, lider švedskih socijaldemokrata, u prepisci sa Vilijem Brantom i Brunom Krajskim, vođenoj između 1972. i 1975 (Willy Brandt, Bruno Kreisky, Olof Palme, *Pisma i razgovori*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1977, str. 211).

[22] Detaljnije o tome u radu: Brana Smiljanić, *Savremena socijaldemokratija i perspektive socijalizma u Skandinaviji*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1981, str. 122—134 (šapirografisano).

[23] Program Socijaldemokratske radničke partije Švedske, usvojen na XXVI kongresu partije oktobra 1975 (prema: *Programi i statuti komunističkih i radničkih partija i oslobodilačkih pokreta*, knjiga 8, cit. izd., str. 165).

Digitized by Google

njem, nedorečen, pa čak i dvosmislen u stavu prema vlasništvu na sredstvima za proizvodnju, što, po svoj prilici, izražava razlike koje o tome postoje u partiji. U celom tekstu Programa nema odredbe koja izražava izričit stav partije, već se on može naslutiti, tako reći, uzgred. Može se zaključiti da švedski socijaldemokrati nisu odbacili gledište o »demokratskom socijalizmu«, da je pitanje vlasništva irelevantno sa stanovišta krajnjih ciljeva (»Bilo da se preduzetništvo razvija na državnom, kooperativnom ili privatnom posedu, socijaldemokratija postavlja kao uslov jačanje odgovornosti radnikâ u proizvodnji«[24]), ali opredeljenje za takozvane fondove zaposlenih znači opciju za društvenu svojinu, doduše, opredeljenje koje u praksi predstavlja veoma dugi hod kroz privatnu svojinu. Radnička partija Norveške se zadržala, u svom novom Programu iz 1981. godine, na klasičnim pozicijama »demokratskog socijalizma« pedesetih godina. Ona i dalje pledira za »mešovitu privredu«, za »raznovrsnost alternativa i varijacija oblika svojine«[25], sa težištem na preduzećima u privatnoj svojini; ona je i dalje ostala na starim pozicijama neizmenjene vere u doktrinu i politiku »države blagostanja«. Nemački socijaldemokrati su, posle dužih rasprava, 1975. godine na kongresu partije u Manhajmu usvojili programski dokument »Orijentacioni okvir za godine 1975-1985«[26], koji predstavlja razradu i konkretizaciju njihovog Badgodesberškog programa iz 1959. godine, ali ne i zamenu ovog programa, kako su i sami naglasili. U svim suštinskim pitanjima, pa i u podruštvljavanju sredstava za proizvodnju, oba ova dokumenta su gotovo identična. Sputani svojom koalicijom s liberalima, nemački socijaldemokrati se i u okviru svojih programskih opredeljenja ograničavaju u praksi samo na one reforme i mere koje su prihvatljive za njihovog građanskog partnera. Austrijski socijalisti, pak, ističu da će tamo gde dođu do saznanja da su nužne reforme koje prelaze uobičajene okvire socijalne politike ove i sprovesti, da će težiti reformama koje menjaju sistem kada se, prema društveno-političkim procenama, to pokaže potrebnim.[27] Ove dve partije (nemačka i austrijska) u stvari su gotovo u potpunosti ostale na platformi »demokratskog socijalizma« iz pedesetih godina.

Za veći deo socijaldemokratskih partija Severne i Srednje Evrope može se zaključiti da »radikalizovanje« programskih koncepcija nije dobilo izraz u celovito uobličenoj strategiji i jasno postavljenim ciljevima, već se ono iskazuje (ako se iskazuje) kroz isticanje radikalne retorike i parcijalnih zahteva, te se ne može jasno uočiti kako treba da izgleda socijalizam za koji se one za-

[24] Isto, str. 180.

[25] Prinsipprogram, DNA, Oslo, 1981 (citirano prema: Brana Smiljanić, *Savremena socijaldemokratija i perspektive socijalizma u Skandinaviji*, cit. izd., str. 84).

[26] *Orientierungs- rahmen '85, Text und Diskussion*, Verlag Neue Gesellschaft, GmbH, Bonn — Bad Godesberg, 1976.

[27] Bruno Krajski, lider austrijskih socijalista, u pomenutoj prepisci sa Ulofom Palmeom i Vilijem Brantom (»Marksizam u svetu«, br. 4—5/1977, str. 229).

Digitized by Google

lažu. Stoga ovakva »radikalizacija« programa nije praćena nekim značajnijim praktičnim akcijama. Svoju svakodnevnu politiku ove partije, koje su i danas na vlasti, vode i dalje, uglavnom, na stari način — nastojanjem da se ublaže žarišta kriza, da se stabilizuje privreda i postojeći sistem, a ne da se on menja.

Iz ove grupe izdvaja se britanska Laburistička partija, koja je, po svojim viđenjima društvenog preobražaja, znatno bliža grupi socijalističkih partija Juga Evrope. Sadašnje tendencije izrazite radikalizacije doktrine i političkih shvatanja britanskih laburista, i većeg dela socijalističkih partija Juga Evrope, treba da izdrže probu prakse po eventualnom njihovom dolasku na vlast na nekim od sledećih parlamentarnih izbora. Idejni zaokret francuskih socijalista nije, međutim, samo deklarativne prirode. To, čini se, pokazuje njihova neizmenjena politička orijentacija, počev od »Zajedničkog programa koalicije levice« (socijalista, komunista i radikala) iz 1972, preko, po njenom raspadu 1977, programa »raskida s kapitalizmom«, sve do »Socijalističkog projekta« iz 1980. i »Manifesta« usvojenog na vanrednom kongresu partije januara 1981. godine u Kreteju, s kojima su dobijeni predsednički i parlamentarni izbori. Suština svih ovih dokumenata je u sledećem: radi postizanja »raskida s kapitalizmom« i menjanja društveno-ekonomskih odnosa u francuskom društvu, neophodno je obezbediti podruštvljavanje krupnih sredstava za proizvodnju. U tom cilju predviđena je nacionalizacija celokupnog bankarskog i finansijskog sektora i devet velikih industrijskih grupacija, ocenjenih kao vitalnih za uspeh celokupnog programa preobražaja francuskog društva. Drugo, samoupravljanje se postavlja kao krajnji cilj, ali se istovremeno upozorava da se ono ne može zavesti nekim dekretom, istog trenutka kada levica dođe na vlast. Predviđaju se prelazne forme učešća radnikâ u upravljanju u nacionalizovanim preduzećima na tripartitnoj osnovi (uz sudelovanje predstavnika radnikâ, javnih udruženja i korisnikâ) sa dosta širokim ovlašćenjima, osnivanje upravnih saveta izabranih od strane radnikâ i slično. Treće, stavljen je snažan naglasak na administrativnu decentralizaciju celokupnog francuskog društva. Predviđen je i niz mera socijalne politike koje treba da poboljšaju položaj radnih slojeva stanovništva, kao i nova poreska politika koja treba da doprinese pravednijoj preraspodeli nacionalnog bogatstva itd.

Na trajnost sadašnjeg kursa SP Francuske još više ukazuje spremnost sadašnje vlade da ne odstupa od programa, i u tom kontekstu prihvatanja neposredne podrške francuskih komunista, iako sukobljavanje sa ozbiljnim unutrašnjim i spoljnim teškoćama u ostvarenju platforme »raskida s kapitalizmom« može dovesti do manjih ili većih kolebanja. Pored niza mera socijalne i poreske politike, koje su već sprovedene, treba istaći da je, i pored ozbiljnih pokušaja blokade, raznim parlamentarnim i proceduralnim opstrukcijama, vlada ipak uspela da februara 1982. godine ostvari svoj program nacionalizacije, proglašenjem nacionalizacije za 3.500 velikih preduzeća i 90 odsto svih poslovnih banaka (ne

Digitized by Google

stranih). Nacionalizuje se celokupni sektor metalurgije, veći deo elektronike, sva vojna industrija i delovi još nekih grana industrije, što čini 23 odsto celokupnih industrijskih potencijala, oko 30 odsto vrednosti obrta u industriji, sa blizu jednim milionom zaposlenih.

4. Dolazak socijalista na vlast u Francuskoj i Grčkoj od izuzetnog je značaja za sadašnji trenutak i za budućnost socijalizma u Zapadnoj Evropi i u razvijenom kapitalističkom svetu uopšte, jer se time neposredno stavlja na dnevni red mogućnost socijalističke alternative i, posebno, mogućnost izgradnje socijalizma u jednoj odvojenoj zemlji ovog regiona u uslovima kapitalističkog okruženja i zainteresovanosti prve sile kapitalističkog sveta, SAD, za sistemsku homogenost ovog regiona, kao »njene« interesne sfere.

U pokušaju dubljih zahvatanja u postojeći sistem svaki predstavnik socijalističkih snaga Zapadne Evrope, koji je opredeljen za mirni put preobražaja, sukobljava se u sadašnjim uslovima s najmanje tri grupe faktora — prepreka: prvo, otpor kapitala, nacionalnog i transnacionalnog; drugo, društvena i, posebno, ekonomska kriza i, treće, interesi supersila u Evropi.

Sasvim je razumljivo da će odgovor kapitala na korake socijalističkih vlada, koji vode preraspodeli moći i bogatstva kapitala, otvoreno ili prikriveno biti neprijateljski, »samoodbrambeni«. Nacionalni kapital će automatski nastojati da »izbegne« iz zemlje; transnacionalni, koji je po prirodi veoma mobilan, različitim metodima će pokušavati da povuče novčana sredstva iz te zemlje, transfernim cenama, špekulacijama na berzama, prebacivanjem celokupne proizvodnje ili delova svojih operacija u druge zemlje, uskraćivanjem daljeg investiranja u ogranke svojih kompanija u toj zemlji i njihovo usmeravanje u ogranke u drugim zemljama, zatvaranjem ogranaka i slično. Izuzetna povezanost privreda kapitalističkih zemalja, velika zavisnost svake od ovih zemalja od spoljnog tržišta roba i kapitala, zatim izrazita internacionalizacija i transnacionalizacija kapitala potencijalno, dakle, predstavljaju efikasan izvor ekonomskih i političkih pritisaka domaćeg i stranog kapitala na sve predstavnike socijalističkih snaga Zapadne Evrope u njihovim pokušajima da pristupe dubljim zahvatima u postojeći sistem. To, naravno, ne znači da će se kapital obavezno ovako ponašati, jer postoje i drugi faktori, međusobno isprepleteni, koji ograničavajuće deluju na kapital i mogućnosti njegovih aktivnosti.

Dalje, sama izborna pobeda ne obezbeđuje atomatski i sve druge uslove potrebne za postizanje »raskida s kapitalizmom«. Pitanje je u kojoj meri se može »osvojiti« i suzbiti otpor starog državnog aparata, policije i vojske.

Drugo, u uslovima u kojima nije izvršen snažniji prodor u privatno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju, bez obzira na stepen važnosti grana koje se nacionalizuju, mere koje sprovodi socijalistička vlada mogu (ne tvrdim da i moraju) prouzrokovati i produbljivanje ekonomske krize. U takvim okolnostima racio-

Digitized by Google

nalni privatni, još uvek snažan, kapital teže će se opredeljivati ili će obustaviti dalja investiranja u toj zemlji. Pad investicija, opadanje proizvodnje, visoka stopa inflacije, pad vrednosti nacionalne valute i pojava masovnije nezaposlenosti — mogući su ishodi. Suočena s produbljivanjem ekonomske krize, uz mogućnost gubitka podrške birača, svaka takva vlada se može naći pred starom socijaldemokratskom dilemom: »ići do kraja«, uz sve moguće rizike, ili ne dirati u sistem, već se ograničiti na nastojanje da se ublaže žarišta krize u okviru postojećeg poretka.

Treće, osim »zida kapitala«, zagovornici »raskida s kapitalizmom« nailaziće na još jednu prepreku — interese supersila u Evropi. Najpre treba ukazati na to da će pritisak SAD na vlade koje teže »raskidu s kapitalizmom« — posebno ako se stvarno ne ograniče samo na reformisanje postojećeg sistema, i ako se u tim vladama, kao što je slučaj s Francuskom, nalaze komunisti — u sadašnjim zaoštrenim međunarodnim odnosima biti izraziti. Mogućnosti uspešnijeg ostvarenja ovakvih pritisaka danas su, međutim, manje nego u doba izrazitog hladnog rata pedesetih godina. Postoji više činilaca koji deluju suprotno težnji SAD da se zadrži potpuni sistemski *status quo* u Zapadnoj Evropi. Danas se više nego ikada ranije u posleratnom periodu povećao broj onih predstavnika socijalističkih snaga koji teže dubljim preobražajima zapadnoevropskog društva. Mogućnosti jedne šire internacionalne socijalističke solidarnosti su stoga veće, ali su veće i zbog bliskosti koncepcija o mirnom putu u socijalizam različitih ideoloških struja zapadnoevropske levice. Dalje, tendencija osamostaljivanja Zapadne Evrope, diferenciranog pristupa globalnim svetskim problemima i među članicama Atlantskog pakta, ispoljeni otpor većeg broja zemalja »zapadnog sveta« disciplinovanju bloka i, posebno, trajnija opredeljenost, uz određene razlike, socijaldemokratskih, socijalističkih i evrokomunističkih partija za prevazilaženje krute blokovske podeljenosti i smanjenje zategnutosti u svetu — predstavljaju, takođe, značajne činioce koji deluju suprotno pomenutoj težnji SAD.

I druga supersila, SSSR, u sadašnjim uslovima takođe nije zainteresovana za to da se »sistemska ravnoteža« naruši. Ostvarenje socijalizma zapadnoevropskog tipa za SSSR bi predstavljalo, pored jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, novi izazov »socijalističkoj zajednici« na evropskom tlu, posebno ako se ima u vidu da neke njene članice naginju političkom pluralizmu, izvesnim vrednostima zapadnoevropske demokratije i drugačijem (u odnosu na sovjetski »model«) demokratskom putu socijalističkog preobražaja.

Za ishod svakog pokušaja ostvarenja »raskida s kapitalizmom« od prevashodnog značaja je, ipak, sposobnost unutrašnjih socijalističkih snaga da iznađu odgovarajuća sredstva koja bi im omogućila da prevladaju pomenute unutrašnje i spoljne prepreke u njihovim nastojanjima da ostvare društvene preobražaje na socijalističkim osnovama. U tom njihovom poduhvatu zapaženu ulogu može odigrati i podrška zapadnoevropske levice u celini.

Digitized by Google

Od izuzetnog značaja za obe ove zemlje, Francusku i Grčku, bilo bi pomeranje ulevo u drugim zemljama regiona, recimo u Italiji, Španiji i Velikoj Britaniji, za što u njima samima već postoje određene pretpostavke.

5. Pri razmatranju pitanja srodnosti i razlika među pojedinim partijama i grupama partija mogu se uzimati različiti pokazatelji — bliskosti i razlike u shvatanju društvenog preobražaja, ciljeva takvog preobražaja, u shvatanju savezništva u borbi za socijalizam, odnosno o saradnji među postojećim strujama u radničkom i socijalističkom pokretu Zapadne Evrope i šire, bliskosti i razlike u opštem pristupu međunarodnim odnosima i opredeljenjima prema konkretnim međunarodnim pitanjima itd. Ako se, međutim, kao jedan od bitnih elemenata za utvrđivanje srodnosti i razlika među pojedinim partijama uzmu shvatanja o društvenom preobražaju i putevima njegovog ostvarenja, onda se, čini se, na osnovu iznete analize, može tvrditi da je u poslednjoj deceniji u takozvanoj savremenoj socijaldemokratiji došlo do snažno ispoljene polarizacije (koja u stvarnosti i negira postojanje takvog socijaldemokratskog pokreta, socijaldemokratije) na dve izrazite struje — socijaldemokrate Severne i Srednje Evrope i socijaliste Juga Evrope. Ako se, pak, ova analiza proširi na sve partije takozvane tradicionalne zapadnoevropske levice, onda se dolazi do još jednog zaključka — da u okviru takozvane evrolevice postoje tri, a ne dve struje: socijaldemokrati, socijalisti i komunisti; među ovim poslednjima istaknuto mesto, naravno, zauzimaju »evrokomunisti«. Proširenje (privremeno) na »evrokomuniste« usledilo je stoga što neka najnovija istraživanja daju osnova za veoma zanimljiva zaključivanja. Na temelju njih može se tvrditi da između ove tri struje tradicionalne zapadnoevropske levice postoji takozvani konvergirajući paralelizam, s naglaskom na prvoj reči — konvergencija. Naime, za razliku od, recimo, perioda od pre dvadeset ili trideset godina, kada su postojali duboki ideološki i politički antagonizmi i razlike između komunista i, tada, socijaldemokrata, danas teče, na izgled protivrečan, proces uporednog razdvajanja između socijaldemokrata i socijalista i približavanja među ovim trima strujama — socijaldemokratima, socijalistima i »evrokomunistima« (dakle, ne i svih komunističkih partija Zapadne Evrope). U stvari, to je proces međusobnog preplitanja srodnosti i razlika. Veoma je značajno da se u njemu ispoljavaju sasvim nove tendencije: pomenuta upravo završena istraživanja na temu »»Evrolevica« o društvenom preobražaju i putevima njegovog ostvarenja« dr Zorice Priklmajer[28] pokazala su, između ostalog, da u većem broju pokazatelja i shvatanja o društvenom preobražaju postoji veća bliskost gledanja između socijalista i »evrokomunista« nego između socijalista i socijaldemokrata, iako ove dve poslednje grupe partija — soci-

[28] Zorica Priklmajer, *»Evrolevica« o društvenom preobražaju i putevima njegovog ostvarenja*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1982 (šapirografisano, u pripremi za štampu).

Digitized by Google

jalističke i socijaldemokratske — pripadaju istoj »porodici«, Socijalističkoj internacionali.

Treba, takođe, reći da je poslednjih godina došlo do postupnog revidiranja i nekih drugih krutih, dogmatskih shvatanja socijaldemokrata i socijalista. Odstupilo se, tako, od stanovišta da je »socijalizam (socijaldemokratskog tipa — B. M.) »treći«, »srednji« put (između kapitalizma i komunizma), jedina alternativa, jedino moguće sastajalište svih ugnjetenih naroda, svih onih koji se bore za poštovanje slobode i društveni napredak«[29]. Ovakvo shvatanje nekih vodećih snaga Socijalističke internacionale nije moglo biti prihvatljivo ne samo za veliki broj progresivnih partija i pokreta iz zemalja u razvoju, u koje je Internacionala želela da prodre, već ni za partije iz onih zemalja koje su učlanjene u ovu organizaciju. Postoje mali izgledi da se zemljama u razvoju nametnu neka »spoljna« rešenja i modeli razvoja koji ne odgovaraju uslovima toga dela sveta. To je neprihvatljivo i kao izraz dogmatskog insistiranja dela socijaldemokratskih partija na »jedinom putu i jedinom modelu«, u vreme kada i u samoj Socijalističkoj internacionali i kod njenih zapadnoevropskih članica postoje značajne doktrinarne razlike u pogledu puteva i oblika društvenog preobražaja. Stoga se na poslednjem kongresu Internacionale u Madridu 1980. godine odstupilo od takvog pristupa i izričito naglasilo da zbog različitih ekonomskih, kulturnih i političkih uslova koji postoje u različitim zemljama i regionima težnja ka ostvarenju zajedničkih ciljeva partija članica Socijalističke internacionale »ne znači da postoji jedan jedini demokratsko-socijalistički model primenljiv za ceo svet«[30]. I, drugo, sredinom sedamdesetih godina odstupilo se od, u pedesetim godinama, dogmatskog apsolutizovanja višepartijskog parlamentarnog sistema kao jedinog, pravog demokratskog okvira društvenog preobražaja i budućeg socijalističkog sistema, i stava da prihvatanje takvog sistema predstavlja uslov za učlanjenje u SI. Među članicama Internacionale postoje danas i partije koje se ne izjašnjavaju za višepartijsku parlamentarnu demokratiju. Štaviše, i među zapadnoevropskim partijama postoje neke koje dovode u sumnju »savršenost« postojećeg višepartijskog sistema[31].

Nastojanja socijaldemokratskih i socijalističkih partija i same SI da prodru među partije i pokrete zemalja u razvoju kao i određeni uspeh postignut u tom smislu, imala su povratni uticaj

[29] Iz rezolucije »Politička situacija«, usvojene na XIII kongresu Socijalističke internacionale, održanom u Ženevi 1976 (»Socialist Affairs, Socialist International Information«, br. 1/1977, str. 34).

[30] Iz Rezolucije XV kongresa Socijalističke internacionale, održanog u Madridu 1980 (»Socialist Affairs, Socialist International Information«, br. 1/1981, str. 24).

[31] Videti, na primer, dokument britanske LP »Laburistički program za Britaniju 1973«, u kojem se izričito kaže da »nije dovoljno glasati svake godine za lokalna veća i dva puta u jednoj deceniji za parlament«, već da je potrebno stalno unapređivati oblike demokratije, iznalaziti nove demokratske institucije na radnom mestu, u socijalnim službama, među potrošačima« (*Labour's Programme for Britain 1973*, op. cit., str. 7).

Digitized by Google

na proces izvesne dedogmatizacije SI i zapadnoevropskih partija. Isto tako, međutim, na razbijanje izvesnih starih, socijaldemokratskih dogmi uticao je i proces preispitivanja među samim zapadnoevropskim partijama, proces »doktrinarnog razdvajanja« između pojedinih grupa partija na zapadnoevropskom tlu. Upravo te razlike koje postoje među zapadnoevropskim i, posebno, novoučlanjenim partijama i pokretima iz zemalja u razvoju, postavile su Socijalističku internacionalu pred problem kako uspostaviti zajednički »doktrinarni identitet« partija i pokreta okupljenih u ovoj organizaciji. Još pre kongresa SI u Vankuveru, 1978. godine, isticani su zahtevi da se preispita Frankfurtska deklaracija principâ Socijalističke internacionale, usvojene na Osnivačkom kongresu SI 1951, a delimično revidirane 1962. godine u Oslu. Ispostavilo se da su mnoge postavke Frankfurtske deklaracije prevaziđene unutrašnjim razvojem ovih partija, raznim doktrinarnim preispitivanjima i, posebno, razvojem međunarodnih odnosa poslednjih decenija. Kongres SI u Vankuveru doneo je odluku da se formira jedna radna grupa čiji bi zadatak bio da do sledećeg kongresa (1980) sačini nacrt nove deklaracije principâ i podnese ga na usvajanje. Pokazalo se da se radna grupa našla pred mnogo složenijim zadatkom nego što se to tada pretpostavljalo. Proučavajući programe socijaldemokratskih, socijalističkih i »srodnih« partija i pokreta, radna grupa je uočila značajne razlike u mnogim suštinskim pitanjima, kao što su: »ideološki izvori, ciljevi, predstavljanje interesa, sadržina socijalističkih programa (politička, ekonomska, socijalna demokratija, kultura, obrazovanje, socijalizam, religija i radnička kontrola), prelaz ka socijalizmu, koncepcija partije«[32]. Kongres SI u Madridu bio je prinuđen da odgodi dalju raspravu i da prenese Birou SI obavezu da kasnije donese odluku o daljem načinu rada na izradi nove deklaracije principâ SI. Rasprava o izradi novog programskog dokumenta SI predstavlja još jedan pokazatelj u kojoj meri se ispoljava pluralizam shvatanja i pluralizam interesa u takozvanoj savremenoj socijaldemokratiji, odnosno među različitim partijama i grupama partija članica ove međunarodne organizacije.

6. U kontekstu ovih razmatranja postavlja se i pitanje (ili dilema) o suštinskom karakteru takozvane savremene socijaldemokratije ili, bolje rečeno, socijaldemokratskih i socijalističkih partija Zapadne Evrope. Već duže vreme se kod nas postavlja pitanje (i daju odgovori) — da li zapadnoevropske socijaldemokratske i socijalističke partije predstavljaju deo, subjektivni faktor socijalizma kao svetskog procesa, da li one teže socijalističkom društvenom preobražaju, ili samo doprinose, određenim reformama, stabilizaciji kapitalističkih društvenih odnosa, da li su one faktor promene ili predstavljaju manje ili više (u odnosu na građanske partije) efikasnijeg upravljača kapitalističkog sistema.

[32] Iz istupanja Felipea Gonzalesa, rukovodioca radne grupe (Felipe González, *Updating our Aims*, »Socialist Affairs«, br. 1/1981, str. 18).

Digitized by Google

U pokušaju da se odgovori na ta pitanja treba imati u vidu sledeće. Najpre, valja ukazati na to da u svim zemljama u kojima su socijaldemokratske i socijalističke partije u poslednje četiri decenije povremeno, negde i u dužem vremenskom periodu, bile nosioci vlasti, nije došlo do radikalnih društveno-ekonomskih promena, nije »izvršena socijalna revolucija«. Sprovedene su određene reforme koje su u izvesnom stepenu značile stabilizovanje postojećeg kapitalističkog poretka, ali i one koje su doprinele eliminisanju ekstremnih oblika eksploatacije radničke klase, poboljšanju materijalnog i društvenog položaja radničke klase, uvođenju kompleksnog sistema socijalnog i zdravstvenog osiguranja; bio je to skup reformi koji se označuje kao »država blagostanja«, zatim reforme koje su doprinele određenoj preraspodeli nacionalnog bogatstva i druge. Drugo, čini se da se može reći da je kapitalističko društvo koje je bilo pod dejstvom organizovanog radničkog pokreta doživelo i određene transformacije, da vladajući sistem proizvodnih odnosa nije mogao ostati bez posledica. Kapitalistički sistem je morao izvršiti (ne samo sam po sebi) znatne unutrašnje adaptacije i modifikacije. Smatram da su svim tim dejstvima ostvarene i značajne promene i političkog sistema, da takozvana buržoaska demokratija nije više samo buržoaska, jer je u sebe unela i niz tekovina borbe radničke klase. Stvoreni su, dakle, izvesni uslovi koji narušavaju unutrašnji socijalni identitet postojećeg sistema.

Pokret koji se u svojoj političkoj borbi opredelio za određeni put društvenog preobražaja, kroz reforme u okviru postojećeg, važećeg legaliteta, što na tlu Zapadne Evrope nije slučaj samo sa socijaldemokratskim i socijalističkim partijama, već i s komunističkim — nužno je sebi postavio određene međe. U kojoj meri takve partije mogu izvršiti promene postojećeg, zavisi od mnogih unutrašnjih i spoljnih činilaca koji deluju u datom društvu i datom regionu. U takvim uslovima, razume se, ne sme se zanemariti ni strategija organizovanih, subjektivnih snaga, cilj kojem se teži, ono što se ponekad naziva motiv opredeljenja — da li je cilj, motiv, izmena postojećeg poretka ili njegovo osposobljavanje za bolje funkcionisanje.

Ako se za »demokratski socijalizam« pedesetih godina, sa stanovišta njegove socijalističke sadržine, moglo reći da je predstavljao korak nazad u pravcu potiskivanja socijalističkih elemenata, postupnog gubljenja klasnog, socijalističkog karaktera, poslednja »progresivna obnova« doktrine i politike većeg broja socijaldemokratskih, a posebno socijalističkih partija, uputila ih je, čini se, suprotnim smerom. Socijalizam, društveno vlasništvo, socijalna i ekonomska jednakost, ukidanje kapitalističke eksploatacije, učešće radnikâ u upravljanju ili, pak, samoupravljanje, ponovo se unose u programe i postaju ciljevi većine socijalističkih i socijaldemokratskih partija. Uz sve ograde o mogućim motivima kod nekih partija sadašnjeg preispitivanja njihove doktrine i politike, ograde o mogućnostima neposrednog ostvarenja postavljenih ciljeva, ne može se poreći da mnogi novi programski dokumenti

Digitized by Google

kod većeg broja ovih partija ne sadrže elemente socijalističke vizije, čije krajnje domete i efekte na preobražaj zapadnoevropskog društva u ovom momentu nije moguće sa sigurnošću utvrditi, ali svakako treba proučavati iskustva tamo gde ona već sada nude i sasvim određena praktična rešenja.

Ne samo zbog izraženih težnji ka »vraćanju socijalističkim ciljevima«, ka »raskidu s kapitalizmom«, već i zbog određenih dosadašnjih dostignuća u menjanju društvenih i političkih odnosa u okviru postojećeg kapitalističkog ustrojstva, u kritici socijaldemokratskog i socijalističkog reformizma ne može se, čini se, ići do negiranja ovih partija kao jednog od mogućih nosilaca socijalističkog društvenog preobražaja u Zapadnoj Evropi.

Digitized by Google

Pavle B. Jovanović

Politički sistem „realnog socijalizma" i politička prava i slobode

Ovih nekoliko napomena o *smislu* (domašaju) političkih prava i sloboda u političkom sistemu takozvanog realnog socijalizma[1] treba shvatiti kao pokušaj da se u nekom početnom smislu naznače osnovni odnosi koji se ovde mogu uočiti.

Mislim da za to postoje neke pretpostavke. Univerzalizacija procesâ, koji su se pre dva veka začeli u Zapadnoj Evropi i Severnoj Americi, s pojavom buržoazije kao dominantne klase, dovela je do neke vrste gotovo opšte saglasnosti o tome šta valja podrazumevati pod političkim pravima i slobodama. Daleko od toga da obuhvata i shvatanje o smislu i ograničenjima ovih prava i sloboda, još dalje od toga da podrazumeva neku jedinstvenu praksu — ta saglasnost omogućila je donošenje nekih međunarodnopravnih akata, kao i pokretanje određene ideološke i političke kampanje[2], a u svakom slučaju dala za pravo onima koji, ako ne

[1] U izlaganju imam u vidu, uglavnom, politički sistem SSSR-a; smatram da njegov značaj i uticaj to opravdavaju.

[2] Administracija prethodnog američkog predsednika, Dž. Kartera, bila je pokrenula političku i ideološku kampanju povodom »ljudskih prava«, ciljajući na određene slabe tačke zemalja takozvanog realnog socijalizma. Ta kampanja ipak nije donela očekivane plodove i zamrla je: »ljudska prava« malo gde cvetaju.

Digitized by Google

politička prava/slobode u užem smislu, onda svakako »prava čoveka« — »ljudska prava« u najširem smislu smatraju tekovinom civilizacije, elementom savremenog života koji je na visini svojih zadataka i mogućnosti.

Potom, blagodareći svojevrsnoj stabilnosti (koja može biti shvaćena i kao konzervativnost) osnovnih odnosa i institucija (sistema) koji su, u ime socijalizma i socijalističke revolucije, stvoreni tridesetih godina ovoga veka u Sovjetskom Savezu, a potom — pod presudnim političkim, ideološkim i ekonomskim uticajem ove zemlje — prošireni na sedam zemalja istočne i jugoistočne Evrope, na neke zemlje Azije, Afrike i na Kubu, te, zahvaljujući prepoznatljivosti ovog sistema i dominaciji jedne »monolitne« ideologije u njemu, može se, uprkos razlikama koje inače dele ova *društva*, govoriti o jedinstvenom političkom sistemu takozvanog realnog socijalizma.[3]

Hteo bih da svoje izlaganje razvijem oko tri osnovna momenta. Prvo bi trebalo da bude reči o opštoj (u izvesnom smislu istorijskoj) prirodi ovih prava/sloboda; drugo, o načelnim i ustavnopravnim odredbama odnosa o kojem je reč u dva poslednja sovjetska ustava i, treće, o smislu i nekim osnovnim dimenzijama odnosa ovih sloboda/prava i političkog sistema takozvanog realnog socijalizma.

1. Toliko puta je rečeno da politička (i sva ljudska) prava i slobode predstavljaju sredstvo ograničenja »političke i posebno policijske samovolje«[4] vlastodržaca, odnosno nosilaca javnih ovlašćenja, da predstavljaju element zakonitosti i ustavnosti u jednom društvenom i političkom sistemu. U izvesnom smislu, to je tačno: vlast je jedno uz postojanje ovih sloboda i prava, a nešto drugo tamo gde ih nema ili gde se bezobzirno gaze. To je tako upravo onda kada problem posmatramo sa stanovišta »čoveka«, »ljudskog bića««, individue *in abstracto*. Obično se *to*, s pravom, smatra tekovinom civilizacije koja u mirnim vremenima, bez ratova i ogorčenih unutrašnjih sukoba, razlikuje naše doba od srednjovekovnog i ranijeg prezira prema čoveku, njegovom životu i slobodi, prema ličnosti i njenom dostojanstvu.[5] S druge strane, naučnici koji proučavaju ove oblasti, a druguju s realizmom, ne propuštaju da skrenu pažnju na sledeću činjenicu: država i opšti »sistem« zaštite slobode i prava zavise, u krajnjoj liniji, od karaktera dru-

---

[3] Razume se da se jednako može koristiti i naziv državni (etatizirani) socijalizam, ali upotrebljavam ovaj koji je u poslednje vreme postao popularan, mada je skovan u sovjetskom ideološkom aparatu. Uostalom, naziv i nije važan kad ne može biti nesporazuma o kojem je političkom sistemu reč.

[4] Videti J. Đorđević, *Eseji o politici i kulturi*, Beograd, 1981, str. 309.

[5] ...uprkos inače uznemiravajućim izveštajima *Amnesty International (Amnestie Internationale)*. Upor. *Eseji...*, str. 314.

Digitized by Google

štveno-političkih odnosa i od vladajućih ideja u datom društvu.[6] Slično proklamuje jugoslovenski Ustav da su slobode i prava koje on jamči sastavni deo i izraz socijalističkih samoupravnih odnosa.[7]

Koji su odnosi i kakve ideje zasnovale ovu tekovinu civilizacije? U odgovoru, koji je u osnovi već poznat, moraju se uočiti dve razlike. Jedna će ovu nebesku »tekovinu civilizacije« odvojiti od one zemaljske lađe kojom se ova prvi put dovezla; druga će odvojiti politička prava/slobode od ostalih, vezujući ih za mogućnost *političke* demokratije. U oba slučaja moraju se izbeći obe neprihvatljive mogućnosti — da prava i slobode olako vežemo za kapitalizam (što odavno čini propaganda takozvanog slobodnog sveta), ili da ih posmatramo kao nadistorijsku tekovinu neke neodređene »civilizacije«.

Uzmimo jednakost, slobodu. Kao *ideje*, predstave — to su stare ideje, predstave. Već su, na primer, stoičari prihvatili univerzalnu jednakost; u hrišćanstvu je izražena snažna ideja jednakosti, makar kao jednakost pred bogom i njegovim nepotkupljivim sudom; za slobodu se zna bar od kada se zna za ropstvo. U osvit novoga doba veliki ideolozi prirodnog prava doživljavaju jednakost i slobodu kao prirodnopravne, tačnije, prirodne činjenice: zar se svi ne rađaju jednaki i slobodni? Zato ona lađa — buržoaska revolucija — nije donela nešto nečuveno; moglo bi se reći da je na nov način izrazila i osigurala »vekovne težnje čovečanstva«. Tačnije, iako imaju istorijsku tradiciju, ove težnje su postale neodoljive i došle do pune svesti o sebi tek posredstvom buržoazije, u društvu koje su gradili buržoazija, kapitalistički odnosi, industrija itd.

Tada su prvi put *pravno* i politički garantovana određena prava i slobode, jednakost. Jednakost od tada znači — negativno — odsustvo *pravne* diskriminacije prema bilo kojem individualnom ili socijalnom, urođenom ili stečenom obeležju, a većina ljudskih sloboda i prava znače — takođe negativno — zabranu uplitanja države/javnih autoriteta u neku sferu privatnosti i slično. Ova načela mogla su doći do svesti o sebi, u raspravama prirodnopravne filozofije, a potom u ustavnim i političkim aktima, samo uz materijalno pokriće, uz izvesne materijalne odnose koji se, pravno i ideološki, tako izražavaju i potvrđuju. Tako su ova načela mogla postati materijalna snaga i snažno prožeti prve prave buržoaske formacije Zapadne Evrope i Severne Amerike.

»Svet se postavio na glavu« (na misao, na slobodu) — ovim ushićenim rečima pozdravio je mladi Hegel francusku revoluciju. Danas smo načisto s tim da je iza tog velikog prevrata stajao razvitak kapitalizma i jačanje one klase koja je nosila taj razvitak. Niko ne spori da je buržoazija tada bila protagonist progresa, ali je odavno iščezlo uverenje da je taj progres konačan, još manje univerzalan. Pri tome, kao epohalna revolucija, francuska revolucija nije mogla biti prosto buržoaski pokret — prevazilazeći po-

[6] Isto, str. 313.
[7] Ustav SFRJ, Osnovna načela, V, prvi stav.

Digitized by Google

nekad uske interese buržoaske klase — ona je, na početku novoga doba otkrivala ograničenja poretka koji se postepeno stvarao i stabilizovao na osnovi privatne svojine, kapitalističkih odnosa i dominacije buržoazije, i sve je u njemu, na odgovarajući način, moralo biti tako obeleženo. Već je tada Žak Ru, jedan od Babefovih pristalica, stigao da kaže: »Sloboda je fantom kad jedna klasa može nekažnjeno izgladnjavati drugu.«[8]

Ni ovom prilikom ne mogu ćutke proći pored Marksa. Jer, iako je tada još u vlasti Hegelovih, pa i Fojerbahovih kategorija, on u *Prilogu jevrejskom pitanju* razvija analizu, koja je za naše pitanje značajna. Marks pokazuje da su ljudska prava/slobode na tlu buržoaskog društva vrlo dvosmislena i ograničena. Jevreji će se, kaže, emancipovati, ali ne tako što će steći prava koja već pripadaju drugim građanima, nego samo tako što će se čitavo društvo emancipovati od »jevrejstva«, što će prestati da bude društvo sebičnih »privatnika«.

Prava čoveka — u stvari su prava »člana *građanskog društva*, to jest egoističnog čovjeka, čovjeka koji je odijeljen od ćovjeka i zajednice«.[9] Čak i u najradikalnijem ustavu, od 1793, sloboda se zasniva na odvajanju čoveka od čoveka; to je sloboda izolovane jedinke, a njen praktični izraz jeste pravo privatne svojine. Jednakost u svom nepolitičkom značenju nije ništa drugo do jednakost u pravu sebičnosti, uživati svoju imovinu i raspolagati njome *à son gré*. Sigurnost je, pak, »najviši socijalni pojam građanskog društva, pojam *policije*, da čitavo društvo postoji samo zato da svakom svom članu garantira održanje njegove ličnosti, njegovih prava i njegova vlasništva.«[10]

To nije slučajnost, nego istorijski izvod. Zagonetka da jedan narod, koji se upravo počinje oslobađati, proklamuje prava egoističnog čoveka, tako da su politički oslobodioci sveli političku zajednicu na puko sredstvo očuvanja takozvanih čovekovih prava, i sve to u času kada samo izuzetna požrtvovanost može spasti naciju (reč je i dalje o Ustavu od 1793) — ova se nečuvena zagonetka, za Marksa, »rešava jednostavno«[11].

Politička (buržoaska) revolucija konstituisala je, naime, državu kao opšte delo, razbila sve staleže, cehove, korporacije i privilegije, i time *»ukinula politički karakter građanskog društva«*. Određeni životni položaj ima sada samo individualno značenje i ne zasniva opšti odnos prema celini (zajednici). »Javni posao kao takav postaje, naprotiv, općim poslom svakog individuuma, a politička funkcija njegovom općom funkcijom.«[12] Sve u svemu:

»Samo dovršenje idealizma države bilo je istovremeno dovršenje materijalizma građanskog društva... Politička emancipacija bila je u isti čas emancipacija građanskog društva od politike,

[8] Upor. J. Đorđević, *Politički sistem*, Beograd, 1973, str. 896.
[9] K. Marx, *Prilog jevrejskom pitanju*, u: *Rani radovi*, Zagreb, 1967, str. 74.
[10] Isto, str. 76.
[11] Isto.
[12] Isto, str. 78—79.

Digitized by Google

od samog *privida* općeg sadržaja... *Droits de l'homme* pojavljuju se kao *droits naturels*, jer se samosvjesna *djelatnost* koncentrira na *politički akt*. *Egoističan čovjek* je *pasivan*, on je samo *zatečeni* rezultat raspadnutog društva, predmet *neposredne izvjesnosti*, dakle *prirodan* predmet. *Politička revolucija* rastavlja građanski život na njegove sastavne dijelove a da ih ne podvrgava kritici. Ona se odnosi prema građanskom društvu, prema svijetu potreba, rada, privatnih interesa, privatnog prava, kao prema *osnovi svoga postojanja*, kao prema svojoj *prirodnoj bazi*. Napokon, čovjek kao član građanskog društva važi kao pravi čovjek, kao *homme* za razliku od *citoyena*, jer je on čovjek u svojoj *neposrednoj* osjetilnoj egzistenciji, dok je *politički* čovjek samo apstrahiran, umjetan čovjek, čovjek kao *alegorijska, moralna* osoba. Zbiljski čovjek je priznat tek u obliku *egoističnog* individuuma, istinski čovjek tek u obliku apstraktnog *citoyena*.«[13]

Politička emancipacija (buržoaska demokratija i država, to jest *liberté, égalité, fraternité)* nije konačno ljudsko oslobođenje. Granica političkog oslobođenja pojavljuje se u tome što država može biti oslobođena jedne ograničenosti, a da je čovek ne bude oslobođen, što država može biti slobodna država, a da čovek ne bude slobodan čovek.[14] Na primer: država se može emancipovati od religije čak i ako većina veruje. Ali većina nije emancipovana ako veruje *privatum*. Ili: država kao država anulira privatno vlasništvo čim ukine cenzus, jer »cenzus je poslednji politički oblik priznavanja privatnog vlasništva«[15], a da privatno vlasništvo i dalje ima punu egzistenciju, upravo kao privatno.

Marks ne odbacuje bezuslovno »političku emancipaciju« — ona je izvestan korak u pravcu ljudskog oslobođenja, ali još nije stvarno oslobođenje. Svojom kritikom on pokazuje njene ograničenosti, kao i skriveni smisao fraza o slobodi i jednakosti. Marksovo je rasuđivanje, tada u znaku nastojanja da se hegelovsko podvajanje političko/građansko društvo učini oštrim i jasnim. Kao da su osnovni momenti neke dublje matrice Marksova onovremenog mišljenja: građansko društvo je *stvarni smisao* političkog društva — *homme* je zbiljska osoba, a *citoyen* alegorijska, prvi je ključ za drugoga; politička zajednica je svedena na sredstvo interesa koji vladaju građanskim društvom; Marks kao da se gnuša građanskog društva u kojem je nestala svaka solidarnost, dok u političkom društvu vidi neki odblesak ljudskosti, ali nemoćan i instrumentalizovan itd.[16]

Osnovni pravac ove Marksove kritike: ako je smisao slobode i jednakosti te cele političke zajednice u odgovarajućem položaju

[13] Isto, str. 80—81.
[14] Isto, str. 61.
[15] Isto, str. 62—63.
[16] Odavde odmah pomisao o *ostvarivanju* političkog društva. Ta je misao izražena kod mladog Marksa i može se dovesti u neku vezu sa docnijim problemom formalne/stvarne slobode i prava u socijalizmu. Upor. i I. Prpić, *Država i društvo*, Beograd, 1976, str. 143. i sledeće.

Digitized by Google

privatnog vlasnika, naročito u mogućnosti njegovog »sebičnim« interesima rukovođenog raspolaganja vlasništvom, ako je to smisao i ključ političkih prava i sloboda, koje se prvi put proklamuju — tada te slobode/prava ostaju u jednom opštem smislu prividne i promašuju svoj univerzalni ljudski cilj. Tu se vidi da je veza ljudskih i političkih sloboda/prava takva da se jedne bez drugih ne mogu razumeti, pri čemu su ljudska prava, kao poseban izraz društvenog, odnosno društveno-ekonomskog sistema, vodeći element u objašnjenju. Marks navodi upečatljiv primer: država kao država ukida privatno vlasništvo čim ukine cenzus, odnosno uvede opšte pravo glasa. To *javnopravno* ukidanje privatnog vlasništva stvarno ne umanjuje zavisnost (konkretno delujuće) države od privatnovlasničke privrede. To ne znači da je uvođenje opšteg prava glasa beznačajno: ono pripušta biralištima mase siromaha, pre svega najamni proletarijat, što ima određeni politički značaj. Štaviše, to se i ne događa bez duge i uporne borbe podvlašćenih klasa i slojeva. No iskustvo je značajno smanjilo veru u revolucionarni potencijal opšteg prava glasa — u koji je i sam Marks neko vreme verovao — tako da izgleda da je ono »podvostručenje« ako ne zakonita, onda svakako moguća artikulacija buržoaskog poretka, odnosno kapitalizma.

Sa *Manifestom* (a donekle i pre njega) napustio je Marks ovaj način razmišljanja i njegove pretpostavke. Država više nije idealizovana politička zajednica, nego delatni izvod »građanskog društva«, organizacija vladajuće klase i instrument u njenim rukama. Ni građansko društvo više nije atomizirani svet privatnih vlasnika — na osnovu kapitalističkog načina proizvodnje, novo i duboko neprijateljstvo i odgovarajuća solidarnost objašnjavaju društvene i političke pokrete u njemu. To su, s jedne strane, neprijateljstvo dveju osnovnih klasa dominantnog načina proizvodnje, a, s druge, — unutarklasna solidarnost, te međuklasne alijanse i savezi. U toj svetlosti slobode/prava i njihov smisao naglo gube značaj — u senci osnovnih poluga društvenog razvitka one drukčije ne mogu ni proći nego kao deo odgovarajućeg institucionalnog (pravnog) mehanizma[17], ili kao specifični ideološki momenti buržoaskog poretka.

U stvari, tek su posle oktobarska revolucija i događaji koji su je pratili obnovili problem sloboda/prava u marksističkoj i socijalističkoj misli. U donekle istorijski neočekivanoj praksi prve uspele socijalističke revolucije i države, uz političke i ideološke sporove radikalne i reformističke struje u radničkom pokretu, u svojevrsnom »dijalogu« istorijskih prilika i nasleđene doktrine — razvilo se postepeno ono gledište i onaj sistem koji su danas svojstveni takozvanom realnom socijalizmu. Dobro ih osvetljavaju razlike u shvatanjima Lenjina i Kautskog.

Pre njih moram reći nešto što se možda i podrazumeva. Političke slobode i prava, naime, sastavni su deo, izraz i pretpostav-

[17] Upotrebljavam možda ne sasvim prikladan izraz »mehanizam« s obzirom na instrumentalni i praktični smisao tog »mehanizma«.

Digitized by Google

ka odgovarajućeg *demokratskog* poretka. Prisetimo li se bilo kog sistema demokratskih institucija, biće nam jasno da je on nezamisliv bez odgovarajućih demokratskih prava i sloboda, kao i to da taj skup prava i sloboda gubi smisao bez (datih) demokratskih institucija. Prosto: demokratija je nezamisliva bez odgovarajućih prava i sloboda, a važi i upravo suprotno. Otuda se, najzad, problem političkih sloboda i prava ne može ljudski raspraviti ako se ne poveže sa problemom demokratije.

Ovde treba naznačiti osnovnu poziciju Kauckog. Ona je razvijena povodom (srazmerno uspešne) političke prakse nemačke Socijaldemokratske partije, kojoj je on pripadao i čiji je ideolog bio, u uslovima manje-više stabilnog političkog razvitka Nemačke i cele Zapadne Evrope 1871-1914. Kaucki je u mnogim delima razvio svestranu, i teorijsku i istorijsku, apologiju predstavničke demokratije i moderne parlamentarne države. Njeno ishodište bilo je uverenje da ekonomski zakoni razvitka kapitalizma i njima odgovarajuće jačanje proletarijata neizbežno vode socijalizmu preko institucija parlamentarne demokratije.[18]

Za njega je ova demokratija imala, u izvesnom smislu, apsolutnu i nadistorijsku vrednost. Njeni čisti i logični oblici, nepristrasnost njenih institucija itd. omogućili su Kauckom da s indignacijom odbije kritiku ove demokratije kao »formalne« ili »buržoaske«, koju su razvili Lenjin i boljševici. Kaucki nije poricao da u buržoaskom društvu postoje neke prednosti na strani »imućnih« ili »obrazovanih«, kada je reč o korišćenju ove demokratije. Ali to nema veze sa demokratskim institucijama kao takvima. Uostalom, moćna radnička partija mogla je nadoknaditi neobrazovanost radničkih masa; isto tako, u uslovima koncentracije štampe, može se postepeno, strpljivim i povezanim naporima, razvijati štampa naklonjena radničkom pokretu.[19] Kaucki kaže: dokle god ostajemo pri apstraktnom pojmu »buržoaska demokratija« ili »formalna demokratija«, stvar zvuči verodostojno. Ali, može li se govoriti o formalnom pravu udruživanja, zbora, štampe? Ili, o formalnom jednakom biračkom pravu? Ono je jednako ili nije jednako. Razume se, o formalnoj demokratiji može se govoriti tamo gde ova prava postoje na papiru, a u stvari se gaze. »Ali je glupa nepristojnost govoriti o formalnoj demokratiji i tamo gde su demokratska prava u punoj snazi, samo zbog toga što njihovo postojanje ne ukida istovremeno i sve klasne razlike.«[20]

U *Terorizmu i komunizmu* Kaucki još kaže: smešna je tvrdnja da su parlamentarizam i demokratija buržoaske ustanove. To ne odgovara istorijskoj istini. Demokratske slobode i prava pro-

[18] Upor., na primer, K. Kautsky, *Das Erfurter Programm in seinen grundsätzlichen Theil erläutert von Karl Kautsky*, Stuttgart, 1902, str. 118. i sledeće.

[19] K. Kautsky, *Die materialistische Geschitsauffassung*, sv. II, Berlin, 1929, str. 428-429. Ovo se može naći i u delimičnom prevodu ovog dela na naš jezik: *O savremenoj državi*, Beograd, 1938, str. 84—85.

[20] K. Kautsky, *Terrorismus und Kommunismus*, Berlin, 1919, str. 151—152. Upor. i: *Die materialistische...*, str. 427. i sledeće.

Digitized by Google

letarijat je *izvojevao*, posle duge i teške borbe, često protiv buržoazije. Ako novčana moć buržoazije može uticati na proletarijat, ako je on u toj meri intelektualno nemoćan, onda mu zaista nikakve institucije ne mogu pomoći. Šta je alternativa parlamentarizmu i demokratiji? Samo predburžoasko pravo jačeg. Osnovni njegov argument je, međutim, da su parlamentarizam i demokratija samo oblici koji mogu imati različit sadržaj. Ako u parlamentu preovlađuju buržoaske partije, onda je on buržoaski, i obrnuto. Ako preovlađuju socijalističke partije, onda je on, jasno, socijalistički. Dakle, to je *oblik* koji može biti ispunjen bilo kakvim sadržajem.[21]

Za Lenjina je čista demokratija »budalaština«; demokratija je uvek *samo klasna*. Demokratija će u komunizmu odumreti, pretvarajući se u naviku, ali čiste demokratije nikada neće biti.[22] To Lenjin ilustruje »zaštitom manjine«, koja je, navodno, svojstvena demokratiji: »Učeni Kaucki zaboravio je jednu »sitnicu«: zaštitu manjine vladajuća partija buržoaske demokratije pruža samo drugoj *buržoaskoj* partiji, dok proletarijat pri svakom *ozbiljnom, dubokom, bitnom* pitanju, umesto »zaštite manjine«, dobija opsadno stanje ili pogrome. *Ukoliko je demokratija razvijenija, utoliko je pri svakom dubokom političkom razmimoilaženju koje je opasno za buržoaziju bliža pogromu ili građanskom ratu.*«[23]

Drugom prilikom Lenjin kaže: oblik države može biti različit — kapital na jedan način ispoljava svoju moć tamo gde postoji jedan oblik, na drugi tamo gde postoji drugi, ali u suštini vlast ostaje u rukama kapitala bilo da postoji cenzusno ili drukčije izborno pravo, bilo da je to demokratska republika. Država u kojoj postoji privatna svojina sredstava za proizvodnju, u kojoj vlada kapital, koliko god bila demokratska, jeste kapitalistička država, mašina u rukama kapitalista. A opšte pravo glasa, ustavotvorna skupština, parlament — to je samo forma, svojevrsna menica koja ni najmanje ne menja suštinu stvari.[24]

S druge strane, sovjetska demokratija, posle oktobarske revolucije, takođe ima klasni smisao, ali drukčiji:

»Sovjeti su neposredno organizacija samih radnika i eksploatisanih masa koja im na sve moguće načine *olakšava* da sami uređuju državu i upravljaju njome... Sovjetska organizacija automatski *olakšava* ujedinjenje svih trudbenika oko njihove avangarde — proletarijata... postoji li ijedna zemlja na svetu, među najdemokratskijim buržoaskim zemljama, u kojoj *prosečni, masovni* radnik, prosečni, masovni *poljoprivredni nadničar* ili seoski poluproleter uopšte (tj. predstavnik ugnjetene klase, ogromne većine stanovništva) ima makar približno toliku *slobodu* da organizuje zborove u najlepšim zgradama, *slobodu* da izražava svoje misli, da brani svoj interes, najveće štamparije i najbolje magazine hartije,

[21] K. Kautsky, *Die materialistische...*, str. 425. i sledeće.
[22] V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kaucki, Dela*, tom 29, Beograd, 1975, str. 379.
[23] Isto, str. 382 (*kurziv* autorov).
[24] V. I. Lenjin, *O državi, Dela*, tom 31, Beograd, 1976, str. 26.

Digitized by Google

slobodu da uzdiže upravo ljude svoje klase do upravljanja državom i 'uređivanja' države kao u Sovjetskoj Rusiji?«[25] I zato: »Proleterska demokratija je milion puta demokratskija od buržoaske demokratije...«[26] Razume se, nije reč o »čistoj« demokratiji — uvek je to demokratija *za* nekoga, neku klasu.[27]

Ne samo demokratija, nego i politička prava/slobode imaju klasni karakter. Kao nekada Marks, možda više *realno* nego idealno, Lenjin tumači odgovarajuća načela (buržoaske) demokratije. Tako u skici za (nikad napisanu) brošuru o diktaturi proletarijata kaže: sloboda je sloboda vlasnikâ roba; realna sloboda za najamne radnike, za seljake, za eksploatatore, sloboda za koga, od koga, od čega, u čemu?; jednakost je jednakost vlasnika roba — da li je to jednakost eksploatisanog s eksploatatorom, gladnog sa sitim, radnika sa seljakom, s kim i u čemu?; uslovi za odlučivanje od strane većine su *faktička* jednakost (kulture) i *faktička* sloboda — s obzirom na štampu, skupštine itd.; svi su jednaki, *ne računajući* novac, kapital, zemlju itd.[28]

Treba primetiti, u vezi sa iznetim, da je do oktobarske revolucije u radničkom pokretu vladalo uverenje da socijalizam može nastupiti samo u demokratskom obliku, koji neće biti inferioran razvijenoj buržoaskoj demokratiji. O rasprostranjenosti toga uverenja svedoče, na primer, i stavovi Roze Luksemburg u njenoj kritici ruske revolucije.[29] Lenjin i boljševici, međutim, bili su prinuđeni da odstupe ne samo na delu od važnih demokratskih načela, nego da neka od njih, u ime diktature proletarijata, otvoreno odbace.[30] Lenjinova argumentacija se pri tome svodi na sledeće: ne postoji čista demokratija ili demokratija po sebi — ona je uvek oblik klasne vladavine. Sovjetska demokratija je, po Lenjinu, demokratija zato što omogućava ogromnoj većini, svim eksploatisanim klasama, da izađu na političku pozornicu i da uzmu vlast u korist svojih interesa.

2. Lenjinova pozicija i cela argumentacija delovala bi, pretpostavljamo, mnogo ubedljivije da se nije desilo ono što zovemo staljinizmom, ili da se veza toga poretka i Lenjinove pozicije, te prvih koraka sovjetske države može u potpunosti odreći, što ipak nije moguće.

Ako se Lenjinova argumentacija i njene konsekvence u potpunosti prihvate, tada se mora poreći univerzalni značaj demo-

[25] V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija...*, str. 385. Upor. ovu formulaciju sa docnijim formulacijama odgovarajućih prava u sovjetskim ustavima.

[26] Isto, str. 384.

[27] Isto, str. 385.

[28] V. I. Lenjin, *O diktaturi proletarijata*, *Dela*, tom 31, Beograd, 1976, str. 169—170.

[29] Rosa Luxemburg, *Ruska revolucija*, u: *Izabrani spisi*, Zagreb, 1974, str. 301. i sledeće.

[30] To se ne odnosi, naravno, samo na jednako biračko pravo (po Ustavu RSFSR iz 1918, deputat kongresa sovjetâ biran je na 25 hiljada birača u gradovima, a na 125 hiljada birača u gubernijama).

Digitized by Google

kratskih institucija, a u njihovom okviru i odgovarajuća sloboda prava. Ne može se, onda, govoriti prosto o »tekovinama civilizacije«, ili o apstraktnom »ograničavanju vlasti«, jer postavlja se pitanje — koje i kakve vlasti, zašto i u čijem interesu? Dalje, ako se u socijalizmu i pojavi neka politička sloboda koju, pod istim imenom, srećemo u buržoaskoj demokratiji, to neće biti ista sloboda, ne samo stoga što je onamo obojena nekim »individualizmom« (»jedinog i njegove svojine«), a ovamo »kolektivizmom« i otvorenom klasnom diktaturom. Otuda, prenošenje niza institucija buržoaske demokratije u politički sistem takozvanog realnog socijalizma, nesposobnost ili nemogućnost da se razviju nove ili drukčije institucije[31] potvrđuju da po nizu dubljih odlika »realni socijalizam« nije kadar da prevaziđe osnovne strukture buržoaskog poretka, koliko god one u njemu bile drukčije artikulisane.

U ideološkom samorazumevanju ovog sistema to se objašnjava pretežno kao *realizovanje* formalnih sloboda i prava, odnosno demokratije. Naime, političke slobode/prava svojstvene buržoaskoj demokratiji pretežno su mrtvo slovo na papiru, *formalne* slobode i prava. Njihovo pravno proklamovanje ne potvrđuje *život* — po kojem osnovu mogu biti jednaki eksploatator i eksploatisani, kako se neobrazovani i neobezbeđeni proleter može u političkom životu ravnopravno nositi sa obrazovanim i situiranim buržujem, kako ubogi »građani« mogu izdavati novine uz konkurenciju novinskih magnata itd. Nasuprot tome, socijalizam, kao *društveni* poredak pravde i jednakosti (»prema radu«), podloga je na kojoj ove slobode i prava najzad postaju tobože stvarne činjenice.

Tako savremeni sovjetski pisac piše: realnost prava građana zasniva se na političkim, materijalnim i pravnim garantijama. Pod materijalnim garantijama podrazumeva se obezbeđenje građana sredstvima neophodnim za ostvarivanje odgovarajućeg prava. Toga u buržoaskom uređenju nema.[32] Takvo obrazloženje može se naći i kod drugih sovjetskih autora. Po svoj prilici, ono vodi poreklo od Lenjina, ali je njegov autoritativni zastupnik, pored Buharina[33], Staljin. Govoreći o projektu novoga ustava (1936), on, pored ostalog, kaže:

»Osobenost projekta novog ustava sastoji se u tome što se on ne ograničava na to da fiksira formalna prava građana, nego prenosi težište na pitanje garantije tih prava... On ne proglašava prosto demokratske slobode, nego ih zakonodavnim putem obezbeđuje određenim materijalnim sredstvima. Zato je i razumljivo da demokratizam projekta novoga ustava nije »obični« i »op-

[31] Upor., u tom smislu, regresiju nekadašnjih sovjeta u predstavničke organe vlasti po sovjetskim ustavima iz 1936. i 1977. godine. Ostalo je samo ime.

[32] В. Е. Чиркин, Б. Н. Топорнин (ред.), *Государственное право зарубежных социалистических стран*, Moskva, 1976, str. 97—98.

[33] Upor. *Politički sistem*..., cit. izd., str. 895.

Digitized by Google

štepriznati« demokratizam uopšte, nego demokratizam socijalistički.«[34]

Staljinovo izlaganje potvrdio je ustavni tekst. Ni jedno pravo, ni sloboda, nije tamo ostavljeno da samo visi u vazduhu — svuda su podastrta odgovarajuća jamstva materijalnih uslova. Tako je pravo na rad — osnovno pravo u ovom sistemu — obezbeđeno »socijalističkom organizacijom privrede, stalnim porastom proizvodnih snaga sovjetskog društva, uklanjanjem mogućnosti privrednih kriza i likvidacijom nezaposlenosti« (član 118. Ustava SSSR iz 1936). Ili, slobode govora, štampe, zborova, uličnih povorki i manifestacija obezbeđene su time što se »trudbenicima i njihovim organizacijama stavljaju na raspolaganje štamparije, zalihe hartije, javne zgrade, ulice, sredstva za vezu i drugi materijalni uslovi . . .« (član 125. istog ustava).

Ni važeći sovjetski ustav (iz 1977) ne odstupa od toga. U okviru šire skale sloboda i prava u odnosu na onu od 1936, on poznaje pravo građanina da učestvuje u upravljanju državnim i društvenim poslovima, da sudeluje u razmatranju i donošenju zakona i odluka opštedržavnog i lokalnog značaja. »To pravo je obezbeđeno mogućnošću građana da biraju i budu birani u sovjete narodnih deputata i druge izborne državne organe, da učestvuju u svenarodnim raspravama i glasanjima, u narodnoj kontroli, u radu državnih organa, društvenih organizacija i organa društvene samodelatnosti, na skupovima radnih kolektiva i skupovima u mestu stanovanja« (član 48. Ustava SSSR). On zna za slobodu naučnog, tehničkog i umetničkog stvaralaštva, koja je »obezbeđena širokim razvojem naučnih istraživanja, pronalazačkom i racionalizatorskom delatnošću, razvojem literature i umetnosti. Država stvara neophodne materijalne uslove za to, pruža podršku dobrovoljnim društvima i savezima stvaralaca, organizuje uvođenje pronalazaka i racionalizatorskih predloga u narodnu privredu i druge sfere života« (član 47. istog ustava).

Ovo može biti branjeno argumentima: zaista »postoje« slobode/prava koje ne žive, jer nema društvenih uslova za to. Međutim, ako su u ovom slučaju političke slobode/prava izraz određenog društvenog poretka i njegova klasnog smisla, kako je moguće da one po obliku u dva tako različita poretka budu iste, bez obzira na (ne)ostvarivost. Ovo pitanje podstiče žalosna činjenica: kada je prvi put u sovjetskoj ustavnosti usvojena široka skala sloboda i prava, do neslućenih razmera razvilo se bezakonje u periodu Staljinovih čistki. Ne samo da su bile pogažene sve političke slobode/prava, nego i osnovna ljudska prava na život, slobodu, dostojanstvo. Ta strašna povest ne dovodi u pitanje društvenu i klasnu uslovljenost sloboda i prava, naprotiv; ali stavlja pod ozbiljnu sumnju *one* garantije i materijalna obezbeđenja, pa i celu teoriju o formalnim i realnim pravima i slobodama.[35]

[34] J. V. Staljin, *O projektu ustava SSSR*, u: *Pitanja lenjinizma*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 519.

[35] Upor. *Politički sistem* . . ., cit. izd., str. 892—893.

Digitized by Google

Ovde nas potučava opet Marks. U *Nacrtima za kritiku političke ekonomije* on pobija glupost onih koji bi da socijalizam prikažu kao ostvarenje ideja građanskog društva kojima se oglasila francuska revolucija:

»Njima treba odgovoriti da je razmjenska vrijednost, ili, tačnije, novčani sistem u stvari sistem jednakosti i slobode i da su smetnje koje im kod bližeg izlaganja sistema stoje na putu njemu imanentne smetnje, upravo ostvarenje *jednakosti i slobode*, koje se pokazuju kao nejednakost i nesloboda... Ono što tu gospodu razlikuje od građanskih apologeta jeste, s jedne strane, osjećaj protivrječnosti koje sistem uključuje; a, s druge strane, utopizam, neshvaćanje nužne razlike između realnog i idealnog lika građanskog društva i stoga htijenje da se opet poduzme suvišan posao, htijenje da se opet realizira idealan izraz, koji je u stvari samo fotografija te realnosti.«[36]

I bez dublje analize izgleda da je teorija o formalnim i stvarnim slobodama/pravima u naznačenom smislu »pogrešna«. Nije u opisanim uslovima lako shvatiti, na primer, smisao slobode štampe, govora, uličnih povorki i manifestacija, koje su osigurane tako što se određena »sredstva« (štamparije, hartija, ulice) »stavljaju na raspolaganje« (stavlja ih, naravno, država) trudbenicima i njihovim organizacijama. Ako je tačno da je sloboda štampe u buržoaskim uslovima ugrožena, na primer, novinskim monopolima (da ne govorim o monopolu radio-difuzije), ona je i dalje na svom rodnom istorijskom tlu, i u realnim i u idealnim dimenzijama. Na njemu se, očito, ne može »realizovati«, ali još manje izvan njega, gde može biti samo ukinuta ili »ostvarena« u nekoj novoj slobodi.

3. Prevazilaženje staljinizma kao bezakonja i samovlašća, koje se, uprkos različitim ocenama ove pojave[37], ipak odigralo u Sovjetskom Savezu i ostalim zemljama »realnog socijalizma«, pruža priliku da se naše pitanje razmotri u svetlosti regularnog funkcionisanja postojećih institucija. Ovde se neću (neposredno) baviti staljinizmom, sistemom masovnog ukidanja niza sloboda i prava. Postavlja se pitanje kakav je položaj čoveka kao političkog subjekta u konstituisanoj političkoj zajednici itd., pod uslovima ojačane zakonitosti i poštovanja odgovarajućih sloboda i prava, što — bar delom i u meri koju dopušta srazmerno ograničena komunikacija sa ovim zemljama — potvrđuje tamošnja praksa. Uzmimo, dakle, odnos između *sistema* koji je uspostavljen, u njegovom

[36] K. Marx, *Temelji slobode — Osnovi kritike političke ekonomije*, Zagreb, 1974, str. 69.

[37] Poznate su ocene u (»tajnom«) referatu N. S. Hruščova na XX kongresu KPSS. Kasnije su se one menjale i ima ih raznih. Tako, D. A. Kerimow (*Staatslehre und Revisionismus*, Berlin/DDR, 1960, str. 99) govori o »dreci povodom kulta ličnosti«: »Pojedinačni — ponavljam — pojedinačni slučajevi povreda socijalističke zakonitosti od strane pojedinih državnih organa, koji su se zbili u prošlosti, ne mogu biti karakteristični za celokupan proces razvitka socijalističke države«.

Digitized by Google

idealitetu (zanemarujući nedostatke, nedoslednosti i nesavršenosti, pogotovu distancu između normativnog i stvarnog), na jednoj, i odgovarajućih sloboda/prava, prvenstveno političkih, na drugoj strani.

Da bih bio još jasniji, ponoviću ono Marksovo: prometna vrednost, to jest novčani sistem, u stvari je sistem jednakosti i slobode. Dakle, kraj svojih nadistorijskih vrednosti, sloboda i jednakost u kapitalizmu imaju temelj u robno-novčanoj privredi koja počiva na slobodnoj delatnosti ravnopravnih privrednih (a time i pravnih, pa i političkih) subjekata. Sloboda i jednakost ovde izviru, mada protivrečno, iz osnovnih proizvodnih odnosa. Neću reći ništa novo — samo ću ponoviti i Marksa, i Lenjina i druge — ako kažem da su ta sloboda i ta jednakost vezane za privatnu svojinu, za privatnog vlasnika, da je to sloboda privatnih vlasnika i njihova međusobna jednakost, prvenstveno u razmeni. »Jedini i njegova svojina« oličenje su egoizma; kooperacija u najširem smislu bez koje se, naravno, ne može, ima značenje međusobnog instrumentalizovanja. S druge strane, emancipovanje privatne svojine u odnosu na zajednicu znači ujedno međusobno emancipovanje privatnih vlasnika, upravo kao *privatnih*. Njihov status ima privatno značenje, pa, načelno, van sfere u kojoj država kao politička zajednica jamči ovaj status i njegovo obnavljanje, odnosno van sfere »elementarnih pravila života u zajednici« (Lenjin), privatnik uživa niz (neograničenih) sloboda i prava. Mnoge su (sloboda kretanja, savesti, štampe itd.) zakoniti izvod osnovnih odnosa u jezgru buržoaske formacije (ostavljam po strani to što razne konjunkturne okolnosti mogu omesti ili privremeno sprečiti ispoljavanje ovih sloboda i prava). Isto tako, dominacija kapitalističkog načina proizvodnje, posredstvom privatizacije u odnosu na zajednicu, vodi karakterističnoj političkoj zajednici, odgovarajućim političkim institucijama i skupu odgovarajućih političkih prava/sloboda. Ovo treba — u meri u kojoj je nesumnjivo i objektivizovano — da posluži kao poredbeni reper. Naime, ako kapitalizam zakonito proizvodi određene slobode i prava (dakako, protivrečne i ograničene), to nam i socijalizam mora otkriti neke zakonitosti, pa i »realni socijalizam« — polazeći, opet, od osnovnih proizvodnih odnosa, od položaja čoveka u zajednici i prema državi itd. Naravno, čak i ako zanemarimo odsudnu činjenicu da je socijalizam prelazno razdoblje i da je teško govoriti o nekom (celovitom) socijalističkom načinu proizvodnje, neću biti kadar da učinim ovde više od nekoliko uopštenih napomena.

Istaknuti pravni teoretičar sa Istoka, Mađar I. Sabo ovako rezonuje: osnovni uzrok individualizma buržoaskog društva je privatna svojina sredstava za proizvodnju, koja vodi ka bespoštednoj borbi i konkurenciji. Ova, sa svoje strane, ograničava razvitak ličnosti i dovodi do svojevrsnog uniformisanja i siromašenja ljudskih mogućnosti. U socijalizmu, pak, umesto borbe i konkurencije, razvija se saradnja koja vodi svestranom razvitku lič-

Digitized by Google

osti. »Socijalistička demokratija predstavlja ... neprekidan proces razvitka ličnosti.«[38]

Ako je ovo izvod pojma socijalizma, tendencija koje su — prema tom pojmu — svojstvene socijalizmu (zanemarujući proizvrsnosti socijalističke prakse), nasuprot kapitalizmu, tada to može biti prihvaćeno. Zaista, socijalizam kao solidarnost i saradnja »svi za jednog, jedan za sve«), nasuprot sebičnosti i izolovanosti kapitalističkih »privatnika« (»čovek je čoveku vuk«), kao da u svakoj etičkoj raspravi mora proći kao superioran princip. No, ako se ovako označavaju odnosi ne samo pojedinaca, nego i pojedinca i zajednice (države), u čemu i jeste stvar, tada kao suprotnost (buržoaskog) individualizma možemo otkriti kolektivizam, a kao odliku drugog odnosa punu podređenost pojedinca zajednici (državi), što ne mora imati pozitivan uticaj na položaj i razvitak ličnosti. Hoću reći da je to, ovako, stvar tumačenja i da su principi koji se, ovako, pripisuju socijalizmu u neku ruku dvosmisleni. Linija solidarnost — kolektivizam — totalitarizam može konotirati ne samo uzajamnu isključivost ovih termina, nego i povezanost jedne gradacije.

Treba poći od stvarnog položaja čoveka. Taj se položaj, kao ono što druga pretežno formalna prava pretvara u stvarna, dovodi u »realnom socijalizmu« u vezu sa socijalnim i ekonomskim pravima. Sabo kaže da su ta prava osnova (sadržaj) socijalističke demokratije. U kapitalizmu ona, i kad postoje, ne mogu biti ostvarena; u socjalizmu čine osnovu pravnog položaja čoveka.[39]

Zaista, pravo na rad, odmor, na (besplatno) obrazovanje, opšte socijalno, zdravstveno i penzijsko osiguranje — da pomenem najpoznatija od ovih prava — predstavljaju ovde ono novo, sa čim je socijalizam izašao na svetsku pozornicu kao poredak dotad obespravljenih i eksploatisanih masa. Ova su prava u »realnom socijalizmu« na neki način zaista realna[40] — svi (obavezno) rade, škole su obično svima dostupne, a za đake/studente besplatne itd. Ipak, i tu ostaju neka pitanja, baš kada je reč o položaju čoveka u zajednici. Osmotrimo pobliže, kao najvažnije, pravo na rad.

Savremeni jugoslovenski pisac B. Jojićeva ističe da je osnov pravne jednakosti čoveka u (realnom) socijalizmu rad, a ne svojstva čoveka kao ljudskog bića. Naime, ekonomska jednakost je osnov pravne jednakosti; pravo na rad i nagrađivanje prema radu osnovni su elementi te jednakosti.[41] U tom smislu, stepen ostvarivanja raspodele prema radu pokazuje meru stvarne jednakosti.[42]

Uzmimo (inače ne mislim tako) da je pravo na rad osnova pravne jednakosti u socijalizmu. Ovde pada u oči određeni para-

[38] Б. Н. Топорнин (ред.), *Социализм и демократия*, Moskva, 1976, str. 181—182.

[39] Isto, str. 184—189.

[40] I po tome je dobio ime »realni socijalizam«.

[41] B. Jojić, *Čovek u socijalizmu*, Beograd, 1972, str. 24.

[42] Isto, str. 45—46. — Ovde B. Jojićeva ukazuje i na uopšteno regulisanje raspodele prema radu u pravima istočnoevropskih socijalističkih zemalja.

Digitized by Google

lelizam socijalizam/kapitalizam: tamo je osnovno pravo privatna svojina, ovde rad, pri čemu između svojine i rada postoje veze koje ću ovom prilikom zanemariti. Sličnost je u ovome: kao što nam pravo na privatnu svojinu baš ništa ne kazuje, tako nam malo govori i pravo na rad. Kao što je privatni vlasnik siromah koji ima samo prnje na sebi, a jednako i magnat čiji je lakej bogat čovek u odnosu na onoga siromaha, tako i pravo na rad ostvaruje slabo plaćeni nekvalifikovani radnik, a jednako i višestruko plaćeni intelektualac. To je samo jedan momenat. Moramo se upitati: kakva je ekonomska, društvena itd. uloga one određene delatnosti pojedinca koju zovemo radom? Jer operativno upravljanje jednog direktora zove se rad, kao i kopanje rudara; igra jedne balerine, kao i upravljanje kamionom itd. Po kojoj osnovi se to integriše u »rad«? Na primer: kao »društvena korisnost« *in abstracto*, zadovoljenje neke potrebe *in concreto*, ili — svi ovi radovi obavljaju se za račun države, država isplaćuje svakog protagonistu.

Jojićeva kaže da integraciju političkog i radnog subjektiviteta čoveka ometa položaj političkih upravljača koji ukidanjem privatne svojine postaju moćniji od svojih prethodnika.[43] To je tačno, ali već je radni subjektivitet pravna fikcija; stvarno taj subjektivitet označava postojanje posebnog odnosa prema državi (zajednici). To nije klasični najamni odnos, ali s njim ima neke sličnosti.[44] Upozoriću na još jedan momenat. Pravo na rad je u »realnom socijalizmu« povezano s obavezom rada. Iako je to neke vrste »subjektivno« pravo, ono je *uračunato* kao obaveza *učešća* u sveobuhvatnoj ekonomskoj aktivnosti koju vodi država. Radnik je upućen na državu jer nema drugog poslodavca[45], ni drugog načina da *radom* dođe do sredstava za život, pa obično mesto i uslovi rada nisu stvar njegova izbora.

Protagonista ovoga »rada« čestica je u gigantskom mehanizmu; njegovo *pravo na rad* vodi nekim oblicima prinude: znao on ili ne za svoje pravo, pozivao se na njega ili ne, on mora biti uključen u državni raspored rada i radnika. Sve to, *ceteris paribus*, važi i za ostala socijalno-ekonomska prava. (Istina, i buržoaski poredak pretpostavlja da se privatni vlasnici uključuju u razmenu, bar u onim momentima kada zasnivaju proizvodnju prema kapital-odnosu. Ali otuda nikakva pravna obaveza ne proističe za privatnog vlasnika: s predmetima nad kojima ima vlast — u odnosu na druge, sa samim sobom — kao radnom snagom, može on uraditi što mu drago.) Ostaje i ono što je, možda, glavno: čak i kad radnik raspolaže svojim pravom na rad kao pravom, ono se ne proteže preko granica tekućeg, živog rada. U svojstvu

[43] Isto, str. 47.

[44] To ne poriču ni sovjetski autori, na primer, Т. А. Кулиев, *Проблема интересов в социалистическом обществе*, Moskva, 1967, str. 32—33. — Istina, sličnosti se svode na oblik.

[45] Kaucki, koji je u svoje vreme takođe povezivao socijalizam sa etatizovanom privredom, govorio je da će u socijalizmu radnici sačuvati sve slobode sem jedne: da biraju gazdu. Gazda, dakle, ostaje, i to je (demokratska) država. Upor. *Das Erfurter...*, cit izd., str. 175.

Digitized by Google

radnika on nema mogućnosti da odlučuje ni o uslovima rada ni o opredmećenom proizvodu svoga rada, kojim raspolaže država kao viškom iznad potrebnog rada itd. (Doduše, kao politički subjekt, kao građanin s drugim građanima preko predstavničkih organa, taj radnik *načelno* upravlja državom, a preko nje i privredom u kojoj radi.)

Pomenuta, a pogotovu politička prava/slobode, izražavaju i odnos građanina i države, pojedinca i javne vlasti. U buržoaskom društvu politička prava/slobode javljaju se kao uslov obrazovanja političke zajednice prema zakonima toga društva, kao pretpostavka konstituisanja određene *političke volje*. Država je ograničena ovim pravima/slobodama, jer se, prosto, ne može legitimno konstituisati mimo njih, bili oni shvaćeni kao »prirodna« ili kao »subjektivna« prava.[46] To se, videli smo, obično dovodi u vezu sa privatnom svojinom, koja je pouzdana osnova ovih sloboda/prava, odnosno njihove faktičke snage, to se dovodi u vezu i sa privatnim karakterom privređivanja, odnosno prisvajanja itd., a mora se povezati i sa temeljnom heterogenošću buržoaskog društva (i takozvanim pluralizmom), prirodom klasa koje se u njemu razvijaju, njihovim odnosima itd.

Odnos države i ovih sloboda/prava drukčiji je u »realnom socijalizmu«. Država ni u kom slučaju nije (subjektivnim) pravima unapred ograničena instanca. Svoje razvijene funkcije[47] ona ostvaruje kao *već dato* ovaploćenje opštedruštvenih interesa, koje se ne podvrgava »samovolji« građana i njihovim pravima/slobodama. Ta država, koja obuhvata celokupnu privredu i gotovo celokupno društvo, uređuje sve osnovne društvene odnose, izričito je dovedena u vezu sa diktaturom radničke klase i njenim istorijskim interesima. Prema njenom ideološkom samorazumevanju, to je klasna država[48], dok je buržoaska država, prema obliku te ideološki, neklasna ili neutralna instanca.[49] Razume se da je upravo buržoaska država klasna, ali zakoni imanentni buržoaskom društvu reprodukuju (prividno) neutralnu državu, kao i, s druge

---

[46] J. Đorđević, *Eseji...*, cit. izd., str. 295—296.

[47] U Programu KPSS (1961) navode se, kao funkcije sovjetske države: organizovanje izgradnje materijalno-tehničke baze komunizma, kontrola količine rada i potrošnje, obezbeđivanje podizanja blagostanja naroda, zaštita prava i sloboda sovjetskih građana, zaštita pravnog poretka i socijalističke svojine, vaspitavanje masa u duhu svesne discipline i komunističkog odnosa prema radu, odbrana i bezbednost zemlje, međunarodna saradnja (*Программа КПСС*, Moskva, 1972, str. 101. Upor. i Д. А. Керимов (ред.), *XXV Съезд КПСС и вопросы теории государства и права*, Moskva, 1977, str. 115. i sledeće.

[48] Pored toga što je opštenarodna država, sovjetska je država i klasna na osnovu vodstva radničke klase i njene avangarde, KP. Upor., na primer, А. И. Косицын, *Социалистическое государство*, Moskva, 1970, str. 321. i sledeće. Upor. i moj članak *Pojam sovjetske opštenarodne države*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 3/1981.

[49] Upor. K. Offe, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Frankfurt/M, 1977, str. 66—73.

Digitized by Google

strane, uzajamnu izolaciju aktera toga društva i stabilnost njihovih osnovnih statusa *vis-à-vis* države.

Otuda i ova razlika: dok se u većini buržoaskih ideoloških i pravnih sistema ljudske i političke slobode/prava shvataju kao stariji (ne nužno i prirodni) od državne vlasti, dotle pravna teorija u zemljama takozvanog realnog socijalizma ne samo što ističe da su ova prava/slobode *delo* države, nego ujedno stavlja volju države (koju, kako rekoh, legitimiraju interesi radničke *klase*) iznad bilo čijeg i bilo kojeg prava/slobode. Tako zvanično sovjetsko *državno pravo* kaže da država, mada »strana« u ostvarivanju nekih prava i sloboda, ima ovde odlučujuću ulogu. Naime: »U skladu sa potrebama socijalističkog društva i interesima ličnosti, ona *dodeljuje* svojim građanima prava i slobode, nameće im obaveze, određuje obim kako prvih tako i drugih, stavlja na raspolaganje neophodna sredstva i obezbeđuje uslove za njihovo puno ostvarenje... sovjetska država istupa i kao ustanovitelj osnovnih prava i sloboda građana, a kao strana uzima na sebe njihovo ostvarivanje, odbranu i zaštitu.«[50]

Stav koji državi pripisuje univerzalnu ulogu tvorca, jamca i sudije sloboda i prava — u teoriji niko ne dovodi u pitanje. Tako, na primer, Sabo, u navedenom tekstu, veli da ova prava i slobode ne treba shvatiti kao prava izolovanog pojedinca koji je suprotstavljen društvu, niti kao zabranu socijalističkoj državi da se meša u privatan život pojedinaca. On to objašnjava i time što država u socijalizmu podstiče slobodu[51] — ona nastoji da razvije sve mogućnosti individualne slobode i samo u opštedruštvenom interesu utvrđuje njene granice.[52] Ovome se može dodati za tamošnju teoriju uobičajeno vezivanje »ličnih sloboda« za »društvene obaveze« — suprotstavljanje jednoga drugome ponekad se naziva »anarhističkom koncepcijom«[53].

U ovoj svetlosti moglo bi biti jasno da političke slobode i prava nisu ovde elementi političke emancipacije u Marksovom smislu, to jest pretpostavke konstituisanja jedne apstraktne političke zajednice, koja je ideološki i politički ekvivalent moderne države. Država, u kojoj postoji nešto apsolutno i neprikosnoveno, kao klasna (i opštenarodna), u pogledu pravca osnovne aktivnosti, osnovnih ciljeva i načina njihova ostvarivanja, već je određena, pa se politička i druga prava/slobode mogu javiti samo kao sas-

---

[50] С. С. Кравчук (ред.), *Советское государственное право*, Moskva, 1980, str. 232; H. Chambre *(L'Evolution de marxisme soviétique*, Pariz, 1974, str. 225) kaže da su sovjetska shvatanja bliska shvatanjima jednog Hobsa ili Jelineka: država je jedini tvorac prava.

[51] Klasici marksizma (Marks, na primer, u *Kritici Gotskog programa*, Engels u *Anti-Diringu* i Lenjin u *Državi i revoluciji)* vide, naprotiv, uvek nepomirljivost države i slobode (»kad se bude moglo govoriti o slobodi...«). Istina, taj stav, svojstven revolucionarima koji bi da razore postojeću državu, obično se menja s pojavom nove, revolucionarne države.

[52] *Социализм и демократия*, str. 201—202.

[53] Upor. В. М. Чхиквадзе (ред.), *Проблемы советского социалистического государства и права*, Moskva, 1969, str. 75.

Digitized by Google

vni deo njenog poduhvata (izgradnja socijalizma, odnosno komunizma), kao momenat izvesnog demokratizma ili kao rezidune slobode ličnosti. Ova prava i slobode, oktroisane od države, jedne strane, izvod državne moći, a, s druge, element projekta cijalističkog (komunističkog) humanizma — ni u kom slučaju e mogu biti iznad države, jer vazda ostaju drugostepeni u odnoi na opštedruštveni interes koji zastupa država. Njihovo ogračavanje ili suspendovanje izvodi se zato jednostavnije (i bezbolije) nego u kapitalizmu.

Takozvani realni socijalizam može, stoga, u ovom pogledu pokad izgledati inferioran u odnosu na (idealni) kapitalizam. Otua ovde treba primetiti još nešto. Politička zajednica (kao država) kapitalizmu teško može biti shvaćena kao prava, solidarna, ljudka zajednica. Politička prava i slobode su, u krajnjoj liniji, prava slobode izolovane individue, koja kao privatni vlasnik ima interese suprotne (ili koji to mogu biti u razmeni, ili inače) interesima većine njegovih bližnjih, i *vice versa*, pa je politička zajedica (država) konstituisana isprva kao (uzajamna) zaštita te privatnosti i na njoj zasnovanoga egoizma. Još ništa o klasama čije političko) obrazovanje vodi trajnom sukobu koji neotklonjivo poresa sve slojeve buržoaskog poretka. Socijalističko je društvo — po definiciji što isključuje teškoće prelaznog perioda — solidarno društvo, koje pretpostavlja progresivno ukidanje osnova klasne podele. Zajednica radnih ljudi grada i sela, sa radničkom klasom na čelu, razvija se oko zajedničkog, organizovanog, napora na izgradnji socijalizma/komunizma i zajedničke borbe protiv neprijatelja ove izgradnje i ove zajednice. Naime, izvan te zajednice ostaju pripadnici poraženih klasa koji *ne* uživaju nikakve (političke) slobode i prava, kao i sve ideološke i političke tendencije usmerene protiv (konkretnog) socijalizma i njihovi nosioci. Lenjin je jasno rekao: to je vladavina na nov način demokratska i na nov način diktatorska; demokratska za ogromnu većinu radnih klasa, diktatorska za sve pripadnike poraženih, eksploatatorskih, klasa.[54] Demokratija, tako, izvire iz društveno-političkog *smisla* vladavine (čija je to i u čijem interesu vladavina), a ne iz procedura koje jamče samostalnost i slobodu pojedinaca u podeljenoj i konfliktnoj zajednici.

To je opšta osnova na kojoj pisci »realnog socijalizma« zasnivaju stav da tamo nema načelnih i neizgladivih sukoba interesa, nego da, naprotiv, postoji jedinstvo zajedničkih i pojedinačnih interesa. Između države i ličnosti nema protivrečnosti, kaže Topornjin[55], ali dodaje da se prava i dužnosti mogu ustanoviti samo u skladu sa interesima društva. Drugi pisac, Lebedjev, kaže da u sovjetskom društvu nema pluralizma — u njemu postoji unutrašnje jedinstvo koje izražava princip demokratskog centralizma.[56]

---

[54] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, Beograd, 1973, str. 36.

[55] Б. Н. Топорнин (ред.), *Государство и демократия в период построения развитого социализма*, Moskva, 1974, str. 31.

[56] М. П. Лебедев, *Государственные решения в системе управления социалистическим обществом*, Moskva, 1974, str. 18—19.

Digitized by Google

Kulijev jedinstvo društvenih i ličnih interesa označava kao »dijalektičko«[57]. Pomenuto *državno pravo* ističe da jedinstvo društvenih i ličnih interesa u socijalizmu, pored vaspitnog rada KPSS i sovjetske države, omogućuje podudaranje društvenih interesa, koji su sadržani u osnovnim pravima, slobodama i obavezama, sa ličnim interesima svakog sovjetskog čoveka[58], to jest »socijalizam je ujedinio interese celokupnog društva i svake pojedine ličnosti...«[59] Istina, ima i onih koji su za nijansu umereniji. Tako Denisov kaže da, za razliku od komunizma u kojem će nastati puni sklad pojedinačne volje sa društvenom, u socijalizmu to nije uvek slučaj.[60]

U neku ruku, ono je tačno. Na tlu ove ideologije i politike postoji jedno suštinsko jedinstvo interesa, kao jedinstvo »prijateljskih klasa«[61], koje, pod vođstvom radničke klase i njene avangarde, rade na izgradnji socijalizma/komunizma. U tom pogledu nema razlika ni u interesima miliona socijalno i psihološki inače različitih ljudskih bića, ni razlike između člana Politbiroa KPSS i običnog kolhoznika. Svi oni kao da su pripadnici jedne *porodice*, koji, na istom poslu, dele političke nazore i veruju u iste stvari. Kako ga god shvatili i vrednovali, taj momenat mora postojati. S druge strane, određeni društveno-ekonomski i politički odnosi diferenciraju tu veliku masu na manje-više dramatičan način. Zar to ne čini podela na upravljače i one kojima se upravlja, zar to ne čine različite pozicije u društvenoj podeli rada, razlike između gradskog proletarijata i kolhoznog seljaštva, nacionalne razlike? Činile to ili ne, one u društvenom i, posebno, političkom sistemu nemaju pravo ni mogućnost da se iskažu, niti se uopšte mogu ispoljavati i legitimisati kao takve. Vera u jedinstvo, protiv svakog pluralizma i neslaganja[62], jedna je od osnovnih pretpostavki tog političkog i ideološkog sistema.[63] Samo ona vodi jedinstvenoj partiji i jedinstvenoj volji, bespogovornom autoritetu države i njenih zastupnika.

Za razliku od jugoslovenskog »pluralizma samoupravnih interesa«, koji izražava pluralizam samoupravnih subjekata i njihovih autonomija[64], ovaj *monolitizam* izraz je opšte centralizacije i

[57] Т. А. Кулиев, navedeno delo, str. 19.

[58] *Советское государственное право*, str. 231

[59] Isto, str. 250.

[60] А. И. Денисов (ред.), *Теория государства и права*, Moskva, 1967, str. 404.

[61] Društvo prijateljskih klasa proglasio je Staljin u pomenutom govoru o Projektu ustava iz 1936.

[62] Upor. šta o tome kaže H. Marcuse u: *Soviet Marxism*, Harmondsworth, 1971, str. 73.

[63] Istina, i to ima granicu. Tako, A. I. Denisov (*Общая система социалистической демократии*, Moskva, 1975, str. 35) kritikuje nekog V. A. Početka, koji se zalaže za princip »jednodušnosti«, a manjinu shvata kao skup lica koja narušavaju volju naroda (*Социалистический демократизм и Проблемы развития коммунистического сознания*, Moskva, 1975, str. 103—104).

[64] Upor. E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 105. i sledeće.

Digitized by Google

jedinjavanja društva u okvirima države, izvan koje ostaje samo graničena privatnost ljudske ličnosti. Zanemarujući mogućnost ukoba ličnost/država, to jest sukoba slobodne individualnosti i vemoćne (državne) vlasti, teorija u »realnom socijalizmu« poriče ilo kakav ozbiljan društveni konflikt. I. Sabo kaže da su garanije ostvarivanja prava ličnosti ipak potrebne zbog eventualnog ukoba *pojedine* ličnosti i *pojedinog* državnog organa. Ovi pojelinačni sukobi ne znače postojanje sukoba na opštem društvenom planu, jer u »realnom socijalizmu« nema stalne i duboke konliktne situacije u odnosima ličnost/društvo, ili ličnost/država.[65] Drugim rečima, onaj konflikt nije plod sistema, nego njegova paologija.

U okviru date (jedinstvene) zajednice politička prava i slooode nemaju ograničenja. Izvan nje su, međutim, radikalno ograničena, gotovo nepostojeća. Jer, kao što je rekao Sen-Žist, za neprijatelje slobode nema slobode, tako ni ovde nema slobode za neprijatelje uspostavljene zajednice. To se lako objašnjava njeim klasnim smislom, i tamošnja ideologija to i ne krije. Pomenuto *državno pravo*, govoreći o slobodi misli, kaže da misli zavise od pogleda na svet, a ovaj — u krajnjoj liniji — od partijsko-klasne pripadnosti. Otuda prava sloboda misli ne znači neograničeno širenje bilo kakvih pogleda, nego samo revolucionarnih pogleda, deja koje odgovaraju interesima narodnih masa. Ako se ova loboda koristi na uštrb »interesa sovjetskog naroda i ne doprinosi učvršćivanju sovjetskog uređenja ili je čak objektivno usmerena ka njegovom podrivanju, tada sovjetska država strogo prekida takvu delatnost«, pa *državno pravo* spremno upućuje na odgovarajuće paragrafe zakona o krivičnoj odgovornosti.[66]

Inače, središnje mesto među političkim pravima, slobodama obavezama zauzima, prema istom *državnom pravu*, pomenuto pravo na učešće u upravljanju državnim i društvenim poslovima obaveza *čuvanja interesa države*, jačanja njene moći i autoriteta«[67]. Deo komentara uz (u sovjetskom sistemu) pravo predlaganja, kritike i slično (član 49. Ustava SSSR) glasi: »ostvarujući a (ovo pravo — P. J.), građani su dužni da stalno imaju u vidu

---

[65] *Социализм и демократия*, str. 196—197.

[66] *Советское государственное право*, str. 270—271. — I. Sabo ima animljivo objašnjenje: pošto kapitalističko društvo ne može bez radničke klase, to je ono prinuđeno da prizna izvestan oblik slobode koi izražava i interese radničke klase. Kako socijalizmu nije potrebna i buržoazija, a ni buržoaska ideologija, on odbacuje »kapitalističku lobodu« (*Социализм и демократия*, str. 203).

[67] *Советское государственное право*, str. 264 (*kurziv* autorov). U toj svetlosti potvrđuje se kao ispravan jedan »utisak« B. Jojićeve, oja kaže: »Čak se dobija utisak da je u prvim ustavnim dokumenima krajem XVIII veka izričitije postavljen zahtev pred državu da luži narodu nego što je to slučaj sa ustavima socijalističkih država« (*Čovek u socijalizmu*, cit. izd., str. 91).

Digitized by Google

svoju ustavnu obavezu da čuvaju interes države, jačaju njenu moć i autoritet«[68].

Nije reč o ograničenjima koja postoje svuda, istina u različitom obimu.[69] Slobode i prava su ipak izraz određene zajednice, i ne mogu biti van njenog klasnog i istorijskog smisla. Uprkos univerzalnoj vrednosti određenih slobodarskih i demokratskih načela, smisao određene slobode/prava nije dat — on izražava osobine istorijski zasnovane vladavine, političkog i društvenog sistema, u krajnjoj liniji određeni način proizvodnje (i života). Otuda slobode/prava, koje srećemo u buržoaskom ili u nekom drugom socijalističkom društvu, ne mogu imati isti smisao kao u »realnom socijalizmu.«

Tako član 50. sovjetskog Ustava jamči slobode reči, štampe, okupljanja, držanja mitinga, uličnih povorki i demonstracija, ali — »u skladu sa interesima naroda i u cilju jačanja i razvoja socijalističkog uređenja«. »Ostvarivanje tih političkih sloboda — nastavlja se u drugom stavu istog člana — obezbeđeno je stavljanjem na raspolaganje radnim ljudima i njihovim organizacijama društvenih zgrada, ulica i trgova, snažnim širenjem informacija i mogućnošću korišćenja štampe, televizije i radija.« Navedeni stav posledica je teorije o formalnim i realnim slobodama/pravima (formulacije su, inače, poreklom Lenjinove): ove slobode čine realnim »stavljanje na raspolaganje« ulica i slično. Ali mogućnost i »realnost« ovih sloboda izvire zapravo iz odgovarajućeg društvenog i političkog poretka koji odlikuju: pluralizam, manje-više legalna politička (klasna) borba, autonomija pojedinaca i grupa u odnosu na državu. To su *realne* pretpostavke, a ne ulice ili »korišćenje štampe«. Šta ovde znači, uostalom, ta sloboda štampe? Dok je u prethodnom ustavu (iz 1936) država stavljala građanima na raspolaganje štamparije i hartiju, sada se govori samo o mogućnosti korišćenja štampe. Ta mogućnost je, u stvari, sa stanovišta reprodukcije sistema, *nužnost* konzumiranja (štampanih proizvoda državno-partijskog informativnog aparata koji je u službi odgovarajućeg ideološkog monopola. Ne moram se pozvati na svedoke nepotpune obaveštenosti, na primer, sovjetskih građana — dobro je znan teorijski izvod da pri postojanju ideološkog monopola štampa drukčija ne može ni biti, ona *mora* filtrirati informacije, a njihov smisao razviti prema jednoj nepri-

[68] *Советское государственное право*, str. 226. — Pri tome sovjetski Ustav *zakonito* (prema društveno-ekonomskom i političkom sistemu) ne poznaje neke obične (ljudske) slobode, kao što je, na primer, sloboda kretanja i nastanjivanja.

[69] Tako Ustav SFRJ ističe da su slobode i prava ograničeni samo jednakim slobodama i pravima drugih i interesima socijalističkog društva (Osnovna načela, V, stav prvi). U članu 203. Ustav zabranjuje korišćenje slobodama i pravima, koje jamči, u cilju rušenja osnova socijalističkog samoupravnog demokratskog uređenja, ugrožavanja nezavisnosti zemlje, kršenja Ustavom zajamčenih sloboda i prava, ugrožavanja mira i ravnopravne međunarodne saradnje, raspirivanja nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti, podsticanja na činjenje krivičnih dela, niti se ovim slobodama sme koristiti na način koji vređa javni moral.

Digitized by Google

osnovenoj ideološkoj matrici. Sve je tu jasno, samo nije jedno: akva je to sloboda i za koga? Slična je priroda prava na »udruivanje u društvene organizacije« (član 51. Ustava SSSR) i slode umetničkog stvaralaštva (član 47. istog ustava).[70]

Pomenuta prava građana da učestvuju u upravljanju državim i društvenim poslovima, u pretresanju i donošenju zakona td., legitimišu sovjetski sistem kao opštenarodnu demokratiju. Ona su u tom smislu neophodna i postojala su, i formalno su ostvarivana, i u vreme Staljinove strahovlade. Njihov stvarni domašaj se, međutim, može utvrditi samo analizom uspostavljenih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Jedino takva analiza, za koju postoje tek delimični uslovi, omogućuje odgovor na pianje — da li je, i u kojoj meri, sovjetski čovek/građanin[71] politički subjekt.

Prema obliku političke zajednice koja se razvija kao posebna dimenzija podržavljene, centralizovane ekonomije, i prema smislu pominjanog socijalnog projekta, taj građanin nema prilike da *izrazi svoje*, naročite, interese, ili poziciju, ni sam ni sa sebi sličnima, organizovano, ni mogućnost da (institucionalizovano) utiče na vlast u tom smislu. Istina, kao usamljeni pojedinac, povećava svoj uticaj prihvatajući date ideološke i političke pretpostavke, te igrajući odgovarajuće društvene uloge (na primer, aktivisti), pa možda tako i može zadovoljiti neke (lične) interese, ali ni tada nije kadar da utiče na promenu osnovnog pravca delovanja aparata vlasti, države. Ne raspolažući nekom legitimnom autonomijom — bila to privatna svojina ili, na primer, samoupravna autonomija na jugoslovenski način ili nešto treće — ne mogući da se povezuje i organizuje u globalnoj zajednici, taj politički subjekt prosto nema na šta da se opre. A puka privatnost i individualnost nikada nisu imale posla u političkoj zajednici.

Tu nastaje čudna i neugodna alternativa. Ako je projekt zajednice realan, tako da čovek prihvata njegove pretpostavke kao svoje, onda se može govoriti o demokratiji i odgovarajućim slobodama/pravima kakve postoje u homogenim i solidarnim zajednicama, kada se neposredno potvrđuje dostojanstvo ljudske ličnosti i veličina požrtvovanog služenja opštem dobru.[72] Ako projekt zajednice nije realan, ili ako pojedinac nije u stanju da je doživi kao svoju, tada neuporedivo snažna država nema obzira

[70] Ta je sloboda bitno sužena postojanjem zvanične estetike s praktičnim kanonima. To je »socijalistički realizam« ili »partijna umetnost«, koja se, osobito u apstraktnim i simboličnim umetnostima, otkriva kao (malograđanski) konzervativizam. Mislim da Markuze ne preteruje suviše kada govori o borbi protiv svake transcendencije u umetnosti (i filozofiji) kao borbi za život postojećeg poretka. (Marcuse, navedeno delo, str. 108—112.)

[71] Sovjetska teorija, inače, odbacuje razlikovanje čovek-građanin kao buržoasko. Ostaje samo građanin, i sva su prava/slobode — građanska.

[72] Ta se demokratija razlikuje od buržoaske kao sloboda u zajednici od slobode u odnosu na zajednicu (ovu je razliku prvi formulisao B. Konstan). Inače, taj smisao političkog subjektiviteta otkrio je još Aristotel.

Digitized by Google

prema bespomoćnom *disidentu*, kojem ne pomažu nikakva prava i slobode. Možda je to razlika između »lenjinskih normi«, koje insistiraju na stvarnom, klasnom i ljudskom smislu određenih odnosa, zanemarujući pravne procedure i jamstva, i — staljinizma, koji nekom skrovitom i opštem smislu »klasne diktature« hladno žrtvuje bilo kojeg pojedinca, poštujući *formalne* procedure.[73] Ni u jednom ni u drugom slučaju, međutim, političke slobode i prava nemaju više onaj smisao koji su nam otkrili njihovi prvi protagonisti.

[73] Zato bih se samo delimično složio sa B. Jojićevom kad kaže: »U poređenju s ustavima buržoaskih država, ustavi i ideologija evropskih socijalističkih država nisu izrazili suštinski novu koncepciju o čoveku kao političkom subjektu, ravnopravnom učesniku u stvaranju i izvršavanju političkih odluka itd.« (*Čovek u socijalizmu*, cit. izd., str. 89.)

Digitized by Google

Vučina Vasović

O nekim smetnjama efikasnom i samostalnom delovanju sindikata

Treba li naglašavati da je problematika sindikata mnogostruka i veoma složena? Složenost proističe i iz činjenice što je sindikat, i pored sve svoje spoljne »jednostavnosti«, višeslojna struktura i neka vrsta »lakmus-papira« na kojem se dosta jasno reflektuju neke osobine naše ukupne samoupravne situacije i položaja, odnosno moći i mogućnosti radničke klase. Više i neposrednije od nekih drugih organizacija ili struktura, sindikat je organski vezan za radničku klasu i deli njenu sudbinu. Isto tako, izgleda da ni radnička klasa ne može mnogo više ni mnogo dalje od sindikata. I kad je po svom sastavu jednako radnički i »neradnički«, sindikat nosi najlakše vidljiv otisak bića, mogućnosti i granica radničke klase i radničko-klasnog pokreta.

Šteta je što ovaj »prozor« u biće radničke klase, a delimično i u »utrobu« našeg društveno-političkog sistema, nije dovoljno iskorišćen, ni analitičko-empirijski ni teorijski. Ne postoje vidljiviji znaci da će se to nadoknaditi u skorije vreme. Još uvek je moguće naići na gledanja da je sindikalna problematika marginalna, bar onoliko koliko je i sindikat, u praksi, na marginama našeg društveno-političkog života i moći. I kad se o sindikatu drukčije misli, u pozitivnom smislu, nisu retka uverenja da u

Digitized by Google

sadašnjem trenutku našeg razvoja u fokus pažnje treba staviti procese, organizacije ili institucije koje predstavljaju osnovne ili centralne poluge našeg razvoja, u koje spada, pre svega, Savez komunista, država i samoupravljanje. Mora se reći da ni sindikalni poslenici i aktivisti nisu mnogo učinili da se ovakvo stanje naše političke misli i misli o sindikatu promeni. Uz to, moguće je primetiti delimično, mestimično ili povremeno »gubljenje« sindikata u mnoštvu institucija i formi aktivnosti, među kojima, inače, ne postoji neka striktnija podela rada.

Zbog svega toga moglo bi se pomisliti da sindikat pomalo klizi ka anonimnosti, pa i zaboravu.

Pre donošenja novog Ustava nisu bila retka uverenja da su neke teškoće u radu sindikata uslovljene, bar dobrim delom, njegovom nedovoljno jasnom ili nedovoljno povoljnom pozicijom u sistemu. Posle Ustava to se više ne može reći. Sindikat je dobio mnoštvo veoma značajnih funkcija, od ideološko-klasnih i vaspitnih, pa preko ekonomsko-planirajućih, sve do zaštitnih i demokratizirajućih, razumevajući pod ovim poslednjima razvoj samoupravljanja i aktivnu ulogu u sporazumevanju i dogovaranju kao »krvotoku« našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema.

Zašto se, i pored sveg dinamizma i normativno obezbeđenog statusa, glas sindikata nedovoljno čuje — pitanje je na koje valja tražiti odgovor. Je li ova »promuklost« sindikata izraz njegove »nežne« konstitucije ili rezultat spoljnih uslova i klime u čijem temperiranju on ne učestvuje dovoljno? Nije li se možda i on »zagrcnuo od fraza«, zajedno s nekim drugim institucijama? Nije li, možda, kao »mladi brat« još uvek nekako »sramežljiv« i ne bi li njegova veća samostalnost odjeknula nekim jačim glasom? Daleko smo i od pomisli da se bez dubljih istraživanja i u okviru ovih teza može istaći nešto više od golog utiska i fragmentarnih nagoveštaja. Stoga ćemo se, ukratko, zadržati samo na nekim aspektima ovog složenog pitanja i na nekim uzrocima takvog stanja. U stvari, u središte našeg interesovanja stavićemo samo jedno jedino pitanje: kakve to smetnje dovode do nedovoljno efikasne aktivnosti sindikata i da li sindikat ima odgovarajuću meru samostalnosti koja je nužna za njegovo autentično i efikasno delovanje? Sve to, naravno, ima smisla razmatrati samo pod uslovom ako je utisak o nedovoljno efikasnom radu sindikata tačan. Kad se kaže nedovoljna autentičnost i efikasnost, time se ne žele minimizirati, a još manje obezvređivati, napori i uspesi sindikata u mnogim sektorima društvenog života, već samo ukazati na činjenicu da je u nekim područjima sindikat mogao možda još i više učiniti i na neke faktore koji su to ometali.

1. Iznad dileme transmisija ili opozicija

Ako je za delotvornost i autentičnost jedne organizacije neophodna i njena samostalnost, ili ako se često ističe da je samostalnost *conditio sine qua non* efikasne akcije jedne organizacije, onda

Digitized by Google

ima smisla postaviti pitanje — šta je to samostalnost ili o kakvoj je to samostalnosti reč, i da li je ta samostalnost idejno i sistemski dovoljno identifikovana i obezbeđena. Ovo pitanje treba i posebno potencirati u postojećem socijalizmu, s obzirom na to da već gotovo tradicionalna »anemija« sindikata ima da »zahvali« za svoje postojanje naglašenoj, bolje reći, predimenzioniranoj, ulozi partije i države. Poznato je da jaka jednopartijska država i partijsko-državni dirižizam gotovo nužno stavljaju u položaj transmisije druge društveno-političke organizacije, pa i sindikat. O nekoj većoj samostalnosti sindikata u takvom sistemu teško može biti govora. Time se nikako ne želi reći da je takva funkcija sindikata besmislena ili beznačajna u svim društvima podjednako. Ona je mogla odgovarati jednom vremenu koje je tražilo manje-više jednoobrazne napore svih subjekata na ostvarivanju određenih ciljeva. Drugo vreme i drugi uslovi traže i nove koncepte i nova sredstva za postizanje određenih ciljeva.

Socijalističko samoupravno društvo pretpostavlja i zahteva što veće približavanje ili prožimanje društveno-političkih institucija i bazičnih ćelija života i rada radničke klase i svih radnih ljudi i stvaralačkih snaga uopšte. Ali to prožimanje treba da bude tako uspostavljeno da aktivnost baze ili masa, odnosno pokreta, bude u stanju da, tako reći, »golom rukom« hvata i drži, a ne samo izdržava poredak, da ga nosi, a ne samo podnosi. Tako širok i demokratski pokret masa mora se izraziti i u mnoštvu kanala uticaja i oblika isticanja svojih interesa i zahteva. Mnoštvo kanala uticaja ili institucionalizovani pluralizam — prirodni je vid pulsiranja ovog pokreta. Sindikat je samo jedna od takvih mogućnosti, oslonaca i institucija pokreta radnih masa, radničke klase, pre svega.

Socijalističko samoupravljanje menja odnose između »vlasti« i naroda, između nosilaca političkog odlučivanja, između države i društveno-političkih organizacija, pa i između društveno-političkih organizacija samih. Usmerene na prevazilaženje bilo kakvih odnosa nadređenosti ili podređenosti, kako prema državi i vlasti tako i prema samoupravnim strukturama, društveno-političke organizacije su oslobođene i bilo kakve hijerarhičnosti u svojim međusobnim odnosima. Koliko svemoćna i sveprisutna država traži svemoćnu i sveprisutnu partiju i, prema tome, objektivno doprinosi dovođenju i drugih društveno-političkih organizacija u položaj transmisije prema partiji, toliko socijalistički samoupravni sistem traži odgovarajuću samostalnost svih pojedinačno uzetih društveno-političkih organizacija, kako u odnosu prema državi i partiji tako i prema svim drugim centrima odlučivanja. Društveno-političke organizacije imaju Ustavom određene funkcije i ne mogu biti dirigovane arbitrarnom podelom poslova i zaduženja od strane delova državno-partijskog vrha. Socijalizam mora biti spreman i sposoban da razvija i širi svoje subjektivne snage i u drugim oblicima organizovanja, a ne samo u okviru partije i države. Ograničenje i dirigovanje ovim organizacijama od strane partijskog ili državnog vrha pokazuje ili znatno sužen osnovu i

Digitized by Google

front socijalističkih snaga ili, pak, visok stepen monopolizacije moći u vrhu političke piramide, ili, možda, neki složeni splet unutrašnjih i međunarodnih okolnosti koje zahtevaju veću koncentraciju moći i insistiranje na značaju revolucionarne vlasti. U razvijenijem socijalističkom društvu i mirnom postrevolucionarnom periodu odgovarajući stepen samostalnosti brojnih društveno-političkih organizacija ne samo da izražava meru demokratizacije, već predstavlja i faktor stabilnosti određenog političkog sistema.

Potrebno je, naravno, razvijati aktivnu ulogu sindikata prema Savezu komunista. Sindikat danas, kao, uostalom, i Socijalistički savez, ima veoma značajne dvostruke aktivne funkcije u odnosu prema Savezu komunista. Daleko od toga da bude njegova puka transmisija, ova organizacija stvara širi organizacioni okvir koji obezbeđuje Savezu komunista neposredni i stalni dijalog s radničkom klasom i širim slojevima radnih ljudi. U tom smislu sindikat je i proba sposobnosti i spremnosti Saveza komunista da deluje na nov način i u novim uslovima. Izložen oku i sudu organizovane javnosti i delujući prvenstveno u tako širokim organizacionim okvirima, u stalnom dijalogu sa brojnim i raznovrsnim grupama i zastupnicima različitih interesa, Savez komunista se mora, prevashodno snagom argumenata, boriti za svoje stavove. To je i pouzdan način da Savez komunista na delu pokazuje da nema drugih ciljeva i interesa osim interesa radničke klase i društva u celini. To je u određenim uslovima i dobar način da se avangardna organizacija oslobodi eventualnih ostataka sektaškog ponašanja ili iskušenja da bude samo izvršilac volje raznih neformalnih, ali moćnih upravljačkih grupa.

Kad je reč o međusobnim odnosima društveno-političkih organizacija, potrebno je voditi računa i o nekim drugim stranama iste stvari, naime, o tome da se u jednoj inače opravdanoj antitransmisionoj orijentaciji ne pođe u drugu krajnost. Već je istaknuto da je određeni stepen samostalnosti društveno-političkih organizacija neophodan i jedan je od uslova komplementarnosti delovanja Saveza komunista i drugih organizacija, te da on doprinosi prevazilaženju transmisionih odnosa. Pri tome, međutim, nije sigurno da bi visok stepen autonomije i emancipacije ostalih organizacija, i međusobno i u odnosu sa Savez komunista, bio dovoljna garantija njihovog boljeg i adekvatnijeg funkcionisanja. Nije isključeno da bi visok stepen njihove autonomije mogao stvoriti niz drugih negativnih tendencija. Pitanje je suviše složeno da bi se olako prišlo njegovom proučavanju i razmatranju, te ćemo ovom prilikom ukazati samo na dva momenta koje treba uzeti u obzir.

Prvo, visok stepen autonomnosti neke društveno-političke organizacije, ma koliko ona u svojoj osnovi bila široka, dovodi delimično do njene izdvojenosti, do njenog okretanja sebi i bavljenja sobom. To, svakako, ima niz prednosti i pozitivnih strana, od kojih su neke već pomenute. No pri tom je negativna strana opasnost da u tom slučaju počinju procesi većeg strukturiranja i institucionalizacije unutar same organizacije. Kad to ide do

Digitized by Google

određenog stepena, ono i ne mora biti loše. Ali stvar je u tome što se ta mera najčešće prekorači i određeni sociološki zakoni organizacije (ako se može reći da takvi zakoni uopšte postoje) počinju delovati. Drugim rečima, principi hijerarhizacije i subordinacije počinju sve više zahvatati i prožimati odnose između članstva i rukovodećih struktura. Ta je opasnost veća ukoliko široke mase ili članstvo organizacije nije dovoljno aktivno. A u tom pogledu situacija nije uvek sasvim zadovoljavajuća. Opasnost se još više pojačava ako se najaktivniji i najspremniji kadrovi koncentrišu u centralnim telima (što je za jedan broj neophodno), pa se time okosnica i »srž« organizacije formiraju daleko iznad nivoa spremnosti kadrova u osnovnim delatnim ćelijama. Zato se čini da bi bilo poželjno još više pažnje i istraživanja posvetiti problemu autonomnosti jedne organizacije.

Drugo, preterana samostalnost društveno-političkih organizacija katkad rezultira i u izvesnoj izolovanosti koja, ne retko, dovodi do nedovoljne koordinacije i paralelizma u radu. Sve to komplikuje i poskupljuje postojeći mehanizam odlučivanja.

Uz to, postavlja se i pitanje da li bi potpuno osamostaljena sindikalna organizacija mogla »savladati« dinamizam radničke klase i bazičnih organizacija i biti aktivna snaga u rešavanju unutarklasnih i drugih protivrečnosti, bez izvesne pomoći sa strane.

Kad je reč o sindikatu, naročito se čini neprihvatljivo dovođenje njegove samostalnosti do takvog »nivoa« koji bi stimulisao ili izražavao neku vrstu stalne apriorne institucionalizovane opozicije, bilo prema vlasti ili prema drugim odgovarajućim institucijama usmeravanja. Ako se puniji smisao i delotvornost sindikata ne može ostvarivati u okviru njegove transmisione uloge, i ako se sindikat ne može svesti samo na razinu proizvodnog faktora, kako je to mislio Trocki, ne može se obezbediti kreativna uloga sindikata ni njegovim apriornim opozicionim položajem niti dobijanjem statusa organizatora neke vrste »generalnog štrajka«, preko kojega treba držati »bika za rogove«, kako je verovao Sorel. Ustavni položaj sindikata nadilazi kako njegovu transmisionu tako i njegovu opozicionu ulogu. Ustav pretpostavlja pozitivnu akciju sindikata kao ravnopravnog učesnika u procesu donošenja i ostvarivanja odluka, a otuda i njegovu odgovornost za izabrani smer politike i razvoja. Njegova samostalnost se, stoga, ne može tumačiti isključivo kao mogućnost ograđivanja ili oponiranja već donetim odlukama, već, pre svega, kao osnova njegovog stvaralačkog doprinosa u procesu donošenja odluka i obezbeđivanju odgovarajućeg socijalnog i klasnog sadržaja odluka.

2. Neke smetnje efikasnom i samostalnom vršenju funkcija sindikata

Ne ulazeći šire i dublje u sve razloge nedovoljno efikasne i samostalne aktivnosti sindikata, istaći ćemo samo nekoliko momenata koji se za sad čine najaktuelnijim i ne tako nesavladivim.

Digitized by Google

Prvo, treba istaći preopterećenost sindikata brojnim funkcijama i poslovima, kako smo videli, od planirajuće do zaštitne. Moglo bi se čak reći da su funkcije i prava sindikata daleko iznad njegove faktičke moći i sposobnosti, a čini se i iznad potreba društva i radničke klase. Nismo uvereni da bi sindikat trebalo da ima toliko funkcija čak ni kad bi bio mnogo spremniji i opremljeniji da ih obavlja. »Gurnut« u prvi front borbe za realizaciju katkad i ne sasvim domišljenih ideja, u vrlo širokom rasponu problematike, sindikat se još više razgrađuje, gubi i guši u mnoštvu problema i, ne retko, »otkupljuje«, bolje reći dokazuje hiperaktivizmom, ponajviše u svojoj sopstvenoj sredini. U ovakvom hiperaktivizmu se, ne retko, gubi granica između glavnog i sporednog, i aktivnost, nekako, sama po sebi i za sebe postaje svrha i dokaz — način postojanja. To je i jedan od razloga što odjek ovakvih akcija u široj javnosti nije jednako proporcionalan stepenu aktivizma i napora uloženog u takvu akciju. Oblik sterilnog, apstraktnog pristupa nije samo bežanje od konkretnih stvari i uslova, već i pragmatska zagnjurenost u tekuću politiku, skakanje s problema na probleme, bez širih kriterijuma, analiza i autentičnog stava na osnovu kojih je moguće izvršiti rangiranje problema i pristupiti njihovom praktičnom rešavanju.

Ovakva »raspetost« sindikata otežava njegovo koncentrisanje na određene probleme i dovođenje do kraja određenih akcija. Širok raspon funkcija i angažovanja sindikata nije samo smetnja njegovom efikasnijem radu, već je katkad i alibi drugim strukturama ili institucijama za neadekvatno vršenje njima poverenih funkcija.

Izlaz iz takvog stanja moguće je naći u izvesnoj redukciji funkcija sindikata na nešto skromniju meru, srazmerno potrebama društva i mogućnostima ove organizacije. Nema smisla trošiti mnogo reči i napora na identifikaciju funkcija ili područja na kojima bi bilo moguće izvesno rasterećenje sindikata pre nego se analitički zasnuje i utvrdi potreba za tim. Možda ne bi bilo suvišno još sad istaći uverenje da bi bilo korisnije razvijati one funkcije sindikata koje obezbeđuju neposredno izražavanje, objedinjavanje i kanalisanje interesâ, prvenstveno radničke klase, nego dopuštati da se sindikat iscrpljuje u planiranju i upravljanju velikim delom operativno-stručnih poslova. Kao, u određenom smislu, i »pobočna« organizacija, sindikat bi mogao dosta doprineti legitimnosti rada nosilaca odlučivanja, procesa odlučivanja i samih političkih odluka. Ne treba zaboraviti da danas, u uslovima mnoštva institucija i centara odlučivanja i dosta velikog broja neformalnih kanala odlučivanja, pitanje legitimnosti uticaja i odluka postaje vanredno značajno.

No rasprava o ovom problemu zahteva uvođenje u kontekst razmatranja i nekih drugih aspekata o kojima, na žalost, u našoj političkoj i naučnoj javnosti nije bilo reči, a koje ćemo ovde samo naznačiti. Naime, treba imati u vidu da ma koliko, s jedne strane, mogla izgledati neracionalna i uzrokom nedovoljne efikasnosti,

Digitized by Google

preopterećenost sindikata, s druge strane, može se činiti i biti i te kako racionalna i korisna. Ne treba prevideti činjenicu da se sindikat u svom povremenom »svaštarenju« pojavljuje i kao neka vrsta stalnog eksperimentalnog poligona za testiranje mnogih iskoraka, izleta, probnih poteza ili rešenja, odnosno spremnosti društva da rešava određene probleme na nov način. On je u tom svojstvu i neka vrsta tampon-zone, koja štiti strategijske poluge politike da se suviše ne iscrpljuju i tope u uzavrelom loncu tekuće problematike i politike. I kad zbog nekih drugih društvenih i radničko-klasnih potreba ne bi postojala, ovakvu organizaciju bi trebalo izmisliti zbog ovih nekoliko, koliko sistemskih toliko i eksperimentalnih, razloga. Sve to, naravno, ne ostaje bez svojih posledica po rad i one koji rade u sindikatu. Tu je, po našem uverenju, i jedan od razloga što je rad u sindikatu kadikad mnogo komplikovaniji, teži i nezahvalniji nego delovanje u mnogim drugim političkim organizacijama i strukturama. To je možda i jedan od razloga što se deo ambicioznijih kadrova ne zadržava dugo u sindikatu, ako je, naravno, u prilici da promeni »kuću«.

Zbog svega toga nije jednostavno doneti odluku o reduciranju funkcija sindikata. I kad je izvesno da bi takvim rasterećenjem sindikat mogao povećati svoju efikasnost, nije sigurno da li bi društvo i politički sistem u celini time dobili ili izgubili.

Drugi determinirajući faktor nedovoljno efikasne i samostalne uloge sindikata jeste njegov nedovoljan uticaj u kadrovskoj politici. Ova delimično kadrovska nemoć se reflektuje u dvostrukom smislu: prvo, kao nedovoljan uticaj na kadrovsku politiku unutar svoje organizacije; drugo, kao nedovoljan uticaj na širu kadrovsku politiku u političkom sistemu i društvu uopšte. Zbog toga je, možemo reći, i ukupna moć sindikata relativno ograničena, a on nedovoljno »privlačan«. Usled preteranog kadrovskog signaliziranja i »pomaganja« sa strane, sindikat još nije postao dovoljno otvoren kanal vertikalne mobilnosti za sposobne i spremne pojedince iz svoje sopstvene baze, naročito iz redova radničke klase. On je ponekad bio u većoj meri mesto raspoređivanja »evidentiranih« ili »preostalih« kadrova iz drugih struktura, bilo onih koji čekaju višu funkciju ili onih koji, najčešće, nepovratno odlaze s više funkcije. U svakom slučaju, dugo zadržavanje u sindikatu nije uvek najbolja preporuka za ulazak u neki uži krug političke strukture. Razumljivo je onda što on nije mogao biti mnogo »privlačan« za krug ljudi s većim političkim aspiracijama i mogućnostima. Danas je na tom psihološkom planu stanje nešto drukčije, mada nije svugde i bitno promenjeno.

Treći značajan faktor relativno ograničenog dejstva i ne uvek dovoljne samostalnosti sindikata jeste određena konstelacija odnosa koja je dovodila do difuzije moći na nivou federacije, ali istovremeno do određene koncentracije moći na republičkom i pokrajinskom nivou. Sindikat je postajao sve manje transmisija partije i države kao izdvojenih struktura, a sve više »priključena« struktura spregnutog i suštinski dobrim delom monističkog poli-

Digitized by Google

tičkog vrha republika, odnosno pokrajina, u kojem se ili preko kojega se sve više gubi horizontalna podela moći i samostalnost pojedinih društveno-političkih subjekata i organizacija. Ono što je dogovoreno na republičko-pokrajinskom vrhu važi i za sindikat. Na ovim nivoima su katkad značajni i presudni neformalni sklopovi moći i iz njih dosta često »emaniraju« određena rešenja, naročito deo kadrovskih »sugestija« drugim strukturama i organizacijama. »Ozračene« ovim sugestijama, mnoge organizacije dobar deo svoje aktivnosti posvećuju njihovom sprovođenju i legitimizaciji. Ne treba, naravno, ni ovde preterivati i sve to valja više istaći kao tendencije, delimično i pojave, a ne kao pravilo. No i kao tendencija, ili sporadična pojava, sve to nije bez izvesne opasnosti po samostalno delovanje sindikata kao autentične i otvorene radničko-klasne organizacije.

Na kraju, treba postaviti i pitanje: da li je sindikat, pri ovakvom ustrojstvu, kadrovskoj i drugoj opremljenosti, u mogućnosti da nosi sve one brojne funkcije koje je dobio po novom Ustavu SFRJ? Za efikasno i samostalno vršenje svojih funkcija sindikat bi morao imati mnoge preduslove, pored ostalog, i razvijenije stručne službe. Nedovoljno razvijene stručne službe nesumnjivo smanjuju ukupnu analitičku sposobnost sindikata. S druge strane, svima je, manje ili više, jasno da bi razvijanje stručne službe dovelo do porasta administracije, pa i birokratije u samom sindikatu. To je i jedan od razloga što je takvo stanje teško prevazići. Verovatno bi trajniji izlaz bio u pojačanoj saradnji sindikata sa odgovarajućim stručnim institucijama i istraživačkim centrima. Stiče se utisak da ove mogućnosti sindikat ne koristi uvek dovoljno.

Možda svemu tome treba dodati još uvek nedovoljno definisanu ulogu sindikata, što je delimično već nagovešteno. Sindikat još uvek dobrim delom deluje kao prethodnica, dopunska, paralelna i repetitorna organizacija. On nije uvek u prilici da sam bira problematiku kojom će se baviti niti je u tom pogledu uvek i u dovoljnoj meri otvoren prema bazi. Dobar deo tekuće problematike sindikata »procuri« »odozgo« ili se pridodaje »sa strane«. To je i razlog što o nekim gorućim pitanjima radničke klase i društva nije bilo reči u sindikatu, niti se o tome glas sindikata čuo na vreme. Možda bi sindikat mogao nešto više uraditi na identifikovanju i izražavanju nekih opštih ili zajedničkih interesa radničke klase i radnih ljudi na nivou našeg globalnog društva.

Da li je uvođenje sindikata, zajedno sa drugim društveno-političkim organizacijama, u strukturu skupštine, preko društveno-političkog veća, u praksi doprinelo aktivnijoj i samostalnijoj ulozi sindikata? Naš je utisak da nije, ili bar ne mnogo. Pre bi se moglo reći da je to jedno opterećenje više, pa u izvesnom smislu i ograničenje sindikata. Ovo »ograničenje« se može shvatiti ili izražavati u dvostrukom smislu. Prvo, u smislu upućenosti, pa u neku ruku i obaveze sindikata da pre nastupanja u skupštini koordinira svoje stavove u Socijalističkom savezu. Drugo, da bi se blagovremeno i adekvatno uključivao u skupštinsko odlučiva-

Digitized by Google

nje, sindikat mora dobrim delom prilagođavati svoje planove i programe rada planovima rada i dinamici skupština.

Manjkavosti ovakvih eventualnih, uslovno rečeno, ograničenja moguće je izbeći oslobađanjem od preteranog formalizma i prevelikih ambicija da se pre svakog skupštinskog odlučivanja mora obezbediti koordinacija svih organizacija u Socijalističkom savezu. Ne vidimo jake argumente protiv mogućnosti pojedinih organizacija, kao što je sindikat, da i bez prethodne koordinacije, u određenim slučajevima i u određenim oblastima, mogu iznositi svoj stav u skupštini i zalagati se za njegovo usvajanje. O tome bi, naravno, naknadno, u određenim slučajevima, bilo neophodno organizovati debatu u Socijalističkom savezu. Time se, naravno, ne želi negirati potreba prethodne koordinacije stavova u Socijalističkom savezu o određenim pitanjima.

Svi ovi razlozi dovode ne samo do toga da se, kako je već rečeno, glas sindikata ne čuje dovoljno, već i do izvesnog povremenog nepoverenja radnih ljudi u određene »instance« sindikata, čak i u onim oblastima koje spadaju u najužu delatnost sindikata kao što su, na primer, zaštitne funkcije. U svetlosti ove napomene moguće je tumačiti činjenicu upućivanja sve više žalbi društvenim pravobraniocima, odnosno drugim organima, mimo sindikata, i druge slične pojave. Nismo uvereni da se uvek na najbolji način ili optimalno ostvaruje saradnja između određenih samoupravnih institucija, kao što su sudovi udruženog rada i drugi, i sindikata. Sindikat, kao ni druge društveno-političke organizacije, ne koristi dovoljno ovaj neiscrpni izvor saznavanja stvarnih društvenih odnosa i problema. Gotovo potcenjivački stav prema ovim novim, samoupravnim zaštitnim institucijama, koji je ponekad ispoljen u nekim vrhovima uticajnih struktura, naročito Saveza komunista i države, delimično se prenosi i na neke, naročito one pretencioznije, delove sindikalnog vrha. To pokazuje da sindikat povremeno i jednim delom svoje uže strukture ume da bude ne samo paralelna i repetitorska, već i imitatorska organizacija

Sve je to samo deo praktičnih i širih problema sindikata u sadašnjim uslovima i etapi borbe za socijalističku samoupravnu transformaciju i razvoj društva. Katkad se olako može zaključiti da je nedovoljna efikasnost sindikata rezultat njegove unutrašnje nespremnosti ili nedovoljne aktivnosti, a gubi se iz vida težina problemâ sa kojima se sindikat hvata u koštac i koji su za sad teško rešivi. Ne može sindikat snositi odgovornost za nerešavanje ili sporost u rešavanju određenih problema, od planiranja i produktivnosti do raspodele, kad je u tom rešavanju još u većoj meri angažovano mnoštvo drugih, još moćnijih institucija. Time se ne želi reći da sindikat nije mogao više i bolje raditi, već samo istaći uverenje da napore i efekte sindikata ne treba previđati. I onda kad deluje kao ne sasvim efikasna, pa i konfuzna, aktivnost sindikata dobrim delom oslobađa prostor i doprinosi racionalnijem, efikasnijem i demokratskijem angažovanju drugih političkih subjekata i snaga.

Digitized by Google

Žarko Ristić

Ekonomija finansiranja nauke i naučnoistraživačkog rada

U ovom radu analiziraćemo (1) društvene rashode (troškove) i prihode (resurse) naučne delatnosti, (2) slobodnu razmenu rada u ekonomiji naučnoistraživačkog rada i (3) društveni karakter i ekonomsku sadržinu rada u nauci.

1. Finansijski tokovi naučne delatnosti

U periodu 1966—1978. godine finansijske (rashodne i prihodne) tokove naučne delatnosti je izuzetno teško pratiti usled izmena finansijskog mehanizma (budžetsko finansiranje, fondovsko finansiranje, finansiranje preko zajednica nauke i finansiranje preko SIZ-ova nauke), što podaci u tabeli nedvosmisleno potvrđuju.

Prema informacijama iz priložene tabele, društveni rashodi nauke povećani su sa 862 miliona u 1966. na 12.160 miliona u 1978. godini; dakle, više od 13 puta. Sa stanovišta kumulativnog rasta, troškovi naučnoistraživačkog rada prevazilazili su ekonomske mogućnosti, odnosno dinamiku stvaranja novih vrednosti. Rashodi nauke uvećavani su autonomno i nezavisno od materijalnih mogućnosti nacionalne privrede i potreba udruženog rada. Pre-

Digitized by Google

U mil. dinara

Godina	Ukupni rashodi	Materijalni rashodi	Amortizacija	Ostali troškovi	Neto lični dohoci	Porezi i doprinosi	Ugovorne obaveze	Fondovi	Višak — manjak	Prihodi			
										Ukupno	Prihodi od usluga	Prihodi od SIZ, DPZ	Ostala sredstva
1966	862	208	41	16	309	145	17	125	1	862	614	236	11
1967	991	274	47	15	356	150	20	130	— 1	991	675	302	14
1968	1.197	375	55	20	420	173	25	132	— 2	1.197	824	356	17
1969	1.413	384	66	21	511	209	40	176	5	1.413	975	414	25
1970	1.612	470	70	23	577	235	51	189	— 3	1.612	1.060	521	31
1971	1.841	485	87	38	681	263	51	227	9	1.841	1.232	565	44
1972	2.157	560	98	53	771	310	69	297	3	2.160	1.476	624	60
1973	2.610	693	132	63	926	350	128	316	2	2.610	1.773	742	95
1974	3.742	1.120	189	91	1.246	472	229	397	— 1	3.742	2.588	1.014	140
1975	5.047	1.473	216	214	1.644	649	300	544	6	5.047	3.464	1.329	254
1976	6.513	1.950	325	245	2.042	837	466	677	—18	6.513	4.674	1.516	324
1977	8.699	2.626	369	211	2.756	1.112	602	1.023	— 1	8.699	6.784	1.589	325
1978	12.160	3.606	467	326	3.745	1.488	923	1.589	17	12.160	9.375	2.436	350

Izvor: Privredni bilansi Jugoslavije 1966—1971, str. 202—212; 1973, str. 146; 1975, str. 162—166; i 1978, str. 161—163.

Digitized by Google

dimenzionisana ekspanzija nauke ostvarivana je, po pravilu, na uštrb kvaliteta naučnih usluga i materijalno-tehničke i kadrovske opremljenosti rada u naučnoj delatnosti, sa negativnim implikacijama u domenu primene rezultata naučnoistraživačkog rada i društveno-ekonomskog sameravanja uloženog rada naučnih radnika. Time je, u osnovi, produkovana takozvana kabinetska nauka, odvojena od udruženog rada i ekonomskih imperativa tehničko-tehnološkog progresa, racionalizatorstva i inovatorstva.

Otuda su i resursi po osnovi neposrednog pružanja usluga marginalnog karaktera u strukturi ukupnih finansijskih sredstava naučne delatnosti. Samim tim preteže kvalifikativ po kojem je nauka poprimila potrošni karakter u odnosu na kvalifikativ po kojem naučnoistraživački rad doprinosi povećanju društvene produktivnosti rada, društvenog dohotka i stabilnoj stopi društveno-ekonomskog i socijalnog razvoja. No, i pored toga, sa učešćem rashoda naučne delatnosti u nacionalnom dohotku između 0,9% i 1,3% u periodu 1966—1978. godine, naučnoistraživački rad u celini nije ni mogao objektivno udovoljiti zahtevima nacionalne privrede (i pored institucionalizovanih SIZ-ova i slobodne razmene rada u postustavnom periodu).

2. Slobodna razmena rada u ekonomiji naučnoistraživačkog rada

Slobodna razmena rada je složeni društveni, ekonomski i socijalni institut samoupravnog sistema i, po pravilu, prevazilazi obim i sadržinu sistema finansiranja zajedničkih potreba, odnosno zajedničke potrošnje u celini. Slobodna razmena rada se, stoga, ne može posmatrati sa stanovišta finansijskih odnosa u sklopu izvora finansiranja zajedničkih potreba. Isto tako, slobodna razmena rada ne može se tretirati sa stanovišta robnih ili nerobnih i tržišnih ili vantržišnih zakonomernosti, bez ulaženja u marksističku analizu proizvodnog i neproizvodnog rada socijalističkog samoupravnog društva. U osnovi, slobodna razmena rada ne reprezentuje razmenu »rad za rad«, niti rad izražen u novčanim sredstvima. Naime, rad se ne razmenjuje za rad, razmenjuju se samo rezultati rada. Rad nije roba, te stoga i nema cenu, ali to ne znači da ne postoji i da ne može postojati i svojevrsna »cena rada«. Rad je, u ovom slučaju, determinanta vrednosti. Rad otelovljen i očvrsnut u uslugama društvenih delatnosti je, prema tome, ekonomska supstanca slobodne razmene rada.

U ekonomiji slobodne razmene rada, odnosno rezultata rada, između davalaca i korisnika usluga na samoupravnim osnovama uređuju se pitanja: (1) šta se može proizvoditi, (2) koje potrebe treba zadovoljiti, (3) pod kojim uslovima pružiti usluge, (4) kolika se sredstva mogu izdvojiti, (5) kojim merilima i kriterijumima distribuirati i alocirati resurse, (6) kako strukturirati cene usluga, (7) kojim pokazateljima izražavati konkretan doprinos društvenoj produktivnosti rada i društvenom dohotku, (8) kako vrednovati

Digitized by Google

zajednički ostvarene društvene rezultate rada i (9) koje ekonomske i socijalne efekte treba očekivati u društvenoj reprodukciji.

Slobodna razmena rada je instrument sticanja dohotka, a ne instrument njegove raspodele. Dohodak naučne delatnosti rezultat je uloženog i društveno priznatog rada radnika naučne delatnosti, koji se valorizuje doprinosom društvenoj produktivnosti rada i društvenom dohotku. U tom kontekstu, slobodna razmena rada je instrument sticanja dohotka u eminentno ekonomskom smislu. Kao instrument raspodele, odnosno preraspodele dohotka, slobodna razmena rada ima svoj *raison d'être* samo ukoliko pojedini segmenti naučne delatnosti imaju tretman čiste neproizvodne potrošnje, odnosno ukoliko isključivo doprinose porastu životnog standarda.

U svom čistom teorijskom obliku slobodna razmena rada, kao društveno-ekonomski odnos, predstavlja srazmernu raspodelu novostvorene vrednosti udruženog rada proizvodnih delatnosti na pojedine oblasti, grane, grupacije i OOUR-e naučne delatnosti, prema njihovom doprinosu stvaranju nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji.

Slobodna razmena rada je složena i polivalentna kategorija, u čijim se koordinatama prelamaju mnogi društveni, ekonomski, politički, finansijski, socijalni, kulturno-prosvetni, naučno-obrazovni, zdravstveni i drugi interesi. Anatomiju njenog bića konstituiše vantržišno razmenjivanje rada i rezultata rada, interesno udruživanje rada i sredstava, samoupravno zadovoljavanje zajedničkih potreba, plansko usklađivanje potreba i ekonomskih mogućnosti, podruštvljavanje zajednički ostvarenih rezultata rada i tome slično.

Društveno-ekonomski odnosi u slobodnoj razmeni rada opredeljeni su društvenim odnosima u materijalnoj proizvodnji. Osnovni dohodovni odnosi u naučnim delatnostima su u sferi materijalne proizvodnje, pri čemu dohodovne linije polaze od institucionalnih oblika razmene rada. Dohodak OOUR u materijalnoj proizvodnji osnova je i izvor zadovoljavanja zajedničkih potreba. Samoupravni sistem zadovoljavanja zajedničkih potreba u okviru ili posredstvom SIZ-ova, odnosno društvenih delatnosti, lociran je u sferi stvaranja i razvijanja dohodovnih odnosa zasnovanih na slobodnoj razmeni rada i na razgranatoj mreži organizacionih oblika samoupravnog povezivanja naučne delatnosti s materijalnom sferom društvene reprodukcije, budući da se empirijski verifikuju zajednički i podruštvljeni rezultati tekućeg i minulog rada[1]. Udruženi rad u proizvodnoj sferi nacionalne privrede, kao stožer društveno-ekonomskih odnosa, determiniše »proizvodni« odnos u naučnoj delatnosti. Udruženi rad je, prema tome, i stožer dohodovnih odnosa u ekonomiji slobodne razmene rada. U tom kontekstu, dohodak naučne delatnosti, kao ekonomska struktura, označava vrednosni izraz rada i doprinos ukupnoj ekono-

[1] Akademik prof. dr K. Bogoev — dr P. Jurković (red.), *Sistem društvenog finansiranja*, »Informator«, Zagreb, 1977.

Digitized by Google

miji rada; kao klasna tvorevina, reflektuje proizvodne odnose među ljudima; kao društvena kategorija reprezentuje društvenu samerljivost rezultata rada za zadovoljenje zajedničkih potreba po kvalitetu, kvantitetu i asortimanu pruženih usluga.

Instrumenti društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa između naučne delatnosti i materijalne proizvodnje valorizuju se posredstvom programa rada, planova razvoja, dogovorenih cena usluga i finansijskih bilansa sredstava zajedničke potrošnje. Programi rada i planovi razvoja naučne delatnosti, u suštini, održavaju dogovoreni nivo zajedničkih potreba i visinu potrebnih sredstava za realizaciju zajednički opredeljenih programa rada i planova razvoja. Finansijski bilansi, u osnovi, reprezentuju »društvenu cenu« zadovoljavanja dogovorenih zajedničkih potreba u okviru materijalnih bilansa društvene reprodukcije. Dogovorena cena usluga omogućava da se, na bazi samoupravno utvrđenih standarda materijalne, tehničke i kadrovske opremljenosti naučne delatnosti: (1) objektivizira vrednovanje rezultata tekućeg i minulog rada radnika u naučnoj delatnosti na proširenoj reproduktivnoj osnovi, (2) osigura efikasno i racionalno zadovoljenje zajedničkih potreba i pružanje usluga odgovarajućeg kvantiteta, kvaliteta, strukture i asortimana, shodno programiranim potrebama i materijalnim mogućnostima udruženog rada i (3) obezbedi jednak društveno-ekonomski položaj radnika naučne delatnosti i radnika materijalne proizvodnje, shodno zajednički ostvarenim i iskazanim rezultatima rada u jedinstvenoj društvenoj reprodukciji.

U naučnoj delatnosti egzistiraju različiti modaliteti sticanja dohotka: (1) slobodna razmena rada u okviru ili posredstvom SIZ-ova, (2) neposredna razmena rada između radnika i OOUR-a u materijalnoj proizvodnji i radnika i OOUR-a u naučnoj delatnosti, (3) udruživanje rada i sredstava, (4) tržišna razmena rada i (5) solidarnost i uzajamnost.

Međutim, ukoliko je SIZ »posrednik« u slobodnoj razmeni rada, onda su doprinosi instrumenti preraspodele dohotka. Ukoliko je razmena rada neposredna, onda je plan instrument raspodele zajednički ostvarenog dohotka. A ukoliko je tržište posrednik u razmeni rada, onda su cene instrument raspodele.

Sticanje dohotka naučne delatnosti slobodnom razmenom rada u okviru ili posredstvom SIZ-ova dobija karakter sekundarne raspodele, budući da se ostvaruje mehanizmima preraspodele (doprinosima).

Sticanje dohotka po osnovu neposredne razmene rada i po osnovu udruživanja rada i sredstava dobija tretman samofinansirajućeg toka naučne delatnosti, odnosno karakter namenske raspodele dohotka OOUR, budući da reprezentuju komponente čistog dohotka. Sticanje dohotka naučne delatnosti tržišnom razmenom rada poprima karakter primarne raspodele, budući da se rezultati rada radnika, posredstvom ponude, tražnje i mehanizma cena, tržišno valorizuju.

Različiti osnovi sticanja dohotka u naučnoj delatnosti, prema tome, omogućavaju »mešanje« delova dohotka po osnovu primar-

Digitized by Google

e, sekundarne i namenske raspodele i onemogućavaju društveni uvid u finansijski potencijal SIZ-ova i karakter dohotka naučne delatnosti. Stoga je potrebno specifikovati naučne delatnosti po institucionalnim modalitetima sticanja dohotka, i to po raznim osnovama, radi egzaktnijeg društvenog uvida u mehanizam finansiranja određenih oblasti, grana i grupacija naučne delatnosti. Potrebno je, takođe, društveno opredeliti koeficijente učešća pojedinih delova dohotka, po raznim osnovama sticanja, u ukupnom dohotku naučne delatnosti.

Između različitih oblika sticanja dohotka OOUR naučne delatnosti potrebno je, nadalje, utvrditi određene korelativne odnose. U tom kontekstu, postavlja se problem proporcionalnog dimenzioniranja dohotka po osnovu slobodne razmene rada u okviru ili posredstvom SIZ-ova, neposredne razmene rada između radnika u materijalnoj proizvodnji i radnika u naučnoj delatnosti, tržišne razmene rada, udruživanja rada i sredstava, zajedničkih ulaganja i solidarnosti i uzajamnosti, kao komplementarnih oblika sticanja dohotka. Potrebno je, dakle, u obrazovanju i nauci izdiferencirati osnove sticanja dohotka. U nauci, na primer, dohodak treba sticati, prvenstveno, neposrednom razmenom rada, udruživanjem rada i sredstava i zajedničkim ulaganjima, a delimično slobodnom razmenom rada u okviru SIZ-ova i tržišnom razmenom rada. U srednjem, višem i visokom obrazovanju dohodak, u najvećem obimu, treba ostvarivati slobodnom razmenom rada posredstvom SIZ-ova, zatim, neposrednom razmenom rada i udruživanjem rada i sredstava i, najzad, tržišnom razmenom rada.

U naučnoj delatnosti potrebno je, pored toga, društveno opredeliti standarde i normative materijalne, tehničke i kadrovske opremljenosti rada u funkciji obezbeđenja jednakih startnih pozicija u sistemu dohodovanja, jedinstvenog jugoslovenskog »tržišta« usluga i nivelisanih uslova privređivanja. Materijalno-tehnička osnova pružanja usluga i kadrovska opremljenost rada javljaju se kao potencijalne osnove nejednakog ekonomskog položaja naučne delatnosti u raspodeli dohotka, čak i pri istoj količini i kvalitetu uloženog rada. Viši nivo materijalno-tehničke i kadrovske opremljenosti rada omogućava ekonomičnije pružanje usluga i produktivniji rad, koji doprinosi većem obimu, asortimanu i kvalitetu usluga, i po tim osnovama — određuje viši nivo dohotka. I obrnuto, niži nivo materijalno-tehničke i kadrovske opremljenosti povećava troškove obavljanja delatnosti, poskupljuje usluge i umanjuje dohodak.

Načelo dohotka u naučnoj delatnosti upravo označava svojevremenu ekonomsku integraciju »potrebnog« rada i »viška« rada, u kojoj se kvalitativno izmenio njihov međusobni odnos i njihov društveni karakter. Višak rada (društvena akumulacija ili podruštvljeni minuli rad) u dohodovnim odnosima javlja se kao sastavni deo »potrebnog« rada i kao unutrašnji objektivni element kretanja same dohodak-vrednosti. Sticanje dohotka slobodnom razmenom rada, neposrednom razmenom rada i udruživanjem rada i sredstava, zapravo, reprezentuje reintegrisanost potrebnog ra-

Digitized by Google

dą i viška rada. Međutim, egzistencija doprinosa iz dohotka i ličnih dohodaka i dalje reflektuje dezintegrisani dohodak, u čijem se prostoru autonomno kreće potreban višak rada.

Sticanje dohotka u naučnoj delatnosti po osnovu slobodne razmene rada može se kvantitativno opredeliti označavanjem alikvotnog dela dohotka OOUR i dela ličnog dohotka radnika za dogovoreni (zajednički planirani) kvantum usluga naučne delatnosti, odnosno utvrđivanjem zajedničkih potreba u SIZ-ovima i koeficijenta učešća SIZ-ova u ukupnom dohotku OOUR, odnosno koeficijenta učešća dohotka naučne delatnosti u ukupnom dohotku nacionalne privrede ili koeficijenta srazmerne raspodele dohotka za zajedničke potrebe, indikatora razlike u dohotku po radniku (koji reprezentuje indeks dohotka po radniku OOUR prema prosečnom dohotku po radniku u privredi) i dela čistog dohotka OOUR posle namenskog izdvajanja dela dohotka za naučne delatnosti.

Dohodak naučne delatnosti (ukupni), prosečna stopa učešća naučne delatnosti u dohotku OOUR i indeks prosečnog dohotka po radniku u OOUR — funkcija su politike raspodele dohotka OOUR i integralne komponente namenske raspodele čistog dohotka. Dohodak naučne delatnosti po osnovu slobodne razmene rada time bi bio izdiferenciran u zavisnosti od indeksa prosečno ostvarenog dohotka po radniku. Drugim rečima, dohodak naučne delatnosti bio bi determinisan koeficijentom učešća naučne delatnosti u čistom dohotku OOUR na bazi njenog doprinosa društvenom dohotku, društvenoj produktivnosti rada i ekonomsko-socijalnom razvoju društva, s jedne, i indeksom ostvarenog čistog dohotka po radniku, s druge strane.

Dohodak u naučnoj delatnosti stiče se samo na bazi rada, odnosno radova, koji se stalno svode na srazmernu društvenu meru. U samoupravnom društvu naučne delatnosti postaju integralna sfera rada jedinstvene reprodukcije, po predmetu i upotrebnim vrednostima. U jedinstvenom procesu rada i proizvodnje, rad radnika u različitim sferama društvenog rada izjednačava se po svom društvenom karakteru, ali tako da se rezultati rada ostvaruju kao plod njihovog zajedničkog rada, odnosno kao zajednički proizvod »ukupnog radnika«. Time se sfera rada naučne delatnosti afirmiše i konstituiše kao relativno samostalna i međusobno povezana sa ostalim sferama rada jedinstvene reprodukcije. Razmenom radnih ekvivalenata, to jest proizvoda i usluga, radnici izjednačavaju najrazličitije vrste radova, budući da im je zajedničko u svim robama i uslugama ne konkretan rad i ne rad određene vrste, nego apstraktan ljudski rad, ljudski rad uopšte.[2]

Razmena ekvivalenta u slobodnoj razmeni rada postoji još samo u procesu, a ne u svakom pojedinačnom slučaju; jer još imamo posla s priznavanjem prosečnog, društveno potrebnog vremena, koje je nužno da se uz prosečne uslove proizvodnje, pro-

[2] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 21, 22, i 23, »Prosveta«, Beograd, 1974.

Digitized by Google

sečnu produktivnost i prosečnu intenzivnost proizvodi određeni kvantum usluga, odnosno jedinica usluga.[3]

Međutim, evidentna je potreba prevazilaženja odnosa u kojima se izdvajaju sredstva za apstraktan rad i za zadovoljavanje apstraktnih potreba u obrazovanju i nauci i za prelazak na finansiranje konkretnih programa rada i obezbeđenje sredstava za zadovoljenje određenih, realno datih, poznatih i priznatih potreba. No, sa stanovišta politike strukturiranja cena usluga naučne delatnosti (kao novčani izraz vrednosti usluge), pitanje vrednosti usluga postavlja se na sledeći način: da li je determinanta vrednosti usluga apstraktan rad, konkretan rad ili prosečan rad?

Radno vreme opredmećeno u upotrebnim vrednostima »roba« je supstancija koja ih čini prometnim vrednostima. Kao prometna vrednost, sve su usluge samo određene mere očvrsnutog radnog vremena. Rad izvršen vremenom rada raznih subjekata je rad »ukupnog« radnika, odnosno izraz »opšteljudskog« rada. Ova apstrakcija opšteljudskog rada postoji u prosečnom radu i sastoji se od produktivnog trošenja čovečjeg mišića, nerva, mozga itd. Usluga ovde može biti opredmećenje opšteg radnog vremena samo ukoliko predstavlja radno vreme u određenoj korisnoj primeni, dakle u upotrebnoj vrednosti. Međutim, kada je determinanta vrednosti, sâma usluga nema vrednost.[4]

Otuda se vrednosna supstancija slobodne razmene rada, u načelu, ne može određivati na bazi »cene rada«. Egzistencijalnost razmene rada uslovljena je cenom usluga, kao novčanim izrazom vrednosti, koja je determinisana određenom količinom rada radnika naučne delatnosti.

Rad je mera vrednosti, iako sâm nema vrednost. Rad se ne kupuje i ne prodaje kao roba. Ljudski rad nije vrednost, iako stvara vrednost. Rad postaje vrednost tek kada se pretvori u čvrsto stanje, kad dobije materijalni oblik. Proizvođači upotrebne vrednosti, radnici u naučnoj delatnosti, proizvode korisna svojstva za zadovoljenje zajedničkih potreba u društvu i posredstvom društva. Konkretan rad stvara upotrebnu vrednost, a apstraktan rad — vrednost.[5]

Novac je, u okviru slobodne razmene rada, opšti ekvivalent razmene, zajednički lik vrednosti usluga, vidljivo ovaploćenje rada i opšta društvena »materijalizacija« ljudskog rada.

Razmena rada ne može se, prema tome, izraziti u novcu. Novcem se mogu izraziti samo rezultati rada radnika naučne delatnosti. Društveni karakter rada, dakle, ispoljava se kao novčana egzistencija proizvoda, odnosno usluga. No novac, kao regulator slobodne razmene rada, ne daje svim odnosima kapitalski karakter. Novac nije nikada dovoljan uslov za uspostavljanje određe-

[3] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 24, 25. i 26, »Prosveta«, Beograd, 1969.

[4] K. Marks — F. Engels, *Kritika Gotskog i Erfurtskog programa*, BIGZ, Beograd, 1972.

[5] K. Marks, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977.

Digitized by Google

nih proizvodnih odnosa, jer su za to neophodni dati društveno-ekonomski uslovi.[6]

Novac koji se ulaže u kupovinu usluga ne predujmljuje se, nego se troši, mada ne u celokupnoj naučnoj delatnosti, budući da je reč o različitim sadržajima rada, različitim doprinosima stvaranju nove vrednosti ili povećanju životnog standarda.

Bitne su, prema tome, sledeće tri stvari: prvo, rad i rezultati rada osnovi su sticanja dohotka radnika u naučnoj delatnosti; drugo, rad i rezultati rada radnika u materijalnoj proizvodnji izvor su i osnova ekvivalentnih razmenskih odnosa s radom i rezultatima rada radnika u naučnoj delatnosti; i, treće, neposredna ili posredna razmena radnih ekvivalenata izraz je integralnih dohodovnih odnosa, zajedničkih rezultata rada i jedinstvenog društvenog procesa rada.

Sa ekonomskog stanovišta, sticanje i raspodela dohotka međusobno su povezani i prožeti društvenim obeležjima proizvodnih odnosa.[7]

Rad je isključivi stvaralac nove vrednosti, jedino moguća autentična osnova sticanja dohotka i isključiv osnov za učešće u raspodeli dohotka. Prema tome, objekt raspodele je dohodak, kao izraz tržišno priznatih rezultata rada udruženih radnika u materijalnoj proizvodnji i kao izraz društveno dogovorenog kvantuma rada udruženih radnika u naučnoj delatnosti. Rezultati rada udruženih radnika predstavljaju merila njihovog učešća u raspodeli zajedničkih rezultata rada, kao društveno priznatih, i na tržištu verifikovanog i valorizovanog rada, a ne stvarno utrošeni rad.

U raspodeli dohotka između radnika u materijalnoj proizvodnji i radnika u naučnoj delatnosti važi isti princip kao pri razmeni robnih ekvivalenata: jednaka količina rada u jednom obliku razmenjuje se za jednaku količinu rada u drugom obliku.[8] Pravo radnikâ proporcionalno je radu koji oni daju i pretvaraju u robe ili usluge; a jednakost se sastoji u tome što se merenje vrši jednakim aršinom — radom. No ovo jednako pravo je istovremeno nejednako pravo za nejednaki rad, ne po osnovu klasnih razlika, već na bazi različitog kvantuma rada, različitog kvaliteta rada (radnog doprinosa), različitog iskorišćavanja proizvodnih kapaciteta i radnog vremena, kao i različitog stepena intenziteta i proizvodnosti. Svaka raspodela, prema tome, samo je posledica raspodele uslovâ proizvodnje. A svaka raspodela uslovâ proizvodnje je svojstvo samog načina proizvodnje usluga. Prema tome, raspodela dohotka u naučnoj delatnosti ima za funkciju da se

---

[6] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978.

[7] Grupa autora, *Principi i metode slobodne razmene rada u društvenim delatnostima*, Institut za javne finansije, Zagreb, 1978.

[8] Dr B. Ilić, *Slobodna razmena rada u sistemu socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje*, »Ekonomist«, br. 2/1977. i dr I. Mecanović, *Neka pitanja daljnjeg razvoja društvenih djelatnosti*, »Finansijska praksa«, br. 5/1978.

Digitized by Google

dohodak radnika dovede u zavisnost od rada i rezultata rada i njihovog doprinosa povećanju društvene produktivnosti rada i društvenog dohotka, i da se time osigura reproduktivna sposobnost naučne delatnosti na proširenim osnovama.

Za usluge naučne delatnosti karakteristična je svojevrsna neelastičnost tražnje, koja, po pravilu, odslikava zbivanja u »potrošnji« sa stanovišta preferencija, indiferentnosti i supstitucije. Pored toga, tražnja je često nezavisna od ponude usluge. Tražnja za obrazovnim uslugama uslovljena je mnogim ekonomskim i neekonomskim faktorima. Ponuda je, s tim u vezi, »prikovana« materijalno-tehničkom i kadrovskom opremljenošću rada. Teškoće prilagođavanja sporijih promena ponude bržim promenama tražnje skopčane su, stoga, s društvenim prioritetima, selekcijama, materijalnim mogućnostima, s produktivnijim radom, ekonomičnijim poslovanjem i većim kvantitetom usluga.

Intenzitet potreba za uslugama naučne delatnosti manifestuje se kao efektivna tražnja, dok mogućnost pružanja usluga u cilju zadovoljenja potreba predstavlja kapacitet ponude.

Program ponude usluga (kapacitet davalaca usluga) proističe iz programa tražnje (mogućnost korisnika usluga). Ali i obim tražnje i obim ponude nisu rezultat korelacije obima, strukture i dinamike zajedničkih potreba s ekonomskim mogućnostima nacionalne privrede. Program ponude zasnovan je na tekućem planu rada i na srednjoročnom programu razvoja naučne delatnosti, što implicira kontinuirano planiranje obima, dinamike i strukture ponude i njeno plansko usklađivanje sa već kreiranom tražnjom po obimu, strukturi i dinamici i sa očekivanim kretanjem tražnje u srednjoročnoj vremenskoj projekciji. Otuda i sledi potreba *ex ante* za utvrđivanjem ovih proporcionalnosti i anticipiranim koreliranjem ponude i tražnje u naučnoj delatnosti. Jer, svako *ex post* usklađivanje ponude i tražnje vodi društveno rasutom radu, deficitarnosti ili suficitarnosti usluga naučne delatnosti, predimenzioniranim ili nezadovoljenim potrebama i neracionalnom trošenju društvenih resursa. U stvari, *ex post* balansiranje ponude i tražnje uvek se efektuira porastom cena usluga obrazovne delatnosti, odnosno porastom izdataka zajedničke potrošnje, sa novim, iznuđenim pritiskom na dalji porast finansijskih resursa. Usled toga je ekonomska ravnoteža u društvenim, odnosno obrazovno-naučnim delatnostima van konteksta ekonomskog ekvilibrijuma nacionalne privrede.

Područje cena je jedan od instrumenata sveopšte distribucije dohotka[9] između materijalne proizvodnje i naučne delatnosti, s jedne, i između naučne delatnosti i samoupravnih interesnih zajednica, s druge strane. Samoupravno dogovorena naknada za rad radnika u naučnoj delatnosti nerazdvojni je deo jedinstvenog procesa udruživanja, samoupravnog planiranja, interesnog

[9] V. Klemenčič, *Slobodna razmena rada*, »Socijalizam«, br. 5/1978. i N. Balog, *Načelo slobodne razmene rada i njegova primena*, »Socijalizam«, br. 1/1977.

Digitized by Google

zadovoljavanja zajedničkih potreba, ostvarivanja dohotka, uslova privređivanja i ekonomske politike.

Cenu usluga naučne delatnosti, u tom kontekstu, treba strukturirati sledećim elementima: (1) materijalni troškovi i amortizacija, (2) ugovorne i zakonske obaveze, (3) lični dohoci, (4) porezi i doprinosi iz ličnog dohotka i (5) sredstva za proširenje materijalne osnove udruženog rada. Akumulacija je kalkulativni element cena usluga. Pri utvrđivanju dogovorene, planske, obračunske cene jedino delatnosti koje doprinose povećanju društvenog dohotka, podizanju društvene produktivnosti i bržem ekonomskom razvoju stiču pravo na inkorporiranje akumulacije u cenu usluga, ali ne i delatnosti koje doprinose poboljšanju životnog standarda. Cena usluga, prema tome, nije ista u svim delatnostima, iako ne postoji konkurencija. Diferenciranost cena je, zapravo, rezultat izdiferenciranog društveno-ekonomskog položaja društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji.

Svaki rad u naučnoj delatnosti, stoga, treba meriti sa stanovišta kvantitativnog opredeljenja (količina rada) i kvalitativnog opredeljenja (doprinos višoj produktivnosti rada), kao sukomplementarnih osnova sticanja dohotka na bazi sveukupno lociranog i distribuiranog kvantuma društvenog rada.

Ekonomskim računicama mogu se aproksimativno kvantifikovati »doprinosi« društvenih delatnosti (a u prvom redu nauke i obrazovanja)[10] društvenoj produktivnosti rada, društvenom dohotku i ekonomsko-socijalnom razvoju društva. No time se, u osnovi, modifikuje dosadašnji tretman aktivnosti naučne delatnosti. Zapravo, time se indirektno društveno valorizuje proizvodni karakter rada radnika u obrazovanju i nauci. Samim tim ostvaruje se poznata (druga) Marksova odredba proizvodnog rada, po kojoj je rad koji doprinosi stvaranju i uvećavanju vrednosti (odnosno viška vrednosti) *via facti* proizvodan rad. Po tome je, dakle, rad u obrazovnim i naučnim delatnostima, iako neposredno ne stvara materijalna dobra (prva Marksova materijalna odredba proizvodnog rada), posredno proizvodan rad. Pošto su rezultati rada radnika u obrazovanju i nauci društveno sameren i iskazani rezultatima rada radnika u materijalnoj proizvodnji, posredstvom doprinosa uvećavanju društvenog dohotka, slobodna razmena rada, kao osnov sticanja dohotka, prethodi ekonomskom činu raspoređivanja zajedničkog dohotka. Stoga je dohodak naučne delatnosti po osnovu slobodne razmene rada integralna komponenta namenske raspodele integralnog (zajedničkog) čistog dohotka. U tome se verifikuje čista ekonomska dimenzija slobodne razmene rada, koju, po prirodi stvari, treba korelirati sa evolucijom viška rada.

---

[10] Izračunato je da obrazovanje utiče na produktivnost rada sa 30-50% i na porast nacionalnog dohotka sa 20-40%, dok nauka posredstvom otelovljenih rezultata naučnoistraživačkog rada u tehničko-tehnološkom procesu deluje na produktivnost rada sa više od 50%.

Digitized by Google

Proizvodnja usluga ekonomski nužno iziskuje troškove, to jest troške rada.[11] Troškovi su društveno merodavan ekonomski pokazatelj opravdanosti ulaganja u naučnu delatnost. Trošenjem dohotka se u naučnoj delatnosti proizvode elementi njegove reprodukcije, i to u onom obliku u kojem se omogućava nadoknada potrošenih sredstava i proširenje materijalne osnove rada. No to je pravilo igre u svim društvenim delatnostima. Samo društvene delatnosti (obrazovanje i nauka) koje doprinose povećanju društvene produktivnosti rada, društvenog dohotka i bržem ekonomskom razvoju stiču sredstva za proširenje i unapređenje materijalne osnove udruženog rada.

Videli smo da slobodna razmena rada ne postoji autonomno nezavisno od tržišne razmene. No slobodna razmena rada nije prosti derivat tržišne razmene, već znači prevazilaženje klasičnog shvatanja zakonitosti ponude i tražnje. Budući da naučna delatnost posluje u uslovima robnog oblika proizvodnje u materijalnoj sferi reprodukcije, slobodnu razmenu rada ne treba *en bloc* posmatrati kao antitezu planski usmerenom tržištu. Dohodak naučne delatnosti je indirektno tržišno sankcionisan, jer je i dohodak u materijalnoj proizvodnji tržišno verifikovan. Prema tome, ni alokativna, ni selektivna ni distributivna funkcija tržišnog mehanizma nisu potpuno potisnute iz domena sticanja i raspoređivanja dohotka u naučnoj delatnosti.

Delatnost SIZ-ova je materijalno najviše pokrivena sredstvima slobodne razmene rada, odnosno doprinosima — oko 85%, dok je sredstvima neposredne razmene rada, tržišne razmene rada, udruženim sredstvima iz zajedničkog prihoda, preraspodeljenim sredstvima DPZ-a pokriveno svega 15% ukupnih izdataka zajedničke potrošnje. U strukturi prihoda SIZ-a obrazovanja, na primer, u 1976. godini doprinosi učestvuju sa 75,5%, transferna budžetska sredstva DPZ-a sa 5,8%, sredstva od neposrednog pružanja usluga sa 0,32% i doprinosi preraspodeljeni između SIZ-ova sa 8,9%.

Sredstva po osnovu neposrednog pružanja usluga organizacijama udruženog rada i stanovništvu su različitog kvantitativnog značaja u ukupnim resursima društvenih delatnosti. Sredstva od neposrednog pružanja usluga stanovništvu u 1976. godini kretala su se od 6,6% (u obrazovanju) do 70,3% (u nauci) u ukupnim sredstvima društvenih delatnosti.

Stoga nivo i strukturu sredstava po osnovu slobodne razmene rada treba projektovati na bazi odgovarajućih koeficijenata koji bi reprezentovali dogovoreno učešće slobodne razmene rada u ukupnom dohotku pojedinih oblasti, grana i grupacija naučne delatnosti. Ovi koeficijenti slobodne razmene rada bili bi korelirani sa ritmom nacionalnog dohotka u okviru srednjoročnog društvenog plana ekonomskog i socijalnog razvoja.

---

[11] Dr M. Trklja, *Rad i dohodak u društvenim delatnostima*, »Marksistička misao«, br. 3/1976.

Digitized by Google

Isto tako, društvenim dogovorima treba utvrditi koeficijente učešća sredstava po osnovu neposredne razmene rada u ukupnim resursima naučne delatnosti. Ovi koeficijenti ulazili bi, kao unapred poznati finansijski parametri, u bilanse sredstava zajedničke potrošnje i finansijske planove SIZ-ova, radi društvenog uvida i korelativne redukcije sredstava po osnovu slobodne razmene rada posrednog karaktera.

Prezentiranim koeficijentima olakšala bi se korelacija između troškova naučne delatnosti i materijalnih mogućnosti nacionalne privrede u funkciji umanjivanja opterećenja dohotka udruženog rada fiskalnim pritiscima na akumulativnu i reproduktivnu sposobnost udružene privrede.

Međutim, zavisnost naučne delatnosti od dostignutog stepena materijalnog razvoja je indirektna, jer zajednička potrošnja uključuje, pored principa raspodele prema radu, i princip raspodele prema potrebama. Princip raspodele prema potrebama je, zapravo, korektiv ekonomsko-socijalnih posledica primene principa raspodele prema radu. Raspodela prema radu u naučnoj delatnosti socijalno nije pravedna, a raspodela prema potrebama ekonomski nije moguća. Usled toga, slobodna razmena rada simultano inkorporira i ekonomsku i socijalnu dimenziju, odnosno i princip raspodele prema radu i princip raspodele prema potrebama.

Paralelno sa proširivanjem ekonomske dimenzije slobodne razmene rada socijalnom dimenzijom naučne delatnosti potrebno je reducirati mnoge potencijalne izvore finansiranja zajedničkih potreba, koji se u nas, prema ZUR-u, javljaju u sledećoj strukturi: (1) dohodak OOUR, (2) lični dohodak radnika, radnih ljudi i građana, (3) materijalni troškovi, (4) amortizacija, (5) sredstva zajedničke potrošnje radnika u OOUR i radnim zajednicama, (6) sredstva rezervi, (7) sredstva za proširenje materijalne osnove udruženog rada, (8) sredstva samodoprinosa, (9) dopunska sredstva iz čistog dohotka, (10) sredstva budžeta i fondova DPZ, (11) namenska sredstva, (12) udružena sredstva, (13) sredstva iz zajedničkog dohotka, (14) sredstva preraspodeljena među SIZ-ovima, (15) sredstva iz javnih zajmova, (16) sredstva od neposredne prodaje usluga OOUR i građanima i (17) kreditna sredstva banaka. Koncepcija izvora sredstava za zadovoljenje zajedničkih potreba, prema tome, nije bazirana na karakteru i specifičnostima delatnosti, vrsti i prirodi potreba i na konkretnom doprinosu produktivnosti rada, novostvorenoj vrednosti i životnom standardu. Usled toga, derogirani su fundamentalni principi sticanja dohotka naučne delatnosti i induciranі konflikti u ekonomiji slobodne razmene rada. A različito ustrojstvo sticanja društvenih prihoda različito se odražava na nivo i dinamiku društvenih troškova, sa različitim ekonomsko-socijalnim implikacijama u društvenoj reprodukciji.

Digitized by Google

3. Društveni karakter i ekonomska sadržina rada u nauci

Analiza Marksovog koncepta proizvodnog i neproizvodnog rada pokazuje da granice između proizvodnog i neproizvodnog rada nisu oštro povučene, jer u biti ne postoji striktno razgraničenje između proizvodne i neproizvodne sfere društvene reprodukcije. S druge strane, menjaju se i proporcije između pojedinih delova ukupnog društvenog rada[12] tokom istorijskog razvoja materijalnih proizvodnih snaga i društveno-ekonomskih odnosa, mada je razlikovanje između ove dve vrste rada »bitno za svako istraživanje uzroka bogatstva«.[13]

»Potpuno je jasno da društvene delatnosti neposredno ne stvaraju vrednost u materijalnom smislu, ali je isto toliko jasno da neke od njih bitno — često čak odlučujuće i u perspektivi sve snažnije — doprinose razvoju proizvodnih snaga, produktivnosti rada i većem materijalnom rezultatu uopšte u materijalnoj proizvodnji, i time čine sa njom određenu celinu udruženog rada«.[14] To znači da sve društvene delatnosti na današnjem stepenu razvoja materijalnih proizvodnih snaga i društveno-ekonomskih odnosa nemaju, niti mogu imati indirektno proizvodan status u društvenoj reprodukciji. Po tome je, dakle, ekonomski nužan diferenciran tretman rada u pojedinim segmentima društvenih delatnosti, pa, sledstveno tome, i samih grana i grupacija društvenih delatnosti. U tom kontekstu, mi smo se opredelili za preispitivanje društvenog karaktera i ekonomske sadržine rada u nauci sa stanovišta revizije socijalističke teorije radne vrednosti.

Govoriti o nauci kao o »duhovnoj« proizvodnji, neproizvodnoj sferi usluga ili o nematerijalnoj komponenti društvenog standarda ne odgovara istorijskoj nauci, niti dostignutom stepenu razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga i produkcionih odnosa.

Kao što je poznato, »nauka sama za sebe, kao deo društvenog procesa rada, neposredno ne proizvodi nikakvu vrednost — ona se kao deo društvenog rada opredmećuje tek u sferi materijalnog stvaranja svakog društva, pa, razume se, i našeg. Na sebi ne stvara i ne proširuje materijalnu bazu neposredno, već i u onoj meri u kojoj doprinosi materijalnoj proizvodnji, odnosno produktivnosti rada, i to bilo razvitkom tehnike i tehnologije, sredstava rada itd., bilo opštim, kulturnim, naučnim, obrazovnim, stručnim, moralnim i drugim konstruktivnim uticajima na čoveka i njegovu sposobnost za rad i samoupravljanje, to jest uticajima koji ga podižu i osposobljavaju kao društveno biće, kao nosioca rada i kao društvenog upravljača«.[15] Nauka se, prema tome, ne može

[12] J. Krstevski, *Proizveden i neproizveden trud — kapitalizam, socijalizam*, »Naša knjiga«, Skoplje, 1977, str. 53-82.

[13] E. Roll, *Povijest ekonomske misli*, »Kultura«, Zagreb, 1956, str. 134.

[14] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, cit. izd., str. 177.

[15] E. Kardelj, *Diskusija u Saveznoj skupštini o naučnoistraživačkom radu*, »Politika«, 24. oktobar 1964, str. 5.

Digitized by Google

isključivo posmatrati kao segment zajedničke potrošnje, već i kao sastavni deo i funkcija proizvodnog rada.[16]

Nauka nije više autonomna društvena snaga odvojena od potreba društveno-ekonomskog razvoja i otuđena oblast društvene nadgradnje, već uslov društveno-ekonomskog razvoja, tehničko-tehnološkog progresa, društvene produktivnosti rada i društvenog dohotka, društvenog standarda i socijalne sigurnosti radnih ljudi. Naučnoistraživački rad je prvorazredni faktor ubrzanog privrednog razvoja[17], odnosno predvodnik društvenog i privrednog razvoja, pri čemu nauka zavisi od obrazovanja i kulture njene upotrebe.[18]

Nauka nije samo središni potporni stub materijalne osnove društva i akcelerator društveno-ekonomskog razvoja, već i bitna odrednica čovekove svesti. Nauka je, prema tome, fundamentalni sastavni deo čovečanstva.[19] Čovek, kao misaono biće, stalno nastoji da otkrije novo i nepoznato. Nova otkrića i nova saznanja omogućavaju čovečanstvu sveobuhvatniji uvid u istinu i nove koristi.

Primenom naučnih rezultat moguće je značajno smanjiti gubitke u vremenu rada mašina i radnika, fizička i psihička naprezanja radnika, povećati korišćenje proizvodnih kapaciteta, obezbediti racionalnije trošenje predmeta rada i energije, smanjiti ukupne troškove proizvodnje, omogućiti povećanje ekonomičnosti, rentabilnosti i produktivnosti rada.

Nauka, kao »opredmećena sila znanja«, element je proizvodnih snaga.[20] Sredstva za rad, kao objektivna (materijalna) komponenta proizvodnih snaga, delo su ljudske ruke i glave. »Proizvodnu snagu rada određuje stupanj razvitka nauke i njena tehnička primenljivost.«[21] Stvaralačke snage nauke opredmećene su u tehnici, u sve savremenijim oruđima i predmetima rada, u sve savršenijim tehnološkim procesima i sve savršenijoj naučnoj organizaciji rada, te predstavljaju najmoćnije pokretače ekonomskog napretka.[22] Nauka je neposredna proizvodna snaga rada, koja opredeljuje delotvornost sredstava za proizvodnju.[23]

---

[16] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, cit. izd., str. 179.

[17] Dr Ivo Vinski, *Kolektivna potrošnja u Jugoslaviji 1970-1985*, »Ekonomski pregled«, br. 11-12/1972, str. 490-512.

[18] Dr V. Šolaja, *Neka praktična gledanja na slobodnu razmenu rada u naučnoistraživačkim intervencijama za privredu*, »Samoupravljanje«, br. 4/1979, str. 19-20.

[19] U 1953. Frensis Krik i Džems Vatson, razvijajući rezultate istraživanja Morisa Vilkinsa, odgonetnuli su genetički »kod« i sada se čovečanstvo nalazi pred mogućnostima manipulisanja genima.

[20] Dr Lj. Bakić, *Sfera obrazovanja u svetlu ostvarivanja interesa i istorijskih ciljeva radničke klase*, »Ekonomist«, br. 1-2/1974, str. 29-39.

[21] K. Marks, *Kapital*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1974, str. 137.

[22] S. Strumilin, *Roll' nauki v razvitii proizvoditel'nyh sil*, u: *Očerki socialističeskoj ekonomiki SSSR*, »Mysl'«, Moskva, 1959, str. 120.

[23] R. Rihta i dr., *Civilizacija na raskršću*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1972, str. 35. i J. Kepeska, *Marksovo shvatanje proizvodnih snaga*, »Gledišta«, br. 2/1973, str. 175-186.

Digitized by Google

Nauka i obrazovanje su privorazredni faktori savremenog ekonomskog razvoja.[24] Nema savremene proizvodnje bez neposredne primene rezultatâ naučnoistraživačkog rada i njegove transmisije.[25] Obrazovanje je posrednik u razumevanju i primeni naučnih rezultata i »snaga« kadrova u upravljanju resursima. Zapravo, nauka i obrazovanje su klica rasta, koja treba danas da fermentira u svakoj ljudskoj delatnosti.[26]

Nauka je odgovor društva na izazov istorijskog razvoja u domenu programiranja razvojnih pravaca, nacionalne privrede (sa aspekta globalnog, regionalnog i strukturnog privrednog razvoja), planske alokacije proizvodnih resursa, adekvatnog uklapanja u međunarodnu podelu rada, revolucionisanja tehničko-tehnološke osnove proizvodnje, razvoja društvene nadgradnje, odbrambene sposobnosti zemlje, upravljanja razvojem i resursima privrede i društva uopšte.

Uopšte uzev, fundamentalna, primenjena i razvojna istraživanja imaju: (1) tehno-ekonomske, (2) socio-humane i (3) opštekulturne ciljeve. Tehno-ekonomski ciljevi nauke su razvoj materijalne baze društva i društvene produktivnosti rada i, na tim osnovama, porast društvenog dohotka. Nauka je u tom kontekstu postala »sluškinja« materijalne proizvodnje.[27] Tehnika, kao »opredmećena snaga znanja«, pretvorila se u faktor intenzifikacije materijalne proizvodnje, uz istovremeno oslobođenje čoveka-radnika njegove podređenosti mašini. Sa ekonomskog stanovišta, tehnika, kao »opredmećena nauka«, postala je perspektivni domen za investiranje radi prirasta sredstava.[28]

Akumulirana znanja imaju ulogu oruđa rada. Znanje je opredmećeni, minuli rad, i predstavlja resurs za naučni rad. Predmet rada u nauci su: priroda, čovek, privreda, društvo. Nauka se bavi proizvodnjom, razmenom, raspodelom i potrošnjom znanja u funkciji proizvodnje, razmene, raspodele i potrošnje materijalnih dobara i usluga. Proizvod rada nauke je novo znanje. Nauka se, dakle, reprodukuje: prerađuje stara znanja i proizvodi nova. Ona otkriva nepoznati deo prirode (negira postojeće neznanje) i nove zakonitosti u kretanju materije, proučava odnose

---

[24] Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije*, referat na XI kongresu SKJ, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 60-65.

[25] Dr D. Čalić, *Ekonomski aspekti razvoja savremenog socijalističkog društva*, »Naprijed«, Zagreb, 1972, str. 18-19; M. Mesarić, *Naučna politika je sve važnija komponenta opće razvojne politike*, »Ekonomist«, br. 2/1971, str. 187-205; D.J. Miljuš, *Tehnički progres u ekonomskoj teoriji*, »Ekonomika«, br. 5/1976, str. 48-60.

[26] *Osnova za naučnu politiku u SFRJ*, »Jugoslovenski pregled«, br. 7-8/1974, str. 269.

[27] G.N. Valkov, *Nova istorijska etapa u razvoju nauke: socijalni značaj i perspektive*, u: *Naučni, tehnološki i društveni razvoj (Ciljevi i vrednosti)*, II deo, zbornik Pete međunarodne konferencije »Nauka i društvo«, Dubrovnik, 7-14. jula 1973, str. 153-165.

[28] K. Đorđević, *Ekonomski aspekti razvitka nauke*, «Ekonomika«, br. 2/1975, str. 105-111 (rađeno na bazi rubrike »Razmena mišljenja« u časopisu »Voprosy ekonomiki«, br. 4/1974).

Digitized by Google

među ljudima i odnose između čoveka i prirode, i pomaže čoveku u ovladavanju prirodom (primena znanja). Istovremeno, nauka objašnjava čoveku *logos* prirode, čiji je on deo, naoružava ga spoznajom strukture materije i formira mu naučni pogled na svet.[29] Nauka, isto tako, olakšava rad čoveku i oslobađa ga od rada. Konačno, nauka hrani čoveka znanjem za proširenje materijalne baze društva i horizonata društvene nadgradnje.

Nauka je realni materijalni faktor razvojnih procesa i endogena komponenta rada.[30] Naučnoistraživački rad je, u principu, polivalentan[31], pri čemu se multiplikativni efekti nauke ostvaruju posredstvom delovanja na proizvodne faktore, produktivnost, podelu rada, na upravljanje proizvodnim procesima i resursima, proizvodnu orijentaciju, na osvajanje novih tržišta.

Savremena nauka je u funkciji diverzifikacije privredne strukture i proizvodnih programa, unapređenja stupnjeva industrijske prerade, osvajanja novih proizvoda, sirovina i energije, poboljšanja spoljnotrgovinske razmene, ubrzanja procesa supstitucije, novatorstva, racionalizatorstva, pronalazaštva, unapređenja tehnike i tehnologije, izgradnje infrastrukturne baze, promena cena faktora proizvodnje, povećanja produktivnosti i novostvorene vrednosti, zaštite čovekove radne i životne okoline, podizanja životnog standarda, istraživanja konjunkture, tražnje i ponude, iznalaženja mogućnosti smanjenja utroška rada i sirovina po jedinici proizvoda, usmeravanja globalnog i regionalnog privrednog razvoja, iznalaženja novih metoda planiranja razvoja i investicionog programiranja, poboljšanja sistema informacija i donošenja samoupravnih odluka, revolucionisanja proizvodnih odnosa, skraćivanja radnog vremena, predviđanja budućnosti, automatizacije, specijalizacije i standardizacije, udruživanja i integracije, izvoza znanja i tehnologije, podizanja novih stručnih kadrova i slično.

Naučnoistraživački rad je bitan činilac razvoja socijalističkog samoupravnog društva, podizanja produktivnosti rada, razvoja stvaralačkih snaga radnih ljudi, svestranog razvoja ličnosti, humanizovanja socijalističkih samoupravnih odnosa i opšteg društvenog progresa. Naučni rad (razvijanje postojećih saznanja i otkrivanje novih znanja), usmeren na podizanje materijalne osnove društva, razvijanje društveno-ekonomskih odnosa, na podizanje društvenog standarda i kulturni razvoj ličnosti, kao deo jedinstvenog procesa društvenog rada, učestvuje u raspodeli na-

[29] Naime, 1905. godine Ajnštajn je otkrio vezu između ekvivalentnosti mase i energije. To je predstavljalo polaznu osnovu za fizikalno razumevanje nuklearne energije. Godine 1938. Oto Hahu (zajedno sa Fricom Štrasmanom) otkrio je cepanje atomskog jezgra. Na osnovu ovog otkrića, 1942, pušten je u pogon prvi nuklearni reaktor.

[30] Dr S. Blagojević, *Neka pitanja daljeg razvoja i finansiranja naučnoistraživačkog rada u SFRJ*, »Finansije«, br. 3—4/1975, str.143—155.

[31] Dr N. Čobeljić, *Privreda Jugoslavije (Rast, struktura i funkcionisanje)*, knjiga II, »Savremena administracija«, Beograd, 1976, str. 64—78. i Dr S. Blagojević, *Tehnološke inovacije i strategija razvoja*, »Ekonomist«, br. 2/1977, str. 191—208.

Digitized by Google

cionalnog dohotka[32] prema doprinosu naučnih radnika stvaranju nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji, proizvodnosti ukupnog društvenog rada i razvoju društva u celini.

Investiranje u nauku je, prema tome, veće od ulaganja u naučno-obrazovnu i kadrovsku infrastrukturu i društveno-ekonomsku infrastrukturu. Nauka je time delatnost od posebnog društvenog interesa, odnosno prioritetna delatnost u razvojnoj politici.

Stoga, u kontekstu društvenog, ekonomskog i socijalnog razvoja, pored prioriteta razvojnih sektora i grana, prioriteta pojedinih materijalnih faktora, prioriteta tehničkog progresa, prioriteta zapošljavanja, prioriteta ekonomske i socijalne stabilizacije (stabilni rast) i prioriteta životnog standarda, treba isticati prioritetna znanja, prioritetne kadrove i prioritetne naučne oblasti. U protivnom, ukoliko kriteriji za valorizaciju pojedinih faktora razvoja teže ka svojevrsnoj egalizaciji, ispada da su, u razvojnom kontekstu, svi ekonomski faktori jednako značajni, jednako društveno prioritetni, jednako razvojno podsticajni, jednako socijalno korisni itd.[33]

Nauka je delatnost od posebnog društvenog interesa za proizvodnju znanja. Trijada: nauka — tehnika — proizvodnja i nauka — privreda — društvo ukazuje na moguće pravce društveno-ekonomskog podržavanja naučne delatnosti[34], u zavisnosti od konkretnog doprinosa povećanju društvenog dohotka, podizanju društvene produktivnosti rada i bržem privrednom rastu. Nauka, kao prioritetna delatnost, može biti podržavana: (1) oslobađanjem od plaćanja carina na uvoz istraživačke opreme, (2) oslobađanjem od plaćanja poreza na promet pri nabavci osnovnih sredstava i opreme za istraživanje iz inostranstva, (3) olakšicama poreza i doprinosa iz ličnih dohodaka naučnih radnika, (4) oslobađanjem od obaveznih zajmova, (5) ubrzanom amortizacijom, (6) kreditnim beneficijama, (7) beneficiranom i anticipiranom kamatom, (8) dedukcijom pri oporezivanju ukupnog prihoda naučnih radnika, (9) adekvatnim nivoom ličnog dohotka, (10) rešavanjem stambenih pitanja, (11) specijalnim novčanim dodacima naučnim radnicima u nerazvijenim područjima, (12) beneficiranom izgradnjom »proizvodnih« kapaciteta i planskom alokacijom resursa, (13) uključivanjem obima sredstava za proširenje materijalne osnove rada u cenu naučnih usluga, (14) posebnim nagrađivanjem inovatorstva, racionalizatorstva, pronalazaštva, patentiranja i (15) drugim pogodnostima.

---

[32] Učešće delatnosti nauke u raspodeli nacionalnog dohotka u periodu 1965—1976. kretalo se od 1,0% u 1965. do 1,1% u 1976. godini.

[33] Dr R. Stojanović, *Uloga sistema motivacija u razvojnoj politici*, »Marksistička misao«, br. 3/1978, str. 113—129.

[34] Nauka je kćerka istorije (razvoj) i filozofije (misao), koju su vaspitale matematika (logika) i ekonomija (realnost). Istovremeno, nauka je katalizator društvenog, ekonomskog, socijalnog, kulturnog i naučnog razvoja. Otuda su vrednosti nauke, ma kako je zvali: ekonomija nauke, naučna politika, nauka o nauci, teorija nauke, epistemologija ili sajansologija, vrlo velike (M. Dobrov, *Nauka o nauci*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1970, str. 15—22. i 31).

Digitized by Google

Videli smo da se bez marksističke nauke ne mogu pronalaziti revolucionarni putevi i pravci razvoja socijalističkog samoupravljanja, njegovog privrednog sistema i ekonomske politike. Pri tome je i ekonomska politika, u biti, primenjena nauka, kao putokaz skladnog razvoja materijalne baze i društvene nadgradnje.[35] Transformišući se u integralnu unutrašnju snagu socijalnih promena, nauka doprinosi razvoju novih ljudskih kvaliteta na području ekonomije, kao i na području obrazovanja, kulture, etike itd. U podruštvljenim uslovima korišćenja tekovina i dostignuća nauke naučno saznanje postaje univerzalna društvena vrednost u pluralizmu samoupravnih interesa.[36] U tom kontekstu, nauka je već dobila društvenu odgovornost i ekonomsku ulogu u oblikovanju i prestrukturiranju proizvodnih snaga društva, u programskoj razradi dugoročnog razvoja proizvodnih snaga društva i u planiranju intenziteta i dinamike oblikovanja i prestrukturiranja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Usled toga, imperativ je — ekonomski razraditi koncepciju nauke kao proizvodne snage rada, odnosno naučne delatnosti kao integralnog dela posredno proizvodnog rada i naučnoistraživačkog rada kao nosioca ovaploćenja tehničko-tehnološkog progresa u društvenoj reprodukciji.

[35] Dr J. Sirotković, *Politika razvoja: Ekonomska politika Jugoslavije 1969—1979*, »Ekonomska politika«, br. 1391—92/1978, str. 22—25.

[36] N. Jovanov, *Pretpostavke ostvarivanja veće uloge i odgovornosti nauke za razvoj društva*, »Socijalizam««, br. 3/1979, str. 3—20.

Digitized by Google

Tomislav Ž. Nikolić

Odnos svesnog i spontanog u uslovima socijalističkog samoupravljanja

I

Sadašnja ekonomska kriza u nas, kao i stagnacija u daljem razvoju samoupravljanja, izraženi u raznim oblicima otuđivanja viška vrednosti od neposrednih proizvođača, zatim sve veće širenje državnih i grupnosvojinskih tendencija, čak i nedozvoljenih pojava kao što su mito, korupcija, privatizacija društvene svojine, posledica su svesnog ili nesvesnog kočenja dejstva ekonomskih zakonitosti u našoj praksi.

Nema ekonomista ni političara koji bi propustio priliku da govori o potrebi uvažavanja ekonomskih zakonitosti. Često se ističe da su u praksi izraženi subjektivizam i voluntarizam, a kao »rezultat« takvih ponašanja imamo nisku produktivnost rada, sve manje korišćenje proizvodnih i drugih kapaciteta i, uopšte, veoma nisku ekonomiju društvenog rada. Uz to zabrinjava činjenica da se još ne uočavaju znaci da se u praksi išta menja nabolje.

Postavlja se pitanje — kako je do ovoga došlo. Da li upravo politika, pre svega ekonomska politika, ne uvažava nužnost delovanja ekonomskih zakonitosti? Drugim rečima, da li se ekonomska politika drži pogrešnih teorijskih shvatanja o prirodi i karakteru socijalističkog samoupravljanja? Ili je reč o svesnom

Digitized by Google

otporu nekih subjekata, subjektivnih snaga našeg još uvek klasnog društva? Verujemo da se pre može govoriti o prvom uzroku, mada ne isključujemo ni činjenicu da deluju i snage birokratskog i tehnokratskog monopola. Naime, u nas se uvrežilo shvatanje da je jedini pravi put razvoja našeg društva samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje, a da tržište i unutrašnje ekonomske zakonitosti razvijene robne proizvodnje treba što pre prevladati.

Tvrdi se da samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje izražava nove proizvodne odnose, dok se tržište tretira kao nešto staro, klasično, prevaziđeno. Međutim, nosioci takvih shvatanja gube iz vida to da samoupravno sporazumevanje mora imati podlogu u ekonomskim zakonitostima, koje su *conditio sine qua non* daljeg razvoja materijalne proizvodnje — u smislu stvaranja sve većeg društvenog bogatstva — i osnov za dalji razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u nas. Drugim rečima, prenebregava se notorna istina da na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskog razvoja našeg društva (dakle, razvoja materijalnih proizvodnih snaga, s jedne, i stepena razvoja socijalističkog samoupravljanja, s druge strane), nije moguće prevazići objektivnost i nužnost dejstva svih objektivnih ekonomskih zakonitosti razvijene robne proizvodnje, pre svega dejstvo zakona vrednosti, uticaj konkurencije i drugo.

Svedoci smo, međutim, da se u poslednje vreme sve češće glorifikuje mehanizam samoupravnog sporazumevanja[1], pa se, s jedne strane, ističu samo pozitivne strane ovog mehanizma (svesno delovanje na ekonomske pojave i procese), a, s druge, potpuno se negiraju ili, blaže rečeno, potiskuju objektivne ekonomske zakonitosti. Drugim rečima, tvrdi se da se svesnom akcijom radnikâ u udruženom radu, putem planiranja i samoupravnog sporazumevanja, mogu u potpunosti otkloniti negativna dejstva objektivnih ekonomskih zakonitosti kao što su: stihijnost, neizvesnost, neravnomernost i neusklađenost u razvoju pojedinih delova privrede i slično.

Po našem mišljenju, nije dovoljno koristiti jedino samoupravno sporazumevanje, a pogotovu tvrditi da je to jedini pravi put razvoja našeg društva. Naime, ako se koristi samoupravno sporazumevanje kao jedini metod razmene rada u uslovima razvijene robne proizvodnje, to će i dalje zahtevati ne samo veće administriranje, nego i veći uticaj države i tehnostrukture. Pored toga, samoupravno sporazumevanje nema realnu materijalnu osnovu (objektivnost) u regulisanju međusobnih ekonomskih odnosa putem samoupravnih sporazuma. Praksa svakodnevno dokazuje ispravnost navedenog zaključka.

Naime, svedoci smo da mehanizam samoupravnog sporazumevanja nije dao očekivane rezultate. On i nije mogao to dati,

[1] O »svesnom ovladavanju zakona vrednosti«, kao i o procesu »defetišizacije robnog oblika upotrebnih vrednosti« u uslovima samoupravljanja, videti: Dr Žarko Papić, *Zakon vrednosti i svesno delovanje*, »Marksistička misao«, br. 4/1979, str. 104.

Digitized by Google

jer se pri koncipiranju (najpre u teoriji, a zatim normativno) tog mehanizma previdela njegova objektivna osnova, ekonomska sadržina međusobnih odnosa koji su, u suštini, predmet sporazumevanja.

Predmet sporazumevanja je roba, a ona predstavlja jedinstvo upotrebne vrednosti i vrednosti. Prema tome, ne sporazumevamo se samo o upotrebnoj vrednosti (količini i vrsti upotrebne vrednosti), već je predmet sporazumevanja vrednost, cena, a ona ne može biti subjektivno određena. Istina, ima mišljenja da se individualni rad može svesti na društveno potreban rad upravo putem sporazumevanja, a ne preko tržišta, ali se ta shvatanja naučno nikako ne mogu održati.

Naime, zahtev da udruženi rad, koji je povezan (ili treba da bude povezan) unutar reprodukcionih celina, sam treba da određuje cene svojih proizvoda, bez dejstva ponude i tražnje (to znači da je interna cena oblik delovanja zakona vrednosti u samoupravnom privrednom sistemu), gde se tržište tretira kao nespojivo sa samoupravljanjem i daljim razvojem udruženog rada — smatramo, takođe, naučno neodrživim.

Prema zagovornicima teze o navodno novom obliku zakona vrednosti u nas, sve bi se rešavalo i rešilo (?) planom razvoja unutar reprodukcionih celina. Tako, na primer, o obliku delovanja zakona vrednosti koji bi odgovarao socijalističkom samoupravnom sistemu dr Žarko Papić piše: »Interne cene unutar reprodukcionih nizova ... jedini su mogući centar oko koga se okreće samoupravna politika cena na tržištu finalnih proizvoda.«[2]

Navedeni citat, kao i radovi nekih naših ekonomista koji uporno ističu tezu da je »socijalistička robna proizvodnja« istorijski novi tip robne proizvodnje, ukazuje na to da mi još nismo rešili staru dilemu: »plan ili tržište«, bez obzira na sva uveravanja da to i nije problem naše ekonomske misli oko kojeg treba trošiti reči i misaonu snagu.

Istina, neki su autori tu dilemu rešili, ali po cenu negiranja tržišta i ekonomskih zakonitosti. Dr Papić o tome kaže: »Kao što je socijalistički samoupravni odnos pretpostavka praktičnog prevazilaženja protivrečnosti između zakona vrednosti i svesnog delovanja, tako je uslov »rešenja« teorijskih aspekata tog problema (dileme: »plan ili tržište« — prim. T. N.) napuštanje teorijske pretpostavke o tržištu kao jedino mogućem »polju« delovanja zakona vrednosti.«[3] Dakle, »»polje« delovanja novog istorijskog oblika zakona vrednosti nije pre svega klasično tržište, već su to prvenstveno reprodukcione veze između udruženih proizvođača, veze udruživanja rada i sredstava, dakle, dohodne veze društvene reprodukcije«[4].

Međutim, bez obzira na činjenicu da se u diskusijama ne govori jasno o navedenoj dilemi (tu ne uzimamo u obzir radove

[2] Dr Ž. Papić, isto, str. 104.
[3] Isto, str. 99.
[4] Isto, str. 98.

Digitized by Google

koji su, navodno, rešili tu dilemu, jer je to samo privid), svedo smo da se u teoriji i praksi teži (svesno ili nesvesno) nasilno potiskivanju objektivnih ekonomskih zakonitosti robne proizvo nje (proizvodnje vrednosti). Mnogi autori su puni iluzija da m možemo objektivne ekonomske zakone postaviti, usmeravati kontrolisati, što bi značilo da se u privrednom razvoju potpu ukida stihijnost, neizvesnost, slučajnost i slično.[5]

Međutim, u tim se raspravama gubi iz vida notorna činjenic da je naša privreda na nivou razvoja srednje razvijene zemlje da je njena osnova mašinska, a ne automatska proizvodnja, da kle, proizvodnja vrednosti sa svim bitnim ekonomskim zakonito stima razvijene robno-novčane privrede; zatim, raspodela prema radu, a ne prema potrebama i drugo. Za uklanjanje robne proizvodnje, znači, još nisu stvoreni uslovi, niti se može govoriti o tome da se samoupravnim sporazumevanjem »defetišizuju« društveni odnosi. Marks je u prvom tomu *Kapitala* pisao: »Proces društvenog života, odnosno proces materijalne proizvodnje, skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svesnom planskom kontrolom. Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovicu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvitka.«[6]

Uzimajući u obzir rečeno, mi smo se pre izvesnog vremena oštro suprotstavili korišćenju (pa i zloupotrebi) samoupravnog sporazumevanja u formiranju cena.[7] Bez sumnje je besmislica govoriti o robnoj proizvodnji bez tržišta, bez zakona vrednosti, bez dejstva zakona ponude i tražnje, jednom rečju, bez svih nužnih i objektivnih ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje.

Poznato je da je cena novčani izraz vrednosti, te da vrednost ne može biti odvojena od količine utrošenog, materijalizovanog rada (radnog vremena). Samoupravnim sporazumevanjem se ne može doći do apstraktnog opšteg društvenog rada, jer bi to značilo da se vrednost utvrđuje pre nego što je rad izvršen. Pored toga, po samoj definiciji, društveno potrebno radno vreme traži da se totalitet raznih vrsta konkretnog rada, te različito utrošeno radno vreme svede na apstraktno opšti društveni rad, a za to je potrebno tržište, a ne pojedinačni odnosi subjekata sporazumevanja. Totalitet roba i ukupnost utrošenog rada određuje veličinu konkretne cene određene upotrebne vrednosti. U protivnom, prilikom sporazumevanja javljaju se planske cene, a one su najčešće monopolske. Cene su unapred date, nezavisno od utrošenog radnog vremena, od postignute produktivnosti rada i drugog. Sa-

[5] Imam u vidu najnoviju studiju dr M. Koraća *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, II, »Komunist«, Beograd, 1980. U njoj autor eksplicite negira dejstvo zakona vrednosti, tržište i slično. Videti, takođe, rad dr Milovana Pavlovića, *Politička ekonomija i udruženi rad*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1979.

[6] K. Marks, *Kapital*, tom I, »Prosveta«, Beograd, 1978, str. 80/81.

[7] Opširnije o tome vidi autorov rad: *Samoupravno sporazumevanje i zakon vrednosti*, »Naše teme«, br. 11/1981.

Digitized by Google

dašnja visoka inflacija najvećim delom je uslovljena takvim određivanjem cena. Izgubljena je realna, dakle objektivna, osnova formiranja cena u nas.

II

Razmotrimo sada koncept »samoupravnog sistema planiranja« shvaćenog kao sistem totalnog i sveobuhvatnog planiranja, u kojem je takođe samoupravno sporazumevanje u toj meri predstavljeno kao fetiš da preti opasnost da se sam taj institut dovede u pitanje. Naime, preti opasnost da se on vulgarizuje. O čemu je, zapravo, reč?

Kao što je poznato, u našim se napisima u poslednje vreme javila teza o mogućnosti sveobuhvatnog planiranja putem samoupravnog sporazumevanja; u tom se sistemu svi realni odnosi (pre svega, ekonomski) društvene reprodukcije postavljaju *ex ante*, tako da ekonomske zakonitosti razvijene robne proizvodnje nemaju prostora da deluju.

Uvereni da tako zamišljeni sistem planiranja predstavlja čistu fikciju, privid, te da se na taj način naša radnička klasa odvlači od glavnih problema ne samo društvene reprodukcije, već i od problema ekonomske stabilizacije, mi ćemo najpre kritički analizirati same pretpostavke od kojih polaze autori pomenutog koncepta planiranja. Pri tome ćemo najpre razmotriti »neophodnost i osobenost samoupravnog planiranja«, odnosno ispitati razloge i mogućnosti stvaranja sveobuhvatnog planiranja, a zatim kritički izvršiti analizu samog »predmeta samoupravnog planiranja«[8].

Međutim, pre no što pređemo na samo izlaganje, podsetimo se na jednu marksističku postavku. Prema materijalističkom shvatanju istorije, sva delovanja ljudi na prirodu, kao i na njihove međusobne odnose (društvene odnose), uslovljena su, u krajnjoj liniji, razvojem proizvodnih snaga. Čak je i mišljenje ljudi o sebi i o prirodi bilo uslovljeno razvojem društvenih proizvodnih snaga. Tako je Marks u Predgovoru svog spisa *Prilog kritici političke ekonomije* pisao: »Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest.«[9]

Ne uvažavajući pomenutu i veoma poznatu postavku, prof. Miladin Korać nužnost planiranja u uslovima socijalističkog samoupravljanja u nas ne izvodi iz materijalne baze, odnosno iz nužnosti proizvodnje i razmene (dakle, iz procesa proizvodnje roba i njihove razmene), već iz želje da samoupravni subjekti »svesno regulišu ne samo svoj rad (svoju razmenu materije s prirodom), nego i svoje međusobne odnose kako unutar tih jedinica tako i između njih«[10]. Sve je to, navodno, moguće postići

[8] Imamo u vidu rad dr M. Koraća, *Samoupravni sistem planiranja*, »Socijalizam«, br. 12/1981, str. 2003—2032.

[9] K. Marks, *Osnovi kritike političke ekonomije*, tom II, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 332.

[10] Dr M. Korać, isto, str. 2004.

Digitized by Google

samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem. Dakle, nužnost planiranja proizlazi iz »svesnog regulisanja«, odnosno planiranja. Drugim rečima, planiranje se izvodi iz svesti, iz saznanja o samoupravnim odnosima, a ne iz bića, odnosno iz nužnosti koja proizlazi iz samog načina proizvodnje.[11]

Autor ne vidi da je ne samo planiranje, već i samoupravljanje, sredstvo (a ne cilj sam za sebe) pomoću kojeg radnička klasa stvara (istina, korak po korak) materijalne uslove za svoje konačno ekonomsko oslobođenje. A to je, kao što je poznato, ukidanje njenog najamnog položaja, odnosno njeno oslobođenje ne samo prema svojim uslovima proizvodnje i reprodukcije, već i njeno oslobođenje prema samim svojim proizvodima, a taj proces se označava kao dugoročan istorijski proces oslobađanja rada.

Međutim, pošto je, prema shvatanju prof. Koraća, u nas radnička klasa već ostvarila svoje konačno oslobođenje, s obzirom na autorovu tvrdnju da kod nas »radna snaga nije roba« niti su sredstva za proizvodnju kapital (već »prosta materijalna pretpostavka udruženog rada«), planiranje je potrebno radi samoupravljanja, odnosno zbog »socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje«. Pustimo neka sam autor obrazloži svoj stav. Dr Korać, naime, piše: »Osnovni razlozi ili uzroci neophodnosti planiranja u tom društvu (reč je o našem socijalističkom samoupravnom društvu — prim. T. N.), odnosno svesnog delovanja ljudi na tokove društvene reprodukcije, fundamentalnije su prirode jer se nalaze u osnovnim obeležjima socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje.«[12]

A »istorijske osobenosti tih odnosa« proizvodnje su: »specifičnost socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje je u tome što udruženi radnici u samoupravnim jedinicama proizvodnje i prometa roba i društvenih delatnosti svesno regulišu ne samo svoj rad ..., nego i svoje međusobne odnose, kako unutar tih jedinica tako i između njih (samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem)«[13].

Na osnovu iznetog, neka pitanja nužno se nameću. Prvo, ako planiranje čini sadržaj socijalističkih odnosa proizvodnje, da li to znači da, pošto nemamo »samoupravni sistem planiranja« (a autor sam kaže da ga nemamo, te se zalaže da ga u praksi stvorimo), onda ni u praksi nemamo socijalističke produkcione odnose? Drugo, kako je moguće postaviti »samoupravni sistem planiranja« koji bi odgovarao socijalističkim samoupravnim odnosima kad mi te odnose proizvodnje nemamo? Treće, ako u praksi nemamo ni samoupravno planiranje ni samoupravne odnose proizvodnje (a samo se takav logički zaključak za sada može izvući), kako se može održati autorova tvrdnja da »u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje radna snaga nije roba«, kao i

[11] Da se podsetimo, svojevremeno je postojao pravac u umetnosti poznat pod nazivom »l'art pour l'art« (umetnost zbog umetnosti).
[12] Dr M. Korać, isto, str. 2004.
[13] Isto.

Digitized by Google

stav da »krize hiperprodukcije u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje objektivno nisu moguće«?

Da navedena pitanja nisu pogrešno, odnosno tendenciozno postavljena, ukazuje i sam autor kad kaže: »Neophodnost svesne kontrole tokova društvene reprodukcije od strane udruženih radnika, odnosno neophodnost samoupravnog planiranja *proizlazi iz same prirode socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje*« (*kurziv* — T. N.).[14]

Prof. Korać je svestan činjenice da se materijalno bogatstvo u nas proizvodi u obliku roba, odnosno da u socijalističkom samoupravnom društvu »postoji robna razmena, odnosno razmenska (prometna) vrednost i novac«, pa se pita da li koncept samoupravnog planiranja (kako ga on zamišlja) protivreči Marksovom stavu iz *Osnova kritike političke ekonomije*. Misli se na sledeći Marksov stav: »Ne može... biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju razmjenske vrijednosti i novca pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom.«[15]

Na izloženi Marksov stav dr Korać primećuje: »Iako izgleda da to protivreči ovom Marksovom stavu, moramo reći da je svesna kontrola udruženih radnika nad tokovima društvene reprodukcije i u uslovima postojanja robne proizvodnje i razmene *ipak moguća (?!)*, i to iz sledećih razloga« (*kurziv* — T. N.).[16]

Da vidimo koji to faktori omogućuju socijalizmu u uslovima »socijalističke robne proizvodnje« da odnose društvene reprodukcije postavi *ex ante*, a ne *ex post*. Ili, pak, kombinacijom plana i tržišta?[17] Drugim rečima, da vidimo do kakvih je sve to saznanja došla »politička ekonomija socijalizma« a da ta saznanja znače, odnosno »predstavljaju, i svojevrsnu »kritiku« Marksovog *Kapitala*, tj. kritiku njegove *Kritike političke ekonomije*««[18].

Pošto metod »političke ekonomije socijalizma« predstavlja svojevrstan »naučni« kuriozitet u političkoj ekonomiji, navešćemo citat u kojem autor zaista »kritički« pobija (ili, blaže rečeno, ko-

---

[14] Isto.

[15] K. Marks, *Osnovi kritike*..., tom I, str. 63—64.

[16] Dr M. Korać, isto, str. 2004—2005.

[17] Dr Ž. Papić se oštro suprotstavlja bilo kakvoj kombinaciji tržišta i planiranja, te kaže: »Sistem samoupravnog planiranja ne može se izgraditi... nikakvim licitiranjem dobrih i loših strana klasičnog tržišta i klasičnog planiranja, i traženjem neke tržišno-planske kombinacije, već, teorijski i praktično, *postavljanjem sa glave na noge*, na udruživanje rada i sredstava u reprodukcionim vezama« (videti navedeni rad, str. 105).

[18] U svojoj knjizi *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, I, prof. Korać piše: »Kada se... stvori politička ekonomija socijalističkog samoupravnog društva, odnosno kad se doista dođe do »pozitivnog razumevanja« socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, a time i do »razumevanja njegove negacije«, izvesno je da će ta politička ekonomija samim svojim sadržajem, odnosno saznanjima koja pruža, predstavljati i svojevrsnu »kritiku« Marksovog *Kapitala*, tj. kritiku njegove *Kritike političke ekonomije*.« Knjigu je objavio Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977. Videti str. 23, iz koje je citat uzet.

Digitized by Google

riguje) Marksa. Evo tog teksta: »Tokom svih dosadašnjih razmatranja[19] utvrdili smo da su udruženi radnici, odnosno radni kolektivi samoupravnih jedinica u privrednim i društvenim delatnostima, *ne samo subjektivno zainteresovani, nego da su objektivno* (?) *i u mogućnosti (?) da,* kako svoje unutrašnje tako i *spoljne razmenske i druge odnose, međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem, stavljaju pod svoju zajedničku svesnu kontrolu.*« A zatim nastavlja: »Pošto oni *mogu* (?) ne samo unutrašnje, nego i te spoljne odnose, preko kojih se međusobno povezuju u procesu društvene reprodukcije, *regulisati samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem*[20], *to znači da su oni u stanju (?) da i tokove društvene reprodukcije stavljaju pod svoju zajedničku svesnu kontrolu* i planiraju privredni i društveni razvoj«[21] *(kurziv* — T. N.).[21]

Navedeni citat ukazuje na to da dr Korać veruje da je za svesno regulisanje društvene reprodukcije potrebna subjektivna zainteresovanost samoupravljačâ da planiraju, a kad je to obezbeđeno, onda radnici mogu i »da su oni u stanju da i tokove društvene reprodukcije stavljaju pod svoju zajedničku svesnu kontrolu«. Autor se ne pita da li je za to dovoljna samo volja ili je, pak, potrebno još nešto. A to nešto je, po Marksovim i Engelsovim rečima, tako visok nivo proizvodnih snaga i obilje proizvoda da otpada nužnost postojanja robne proizvodnje; dakle, potreba da se ljudski rad izrazi kroz vrednost, cenu i novac, odnosno potreba da se ljudski rad putem tržišta svede na društveni rad.

Po prof. Koraću, to nije potrebno, dovoljno je »što su... subjekti ili nosioci (samoupravnog planiranja) sami udruženi radnici«[22]. Naime, dovoljno je samoupravnim planiranjem — putem samoupravnog sporazumevanja — regulisati društvenu reprodukciju, a »to stvara mogućnost da i društvena proizvodnja postaje... »proizvod udruženja koje deli rad među svoje članove«, da bude »potčinjena individuama koje je upotrebljavaju kao svoju zajedničku snagu«, a ne da su one »potčinjene društvenoj proizvodnji, koja kao kakva kob egzistira iznad njih««[23].

Vidimo da prof. Korać tvrdi, suprotno Marksu, da i u uslovima robne proizvodnje proizvođači mogu potčiniti sebi društvenu proizvodnju, odnosno da radnici mogu društvenu proizvodnju staviti pod svoju svesnu kontrolu, i pored činjenice da postoji robna proizvodnja i, prema tome, vrednost, cena i novac. Kako je to moguće? Šta to naši samoupravljači poseduju, odnosno u

[19] Dr M. Korać, po svoj prilici, veruje da je svojom knjigom (*Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, II, »Komunist«, Beograd, 1980) zaista naučno dokazao da nama nisu potrebni ni tržište ni zakon vrednosti, već jedino samoupravno sporazumevanje.

[20] Autoru ne pada na pamet da sebi postavi sledeće pitanje: zašto se toliki broj samoupravnih sporazuma u nas, sklopljenih u poslednje dve godine, ne sprovodi? Da li je tu u pitanju samo neodgovornost subjekata sporazumevanja ili je reč i o nečem drugom?

[21] Dr M. Korać, *Samoupravni sistem planiranja*, str. 2005.

[22] Isto.

[23] Isto.

Digitized by Google

nu je njihova moć? Rečju, samoupravljači treba da su svesni
ga da samoupravnim sporazumevanjem, tom panacejom »poli-
ke ekonomije socijalizma«, mogu savladati i protivrečnosti rob-
proizvodnje, suprotnosti našeg još uvek klasnog društva. Ko
to ne veruje, taj je protiv našeg socijalističkog samoupravnog
uštva! Dakle, malo šale! Drugim rečima, autor je rešio zago-
tku klasnog društva, to jest podelu rada, suprotnost između
dividualnog i društvenog rada, odnosno u mislima savladao sve
jektivne zakonitosti ekonomije robne proizvodnje, i to jednim
dinim potezom: to je, još jednom, samoupravno planiranje i
moupravno sporazumevanje.

No, dosta šale. Da se vratimo Marksu, da vidimo u kojem
ontekstu je on napisao navedenu postavku, stav koji autor tako
lako negira. Marks tamo kaže: »Sama nužnost da se proizvod
i djelatnost individua najprije pretvori u oblik *razmjenske vri-
ednosti*, u *novac*, i da oni tek u tom *stvarnom* obliku dobiju i
okažu svoju društvenu *moć*, pokazuje dvoje: (1) da individue
roizvode još samo za društvo i u društvu; (2) da njihova pro-
zvodnja nije *neposredno* društvena, nije proizvod udruženja koje
lijeli rad među svoje članove. Individue su potčinjene društvenoj
roizvodnji, koja kao kakva kob egzistira izvan njih; ali društvena
roizvodnja nije potčinjena individuama koje bi je upotrebljavale
kao svoju zajedničku snagu. Ne može, dakle, biti ništa pogrešnije
i besmislenije nego na temelju *razmjenske vrijednosti, novca*,
pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelo-
kupnom proizvodnjom, kao što se to dogodilo... s bankom koja
izdaje bonove na sate.«[24]

Da vidimo u kojem pravcu prof. Korać razmišlja i u čemu
naš autor koriguje ili »kritikuje« Marksa? Pre svega, autor impli-
citno tvrdi da je, u uslovima socijalističke robne proizvodnje, ro-
bna proizvodnja društvena proizvodnja, jer su međusobni odnosi
subjekata robne proizvodnje vezani samoupravnim sporazumima;
zatim, da je svaki individualni rad (u našim uslovima rad pojedine
osnovne organizacije udruženog rada) unapred društven; kažemo
unapred, jer se sporazumi sklapaju za buduću, a ne za već ostva-
renu proizvodnju i razmenu; da društvo unapred, prema planu,
deli rad među svoje članove, a ne preko vrednosti, cena, jednom
rečju, preko dejstva zakona vrednosti; i, najzad, da udruženi rad-
nici samoupravnim planiranjem (i samoupravnim sporazumeva-
njem) stavljaju društvenu proizvodnju pod svoju svesnu kontrolu.
Sve ovo — po nama — nije moguće postići u uslovima podele
rada i u uslovima robne proizvodnje, pa makar se ona okvalifi-
kovala i kao »socijalistička robna proizvodnja«. Zašto?

Pre svega, na sadašnjem stupnju razvoja našeg društva, dru-
štva sa mašinskim načinom proizvodnje i robnim oblicima eko-
nomskih odnosa, mi još nismo preskočili uski horizont buržoaskog
društva, ne u političkoj sferi (narodna demokratija, umesto bur-
žoaske demokratije), već u ekonomskoj, baznoj, oblasti društvene

[24] K. Marks, *Osnovi kritike...*, tom I, str. 63—64.

Digitized by Google

reprodukcije. Naime, naše društvo nije »asocijacija slobodnih proizvođača«, to je dalji cilj istorijskog razvoja, odnosno komunizam. »I jedno i drugo imalo bi označiti — ističe dr Bakarić — besklasno društvo ili društvo kojim vlada načelo: svatko prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama.« A nešto dalje dr Bakarić nastavlja: »Upozoravam ovdje na pretpostavke takvog društva. To su razvitak individuuma, razvitak proizvodnih snaga, kolektivno bogatstvo, rad kao potreba itd. Pretpostavke koje danas ne postoje. Štoviše, moglo bi se reći da su perspektive, barem prividno, nešto gore, nešto teže, nešto mračnije nego što su bile u Marxovo doba. Ne zato što bi svijet bio siromašniji, nego zato što je Marx u svoje vrijeme predviđao takva društva za tadašnji »svijet«, tj. za Evropu i nešto svijeta oko Evrope, a mi se danas nalazimo u etapi kada socijalizam postaje općim svjetskim procesom i kada u taj proces ulazi čitavo čovječanstvo.«[25]

Što se tiče udruživanja rada i sredstava, odnosno poimanja udruživanja rada, dr Bakarić kaže: »Termin »udruženi rad« izražava suštinu samoupravljanja i označava na čemu se naše društvo teži organizovati. Naravno, mi smo na početku toga udruživanja i naš rad još nije »udružen«. Radi se o procesu udruživanja.«[26] Ista misao je izražena i na sledeći način: »Mi sad upotrebljavamo formulu udruženi rad. Koji je to rad udružen? U nas još nema udruženog rada. Mi smo tek počeli udruživati rad, i ovo je tek početak.«[27]

Što se tiče planiranja u uslovima socijalističkog samoupravljanja, dr Bakarić kaže: »Bez planiranja se ne može. Ali mu zato ne treba pripisati ono što ono ne može. Time se ono ne jača, nego slabi.«[28] Upravo je takva situacija danas u nas. Naime, zakonski smo postavili sistem totalnog planiranja, ali u praksi nemamo ni planiranje ni tržište.

Da bi se došlo do odgovora na pitanje zašto je totalno planiranje u uslovima robne proizvodnje nemoguće, potrebno je da razmotrimo osnovne razlike između robne proizvodnje, koja svoju društvenost iskazuje preko tržišta, i neposredno društvene (zajedničke) proizvodnje, oblika proizvodnje u kojem nema ni razmenske vrednosti ni novca.

Suština robne proizvodnje ogleda se u činjenici da je radno vreme mera društvenih odnosa, ono mora putem razmene (tržišta) da se pretvori (svede) u društveno potrebno radno vreme. Pored toga, u uslovima robne proizvodnje to opšte (društveno) radno vreme mora biti pretvoreno u novac, odnosno robu različitu od svih drugih roba. Nikakvo samoupravno sporazumevanje o razmenskim odnosima subjekata robne proizvodnje ne može objek-

[25] Dr V. Bakarić, *Ekonomski i politički aspekt socijalističkog samoupravljanja*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1977, str. 99—100.
[26] Isto, str. 119.
[27] Isto, str. 91.
[28] Dr V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1974, str. 199.

Digitized by Google

tivno zameniti tržište, niti ukinuti nužnost delovanja zakona vrednosti.

Nasuprot takvim uslovima, u komunizmu će radno vreme egzistirati direktno, u svojim apsolutnim jedinicama mere, bez potrebe da se individualno vreme svede na opštedruštveno radno vreme. Pored toga, komunistička razmena neće biti razmena razmenskih vrednosti, već razmena delatnosti, a sama proizvodnja (njen obim i struktura) biće određena prema planu, odnosno prema zajedničkim potrebama članova komunističkog društva.

O tome Marks kaže: »Sâmo radno vrijeme egzistira kao takvo samo subjektivno, samo u obliku djelatnosti. Ukoliko je ono kao takvo razmjenljivo (i sâmo roba), ono je ne samo kvantitativno, već i kvalitativno određeno i različito, nije nipošto opće, sebi jednako radno vrijeme, nego kao subjekt nimalo ne odgovara općem radnom vremenu koje određuje razmjenske vrijednosti, kao što ni posebne robe i proizvodi ne odgovaraju njemu kao objektu.«[29]

Dakle, baš zato što je svako individualno radno vreme različito ne samo kvantitativno, već i kvalitativno, nužno je pretvaranje svih individualnih radnih vremena u opšte radno vreme, jer ono određuje visinu razmenske vrednosti. Pored toga, »posebno radno vrijeme radnika ne može (se) neposredno razmijeniti za svako drugo posebno radno vrijeme, nego da ta njegova opća razmjenljivost tek treba da bude posredovana, da to posebno radno vrijeme mora uzeti predmetni, od sebe samog različiti oblik da bi postiglo tu opću razmjenljivost«[30].

Do zabune i zabluda autorâ političke ekonomije socijalizma, po nama, dolazi zbog toga što se tvrdi da se samoupravnim sporazumevanjem (pa, prema tome, i samoupravnim planiranjem) prevladava — uklanja — robna proizvodnja, dakle, tržište, podela rada, zakon vrednosti i drugo. Međutim, poznato je da su podela rada i robna proizvodnja u dijalektičkoj vezi, te se ne može zadržati stara podela rada, a ukloniti tržište i zakon vrednosti. Naime, podela rada rađa potrebu za razmenom, a robna proizvodnja, sa svoje strane, stvara uslove za sve veću podelu rada.

Imajući to na umu, Marks pravi oštru razliku između individualne proizvodnje, proizvodnje sa podelom rada, s jedne, i uslovâ zajedničke proizvodnje (komunizma), u kojoj nema ni podele rada što uslovljava robnu razmenu, s druge strane. Stoga osnovne karakteristike buduće komunističke proizvodnje Marks objašnjava na sledeći način: »Rad pojedinaca promatran u samom aktu proizvodnje jest novac kojim on neposredno kupuje proizvod, predmet svoje posebne djelatnosti; ali to je jedan *poseban* novac kojim se kupuje baš samo taj *određeni* proizvod. Da bi on neposredno bio *opći novac*, tj. morao bi od početka biti postavljen kao karika *opće proizvodnje*. Ali pod tom pretpostavkom ne bi mu opći karakter dala tek razmjena, već bi njegov pretpostav-

[29] K. Marks, isto, str. 73.
[30] Isto.

Digitized by Google

ljeni zajednički karakter određivao učešće u proizvodima. Zajednički karakter proizvodnje od samog bi početka učinio proizvod zajedničkim, općim. Razmjena koja se prvobitno zbivala u proizvodnji (razmjena koja ne bi bila razmjena razmjenskih vrijednosti već razmjena djelatnosti koje bi bile određene zajedničkim potrebama, zajedničkim ciljevima) uključivala bi od samog početka učešće pojedinca u zajedničkom svijetu proizvoda«[31].

Da li se samoupravnim sporazumevanjem i samoupravnim planiranjem može obezbediti da svaki rad, svako utrošeno radno vreme bude društveno priznato? Ne preti li nam opasnost da više ne znamo šta je rad, a šta nerad? Ne preti li nam, drugim rečima, opasnost da se cene određuju prema uslovima (i radu) onog proizvođača koji troši najviše radno vreme? Naša stvarnost to svakodnevno potvrđuje, a stanovništvo i proizvođači su još suočeni sa činjenicom da danas nemamo ovu vrstu proizvoda, sutra nešto drugo itd.

Razlika između robne i zajedničke proizvodnje je bitna. »U prvom slučaju, koji polazi od samostalne proizvodnje pojedinca (u našim uslovima samostalnost je na nivou OUR-a — prim. T. N.), — ma koliko da se te samostalne proizvodnje kroz svoje međusobne odnose *post festum* određuju, modificiraju — posredovanje se vrši razmjenom roba, razmjenskom vrijednošću, novcem, što su sve izrazi jednog istog odnosa.«[32]

Za naše uslove, dakle, za uslove samoupravljanja, pa i, ako se hoće, procese udruživanja rada i sredstava putem samoupravnog sporazumevanja, predmet svih tih sporazuma je razmena vrednosti. A kad je reč o razmenskoj vrednosti, novcu, u dohodovnom povezivanju izražavaju se ekonomski, vrednosni odnosi, a oni ne mogu biti ni unapred dati ni dugoročni. Dakle, reč je o robi koja tek treba da se stvori, na koju treba utrošiti i živi i minuli rad. Pošto se samoupravljači dogovaraju o razmeni roba, razmeni vrednosti, njihov međusobni odnos (ekonomski) ne može biti unapred dat, unapred određen, jer bi to značilo da se unapred zna radno vreme, produktivnost rada, ponuda i tražnja. Jednom rečju, to bi značilo da je svaki individualni rad unapred društven. To su sve pretpostavke od kojih polaze autori koji negiraju nužnost tržišta, zakona vrednosti i drugo. Praksa stalno dokazuje da se takva shvatanja moraju napustiti, inače će sadašnja ekonomska kriza u nas ne samo dugo trajati, nego će se još više produbiti. Još jednom se potvrđuje ispravnost postavke da je praksa osnovni kriterij istinitosti mišljenja i saznanja. Stoga, »praktična ostvarenja koja u jednom dužem vremenskom periodu dovode do velikih teškoća, konflikata i kriza u razvitku društva ukazuju na ozbiljne slabosti i greške u idejnom konceptu i na nužnost odgovarajuće izmjene postojeće prakse«[33].

[31] Isto.

[32] Isto, str. 74.

[33] Dr Radovan Pavićević, *Država i politika*, Biblioteka »Ideje«, »Radnička štampa«, Beograd, 1974, str. 133.

Digitized by Google

Osnovna greška u konceptu samoupravnog sporazumevanja i oupravnog planiranja (shvaćenog kao sveobuhvatno planira- u tome je što se veruje da se dogovorima i sporazumima ilisni odnosi mogu u praksi i ostvariti. Što se tiče razmene, ije se u mogućnosti spoznaje kako ponude roba tako i tražnje, bi značilo da se sve unapred zna. Unapred se zna proizvodnja, podela, razmena, pa i obim i struktura potrošnje, kako pro- odne tako i individualne. To su, nema sumnje, velike iluzije.

Za zajedničku (komunističku) proizvodnju Marks kaže: »U igom slučaju *posredovana je sama pretpostavka*, tj. kao osnova izvodnje pretpostavljena je zajednička proizvodnja, zajedniš-. Rad pojedinca je od samog početka postavljen kao društveni l. Stoga, ma kakav bio poseban materijalni oblik proizvoda ji on stvara ili pomaže stvarati — ono što je on kupio svojim dom nije određeni posebni proizvod, nego određeni udio u za- dničkoj proizvodnji. On zato i ne mora razmjenjivati nikakav seban proizvod. Njegov proizvod nije *razmjenska vrijednost*. j se proizvod ne mora tek pretvoriti u neki poseban oblik da primio opći karakter za pojedinca. Umjesto podjele rada, koja nužno rađa kod razmjene razmjenskih vrijednosti, postojala bi ganizacija rada koja bi imala za posljedicu učešće pojedinca u jedničkoj potrošnji.«[34]

Imajući na umu rečeno, postavimo sebi i dr Koraću neka tanja. Da li se samoupravnim sporazumevanjem i samoupravm planiranjem može obezbediti zajednička proizvodnja u navenom smislu? Možemo li napustiti princip raspodele prema radu kojem deluje zakon vrednosti, što mnogi ne samo da ne uočaju, već tu zakonitost negiraju? Da li se samoupravnim sporaumevanjem uklanja stara podela rada i robna proizvodnja, kao o se to tvrdi?

Na postavljena pitanja Marks daje sledeći odgovor: »U prvom učaju (u uslovima robne proizvodnje — prim. T. N.) društveni arakter proizvodnje *postavlja se post festum* (naknadno) tek uzanjem proizvodâ u razmjenske vrijednosti i razmjenom tih ranjenskih vrijednosti. U drugom slučaju (u uslovima zajedničke roizvodnje, tj. u komunizmu — prim. T. N.) *društveni je karakr proizvodnje* pretpostavljen, a učešće u svijetu proizvoda, u otrošnji, nije posredovano razmjenom međusobno nezavisnih adova ili proizvoda rada. Ona je posredovana društvenim uslojima proizvodnje unutar kojih djeluje individuum«[35].

Prema tome, ne može se zamišljati zajednička proizvodnja ao pretpostavka udruženog rada u nas. Naprotiv, zajedništvo ora biti posredovano razmenom. Što u takvoj razmeni koristimo metod sporazumevanja, ne daje nam za pravo da tvrdimo da se vim procesom uklanja podela rada, a sa njom i robna proizvodja. »Hteti, dakle, — kaže Marks — da se rad pojedinca (tj. taoder njegov proizvod) učini neposredno *novcem, realiziranom*

[34] K. Marks, isto, str. 74.
[35] Isto.

Digitized by Google

razmjenskom vrijednošću (a ta se tvrdnja implicitno sadrži u konceptu koji kritiziramo), znači odrediti ga *neposredno* kao opći rad, tj. negirati upravo one uslove pod kojima zavisi od privatne razmjene. Spomenuti zahtjev može se zadovoljiti samo pod uslovima pod kojima se više ne može ni postaviti. Rad na osnovu razmjenskih vrijednosti upravo pretpostavlja da ni rad pojedinca ni njegov proizvod nisu *neposredno* opći, da proizvod stječe taj oblik tek *predmetnim posredovanjem* putem *novca* koji je od njega različit«[36].

Što se tiče tvrdnje dr Koraća da samoupravljači putem samoupravnog planiranja svesno mogu vršiti raspodelu radnog vremena na različite grane proizvodnje, može se reći da je to besmislica. U uslovima robne proizvodnje u socijalizmu planiranje zaposlenosti ne samo da je uslovljeno potrebama proizvodnje, već je ta proizvodnja zavisna od kretanja budućih cena faktorâ proizvodnje. Dakle, u uslovima robne proizvodnje zakon vrednosti deluje i na mogućnosti i (ne)mogućnosti zapošljavanja pojedinih kadrova. Zapošljavanje je, prema tome, posredovano veličinom vrednosti koju prisvaja pojedini robni proizvođač primarnom raspodelom. I sama ponuda radne snage, kao i opredeljenje radne snage za određenu vrstu posla, uslovljena je kretanjem vrednosti, dakle zavisi od valorizacije pojedinih oblika ljudske angažovanosti (profesije, kvalifikacije i slično).

Marks je upozoravao da je »planska raspodjela radnog vremena na različite grane proizvodnje... prvi ekonomski zakon na osnovu zajedničke proizvodnje (a ne robne — prim. T. N.). On štoviše, postaje zakon u mnogo višem stupnju. Ali to je ipak — ističe Marks — bitno različito od merenja razmjenskih vrijednosti (rada ili proizvoda rada) radnim vremenom«[37].

Do pogrešnih shvatanja prirode robne proizvodnje u socijalizmu dolazi, po našem mišljenju, zbog toga što se »socijalističkoj robnoj proizvodnji« pripisuju obeležja zajedničke (komunističke) proizvodnje. Pre svega, pretpostavljaju se budući (komunistički) odnosi proizvodnje i raspodele, a vrednosni (ekonomski) odnosi se tretiraju kao gola forma društvenih odnosa. Dakle, društveni odnosi se i dalje moraju izraziti putem odnosa stvari, jer su produkcioni odnosi posredovani ekonomskim oblicima ljudskog rada, odnosno određeni ekonomskim uslovima robne proizvodnje.

Stoga tvrdnja dr Koraća da se »u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje proces robne razmene zaista defetišizuje«[38] ne može se naučno održati. Po Marksovim rečima, robni fetišizam će nestati tek sa nestankom robne proizvodnje, a to je već stanje komunizma, dakle »slobodne asocijacije proizvođača«, u Marksovom smislu reči.

---

[36] Isto.

[37] Isto, str. 75.

[38] Dr M. Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, II, str. 28.

Digitized by Google

Naime, po Engelsovim rečima, koje čitamo u *Anti-Diringu*, omunizmu će sredstva za proizvodnju biti neposredno podruena, te će »svačiji rad, ma kako bio različit njegov specifičan istan karakter, (biti) unapred i direktno društven rad. Koli- društvenog rada koja se nalazi u nekom proizvodu sad ne a tek utvrđivati obilaznim putem; svakodnevno iskustvo direk- pokazuje koliko je rada prosečno potrebno. Društvo može sto da izračuna koliko se radnih časova nalazi u parnoj mašini, ektolitru pšenice od poslednje žetve, u sto kvadratnih metara na određenog kvaliteta. Ne može mu, dakle, padati na um da ičine rada koje se nalaze u proizvodima, i koje su mu sad di- tno i apsolutno poznate, još dalje izražava u nekoj samo rela- noj, kolebljivoj, neadekvatnoj meri, ranije neizbežnoj kao nu- om ispomaganju, tj. u nekom trećem proizvodu, a ne u njihovoj irodnoj, adekvatnoj, apsolutnoj meri, u *vremenu*«. A malo dalje stavlja: »Dakle, društvo pod gornjim pretpostavkama i ne pri- suje nikakvu vrednost proizvodima. Prostu činjenicu da je za oizvodnju sto kvadratnih metara sukna bilo potrebno, recimo, ljadu radnih časova, društvo neće izražavati na zaobilazan i be- nisleu način govoreći da oni vrede hiljadu radnih časova. Sva- ako, društvo će i onda morati da zna koliko rada treba za izradu vakog upotrebnog predmeta. Ono će imati da podesi plan pro- vodnje prema sredstvima za proizvodnju, u koja spadaju naro- ito i radne snage.[39] Korisni efekti raznih upotrebnih predmeta, poređeni međusobno i s količinama rada potrebnim za njihovu radu, konačno će određivati taj plan. Ljudi će onda sve svr- ati vrlo prosto, bez posredovanja čuvene »vrednosti«.«[40]

Vratimo se našim uslovima, dakle, uslovima robne proizvod- je u socijalizmu. Možemo reći da autori koji uporno ističu da e naša proizvodnja socijalistička robna proizvodnja gube iz vida činjenicu da samim uklanjanjem kapitalista iz procesa društvene reprodukcije nije moguće preko noći promeniti način proizvodnje. Istina, ukinuta je kapitalistička privatna svojina, ali je činjenica da sredstva za proizvodnju još nisu »prosta materijalna pretpo- stavka udruženog rada«, što bi značilo da se društvena svojina ostvaruje ne posredno, već neposredno.

Prema tome, sredstva za proizvodnju, iako su u društvenoj svojini, nisu nikako samo prosta materijalna pretpostavka rada, kako to mnogi autori tvrde. Naprotiv, sredstva za proizvodnju su i dalje u robnom obliku, te minuli rad i dalje ima ekonomske

[39] Skrećemo pažnju čitaocu na okolnost da Engels ovde radnu snagu tretira kao sredstvo za proizvodnju, jer je reč o materijalnoj proizvodnji ili »carstvu nužnosti«. Ovo osporava tvrdnju naših autora koji ističu da su radnici u materijalnoj proizvodnji u nas samo subjekti (samoupravljači). Gubi se iz vida razlika između klasnih odnosa, odnosa između najamnog rada i kapitala (kapitalista) i radne snage i ekonomskih odnosa.

[40] F. Engels, *Anti-Diring*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 31 Institut za izučavanje radničkog pokreta — »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 235—236.

Digitized by Google

funkcije društvenog kapitala, bilo da je reč o sredstvima za proizvodnju u robnom ili u novčanom obliku.[41]

Kad ovo ističemo, imamo na umu notornu činjenicu da u nas i dalje postoji podela rada na fizički i umni, odnosno podela društvene reprodukcije na materijalnu proizvodnju (»carstvo nužnosti«) i duhovnu proizvodnju (»carstvo slobode«) — mada ne u Marksovom smislu reči, što uslovljava podelu rada na proizvodni i neproizvodni; kod nas, isto tako, postoji podela rada na potrebban rad i višak rada, što ukazuje na to da i dalje postoji »rad za druge«, mada to ne znači da se u socijalizmu održala klasična klasna eksploatacija. Inače, kako se može objasniti princip slobodne razmene rada a da se odnos između privrednih i društvenih delatnosti tretira kao prisvajanje (od strane neproizvodnih radnika u društvenim delatnostima) bez rada (što bi bilo tretirano kao »socijalistička« eksploatacija). Naime, i u socijalizmu se samo deo stanovništva bavi proizvodnim radom, proizvodnim u smislu stvaranja vrednosti i viška vrednosti. Drugi deo stanovništva obavlja društveno koristan rad i po tom osnovu vrši razmenu rada sa radnicima u materijalnoj proizvodnji. Čak i radnici, tačnije, činovnici u državnoj upravi troše svoju radnu snagu, obavljajući pri tom društveno koristan rad, koristan na sadašnjem stepenu razvoja društvenih proizvodnih snaga. Njihove su funkcije još uvek neophodne, sve dok društvo ima potrebu za državom.

Ne shvatajući višak rada (i višak vrednosti) kao ekonomsku kategoriju, mnogi autori negiraju činjenicu da i u nas postoji višak rada i višak vrednosti. Naime, tvrdi se da je celokupna novostvorena vrednost potreban rad, te da neposredni proizvođači »prisvajaju celokupan rezultat svoga rada«. Dr Velimir Zeković o tome kaže: »Karakter i suština samoupravnih odnosa proizvodnje opredeljuju takav položaj radnih ljudi u udruženom radu koji pretpostavlja da oni prisvajaju celokupan rezultat svoga rada i samostalno vrše raspodelu ostvarenog dohotka. Iz toga proističe zaključak da njihovo pravo ne može biti ograničeno na prisvajanje i raspodelu samo onog dela dohotka koji predstavlja takozvani potreban rad, nego i na višak rada«[42].

Iz navedenog citata može se videti da dr Zeković smatra da se samom činjenicom da neposredni proizvođači samoupravno donose odluku o raspodeli dohotka automatski gubi podela vrednosti na potreban rad i višak vrednosti, odnosno da radnici u materijalnoj proizvodnji (koji su jedini proizvođači vrednosti) prisvajaju celokupnu novostvorenu vrednost. Mislimo da nije potrebno mnogo naglašavati da prisvajanje celokupne vrednosti i

[41] O ekonomskim funkcijama društvenog kapitala kao celokupnosti društvenih sredstava reprodukcije u nas videti: E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, treće izdanje, »Radnička štampa«, Beograd, 1979.

[42] Dr Velimir Zeković, *Samoupravno povezivanje radnih ljudi različitih sfera udruženog rada*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 11-12.

Digitized by Google

odlučivanje o podeli stvorene vrednosti nije jedno te isto, bar što se tiče ekonomskih odnosa.

Rekli smo već da i radnici u društvenim delatnostima prisvajaju deo proizvedene vrednosti svojim radom i da slobodna razmena rada isključuje eksploataciju. Prema tome, slobodnom razmenom rada radnici materijalne proizvodnje razmenjuju svoj rad (višak rada) sa radom radnikâ u društvenim delatnostima, te se ne može govoriti o »izdržavanim delatnostima«, odnosno o prisvajanju bez rada.

Međutim, mišljenja u političkoj ekonomiji socijalizma ne idu tim pravcem, već se negira višak vrednosti, a sa njim i celokupna Marksova teorija vrednosti. O odnosu privrede i društvenih delatnosti dr Zeković kaže: »Sa stanovišta razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje i obezbeđenja jednakog društveno-ekonomskog položaja radnih ljudi, neodrživa je podela dohotka na deo koji predstavlja potreban rad i na deo koji predstavlja višak rada. Takva podela implicira društvene odnose u kojima neko treba da određuje šta je višak rada (po Marksu, ovo je objektivna činjenica, jer će višak rada postojati i u komunizmu, ali ga neće stvarati samo radnici koji se isključivo bave materijalnom proizvodnjom, tj. »carstvom nužnosti«), njegovu namenu i korišćenje. Društvene delatnosti koje se finansiraju iz viška rada dobijaju karakter društvenih službi. Neprivredne delatnosti, u takvim uslovima, nalaze se u položaju *izdržavanih delatnosti*, jer se sredstva za njihov rad i razvoj obezbeđuju otuđivanjem dela dohotka organizacija udruženog rada u privredi. Međutim, svako otuđivanje dohotka ili dela dohotka od radnih ljudi protivureči suštini samoupravnih odnosa proizvodnje, pa samim tim na toj osnovi ne može obezbediti ravnopravan društveno-ekonomski položaj radnih ljudi angažovanih u različitim oblastima društvenog rada. Položaj jednih oblasti društvenog rada kao izdržavanih, a drugih kao aktivnih, nužno dovodi do sukoba i antagonizma između različitih sfera društvenog rada« (*kurziv* — T. N.).[43]

Jasno je da se negiranje viška vrednosti izvodi iz političkog oblika društvenih odnosa (samoupravnog odlučivanja), a ne iz ekonomske činjenice da postoji i dalje podela rada: podela na proizvodni i neproizvodni rad. Iz težnje za izjednačavanjem društveno-ekonomskog položaja radnikâ u sferi društvenih delatnosti sa radnicima u materijalnoj proizvodnji, naime, iz težnje društva da se društvene delatnosti oslobode »tutorstva« države, gubi se kriterijum podele rada na proizvodni i neproizvodni rad.

Neki autori idu toliko daleko da ističu tezu da se u društvenim delatnostima stvara vrednost (dohodak) i akumulacija (višak vrednosti), jednako kao i u materijalnoj proizvodnji. Tako, na primer, u jednom radu čitamo: »Društveni proizvod je rezultat udruženog rada, znači, i rezultat rada radnikâ u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i drugih društvenih djelatnosti.« Isti autor malo dalje kaže: »Troškovi neke robe su i troškovi koje

[43] Isto, str. 12.

Digitized by Google

je proizvodnja te robe prouzročila na području društvenih djelatnosti«[44].

Navedena teza treba da znači da u socijalističkom samoupravnom društvu nema više viška rada i viška vrednosti, dakle, da robu i vrednost (dohodak) neposredno stvaraju radnici materijalne proizvodnje i radnici društvenih delatnosti. Drugim rečima, dr Bešter proširuje pojam proizvodnog rada (u smislu stvaranja vrednosti) na bezmalo svaki društveno koristan rad. Međutim, po Marksovoj teoriji radne vrednosti, robne vrednosti, vrednost se stvara samo u materijalnoj proizvodnji, dok se društvene delatnosti finansiraju iz podruštvljenog viška rada (i viška vrednosti) — otuda ideja o »slobodnoj razmeni«.

III

U ovom poglavlju želimo kritički analizirati sam »predmet samoupravnog planiranja«, s obzirom na to da se u konceptu sveobuhvatnog planiranja želi ne samo unapred predvideti robna razmena, već i sama raspodela novostvorene vrednosti.

Po dr Koraću, »*osnovni (ali ne i jedini) predmet samoupravnog planiranja* za sve radne kolektive *privrednih i društvenih delatnosti mora biti trajno sticanje dohotka na osnovu rada i njegova raspodela na sve vidove njihove* (investicione, individualne, zajedničke i opšte) *potrošnje*«[45].

Kao što se vidi, predmet planiranja nije proizvodnja, već raspodela i potrošnja. Međutim, zna se da su raspodela i potrošnja vezane za proizvodnju, odnosno da mora biti najpre proizvedeno ono što će se raspodeliti i potrošiti. Zatim, u uslovima robne proizvodnje svi se faktori proizvodnje izražavaju u robnom obliku; negirali mi tu činjenicu ili ne, to je objektivna stvarnost. Neposredni cilj proizvodnje nije upotrebna vrednost, već vrednost, a ona je (kroz cene kao novčani izraz vrednosti) merilo ne samo raspodele, već i potrošnje, bilo proizvodne bilo individualne.

Isto tako, ne može se održati teza da je osnovni cilj proizvodnje u socijalizmu »nesmetano i trajno zadovoljavanje svih njihovih potreba koje imaju kao proizvođači i potrošači«, jer to implicitno sadrži pretpostavku da naše društvo poseduje obilje materijalnih proizvoda. Kad bi tako bilo u praksi, mi bismo mogli deliti društveno bogatstvo (deo namenjen ličnoj potrošnji) prema potrebama svakog člana našeg društva, a ne po principu raspodele prema radu. Prema tome, socijalizam ne može obezbediti trajno i nesmetano sticanje dohotka ni jednom pojedinom proizvođaču (niti potrošaču), jer takvu raspodelu ne omogućuju materijalne proizvodne snage, koje još nisu dostigle tako visok nivo da bi

[44] Dr Mara Bešter, *O nekim otvorenim pitanjima slobodne razmjene rada na području društvenih djelatnosti*, »Socijalizam«, br. 8/1980, str. 89—90.

[45] Dr M. Korać, *Samoupravni sistem planiranja*, str. 2005.

Digitized by Google

e zadovoljio navedeni princip. Naime, u uslovima podele rada i obne proizvodnje, u društvu u kojem radno vreme služi kao nera ne samo razmene, već i raspodele, raspodela zavisi od kre- anja cena i troškova proizvodnje. To su, između ostalih, faktori sticanja dohotka, što znači da ni visina dohotka nije neka stalna veličina, a pogotovu unapred data i poznata.

Što se tiče radničke klase u socijalizmu, ni ona nije homogena niti se može zadovoljiti samo trenutnim interesima i pobudama. Dr Ivan Stojanović se s pravom pita: »Nema li u nas još uvek dosta idealiziranih predstava o radničkoj klasi? Koliko ozbiljno uzimamo u razmatranje činjenicu da i u toj klasi još uvek ima dosta onoga što je još Marks nazvao »furijom ličnih interesa« i što jeste element načina da se i tom klasom manipuliše? Da li se u okviru radničke klase dovoljno sagledava ono što je opšti, društveni, klasni, dugoročni interes? Da li je i ta klasa prvenstveno opsednuta samo svojim manje-više trenutnim interesima? Kako, na primer, tumačiti odnos zaposlene radničke klase prema nezaposlenoj? Kako, isto tako, tumačiti tako često prisutne pojave javašluka u radu, odnosu prema društvenoj svojini itd?.«[46]

Ni u pogledu predmeta planiranja dr Korać ne misli na društvo robnih proizvođača. Sve pretpostavke su uzete tako da se premise izvode iz zajedničke (komunističke) proizvodnje, a ona neće biti robna, već naturalna proizvodnja. Autor, naime, govori o socijalizmu kao »novom društvu«, a to je, kao što je poznato, komunizam. Socijalizam je prelazni period, on se ne može tumačiti kao nova društveno-ekonomska formacija.

»Celokupno dosadašnje iskustvo potvrđuje da pitanje socijalizma nije isključivo pitanje političke vlasti, već i pitanje karaktera proizvodnje, proizvodnih odnosa, karaktera raspodele i potrošnje. Revolucionarni odnos ukidanja klasa, prelaska od klasnog u besklasno društvo, pretpostavlja potpuno ovladavanje proizvodnjom, uslovima proizvodnje od strane radničke klase.« I dalje: »S obzirom na to da je socijalizam prelazni revolucionarni proces od kapitalizma ka komunizmu, a ne posebna društveno-ekonomska formacija u istorijskom razvoju ljudskog društva, *reprodukcija socijalizma se ostvaruje u permanentnoj borbi starog i novog*. Socijalistička revolucija može se doista razvijati kao revolucija koja *tokom jedne čitave istorijske epohe razgrađuje klasno društvo* i uspostavlja besklasnu komunističku zajednicu, jedino ukoliko ostvarivanje svojih konačnih, istorijskih ciljeva ne ostavlja za neku daleku budućnost«[47] (*kurziv* — T. N.).

Borba starog i novog je dijalektički odnos bića i svesti, naime, odnos kapitalističkog načina proizvodnje i samoupravljanja, kao oblika novih produkcionih (pre svega, političkih) odnosa — vlasti radničke klase. Međutim, »iz dijalektike nastajanja novog i starog i posredstvom starog (odnosa između rada i društvenog

[46] Dr Ivan Stojanović, *Zadaci SKJ u razvoju društvenih nauka — današnja kritika etatizma u nas*, »Komunist«, br. 1307, 9. april 1982.
[47] Dr A. Grličkov, *Svet i socijalizam*, »Međunarodna politika«, br. 768, 1. april 1982, str. 3.

Digitized by Google

kapitala, to jest produkcionih odnosa u socijalizmu shvaćenih u smislu Kardeljevih teorijskih misli — prim. T. N.), a takođe iz dijalektičkih suprotnosti samog novog, socijalističkog, proizlazi i dijalektička protivrečnost između istorijskih ciljeva socijalizma, s jedne strane, i socijalizma kao društva koje u svakoj etapi svoga razvoja mora, kao svako društvo, da relativno trajnije strukturira svoje biće, da izgrađuje konkretne sisteme društvenih odnosa i institucija, s druge strane«[48].

Nasuprot prethodnim shvatanjima, u kojima se jasno ističu ne samo trenutni interesi radničke klase, već i njeni dugoročni, istorijski ciljevi, prof. Korać maksimira »ličnu, zajedničku i opštu potrošnju«. On o tome kaže: »Pošto su lična, zajednička i opšta potrošnja jedini oblici njihove (zaposlenih radnika — prim T. N.) *prave potrošnje*, ... normalno je očekivati da će svi radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti biti zainteresovani za to da stalno ostvaruju *povećanje upravo tih oblika potrošnje*«[49] *(kurziv* — T. N.).

Ovaj stav ima smisla samo kad se misli na trenutni interes radničke klase, odnosno zaposlenih radnika. A šta je sa novom zaposlenošću, odnosno sa mladim ljudima koji traže posao? Da li je na taj način zaposleni deo stanovništva oslobođen nužnosti stvaranja viška vrednosti (akumulacije) kao izvora sredstava za finansiranje otvaranja novih radnih mesta?

Ne ponašaju li se možda danas mnogi, inače zaposleni, kao da sredstva za proizvodnju nisu u društvenoj, već u grupnoj svojini, te da od njih (od njihove dobre volje) zavisi da li će sve veći broj nezaposlenih ikada ostvariti svoje ustavno pravo na to da se uključi u udruženi rad. Za nezaposleni deo našeg stanovništva ostvarivanje prava na rad društvenim sredstvima i mogućnost sticanja sredstava za život radnim angažovanjem veoma često je samo puka želja.

Pored iznetog, dr Korać smatra da su samoupravljači u stanju da regulišu raspodelu nacionalnog dohotka bez dejstva zakona vrednosti, te da između navedenih oblika potrošnje nema suprotnosti, odnosno tvrdi se da se ta suprotnost otklanja samoupravnim sporazumevanjem. Tvrdi se, naime, da »zbog postojanja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje (svi radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti — prim. T. N.) zaista kontrolišu sve vidove te prave, konačne potrošnje«. Da li je to moguće u uslovima robne proizvodnje? Dr Korać tvrdi da je moguće i da je »izvesno da i obim ili visina ostvarene lične, zajedničke i opšte potrošnje po jednom radniku predstavlja stvarno merilo njihovog životnog standarda u novom društvu«. Naime, »može (se) pretpostaviti da će svi radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti želeti da na dugi rok obezbeđuju stalni porast te potrošnje po radniku i da stoga ona bude trajni predmet samoupravnog planiranja«[50].

[48] Isto.
[49] Dr M. Korać, *Samoupravni sistem planiranja*, str. 2006.
[50] Isto.

Digitized by Google

Navedeni citat ukazuje na to da se u konceptu sveobuhvatnog planiranja pretpostavlja naturalna, a ne robna proizvodnja, a s tim u vezi i raspodela prema potrebama, a ne princip raspodele prema radu i rezultatima rada. Međutim, u komunističkoj organizaciji proizvodnje, u kojoj će društvo stvarno ovladati uslovima »proizvodnje svoga života«, potrebe će biti unapred poznate, te će se proizvoditi prema unapred smišljenom planu i prema datim materijalnim i ljudskim mogućnostima tog besklasnog društva. Pojedinac će, po Marksovim rečima, učestvovati u zajedničkoj proizvodnji i u zajedničkoj potrošnji. Cena i novac neće biti mehanizmi putem kojih se danas u nas vrši proizvodnja, raspodela, razmena i potrošnja.

Pošto dr Korać maksimira konačnu potrošnju, on nam nudi novu zakonitost socijalizma, naime, brži porast II odeljka društvene reprodukcije. To je suprotnost u odnosu na već utvrđene ekonomske zakonitosti kapitalizma, u kojem postoji zakonitost bržeg porasta I odeljka. Poznato je da je ova zakonitost uslovljena tehničkim progresom, to jest većim angažovanjem minulog rada u odnosu na živi rad.

Zakonitost koju objašnjava naš autor ide suprotnim pravcem, odnosno brži je porast II odeljka društvene reprodukcije. Autor kaže: »To znači da bi se u ovom (socijalističkom — prim. T. N.) načinu proizvodnje i odnosi između dva odeljka društvene proizvodnje morali prilagoditi... stalnom povećavanju te konačne potrošnje po radniku, što se, zbog drukčijih odnosa proizvodnje, ne može dešavati u kapitalizmu...«[51]

S obzirom na to da dr Korać ne polazi od kapitalističkog načina proizvodnje, u kojem su svi faktori proizvodnje u robnom obliku, on najpre govori o naturalnim odnosima i u takvim uslovima društvene reprodukcije definiše pomenutu zakonitost, to jest brži porast II odeljka društvene reprodukcije, u odnosu na porast I odeljka — u kojem se proizvode sredstva za proizvodnju. Međutim, kasnije, kad u istraživanje uključuje vrednosne i cenovne odnose, pomenuta zakonitost se pretvara u novu zakonitost, odnosno u ravnomeran porast oba odeljka društvene reprodukcije.

Naime, autor tvrdi da se u socijalizmu mora obezbediti ravnomeran rast društvenog bruto proizvoda i ravnomeran rast oba odeljka društvene reprodukcije, jer je »izvesno da se bez stalnog porasta društvenog bruto proizvoda i dohotka, odnosno nesmetane proširene društvene reprodukcije, ne može obezbediti ni trajni porast te konačne potrošnje po radniku«[52].

Po našem mišljenju, navedena shvatanja su neprihvatljiva, jer se ne izvode iz ekonomskih oblika proizvodnih odnosa u socijalizmu, naime iz odnosa rada i društvenog kapitala, to jest iz samog načina proizvodnje, već iz političkog oblika društvenih odnosa — odnosâ samoupravljanja. Pored toga, takvo shvatanje samoupravljanja je veoma usko, jer se zanemaruju istorijski, dugoroč-

[51] Isto.
[52] Isto.

Digitized by Google

ni zadaci radničke klase. Naime, ma koliko bilo tačno da radnici maksimiraju svoju ličnu, zajedničku i opštu potrošnju, njihov je zadatak da istovremeno stvaraju i višak vrednosti (akumulaciju). Pri tome je neprihvatljiva teza da je interes radnikâ za akumulacijom motivisan samo većom budućom ličnom potrošnjom. Ako bi to bilo tačno, onda se društvena svojina pretvara u grupnu svojinu; u tim odnosima izražen je interes samo onih koji već imaju obezbeđena radna mesta. A šta je sa nezaposlenim delom stanovništva?

Ako to imamo na umu, onda se ne može tvrditi da je predmet samoupravnog planiranja konačna potrošnja zaposlenih, odnosno njihovo trajno sticanje ličnih dohodaka. Pored toga, trajno sticanje dohotka postiže se samo radom, većom produktivnošću rada, dakle, realnim ekonomskim odnosima, a ne samoupravnim sporazumevanjem — kako se to tvrdi.

Da se u prvi plan postavlja konačna potrošnja već zaposlenih, vidi se iz sledećeg stava: »trajno sticanje dohotka ni za jedan posebno uzeti radni kolektiv, u uslovima robne proizvodnje, nije moguće obezbediti bez njihovog međusobnog udruživanja i povezivanja u procesu društvene reprodukcije, te je normalno očekivati da će svi radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti biti zainteresovani da, u cilju trajnog povećanja svog dohotka i svih vidova svoje potrošnje, međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem regulišu najbitnije veze i odnose koji utiču na tokove društvene reprodukcije i moraju biti predmet samoupravnog planiranja«[53].

Veze i odnosi koje, prema konceptu totalnog planiranja, udruženi radnici treba da stave pod svesnu (plansku) kontrolu jesu: »sporazumi o porastu stepena korišćenja i usklađivanja proizvodnih kapaciteta; sporazumi o sinhronizovanom porastu tehničke opremljenosti rada; dogovori i sporazumi o cenama po kojima će se određene vrste roba prodavati, odnosno kupovati u okviru ovih celina ili van njih; dogovori i sporazumi o konkretnoj primeni opštih kriterija, odnosno merilâ namenske raspodele dohotka i raspodele ličnih dohodaka u pojedinim organizacijama udruženog rada; dogovori i sporazumi o međusobnom pozajmljivanju sredstava akumulacije...«[54]

Postavlja se pitanje: ako samoupravljači treba da sklope sve te sporazume i dogovore, šta onda ostaje od tržišta i robne proizvodnje i njenih imanentnih zakonitosti? Po prof. Koraću, ni pomenuti sporazumi ne iscrpljuju predmet planiranja, odnosno ne obuhvataju sve odnose samoupravnog planiranja. Naime, »udruženi radnici, ukoliko nameravaju da tokove društvene reprodukcije stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu, moraju, u prvom redu, samoupravnim dogovorima i sporazumevanjem, regulisati... raspored ljudi i sredstava na dva odeljka društvene proizvodnje,

[53] Isto, str. 2006—2007.

[54] Dr M. Korać — dr T. Vlaškalić, *Politička ekonomija*, osmo izdanje, »Rad«, Beograd, 1978, str. 508.

Digitized by Google

a to znači da sâm taj raspored mora biti predmet samoupravnog planiranja«[55].

Pošto su, po shvatanju dr Koraća, cene unapred date, utvrđene samoupravnim sporazumima, »samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem udruženih radnika mora (se) regulisati učešće odeljka u naturalnoj strukturi društvenog bruto proizvoda, odnosi cena roba proizvedenih u tim odeljcima i proporcije namenske raspodele dohotka, naime, sve to mora biti predmet samoupravnog planiranja«[56].

Pošto se društvene delatnosti finansiraju iz dohotka (tačnije: iz viška vrednosti) privrede, to i »sama aktivnost svih tih (društvenih) delatnosti morala (bi) biti predmet dogovaranja i sporazumevanja udruženih radnika, to jest predmet samoupravnog planiranja«. I, najzad, ako »udruženi radnici žele da (tokove društvene reprodukcije) stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu, oni moraju i... spoljnoekonomske odnose regulisati zajedničkim dogovaranjem i sporazumevanjem, što znači da i ti odnosi moraju biti predmet samoupravnog planiranja«[57].

Nakon ukazivanja radničkoj klasi, to jest udruženim radnicima, šta je sve predmet samoupravnog planiranja, prof. Korać rezimira svoja istraživanja i izvlači konačan zaključak. Da čujemo i to! »Sve to pokazuje da raspored ljudi i sredstava na dva odeljka društvene proizvodnje, učešće tih odeljaka u naturalnoj (materijalnoj) strukturi društvenog bruto proizvoda, odnosi cena proizvedenih roba u tim odeljcima, proporcije namenske raspodele ostvarenog dohotka, kao i odnosi između privrednih i društvenih delatnosti i spoljnoekonomski odnosi, moraju biti predmet samoupravnog planiranja. Jer — ističe prof. Korać — samo u onoj meri u kojoj udruženi radnici budu u stanju da samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem te odnose stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu, društvena proizvodnja neće »kao kakva kob egzistirati iznad njihovih glava«, ... to jest neće oni biti potčinjeni toj proizvodnji, nego ona njima, i oni će je »upotrebljavati kao svoju zajedničku snagu«. A u takvim uslovima se i zakon srazmernog rasporeda društvenog fonda rada na razne delatnosti, kao opšti zakon društvene proizvodnje, ostvaruje »kao zakon koji je, shvaćen »udruženim razumom« agenata proizvodnje i »podvrgnut njima, potčinio proces proizvodnje njihovoj zajedničkoj kontroli« «[58].

Čuli smo šta je sve predmet samoupravnog planiranja, naravno, prema ovom shvatanju političke ekonomije socijalizma. Dobro, to je teorija! Šta na to kaže naša praksa? Da li su njoj potrebni svi ti mogući i nemogući samoupravni sporazumi? Treba li radnici da rade i za mašinom ili će samo razmatrati i usvajati sporazume? Ili će, pak, radnici sve to prepustiti birokratiji i tehnokratiji, kao što to naša praksa stalno potvrđuje?

---

[55] Dr M. Korać, *Samoupravni sistem planiranja*, str. 2007.
[56] Isto.
[57] Isto, str. 2007—2008.
[58] Isto, str. 2008.

Digitized by Google

Prof. Korać tvrdi da praksa to može podneti, samo je potrebno stvoriti samoupravni sistem planiranja. Naime, »da bi svesna kontrola svih tih bitnih procesa društvene reprodukcije... u praksi bila moguća, neophodno je stvoriti adekvatan sistem samoupravnog planiranja«[59]. O putu stvaranja ovog sistema govorićemo nešto kasnije. Videćemo da je teza o sveobuhvatnom planiranju ipak velika zabluda, iluzija, i da je krajnja konsekvenca svih tih shvatanja, mišljenja o planiranju, stvarnost državnog planiranja u socijalizmu.

Za sada možemo izvući zaključak da je pomenuta politička ekonomija socijalizma, suprotno Marksu, »dokazala« da je i u uslovima »socijalističke robne proizvodnje« moguće ovladati proizvodnjom, te da ona nije više sila iznad društva, odnosno radničke klase. Mada socijalizam nije još dostigao tako visok nivo materijalnog razvoja, nivo razvoja društva koji bi učinio robnu proizvodnju suvišnom, radnici mogu samoupravnim sporazumevanjem i samoupravnim planiranjem staviti materijalnu proizvodnju pod svoju svesnu zajedničku kontrolu! Nema sumnje da je Marks pogrešio — on nije znao za ideju samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja. To je otkriće te političke ekonomije socijalizma.

IV

Iz svega do sad rečenog proizlazi da se sveobuhvatno (totalno) planiranje vezuje za procese udruživanja i povezivanja radnih ljudi, te ako je »njihovo udruživanje i povezivanje nerazvijeno, nije ni moguće stvaranje samoupravnog sistema planiranja«[60]. A pošto je udruživanje i povezivanje rada dugoročan proces, toliko dugoročan da će trajati sve do komunizma, postavlja se pitanje: šta je sa samoupravnim planiranjem u vremenu dok se ne stvore pretpostavke besklasnog društva, dakle, uslovi komunizma? Da li to znači da neće biti planiranja u uslovima socijalizma, shvaćenog kao prelazni period od kapitalizma ka komunizmu?

Na postavljena pitanja prof. Korać daje sledeći odgovor. »To ne znači da u... početnom periodu nastajanja novog društva (po nama, novo društvo može biti samo komunizam — prim. T. N.) neće biti nikakvog planiranja...«, naprotiv, »sve dotle dok, zbog nedovoljne razvijenosti samoupravnih (tačnije, komunističkih — prim. T. N.) odnosa, radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti ne budu u stanju da međusobnim dogovarajnem i sporazumevanjem, odnosno samoupravnim planiranjem, stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu proces društvene reprodukcije, ... neophodno (je) da proleterska *država svojim planiranjem i merama ekonomske politike usmerava tokove društvene reprodukcije*«[61] (*kurziv* — T. N.).

---

[59] Isto.
[60] Isto, str. 2018.
[61] Isto, str. 2019.

Digitized by Google

Baš lepo! Pošli smo od saznanja (svesti) o neophodnosti i mogućnosti samoupravnog sistema planiranja i u uslovima robne proizvodnje, pa smo najzad došli do zaključka (suprotno prvom) da za to nema mogućnosti, te se zalažemo za državno planiranje! To je već realno moguće! U tome imamo iskustva. Po rečima prof. Koraća, državno planiranje je korisno za radne kolektive privrednih i društvenih delatnosti, jer »oni sami, zbog svoje nepovezanosti, ne bi mogli obezbediti .. nesmetano sticanje dohotka na osnovu rada«[62].

Istina, autor kaže da državno planiranje treba da »stimuliše dalje razvijanje ... samoupravne prakse, koja treba da omogući da se postepeno transformiše, i to državno u samoupravno planiranje«. Ali je, ipak, činjenica »da je ta transformacija državnog u samoupravno planiranje dugotrajan i složen istorijski proces«[63].

Ako je to tačno, a nema sumnje da je prelazak socijalističkog društva od kapitalizma ka komunizmu zaista dugotrajan i složen proces, onda se sva aktivnost, na kraju krajeva, svodi na državno planiranje, te o samoupravnom sistemu planiranja nema ni pomena. Ono ostaje, naime, daleka i poželjna budućnost (?!).

Prema tome, država treba da stvara uslove za samoupravno planiranje, i to na sledeći način: »Ako bi (država) najpre zakonom obavezala radne kolektive većih radnih organizacija u privrednim i društvenim delatnostima *da planiraju svoj razvoj i te planove dostavljaju nadležnoj državnoj instituciji, recimo državnoj planskoj komisiji, radi provere mogućnosti njihovog ostvarivanja* (!) Zatim, ako bi ta planska komisija ... identifikovala osnovne reprodukcione celine ... (a gde su interesi udruženih radnika za međusobno povezivanje? — prim. T. N.), *a država*, na osnovu tog *nalaza* planske komisije, *zahtevala*, odnosno *dala direktivu radnim kolektivima* ..., koji pripadaju tim reprodukcionim celinama, da formiraju zajednice za plansku saradnju ...«[64] *(kurziv* — T.N.).

Vidimo da je država ne samo zadužena da identifikuje interese udruženog rada, interese za njihovo međusobno povezivanje i udruživanje, već je njena uloga bitna i u stvaranju »mreže samoupravnog planiranja, bez koje nije moguća ni transformacija državnog u samoupravno planiranje«[65].

Smatramo da više nema smisla navoditi autorove misli i shvatanja, jer su ona više plod mašte, veštačke konstrukcije i metafizike u oblasti političke ekonomije socijalizma nego što odražavaju pravu, istinsku potrebu za planiranjem u uslovima socijalističkog samoupravljanja u nas. Name, potreba za planiranjem, kao što smo na početku rekli, nije tražena u materijalnoj proizvodnji, u proizvodnji roba, već se samoupravni sistem planiranja nudi zbog nekakvih zamišljenih (iz glave, svesti) samoupravnih odnosa proizvodnje. Ne istražuju se realni odnosi proizvodnje, odnosi koji

[62] Isto.
[63] Isto.
[64] Isto, str. 2020.
[65] Isto.

Digitized by Google

su u poslednje vreme toliko pod uticajem administracije da u praksi ne deluju ni tržište ni plan.

Moramo naglasiti činjenicu da mi smatramo da je samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje, shvaćeno kao metod svesnog delovanja radničke klase na svoje uslove rada i života, nužno i da ga treba i dalje razvijati. Međutim, smatramo veoma štetnim ona shvatanja koja ovaj institut opterećuju, zloupotrebljavaju, te od njega prave fetiš, jednom rečju, »samoupravnu religiju«. Politička ekonomija Marksa i Engelsa u mnogo čemu je vulgarizovana, a radnička klasa otuđena od marksizma kao nauke i ideologije.

Dosadašnjim izlaganjem dokazali smo da se samoupravno sporazumevanje mistifikuje, a realni odnosi proizvodnje ne tumače kao ekonomski odnosi, već su ideologizovani, pri čemu se ta ideologizovanost može shvatiti samo u lošem smislu. U takvim uslovima, radnička klasa nije obogaćena naučnim saznanjem koje treba da joj služi kao sredstvo u daljoj izgradnji proizvodnih snaga i socijalističkih produkcionih odnosa. Zar upravo država treba da artikuliše samoupravne interese radničke klase? Nije li to opravdanje za sadašnji etatizam i birokratizam?

Izgleda da nas malo uči dosadašnje iskustvo (iz sadašnje najsvežije stvarnosti). Podsetimo se samo na činjenicu da je i samoupravno formiranje cena bilo namenjeno udruženom radu. A ko sada određuje cene i diktira uslove poslovanja udruženom radu?

Sve to prof. Korać ne uvažava, već i dalje tvrdi da »tržišno (stihijno) sučeljavanje ponude i tražnje i formiranje cena roba i usluga nije prava alternativa državnom regulisanju cena, nego dogovaranje i sporazumevanje radnih kolektiva (u praksi je to dogovor republičkih i pokrajinskih izvršnih veća, naravno, preko njihovih zajednica za cene)... kao dominantnih proizvođača i potrošača tih roba i usluga«[66].

V

Na osnovu dosadašnjih razmatranja možemo zaključiti da se pomenuta politička ekonomija socijalizma zaplela u sopstvene protivrečnosti. Njeni zaključci ukazuju na to da su premise nerealne, izmišljene. Tako, na primer, umesto da dokaže nužnost i mogućnost sveobuhvatnog planiranja i u uslovima robne proizvodnje u socijalizmu, ona nam otkriva »apsolutnu istinu«, odnosno istinu o potrebi državnog planiranja. Država je ta snaga, sila koja treba da stvori neophodne uslove za samoupravni sistem planiranja, sistem u kojem bi subjekti (samoupravljači) stavili sve svoje odnose (pa i ekonomske) pod svoju zajedničku svesnu kontrolu! Ona je, dakle, došla do rezultata suprotnih od onih koji su na samom početku bili očekivani, unapred »spoznati«.

[66] Isto, str. 2027.

Digitized by Google

Jednom rečju, takva politička ekonomija socijalizma je samu sebe izneverila.

Do ovakvih poraznih rezultata je i morala doći, s obzirom na činjenicu da je već odavno promašila ne samo metod politekonomske analize socijalističke stvarnosti, već je, pre svega, mimoišla i sam predmet istraživanja političke ekonomije socijalizma, društva sa još uvek klasnim protivrečnostima. Naime, napuštajući proučavanje odnosâ proizvodnje materijalnog života ljudi u socijalizmu, odnosâ proizvodnje koji se još uvek izražavaju preko odnosâ stvari, ona je nužno »skliznula« na teren raznih oblika ideološkog zastranjivanja, mistifikacije realnih odnosa i procesa, i normalno se kreće na terenu čistog subjektivizma, idealizma i utopizma. Drugim rečima, svojim metafizičko-idealističkim metodom u dokazivanju »apsolutne istine«, sa svojim uvek »dokazanim« rezultatima istraživanja, ona je sve ekonomske kategorije i ekonomske zakone prenela na teren vulgarne socijalističke ekonomije. Sva njena »saznanja« za tili čas se pretvaraju u dim i pepeo.

Da bi negirala (a ne i naučno dokazala) odnose rada i društvenog kapitala u socijalizmu, ta politička ekonomija je sam način proizvodnje, kao jedinstvo proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, poistovetila sa privrednim sistemom, odnosno sa normativizmom, ideologijom i slično. Ona je, naime, mimoišla istraživanje samih ekonomskih (proizvodnih odnosa) u materijalnoj proizvodnji, tačnije, odnosâ u proizvodnji vrednosti.

Uzimajući za predmet istraživanja odnos udruživanja i povezivanja radnikâ u udruženom radu, a izostavljajući procese proizvodnje roba, ona je izgubila realnu mogućnost da istražuje stvarne ekonomske odnose u socijalističkom društvu. Pri tome, svodeći sve međusobne odnose (odnose ne samo među radnicima u OUR, već i odnose među pojedinim organizacijama udruženog rada) samo na odnose subjektivne volje, želje, ona je objektivno izgubila »materijalnu težu« tih odnosa. Prema tome, od marksizma, koji je već odavno napustila, prešla je na teren subjektivizma, metafizike i utopijskog socijalizma.

Ekonomske zakonitostii razvijene robne proizvodnje, koje deluju mimo volje i svesti agenata društvene reprodukcije, ta politička ekonomija socijalizma kao da je u potpunosti »shvatila«, odnosno spoznala »apsolutnu istinu« o njihovom dejstvu, te sada nudi radničkoj klasi »rešenja« za savladivanje ekonomskih protivrečnosti socijalizma. Autori ove »nauke« uveravaju našu radničku klasu da je dovoljno da su radnici zainteresovani za to da svoje odnose regulišu samoupravnim sporazumevanjem i samoupravnim planiranjem, te da im takva volja, ta »saznanja« politekonomista socijalizma, pruža neku čudnovatu moć (panaceju), te je sigurno da radnici mogu savladati sve ekonomske zakonitosti (i protivrečnosti) socijalističke stvarnosti.

Kada je Marks pisao i formulisao pomenutu postavku, naime, da nema ništa besmislenije nego na bazi razmenskih odnosa (vrednosti) i novca hteti ovladati društvenom reprodukcijom, on nije ni slutio da će nastati takva politička ekonomija socijalizma koja

Digitized by Google

će otići toliko daleko pa tvrditi — suprotno! Za autore socijalističke robne proizvodnje razmenski odnosi (cenovni i novčani) samo su gole forme izražavanja subjektivne volje, volje samoupravnih subjekata (u praksi: volja je državna). Njihovo je pravo i dužnost da se samoupravno dogovore. A o čemu se oni to dogovaraju? Nije li predmet dogovaranja i sporazumevanja roba, vrednost, cena, novac i slično. Da bi se o svemu tome moglo odlučivati, valjda je potrebno robu najpre proizvesti, odnosno uložiti rad, pa ga tek onda valorizovati.

Postavlja se pitanje: kako može politička ekonomija govoriti o ekonomskim odnosima (proizvodnji vrednosti) kad predmet njenog istraživanja nije roba (kao kod Marksa), već međusobno povezivanje i udruživanje radnika, ili »jednakost«, s obzirom na to da »samoupravljanje implicira jedakost kao analitičku kategoriju«. Naime, o metodološkom pristupu pri stvaranju političke ekonomije socijalizma dr B. Horvat kaže: »Kao što tržište implicira robu kao analitičku kategoriju, tako samoupravljanje implicira jednakost kao analitičku kategoriju. Nije bez razloga jednakost — (čija je konsekvenca besklasnost) — bila tradicionalno osnovni zahtjev socijalista (da, ali socijalista-utopista — prim. T.N.). *Izvođenju političke ekonomije socijalizma iz analize jednakosti analogan je metodološki postupak izvođenja političke ekonomije kapitalizma iz robe*«[67](?!) (*Kurziv* — T.N.).

Do ideje sveobuhvatnog planiranja, uz negaciju tržišta i ostalih zakonitosti razvijene robne proizvodnje, pomenuta politička ekonomija socijalizma nije došla dijalektičkim mišljenjem, odnosno istraživanjem realnih ekonomskih odnosa socijalističke stvarnosti, već svojim metafizičkim, u osnovi spekulativnim metodom. A taj metod, za razliku od dijalektike, rezultat je enormno rasprostranjene i ukorenjene normativne svesti, odnosno birokratskog načina mišljenja. Ne samo da takva politička ekonomija socijalizma može sve, pa i da ekonomske odnose stavi pod svesnu kontrolu, tu iluziju ima svaki birokrata, jer i on veruje da od njega sve zavisi, te da je njegova volja (i mišljenje) otelotvorenje »apsolutne istine«. U stvarnosti, svi su ti realni odnosi suprotni ideologijskoj svesti, jer ona stvarnost gleda kao sliku u krivom ogledalu.

Da su pomenuti autori političke ekonomije socijalizma, kojim slučajem, prihvatili primedbe ekonomistâ i nekih filozofa (a primedbe su oni dali još pre više od dve decenije), te da su napustili metafiziku i prihvatili se istraživanja realnih odnosa stvarnosti, političkoj ekonomiji socijalizma nikako ne bi bilo potrebno da brani tezu o sveobuhvatnom planiranju u uslovima robno-novčanih odnosa u socijalizmu.

---

[67] Dr B. Horvat, *Prilog diskusiji o političkoj ekonomiji socijalizma*, »Socijalizam«, br. 9/1980, str. 50. — O kritici navedenih shvatanja o pristupu političke ekonomije socijalizma vidi autorov rad: *Kriza samoupravnog sistema ili kriza ekonomske teorije?*, »Savremenost«, Novi Sad, br. 11/1981, sr. 157—160.

Digitized by Google

Da bi politička ekonomija stvarno koristila našoj radničkoj
i, nužno je da njeni autori, odnosno autori ove »nauke«, na-
te metafizički metod tumačenja socijalističke stvarnosti i bu-
nosti. Treba se osloboditi pretenzija da se sistemi prave iz
'e, a ne pomoću glave. U tom cilju nužno je da pomenuta poli-
ka ekonomija socijalizma napusti gotovo sve svoje polazne pre-
e, premise o socijalizmu kao besklasnom društvu. Time će se
titi dijalektici, metodu koji jedini garantuje uspeh ne samo
terenu političke ekonomije, već uopšte svake nauke.

Kao prvo, ona mora da napusti premisu da je socijalističko
štvo nova društveno-ekonomska formacija, kao i stav da so-
alizam već ima svoj (novi) način proizvodnje. Po Marksu, ka-
alistički način proizvodnje je najrazvijenija forma robno-nov-
ih odnosa društva koje počiva na klasnoj podeli rada. Teza
je »socijalistička robna proizvodnja« novi (viši) istorijski oblik
oizvodnje, nema sumnje, netačna je. O tome je Marks pisao u
om *Kapitalu* i rekao da je razvijena robna proizvodnja, zasnova-
na radu i kapitalu, oblik proizvodnje i oblik izražavanja dru-
venih odnosa preko stvari.

Drugo, mora se napustiti stav da su sredstva za proizvodnju
rosta materijalna pretpostavka udruženog rada«, jer je to u us-
vima robne proizvodnje besmislica.

Treće, prema klasicima marksizma, samoupravljanje, to jest
olitičko oslobođenje i vlast radničke klase, nije cilj sam za sebe,
ć sredstvo koje radničkoj klasi omogućuje da dugim i bolnim
torijskim razvitkom oslobodi sebe, a time i celo društvo. Pri to-
e treba ponoviti postavku materijalističkog pogleda i shvatanja
torije — da ni pravo, ni politika ni svest i slično ne mogu izaći
okvira razvoja materijalnih (realnih) odnosa proizvodnih sna-
i proizvodnih odnosa.

Četvrto, ako socijalizam oslobađa radnu snagu od položaja
adne snage kao robe«, on je ne oslobađa elemenata »cene rada«;
je konačni cilj ekonomskog oslobođenja radničke klase, dakle,
varanja uslova za besklasno društvo. Političko oslobođenje rad-
ičke klase (njena politička vlast) nije i konačno, društveno-eko-
omsko oslobođenje rada.

Ovo su samo neka pitanja na koja ne samo da nije dat odgo-
or, već se oko njih vrti cela savremena marksistička misao. Vra-
ti se Marksu — osnovni je put traženju rešenja za sadašnje eko-
omske probleme u nas.

Digitized by Google

Andrej Berden

Prilog teoriji samoupravnih sporazuma

1. Opredjeljenje cilja

Jedan od ciljeva socijalističke revolucije te jedna od karakteristika besklasnog društvenog uređenja jest i ukidanje tržišta i konkurencije. Težnja da se postigne taj konačni cilj jest, i mora biti, ispoljena u prvoj fazi komunističkog društva — u socijalizmu, a na specifičan način dolazi do izraza u našem samoupravnom socijalističkom društvenom uređenju. Naše društvo je prelazno društvo te su stoga takve prirode, sve za određeno društvo karakteristične, institucije.

Suštinu svih, pa i pravnih instituta treba tražiti u produkcionim odnosima. A produkcione odnose u samoupravnom socijalizmu karakteriziraju društveno vlasništvo, samoupravljanje i udruženi rad.[1]

[1] »Udruženi rad treba shvatiti u tom smislu da se radi, prije svega, o objektivno datim uslovima, sredstvima i načinu rada, tj. o *produkcionim odnosima (kurziv — A.B.)*, o odnosima među radnicima samim u takvim objektivno datim uvjetima društvenog rada, o sistemu ekonomskih kanala koji povezuju udruženi rad kao takav, pa i radnike u takvom radu... Organizaciona dimenzija samoupravnog udruženog rada predstavlja njegovu sekundarnu pojavu.

Digitized by Google

Temeljna karakteristika udruženog rada jest njegova dohovna prepletenost i međusobna ovisnost. Dohodak i dohodovni nosi istovremeno su najbolje i objektivizirano mjerilo dostignug stupnja razvoja produkcionih odnosa u postepenoj transformaciji posredne u sve neposredniju društvenu svojinu. U sistemu kojem dohodak predstavlja samoupravnu društveno-ekonomsku kategoriju on je u isto vrijeme i činilac unutarnjeg ekonomskog povezivanja udruženog rada u skladu sa potrebama suvremene tehnike i tehnologije i, s tim u vezi, sa historijskom nužnošću koncentriranja sredstava proširene reprodukcije. Suvremena tehnika tehnologija nesumnjivo zahtijevaju da proizvodnja bude što više društvena te time u sve većoj ovisnosti od pojedinih proizvođača. Specijalizacija u produkciji, koja je istovremeno jedan od temeljnih uvjeta suvremene konkurentnosti (sa kojom, nesumnjivo, još namo u znatnoj mjeri dosta posla kako u unutarnjem prometu tako i u prometu sa inostranstvom), i povećana akumulativna sposobnost zahtijevaju razvijene kooperantske odnose. Za razvijen sistem je nužno da dohodak postane faktorom unutarnjeg povezivanja. U našem sistemu, gdje je dohodak društvena svojina, time je omogućeno radniku, koji ostvaruje dohodak, da na osnovama samoupravljanja odlučuje o cjelokupnoj društvenoj reprodukciji (upravlja cjelokupnim dohotkom u društvenoj svojini). Radnik u udruženom radu u svom sopstvenom interesu, kao i u interesu društvene zajednice kao cjeline, udružuje svoj rad i društvena sredstva i stvaranjem dohotka omogućava povećavanje društvene produktivnosti te, u skladu sa ubrzanim razvojem produkcionih snaga, i zadovoljavanje svojih osobnih, zajedničkih i općih društvenih potreba i interesa.[2]

Kardelj, s tim u vezi, konstatira da dohodak postaje osnovno načelo unutarnjeg pokretačkog organizma koji obezbjeđuje sve potrebne ekonomske i druge funkcije, bez kojih društveno-ekonomski sistem ne bi mogao djelovati samoupravno, to jest na osnovu svoje sopstvene unutarnje snage.[3]

Potrebno je polaziti od društvenog karaktera rada i neophodnosti njegovog udruživanja. Sami radnici grade mehanizam samoupravnog udruženog rada, a ne netko izvan njih. Samoupravno udruživanje rada jest oblik udruživanja društvenog rada kojim radnici u socijalističkim produkcionim odnosima ostvaruju svoj vla-

---

Bit i karakter udruženog rada pokazuju se, prije svega, u odnosima među ljudima koji dobijaju jednaka prava i na osnovama prava rada društvenim sredstvima, a prije svega u njegovoj međusobnoj dohodovnoj prepletenosti i međusobnoj ovisnosti. Dohodovni odnosi moraju predstavljati sadržinu socijalističkog samoupravnog udruženog rada u kojem je dohodak udruženih radnika jedina kategorija kojom upravljaju u osnovnim organizacijama udruženog rada« (E. Kardelj, *Svobodno združeno delo* (Brionske diskusije), DZS, Ljubljana, 1978, str. 11; vidi i član 45. ZUR-a).

[2] Vidi razloge udruživanja nabrojane u članu 4. ZUR-a, kao i član 80. (Radi stvaranja uvjeta za stalno povećanje dohotka (A. B.) radnici u osnovnoj organizaciji udružuju rad i sredstva s radom radnika i sredstvima u drugim osnovnim organizacijama...).

[3] E. Kardelj, cit. djelo, str. 12. Vidi i petu alineju člana 2. ZUR-a.

Digitized by Google

dajući položaj u udruženom radu i u društvu u cjelini. Ako analiziramo položaj radnika u udruženom radu, onda konstatiramo da je karakteristično da radnici upravljaju svojim i zajedničkim društvenim radom:

— slobodno, neposredno i ravnopravno;

— u odnosima objektivno nametnute povezanosti i međusobne ovisnosti;

— u odnosima uzajamne demokratske odgovornosti i solidarnosti;

— samoupravnim odlučivanjem;

— ravnopravno sa drugim narodima i narodnostima.[4]

Moramo odrediti cilj kojem težimo. Kao karakterističan navodimo slijedeći Marxov citat iz *Kapitala*, tom II: »Kapitalistički način prisvajanja, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalistička privatna svojina, jeste prva negacija individualne privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu. Ali nužnošću prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije. Ova ne uspostavlja iznova privatnu svojinu, ali uspostavlja individualnu svojinu na osnovici tekovine kapitalističke ere: na osnovici *kooperacije i zajedničkog posedovanja zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad* (*kurziv* — A. B.).«[5]

Društveno vlasništvo — vlasništvo svih i svakoga — Marx pojmi kao odnose kooperacije i zajedničkog vlasništva produkcionih sredstava te individualnog prisvajanja — individualnog vlasništva. U komunizmu, kao što je poznato, ne više na osnovu rada, već na osnovu potreba. U međusobnim odnosima u produkciji potrebno je, dakle, razvijati kooperacijske odnose. Kooperacija je nužan izraz društvenog karaktera proizvodnje u komunizmu. U sistemu monopolnog svojinskog prava, to jest monopolnog prisvajanja, gdje također egzistira društvena produkcija kao objektivna nužnost, izraz tih odnosa su ili robno-tržišni odnosi koji u sebi nose instituciju profita kapitala, ili u etatističko-socijalističkim sistemima, sistem centralno-planske raspodjele.

Za svaku razvijenu produkciju (koja je nužno društvena) karakteristična je kooperacija koja nužno dovodi i do integracije privrede. Njena je osobina da izbjegava stihijsko i spontano djelovanje tržišnog mehanizma i neefikasno plansko reguliranje, ne isključujući tržište u njegovim osnovnim funkcijama kao: globalna i strukturna verifikacija društvene aktivnosti privrednih subjekata, stvaranje objektivno zakonite veze između privrednih subjekata i poticanja povećane produktivnosti rada. Procesi integracije se vrše od užih pa do širih reprodukcijskih cjelina. U samoupravnom socijalizmu ekonomske zakonitosti se savladavaju slobodnim i planskim usmjeravanjem, samoupravnim sporazumijevanjem o udruživanju rada i sredstava i djelomično pomoću

[4] Vidi E. Kardelj, cit. djelo, str. 13. i član 1, stav 1. ZUR-a.

[5] K.Marx, *Kapital*, I; K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 21, »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 672.

Digitized by Google

državne intervencije. Jedna od osnovnih transformacija je transformacija tržišta, gdje se sada slobodno razmjenjuje rad uz istovremeno samoupravno i plansko usmjeravanje pomoću međusobnih samopravnih sporazuma i društvenih dogovora o osnovama plana samoupravnih subjekata, kao i o društvenim planovima. Tržište tako postepeno gubi svoju funkciju.

2. Odnos između kooperacije u buržoaskom sistemu i sistemu socijalističkog samoupravljanja

Kooperacijski odnosi nisu ništa novo. Poznati su i buržoaskom pravu. Označavamo ih obično slijedećim sadržajem: *coagere, coreproducere* — udruživanje i integriranje trajne prirode. Kooperacija buržoaskog prava, za koju je karakteristična zajednička podjela dobitka i rizika, razlikuje se, u osnovi, od kooperacije u socijalističkom samoupravnom sistemu.

Kooperacijski ugovor je u tržišnom sistemu obavezan pravni ugovor koji još pretpostavlja tržište kao posljednji stupanj mjerenja vrijednosti. Tako se subjekti koji proizvode u kooperaciji susreću na tržištu sa drugim subjektima i s njima razmjenjuju svoje proizvode te pri tom priznaju sve temeljne tržišne zakonitosti, kako u vanjskim tako i unutarnjim odnosima (privatno vlasništvo, tržišnu stihiju, profit kapitala i slično). Postoji niz drugih razlika između klasičnog kooperacijskog ugovora i samoupravne kooperacije koje proizlaze iz razlika u prirodi uređivanja obje vrste odnosa. Dok je prvi ugovornog karaktera, drugi je samoupravno-sporazumskog. Odnose udruživanja nije moguće usporedivati ni s drugim ugovornim tipovima koji, za razliku od kooperacije, ne sadrže zajedničko sudjelovanje u dohotku (dobitku) i zajedničko snošenje rizika, ali uključuju klasične vlasničko-pravne institute. Takvi ugovori su, na primjer, prodajni ugovor, pozajmni (kreditni) ugovor, ugovor o zakupu, najamno-prodajni ugovor i slično.[6]

Pod kooperacijom obično razumijemo suradnju u produkciji, na primjer, trajno snabdjevanje sirovinama, polufinalnim proizvodima i slično. Držimo, međutim, da je pojam kooperacije potrebno shvatiti šire, kao pojam objektivno nužne suradnje u cjelokupnoj društvenoj produkciji. Kooperaciju u našem sistemu nazivamo samoupravnom, jer već time upućujemo na njezinu nevlasničku pravnu prirodu i razliku od ugovora o kooperaciji. U samoupravnom socijalizmu kooperacija je međusobni odnos u produkciji na temelju zajedničkog vlasništva produkcionih sredstava.

U socijalizmu, pa i samoupravnom, još postoji tržište; no razvojem tržišne zakonitosti trebalo bi dobivati nove karakteristike,

[6] O tome govori i B. Sajovic, *Nekatera vprašanja združevanja sredstev temeljnih organizacij združenega dela*, »Pravnik«, br. 4—6/1979, str. 119—120.

Digitized by Google

to jest trebalo bi se oblikovati socijalističko samoupravno tržište. Odumiranjem tržišta kao instrumenta razmjene robe odumire i ugovor kao njegov temeljni pravni institut. To je, uz činjenicu da monopolno vlasničko pravo više nije ni jedini ni preovladavajući temelj prisvajanja viška proizvoda, osnovni razlog raspada klasičnog civilnog prava.

U pravnom uređivanju društveno-ekonomskih odnosa, koji se temelje na društvenom vlasništvu i samoupravljanju, susrećemo se tako sa dvije tendencije:

— sa unošenjem novog sadržaja u klasične obveznopravne institute, kao posljedice uređivanja društveno-vlasničkih odnosa u pravnom prometu. Tu bismo posebno istakli načelo suradnje u obveznim odnosima (član 7. ZOO), i istovremeno vezanost obveznih odnosa i društvenog planiranja (član 4. ZOO), posebna pravila prilikom sklapanja obveznih odnosa i upotrebe društvenih sredstava (član 5. ZOO), vezanost obveznih odnosa za samoupravne sporazume (član 6. ZOO), obaveze prema građanima kao potrošačima i korisnicima usluga (član 8. ZOO), a potrebno je upozoriti i na odredbe članova, 10. 51 i 133. ZOO koji upućuju na različito tretiranje društvenosvojinskih i privatnosvojinskih odnosa;

— s postepenim odumiranjem tržišnih odnosa i preovladavanjem i izgradnjom sistema udruženog rada kao višeg oblika odnosa u društvenoj reprodukciji koji treba da spriječi otuđivanje čovjekovog rada te time i otuđivanje čovjekove ličnosti. Za sistem udruženog rada karakteristični su odnosi samoupravne kooperacije, kao oblika uređivanja međusobnih odnosa na temelju društvenog vlasništva sredstava za proizvodnju i načela da je dohodak dio cjelokupnog proizvoda društva. Za samoupravnost, kao atribut novonastalih odnosa, karakteristično je slijedeće: (a) neposredno odlučivanje radnika i svih radnih ljudi o cjelokupnoj društvenoj reprodukciji; (b) poseban novi pravni institut koji se izražava u pravu, koje je istovremeno i dužnost; (c) nevlasnička priroda odnosa; (d) društveno-pravne osobe.

Za razliku od pravnih poslova kojima se uređuju odnosi u razmjeni na tržištu, društveno-ekonomski odnosi se samoupravno uređuju društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima. Društveni dogovori i samoupravni sporazumi, koje neki zajedno

---

[7] »Slobodno i planski usmjereno djelovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti u samoupravnom socijalističkom društvu i pogotovo slobodno samoupravno povezivanje samoupravnih subjekata nije moguće ukoliko nema slobodne razmjene slobodnog rada, tj. ako nema samoupravnog socijalističkog tržišta. A karakteristika takvog tržišta jeste da se na njemu odista slobodno samoupravno razmjenjuje rad, ali uz istovremeno samoupravno i opće društveno-plansko usmjeravanje, to znači kako međusobnim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima o osnovama planova samih samoupravnih subjekata tako i zajedničkim društvenim planovima« (E. Kardelj, cit. djelo, str. 42; vidi i članove: 21, 22, 23, 57, 62. i63. ZUR-a).

Digitized by Google

izivaju »samoupravni dogovori«,[8] sasvim su drugačiji pravni instrumenti od pravnih poslova, jer uređuju i sasvim drugačije odnose. Posve je jasno da neki specifičan i novi sistem, kao što je sistem udruženog rada, mora izgrađivati takve vlastite, a time nove institucije s kojima će moći realizirati svoju namjeru da savlada stihijsko djelovanje tržišta, obezbijedi usklađen razvoj produkcionih snaga i omogući usavršavanje cjelokupnog sistema socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

. Samoupravni sporazumi su instrument dohotka kao društveno-vlasničke kategorije

Društveni dogovori i samoupravni sporazumi proizlaze iz potrebe uspostavljanja pravnih instrumenata koji su adekvatni stupnju razvoja proizvodnih snaga u našem društvu. Prije svega, ne bi trebalo da sadrže kapitalističko-klasni pristup, niti logiku profita kapitala. To je jedna od temeljnih značajki koja ih odvaja od ugovora koji obavezuju. Samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje potrebno je razumjeti, prije svega, kao antitezu nedemokratskim i klasnim tržišnim prilikama. Društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje oblik je, dakle, demokratskog ostvarivanja i usklađivanja interesa radnih ljudi. Društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje osnovni su instrumenti uspostavljanja odnosâ kako u udruženom radu tako i u skupštinama društveno-političkih zajednica.

O pravnoj prirodi društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma Kardelj piše: »Osnovno polazište za određivanje pravne prirode društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma mora biti karakter udruženog rada, gdje su baš ti društveni dogovori i samoupravni sporazumi temeljni pravni institut. Pri tome je potrebno polaziti od pitanja dohotka i »dohodovnih odnosa«. Tako, zbog nedostatka boljeg termina, nazivamo ekonomske odnose između radnika, odnosno osnovnih organizacija udruženog rada, prilikom stjecanja, raspoređivanja, udruživanja i zajedničkog korištenja dohotka — to je odista centralno pitanje reproduciranja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i, rekao bih, centralno pitanje izgradnje i daljeg razvoja našeg privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja.«[9]

U našem daljem izlaganju interesiraju nas naročito oni samoupravni sporazumi koji treba da zamijene klasične institute u okviru razmjene robe na tržištu. To su oni samoupravni spora-

[8] Preciznije o tome izrazu vidi kod: S. Cigoj, *Nastanek, spremenba in prenehanje samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov*, »Združeno delo«, br. 3/1977. Autor ovdje obrazlaže da je za društvene dogovore i samoupravne sporazume u većoj mjeri primjeren izraz samoupravni dogovori jer i društveni dogovori spadaju u područje samoupravljanja, a iz izraza sporazum može se naslutiti da se volja i želje o kojima su se stranke izjasnile ne podudaraju (str. 261).

[9] E. Kardelj, cit. djelo, str. 35.

Digitized by Google

zumi koji sudionicima nameću materijalne obveze. Područje njihovog djelovanja jest udruživanje rada i sredstava.

Osnova i motiv za udruživanje rada i sredstava u svim oblicima udruživanja rada i sredstava jest dohodak osnovne organizacije udruženog rada (član 58. ZUR-a).

Na temelju svih prije navedenih određenja prirode samoupravnih sporazuma, a posebno odredbe člana 58. ZUR-a, jasno proizlazi da su samoupravni sporazumi o udruživanju pravni instrumenti izgradnje sistema udruženog rada kao produkcionog odnosa i *da se, dakle, područje pravnog uređivanja prenosi iz razmjene u proizvodnju i raspodjelu.* Ukupno sudjelovanje u dohotku ili prihodu jest pitanje prisvajanja viška proizvoda — društveni odnos[10], naime odnos raspodjele, koji u procesu društvene reprodukcije dobiva značaj društvene komponente, to jest nema značaj tehničke komponente u fazi razmjene. Tu je i osnovna razlika između samoupravnih sporazuma i pravnih poslova. Da ponovimo, *samoupravnim sporazumima se na drugačiji način uređuju drugačiji odnosi.* Držimo da je potrebno u tom smislu i razumjeti Kardeljevu misao da je potrebno polaziti od dohodovnih odnosa, to jest ekonomskih odnosa među radnicima, odnosno osnovnim organizacijama udruženog rada, prilikom stjecanja, raspoređivanja, udruživanja i zajedničkog korištenja dohotka.

Na taj način povezivanje subjekata u produkciji postaje sve neposrednije, sve manje ovisno o tržištu, među njima više nema posrednika koji bi za svoje sudjelovanje na tržištu, na temelju monopolnog vlasništva kapitala, stjecao profit kapitala.[11] S tim u vezi je potrebno pomenuti da i područja izravnavanja produkcije, na temelju ponude i potražnje te konkurencije u samoupravnom sistemu, zahtijevaju novi pristup.

Odnosi između samoupravnih sporazuma i pravnih poslova u prometu robe i usluga sasvim nedvojbeno su uređeni u drugom stavu člana 587. ZUR-a. Zajedničko sudjelovanje strana obuhvaćenih samoupravnim sporazumom u ostvarenom dohotku i zajedničko preuzimanje rizika nesumnjivo nije predmet odnosa razmjene. Prije svega, radnici koji udružuju sredstva prema tim sredstvima se ne ponašaju kao vlasnici i ne prisvajaju cjelokupan dohodak koji sredstva donose, jer je ulaganje i udruživanje dohotka u drugu organizaciju udruženog rada ulaganje u zajednički udruženi rad (Kardelj). Dohodak je dio cjelokupnog proizvoda društva (član 45. ZUR-a). Pitanje, tko i koliko prisvaja od tog

[10] Udruživanje dohotka nije ulaganje u drugu organizaciju udruženog rada, nego je ulaganje u ukupan udruženi rad, i to je onda uvijek *međusobni odnos* (A. B.) i ne jedino odnos jedne organizacije prema drugoj (E. Kardelj, cit. djelo, str. 47).

[11] Na osnovu ovih akata (opštih samoupravnih — opaska A. B.), radni ljudi udružuju svoj rad i vrše integraciju udruženog rada, odnosno obezbjeđuju neposredno povezivanje subjekata prava, kako u privredi tako i van nje, i vrše raspodjelu viška vrijednosti koji svojim radom stvaraju. (L. Spirović, *Samoupravni opšti akti, Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada,* tom III, Beograd,1978, str. 42—43, tačka 2).

Digitized by Google

dohotka — temeljno je pitanje procesa raspodjele i vlasništva uopće. Osnovni instrumenti raspodjele dohotka, u sistemu društvenog vlasništva, trebali bi biti od državne prisile i tržišne stihije nezavisni instrumenti, koje zakonodavac u okviru vizije razvoja našeg društva nalazi u samoupravnim sporazumima (i društvenim dogovorima).

Držimo, dakle, da su odnosi udruživanja, to jest odnosi udruživanja rada i sredstava, u sistemu udruženog rada odnosi samoupravne kooperacije kojima se na samoupravan način uređuju, prije svega, odnosi u proizvodnji i raspodjeli te da je osnovni cilj tog udruživanja stjecanje dohotka, koji je društvena kategorija, pa ga stoga nije moguće prisvajati na bilo kojoj pravno-vlasničkoj osnovi ili bilo kakvoj monopolističkoj osnovi, nego samo na temelju rada; pri tome je potrebno biti svjestan činjenice da je dohodak rezultat ne samo individualnog, nego i cjelokupnog društvenog rada.

Valja spomenuti tezu A. Bajta, prema kojoj je jedino pravo područje samoupravnog sporazumijevanja i dogovaranja kooperacija proizvođača; ta teza u potpunosti potvrđuje naše stanovište.[12] Te odnose neki nazivaju odnosima integracije. Čini nam se, međutim, da je termin kooperacija adekvatniji.[13] Integracija prvenstveno znači integraciju svih međuzavisnih procesa u okviru jedinstvene organizacije udruženog rada. Otuda koncepcija osnovne organizacije udruženog rada kao temeljne jedinke samoupravne integracije.[14] Međutim, glavno je područje sporazumijevanja i dogovaranja međuzavisnih samostalnih proizvođača — koordinacija, a predmet sporazuma i dogovora sistemska podjela rada, u cilju optimalnog iskorištavanja osnovnih sredstava.[15]

4. Kritika nekih teorijskih shvaćanja pravne prirode samoupravnih sporazuma

Kako naša kritika nije upućena shvaćanju svih oblika samoupravnih sporazuma, potrebno je najprije ustanoviti kriterije podjele. Za ovu svrhu samoupravne sporazume mogli bismo podijeliti u tri velike grupe[16]:

1. Na unutrašnje samoupravne sporazume, koji su posljedica formiranja volje radnika i upravljanja, raspolaganja i upotrebe

[12] A. Bajt, *Privredni sistem i efikasnost socijalističkog samoupravljanja*, »Socijalizam«, br. 6/1981, str. 925.

[13] Vidi, na primjer, radove J. Šinkovca.

[14] N. Pašić, *Pluralizem interesov in samoupravna občina (na poti Kardeljeve politične misli)*, »Teorija in praksa, br. 9/1981, str. 1043.

[15] A.Bajt, naved. djelo, str. 926.

[16] Ovu podjelu upotrebljava i L. Ude, *Uporabnost starih pravnih pravil pri razlaganju bistva novih družbeno-ekonomskih razmerij — samoupravno sporazumevanje*, »Združeno delo«, br. 4/1981, str. 601—603.

Digitized by Google

društvenih sredstava, a pri tome ne prelaze granicu organizacije udruženog rada.

2. Na samoupravne sporazume, kojima se uređuju odnosi između pojedinih samostalnih subjekata. — To su vanjski samoupravni sporazumi (na primjer, između proizvodnje i trgovine, o formiranju cijena, o odnosima s inostranstvom i slično). Ti samoupravni sporazumi sklapaju se za područje koje je do sada bilo predmet klasičnih robno-novčanih odnosa i u okviru kojih sudionici često preuzimaju individualna prava i obveze koje su bile prije toga predmet obveznog prava.

3. Postoji još treći oblik samoupravnih sporazuma koji uopće ne obuhvaća pojedina prava i obveze, ali ga moramo svrstati među vanjske samoupravne sporazume. Tim samoupravnim sporazumima se na određenom području zamjenjuje ranija zakonska regulativa.

Interesira nas druga grupa samoupravnih sporazuma, o čijoj pravnoj prirodi postoje najrazličitija mišljenja. Takva shvaćanja imaju najviše zastupnika, a i našu pažnju je zbog opasnosti ovakvog rezoniranja privukla teorija samoupravnih sporazuma kao pravnih poslova. U istu grupu svrstavamo i sve slične teorije koje nastoje nekim verbalnim akrobacijama ploviti između Scile i Haribde. U teoriji se govori, na primjer, o pravnim poslovima samoupravnog prava, o unutarnjoj kupoprodaji i sličnom. Dakako, spomenimo na samom početku, postoje neki zajednički instituti i kod pravnih poslova i kod samoupravnih sporazuma, naročito u pogledu materijalnih posljedica po sudionike, ali to zajedničko ne može utjecati na pravno-poslovnu prirodu samoupravnih instituta.

Zbog čega su shvaćanja o pravno-poslovnoj pravnoj prirodi samoupravnih sporazuma (u svim mogućim modifikacijama) opasna? Naročito zbog toga što zamagljivanjem bitnih razlika između oba instituta te teorije negiraju samu potrebu za postojanjem nekih novih instituta, čiji je cilj prevladavanje starih odnosa (tržišnih ili etatističkih). Čak i kad ne bi postojale razlike između oba instituta, trebalo bi ih stvoriti! Čest je prigovor pristalica spomenutih teorija da novo pravo ne pruža egzaktan odgovor na niz pravnih pitanja. To je djelomično točno. Sasvim je nemoguće zahtijevati da novi sistem, koji se razvija nešto više od pet godina (od donošenja ZUR-a), bude potpuno izgrađen i da izravno konkurira obligacionom sistemu za koji znamo da se izgrađivao više stoljeća. Podruštvljavanje prava prouzrokuje transformaciju pravne norme i pravnog sistema u cjelini, a krajnji cilj je prestanak državne prisile kao jedine moguće sankcije. Tako postupno dolazi do nekih novih odnosa u kojima se povećava uloga društveno-političkih organizacija, transformira se priroda sankcije, formiraju se nove interesne pozicije sudionika i slično. Odumiranje prava se, naravno, ogleda u postupnoj transformaciji i stoga je, umjesto u egzaktnom OGZ-ovskom pristupu, rješenja često potrebno tražiti u općim načelima društveno-političkog uređenja. Kada razmišljamo o ovoj transformaciji, svjesni smo činjenice

Digitized by Google

da su posljedice koje u ovakvom sistemu poističu iz neznanja, nestručnosti i nesavjesnosti — potencirane. Naše stajalište i ne treba razumjeti na taj način da sada odbacujemo sav pravni instrumentarij, jer, na kraju krajeva, pravo nije ni politika ni sociologija. Još je potrebno s punom preciznošću obraditi sve hipotetičke primjere i u pojedinim slučajevima tražiti razlike u odnosu na staru praksu. Tek tako možemo doprinijeti razvoju.

Polazna točka za razlikovanje samoupravnih sporazuma i pravnih poslova jest odredba stava 2. člana 587. ZUR-a: »Ne smatraju se samoupravnim sporazumima pravni poslovi što ih sudionici u samoupravnom sporazumu sklapaju međusobno ili s trećim osobama u prometu robe i usluga bez sudjelovanja ugovornih strana u ostvarenom dohotku i zajedničkom snošenju rizika.« Posve naopako bi bilo sada svim aktima u kojima je ugovoreno sudjelovanje u ostvarenom dohotku i zajedničko snošenje rizika pridavati karakter samoupravnih sporazuma, i obrnuto. Odnose zajedničkog udjela u ostvarenom dohotku, koji imaju kod lošeg privređivanja obrnute posljedice od željenih i koje se iskazuju u zajedničkom snošenju rizika, ne smijemo izjednačavati s diobom profita u buržoaskim sistemima. Odnosi diobe zajedničkog dohotka nisu osnovani na diobi profita, nego na posebnom obliku slobodne razmjene rada, odnosno na zajedničkom radu. Društveno vlasništvo i samoupravljanje osnovni su elementi utvrđivanja samoupravnih sporazuma. Tako samoupravni sporazumi postaju jedan od osnovnih instrumenata samoupravnog uređivanja društvenih odnosa u udruženom radu i drugim oblastima društvenog života i njihovog međusobnog povezivanja.[17] Odnos samoupravnog sporazumijevanja ne proizlazi iz tržišnih odnosa, niti u načelu mijenja stvarnopravne odnose, nego, po svojoj suštini, proizlazi iz negacije stvarnopravnih odnosa prema društvenim sredstvima.[18] U odnosima udruživanja suštinski je izmijenjena bit dohotka, koji sada kao društvena (a ne privatnovlasnička) kategorija u odnosima udruživanja ne predstavlja ulaganje u drugu organizaciju s obligacionopravnim posljedicama, nego je uvijek ulaganje u ukupan udruženi rad, i to je onda uvijek međusobni odnos i ne jedino odnos jedne organizacije prema drugoj.[19] Kao posljedica promijenjenih interesnih pozicija učesnika pojavljuje se potencirano načelo solidarnosti, svjesno ugovorena povećana akumulativna sposobnost za pojedinog učesnika, a otpada načelo ekvivalencije i stoga i prekomjernog oštećenja.[20]

Pravni osnov udruživanja je zajednički interes koji se iskazuje u dohotku osnovne organizacije. Taj interes predstavlja cje-

---

[17] *Deseti kongres SKJ — Dokumenti*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1974, str. 201—202.

[18] L. Geršković, *Mjesto, uloga i značaj društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma u našem društvenom i pravnom sistemu*, zbornik *Samoupravni sporazumi i društveni dogovori*, Beograd, 1975, str. 8.

[19] Vidi u napomeni br. 10 već spomenutu Kardeljevu tezu.

[20] J. Šinkovec, *Ali je potrebno oblikovanje samoupravnega obligacijskega prava?*, »Združeno delo«, posebno izdanje, *Zakon o združenem delu v teoriji in praksi*, 1981, str. 387.

Digitized by Google

linu interesa, a ne parcijalne interese ili njihov zbir. Promijenjena je sama priroda interesa, s obzirom na prirodu interesa kod pravnoposlovnog udruživanja. Sudionici samoupravnog sporazumijevanja dužni su voditi brigu ne samo o zajedničkim interesima, nego o općem interesu, polazeći od toga da je dohodak društvena, a ne privatnovlasnička kategorija. U ovim polaznim točkama nalazi se zahtjev za izgradnjom društveno-ekonomskih odnosa drugačijih od onih pravnoposlovnih. I sama namjena i cilj udruživanja, mada određeni u članu 58. ZUR-a, moraju biti samoupravno utvrđeni. Promijenjena je i autonomija stranaka, koja je ograničena dužnostima što ih imaju radnici u pogledu upravljanja društvenim sredstvima.

Druga bitna karakteristika samoupravnih sporazuma jest njihova kompleksnost. Obveznopravni odnos prestaje (obično) ispunjenjem. Svaki od bivših kontrahenata može samostalno i nezavisno od drugoga iskoristiti efekte stečene, dobivene ili prouzročene bivšim obveznopravnim odnosom.[21] U odnosima udruživanja rada i sredstava, koji su, po pravilu, trajnije prirode, dolazi do niza međusobnih prava i obveza, ali koje nije moguće reducirati na poznate tipove obveza.[22] Kompleksnost odnosa ima za posljedicu vrstu međuzavisnih pravnih položaja u zajedničkoj produkciji koji zajednički utječu na postizanje krajnjeg cilja — dohotka osnovne organizacije. U teoriji se često postavlja pitanje kauze samoupravnih sporazuma. Susrećemo se, uglavnom, sa neobrazloženim stanovištima: kauza da ili kauza ne. Ako samoupravni sporazumi imaju kauzu, to sigurno nije kauza građanskog prava, koju je potrebno tumačiti ne samo kao ekonomsku svrhu, odnosno cilj, a koja je obično tipizirana kauza pravnog posla, već kao i onu određenu od stranaka sudugovoriteljica, ali i uz one okolnosti koje se podrazumijevaju same po sebi kao osnova pravnog posla.[23] Naše je stajalište da samoupravni sporazumi nemaju kauzu. To proizlazi iz analize posljedica koje na pravni posao ima kauza. Tako, unatoč zajedničkom cilju i motivu iz člana 58. ZUR-a — dohotku, ne dolazi u obzir upotreba klauzule *rebus sic stantibus* kad taj cilj, odnosno motiv nestane ili se ne ostvari. Suprotno utječe klauzula *rebus sic stantibus*, kao posljedica kauze, na promijenjeni efekt pravnog posla. Promijenjene su i posljedice djelomičnog ispunjenja, ekvivalentnosti i prekomjernog oštećenja. Slažemo se stoga s autorima koji tvrde da analogija između samoupravnih sporazuma i ugovora ne dolazi u obzir. Tako, na primjer, Spirović-Jovanović tvrdi da sličnost među pojavama nije dovoljna da bi došlo do primjene analognog tumačenja njihovih priroda. U pravu je poznato načelo da analogno tumačenje ima smisla jedino pod uvjetom da između pojava postoji identičnost u njihovim

[21] M. Vedriš, *Obligacijski ugovori i samoupravni sporazumi*, »Privreda i pravo«, br. 7—8/1978, str. 151.

[22] B. Sajovic, *Pravna problematika združevanja sredstev v temeljnih organizacijah, raziskovalna naloga*, 1979, str. 47—51.

[23] Vidi A. Berden, *Družbeno-lastninska in premoženjska razmerja*, »Uradni list SRS«, Ljubljana, 1982, str. 163—165.

Digitized by Google

tnim elementima.[24] Slično ističe i Sajović: »Svako samoupravno udruživanje sredstava u međusobnim odnosima osnovano je u udruživanju rada; u toj društveno-ekonomskoj činjenici je osnova svojstvena društveno-ekonomskim odnosima koje ne možemo identificirati jednostavno kao imovinske, odnosno kao »slične« imovinskima ili čak »analogne« (kako možemo danas često čuti) njima što proizlaze iz osnova privatnog vlasništva.«[25]

Kao što je već spomenuto, samoupravni sporazumi ne uređuju tržišne odnose. Njihov cilj je, naprotiv, prevladavanje tržišta. Oni su instrument za usmjeravanje tržišnih zakonitosti, sve do negacije samog tržišta, odnosno njegovog postupnog prevladavanja.[26]

Na sadašnjem stupnju razvoja oni bi trebali djelovati preventivno kao tržišni korektiv. Njihova uloga bi trebala biti uloga samoupravnih instrumenata za usmjeravanje tržišta, dakle, kapitalskih zakonitosti ili za izbjegavanje državne intervencije u tržišnim odnosima. Činjenica je da je naše antimonopolno pravo više ili manje nerazvijeno, i to bi, usporedo s pogrešnim tumačenjem pravne prirode, kao i pojedinih instituta samoupravnih sporazuma, moglo prouzrokovati sasvim drugačije posljedice od željenih. U izgradnji socijalističkog samoupravnog tržišta antimonopolno pravo, suprotno privatnovlasničkim sistemima, osnovano je na društvenoj intervenciji, koja proizlazi iz istog sistema kao samoupravno sporazumijevanje. U ovom kontekstu potrebno je upozoriti na Bajtov stav, koji tvrdi da bi glavna varijabla dogovora ili sporazuma o razmjeni trebalo da bude količina, a ne cijena.[27]

Analogna upotreba građanskog prava ne dolazi u obzir ni kod postupka donošenja samoupravnih sporazuma. Neprihvatljiva su stajališta koja davanje prijedloga i protivprijedloga izjednačavaju s davanjem ponude i njenim prihvatom. Stoga je nemoguće i primjenjivati na samoupravne sporazume odredbe građanskog — ugovornog prava koje se odnose na vrijeme i na kraj zaključivanja ugovora. Isto važi i za odredbe o opozivosti i neopozivosti ponude i prihvata. Te odredbe imaju za svrhu zaštitu robno-novčanog prometa. Na samoupravne sporazume se ne mogu primjenjivati, jer u njima nije riječ o robno-novčanom prometu, a ne mogu ni zbog toga što je kod njih potrebno štititi pravu, a ne očitovanu volju. Sam institut neopozivosti ponude je u suprotnosti sa či-

[24] L. Spirović-Jovanović, *O ugovornoj prirodi samoupravnih sporazuma*, »Privreda i pravo«, br. 3/1979, str. 5.

[25] B. Sajovic, naved. djelo, str. 1.

[26] Udruživanje rada i sredstava pod neposrednom ekonomskom i političkom kontrolom radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada — koja im omogućava neposredno upravljanje i raspolaganje uvjetima, sredstvima i plodovima svog rada — polazna je točka za usmjeravanje tržišnih zakonitosti, sve do negacije samog tržišta, odnosno njegovog postupnog prevazilaženja (E. Kardelj, naved. djelo, str. 80).

[27] A. Bajt, naved. djelo, str. 925.

Digitized by Google

njenicom da je kod samoupravnih sporazuma potrebno inkorporirati i šire (zajedničke i opće) interese udruženog rada. Postupak ugovaranja, dakle, nije identičan postupku samoupravnog dogovaranja. U prvom se pokušava postići optimalni razmjer između suprotnih interesa, a u drugom se utvrđuje zajednički interes.

Kod samoupravnih sporazuma, isto tako, ne dolazi do formiranja vjerovničko-dužničkih odnosa. Nasuprot djelovanju jedne strane ne stoji ekvivalentno djelovanje druge. Sudionici samoupravnog sporazuma nisu međusobni vjerovnici i dužnici, nego svi zajedno na samoupravnim osnovama uređuju međusobne odnose u udruženom radu. Osnovno načelo koje u tom obliku uređivanja međusobnih odnosa isključuje načelo ekvivalentnosti jest načelo solidarnosti. Ekvivalentnost na neki način sigurno još postoji, i to u obliku mjerenja udjela u zajedničkom dohotku na temelju uloženog rada. Sudionici samoupravnog sporazumijevanja mogu od tog načela odstupiti, kao što to, na primjer, predviđa član 85/5 ZUR-a. To nije jedini oblik odstupanja od tog načela. Posljedica koja proizlazi iz zajedničkog snošenja rizika i ograničene solidarnosti je samoupravnim sporazumom o udruživanju utvrđen utjecaj sudionika na zajedničku poslovnu politiku i zajedničko planiranje. Odnos između samoupravnih sporazuma o udruživanju i planskih akata jest daljnja karakteristika samoupravnih sporazuma, koja ih razlikuje od ugovora građanskog prava. Samoupravni sporazumi o udruživanju se realiziraju zajedničkim planskim aktima (vidi Savezni zakon o planiranju, članove 28 do 45). Posljedica ovakvog uređivanja odnosâ udruživanja je stroža i veća odgovornost za ispunjenje obveza.

Kad smo već započeli raspravu o udjelu u zajedničkom dohotku, potrebno je nešto reći i o internoj cijeni. Po jednoj od koncepcija, kod samoupravnih sporazuma riječ je o kupoprodaji s određenim specifičnostima u pogledu određivanja cijena koje upućuju na zaštitu širih, dugoročnih zajedničkih interesa.[28] Zakon o udruženom radu zaista govori i upotrebljava termine prodaja i cijena (član 63). Ovo mišljenje bi moglo, kako napominje Šinkovec, dovesti u zabludu da se u okviru samoupravnog sporazuma odvojeno pojavljuju obligacioni odnosi koji se ravnaju po pravilima karakterističnim za te odnose.[29] Jer, samoupravnim sporazumima se vrši podjela rada u zajedničkoj produkciji, te utvrđena cijena može biti, prema načelima iz člana 63. ZUR-a, samo obračunski element za utvrđivanje ekonomičnosti rada pojedinog sudionika u raspoređivanju zajedničkog dohotka. Ekonomičnost rada se utvrđuje po posebnim, a ne tržišnim kriterijima. Cijena je u ovim odnosima društveno određeno mjerilo ekonomiziranja društvenim kapitalom. Osnovni kriterij za određivanje tih dru-

[28] J. Barbić, *Organizacija udruženog rada u pravnom prometu*, Zagreb, 1977, str. 120. i napomena 130.

[29] J. Šinkovec, naved. djelo, str. 385.

Digitized by Google

tvenih mjerila na sadašnjem stupnju razvoja jest rad.[30] U tom okviru je potrebno kritizirati odredbu Zakona o udruženom radu, koja u okvirima fazne proizvodnje omogućava međusobnu prodaju produkata i usluga. Treba istaći da u faznoj produkciji između više osnovnih organizacija udruženog rada nije moguće govoriti o suprotnim interesima. Oni mogu biti samo zajednički. Isto tako je potrebno upozoriti i na činjenicu da takav promet nije stvar samo »kupca« i »prodavca«, nego svih koji u takvoj produkciji sudjeluju.[31] Te činjenice nesumnjivo upozoravaju na promijenjenu prirodu »prodaje«, koja je regulirana samoupravnim sporazumom.

Samo očitovanje volje kod samoupravnih sporazuma nema značenje očitovanja volje u građanskom pravu. Volja se ne izražava s namjerom da se zaključi ugovor, već da se stvori norma ponašanja u objektivnom smislu riječi. Tu činjenicu potvrđuju kako tehnika obrade tako i sadržaj, način i forma u kojoj su izražene i formulirane odredbe u samoupravnom sporazumu.[32] U teoriji nam je posebnu pažnju privuklo stajalište da su samoupravni sporazumi pravni poslovi samoupravnog prava i da je volja, koja se tu očituje, volja udruženog rada.[33] Držimo da volja udruženog rada ne postoji.

Udruženi rad podrazumijevamo samo kao produkcioni odnos (kako je već rečeno na početku). Po toj teoriji, radnici bi izražavali ili očitovali volju udruženog rada prilikom svakog sklapanja samoupravnog sporazuma. Nećemo ulaziti u teorije formiranja volje jednog kolektiva ili pravne osobe, no volja može biti samo konkretna volja, a ne neka apstraktna. Mišljenja smo da je potrebno stanovište ovog autora podrazumijevati u već spomenutom smislu, naime da u formiranju volje pri sklapanju samoupravnih sporazuma dolazi do određenih transformacija klasičnog pojma formiranja volje. Volja koja se očituje kod samoupravnih sporazuma uvjetovana je kako zajedničkim tako i općim društvenim interesima.

---

[30] Udruživanje kapitala, koje na današnjem stupnju još postoji kao vrijednost, potrebno je učiniti vrednijim ustreznim ekvivalentom. On se ne formira kao cijena u kapitalističkim odnosima, to jest na tržištu kapitala, nego kao društveno određeno mjerilo ekonomiziranja društvenim kapitalom. Te društvene kriterije je potrebno utvrđivati na osnovu rada i zakona, a, poslije, na osnovi i u okvirima zakona, samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, kao i neposrednim ugovorima među partnerima (E. Kardelj, naved. djelo, str. 4).

[31] Vidi Z. Rihtman, *Odnos između samoupravnih sporazuma i obligacionih ugovora*, »Privreda i pravo«, br. 3/1977, str. 17—18; J. Barbić, naved. djelo, str. 120; J. Šinkovec, *Samoupravno sporazumevanje o združevanju dela in sredstev*, Ljubljana, 1980, str. 74.

[32] L. Spirović-Jovanović, naved. djelo, str. 5; navedeno prema: A. Baltić, *Samoupravni sporazum u oblasti međusobnih odnosa radnika u udruženom radu*, »Anali pravnog fakulteta u Beogradu«, br. 1—2/1972, str. 67.

[33] Ovaj stav je zastupan u radovima M. Vedriša.

Digitized by Google

5. Zaključak

U ovom prilogu teoriji samoupravnih sporazuma pokušali smo ukazati na neke od osnovnih karakteristika samoupravnih sporazuma, kao i na neke od osnovnih razlika između njih i ugovora. Dakako, ovaj rad nije sveobuhvatan, moglo bi se još mnogo o tome govoriti. Njegov osnovni cilj je pledoaje da se nastavi s radom na izgrađivanju tog, našem sistemu svojstvenog, instituta te da se pokuša utjecati na svijest, naročito pravnikâ, jer kod njih još uvijek živi duboko ukorijenjeno ugovorno shvaćanje samoupravnih sporazuma.

Digitized by Google

Kasim I. Begić

Podjela nadležnosti i koordinacija u sistemu i politici društvenog finansiranja

I. Uvodne napomene

Dalja izgradnja socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog sistema, a naročito promjene koje su uslijedile poslije donošenja Ustava SFRJ i ustavâ socijalističkih republika i autonomnih pokrajina iz 1974, zahtijevale su radikalne izmjene i u sistemu fiskalnog i samoupravnog izdvajanja sredstava iz dohotka i iz ličnih dohodaka, kao i adekvatno koncipiranje sistema finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba. To se odnosi, prije svega, na transformisanje sistema finansija u skladu sa konceptom društveno-ekonomskog sistema, čiju osnovicu čini »slobodan udruženi rad sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i samoupravljanje radnikâ u proizvodnji i raspodjeli društvenog proizvoda u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i u društvenoj reprodukciji u cjelini«[1], to jest na samoupravni proizvodni odnos u kojem radnici u udruženom radu »upravljaju svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada«.

Osnovicu ovih promjena čine procesi decentralizacije, čime dolazi do jačanja fiskalne i finansijske nadležnosti ne samo re-

[1] Ustav SFRJ, član. 10.

Digitized by Google

publika i užih društveno-političkih zajednica, nego i organizacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica i drugih organizacija i zajednica u sistemu ustanovljavanja i regulisanja društvenih prihoda, odnosno u raspolaganju sredstvima namijenjenim opštoj društvenoj i zajedničkoj potrošnji. U tijesnoj je vezi sa ovako široko definisanim nosiocima sistema društvenog finansiranja i naglašena deetatizacija, odnosno prenošenje izvjesnih funkcija države (društveno-političkih zajednica) na samoupravne organizacije i zajednice, što je, na primjer, slučaj kod sistema zajedničke potrošnje u oblasti društvenih djelatnosti, ali i kod transformisanja klasnog i političkog bića države, u smislu njenog djelovanja kao sastavnog dijela samoupravnog mehanizma, što se, više ili manje, manifestuje u svim oblastima sistema društvenog finansiranja.

II. Oblici podjele finansijske nadležnosti

Saglasno prirodi i osobenostima našeg federalizma, koji je i kooperativni, i participativni, samoupravni i slobodni društveni federalizam[2], podjela finansijske nadležnosti je vrlo široko postavljena i podrazumijeva obim i domašaj finansijskih kompetencija ne samo užih i širih društveno-političkih zajednica, nego i samoupravnih organizacija i zajednica kao osnovnih organizacionih oblika u kojima radni ljudi i građani ostvaruju svoja suverena prava.

Kako se pod pojmom federalizma i federalnog uređenja podrazumijeva, prije svega, oblik podjele vlasti između federacije i federalnih jedinica[3], odnosno podjela funkcija među različitim nivoima vlasti, to znači da je neophodno razmatrati, prije svega, finansijsku nadležnost u odnosima između širih i užih društveno-političkih zajednica. Za federalizam ima ne manji značaj samoupravljanje kao dominantan način upravljanja u svim oblastima društvenog života, odnosno kao realan oblik ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi i građana i njihovih naroda i narodnosti, čime je podjela finansijske nadležnosti doživjela značajnije transformisanje u pogledu jačanja finansijskih kompetencija samoupravnih organizacija i zajednica i u okviru širih društveno-političkih zajednica.

Time su, u osnovi, utvrđeni i oblici podjele finansijske nadležnosti koji se u globalu svode na dva osnovna metoda: raspodjela finansijske nadležnosti među društveno-političkim zajednicama (takozvana vertikalna podjela) i raspodjela finansijske nadležnosti u okviru jedne društveno-političke zajednice, imajući u vidu specifičnosti pojedinih podsistema u sistemu društvenog finansiranja (takozvana horizontalna podjela). Zajedničko izvorište za oba metoda podjele finansijske nadležnosti jeste vertikalna i horizontalna decentralizacija, koja u svom drugom vidu podrazumijeva

[2] J. Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1976, str. 435-441.
[3] K. C. Wheare, *Federal Government*, IV izdanje, London—Njujork—Toronto, 1963, str. 11.

Digitized by Google

leetatizaciju, odnosno prenošenje finansijskih kompetencija sa uštveno-političkih zajednica (države) na samoupravne organizaje i zajednice.

Otuda je, ma koliko teorijski razgraničavali ova dva metoda odjele finansijske nadležnosti, neophodno imati na umu da je ječ o manje ili više jedinstvenom sistemu raspodjele finansijih kompetencija, jer je u praksi teško zasebno razmatrati jedan drugi oblik s obzirom na njihovu međusobnu povezanost i usvljenost. To je i razumljivo, pošto su funkcije društveno-poličkih zajednica i samoupravnih organizacija i zajednica u suštini ajedničke funkcije i njima treba da odgovara i zajedničko obezjeđivanje materijalne osnove (finansiranje) od strane svih nosica finansijske nadležnosti. Teško se može pretpostaviti da optinu ili širu društveno-političku zajednicu ne interesuje sistem nansiranja zajedničke potrošnje u zdravstvu, odnosno da njihove nansijske odluke ne tangiraju ovaj dio sistema društvene porošnje, i, obrnuto, da određenu samoupravnu interesnu zajednicu e zanima budžetska potrošnja. Otuda i politika finansijskog izavnavanja, zatim međusobna koordinacija finansijske nadležnoti svih nosilaca sistema finansija i zajedničko situiranje svih odsistema finansiranja u osnove plana društveno-ekonomskog azvoja određene društveno-političke zajednice, kao i niz drugih njera, ukazuju upravo na koncepciju »zajedničke funkcije — zajedničko finansiranje«, uz naglašenu finansijsku autonomnost svih društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica.

1. Prvi oblik podrazumijeva raspodjelu finansijske nadležnosti među društveno-političkim zajednicama, u prvom redu federacije i socijalističkih republika, odnosno autonomnih pokrajina. Ovdje je bitno u okviru koje društveno-političke zajednice se koncentrišu fiskalne i finansijske kompetencije, nezavisno od toga da li su skupštine društveno-političkih ili, pak, samoupravnih interesnih zajednica nosioci tih kompetencija. Dakle, ne polazi se od podsistema društvenog finansiranja i od dalje fragmentacije opšte društvene i zajedničke potrošnje, odnosno od funkcionalnog kriterijuma, nego od toga da li se u užim ili u širim zajednicama obezbjeđuju i realizuju sredstva za društvenu potrošnju u najširem smislu riječi.

Osnovu za ovaj vid raspodjele finansijske nadležnosti čine funkcije pojedinih društveno-političkih zajednica utvrđene Ustavom SFRJ (zajednički interesi koji se obezbjeđuju i ostvaruju u federaciji), odnosno ustavima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina (zajednički interesi koji se obezbjeđuju u republici i pokrajini i u drugim društveno-političkim zajednicama). Kako radni ljudi i građani, narodi i narodnosti svoja suverena prava ostvaruju, prije svega, u republici, to su republike osnovni nosioci sistema finansiranja. S druge strane, saglasno utvrđenim funkcijama federacije, Ustav SFRJ je utvrdio fiskalnu i finansijsku nadležnost federacije čije je dimenzionisanje, izuzimajući »rezervisana prava«, znatno suženo i često uslovljeno saglasnošću republika i pokrajina. Socijalističke republike su svojim ustavima

Digitized by Google

utvrdile osnove fiskalne i finansijske nadležnosti opština i u ovom segmentu se pojavljuju prve razlike u dimenzionisanju finansijske nadležnosti osnovnih društveno-političkih zajednica (opština) među pojedinim republikama.

2. Podjela finansijske nadležnosti između federacije i socijalističkih republika i drugih društveno-političkih zajednica umnogome utiče, mada ne uslovljava drugi vid podjele finansijske nadležnosti koji se odnosi na nosioce finansijskih kompetencija u pojedinim podsistemima društvenog finansiranja, kao i na dalje razbijanje tih podsistema u pogledu funkcionalne povezanosti karakterâ usluga i oblikâ obezbjeđivanja sredstava. Ovaj oblik podjele finansijske nadležnosti polazi od načinâ obezbjeđivanja i distribuiranja sredstava u pojedinim podsistemima i, shodno tome, od podjele kompetencija finansijskog karaktera između društveno-političkih zajednica i samoupravnih organizacija i zajednica, u zavisnosti od toga o kojem je podsistemu riječ. Dakle, iako ovaj vid podjele finansijske nadležnosti u principu ne zanima u kojoj se društveno-političkoj zajednici realizuje određen oblik društvene potrošnje, on vrlo često zavisi od obima utvrđene nadležnosti društveno-političkih zajednica. I upravo na temelju ovoga, kao i drugih kriterijuma, čiji je osnov funkcionalna povezanost karaktera potreba i sredstava, vrši se i diferenciranje pojedinih podsistema u sistemu društvenog finansiranja.

Kod opštedruštvene (budžetske) potrošnje finansijska nadležnost je koncentrisana u rukama skupštine odgovarajuće društveno-političke zajednice, i ovdje je, da bi se u cjelini sagledala fiskalna i finansijska nadležnost širih ili užih zajednica, neophodno imati u vidu prethodni oblik raspodjele finansijske nadležnosti. Drugim riječima, prema ovom obliku podjele nadležnosti opštedruštvena potrošnja se realizuje u društveno-političkim zajednicama, ali da li u opštini, republici ili federaciji, to zavisi od prethodnog oblika podjele nadležnosti.

Kod sistema finansiranja zajedničkih potreba u oblasti društvenih djelatnosti osnovni nosioci finansijskih kompetencija su samoupravne interesne zajednice. Osnovu za ovaj dio sistema finansija predstavljaju položaj i prava radnih ljudi i građana u osnovnim organizacijama i samoupravnim interesnim zajednicama i drugim organizacijama i zajednicama utvrđeni Ustavom. Time je ujedno određena i granica »vlasti« i, shodno tome, finansijske nadležnosti društveno-političkih zajednica za ovaj podsistem. Međutim, iako je u principu riječ o samostalnom podsistemu, u rješavanju pojedinih pitanja je još neophodno učešće odgovarajuće društveno-političke zajednice. Obim tog uticaja, da ne kažemo intervencionizma, zavisi od prirode djelatnosti za koju je interesna zajednica osnovana, kao i od područja njene djelatnosti.

Kako sistem zajedničke potrošnje u društvenim djelatnostima predstavlja osamostaljeni sektor sistema finansiranja, i s obzirom na dalje njegovo razbijanje na pojedine oblasti društvenih djelatnosti (obrazovanje, nauka, kultura, zdravstvo itd.) na pod-

Digitized by Google

učju svih opština, pokrajina, republika, iako treba očekivati postojanje različitog dimenzionisanja finansijske nadležnosti, — zaključak je upravo obrnut. Postojeće razlike u finansijskim kompetencijama interesnih zajednica među republikama svode se na dva vida: prvi je posledica sistema oporezivanja u pojedinoj republici (istovrsni obveznici, iste osnovice, olakšice itd. poreza doprinosa); drugi se odnosi na različit domašaj društveno-političkih zajednica u pogledu »korigovanja« i »dopunjavanja« finansijske nadležnosti samoupravnih interesnih zajednica.

Treći podsistem — sistem finansiranja zajedničkih potreba u specifičnim oblastima materijalne proizvodnje — predstavlja u sadašnjim uslovima najheterogeniji podsistem i otuda je u okviru njega vrlo teško i gotovo nemoguće generalizovati finansijsku nadležnost. U jednom obliku riječ je o intervenciji federacije i užih društveno-političkih zajednica u privredi, u drugom slučaju — o finansiranju zajedničkih potreba na osnovama slobodne razmjene rada i samoupravnog interesnog organizovanja, dok samoupravni fondovi privrede i po svojoj djelatnosti i po načinu obrazovanja i distribuiranja sredstava često prevazilaze okvire sistema finansiranja uopšte.

3. Kako finansijska nadležnost pojmovno obuhvata niz poslova i ovlašćenja vezanih za formiranje i »trošenje« sredstava na ime opštedruštvene i zajedničke potrošnje, i s obzirom na to da se ovlašćenja u pogledu jednog te istog poreskog izvora ne sadrže u jednom subjektu, neophodno je posebno razmatrati ovlašćenja i poslove određenih nosilaca sistema finansiranja u smislu ustanovljavanja izvorâ, vrsta i oblikâ prihoda, regulisanja osnovnih elemenata pojedinih poreskih izvora, što čini fiskalnu nadležnost, a posebno ovlašćenja vezana za formiranje sopstvenih prihoda, odnosno određivanje potreba za koje se sredstva obezbjeđuju, što se definiše kao finansijska nadležnost u užem smislu. Upravo razbijanju finansijske nadležnosti na fiskalnu i finansijsku nadležnost u užem smislu odgovara i podjela sistema finansiranja na sistem društvenih prihoda i sistem društvenih rashoda.

Dok prvi oblik raspodjele finansijske nadležnosti (vertikalna i horizontalna podjela) više odgovara institucionalnoj osnovi sistema finansiranja, ovakav oblik podjele nadležnosti svoju osnovu temelji, prije svega, na činjenici da, bez obzira na razuđenu strukturu nosilaca finansijskih kompetencija i razbijanje sistema na podsisteme, finansiranje i opštih društvenih i zajedničkih potreba predstavlja manje ili više jedinstvenu kategoriju, naročito sa stanovišta raspodjele (raspoređivanja) dohotka i posljedica na ponašanje privrednih subjekata[4].

Oblici podjele finansijske nadležnosti onako kako su izloženi predstavljaju osnovu ne samo za dimenzionisanje fiskalne i finansijske nadležnosti pojedinih društveno-političkih zajednica, kao i za utvrđivanje finansijske nadležnosti samoupravnih interesnih

[4] *Sistem društvenog finansiranja*, str. 7.

Digitized by Google

zajednica, nego i polazište pri utvrđivanju metoda koordiniranja osnova sistema i politike društvenog finansiranja.

III. Koordiniranje osnovâ sistema i politike društvenog finansiranja (metodi koordinacije)

Decentralizacija finansijske nadležnosti, odnosno razuđenost strukture nosilaca sistema oporezivanja i sistema finansiranja, ima za posljedicu pojavu različitih oblika fiskalnih i finansijskih disparitета među istovrsnim društveno-političkim zajednicama, a isto tako i među samoupravnim interesnim zajednicama, koji se sa većim ili manjim intenzitetom negativno reflektuju na efikasnost sistema društvenog finansiranja u najširem smislu.

Kako podjela finansijske nadležnosti u okviru svakog podsistema uslovljava i dvovrsne disparitete, sasvim je razumljivo da i koordiniranje finansijske nadležnosti poprima svoja dva međusobno povezana aspekta, uvažavajući institucionalne okvire u kojima su situirani svi nosioci finansijskih kompetencija. Osim ovog fragmentarnog oblika koordiniranja — nazovimo ga tako — čini se da je isto toliko značajno koordiniranje koje za predmet ima ukupno bilansiranje društvene potrošnje, što je i jedna od pretpostavki za uspješno društveno usmjeravanje sistema oporezivanja i sistema finansiranja u skladu sa potrebama i mogućnostima udruženog rada i društva u cjelini.

1. *Koordiniranje fiskalne nadležnosti*

Za uspješno usaglašavanje sistema društvenih prihoda među republikama, odnosno autonomnim pokrajinama, ima niz pretpostavki s obzirom na to da postoji kontinuitet između postojećih poreskih sistema republika i pokrajina i prethodnog, jedinstvenog sistema poreza i doprinosa. Prije svega, ove pretpostavke se odnose na istovrsnu strukturu prihoda, što podrazumijeva manje ili više jedinstvene proporcije između oporezivanja dohotka, imovine i prometa, zatim utvrđene vodeće poreze i doprinose i njihovo približno isto učešće u strukturi društvenih prihoda. Ovdje treba dodati u činjenicu da je osnovno oporezivanje proizvodâ i usluga u prometu u nadležnosti federacije, pa se koordiniranje u ovom segmentu sistema društvenih prihoda javlja samo pri utvrđivanju posebnog (republičkog), kao i opštinskog poreza na promet.

Prilikom utvrđivanja politike koordiniranja fiskalne nadležnosti treba imati u vidu različit režim pojedinih izvora prihoda, odnosno vrsta oporezivanja, prema svojoj mobilnosti i ulozi koju imaju u očuvanju ili narušavanju jedinstva jugoslovenskog tržišta. Kako je kod imovinskih poreza uglavnom riječ o imobilisanim ekonomskim jedinicama koje dopuštaju različito fiskalno opterećenje, a, s druge strane, ovi porezi nisu od naročitog zna-

Digitized by Google

ja za jedinstvo tržišta, to se problemi koordiniranja fiskalne adležnosti svode na usklađivanje sistema poreza i doprinosa iz hotka osnovnih organizacija i iz ličnih dohodaka radnika. Ostale like oporezivanja ličnih dohodaka treba posmatrati u kontek-u koordiniranja finansijske nadležnosti.

Pri oporezivanju dohotka organizacija udruženog rada sasvim igurno je neophodno postići viši stepen saglasnosti republika i utonomnih pokrajina nego kod ostalih poreza, i to od definisa-ja obveznika, osnovice, stopa poreza pa do upotrebe poreskih lakšica i oslobođenja. Kako svaka odluka finansijskog karaktera epos redno utiče na reproduktivnu sposobnost organizacija udru-enog rada, različitim fiskalnim i samoupravnim opterećenjima, ojedine republike i pokrajine su u mogućnosti da pogoršavaju li, pak, poboljšavaju položaj svojih organizacija u odnosu na or-anizacije iz ostalih republika, odnosno pokrajina. Otuda se kao strateški zadatak koordiniranja fiskalne nadležnosti ističe odsu-stvo mogućnosti da pojedine republike i pokrajine poreskim in-strumentima svojim organizacijama udruženog rada stvaraju po-voljnije uslove privređivanja. Nisu od manjeg značaja ni oni vi-dovi koordiniranja čiji je cilj onemogućavanje republika i pokra-jina da svojim fiskalnim odlukama narušavaju slobodnu cirkula-ciju rada i sredstava, odnosno proizvoda na jedinstvenom jugo-slovenskom tržištu, što podrazumijeva odsustvo svih mjera dis-kriminacije proizvođačâ, u zavisnosti od mjesta njihove privredne ili druge djelatnosti.[5] Slijedeći, mada ne i posljednji, zadatak koordiniranja odnosi se na politiku ravnomjernog privrednog ra-zvoja republika i pokrajina, naročito u vezi sa zajednički utvrđe-nim mjerama poreskih olakšica za organizacije udruženog rada koje dio svoje akumulacije angažuju u privredno nerazvijenim područjima. Napokon, za politiku stabilizacije, koja, u osnovi, mora biti zajednička, svakako je izlišno navoditi da je neophodno u okviru nje u najvećoj mjeri postići usaglašenost, pa u odre-đenim slučajevima i uniformna rješenja među republikama, odno-sno autonomnim pokrajinama.

1. Kako su socijalističke republike, odnosno autonomne po-krajine, osnovni nosioci sistema finansiranja, sasvim je sigurno da dogovori republika i pokrajina imaju vodeću ulogu u okviru koordiniranja fiskalne nadležnosti. Ustav SFRJ obavezuje repu-blike i autonomne pokrajine da sarađuju u oblasti poreske poli-tike i da međusobnim dogovorima usklađuju osnove poreske po-litike i poreski sistem kad je to neophodno radi očuvanja jedin-stva i stabilnosti jugoslovenskog tržišta.[6] Isto tako se i u repu-bličkim i pokrajinskim ustavima ističe međusobna saradnja re-publika i pokrajina u oblasti utvrđivanja osnova poreske politike i poreskog sistema.

Iz ovog proizlazi da predmet međusobnih dogovora republika i autonomnih pokrajina treba da bude, prije svega, oporezivanje

[5] Uporedi: K. Bogoev, *Koordinacija društvenog finansiranja; Sistem društvenog finansiranja*, str. 163.

[6] Ustav SFRJ, član 265, strana 1.

Digitized by Google

dohotka organizacija udruženog rada i ličnih dohodaka radnika kao i oporezivanje proizvodâ i usluga u prometu, s obzirom na njihovu dominantnu ulogu u očuvanju jedinstva i stabilnosti jugoslovenskog tržišta. Koordiniranje fiskalne nadležnosti kod ovih najznačajnijih oblika oporezivanja ima zadatak ostvarivanje najužne usaglašenosti između republika i autonomnih pokrajina u utvrđivanju mjesta i uloge ovih poreza u sistemu društvenih prihoda, odnosno pri definisanju osnovnih elemenata, kao i ukupnog fiskalnog opterećenja organizacija udruženog rada i građana. Kao rezultat međurepubličke saradnje u ovoj oblasti oporezivanja, republike i autonomne pokrajine zaključile su: Dogovor o usklađivanju osnova politike posebnog poreza na promet proizvoda (»Službeni list SFRJ«, br. 56/1977) i Dogovor o usklađivanju poreske politike u oblasti samostalnog obavljanja privrednih i neprivrednih djelatnosti sredstvima rada u svojini građana (»Službeni list SFRJ«, br. 19/1977). U okviru prvog dogovora republike i pokrajine su se sporazumjele da u tekućem planskom periodu usaglašavaju politiku posebnog republičkog, odnosno pokrajinskog poreza na promet proizvoda, sa osnovnim porezom na promet, u skladu sa politikom stabilizacije, kao i sa svojim privrednim razvojem. Dogovorom o usklađivanju poreske politike u oblasti samostalnog obavljanja djelatnosti republike, odnosno autonomne pokrajine, utvrdile su da se u ovoj oblasti oporezivanja još više afirmiše određivanje poreske osnove prema stvarnom ličnom dohotku, te da se ostvari usklađivanje politike stopa poreza iz ličnih dohodaka ove kategorije radnika sa politikom oporezivanja dohotka i ličnih dohodaka u privredi, u cilju sprovođenja ustavnog načela da svaki građanin prema svojoj ekonomskoj snazi doprinosi finansiranju opštih društvenih potreba.

Što se tiče ostalih poreza, u prvom redu poreza iz dohotka organizacija udruženog rada i poreza iz ličnog dohotka radnika, još nije postignut određen stepen usaglašavanja, pa se već duže vrijeme dogovor o ovoj problematici nalazi u »završnoj fazi«. Nepotrebno je isticati u kojoj mjeri je prilikom utvrđivanja fiskalnih izdvajanja iz dohotka i iz ličnih dohodaka neophodan visok stepen usklađivanja osnovâ sistema i politike oporezivanja republika i autonomnih pokrajina. Osim toga, dogovor koji obuhvata ovu problematiku, ukoliko se zaista žele postići određeni efekti, ne smije se ograničiti na »usklađivanje poreske politike u oblasti...«, nego mora poći i korak dalje, što podrazumijeva »usklađivanje sistema i politike oporezivanja...«. Ukoliko se ostane na »nivou« dva pomenuta dogovora, teško se mogu očekivati neki krupniji rezultati koji bi bar zaustavili očevidne fiskalne disparitete pri oporezivanju dohotka i ličnih dohodaka radnikâ.

Krajem 1981. socijalističke republike i autonomne pokrajine su zaključile Dogovor o osnovama sistema poreza (»Službeni list SFRJ«, br. 61/1981), kojim su se obavezale da će rješenja iz ovog dogovora unijeti u svoje propise u toku ove godine. Ovim dogovorom obuhvaćeni su porezi koji su u fiskalnoj nadležnosti socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, a imaju strateški zna-

Digitized by Google

čaj za obezbjeđivanje jedinstva jugoslovenskog tržišta: porez iz dohotka, porez iz ličnog dohotka radnikâ, porez iz ličnog dohotka od samostalnog obavljanja poljoprivredne djelatnosti i porez koji plaćaju strana lica. Nema sumnje da će ovim rješenjima iz dogovora biti smanjeni postojeći fiskalni dispariteti među republikama, odnosno pokrajinama, naročito kada je riječ o definisanju obveznikâ poreza iz dohotka, utvrđivanju oblikâ poreza koji plaćaju strana lica, kao i o definisanju osnovica poreza što ga plaćaju strana lica. Međutim, neka rješenja otvaraju procese daljeg diferenciranja pojedinih elemenata navedenih poreza. To se naročito jasno uočava kod onih strateških pitanja koja dogovor ostavlja otvorenima, kao što je utvrđivanje osnovice poreza iz dohotka (Dogovor ima samo dvije bitne stavke kod ostvarenog dohotka, koje ne ulaze u osnovicu, a ostala umanjenja i druga izdvajanja iz dohotka prepušta da se utvrde republičkim, odnosno pokrajinskim zakonom), osnovice poreza iz ličnog dohotka od samostalnog obavljanja poljoprivredne djelatnosti, gdje se ostavlja mogućnost da osnovicu čini i katastarski prihod i stvarni dohodak i, napokon, kod utvrđivanja stopa poreza iz dohotka dogovor utvrđuje da one mogu biti proporcionalne, ali i različite u pojedinim djelatnostima. I upravo postojeći dispariteti među republikama, odnosno autonomnim pokrajinama, bili su naročito izraženi pri rješavanju navedenih pitanja. Otuda je u ovom trenutku umjesno pitanje da li će se ovim dogovorom i rješenjima, koja će republike i pokrajine ugraditi u svoje propise, postići određeni rezultati u usklađivanju osnova sistema i politike oporezivanja i anulirati negativne implikacije koje postojeći dispariteti imaju po jedinstvo jugoslovenskog tržišta, pogotovu kada je riječ o stvaranju »poreske« konkurentske prednosti određenim kategorijama organizacija, u pogledu sprečavanja poreskim instrumentima slobodne cirkulacije rada i sredstava, kao i u slučaju međurepubličkog i međuregionalnog prevaljivanja poreza i doprinosa.

Jedini do sada zaključeni dogovor sa dimenzionisanjem cjelokupne problematike (i sistema i politike) jeste Dogovor o usklađivanju osnovâ sistema i politike oporezivanja ukupnog prihoda građana (»Službeni list SFRJ«, br. 62/1979), u okviru kojeg su se republike i autonomne pokrajine saglasile da na jedinstven način utvrđuju, odnosno definišu obveznika, osnovicu, olakšice, kao i primjenu progresivnih poreskih stopa. Međutim, riječ je o porezu marginalnog značaja koji ima mnogo više protivnika nego pristalica.

Kada je riječ o međurepubličkom dogovaranju o osnovama politike oporezivanja i poreskog sistema, treba ukazati na dva momenta. Prvi se odnosi na sistem doprinosa, naime, sistem zajedničke potrošnje koji ni Ustav SFRJ ni do sada zaključeni dogovori ne spominju. S obzirom na to da destabilizujuće dejstvo sistema društvenog finansiranja nije isključivo rezultat finansiranja opštih društvenih potreba, nego i finansiranja zajedničkih potreba, to je neophodno sistem doprinosa iz dohotka i iz ličnih dohodaka uključiti u procese međurepubličkog dogovaranja. Dru-

Digitized by Google

gi moment se odnosi na činjenicu da dosadašnji tempo dogovaranja nije ni izbliza pratio tokove međusobnog diferenciranja poreskih sistema republika i autonomnih pokrajina, pa bi ubuduće trebalo intenzivirati dogovaranje o ovoj problematici, kako bi se sačuvao usklađen sistem oporezivanja na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

2. Međuopštinsko dogovaranje o osnovama politike oporezivanja i sistema poreza u okviru republika, odnosno autonomnih pokrajina, ima poseban značaj u ukupnoj politici koordiniranja fiskalne nadležnosti, i to najmanje iz dva razloga. Prvi je što usklađivanje sistema finansiranja opština predstavlja pretpostavku za efikasnu koordinaciju fiskalne nadležnosti republika i autonomnih pokrajina, jer opštine, naročito kada je riječ o oporezivanju građana, utvrđujući poreske stope i druge elemente poreza, sintetizuju poresku politiku svih ostalih društveno-političkih zajednica. Drugo, za razliku od međurepubličkog dogovaranja, ovaj vid koordiniranja donosi izuzetne rezultate na planu ujednačavanja osnova ne samo sistema poreza, nego i sistema doprinosa u okviru republike, odnosno autonomne pokrajine.[7]

Treba napomenuti da je za efikasnije koordiniranje fiskalne nadležnosti u okviru republika, odnosno autonomnih pokrajina, od presudnog značaja činjenica da se republičkim zakonima ustanovljavaju porezi i druge dažbine i vrši raspodjela izvorâ prihoda između opština i republike, te na taj način fiskalna nadležnost opština nije u okviru republike dovela do većih fiskalnih dispariteta. Ovome treba dodati i okolnost da se i osnove sistema doprinosa i finansiranja zajedničkih potreba utvrđuju republičkim zakonima, pa se i u tom dijelu sistema društvenih prihoda olakšava koordiniranje.

3. Imajući u vidu krajnje decentralizovane fiskalne kompetencije u našoj zemlji, uloga federacije pri usaglašavanju osnova politike oporezivanja i sistema poreza, kao i sistema doprinosa, i te kako je neophodna. Kako je riječ o nizu instrumenata i mjera kojima se na posredan ili neposredan način regulišu ova pitanja (da ne pominjemo osnovno oporezivanje proizvodâ i usluga u prometu te carine i carinsku zaštitu), učešće federacije u koordiniranju fiskalne nadležnosti može se posmatrati u tri vida: donošenje kolizionih normi kojima se rješava sukob nadležnosti dru-

[7] U tom smislu videti, na primjer: Društveni dogovor o poreskoj politici opština (»Službeni list SRBiH«, br.4/1974), kao i društvene dogovore o ostvarivanju politike i sredstava za finansiranje opštih društvenih i zajedničkih potreba u tekućoj godini u SRBiH, koji se zaključuju uporedo sa donošenjem Rezolucije o ostvarivanju društvenog plana. U SR Srbiji: Društveni dogovor o usklađivanju politike oporezivanja građana, oporezivanja proizvodâ i usluga u prometu i oporezivanja prometa nepokretnosti i prava (»Službeni glasnik SRS«, br. 31/76), Društveni dogovor o usklađivanju politike poreza i doprinosa (»Službeni glasnik SRS«, br. 26/77), Društveni dogovor o stopama republičkih poreza i stopama doprinosa samoupravnim interesnim zajednicama osnovanim za teritoriju Republike (»Službeni glasnik SRS«, br. 26/77).

Digitized by Google

štveno-političkih zajednica, iniciranje međurepubličkog dogovaranja i intervencije u sistemu oporezivanja.

a) U utvrđivanju pripadanja poreza i doprinosa iz dohotka i iz ličnih dohodaka radnikâ Ustav SFRJ (čl. 266) i savezni zakoni prihvataju opšte pravilo da porezi i doprinosi koji se plaćaju iz dohotka organizacija udruženog rada podliježu propisima i prihodi su one društveno-političke zajednice, odnosno samoupravne interesne zajednice na čijoj teritoriji organizacija trajno obavlja djelatnost. Porezi i doprinosi iz ličnih dohodaka, odnosno prihoda radnikâ i građana, osim poreza na imovinu i prihode od imovine, plaćaju se prema propisima i u korist one društveno-političke zajednice, odnosno interesne zajednice, koja radniku, odnosno građaninu i članovima njegove porodice, obezbjeđuje zadovoljavanje opštih društvenih i zajedničkih potreba.

b) Drugi vid učešća federacije u koordiniranju fiskalne nadležnosti odnosi se na one slučajeve kada organi federacije predlažu republikama i autonomnim pokrajinama da međusobnim dogovorima smanje ili povećaju poreze i doprinose radi sprečavanja i otklanjanja poremećaja na tržištu. Ovdje je riječ o prijedlozima, odnosno sugestijama federacije koji svoju realizaciju temelje na političkoj obzirnosti, a ne na pravnoj obaveznosti, jer niti oni obavezuju republike i autonomne pokrajine da pristupe dogovaranju, niti ih nepostojanje dogovora sprečava da u okviru svoje fiskalne nadležnosti donose akte i preduzimaju mjere u oblasti poreskog sistema i poreske politike.

c) U slučaju postojanja većih poremećaja u privredi, odnosno kad to zahtijevaju interesi narodne odbrane ili druge vanredne potrebe zemlje, saveznim zakonom mogu se propisivati granice u kojima društveno-političke zajednice utvrđuju prihode iz dohotka organizacija udruženog rada i iz prometa proizvodâ i usluga, što znači da se kod ova dva oblika oporezivanja na taj način znatno koriguje fiskalna nadležnost republika, odnosno autonomnih pokrajina. Kod ostalih vrsta poreza i drugih dažbina, za razliku od predustavne etape, nema ograničavanja, po osnovu Ustava SFRJ, republičkim, odnosno pokrajinskim ustavima utvrđene fiskalne nadležnosti republika i autonomnih pokrajina.

Treba napomenuti da se i ovdje, kao i kod međurepubličkog dogovaranja, ne pominju doprinosi kojima se finansiraju zajedničke potrebe u oblasti društvenih djelatnosti, što može izazvati neželjene posljedice u slučaju realizovanja navedenih »rezervnih« fiskalnih ovlašćenja federacije.

2. *Koordiniranje finansijske nadležnosti*

Pored toga što fiskalni dispariteti imaju određene efekte u privredi, oni, zajedno sa finansijskim disparitetima, imaju ne manji značaj pri postizanju pravičnosti u zadovoljavanju opštih društvenih i zajedničkih potreba. Upravo uvećanje sredstava na ime dotacija, odnosno subvencija, u savremenim federacijama ima za

Digitized by Google

cilj da ublaži razlike u utvrđivanju programa usluga federalnih jedinica u odnosu na njihove nejednake fiskalne kapacitete. Pored tog klasičnog cilja u politici transferiranja sredstava iz jednih u druge jedinice, ističe se i drugi ne manje značajan cilj: ulaganje jedinstvenog fiskalnog napora u realizovanju minimalnog nacionalnog nivoa programa usluga.[8]

Kako je kod nas već odavno napušteno jedinstveno oporezivanje, jer se odluke o visini oporezivanja donose na decentralizovanim nivoima vlasti, te, s obzirom na postojanje izrazitih razlika u privrednoj razvijenosti republika i pokrajina, opravdano se postavlja pitanje: u kojoj mjeri sistem društvenog finansiranja uvažava princip horizontalne pravičnosti u oba njegova vida: (1) u pogledu obezbjeđivanja svim građanima određenog minimuma usluga društvenog karaktera, nezavisno od fiskalnih kapaciteta područja na kojima žive; (2) u pogledu ujednačenog fiskalnog i samoupravnog opterećenja u odnosu na obim i strukturu navedenih usluga?

Razlike među republikama, odnosno pokrajinama, u pogledu obima i strukture opštedruštvene i zajedničke potrošnje sasvim su razumljive, jer je riječ o različitim privrednim potencijalima i fiskalnim kapacitetima svake od njih. Na drugoj strani, nastoji se politikom finansijskog izravnavanja postići prosječan nivo usluga u svim privredno nerazvijenim republikama i SAP Kosovo. Međutim, neopravdano je postojanje većih disproporcija između obima ovih usluga koje se pružaju u pojedinim republikama, odnosno pokrajinama, u odnosu na izdvajanja iz dohotka i iz ličnih dohodaka na ime opštedruštvene i zajedničke potrošnje.

To naročito potencira i očevidno međurepubličko i međuregionalno prevaljivanje poreza i doprinosa, jer se dobar dio proizvoda razvijenih republika realizuje i u privredno nerazvijenim, čime se ionako skromni fiskalni kapaciteti ovih drugih prenose, preko cijena, u razvijenije republike, odnosno regione. Kako je ovdje riječ o porezima i doprinosima iz dohotka i iz ličnih dohodaka, možda je upravo ovo jedan od razloga što evo već desetak godina (od amandmanâ iz 1971) nije postignut dogovor republika i pokrajina o usaglašavanju osnova sistema i politike oporezivanja dohotka organizacija udruženog rada i ličnih dohodaka radnikâ. Na drugoj strani, to izaziva, istina još u skromnim razmjerama, pojave zatvaranja republičkih i regionalnih tržišta, čime se narušava jedinstvo jugoslovenskog tržišta.

Koordiniranje finansijske nadležnosti je mnogo šire postavljeno i obuhvata veći broj međusobno vrlo različitih instrumenata, od zakonâ, dogovorâ, društvenih dogovora, pa do intervencija federacije u oblasti finansiranja opštedruštvenih i zajedničkih potreba. Otuda je, za razliku od koordiniranja fiskalne nadležnosti, ovaj vid koordiniranja manje konzistentan i još nema jasno utvrđene svoje dimenzije u odnosu na široko preciziranu finansijsku nadležnost svih društveno-političkih i samoupravnih inte-

[8] Uporedi: W. E. Oates, *Fiscal Federalism*, Njujork, 1972, str. 86—87.

Digitized by Google

resnih zajednica. S obzirom na predmet ovog rada, nećemo uzeti u razmatranje neke oblike koordiniranja finansijske nadležnosti, koji su u sadašnjim uslovima i te kako značajni (utvrđivanje obima i strukture potreba koje se finansiraju iz saveznog budžeta, kao i način njegovog alimentiranja na osnovu saglasnosti republika i autonomnih pokrajina, dopunsko finansiranje užih društveno-političkih zajednica iz budžeta širih zajednica, kao i druga pitanja od manjeg značaja), nego ćemo posebnu pažnju posvetiti usaglašavanju sistema finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba između republika i autonomnih pokrajina, društvenim dogovorima o ostvarivanju politike i sredstava za finansiranje opštih i zajedničkih potreba, kao i intervencijama federacije u ovoj oblasti sistema društvenog finansiranja.

1. Polazeći od dugoročnih ciljeva društveno-ekonomskog razvoja, utvrđenih Društvenim planom Jugoslavije za period 1976—1980, republike i autonomne pokrajine su zaključile Dogovor o ostvarivanju politike finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba (»Službeni list SFRJ«, br. 5/76), kojim je predviđeno da sredstva za navedene potrebe u tekućoj godini, u odnosu na prethodnu, mogu da rastu do nivoa planiranog rasta društvenog proizvoda republike, odnosno autonomne pokrajine. Republike i pokrajine, u okviru globalnog porasta sredstava, mogu voditi selektivnu politiku finansiranja i time obezbjeđivati, prema konkretnim okolnostima, i veća sredstva za pojedine oblike opštih društvenih i zajedničkih potreba.

Upravo pitanje vezivanja porasta sredstava za opšte društvene i zajedničke potrebe, rast društvenog proizvoda, odnosno nacionalnog dohotka, postaće gotovo jedini predmet međurepubličkog dogovaranja o usaglašavanju politike finansiranja društvene potrošnje. Koliko god je to nalagala dugogodišnja praksa autonomnog porasta sredstava na ime društvene potrošnje u odnosu na društveni proizvod, što se neposredno javlja kao jedan od vodećih faktora inflacionog pritiska, čini se da je ovako utvrđen predmet usaglašavanja zaista preskroman, pogotovu ako se ovaj porast sredstava posmatra u kontekstu sistema i politike društvenog finansiranja u cjelini.

Otuda je i sasvim razumljivo što u ostalim godinama proteklog planskog perioda nije ni zaključivan dogovor republika i autonomnih pokrajina o osnovama politike finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba, nego je rezolucijama o politici ostvarivanja društvenog plana u tekućoj godini utvrđivan rast izvornih prihoda društveno-političkih zajednica za opštu potrošnju, kao i rast prihoda za zadovoljavanje zajedničkih potreba.

2. Društveni dogovori o politici finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba u okviru republika, odnosno pokrajina, za razliku od dogovorâ republika i autonomnih pokrajina, daleko su sadržajniji, jer obuhvataju gotovo sva važnija pitanja obima i strukture budžetske potrošnje društveno-političkih zajednica i formiranja prihoda samoupravnih interesnih zajednica i finansiranja zajedničkih potreba u oblasti društvenih djelatnosti.

Digitized by Google

I u društvenim dogovorima se polazi od vezivanja porasta sredstava za društvenu potrošnju za rast društvenog proizvoda ukupne privrede. Kako je planirani rast društvenog proizvoda u pojedinim republikama, odnosno pokrajinama različit, različit je i procenat rasta ovih sredstava u odnosu na prethodnu godinu. Razumljivo, najviši rast utvrđen je dogovorom republika i pokrajina, odnosno rezolucijom za tekuću godinu.

Dvije osnovne karakteristike društvenih dogovora o politici finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba jesu: širina materije koju obuhvataju i selektivna rješenja koja se u dogovorima utvrđuju. Učesnici dogovaranja su svi nosioci finansijskih kompetencija i usaglašavanje politike finansiranja vrše odgovarajući organi republike, opština i gradova, kao i posebne društveno-političke zajednice, interesne zajednice na području opština, međuopštinske (regionalne) interesne zajednice, republičke zajednice, te savezi samoupravnih interesnih zajednica. Na taj način se u cjelini usklađuju osnove politike finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba u okviru republike, odnosno autonomne pokrajine. Pored toga što se društvenim dogovorima utvrđuje nominalan rast sredstava za pojedine oblasti društvene potrošnje, odnosno nosioce sredstava, počev od republičkog budžeta, budžeta opština i gradova, pa do svih interesnih zajednica — njima se omogućuje da se u zajednici opština i gradova, odnosno međuopštinskoj regionalnoj zajednici može utvrditi samoupravnim sporazumom selektivna politika porasta sredstava za određenu opštinu u okviru globalno utvrđenog rasta sredstava za budžete društveno-političkih zajednica. Isto tako, u okviru saveza samoupravnih interesnih zajednica iz oblasti društvenih djelatnosti može se utvrditi diferenciran porast sredstava za svaku zajednicu, naravno, poštujući globalni porast sredstava za ove oblasti, utvrđen društvenim dogovorom.[9]

Time se obezbeđuje čvrsta osnova za ostvarivanje dva temeljna zahtjeva koordinacije finansijske nadležnosti: (1) nužan stepen usaglašenosti politike finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba, i u pogledu očuvanja jedinstva tržišta i u pogledu ostvarivanja horizontalne pravičnosti oporezivanja u odnosu na zadovoljavanje određenog obima i strukture potreba; (2) očuvanje širokih finansijskih kompetencija svih nosilaca sistema društvenog finansiranja.

3. U koordiniranju finansijske nadležnosti intervencije federacije su daleko opsežnije nego kad do njih dođe u sistemu oporezivanja, jer se saveznim zakonom koriguje finansijska nadležnost ne samo društveno-političkih, nego i samoupravnih interesnih zajednica. Tako se saveznim zakonom u određenim vanrednim okolnostima obavezuju društveno-političke i interesne zajed-

[9] Videti: Društveni dogovor o ostvarivanju politike i sredstava za finansiranje opštih društvenih i zajedničkih potreba u SRBiH, članove 9. i 10 (»Službeni list SRBiH«, br. 3/1979); Društveni dogovor o ostvarivanju politike izdvajanja i korišćenju sredstava... u SR Srbiji, članovi 6. i 9 (»Službeni glasnik SRS«, br. 4/1980).

Digitized by Google

nice da obrazuju rezervna društvena sredstva ili se donosi zabrana raspolaganja dijelom društvenih sredstava, odnosno utvrđuje način raspolaganja viškovima prihoda društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica.[10] Kako je ovdje riječ i o samoupravnim interesnim zajednicama, dok se kod intervencija federacije u oblasti društvenih prihoda doprinosi kao oblik obezbjeđivanja sredstava za zajedničke potrebe ne pominju, može se zaključiti da nema saglasnosti između jednog i drugog oblika intervencija. Upoređujući mjere intervencije koje se odnose na društveno-političke zajednice, proizlazi da ni ovdje nema dovoljno usaglašenosti, jer, kao što smo vidjeli, kod prvog oblika intervencije vrši se samo korekcija fiskalne nadležnosti republika, odnosno pokrajina, u pogledu oporezivanja dohotka i prometa proizvodâ i usluga, a ovdje se manje ili više u potpunosti suspenduju finansijske kompetencije republika i užih društveno-političkih zajednica.

3. *Koordiniranje finansijske nadležnosti u okviru podsistema finansiranja zajedničkih potreba*

Kako je finansiranje zajedničkih potreba u društvenim djelatnostima u potpunosti decentralizovano, te s obzirom na njegovo dalje horizontalno fragmentiranje, sasvim razumljivo da je otežano efikasno usaglašavanje politike nosilaca finansijskih kompetencija u ovom podsistemu društvenog finansiranja.

U sadašnjim uslovima, pojednostavnjeno govoreći, metodologija koordiniranja finansiranja zajedničkih potreba u društvenim djelatnostima slijedi ovaj put: dogovorom republika i pokrajina, odnosno rezolucijom za tekuću godinu, utvrđuje se globalan rast sredstava za zajedničku potrošnju, zatim se društvenim dogovorima u okviru republika i pokrajina, osim utvrđivanja rasta ovih sredstava u odnosu na društveni proizvod, »dopušta« i vođenje diferenciranog finansiranja pojedinih vrsta zajedničkih potreba na određenom području od strane saveza interesnih zajednica i regionalnih zajednica u odnosu na osnovne interesne zajednice, kao i osnovne jedinice. Tek potom se u pojedinim zajednicama, kao i u osnovnim jedinicama, donosi finansijski plan, u kojem se na osnovama principa slobodne razmjene rada utvrđuje obim i struktura usluga i način njihovog materijalnog obezbjeđivanja doprinosima iz dohotka i iz ličnih dohodaka.

Ako, pak, u društvenim dogovorima izostane naznačena selektivnost finansiranja pojedinih oblika potreba, odnosno interesnih zajednica, što je vrlo čest slučaj, to faktički znači da se u okviru republike jedinstveno utvrđuju stope doprinosa, što predstavlja gotovo jedini oblik materijalizovanja finansijske nadležnosti interesnih zajednica, u okviru kojih radni ljudi i građani ostvaruju

[10] Ustav SFRJ, član 267.

Digitized by Google

slobodnu razmjenu rada i ravnopravno i zajednički odlučuju o obimu i načinu zadovoljavanja svojih ličnih i zajedničkih potreba i interesa.

Imajući to u vidu, čini se da početni model koordiniranja sistema finansiranja zajedničkih potreba treba da bude takozvani zajednički račun interesnih zajednica. Naime, prema Zakonu o udruženom radu[11], radi stvaranja uslovâ da radnici prilikom odlučivanja o obavezama za zajedničku potrošnju sagledaju mogućnosti i potrebe osnovne organizacije, prijedlozi za utvrđivanje sredstava, odnosno prihoda interesnih zajednica, istovremeno se i zajednički jednom godišnje iznose na izjašnjavanje radnicima u organizacijama udruženog rada. Time bi radnici u svakoj osnovnoj organizaciji imali jasniji uvid u ukupnu visinu sredstava koja se izdvajaju za zajedničku potrošnju, a isto tako i u svrhu za koju se ona koriste.[12] Istina, zajednički račun se odnosi i na obaveze u pogledu finansiranja opštih društvenih potreba; međutim, poseban problem, ako se tako može reći, čini nepostojanje za više godina utvrđenog ne samo obima samoupravnog izdvajanja, nego i vrsta doprinosa iz dohotka ili, pak, iz ličnih dohodaka za pojedine interesne zajednice.

Sljedeći korak u koordiniranju politike finansiranja zajedničkih potreba predstavlja usaglašavanje stavova u okviru interesnih zajednica formiranih za regionalnu zajednicu, odnosno u okviru saveza interesnih zajednica, gdje se društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima usklađuju na širim osnovama planovi pojedinih interesnih zajednica, a isto tako vodi i selektivna politika finansiranja (dodatno finansiranje) za pojedine interesne zajednice na području opština, odnosno regionalnih zajednica, naročito kada je riječ o dopunskim sredstvima društveno-političkih zajednica. Kako sredstva za proširenje materijalne osnove rada organizacija udruženog rada društvenih djelatnosti, u sadašnjim uslovima, treba da imaju poseban režim, možda upravo u ovoj fazi koordiniranja u okviru interesnih zajednica formiranih za područje regionalnih zajednica, odnosno interesnih zajednica formiranih za područje republike, kao i saveza interesnih zajednica — treba donositi odluke ove vrste, naročito kada su u pitanju

[11] Zakon o udruženom radu, član 113. U istom smislu vidjeti član 35. Zakona o finansiranju zajedničkih potreba u SRBiH (»Službeni list SRBiH«, br. 40/1979).

[12] Skupština SR Srbije je donijela preporuku o stvaranju uslovâ za izjašnjavanje radnikâ, drugih radnih ljudi i građana o predlozima za utvrđivanje obaveza za zadovoljavanje zajedničkih i opštih društvenih potreba (»Službeni glasnik SRS«, br. 46/1979), u kojoj se vrlo detaljno navodi šta sve treba da sadrži prijedlog odluke o visini izdvajanja sredstava, a ta pitanja predstavljaju i okosnicu tokova slobodne razmjene rada, počev od prijedloga programa usluga (po obimu i strukturi), zatim ukupan iznos sredstava potreban za realizovanje tako utvrđenog programa, konkretnu raspodjelu samoupravnih finansijskih obaveza, odnosno utvrđivanje stope doprinosa iz dohotka i iz ličnih dohodaka, te informaciju radnicima o ostvarivanju programa usluga u okviru samoupravnih interesnih zajednica u prethodnoj godini.

Digitized by Google

e investicije, da bi se izbjeglo neracionalno usitnjavanje inve-
ija u okviru pojedinih opština.[13]

Posljednja faza u koordiniranju politike finansiranja zajed-
kih potreba predstavlja usaglašavanje odluka svih interesnih
ednica u društvenim djelatnostima, osnovanim za područje op-
ia, regionalnih zajednica ili republike, na jednoj, i finansiranja
tih društvenih potreba u društveno-političkim zajednicama, na
goj strani, u okviru društvenog dogovora o ostvarivanju sred-
va i politike finansiranja opštih društvenih i zajedničkih po-
ba, kojim se utvrđuje globalni porast ovih sredstava u odnosu
društveni proizvod, to jest usklađuje politika svih nosilaca
tema finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba.

. Opšti bilans sredstava

uslovima kada se fiskalnim i samoupravnim izdvajanjima iz
hotka i iz ličnih dohodaka, odnosno o finansiranju opštih dru-
venih i zajedničkih potreba odlučuje autonomno u okviru dru-
veno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, te pri dife-
nciranju sistema finansiranja na podsisteme, uz njihovo razbi-
nje na pojedine oblasti (obrazovanje, nauka, kultura itd.), ote-
no je efikasno usklađivanje sistema finansiranja u cjelini. Mno-
obrojni razlozi nalažu upravo njegovo ukupno bilansiranje; po-
enimo samo neke: neophodnost njegovog društvenog usmjera-
anja i uključivanja u planove društveno-ekonomskog razvoja:
bim zahvatanja sredstava ukazuje na mnogobrojne neposredne i
osredne implikacije koje sistem finansiranja ima na ekonomsku
trukturu društva, socijalnu politiku i na niz drugih oblasti dru-
tvenog života; efikasnost sistema finansiranja u pogledu ostva-
ivanja ciljeva na planu privrednog razvoja i politike stabilizacije
retpostavlja vrlo visok stepen usaglašavanja ne samo obima pri-
oda, nego i strukture rashoda; društveno dogovaranje i samo-
pravno sporazumijevanje, kao osnovni oblici koordiniranja si-
tema prihoda i rashoda svih nosilaca finansijskih kompetencija,
ma za pretpostavku bilansiranje svih oblika izdvajanja sredstava
finansiranja potreba društveno-političkih i samoupravnih inte-
esnih zajednica; i, što je možda od najveće važnosti, postojanje
nstrumenta kojim bi se objedinjavala društvena potrošnja u cje-
ini omogućilo bi dosljednije ostvarivanje Ustavom SFRJ utvrđe-
og samoupravnog proizvodnog odnosa u kojem radnici odlučuju
o uslovima i rezultatima svoga rada.

U svim republikama i pokrajinama bilans ima karakter instru-
menta usmjeravanja politike društvenog finansiranja zajedno sa
planom društveno-ekonomskog razvoja, jer njime se obuhvataju
podaci o društvenim prihodima (po vrstama i oblicima), raspored

[13] U tom smislu vidjeti član 15. Društvenog dogovora o ostvari-
vanju politike izdvajanja i korišćenju sredstava za zadovoljavanje op-
štih društvenih i zajedničkih potreba u 1980 (»Službeni glasnik SRS«,
br. 4/1980).

Digitized by Google

prihoda po osnovnim namjenama i korisnicima (budžet samou... ravne interesne zajednice i fondovi) u određenoj društveno-po... tičkoj zajednici, čime se pruža slika o pojedinačnim opterećenji... dohotka i ličnih dohodaka, kao i o ukupnom obimu zahvatan... sredstava i načinu njihovog korišćenja na području određene dru... štveno-političke zajednice. S druge strane, opšti bilans sredsta... predstavlja polazište za međuopštinsko i međurepubličko dogov... ranje i usaglašavanje osnovâ sistema i politike finansiranja opšti... društvenih i zajedničkih potreba, u skladu sa ciljevima politik... razvoja utvrđene društvenim planovima.

U nepostojanju nekog drugog instrumenta kojim bi se obj... dinjavali i usmjeravali tokovi društvenog finansiranja u cjelin... čini se da opšti bilans može ispuniti taj zadatak uz dvije, mada... ne i jedine, izmjene u samoj sadašnjoj koncepciji o ulozi opšteg... bilansa. Prvo, opšti bilans sredstava ili neki drugi instrumen... takvog karaktera treba da bude obavezan za sve društveno-po... tičke zajednice, jer se u njihovom okviru realizuju svi oblici dru... štvene potrošnje nezavisno od njihove sektorske razuđenosti, i njegovim donošenjem treba uslovljavati korišćenje društveni... sredstava predviđenih za zadovoljavanje opštih društvenih i za... jedničkih potreba. Drugo, opšti bilans sredstava je neophodno tje... šnje vezivati za društvene planove, naime, oni treba da se donos... istovremeno sa društvenim planovima i rezolucijama o politici ostvarivanja plana, što pretpostavlja da, osim sadašnjeg bilansa koji je jednogodišnji, valja uvesti i bilanse sredstava za srednjoročni period, kao što je slučaj i sa društvenim planom.

Time bi se postigle dvije bitne prednosti, što i predstavlja cilj postojanja instrumenta ovakvog karaktera: prvo, sintetizovanje rezultatâ finansijske aktivnosti svih nosilaca sistema društvenog finansiranja, te mogućnost utvrđivanja opštih proporcija u pogledu rasporeda sredstava prema pojedinim nosiocima, odnosno namjenama; drugo, mogućnost društvenog usmjeravanja (planiranja) fiskalnih i samoupravnih izdvajanja iz dohotka i iz ličnih dohodaka, prema mogućnostima i potrebama udruženog rada i društva u cjelini, nezavisno od postojanja razuđene strukture nosilaca sistema poreza i sistema doprinosa, odnosno sistema finansiranja opštih društvenih i zajedničkih potreba.

V. Zaključak

S obzirom na razuđenu strukturu nosilaca sistema oporezivanja i sistema finansiranja, jer se o finansiranju opštih društvenih i zajedničkih potreba odlučuje ne samo na nivou društveno-političkih zajednica, nego i u još većem broju samoupravnih interesnih zajednica, sasvim je izvjesno postojanje fiskalnih i finansijskih dispariteta koji se negativno reflektuju na ostvarivanje finansijskih, ekonomskih i socijalnih ciljeva sistema društvenog finansiranja. Na postojanje ovih dispariteta utiče ne samo pluralizam nosilaca finansijskih kompetencija, nego i veliki broj po-

Digitized by Google

, doprinosa i drugih fiskalnih i samoupravnih izdvajanja iz otka osnovnih organizacija i iz ličnih dohodaka. Kako su solističke republike i socijalističke autonomne pokrajine osnovni ioci sistema društvenog finansiranja, to disparitеti među njipredstavljaju polazište u osmišljavanju politike harmonizacije ema finansiranja u cjelini.

Oblici podjele finansijske nadležnosti u osnovi determinišu tode i instrumente koordiniranja sistema i politike društvenog nsiranja, koji se u sadašnjim uslovima svode na: samoupravsporazumijevanje (kada je riječ o finansiranju zajedničkih poba), društveno dogovaranje u okviru republika i autonomnih rajina, dogovore republika i pokrajina, te na kompleks »revisanih« prava federacije (intervencije). Međutim, treba istaći je u ovom domenu neophodno intenzivirati aktivnost, i to u e pravaca. Prvo, međurepubličko dogovaranje o sistemu prida u svom desetogodišnjem periodu još nije postiglo očekivane ultate, jer još nije zaključen dogovor o najvažnijim porezima ji su u nadležnosti republika (porez na dohodak i porez iz ličg dohotka radnikâ). Osim toga, doprinosi, kao osnovni oblici mentiranja zajedničke potrošnje, iako imaju istovrsne finansijе efekte kao i porezi, nisu bili predmet međurepubličkog dogoranja. Drugo, predmet Dogovora o ostvarivanju politike finanranja opštih društvenih i zajedničkih potreba zaista je preskrom) utvrđen u odnosu na brojna pitanja vezana za obim i strukturu sluga društvenog karaktera pojedinih društveno-političkih zajedica s obzirom na njihove fiskalne kapacitete. Treće, još nije ronađen adekvatan oblik kojim bi se vršilo ukupno bilansiranje stema društvenog finansiranja, čime je onemogućeno njegovo fikasno društveno usmjeravanje i uključivanje u planove druveno-ekonomskog razvoja. Četvrto, kao ozbiljan problem nameće e postizanje ravnoteže između fiskalne i finansijske nadležnosti ruštveno-političkih zajednica, na jednoj, i utvrđenih funkcija, dnosno zajedničkih interesa koje radni ljudi i građani ostvaruju njima, na drugoj strani, što se naročito uočava kod strukture rihoda i rashoda federacije.

Digitized by Google

Svetlana Božinović

Ekonomska stagnacija i socijalna politika

I

Naše ekonomsko stanje pre nekoliko godina ocenjivano je kao — »ekonomske teškoće«. Danas gotovo svi ekonomski stručnjaci i drugi analitičari smatraju da je reč o početku višegodišnje stagnacije, a po nekima i o ekonomskoj krizi. Kako stagnaciju prati vrlo visoka inflacija, smatra se da je Jugoslavija ušla u stanje duže stagflacije.

Ako se već polazi od takvih ocena, zanimljivo bi bilo postaviti pitanje kakve su implikacije ekonomske stagnacije (stagflacije) po socijalnu politiku.[1] Pitanje se može postaviti i u ovom obliku: da li će doći do promena u tradicionalnom, godinama neprimerenom tretiranju socijalne politike, koja se još uvek nije ispoljila

[1] Pod pojmom »socijalna politika« podrazumeva se ona politika koja se bavi »svim pitanjima *životnih i radnih* uvjeta cjelokupnog stanovništva, ali ne u zaštitničkom« smislu, kao *organizirana svjesna djelatnost* ljudi, usmjerena, kao i ekonomska politika, na mijenjanje društva, na ostvarivanje samoupravnog sistema... *aktivan* činilac razvojne politike, *ravnopravan* ekonomskoj politici« (videti detaljnije: Berislav Šefer, *Aktuelna pitanja socijalne politike*, »Naše teme«, br. 10/1981; *kurziv* — S. B.)

Digitized by Google

na način kako je to zapisano u dokumentima Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ? Već na prvi pogled je jasno da tretman socijalne politike u uslovima dinamičnog i stagnantnog razvoja ne bi mogao biti isti.

Ekonomska stagnacija se u određenom razdoblju mora savladati. Jugoslavija je više od trideset godina imala dinamičan ekonomski razvoj, ali i pored tog gotovo spektakularnog razvoja — zbog veoma niskog starta nije, niti je mogla uspeti da izbije među razvijene zemlje. Ona je tek zakoračila u red srednje razvijenih zemalja. To je onaj istorijski trenutak koji obeležava *nezaobilazni skok* u »zrelije« industrijsko društvo, u koje Jugoslavija mora ući. Taj prelazak će nametnuti krupnije strukturne promene, kako u ekonomskoj politici (prelazak na intenzivno privređivanje i smelije uključivanje u svetsku privredu) tako i u privrednom sistemu (više plana i više tržišta). Upravo taj »diktat«, neminovan za savladavanje stagnacije i formiranje »zrelijeg« industrijskog društva, otvara i pitanje strategije socijalne politike: da li će ona »platiti« svoj dug »samiranju« ekonomske situacije ili ipak može sačuvati ono što u njoj predstavlja naše dostignuće kao socijalističke samoupravne zemlje.

Odgovor na ovo krupno pitanje prelazi okvire članka, ali se ipak u uvodu postavlja zato što se i današnje aktuelno stanje i problemi socijalne politike — a o toj temi je reč u ovom napisu — moraju sagledavati upravo u svetlosti ekonomske stagnacije i dugoročne strategije obnove dinamičnog, ali racionalnijeg društvenog razvoja, u skladu sa normama modernog ekonomskog razvoja.

Često se ističe da u nas nema konzistentne socijalne politike i da već duže vreme preovladava praksa da mere socijalne politike deluju na otklanjanje deformacija koje donose poremećeni ekonomski tokovi, i to pretežno čini svako u svojoj sredini i prema sopstvenim mogućnostima.[2] U uslovima fragmentirane društvene strukture i samoupravnosti OOUR-a, SOUR-a, opština itd. polako se istiskivalo zajedništvo u utvrđivanju šire društvene politike koja bi doprinosila učvršćivanju jedinstvenih klasnih interesa radničke klase. Socijalna politika nije postala i stvarno integralni deo ukupne društvene politike. Znatno je potisnuta objektivna međuzavisnost i uslovljenost ekonomskog i socijalnog razvoja. Izraženo je i mišljenje da rešavanjem ekonomskih problema dolazi do automatskog razrešavanja svih drugih pitanja. To se oseća na svim područjima društveno-ekonomskog razvoja, planiranja, investicija, cena i drugih. Posledice takvog stava danas su

[2] Slične ocene daje u svojoj obimnoj studiji *Socijalna politika u samoupravnom socijalističkom društvu* prof. dr Berislav Šefer, koji smatra da se »socijalna politika nije afirmirala kao integralni dio razvojne politike, ravnopravna i povezana s donošenjem odluka ekonomske politike..., već se pretežno ostvarivala kao zaštita životnog standarda i u danim uvjetima i sama doprinosila još daljem narušavanju i raspodjele prema radu i raspodjele na principu solidarnosti« (B. Šefer, *Socijalna politika u samoupravnom socijalističkom društvu*, »Informator«, Zagreb, 1981, predgovor autorov).

Digitized by Google

po socijalnu politiku očigledne. Potiskujući je na područje interventne i zaštitničke politike, istovremeno su njoj uskraćene mogućnosti za postizanje pravih efekata, što otvara prostor za nezadovoljstvo onih koji od nje, s pravom, očekuju prave rezultate, odnosno onih koji treba da je ostvaruju. S obzirom na poziciju i društvenu ulogu Sindikata, radnici i drugi društveni činioci s pravom očekuju da upravo Sindikat ponudi program socijalne politike, ali, na žalost, i pored ulaganja napora u tom pravcu — razvijenije i konzistentnije politike još nema.

Aktuelno stanje životnog standarda[3] određeno je nekim osnovnim obeležjima društveno-ekonomskog razvoja proteklog razdoblja, a posebno na početku osamdesetih godina.

Kao što je već rečeno, osnovna je karakteristika naše privrede njen dinamičan rast. To potvrđuju i podaci o društveno-ekonomskim kretanjima koji se odnose na poslednje srednjoročje (1976—1980), u kojem je društveni proizvod, uz relativno dinamičan rast zaposlenosti od 4 odsto prosečno godišnje, rastao po prosečnoj stopi od 6,1 odsto godišnje (industrijska proizvodnja je ostvarila prosečan godišnji rast od 6,9 odsto, a poljoprivredna od 2,4 odsto.[4] Time je zaokružena nova decenija dinamičnog posleratnog razvoja jugoslovenske privrede sa prosečnim godišnjim rastom iznad 6 odsto (u periodu 1971—1975. rast društvene proizvodnje je iznosio 6,5 odsto prosečno godišnje). Međutim, u 1981, a posebno u prvim mesecima 1982. godine, privredna aktivnost je bitno usporena.[5] Privreda je, naime, već ušla u razdoblje stagnacije.

Dinamičan privredni rast uslovljavao je značajne promene u privrednoj strukturi, izražene u povećanju industrijske proizvodnje i u formiranju ukupnog društvenog proizvoda. Takav privredni rast znatno je izmenio i ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništva (učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjeno je na ispod 30 odsto, a gotovo svaki drugi stanovnik živi u gradskom naselju).

Razmena jugoslovenske privrede sa svetom u proteklom razdoblju stalno je povećavana, ali je uvoz rastao brže od izvoza, što je rezultiralo deficitom platnog i trgovinskog bilansa, pa je stalno rasla i zaduženost zemlje.

Proširena materijalna osnova privrede i društva, uz stalno priticanje sredstava iz inostranstva, omogućili su u minulom razdoblju značajan porast životnog standarda i snažan socijalni ra-

---

[3] Pod životnim standardom se podrazumeva skup radnih i životnih uslova čoveka, pa, prema tome, u već pomenutom smislu socijalnom politikom se utvrđuju osnovni ciljevi s područja životnog standarda.

[4] *Osnovni indikatori razvoja 1971—1975. sa ocenom ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije 1981—1985. i sagledavanja mogućnosti razvoja u 1982*, Skupština SFRJ, Beograd, novembar 1981.

[5] Rast industrijske proizvodnje u 1981. godini u odnosu na 1980. iznosio je 4,2 odsto, a u prvih pet meseci 1982, u poređenju s istim periodom prethodne godine, dostiže 1,6 odsto, dok u tom istom periodu, u poređenju s prosečnim rastom iz 1981, rast iznosi manje od 1 odsto (0,8). (Prema podacima SZS.)

Digitized by Google

voj. O tome svedoče podaci o podizanju životnog standarda u poslednjem petogodištu po prosečnoj stopi od 5,5 odsto godišnje (lična potrošnja 4,8 odsto, a društveni standard 7,5 odsto), što je samo nešto sporije od dinamike rasta u prvoj polovini dekade osamdesetih godina, kada je rast životnog standarda iznosio 5,9 odsto (lična potrošnja 5,5 odsto, a društveni standard 7,1 odsto).[6]

II

Rast *lične potrošnje*, kao i *životnog standarda* u celini, u poslednjih deset godina, kao što se vidi, bio je *ispod* rasta *društvenog proizvoda*, dok je rast društvenog standarda u isto vreme bio *brži* od povećavanja društvenog proizvoda. Međutim, 1981. godine došlo je do naglog pada životnog standarda, koji nije zabeležen već trideset godina (od perioda 1949—1953): u odnosu na 1980. pad iznosi 1,6 odsto (lična potrošnja je opala za 1 odsto, a društveni standard za 3,3 odsto).[7]

U raspodeli društvenog proizvoda povećano je učešće lične i zajedničke potrošnje. Međutim, kako do sada u nas nije sačinjena pouzdana analiza korišćenja društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka na bazi takozvanih stalnih cena, to posmatranje na temelju nominalnih pokazatelja zamagljuje ove odnose. Dok su, naime, cene proizvođačâ (po kojima se prati i obračunava društveni proizvod i nacionalni dohodak) rasle u proteklom periodu sporije, dotle su troškovi života (kojima se prati lična, a u velikoj meri i zajednička potrošnja) rasli gotovo dvostruko brže.[8] Isto tako, u potrošnji stanovništva se direktno, i to s velikim uticajem na njeno formiranje, javlja tendencija porasta udela inostranih dodatnih sredstava na osnovu doznaka naših radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu, koja je posebno izražena poslednjih godina (dok su 1965. godine ova sredstva u ličnoj potrošnji učestvovala sa 1,9 odsto, dotle je 1980. godine njihov udeo iznosio oko 10 odsto). Ova su sredstva značajan dodatni činilac povećane lične potrošnje, a nemaju adekvatnu veličinu u domaćem dohotku. To istovremeno kazuje da su ona i faktor koji zamagljuje odnose u raspodeli društvenog proizvoda, to jest da je rast životnog standarda na bazi domaćih sredstava i sporiji od rasta društvenog proizvoda nego što se zvanično iskazuje, a u ocenjivanju ukupnih odnosa nema se uvek u vidu.

Uvodne napomene o ukupnim društveno-ekonomskim kretanjima bile su nužne radi često isticane i društveno prihvaćene ocene o prekomernoj potrošnji kao osnovnom uzročniku naših

[6] *Osnovni indikatori razvoja...*, str. 9.

[7] Isto.

[8] U 1980, u odnosu na 1970. godinu, indeks rasta cena proizvođačâ iznosio je 530, a troškova života 920. (O ovome videti detaljnije: B. Šefer, *Socijalna politika u samoupravnom socijalističkom društvu*, cit. izd., str. 35.)

Digitized by Google

današnjih ekonomskih i socijalnih teškoća i problema.[9] Ta činjenica je nesporna i najjasnije se izražava u stalno velikom deficitu platnog bilansa zemlje. Međutim, ostalo je još bez pravog odgovora pitanje, ili je bar podeljeno mišljenje o tome, koliko je koji deo potrošnje »doprineo« takvom stanju.

Iz napred pomenutih podataka se vidi da se *tokom minulih deset godina životni standard, u celini gledano, nije kretao iznad granica raspoloživog društvenog proizvoda,* što posebno važi za ličnu potrošnju, dok je društveni standard imao u proseku dinamičniju stopu rasta od društvenog proizvoda. Samom činjenicom da ukupni životni standard nije probijao okvire raspoloživog društvenog proizvoda ne namerava se braniti njegova uloga delimičnog uzročnika današnjih privrednih teškoća, niti ona znači da pojedine pojave i kretanja u ovoj oblasti nisu, sa svoje strane, dalje zaoštravale ekonomske probleme. Nezadovoljavajući stepen međuzavisnosti rezultatâ rada i ostvarivanja potreba radnikâ i sve veće narušavanje raspodele prema rezultatima rada, takva materijalna struktura potrošnje koja je pod pretežnim uticajem proizvodnje, što dovodi do toga da se često prvo podmiruju potrebe takozvanog visokog standarda, a da istovremeno ostaju nezadovoljene neke egzistencijalne potrebe (na primer, stan i hrana u odnosu na automobil), ili širenje određenih socijalnih prava u zadovoljavanju zajedničkih potreba iznad ekonomskih mogućnosti, neracionalnost mreže nekih društvenih delatnosti — predstavljaju samo ilustracije te tvrdnje. Nema sumnje da pobrojani i drugi problemi, sa svoje strane, znatno doprinose nestabilnosti i podgrejavanju inflacije. Za pouzdaniju potvrdu ocene o prekomernoj potrošnji u oblasti životnog standarda iznad ukupnih materijalnih mogućnosti — što je, dakako, krupan društveno-politički zaključak — vidi se, potrebno je mnogo detaljnije i studioznije istražiti prave uzroke.

Opšta ocena o prekomernoj potrošnji nalazi svoju punu potvrdu u investicionoj potrošnji. Naime, investicije u osnovna i obrtna sredstva učestvuju u društvenom proizvodu zemlje sa oko 40 odsto. Takav način raspoređivanja i korišćenja društvenog proizvoda je središnje pitanje. Međunarodna upoređenja pokazuju da je takav nivo investiranja izuzetno visok i da premašuje mogućnosti naše privrede.[10] Širok front investiranja u koji je ušlo naše društvo, dirigovan prvenstveno od strane društveno-političkih zajednica, a ne iz udruženog rada, krije u sebi osnovni faktor trošenja iznad mogućnosti. Međutim, to nije jedino obeležje dosadašnje

[9] Ovde, na žalost, ne možemo ukalkulisati i druge uzroke, kao što su: neracionalne i »promašene« investicije, rasipanje u svim sferama potrošnje, nerad i neodgovornost, čiji su uticaji znatni

[10] Ovaj podatak je višestruko indikativan: smatralo se da samo zemlje sa visoko centralizovanim sistemima i s državnim monopolom nad svim sredstvima za proizvodnju mogu, snagom državne moći, ostvarivati tako visoko učešće akumulacije u nacionalnom dohotku (pa i Jugoslavija, na primer, u prvom petogodišnjem planu). Kako se s ovim interesantnim fenomenom i mi susrećemo poslednjih desetak godina, to bi ga trebalo pažljivo istražiti.

Digitized by Google

investicione potrošnje u nas. Visoko učešće investicija samo po sebi trebalo je, naime, da urodi još dinamičnijim privrednim razvojem od onog koji je postignut.[11] Ali snažan investicioni talas, posebno pojačan sedamdesetih godina, nije podstakao brži ekonomski razvoj, nije bitnije doprineo prevazilaženju strukturnih disproporcija, što svedoči o nezadovoljavajućoj efikasnosti investicija. O neracionalnosti investicione izgradnje jasno govore neiskorišćeni kapaciteti (dok je normalno da se kapaciteti u industriji koriste najmanje sa 85 odsto, kod nas su iskorišćeni samo sa 75 odsto, čemu je osnovni uzrok neracionalna struktura investicija), a sve to zahteva velika izdvajanja u obrtne fondove (stopa ulaganja u obrtne fondove tri puta je viša od ekonomski opravdane). Veoma niska efikasnost na području investicione potrošnje morala se nepovoljno odraziti na očekivani rast dohotka, posebno u prošloj i ovoj godini, kada slabi privredna aktivnost, a ekonomski problemi se javljaju u sve oštrijoj formi i sa izraženim socijalnim posledicama. Naime, »mrtva« i neiskorišćena društvena sredstva proistekla iz pogrešnih investicionih rešenja veliko su opterećenje privrede. Kako su istovremeno ulaganja iznad materijalnih mogućnosti domaće akumulacije zasnovana prvenstveno na kreditima, kako domaćim tako i inostranim, to su troškovi takvog investiranja izrazito visoki i u potpunoj suprotnosti sa niskim raspoloživim dohotkom udruženog rada. U tom krugu kreću se i zatvaraju osnovni pokretači i uzroci sadašnje nestabilnosti i visoke inflacije. Dohodovno niska, a investiciono prenapregnuta privreda ujedno nameće i niz potreba koje se objektivno ne mogu zadovoljiti raspoloživim materijalnim mogućnostima, što je velikim delom izraženo i u mnogim problemima na području životnog standarda, a koji se u svoj svojoj težini ispoljavaju tek u novije vreme.

Iz svega rečenog nije teško zaključiti da bitni uzroci sadašnjih teškoća, koji se u poslednje dve godine na području životnog standarda manifestuju u njegovom padu, posebno padu realnih ličnih dohodaka i lične potrošnje, leže prvenstveno u oblasti odlučivanja o privrednom razvoju koje je u velikom raskoraku od samoupravnog sistema; u neintegrisanom planiranju ekonomskog i socijalnog razvoja, što je dovelo do toga da su se interventnim socijalnim merama najčešće morale »gasiti« neželjene socijalne posledice nepovoljnih ekonomskih tokova, i to prvenstveno na administrativan način i, po pravilu, nekoordinirano, te posebno u neuvažavanju tržišta i delovanja njegovih zakonitosti. Narušeni materijalni i finansijski tokovi, visoka inflacija i nestabilnost, kao izrazi takvog stanja, koji svoju kulminaciju doživljavaju upravo na početku osamdesetih godina, uslovljavaju i pad životnog standarda.

U takvim uslovima životni standard nije objektivno mogao odigrati ulogu podsticajnog činioca ekonomskog razvoja, većeg

[11] Uz stopu investicija od 35—40 odsto bilo bi normalno da je društveni proizvod rastao po stopi od 7—8 odsto prosečno godišnje.

Digitized by Google

dohotka, produktivnosti i efikasnosti. Odvojen, bez jasnih strateških ciljeva selektivnosti, on nije mogao motivisati na postizanje većih rezultata rada, već se našao u situaciji da sve više poprima potrošačko obeležje. Posledica toga je da se celina socijalne politike i politike životnog standarda *poistovećuje* sa jednim njihovim *segmentom* — a to je *politika zaštite životnog standarda*. Doduše, efikasnost i ovakve politike nije beznačajna, ali ona deluje samo u određenom vremenskom periodu i odnosi se isključivo na pojedine kategorije radnih ljudi. To, posle određenog vremena, remeti druge odnose i izaziva nove probleme. Zbog nejednakog položaja pojedinih delova udruženog rada, uzrokovanog nejednakim uslovima privređivanja i sticanja dohotka, zbog visoke inflacije i prelivanja dohotka između delova udruženog rada, u poslednje vreme najčešće se vršila dalja preraspodela dohotka u cilju zaštite životnog standarda radnikâ sa najnižim ličnim dohocima.

Izuzetno visok rast troškova života koji je doveo do ukupnog pada realnih ličnih dohodaka, prvo u 1980. godini za više od 7 odsto, a zatim u narednoj za daljih 5 odsto[12], posebno je teško pogodio one kategorije radnika koji žive isključivo od ličnog dohotka, a nastanjeni su u većim industrijskim centrima, sa većim porodicama i niskom zaposlenošću, kao i one što su zaposleni u pojedinim granama sa otežanim uslovima privređivanja. Posebno visok rast troškova života zbog poskupljenja proizvodâ i usluga kojima se podmiruju najvitalnije i najpreče potrebe (hrana, ogrev i slično) — a to pitanje se ne može rešiti prestrukturiranjem potrošnje ni u uslovima kada najveći deo raspoloživih sredstava upravo pokriva zadovoljavanje tih potreba — doveo je do krupnih socijalnih problema i ugrožavanja položaja zaposlenih sa najnižim primanjima. Istraživanje takozvanog minimuma egzistencije[13] četvoročlane radničke porodice u SR Hrvatskoj, na primer, za prvu polovinu 1981. godine, pokazalo je da su usled izrazitog rasta svih vidova cena i troškova života, u odnosu na 1980, postala neophodna znatno veća sredstva — i to za 37,3 odsto — za obezbeđivanje tog minimuma. U isto vreme, udeo troškova ishrane u ukupnoj strukturi rashoda ovih porodica porastao je sa 54,6 odsto, koliko je iznosio u 1980, na 56,1 odsto u junu 1981.[14] Uz to,

[12] U periodu 1976—1980. godine rast cena na malo iznosio je prosečno godišnje 17,5, a troškova života 18,1 odsto. U 1981. godini dinamika rasta, pojačana od drugog polugodišta 1979, nastavljena u 1980, dovela je cene na malo do nivoa porasta od 39,3 odsto, a troškova života od 36,2 odsto (prema podacima SZS).

[13] Minimum egzistencije se prati za takav asortiman i obim proizvodâ i usluga koji su sa fiziološkog, društvenog i ekonomsko-političkog stanovišta neophodni da se realizuje prosta reprodukcija stanovništva. (Videti detaljnije: Dr Blaž Bošković, *Minimum životnog standarda kao faktor socijalne sigurnosti i smanjivanja socijalnih razlika*, Centar za istraživanje životnog standarda, Beograd, 1971.)

[14] Raspon udela ishrane u strukturi minimuma egzistencije, prema pomenutom istraživanju koje je proveo Republički komitet za rad SR Hrvatske, kretao se u 1970. godini u 10 odabranih gradova ove republike od 52,9 odsto u Zagrebu do 58,5 odsto u Gospiću, dok je pro-

Digitized by Google

smanjen je odnos između prosečnih primanja četvoročlane radničke porodice i sredstava potrebnih za osiguranje minimuma egzistencije sa 1,48 na 1,31. Teškoće u zadovoljavanju osnovnih potreba su utoliko veće što se zna da one pritiskuju, u sve većoj meri, kvalifikovane radnike i njihove porodice, i to u vreme kada se od osnovnih nosilaca proizvodnje zahteva da daju što veći doprinos u borbi za ekonomsku stabilizaciju, za veći dohodak i produktivnost rada. Pod pritiskom visokih cena ishrane, a u nemogućnosti da se vrše neke izmene u strukturi ukupne potrošnje, koja je i inače kod ovih kategorija orijentisana, uglavnom, na podmirivanje osnovnih životnih potreba, problem se najčešće »rešava« padom kvaliteta ishrane. Kako ovi radnici ne pripadaju onoj kategoriji zaposlenih čiji se životni standard određenim merama štiti, dešava se da se radnici sa najnižim ličnim dohocima i socijalnim korektivima po svojim primanjima približavaju ili izjednačavaju sa onim radnicima koji nose proizvodnju i postižu značajne radne rezultate. Takvo stanje destimulativno deluje na ostvarivanje većih radnih uspeha.

Ocena rezultatâ razvoja životnog standarda u proteklom petogodištu ima svoje specifičnosti po vremenu, prostoru, pojedinim socio-ekonomskim grupama, kao i segmentima životnog standarda.

Sa vremenskog aspekta posmatran, rast životnog standarda bio je neravnomeran. U prve četiri godine proteklog srednjoročja bio je relativno dinamičan, a u 1980. izuzetno skroman (1,1 odsto). U 1981. godini, u uslovima usporavanja proizvodnje i pod uticajem izrazito visoke inflacije, dolazi do značajnog pada lične potrošnje, posebno realnih ličnih dohodaka, te pada ukupnog životnog standarda u iznosu od 1,6 odsto.[15]

Neki pokazatelji društveno-ekonomskih kretanja
— Porast prema prethodnoj godini u % —

	1977	1978	1979	1980	1981 ocena
Društveni proizvod	8,0	6,9	7,0	2,3	1,0—2,0
Industrijska proizvodnja	9,4	8,7	7,9	4,0	4,2[16]
Poljoprivredna proizvodnja	4,8	6,4	5,7	0,0	1,4
Produktivnost rada	5,7	5,3	4,2	1,9	1,5
Broj radnika	4,5	4,5	4,3	3,2	2,4[16]
Lična potrošnja	7,0	7,0	5,6	0,7	—1,2
Investicije u osnovna sredstva	9,5	10,5	7,0	—5,0	—10,0
Obim izvoza	—5,3	—0,8	—0,4	10,7	4,2
Obim uvoza	13,1	—1,0	8,0	—10,1	—9,0[16]
Troškovi života	15,0	14,3	20,4	30,3	40,7[16]
Realni lični dohoci po radniku	2,9	5,8	0,1	—7,0	—5,0[16]

Izvor: »Saopštenje SZS«, br. 339/1981.

sek za Republiku bio 54,6 odsto. (Videti više o tome: »Informacija o kretanju minimuma egzistencije četvoročlane radničke porodice u SR Hrvatskoj«, Republički komitet za rad i zapošljavanje, Zagreb, 1981.)

[15] Prema oceni SZDP *(Osnovni indikatori razvoja od 1971. do 1980. godine sa ocenom ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije 1981—1985. u 1981. i sagledavanje mogućnosti razvoja u 1982. godini)*, novembar 1981.

[16] Konačni podaci.

Digitized by Google

Nivo životnog standarda po *društvenim grupama* veoma je različit, mada ne postoje statistički podaci koji bi to detaljnije potvrdili. Podaci iz anketa o porodičnim budžetima četvoročlanih i troćlanih radničkih porodica pokazuju da u 1980, u odnosu na 1975. godinu, nije ostvaren porast lične potrošnje. U međuvremenu se veličina prosečnog domaćinstva umanjila: prosečno jugoslovensko domaćinstvo danas ima 3,6 članova. Manji je i broj poljoprivrednih domaćinstava, a veći je nepoljoprivrednih i, posebno, mešovitih domaćinstava, koja zajedno sa poljoprivrednim čine čak 35—40 odsto ukupnog stanovništva. Tu činjenicu, međutim, retko uzimaju u obzir mere socijalne politike koje se u nas preduzimaju. Naime, ako jedna trećina zaposlenih u društvenom sektoru živi u mešovitom domaćinstvu, van gradova, onda se njihov položaj u ekonomskom i socijalnom pogledu bitno razlikuje od onih koji žive u gradovima. Radnici iz mešovitih i poljoprivrednih domaćinstava raspolažu zemljom, potrebe za hranom kao poljoprivredni proizvođači delom podmiruju iz naturalne proizvodnje, razlikuju se po stambenim uslovima (žive pretežno u privatnim stambenim kućama), što znači da njihova kupovna snaga, za razliku od »čistih« radnika, nije pod tolikim udarom cena. Ali, istovremeno, njima su manje dostupni raznovrsni objekti društvenog standarda u većim gradovima, što, opet, nepovoljno deluje na njihov položaj.

Razlike u nivou raspoloživih sredstava su osetne u pojedinim kategorijama domaćinstava, a još više po članu domaćinstva. U prethodnim godinama nasporije su rasla raspoloživa sredstva nepoljoprivrednih domaćinstava, ali je, s obzirom na porast ovih domaćinstava, kao i onih mešovitih, jačala njihova ukupna uloga u formiranju obima raspoloživih sredstava i ukupne kupovne moći.[17]

---

[17] Detaljnih stručnih i razrađenih istraživanja o razlikama po grupama, međutim, nema. Neka istraživanja pokazuju da je raspodela povećanih sredstava za ličnu i društvenu potrošnju u poslednjih deset godina bila: novozaposleni radnici i penzioneri su učestvovali sa 47%, stanovništvo na bazi doznaka iz inostranstva 30% (ovim izvorom prihoda, ceni se, raspolaže oko 10% ukupnih stanovnika, koji ta sredstva usmeravaju u specifične vidove potrošnje — za razne investicije, počev od kupovine automobila, stana, kuće. U ukupno povećanom obimu lične potrošnje zaposleni u društvenom sektoru učestvovali su samo sa 9%, a poljoprivrednici sa 4%. Takvi odnosi, uz sve ograde koje daje jedan aproksimativni račun, upućuju na ocenu da je, pored opšte koristi od uvećane lične potrošnje u protekloj deceniji, prostor za individualnu stimulaciju kroz rast realnih ličnih dohodaka bio krajnje skroman, pa i u uslovima opšteg uvećanja lične potrošnje nije mogao odigrati ulogu podsticajnog faktora, te da nije ni moglo biti pozitivnog uticaja socijalnog razvoja na ekonomski. Ovo zapažanje sigurno zaslužuje značajniju društvenu pažnju. Time raste njegov značaj u sadašnjoj situaciji kada u uslovima pada lične potrošnje, uzrokovanog, pre svega, dugotrajnim padom realnih ličnih dohodaka, nestaje i minimum motiva i podsticaja za efikasniji i obimniji rad. (Videti detaljnije: Dr B. Šefer, *Socijalna politika u samoupravnom socijalističkom društvu.)*

Digitized by Google

U proteklom petogodištu sredstva za ličnu potrošnju povećavana su prosečno godišnje za 5,4%. U 1980, međutim, došlo je do naglog pada: rast je iznosio samo 0,7%, a u 1981. godini 1,2% u odnosu na 1980.[18] Neto lični dohoci u posmatranom petogodištu i ostala lična primanja rasla su po prosečnoj stopi od 4,8% godišnje, dok je rast primanja od socijalnog osiguranja, kao i takozvanih ostalih primanja, bio brži. U uslovima pada realnih ličnih dohodaka dodatni prihodi preuzimaju ulogu »amortizera« lične potrošnje, a opadanje uticaja ličnih dohodaka na ličnu potrošnju potvrđuje ocenu da su radnici sa ličnim dohotkom kao jedinim izvorom prihoda, u uslovima pada životnog standarda, ugroženiji i da istovremeno jača proces društvenog raslojavanja na osnovu takozvanih drugih izvora prihoda.

Porast lične potrošnje ostvarivan je u najvećoj meri pod uticajem povećane zaposlenosti, o čemu svedoči i podatak da je prosečan godišnji porast realnih ličnih dohodaka iznosio samo 1%.

Povećani obim lične potrošnje iz ranijeg razdoblja doveo je u prošlom petogodištu do pozitivnih promena u njenoj strukturi. Međutim, u 1981. ponovo dolazi do *rasta udela ishrane*, a ta se tendencija nastavlja i u 1982. godini. To znači da ishrana u strukturi lične potrošnje nije stabilizovana, pa se lako preseca zakonomerna tendencija njenoga pada. To je istovremeno i indikator pada ukupnog kvaliteta životnog standarda, a posebno dolazi i do pada kvaliteta same ishrane.[19]

Realno veći porast lične potrošnje u posmatranom periodu uglavnom su ostvarila ona nepoljoprivredna i mešovita domaćinstva u kojima je povećan broj zaposlenih ili ona koja su imala druge izvore prihoda (od imanja, doznaka iz inostranstva, od prodaje nekretnina, povlačenja štednih uloga, korišćenja potrošačkih kredita itd.).[20] To pokazuje da su teret stabilizacije nosila, pre svega, radnička domaćinstva u većim industrijskim centrima, a posebno ona koja su imala niske prihode po članu. Uopšte uzev, u težoj situaciji se našao svako ko je živeo — bez dodatnih prihoda — od sopstvenog rada u društvenom sektoru koji je visokom inflacijom bio osetno devalviran.

Veća izdvajanja za *zajedničke potrebe i društveni standard* bila su u prethodnom periodu namenjena proširivanju kapaciteta, opremi i povećanju broja stručnih kadrova; njima je osigura-

[18] Porast sredstava za ličnu potrošnju u 1980. godini, u uslovima pada realnih ličnih dohodaka, u najvećoj meri je obezbeđen podizanjem štednih uloga i dodatnim prihodima.

[19] Analiza uzroka ovakvog stanja je izvan okvira našeg razmatranja, ali je ono prvenstveno uslovljeno destabilizacijom proizvodnje hrane, ograničenim mogućnostima njenog uvoza i slično.

[20] Nedavno sprovedeno istraživanje pokazuje da dodatne izvore prihoda ima 35% od ukupnog broja svih domaćinstava. Svako šesto domaćinstvo ostvaruje takve prihode takozvanim pružanjem usluga pojedincima uz naknadu koja se ne registruje. Ocenjuje se da se takvim poslovima bavi više od milion lica, od kojih je 500 hiljada zaposleno u društvenom sektoru. (Rezultati istraživanja CEME, objavljeni u listu »Danas«, Zagreb, maj 1982.)

Digitized by Google

vano potpunije pružanje usluga u zadovoljavanju zajedničkih potreba, i to širem krugu korisnika.

Prioritetan razvoj je obezbeđivan po određenim oblastima (stanovanje, obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita). Međutim, društvena opredeljenja u pogledu racionalnijeg ulaganja u one delatnosti koje najviše doprinose društvenoj produktivnosti, socijalnoj sigurnosti i bržem prevazilaženju objektivnih protivrečnosti i društvenih nejednakosti nisu dolazila do punog izražaja, već je češće ispoljavan nesklad između obima sredstava i postignutih efekata (na primer, u stambenoj oblasti, zdravstvu). To je, međutim, mahom i posledica sve većih zahteva i potreba, širenja prava van realnih mogućnosti, nedovoljne koordiniranosti i udruživanja sredstava, sporog i nedoslednog ostvarivanja neposredne i slobodne razmene rada i slično. Problemi se javljaju i prilikom primene principa solidarnosti i uzajamnosti, usled nedovoljne razrađenosti kriterijumâ, neadekvatnih standarda zajedničkih potreba i drugog. Nastaju i teškoće pri usklađivanju solidarnosti u zadovoljavanju zajedničkih potreba sa materijalnim mogućnostima. Prilaz kratkoročnom razvoju ovih delatnosti, na osnovu godišnjih planova i programa rada, velikim delom je »kriv« za nesklad između razvoja ovih delatnosti i stvarnih materijalnih mogućnosti.

S druge strane, teško je za budućnost prihvatljiv prilaz ovim delatnostima kao potrošnji, što je još uvek u velikoj meri ispoljeno, posebno prilikom kreiranja tekuće ekonomske politike. Zdravstveno osiguranje radnikâ, obrazovanje kadrova, društvena briga o deci ili nauka, na primer, nikako ne bi smeli imati tretman potrošnje kakav ima budžetska potrošnja. Pored toga što je zadovoljavanje ovih potreba jedan od značajnih indikatora životnog standarda, ne može se nikako osporiti ni to da su one i faktor podizanja produktivnosti rada i efikasnosti poslovanja. Da je tako — pokazuju mnoga istraživanja o odsustvovanju radnikâ s posla zbog bolesti, izgubljenom ekonomskom efektu po tom osnovu ili o doprinosu nauke i njenih dostignuća u ekonomskom i tehnološkom napretku i slično.

Ne ulazeći u sve uzroke i posledice sadašnjeg stanja u oblasti *stanovanja i stambene izgradnje*, kao izuzetno značajnom elementu društvenog i ukupnog životnog standarda (nesrazmera između uloženih sredstava i ostvarenih rezultata, podbačaj planiranog obima stambene izgradnje zbog produžavanja rokova, povećavanja troškova, izmene u finansiranju, zaoštrenost stambenih problema sa prostornog i klasno-socijalnog aspekta, visok rast cena stana i drugo), i ne prominjući nesumnjivo značajne rezultate, ovom prilikom ističemo samo neka pitanja koja su sa aspekta životnog standarda bitna i aktuelna.

Tako, na primer, usled neispunjavanja planova stambene izgradnje, a često i zbog neadekvatne raspodele stanova, znatan broj radničkih porodica danas je bez stana i plaća vrlo visoke podstanarske zakupnine, što ih dovodi u neravnopravan položaj u odnosu na one sa rešenim stambenim pitanjem. Ovo je izuzetno značajno

Digitized by Google

klasno-socijalno pitanje i istovremeno jedno od osnovnih izvorišta društvenog raslojavanja.

Zbog toga što su cenzusi za subvencioniranje, to jest naknadu dela stanarine, veoma niski, kao i iznosi subvencija, veoma mali broj radničkih porodica sa niskim prihodima po članu domaćinstva koristi ove subvencije (u mnogim velikim gradovima samo je po nekoliko stotina korisnika).

Visoka cena stana poseban je problem. O tome govori i podatak da je početkom sedamdesetih godina bilo potrebno oko 7 godišnjih prosečnih ličnih dohodaka za kupovinu jednog prosečnog stana, a krajem dekade 11 (u razvijenim zemljama taj odnos je 4 do 5 godina). Visoka cena stana, dalje, krajnje ograničavajuće deluje na vlastite napore radi kupovine stana.

III

Zaposlenost je postala odlučujući faktor životnog standarda. Sve analize o životnom standardu govore da se najveće razlike u nivou i kvalitetu životnog standarda javljaju upravo zavisno od stepena zaposlenosti, posmatrano ne samo na teritorijalnom planu, već i uzimajući u obzir koeficijent porodične zaposlenosti. Pri tome nije reč samo o različitoj ekonomskoj situaciji, nego je u pitanju celokupan društveni položaj radničke klase. Najveći deo socijalnih prava ostvaruje se po osnovu rada, a isto tako i većina samoupravnih prava se realizuje upravo na temelju rada i radnog odnosa. S druge strane, demografsko-socijalne promene, kao rezultat stalnog procesa kretanja stanovništva na liniji selo — grad i povećane zaposlenosti, dovode do porasta kupovne moći stanovništva, uvećavaju njegove potrebe i menjaju način života. Na taj način povećana zaposlenost predstavlja i stalan izvor višeg i kvalitetnijeg životnog standarda.

Politika zapošljavanja direktno deluje na stanje i probleme u oblasti životnog standarda. Zato ona u ovako složenim uslovima razvoja mora imati izrazito klasno obeležje i treba dosledno da se sprovodi. Deformacije u njoj neposredno se prenose i na ostala područja rada i života radnih ljudi.

U pogledu zapošljavanja postignut je izuzetan napredak. Međutim, problemi zapošljavanja nisu još ni izdaleka rešeni. Iako je u relativno dugom razdoblju redovno ostvarivan vrlo dinamičan rast zapošljavanja (više od 4 odsto, što je iznad planskih predviđanja), pa se godišnje zapošljava oko 200 hiljada novih radnika, nivo zaposlenosti je još uvek nizak (u proseku iznosi 26 zaposlenih na 100 stanovnika), sa vrlo izraženim regionalnim razlikama. Broj lica koja traže zaposlenje u stalnom je porastu, a narednih godina situacija će biti izuzetno teška. Naime, u proteklom razdoblju visoka stopa zapošljavanja ostvarivana je uz velike investicije, a toga u narednim godinama neće biti. To, međutim, zahteva povećavanje efikasnosti investiranja kako se mogućnosti rasta zapošljavanja ne bi bitno umanjile. Povećana efikasnost privre-

Digitized by Google

divanja u celini i procesa investiranja posebno, pa i uz nižu stopu investiranja, može obezbediti zadovoljavajuću stopu privrednog rasta i, zahvaljujući njoj, otvoriti veće mogućnosti zapošljavanja.

Problem zapošljavanja biće dugoročan i težak. Još uvek nisu završene ekonomsko-socijalne transformacije na liniji poljoprivreda — industrija, pa će *traganje za radnim mestom biti karakteristika i narednih godina.* Neće izostati ni neki drugi uzroci povećane nezaposlenosti, koji su brojni i složeni i predmet su posebnog razmatranja. Treba, međutim, ovom prilikom napomenuti da se zbog nedovoljne primene Društvenog dogovora o evidentiranju stvarno nezaposlenih lica još uvek ne zna koliko je među licima koja traže posao — stvarno nezaposlenih.[21] Isto tako, ne bi se smela prenebregnuti ni činjenica da se, uporedo sa stalnim rastom broja lica koja traže posao, u pojedinim regionima javlja i nestašica kadrova određenih profila i zanimanja. To govori o izraženoj profesionalnoj i teritorijalnoj nepodudarnosti raspoloživih kadrova i potreba udruženog rada. O ovom raskoraku svedoči i podatak da u ukupnom broju lica koja traže zaposlenje 44 odsto čine kadrovi sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem. Reč je, isto tako, o mladim ljudima (55 odsto je mlađih od 25 godina, a toliki je i udeo žena). Gotovo dve trećine je onih koji traže posao prvi put. Sve to govori da ovo spada u red najtežih problema našeg društva u sadašnjoj etapi razvoja. Započeti procesi u oblasti obrazovanja, posebno uvođenjem takozvanog usmerenog obrazovanja omladine za produktivan i kreativan rad, koji su istovremeno praćeni ekspanzijom obrazovnih ustanova, očito da za sada nisu doneli očekivane rezultate. Širenje obrazovanja, koje je izraženo, može biti prednost u pogledu ekonomskog razvoja, jer stvara kvalifikovan ljudski potencijal kao pretpostavku ekonomskog napretka. Ono je značajno i sa aspekta socijalnog razvoja, jer je ujednačavanje uslovâ za obrazovanje i njegovo širenje bitan element eliminisanja jednog od najosetljivijih izvorišta društvenog raslojavanja. Ali ekspanzija obrazovanja ima smisla jedino pod uslovom da su takav ljudski faktor i njegova znanja upotrebljeni za odgovarajući rast društvene proizvodnje i, na tim osnovama, za brže podizanje životnog standarda.

U našem sistemu, kao što je rečeno, celokupna ekonomska, socijalna i politička pozicija čoveka zasnovana je na radu, pa, prema tome, zapošljavanje ima vrlo važne i socijalne, a ne samo ekonomske ciljeve. Otuda stvaranje uslovâ za puniju produktivnu zaposlenost ne može biti samo ekonomski i razvojni, već i socijalni i politički preduslov ostvarivanja bitnih ciljeva našeg sistema. Zato i zakoni, društveni dogovori i institucija konkursa, kojima se normativno reguliše ova oblast, moraju u praksi biti striktno poštovani, jer je reč o izuzetno osetljivim i značajnim pitanjima.

Ekstenzivno zapošljavanje, koje je jedna od karakteristika proteklog razvoja, rezultiralo je skromnim porastom produktiv-

[21] Najnovije procene Saveznog komiteta za rad govore da je od ukupnog broja evidentiranih lica koja traže zaposlenje 87,1% stvarno nezaposlenih.

Digitized by Google

sti rada. To govori da je ekonomski i društveni učinak rada tak. Nizak nivo produktivnosti rada ne otvara realne šanse za sorpciju većeg broja, pre svega, mladih za njihovo uključivanje radne procese. O niskoj efikasnosti rada ilustrativno govore poci koji pokazuju da se nedovoljno koristi raspoloživi fond radg vremena, raste broj izgubljenih časova i stalno pogoršava odns rada i nerada, čime se u velikoj meri umanjuju efekti raspoživih snaga i znanja, što se mora izraziti u ukupnim rezultatima ivređivanja.[22]

Problemi na ovom području posebno su izraziti u 1981. U toj odini prosečan rast zapošljavanja iznosio je 2,4 odsto, a za ceo kući petogodišnji period planirana je skromna stopa rasta od 5 odsto prosečno godišnje. Zato naročito zabrinjavaju u novije reme sve izraženije tendencije zatvaranja pojedinih organizacija druženog rada za prijem novih radnika, a što se ogleda u stalom opadanju prijema pripravnikâ (zapošljavanje pripravnikâ u 981. u odnosu na 1980. godinu bilo je umanjeno za 4,5 odsto). Taka situacija delom je posledica i prakse da osnovne organizacije druženog rada uz svoje planove razvoja i investicione programe e razrađuju uporedo i programe kadrovske strukture i politiku apošljavanja novih radnika. Za takvu praksu opravdanje obično alaze, kako navode, u ekonomskoj neizvesnosti zbog niske efikasosti investiranja, ali je sigurno reč i o direktnom otporu, posebo u onim radnim sredinama u kojima se postižu skromni rezulati, da se deo postojećeg broja zaposlenih ne proglasi ekonomskim ili tehnološkim viškom.

Sve to ukazuje na težinu problema i nagoveštava složenije posledice koje iz njega mogu proizići u uslovima usporenije privredne aktivnosti i predviđanja usporavanja rasta zapošljavanja. Zato je nužno da se rešavanje ovog problema uvrsti u red prioritetnih zadataka našeg ukupnog razvoja i hitno prouče ekonomske, socijalne i političke mere u sklopu tekuće i dugoročne politike, kako bi se sprečilo nastajanje težih društveno-ekonomskih posledica.

U nestabilnim privrednim uslovima raste povremeno ili privremeno zapošljavanje po ugovoru o delu, rad penzionerâ, prekovremeni i dopunski rad, smanjujući ionako skromne mogućnosti zapošljavanja mladih. Posebno zabrinjava bujanje bespravnog i neevidentiranog rada u slobodno vreme jednog broja zapo-

[22] Od 1964. do 1978. prosečan godišnji fond radnih časova radnika smanjio se sa 2.496 na 2.209, a fond efektivnih časova sa 2.160 na 1.777. Godišnji fond neiskorišćenih časova po radniku povećan je istovremeno za 96 časova (sa 336 na 432), a posebno broj plaćenih časova (godišnji odmor, praznici, plaćeno odsustvo i drugo). Učešće radnikâ prisutnih na poslu opalo je sa 86,1% u 1964. na 84,2% u 1979. godini. U 1978. godini svakodnevno je bilo odsutno 860 hiljada radnika ili svaki peti zaposleni, od kojih se na bolovanju nalazilo 360 hiljada. (Savezni zavod za društveno planiranje, »Analiza o produktivnosti rada«, Beograd, novembar 1981.)

Digitized by Google

slenih u društvenom sektoru.[23] Ove pojave, međutim, nisu objektivno sagledane, niti je dovoljno istraženo, koji su njihovi uzroci, odnosno u kolikoj je meri u pitanju način obezbeđivanja adekvatnijeg ekonomskog i socijalnog položaja i korigovanja niskih ličnog dohotka, rečju — svojevrsna zaštita svog standarda i životnog standarda porodice. Bez obzira na uzroke, u ovom kontekstu posmatrano, to znači smanjivanje prostora novoj zaposlenosti i produbljivanje neopravdanih socijalnih razlika.

IV

U proteklom petogodištu, globalno posmatrajući, rast *realnih ličnih dohodaka* nije prelazio granice rasta produktivnosti rada.[24] Ta pozitivna ocena, međutim, ne znači istovremeno da u raspodeli ličnih dohodaka, formiranju realne kupovne snage stanovništva na osnovu ličnih dohodaka i povodom drugih pitanja nije bilo problema.

Tokom minulih pet godina relativno se smanjio udeo ličnih dohodaka od rada, a povećao udeo socijalnih primanja, kao i ostalih elemenata lične potrošnje, posebno sredstava po osnovu doznaka iz inostranstva. Od 1979. godine, kada je zabeležena stagnacija rasta realnih ličnih dohodaka, počinje tendencija njihovog snažnog pada u 1980. U toj godini realni lični dohoci u odnosu na prethodnu godinu, bili su niži za 7,0 odsto, a u 1981. su opali za daljih 5 odsto. To govori da su u tim godinama okviri za primenu stimulacije raspodele prema radu i rezultatima rada bili veoma suženi, a da je životni standard, posmatrano kroz element realnih ličnih dohodaka, bio najugroženiji.

Najnovija kretanja ličnih dohodaka, međutim, ukazuju na to da krajem prošle i u prvim mesecima ove godine oživljava tendencija rasta realnih ličnih dohodaka, posebno u nekim granama. Kretanja na ovom planu trebalo bi budno i oprezno pratiti, jer izuzetan nominalni rast ličnih dohodaka, koji je prevashodni osnov oživljavanja realnih dohodaka (a ne povećana produktivnost), u težnji da se neutrališu i prestignu visoki troškovi života, objektivno preti daljem širenju inflatornog lanca. To, naravno, ne znači da ne treba iskoristiti sve uslove, koji objektivno postoje, za postepeni rast realnih ličnih dohodaka, a što u prvom redu podra-

[23] Naveden je podatak da se oko 500 hiljada zaposlenih u društvenom sektoru bavi neregistrovanim radom u slobodnom vremenu. Međutim, ovo je, s obzirom na to da je reč o anketnom podatku, najverovatnije donja granica, pa se može pretpostaviti da je broj takvih sigurno i veći.

[24] U 1977. godini realni lični dohoci su rasli relativno brže od produktivnosti rada, ali zato ne treba zaboraviti da je u celom petogodištu 1971—1975. godine rast produktivnosti rada iznosio 2,1%, a rast realnih ličnih dohodaka 1,4%. U periodu 1976—1980. rast produktivnosti rada iznosio je 2,3%, a realnih ličnih dohodaka 1,1%, dok su u 1981. godini realni lični dohoci opali za 5%, a produktivnost porasla za 1,5%.

Digitized by Google

eva skladno ostvarivanje svih zadataka utvrđenih za 1982. go-
1.

Pad realnih ličnih dohodaka u poslednje dve godine negativ-
je uticao na životni standard i oslabio motivisanost za povećа-
dohotka i produktivnosti rada. Intenzitet pada je različit po
ublikama i pokrajinama, granama i grupacijama, a nije se u
ij meri odrazio ni na sve radnike. Kao što je već više puta is-
no, najteže posledice su osetili radnici sa nižim primanjima
rojnijom porodicom, oni kojima je lični dohodak jedini izvor
hoda i porodična zaposlenost niska. Zahvaljujući preduzetim
rama zaštite životnog standarda, nepovoljne posledice su de-
a ublažene.

Merama ekonomske politike, kroz mehanizam različitog uspo-
anja rasta sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju,
ten je međugranski raspon u ličnim dohocima na 1:1,95[25], ma-
je on i dalje velik. Poboljšan je položaj rudarâ i radnikâ u tek-
lnoj industriji, a u granama sa visokim nivoom ličnih dohodaka
šlo je do usporavanja rasta, mada one i dalje ostvaruju najviše
osečne lične dohotke (elektroprivreda, industrija nafte i druge),
ik tekstilna industrija, industrija kože i obuće i duvana imaju
jniže. Na nivou grupacije postoje i veći rasponi (1:2,6) u ličnim
hocima.[26] To ukazuje na velike deformacije u primeni principa
spodeie prema radu i rezultatima rada.

Velike razlike u ličnim dohocima među granama i grupacija-
a, po pravilu, nisu posledica realnih razlika u radnom doprino-
, već su rezultat odgovarajuće pozicije koju pojedina grana ima
celokupnom procesu reprodukcije. Ovako izražene disproporcije
roizlaze i iz primene takvog sistema raspodele dohotka u kojem
redstva za akumulaciju predstavljaju rezidualnu stavku u inter-
oj raspodeli, a jačanje materijalne osnove pretežno se ostvaruje
uđim sredstvima i zaduživanjem. Ukupno gledano, dakle, lični
lohoci nisu stimulativni i u osnovi više odslikavaju formalno-
kvalifikacijsku, grupacijsku i gransku poziciju radnikâ, a znatno
manje onu koju oni imaju u stvaranju dohotka.

U raspodeli ličnih dohodaka na nivou osnovne organizacije
udruženog rada, pak, sve je izraženija tendencija uravnilovke. U
velikom broju organizacija udruženog rada u društvenom sektoru
odnos između najnižeg i najvišeg ličnog dohotka iznosi oko 1:2
do 1:2,9, a svega oko 18 odsto ima unutrašnje raspone iznad 1:4.
Međutim, ako se posmatra posebno industrija, slika je drugačija:
svega 24,9 odsto od ukupnog broja organizacija udruženog rada
ima raspone u ličnim dohocima od 1:2 do 1:2,9, a 63,1 odsto ras-
pone 1:4,0 i 1:4,9.[27] Uzroci izražene uravnilovke u ličnim dohocima
na mikro-nivou u većem broju organizacija udruženog rada nala-
ze se u činjenici da je oko 90 odsto povećanja nominalnih ličnih
dohodaka uslovljeno porastom troškova života, a ostalih 10 odsto
faktorima rezultatâ rada.

[25] Prema podacima SZS.
[26] Isto.
[27] Isto.

Digitized by Google

Sistem nedograđenosti elemenata koji određuju stepen m zavisnosti ličnih dohodaka i produktivnosti rada, uz nemoć k koročnih mera ekonomske politike da u tom smislu svojim in vencijama nešto više učine, kao i ostali pomenuti uzroci, osla su ionako nisku međuzavisnost najvažnijih indikatora ekon skog i socijalnog razvoja. U takvoj situaciji dalje se ispreplj uzroci i posledice, menjajući svoje međusobne uloge, a kraj ishod je sv- izraženija inflacija i sve manja zavisnost poslova od unapređivanja kvalitativnih faktora privređivanja.

Kupovna moć radnikâ, merena realnim ličnim dohotkom poslenog u privredi, u poslednjih deset godina rasla je istim te pom kao i produktivnost rada. Međutim, od 1980. godine, pod cajem naglog pada realnih ličnih dohodaka, povećan je raskor u ovim kretanjima, a došlo je i do porasta broja časova rada trebnog za kupovinu određenih proizvoda, čime je prekinuta konomerna tendencija njegovog postepenog pada. Tako je u 19 godini, u odnosu na prethodne godine, bilo potrebno više ra ze većinu prehrambenih proizvoda, odeću i obuću, za neka traj potrošna dobra u domaćinstvu (na primer, električni štednjak).

U razdoblju 1976—1980. prosečna *penzija* realno je rasla 2,3 odsto godišnje, dok je u poslednje dve godine opala za 20 22 odsto u odnosu na 1979. godinu. U 1980. godini penzije su alno opale za 8 odsto i u narednoj godini se nastavila ista tende cija, kada je pad iznosio 13 odsto. Prosečna starosna penzija zaštitnim dodatkom iznosila je u januaru 1981. godine 5.000 d 7.300 dinara, invalidska 4.000 do 6.000 dinara, a porodična 3.3 do 5.000 dinara. Penziju manju od 6.000 dinara primalo je više milion korisnika ili 72 odsto od ukupnog broja; veću od 6.000, manju od 10.000 dinara, svega 24% penzionera, a penziju izna 10.000 dinara manje od 4 odsto penzionera.[28]

V

U periodu 1977—1980. godine *sredstva zajedničke potrošnje* ras la su, uglavnom, brže od rasta dohotka i čistog dohotka, kao i lič nih dohodaka. Kako je njihov rast postepeno smirivan (u 1981. u odnosu na 1980. godinu ona su stagnirala), to je ova tendencija slabila i došlo je do smanjivanja sredstava zajedničke potrošnje u čistom dohotku.[29]

Podaci o ukupno utrošenim sredstvima zajedničke potrošnje po zaposlenom u privredi i društvenim delatnostima pokazuju da je došlo do pozitivnih promena u korist privrede. Imajući u vidu i smanjene razlike u ličnim dohocima između privrede i vanpri-

[28] Podaci Saveza zajednica penzijskog i invalidskog osiguranja.

[29] Podatke o sredstvima zajedničke potrošnje za 1981. godinu treba uzimati sa rezervom, jer, zbog izmenjenog načina finansiranja troškova društvene ishrane u privredi i jednom delu vanprivrede, oni su teško uporedivi sa prethodnim podacima, tako da i u ocenjivanju pomenute tendencije treba biti obazriv.

Digitized by Google

vrede, kao i brži rast sredstava za zajedničku potrošnju u privredi, može se zaključiti da su se, za razliku od prethodnih godina, potrebe radnikâ u privredi potpunije zadovoljavale.[30]

Svaki drugi dinar uložen u sredstva zajedničke potrošnje namenjen je podmirivanju stambenih potreba radnikâ. Kako je o ovim pitanjima već bilo reči, ovde treba samo podsetiti da je pretežni deo sredstava zajedničke potrošnje usmeren za rešavanje stambenih problema radnikâ rezultat veoma brzog rasta ovih potreba, ali istovremeno i posledica brzog i visokog rasta cena stana i skupe stambene izgradnje, za koje je potrebno izdvajati sve veća sredstva.

Već niz godina ponavlja se situacija da je daleko više izdvojenih sredstava zajedničke potrošnje (do jedne trećine) od utrošenih. Na taj način značajan deo ovih sredstava, zbog problema njihovog korišćenja, raznih administrativnih prepreka i zahteva za brojnim dokumentima da bi se ona upotrebila, redovno ostaje neutrošen. Kako se u uslovima visokog porasta cena ona u velikoj meri obezvređuju, to ima negativnih posledica po šire mogućnosti zadovoljavanja potreba radnikâ.

Značajan deo sredstava zajedničke potrošnje usmerava se za ishranu radnikâ za vreme rada. U 1981. godini, s osnovnom intencijom da se društvena ishrana — kao značajan element životnog standarda — dalje unapređuje, promenjen je način njenog finansiranja, kojim je obezbeđeno da zaposleni u privredi i zaposleni na određenim poslovima u vanprivredi ove potrebe zadovoljavaju iz materijalnih troškova. Ocenjuje se da je zadržan isti broj *zaposlenih obuhvaćenih društvenom ishranom* (oko 90 odsto) i da je na ovaj način sprečena tendencija njegovog pada, započeta krajem 1980. godine.

Mada se za odmor i rekreaciju radnikâ izdvaja značajan deo sredstava zajedničke potrošnje (oko 12 odsto), još uvek samo polovina ukupno zaposlenih u privredi koristi odmor van mesta boravka.

Rezultati anketa o godišnjim odmorima radnikâ govore da godišnji odmor van mesta boravka u najvećoj meri koriste radnici sa visokom, višom i srednjom spremom (oko tri četvrtine), kvalifikovani radnici manje od polovine, a nekvalifikovani i radnici sa nižom stručnom spremom manje od trećine ukupno anketiranih.

Stanje u pogledu diferenciranog korišćenja sredstava za zajedničku potrošnju je nešto poboljšano, ali, u celini posmatrano, i dalje ne zadovoljava. Još uvek su retki primeri da se dosledno primenjuje princip diferenciranog korišćenja ovih sredstava. U određenoj meri to je uzrokovano činjenicom da velik broj osnovnih organizacija još uvek nema pravi uvid u materijalno i soci-

[30] Ovde nije reč o realnim odnosima koji govore o tome da je visok rast troškova života obezbedio takve rezultate, već o pozitivnoj promeni tendencije na liniji privreda — vanprivreda.

Digitized by Google

jalno stanje radnikâ, pa se sredstva najčešće dele linearno na sve radnike. To, s obzirom na teške uslove u kojima se danas nalazi jedan broj radnika, sigurno nije prihvatljivo.

VI

Čini se da je glavna dilema na relaciji dinamiziranje ekonomskog razvoja — socijalna politika, postavljena u uvodu ovog teksta, u tome što dinamičan ekonomski razvoj pretpostavlja — kako je to već dogovoreno u Polaznim osnovama dugoročnog programa ekonomske stabilizacije — širu i potpuniju primenu ekonomskih zakonitosti, koja neizbežno dovodi do većih razlika u ekonomskom položaju ljudi, a što otvara problem kreiranja i vođenja takve socijalne politike koja bi neutralisala negativne socijalne efekte, ali istovremeno osiguravala i brži ekonomski razvoj.

Potrebe razvoja diktiraće u narednom periodu veće razlike, kao put ka jačanju motivacije za rad, a tradicionalni princip će tražiti veću socijalnu homogenizaciju društva. Pritisak na nacionalni dohodak pri punoj primeni ekonomskih zakonitosti će rasti: unutar proizvodnje će se, s pravom, tražiti sve veće učešće u raspodeli, što je apsolutna pretpostavka privrednog razvoja koji treba Jugoslaviju da uvede u stanje »zrelog industrijskog društva«. Istovremeno će novi problemi na planu socijalne politike zahtevati korektive negativnom delovanju ekonomskih zakonitosti, koji, međutim, nikako ne bi smeli biti limit ekonomskom razvoju. Svaki element socijalne politike se tako dvostruko osvetljava: koliko omogućava i stimuliše ekonomski i društveni razvoj, s jedne, i koliko pruža zaštitu socijalnih principa koji se moraju poštovati u svakom modernom društvu, a posebno u socijalističkom samoupravnom, s druge strane. Ne bi se, zato, ubuduće trebalo libiti korišćenja iskustava i dostignuća radničkog i sindikalnog pokreta u srednje razvijenim, pa i visoko razvijenim zemljama u tom smislu.

Centralno je pitanje da se ubuduće u nas dosledno osigura delovanje poznatog načela da ljudi žive isključivo od rada i da realni lični dohoci obezbede sprovođenje oba principa i princip ekonomije i princip socijalne sigurnosti. Ključ koji rešava ovu celokupnu problematiku i stavlja je na zdravu osnovu jeste da *realni lični dohoci budu osnova životnog standarda.* Deformacije koje potom nastaju, izvan ovog osnovnog principa, trebalo bi rešavati unapred pripremljenim mehanizmima i instrumentima socijalne politike, integrisanim u politiku ukupnog razvoja.

I za solidarnost, jedan od vrednosnih principa našeg društva u uslovima samoupravljanja i autonomnog položaja organizacije udruženog rada, kao pravno-ekonomskog individuuma i robnog proizvođača, nova situacija bi značila promenu: da svaki kolektiv *mora* snositi sve implikacije toga principa i »deliti sudbinu svojih roba«, a ne svoje neuspehe prebacivati na društvo, što danas

Digitized by Google

ovodi do »nacionalizacije dobitaka i do socijalizacije gubitaka«.
potpunija promena ovog kursa otvaraće put novim pojavama i
endencijama i u sferi socijalne politike.

Bilo bi interesantno da se u svetlosti temeljnog principa —
ealni lični dohoci osnova životnog standarda — detaljnije anali-
iraju svi osnovni elementi socijalne politike, ali to prelazi okvire
vog napisa, a i manje je stvar analize pojedinca, a više problem
zadatak društveno-političkih i organizovanih socijalističkih sna-
ga, koje će ga rešavati prema konkretnim uslovima i mogućno-
stima.

Digitized by Google

Pero Krijan

Državna uprava i potrebe društvenog razvoja

U razvoju našeg društva uvijek je bilo aktuelno pitanje da se državna uprava dovede u sklad sa potrebama njegovog razvoja, a naročito od donošenja Ustava iz 1974. godine, kojim su izvršene krupne promjene u našem političkom sistemu. Zato je E. Kardelj i istakao da je među zadacima na daljoj dogradnji našeg političkog sistema »svakako jedan od najvažnijih određivanje položaja i uloge izvršnih i upravnih organa«[1], jer sadašnji razvoj našeg socijalističkog samoupravnog društva determiniše potpuniju transformaciju državne uprave, a naročito zbog sljedećih okolnosti:

— prvo, udruženi rad sve više ima dominantnu poziciju u društvu i sve više preuzima funkcije države i, na samoupravnoj osnovi, autonomno uređuje brojne društvene odnose, a shodno tome i sve više rješava konkretna pitanja u svim oblastima društvenog života u kojima je donedavno značajnu ulogu imala država i njeni organi, naročito državna uprava;

— drugo, samoupravne interesne zajednice, bez obzira na slabosti koje se ispoljavaju u njihovom radu, sve više preuzimaju vodeću ulogu u kreiranju i ostvarivanju politike razvoja u mnogim

[1] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, 1977, str. 162.

Digitized by Google

oblastima društvenog života i sve više rješavaju o brojnim drugim pitanjima koja su ranije bila u domenu državne regulative i kompetencija državne uprave;

— treće, delegatsko-skupštinski sistem obezbjeđuje radnim ljudima i građanima da preko svojih delegacija i delegata, znatno više nego ranije, dolaze do izražaja u vršenju svih funkcija državne vlasti, pa i u vršenju funkcija državne uprave;

— četvrto, društveno-političke organizacije, shodno svojoj ustavnoj ulozi, sve više postaju bitan faktor u donošenju društvenih odluka, i u tom cilju sve više obezbjeđuju društveni uticaj na sve institucije sistema, uključujući i državnu upravu;

— peto, razvoj sistema društvene samozaštite sve više uspostavlja i jača ulogu i odgovornost svih društvenih subjekata, a ne samo državnih organa, u obezbjeđivanju zaštite ustavnog poretka, društvene imovine, samoupravnih prava radnih ljudi i drugih prava i sloboda čovjeka i građanina.

Ove i još neke druge značajne karakteristike u našem društvenom razvoju uslovljavaju potrebu bržeg preobražavanja državne uprave, što se naročito odnosi na njene mnogobrojne organe, koji su osnovni nosioci državnih poslova i zadataka, jer, u cjelini gledano, oni još nisu na nivou svoje društvene uloge i odgovornosti, kako je to određeno ustavnim i idejno-političkim postavkama, a najviše zbog toga što još nisu dovoljno izmijenili svoj administrativno-birokratski stil rada, koji više ne odgovara današnjim društvenim odnosima u razvijenom sistemu samoupravljanja. Često se u tim organima zaboravlja da u njihovom radu i odnosima ne može više biti dominantna pozicija vlasti i da su u njihovom radu neodrživi statičnost, rutinerstvo, polovičnost, inertnost, karijerizam, birokratizam i sve drugo što nije u skladu sa društvenim tokovima. Zbog toga naši organi uprave nemaju danas dovoljno autoriteta, samostalnosti, poslovnosti i pokretačke snage, pa i društvenog ugleda, što je bitan uslov efikasnosti u obavljanju poslova iz njihovih nadležnosti. Činjenica je, međutim, da se, uz sve slabosti, zapaža i napredak u njihovom radu, ali ne takav kakav je potreban našem veoma dinamičnom društvenom razvoju. A do većeg napretka ne može ni doći zbog toga što, kako je istakao Kardelj, »u našem društvu dolazi do određenog zanemarivanja društvene brige o izgradnji uprave, što nesumnjivo može biti samo štetno«, dok, s druge strane, prema upravi imamo veoma izražen kritički odnos, i to je dobro, jer je, po Kardeljevim riječima, »kritika jedna od polaznih tačaka za društvena kretanja«, ali »kritika sama po sebi ništa ne stvara«, pa zato Kardelj i smatra da je za dalji razvoj i unapređivanje naše državne uprave presudna društvena akcija »za pronalaženje rešenja na putu ostvarivanja postavljenih ciljeva«[2].

Polazeći od ovih i drugih Kardeljevih misli, društvenu akciju bi trebalo usmjeriti naročito ka povećavanju stručnosti, efikasnosti, jačanju odgovornosti i postizanju što veće otvorenosti organa

[2] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. VIII, 1972, str. 317—324.

Digitized by Google

uprave prema društvenom uticaju, što je bitno za njihov autoritet, samostalnost i poslovnost, odnosno za jačanje njihovog društvenog ugleda, jer — kako je istakao Kardelj — »samoupravljanje zahteva efikasnu i dobru upravu u stručnom i poslovnom smislu, koja je ujedno sposobna da se preobražava i prilagođava razvoju socijalističkih odnosa u društvenoj bazi«[3], a s obzirom na to da je ona i dio našeg skupštinskog sistema, to je, po njegovim riječima, i »jedan od osnovnih preduslova za dobro funkcionisanje cjelokupnog skupštinskog sistema«[4].

Povećavanje efikasnosti i stručnosti rada državne uprave — trajno aktuelan društveni zadatak

U jednom periodu našeg društvenog razvoja bilo je idejnih kolebanja u pogledu mjesta i uloge države, naročito državne uprave. Mislim da nam je i u sadašnjoj etapi razvoja potrebna dobro organizovana državna uprava, koja je u stanju da obezbijedi efikasno izvršavanje zakonâ, drugih propisa i opštih akata, u čemu i jeste njen osnovni zadatak. U tom smislu Deseti kongres SKJ zauzeo je stav da Savez komunista »polazi od toga da su radničkoj klasi i radnim ljudima potrebni efikasni državni organi koji će dosljedno izvršavati zadatke utvrđene ustavima i zakonima«, a na potrebu još veće efikasnosti »u sprovođenju utvrđene politike i ostvarivanja zakona i drugih propisa« ukazao je i Jedanaesti kongres SKJ.

S obzirom na to da u našem društvu sve više jača proces demokratizacije društvenih odnosa, veoma značajno pitanje je unapređivanje odnosa organâ uprave prema radnim ljudima i građanima, jer je opšta karakteristika da oni uz mnogo teškoća ostvaruju svoja prava, naročito kod opštinskih organa uprave. U mnogim slučajevima do toga dolazi zbog sporog rješavanja njihovih zahtjeva, opterećenja da dokazuju činjenice raznim ispravama (uvjerenjima i slično) koje su dužni posebno pribavljati, zbog nedovoljne pravne pomoći da što lakše zaštite i ostvare svoja prava, nedovoljne organizovanosti određenih službi koje treba da im budu na usluzi (prijemne kancelarije i slično) itd. Mjere u pravcu mijenjanja takvog stanja nužno je preduzimati i zbog toga što je to veoma značajno političko pitanje, jer radni ljudi i građani kroz odnos sa organima uprave osjećaju i doživljavaju, kako je rekao Kardelj, »stepen demokratizma i efikasnosti našeg sistema«.[5]

I stručnost u obavljanju poslova organâ uprave neophodno je podići na viši nivo u svim područjima njihovog rada, a najviše na poslovima koji se odnose na primjenjivanje zakonâ i drugih propisa, jer je to bitno za obezbjeđivanje zakonitosti, pravne sigur-

[3] E. Kardelj, isto, str. 320—321.
[4] E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena*, 1973, str. 99.
[5] E. Kardelj, Pozdravna riječ na Trećem kongresu pravnika Jugoslavije u Skoplju, 17. novembra 1977.

Digitized by Google

nosti i skladnosti našeg pravnog poretka. Također je potrebno da organi uprave još stručnije obavljaju analitičke i druge stručne poslove iz okvira svog djelokruga, posebno one koji obuhvataju utvrđivanje i analizu stanja u pojedinim oblastima društvenog života i donošenje društveno značajnijih odluka za rješavanje pitanja u tim oblastima, u čemu je potrebno da organi imaju i mnogo više inicijative i da stručnije obrazlažu svoje predloge, kao i da u vezi sa tim razvijaju veću društvenu konsultaciju, prije svega sa onim društvenim činiocima koji su također društveno odgovorni za rješavanje tih pitanja.

S obzirom na to da državna uprava ima veoma značajnu ulogu u sistemu društvene samozaštite, nužno je stalno činiti napore da ona svojim radom još više doprinosi efikasnoj zaštiti svih društvenih vrijednosti i dobara našeg socijalističkog društva, i to naročito organi unutrašnjih poslova, inspekcije i drugi. Prema stavu Jedanaestog kongresa SKJ, oni su dužni da se »brže prilagođavaju i potpunije uključuju u razvoj i ostvarivanje društvene samozaštite«, a to znači da moraju biti još efikasniji, prije svega u otkrivanju učinilaca prekršaja, privrednih prestupa i krivičnih djela, kao i na suzbijanju svih drugih nezakonitih pojava i ponašanja; još više se povezivati sa svim drugim subjektima sistema društvene samozaštite u zaštiti i odbrani našeg socijalističkog društva i svih njegovih vrijednosti i dobara i u tome im stalno pružati svoju stručnu pomoć; još potpunije pratiti stanje bezbjednosti i zaštite i u vezi s tim kontinuirano vršiti analizu uzroka društveno štetnih pojava i blagovremeno preduzimati mjere i inicijative za rješavanje pitanja iz tog domena, odnosno za sprečavanje društveno opasnih i štetnih pojava, jačanje zakonitosti, društvene odgovornosti i socijalističkog morala itd. U kontekstu tih aktivnosti, organi državne uprave treba, pored svog redovnog posla, što više i preventivno da djeluju kako bi i vanpravnim sredstvima postizali određene efekte. To se naročito odnosi na organe uprave za inspekcijski nadzor, jer oni treba da što više ukazuju na obaveze što proizlaze iz propisa i na štetne posljedice ako se po njima ne postupa, na moguća žarišta za određene društveno štetne pojave, na njihove uzroke itd. Uz to je potrebno da blagovremeno obavještavaju javnost o svojim aktivnostima i da ukazuju na društveno opasne i štetne pojave i njihove nosioce, čime će doprinositi tome da i javno mnjenje postane još značajniji činilac jačanja i razvijanja otpora, borbe i osude svega što ne odgovara interesima naših radnih ljudi i građana i zajedničkim i opštim interesima naše socijalističke samoupravne zajednice.

Jačanje društvenog uticaja na rad državne uprave i jačanje njene odgovornosti — bitan su uslov za prevazilaženje slabosti u njenom radu

Razvoj samoupravljanja i uopšte sve veća demokratizacija društvenih odnosa u našem društvu, koje delegatski sistem sve više podstiče i unapređuje, neminovno nameću potrebu da se i rad dr-

Digitized by Google

žavne uprave sve više podruštvljava, prije svega u smislu što potpunije otvorenosti za najširi društveni uticaj i društvenu kontrolu, na što je posebno ukazao drug Tito na Jedanaestom kongresu SKJ. Stoga je u sadašnjem društvenom trenutku veoma bitno još više razvijati i unapređivati odnose državne uprave sa samoupravnim organizacijama i zajednicama i sa društveno-političkim organizacijama. U razvijanju tih odnosa mora se imati na umu da je naš politički sistem socijalističkog samoupravljanja postavljen tako da cjelokupan sistem socijalističke državne vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima u društveno-političkim zajednicama proizlazi iz suštine socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i da, prema tome, institucionalno neposredno proističe iz udruženog rada u kojem je radni čovjek osnovni činilac i nosilac društvenog razvoja. Iz tih razloga između organa državne uprave i udruženog rada mora postojati odnos tijesne povezanosti, što, u stvari, zahtijeva brži preobražaj tih organa u smislu još veće saradnje sa organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, imajući pri tome u vidu da su oni, kao i svi drugi državni organi (sudovi i drugi), oblik organizovanja naše radničke klase i svih radnih ljudi za vršenje državne vlasti i upravljanje drugim društvenim poslovima u društveno-političkim zajednicama, pa, prema tome, moraju biti cjelokupnim svojim radom u funkciji udruženog rada, samoupravljanja i delegatskog sistema.

I saradnja sa društveno-političkim organizacijama, s obzirom na idejno-političke i ustavne postavke o njihovom mjestu, ulozi i odgovornosti u razvoju našeg društva, treba da bude još razvijenija, naročito u pitanjima za koja je neophodna šira demokratska razmjena mišljenja, društvena koordinacija i usklađivanje stavova, kao i društveno-politička akcija. Takvim razvojem odnosa doprinijeće se tome da i društveno-političke organizacije, preko svojih delegacija u skupštinama društveno-političkih zajednica, preko društvenih savjeta i drugih institucija i oblika svog djelovanja, još više budu angažovane na praćenju rada organa državne uprave na vršenju društvene kontrole i u kritici njihovog rada, što je i te kako značajno za obezbjeđivanje višeg stepena njihove efikasnosti i odgovornosti.

Uostalom, u našem političkom sistemu je proklamovana odgovornost svih i svakog za obavljanje društvenih poslova, a naročito nosilaca javnih funkcija, pa je stalno aktuelno i pitanje ostvarivanja odgovornosti državne uprave za efikasno izvršavanje i obezbjeđivanje sprovođenja zakonâ i drugih propisa i opštih akata skupština društveno-političkih zajednica, kao i za blagovremeno praćenje stanja i efikasnosti preduzimanja mjera u okviru njihovih nadležnosti. Na aktuelnost ove problematike posebno ukazuje i činjenica da kod nas često nastaju društveno štetne posljedice zbog kršenja i nesprovođenja zakonâ, drugih propisa i samoupravnih normi, odnosno zbog sporosti i neefikasnosti u njihovoj primjeni, a odgovornost za to snosi i državna uprava; do negativnih pojava često dolazi i zbog nedovoljne efikasnosti državne uprave u

Digitized by Google

štovanju normi o njenoj društvenoj i političkoj odgovornosti. tih razloga nužno je činiti napore i nalaziti rješenja da organi avne uprave budu još više društveno i politički odgovorni za avljanje poslova i izvršavanje zadataka iz okvira svojih nadnosti. Pri tome se mora imati na umu da će se razvojem deletskog sistema, posebno ako se vodi računa o njegovim perspekama, sve više tražiti jačanje lične odgovornosti nosilaca javnih nkcija i ovlašćenja u tim organima, jer je to bitan interes radh ljudi i građana, udruženog rada i društva u cjelini. U tom avcu već se u mnogim sredinama počinje razvijati društvena aksa, jer snažno jačanje procesa demokratizacije društvenih odsa sve više obezbjeđuje radnim ljudima i građanima slobodu uštvene kritike rada državnih organa i izražavanja nezadovoljva zbog slabih rezultata rada, neodgovornog ponašanja, birotskih postupaka i svega drugog što se ispoljava u njihovom du, a ne odgovara interesima radnih ljudi i građana i širim druvenim interesima.

U vezi sa ostvarivanjem odgovornosti državne uprave, prenstveno političke odgovornosti nosilaca javnih funkcija i ovašćenja u državnoj upravi, treba istaći da problem nije u odsusvu ili nepreciznosti pravnih normi, već u tome što se te norme u raksi nedovoljno poštuju, pa stoga treba stalno činiti napore za revazilaženje takvog stanja, uz stvaranje pogodnih društvenih i olitičkih uslova za to. Prvenstveno valja još više razvijati javnost ada državne uprave i obezbijediti veću efikasnost institucija koje rše politički nadzor i društvenu kontrolu nad njihovim radom, er je to bitna pretpostavka da oni odgovorno vrše svoje funkcije, odnosno da se pozivaju na političku odgovornost oni koji nesavesno rade. U tom cilju neophodno je još više u javnosti iznositi propuste i slabosti u radu organâ državne uprave i na taj način podsticati javnu kritiku i osudu svega što je u njihovom djelovanju nezakonito i birokratsko, u čemu veoma značajnu ulogu mogu odigrati sredstva javnog informisanja.

Organizacija i kadrovi organa uprave — bitan uslov za uspešno obavljanje funkcija državne uprave

Racionalnost organizovanja državne uprave je takođe veoma aktuelno društveno pitanje i ono će sa porastom uloge i uticaja udruženog rada na ostvarivanje funkcija državne vlasti i na upravljanje društvenim poslovima u društveno-političkim zajednicama postajati sve aktuelnije, jer će radne ljude sve više interesovati koliko se od njihovog dohotka odvaja za finansiranje državne uprave, kao i svih drugih institucija za koje obezbjeđuju finansijska sredstva. Naročito je važno svestrano sagledati nadležnosti organâ uprave i prema tim nadležnostima tražiti uspostavljanje onih oblika organizovanja organâ uprave koji će obezbijediti njihovu racionalnu strukturu, koja je sada prilično neadekvatna tim za-

Digitized by Google

htjevima, jer je suviše usitnjena i stalno uslovljava povećanje broja zaposlenih.

U tom cilju trebalo bi iz nadležnosti organâ uprave izuzeti određene poslove, što se odnosi naročito na neke stručne poslove koje po prirodi stvari ne bi trebalo da obavljaju organi uprave. Također, veoma je značajno da se i što jasnije razgraniče *nadležnosti* organâ uprave od drugih institucija, kako bi se onemogućilo preplitanje poslova, njihovo dupliranje itd., posebno u oblastima za koje su obrazovane samoupravne interesne zajednice, jer određene poslove još vrše organi uprave, a trebalo bi da ih obavljaju stručne službe samoupravnih interesnih zajednica, a ima i »dupliih kolosijeka«, to jest na istim poslovima rade i organi uprave i stručne službe samoupravnih interesnih zajednica. To se naročito zapaža kod stručnih poslova praćenja stanjâ u pojedinim oblastima, na čemu su još prekomjerno angažovani organi uprave, mada je u sistemu jasno predviđeno da oni svoju aktivnost treba da usmjeravaju prvenstveno na redovno praćenje stanja u pogledu utvrđivanja i analize sprovođenja zakonâ, drugih propisa i opštih akata skupština društveno-političkih zajednica, a o drugim pitanjima da rješavaju samo kada je to neophodno, odnosno kada u tom smislu nije utvrđena dužnost i odgovornost drugih stručnih institucija. U tom kontekstu aktuelno je i pitanje odgovarajućeg organizovanja upravnih organizacija (zavoda, direkcija i sličnih), čiji je status gotovo isti kao i organâ uprave, mada treba da imaju širu društvenu ulogu, naročito one upravne organizacije koje nisu isključivo vezane za ostvarivanje upravne funkcije, pa bi ih zbog toga trebalo obrazovati sa odgovarajućim statusom izvan strukture uprave u društveno-političkim zajednicama, kako bi još više postale društvene institucije i još potpunije svoje stručne usluge približile udruženom radu i drugim društvenim subjektima.

U vezi sa organizovanjem organâ uprave veoma je značajno i pitanje jačanja kolektivnog odlučivanja o svim društveno značajnih poslovima iz domena upravne funkcije. Zato bi u svim društveno-političkim zajednicama trebalo smjelije ići na obrazovanje kolegijalnih organa uprave u oblastima u kojima je potrebno i moguće obezbijediti kolektivno obavljanje poslova iz okvira nadležnosti upravne funkcije (za privredne i društvene djelatnosti i slično), vodeći računa o tome da broj članova tih organa i njihov personalni sastav može efikasno obavljati poslove radi kojih se kolegijalni organ uprave i obrazuje.

Osim ovih, treba rješavati i niz drugih aktuelnih pitanja da bi se državna uprava dovela u sklad sa društvenim potrebama. Između ostalog, trebalo bi brže djelovati na debirokratizaciji rada organâ uprave, jer mnogi propisi zahtijevaju veoma komplikovanu proceduru, što stvara mnoge teškoće radnim ljudima i građanima u ostvarivanju njihovih prava kod tih organa, naročito u nekim oblastima, kao što su imovinsko-pravni odnosi, urbanizam i građevinarstvo, socijalna zaštita i drugo. Zato bi aktivnost valjalo usmjeriti i na pojednostavnjenje upravnog postupka u onim institu-

Digitized by Google

ima gdje on otežava brzo i jednostavno ostvarivanje prava i izvršavanje društvenih obaveza radnih ljudi i građana. Veoma je značajno da se ulože još veći napori na stvaranju što povoljnijih uslova za kontaktiranje radnih ljudi i građana sa organima uprave prilagođavanje radnog vremena njihovim potrebama, otvaranje prijemnih kancelarija, službi pravne pomoći i slično), kao i na razvijanju što korektnijeg odnosa radnika tih organa prema radnim ljudima i građanima, jer je to i te kako bitno pitanje.

Svakako, uz odgovarajuće materijalne uslove, treba raditi i na kadrovskom jačanju organa uprave, jer su kadrovi jedan od najznačajnijih faktora za dobro funkcionisanje organâ uprave u stručnom i poslovnom smislu. Oni treba da budu ne samo stručni i sposobni u radno-tehnološkom pogledu, već i maksimalno idejno-politički opredijeljeni za socijalistički samoupravni razvoj našeg društva, i po svemu drugom moralno podobni za rad u organima uprave. U tom cilju, izuzetno je važno pravilno odabiranje kadrova za rad u tim organima i njihovo stalno stručno i ideološko-političko obrazovanje, čemu se sada ne daje veći značaj. To se naročito odnosi na kadrove što rade na poslovima iz osnovne djelatnosti organâ uprave, od kojih u najvećoj mjeri i zavisi dobra ili loša društvena ocjena rada organâ uprave.

Na kraju, valja istaći da nije realno očekivati samo od subjektivnih snaga u državnoj upravi da učine sve ovo i još mnogo toga što je potrebno za potpuniji preobražaj državne uprave na sadašnjoj etapi našeg društvenog razvoja, već je nužno šire društveno angažovanje, prije svega delegatskih skupština društveno-političkih zajednica, jer pozitivna iskustva iz prakse uvjerljivo potvrđuju da je bilo rezultata tamo gdje su se svestrano u punoj mjeri angažovali svi odgovarajući društveni faktori.

Digitized by Google

Stevan Vrebalov —
Zdravko Leković

Društveni sistem informisanja

I

Socijalističko samoupravljanje već sada otvara i aktuelizuje traženje novih rešenja u oblasti informisanja i komunikacionog sistema. Stara rešenja opštenja i komunikacije ne odgovaraju samoupravljanju kao novom produkcionom odnosu. Mnogi građanski teoretičari su olako zaključili da marksizam ne može ništa novo reći u oblasti teorije i sociologije masovnog komuniciranja. Danas se pokazuje da je ovo stanovište naučno neodrživo. Zašto? Počev od Marksovih tekstova o štampi (1842) i epohalnog dela *Nemačka ideologija*, pa sve do naših dana, marksistička misao, posebno marksistički metod, ostaju siguran oslonac u ovoj sferi društvene prakse i teorije. Štaviše, mnogi savremeni građanski teoretičari i marksolozi izjašnjavaju se u prilog marksizmu, jer smatraju da je savremena građanska misao, koja je ignorisala marksističku dijalektiku i njene naučne rezultate, u velikom gubitku. Očevidno je da se na mnoga otvorena pitanja savremenih informaciono-komunikacionih sistema mogu pružiti potpuniji odgovori samo pomoću otvorenijeg sistema mišljenja i naučnijeg analiziranja pojava, kao što to čini marksistička nauka.

Digitized by Google

Dosad se pokazala kao neosporna marksistička postavka da društvene snage koje menjaju odnose u proizvodnji i društvu nužno moraju menjati i sâm karakter sistema informisanja. Izvornu misao o tome nalazimo u delu *Nemačka ideologija*, gde Marks i Engels govore o komunizmu kao o »proizvodnji same forme opštenja«.[1] Socijalističko samoupravljanje neposredno je otvorilo pitanje korelacije između društvene stvarnosti — političkog sistema i informacijske sadržine i informativnih resursa. To proističe iz zakonitosti koju su marksisti davno i obrazložili — da svakom novom tipu društva nužno odgovara i novi, njemu odgovarajući, sistem informisanja. Tu moramo učiniti jednu napomenu. Već od prelaska na samoupravljanje kod nas se oblikuje sistem javnog informisanja, koji bi bio svrsishodan i primeren društvenom sistemu socijalističkog samoupravljanja. S druge strane, nužno se zaoštrava pitanje daljeg razvoja društvenog sistema informisanja, koji se vezuje za delatnost specijalizovanih institucija i službi što se bave prikupljanjem, obradom, čuvanjem i korišćenjem podataka i informacija (Služba društvenog knjigovodstva, zavodi za statistiku, banke, kao i razne službe u radnim organizacijama, interesnim zajednicama, društvenim organima i organizacijama). Marks je i predvideo da se naučni sistem informisanja mora najpre uspostaviti u proizvodnji. Naša stvarnost, kao i stvarnost drugih zemalja, to uveliko potvrđuje.

II

U ovom tekstu biće reči o rezultatima naučno-empirijskog istraživanja o razvoju sistema društvenog informisanja u našoj zemlji.[2] Ustav SFRJ (1974), Zakon o udruženom radu (1976) i odluke Jedanaestog kongresa SKJ dali su potrebne okvire za koncipiranje sistema društvenog informisanja. U maju 1979. Skupština SFRJ usvojila je Rezoluciju o osnovama sistema društvenog informisanja, a već početkom ove godine Skupština SFRJ donela je Zakon o sistemu društvenog informisanja. U Ustavu SFRJ

[1] K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 77.

[2] U maju 1979. Skupština SFRJ usvojila je Rezoluciju o osnovama sistema društvenog informisanja. Istovremeno je zadužena Komisija za informisanje Skupštine SFRJ da organizuje, prati i usmerava ostvarivanje intencija Rezolucije. Komisija je poverila Jugoslovenskom institutu za novinarstvo da preduzme istraživanje o sprovođenju ove rezolucije. Istraživanje je sprovedeno tokom minule godine. Autori završne studije bili su dr Zdravko Leković i Stevan Vrebalov.

Istraživačkim uzorkom obuhvaćeno je 400 organizacija udruženog rada iz svih socijalističkih republika i autonomnih pokrajina u kojima je zaposleno 504.398 radnika, u okviru 1.928 osnovnih organizacija udruženog rada i 430 radnih zajednica, 248 mesnih zajednica i 626 pojedinaca. Obuhvaćen je srazmeran broj organizacija udruženog rada iz svih osnovnih delatnosti.

U istraživanju je primenjen metod intervjua i analiza objektivnih podataka i statističke građe.

Digitized by Google

(član 75) kaže se: »Društvenim sistemom informisanja obezbeđuje se usklađeno evidentiranje, prikupljanje, obrada i iskazivanje podataka i činjenica značajnih za praćenje, planiranje i usmeravanje društvenog razvoja, kao i dostupnost informacija o tim podacima i činjenicama.«

Izučavanje društveno-istorijskih oblika poslovnog i proizvodnog informisanja pokazuje da socijalističko samoupravljanje, sa svojim posebnim oblikom produkcionih odnosa, nužno mora menjati sadržinu i oblike informisanja. Nesagledavanje te potrebe imalo bi za posledicu velike gubitke po proizvodne snage. Zbog toga je osnovni cilj ovog istraživanja bio da se utvrdi u kojoj meri su postavke Rezolucije predstavljale realnu osnovu za dalje razvijanje društvenog sistema informisanja u organizacijama udruženog rada i u mesnim zajednicama, pre svega. Područje sistema društvenog informisanja u priličnoj meri je bilo institucionalizovano i pre usvajanja Rezolucije, a zatim i Zakona o osnovama sistema društvenog informisanja. Ranije su postojali zakoni o ovlašćenim organima, ustanovama i organizacijama za prikupljanje, obradu i iskazivanje podataka (statistika, Služba društvenog knjigovodstva, Narodna banka Jugoslavije i druge). Zakon o udruženom radu je doneo neka nova rešenja u projektovanju sistema društvenog informisanja, a posebno su značajne njegove odredbe koje definišu socijalistički samoupravni karakter ovog sistema. Radna organizacija, odnosno OOUR i mesna zajednica stavljaju se u središte budućeg sistema informatike, odnosno društvenog informisanja.[3]

Ovo istraživanje je pokazalo da se u svim delatnostima dosta stagnira u razvoju sistema društvenog informisanja na osnovama Rezolucije, a kasnije i Zakona o sistemu društvenog informisanja. Međutim, pokazuje se da je sada prvi put u našoj društvenoj praksi dat relativno celovit koncept razvoja ovog sistema. Bilo bi nerealno očekivati da se za tako kratko vreme postignu efekti primereni intencijama ustavnih i zakonskih odredaba. No, s druge strane, mora se imati na umu da je u našem političkom sistemu proces samoupravljanja i podruštvljavanja odlučivanja u svim sferama društvenog života bitno uslovljen razvojem sistema društvenog informisanja.

Rezultati istraživanja pokazuju da zaposleni još nemaju pravu predstavu o ciljevima, sadržini, načinu organizacije i funkcionisanju proizvodnog i poslovnog informisanja. Svega 28,9% anketiranih u radnim organizacijama i mesnim zajednicama ima izvesnu predstavu o merama Skupštine SFRJ i Rezoluciji o osnovama društvenog sistema informisanja. Jedna trećina ispitanika nije uopšte mogla potvrditi da Rezolucija postoji i da se na osnovu nje bilo šta radi.

---

[3] E. Kardelj u knjizi *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* stavlja, na određen način, znak jednakosti između pojmova »sistem informatike« i »društveni sistem informisanja«.

Digitized by Google

I

okazuje se da je sistem društvenog informisanja najnerazvije-iji u mesnim zajednicama. Na pitanje u anketi da li u vašoj esnoj zajednici postoji pravilnik o informisanju radnih ljudi i ađana — pozitivno je odgovorilo svega 9,3% rukovodilaca me-ih zajednica. Očigledno je da u njima nije uspostavljen siste-atski i redovan samoupravni mehanizam informisanja pomoću ojeg bi radni ljudi i građani ostvarivali svoje pravo na infor-acije. Organizovano informisanje građana putem lista ima svega ,8% mesnih zajednica, 8,5% mesnih zajednica izdaje bilten, a u 2% se izdaju letak, listić, dnevna informacija ili postoji neki ličan oblik pisanog obaveštavanja. Preko lokalne radio-stanice nformišu se građani u 12,1% mesnih zajednica, usmenim obave-tavanjem informiše se 17,3% mesnih zajednica, a posredstvom astanaka 35,2%.

Informisanje od strane opština može se oceniti kao dosta lobro. Dve trećine mesnih zajednica zadovoljne su informisanjem izvorima informacija o delokrugu rada opština; one izjavljuju la od opština dobijaju redovno sve informacije. Više od 90% nesnih zajednica dobija redovno ili povremeno podatke i infor-nacije od opština, a to je dobar indikator. Inače, i Rezolucija Skupštine SFRJ, a i drugi dokumenti govore o tome da se radni ljudi i građani u mesnoj zajednici informišu o svemu, a da ma-terijalna sredstva za rad službe za informisanje obezbeđuje opšti-na kao osnovna društveno-politička zajednica. Opština, znači, nosi odgovornost za stanje informisanja u mesnim zajednicama.

Dve trećine (66,5) anketiranih mesnih zajednica izjasnile su se da od opštine redovno dobijaju analize, izveštaje i informacije o privrednim kretanjima u opštini, a ostale ih dobijaju povre-meno ili sa zakašnjenjem, dok u toj grupi 4,1% njih nije odgo-vorilo ili su, pak, navele da takve podatke uopšte ne dobijaju.

Pokazuje se da mesne zajednice u planiranju svog daljeg ra-zvoja ne koriste dovoljno podatke što ih mogu dobiti od speci-jalizovanih institucija. Tako 29,4% anketiranih mesnih zajednica u planiranju svog razvoja redovno koristi publikacije ili podatke koje prikuplja Služba društvenog knjigovodstva, a »ponekad« čak njih 37,5%, dok 33,1% mesnih zajednica uopšte ne koristi podatke Službe društvenog knjigovodstva. Podatke i analize Narodne banke koristi samo 3,6% mesnih zajednica, 14,9% to čini samo ponekad, dok 81,5% mesnih zajednica uopšte ne koristi podatke banaka.

Publikacije i podatke od zavodâ za statistiku redovno koristi 25% mesnih zajednica, samo ponekad njih 48,4%, a nikad — 26,6%. Publikacije i podatke samoupravnih interesnih zajednica redovno koristi 49,2% mesnih zajednica, ponekad 32,6%, a 18,2% ih uopšte ne koristi. Za razliku od radnih organizacija koje pr-venstveno koriste podatke Službe društvenog knjigovodstva, me-sne zajednice se znatno više oslanjaju na podatke i informacije samoupravnih interesnih zajednica i zavoda za statistiku.

Digitized by Google

Na pitanje: »Kakav je, po vašem mišljenju, stepen obaveštenosti građana u vašoj mesnoj zajednici o pitanjima o kojima se donose odluke«, dobijena je sledeća distribucija odgovora:

Modaliteti odgovora	Tip mesnih zajednica		
	Gradske zajednice %	Mešovite zajednice %	Seoske zajednice %
— Građani su dobro obavešteni o svemu pre odlučivanja	40,6	44,4	48,1
— Građani su dobro obavešteni o donetim odlukama	15,1	16,7	14,2
— Građani su obaveštavani samo o sprovođenju odluka	5,6	11,1	9,4
— Građani su slabo obavešteni o svemu	7,5	—	6,6
— Građani su slabo obavešteni samo o nekim pitanjima	31,2	27,8	21,7
Ukupno	100	100	100

Tabela pokazuje visok stepen saglasnosti u iskazima, što znači da je u svim tipovima mesnih zajednica stepen obavešte nosti o aktivnostima u mesnim zajednicama gotovo identičan.

Veoma je značajno pitanje poverenja u podatke i informacije koje se koriste u mesnim zajednicama. Jedno pitanje se odnosilo upravo na to; 51,6% aktivista je izjavilo da su informacije koje dobijaju za korišćenje u mesnim zajednicama uvek *istinite*, 48% nije odgovorilo, a samo se u jednom odgovoru tvrdi da su netačne. Da su *potpune* smatra se u 43,5% mesnih zajednica, uz 7,3% negativnih mišljenja i 49,2% upitnika bez odgovora. Na pitanje — da li su *razumljive*, 56,5% mesnih zajednica dalo je potvrdan odgovor, negativnih mišljenja bilo je 8,5%, a 35% njih nije uopšte odgovorilo.

Nije bilo dovoljno elemenata da se oceni uzrok visokog procenta onih koji su uskratili odgovor na ovo pitanje. Međutim, veoma je mali procenat odgovora izričito negativnih.

IV

U ovom istraživanju posebno se težilo ka utvrđivanju nivoa razvijenosti društvenog sistema informisanja u organizacijama udruženog rada. Pod razvijenošću sistema mislilo se na njegove sadržaje, način ostvarivanja društvenog uticaja, na tehničke osnove, kao i na to koliko je sistem u funkciji samoupravljanja. Primenjeni istraživački postupci pružili su mnoge objektivne po-

Digitized by Google

datke, a i subjektivne iskaze. Može se reći da 400 organizacija udruženog rada (koje zapošljavaju 504.398 radnika), na osnovi primenjenog uzorka, daje dovoljno reprezentativne podatke o razvijenosti ovog sistema u udruženom radu.

1. *Samoupravna regulativa.* — Ustav SFRJ i ustavi socijalističkih republika i pokrajina, ZUR, Rezolucija Skupštine SFRJ o osnovama društvenog sistema informisanja postavljaju čvrste obaveze radnim organizacijama da samoupravno urede svoje sadržaje i način prikupljanja, obrade i iskazivanja podataka i informacija iz delokruga svog rada. Međutim, samoupravni sporazumi o informisanju radnika doneti su samo u 135 (33,7%) anketiranih organizacija udruženog rada.

Sledeća tabela pruža sliku dobijenih odgovora na pitanje: »Da li u OOUR vaše radne organizacije postoje pravilnici o informisanju radnih ljudi?«

Modaliteti odgovora	Broj i %
— Doneti su posebni pravilnici za sve OOUR i RZ	85 (21,3)
— Donet je pravilnik za OUR, a ne i za OOUR i RZ	82 (20,5)
— Doneti su pravilnici samo u nekim OOUR i RZ	9 (2,2)
— Nisu doneti pravilnici u OUR niti u OOUR	224 (56,0)
Ukupno	400 (100)

Iz tabele se vidi da je veoma zapostavljeno pitanje samoupravnog normativnog regulisanja informativne delatnosti u organizacijama udruženog rada. Najslabije u tom pogledu stoje radne organizacije u neprivrednim delatnostima, dok je stanje bolje u industriji i rudarstvu, mada i u ove dve grane ima 47,5% OUR koje još nisu donele pravilnike o informisanju radnika. To pokazuje veliko zaostajanje u ovoj delatnosti, odnosno zaostajanje za intencijama ustavno-pravnih i političkih dokumenata o pravu radnika na informacije.

2. *Nivo razvijenosti.* — Jedan od indikatora razvijenosti društvenog sistema informisanja jesu njegove tehničke osnove — opremljenost za efikasnu obradu podataka. Od 400 OUR iz uzorka samo je njih 116 (29%) uvelo elektronsku obradu podataka. Najviše uspeha u tome postigle su OUR industrije i rudarstva — njih 52,2% ima elektronsku obradu podataka. Najslabije stanje je u neprivrednim OUR, samo 6,9% njih ima elektronsku obradu podataka. U 73 OUR (od 116 koje koriste elektronsku obradu podataka) obrada podataka se vrši na sopstvenim sredstvima, a ostale obradu obavljaju na udruženim sredstvima.

Digitized by Google

O nivou tehničke razvijenosti informatike u našoj zemlji možemo dobiti potpuniju sliku ako napravimo poređenje sa drugim zemljama, i to prema broju instalisanih ordinatora:

Zemlja	Broj instalisanih ordinatora na milion aktivnih stanovnika
Indija	0,7
Pakistan	0,3
Južni Vijetnam	6
Tajvan	3
Južna Koreja	3
Jugoslavija	37
Bugarska	9
Južna Afrika	67
Španija	58
SSSR	48
Japan	168
Italija	172
Austrija	114
Izrael	244
Holandija	398
Finska	97
Velika Britanija	283
SR Nemačka	335
Norveška	197
Francuska	345
Danska	175
Belgija	375
Švajcarska	627
Švedska	233
Kanada	531
SAD	1.195

(Podaci iz knjige: *Suština, značaj i primena informatike*, Institut za informatiku Univerziteta u Novom Sadu, 1976.)

Zaostajanje u primeni automatske obrade podataka i informacija u našoj zemlji bitno otežava razvoj društvenog sistema informisanja, ažurnost i uključivanje u međunarodne informacione sisteme, a u skladu s interesima naše zemlje. Pokazuje se da se ni postojeća oprema ne koristi na odgovarajući način, a često ni za svrhe radi kojih je nabavljena. Stihijski i neplanski su nabavljana sredstva za elektronsku obradu podataka. Nije bilo samoupravnog objedinjavanja linija koje bi morale da se što bolje povezuju sa udruženim radom, pa je dolazilo i do stvaranja takozvanih paralelnih kapaciteta.[4] U zemlji je proizvodnja sredstava za automatsku obradu podataka u početnoj fazi, a još ne postoje dogovori i sporazumi o racionalnom razvoju te značajne proizvodnje.

[4] Rezolucija Skupštine SFRJ o osnovama društvenog sistema informisanja, 1979.

Digitized by Google

Sem toga, za merenje razvijenosti sistema isto toliki problem edstavlja nedostajanje odgovarajućih stručnih radnika koji bi li angažovani na elektronskoj obradi podataka. To ima daleeže negativne posledice po razvoj ove delatnosti. Zanimljivo da u 59,7% OUR analize za samoupravno odlučivanje pripreaju službe računovodstva, a samo u 23,5% službe za plan i raoj, dok u manjem broju to vrše pravne, informativne ili neke uge službe.

3. *Sadržaj informisanja.* — Analiza sadržaja društvenog siema informisanja zasnivala se na sadržajima informacija koje koriste u OUR. Tu su uzete u obzir dve vrste podataka: (a) poici čiji je izvor sama OUR i (b) podaci koji se dobijaju iz užih širih celina (podaci o sličnim OUR, o svojoj grani, a sem toga odaci u zemlji i u međunarodnim okvirima).

Obaveštenost radnikâ, prema njihovim iskazima, sasvim je obra, ali samo o stanju svoje OOUR i RZ. Ona se, uglavnom, stvaruje u okviru obaveza iz ZUR (članovi 546—550). Na pitanje: Da li radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i radim zajednicama dobijaju informacije o tromesečnom obračunu« - 82,2% iskaza potvrđuje da ih dobijaju redovno i na vreme, aljih 14% ih dobija sa manjim zakašnjenjem, dva odgovora tvrde a ih ne dobijaju uopšte, a iz 13 organizacija na ovo pitanje nije obijen odgovor.

Informacije o investicijama dobijaju redovno i na vreme radici u 73% OUR, u 16,2% sa manjim zakašnjenjem, u 3% sa ećim, ili ih uopšte ne dobija, a 31 organizacija nije dala odgovor.

Ako posmatramo kako radnici raspolažu podacima o stanju svojoj grani, situacija se bitno menja. Podaci o stanju rada i poslovanja OUR svoje grane, značajni za mnoge aktivnosti svake OUR, nisu dovoljno dostupni radnicima. To pokazuje sledeća abela:

Da li vaša radna organizacija dobija uporedne podatke o poslovanju vaše OUR i radnih organizacija iz svoje poslovne grupacije?

Delatnost	Dobija redovno %	Dobija povremeno %	Dobija vrlo retko %	Ne dobija uopšte %
Industrija i rudarstvo	60,6	34,5	3,3	1,6
OUR u poljoprivredi i šumarstvu	62,5	25,0	7,5	5,0
Građevinarstvo	49,2	40,7	8,5	1,6
Saobraćaj i veze	86,7	2,2	4,4	6,7
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	65,4	28,8	2,0	3,8
Zanatstvo i lične usluge	57,1	28,6	8,6	5,7
Stambeno-komunalna delatnost	60,4	23,0	12,5	4,1
Finansijsko-tehničke i poslovne usluge	61,3	16,1	9,7	12,9
Vanprivredne delatnosti	65,5	24,1	3,5	6,9
Ukupno	62,8	26,0	6,5	4,7

Digitized by Google

U svakoj delatnosti postoji određena pravilnost u pogledu dobijanja uporednih podataka o radnim organizacijama iz svake od istraživanih delatnosti, s tim što industrija i rudarstvo stoje nešto bolje od ostalih. Podaci o širem okruženju veoma zabrinjavaju. Naime, svega 20% OUR može da dobije potrebne informacije na nivou Jugoslavije. Ukoliko imaju potrebe za sagledavanjem tendencija u proizvodnoj i poslovnoj orijentaciji u svetu organizacije udruženog rada, po sopstvenoj oceni, mogu raspolagati tim podacima samo u 9,2% slučajeva. Ovo je veoma značajan indikator, koji govori o nepovezanosti našeg sistema poslovnog informisanja sa adekvatnim inostranim sistemima.

Nije ni potrebno ukazivati na činjenicu da je za svaku delatnost, s obzirom na plansku i tržišnu orijentaciju našeg društva veoma potrebno praćenje stanja ponude i tražnje određenih proizvoda i usluga. Zbog toga je postavljeno pitanje: »Da li vaša OUR na određen način dobija podatke o ponudi i tražnji vaših proizvoda i usluga?« Dobijeni su veoma indikativni podaci, koje sadrži ova tabela:

Delatnost	Dobija redovno	Dobija povremeno	Ne dobija u formi za efikasno korišćenje	Ne dobija uopšte	Ne zna
Industrija i rudarstvo	42,6	23,3	14,7	14,7	1,7
Poljoprivreda, šumarstvo i vodoprivreda	40,0	32,5	12,5	12,5	2,5
Građevinarstvo	30,5	42,4	10,2	15,3	1,7
Saobraćaj i veze	33,4	35,6	15,6	8,8	6,6
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	23,1	28,8	23,1	13,5	11,5
Zanatstvo i lične usluge	11,5	25,7	20,0	40,0	2,8
Stambeno-komunalne delatnosti	12,5	35,4	8,3	37,5	6,3
Finansijske, tehničke i poslovne usluge	25,8	25,8	16,1	19,4	12,9
Vanprivredne delatnosti	13,8	6,9	6,9	34,5	37,9
Ukupno	27,2	30,3	14,3	20,5	7,7

Što se tiče ovog pitanja, pošli smo od pretpostavke da je tržišni pristup ključni problem sadašnjeg stepena razvijenosti proizvodnje i usluga u sagledavanju trenutnog svog položaja i perspektive. S druge strane, ovakav pristup je neophodan instrument u sagledavanju sopstvenog položaja, s obzirom na trajno opredeljenje našeg društva za tržišno-plansku privredu. Međutim, pokazatelji koje smo dobili ne deluju ohrabrujuće. Mora da zabrine podatak da samo 109 od 400 OUR iz uzorka dobija redovno

Digitized by Google

informacije o ponudi i tražnji svojih proizvoda i usluga. Svojevrsni su indikatori i pokazatelji o pojedinim delatnostima. U ovom pogledu najbolje stoje industrija i rudarstvo, a zatim poljoprivreda, šumarstvo i vodoprivreda; iza njih slede saobraćaj i veze, trgovina i ugostiteljstvo, a naročito slabo stoje vanprivredne delatnosti, zanatstvo i sektor ličnih usluga. Možda i ovde treba tražiti uzroke stihije, gubitaka i sličnih pojava, koje su nužni pratilac zanemarivanja marketinga. Na žalost, ovde najslabije stoje delatnosti i grane koje hronično posluju sa gubicima, a tu su i one OUR koje ostvaruju dohodak preko posrednikâ i budžetski, a ne slobodnom razmenom rada.

Specijalizovane službe i ovlašćeni organi i organizacije sa podacima i informacijama koje prikupljaju, obrađuju i iskazuju, sem Službe društvenog knjigovodstva, nisu dovoljno prisutni u poslovanju radnih organizacija. Separate, indekse, biltene, godišnjake, povremene publikacije, koje priprema Služba društvenog knjigovodstva, koriste redovno dve trećine OUR, a slične dokumente statističkih institucija manje od polovine, a podatke Narodne banke — manje od jedne trećine. Gotovo 80% OUR stalno ili povremeno koristi podatke koje daju privredne komore. Samo 6% OUR tvrdi da uopšte ne koristi podatke privrednih komora.

V

Ako se društveni sistem informisanja uzme u njegovoj konkretnoj samoupravnoj primeni, onako kako to definiše Rezolucija Skupštine SFRJ — kasnije i Zakon, ovo istraživanje potvrđuje da on nije dosledno i celovito razvijen. To je najopštija ocena ovog do sada prvog istraživanja ove vrste u našoj zemlji. Međutim, pokazuje se da posledicâ tog zaostajanja i zakašnjavanja nisu svesni ni zaposleni u OUR, ni aktivisti u mesnim zajednicama. To može ilustrovati podatak da je samo 20% sindikalnih organizacija u organizacijama udruženog rada na određen način pokretalo pitanje usvajanja pravilnika o informisanju radnika, a to je posebno određeno i ZUR-om i Rezolucijom. Ukorenjeno je mišljenje da je »neko drugi« obavezan da reši pitanje društvenog sistema informisanja, to jest da je to pasivno pravo radnika i građana u mesnim zajednicama. Radnici i građani još nisu ovladali informacionim resursima. Društveni sistem, kako pokazuju i druge analize — ne samo ovo istraživanje, još je većinom okrenut izvršnim organima društveno-političkih zajednica, društveno-političkih organizacija i samoupravnih interesnih zajednica, odnosno poslovodnim strukturama u organizacijama udruženog rada. To stanje se mora menjati, jer socijalistički samoupravni sistem zahteva informisanog radnika, radnog čoveka i građanina u samoupravnim procesima kako bi mogli preuzeti na sebe odlučivanje, odgovorno izvršenje i kontrolu svih poslova. Reč je, pre

Digitized by Google

svega, o sprovođenju Zakona o osnovama društvenog sistema informisanja, koji zahteva veliku normativnu i samoupravnu aktivnost osnovnih organizacija udruženog rada, mesnih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica i drugih organa i organizacija. Kongresi Saveza komunista ovo su snažno naglasili i obavezali komuniste na akciju, dali su smernice za ostvarivanje daljih promena. Dalji razvoj informatike i društvenog sistema informisanja mora biti usklađen i sa razvojem javnog informisanja, sa kojim čini celovit samoupravni sistem informisanja, odgovoran, naučno zasnovan i u službi radnih ljudi.

Digitized by Google

Severin M. Franić

„Kratak predah" ili vreme posustajanja

Nakon nekoliko izrazitih polemičkih proplamsaja, koji su u datom momentu, na žalost, poprimili formu hajke na autore tekstova koji su polemiku i provocirali, jugoslovenska filmska kritika iznova kristalizuje osećanje, bolje reći: atmosferu koja joj je u poslednjih desetak i nešto više godina ionako svojstvena — atmosferu duhovne »nirvane«, to jest osećanje da se danas nalazi u situaciji permanentnog posustajanja, naravno, iz sasvim konkretnih i neopozivih razloga. Ništa se u bîti, dakle, sa njom i u njoj ne dešava, ništa se, zapravo, sa njom i u njoj ni sutra neće desiti, ništa što bi je pokrenulo iz stanja u kojem se danas zakonomerno nalazi. Formalistički usmerena na činjenicu vlastitog postojanja ili, pak, istrajavanja, s mišlju da je njeno postojanje izraz i verifikovanih društvenih i verifikovanih kinematografskih fakata (što je utoliko tačnije ukoliko je manje to što danas jeste, a pre svega ono što bi morala biti, a nije), jugoslovenska filmska kritika u kolopletima postojeće kinematografske prakse ne samo da igra neznatnu, nego, naprotiv, gotovo nikakvu ulogu, odnosno, ipak, ulogu *servisne stanice* same produkcije, koja aminuje sve što joj se nudi kao materijal i koja čak u pojedinim svojim trenucima i prevazilazi prihvaćenu ulogu. I ne samo, naime, da aminuje, s tendencijom da samu stvar dovede gotovo do paroksizma, već

Digitized by Google

se uveliko ponaša i sluganski, opslužujući, zapravo, sve i svakoga: koliko na izgled samo društvo, koje je vazda insistiralo na njenoj legitimnosti i izuzetnoj društvenoj funkciji, toliko i kinematografiju, koja je od svojih prvih početaka gajila ne male ambicije da i reč kritike dovede pod svoj krov i stavi, naravno, pod stakleno zvono. I u tome je, danas više nema sumnje, jugoslovenski kinematografski korpus umnogome i uspeo, koristeći se, dakako, mnogobrojnim sredstvima što su mu na raspolaganju, čak veoma često i formom direktnog ili indirektnog potkupljivanja, a samim tim i formom otuđenja filmskog kritičara od predmeta kojim se neopozivo bavi ili se negda neopozivo bavio — od same produkcije. Kao čovek koji se, manje-više, vazda nalazio »s onu stranu« postojećih kinematografsko-produkcionih barikada, filmski kritičar je, samim tim, »dospeo« u situaciju koja, profesionalno i moralno, ne dopušta mogućnost ama baš nikakve alternative: ili da izabere između javnog ugleda koji je mukotrpno godinama sticao i lošiih pretpostavki o mogućnostima da i sam učestvuje u »kreiranju« jedne kinematografije, to jest da i sam doprinese formulisanju njene prirode i karaktera, da konačno i sam zaživi kao njen imanentni deo, ili da se napokon mane ćorava posla, pa gde završi i skonča. Kao u priči koja, međutim, počiva na pogrešnim premisama, i u ovoj je finale celokupnog tog napora elaborisano na ne može biti gori i nepoželjniji način; oslobodivši se, naime, pozicija koje je do tada suštinski neopozivo sticao, gradeći svoje vlastite duhovne profile i profile društveno-kulturne i estetsko-umetničke relevantnosti same kinematografije, a insistirajući na tome da je i bio i ostao ono što i jeste — filmski kritičar — jugoslovenski filmski radenik ne da gubi reflekse kojima je do tada kritički »imaginirao«, koliko ih, zapravo, prenebregava, kao da nikada nisu ni postojali, i u tom ih smislu, dakako, denfuje, autonegira. Umesto priče koja će njegovo mesto i u društvu i u kinematografiji još neposrednije učvrstiti, danas se može, isključivo, ispripovedati samo i tek noveleta o tome kako je i na koji način jugoslovenski filmski kritičar osiromašio sebe samoga, a time, naravno, i domaći film na svim planovima njegove egzistencije.

Kad se, prema tome, u »jednostranom« smislu reči maltene, problematizuje situacija što se razmatra, gotovo da nostalgično zvuče (a zvuče, i te kako) reči iskazane pre punih petnaestak godina u redakcijskom uvodniku časopisa »F 67«, a pod naslovom *Meandri kritike:* »Jugoslovenska filmska kritika preživljava suštinske i formalne transformacije. Novi jugoslovenski film joj je nametnuo traganje za novim kriterijumima, napeto preispitivanje čitavih struktura na kojima su počivale njene sadržine i metode, nametnuo joj je prestrojavanja u opredeljenjima, srušio mnoge teorije o generacijskim podelama i granicama, doveo je u najteža iskušenja, priveo je na ispite znanja i savesti. Reklo bi se — trenutak je za značajna raščlanjivanja pozicije kritike, trenutak je za jasne reči o meandrima u kojima se naša kritika utapa. Umesto tog uzbuđenja, kako nam se čini značajnog više za čaršijske govore, koji se obično svode na odbrane sopstvenog kriti-

Digitized by Google

rskog opusa, nego što već danas obećava mogućnost jednog finitivnijeg raspleta, mudimo dva mišljenja koja nas vraćaju u e osnovne metodološke odredbe kritičarskog posla koje smo atkovido skloni da zapostavimo...«

Čini nam se: ni manje reči, ni više rečenog, ni manje žestine, većeg duhovnog, profesionalnog i moralnog intenziteta. Ali to ipak događalo, još jednom da ponovimo, pre skoro punih 15 odina, u trenutku kada su zanosi novim jugoslovenskim filmom njegovim nedvojbenim prodorom i na svetsku kinematografsko-estivalsko-bioskopsku trpezu bezmalo počeli da splašnjavaju i ada se poziv na trezvenost morao doimati kao poziv na seansu reispitivanja osnovnih metodoloških principa same filmske kri-ike, kada se, prirodom samog procesa, čak i pored nesumnjivih, revratničkih uspeha, kritika, zapravo, suočava i sa predmetom lastitog interesovanja i sa samom sobom; valorizujući taj isti naterijal, to jest proveravajući ga shodno načelima kritičkog pre-ispitivanja sopstvene metodologije, jugoslovenska filmska kritika je uveliko mogla da ostvari onu vrstu zadataka koje će, nepunih devet godina nakon njenog zaleta u sfere autentične artističke samosvesti, formulisati jedan od njenih isto tako autentičnih predvodnika, Žika Bogdanović: i da anticipira postojeće promene i da ih, s ne manje žestine, valorizuje. A da bi taj svoj zadatak ostvarila i neposredno izvršila, filmska kritika i praktično žestinu vlastitih prodora u srž materije podvrgava svojevrsnom procesu »dedramatizacije«. *Kritika je miroljubiv čin* (Lazar Stojanović) ili *Kritičar je učitelj gledanja* (Bogdan Kalafatović) — samo su neki od tada verifikovanih naslova, koji načelno pozivaju na trezvenost i disciplinu percepcije, ne da bi gledaoca »naterali« da nešto možda ne propusti, koliko da bi mu pomogli da se u tom vrtlogu inovacija, kinematografskih iznenađenja, doživljaja i događaja što bolje snađe.

Ako pretpostavimo kao tačnu konstataciju da su u toj beskompromisnoj bici za novi profil jugoslovenskog filma i filmske kritike uzeli učešća filmski kritičari raznih godišta i generacijske pripadnosti, ali i gotovo identičnih duhovnih i estetskih interesovanja, to jest ako prihvatimo činjenicu da je, kad i jugoslovenski film, i sama filmska kritika doživela svojevrstan duhovni klimaks upravo te, prelomne, 1967. godine, tada neće biti naodmet *anticipando* citirati još jednog filmskog kritičara iz tog vremena, takođe i u istoj meri značajnog za procvat novog jugoslovenskog filma, Slobodana Novakovića, s čijim se ponekim stavom možda nikada nećemo ni složiti, ali koji, u biti, tekstom *Kritika filmske kritike* utire, zapravo, put kritičkoj valorizaciji jugoslovenske filmske kritike i u ovom trenutku, dakle, danas:

»Reč je o čitavoj generaciji filmskih kritičara, dakle, koja je svojim delovanjem pomogla, pa i pripremala, pojavu *novog* domaćeg filma, boreći se protiv »ideoloških« i birokratskih, proizvodnih šema. Ta generacija kritičara... izvršila je svoju kritičarsku misiju time što je svojim kontinuiranim delovanjem, pamfletima, esejima i polemikama, doprinela afirmaciji *autorskih*

Digitized by Google

vrednosti. Svi ovi kritičari pisali su o filmu destruktivno i drsko kad se trebalo obračunati s lažnim vrednostima i vladajućim konvencijama (zaklonjeni često iza »političkih« stavova!), a sa simpatijama i razumevanjem dočekivali su nove vrednosti i stvaraoce (protiv kojih je često bila usmerena trenutna »politička klima«!)... Generacija novih *autora* podržavala je generaciju novih *kritičara*, koja je svoj »zajednički imenitelj« nalazila u privatnim i javnim kontaktima sa estetičarem Dušanom Stojanovićem... Ta generacija se *iskazala!*« A samim tim jer se iskazala, ona će se povući sa poprišta bitke za novi jugoslovenski film ili će se, naprotiv, transformisati u protivnika vlastitih uverenja, kao što se i sam Novaković transformisao, to jest: »Kritičari koji su imali uverenja prestaće da pišu filmsku kritiku, ili će se pomiriti sa tim da se pretvore u pasivne hroničare tekućih filmskih događaja... Kritičari bez uverenja nastaviće da pišu! Zato, u ovome času *preloma*, mnogi ljudi koji su o filmu uporno i strasno pisali, počeće da se kreativno bave filmom, ili će promeniti kritičarski fah. Peterlić, Ivanda, Tršar će se, uskoro, okušati i sami kao reditelji. Živojin Pavlović i Dušan Makavejev, pisci žestokih antidogmatskih i pamfletskih tekstova o filmu, već su snimili seriju svojih filmova režiranih u istom duhu. Žika Bogdanović je potražio privremeno utočište u bavljenju TV-kritikom. A čak je i »destruktivni« Branko Vučićević postao dragoceni saradnik reditelja Makavejeva... Svi su se morali promeniti da bi ostali isti, da bi ostali dosledni onome što je bilo kreativno u njihovoj kritičarskoj prirodi (u takvoj situaciji, i ja sam; radije ću pisati humorističke tekstove nego filmske kritike — na zadovoljstvo Vicka Raspora, koji je uvek sumnjao u moje »generacijske« teze!)... Nastaviće da pišu o filmu, kao da se baš ništa nije dogodilo, jedino kritičari *bez uverenja;* oni će, utoliko lakše, moći da prihvate i naš novi film — prihvatiće ga generalno i bez rezervi, kao što su ga nedavno generalno osporavali. Jednoj Miri Boglić sasvim je svejedno hoće li pod »lupu svog kriterijuma« stavljati Skrigina ili Makavejeva, Žiku Pavlovića ili Žiku Mitrovića (svaki je Žika za nju — Žika!), Veljka Bulajića ili Aleksandra Petrovića. Takvi kritičari smatraju da se filmovi prave samo zbog toga da bi ih oni »ocenjivali« po novinama, manje ili više »blagonaklono«!... Pravi kritičari reći će kritici: zbogom!... A zašto?... Zato što više nemaju za šta da se bore... Zato što su već rekli ono što su imali da kažu... Zato što je ono što su dosad rekli imalo nekog smisla... I, konačno, zato što jedna nova generacija naših filmskih kritičara već kuca na vrata domaće kinematografije!... Kritičari koji tek dolaze ili koji tek treba da dođu — uprkos onim »večitim« kritičarima bez uverenja, kojih će, na žalost, uvek biti — neka u našu kinematografiju unesu sada svoj senzibilitet, svoj temperament i svoja uverenja, neka budu ti koji će se izgrađivati u dnevnim kritičarskim bitkama... Nekrolog, ponekad, može biti i dobrodošlica!«

Digitized by Google

Zbog čega i zašto, nakon skoro punih 15 godina, iznova »aktualizujemo« Novakovićev domalo prevratnički tekst, pa i njegov domalo lamentirajući smisao?

Postoje bar tri bitna momenta koja dotičnu aktualizaciju provociraju, naročito danas i u okolnostima koje samom svojom suštinom predstavljaju najozbiljniji mogući prigovor svemu što se u domaćem filmu i oko njega radi, u čemu svoje punopravno mesto posreduje i jugoslovenska filmska kritika, način na koji danas dejstvuje i način na koji Novakovićev »lament« umnogome vizionarski egzistira:

1) međuovisnost produkcije i filmske kritike, to jest shvatanje kritike kao kinematografsko-društvene (za)datosti *in concreto*, koju je nemoguće i nedozvoljivo posmatrati kao nešto iznad ili ispod konkretne prakse ili, pak, kao nešto asimilantno, to jest kao vlastitu nedovoljnost;

2) činjenica da je problem kritike *bez uverenja* ostao i nadalje akutan, to jest da je ona kao takva permanentno prisutna čak i u najprelomnijim kinematografskim i društvenim situacijama, i to u tom smislu što ih manje izoštrava, a pre svega dejstvuje kao način na koji se smisao svakog iole društvenog, duhovnog i kinematografskog prelamanja neutrališe; drugim rečima, neutrališući mimoilazi;

3) smisao kritičkog angažmana danas, s akcentom na činjenicu delovanja same kritike u današnjim okolnostima, to jest s akcentom na pitanju: šta je zapravo i u čemu je filmska kritika i njen smisao, danas i ovde?

(Jednovremeno uz ova tri i sa ova tri momenta, ili, pak, upravo s obzirom na sva tri, Novakovićev tekst i u ovom trenutku implikuje možda najtemeljnije pitanje smisla ili ne filmske kritike danas; pitanje o moralnoj situaciji u kojoj se danas filmska kritika nalazi i koju ispoveda, pa i pitanje o moralnom profilu ličnosti samoga kritičara, čoveka koji svojom javnom delatnošću, ma i gajili određene iluzije u tom smislu, još ima čak i presudno dejstvo na gledaoca, pa i u onim momentima koje je Žika Bogdanović vispreno sveo u formulaciju: »Postupam suprotno onome što mi kritičar sugeriše.«)

(1) Da je fenomen filmske kritike nemoguće posmatrati mimo kinematografske situacije uopšte i da je, zapravo, čak i besmisleno insistirati na razlaganju samog fenomena kao nečega što je »samo po sebi« problematično i za diskusiju — na tu činjenicu upozorava ne samo Novakovićev tekst, i ne samo situacija u domaćem filmu i filmskoj kritici te, 1967. godine, već i mnogobrojni događaji u kinematografijama širom sveta, a pre svega događaji u jugoslovenskoj, nakon što je Novakovićev tekst napisan. Ma koji od tih događaja naveli i ma koji podrobnije analizovali, bezmalo bi se ispostavilo da je u pitanju zakonomernost o koju se ne bismo smeli ogrešiti, da je reč o takvoj društvenoj i kulturnoj činjenici koja na mnogo šta upućuje, ali o mnogo čemu i ne

Digitized by Google

govori. Pre svega, dakako, upućuje na čvrstu spregu između produkcije i filmske kritike, to jest na činjenicu da je manje-više neko nekome utirao put ili da je utiranje tih puteva teklo tako reći paralelno. Ono na što data konstatacija ne upućuje ipak zasigurno, što se u njoj gubi pod »teretom« same problematike, to je, u svakom slučaju, ne samo kontekst koji datu situaciju inicira, koji je provocira i kao društveni, i kao kulturni, i kao kinematografski fakat konkretno obelodanjuje, već i način na koji se sam odnos rešava, to jest način na koji film i kritika međusobno kinematografski i društveno koegzistiraju. A to je ono što nas u ovom trenutku najneposrednije i zanima: kako su i na koji način, naime, kinematografija i kritika koegzistirale u trenutku preloma koji se dogodio te već davne 1967. godine, a kako i na koji način koegzistiraju danas, u ovom trenutku, i s kojim ciljevima, naravno?

Ma koliki napor u tom smislu uložili, više je nego jasno da je u nekoliko rečenica gotovo nemoguće razložiti protivrečnost o kojoj je reč. Izvesno je, međutim, isto tako da ni u jednom momentu, od trenutka kada se prelom dogodio, sama protivrečnost nije i razrešavana, to jest da ama baš nikakav napor u tom smislu nije uložen, sem što se na krhotinama jedne svojevrsne kinematografske doktrine vremenom uhvatila paučina politiziranja, jednom reči: nastojanja da se politički i ideološki sam konflikt bezrezervno razreši. U međuvremenu, dakako, ispostavilo se više nego što je možda i bilo očigledno, da se politički i ideološki aspekti preloma ipak ne mogu uzeti zdravo za gotovo, to jest da je njihovo saučestvovanje sa situacijom u kojoj se domaći film sa filmskom kritikom našao samo jedan od mogućih parametara za osvetljavanje same situacije. Možda više i od politike i od ideologije, čiji značaj ne treba potcenjivati, pa ni ulogu u tim procesima, svoje mesto na »optuženičkoj« klupi zaslužuje, pre svega, sam kinematografski korpus, odnosno pojedine njegove strukture, ponekad i sami nosioci date kinematografske (autorske) doktrine, čija je generacijska eksplozija senzibilnosti još uvek društveno morala dejstvovati kao duhovno »nasilje« koje ne kanalisati u izvesnom i određenom smislu — ne znači drugo do sasecati granu na kojoj se sedi i koja život znači.

Skicuozno posmatrajući događaje te, 1967. godine, teško da se ipak možemo oteti utisku da su svi pomalo krivi i da niko, zapravo, nije »suštinski« kriv. Kada posmatramo kroz prizmu ovih i ovakvih relativizama događaje o kojima je reč, i neosetno dolazimo u situaciju da konstatujemo prostu činjenicu: svi posleratni kinematografski procesi i prelomi, sva uzbuđenja i sve revizije određenih kinematografskih koncepata događali su se u vakuumu koji je provocirala inercija odnosa između filma i društva, to jest nemogućnost da se film kao umetnost jednog društva u nastajanju, koje je čak i imperativno insistiralo na tome, povlačeći pri tom niz značajnih, fundamentalnih poteza — i definiše kao njegova umetnost, jednom reči, da se oslobodi globalnih i načelnih indikacija i da konkretno, samom praksom, definiše svoj sta-

Digitized by Google

ts i svoj smisao. Umnogome oslobođen tih i takvih opcija, u ju fleksibilnost i relativnost ne bi trebalo uopšte ni sumnjati, ır je domaći film i mogao izbeći sve ono što ipak nije uspeo a mimoiđe i da li je u tom smislu uopšte i moguće govoriti tome da je do dotičnih preloma dolazilo, pre svega, zato jer ı pojedini stvaraoci pojedinim filmovima i doista prekoračili niju jednog mogućeg društvenog i ideološkog aklamovanja njeovih primarnih, ali ne i takozvanih sekundarnih zadataka?!?

Ako se, dakle, oslobodimo potrebe za tim da politički i ideoški prekopavamo po ruševinama prošlosti, jednovremeno se, naavno, oslobađajući i svega onoga što se kao balast izrodilo u im godinama, da konačno diskredituje i jedan izuzetno plodoosan kinematografski koncept i jedan izuzetan generacijski sklop kolnosti, tada se neminovno vraćamo samoj toj kinematografiji potrebi da se u njoj i kroz nju ispitaju činjenice od prvorazredog značaja. Između ostalog, vraćamo joj se i stoga jer su upravo logađaji koji će uslediti nakon 1967. godine neposredno učvrstili ı uverenju niz ljudi od pera i duha da je sve ono što se u njoj logađalo rezultat, s jedne strane, neraščišćenih odnosa u njoj sanoj, a, s druge, nemogućnosti da se u ma kom obliku, sledstveno postojećim društveno-kulturnim transformacijama, i sama transormiše, idući, naravno, ukorak sa vremenom, a ne protiv njega njegovih doista vitalnih interesa.

Ono što je u tom smislu najindikativnije, a što samu temu čini izuzetno problematičnom, sadržano je u činjenici koja danas te kako slovi kao još uvek neosvetljena teza; naime, sve dok su sami autori stvarali duhovno autohton i kritički obrazloživ kinematografski koncept, propuštajući pri tom (što im se mora pripisati kao nezaobilaziv greh) da ga transformišu kao način egzistencije same kinematografije u celini (što će im se potom, i te kako, osvetiti), sve dotle su mogli računati i na masu sopstvenih sledbenika na planu same kritike, koji će ne samo podržati sam koncept, nego ga i razvijati do granica koje ovaj može da izdrži, uz mogućnost da reč kritike i sama poprimi takođe kreativan karakter. U situaciji kada je ta ista kritika demisionirala jer se ispostavilo da je rekla sve što se imalo reći, to jest da se u rečenom iscrpla (što je više nego pogrešan trenutak procene, pa i način na koji ipak nije uspela da nađe izlaz iz situacije u kojoj se našla, to jest mogućnost da dijalektički osvetli svoju vlastitu budućnost), na njeno mesto i u prostor njene akcije dospeće jedna sasvim druga generacija, koja je do tada dejstvovala gotovo kao njen »saputnik«, kao što će jednovremeno i sama kinematografija, do tada kompromitovana samo stvaralački, ali ne i organizaciono, ne i materijalno, dakle, nastaviti od tačke na kojoj se jednog trenutka zatekla iznenađena prodorom svežeg vazduha u svoje odaje, i njime, naravno, opijena do trenutne nesvestice. Dakle, ne uspevši da transformišu postojeći kinematografski koncept suštinski, zagovornici *autorskog* filma i autorske kinematografije, povukavši se u svojevrsnu duhovnu ilegalnost, naprečac će otvoriti dveri vakuuma koji će na veoma lak način

Digitized by Google

biti popunjen svim onim protiv čega su se duhovno, ali ne materijalno borili, svim onim, dakle, što se kao pritajena pretn osećalo čak i u trenutku njihovog trijumfa. Imajući upravo činjenicu u vidu — *da je domaći film doživeo estetski i duhovn bum, ali da temelji jedne već prokockane kinematografije ni razrušeni, kako bi na njima iznikli neki novi, upravo adekvatn konceptiji o kojoj je reč* — nije teško odgonetnuti smisao alter native koju će, rekreirajući svoj pseudodruštveni i pseudorevolu cionarni status, obnovljena na starim temeljima, društvu ponudi ti sama kinematografija: *ne više da nju samu neko stvara, nego naprotiv, da ona sama stvara i svoje autore i svoje kritičare.* I dok je u jednoj duhovno sasvim drugačijoj situaciji važio kao »sa putnik«, u ovoj filmski kritičar *bez uverenja* važi kao predvodnik kao onaj koji je praktično došao na svoje, bez obzira na to koliko je vremena utrošio čekajući svoju prvu veliku šansu, da bi je namah iskoristio na već poznat i, dakako, proveren način.

Stvarati svoje autore i svoju kinematografiju, to jest naseliti je svojim ljudima i njihovom pameću, to je, zapravo, ono stajno mesto preloma koji će nastupiti i koji će, dakako, još jednom točak istorije vratiti nazad, bar u kinematografskom smislu reči. Kako su se nadalje događaji vrteli, i na koji način, naime, o tome neka ipak brine jedna moguća »Istorija jugoslovenskog filma«, jer nas u ovom trenutku interesuje samo već konstatovana činjenica, koja i dejstvuje kao bitno odredište same protivrečnosti, utoliko više ukoliko se pokazalo da su se stvari promenile za ciglo 180 stepeni. Sve ono što se do tog trenutka doimalo kao dug jednoj prošlosti ili sama ta prošlost, nakon preloma koji je usledio, poprimiće karakter obnove, forme kojom je ova izvede na, načina na koji je opravdana jednom kompromitovanom ali ipak postojećom, održavanom i održanom materijalnom osnovom. U tom smislu, dakako, autorski koncept kinematografije morao je jednog momenta i da demisionira, da se rasprsne kao mehur od sapunice i da konačno »pruži« mnogima, koji nisu mogli ili nisu hteli da razumeju njegov značaj, sijaset argumenata za razumevanje i »kritičko« osvetljavanje duhovne situacije koju je provocirao, jednog trenutka nametnuo, ali ne i materijalno verifikovao i ozakonomerio.

Kada se ispostavilo da je teren konačno raščišćen, uz puno sadejstvo »saputnika«, koji, naravno, nisu prekidali svoju delatnost, ali su umnogome ostali potisnuti od strane onih koji su imali šta novo da kažu i koji su to i umeli, da bi na »neobjašnjiv« način retardirali, jugoslovenski kinematografski kompleks iznova se našao u situaciji koja je naoko obećavala mnogo, ali u biti nije ispunila ni jedno od suštinski važećih obećanja, zapadajući iz godine u godinu u krize većeg ili manjeg obima.

Iako je reč »kriza« za mnoge »saputnike« i odviše naglašena (jer se praktikuje većma kad su u pitanju marginalne pojave ili, pak, problemi koji kinematografiju u celini ipak samo sporadično intrigiraju), ona postoji na svim planovima života jugoslovenske kinematografije. Njen najneposredniji oblik, društveno-estetski-

Digitized by Google

pralno urgentan, i pored niza pokušaja da stvari ipak okrene svoju korist, domaći film ne uspeva niukoliko da neutrališe, o što još manje uspeva da ga izbegne. Na nivou same produk- je dešavaju se, naime, verovatno najžešći rasedi u tom smislu, sve ono što je ostalo i što, uostalom, i ostaje unutar zidova nematografije kao takve, sama produkcija vazda može, pa i peva da tematizuje, izbaci na videlo i kao urgentan problem edaocu ponudi i, na izvestan način, nametne. A da je sam pro- em urgentan da ne može biti urgentniji, ne treba, smatramo, pšte ni ponavljati, niti ma koga u njegovu urgentnost uvera- ti. Više nego urgentan, on je i društvene, i kinematografske i rodukcione prirode. U društvenom smislu reči je urgentan sa- im tim jer je danas još manje jasno, i pored napora u tom ravcu, kakav doista film želimo, ne više verbalno i ne više dekla- ativno, nego, pre svega i uprkos svemu, suštinski, a da će sve anje i manje biti jasno, to više od ma čega drugog dokazuje iz filmova koje i inače sustiže snaga zaborava i čiju prisutnost ovom našem vremenu može još jedino da otrpi kakav pedant redova filmskih istoričara. U kulturnom i socijalnom smislu eči, samim tim jer je danas, preciznim radom vremena i »sa- utnika«, uveliko već stvorena cela armija gledalaca koja će vla- tite kriterijume oblikovati upravo na bazi date produkcije, su- čavajući se tek pokatkad sa izuzecima koji više nikada neće rerasti u pravilo. U produkcionom smislu reči, opet, jer se po- azalo, ne samo jednom, a zahvaljujući pre svega postojećem ki- nematografsko-birokratskom mentalitetu i činovničkom moralu, la i kod publike i kod »politike« bezbolnije prolaze filmovi pit- ijeg sadržaja i njima slične duhovne nebuloze i najmediokritet- skijeg intenziteta, negoli filmovi problematičnijeg sadržaja, a iz- razito provokativnih estetskih valera, koji tom istom gledaocu i toj istoj »politici« (setimo se, na primer, samo sudbine koju je doživeo film *Osvajanje slobode* reditelja Zdravka Šotre pretprošle godine u Puli, kada je maltene ideološki, a bez pravih razloga i argumenata, diskreditovan ili, pak, opaski na račun Zafranovića (Lordan) filma *Pad Italije*, o šta se filmska kritika, sem u dva-tri momenta, oglušila svom snagom), mogu samo da donesu glavobolje. Bolje je istrajavati i na skromnosti, biti neprimetan u poslu i njime se baviti na što neutralniji način, nego se istrčavati, radikalno se zalagati za određenu ideju i inicijativu — nije li to, ovako *ad hoc*, i bio i ostao možda jedan jedini od načina na koji kinematografija živi već više od jedne decenije, ali na osnovu kojega neće uspeti ni da se oporavi. Jer, gajiti u ovim i ovakvim okolnostima ma kakav radikalan kinematografski koncept, to jest beskompromisno se angažovati u njegovu odbranu, to je ne više čin moralne i profesionalne hrabrosti, inače valjda svojstvene ličnosti i delatnosti filmskog kritičara, koliko u našim kine- matografskim uslovima čin besmislenog gneva ili, kao za mnoge među »saputnicima«, način na koji se kompenzira sve što je ne- kome uskraćeno u životu ili u poslu kojim se bavi.

Digitized by Google

U kojoj je meri u svemu ovome jednu od odlučujućih uloga odigrala upravo filmska kritika *bez uverenja* ili »saputničkog« smera, delujući paralelno sa generacijom koja će »demisionirati« nije, odatle, teško odgonetnuti. Jednu izuzetnu generaciju filmskih kritičara, koju je, bespogovorno, krasila hrabrost u pristupu novom jugoslovenskom filmu, drskost u raskidanju sa prošlošću i tradicijom, jedinstvenost u pogledu, solidarnost i mnoge druge osobine, nakon što se povuče (i time u punom značenju reči pogreši), smeniće, opet i bar delimično (ako zanemarimo »saputnika«), generacija ne manje inteligentnih i vispremih kritičara — ljudi koji će i sami, doživevši nešto od te slave, nastaviti sa domaćim filmom da žive, i to više nego što je čak i bilo potrebno. Međutim, pre nego što se možda i očekivalo, za sve njih gotovo da je nemoguće konstatovati da pripadaju određenoj generaciji kao generacija pre njih, odnosno da pripadaju generaciji sasvim drugačijeg tipa. Rasadi produkcione, estetske itd. prirode učiniće u tom smislu, naravno, određene pomake; mada u početku radikalni u meri koja predstavlja prirodnu kariku onog duhovnog radikalizma koji je bio imanentan prethodnoj generaciji, svi oni koji je budu smenili nastaviće svoj život u domaćem filmu više kao slobodni strelci nego kao privrženici određenog uverenja sa zajedničkim imeniteljem potpuno određene »generacijske« škole.

U kinematografiji, koja se duhovno itd. dezintegrisala, kolektivnom buntu jedne generacije suprotstaviće se, u svom najboljem izdanju, isključivo individualni bunt jedne sasvim drugačije, koja u datim uslovima valjda i nije mogla na drugi način da dejstvuje. Kao i uvek u sličnim, prelomnim situacijama, kada neko silazi sa scene, a na njegovo mesto se utrpavaju svi i svako, pa i oni pojedinci kojima je i inače tu mesto, i u ovoj prilici se pokazalo, sve do dana današnjeg, da je na taj način nemoguće ma šta u domaćem filmu uraditi i realizovati. Baviti se individualno, van konteksta »vladajuće škole«, poslovima koji nisu izuzetni samim tim jer su imanentni i samom mediju i profesiji o kojoj je reč, ali jesu izuzetni tim pre jer se dogodilo nešto što je taj isti medij srozalo do razine »vašarske atrakcije« ili malograđansko-provincijalne tromosti duha, to su pojedini kritičari mogli da praktikuju bar izvesno vreme, da bi, napokon, i sami u ovom ili onom smislu adbicirali. Isuviše je, naime, proces dezintegracije jedne kinematografije u svim smerovima i na svim planovima tekao beskompromisno, i odviše je domaći film podvrgavan parcijalizovanju i zloupotrebama raznih vrsta i fela, da bi se individualno uopšte i moglo uspeti Našavši se u moru onih koji su u prethodnom periodu stvari posmatrali poglavito sa strane, ne libeći se pri tom da *oprezno* učestvuju u njihovom valorizovanju, da bi naknadno uskočili u središte zbivanja nakon svega što se sa domaćim filmom dogodilo krajem 60-tih godina, sve njih koji su doista nešto značili u filmskoj kritici »kompromitovaće« više nego ma šta drugo upravo insistiranje na revelaciji već domašenih duhovnih i inih vrednosti domaćeg filma i u domaćem filmu, želja da se tim putem ipak nastavi, ali i otpor onih koji ne samo da

Digitized by Google

nisu delili mišljenje sa ovima, nego nisu uspeli ni da pokažu sposobnosti takvih proporcija, čiji će uspon u vrhove naše kinematografije delovati maltene proporcionalno »demisioniranju« pojedinaca i grupacija, cele jedne generacije, iz nje.

Uzmičući pred nastupajućim duhovnim defetizmom i moralnim konformizmom, kritičar sa iole zdrave pameti ili se menja tako što im se pridružuje ili naprosto prestaje da se bavi poslom koji je do tada voleo. I u ovoj prilici, dakako, međuovisnost produkcije i kritike maksimalno se ocrtava; pravo na mogućnost nametanja javnom mnenju i njegovom formulisanju stiču upravo oni koji su vazda dejstvovali kao »saputnici«, negujući jednovremeno filozofiju nezameranja, i koji u stručnom smislu reči i nadalje važe kao puke analfabete. Izravnavši prethodno račune sa svima koji su na ovaj ili onaj način deklarisani kao pripadnici generacije na zalasku vlastite slave, nastupajuća će, shodno tome, veoma brzo zaboraviti na sve ono što je činilo čast domaćem filmu, nastojeći svim silama da se nametne kao generacija od koje i film i svet, naime, počinju. U duhu palanačke samosvesti, koja će suštinski diskreditovati njene brze uspehe i nesumnjivu prosečnost, ona će proklamovati mogućnost sticanja repera za vlastiti utilitaristički hod kroz prostor i vreme; pa ipak, ne više u vremenu, nego u okvirima tog i takvog načela, kretaće se i njeni »duhovni« napori da se prilagodi svemu i svačemu, pažljivo osluškujući u kojoj meri je to što jeste i ono što se eventualno u samoj kinematografiji od nje očekuje. Konformizam i utilitarizam, duhovno licemerstvo i tradicionalistički obziri palanačkog intenziteta kao prirodno svojstvo tog i takvog stava dejstvovaće, odatle, poput eksplozije, čije je razorno dejstvo gotovo nemoguće neutralisati; u stilu devize: »Ko nije sa nama, taj je protiv nas!«, kritika *bez uverenja*, a samim tim i bez hrabrosti, iskoristiće sva svoja »istorijska« prava, a sa njima i mogućnost da se bezmalo revanšira svima onima koji su je, prirodom svoga talenta i svoje duhovnosti, godinama s pravom držali na margini događaja i na odstojanju od sebe.

(2) Jedna generacija je demisionirala, druga danas i odviše deluje *misionarski*. Posledice njenih misionarskih »intervencija« u društvenom i kinematografskom smislu reči, svako ko je iole kritički raspoložen, i u ovom trenutku može da oseti, pa i najnedodirljiviji među filmskim kritičarima, koji do njega malo ili nimalo drže. Kako poslovica, međutim, upozorava, kada se crv sumnje uvuče u čoveka, on ga, ne više spolja, nego, naprotiv, iznutra gotovo neprimetno izjeda. Većina kritičara, do čijeg mišljenja uveliko držimo, tako nešto manje-više na svojoj koži godinama već oseća. Kada proradi crv sumnje i kada se vreme njegovog dejstva produži, sa tendencijom da se nikad i ne prekine, tada i najotporniji, najtvrdokorniji i najradikalniji među njima gube, malo-pomalo, na žestini izraza i iskaza, refleksi domalo počinju da otupljuju, radikalizmi splašnjavaju. Sve se, dakle, svodi

Digitized by Google

na to da se mirna površina vode ne uzburka, da se mir po svaku cenu održi, ma bio i neodrživ. A on se jedino i može održati ukoliko se između svega što nas okružuje stavi znak jednakosti i ukoliko se eliminiše ma kakva konkurencija, ma kakva mogućnost i pravo na nešto drugačije, suprotno mišljenje. Vazda u ime nekih viših ciljeva (?!) i vazda u ime kinematografskog blagostanja koje nas čeka, dakle, vazda u duhu jedne teleološki »produktivne« doktrine, kritika *bez uverenja* u stanju je da se obračuna sa svima koji su jurodivi, neposlušni, sa svima koji manje-više ne poštuju proklamovana kinematografska, a time, naravno, i društvena pravila igre. Integrisana u kinematografiju kao njen glasnogovornik, kao i njen marketing, svesno usisana u kontekst njenih interesa, trenutnih raspoloženja i njenih svagdašnjih hirovitosti, integrisana u sve ono što domaći film jeste danas, ali ne mora biti i sutra, integrisana tako da je nemoguće izolovati ijedan od njenih mogućih orijentira — ona u svemu nalazi samu sebe, ona se svime što joj pod ruku dođe brani od svega što joj stoji na putu da bi samu sebe isključivo afirmisala i ozakonomerila. Pri tom je, dakako, njen stav hajkački, bio javno ili u kuloarima neposredno ekspliciran. Ono što je nesposobna da sama iznedoumeva i iscelomudri, ona transformiše još najčešće u ideologiju, i to ne samo u zvanično proklamovan ideološki pogled na svet, nego u niz ideologija koje se onom zvaničnom koriste kao paravanom za sopstvena ispoljavanja. Budući slatkorečiva, sladunjava poput lilihipa koji se konzumira postepeno sve dok ne zasiti onoga ko ga liže dotle dokle ga ne uhvati muka, kritika *bez uverenja* ostaje takvom čak i kada se nešto tako dogodi; u svakom slučaju, izborivši pravo da se bezalternativno nametne, kritika *bez uverenja* ga bespogovorno upražnjava ne osvrćući se, naravno, i pri tom za sobom i za svim onim što se za njom vuče kao način njenog potvrđivanja i »samoproveravanja«.

Mada se na većinu kritičara ove orijentacije ne mogu, bezmalo, bukvalno odnositi reči prekora, koje je Vicko Raspor pre više od dve decenije uputio tadašnjim filmskim kritičarima, moguće je, kao i obično, ipak implikovati određeno stanje stvari, u tom smislu, naravno, što se o njihovom prisustvu još najmanje i govori. Ako je Raspor zamerao filmskoj kritici to da je faktografska i nestručna, pa, prema tome, zaludna i neodrživa, današnjoj filmskoj kritici takođe bi se moglo zameriti da je i sama zaludna i nestručna. Međutim, svoju zaludnost i nestručnost ona ipak ne trpi zbog nedostajanja znanja ili, pak, usled nekih drugih objektivnih okolnosti, i o tome uopšte ne bi trebalo govoriti, niti je o tome uopšte i reč. Svoju zaludnost i nestručnost, naime, ona je uveliko kristalisala svojom posvemašnjom *pomirljivošću*, svojim svesnim demisioniranjima u profesionalnom i stručnom smislu reči, katkad i svojim ostalim osobenim karakteristikama — u ime privida koji zagovara sam kinematografski koncept — privida da je konačno nađen ključ kojim se problemi u domaćem filmu i oko njega konačno i neopozivo rešavaju. Budući, međutim, da je filmska kritika *bez uverenja*, ona je u poslednjih ne-

Digitized by Google

ko godina samo naoko sposobna da uspešno transformiše tu voju poziciju čak u određen estetički stav, o čijim populističkim inim dimenzijama takođe ne bi imalo smisla više govoriti. Umeto da se bori za prestiž koji svoj smisao nalazi u zahtevu za koncentrisanjem onih duhovnih i senzibilnih potencijala koji će lomaći film vratiti sebi samome, i ne toliko u smislu produkcione koliko u smislu estetsko-umetničke legitimnosti — kritika bez *uverenja* bori se danas, zapravo, za njegov totalitaristički koncept, naime, za koncept kojim se konačno ukidaju granične linije estetskog i duhovnog integriteta dela u korist njegovih sekundarnih apstrakcija.

Prirodom same svoje profesionalne i društvene pojavnosti filmska kritika *bez uverenja* ruši tako svaki mogući odnos prema delu, to jest: ukidajući granice njegove estetske i kreativne autonomnosti, ona u principu samo delo zloupotrebljava, i to tako što, stavljajući znak jednakosti između dela koje to jeste i svake druge bofl-robe u ime upravo sekundarnih apstrakcija, ovo otuđuje od primaoca, mada mu se bezrezervno ulaguje time što ovo (kao) preporučuje, ali ne toliko *u ime filma kao takvog koliko u ime onih koje predstavlja.* Akonto tog i takvog koncepta, nekome se i nečemu, naime, pre povlađuje nego što se o nečemu stručno i profesionalno raspravlja; nešto se pre posmatra spolja, mehanicistički, kao kvantitet u službi apstraktnog kvaliteta, nego, eventualno, obrnuto. Sâmo delo, ako to i jeste, dakako, trpi sve to i još mnogo šta drugo na svojoj sopstvenoj koži, pa i određen stepen navijačkog odnosa prema filmovima i »autorima« trenutno u modi, katkad i podsmešljiv odnos prema autentičnim stvaraocima, koji apriorno nikada ne stavljaju znak jednakosti između sebe kakvi jesu i svih onih koji pod plaštom društvene akcije propovedaju ne više kinematografski i filmski, nego sasvim deseti itd. interes. Stoga kritiku *bez uverenja* treba i posmatrati kao izraz palanačke svesti koja, mada prividno u kolopletima vremena, svojom autoritarnošću i arbitražnošću, egzistira praktično i izvan vremena i izvan istorije. U bitnom, dakle, problemskom smislu reči, filmska kritika *bez uverenja* vazda sobom reperkuira, zapravo, plemenski način mišljenja i vladanja, koji je gotovo savršeno integrisan sa njenom sposobnošću da se saobrazi svakom mogućem društveno-kulturnom konceptu, koja vlastitom mimikrijom uspeva, u stvari, da neutrališe mogućnost sopstvenog kritičkog viviseciranja.

Ako je posedovati i u teorijskom i u praktičnom smislu *uverenje,* uz mogućnost, naravno, da se ovo eksplicira čak i kao racionalno izvediv programski stav i akt, stajna tačka svake kritičke akcije, ono bez čega je kritika iluzorna, tada se za ovaj vladajući kritičko-filmski koncept mora reći da je prirodom i karakterom upravo imanentan postojećoj kinematografskoj situaciji, da je njome iniciran i jedino kroz nju samu razumljiv. U tom smislu, on joj ne pruža toliko bezrezervnu podršku, i pored očiglednih nebuloza kojima obiluje i koje čak i javno materijalizuje, koliko je, zapravo, sluganski tetoši, koliko, zapravo, sama sebe

Digitized by Google

kompromituje kao kariku u postojećim najamno-tržišnim odnosima koji u domaćem filmu bezrezervno vladaju. To što povremeno ipak za zanemaruje odveć očigledne domete domaćeg filma i u domaćem filmu, o kritici *bez uverenja* ništa, u stvari, ne govori, niti je opravdava, još manje je oslobađa odgovornosti koju sobom nosi. Očešavši se, tačnije, o njih (te domete) ona na »najbolji« mogući način nastoji, sve do uspeha, da neutrališe kritičke primedbe koje bi joj se eventualno mogle uputiti, jednovremeno ipak dokazujući u kojoj meri doista i egzistira kao kritika *bez uverenja*. Tako se ono što je nemoguće izbeći praktično iskazuje kao skliska površina daske na koju je kritičar stupio snevajući o tome da će je, zapravo, bezbolno preći.

Integrisana u koloplete kinematografije, takođe *bez uverenja*, filmska kritika u ovom trenutku i doista ne raspolaže instrumentima koji bi afirmisali njene pozicije. U stvari, njen mogući estetski zabran nalazi se van okvira ma kakvog estetskog uverenja, a to opet znači da je ono *bez uverenja*, zapravo, njen »estetski« zabran. U kojoj je meri dejstven, a u kojoj delotvoran, o tome ne bi trebalo uopšte ni razmišljati, samim tim jer se svi kamenčići u mozaiku zvanom jugoslovenska kinematografija savršeno između sebe slažu i samim tim jer je kritika *bez uverenja* u toj meri njen kardiogram da se naprosto u nju utapa i kroz nju intimno, ali ne i javno, dematerijalizuje. A kad je već tako, to jest kad je konačno dozrelo vreme i mogućnost da se ostvari određen tip kinematografske harmonije i idile, čemu, zapravo, insistirati na ma kakvim *uverenjima?* Naprotiv, lišiti ih se za dobro jedne kinematografije, koja time sebi čini najgoru moguću medvedu uslugu ili koja, pak, to namerno čini iz veoma prozirnih i do danas prešućivanih razloga, odnosno sluganski opsluživati jedan do besmislenosti doveden kinematografski koncept u ime jedne građanski tradicionalno negovane projekcije tog istog koncepta — to je isto kao ne izazivati gnev bogova ili iskušavati Fortunu (?!?) ako već za tako nešto ne postoji očigledna potreba. Kao i oduvek u domaćem filmu, i u ovoj situaciji pre se živi na tuđ nego na svoj sopstveni račun. Manipulišući, odatle, očiglednim apstrakcijama, kritika *bez uverenja* prihvatiće svaki mogući koncept koji je na liniji očuvanja njenih vlastitih društvenih i inih pozicija, ne libeći se pri tom nikoga i ničega. Uostalom, zar se uopšte i može proglasiti slučajem situacija kada čovek na špici kojeg od domaćih filmova pročita ime filmskog kritičara koji je sarađivao na njegovoj realizaciji, a potom i tekst (naravno, afirmativan) koji će o filmu nebom objaviti, ne pitajući se, naravno, u kojoj je to meri i profesionalno i etički dopustivo itd. U tom kontekstu, situacija Ingmara Bergmana kao najžešćeg kritičara svojih vlastitih filmova i kao čoveka koji je pisanom rečju korigovao sebe kao stvaraoca, za filmsku kritiku *bez uverenja* nije ništa drugo do vid i način ispoljavanja duhovnog aristokratizma čoveka koji je vazda manje »*znao*« šta hoće, a više to što je hteo *umeo* i da izrazi.

Digitized by Google

Za kritiku *bez uverenja* moglo bi se, a i mora se, stoga, s pravom ustvrditi da i ne predstavlja, a ne može ni da predstavlja, autentičnu formu svega onoga što se pod pojmom *kritika* podrazumeva, pa i pretpostavlja. Prividno zainteresovana za delo, ona svoj zadatak stubokom prenebregava time što i sâmo delo prenebregava. Stavljajući pri tom znak jednakosti između remek-dela i očiglednih gluposti, ona, zapravo, *stavlja znak jednakosti* u »najboljem« slučaju *između kinematografije kakva jeste i sebe same*. Ako išta drugo, to je ono što je više od svega drugog neposredno diskredituje, što je i oslobađa prava da se definiše kao kritika, i to filmska. Umesto kritikom, kritičar *bez uverenja* bavi se *propagandom, apologijom* i *mistifikacijom*, pomno pazeći da ipak uspostavi ma kakvu ravnotežu između aplauza i eventualne sumnje u njegov smisao. Samim tim, ma i nesvesno, ta i takva kritika doživljava svojevrsnu dezintegraciju i u duhovnom i u materijalnom smislu reči, zalažući se pri tome svim sredstvima za to da ostane *neutralna*, katkad i *populistička, oprezna*, pa i *miroljubiva* — ne odustajući, naravno, od toga da sve masovne medije (štampu, radio i televiziju) maksimalno iskoristi za plasiranje najeklatantnijeg totalitarističkog koncepta vladavine ljudskom svešću i senzibilnošću; vladavine koja se i zasniva na mogućnosti da se uništi i dezintegriše svaki iole individualni duhovni, moralni i ljudski stav i da gledaoca, čoveka koji misli svojom glavom, stavi pod stakleno zvono, na radost i sreću onih koji su joj pružili šansu da i sama oseti tako nešto i koji su šansu što im se ukazala maksimalno i iskoristili.

(3) Obrevši se u kolopletima »kritičke« prakse koja se nedvosmisleno iskazuje kao tradicionalna, konformistička, konzervativna, pomirljiva, populistička i apstraktna, i koja tim svojim »osobenostima«, zapravo, neutrališe svako iole kritičko uverenje, jer se upravo i bazira na njegovom izneveravanju, prenebregavanju i negiranju — čovek se i »nehotice« pita: kako i na koji način vratiti filmskoj kritici iznova dostojanstvo i onaj i onakav smisao koji je imanentan samoj njenoj prirodi, znači, samom pojmu kao takvom? Dakle, šta je to filmska kritika i u kojim se, tačnije, okolnostima i kao filmska i kao kritika bitno osvetljava i definiše? Na koji način i u kojim se okolnostima tako nešto dešava, to jest nije li stanje same teme umnogome proporcionalno stanju stvari datog momenta i u kinematografiji (o čemu je već bilo govora)? Ako pretpostavimo da je tako, a nema razloga da nije, ne nalazimo li se još jednom u situaciji koju obeležavaju dva bitna momenta: (1) da kritika i sledi i ne sledi, da može da sledi, ali i ne sledi, da mora da sledi, ali i ne sledi vladajući kinematografski koncept, naravno, u zavisnosti od njega samoga i načina na koji se obelodanjuje kroz prizmu same prakse; i (2) da je svaki iole relevantniji kritički angažman sadržan, pre svega, u tome da krči još neosvetljene, a ne samo potpločava već osvojive, puteve

Digitized by Google

pred sobom i da kao kulu od karata ruši svako moguće samozadovoljstvo postignutim i postojećim?

Da bi se pružio iole relevantan odgovor i na ovo pitanje, mora se, pre svega, krenuti od činjenice koja sam fenomen kritike samo na izgled »determiniše« u njenom delovanju: kritika i sve što se u kontekstu same njene pojave podrazumeva, katkad i pretpostavlja, izuzetan je i društveni, i kulturni i stvaralački čin, to jest ona je takav društveni, kulturni i stvaralački fenomen koji sobom demonstrira ne samo stanje stvari u kinematografiji datog momenta, nego i stanje stvari i u samome društvu datog momenta.

Premrežena tom svojom dvojnošću, od koje je, opet, sam filmski stvaralac »oslobođen« i koje i ne mora biti svestan, filmska kritika se u svakom trenutku nalazi, kako to ističe Milorad Vučelić, u poziciji »kritike u borbi« (uz svo uvažavanje postojećeg konceptualnog pluralizma formi i sadržaja, naravno). Ona, dakle, svakim svojim trenutkom dejstvuje višestruko; ne samo u tom smislu što sebe samu imaginira sve do razmera društvenog fenomena u najširem značenju te reči, nego i u tom smislu što se prema predmetu sopstvenog interesovanja ponaša i tako što valorizuje njegove bitne pretpostavke, ono što već jeste, i na taj način što anticipira jedno moguće stanje stvari, koje sam čin valorizacije sobom perpetuira, dakle, ono što se kao posledica može i te kako razbuktati i razviti. U tom smislu, dakako, kritika nije više toliko mogućnost ostajanja u ma kakvoj društvenoj i ljudskoj zavetrini (kao što je to danas slučaj) jedne moguće idealne sheme odnosa u kinematografiji u celini, koja je do besvesti repetira, koliko mogućnost permanentnog preispitivanja dijalektike postojanja i načina egzistencije same kinematografije kao društveno relevantne »konstante«, to jest kao načina na koji i samo to društvo egzistira. Stoga svaka pomirljivost ili svaki iole reprezentovani apologetski stav u odnosu prema samome fenomenu filmsku kritiku bezmalo oslobađa njene vlastite suštine; zaustavljajući je interventno u njenom prirodnom razvoju, svaka moguća apologija neutrališe, tako, njen smisao, njenu i društvenu i umetničku samosvest, bitne razloge za njeno ne više formalno, nego materijalno postojanje.

U situaciji kojom se eskivira mogućnost konflikta, polemike ili pamfletističkog obračuna sa adetima prošlosti, odnosno u situaciji kada se ovaj samo naoko konkretizuje, filmska kritika bi, prema tome, morala ne da stoji po strani, zanemarujući svoje stvarne interese, već da se takvom stanju stvari neposredno suprotstavi — ako iole i drži do sebe same. Čak i da je sama kinematografija materijalno i produkciono u idealnoj situaciji, njeno je da joj se »suprotstavi«, samim tim jer je samom svojom prirodom upućena na taj svoj zadatak, a to ne znači ništa drugo do da nastoji da osvoji one i onakve prostore ljudskog koje autor može jedino i isključivo da pretpostavi. Samim tim, reč kritike pretpostavlja, katkad i podrazumeva, određene svoje vlastite *differentia specifica*, naime, mogućnost da se samoizrazi svojim

Digitized by Google

vlastitim bićem, boreći se vazda za sebi imanentne ciljeve, a jedan je svakako i u tome da se i protiv same sebe jednom izbori.

U kritičkom vidokrugu koji se bazira upravo na mogućnosti ovladavanja sopstvenom *differentia specifica*, uz uvažavanje čak i onih koncepata koji se bitno razlikuju od »postojećeg«, ali je poseduju i prakticiraju, osnovno načelo same kritike vazda i biva i ostaje nepomućeno upravo njenom svešću o neminovnosti ispunjavanja onih zadataka koje je, naravno, sama prihvatila kao svoje vlastite. Reč, dakako, i u ovom trenutku nije toliko o tome koji smer kritika u tom svom angažovanju prihvata ili neguje, to jest ispašta, koliko je reč o tome *veruje li* u nešto ili ne. Pa i to *veruje li* nije, opet, trepa bez korena, to jest može se verovati u bilo šta i u ništa posebno, što znači da ni svako *veruje li* ne podrazumeva mogućnost dovođenja na istu razinu svakog kritičkog agažmana. I dok je u prvom slučaju reč o mnogostrukostima kritičkih opredeljenja po liniji estetskog osećanja ili doktrine, tako da se ova u svojim »isključivostima« bezmalo dopunjuju, dotle su u drugom slučaju u pitanju razgraničenja u tom smislu što jedno *veruje li* radi po meri estetskog programa za nešto čemu drugo *veruje li*, radeći po meri estetskog privida, ne pridaje ama baš nikakav značaj.

Osvetljena iz perspektive svojih društvenih, kulturnih, estetskih, socijalnih, valorizatorskih i anticipatorskih »zadataka«, filmska kritika, gajeći svoje *veruje li* na autentično artistički produktivan način, jeste to što jeste upravo stoga jer katkad i u teorijskom smislu i u smislu same prakse neposredno podrazumeva fakat da je vlastitost samog dela i njena vlastitost, pa, prema tome, da je njen interes sadržan u samome delu, a ne u okolnostima koje ga ignorišu. Nasuprot njoj, kritika *bez uverenja* deluje po svemu *redukcionistički*, mada na prvi pogled širi horizonte sopstvenih interesovanja; više od svega, ona je ne toliko za to da pomiri međusobno isključiva stanovišta, koliko, naprotiv, za to da ih kao isključiva upravo *eliminiše*. Stoga ona u bitnom smislu reči izjednačava i meša kruške sa jabukama, ne mareći za mogućnost da se prevara veoma lako otkriva, kao što se i njen *eliminacionistički* stav otkriva upravo iza plašta slatkorečivosti kojom skriva vlastito osećanje duhovne asmislenosti, mada provocira mogućnost da je, zapravo, duhovno neprevazidiva.

Kritika koja, prema tome, gaji *uverenje* između ostalog je i tu da bi ta razgraničenja oštro fiksirala, čak i s obzirom na prihvatljivost određenih modela ponašanja u kinematografiji i produkciji, koja »sama po sebi« nikome ne škode. Međutim, stvar ipak nije samo u tome, i svoditi ih na tako nešto značilo bi promašiti sam značaj teme, pa i njene implikacije. Stvar je, pre svega, u tome da je upravo postojanje filmske kritike *sa uverenjem* uporedo sa filmskom kritikom *bez uverenja*, zapravo, način na koji se ova potonja demaskira i samoj sebi sudi. A da samoj sebi sudi i da joj kritika sa *uverenjem* sudi, to je ne samo pretpostavka, nego i lako obrazloživa činjenica, i ne toliko stoga jer

Digitized by Google

o kritici i nije reč, koliko zato što se ova društvu jedino i može nametnuti eliminišući kritiku koja svoje *verujem* proverava u svakom trenutku i u dodiru sa konkretnim materijalom pred sobom. I dok kritika *bez uverenja* svojom *blagonaklonošću* rekreira obzor tradicionalne, odnosno neotradicionalne malograđanske idile, dotle kritika koja smisao nalazi upravo u sebi kao *kritici* taj isti obzor dovodi u pitanje, a samim tim i ono kritičko »uverenje« koje je to što jeste samo kao indoktrinacija i upravo u kontekstu sopstvene potrebe za materijalnim eliminisanjem svega što mu se suprotstavlja. Stoga je uveliko i razumljivo zašto je u vreme koje Novaković analizira jedno kritičko *verujem* dejstvovalo u najneposrednijem kritičkom smislu reči, i pored činjenice da je jednovremeno sa tom i takvom kritičkom reči dejstvovala i kritika *bez uverenja*. Snagom vlastitih argumenata, a ne hajkačkim redukcionizmom, kritika koja gaji uverenje ovu nemilosrdno izlaže procesu dezintegracije. U obrnutoj situaciji, kada je filmskoj kritici *bez uverenja* pružena šansa da zauzme dominantan položaj u kinematografiji, snagu argumenata smeniće snaga verbalne pesnice, a samim tim estetsko uverenje ideološki, populistički i palanački duhovni manirizam.

Dejstvujući neposredno sa stranica dnevne i periodične štampe, sa radio-talasa ili sa televizijskog ekrana, kritika *bez uverenja* danas može isključivo pledirati na duhovnu inertnost i sakatost onih kojima se i obraća, kao što i inače pledira. Kako joj se pri tome suprotstaviti, odnosno kako reagovati na nju, ako je čak i deci u osnovnoj školi jasno da je prostor njene akcije duhovno veoma sužen, materijalno, naprotiv, gotovo beskonačan — to je »nedoumica« koja se iz svega što je rečeno o njoj naprosto implikuje. Odgovor se, dakle, nazire ne toliko u tome da se ova tematizuje koliko u vraćanju osnovnim premisama kritičkog angažmana uopšte. Kako će ovaj i koja svojstva, opet, poprimiti, gotovo da je (a nije, upravo s obzirom na marksističke pokušaje u tom smislu) danas potpuno svejedno. I mada ipak nije svejedno u kojoj meri svaki od postojećih koncepata radi za samu stvar, odnosno s kojeg se stanovišta sam fenomen u procesu striktne društveno-stručne analize rastvara, moguće je u svakom slučaju pretpostaviti da je, zapravo, umnogome iskreniji, pošteniji, profesionalno prijemčiviji ma koji od mogućih kritičkih koncepata — čija osnovna svojstva posredno ili neposredno, svejedno, demaskiraju kvazikritičke pozicije za koje se svim sredstvima i silama upravo bori filmska kritika *bez uverenja* — nego ova sama.

Upravo stoga jer kritika *bez uverenja* danas caruje ovim našim duhovnim i materijalnim prostorima, trezvenost na koju su se jednom davno pozivali i Stojanović i Kalafatović praktično otpada. Niti je, naime, danas moguće za kritiku (koje nema ili se u retkim slučajevima individualno praktikuje) reći da je »miroljubiv čin gledanja«, niti je danas autentičan filmski kritičar u poziciji koju predlaže Kalafatović napominjući da je kritičar »učitelj gledanja«. Mada bi, dakako, i između ostalog morao pra-

Digitized by Google

tikovati i jedno i drugo stanovište; više od toga, on je ipak onaj ji je zadatak danas umnogome drugačiji. Šta bi, na kraju kraeva, trebalo da radi filmski kritičar u situaciji koja danas dominira?

Uvažavajući i Kalafatovićevo i Stojanovićevo mišljenje kao nerodavno, filmski kritičar se danas nalazi pred dvostrukim zalatkom, koji, pre svih ostalih, neminovno mora i da ispuni: (1) la odbrani čast autentičnom kritičkom angažmanu, a, braneći e, praktično proveri sve ono za šta su se zalagali i Kalafatović koji će, manje-više, taj svoj princip negovati i do dana današnjeg, odsustvujući i praktično sa poprišta jedne moguće konfronacije sa vladajućim »kritičkim« uverenjem, svestan da i posredno vrši atak na njegov integritet — koliko uspešan, to je već sasvim drugo pitanje) i Stojanović, i (2) da se vrati onim i onakvim metodološkim principima koje je više nego plastično razvio i razradio Žika Bogdanović, delimično s pravom napominjući da još uvek nismo uspeli čak ni da definišemo sam pojam, to jest implikujući da njegovo definisanje zavisi od konkretno živućih društveno-istorijskih uslovnosti, ali uvek u tom smislu da pluralitetom svojih formi odgovori »zahtevima koji aksiološki proizlaze iz filma kao medija masovnog dejstva i masovne komunikacije«. A samim tim prestaće unekoliko i dejstvo Novakovićeve »kritike filmske kritike«, kojom se izričito naglašava da će u situaciji u kojoj se filmska kritika nalazi »pravi kritičari reći kritici: zbogom! ... A zašto? ... Zato što više nemaju za šta da se bore ...«. Odnosno: ne domalo defetistički koliko upravo pokretački dejstvovaće njegov lamento, kojim se i okončava sam tekst, kao vid svojevrsne autokritike: »Nekrolog, ponekad, može biti i dobrodošlica!« Može, u svakom slučaju, jer i kada smatra da nema za šta da se bori, kritičar se ipak mora boriti — koliko protiv svega onoga što ga je i dovelo u jedno takvo stanje i raspoloženje toliko i protiv sebe samoga Jer, reč kritike nije samo reč upućena nekome ko će je pročitati ili ćutke preko nje preći, nego je to i *reč* koja, jednovremeno tematizujući vlastiti interes, tematizuje i ličnost samoga kritičara implikujući daleko interesantniji materijal o njemu nego što bi ga on sam u razgovoru o sebi mogao dati.

Digitized by Google

Др Јован Стојановски: Суштината и карактерот на продукционите односи во системот на социјалистичкото самоуправување

(»Комунист«, Скопје, 1981, страна 138)

Dobili smo, na makedonskom jeziku, značajnu, iako ne veliku knjigu, u kojoj dr Jovan Stojanovski, profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Skoplju i njegov rektor, na jedan, čitalačkoj publici dostupan, način razrađuje suštinu i karakter produkcionih odnosa sistema socijalističkog samoupravljanja.

J. Stojanovski je svoja razmatranja ovog vrlo značajnog pitanja u knjizi razvrstao u tri globalna dela. U prvom delu akcenat je stavio na svojinu sredstava za proizvodnju. U drugom delu predmet analize su — robna proizvodnja i delovanje zakona vrednosti, a u trećem delu preokupacija autora je dohodak i uopšte osnovni sadržaji i karakter dohodovnih odnosa.

Posebno je značajna vrednost knjige, između ostalog, što je profesor Stojanovski, vrlo kompleksno, sa više mogućih aspekata, pokušao (i uspeo) da razradi sadržaje prethodno pomenuta njena tri globalna dela. Vredan je pažnje i napor koji autor čini da kompleksnije razradi problematiku svojine na sredstvima za proizvodnju.

Nakon razrade osnovnih razlika između oblika svojine na sredstvima za proizvodnju u kapitalističkom društvu i u uslovima socijalističkog samoupravljanja, autor je težište stavio na danas tako aktuelnu problematiku kao što je minuli rad. Naglašavam aktuelnu problematiku, jer se nalazimo pred donošenjem Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu, koji se, na žalost, priprema već punih pet godina. A i zato što u našem društvu još uvek postoje vrlo različiti prilazi i shvatanja suštine minulog, odnosno opredmećenog rada, njegovog mesta i uloge u širem kontekstu proširene društvene reprodukcije.

J. Stojanovski je, u razradi suštine i karaktera minulog rada, svoju pažnju usmerio, zaista, na

Digitized by Google

prava pitanja. Njegova preokupacija su sledeći problemi: minuli rad kao specifičan oblik društvene svojine; minuli rad kao uslov za postojanje i razvoj svake organizacije udruženog rada; minuli rad i dohodak i minuli rad i lični dohoci.

I drugi globalni deo knjige — robna proizvodnja i delovanje zakona vrednosti, po svojoj aktuelnosti, nalazi se u istoj vrednosnoj društvenoj ravni kao i problematika o minulom radu.

U kontekstu razrade suštine i karaktera robne proizvodnje i delovanja zakona vrednosti, naročito se mogu, po svojoj društvenoj važnosti, istaći sledeći delovi: samoupravna robna proizvodnja kao poseban vid podruštvljavanja proizvodnje, zatim delovanje zakona vrednosti u socijalizmu i njegovo delovanje u socijalističkoj robnoj proizvodnji.

Posebno naglašavajući vrednost razrade delovanja zakona vrednosti u društvenim uslovima socijalističkog samoupravljanja, zatim širinu obuhvaćenih problema, ne možemo preći preko činjenice da je velika šteta što profesor J. Stojanovski nije posvetio i potrebnu pažnju socio-klasnim aspektima ovog delovanja zakona vrednosti u uslovima socijalističke robne proizvodnje. Zamerke se odnose, u prvom redu, na odsustvo analize pitanja — šta se dešava s pozicijom samoupravno organizovanog radnika i radničke klase kao celine kada je u uslovima socijalističkog samoupravljanja u velikoj meri blokirano dejstvo ekonomskih zakonitosti, dijalektika odnosa potrebne vrednosti i viška vrednosti, potrebnog i viška rada. Ova blokada, u krajnjoj liniji, daje već nekoliko godina odgovarajuće negativno obeležje jačanju ukupne društvene pozicije samoupravno organizovanog radnika i radničke klase u celini, s jedne, a, s druge strane, jačanju pozicije državnih struktura u raspolaganju dohotkom, odnosno viškom rada. Prema konceptu knjige, ovaj aspekt razrade i nije predviđen. Ovo naše ukazivanje ima za cilj da se u narednim radovima profesora J. Stojanovskog ovo pitanje dalje razradi.

Treći globalni deo knjige J. Stojanovskog, po svojim razmerama, u izvesnoj meri je nešto opširniji u odnosu na prethodna dva. U ovom delu, kao što smo već konstatovali, on je razradio dohodak i dohodovne odnose. Osnovna je karakteristika ove razrade što je autor vrlo sistematično dao celinu suštine i karaktera dohotka kao »nove društveno-ekonomske kategorije«.

J. Stojanovski u razradi dohotka, u određenoj meri, drži se logike Ustava, odnosno Zakona o udruženom radu. Pošao je od faze sticanja i raspoređivanja dohotka i kretao se sledećim putem: uslovi sticanja dohotka; raspoređivanje dohotka na čisti dohodak; raspodela dohotka za lične dohotke; ostvarivanje raspodele ličnih dohodaka »svakome prema uloženom radu« i prirodni uslovi za proizvodnju ekstradohotka. U ovom delu autor je naročito naglašeni akcenat stavio na karakter apsolutne rente, diferencijalne rente I, diferencijalne rente II, zatim na monopolsku, rudničku i građevinsku rentu.

U vezi sa apsolutnom rentom autor, između ostalog, ističe: ukoliko ograničenost zemlje i druge mere društva (zabrana uvoza poljoprivrednih proizvoda) omogućuju formiranje visokih cena poljoprivrednih proizvoda, što bi obezbedilo veći dohodak u odnosu na druge privredne oblasti, tada je reč o ekstradohotku — o apsolutnoj renti kojom se služe korisnici društvene zemlje — socijalističke privredne organizacije.

Drugačija je situacija u slučaju sitnih sopstvenika zemlje. Tada korisnici apsolutne rente nisu organizacije udruženog rada, kombinati i drugi. Ovo se dešava u uslovima postojanja sitnih sopstvenika zemlje, ukoliko se cene poljoprivrednih proizvoda formiraju na takvom nivou koji obezbeđuje i na najneplodnijoj zemlji dohodak iznad normalnog, prema uloženom radu, i tada ovaj vid ekstradohotka, odnosno apsolutne rente, prisvajaju privatni sopstvenici zemlje.

Profesor J. Stojanovski deo svojih razmatranja, kao što smo već konstatovali, posvećuje i diferencijalnoj renti II. On smatra da i

Digitized by Google

u našim uslovima ova renta postoji. Prema njemu, u našoj zemlji se ulažu velika finansijska sredstva za poboljšanje prirodnih uslova za poljoprivrednu proizvodnju. Ova ulaganja nemaju iste efekte u prinosima, a ukoliko se cene formiraju na nivou troškova proizvodnje na parcelama sa najnižim efektima ili najopterećeniji transportnim troškovima, tada bi se kod svih ostalih korisnika zemlje javljao ekstradohodak ili razlika u dohotku, koja, u suštini, predstavlja diferencijalnu rentu II.

Diferencijalna renta II i diferencijalna renta I, ističe autor, postoje nezavisno od oblika svojine, samo one ne moraju svaki put da budu ekstradohodak, već će svaki put razlika u dohotku proizlaziti iz razlika u dohotku različitih parcela na kojima se ulaže ista količina kapitala, odnosno jednak kvalitet i kvantitet rada. Ista količina kapitala, odnosno rada jednakog kvaliteta i kvantiteta, omogućuje različiti dohodak zbog različitih prirodnih uslova.

Sitni sopstvenici zemlje prisvajaju diferencijalnu rentu II i u slučajevima kada sami ne ulažu dodatna finansijska sredstva za poboljšanje prirodnih uslova. Ukoliko doprinosi, na primer, koje plaćaju (vodarinu) ne apsorbuju razlike u dohotku što proizlaze iz ulaganja za poboljšanje prirodnih uslova, tada oni prisvajaju diferencijalnu rentu II, i to oni sopstvenici zemlje koji postižu veće efekte u odnosu na one sa najmanjim učinkom. I ovde se pretpostavlja jednak kvantitet i kvalitet uloženog rada na parcelama jednakim po veličini.

Autor je posvetio naročitu pažnju karakteru monopolske cene. On polazi od činjenice da postoje parcele zemlje koje su isključivo pogodne za proizvodnju određenih kultura, ali koje se ne mogu proširivati. Ove parcele omogućuju njihovim sopstvenicima da prisvajaju ekstradohodak od viših cena ovih proizvoda. Monopolska cena ovih proizvoda omogućuje ekstradohodak u odnosu na druge parcele. Ovaj dohodak, u uslovima zakupničkih odnosa, pretvara se u rentu, a ukoliko takvi odn[os] ne postoje, onda sopstvenik ze[mlje] prisvaja ovaj ekstradohod[ak].

Aktuelna problematika doh[otka], izgleda, motivisala je auto[ra] da joj u svojoj knjizi posveti [re]lativno više prostora. Isto ta[ko] detaljizirana obrada pojedinih [a]spekata dohotka predstavlja od[re]đeni doprinos profesora J. Sto[jan]novskog nastojanjima koja se [u] našem društvu čine na planu d[al]jeg razvoja samoupravnih doh[o]dovnih odnosa.

I u ovom delu knjige, po m[o]jem mišljenju, izostala je soci[o]-klasna obrada ove značajne pr[o]blematike. Reč je, u prvom red[u] o klasnoj suštini čistog dohotk[a] kao bitne klasne komponente pr[o]širene društvene reprodukcije, od[no]sno kao materijalne osnove ba[ro]bnog produkcionog odnosa.

Međutim, nezavisno od toga, knjiga profesora J. Stojanovskog stiže nam u pravo vreme. Njen doprinos će biti vrlo značajan u ukupnim naporima koji se čine u našem društvu na razvoju socijalističkih samoupravnih ekonomskih odnosa. Knjiga je od velike pomoći studentima ekonomskih ili drugih fakulteta, političkih, sindikalnih i omladinskih škola. Međutim, biće prava šteta ako se ona ne prevede i na jezike naroda i narodnosti naše zemlje.

Boro Petkovski

Ranko Petković: Nesvrstanost — nezavisan, vanblokovski i globalni faktor u međunarodnim odnosima

(»Školska knjiga«, Biblioteka »Suvremena misao«, Zagreb, 1981, strana 230)

Najnoviji rad Ranka Petkovića, jednog od naših najboljih poznavalaca teorije i prakse nesvrsta-

Digitized by Google

sti, pod signifikantnim naslo-
m *Nesvrstanost — nezavisan,*
mblokovski i globalni faktor u
eđunarodnim odnosima, pred-
avlja značajan doprinos našoj
olitikološkoj literaturi o nesvr-
anosti. Posebnu vrijednost radu
ije širina pristupa i problemski
ilaz gotovo svim krucijalnim pi-
njima za pokret nesvrstanih ze-
alja. To je tim značajnije što
nalazimo pred održavanjem
dmog samita nesvrstanih zema-
a — u vrijeme mnogobrojnih di-
ma unutar pokreta, ali i onih
oje se javljaju van pokreta, s
ndencijom da se u sam pokret
nesu elementi razdora. Stoga je
red nesvrstanim zemljama histo-
ijska odgovornost za nastavak
olitike mira i međunarodne su-
adnje utemeljene na demokrat-
kim osnovama.

U uvodnom dijelu rada autor
odsjeća na elemente historijskih
ivjeta u kojima je nesvrstanost
astala. To su, prožeti u dijalek-
ičkom jedinstvu, blokovska pod-
ela svijeta, proces dekolonizaci-
je, socijalizam kao svjetski pro-
ces, stupanj ekonomske razvije-
nosti zemalja koje čine pokret,
te postojanje i djelovanje organi-
zacije Ujedinjenih naroda. Bez sa-
gledavanja svih ovih elemenata
»ne bi se mogla objasniti pojava
nesvrstanosti kao univerzalne po-
litičke doktrine i širokog među-
narodnog pokreta, koji se zalaže
za transformaciju celokupnog si-
stema međunarodnih političkih i
ekonomskih odnosa na miroljubi-
vim, demokratskim i progresiv-
nim osnovama« (str. 13). Slijedi
kraći pregled, u obliku podsjetni-
ka, o kriterijima nesvrstanosti:
privrženost politici nezavisnosti na
principima aktivne miroljubive
koegzistencije; podrška borbi za
nacionalno oslobođenje; nepristu-
panje multilateralnim (ali i bila-
teralnim) vojno-političkim savezi-
ma, sklopljenim u kontekstu su-
koba velikih sila; te neprihvata-
nje vojnih baza velikih sila na na-
cionalnom teritoriju (str. 13—19),
kao i pregled osnovnih principa i
ciljeva nesvrstanih zemalja. Uvod-
ni dio autor završava kraćim pri-
kazom Titovog, odnosno jugoslo-
venskog, doprinosa koncipiranju i
razvoju politike nesvrstanosti.

Drugi dio rada posvećen je sve
značajnijem i sve akutnijem pi-
tanju u pokretu nesvrstanih ze-
malja. Riječ je o raznorodnosti
interesâ nesvrstanih zemalja i nji-
hovom usklađivanju u globalnoj,
dugoročnoj koncepciji nesvrsta-
nosti. Da je objektivna nužnost i
postojanje razlika među zemlja-
ma koje se razlikuju u nizu pita-
nja, ne treba posebno dokazivati.
Pokret nesvrstanosti se ne zasni-
va »ni na ideološkom, ni na vojno-
strateškom, ni na regionalnom
niti na bilo kom drugom sličnom
kriteriju« (str. 46), a ima i niz ob-
jektivnih razloga koji utiču na vi-
sok stupanj raznorodnosti intere-
sâ u pokretu nesvrstanih zemalja.
Velike razlike u stupnju civiliza-
cijskog razvoja, razlike u stupnju
ekonomske razvijenosti, mogu se
svesti na geopolitički položaj po-
jedinih nesvrstanih zemalja, na
vrlo raznolike društveno-ekonom-
ske sisteme, kao i na različite po-
litičke orijentacije. Autor nudi
rješenje za prevazilaženje različi-
tih interesa unutar pokreta nesv-
rstanosti. Rješenje se svodi na
pomirenje dugoročnog cilja, koji
je svim zemljama blizak i koji
sve one prihvaćaju, a to je i su-
ština pokreta nesvrstanosti, to
jest opredjeljenost za mir, neza-
visnost, ravnopravnost narodâ,
odnosno za stvaranje novog sis-
tema međunarodnih političkih i
ekonomskih odnosa na demokrat-
skim i progresivnim osnovama, s
kratkoročnim ciljevima koji su
motivirani, prvenstveno, različi-
tim nacionalnim interesima. Jača-
njem i uvažavanjem principâ i ci-
ljeva nesvrstanosti stvaraju se uv-
jeti i za oživotvorenje vitalnih na-
cionalnih interesa, čime njihovo
zajedništvo jača. »Time se ujedno
uspostavlja i sklad između dugo-
ročnih i neposrednih interesa nes-
vrstanih zemalja na platformi po-
litike nesvrstanosti i u sklopu ak-
cije pokreta nesvrstanosti« (str.
48).

Postoji visok stupanj korelaci-
je između raznorodnih interesa
nesvrstanih zemalja i različitih
pristupa politici nesvrstanosti u
nesvrstanim zemljama. Razlike u
pristupima nesvrstanosti motivi-
rane su različitim interesima i, u
skladu s tim, potrebom nekih ze-

Digitized by Google

malja da više naglase ovaj ili onaj element nesvrstanosti.

Generalno uzevši, nesvrstanost se danas u nesvrstanim zemljama shvaća kao »zvanična politika«, to jest kao svojevrsna vanjskopolitička koncepcija koja je u »određenoj meri izvan idejnog i operativnog programa političkih partija i pokreta u nesvrstanim zemljama« (str. 57); odnosno kao politička akcija, pri čemu je značajan element postojanje određenih tendencija »vezivanja za interese i politiku nekih od tih centara moći«, što bi moglo i »doktrinarno i praktično da ima negativna dejstva na politiku nesvrstanosti« (str. 60). Shvaćanje nesvrstanosti kao politike i akcije zemalja »trećeg svijeta« vrlo je prošireno u nesvrstanim zemljama. Koliko je god taj pojam često sinonim za nesvrstanost, još češće je to pojam »koji istiskuje ne samo nesvrstanost kao politički termin, već i nesvrstanost kao političku doktrinu i međunarodni pokret« (str. 61). U dijelu nesvrstanih zemalja tim se pojmom želi »dati primat istorijskim implikacijama, regionalnim vezama i ekonomskom zajedništvu nauštrb političkih aspiracija nesvrstanosti koje su nepoželjne sa stanovišta pragmatističkog shvatanja dnevne politike i odnosa prema velikim silama« (str. 64), ali se taj pojam u manjem broju zemalja koristi i kada se želi »umanjiti uloga koju Jugoslavija ima u akciji nesvrstanih zemalja kao evropska zemlja«, pri čemu se u takvim slučajevima »začinju i kriju liderske ambicije nekih vrlo aktivnih nesvrstanih zemalja, kojima smeta odlučno jugoslovensko insistiranje na punoj ravnopravnosti svih učesnika pokreta nesvrstanih zemalja« (str. 66). Četvrto shvaćanje nesvrstanosti u nesvrstanim zemljama, o kojem autor u ovom dijelu govori, svodi se na poimanje nesvrstanosti kao regionalizma. Začeci nesvrstanosti vezani su za regionalna okupljanja, a današnja inzistiranja na nesvrstanosti kao politici samo za zemlje Azije i Afrike, isključujući ponekad čak i Latinsku Ameriku, samo štete univerzalnom karakteru nesvrstanosti, a mogu usporiti i »proces opredeljivanja za nesvrstanost izvan p[rostora] Azije, Afrike i Latinske [A]merike, bilo da je reč o mogu[ćoj] programskoj orijentaciji nek[ih] vlada koje teže da se oslobo[de] blokovskih veza, bilo da su u [pro]tanju idejno-političke platfor[me] nekih stranaka i pokreta« (s[tr.] 68).

Ovim shvaćanjima nesvrstanosti treba pridodati različita, manjoj ili većoj mjeri, reducir[ana] na shvaćanja nesvrstanosti u zem[ljama] koje djeluju u različitim grupacijama (na primjer, Islam[ska] konferencija, OPEC, Andska grupa i slične). No, uz sve to, tr[eba] ima imati stalno na umu da razl[ikuje] čita shvaćanja nesvrstanosti u s[vi]mim nesvrstanim zemljama pred[stav]stavljaju »izraz objektivne situ[ac]acije koja vlada u tim zemljama i u međunarodnim odnosima«, od[no]nosno da »shvatanja nesvrstanosti u nesvrstanim zemljama nisu u osnovi »ni bolja ni gora« nego što *de facto* mogu i moraju biti« (str. 72).

Slijedeća dva odjeljka knjige autor je posvetio dvjema tendencijama koje ozbiljno mogu ugroziti i, u krajnjoj konzekvenci, narušiti akciono jedinstvo nesvrstanih zemalja. Riječ je o pojavi takozvanog radikalizma u pokretu nesvrstanosti i o zapadnim utjecajima u pokretu nesvrstanosti.

Govoreći o zemljama koje zastupaju takozvani radikalizam u pokretu nesvrstanih zemalja, autor ukazuje na neadekvatnost upotrebe tog termina i stoga njihovu aktivnost naziva takozvanim radikalizmom, jer je »pokret nesvrstanosti, sam po sebi, najradikalniji faktor u savremenim međunarodnim odnosima« (str. 77). Pomnom analizom autor dokazuje da je prvenstveno riječ o zemljama koje se nalaze u bliskim, ponekad čak i savezničkim odnosima s jednim od blokova, pa tu svoju poziciju i opciju nastoje prenijeti na pokret u cjelini, zalažući se za tezu o prirodnom savezništvu s jednim od blokova.

Uzroci pojave takozvanog radikalizma su vrlo složeni, a u sebi sadrže probleme izazvane teškim ekonomskim stanjem, različitim pritiscima drugih zemalja na nesvrstane zemlje — od vojnih,

Digitized by Google

eko političkih, ekonomskih, kulrnih, pa sve do drugih vidova ritisaka i ovisnosti. Uzroci takog opredjeljenja leže i u nepreanom sukobljavanju s imperijamom, pri čemu je pružena poć blokovskih zemalja odigrala lučujući ulogu u spasavanju naonalne nezavisnosti. Međutim, mo ovim elementima ne možeo objasniti uzroke opredjeljivaja jednog manjeg broja zemalja pokretu nesvrstanosti za takovani radikalizam. Tome treba doati i subjektivne razloge koje su ronašli pojedini politički lideri, a i pokret u nesvrstanim zemljana, da će najbitnije nacionalne interese lakše i brže ostvariti oslajajući se na jedan od blokova politiku tog bloka.

Slični razlozi rukovode manji roj zemalja koje podliježu zaadnim utjecajima koje u međunarodnim odnosima imaju pozicije bliske onima zapadnih zemalja. Kao što je imperijalizam, točnije, borba protiv njega, jedan od osnovnih pokretača akcije takozvanog radikalizma u okviru nesvrstanosti, tako je i borba protiv komunizma, posebno protiv SSSR, jedno od osnovnih obilježja prozapadnih orijentacija u nesvrstanim zemljama. Istodobno inzistiranja na podjeli nesvrstanih zemalja — u skladu s vlastitim opredjeljenjima i prema kriterijima vlastitog trenutnog političkog opredjeljenja — bitno ugrožavaju jedinstvo i prijete rascjepom u pokretu nesvrstanih zemalja.

Reperkusije radikalističkih utjecaja u pokretu nesvrstanih zemalja mogu biti pogubne — jer se osporava »vanblokovski karakter i nezavisna orijentacija pokreta nesvrstanosti« (str. 87); za sve se okrivljuje imperijalizam i odbacuje podjela svijeta na razvijeni Sjever i nerazvijeni Jug, jer razvijenom Sjeveru pripadaju i socijalističke zemlje koje ne snose nikakve odgovornosti za zaostalost zemalja Juga; one razvrstavaju nesvrstane zemlje na osnovu njihovih društvenih sistema, točnije, na temelju njihova odnosa prema velikim silama, te se, konačno, zalažu za to da pokret nesvrstanosti djeluje silom, jer se dosadašnja politika pregovaranja pokazala neefikasnom.

Slične opasnosti nose sobom i prozapadni utjecaji u pokretu nesvrstanosti, jer se, osim izrazitog antikomunizma, u djelatnosti tih zemalja ističe kako su SAD i druge zapadne zemlje sinonim slobode i demokracije, glorificiraju se slobodna tržišna privreda i privatno poduzetništvo (str. 118), naglašava se potreba oslanjanja na Zapad kao rješenje svih problema, jer »čemu neizvesna, složena i dugotrajna borba za novi međunarodni ekonomski poredak kada se ekonomske nedaće mogu razrešiti oslanjanjem na ekonomsku pomoć zapadnih zemalja«.

Nesvrstane zemlje, nosioci prozapadnih orijentacija, nastupaju s tezom o potrebi pridržavanja principa »istinske nesvrstanosti«, imajući pri tom na umu potrebu zauzimanja ekvidistance prema jednom i drugom bloku, i, istovremeno, zaboravljajući da to nije u pokretu nesvrstanosti nikada bilo mjerilo istinske nesvrstanosti, već odnos prema konkretnoj blokovskoj aktivnosti.

Protivno uvriježenom mišljenju, prozapadni utjecaji ne dolaze samo iz SAD, već određene pokušaje u tom smjeru čine i bivše kolonijalne metropole — Velika Britanija i Francuska, ali i snažna Evropska zajednica, te sve aktivnija Socijalistička internacionala i — ovisno o rasprostranjenosti katoličanstva — Vatikan, kao »stožer ideologije Zapada u najširem smislu tog pojma« (str. 117).

U središnjem dijelu rada autor se bavi sve aktuelnijim pitanjem odnosa nesvrstanosti i rata. Načelno, kada bi se principi i načela politike nesvrstanosti univerzalno primjenjivali, ova bi tema objektivno morala biti van diskusije — barem u praktičnom smislu. Međutim, vrijeme svojevrsnog idealizma u politici nesvrstanosti je prošlo, i rat je postao stalni gost u odnosima nesvrstanih zemalja. Autor započinje raspravu o ovoj izuzetno zanimljivoj i praktično-politički sve značajnijoj temi, jer je već na obzoru jedna moguća polarizacija među nesvr-

Digitized by Google

stanim zemljama upravo zbog rata dviju nesvrstanih zemalja, od kojih bi jedna trebala biti domaćin sedmog samita — navođenjem teorijskih postavki o »pravednom« i »nepravednom« ratu, te navođenjem temeljnih načela kapitalizma — principa suverene jednakosti država i principa ravnoteže sila (str. 123) — koji impliciraju pravo svake države »da stupi u rat ili da u ratu između drugih država ostane neutralna« (str. 124).

Završetak drugog svjetskog rata označio je početak stvaranja sistema kolektivne sigurnosti, kojim se načelno utvrđuje zabrana ne samo rata, već i primjene sile u međunarodnim odnosima. Autor sustavno i razložno ukazuje na to kako je blokovska podjela i sama struktura UN usporila, zapravo, primjenu ovog univerzalnog načela.

Cjelokupna politika nesvrstanosti okrenuta je protiv rata i primjene sile u međunarodnim odnosima. Tim je onda teže objasniti sukobe među nesvrstanim zemljama. Autor navodi tri grupe osnovnih uzroka ratova među nesvrstanim zemljama — teritorijalne, političke i ideološke prirode, ali zaključuje da »navedena tipologija uzroka oružanih sukoba među nesvrstanim zemljama ne predstavlja čvrsto sazdanu shemu sa odvojenim pretincima«. Stoga navodi da miješanjem i uzajamnim preplitanjem tih uzroka dobivamo realniju sliku o uzrocima sukoba među nesvrstanim zemljama, svodeći ih na kolonijalno naslijeđe »bilo u vidu nametnutih i nerešenih graničnih pitanja, bilo u vidu političkih, ekonomskih i drugih antagonizama«, te naglašavajući da »stvarna ili fiktivna sporna pitanja postaju često paravan za ostvarivanje hegemonije i dominacije u užem regionalnom prostoru«, a da čak i onda »kada postoje tzv. opravdani razlozi za primenu sile, nesvrstana zemlja koja primenjuje silu krši principe Povelje UN i principe i ciljeve nesvrstanosti« (str. 144).

Unatoč relativno visokom stupnju suglasnosti nesvrstanih zemalja o štetnosti ratova — i u smislu jedinstva pokreta i u smislu mogućnosti uplitanja blokova sukob, pa čak i ugrožavanja sv skog mira — unutar pokreta svrstanosti još nije razrađen nema izgleda da to uskoro b — sistem rješavanja sporova đu nesvrstanim zemljama. To i jasno, jer se »ne može poći pretpostavke da postoji ili da može očekivati puki automati u primenjivanju principa mir rešavanja sporova« (str. 149). ženost rješavanja sporova m nesvrstanim zemljama potenc na je željom sukobljenih drž da suvereno odlučuju — što duzeti u takvim slučajevima, i teškoćama da se pronađe ko promisno rješenje koje može dovoljiti sukobljene strane.

Obrana nesvrstanih zema nameće se kao jedno od prior nih pitanja u razmatranju od sa nesvrstanosti i rata. Autor glašava nužnost obrane nezav nosti nesvrstanih zemalja i up zorava na »usku međusobnu p vezanost doktrine nesvrstavanja koncepcije opštenarodne odbran (str. 154).

Slijedeća tri odjeljka — »Ne vrstane zemlje i pitanje ratno savezništva«, »Nesvrstanost i r zoružanje«, te »Nesvrstanost i n intervencija« nadovezuju se na v va razmatranja. U tim poglavlji ma autor, uglavnom, sistematizir političku praksu nesvrstanih ze malja u proteklih dvadesetak go dina — povezanu s navedenim pi tanjima.

Dva posljednja odjeljka — »Nesvrstanost i neutralnost« i »Nesvrstanost i evropska bezbednost i saradnja« — predstavljaju, na neki način, logičku cjelinu. Nakon rasprave o historijskim, političkim, pravnim i kulturnim faktorima koji distingviraju nesvrstanost i neutralnost u međunarodnim odnosima, autor ukazuje na mnogobrojne elemente koji u njihovoj međunarodnoj aktivnosti vezuju nesvrstane i neutralne zemlje, pri čemu je glavna karakteristika nepripadanje vojno-političkim grupacijama (str. 204).

Raspravljajući o odnosu nesvrstanosti i evropskog sistema sigurnosti i suradnje, autor ukazuje na evropsko tlo kao na jedno

Digitized by Google

od izvorišta nesvrstanosti i žarišta iz kojeg se inzistiralo na univerzalističkoj koncepciji nesvrstanosti, za razliku od regionalnog pristupa još od Afro-azijske konferencije u Bandungu.

Evropski je kontinent po mnogo čemu bio specifičan — od toga da je upravo tu hladni rat buknuo svom svojom snagom do toga da je upravo u Evropi učinjen značajan korak u pravcu prevladavanja hladnog rata i jačanja detanta. U tom kontekstu nije nevažna ni uloga nesvrstanih zemalja.

Formiranje grupe NN zemalja na Konferenciji o evropskoj sigurnosti i suradnju znatno je pridonijelo postizanju zapaženih rezultata i prevladavanju povremenih kriza izazvanih blokovskim pristupima na samoj konferenciji. Osim toga, upravo je inicijativom NN zemalja obuhvaćeno i Sredozemlje, u kontekstu evropske sigurnosti i suradnje, čime je već učinjen vanevropski proboj i prvi korak u pravcu onoga za što se nesvrstane zemlje zalažu, a to je univerzalni detant.

Petkovićeva knjiga u cijelosti opravdava naziv jer je autor izuzetnom publicističkom vještinom, zaokruženim teorijskim pristupom i razrađenim kategorijalnim aparatom uspio nesvrstanost osvijetliti i kao nezavisnu vanjskopolitičku doktrinu i kao vanblokovski (prema tome, i nezavisan) i globalni faktor u međunarodnim odnosima. Pridodamo li tome izuzetnu angažiranost autora u borbi za izvorne principe i ciljeve nesvrstanosti, slika postaje potpunija.

Na niz pitanja koja je autor naveo i smjestio u cjelovit sistem strategijskih opredjeljenja pokreta nesvrstanih zemalja odgovor nije teško pronaći, čime se opovrgavaju brojni pokušaji diskvalifikacije nesvrstanosti kao nekonzistentnog političkog pokreta i doktrine. Petkovićev rad sjajno demantira takve insinuacije, pa je tim potrebniji u ovom uzavrelom vremenu, uoči predstojećeg samita.

Franjo Butorac

Miloš Vuksanović: Prva proleterska brigada

(»Narodna knjiga«, Institut za savremenu istoriju — Beograd; »Pobjeda« — Titograd, 1981, strana 532)

Nedavno se u knjižarskim izlozima pojavila knjiga Miloša Vuksanovića *Prva proleterska brigada*. Njeni izdavači su renomirane izdavačke kuće »Narodna knjiga« u Beogradu i titogradska »Pobjeda«, a naučno-stručni suizdavač je Institut za savremenu istoriju u Beogradu. Odmah valja reći da je u ovoj obimnoj knjizi (na oko 530 stranica) prikazan borbeni put Prve proleterske narodnooslobodilačke brigade, počev od njenog osnivanja, 21. decembra 1941. godine u Rudom, pa do konačnog oslobođenja i poslednjih djelova Jugoslavije, 15. maja 1945. godine.

Knjiga, koja je povod za ove redove, predstavlja pokušaj i napor autora da popuni jednu uočljivu prazninu u našoj istoriografiji, da o ovoj legendarnoj jedinici partizanske vojske Jugoslavije kaže bar dio onog što je o njoj ostalo još nedorečeno, da saopštavanjem novih činjenica i kazivanjem doživljenog i preživljenog, u kontekstu onog što je već bilo poznato, doprinese što kompleksnijem sagledavanju dugog borbenog i revolucionarnog iskustva brigade, čiji je ratni hod počeo početkom surove i višestruko tmurne i neizvjesne zime 1941. godine, u do tada malo poznatoj varošici Rudo, da bi se završio, nakon pređenih više od dvadeset hiljada kilometara, u oslobođenom Zagrebu, posljednjeg dana drugog svjetskog rata, prirodom i slobodom razdraganog majskog proljeća 1945. godine.

U cilju što boljeg razumijevanja sadržaja ove značajne i podacima bogate knjige, koja, u svakom slučaju, znači novinu u istoriografiji NOR i oružane revolucije u Jugoslaviji, potrebno je učiniti nekoliko prethodnih napo-

Digitized by Google

mena. Knjigu je napisao jedan od istaknutih boraca brigade, ratnik koji je kao student učestvovao u podizanju trinaestojulskog ustanka crnogorskog naroda i u svim kasnijim borbama za nacionalno i socijalno oslobođenje jugoslovenskih naroda i narodnosti, poslije prvodecembarske bitke za Pljevlja — bio je u onom svečanom vojničkom stroju, u Rudom na Limu, gdje je slušao prvi put vizionarski govor o ishodu NOB svog vrhovnog komandanta Tita, da bi sa brigadom kao borac, a zatim vojni starješina, prešao dugi put borbi koje je ova proslavljena brigada vodila. Pisac ove knjige proveo je, dakle, rat u onoj dugoj borbenoj koloni brigade koja je otvarala vidike i perspektivu pobjede, krećući se bespućima bosanskih, hercegovačkih i drugih jugoslovenskih planina, preko šuma, rijeka i polja — od Rudog, Ozrena, Sarajevskog polja, Igmana, Foče, Konjica, Prozora, Kupresa, Neretve, Durmitora, Sutjeske, Zelengore, Bosne, Drine, Lima, Sandžaka, Šumadije, Beograda, Srema, Slavonije, sve do Zagreba, gdje je pobjedonosno odahnula, tada već uz još 252 druge brigade i mnogo drugih jedinica, ostvarivši svoj ratni cilj — oslobođenje zemlje. Prateći vojne akcije i borbena dejstva brigade, M. Vuksanović je, u stvari, posebno dao prikaz razvoja oružanih snaga naše revolucije u periodu 1941—45. godine.

Međutim, po načinu izlaganja i kazivanja autora, čitalac, ipak, teško otkriva da je knjigu napisao, upravo, borac ove brigade, jer se Vuksanović trudio da materiju prezentira što je moguće objektivnije, služeći se ne samo sjećanjem, nego i bogatom arhivskom građom i istoriografskim podacima. Bogatstvo materijala, prije svega izvornog, govori o dinamičnoj istoriji te prve regularne jedinice NOV Jugoslavije, a autorove analize i zaključci su takvog značaja da će neminovno navesti i čitaoce i sve ljude od pera na nova razmišljanja: prvo, da saznaju što više o bogatom i herojskom životu plejade boraca, događajima i vremenu u kojem su živjeli ti heroji minulog rata, drugo, da se detaljnije i svest nije zainteresuju za obradu i i drugih brigada, odnosno za gađaje revolucionarnog i sud nosnog doba u kojem su one st rene i davale borbeni doprin izgradnji tog novog doba, no Jugoslavije.

Vuksanovićeva knjiga je s tavljena od dvanaest djelova, nosno cjelina, razumije se, me sobno čvrsto povezanih. U prvo dijelu obrađeno je osnivanje b gade; druga cjelina tretira gađaje u kojima je ta jedini učestvovala, od prvih borbi do p znatog Igmanskog marša i kre nja brigade preko Foče do Zele gore; sledeće stranice posvećen su opisu događaja od Zelengo do osnivanja Prve proletersk divizije; u četvrtom dijelu obr đeno je borbeno dejstvo brigad u sastavu Prve proleterske di zije; peti dio obuhvata njeno bo beno kretanje od centralne Bosn do Lima; učešće ove jedinice bici na Sutjesci čini posebnu cje linu; takođe i opis ofanzivno kretanja Prve proleterske brigad (sa drugim jedinicama) kroz isto čnu Bosnu, zatim prodor u cen tralnu Bosnu (borbe za Travnik i marš brigade u Dalmaciju; bor be oko Jajca i Mrkonjić-Grada (krajem 1943. i početkom 1944) obrađene su takođe kao zasebna cjelina; pobjedonosni marš od Drvara do Sandžaka; prodor u Srbiju i borbe brigade za oslo bođenje Beograda i njeno učešće u završnim operacijama za oslo bođenje zemlje — ispunjavaju po sljednje dijelove knjige.

U završnim razmatranjima au tor je rezimirao istorijski razvoj Prve proleterske brigade, sastav ljene od prvog dana od šest ba taljona (svaki sa oko 200 boraca). Približno sa istim brojem boraca brigada je dočekala i oslobođenje zemlje. Doduše, tada (1945) pored nje su postojale još 252 brigade, u sastavu 59 divizija, odnosno četiri armije, jake jedinice mornarice i avijacije, opremljene savremenim naoružanjem (oko 800.000 vojnika i oficira). Kroz Prvu proletersku brigadu je prošlo blizu 14.000 boraca. Ona je za nepune tri i po godine vodila oko 530 ve-

Digitized by Google

ih i manjih borbi, izgubivši 2.833 borca što su poginula, a oko 6.500 ih je ranjeno. U isto vrijeme brigada je nanijela neprijatelju ogromne gubitke: 10.000 ubijenih i oko 20.000 zarobljenih vojnika, dok broj ranjenih nikada nije utvrđen, mada se može pretpostaviti da je bio velik. To su podaci koji sami za sebe dovoljno govore o veličini i značaju borbenog doprinosa ove jedinice konačnoj pobjedi nad neprijateljem. Ali to nije sve. Brigada je bila svojevrsna škola revolucionarnih kadrova, jezgro za formiranje vojno-političkog starješinskog kadra, koji je preuzimao tokom cijele NOB rukovodeće dužnosti u mnogim novoosnovanim brigadama i drugim partizanskim jedinicama širom zemlje.

Valja reći da je Vuksanović sve podatke brižljivo sakupio i prokomentarisao, bez pretenzija da dâ neke čvrste zaključke. Njega su, prije svega, interesovale vojne akcije i operativna dejstva Prve proleterske brigade, i toj strani problema je i poklonio najviše pažnje.

Na posljednjih sto strana ove vrijedne knjige dati su prilozi sa podacima o sastavu boraca brigade na dan njenog osnivanja u Rudom (štab Prve proleterske brigade, brigadni sanitet, hirurško odjeljenje, sastav boraca po bataljonima), o godini njihovog rođenja, zanimanju, političkoj organizovanosti i funkcijama, tu su i opšte napomene o poginulim i preživjelim borcima iz prvog sastava brigade. Ti podaci, bez obzira na to što ima i netačnosti, kada je riječ o pojedinim borcima, veoma su dragocjeni, omogućuju da se otrgne od zaborava cvijet prvoboraca naše revolucije. U prilozima su dati podaci i za 59 poginulih narodnih heroja iz sastava Prve proleterske brigade i još 35 narodnih heroja koji su doživjeli oslobođenje zemlje.

Najzad, autor je objavio iscrpan spisak izvora i literature kojima se služio u pisanju ove, inače, vrlo obimne i dokumentovane knjige.

U registru su data imena svih boraca i drugih ličnosti, izuzev onih koji su navedeni u spiskovima prvog sastava Prve proleterske brigade i narodnih heroja, ali i imena svih geografskih pojmova.

Pisac ove knjige, i sam jedan od istaknutih boraca Prve proleterske brigade, bio je svjedok mnogih događaja i pojava o kojima piše. Međutim, on nije bio hroničar tih događaja, nije ih bilježio u jeku njihovog zbivanja, ali ih je, očigledno, dobro pamtio. Svojim tekstom želi da pomogne rasvjetljavanju borbenog puta Prve proleterske brigade i svih relevantnih događaja u kojima je ona učestvovala ili je na neki način bila sa njima povezana. U tom pogledu ambicije pisca knjige su mnogo veće nego što bi bilo prirodno da on kao očevidac ispriča ono što je kao ratnik vidio i doživio. Upotrijebio je brojnu argumentaciju iz izvorâ i literature, svakako s ciljem da svoja sjećanja i viđenja učini što objektivnijima u prikazivanju razvojnog puta ove jedinice, čijim je formiranjem udaren temelj JNA. Služio se postupkom kritičke analize, ali je primjetno da mu je za izvođenje naučno fundiranih zaključaka nedostajalo širih istorijskih znanja. Naime, tekst ove knjige pokazuje da je za »ulaženje« u istorijsku nauku neophodno mnogo više opštih istorijskih znanja i dobro poznavanje istraživačkog naučnog metoda, što obično nemaju u potrebnoj mjeri pojedini pisci-učesnici NOR i revolucije. Ali zbog nedostajanja takve spreme autoru ove knjige ne zamjeramo, jer se on nije spremao za poziv profesionalnog istoričara. Naprotiv. On je u granicama sopstvenog istraživačkog postupka učinio mnogo: napisao je djelo koje neće moći da mimoiđe ni jedan budući pisac ne samo istorije Prve proleterske brigade, nego ni istorije NOR i revolucije uopšte. To što u ovoj knjizi ima nekih metodoloških, odnosno istoriografskih nedostataka treba razumjeti kao prirodnu nesaglasnost između ambicija pisca i njegove izjave da će pisati objektivno i izložiti rezultate do kojih je došao.

Teško je reći kojem istorijskom žanru pripada ova knjiga. Ona jeste i nije hronika Prve pro-

Digitized by Google

leterske brigade, više je monografija nego njena biografija, prije je monografsko nego memoarsko štivo. Ipak, ona je sve to zajedno. U svakom slučaju, riječ je o knjizi koja sadrži obilje podataka ne samo o razvoju naše prve brigade, nego i mnogo šire, ona svjedoči o tome kako je nastajala, kako se razvijala i rasla NOV Jugoslavije i kakav je bio njen pobjedonosni hod u NOR i revoluciji.

Knjiga je napisana pregledno, konciznim stilom. Autor je svoje djelo posvetio palim drugovima i borcima Prve proleterske brigade.

S obzirom na brojne dragocjene podatke, detaljne opise borbi i marševa, knjigu će rado čitati i stručnjaci — vojni i drugi istoričari i širi krug čitalaca, naročito oni koji su na bilo koji način emotivno vezani za ovu brigadu. S pravom se može očekivati da će imati svoje ljubitelje, čitaoce, i u omladini koja na stranicama ove knjige može naći toliko svjedočanstava o pokoljenju koje je bilo »za pjesmu stvoreno«, o onoj istorijskoj generaciji svojih vršnjaka — mladih komunista, skojevaca i drugih naprednih omladinaca i omladinki — koja je silovito krenula u boj za nacionalno i socijalno oslobođenje jugoslovenskih naroda i narodnosti. Stranice ove knjige potresno pričaju kakvo je herojstvo ispoljila naša omladina u NOR i revoluciji, svjedoče o njenom velikom entuzijazmu i vjeri u pobjedu progresa, u pobjedu socijalizma. One svjedoče i o tome kako se u našoj revoluciji i u svakoj vojnoj jedinici strpljivo i konkretno gradilo bratstvo i jedinstvo, utirao put jugoslovenskom zajedništvu i istovremeno rušilo sve ono što je bilo mračno, reakcionarno i što je razdiralo jedinstvo naših naroda.

Na kraju valja naglasiti da će, vjerovatno, stručnjaci, prije svega vojni i drugi istoričari, imati i metodoloških i drugih zamjerki na ovu knjigu. Ali to nikako ne može umanjiti njenu istoriografsku vrijednost. Kritičke napomene koje smo učinili u ovom prikazu i koje mogu eventualno imati i drugi čitaoci ove knjige [illegible] ba shvatiti više kao razumli[illegible] plediranje za nužnu potrebu [illegible] se pristupi kompleksnoj nauč[illegible] obradi Prve proleterske brig[illegible] Ova knjiga, zajedno sa dru[illegible] istoriografskim radovima i [illegible] rnim štivima, pruža osnovu [illegible] izradu naučne monografije o o[illegible] brigadi, pa je vrijeme da se [illegible] tome poradi. Nadajmo se da [illegible] ćemo dugo čekati na sintetič[illegible] djelo o Prvoj proleterskoj b[illegible] gadi.

Miomir Dak[illegible]

Krstan Malešević: Izvor sporova o diktaturi proletarijata

(»Glas«, Banja Luka, 1982)

U marksističkoj teoriji i praksi izgradnje socijalizma na različitim meridijanima pojam »diktatura proletarijata« je dosta eksploatiran. Raznolikost realnih društveno-istorijskih uslova i raznolikost ideoloških potki na kojima su se zasnivali ovakvi ili onakvi modeli socijalizma, davali su raznorodne karakteristike i kontroverzna značenja i pojmu, pa i ostvarivanju »diktature proletarijata«. Dio tih raznolikosti pokušava da osvijetli i studija Krstana Malešević *Izvori sporova o diktaturi proletarijata*, zadržavajući se na kritici dva vida revizije marksističkog učenja o diktaturi proletarijata: socijaldemokratskoj i staljinističkoj reviziji.

Svaka kritika se izriče sa određenog stajališta. Autor ovdje polazi od Marxovih i Engelsovih teza o suštini i značenjima diktature proletarijata, kako su je definirali osnivači marksizma. Na osnovu analize brojnih Marxovih i Engelsovih radova, Malešević konstatira da je »diktatura pro-

Digitized by Google

letarijata glavni sadržaj socijalizma i socijalističke revolucije i uslov ukidanja klasnih razlika uopšte«, navodeći, pri tom, da suštinu diktature proletarijata treba »tražiti u njenom revolucionarnom karakteru«. Ili, filozofijski rečeno, u promjeni strukture društvenog bitka u kojoj se (promjeni) i sâm proletarijat, odnosno radnička klasa, revolucionira do povijesne mjere samoukidanja. Na tragu Marxa, Engelsa i Lenjina, moglo bi se reći da ozbiljenje sadržaja diktature proletarijata i ispunjenje njegovog povijesnog obima označava, zapravo, ukidanje proletarijata, pa, prema tome, i njegove diktature.

Naravno, ova dijalektička igra podrazumijeva svagda realni prostor i vrijeme u kojima se diktatura proletarijata realizira. Da bi ovladao cjelinom društva i društvenih odnosa, proletarijat mora ovladati svim institucijama sistema i transformirati ih — shodno svojim povijesnim ciljevima — u instrumente sopstvene vlasti. U skladu s tim, Malešević s punim pravom ističe da »Marx i Engels pod diktaturom proletarijata podrazumjevaju odnos klasne vladavine, klasnih snaga u društvu, odnosno klasnu vladavinu proletarijata kojom se ostvaruju istorijski interesi i ciljevi radničke klase na putu u besklasno društvo«. Dakako, unutar takvog misaonog horizonta, nezaobilazne su i Lenjinove teze, pa i razrada pomenutih opštih postavki o diktaturi proletarijata u našoj marksističkoj teoriji, pri čemu je diktatura proletarijata »pojam za takvu vlast u društvu u kojoj radnička klasa, to jest njeni neposredni i dugoročni istorijski interesi imaju neosporno vodeću ulogu u društvu« (Kardelj).

Takva određenja diktature proletarijata nužno problematiziraju relacije radnička klasa — država, demokratija — vlast, ciljevi — sredstva, ali i sve one procese što se zbivaju, pa autoru, u »prevladavanju ekonomske, političke i duhovne strukture građanskog svijeta«. Sa takvog stajališta i poimanja diktature proletarijata kao organskog, unutarnjeg dijela, sadržaja i oblika putovanja na kojem »razotuđenje prelazi isti put kao i samootuđenje« (Marx), autor pristupa kritici socijaldemokratske i staljinističke revizije marksističkog učenja o diktaturi proletarijata.

Analizirajući stavove Bernsteina, Kautskog, austromarksista i Rose Luxemburg, Malešević, na tragu Lenjinove kritike socijaldemokrata, nalazi da je njihova revizija marksističkog učenja o diktaturi proletarijata (a) negirala odlučujuću ulogu radničke klase u realiziranju socijalističke revolucije — shodno svom polazištu o spontanitetu društvenog razvoja; (b) diktaturu proletarijata shvatila tek kao »upravljanje« određenim društvenim poslovima preko postojećih (državnih) institucija kapitalističkog poretka; (c) vještački razdvojila »demokratiju« i »vlast«, tretirajući državu kao »natklasnu organizaciju« i ne uvidajući da je demokratija uvijek zbiljska i uvijek vezana i zasnovana na konkretnom klasnom ili, šire, društvenom interesu; i (d) formalno-logički pristupila odnosu ciljevi — sredstva klasne i revolucionarne borbe, afirmišući, manje ili više otvoreno, tezu da, nezavisno od realnih društveno-istorijskih uslova, karakter povijesnih ciljeva nužno i isključivo određuje i konkretna sredstva neophodna da bi se ti ciljevi ostvarivali.

S druge strane, staljinistička revizija marksističkog učenja o diktaturi proletarijata zasnivala se, kako Malešević kaže, na »centralnoj tački staljinističke revizije marksizma«, odnosno na reviziji marksističkog učenja o državi. Pojednostavljeno rečeno, osnovno stajalište Staljinovog poimanja diktature proletarijata jeste teza o identificiranju proletarijata i države. Odatle, naravno, samo je korak do tvrdnje da vlast proletarijata, odnosno radničke klase, jača utoliko ukoliko jača vlast države. Izvučena iz realnog društveno-istorijskog konteksta i odvojena od povijesne uloge i stvarnih interesa radničke klase, diktature proletarijata se pokazuje kao vanvremenski kruti me-

Digitized by Google

hanizam ili kao »organ vlasti«. Logično je da tada »država kao glavni faktor izgradnje socijalizma i njena kontrola nad društvom za staljinizam jeste mjera napredovanja ka socijalizmu i komunizmu«.

Ovakvo polazište nužno dovodi do toga da se prenebregava i zanemaruje rješavanje ključnih pitanja vlasti radničke klase, odnosno ovdje već pominjanih relacija radnička klasa — država, demokratija — vlast, ciljevi — sredstva i drugo. U teorijskoj ravni, ovakav pristup problemu diktature proletarijata ne seže dalje od dogmatizma, a u okrugu prakse time se, očigledno, zatvaraju perspektive afirmacije radničke klase kao osnovnog nosioca socijalističke revolucije. Povijest socijalizma, a posebno Staljinovo vrijeme, dali su ovome doista tešku i oporu potvrdu.

I upravo to povijesno iskustvo, a i izraženi refleksi ili modifikacije socijaldemokratske i staljinističke revizije marksističkog učenja o diktaturi proletarijata u savremenom međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, dovoljan su razlog za daljnju elaboraciju kontroverzi u poimanju i ostvarivanju diktature proletarijata, pa i za sasvim ozbiljan i odgovoran tretman studije o kojoj je ovdje riječ. Implicite, na to upozorava i sâm autor govoreći, u posljednjem poglavlju knjige, o stanovitim razlikama, ali i zajedničkim polazištima (ili ishodištima) socijaldemokratske i staljinističke revizije marksističkog učenja o diktaturi proletarijata.

Ovi, međusobno različiti, vidovi revizije susreću se na onoj tački na kojoj se susreću i anarholiberalizam i dogmatizam, zapravo u tački jednog vanvremenskog poimanja društvenog aktualiteta i pripadnih mu procesa. Praktično, i u prvom i u drugom slučaju diskreditira se revolucionarna uloga radničke klase, a tip političkog sistema vještački se razdvaja od klasne suštine njene vlasti. Stoga oba vida revizije imaju istovjetan odnos i prema ključnom pitanju diktature proletarijata, tačnije, prema državi: i za socijaldemokratiju i za staljinizam država je najznačajniji faktor socijalističkog preobražaja društva i mjerilo razvoja socijalizma. U prilog tome Malešević čak navodi da su »teoretičari Druge internacionale udarili temelje staljinističkoj reviziji marksizma na ovom pitanju«.

Sigurno je da se iz tih i takvih temelja napajaju i različita ideološka strujanja unutar savremenog međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta. Studija Krstana Malešević je njihove izvore uspjela u značajnoj mjeri osvijetliti i, što je od bitnog značaja, ukazati i na potrebu daljnjih istraživanja aktualnih kontroverzi u pogledu suštine i značenja diktature proletarijata. Naravno, za to bi, možda, bilo potrebno dograđivati i metodologiju tretiranja pomenutog problema, primijenjenu u studiji o kojoj je ovdje riječ. Naime, pored neospornih vrijednosti ove knjige, čini mi se ipak nedostatnim da se tako protivurječni fenomeni, kao što je diktatura proletarijata (pa i brojni drugi), elaboriraju te u svjetlu protivurječja dihotomno postavljenih, odnosno u svjetlu odnosa »lijevo« i »desno«. Društveni život se, pogotovu danas, ne modelira u toliko »čistim« oblicima i izvjesno je da bi — shodno tome — i ono što nazivamo protivurječjima trebalo razmatrati iz jednog metodološki novog horizonta. No to je primjedba koja može važiti i za nivo izgrađenosti metodologije naših društvenih znanosti u cjelini. Rekao bih da je izgradnja tog novog horizonta, zapravo, tek pred nama.

Mlodrag Živanović

Digitized by Google

Prof. dr Dragomir Drašković: Osnovi metodologije istraživanja bezbednosnih pojava

(Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd, 1982, strana 200)

U izdanju i za potrebe Više škole unutrašnjih poslova u Beogradu objavljena je jedna izuzetna, nesvakidašnja, moglo bi se slobodno reći — pilot knjiga-udžbenik, čija vrednost, po svom aktuelnom, ali i dugoročnom značenju daleko prevazilazi potrebe ove škole.

Ne ulazeći u detaljnije ocenjivanje, bez sumnje, mnogostrukih vrednosti dela dr. Draškovića, nezaobilazna je, svakako, jedna: autor nam je bezbednosnu problematiku u njenom totalitetu, koja je do sada, po nekom nepisanom i opšteprihvaćenom pravilu, tretirana kao tabu-tema, prezentirao kao društvenu pojavu, lišenu svakog misticizma, sa svim konzekvencama koje otuda zakonito proizlaze. Među ostalima, čini nam se kao najvažnija ona konzenkvenca koja nas navodi na zaključak, a istovremeno stvara i uverenje, da je i ovu problematiku, bez obzira na svu njenu složenost, moguće naučno istraživati i tako dolaziti do naučno utvrđenih činjenica, značajnih za pravilno odlučivanje. Pri tome, knjiga nam je ponudila jednu konzistentnu metodologiju, koju, razume se, treba dalje dograđivati, na što je autor u više navrata, sa njemu svojstvenom skromnošću istraživača, s pravom ukazao. Metodologija istraživanja bezbednosnih pojava razvijaće se u budućnosti u meri i onim tempom kako se bude konstituisala i nauka o bezbednosti, za koju se mora reći da se i sama nalazi tek u začetku.

Gotovo jedna četvrtina teksta bavi se osnovnim postulatima nauke i naučnih istraživanja (pojam nauke, naučnog saznanja, naučnih metoda i metodologije naučnog istraživanja, osnovne karakteristike Marksovog naučnog metoda, naučne istine i vrednosni sudovi), pa se tek zatim prelazi na probleme istraživanja bezbednosnih pojava. Ako bi se nešto moglo prigovoriti delu dr Draškovića, onda bi to bila prividna nesrazmera u kompoziciji građe knjige. Dok stigne do sadržaja o kojem govori naslov knjige, čitalac se već pomalo zamori, manje-više, poznatim znanjima iz metodologije istraživanja društvenih nauka. Na momente se pravi smisao i osnovni cilj dela izgubi, zametne u obilju pojmova, podela, klasifikacija. Dođe se na pomisao da bi naučni i stručni radnici i istraživači u službama bezbednosti, odnosno u organima društvene samozaštite, kojima je ova knjiga u prvom redu namenjena, i sami morali znati sve ovo što im je na prvih 50 stranica knjige saopštio dr Drašković.

Međutim, kada se pažljivo pročitaju ostale tri četvrtine knjige, onda se i ovaj »prigovor« relativizuje. Autor i sam na više mesta podseća da u nas još nije konstituisana nauka o bezbednosti (ili nauke o bezbednosti), pa, analogno tome, nije izgrađena ni specifična metodologija naučnog istraživanja ove društvene pojave. Metodologija, koju nam je svojom knjigom ponudio dr Drašković, u stvari predstavlja, može se slobodno reći, vrlo uspeo pokušaj primene poznatih principa metodologije istraživanja društvenih nauka u istraživanju bezbednosnih pojava. S obzirom na ovo, ima opravdanja prethodno prezentiranje, i to u vrlo skraćenoj verziji, osnovnih znanja metodologije istraživanja društvenih nauka.

Ipak, u narednim izdanjima knjige *Osnovi metodologije istraživanja bezbednosnih pojava*, dobro bi bilo uneti korekcije u, na prvi pogled, manje značajne delove u knjizi. Takve popravke, dorade, pa i nešto drugačije interpretacije primera koji su u prvom izdanju dati, poboljšale bi kvalitet knjige i učinile je pristupačnijom širem krugu njenih budućih korisnika. Ilustracije ra-

Digitized by Google

di, navodimo samo neka takva mesta u delu:

— Jedno od kapitalnih pitanja, koje i autor sam postavlja, jeste: da li je moguće predviđati društvene pojave (a to znači i bezbednosne)? Uz ovo pitanje, kao logično, nameće se još jedno, ne manje važno: da li je moguće svesno uticati na buduće društvene pojave? Ovo nije tako direktno postavljeno, pa, analogno tome, nije ni dat decidan odgovor. Interpretacija Marksa data je tako kao da su zakonitosti u društvenim kretanjima nezavisne od volje ljudi, dakle neminovne. Nešto kasnije, u objašnjavanju pojma društvene pojave, autor se pozvao na stavove profesora Fiamenga, prema kome je »jedna od najbitnijih razlika između prirodnih i društvenih pojava to što prirodne pojave nastaju i teku nezavisno od ljudske volje i svesti ljudi, što se one zbivaju stihijno i nesvesno, dok su društvene pojave rezultat delovanja ljudi, a to delovanje može biti kombinacija stihijnog, svesnog i nesvesnog«. Ceo kasniji tekst, a moglo bi se reći i osnovna poruka autorova, zasnovana je na ovoj tvrdnji, to jest da je svesnom i organizovanom akcijom ljudi, u našem slučaju, osnovnih faktora društvene samozaštite, moguće uticati na bezbednosne pojave, kako na one koje su »pojave stvaranja« tako i one koje znače »pojave razaranja bezbednosti« (kako ih dr Drašković klasifikuje u svojoj knjizi). U narednom izdanju svakako treba izbeći ovakva ili slična nesuglasja.

— U razmatranju problema odnosa društva prema nauci i funkciji saznanja samo je evidentirana teza o vrednosno neutralnoj nauci kao proizvodu »lukavstva uma«, kojem je cilj da izbegne državno-administrativno uplitanje u nauku. Smatramo da ova teza, budući da je već navedena, zaslužuje nešto širu obradu. Prvo, mora se reći čija je ova teza, ko su njeni nosioci, čime je motivisana itd., a zatim, ne vezivati je isključivo za etatistička društva. Birokratija je i u socijalističkom samoupravnom društvu po svojoj prirodi ista kao i ona u etatističkim društvima, sve dok ima takav društveni položaj. U delu svoje poznate studije *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, u kojem razmatra dilemu političkog ili samoupravnog pluralizma, E. Kardelj upozorava da u našem društvu »postoje i konflikti koji imaju karakter klasnog sukoba ili koji bi mogli dobiti takav karakter, naime, konflikti između radničke klase i onog njenog dela koji je Marks nazvao njenom sopstvenom birokratijom kada ona prisvoji monopol raspolaganja društvenim kapitalom. U stvari, to je najozbiljnija protivrečnost savremenog socijalističkog društva. Iz nje izvire niz sukoba i deformacija u društvenoj praksi, kao dubok ideološki i politički konflikt koji je karakterističan za savremeni socijalizam...«, koji, svakako, uključuje i mogući sukob sa naukom. Samo dalji proces podruštvljavanja funkcija, a to znači dalji razvoj i usavršavanje socijalističkog samoupravljanja, oduzimaće birokratiji moć upravljanja ljudima (pa i naukom) i pretvarati to u upravljanje stvarima. Drugim rečima, nemamo nikakvog valjanog razloga da birokratiju u socijalističkom samoupravnom društvu u principu vidimo drugačije nego birokratije u drugim društvenim formacijama uopšte, pa i u odnosu prema nauci. To, razume se, ne treba da znači da ćemo prihvatiti tezu o vrednosnoj neutralnosti nauke, koja bi u tom slučaju bila sama sebi cilj.

U drugom poglavlju, pri razmatranju problema naučnih hipoteza, primera radi, navedena je i ova: »ukoliko se snažnije ispoljavaju pojave stvaranja bezbednosti, utoliko se sužavaju uslovi za pojavu razaranja bezbednosti« (str. 77). S gledišta logike, ovoj hipotezi se nema šta prigovoriti. Pitanje je, ipak, važi li ova hipoteza za istraživanja stanja bezbednosti u »svakoj društvenoj sredini«. Autor je, očigledno, imao na umu uslove socijalističkog samoupravnog društva. Međutim, u društvima u kojima se stvaranje bez-

Digitized by Google

nosti prioritetno zasniva na represiji, teško da bi ovako forsirana hipoteza bila dobra. U svim društvima imamo čak mnut slučaj: jačanje bezbednosti zasnovano na represiji ara uslove za pojačane pojarazaranja bezbednosti (»pritišto jače sve jače skače«). Otu- navedena hipoteza važi za nadruštvo i njegovu bezbednost, i ne i za »svaku društvenu sreu«, odnosno nema karakter štosti.

Slično je i sa drugom hipoom, prema kojoj većem steu intenziteta konfliktnosti u cijalističkom samoupravnom ruštvu automatski odgovara ve- i intenzitet aktivnosti stranih baveštajnih službi. I ova hipoza je, na prvi pogled, logična, o u prksi ipak nije uvek tako. rvo, ovde se mora uzimati u bzir koje i kakve snage su nooci, ili glavni nosioci konfliktih stanja, kakva su im idejna politička opredeljenja i šta že postići izazivanjem i eskalajom konfliktnih stanja? Zatim se nameću sledeća pitanja: koje, konkretno, strane obaveštajne službe pojačavaju svoje aktivnosti, i koje aktivnosti? Pri tome imamo u vidu aktivnosti na planu prikupljanja obaveštenja ili one na planu subverzija (takozvane tajne političke operacije). S obzirom na sve ovo, postavljena hipoteza važi samo u delu koji se odnosi na funkciju prikupljanja obaveštenja (obaveštajno istraživanje), ali ne i obavezno i na subverzivne aktivnosti.

— U okviru planiranja posmatranja bezbednosnih pojava, u fusnoti na str. 120, spomenute su obustave rada kao pojave u kojima je moguće uočiti više elemenata. Dato je pravilno objašnjenje najčešćih uzroka njihovog nastajanja, ali se pri tom ne sme zanemariti činjenica da u obustavama rada može biti sadržan i element organizovanog neprijateljskog rada. Konfliktna stanja u društvu najčešće i počinju sa obustavom rada. To je, u neku ruku, prva stepenica eskalacije krize. Njen manifestni razlog je najčešće socijalne prirode, jer je bez toga gotovo nemoguće navesti radnike na takav oblik protesta. A šta je stvarni cilj takvih akcija, to tek treba istražiti. Ovde, pored ostalog, može doći do izražaja ona konzervativna misao koja, prema dr Pečujliću, izrasta iz fetišizovanog sloja stvarnosti i može ovladati svešću širih slojeva. No, isto tako, značajno je i pitanje — da li je socijalni razlog zbog kojeg je došlo do obustave rada izvor zakonitih protivrečnosti socijalističkog samoupravnog društva ili je veštački izazvan? U praksi, najčešće, s obzirom na činjenicu da je i u ovom slučaju reč o društvenoj pojavi, nema potpuno čistih situacija; za nastajanje bilo koje, prirodne ili društvene pojave, razloga ima više. Neprijateljski rad koji se ne temelji na stvarnom socijalnom stanju, ili ne »izvire iz fetišizovanog sloja stvarnosti«, u praksi se brzo manifestuje kao prazna parola, za kojom gotovo niko ne sledi. S obzirom na to, pre bi ovu hipotezu trebalo postaviti u smislu da je moguće da u svakoj obustavi rada sa socijalnom problematikom izostaje i organizovani neprijateljski rad, ali ne i u smislu da samo ovakve obustave rada koje imaju za cilj »napuštanje radnog mesta radi demonstracija« (kakvih je slučajeva bilo na Kosovu u proleće 1981. godine) predstavljaju bezbednosne pojave.

Pored navedenih i njima sličnih mesta koja bi se u narednim izdanjima mogla nešto temeljitije i preciznije obraditi, treba reći da je najveća vrednost studije dr Draškovića sadržana u utvrđenoj činjenici da se najviši domet u naučnom istraživanju društvenih pojava, u ovom slučaju bezbednosnih pojava, može dostići ako se u prikupljanju relevantnih naučnih fakata kombinuju javno dostupni izvori sa onima koji to nisu, ili, uglavnom, nisu javnosti dostupni. Na žalost, tim »monopolom« se za sada mogu koristiti mahom oni istraživači i stručni radnici koji se bave problemima vezanim za bezbednost kao dru-

Digitized by Google

štvenu pojavu. Ne treba sumnjati da će dalji proces podruštvljavanja funkcija bezbednosti ovakve mogućnosti sve više pružati istraživačima i drugih društvenih pojava, što će im, bez sumnje, znatno i pomoći.

S obzirom na tematiku koju razmatra, a pogotovo s obzirom na način na koji to autor čini, delo prof. dr D. Draškovića zaslužuje da bude preporučeno daleko širem krugu čitalaca nego što ga čine studenti Više škole unutrašnjih poslova.

Konačno, ova knjiga bi bila od koristi i svim stručnim službama društveno-političkih organizacija, na svim nivoima njihovog organizovanja. Visokostručni rečnik i stil knjige ne bi trebalo nikoga da zaplaši. Razume se, potreban je napor da se ovlada terminologijom, podelama, klasifikacijama ponuđene metodologije istraživanja bezbednosnih pojava, ali je sigurno da će se takav napor, svakome koji ga uloži, višestruko isplatiti. Na prvom mestu, u svakodnevnu političko-bezbednosnu terminologiju biće uneseno bar toliko zajednički prihvaćenih termina da ćemo, po pravilu, pod istim pojmovima podrazumevati iste sadržaje. Opšte je poznata činjenica da u toj oblasti do sada caruje takvo šarenilo da se često međusobno ne razumemo (upravo kao da govorimo različitim jezicima). Zahtev autora za konceptualizacijom pojmova u svakom nacrtu istraživanja bezbednosnih pojava valja zato shvatiti ne samo kao neizbežan metodološki postupak, već i kao aktuelnu političku potrebu. Kada bismo bar postigli da organizovane socijalističke snage u nas, u svakodnevnoj političkoj borbi, pod pojmovima koje upotrebljavaju podrazumevaju iste stvari. Bez konceptualizacije pojmova ne samo da nema prave naučne komunikacije, nego nema ni političke, što vrlo negativno utiče na efikasnost tekućih, aktuelnih političkih aktivnosti.

S druge strane, a možda je i važniji rezultat od prvog: praktično korišćenje knjige prof. dr D. Draškovića imaće za po[illegible] cu nastajanje shvatanja da [illegible] bezbednosnim pojavama, bilo je reč o onima koje znače »[illegible] ranje bezbednosti«, ili o »p[illegible] vama razaranja ili ugrožav[illegible] bezbednosti«, sve manje m[illegible] odgovorno razgovarati, odno[illegible] odlučivati na bazi amaterski [illegible] činjenih referata. Drugim [illegible] ma, amaterski odnos prema [illegible] vim pojavama sve više će [illegible] rati ustupati mesto naučno [illegible] novanim istraživačkim proje[illegible] ma u ovoj oblasti. Nema su[illegible] nje da će odgovornim organi[illegible] koji na osnovu ustavnih, zak[illegible] skih ili statutarnih ovlašće[illegible] imaju pravo i odgovornost [illegible] odlučuju o takvim značajnim [illegible] tanjima kakva su ova u obla[illegible] bezbednosti i društvene sam[illegible] zaštite, biti daleko lakše da p[illegible] nalaze najoptimalnija rešen[illegible] ako svoj posao budu zasniva[illegible] na naučno utvrđenim činjenic[illegible] ma. Svakako, ne treba poseb[illegible] dokazivati da bi sistematsko pr[illegible] ćenje i istraživanje bezbednost[illegible] kao društvene pojave, pomoć[illegible] metodologije izložene u knjizi d[illegible] Draškovića u velikoj meri isklju[illegible] čilo »iznenađenja« kad je reč [illegible] stanju unutrašnje bezbednosti sa kojima smo u poslednjih de[illegible] setak godina bili sučeljeni. Razume se da svako istraživanje pa i bezbednosti, mora biti li[illegible] šeno predrasuda, a pogotovo aprio[illegible] rističkih zaključaka, kako bi mo[illegible] glo pružiti pravu sliku stanja koje istražuje, s tim da u praksi budu isključena bar veća iznenađenja.

Na kraju treba reći da knjiga-udžbenik dr Draškovića, pored ostalog, imponuje i sebe preporučuje i brojem konsultovanih naučnih izvora, kao i imenima dvojice recenzenata — prof. dr Milana Milutinovića i dr Obrena Đorđevića.

D. Vilić — R. Ilić

Digitized by Google

Grupa autora: Poreska trilogija

(Ekonomski institut, Beograd, 1981, strana 200 + 260 + + 190)

U nas se, u raznim povodima i različitim prilikama, sa oficijelnih mesta, već tokom pune decenije ističe značaj i uloga poreza kao ekonomskog i socijalnog instrumenta, a od takozvane službe društvenih prihoda se zahteva efikasniji rad i ukazuje na potrebu njene veće samostalnosti i nezavisnosti u sistemu organa državne uprave. Ovi zahtevi su naročito isticani prilikom razrade poznatog Pisma predsednika Tita i Izvršnog biroa CK SKJ 1972. godine, a kasnije nekoliko puta u zaključcima političkih i državnih organa, kao i u govorima saveznih i republičkih funkcionera.

Ovi zahtevi obično su potencirani kada bi se konstatovale velike socijalne razlike među građanima, odnosno pojave takozvanog neopravdanog bogaćenja, a takođe i prilikom razmatranja analiza koje su pokazivale velike razlike u uslovima poslovanja pojedinih privrednih grana i delatnosti, pa, s tim u vezi, i neravnopravan položaj pojedinih delova radničke klase u Jugoslaviji. Kao po nekoj zakonitosti, u nas se obično tri godine »grmi« kako je uravnilovka dobila velike razmere i predstavlja kočnicu porasta produktivnosti rada, da bi se četvrte godine »okrenuo ćurak naopako«, pa u nekom pismu ili dokumentu druge vrste konstatovale zabrinjavajuće socijalne razlike koje »već prerastaju i u politički problem«, odnosno »razaraju društeno biće i vitalne tekovine socijalističke revolucije«. I, po pravilu, osnivane su komisije za ispitivanje porekla imovine ili od postojećih zahtevan efikasniji i rigorozniji postupak, ukidana pojedina »GG preduzeća« i njima slične institucije, a od poreske službe, poreske politike i poreskog sistema zahtevani odgovarajući napori u cilju otklanjanja neopravdanog bogaćenja i nepodnošljivih socijalnih razlika... Da bi se, opet, protekom nekoliko meseci ili godina javili zahtevi za eventualnim ukidanjem poreza na ukupan prihod građana (naravno, isključivo bi to poteklo od onih građana koji takav porez plaćaju!), kao destimulativnog instrumenta po kreativan rad, da bi se ponovili predlozi o liberalnijem stavu i odnosu prema ugovornim organizacijama udruženog rada, samostalnim zanatlijama, prevoznicima i ljudima mnogih drugih zanimanja, da bi se faktički tolerisale i *via facti* stimulisale ogromne razlike u uslovima sticanja dohotka, pa i ličnih dohodaka, između pojedinih privrednih i neprivrednih delatnosti u društvenom sektoru svojine...

U ovakvim i sličnim zaokretima javljale su se obično i dileme: da li treba dozvoliti da se pojedinci neopravdano obogate, da socijalne razlike dobiju široke razmere, da se bitno pogorša položaj u sticanju dohotka u nekim kolektivima i slično, pa onda porezima »kresati vrhove«, što, u krajnjem rezultatu, ima za posledicu i porast cena i inflaciju, jer svako nastoji da zadrži stečeni položaj, osobito ako je veoma privilegovan, pa i po cenu prevaljivanja tereta, nastalog usled poreza, na drugog proizvođača, potrošača itd., ili je, pak, ispravnije, zdravije »u korenu onemogućiti« neopravdano sticanje dohotka i bogaćenje? Pristalice ovog drugog puta obično ističu da česti, u pravilu svake četvrte godine, zaokreti i kampanje stvaraju nesigurnost, nisu podloga za orijentaciju na »duže staze«, a sve to sobom donosi i loše posledice po mentalitet ljudi, društva u celini.

Iako kao društvo još nemamo jasan i odlučan stav prema opisanoj dilemi, poslednjih godina primećuje se u praksi da je ne samo u vezi sa porastom društvenog proizvoda i ličnih dohodaka pomerena i relativna »visina lestvice« za određivanje stepena socijalnih razlika i neopravdanog bogaćenja, bilo pojedinaca, bilo kolektiva. Pretprošle, prošle i ove godine, usled enormnog porasta

Digitized by Google

troškova života i veoma osetnog pada realnog standarda života, osobito ljudi sa, kako se to kaže, »niskim primanjima«, napori društva više su bili usmereni ka tome da se vanredno povećaju »niska primanja« nego ka tome kako i koliko da se »potkrešu vrhovi«, bez obzira na to po kom osnovu prisvajanja je dolazilo do njihovog stvaranja.

Kako je poznato, osim ekonomskog i socijalnog instrumenta, porezi imaju i treću namenu — da obezbede namicanje para u budžete društveno-političkih zajednica iz kojih se finansira država ili opšta potrošnja, kako se to obično govori i piše, jer je, kao termin, manje odiozan od onog »država«, koja bi u socijalizmu trebalo da odumire ... Ova na poslednjem mestu pomenuta funkcija poreza, silom prilika, u nas u praksi ima prvorazrednu ulogu. Zapravo, vrlo često bilansi države su primarni motiv za promene u pojedinim vrstama poreza, a tek posredno njihovo dejstvo kao ekonomskih i socijalnih instrumenata. Sve ovo, pre svega, ako je reč o onim porezima kojima se obezbeđuju sredstva za budžete federacije, republika i pokrajina, dok u slučaju takozvanih lokalnih poreza ima više politike stimulisanja ili destimulisanja pojedinih vrsta potrošnje, zanimanja itd.

U organizaciji Ekonomskog instituta u Beogradu, grupa autora — oko dvadesetak eksperata, a pod rukovodstvom dr Pavla Gligorića, naučnog savetnika pomenutog instituta, publikovala je tri studije-knjige o poreskom sistemu, poreskoj politici i radu poreskih uprava, i to jednu o ovoj problematici u Beogradu, druga je posvećena problematici u SR Srbiji, van područja pokrajina, a treća obrađuje »Probleme dogradnje poreskog sistema u Jugoslaviji«. Sve tri studije, osim tekstualne deskripcije, sadrže i brojne tabelarne priloge i druge ilustracije.

U studijama se razmatra problematika poreza u tri pomenute društveno-političke zajednice, sa stanovišta primene načela koja su o tome utvrđena u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, zatim odgovarajućim zakonima i posno postavkama društvenih pla va ovih zajednica za razdob 1976-1980. godine, i s tim u v razrada tih postavki u odgova jućim društvenim dogovorima samopravnim sporazumima. P ma tome, težište studija nije p venstveno na teorijskoj razra mesta i uloge poreza u jugosl venskom socijalističkom sistem nego, pre svega, na konfrontir nju prakse poslednjih pet godi sa politikom utvrđenom u plan vima i dogovorima za to isto ra doblje. Takav pristup zahtevao posebno razmatranje svake vrs poreza, kojih ima na desetine, to kako »logike« pojedinih pore kih oblika tako i finansijskih efe kata svakoga od njih, te konačn kontroverze oko dejstva i oprav danosti nekih oblika i slično. U sve tri studije prikazani su polo žaj i rad službi koje brinu o ost varivanju poreske politike i naplati poreza itd. Na kraju svake studi je autori su rekapitulirali svoje nalaze i izložili niz ideja u formi mogućih predloga i rešenja za unapređivanje poreskog sistema i poreske politike u nas.

Na odgovarajućim mestima učinjena su neka kvantitativna poređenja udela poreza i doprinosa u nas sa odgovarajućim podacima za nekoliko zemalja sveta, pre svega Evrope. U studijama su, inače, razmatrani i kvantitativni aspekti takozvane zajedničke potrošnje i doprinosa iz kojih se ta potrošnja finansira, čime je omogućeno praćenje kretanja opšte i zajedničke potrošnje pojedinačno i u globalu, a i u odnosu na veličinu društvenog proizvoda u poslednjih pet godina.

Iz obilja faktografskog materijala i tekstualnih komentara u ovim studijama posebnu, širu važnost ima nekoliko, o kojima će u nastavku ovog prikaza biti reč.

Prvo, davno proklamovana i u mnogim društvenim dokumentima definisana politika postepenog smanjivanja relativnog volumena opšte potrošnje, radi jačanja materijalnog položaja udruženog rada ne ostvaruje se, što je i u ovim studijama pokazano. Udeo prihoda svih budžeta u zemlji u dru-

Digitized by Google

...om proizvodu iznosio je 1974. ...16%, a u 1979. godini (pos...oj godini koju obuhvataju ...ze) — oko 17%. U istom pe... ...porasli su i relativno pri... ...(i rashodi) zajedničke potro... ..., koja se ostvaruje preko broj... ...samoupravnih interesnih za... ...nica, tako da su, posmatrane ...dno, opšta i zajednička potroš... ...povećale svoj udeo u društve... ...proizvodu sa 37,6 u 1974. ... 42,9 odsto u 1979. godini. ...što je došlo do ovakvih kre...nja? Autori ne daju direktan, ...plicitan, pa ni »zaobilazan« od...vor, jer nisu, sto je i razum...o, prikazivali dinamiku plani...nog i ostvarenog društvenog ...izvoda. Međutim, izvesno je da ...ovakva kretanja posledica dvo...ukog dejstva: prvo, društveni ...izvod u ovom periodu nije o...varivan u planiranom obimu; ...ugo, opšta i zajednička potroš...a su vrlo neelastične, zapravo, ...e se u nas izrazito autonomno ...ću u pojedinim godinama, što ...reflektuje i na stopu infla...je i deficit saveznog budžeta, ...ada se, ekonomskom logikom, ...a kretanja u dužem razdoblju ...oraju dovesti u određeni sklad. ...pravo zbog ovakvog autonomnog ...retanja ovih dveju vrsta potroš...je, koje se delom alimentiraju i ...z ličnih dohodaka, i dolazi do ...pojave da je akumulacija u nas ...rezidualna veličina, a materijalni ...položaj udruženog rada ne mno...go zavidan, čak i pogoršavan, ma...da je proklamovano nešto drugo.

Jedno drugo načelo, koje je proklamovano kao politika u nas, a koje se, to pokazuju i podaci iz pomenutih studija, takođe ne ostvaruje, vezano je uz proces decentralizacije, pa i deetatizacije. Naime, prihodi i rashodi budžeta federacije i republika i pokrajina u celom razmatranom periodu relativno rastu, a kod opština opadaju, mada bi bilo poželjno da bude obrnuto. Na primer, u 1974. savezni budžet učestvovao je u ukupnim budžetskim prihodima sa 57%, u 1976. sa 46,1%, a u 1979. sa 30,7%, što je samo prividno opadanje, jer se sada posebno iskazuju sredstva Samoupravne interesne zajednice za ekonomske odnose sa inostranstvom (premiranje izvoza), a ta sredstva iznose oko 13—15% svih budžetskih prihoda. Republički i pokrajinski budžeti u celini participirali su u ovim godinama u ukupnim prihodima budžeta: 13,7%, odnosno 30,8%, odnosno u 1979. godini — 35,7%. Ovako enorman porast udela budžeta republika i pokrajina nastao je iz dva razloga: prvo, povećanjem udela republičkih i pokrajinskih kvota, kojima se alimentira savezni budžet na račun smanjenog udela njegovih prihoda iz poreza na promet; i drugo, usled stvarnog porasta moći republika i pokrajina, tačnije, njihove etatističke i distributivne uloge i u sferi privrede, a ne samo opšte i zajedničke potrošnje. Konačno, udeo budžeta opština i gradskih zajednica u ukupnim budžetskim prihodima kretao se ovako: 1974. iznosio je 20,2%, 1976. godine 19,6%, i 1979. godine 18,7%, dakle, kontinuirano opadanje relativne veličine budžeta opština i gradskih opštinskih zajednica. (Razlika do 100% odnosi se na druge korisnike društvenih prihoda, kao što su neki fondovi i samoupravne interesne zajednice.)

Odstupanja na ova dva pomenuta područja od proklamovanih načela uslovljena su i jednim objektivnim uzrokom, a to su izuzetno velike disproporcije u strukturi jugoslovenske privrede i privrede u pojedinim republikama ili pokrajini. Zbog disproporcija u materijalnim odnosima ili, pak, odnosima cena, naročito u republikama koncentrisana su bila u pomenutim godinama (delimično i danas) značajna sredstva u budžetima za takozvane intervencije u privredi (kompenzacije, premije, regresi, pa i neki invensticioni poduhvati). Sredstva za ove namene dostizala su u pojedinim godinama i do jedne trećine ukupnih budžetskih rashoda u republikama i pokrajinama, mada su i u budžetima opština znatna.

Veću pažnju mogu pobuditi i podaci, koje autori i ne komentarišu: u nas opada i sasvim je neznatno progresivno oporezivanje, što može zvučati paradoksalno u uslovima poremećene privredne strukture i odnosa između cena pojedinih roba. Od ukupnih

Digitized by Google

poreskih prihoda, prihodi ubrani na temelju progresivnih poreskih stopa iznosili su po godinama: 1974. godine — 4,7%, 1976 — 6,0%, zatim 1978. godine — 2,3% i 1979. godine — 2,0%. Prihodi ostvareni po kombinovanim stopama (proporcionalno progresivnim) u blagom su porastu, ali u neznatnom obimu — 2,9% u 1978. i 5,0% u 1979. Prihodi ostvareni po proporcionalnim stopama u svim godinama iznose 90 do 95%.

Sledeće fundamentalno pitanje koje je u vezi s poreskom politikom i poreskim sistemom, a koje je razmatrano u pomenutim studijama, jeste uticaj poreza na delovanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Kad je reč o tome, onda nije samo, niti pre svega, akademsko, čisto teorijsko pitanje, već živa svakodnevna stvarnost: kako i koliko efikasno može delovati jedinstveno jugoslovensko tržište u uslovima velikog »šarenila« u porezima, odnosno u uslovima velike poreske decentralizacije ili, kako autori kažu, pluraliteta u poreskom sistemu i poreskoj politici? U svojim knjigama autori su prilično osvetlili ovo pitanje i na više mesta decidirano konstatovali i primerima ilustrovali da ovoliko šarenilo u vrstama poreza, u razlici u visini poreskih stopa, u učestalosti njihovih izmena itd. ozbiljno dovodi u pitanje ravnopravan položaj proizvođača sa raznih područja zemlje na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. U tome je svakako i deo danas često spominjanog »zatvaranja« privrede u regionalne okvire, pre svega republičke i pokrajinske, odnosno cepanja jugoslovenskog tržišta. Praksa je takva uprkos načelnim proklamacijama kojima se očekuje drugo, suprotno; uprkos činjenici da postoji dogovaranje republika i pokrajina o poreskom sistemu i poreskoj politici.

Posle sasvim kratke eksplikacije ova tri problema (brži rast opšte i zajedničke potrošnje od proklamovane politike, brži rast saveznog i republičkih i pokrajinskih budžeta u odnosima opštinske i gradske i, konačno, kontradejstvo poreza na jedinstvo jugoslovenskog tržišta) osnovano je postaviti i sledeće načelno pi[tanje]: da li su i koliko poresk[i sis]tem i poreska politika u n[ekim] funkciji ekonomske stabiliza[cije] socijalne harmonije i ravno[mer]

Odgovor na ovo pitanje, i [ta]ko formulisano, nalazimo u [sle]dećoj konstataciji u knjizi u [ko]joj se tretiraju problemi [po]radnje poreskog sistema u J[u]slaviji (str. 12): »Izložena sta[lna] presiji zahteva za rasterećen[je] privrede od izdvajanja za o[pš]i i zajedničku potrošnju, a, s dr[uge] strane, sistematski potiskivan[je] sve ekspanzivnije zajedničke [po]trošnje, poreska politika u [se] postepeno gubi u snazi i efik[as]nosti. To se ogleda, s jedne st[ra]ne, u bežanju linijom manjeg [ot]pora, u pravcu razvijanja pos[le]dnog monizma, tj. u širenju p[ro]srednih poreza na račun neposr[ed]nih, a, s druge, u lišavanju por[es]ke politike njene savremene fu[nk]cionalne namene, tj. ostvari[va]nja stabilizacionih učinaka por[es]ke politike i poreskog siste[ma]. Kada se tome doda da je i ne[ko]ordinirani razvoj pluralitetnih o[bl]nosa u poreskom sistemu i por[es]koj politici doprineo tome da je [se] više oslabe stabilizacione i pr[e]raspodelne funkcije toga sistem[a] a to sve, opet, u znaku pitanj[a] da li je nama uopšte potreba[n] funkcionalni poreski sistem — ni[je] li ni najmanje slučajno da su ni[su] povezivanja poreskog sistema s[a] ekonomskom politikom ne samo popustile nego su u nekim el[e]mentima čak i popucale.« Zbog toga, podvlače autori, pre nego što se odgovori na pitanje koje su inovacije eventualno potrebne u poreskom sistemu, trebalo bi odgovoriti na dilemu: je li nama potreban funkcionalan i efikasan poreski sistem ili nije? U slučaju potvrdnog odgovora na ovo pitanje — a takav je odgovor autora — trebalo bi reafirmisati neke osnovne postulate savremenih funkcionalnih finansija, to jest puno jedinstvo usmeravajućih i stabilizacionih učinaka sistema i poreske politike. Ako, pak, na postavljeno pitanje sledi negativan odgovor, onda, s pravom ističu autori, treba biti načisto s tim da se od poreza jedino traži i može očekivati ubiranje

Digitized by Google

istava za podmirenje potreba
šeta, to jest državnih rashoda.
U skladu sa svojim pozitiv-
i odgovorom, autori su pri
ju sve tri studije, a posebno
: koja tretira jugoslovensku
blematiku, detaljnije opisali i
oliko svojih predloga i sugesi
za načelne i pojedinačne ino-
ije u našem poreskom sis-
u i poreskoj politici, uklju-
ći i one vezane za položaj,
anizaciju i delokrug rada slu-
za ubiranje prihoda od poreza
oprinosa.

U okviru predloga za inovacije,
ebno one koje obuhvataju ne-
konkretne vrste i oblike pore-
, valja pomenuti da su autori
gumentovano obrazložili svoj
v o daljem zadržavanju pore-
i na ukupan prihod građana iz
onomskih i socijalnih razloga,
zloga solidarnosti; da su tako-
: obrazložili svoj stav o potrebi
porezivanja (svakako progresiv-
og?) ekstradohotka i rente (pri-
dne), pre svega sa stanovišta
oslednje raspodele prema radu i
jednačenijih uslova sticanja do-
otka, dok tako nisu postupili u
lučaju razmatranja ideje o even-
ualnom oporezivanju sredstava za
roizvodnju, to jest organskog
astava kapitala, što, inače, aktua-
iziraju poslednjih godina brojni
ojedinci i naučni instituti. Za-
pravo, stav autorâ prema ovoj
ideji je negativan, ali nije obra-
ložen, ili, tačnije, obrazložen je
samim načelom da treba opore-
zovati samo rezultate rada, a ne
i uslove rada, za koje se načelno
autori zalažu, ali ga ne obrazlažu.

Zanimljiva je i činjenica da je
obim prelivanja budžetskih sred-
stava između društveno-političkih
zajednica još veoma velik. Sa-
vezni budžet obezbeđuje sredstva
za opštu potrošnju, kao što se
zna, za tri republike (Bosnu i
Hercegovinu, Crnu Goru i Make-
doniju) i Pokrajinu Kosovo; iz
budžeta SR Srbije obezbeđuju se
takozvana dopunska sredstva za
više od polovine opština u Repub-
lici, i takođe za Pokrajinu Kosovo
i, konačno, u samom Beogradu,
koji u svom sastavu ima 16 opš-
tina, »prelivanje« se realizuje pre-
ko različitih stopa učešća budžeta
opština i grada u takozvanim za-
jedničkim prihodima. Položaj bu-
džeta Beograda zanimljiv je još
i zbog toga što on finansira niz
institucija, pre svega u kulturi i
obrazovanju, od zajedničkog in-
teresa za celu republiku Srbiju,
a za te svrhe dobija »dotacije«
od Republike u vidu smanjenog
učešća Republike u nekim prihodi-
ma koji joj pripadaju; uzgred,
budžet SR Srbije alimentira se sa
više od 45% upravo od prihoda
ubranih na području grada Be-
ograda. U knjizi o finansijama
Beograda autori su analizovali i
problematiku poreza u svim glav-
nim gradovima republika i pok-
rajina, konstatujući niz sličnosti,
ali i mnoge razlike. Jedna od bit-
nih je i u tome da u Ljubljani
svi prihodi pripadaju opštinama,
a opštine odgovarajućim kvotama
obezbeđuju sredstva za rad Grad-
ske skupštine, dok u drugim gra-
dovima postoje takozvani zajed-
nički prihodi i oni posebni koji
u celini pripadaju opštini, odnos-
no gradu.

Milentije Pešaković

Francesco Valentini: Moderna politička misao

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1982, strana 420)

Istorija političkih teorija može se pisati na različite načine. Budući da je predmet složen i veoma širok, predstavlja intelektualni izazov za autore sklone sintetičkom mišljenju i tipološko-klasifikatorskom pristupu predmetu istraživanja. Istorija političkih teorija privlačna je za autore različitih pravaca i provenijencija. Pristup za koji se može reći da je klasičan, često primenjivan, i smatra se školskim metodom izlaganja je izlaganje teorijskih koncepcija hronološkim redom i njihovo kompariranje po kriterijumima metodološkog i teorijskog doprinosa,

Digitized by Google

kao i tipologija u smislu njihovog idejno-praktičnog delovanja. Ovaj metod ne mora biti samo pedagoški, već može pokazati rezultate višeg naučnog dometa.

Knjiga italijanskog autora Frančeska Valentinija *Moderna politička misao* daje pregled obimne građe, koja predstavlja teorije i političke koncepcije od Kanta do savremenih političkih teorija. Autor nastoji da utvrdi osnovna polazišta, osnovne probleme na kojima se zasniva određena teorija, ciljeve koje su pojedini pisci hteli da postignu i mesto i ulogu koju su imale u novijoj istoriji. Osnovna ideja koju Valentini razvija u studiji mogla bi se iskazati u stavu da su ideje pokretači istorije. Takav stav usmerava pisca na svestrano istraživanje svake političke teorije, u svim njenim aspektima, od metodološko-vrednosnog do praktičnih implikacija njenih postavki.

Suštinsko pitanje na koje treba da pruži odgovor ovo delo, ili bar nastoji da ga pronađe, jeste: čime se bave političke teorije, posebno Marksova politička misao — da li prošlošću, sadašnjošću ili budućnošću? Ukoliko politički koncept sadrži naučno relevantne kriterijume i ideje predviđanja razvoja društva, šta je živo, a šta mrtvo u toj teorijskoj misli?

Pisac je u svom delu obuhvatio period od dva veka. Političku misao od Kanta do savremenih marksističkih pisaca. Takvo određenje predmeta zadovoljava osnovni, moglo bi se reći, školski kriterijum periodizacije u istoriji političkih ideja. Moderno doba i moderna politička filozofija započinju sa francuskom revolucijom 1789. godine, odnosno nastajanjem klasične nemačke filozofije. Iza ovog, može se reći formalnog kriterijuma, nalazi se nešto drugo — saznanje o tome da društveni prevrati, revolucije, traže odgovarajuće ličnosti, ne samo političke vođe, već i dostojne idejne interpretatore takve epohe. Svet politike nije samo »makijavelistički«, izražen u basni o lisici i lavu, već sadrži spoznaje o snagama sposobnim da menjaju svet.

Ideja da se povest razmatra u onoj meri u kojoj se stvaraju i razvijaju ljudske slobode na[...] je u racionalističkoj filoz[...] XVIII veka i ideologiji građa[...] klase. Apstraktna sloboda, koj[...] postavilo građansko društvo, [...] žava se u apstraktnoj jednak[...] građana. Termini »građansko [...] dinstvo« i »građansko društvo« [...] osnova modernog političkog [...] ta i moderne političke misli. O[...] stav autor je istakao na sledeći [...] čin: «Građansko jedinstvo, str[...] gledano, nije što i *građansko d[...] štvo*. Građansko je društvo, za[...] vo, zajednica članova međusob[...] ujedinjenih u položaju usklađ[...] nja, a ne podređivanja, pa je z[...] to zajednica jednakih, jedinstv[...] podređenih zakonu, ali bez pod[...] le na vladajuće i na one kojima [...] vlada(...) Građansko je jedinst[...] naprotiv, povijesna zajednica k[...] va se pokazivala sve do Kant[...] koja se temeljila na podređivan[...] udruženih i, osobito, na dvojno[...] vladajućih i onih kojima se vlad[...] a ne na usklađivanju« (str. 25—2[...] Tu je utemeljena razlika izmeđ[...] *povesne* države, to jest države z[...] snovane na vladavini i potčinjeno[...] ti naroda, i *racionalne* države, z[...] snovane na ugovornom odnosu [...] ostvarivanju usklađenosti interes[...] vladajućih i potčinjenih.

Stvaranje pravno regulisanih [...] društveno kontrolisanih instrume[...] nata demokratije (osnovni taka[...] instrument je parlamentarizam) u[...] jedno predstavlja osnovu političke sigurnosti i poštovanja principa pluralizma političkih interesa. Autor je nastojao da pokaže kako je ova ideja političke demokratije prošla kroz fazu razvoja koja je dovela do usvajanja osnovnih demokratskih principa i načela kao trajne tekovine političke demokratije u praksi savremenog sveta, ali i razvoj društvenih odnosa i snaga koji tu demokratiju i njene političke instrumente prikazuje kao iluziju građanskog društva (primer fašizma i svih drugih rasističkih i antihumanih političkih doktrina koje Valentini analizira i komentariše u svojoj studiji).

Interesantno je autorovo vrednovanje istorijskog pristupa kao osnovnog pristupa nekolicine značajnih političkih mislilaca, pre svega Hegela, potom Marksa i Gramšija. Hegel je uvažavao istorijske

Digitized by Google

činjenice u odnosu na napredak slobode. »Poštovanje prema činjenicama, zbog čega je Hegel često optuživan, jest, dakle, poštovanje prema određenim činjenicama, upravo onim činjenicama u kojima se manifestira racionalnost, naravno, racionalnost kakvu Hegel interpretira, odnosno kao napredak slobode« (str. 51). Marksovo shvatanje je radikalno, negirajući *povest* kao *neslobodu*, koja se mora prevladati da bi se stvarali uslovi za nastajanje ljudskog društva. Prevladavanje ostataka klasnog društva predstavlja alternativu u odnosu na individualističke koncepte građanskog liberalizma, od Bentama do Kejnza. Liberalistički politički koncept dovodi do rezultata koji su veoma različiti, čak i suprotni osnovnim postavkama ove teorije. Savremeni teoretičari liberalizma smatraju da se sloboda pojedinca može ostvariti samo u modernoj etatističkoj državi, što je antipod liberalnog načela laissez -faire.

Individualistički motiv liberalizma usmeren je ka očuvanju integriteta ličnosti, tako da su filozofi XX veka prihvatili postojanje ekonomskog planiranja i visokorazvijenog etatizma kao garantije očuvanja tog integriteta, dakle do negacije osnovnih pretpostavki na kojima su se zasnivale politička demokratija i osnovna prava i slobode građana u epohi nastajanja građanskog društva: »Liberal je, prije svega, branitelj pojedinca od presizanja vlasti, i onda kad je ta vlast demokratska vlast. Reklo bi se da liberal ima u tom smislu neku vrstu manjinskog i obrambenog žara: jer u civiliziranim zajednicama treba da bude mjesta za one koji se ne slažu i za protivnike. Slobodna ličnost ima određenu vrijednost u sebi, vrijednost koja nadilazi povijesne uvjete i prema kojoj treba odmjeravati ekonomski život« (str. 266).

Neki pisci smatraju da u savremenom svetu pravi liberalizam može postojati samo u navedenim uslovima. To nije formalni *contradictio in adiecto*, već pokazuje duboku i svestranu krizu građanskog društva, s obzirom na sredstva i mogućnosti daljeg istorijskog razvoja onih pretpostavki na kojima je to društvo zasnovano; dakle, to je ekonomska, politička i moralna kriza koju mora zapaziti svaki pojedinac, a politički pisci nastoje da nađu neka rešenja ili bar pokušavaju da traže modalitete za rešavanje društvenih protivurečnosti.

Autor razmatra marksističke teorijske postavke, kao i rešenja koja traži socijalizam, pristupajući ozbiljnim istraživačkim zahvatom marksističkom učenju, što pokazuje ne samo nivo teorijske analize, već i prostor koji je pisac posvetio ovom učenju (str. 195—220 i 350—388, poglavlja X i XI, kao i deo poglavlja XVI). Valentini ne daje novu teoriju niti radikalan pristup društvenim problemima. On nastoji da promišlja savremeni svet i mogućnosti političkog delovanja u takvom svetu. Autor pokazuje da su uslovi egzistencije savremenog čoveka veoma složeni, i da pravi pristup mora poći od čoveka i pojma slobode. Klasični instrumenti političke represije ne mogu se meriti sa snagom i uticajem savremenih instrumenata formiranja-indoktrinacije svesti (posebno sredstva javnog informisanja). Time se ne daju isključivo negativne ocene politici kao delatnosti, niti se smatra da je ona samo »obmana naroda«. Naprotiv, autor je tretira kao delatnost koja doprinosi razvoju društva. »Narod se može uvjeriti da je neka izgubljena bitka dobivena ili da su neke lažne činjenice prave, ali se ne može prevariti u bitnim temama, ne mogu se umrtviti njegove najdublje težnje« (str. 410—411).

Studija Franческа Valentinija je sistematsko delo, nastalo kao rezultat obimnih prethodnih izučavanja. Ova knjiga otvara niz interesantnih pitanja, te je treba čitati ne samo kao naučnu studiju napisanu za uzak krug stručnjaka, već kao delo koje može da zainteresuje širi krug čitalaca.

Dubravka Stajić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

PERIODICALS

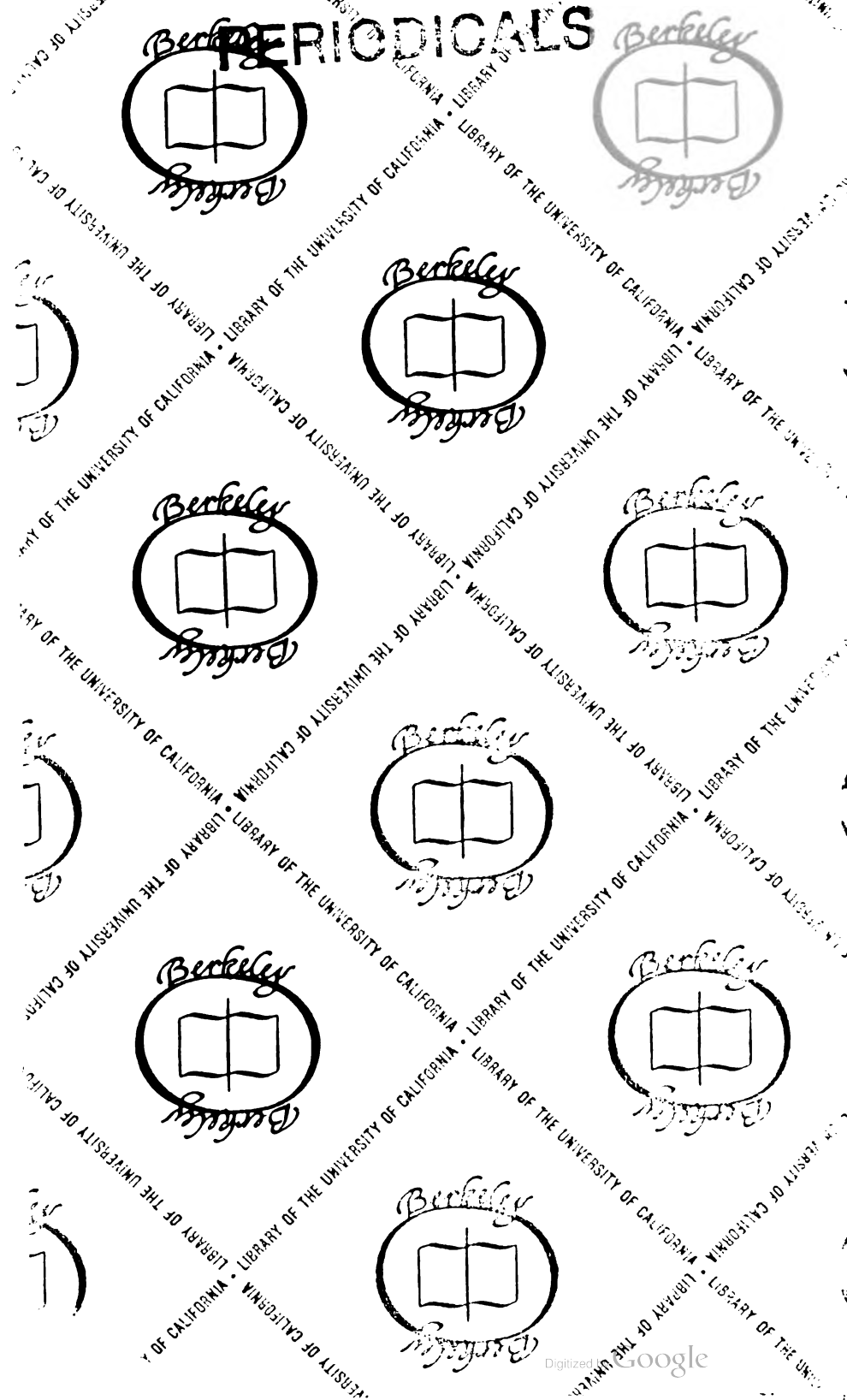

Digitized by Google

PERS
ALS
GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY
B000568676
Digitized by Google

Digitized by Google